قسقىچە دۇنيا تارىخى

يېڭىنقى زامان قىسمى

1

بېيجىڭ داشۇيې تارىخ پاكۇلتېتى قىسقىچە
دۇنيا تارىخىنى تۈزۈش گۇرۇپپىسى

تۈزىتىش

بەت	قۇر	خاتاسى	توغرىسى
263	5	ئېكۆادور	ئېكۇادور
270	11 ـ 12	بولمىسمۇ، .....ئوتەتتى	بولمىغان بولسا،..... ئوتكەن بولاتتى
276	17	ياۋروپادىكى	ئاسىيادىكى
285	13	ئىچكى دېڭىزنىڭ	كاسپى دېڭىزنىڭ
285	13	شور دېڭىزنىڭ	ئارال دېڭىزنىڭ
303	7	نەنزى	زىنەن
313	18	جاكارتا	كالكۇتتا
314	2	جاكارتىدا	كالكۇتتىدا
327	6	ئىستامبول	كونستانتىنا
330	10	مۇستەملىكىلەر	مۇستەملىكىچىلەر
376	20	نامايىش ئوتكۈزۈش	ئۇلگە كورسىتىش
377	21	ئەكسىلئىنقلاۋىي	ئەكسىيەتچى
382	10	18 ـ كۈنى	28 ـ كۈنى
439	13	پارلامېنتنى	ئىچكى كابىنىتنى
443	16	فرانسىيە يانۋار ئىنقلاۋى	پارىژ فېۋرال ئىنقلاۋى
445	16	دولەت	هوكۈمەت
464	10	پارىژ	بېرلىن

بەت	قۇر	خاتاسى	توغرىسى
528	6	كۆرەش	زىددىيەت
533	16	تۆزۈمى	مۇناسىۋىتى
539	22	ئاقسوڭەكلەر ئىنقىلاۋى	ئاقسوڭەك ئىنقىلاپچىلار
587	12	1808 —	1804 —
589	9	نەنجىڭ شەرتنامسى	ئەنجىڭ شەرتنامسى
633	10	جىنايى ئىشلار قانۇنلىرىنى	تەن جازالىرىنى
642	18	رۇبلى	رۇپىيە
769	16	زىيالىلىرى	ئۇنسۇرلىرى
879	11	20 مىڭ	20 مىليون
1009	18	ئەنگلىيە	فرانسىيە
1036	3	1970 ـ يىلى	1870 ـ يىلى
1125	13 ـ 14	قۇرۇلغان، ۋەيتنامنىڭ	قۇرۇلغان ھىندىچىنى بانكـ سى ئارقىلىق جازانە كاپىتالى تارقىتىپ، ۋەيتنامنىڭ
1135	21	1782 ـ يىلدىن	1872 ـ يىلدىن
1148	9	ئۇ ئەسلىدە	ئۇ ئەنگلىيە
1222	17	جەنۇبىي ئامېرىكا	جەنۇبىي ئامېرىكىدا
1247	1	بولالىدى	بولالمىدى

维吾尔文：《**简明世界史**》（**近代部分**）（上下册）勘误表

قىسقىچە دۇنيا تارىخى

يېڭىنقى زامان قىسمى

(1)

بېيجىڭ داشۇي تارىخ پاكۇلتېتى قىسقىچە دۇنيا تارىخنى تۈزۈش گۇرۇپپىسى

تەرجىمە قىلغۇچىلار: ئەركىن، هورنىسا ماموت، م. ئىلاخۇن، قۇتلۇق ئىمىن

تەرجىمىنىڭ مەسئۇل مۇھەررىرلىرى م. ئىلاخۇن، رېيىمجان

مىللەتلەر نەشرىياتى

قسقىچە دۇنيا تارىخىنى تۈزۈش گۈرۈپپىسىغا قاتناشقانلار:
دىڭ جيەنخۇڭ، ما كېياۋ، چى ۋېنيىڭ، ليۇ زۇشى، جۇ لۇڭخۇا، شېن رېنئەن، لۇ تىڭئېن، جېڭ جياشىن، لىن بېيديەن، ئۇياڭ كېجاڭ، جاڭ جۇليەن، لو رۇڭچۇي، جۇ يىتيەن، جۇ نەنجىڭ، لياڭ جۇمىن، گو خۇارۇڭ. شۇي تيەنشىن، شيې يۇشى، تەن شېڭئەن، پەن رۇنفەن قاتارلىقلار.

تۇزگۇچىدىن

ماۋجۇشى مۇنداق دەپ كورسەتكەن ئىدى: "دەرسلىكنى تۇزۇل-كېسل ئىسلاھ قىلىش لازىم، بەزىلىرىنى، ئالدى بىلەن، مۇرەككەپ-لىرىنى چىقىرىۋېتىپ، ئاددىلاشتۇرۇش كېرەك." بىز ماۋارىسپ ئىنقىلاۋى ئەھمىيىتى داۋاملا، ماۋجۇشىنىڭ بۇ تەلىمىگە بىنائەن، بۇ دەرسلىكنى دۇنيا تارىخى كەسپىدىكىلەرنىڭ قوللىنىشى تۇچۇن كوللىكتىپ تۇزۇپ چىقتۇق. 1972-يىل 9-ئايدا مۇزاكىرىگە قويۇش ئۇچۇن بېسپ چىقىلغان، سىناق تەرىقىسىدە قوللانما قىلىپ دەرس ئوتۇلگەن ھەم مەكتەپ ئىچى ۋە سىرتىدىكىلەردىن پىكىر ئېلىنغان ئىدى. ھەر ساھەدىن قويۇلغان پىكىرلەرگە ئاساسەن، 1974-يىلى بەزىبىر تۇزىتىشلەرنى كىرگۇزدۇق.

بۇ كىتابتا باشلانغۇچ جەمىيەتتىن تارتىپ 1945-يىلغىچە بولغان دۇنيا تارىخى بايان قىلىنىدۇ. كىتابنى تۇزۇش داۋامىدا، ماركسىزم-لېنىنىزمنى ۋە ماۋ زېدۇڭ ئىدىيىسىنى يېتەكچى قىلىدۇق، ئاز ھەم ساز بولۇش پىرىنسىپىنى ئىزچىللاشتۇردۇق، سىنىپىي مۇرەسسەچى-لىكنى تارمار قىلىش مەقسەتىدە، نەچچە مىڭ يىللىق مەدەنىيەت تارىخىنىڭ سىنىپىي كۆزەش تارىخى ئىكەنلىگىنى نۇقتىلىق شەرھى-

لىدۇق؛ خان-پادىشا، لەشكەر بېشى ۋە ۋەزىرلەر ھەل قىلغۇچىلىغىنى تارمار قىلىش مەقسىدىدە، خەلق ئامىسىنىڭ تارىخىنى يارىتىدىغان ھەقىقى خوجايىن ئىكەنلىگىنى دەللىلىدۇق؛ "ياۋروپا مەركەزچىلىگى"نى تارمار قىلىش مەقسىدىدە، دۇنيا ئەللىرى خەلقىنىڭ، بولۇپمۇ 3-دۇنيا ئەللىرى خەلقى تارىخىنىڭ ئەسلى قىياپىتىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈشكە تىرىشتۇق. شۇنداقلا دۇنيا تارىخىدىن ئىبارەت بۇ ئىلىم پۈرولېتارىيات سىياسىسىغا خىزمەت قىلسۇن ئۈچۈن، "قەدىمقىلىرىنى ھازىرقى زامان ئۈچۈن خىزمەت قىلدۇرۇش"، "چەتئەللەرنىكىنى جۇڭگو ئۈچۈن خىزمەت قىلدۇرۇش" قا تىرىشتۇق.

ئۇلۇغ سوتسيالىستىك ۋەتىنىمىزنىڭ تارىخى دۇنيا تارىخىنىڭ مۇھىم تەركىۋىي قىسمى ئىدى. لېكىن جۇڭگو تارىخى ھەققىدە ئايرىم دەرسلىك بولغاچقا، بۇ كىتابتا مەخسۇس بايان قىلىنمىدى.

بىزنىڭ ماركسىزىم-لېنىنىزىم ۋە ماۋ زېدۇڭ ئىدىيىسى سەۋىيەمىز يۇقۇرى ئەمەس، دۇنيا تارىخىنى تەتقىق قىلىشىمىز بەكمۇ يېتەرسىز. شۇنىڭ ئۈچۈن بۇ كىتابتا نۇرغۇن كەمچىلىكلەرنىڭ بولۇشى چوقۇم، بۇنىڭدىن كېيىن تۇزىتىشىمىزگە پايدىلىق بولسۇن ئۈچۈن، كىتابخانلارنىڭ قىممەتلىك پىكىر بېرىشىنى سەمىمى ئۈمىت قىلىمىز.

بېيجىڭ داشۇي تارىخ پاكۇلتېتى قىسقىچە
دۇنيا تارىخىنى تۇزۇش گۇرۇپپىسى

1977-يىل 8-ئاي.

مۇندەرىجە

(1)

يېقىنقى زامان قىسمىغا كىرىش سوز.....10 — 1
بىرىنچى باپ ئەنگلىيە بۇرژۇئا ئىنقىلاۋى، ئامېرىكا مۇستەقىللىق ئۇرۇشى.....116 — 11
1 ـ بولۇم ئەنگلىيە بۇرژۇئا ئىنقىلاۋى..... 13
ئىنقىلاپتىن ئىلگىرىكى ئىجتىمائى ـ ئىقتىسادىي ئەھۋال (13)
ئىچكى ئۇرۇشنىڭ پارتلىشى (23) بىرىنچى قېتىملىق ئىچكى ئۇرۇش (1642 — 1646) (33) باراۋەرچىلەرنىڭ كۈرىشى (38)
ئىككىنچى قېتىملىق ئىچكى ئۇرۇش (1648 ـ يىل) ۋە پادىشانىڭ ئولتۇرۇلۇشى (44) كرومۋېلنىڭ مۇستەبىتلىك ھوكۇمرانلىغى، ستۇئارت سۇلالىسىنىڭ تىرىلىشى (47) 1688 ـ يىلدىكى سىياسى ئۆزگىرىش (54) ئەنگلىيە ئىنقىلاۋىنىڭ تارىختىكى ئورنى(60)
2 ـ بولۇم سانائەت ئىنقىلاۋىنىڭ باشلىنىشى..... 62
ئاقسۆڭەكلەر بىلەن بۇرژۇئازىيىنىڭ سىياسى ئۈستىقۇرۇلمىسىنىڭ تىكلىنىشى (62) كاپىتالىنىڭ ئېپتىدائى جۇغلىنىشىنىڭ كېڭىيىشى (67) سانائەت. ئىنقىلاۋى ۋە پۈرولېتارىياتنىڭ شەكىللىنىشى (75)
3 ـ بولۇم ئامېرىكا مۇستەقىللىق ئۇرۇشى (1775 — 1783)..... 86
شىمالىي ئامېرىكىنىڭ ھەقىقى خوجايىنى (87) كاپىتالىزىمنىڭ تەرەققى قىلىشى (91) ئەنگلىيىنىڭ مۇستەملىكىلەرگە سالغان

زۇلمى ۋە خەلقنىڭ قارشىلىقى (95) مۇستەقىللىق ئۇرۇشىنىڭ ئەھمىيىتى ۋە ئۇنىڭدىكى تارىخىي تەجرىبىلەر (101)
شېيس قوزغىلىڭى ۋە 1787 - يىلدىكى ئاساسىي قانۇن (111)
ئىككىنچى باپ فرانسىيە بۇرژۇئا ئىنقىلاۋى، ناپولېون ئىمپېرىيىسىنىڭ گۈللىنىشى ۋە هالاك بولۇشى .....220 — 117
1 - بولۇم ئىنقىلاپتىن ئىلگىرىكى ياۋروپا ۋە فرانسىيە..... 119
ياۋروپانىڭ ئىنقىلاپتىن ئىلگىرىكى ئومۇمىي ئەھۋالى (119)
فېودالىق تۈزۈم شارائىتىدا فرانسىيىدىكى سىنىپلارنىڭ ئەھۋالى (127) ئىنقىلاپنىڭ جامائەت پىكرى جەھەتتىكى تەييارلىغى (135) ئىنقىلاپ ۋەزىيىتىنىڭ پىشىپ يېتىلىشى (142)
2 - بولۇم 1789 — 1794 - يىللىرىدىكى فرانسىيە بۇرژۇئا ئىنقىلاۋى 150 .....
ئىنقىلاپنىڭ باشلىنىشى (150) بىرىنچى دەۋر پادىشالىق - ئاساسىي قانۇنلۇق تۈزۈم تەرەپدارلىرىنىڭ هوكۇمرانلىغى (1789 - يىل 7 - ئاي — 1792 - يىل 8 - ئاي) (153) ئىككىنچى دەۋر ژىروندېچىلارنىڭ هوكۇمرانلىغى (1792 - يىل 8 - ئاي — 1793 - يىل 5 - ئاي) (164) ئۈچىنچى دەۋر ياكوبىنچىلارنىڭ ئىنقىلاۋي دىكتاتۇرىسى (1793 - يىل 6 - ئاي — 1794 - يىل 7 - ئاي) (170) فرانسىيە بۇرژۇئا ئىنقىلاۋىنىڭ ئەھمىيىتى (184)
3 - بولۇم ناپولېون ئىمپېرىيىسىنىڭ گۈللىنىشى ۋە هالاك بولۇشى هەم مۇقەددەس ئىتتىپاقنىڭ يىمىرىلىشى..... 188
بابىق باراۋەرچىلەر قوزغىلىڭى (188) ناپولېون ئىمپېرىيىسىنىڭ قۇرۇلۇشى (192) ناپولېون ئىمپېرىيىسىنىڭ هالاك بولۇشى (198) ۋېنا يىغىنى ۋە مۇقەددەس ئىتتىپاقى (207) 19 - ئەسىرنىڭ 20 — 30 - يىللىرىدىكى ئىنقىلاپ بوراللىرى (213)
ئۈچىنچى باپ لاتىن ئامېرىكىسىدىكى مۇستەقىللىق

ئىنقىلاۋى ..... 221 — 267
1 ـ بولۇم لاتىن ئامېرىكىسىدىكى مۇستەملىكىلەرنىڭ ئىجتىمائى .ئىقتىسادىي ئەھۋالى..... 222
ياۋروپا مۇستەملىكىچىلىرىنىڭ مۇستەملىكىلەرگە قارىتقان مۇستەـ بىت ھوكۇمرانلىغى (222) مۇستەملىكە ھوكۇمرانلىغى كىرىزىسـ نىڭ چوڭقۇرلىشىشى (226)
2 ـ بولۇم ھايتى نېگىر قۇللىرىنىڭ مۇستەقىللىق ـ ئازاتلىق ئۇرۇشى (1790 — 1803 ـ يىللار)..... 229
فرانسىيىنىڭ سېن ـ دومىنگو ئارىلىدىكى مۇستەملىكىچىلىك ھوكۇمرانلىغى (229) ھايتىدىكى نېگىر قۇللار قوزغىلىڭىنىڭ پارتلىشى (231) ھايتى دولىتىنىڭ مۇستەقىل بولۇشى (234)
3 ـ بولۇم ئىسپانىيىنىڭ ئامېرىكا قىتئەسىدىكى مۇستەملىكىلىرىدىكى مۇستەقىللىق ـ ئازاتلىق ئۇرۇشى (1810 — 1826 ـ يىللار)..... 237
ئىسپانىيە مۇستەملىكە ھوكۇمرانلىغى كىرىزىسىنىڭ چوڭقۇرلىشـ شى (237) ئىسپانىيە ئامېرىكىسىدا مۇستەقىللىق ئۇرۇشىنىڭ پارتلىشى (241) جەنۇبىي ئامېرىكىنىڭ شىمالىي رايونلىرىدىكى مۇستەقىللىق ئۇرۇشى (242) جەنۇبىي ئامېرىكىنىڭ جەنۇبىي رايونلىرىدىكى مۇستەقىللىق ئۇرۇشى (247) يېڭى ئىسپانىيە رايونىدىكى مۇستەقىللىق ـ ئازاتلىق ئۇرۇشى (253)
4 ـ بولۇم پورتۇگالىيەگە قاراشلىق برازىلىيىنىڭ مۇستەقىللىقىنى قولغا كەلتۈرۈش كۈرىشى..... 258
5 ـ بولۇم لاتىن ئامېرىكىسىدىكى مۇستەقىللىق ئىنقىلاۋىنىڭ ئاساسىي نەتىجىلىرى..... 264
توتىنچى باپ 17 — 19 ـ ئەسىرنىڭ باشلىرىدا ئاسىيا، ئافرىقا خەلقىنىڭ مۇستەملىكىچىلىكىگە، فېئودالىزىمغا قارشى ئېلىپ بارغان كۈرىشى..... 268 — 358

1 ـ بولۇم 17 ـ ، 18 ـ ئەسىرلەردىكى ئاسىيا دولەتلىرىنىڭ ئىقتىسادىي تەرەققىياتى ۋە غەرپ مۇستەملىكىچىلىرىنىڭ تاجاۋۇز قىلىپ كىرىشى..... 270
17 ـ ، 18 ـ ئەسىرلەردىكى ئاسىيا دولەتلىرىنىڭ ئىجتىمائى ئىگىلىك تەرەققىياتى (270) ياۋروپا مۇستەملىكىچى دولەتلىرىنىڭ ئاسىياغا تاجاۋۇز قىلىپ كىرىشى (279) 17 ـ ، 18 ـ ئەسىرلەردىكى ئاسىيا خەلقىنىڭ غەرپ مۇستەملىكىچىلىرىگە قارشى كۈرىشى (286)
2 ـ بولۇم 18 ـ ئەسىردە ئاسىيادا بولغان كەڭ كولەملىك دېخانلار قوزغىلىڭى ـ ۋەيتنامدىكى شىمال قوزغىلىڭى..... 289
ۋەيتنامدا فېئوداللىق تۈزۈم كىرىزىسىنىڭ چوڭقۇرلىشىشى (290) شىمال دېخانلار قوزغىلىڭى (293) شىمال ھاكىمىيىتىنىڭ ئىقتىسادىي، سىياسى ۋە مەدەنىيەت تەدبىرلىرى (300) شىمال ھاكىمىيىتىنىڭ زاۋالغا يۈز تۇتۇشى ۋە مەغلۇپ بولۇشى (303)
3 ـ بولۇم ھىندىستاننىڭ ئەنگلىيىنىڭ مۇستەملىكىسىگە ئايلىنىشى، ھىندىستان خەلقىنىڭ دەسلەپكى مەزگىللەردىكى ئەنگلىيىگە قارشى كۈرەشلىرى..... 308
موغۇل ئىمپېرىيىسىنىڭ يىمىرىلىشى (308) ئەنگلىيە مۇستەملىكىچىلىرىنىڭ ھىندىستانغا قىلغان ھەربىي تاجاۋۇزى (312) ئەنگلىيىنىڭ ھىندىستانغا قاراتقان مۇستەملىكىچىلىك تالان ـ تاراجى (319)
4 ـ بولۇم 17 ـ 19 ـ ئەسىرنىڭ باشلىرىدىكى ئافرىقا دولەتلىرى..... 326
ئافرىقا جەمىيىتىنىڭ ئىقتىسادىي ـ سىياسى تەرەققىيات ئەھۋالى (326) غەرپ مۇستەملىكىچى دولەتلىرىنىڭ ئافرىقىغا قىلغان تاجاۋۇزى (329) ۋەھشىيانە قۇل سودىسى (332) ئافرىقا خەلقىنىڭ دەسلەپكى مەزگىللەردىكى مۇستەملىكىچىلىك

تاجاۋۇزىغا قارشى كۇرەشلىرى (339)
5 ـ بولۇم مىسىر خەلقىنىڭ فرانسىيىنىڭ تاجاۋۇزىغا قارشى كۇرىشى
ۋە مۇھەممەد ئەلىنىڭ ئىسلاھاتى..... 345
مىسىر خەلقىنىڭ فرانسىيىنىڭ تاجاۋۇزىغا قارشى كۇرىشى (345)
مۇھەممەد ئەلىنىڭ ئىسلاھاتى (351) مۇھەممەد ئەلى ئىسلاھاتىـ
نىڭ مەغلۇپ بولۇشى (356)
بەشىنچى باپ ماركسىزىمنىڭ مەيدانغا كېلىشى، «كوممۇنىستىك
پارتىيە خىتاپنامىسى» ..... 423 ـــ 359
1 ـ بولۇم سانائەت پۇرولېتارىياتىنىڭ تارىخ تەرەققىياتىنىڭ ئەڭ
ئۇلۇغ ھەركەتلەندۇركۇچ كۇچىگە ئايلىنىشى..... 360
19 ـ ئەسىرنىڭ 30 ـــ 40 ـ يىللىرىدا ياۋروپادا كاپىتالىزىمنىڭ
راۋاجلىنىشى، ئىقتىسادىي كىرىزىس (360) مۇستەقىل ئىشچىلار
ھەركىتىنىڭ كوتىرىلىشى (364) 19 ـ ئەسىرنىڭ ئالدىنقى يېرىمىـ
دىكى خىيالىي سوتسىيالىزىم پىكىر ئېقىمى (374) بلانكىزىم
ۋە پرۇدونىزىم (378)
2 ـ بولۇم ماركس بىلەن ئېنگېلسنىڭ ئىلمىي سوتسىيالىزىم
نەزىرىيىسىنى يارىتىش يولىدا ئېلىپ بارغان كۇرىشى..... 381
گېرمانىيىنىڭ ئەھۋالى (381) ماركس بىلەن ئېنگېلسنىڭ
ئىنقىلاۋىي پائالىيەتلىرىنىڭ باشلىنىشى (388) ئىلمىي سوتسىيا-
لىزىم نەزىرىيىسى پىرىنسىپلىرىنىڭ بەرپا قىلىنىشى (395)
3 ـ بولۇم ماركس بىلەن ئېنگېلسنىڭ پۇرولېتارىيات پارتىيىسىنى
قۇرۇش يولىدا ئېلىپ بارغان كۇرىشى، «كوممۇنىستىك پارتىيە
خىتاپنامىسى»..... 401
بىرىۋىسىل كوممۇنىزىمچىلار ئالاقىلىشىش كومىتېتى (401)
كوممۇنىزىمچىلار ئىتتىپاقىنىڭ قۇرۇلۇشى (409) «كوممۇنىستىك
پارتىيە خىتاپنامىسى» ـ خەلقارا كوممۇنىزىم ھەركىتىنىڭ تۇنجى

جەڭگىۋار پۇروگرامىسى (411)
ئالتىنچى باب 1848 ـ يىلدىكى ياۋروپا ئىنقىلاۋى ۋە 50 ـ 60 ـ يىللاردىكى بۇرژۇئا مىللى دېموكراتىك ھەرىكىتى...519 ـ 424
1 ـ بولۇم 1848 ـ يىلدىكى ياۋروپا ئىنقىلاۋى..... 426
فرانسىيە فېۋرال ئىنقىلاۋى (426) گېرمانىيە مارت ئىنقىلاۋى (436) شەرقىي جەنۇبىي ياۋروپادىكى ئېزىلگۈچى مىللەتلەرنىڭ قوزغىلىڭى (443)
2 ـ بولۇم پارىژدىكى ئىيۇن قوزغىلىڭى ۋە ياۋروپادىكى ئەكسىيەتچىلىك 451
پارىژ پۇرولېتارىياتنىڭ ئىيۇن قوزغىلىڭى (451) لۇئى بوناپارتنىڭ سىياسى ئۆزگىرىشى (457) گېرمانىيىدىكى ئىمپېرىيە ئاساسىي قانۇنىنى قوغداش ھەرىكىتى (462) ۋېنگرىيىدىكى مىللى ئازاتلىق ئۇرۇش ۋە ئۇنىڭ ئەھمىيىتى (467) 1848 ـ يىلدىكى ئىنقىلاپنىڭ مەغلۇپ بولۇشىدىكى سەۋەبلەر (469)
3 ـ بولۇم ماركس بىلەن ئېنگېلسنىڭ ئىنقىلاۋي پائالىيىتى ۋە ئۇلارنىڭ 1848 ـ يىل ئىنقىلاۋى ھەققىدىكى يەكۈنى..... 471
ماركس بىلەن ئېنگېلسنىڭ گېرمانىيە ئىنقىلاۋىدىكى تاكتىكىسى (471) ماركس، ئېنگېلس ۋە ياۋروپادىكى ئىنقىلاۋىي ھەرىكەت (479) ماركس بىلەن ئېنگېلسنىڭ 1848 ـ يىل ئىنقىلاۋى ھەققىدىكى يەكۈنى (484)
4 ـ بولۇم 50 ـ ، 60 ـ يىللاردا ياۋروپا رايونىدا (روسىيە بۇنىڭ تاشايىندا) بولغان مىللى دېموكراتىك ھەرىكەتلەر..... 491
ئىتالىيە مىللى دولىتىنىڭ قۇرۇلۇشى (492) گېرمانىيىنىڭ برلىككە كېلىشى (498) ئاۋستىرىيە ئىمپېرىيىسىنىڭ كىرىزىسى، ئاۋستىرىيە ـ ۋېنگرىيە ئىمپېرىيىسىنىڭ قۇرۇلۇشى (508) 1863 ـ يىلدىكى پولشا قوزغىلىڭى (515)

يەتتىنچى باپ 19 ـ ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا روسىيە، ئامېرىكا ۋە ياپونىيىدە بولغان بۇرژۇئا ئىسلاھاتى ۋە ئىنقىلاۋي ھەرىكەتلەر..... 520 — 606
1 ـ بولۇم روسىيدە يانچىلىق تۈزۈمىنىڭ بىكار قىلىنىشى..... 522
چارروسىيە ـ خەلقارا ئەكسىيەتچى كۈچلەرنىڭ ئاساسي قورغىنى (522) يانچىلىق تۈزۈم كىرىزىسى ۋە يانچىلىق تۈزۈمنى بىكار قىلىش مەسلىسىدىكى ئىككى يول كۆرۈشى (528) 1861 ـ يىلى يانچىلىق تۈزۈمىنىڭ ئىسلاھ قىلىنىشى (543) 1861 ـ يىلدىكى ئىسلاھاتنىڭ ئەھمىيتى (548)
2 ـ بولۇم ئامېرىكىدا بولغان جەنۇپ بىلەن شىمال ئوتتۇرىسىدىكى ئۇرۇش..... 550
ئامېرىكىنىڭ مۇستەقىللىقتىن كېيىنكى زېمىن كېڭەيمەچىلىگى (550) ئامېرىكىدا كاپىتالىزىمنىڭ تەرەققى قىلىشى ۋە ئۇنىڭ قۇللۇق تۈزۈمى بىلەن بولغان زىددىيىتى (554) خەلقنىڭ قۇللۇق تۈزۈمگە قارشى كۈرىشىنىڭ كۈچىيىشى (561) جەنۇپ بىلەن شىمال ئوتتۇرىسىدىكى ئۇرۇش (566)
3 ـ بولۇم ياپونىيىدىكى مىڭجۆ يېڭىلىغى..... 577
بۇرژۇئا ئىسلاھاتى ھارپىسىدىكى ياپونىيىنىڭ ئىجتىمائى ئىقتىسادىي ئەھۋالى (577) چەتئەل كاپىتالىنىڭ بېسىپ كىرىشى ۋە بارگاھنى ئاغدۇرۇش يولىدىكى ھەرىكەت (587) مىڭجۆ ھوكۈمىتىنىڭ قۇرۇلۇشى ۋە ئۇ يۈرگۈزگەن بۇرژۇئا ئىسلاھاتى (598)
سەككىزىنچى باپ 19 ـ ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا ئاسىيا ئەللىرى خەلقىنىڭ مۇستەملىكىچىلىككە، فېئودالىزىمغا قارشى ئېلىپ بارغان كۈرىشى..... 607 — 657
1 ـ بولۇم 1825 — 1830 ـ يىللاردىكى ياۋا خەلقنىڭ قوزغىلىڭى..... 612
19 ـ ئەسىرنىڭ باشلىرىدىكى ھىندۇنېزىيە جەمىيىتى (612)

1825 ــ 1830 ـ يىللاردىكى ياۋا خەلق قوزغىلىڭنىڭ پارتلىشى
ۋە جەريانى (615) ياۋا خەلق قوزغىلىڭىنىڭ خاراكتېرى ۋە
مەغلۇپ بولۇشىدىكى سەۋەپلەر (621)
2 ـ بولۇم ئۇرانىدىكى باب مۇرتىلىرى قوزغىلىڭى..... 625
كاجار سۇلالىسىنىڭ فېودالىق هوكۇمرانلىغى (625) ياۋروپادىكى
كۈچلۈك دولەتلەرنىڭ تاجاۋۇزى ۋە ئۇرانىنىڭ يېرىم مۇستەملە-
كىلىشىشى (628) 1848 ــ 1852 ـ يىللاردىكى باب مۇرتىلىرى
قوزغىلىڭى (631)
3 ـ بولۇم 1857 ــ 1859 ـ يىللىرى ھىندىستانىدا بولغان مىللى
چوڭ قوزغىلاڭ 639
مىللى چوڭ قوزغىلاڭنىڭ تارىخىي ئارقا كورۇنۇشى (639) قوزغە-
لاڭنىڭ غۇلغۇلىسى ۋە جەريانى (644) چوڭ قوزغىلاڭنىڭ مەغلۇپ
بولۇشىدىكى سەۋەپلەر ۋە قوزغىلاڭنىڭ تارىخىي ئەھمىيىتى (652)
توققۇزىنچى باب بىرىنچى ئىنتېرناتسونال، پارىژ كوممۇنىسى ــ
ئىنسانىيەت تارىخىدىكى تۇنجى پۇرولېتارىيات ھاكىمىيىتى
..... 658 ــ 734
1 ـ بولۇم بىرىنچى ئىنتېرناتسونال..... 660
بىرىنچى ئىنتېرناتسونالنىڭ قۇرۇلۇشى (660) ماركسزىمنىڭ
پىرۇدونىزىمغا ۋە ئىشچىلار بىرلەشمىچىلىگىگە قارشى
كۈرىشى (669) بىرىنچى ئىنتېرناتسونال ۋە پرۇسسىيە ـ فرانسىيە
ئۇرۇشى (675)
2 ـ بولۇم پارىژ كوممۇنىسى ــ ئىنسانىيەت تارىخىدىكى تۇنجى
پۇرولېتارىيات ھاكىمىيىتى..... 682
3 ـ ئاينىڭ 18 ـ كۈنىدىكى قوراللىق قوزغىلاڭنىڭ غەلىبىسى (682)
پارىژ كوممۇنىسىنىڭ قۇرۇلۇشى ۋە ئۇنىڭ ئۇلۇغ تەدبىر-
لىرى (690) كوممۇنىنىڭ سىياسىتى (701) كوممۇنىنى قوغداش

يولدىكى قەھرىمانلارچە جەڭ (710) پارتژ كومۇنىسىنىڭ تارىخىي تەجرىبىلىرى، «فرانسىيەدىكى ئىچكى ئۇرۇش» (719)
3 ـ بولۇم پارتژ كومۇنىسىدىن كېيىنكى بىرىنچى ئىنتېرناتسونال 725
ماركسىزمنىڭ باكۇنىن سۇيىقەستچىلەر گۇرۇھىغا قارشى كۇرىشى (725) بىرىنچى ئىنتېرناتسونالنىڭ تارىخىي ئورنى (732)

(2)

ئونىنچى باپ "ئەركىن" كاپىتالىزىمدىن جاھانگىرلىككە ئوتۇش دەۋرىدىكى خەلقارا ئىشچىلار ھەركىتى، ماركس، ئېنگېلسنىڭ ئىنقىلاۋىي لۇشىيەنىسنىڭ ئاغمىچىلىق لۇشىيەنگە قارشى كۇرىشى..... 818 — 735
1 ـ بولۇم كاپىتالىزم دۇنياسىنىڭ ئىقتىسادىي ۋە سىياسى تەرەققىياتىنىڭ ئومۇمى ئەھۋالى..... 735
ئىقتىسادىي تەرەققىياتىنىڭ ئومۇمى يۇزلىنىشى (735) غەرپ بۇرژۇئازىيىسىنىڭ سىياسى جەھەتتىكى ئومۇمى يۇزلۇك ئەكسىيەتچىلىگى (744) ئىشچىلار ھەركىتىنىڭ كەڭ كولەمدە راۋاجلىنىشى، پۇرولېتارىيات پارتىيىسىنىڭ ۋەزىپىلىرى (749)
2 ـ بولۇم ماركس، ئېنگېلسنىڭ گېرمانىيە پارتىيىسى ئىچىدە پۇرولېتارىياتلىق ئىنقىلاۋىي لۇشىيەنىنى ئىزچىللاشتۇرۇش يولىدىكى كۇرىشى..... 755
گېرمانىيە پۇرولېتارىيات پارتىيىسى ۋە ئۇنىڭ يولباشچىلىرى (755)
ماركس، ئېنگېلسنىڭ لاسالچىلىقنى تۇگىتىش يولىدىكى كۇرىشى، «گوتا پۇروگرامىسىغا تەنقىت» (758) ماركس،

ئېنگېلسنىڭ دىۇرىڭ ئاغمىچىلىغىغا قارشى تۇرۇشى، «دىۇرىڭغا قارشى» (769) «پەۋقۇلئادده قانۇن»غا قارشى تۇرۇش دەۋرىدە ماركس بىلەن ئېنگېلسنىڭ "سول"چىل، ئوڭچىل ئاغمىچىلىققا قارشى ئېلىپ بارغان كۇرىشى (780) ئېنگېلسنىڭ پۇرولېتارىيات دىكتاتۇرىسى ئىدىيىسىنى قوغداش يولىدىكى كۇرىشى (787)

3 ـ بولۇم ئىككىنچى ئىنتېرناتسىونالنىڭ قۇرۇلۇشى، ئېنگېلسنىڭ ماركسىزىملىق ئىنقىلاۋىي لۇشيەننى قوغداش يولىدىكى كۇرىشى 792

ماركس، ئېنگېلسنىڭ 70 ـ، 80 ـ يىللاردىكى ئىنقىلاۋىي پائالىيىتى (792) ئېنگېلسنىڭ ماركسىزىملىق يېڭى ئىنتېرناتسىونالنى قۇرۇش يولىدىكى كۇرىشى (799) ئىككىنچى ئىنېترناتسىونالنىڭ ھوكۇمەتسىزلىككە قارشى كۇرىشى، ئېنگېلسنىڭ پىرىنسىپال پوزىتسىيىسى (807) ئېنگېلسنىڭ ئوڭچىل ئىسلاھاتچىلىققا قارشى ھارماي ـ تالماي ئېلىپ بارغان كۇرىشى (811)

ئون بىرىنچى باپ كاپىتالىزىمنىڭ جاھانگىرلىك باسقۇچىغا كىرىشى، جاھانگىرلىكنىڭ دەسلەپكى مەزگىللىرىدىكى خەلقارا مۇناسىۋەت ..... 819 ـ 894

1 ـ بولۇم كاپىتالىزىمنىڭ تەرەققى قىلىپ جاھانگىرلىك باسقۇچىغا يېتىشى 820

جاھانگىرلىكنىڭ 5 بەلگىسى (820) جاھانگىرلىك ـ تەييارتاپ ياكى چىرىگەن كاپىتالىزىم (825) جاھانگىرلىك ـ ئولۇۋاتقان كاپىتالىزىم (829)

2 ـ بولۇم ئاساسىي جاھانگىر دولەتلەرنىڭ خۇسۇسىيەتلىرى 832

ئەنگلىيە ـ مۇستەملىكىچى جاھانگىرلىك (832) گېرمانىيە ـ يۇنكېر بۇرژۇئا جاھانگىرلىك (840) روسىيە ـ ھەربى

فېودال جاهانگىرلىك (844) فرانسىيە ــ جازانسخور جاهانگىر-
لىك (856) ئامېرىكا ــ تربىست جاهانگىرلىك (860) ياپونىيە ــ
ھەربى فېودال جاهانگىرلىك (864)
3 ـ بولۇم 1871 ــ 1914 ـ يىللاردىكى خەلقارا مۇناسىۋەت..... 870
جاهانگىرلىك زومگەرلىك ھوقۇقىنى تالىشىش دىمەكتۇر (870)
ئىككى چوڭ ھەربى تاجاۋۇزچى گۇرۇھنىڭ مەيدانغا
كېلىشى (873) دەسلەپكى ۋاقىتلاردىكى جاهانگىرلىك
ئۇرۇشى (877) 1905 ــ 1912 ـ يىللاردىكى ئۇرۇش كىرىزى-
سى (887) ئىككى قېتىملىق بالقان ئۇرۇشى (890)
ئون ئىككىنچى باب لېنىنىزمنىڭ دۇنياغا كېلىشى، 1905 ـ
يىلدىكى روسىيە ئىنقىلاۋى، لېنىننىڭ خەلقارا سەھنىدە
شېۋجېڭجۇيغا قارشى قىلغان كۇرەشلىرى..... 895 ــ 987
1 ـ بولۇم لېنىنىزمنىڭ دۇنياغا كېلىشى..... 897
19 ـ ئەسىرنىڭ 60 ــ 90 ـ يىللىرىدا روسىيدە ئىنقىلاۋىي
ھەرىكەتنىڭ راۋاجلىنىشى (897) لېنىننىڭ ئىنقىلاۋي پائالىيىتى-
نىڭ باشلىنىشى، پېتېربۇرگ ئىشچىلار سىنپى ئازاتلىق كۇرىشى
جەمئىيتى (903) لېنىننىڭ ئىقتىساتۇازلارغا قارشى كۇرىشى (910)
بولشېۋىكلەر پارتىيىسىنىڭ قۇرۇلۇشى (915)
2 ـ بولۇم روسىيەدىكى 1905 ـ يىل ئىنقىلاۋى..... 922
ئىنقىلاپ ھارپىسى (922) ئىنقىلابنىڭ باشلىنىشى، بولشېۋىكلەر
پارتىيىسىنىڭ دېموكراتىك ئىنقىلاپتىكى لۇشيەنى (926) روسىيە
بويىچە ئومۇمى سىياسى ئىش تاشلاشتىن دېكابىر قوراللىق
قوزغىلىڭىغىچە (936) 1906 ــ 1907 ـ يىللاردىكى ئىنقىلاۋي
ھەرىكەتلەر، ئىنقىلابنىڭ يەكۈنى (946)
3 ـ بولۇم لېنىن ۋە ھەرقايسى ئەللەردىكى سولچىلارنىڭ شېۋجېڭ-
جۇيغا قارشى كۇرەشلىرى..... 951

شیۇجىڭجۇيىنىڭ پەيدا بولۇشى (951) سولچىلارنىڭ بېرنشتېين شیۇجىڭجۇيىسىغا قارشى كۆرەشلىرى (958) ھاكىمىيەتنى تارتىۋېلىش مەسلىسىدىكى ئىككى لۇشيەن كۆرۈشى (960) روسىيەدىكى 1905 ـ يىل ئىنقىلاۋىنى چوڑىيەگەن ھالدا بولغان ئىككى لۇشيەن كۆرۈشى (965) لېنىننىڭ پەلسەپە سېپىدە شیۇجىڭجۇيىغا قارشى ئېلىپ بارغان كۆرۈشى، «ماتېرىيالىزم ۋە تەجرىبە تەنقىتچىلىگى» (971) جاھانگىرلىك ئۇرۇشىغا بولغان مۇئامىلە مەسلىسىدىكى ئىككى لۇشيەن كۆرۈشى (979)

ئون ئۈچىنچى باپ 19 ـ ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرى — 20 ـ ئەسىرنىڭ باشلىرىدىكى ئافرىقا ۋە ئافرىقا خەلقىنىڭ مۇستەملىكىچىلىك تاجاۋۇزىغا قارشى كۆرەشلىرى..... 1087 — 988

1 ـ بولۇم جاھانگىرلارنىڭ ئافرىقىغا تاجاۋۇز قىلىشى ۋە ئۇنى بولۇشۇۋېلىشى 990

ياۋروپادىكى مۇستەملىكىچى دولەتلەرنىڭ 1876 ـ يىلدىن ئىلگىرى ئافرىقىغا قىلغان تاجاۋۇزى (990) جاھانگىر دولەتلەرنىڭ ئافرىقىنى بولۇشۇۋېلىشى (997) 1876 — 1884 ـ يىللاردىكى (بېرلىن يىغىنىدىن ئىلگىرىكى) ئافرىقىنى تالىشىش كۈرىشى (999) 1884 — 1899 ـ يىللاردىكى (بېرلىن يىغىنىدىن كېيىنكى) ئافرىقىنى بولۇشۇۋېلىش كۈرىشى (1004) 1899 — 1917 ـ يىللىرى ئافرىقىنى يېڭىۋاشتىن بولۇشۇۋېلىش يولىدا بولغان كۈرەشلەر (1015) ۋەھشىيانە مۇستەملىكىچىلىك ھوكۇمرانلىقى، دەھشەتلىك ئىقتىسادىي تالان ـ تاراج (1022) ئافرىقا خەلقىنىڭ قارشىلىق كورىستىش كۈرىشى (1027)

2 ـ بولۇم ئالجىرىيە خەلقىنىڭ فرانسىيگە قارشى كۈرىشى 1029

فرانسىيىنىڭ ئالجىرىيىگە قىلغان قوراللىق تاجاۋۇزى (1029) فرانسىيگە قارشى قادىر رەھبەرلىگىدىكى قوزغىلاڭ (1030)

فرانسیینك ئالجریپدىكى مۇستەملىكچىلىك هوكۇمرانلىغى ۋە تالان ـ تارىجى (1035)
3 ـ بولۇم مسر ۋە سۇدان خەلقىنىڭ ئەنگلىيە مۇستەملىكچىلىرى ـ نىڭ تاجاۋۇزىغا قارشى قىلغان قوراللىق كۈرەشلىرى..... 1038
مسردا يېرىم مۇستەملىكچىلىكنىڭ كۆچىيىشى (1038) ئەنگلىيە ـ نىڭ مسرغا قوراللىق تاجاۋۇز قىلىشى ۋە ئەنگلىيىگە قارشى ئارابى رەھبەرلىگەدىكى كۈرەش (1042) ئەنگلىيە بىلەن مسرنىڭ هوكۇمرانلىغىدىكى سۇدان (1049) ئەنگلىيىگە قارشى مەھدى چوڭ قوزغىلىڭى (1051) مەھدى دولىتىنىڭ بەرپا بولۇشى ۋە ئۇنىڭ مەغلۇپ بولۇشى (1055)
4 ـ بولۇم ئېفوپىيىنىڭ ئىتالىيىنىڭ تاجاۋۇزىغا قارشى ۋەتەن ئۇرۇشى..... 1061
دولەتنىڭ بىرلىككە كېلىشى ۋە مۇستەملىكچىلەرنىڭ بېسىپ كىرىشى (1061) ئېفوپىيە خەلقىنىڭ ئىتالىيىگە قارشى ۋەتەن ئۇرۇشى (1065)
5 ـ بولۇم غەربىي ئافرىقا خەلقىنىڭ تاجاۋۇزچىلىققا قارشى قوراللىق كۈرىشى..... 1070
فرانسىيىگە قارشى ئومەر، سامورىلار رەھبەرلىگەدىكى قوراللىق كۈرەش (1070) ئاسانتى خەلقىنىڭ ئەنگلىيىگە قارشى كۈرىشى (1074)
6 ـ بولۇم جەنۇبىي ئافرىقا خەلقىنىڭ مۇستەملىكچىلىك تاجاۋۇزىغا قارشى كۈرەشلىرى..... 1078
زۇلۇلارنىڭ ئىنگلىزلار ۋە بۇرلارغا قارشى ئۇرۇشلىرى (1078)
ماداببلارنىڭ ئەنگلىيىگە قارشى كۈرىشى (1083)
ئون توتىنچى باپ 19 ـ ئەسىرنىڭ ئاخىرى ۋە 20 ـ ئەسىرنىڭ باشلىرىدا ئاسىيادىكى هەرقايسى مەملىكەت خەلقلىرىنىڭ

جاھانگىرلىكىكە ۋە فېئودالىزىمغا قارشى كۆرەشلىرىنىڭ
ئورلىشى ..... 1200 — 1088
1 — بولۇم ئاسىيانىڭ ئويغىنىشى..... 1089
ئاسىيادا كاپىتالىزىمنىڭ تەرەققى قىلىشى (1089) بۇرژۇئا ئىن-
لاھاتچىلىق ھەركىتى (1091) بۇرژۇئا ئىنقىلاۋى ھەركىتى (1093)
ئىشچىلار ھەركىتىنىڭ كوتىرىلىشى (1096) ئاسىيانىڭ ئويغىنىش-
ىنىڭ تارىخىتىكى ئورنى (1097)
2 — بولۇم چاۋشيەننىڭ يېرىم مۇستەملىكە، مۇستەملىكە بولۇپ قېلىشى
ۋە چاۋشيەن خەلقىنىڭ تاجاۋۇزچىلىققا قارشى كۆرەشلىرى.....1099
لى سۇلالىسىنىڭ فېئودالىق ھوكۇمرانلىغىنىڭ كىرىزىسى ۋە
چاۋشيەننىڭ يېرىم مۇستەملىكە بولۇپ قېلىشى (1099) ئاقارتقۇ-
چىلارنىڭ ئىسلاھاتچىلىق ھەركىتى ۋە جياشېن سىياسى ئوزگە-
رىشى (1103) جياۋۇ دېخانلار ئۇرۇشى (1107) ياپون جاھانگىر-
لىگىنىڭ چاۋشيەننى يۇتۇۋېلىشى ۋە چاۋشيەن خەلقىنىڭ ياپون
تاجاۋۇزچىلىرىغا قارشى كۆرىشىنىڭ ئورلىشى (1115)
3 — بولۇم فرانسىيىنىڭ ئېپىتنامدىكى مۇستەملىكىچىلىك ھوكۇمران-
لىغىنىڭ ئورنىتىلىشى ۋە ئېپىتنام خەلقىنىڭ فرانسىيە تاجاۋۇزچ-
چىلىرىغا قارشى كۆرەشلىرى..... 1118
رۇەن سۇلالىسىنىڭ فېئودالىق ھوكۇمرانلىغى (1118) فرانسىيە-
نىڭ ئېپىتنامدىكى مۇستەملىكىچىلىك ھوكۇمرانلىغىنىڭ ئورنە-
تىلىشى (1120) ئېپىتنام خەلقىنىڭ فرانسىيە تاجاۋۇزچىلىرىغا
قارشى كۆرىشى (1125)
4 — بولۇم ھىندىستاندا كاپىتالىزىمنىڭ شەكىللىنىشى ۋە ھىندىستان
خەلقىنىڭ جاھانگىرلىككە قارشى كۆرىشىنىڭ ئورلىشى..... 1130
ھىندىستاندا كاپىتالىزىمنىڭ شەكىللىنىشى (1130) بۇرژۇئا ئىسلا-
ھاتچىلىق ھەركىتى ۋە مىللى قۇرۇلتاي پارتىيىسىنىڭ قۇرۇلۇ-

شى (1133) 1905 — 1908 ـ يىللاردىكى ھندىستان خەلقىنىڭ جاھانگىرلىككە قارشى كۈرىشىنىڭ ئورلىشى (1138)
5 ـ بولۇم 1896 — 1902 ـ يىللاردىكى فىلىپپىن مۇستەقىللىق ئۇرۇشى..... 1145
فىلىپپىن مۇستەقىللىق ئۇرۇشىنىڭ ئىجتىمائى ئىقتىسادىي ئالدىنقى شەرتى (1145) فىلىپپىن مۇستەقىللىق ئۇرۇشىنىڭ ئىككى باسقۇچى (1153) فىلىپپىن مۇستەقىللىق ئۇرۇشىنىڭ خاراكتىرى ۋە تارىخىي ئەھمىيىتى (1161)
6 ـ بولۇم 1905 — 1911 ـ يىللاردىكى ئىران بۇرژۇئا ئىنقىلاۋى 1166
ئىراننىڭ يېرىم مۇستەملىكىلىشىشىنىڭ چوڭقۇرلىشىشى (1166) ئىران بۇرژۇئا ئىنقىلاۋىنىڭ ئۆچ باسقۇچى (1170) ئىران بۇرژۇئا ئىنقىلاۋىنىڭ مەغلۇپ بولۇشىدىكى سەۋەپلەر (1180)
7 ـ بولۇم 1908 — 1909 ـ يىللاردىكى تۈركىيە بۇرژۇئا ئىنقىلاۋى 1183
تۈركىيە جەمىيىتىدىكى سىنىپىي زىددىيەت ۋە ملىلى زىددىيەت (1183) 1908 — 1909 ـ يىللاردىكى تۈركىيە بۇرژۇئا ئىنقىلاۋى (1188) تۈركىيە ئىنقىلاۋىغا باھا (1195)
ئون بەشىنچى باب مۇستەقىللىقتىن كېيىن 20 ـ ئەسىرنىڭ باشلىرىغىچە بولغان ئارىلىقتىكى لاتىن ئامېرىكىسى، كۇبانىڭ مۇستەقىللىق ئۇرۇشى ۋە مېكسىكا ئىنقىلاۋى..... 1250 — 1201
1 ـ بولۇم مۇستەقىللىقتىن كېيىنكى لاتىن ئامېرىكىسى ئەللىرىنىڭ سىياسى ـ ئىقتىسادىي تەرەققىياتىنىڭ ئومۇمى ئەھۋالى..... 1201
كاتۇدىلوئىزىم (1201) چوڭ يەر مۇلۇكچىلىكىنىڭ تەرەققى قىلىشى ۋە ئۇنىڭ زىيىنى (1203) ھەرقايسى مەملىكەتلەردە كاپىتالىزمنىڭ ئاستا تەرەققى قىلىشى (1207) پۈرولېتارىيات

ۆە ئىشچىلار ھەركىتىنىڭ دۇنياغا كېلىشى (1210)

2 ـ بولۇم ياۋروپادىكى كۆچلۈك كاپىتالىستىك دولەتلەرنىڭ لاتىن ئامېرىكىسىغا تاجاۋۇز قىلىشى، ئامېرىكا جاھانگىرلىگىنىڭ كارىب دېڭىزى رايونىدىكى زومىگەرلىگىنىڭ ئورنىتىلىشى..... 1211

مۇستەقىللىقتىن كېيىنكى خەلقارا ۋەزىيەت، مونروئىزىم (1211)

ياۋروپا ـ ئامېرىكا مۇستەملىكىچىلىرىنىڭ قوراللىق تاجاۋۇزى ۋە لاتىن ئامېرىكىسى ئەللىرى خەلقىنىڭ تاجاۋۇزچىلىققا قارشى كۈرەشلىرى (1215) ئامېرىكا جاھانگىرلىگىنىڭ كارىب دېڭىزىدىكى زومىگەرلىك ھوقۇقىنىڭ ئورنىتىلىشى (1218)

3 ـ بولۇم كۆپا خەلقىنىڭ مۇستەقىللىقىنى قولغا كەلتۈرۈش يولىدىكى 30 يىللىق ئازاتلىق ئۇرۇشى (1868 ـــ 1898)..... 1223

قۇللۇق تۈزۈمىدىكى ئىگىلىك ۋە نېگىرلار قوزغىلىڭى (1223)

ئون يىللىق ئۇرۇش ـــ 30 يىللىق ئازاتلىق ئۇرۇشىنىڭ دەسلەپكى باسقۇچى (1225) جوسې مارتى ۋە 1895 ـ يىلىدىكى ئازاتلىق ئۇرۇشىنىڭ پارتلىشى (1230) ئامېرىكا ـ ئىسپانىيە ئۇرۇشىدىن پىلاتت تۈزىتىش كىرگۈزۈلگەن لايىھەسىگىچە (1233)

4 ـ بولۇم مېكسىكا بۇرژۇئا دېموكراتىك ئىنقىلابى (1910 ـــ 1917) 1236

19 ـ ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدىكى يېڭىلاش ھەركىتى (1236)

دىاسنىڭ ئەكسىيەتچىل ئىستىبدادلىقىغى ۋە مېكسىكا ئىنقىلابىنىڭ پارتلىشى (1238) ساپاتانىڭ "يەر ۋە ئەركىنلىك" پۈروگراممىسى ۋە دېخانلارنىڭ يەر تارتىۋېلىش كۆرىشى (1243) ئامېرىكا جاھانگىرلىگىنىڭ مېكسىكا ئىنقىلابىغا ئارىلىشىشىنىڭ مەغلۇپ بولۇشى (1245) 1917 ـ يىلىدىكى مېكسىكا ئاساسىي قانۇنى (1248)

ئون ئالتىنچى باپ بىرىنچى قېتىملىق جاھانگىرلىك دۇنيا ئۇرۇشى، لېنىننىڭ سوتسىيال شوۋىنىزىمغا قارشى كۆرىشى 1251 ـــ 1304.....

1 ـ بولۇم دۇنيا ئۇرۇشىنىڭ پارتلىشى، ئۇرۇشنىڭ 1914 ـ 1917 ـ يىللاردىكى بېرىشى 1253
جاھانگىر دولەتلەرنىڭ غالجىرلىق بىلەن ھەربىي ھازىرلىقلارنى كېڭەيتىپ ئۇرۇشقا تەييارلىنىشى (1253) دۇنيا ئۇرۇشىنىڭ پارتلىشى ۋە ئۇنىڭ خاراكتېرى (1255) ئۇرۇشنىڭ 1914 ـ 1917 ـ يىللاردىكى بېرىشى (1260) ئامېرىكا جاھانگىرلىگىنىڭ ئۇرۇشقا قاتنىشىشى (1264)
2 ـ بولۇم ئىككىنچى ئىنتېرناتسونالنىڭ بەربات بولۇشى، لېنىننىڭ ئۇچىنچى ئىنتېرناتسونالنى قۇرۇش يولىدىكى كۆرىشى 1267
ئىككىنچى ئىنتېرناتسونالنىڭ بەربات بولۇشى (1267) لېنىننىڭ سوتسيال شوۋىنىزم ۋە سوتسيال تىنچلىقپەرەسلىكىگە قارشى كۆرىشى (1271) لېنىننىڭ ھەرقايسى ئەل سولچىلىرىنى ئىنتېپاق-لاشتۇرۇپ، ئۇچىنچى ئىنتېرناتسونالنى قۇرۇش يولىدا ئېلىپ بارغان كۆرىشى (1277) لېنىننىڭ جاھانگىرلىك توغرىسىدىكى نەزەرىيسى ۋە سوتسيالزمنىڭ بىر مەملىكەتتە غەلبە قىلىشى توغرىسىدىكى تەلىماتى (1282)
3 ـ بولۇم ئۇرۇشنىڭ ئىنقىلابنى كەلتۈرۈپ چىقىرىشى، ئىنقىلابنىڭ ئۇرۇشنى چەكلىشى..... 1288
ئىنقىلاپ كىرىزىسنىڭ پىشىپ يېتىلىشى (1288) روسىيە فېۋرال ئىنقىلابى (1290) ئوكتەبىر ئىنقىلابىنىڭ غەلىبە قىلىشى ۋە بىرىنچى دۇنيا ئۇرۇشىنىڭ ئاياقلىشىشى (1298)
چوڭ ۋەقەلەر يىلنامىسى..... 1359 ـ 1305

سۆزەتلەر مۇندەرىجىسى

كىروەۋىل 36

لىلبىرن سوتتا 40
ۋات كەشپ قىلغان تۇنجى پار ماشىنىسى 78
19 ـ ئەسىرنىڭ باشلىرىدىكى ئەنگلىيە گاز زاۋۇدى 79
كان قۇدۇغىغا چۈشۈۋاتقان ئايال ئىشچىلار 82
خاڭدا ئەمگەك قىلىۋاتقان بالا ئىشچىلار 83
خەلق ئەسكىرى ـ "بىر مىنۇتلۇق كىشى"نىڭ خاتىرە سۆزىتى 102
لېكسنگتوندىكى جەڭ 103
روبېسپېر 160
مارات 160
بابېف 190
ئىسپانىيە خەلقى فرانسىيىنىڭ تاجاۋۇزىغا قارشىلىق كورسەتمەكتە 202
توسسېن لۇۋېرتىيۇر 233
سىمون بولىۋار 245
1817 ـ يىلى سان مارتىن قوشۇنىنى باشلاپ ئاندېس تېخىدىن ئوتۇپ چىلىغا كىردى 251
18 ـ ئەسىردىكى ياپونىيىنىڭ ھاراق چىقىرىدىغان ئىشخانىسى 274
شىمەن قوزغىلاڭچىلار قوشۇنى ئىشلەتكەن تامغا ۋە جەڭ دۇمبىغى 294
تىيۇ سۇلتان 317
ئەنگلىيە شەرقىي ھىندىستان شىركىتى ـ ئاسىيا خەلقىنى تالان ـ تاراج قىلىدىغان پارازىت 321
ۋەھشىيانە قۇل سودىسى 333
قۇل توشۇيدىغان كېمىنىڭ تۈز كورۇنۇشى 335
بانتۇ خەلقى غەرپ مۇستەملىكىچىلىرىگە زەربە بەرمەكتە 341
مۇھەممەد ئەلى 351

بلانسكى 378
ياشلىق دەۋرىدىكى ماركس 390
ياشلىق دەۋرىدىكى ئېنگېلس 393
«كوممۇنىستلار پارتىيە خىتاپنامىسى»نىڭ 1 ـ نەشرى 412
ئىنقىلاۋىي ئامما پادىشانىڭ "تەختى"نى كۆيدۈرۈۋەتتى 430
ۋېنگرىيە قوزغىلىڭى (ئوتتۇرىدىكىسى كوشۇت) 444
بەلچىكۇ 449
«بېڭى رېين» گېزىتىنىڭ ئاخىرقى سانى 481
گاريبالدى 493
دومبروۋسكى 517
پۇگاچېۋ 537
چېرنىشېۋسكى 540
جون برائۇن 564
لىنكولن 567
ياپونىيىدىكى جياڭخۇ خەلقى باي سودىگەرلەرنىڭ گۇرۇچ دۆكانلىرىغا
ھۇجۇم قىلماقتا 583
دېپونېگورو 616
باب 632
جەنىي ئايال پادىشاسى قوزغىلاڭچىلار قوشۇنىنى باشلاپ ئەنگلىيە
تاجاۋۇزچىلىرىغا باتۇرلۇق بىلەن قارشىلىق كۆرسەتمەكتە 650
ئېنگېلسنىڭ برىنچى ئىنتېرناتسونال ئەزالىق كېنىشكىسى 666
ۋارلىن 686
كوممۇنىنى قوغدىغۇچىلار 691
لۇئىز مىشېل 714

پوتىبر ۋە «ئىنتېرناتسونال شېرى» 718
بېبىل 756
دارۋىن 777
«گوتا پۇروگرامىسىغا تەنقىت» 1891 ـ يىلى تۇنجى قېتىم ئېلان قىلىندى
..... 788
1890 ـ يىل "1 ـ ماي" بايرىمىدا لوندون ئىشچىلىرى نامايىش ئوتكۈزدى،
ئېنگېلس كورەككە قاتناشتى 806
ئېنگېلسنىڭ «چارروسىيە هوكۈمىتىنىڭ تاشقى سىياسىتى» دىگەن ماقالىسى
بىىسلىغان «سوتسىيال دېموكراتلار» ژورنىلىنىڭ مۇقاۋىسى 850
پىيەنشەنچىيەن 868
لېنىن (1897 ـ يىل) 904
ستالىن (1900 ـ يىل) 919
"پوتيومكىن" نامىلىق پولات قاپلىمىلىق كارابتىكى قوزغىلاڭ 937
روزا لىيۇكسېمبۇرگ 958
كارل لىبكنېخت 958
«ماتىريالىزم ۋە تەجرىبە تەنقىتچىلىگى»نىڭ بىرىنچى نەشرىنىڭ مۇقاۋىسى
(1909 ـ يىل) 975
قادىر 1031
سۇۋەيش قانىلىنى ئېچىش 1039
ئارابى جەڭ مەيدانىدا 1045
مۇھەممەد ئەھمەد 1051
مەھدى قوزغىلاڭچىلار قوشۇنىنىڭ ئاتلىق ئەسكىرى 1057
مېنىلىك 1065
سامورى دۇر 1072

چاكا 1079
لوبېنگولا 1085
چۇەن بېگجۇن 1110
خۇاڭ خۇاتەن 1127
ھوسې رىسال 1150
بونىفاسو قوزغىلاڭچىلار قوشۇنىغا يېتەكچىلىك قىلىپ دۇشمەننى باتۇرلارچە
قىرماقىتا 1152
ساتتارخان 1177
جوسې مارتى 1232
پەنچاۋ ۋىلىيا 1241
ئې. ساپاتا 1242
شەرقىي سەپتىكى ئەسكەرلەر بىرلەشمە كوڭۇل ئېچىش ئوتكۇزمەكتە 1296
ئەنگلىيە پادىشاسى چارلىس I سوراق ئۇستىدە I
1776 ـ يىل 7 ـ ئاينىڭ 4 ـ كۈنى فىلادېلفىيىدە ئامېرىكا مۇستەقىللىق
خىتاپنامىسى ئىمزالاندى I
باستى تۇرمىسىنىڭ ئىشغال قىلىنىشى II
لۇئىس XVI نىڭ ئولتۇرۇلۇشى II
بوناپارتنىڭ تۇنجى ئېيىنىڭ ئون سەككىزىدىكى سىياسى ئوزگىرىشى III
ۋېنېسۇئېلانىڭ مۇستەقىللىق ئېلان قىلىشى III
غەربىي ھىندىستان تاقىم ئاراللىرىدىكى نېگىرلار شېكىر قومۇشى مەيدانە-
دا ئەمگەك قىلماقىتا IV
ئەنگلىيىنىڭ لوندون شەھىرىدىكى نامراتلار ماكانى IV
1834 ـ يىلدىكى لوندون ئىشچىلىرىنىڭ قوزغىلىڭى IV
ماركس كومموئىزىمچىلار ئىتتىپاقىنىڭ مەجلىسىدە V

1848 ـ يىلى بېرلىندا بولغان مارت قوزغىلىڭى..... VI
1848 ـ يىلى چېخىتكى پراگادا بولغان خەلق قوزغىلىڭى..... VI
1848 ـ يىلى پارىژدا بولغان ئىيۇن قوزغىلىڭى..... VI
1849 ـ يىلى ئېنگېلس كوچا ئىستېھكامى ئۇرۇشىغا قاتناشتى..... VII
1863 ـ يىلدىكى پولشا خەلقىنىڭ چارروسىيىگە قارشى قوزغىلىڭى..... VIII
19 ـ ئەسىرنىڭ ئالدىنقى يېرىمىدىكى ياپونىيە توقۇمچىلىق ئىشخانىسى
VIII.....
دېپونېگورو رەھبەرلىگىدىكى قوزغىلاڭچىلار قوشۇنى..... IX
ھىندىستان قوزغىلاڭچىلار قوشۇنى ئەنگلىيە تاجاۋۇزچى قوشۇنىغا باتۇرلۇق
بىلەن ھۇجۇم قىلماقتا..... IX
بىرىنچى ئىنتېرناتسونالنىڭ 1866 ـ يىلى جەنۋەدە چاقىرىلغان بىرىنچى
قۇرۇلتىيى..... X
1871 ـ يىل 3 ـ ئايىنىڭ 18 ـ كۈنى سەھەردە پارىژدا بولغان قوراللىق
قوزغىلاڭ..... X
1871 ـ يىل 3 ـ ئايىنىڭ 28 ـ كۈنى پارىژ كوممۇنىسى قۇرۇلدى..... XI
پارىژ كوممۇنىسى شەھەر مەمۇرىيىتى مەھكىمىسىدە كوممۇنا كومىتېتىنىڭ
يىغىنىنى چاقىردى..... XI
پارىژ كوممۇنىسى جەڭچىلىرى لاشىز قەۋرىستانلىغىدا قاتتىق جەڭ قىلىپ،
قەھرىمانلارچە قۇربان بولدى..... XII
ئىككىنچى ئىنتېرناتسونالنىڭ بىرىۋسسېل قۇرۇلتىيى..... XII
لوندون خايگېيت قەۋرىستانلىغىدىكى ماركس قەۋرىسى..... XIII
ئىككىنچى ئىنتېرناتسونالنىڭ سىيۇرىخ قۇرۇلتىيى مەزگىلىدە ئېنگېلس
بىببىل ھەم خانىمى ۋە سېتكىن قاتارلىقلار بىلەن بىللە..... XIV
1905 ـ يىلدىكى گېرمانىيە رۇر كان ئىشچىلىرىنىڭ چوڭ ئىش تاشلىشى
XV.....

ياپونيه پۇقرالار ھەركىتىنىڭ يولباشچىسى شىگدې چيۇشۇې ۋە پۇقرالار
جەمىيىتىنىڭ ئەزالىرى..... XV
قادىر ئالجىرىيە خەلقىنىڭ فرانسىيىگە قارشى كۆرىشىگە رەھبەرلىك قىلماقتا
..... XVI
ئابدۇللا خەلىفە جەڭگە قوماندانلىق قىلماقتا..... XVI
ئېفوپىيە خەلقى ئىتالىيە تاجاۋۇزچىلىرىغا قارشى كۆرەش قىلماقتا..... XVII
زۇلۇ خەلقى ئىساندلۇاڭنې تېغىدىكى جەڭدە ئەنگلىيە قوشۇنلىرىنى قاتتىق
مەغلۇپ قىلدى..... XVII
1905 ـ يىل 12 ـ ئايدا موسكۋادا بولغان قورالىق قوزغىلاڭ..... XVIII
1907 ـ يىلى شتۇتگارتتا ئوتكۇزۇلگەن خەلقارا سوتسىيالىزملار
قۇرۇلتىيى..... XIX
خۇاڭ خۇاتەن قوزغىلاڭچىلار قوشۇنىنىڭ قورغىنى..... XX
تىلاڭ سوتتا مۇستەملىكىچىلىك ھوكۈمرانلىقىنى سوكمەكتە..... XX
فىلىپپىن خەلقى ئامېرىكا تاجاۋۇزچى قوشۇنلىرىغا باتۇرلۇق بىلەن زەربە
بەرمەكتە..... XXI
ئۇيغۇر خەلقى تېبىرىزدا چارروسىيە تاجاۋۇزچى قوشۇنلىرىغا ۋە ئۇلارنىڭ
غالچىلىرىغا زەربە بەرمەكتە..... XXI
پەنجاۋ ۋىليا قوزغىلاڭچىلار قوشۇنىنى باشلاپ ئىلگىرىلىمەكتە..... XXII
مېكسىكا دېھقانلار قوزغىلاڭچى قوشۇنى مېكسىكا شەھىرىگە كىرمەكتە..... XXII
كارل لىبكنېخت بېرلىندا ئۇرۇشقا قارشى نۇتۇق سۆزلىمەكتە..... XXIII
بولشېۋىكلار ئۇرۇشقا قارشى تەشۋىقات ئېلىپ بارماقتا..... XXIII
1917 ـ يىل 6 ـ ئاينىڭ 18 ـ كۈنى پېتروگرادتا ئوتكۇزۇلگەن 500 مىڭ
كىشىلىك چوڭ نامايىش..... XXIV

يېقىنقى زامان قىسمىغا كىرىش سوز

بۇ كىتابنىڭ يېقىنقى زامان قىسمى 17 ـ ئەسىردىكى ئەنگلىيە بۇرژۇئا ئىنقىلاۋىدىن بىرىنچى دۇنيا ئۇرۇشى ۋە روسيە ئوكتەبىر سوتسيالىستىك ئىنقىلاۋىنىڭ (1917 ـ يىل) هارپىسىغچە (ئوكتەبىر ئىنقىلاۋى هازىرقى زامان تارىخى قىسمىدا بايان قىلىنىدۇ) بولغان تەخمىنەن 280 يىللىق تارىخنى ئوز ئىچىگە ئالىدۇ.

ئىجتىمائى ئىقتىسادىي هالەت جەهەتتىن ئېلىپ ئېيتقاندا، دۇنيا ـ نىڭ يېقىنقى زامان تارىخى ـ ئىنسانىيەت تارىخىدىكى كاپىتالىزم جەمئىيىتى باسقۇچى يەنى كاپىتالىزم تۇزۇمىنىڭ بەرپا بولۇش، راۋاجلىنىش ۋە زاۋاللىقا يوز تۇتۇش تارىخى. ئۇنىڭ ئاساسىي سىنىپىي مەزمۇنى بۇرژۇئازىيە ۋە خەلق ئاممىسىنىڭ فېئودال پومىشـ شكلار سىنىپىغا قارشى كۇرىشى، پۇرولېتارىيات ۋە ئېكسپلاتاتسىيە قىلىنغۇچى ئەمگەكچى ئاممىسىنىڭ بۇرژۇئازىيىگە قارشى كۇرىشى، مۇستەملىكە، يېرىم مۇستەملىكىلەردىكى ئېزىلگۇچى مىللەتلەر ۋە خەلقلەرنىڭ مۇستەملىكىچىلىككە، جاهانگىرلىكە قارشى كۇرىشىدىن ئىبارەت.

بۇ 280 يىللىق تارىخنى ئومۇمەن ئىككى دەۋرگە بولۇشكە بولىدۇ. بىرىنچى دەۋر ـ ئەنگلىيە بۇرژۇئا ئىنقىلاۋىدىن پارىژ كومۇنىسى ئىنقىلاۋىنىڭ هارپىسىغچە (1640 ـ 1870) بولغان

دەۋر. "بۇ ــ بۇرژۇئازىيىنىڭ يۇكسىلىش باسقۇچى، ئومۇمەن ئېيتقاندا، بۇ دەۋر ــ بۇرژۇئا دېموكراتىك ھەرىكىتى دەۋرى، بولۇپمۇ بۇرژۇئا مىللى ھەرىكىتى دەۋرى، ۋاقتى ئوتتۇپ كەتكەن فېئودال مۇستەبىتلىك تۈزۈمنى تېزلىكتە گۈمران قىلىش دەۋرى."① ئىككىنچى دەۋر ــ پارتىز كومىۋنىسى ئىنقىلاۋىدىن بىرىنچى دۇنيا ئۇرۇشى ئاياقلاشقىچە (1871 ــ 1918) بولغان دەۋر. بۇ ــ "بۇرژۇئا-زىيىنىڭ مۇتلەق ھوكۈمرانلىق يۈرگۈزۈش ۋە زاۋالغا يۈز تۇتۇش دەۋرى، تەرەققىپەرۋەر بۇرژۇئازىيىدىن ئەكسىيەتچىل ۋە ئەكسىيەتچىل مالىيە كاپىتالغا ئايلىنىپ كېتىش دەۋرى، بۇ ــ يېڭى سىنىپ يەنى ھازىرقى زامان دېموكراتىيىچىلىرىنىڭ كۈچ تەييارلاش ۋە ئاستا-ئاستا كۈچ توپلاش دەۋرى."②

يېڭىنقى زامان تارىخىنىڭ بىرىنچى دەۋرىدە، يەنى ياۋروپا ۋە ئامېرىكا ئەللىرىدىكى بۇرژۇئازىيە ۋە بۇرژۇئازىيىلەشكەن پومىشىكلار، خەلق ئاممىسىنىڭ كۈچىدىن پايدىلىنىپ، بۇرژۇئا ئىنقىلاۋى ياكى مىللى مۇستەقىللىق (بىرلىككە كېلىش) ئۇرۇشى ئارقىلىق بۇرژۇئا دىكتاتۇرىسى ياكى بۇرژۇئازىيە بىلەن پومىشىكلارنىڭ بىرلەشمە دىكتاتۇرىسنى بەرپا قىلدى، شۇنىڭ بىلەن فېئودالىق جەمئىيەتتىن كاپىتالىزم جەمئىيىتىگە ئوتۇشنى ئورۇنلىدى. "ئالغا كەتكەن دولەتلەردىكى بۇرژۇئازىيىمۇ بىر قاتار قوزغىلاڭلار، ئىچكى ئۇرۇشلار ئارقىلىق، زورلۇق كۈچ بىلەن پادىشالار، فېئوداللار ۋە

---

① لېنىن. «باشقىلارنىڭ بايرىغى ئاستىدا». «لېنىن ئەسەرلىرى»، خەنزۇچە نەشرى، 21 ــ توم، 125 ــ بەت.

② يۇقۇرىدىكى كىتاپ.

قۇلدارلارنى ھەم ئۇلارنىڭ تىرىلىش غەرىزىنى باستۇرۇش ئارقىسىدىلا ھاكىمىيەتنى قولغا ئالغان.»① فېودال ئەكسىيەتچىلىك قورغىنى بولغان چارروسىيە بۇ دەۋردە ياۋروپا ژاندارمىسى بولۇپ ئەكسىلىنقىلاۋىي رول ئوينىدى.

كاپىتالىستىك يېرىك سانائەتنىڭ گۈللىنىشى بىلەن بىللە، سانائەت پۇرولېتارىياتى دۇنياغا كەلدى، پۇرولېتارىيات بىلەن بۇرژۇئازىيە ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەتمۇ كۈندىن-كۈنگە كەسكىنلىشىپ باردى. 19-ئەسىرنىڭ 30-يىللىرىدىن باشلاپ، غەربىي ياۋروپادىكى بەزى ئالغا كەتكەن دولەتلەردە، يەر ئاستوگەكلىرى ۋە بۇرژۇئازىيىدىن تاشقىرى، پۇرولېتارىيات "ھوكۇمرانلىقنى قولغا ئېلىش ئۈچۈن كۈرەشكۈچى ئۈچىنچى جەڭچى، دەپ ئېتىراپ قىلىنىدىغان بولۇپ قالدى"②. پۇرولېتارىياتنىڭ ئىنقىلاۋىي ئۇستازلىرى ماركس بىلەن ئېنگېلس سىنىپىي كۈرەش ۋە ئىلمىي تەجرىبىدىن ئىبارەت ئىنقىلاۋىي ئەمەلىيەت داۋامىدا پۇرولېتارىياتنىڭ دۇنيانى بىلىش ۋە دۇنيانى ئۆزگەرتىشتىكى ئىنقىلاۋىي نەزەريىسى—ماركسىزىمنى يارىتىتى ھەمدە 1848-يىلى پۇرولېتارىيات پارتىيىسىنىڭ تۇنجى پۇروگىراممىسى خاراكتېرلىق ھوججىتى—«كوممۇنىستىك پارتىيە خىتاپنامىسى»نى ئېلان قىلدى. ماركس بىلەن ئېنگېلس كاپىتالىزم جەمئىيىتىدىكى سىنىپ، سىنىپىي زىددىيەت ۋە

---

① لېنىن. «كوممۇنىستىك ئىنتېرناتسونالىنىڭ 1-قۇرۇلتىيى». «لېنىن تاللانما ئەسەرلىرى»، خەلق نەشرىياتىنىڭ 1972-يىل خەنزۇچە نەشرى، 3-توم، 718-بەت.

② ئېنگېلس. «لىۋدۋىگ فېيېرباخ ۋە نېمىس كلاسسىك پەلسەپىسىنىڭ ئاخىرى»، 1975-يىل ئۇيغۇرچە نەشرى، 75-بەت.

سىنىپىي كۆرەشىنى ئىلمىي يوسۇندا شەرھىلەپ، پۈرولېتارىيات ئىنقىلاۋى ۋە پۈرولېتارىيات دىكتاتۇرىسى توغرىسىدىكى ئىنقىلاۋىي تەلىماتقا ئاساس سېلىپ بەردى، توغرا لۇشيەن ۋە تاكتىكىنى بەلگىلەپ بەردى، رەڭگا-رەڭ ئاغمچىلىق مەزھەپلىرىنى تارمار قىلدى، بۇنىڭ بىلەن پۈرولېتارياتنى غەلىبىلىك راۋاجلىنىش يولىغا يېتەكلىدى.

بۇ دەۋردە، كاپىتالىستىك شۇنىڭدەك فېئوداللىق مۇستەملىكىچىلىك تاجاۋۇزچىلىغى ۋە كېڭەيمچىلىگى تۈپەيلىدىن، ئاسىيا، ئافرىقا ۋە لاتىن ئامېرىكىسىدىكى بىرمۇنچە دولەتلەر ۋە رايونلار مۇستەملىكە ياكى يېرىم مۇستەملىكىگە ئايلىنىپ قالدى. ئىسپانىيە، پورتوگالىيە، گوللاندىيە، ئەنگلىيە، فرانسىيە ۋە روسىيە قاتارلىق دولەتلەرنىڭ مۇستەملىكىچىلىك زۇلمى ۋە غالجىرانە تالان-تاراجى ئاسىيا، ئافرىقا ۋە لاتىن ئامېرىكىسىنىڭ ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنى ئېغىر بۇزغۇنچىلىققا ئۇچراتتى، بۇ دولەتلەرنىڭ مۇستەقىل ھالدا راۋاج-لىنىش جەريانىنى ئۆزۈپ تاشلىدى. ئاسىيا، ئافرىقا ۋە لاتىن ئامېرىكىسىدىكى ھەرقايسى ئەللەر خەلقلىرى مۇستەملىكىچىلىك زۇلمىغا قارشى قاينام-تاشقىنلىق ئىنقىلاۋىي كۈرەشلەرنى ئېلىپ بېرىپ، غەرپ مۇستەملىكىچى كۈچلىرىگە ۋە ئۇز مەملىكەتلىرىدىكى فېئودال ھوكۈمرانلارغا قاتتىق زەربە بەردى. بۇ مەزگىلدە، ئاسىيادا پەقەت ياپونىيىلا "مىجۇ يېڭىلىغى" ھەركىتى ئارقىلىق، كاپىتالىزمنى راۋاجلاندۇرۇش يولىغا ماڭدى؛ ئەمما ياپونىيە ئۆزاق ئوتمەيلا شەرقتىكى تاجاۋۇزچى مۇستەملىكىچى دولەت بولۇپ قالدى.

1871-يىلدىكى فرانسىيە پۈرولېتارىيات ئىنقىلاۋى دۇنيا يېقىنقى زامان تارىخىنىڭ ئىككىنچى دەۋرىنىڭ مۇقەددىمىسىنى ئېچىپ

بەردی. پارىژ كوممۇنىسى ئىنسانىيەت تارىخىدا بۇرژۇئا دولەت ماشىنىسىنى پاچاقلاپ تاشلاش، پۇرولېتارىيات دىكتاتۇرىسىنى ئورنىتىش يولىدا باتۇرلۇق بىلەن قىلىنغان تۇنجى سىناق بولدى. ئۇ، كاپىتالىزىمغا ئىنتايىن قاتتىق زەربە بەردى، كاپىتالىزىم شۇنىڭدىن ئېتىۋارەن زاۋالغا يۇز تۇتۇشقا باشلىدى. 19 ـ ئەسىرنىڭ ئاخىرى ۋە 20 ـ ئەسىرنىڭ باشلىرىدا، كاپىتالىزىم ئوزىنىڭ يۇقۇرى باسقۇچىغا ـ جاھانگىرلىك باسقۇچىغا قەدەم قويدى. جاھانگىرلىك ـ مونوپول، تەييارتاپ ياكى چىرىك، ئولۇۋاتقان كاپىتالىزىم. جاھانگىرلىك دەۋرىدە، كاپىتالىزىمنىڭ نېگىزلىك زىددىيەتلىرى ـ پۇرولېتارىيات بىلەن بۇرژۇئازىيە ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەت، مۇستەملىكە، يېرىم مۇستەملىكە خەلقلىرى بىلەن جاھانگىرلىك ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەت، جاھانگىر دولەتلەر ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەت مىسلى كورۇلمىگەن دەرىجىدە كەسكىنلەشتى. "جاھانگىرلىك ـ پۇرولېتارىيات ئىجتىمائى ئىنقىلاۋىنىڭ ھارپىسى."①

19 ـ ئەسىرنىڭ 70 ـ يىللىرىدىن 90 ـ يىللىرىغىچە بولغان مەزگىلدە، ماركس بىلەن ئېنگېلس پارىژ كوممۇنىسىنىڭ ئىنقىلاۋىي پىرىنسىپلىرىنى قوغداش ئۇچۇن، پۇرولېتارىياتلىق ئىنقىلاۋىي لۇشيەنىدە چىڭ تۇرۇپ، "سول"چىل ۋە ئوڭچىل ئاغمىچىلىق لۇشيەنىگە قارشى مۇرەسسەسىز كۇرەشلەرنى ئېلىپ باردى. ماركس «فرانسىيىدىكى ئىچكى ئۇرۇش»، «گوتا پۇروگىراممىسىغا تەنقىت»نى، ئېنگېلس «ديۇرىڭغا قارشى»، «ليۇدۋىگ فېيىيېرباخ ۋە نېمىس

---

① لېنىن. «جاھانگىرلىك كاپىتالىزىمنىڭ يۇقۇرى باسقۇچى»، 1976 ـ يىل ئۇيغۇرچە نەشرى، 16 ـ بەت.

كىلاسسىك پەلسەپىسىنىڭ ئاخىرى»نى ۋە باشقا شانلىق ئەسەرلەرنى يېزىپ، پۈرولېتارىياتقا قارىتا سىياسى ۋە ئىدىيەۋى لۇشيەن تەربىيىسى ئېلىپ باردى. خىلمۇ-خىل ئاغمىچىلىققا قارشى بوشاشماي ئېلىپ بېرىلغان كۈرەشلەر داۋامىدا، "ماركس تەلىماتى پۈتۈنلەي غەلبىسگە ئېرىشتى ھەمدە **كەڭ تارقالدى**"①؛ پۈرولېتارىياتنىڭ سوتسىيالىستىك پارتىيىسى ھەرقايسى مەملىكەتلەردە ۋۇجۇتقا كېلىشكە باشلىدى.

19 ـ ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىدا، پۈرولېتارىيات كۈچ توپلاپ، كەلگۈسىدىكى كۈرەشكە تەييارلىنىۋاتقان پەيتتە، ئىشچىلار ھەرىكىتىنىڭ ئىچكى قىسمىدا ماركسزىمغا، پۈرولېتارىيات ئىنقىلاۋى ۋە پۈرولېتارىيات دىكتاتۇرىسىغا غالىجىرلىق بىلەن قارشى تۇرىدىغان شىۋجېڭجۇيىلىق تەتۇر ئېقىم كېلىپ چىقتى. بۇ تەتۇر ئېقىم ھەرقايسى ئەل ئىشچىلار پارتىيىلىرىگە بېسىپ كىردى ۋە ئۇنى چىرىتتى. پۈرولېتارىيات ئىنقىلاۋىي ئۇستازى لېنىن كوكرەك كېرىپ ئوتتۇرىغا چىقىپ، ماركسزىملىق ئىنقىلاۋىي بايراقنى ئىگىز كوتىرىپ، ھەرقايسى ئەللەردىكى سولچى كۆچىلەرنى ئىتتىپاقلاشتۇرۇپ، بۇ شىۋجېڭجۇيىلىق تەتۇر ئېقىمغا قەتئىي تۇرده قايتۇرما زەربە بېرىپ، ماركسنىڭ ئىنقىلاۋىي لۇشيەنىنى قوغدىدى ھەمدە ماركسزىمنى راۋاجلاندۇرۇپ لېنىنزىم باسقۇچىغا يەتكۈزدى. "لېنىنزىم ـــ جاھانگىرلىك ۋە پۈرولېتارىيات ئىنقىلاۋى دەۋرىدىكى ماركسزىم."②

---

① لېنىن. «ماركس تەلىماتىنىڭ تارىخىي تەقدىرى». «ماركس، ئېنگېلس ۋە ماركسزىم توغرىسىدا»، 1977 ـ يىل ئۈيغۇرچە نەشرى، 115 ـ بەت.

② ستالىن. «لېنىنزىم ئاساسلىرى توغرىسىدا»، 1976 ـ يىل ئۇيغۇرچە نەشرى، 4 ـ بەت.

لېنىن روسىيىدە بولشېۋىكلەر پارتىيىسىنى قۇرۇپ، جاھانگىرلىك دەۋرىدىكى بىرىنچى قېتىملىق بۇرژۇئا دېموكراتىك ئىنقىلاۋىغا رەھبەرلىك قىلدى. روسىيەدىكى 1905 ـ يىل ئىنقىلاۋى كاپىتالىزىم دۇنياسىنىڭ پارىژ كومموندىسىدىن كېيىن 34 يىل داۋام قىلغان "تېچ" راۋاجلىنىش دەۋرىگە خاتىمە بېرىپ، پۈرولېتارىيات بۇرژۇئازىيىگە توغرىدىن ـ توغرا ھۇجۇم قىلىدىغان يېڭى كۈرەش دولقۇنىنى ئېلىپ كەلدى. لېنىن شېۋىجېڭجۇيىنى نەزىرىيە جەھەتتىن ئۇزۇل ـ كېسىل تارمار قىلىش ئۈچۈن، «ماتېرىيالىزىم ۋە تەجرىبە تەنقىتچىلىگى»، «جاھانگىرلىك كاپىتالىزىمنىڭ يۇقۇرى باسقۇچى»، «دولەت ۋە ئىنقىلاپ» قاتارلىق شانلىق ئەسەرلەرنى يېزىپ، پۈرولېتارىيات ئىنقىلاۋى ۋە پۈرولېتارىيات دىكتاتۇرىسى توغرىسىدىكى تەلىماتنى يەنمۇ راۋاجلاندۇردى.

"جاھانگىرلىك پۈتۈن دۇنيادىكى خەلق ئاممىسىنى جاھانگىرلىكنى يوقىتىش يولىدىكى ئۇلۇغ كۈرەشنىڭ تارىخىي دەۋرىگە كىرگۈزدى."① 19 ـ ئەسىرنىڭ ئاخىرى ۋە 20 ـ ئەسىرنىڭ باشلىرىدا، "ئاسىيانىڭ ئويغىنىشى"نى گەۋدىلىك بەلگە قىلغان ئاسىيا، ئافرىقا، لاتىن ئامېرىكىسى خەلقلىرىنىڭ جاھانگىرلىككە، فېئودالىزىمغا قارشى كۈرەشلىرى جۇش ئۇرۇپ راۋاجلىنىپ، دولقۇندىن ـ دولقۇنغا كوتىرىلدى. ۋېيېتنامدىن چاۋشېنگچە، فىلىپپىندىن جۇڭگوغىچە، ئىراندىن تۇركىيىگىچە، مىسىردىن سۇدانغىچە، ئېفوپىيەدىن جەنۇبىي ئافرىقىغىچە، كۇبادىن مېكسىكىغىچە ھەممىلا يەردە تاجاۋۇز ـ

---

① ماۋ زېدۇڭ. «خام خىيالىلارنى تاشلاپ، كۈرەشكە تەييارلىنىڭلار». «ماۋ زېدۇڭ تاللانما ئەسەرلىرى»، 4 ـ توم، 2563 ـ بەت.

چىلىققا، قۇللۇققا، ئېكسپلاتاتسىيەگە قارشى تۇرىدىغان مىللى مۇستەقىللىق كۈرىشى ۋە بۇرژۇئا ئىنقىلاۋىي ھەركىتى كوتىرىلدى. بۇ ئىنقىلاپ بوران-چاپقۇنى ئوز نوۋىتىدە ياۋروپاغا تەسىر كورسەتمىكە باشلىدى.

"جاھانگىرلىكىنىڭ مۇھىم بىر ئالاھىدىلىگى شۇكى، بىرقانچە چوڭ دولەت زومىگەرلىك ھوقۇقى تالىشىش كويىدا بولىدۇ، يەنى زىمىن تالىشىش كويىدا بولىدۇ"①. 19-ئەسىرنىڭ ئاخىرىغا يەتكەندە، ئۇلار دۇنيا زىمىنىنى ئاساسىي جەھەتتىن بولۇشۇپ بولدى، بۇنداق ئەھۋالدا، قارشى تەرەپنىڭ زومىگەرلىگىنى گۇمران قىلىش ئۈچۈن، ئۇرۇش ئارقىلىق قايتىدىن بولۇشۇشكىلا توغرا كېلەتتى. ئامېرىكا-ئىسپانىيە ئۇرۇشى (1898-يىل)، ئىنگلىزلار بىلەن بۇرلار ئۇرۇشى (1899—1902)، ياپونىيە-روسىيە ئۇرۇشى (1904—1905) دۇنيانى قايتىدىن بولۇشۇۋېلىش ئۈچۈن ئېلىپ بېرىلغان دەسلەپكى جاھانگىرلىك ئۇرۇشى بولدى. بىرىنچى دۇنيا ئۇرۇشى بىرنەچچە جاھانگىر مۇستەملىكىچى قاراقچىنىڭ زومىگەرلىك ھوقۇقىنى تالىشىشتىن ئىبارەت تاجاۋۇزچىلىق سىياسىتىنىڭ داۋامىدىن باشقا نەرسە ئەمەس.

ئۇرۇش ئىنقىلابىنى كەلتۈرۈپ چىقىرىدۇ، ئىنقىلاپ ئۇرۇشىنى توسىدۇ. 1917-يىلدىكى روسىيە فېۋرال ئىنقىلاۋىنىڭ بورىنى چاپادىشادىن ئىبارەت قەغەز يولۋاسىنى ئۇچۇرۇتۇۋەتتى، لېنىن رەھبەرلىك قىلغان روسىيە ئوكتەبىر سوتسىيالىستىك ئىنقىلاۋىنىڭ غەلىبىسى تارىخنىڭ يېڭى سەھىپىسىنى ئاچتى. ئۇ پۈتكۈل ياۋروپا-

---

①لېنىن. «جاھانگىرلىك كاپىتالىزمىنىڭ يۇقۇرى باسقۇچى»، 1976-يىل ئۇيغۇرچە نەشرى، 161-بەت.

دىكى ۋە مۇستەملىكە، يېرىم مۇستەملىكىلەردىكى ئىنقىلاۋىي ھەركەتـ نى ئىلگىرى سۈردى ۋە جاھانگىرلىك ئۇرۇشىنى توستى.

ماۋجۇشى مۇنداق دەپ كورسىتىدۇ: "بىرىنچى جاھانگىرلىك دۇنيا ئۇرۇشى ۋە بىرىنچى بولۇپ غەلىبە قىلغان سوتسىيالىستىك ئوكتەبىر ئىنقىلاۋى پۈتۈن دۇنيا تارىخىنىڭ يونۇلۇشىنى ئۆزگەرتـ تى."① دۇنياۋى بۇرژۇئا دېموكراتىزملىق ئىنقىلاۋىنى بەلگە قىلغان دۇنيا يېڭىنىقى زامان تارىخى شۇنىڭ بىلەن ئايانقلاشتى؛ دۇنياۋى پۇرولېتارىيات سوتسىيالىستىك ئىنقىلاۋىنى بەلگە قىلغان دۇنيا ھازىرقى زامان تارىخى شۇنىڭ بىلەن باشلاندى.

دۇنيا يېڭىنقى زامان تارىخى ــ ئىدىيىۋى ۋە سىياسى لۇشىيەن تەربىيسى ئېلىپ بېرىشتىكى ياخشى دەرسلىك. پۇرولېتارىيات ئىنقىلاۋىي ئۇستازلىرى ماركس، ئېنگېلس، لېنىن، ستالىنلار يېڭىنقى زاماندىكى سىنىپىي كۈرەش ۋە ئىلمىي تەجرىبىگە بۇاسىتە قاتنـ شىپ، ئۇلۇغ سوتسىيالىزم ۋە كوممۇنىزم ئىشلىرىغا پۈختا ئاساس سېلىش بىلەن، بىزگە پۇرولېتارىيات ئىنقىلابچىلىرىنىڭ ئومۇم ئۇچۇن پارتىيە قۇرۇش، پىرىنسىپتا چىڭ تۇرۇش، قەتئى تۇردە لۇشيەن كۇرىشى ئېلىپ بېرىش، ئىنقىلاۋىي ئامىۋى ھەركەتكە توغرا مۇئامىلە قىلىشنىڭ شانلىق ئۇلگىسىنى يارىتىپ بەردى. ماركسزىم، لېنىنزىم، ماۋزېدۇڭ ئىدىيىسى ــ دۇنيا يېڭىنقى زامان تارىخىنى تەتقىق قىلىشتىكى نەزىرىيىۋى قىبلىنامىز، جاھانگىر لىككە ۋە زومىگەرلىككە قارشى تۇرۇشتىكى قۇدرەتلىك ئىدىيىۋى

① ماۋ زېدۇڭ. «يېڭى دېموكراتىزم ھەققىدە». «ماۋ زېدۇڭ تالانما ئەسەرلىرى»، 2 ــ توم، 1204 ــ 1205 ــ بەتلەر.

قورالىمىز.

دۇنيا يېقىنقى زامان تارىخىنى ئۆگىنىشتە ماۋجۇشى ئوتتۇرىغا قويغان "قەدىمقىلىرىنى بۇگۈن ئۈچۈن خىزمەت قىلدۇرۇش، چەتئەلنىڭكىنى جۇڭگو ئۈچۈن خىزمەت قىلدۇرۇش" دېگەن فاكتىجىنغا ئەمەل قىلىپ، تارىختىكى تەجرىبە ۋە ساۋاقلارنى يەكۈنلەپ، ئۇنى پۈرولېتارىيات سىياسىي ئۈچۈن خىزمەت قىلدۇرۇشىمىز لازىم. كونكرېت تارىخىي پاكىتلار ئارقىلىق، جەمئىيەت تەرەققىياتىنىڭ ئوبېكتىپ قانۇنىيەتلىرىنى شەرھىلەپ، سىنىپىي كۈرىشىنىڭ ئۆزاق مۇددەتلىكلىگى، ئەگرى-توقايلىغى، مۇرەككەپلىگىنى چۈشەندۈرۈشىمىز، جاھانگىرلىك، سوتسىيال جاھانگىرلىك ۋە بۇرژۇئا دۇنيا قارىشىنى تەنقىت قىلىپ، تارىخ ئىلمىنى جاھانگىرلىككە، زومىگەرلىككە قارشى تۇرۇش، پۈرولېتارىيات دىكتاتۇرىسىنى مۇستەھكەملەشتىكى كۆچلۈك قورال قىلىشىمىز لازىم. تارىخ ئارقىلىق ۋەتەنپەرۋەرلىك، ئىنتېرناتسونالىزىم توغرىسىدا تەربىيە ئېلىپ بېرىش، ھەرقايسى ئەل خەلقلىرىنىڭ ئىنقىلاۋىي كۈرەشلىرىنى بولۇپمۇ ئاسىيا، ئافرىقا، لاتىن ئامېرىكىسى خەلقلىرىنىڭ مۇستەملىكىچىلىككە، جاھانگىرلىككە قارشى تۇرۇش يولىدىكى قەھرىمانانە كۈرەشلىرىنى قىزغىن مەدھىيىلىشىمىز، ئۇچىنچى دۇنيا ئەللىرى خەلقلىرىنىڭ ئۇرۇتاق تارىخىي تەقدىرىنى ۋە جەڭگىۋار ۋەزىپىسىنى شەرھىلىشىمىز كېرەك.

كاپىتالىزىم مۇقەررەر ھالاك بولىدۇ، سوتسىيالىزىم مۇقەررەر غەلبە قىلىدۇ!

بىرىنچى باب

ئەنگلىيە بۇرژۇئا ئىنقىلاۋى، ئامېرىكا مۇستەقىللىق ئۇرۇشى

17 ـ ئەسىرنىڭ 40 ـ يىللىرىنىڭ باشلىرىدا، مەملىكىتىمىزدە لى زىچېڭ رەھبەرلىك قىلغان دېخانلار قوزغىلىڭى قوشۇنى مىڭ سۇلالىسىغا قاخشاتقۇچ زەربە بېرىۋاتقان چاغلاردا، ئەنگلىيىدە ستۇئارت فېئودال سۇلالىسىنى ئاغدۇرۇپ تاشلاش يولىدىكى بۇرژۇئا ئىنقىلاۋى پارتلىدى. 17 ـ ئەسىردىكى ئەنگلىيە بۇرژۇئا ئىنقىلاۋى ئىنسانىيەت تارىخىنىڭ فېئوداللىق جەمىيەتتىن كاپىتالىستىك جەمىيەتكە ئوتكەنلىگىنى نامايەن قىلىپ، ياۋروپاغا ۋە دۇنياغا چوڭقۇر تەسىر كۆرسەتتى.

16 ـ ئەسىردىن تارتىپلا، كاپىتالىزم ئامىللىرى ئەنگلىيە فېئوداللىق جەمىيىتىنىڭ ئىچكى قىسمىدا بارلىققا كېلىشكە ۋە ئوسۇشكە باشلىدى. بۇرژۇئازىيە ئۇزۇنىڭ ئىقتىسادىي كۈچىنىڭ ئۇزلۇكسىز زورىيىشى ئارقىسىدا، يەنمۇ ئىلگىرىلەپ ھاكىمىيەتنى تەڭ تۇتۇشنى تەلەپ قىلدى. كەڭ دېخانلار فېئوداللىق يەر مۇلۇكچىلىگىدىن ئازات بولۇشنى جىددى تەلەپ قىلدى. ئەمما يېڭى ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرى فېئوداللىق ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرىنىڭ قاتتىق بوغۇشىغا ئۇچرىدى، بۇ ئىككىسى ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەتنى

ئىنقىلاپ ئارقىلىق ھەل قىلىشقا توغرا كەلدى.

1640 ـ يىلىدىن 1688 ـ يىلىغىچە داۋام قىلغان ئىنگلىيە بىلەن ئەكسىلئىنقىلاپ، تىرىلىش بىلەن تىرىلىشكە قارشى تۇرۇش ئوتتۇرىسىدىكى ئۇزاق مۇددەتلىك، تەكرار كۆرەشلەر ئارقىلىق، كاپىتالىزىم تۈزۈمى ئاخىرقى ھىساپتا ئەنگلىيىدە تىكلەندى، فېئودالىلار سىنىپى دىكتاتۇرىسىنىڭ ئورنىنى بۇرژۇئا دىكتاتۇرىسى ئالدى. بۇرژۇئازىيە يېڭى تىكلەنگەن سىياسى ئۈستقۇرۇلمىدىن پايدىلىنىپ، كاپىتالىزمنى مۇستەھكەملىدى ۋە راۋاجلاندۇردى، ئۇ يەنىمۇ ئىلگىرىلەپ كاپىتالىزىمنىڭ ئىپتىدائى جۇغلىنىشىنى زورلۇق كۈچ ئارقىلىق كېڭەيتىپ، ئۇز مەملىكىتىدىكى ئەمگەكچى خەلقنى ۋە مۇستەملىكە خەلقىنى تېخىمۇ قاتتىق ئېكسپىلاتاتسىيە قىلدى. مۇشۇ ئاساستا، ئەنگلىيىدە 18 ـ ئەسىرنىڭ 60 ـ يىللىرىدىن تارتىپ كاپىتالىستىك سانائەت ئىنقىلاۋى باشلاندى.

شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، ئەنگلىيىنىڭ مۇستەملىكىچىلىك زۇلمىنى چېكىۋاتقان شىمالىي ئامېرىكا مۇستەملىكىلىرىدىكى خەلقلەر زوراۋانلىقتىن قورقماي، جاسارەت بىلەن قوزغىلىپ قارشىلىق كۆرسىتىپ، ئەنگلىيىنىڭ مۇستەملىكىچىلىك ھوكۇمرانلىغىنى ئىنقىلاۋىي زورلۇق كۈچ بىلەن ئاغدۇرۇپ تاشلاپ، مىللىي مۇستەقىللىقنى قولغا كەلتۈردى (1776 ـ يىل)، ئامېرىكا قىتئەسى بويىچە تۇنجى كاپىتالىستىك دولەت ـ ئامېرىكا قوشما ئىشتاتلىرىنى قۇردى.

1 - بولۇم ئەنگلىيە بۇرژۇئا ئىنقىلاۋى

ئىنقىلاپتىن ئىلگىرىكى ئىجتىمائىي - ئىقتىسادىي ئەھۋال

17 - ئەسىرنىڭ باشلىرىدا، ئەنگلىيە يېزا ئىگىلىگىنى ئاساس قىلغان بىر ئاز دولىتى بولۇپ، ئاران 4 - 5 مىليون ئاھالىگە ئىگە ئىدى، يېزا ئاھالىسى مۇتلەق زور كۆپچىلىكنى تەشكىل قىلاتتى، فېئوداللىق ئىگىلىك يېتەكچى ئورۇندا تۇراتتى. لېكىن ياۋروپادىكى باشقا دولەتلەرگە قارىغاندا، ئۇ كاپىتالىزمنى راۋاجلاندۇرۇشتا تېخىمۇ قولايلىق شەرت - شارائىتلارغا ئىگە ئىدى. ئەنگلىيىدە يانچىلىق تۈزۈم دېخانلار ئۆرۈشىنىڭ زەربىسى بىلەن، 14 - ئەسىرنىڭ ئاخىرىدىلا يوقالغان، دېخانلارنىڭ مۇتلەق زور كۆپچىلىگى جىسمانى ئەركىنلىككە ئېرىشكەن ئىدى. 15 - ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىدىن تارتىپ، خەلقارا سودا مەركىزى ئوتتۇرا دېڭىزدىن ئاتلانتىك ئوكيانغا يوتكەلدى، شۇنىڭدىن ئېتىۋارەن، ئەنگلىيە رىقابەتتە تېخىمۇ پايدىلىق ئورۇنغا ئىگە بولدى. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، ئەنگلىيە يېزىلىرىدا يۈز بەرگەن "يەر دائىرىسىنى كېڭەيتىش" كۆپلىگەن دېخانلارنى بىردىنلا ئوزلىرىنىڭ تىرىكچىلىك ۋاستىلىرىدىن ئايرىلىشىغا مەجبۇر قىلىپ، ئۇلارنى قانۇننىڭ قوغدىشىدىن مەھرۇم بولغان پۈرولېتارلار سۈپىتىدە ئەمگەك بازىرىغا تاشلىدى. يېڭىدىن گۈللىنىۋاتقان بۇرژۇئازىيە بۇ شەرت - شارائىتلاردىن پايدىلىنىپ، ئوز سىنىپىنىڭ مەنپەئەتىنى ئۆچۈن، كاپىتالىستىك ئىشلەپچىقىرىشنى زور كۆچ بىلەن راۋاجلاندۇردى.

ئىنقىلاپتىن ئىلگىرىكى 100 يىل ئىچىدە، كاپىتالىزىم سانائەتتە تېز ئۈسۈپ يېتىلدى. ئەنگلىيىدە كومۇر، قەلەي، مىس ۋە تومۇر كانلىرى ناھايىتى كوپ ئىدى. 1540 ـ يىلدىن 1640 ـ يىلغىچە بولغان ئارىلىقتا، كومۇر مەھسۇلاتى 200 مىڭ تونىدىن كوپىيىپ 1 مىليون 500 مىڭ تونىغا يەتتى، بۇ، ياۋروپادا ئىشلەپچىقىرىلغان كومۇرنىڭ ئومۇمى سانىدىنمۇ 3 ھەسسە كوپ بولدى؛ تومۇر ئىشلەپچىقىرىشمۇ 5 ھەسسە كوپەيدى، گەرچە ئۇنىڭ مۇتلەق سانى يەنىلا ناھايىتى ئاز بولسىمۇ. ئادەتتىكى قول سانائەت ئىشخانىلىرىدا نەچچە ئوندىن نەچچە يۈزگىچە ئىشچى بار ئىدى، ئايرىملىرىدا، مەسىلەن، كاسسا ئېرىتىش ـ تاۋلاش ئىشخانىسىدا يالالانما ئىشچىلار 4 مىڭغا يەتكەن ئىدى. ئىلگىرى ئىمپورت قىلىنىدىغان ياكى ناھايىتى ئاز ئىشلەپچىقىرىلىدىغان سانائەت بۇيۇملىرى، مەسىلەن، سوپۇن، ئەينەك، قەغەز، شېكەر، مىلتىق دورىسى قاتارلىقلار بۇ چاغدا كوپلەپ ئىشلەپچىقىرىلىدىغان بولدى، ئىشلەپچىقىرىش تېخنىكىسىمۇ ياخشىلاندى.

16 ـ ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىدىن 17 ـ ئەسىرنىڭ باشلىرىغىچە بولغان ئارىلىقتا، ئەنگلىيىنىڭ تاشقى سودىسى كوزگە كورۈنەرلىك دەرىجىدە كوپەيدى. 16 ـ ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىدا، پادىشانىڭ ئالاھىدە ئىلتىپاتى بىلەن بىرمۇنچە مەنپەئەتدارلىق شىركەتلىرى، مەسىلەن، مەخسۇس بالتىق دېڭىزى ئەللىرى بىلەن سودا قىلىدىغان شەرقىي قۇرۇقلۇق شىركىتى (1579 ـ يىلى)، تۇركىيە تىزگىنلەپ تۇرغان يېقىن شەرق بىلەن سودا قىلىدىغان تۇركىيە شىركىتى (1581 ـ يىلى قۇرۇلغان، 1592 ـ يىلى لېۋانت شىركىتى دەپ ئاتالغان)؛ مەخسۇس نېگىر قۇللارنى ساتىدىغان جىنايى سودىنى قىلىدىغان ئافرىقا

شركتى (1588 ـ يىلى)؛ بولۇپمۇ مەبلىغى ئەڭ كوپ، داۋام قىلغان ۋاقىتى ئەڭ ئۇزۇن بولغان، ھىندىستان ۋە جۇڭگو بىلەن بولغان سودىنى مونوپولىيە قىلىۋالغان شەرقىي ھىندىستان شركىتى (1600 ـ يىلى) قۇرۇلدى. پايدىغىلا ئىنتىلىدىغان بۇرژۇئازىيە پۈتۈن يەر شارىنىڭ ھەممە يېرىگە قاتراپ، "ھەممە يەردە ماكان تۇتۇش، ھەممە يەردە ئىگىلىك تىكلەش، ھەممە يەردە ئالاقە ئورنىتىش"① كويىدا بولدى. 17 ـ ئەسىرنىڭ باشلىرىدا، بىر پارلامېنت ئەزاسى توۋەن پالاتادا: ئەنگلىيە "ھەممە خىرىستىيان ئەللىرى ئىچىدە ئەڭ باي، ئەڭ قۇدرەتلىك ئىمپېرىيە بولۇپ قالماقتا" دەپ لاپ ئۇردى. پايتەخت لوندوندا 300 مىڭ ئاھالە بولۇپ، ئۇ پۈتۈن مەملىكەت بويىچە سودا ۋە پۇل ـ مۇئامىلىنىڭ مەركىزى ئىدى، ئىمپورت ـ ئېكسپورت سودىسىنىڭ 8 دىن 7 قىسمى مۇشۇ پورتقا مەركەزلەشكەن ئىدى. 1600 ـ يىلىدىن 1640 ـ يىلىغىچە بولغان مەزگىلدە، لوندون ئارقىلىق ئېكسپورت قىلىنغان تاۋار 5 ھەسسە كوپەيدى. لوندوندىكى چوڭ سودىگەرلەر، چوڭ بايلار كوپلىگەن مەبلەغنى ئىگەللىگەن بولۇپ، ئۇلار كارخانا ئىگىلىرى، جازانىخورلار، پادىشا ۋە ئاقسۆڭەكلەرگە قەرز بەرگۈچىلەر ئىدى. ئۇلارنىڭ سىياسى مايىللىغى كوپ چاغلاردا ۋەزىيەتنىڭ ئۆزگىرىشىگە تەسىر كۆرسىتەتتى.

16 ـ، 17 ـ ئەسىرلەردە ئەنگلىيە ئىگىلىك تەرەققىياتىنىڭ ئەڭ مۇھىم ئالاھىدىلىگى كاپىتالىزىمنىڭ يېزىلارغا ئىچكىرىلەپ كىرگەنـ

---

① ماركس، ئېنگېلس. «كوممۇنستىك پارتىيە خىتاپنامىسى»، 1971 ـ يىل ئۇيغۇرچە نەشرى، 48 ـ بەت.

لمگدىن ئىبارەت بولدى. بۇ ھال ھبوداللىق ئىگىلىك تۈزۈلمىسىنى بۈزۈپ تاشلىدى، شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، دېخانلار بىلەن پومىشىكلار ئوتتۇرىسىدىكى، بۇرژۇئازىيە بىلەن ھبوداللا ئاقسۆڭەكلەر ئوتتۇرىسىدىكى، پۈتۈن خەلق بىلەن مۇستەبىت پادىشا ھاكىمىيىتى ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەتلەرنى كەسكىنلەشتۈرۈۋەتتى.

كاپىتالىزىمنىڭ يېزىلارغا ئىچكىرىلەپ كىرگەنلىگىنىڭ ئاساسىي ئىپادىسى يەر دائىرىلەش ھەرىكىتى ۋە قول سانائەت ئىشخانىلىرىنىڭ كېڭىيىشى بولدى، بۇ ئىكىكىسى بىر بىرى بىلەن زىچ باغلىنىشلىق بولۇپ، كەڭ دېخانىلارنىڭ ئىقتىسادىي تۈرمۇشىغا قاتتىق تەسىر كۆرسەتتى. ئىچكى-تاشقى بازارلارنىڭ قوي يۈگى ۋە يۇڭ توقۇمىچىلىق بۇيۇملىرىغا بولغان ئېھتىياجى تۈپەيلىدىن كېلىپ چىقىقان يەر دائىرىلەش كەڭ دېخانلارنىڭ يەردىن مەھرۇم بولىدىغان ئازاپلىق جەريانىنى تېزلەتتى، بۇنىڭ ئارقىسىدا يەر مەسىلىسى 16-، 17-ئەسىرلەردىكى ئەنگلىيە جەمىيىتىدە ئەڭ ئوتكۈر بىر مەسىلە بولۇپ قالدى.

تاۋار پۇل ئىگىلىگىنىڭ راۋاجلىنىشىغا ئەگىشىپ، ئوز ئالدىغا تېرىقچىلىق قىلىدىغان دېخانلار ئىچىدە بولۇنۇش كۈندىن-كۈنگە ئېغىرلىشىپ باردى. بىر قىسىم ھاللىق دېخانلارنىڭ ئوزىنىڭ بېرى بار ئىدى، ئۇلار پەقەت ھاشار ئۈچۈن پومىشىكلارغا ئاز ساندا سېلىق تولەيتتى، ئۇلارنىڭ يۇقۇرى قاتلامدىكىلىرى ئىقتىسادىي ئورنى جەھەتتە كىچىك پومىشىكلارغا يېقىن ئىدى. لېكىن زور كۆپچىلىك دېخانلارنىڭ تېرىيدىغان يېرى ئوزىنىڭ ئەمەس ئىدى، بەلكى تۈرلۈك شەكىلدە پومىشىكلاردىن ئىجارىگە ئېلىناتتى. ئەڭ ئومۇمىي يۇزلۈك بولغان ئىجارىگە بېرىش تۈرۈمى گۇۋاڭامە تۈتۈش

تۆزۈمى① ئىدى، بۇنداق يەر مۇناسىۋىتى بەكمۇ تۇراقسىز ئىدى، پومىشىكلار ھەر خىل بانىلار بىلەن، فېودالىلىق ئىمتىيازلىرىدىن پايدىلىنىپ، دېخانىلارنى ئىجارىگە ئېلىش ھوقۇقىدىن مەھرۇم قىلالايتتى، ياكى ئىجارە مۇددىتى توشقان ۋاقىتتا يەر ئىجارىسىنى زورلۇق بىلەن ئاشۇراتتى، ياكى بولمسا ۋاراسلىق قىلىپ قولدىن-قولغا ئوتكۈزگەندە قاقتى-سوقتى قىلاتتى، ھەتتا دېخانلارنى يەردىن ھەيدەۋېتەتتى. ئۇز ئالدىغا تېرىقچىلىق قىلىدىغان دېخانىلارنىڭ كۆپچىلىگى گۈڭۈانامە ئالغان دېخانىلار تەبىقىسىگە مەنسۇپ ئىدى. يېزىلاردا يەنە بىر قىسىم زادىلا يېرى يوق ياكى يېرى ناھايىتى ئاز بولغان كەمبەغەل دېخانلار بار ئىدى، ئۇلار يىل بويى پومىشىكلارغا يالليۇپ ئىشلەشكە مەجبۇر بولاتتى، ئۇلار يېزىلاردىكى پۇرولېتارلار، يېرىم پۇرولېتارلار ئىدى. كەڭ دېخانىلار فېودالىق يەر مۇلۇكچىلىگىنى يوقىتىش، ئوشرىنى ئەمەلدىن قالدۇرۇش، يەر دائىرىلەشنى مەنئى قىلىش، يەر تېرىغۇچىلارنىڭ يېرى بولۇشنى ئىشقا ئاشۇرۇپ، يەرنىڭ ھەقىقى ئىگىسى بولۇشىنى جىددى تەلەپ قىلاتتى.

يەر دائىرىلەش كاپىتالىستىلارنى كوپلىگەن قوي يۆگى بىلەن تەمىنلەپلا قالماستىن، بەلكى يەردىن مەھرۇم قىلىنغان دېخانىلارنى "ئەركىن" ئەمگەك كۈچى بولۇپ قېلىشقا مەجبۇر قىلدى. نۇرغۇنلىغان سوكىنا سودىگەرلىرى چوڭ شەھەرلەردە فېودالىلىق كەسپىداشلار

---

① "گۈڭۈانامە" دىگەن سوزنىڭ ئەسلىسى copy بولۇپ، غوجىلار سودى دېخانلارغا تارقاتقان يەر ئىشلىتىش گۈڭۈانامىسىنىڭ قوشۇمچە نۇسخىسىنى كورسىتىدۇ.

ئۇيۇشمىسىنىڭ چەتكە قېقىشى بىلەن، يېزىلارغا بېرىپ يۇڭ توقۇمىچىلىق ئىشخانىلىرىنى ئاچىتى، بۇ ئىشخانىلارنىڭ بەزىلىرى مەركەزلەشكەن ئىدى، كوپ قىسمى تارقاق ئىدى. 1615-يىلى نەشر قىلىنغان بىر كىتابچىدە قوي يۇڭىنى پىششىقلاپ ئىشلەشنىڭ 4 خىل شەكلى كورستىلگەن، ئۇنىڭ بىرىنچى خىلى توغرىسىدا مۇنداق دېيىلگەن: "دەسمايىسى كوپ بولغان سوكنا سودىگەرلىرى قوي يۇڭى چىقىدىغان ۋىلايەتلەردە قوي يۇڭى سېتىۋالدۇ، ئالدىدىن بىر يىلغا يەتكۈدەك قوي يۇڭىنى سېتىۋېلىپ ئىسكىلاتتا ساقلاپ قويىدۇ، قىش پەسلىگە كەلگەندە، ئوزلىرى ياللۇالىغان ئايال يېپ ئىگىرىش ئىشچىلىرىنى يېپ ئىگىرىشكە، توقۇش ئىشچىلىرىنى توقۇشقا، كىگىز ئېتىش ئىشچىلىرىنى كىگىز ئېتىشكە سالىدۇ، بۇ ئىشچىلارنىڭ ئالدىغان ئىش ھەقىقى بولسا ھەددىدىن زىيادە ئاز....." يۇڭ توقۇمىچىلىق سانائىتى ۋە باشقا سانائەتلەرنىڭ تەرەققىياتى يېزىلارنىڭ تېخىمۇ كوپ قوي يۇڭىنى، تېخىمۇ كوپ ئەرزان ئەمگەك كۈچى، تېخىمۇ كەڭ سېتىش بازىرى ۋە تېخىمۇ كوپ تاۋار ئاشلىق بىلەن تەمىنلىشىنى تەلەپ قىلاتتى. فېودالىق يەر مۇلۇكچىلىگىنى ئۆزۈل-كېسىل ئوزگەرتكەندىلا، ئاندىن بۇ تەلەپلەرنى قاندۇرغىلى بولاتتى.

كاپىتالىزمنىڭ يېزىلارغا ئېچىرىلەپ كىرگەنلىگىنىڭ يەنە بىر نەتىجىسى پومىششىكلار سىنىپىنىڭ بولۇنۇشىدىن ئىبارەت بولدى. ئەنگلىيىنىڭ كاپىتالىزم بىرقەدەر تەرەققى تاپقان شەرقىي جەنۇبىي رايونىدا، فېودال ئاقسوڭەكلەردىن بىر قىسىم بۇرژۇئازىيىلەشكەن پومىششىكلار—يەنى ئاقسوڭەكلەر بولۇنۇپ چىقتى، ئۇلار يېزا ئىگىلىگىنى كاپىتالىستىك ئۇسۇلدا باشقۇرۇشقا باشلىدى. ئۇلار

ئىجارىكەش دىخانلارنى ھەيدىۋېتىپ، تېرىلغۇ يەرلەرنى چارۋىچىلىق مەيدانى ياكى چوڭ دىخانچىلىق مەيدانىغا ئايلاندۇرۇپ، قوي يۇڭى ياكى تاۋار ئاشلىق ساتىدىغان بولدى؛ بەزىلىرى سودا-سانا-ئەتنى يولغا قويۇپ، ھاراق چىقىرىش ۋە قەغەز ياساش ئىشخانىلىرىنى ئاچتى، يەر ھايانكەشلىگى بىلەن شۇغۇللاندى. ئۇلارنىڭ ماھىيەتتە بۇرژۇئازىيىدىن ھىچقانداق پەرقى يوق ئىدى. بۇ يېڭى ئاقسوڭەكلەر "بىر تەرەپتىن، سانائەت بۇرژۇئازىيىسىگە قول سانائەت ئىشخانىسى ئۇچۇن كېرەكلىك بولغان ئەمگەك كۇچلىرىنى يەتكۇزۇپ بېرىپ تۇردى، يەنە بىر تەرەپتىن، يېزا ئىگىلىگىنىڭ تەرەققىياتىنى سودا-سانائەتنىڭ ئەھۋالىغا ماسلاشتۇردى. بۇ ھال يەر ئىگىلىرى بىلەن بۇرژۇئازىيىنى ئورتاق مەنپەئەتكە ئىگە قىلدى، يەر ئىگىلىرى بىلەن بۇرژۇئازىيىنى ئىتتىپاق تۇزۇشكە ئېلىپ باردى".①

لېكىن، بۇرژۇئازىيە بىلەن يېڭى ئاقسوڭەكلەرنىڭ كاپىتالىستىك ئىگىلىك باشقۇرۇشىغا فېوداللىق پادىشا ھاكىمىيىتى ئارىلاشتى ۋە بۇزغۇنچىلىق قىلدى. پادىشا فېوداللىق دولەتنىڭ باج كىرىمى ۋە ئەسكەر مەنبەسىگە كاپالەتلىك قىلىش ئۇچۇن، يەر دائىرىلەشنى، بولۇپمۇ خان جەمەتىنىڭ ئورمانلىغىنى دائىرىلەپ ئىگەللەشنى مەنئى قىلدى، ئۇنىڭغا خىلاپلىق قىلغانلارغا جەرىمانە قويىدىغان بولدى. 1636—1638-يىللىرى، يەر دائىرىلەش سەۋىۋى بىلەن 600 كىشىگە جەرىمانە قويۇلدى. ئۇزاقتىن بۇيان، پادىشا نۇرغۇن تاۋارلار (سوپۇن،

---

① ماركس. «گىزونىڭ ‹ئەنگلىيە ئىنقىلاۋى نىمە ئۇچۇن مۇۋەپپەقىيەت قازىنالىدى؟ ئەنگلىيە ئىنقىلاۋى تارىخى ھەققىدە مۇھاكىمە› دىگەن ئەسىرىگە باھا». «ماركس-ئېنگېلىس ئەسەرلىرى»، خەنزۇچە نەشرى، 7-توم، 251-بەت.

قەغەز، ئەينەك، يۇڭ توقۇمىچىلىق بۇيۇملىرى ۋاھاكازالار)نى ئىشلەپچىقىرىش ۋە سېتىشتىكى مەنپەئەتدارلىق ھوقۇقىنى ئۇزىنىڭ يېقىن كىشىلىرىگە ۋە چوڭ سودىگەرلەرگە سېتىپ بېرىپ كەلگەن ئىدى. مولچەرلىنىشىچە، 1621 - يىلى 700 خىل تاۋار (جۈملىدىن چاشقان تۇتقۇش ئەسۋاپلىرى) مەنپەئەتىدارلىق دائىرىسىگە كىرگۈزۈلگەن ئىدى. 17 - ئەسىرنىڭ 30 - يىللىرىنىڭ ئاخىرلىرىدا، پادىشا مەنپەئەتدارلىق ھوقۇقىنى سېتىش يولى بىلەن ھەر يىلى 100 مىڭ فۇنت ئىستېرلىڭ كىرىم قىلاتتى، بۇ مەلىكىلىك بولمىغان 10 مىڭ ئىشچىنىڭ پۈتۈن يىللىق ئىش ھەقىگە كىرىمگە باراۋەر ئىدى. بۇنداق مەنپەئەتدارلىق تۈزۈمى بۇرژۇئازىيىنىڭ "ئەركىن رىقابەت" دېگەن ئىقتىسادىي پىرىنسىپىغا پۈتۈنلەي زىت ئىدى. پادىشانىڭ بۇرژۇئازىيىگە ۋە يېڭى ئاقسۆڭەكلەرگە تۇرلۇك باج - سېلىق چاچقانلىغىمۇ ئۇلارنىڭ نارازىلىغىنى قوزغىدى. 1630 - يىلى، پادىشا فېۋرالنىڭ غوجىلىق يەر تۈزۈمى بويىچە، ھەر يىلى يەردىن كىرگەن كىرىمى 40 فۇنت ئىستېرلىڭدىن ئاشقان پومىشچىكلاردىن "ئاتلىقلار بېجى" ئېلىشنى، تاپشۇرمىسا جازاغا تارتىلىشنى بەلگىلىدى، يېڭى ئاقسۆڭەكلەر بولسا ئاتلىقلار غوجىلىق يەر تۈزۈمىدىن قۇتۇلۇپ، يەرنى يۈزدە - يۈز خۇسۇسى مۈلۈكىكە ئايلاندۇرۇشقا كۈچەپ تۇرۇندى. بۇرژۇئازىيە بىلەن يېڭى ئاقسۆڭەكلەرنىڭ ئىتتىپاق تۈزۈپ، كەڭ دىخانلار ۋە قول سانائەت ئىشچىلىرىنىڭ كۈچىدىن پايدىلىنىپ پادىشا باشچىلىغىدىكى فېۋدالىق كۈچىلەرگە قارشى تۇرۇشى — مانا بۇ، ئەنگلىيە بۇرژۇئا ئىنقىلابىنىڭ بىر ئالاھىدىلىگى ئىدى.

ئەمما، كەڭ ئىشچى - دىخانلار ئامىسى فېۋدالىزىمغا قارشى

تۇرۇشتىن ئىبارەت ئاساسىي نىشان جەھەتتە بۇرژۇئازىيە ۋە يېڭى ئاقسوڭەكلەر بىلەن بىردەك بولسمۇ، لېكىن ئۇلار بىلەن بۇرژۇئازىيە ۋە يېڭى ئاقسوڭەكلەر ئوتتۇرىسىدا ئېغىر زىددىيەت بار ئىدى. دىخانلار فېئوداللىق يەر مۇلۇكچىلىگىگە قارشى تۇرۇش بىلەن بىر ۋاقىتتا، ئۇزلىرىنى يەردىن مەھرۇم قىلىدىغان يېڭى ئاقسوڭەكلەر-گىمۇ قارشى تۇراتتى. بارلىق فېئوداللىق ئىمتىيازلارنى ئەمەلدىن قالدۇرۇشنى تەلەپ قىلاتتى. قول سانائەتچىلەر فېئوداللىق كەسپداش-لار ئۈيۇشمىسىنىڭ ئۇزلىرىنى چۈشەپ قويۇشىغا قارشى تۇراتتى، چۈنكى كەسپداشلار ئۈيۇشمىسىنىڭ بەلگىلىمىسى بويىچە، شاگىرت بولغۇچىلار ئالدى بىلەن 7 يىل شاگىرت ئىشچى بولۇپ، ئاندىن كېيىن يەنە بىرنەچچە يىل ھۇنەرۋەن بولۇپ ئىشلىگەن ھەمدە ھۇنەر جەھەتتە ئىمتىھاندىن ئوتكەندىن كېيىن ئاندىن ئۇستا بولا-لايتتى؛ لېكىن، شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، قول سانائەتچىلەر يېڭىدىن گۇرۇھلىشىپ سودا-سانائەت خوجايىنلىرىنىڭ ئۇزلىرىنى چەتكە قېقىشى ۋە ئېكسپىلاتاتسىيە قىلىشىغمۇ قارشى تۇراتتى. كەڭ دىخانلار ۋە شەھەردىكى ئاددى خەلقلەرنىڭ سىياسى ۋە ئىقتىسادىي جەھەتلەردىكى تەلەپلىرى بۇرژۇئازىيە ۋە يېڭى ئاقسوڭەكلەر قوبۇل قىلالايدىغان دائىرىدىن كوپ ئېشىپ كەتتى. بۇ زىد-دىيەتلەر ۋە كۈرەشلەر ئىنقلاپ جەريانىدا ئۇزلۇكسىز كەسكىنلىشىپ، ئىنقلابنىڭ تەرەققىياتىغا چوڭقۇر تەسىر كۆرسەتتى.

پادىشا، فېئودال ئاقسوڭەكلەر ۋە دولەت دىنى جەمىيىتى①

① ئەنگلىيىنىڭ دولەت دىنى ئانگلىكان دىنىي جەمىيىتى دەپ ئاتىلىدۇ، ئۇ پروتېستانتىنىڭ ئىنتايىن مۇتەئەسسىپ بىر تارمىغى. ئۇنىڭ دىنىي مۇراسىم-لىرى كاتولىك دىنى (كونا دىن)نىڭكىگە ئوخشاپ كېتىدۇ.

مەملىكەت بويىچە ئەڭ چوڭ ئېكسپلاتاتسىيە قىلغۇچىلار ئىدى، ئۇلار يەر ئىجارىسى، ھاشار ئورندا تولىنىدىغان باج ۋە ئوشرە ئېلىش ھەم دىخانلارنى تۇرلۇك يوللار بىلەن قاقتى-سوقتى قىلىش ئارقىلىق ئوزلىرىنىڭ فېئوداللىق ھوكۇمرانلىقىنى ساقلاپ تۇراتتى. ئەنگلىيىنىڭ غەربىي شىمالىي، غەربىي جەنۇبىي قىسىملىرى بۇ ئەكسىيەتچىل كۈچنىڭ چوڭ لاگېرى ئىدى. بۇ جايلاردا، كاپىتالىزىم ئامىللىرى تەرەققى تاپمىغان ئىدى، ئاقسۆڭەك پومىشچىكلار فېئودالىلىق ئېكسپلاتاتسىيە ئۈسۈللىرىنى جاھىللىق بىلەن ساقلاپ تۇراتتى، بۇ ھال ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ راۋاجلىنىشىغا ئېغىر دەرىجىدە توسقۇنلۇق قىلاتتى. دولەت ماشىنىسىنى ۋە يەرلىك ھاكىمىيەتنى تىزگىنلەپ تۇرغان بۇ تەيياراتچىلار زورلۇق-زومبۇلۇق قىلاتتى؛ ئۇلار زاۋالغا يۈز تۇتقانسېرى، تۇرمۇش جەھەتتە چىرىكلەشكەنسېرى، دىخانلارغا قاراتقان زۇلۇمنى كۈچەيتكەنسېرى، ئوزلىرىنىڭ ئىجتىمائى ۋە سىياسى ئورنىنى ساقلاپ قېلىش ئۈچۈن مۇستەبىت پادىشا ھاكىمىيىتىگە تايىناتتى. فېئودالىق ھوكۇمرانلىقنىڭ مەنىۋى تۈۋرۈگى بولغان دولەت دىنى جەمىيىتى ۋە يۇقۇرى قاتلام دىندارلارنىڭ ئوزى كەڭ زېمىننى ئىگىلىۋالغان فېئودال پومىشچىكلار ئىدى. ئۇلار چېركاۋلاردا ۋەز-نەسىھەت قىلىش ئارقىلىق، خەلقنى "ئىلاھىي ھاكىمىيەت ھەممىدىن ئۈستۈن تۇرىدۇ"، "پادىشاغا ھاكىمىيەتنى ئىلاھ ئاتا قىلغان" دەپ ئوخشاش دىنىي خۇراپاتلىقلارنى سىڭدۈرەتتى، "ئىسيان كوتىرىش ئاسىلىق قىلىش دېمەكتۇر"، "پادىشاغا باج-سېلىق تاپشۇرمىغانلار گۇناكاردۇر" دەپ ئوخشاش ئەكسىلىنقىلاۋىي جاھائەت پىكىرلىرىنى پەيدا قىلاتتى ھەمدە دىنىي سوتتىن پايدىلىنىپ، دولەت دىنىغا كىرمىگەن دىندارلارغا زىيانكەشلىك

قىلاتتى. پادىشا، فېودال ئاقسۆڭەكلەر ۋە ئېپىسكوپلار بىر گەۋدە بولۇپ ئۇيۇشقان ئەكسىيەتچى كۈچلەر ۋە بۇ قېتىمقى بۇرژۇئا ئىنقىلاۋىنىڭ ئوبېكتى ئىدى.

ئىچكى ئۇرۇشنىڭ پارتلىشى 17-ئەسىرگە كىرگەندىن كېيىن، ئەنگلىيە جەمىيىتى داۋالغۇش ئىچىدىلا بولدى، دېخانلار ھەركىتى ۋە شەھەردىكى ئاددى خەلقلەرنىڭ توپىلاڭلىرى ئۈزۈلمەي بولۇپ تۇردى. 1607-يىل 5-ئايدا، ئەنگلىيىنىڭ ئوتتۇرا قىسمىدىكى دېخانلار يەر دائىرىلەشكە قارشى كەڭ كولەملىك كۆرەش قوزغىدى، ئۆزلىرىنى "باراۋەرچىلەر"، "يەر قازغۇچىلار" دەپ ئاتىۋالغان بىرنەچچە مىڭ دېخان ئوغاق ۋە كالتەكلەرنى كوتىرىپ، چىتنى بۆزۈپ تاشلاپ، زەيكەشلەرنى تىندۇرۇۋېتىپ، ئۆزلىرىنىڭ دائىرىلىۋېلىنغان يەرلىرىنى قايتۇرۇۋالماقچى بولدى. ئۇلار: "باتۇر-لارچە ئولۇشكە رازىمىزكى، نامراتلىقتا ئاستا-ئاستا ئولۇپ كېتىشكە رازى ئەمەسمىز" دەپ جەسۇرانە قەسەم بەردى. ئەتراپتىكى ئاھالىلەر ئۇلارنىڭ كۆرىشىگە يىمەك-ئىچمەك ۋە قورال-سايمانلار بىلەن مەدەت بەردى. قوزغىلاڭ دەھشەتلىك ھالدا باستۇرۇلغان بولسىمۇ، لېكىن ئۇلار قوللانغان "باراۋەرچىلەر"، "يەر قازغۇچىلار" دېگەن نام 40-يىللاردىكى ئىنقىلاپ دولقۇنىدا يەنە مەيدانغا چىقتى. 17-ئەسىرنىڭ 20-يىللىرىدا، دېخانلار ھەركىتى غەرپ ۋە جەنۇبىتىكى ۋىلايەتلەرنى قاپلىدى؛ 30-يىللارغا كەلگەندە، يەر دائىرىلەشكە قارشى كۆرەش شەرقتىكى ۋىلايەتلەردىمۇ كوتىرىلدى، ئۆزىنى "سازلىقلىقلار" دەپ ئاتىۋالغان دېخانلار پوممىشكىلارنىڭ سازلىقلار-دىكى سۇنى چىقىرىۋېتىپ، جامائەت يەرلىرىنى دائىرىلەپ ئىگەللە-ۋېلىشىغا قارشى تۇردى.

17 ـ ئەسىرنىڭ ئالدىنقى 30 يىللىرى، ئاشلىقنىڭ باھاسى 3 ھەسسە ئورلىدى، باشقا كۈندىلىك لازىمەتلىكلەرنىڭ باھاسىمۇ ئۆزلۈكسىز ئورلەپ باردى، ئىش ھەققى بولسا تاماماەن دېگۈدەك ئوستۇرۇلمىدى، شەھەر ـ يېزىلاردىكى ئىشچىلارنىڭ تۇرمۇشى كۈنسايىن ياماناللىشىپ باردى. پادىشا يولغا قويغان مەخسۇس سىياستى سودا ـ سانائەت كىرىزىسىنى سۈنئىي يوسۇندا كەلتۈرۈپ چىقاردى. 1614 ـ يىلى، پادىشا يۈك توقۇمىچىلىق بۇيۇملىرىنى ئېكسپورت قىلىش مەنپەئەتدارلىق ھوقۇقىنى "پادىشا سودىگەرلىرى تەۋەككۈلچىلىك شىركىتى"گە 300 مىڭ فۇنت ئىستېرلىڭغا سېتىپ بەردى، بۇ شىركەت گوللاندىيە سودىگەرلىرى بىلەن رىقابەتلىشىش ئۈچۈن، پىششىقلاپ ئىشلەنگەن يۈك توقۇمىچىلىق بۇيۇملىرىنى ئېكسپورت قىلىش كويىدا بولدى. گوللاندىيە ئوچ ئىلىش تەدبىرىنى قوللىنىپ، ئەنگلىيىنىڭ ھەرقانداق يۈك توقۇمىچىلىق بۇيۇمىنىڭ (مەيلى پىششىقلاپ ئىشلەنگىنى بولسۇن ياكى پىششىقلاپ ئىشلەنمىگىنى بولسۇن) ئىمپورت قىلىنىشىنى مەنئى قىلدى. شىركەت پىلانىنىڭ مەغلۇپ بولۇشى ئارقىسىدا، يۈك توقۇمىچىلىق بۇيۇملىرىنى ئىشلەپچىقارغۇچى سودىگەرلەردىن 500 ى ۋەيران بولدى، سوكنا سودىگەرلىرى يۈك توقۇمىچىلىق بۇيۇملىرىنى سېتىۋېلىشنى توختاتتى، ئىشچىلار كوپلەپ ئىشسىز قالدى. 1617 ـ يىلى، لوندوندا قول سانائەت شاگىرتلىرى ھەركىتى قوزغالدى؛ 1622 ـ يىلى، گلوستېر ۋىلايىتىدىمۇ ئىشسىزلىققا قارشى توپىلاڭ كوتىرىلدى، ئىشسىزلار توپ ـ توپ بولۇپ بايلارنىڭ ئويىگە بېسىپ كىرىپ، يىمەك ـ ئىچمەكلەرنى تارتىپ كېتىشتى. پادىشا ئالاقزادە بولۇپ، يۈك توقۇمىچىلىق بۇيۇملىرىنى داۋاملىق سېتىۋېلىش توغرى

سدا بۇيرۇق چقىرىشقا، شۇنىڭ بىلەن بىللە شەخسىلەرگە سېتىپ بەرگەن مەنپەئەتدارلىق ھوقۇقىنى ئەمەلدىن قالدۇرۇشقا مەجبۇر بولدى.

خەلق ھەركىتىنىڭ ئورلىشى بۇرژۇئازىيە ۋە يېڭى ئاقسۆڭەكلەرنىڭ پادىشاغا قارشى كۈرىشىنى ئىلگىرى سۈردى. ئايال پادىشا ئېلىزابېت ئولگەندىن كېيىن (1603 ـ يىلى)، ئۇنىڭ بالىسى بولمىغاچقا، بىر نەۋرە ئىنىسى ـ شوتلاندىيە پادىشاسى جامېس ستۇئارت تەختكە چىقتى، شۇنىڭ بىلەن ستۇئارت سۇلالىسىنىڭ ئەنگلىيەدىكى ھوكۇمرانلىغى باشلاندى. جامېس I (1603 ـ 1625 ـ يىللىرى تەختتە ئولتۇرغان) زورلۇق ـ زومبۇلۇق قىلىپ، ماڭا ھوقۇقىنى خۇدا ئاتا قىلغان، ماڭا قارشى تۇرغانلىق خۇداغا قارشى تۇرغانلىق بولىدۇ، دەپ دەۋا قىلدى. ئۇ ئىچكى جەھەتتە مۇستەبىت ھوكۇمرانلىقنى يولغا قويۇپ، پارلامېنتىنىڭ ھوقۇقىنى مەنسىتمىدى، پۇرىتانلارغا زىيانكەشلىك قىلدى؛ تاشقى جەھەتتە ئىسپانىيە بىلەن تىل بىرىكتۈرۈپ، كاتولىك دىنىي جەمىيىتىگە ياخشىچاق بولۇپ، بۇرژۇئازىيىنىڭ سودا مەنپەئەتىگە زىيان يەتكۈزدى. بۇرژۇئازىيە ۋە يېڭى ئاقسۆڭەكلەر پارلامېنتنى ئىستېھكام قىلىپ، پۇرىتان ئەقىدىسىنى ئىدىيىۋى قورال قىلىپ، جامېس I ۋە ئۇنىڭ ۋارىسى چارلېس I (1625 ـ 1649 ـ يىللىرى تەختتە ئولتۇرغان) ۋەكىللىك قىلغان فېئوداللىق كۈچلەرگە قارشى كۈرەش ئېلىپ باردى. كۈرەشنىڭ ماھىيىتى ھوقۇقىنى ئىقتىسادىي كۈچلەرگە قاراپ قايتىدىن تەقسىم قىلىش، فېئودال مۇستەبىتلىك تۈزۈمىنى بۇرژۇئا دىكتاتۇرىسىغا ئايلاندۇرۇشتىن ئىبارەت ئىدى.

ئەنگلىيەدە پارلامېنت 13 ـ ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىدا ۋۇجۇتقا

كېلىشكە باشلىغان ئىدى، ئۇ يۇقۇرى پالاتا بىلەن توۋەن پالاتاغا ئايرىلغان ئىدى: يۇقۇرى پالاتا ئەۋلاتمۇ-ئەۋلات ئاقسۆڭەك بولۇپ كەلگەنلەر ۋە ئېپىسكوپلارنىڭ چاڭگىلىدا ئىدى؛ توۋەن پالاتا يىللىق كىرىمى 40 شىللىڭدىن ئوشۇق بولغان يەر ئىگىلىرىدىن سايلام ئارقىلىق ۋۇجۇتقا كەلتۈرۈلەتتى، ئۇنىڭ 400 دىن ئارتۇق ئەزاسىنىڭ مۇتلەق كوپچىلىگى يېڭى ئاقسۆڭەكلەر، بۇرژۇئازلار ۋە ئادۋوكاتلار ئىدى. 17-ئەسىرنىڭ باشلىرىدا، توۋەن پالاتادىكى يېڭى ئاقسۆڭەكلەر ۋە بۇرژۇئازلارنىڭ ئىقتىسادىي كۈچى يۇقۇرى پالاتادىكى فېئودال ئاقسۆڭەكلەر ۋە يۇقۇرى دەرىجىلىك دىنداراللارنىڭكىدىن كوپ ئېشىپ كەتتى. ئەنئەنىۋى ئادەت بويىچە، پادىشا ئالدىدىغان باج پارلامېنتىنىڭ ماقۇللۇغىدىن ئوتكۈزۈلۈشى كېرەك ئىدى. 1621-يىلى، پارلامېنت بىر "ئېتىرازنامە" ماقۇللىدى، ئۇنىڭدا پارلامېنتنىڭ "قەدىمقى زامانىدىن بۇيان بەھرىمەن بولۇپ كەلگەن ئەركىنلىگى ۋە هوقۇقى" بايان قىلىنىدى. پادىشا جامىس I ئەيىمەنمەستىن توۋەن پالاتانىڭ يىغىن خاتىرىسىدىن بۇ ئېتىرازنامىنى زورلۇق بىلەن يىرتىپ تاشلىدى. 1625-يىلى، پادىشا چارلىس I تەختكە چىقتى، ئۇ كوپ قېتىم زورلۇق بىلەن باج ئالماقچى بولدى، پارلامېنت ئۇنى تەستىقلىمىسە، ئۇ پارلامېنتنى تارقىتۋەتتى. 1628-يىلى، پارلامېنتتا بۇرژۇئازلار ۋە يېڭى ئاقسۆڭەكلەر پادىشاغا «هوقۇق تەلەپنامىسى» سۇنۇپ، پارلامېنتنىڭ ماقۇللۇغىنى ئالماي تۇرۇپ مەجبۇرى باج ئالماسلىق ۋە قەرز ئالماسلىقنى؛ دولەت قانۇنى ئاساسسىز ياكى سوتنىڭ كېسىمسىز هەرقانداق ئادەمنى قولغا ئالماسلىق ياكى مال-مۈلكىدىن مەهرۇم قىلماسلىقنى تەلەپ قىلدى. چارلىس «هوقۇق تەلەپنامىسى»نى يالغاندىن تەستىقلاپ،

پارلامېنت ماقۇللىغان 350 مىڭ فۇنت ئستېرلىڭ يىللىق مائاشقا ئىگە بولۇۋالغاندىن كېيىن پارلامېنتنى تارقىتىۋەتتى، 1629 ـ يىلدىن 1640 ـ يىلغىچە پارلامېنتسىز مۇستەبىت ھوكۇمرانلىقنى يۈرگۈزدى. بۇ 11 يىل ئىچىدە، ئۇ داۋاملىق تۇردە زورلۇق بىلەن باج ئالدى، مەنپەئەتدارلىق ھوقۇقىنى ساتتى. ئۇ قەدىمدىن داۋام قىلىپ كەلگەن كېمە بېجىنى (ئىلگىرى پورتستن ئېلىنىدىغان، مەخسۇس دېڭىز ئارمىيىسىنىڭ خىراجىتى ئۈچۈن ئىشلىتىلىدىغان ۋاقىتلىق باجنى) ئىچكى رايونلاردىكى شەھەرلەرگە چاچتى، ئۇنى تاپشۇرۇشنى رەت قىلغانلارنى جازالىدى. بۇرژۇئازىيە پارلامېنت كۇرىشى ۋە تېچ يول بىلەن تەلەپ قويۇش بىلەن ھېچقانداق نەتىجە چىقىرالمىدى.

ئۇ چاغلاردا بۇرژۇئازىيىنىڭ مۇستەبىت پادىشا ھاكىمىيىتىگە قارشى تۇرىدىغان مۇكەممەل ئىدىيە سېستىمىسى تېخى شەكىللەنمىگەن ئىدى، شۇڭا ئۇ دىندىن مەدەت ئىلەپ، پۈرىتان دىنى ئەقىدىسىنى ئەنگلىيە دولەت دىنىنىڭ ئەقىدىسىگە قارشى قويىدى. دىنىنىڭ پەردىسى ئاستىدا ئىنقلاپ قىلىش ـ بۇ، ئەنگلىيە بۇرژۇئا ئىنقلاۋىنىڭ يەنە بىر خۇسۇسىيىتى ئىدى. پۈرىتانلار ئەنگلىيە دولەت دىنىدىن كاتولىك دىنىغا خاس ئىبادەت قىلىش مۇراسىملىرىنى چىقىرىۋېتىشنى تەلەپ قىلدى، ئېپىسكوپلارنىڭ شەخسلەرنىڭ خۇدا بىلەن بېۋاستە" ئالاقىلىشىشى"گە ئارىلىشىشغا، دولەت دىنى جەمئىيىتىنىڭ دىنىي مەزھەپلەرنىڭ تەشكىلاتلىرىغا قول سېلىشىغا قارشى تۇردى. ئۇلار دۇئا ـ تالاۋەت قىلىش مۇراسىملىرىنى ئاددىلاشتۇرۇشنى، شەخسلەرنى «ئىنجىل»نى بېۋاستە ئوقۇپ، خۇدانىڭ "كورسەتمە"لىرىنى بېۋاستە چۈشىنىش ئىمكانىيىتىگە ئىگە قىلىشنى

تەلەپ قىلدى؛ ئۇلار "تىرىشچان ـ ئىقتىساتچىل بولۇش"نى تەشەبـ
بۇس قىلاتتى، شەخسلەرنىڭ جان تىكىپ ئىشلىسىلا قۇتقۇزۇلىدىغانـ
لىغىنا ئىشىنەتتى. پۇرتىان دىنىنىڭ ئەقىدىسى، ئەملىيەتتە،
بۇرژۇئازىيىنىڭ تەلەپ ۋە مەنپەئەتلىرىنىڭ ئەگىرى يول بىلەن
ئەكس ئەتتۈرۈلۈشى ئىدى: ئېپىسكوپلارنى ئارىلاشتۇرمايلا ئەركىن
دۇئا ـ تالاۋەت قىلىش پادىشانىڭ ئارىلىشىشىدىن قۇتۇلۇپ ئەركىن
رىقابەتلىشىشتىن دېرەك بېرەتتى؛ ھەممە كىشىنى خۇدا بىلەن
"ئالاقىلىشىش" ئىمكانىيىتىگە ئىگە قىلىش قانۇن ئالدىدا ھەممە
ئادەم باراۋەر ئىكەنلىگىدىن دېرەك بېرەتتى؛ "شەخسلەر جان
تىكىپ ئىشلىسىلا قۇتقۇزۇلىدۇ" دىگىنى ھەممە ۋاستىلەرنى قوللىنىپ
بېيىشتىن دېرەك بېرەتتى؛ ئېپىسكوپسىز مۇستەقىل دىنىي مەزھەپ
تەشكىلاتلىرىنى قۇرۇش بۇرژۇئا جۇمھۇرىيىتىنى قۇرۇشتىن دېرەك
بېرەتتى. ئىنگىلىس چوڭقۇر ھالدا مۇنداق دەپ كورسەتكەن ئىدى:
"كالۋىن دىنى شۇ چاغلاردا بۇرژۇئازىيە مەنپەئەتىنىڭ ھەقىقى
دىنىي تونى ئىدى"① ؛ "كالۋىنىڭ دىنىي جەمئىيىتىنىڭ ئۈيۇشتۇرۇـ
لۇشى پۈتۈنلەي دېموكراتىك ۋە جۇمھۇرىيەتچىل ئىدى؛ خۇدا
دۇنياسى جۇمھۇرىيەتلەشكەن جايدا ئىنسانىيەت دۇنياسى يەنىلا
پادىشا ئېپىسكوپ ۋە غوجىلارغا بېقىندا بولۇپ قېلىۋېرەلەيتتىمۇ؟"②
پۇرىتان دىنىنىڭ كاپىتالىزم ئۈچۈن تەرەققى تاپقان ئەنگلىيىنىڭ
شەرقىي جەنۇبىدا تارقىلىشى تاسادىپى ئەمەس ئىدى.

---

① ئىنگىلىس. «لىۋدۋىگ فېيېرباخ ۋە نېمىس كىلاسسىك پەلسەپىسىنىڭ
ئاخىرى»، 1975 ـ يىل ئۇيغۇرچە نەشرى، 88 ـ بەت.

② ئىنگىلىس. «سوتسىيالىزىمنىڭ خىيالدىن پەنگە راۋاجلىنىشى»، 1976 ـ يىل
ئۇيغۇرچە نەشرى، 44 ـ بەت.

17 ـ ئەسىرنىڭ باشلىرىغا كەلگەندە، پۇرتتان دىنى كەڭ ئامما-نىڭ ئېتىقادى بولۇپ قالدى. جامېس I ئوزىنىڭ ئەكسىيەتچىل مەيدانىنى ئاساس قىلىپ، پۇرتانلارنىڭ غەرىزىنى بايقاپ قېلىپ: "ئېپىسكوپ بولمىسا، پادىشا بولماي قالدۇ، ئاقسۆڭەكلەرمۇ بولماي قالدۇ"؛ ئەگەر پۇرتانلارنىڭ تەلىۋى بويىچە بولىدىغان بولسا، ئۇ ھالدا، "چۈپرەندىلەرنىڭ ھەرقاندىغى يىغىن چاقىرىپ، مېنى ۋە مېنىڭ مەخپى ئىشلار مەھكىمەمنى شۇنىڭدەك بىزنىڭ بارلىق ھەر-كەتلىرىمىزنى ئەيىپلەۋېرىدۇ..... مېنىڭ ئالىي نوپۇزۇم قانداق بولۇپ كېتىدىغانلىغى ماڭا مەلۇم!" دەپ جار سالدى. ئۇ پۇرىتان-لارنى "زىمىنىمدىن قوغلۇۋېتىمەن" دەپ پوپۇزا قىلدى. چارلىس I مۇ پۇرىتانلارغا دەھشەتلىك ھالدا زىيانكەشلىك قىلدى، 1637 ـ يىلى، پۇرىتان دىنىنىڭ 3 نەپەر مەشھۇر مۇرىدى دولەت دىنىنى تەنقىت قىلىپ، پۇرىتان دىنى ئەقىدىسىنى تەشۋىق قىلغانلىغى ئۈچۈن، قولىغى كېسۋېتىلىپ، يۈزىگە تامغا بېسىلىپ، ئومۇرۋايەت قاماشقا ھوكۇم قىلىندى. لوندونلۇق سودىگەرنىڭ شاگىرتى جون لىلبېرن (1618 ـ 1657)پۇرىتان دىنىغا ھىمداشلىق قىلغانلىغى ۋە دولەت دىنىغا قارشى كىتاپلارنى بېسىپ تارقاتقانلىغى ئۈچۈن، 1638 ـ يىلى ھارۋا كەينىگە سورىتىلىپ، قامچىلىنىپ سازايى قىلىندى ھەمدە مۇددەتسىز قاماق جازاسىغا ھوكۇم قىلىندى. ھوكۇمەتنىڭ زىيانكەشلىگىگە تاقابىل تۇرۇش ئۈچۈن، 60 نەچچە مىڭ پۇرىتان ئەنگلىيەدىن كوچۇپ كەتتى.

پادىشا ئەنگلىيە خەلقىغا زىيانكەشلىك قىلىپ قالماستىن، شوتلاندىيىگمۇ چاڭگال سالدى. جامېس I ئەنگلىيىنىڭ پادىشالىق تەختىگە ئولتۇرغاندىن كېيىن، شوتلاندىيە نامدا ئەنگلىيىگە قوشۇل-

غان بولسمۇ، لېكىن خېلى زور ئاپتونومىيە ھوقۇقىنى ساقلاپ قالغان ئىدى. دىن جەھەتتە، شوتىلاندىيدە كالۋىن دىنىي مەزھىبىنىڭ ئاقساقاللىق تۈزۈمى يولغا قويۇلاتتى. 1637 - يىلى، چارلىس I شوتلاندىيە خەلقىنى ئەنگلىيە دولەت دىنىنىڭ مۇراسىملىرىنى ۋە ئېپىسكوپلۇق تۈزۈمىنى قوبۇل قىلىشقا مەجبۇر قىلىشقا ئۇرۇنىدى، شۇنىڭ بىلەن شوتلاندىيلىكلەر قوزغىلىپ باتۇرلۇق بىلەن قارشىلىق كۆرسەتتى. 1638 - يىلى شوتلاندىيدە ئەنگلىيىگە قارشى قوزغىلاڭ كوتىرىلدى، ئىككىنچى يىلى ئەنگلىيە پادىشاسىنىڭ قوشۇنى مەغلۇپ قىلىندى، چارلىس سۇلھە قىلىشنى تەلەپ قىلىشقا مەجبۇر بولدى. لوندوندا شەھەر ئاھالىسى نامايىش ئوتكۈزۈپ، پارلامېنتنى ئەسلىگە كەلتۈرۈشنى تەلەپ قىلدى. پادىشا شوتلاندىيىگە قارشى ئۇرۇشقا كېرەكلىك ھەربى خىراجەتنى تەييارلاش ئۈچۈن، 1640 - يىل 4 - ئايدا نائىلاج يېڭى پارلامېنت يىغىنىنى چاقىردى، ئەمما 3 ھەپتىدىن كېيىن يەنە پارلامېنتنى تارقىتىۋەتتى. بۇ پارلامېنت "قىسقا مۇددەتلىك پارلامېنت" دەپ ئاتالدى.

1640 - يىلى ئەتىيازدا، دېخانلار ئارقا - ئارقىدىن توپىلاڭ كوتىرىپ، دائىرىلەنگەن يەرلەرگە بېسىپ كىرىپ، جامائەت يېرىنى ئىگىلىۋالغان پومىششىكلارنى قوراللىق كۈچ بىلەن جازالىدى. خەلقنىڭ باج تاپشۇرماسلىق ھەرىكىتىنىڭ كولىمىنى كۆندىن - كۆنگە زورايدى. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، شوتلاندىيە قوشۇنى ئەنگلىيىگە كىردى. چارلىس ھەربى خىراجەتنى تەييارلاش ئۈچۈن، پارلامېنتنى ئەسلىگە كەلتۈرۈشكە مەجبۇر بولدى. 11 - ئايدا "ئۇزاق مۇددەتلىك پارلامېنت" (1640 — 1653) جەددىلىك ئىچىلدى. بۇرژۇئازىيە ۋە يېڭى ئاقسۆڭەكلەر يەنە بىر قېتىم ھۇجۇم قوزغاپ، ئالدى بىلەن،

پادىشانىڭ ئىلتىپاتىغا ئىگە بولغان ۋەزىر ستراففورد گىراف ئۇستىدە ئەرز قىلىپ، ئۇنىڭغا ئولۇم جازاسى بېرىشنى تەلەپ قىلدى. چارلىس ئارقىغا سوزۇپ تەستىقلىماي تۇرۇۋالدى، لېكىن خەلق قوزغىلىپ كەتتى. لوندوندىكى ئون مىڭلىغان قول سانائەتچىلەر، ماتروسلار ۋە پورت ئىشچىلىرى پارلامېنتنىڭ تەلىۋىنى قوللاپ، پارلامېنت ۋەكىلىدا ئالدىدا ئۇدا بىرنەچچە كۈن نامايىش ئوتكۈزدى. 1641 - يىلى 5 - ئايدا، مىڭلىغان - ئون مىڭلىغان لوندون ئاھالىسى ئالدىدا ستراففوردنىڭ كاللىسى كېسىلدى. ئۇزاق ئوتمەي، پۈرتانلارغا زىيانكەشلىك قىلغان چوڭ ئېپىسكوپ لودمۇ ئولتۇرۇلدى. بۇ، ئەنگلىيە خەلقىنىڭ چوڭ غەلىبىسى بولدى. ئارقىدىنلا پارلامېنتنىڭ قىسقا ئارقىسىدا، پادىشا مۇستەبىت سوتىنى ۋە پارلامېنتنىڭ رازىلىغىنى ئالمىغان بارلىق باجنى ئەمەلدىن قالدۇردى.

1641 - يىل 10 - ئايدا، ئىرلاندىيىدە ئەنگلىيىنىڭ مۇستەملىكىچىلىك ھوكۇمرانلىغىغا قارشى زور قوزغىلاڭ پارتلىدى. پارلامېنت، بىر تەرەپتىن، ئىرلاندىيە خەلقىنى باستۇرۇشنى تەلەپ قىلدى، يەنە بىر تەرەپتىن، ئارمىيە تۈتۈش ھوقۇقى پادىشانىڭ قولىغا چۈشۈپ قالسا، ئۇنىڭ پارلامېنتنى باستۇرىدىغان قورالغا ئايلىنىپ قالىدىغانلىغىدىن ئەنسىرىدى. بۇرژۇئازىيە ۋە يېڭى ئاقسۆڭەكلەر ئالدى بىلەن پادىشاغا تاقابىل تۇرۇش قارارىغا كەلدى. 12 - ئايدا، پارلامېنت 148 ئاۋازغا قارشى 159 ئاۋاز بىلەن «قاتتىق ئەيىپنامە»نى ماقۇللىدى، ئۇنىڭدا چارلىسنىڭ تۇرلۇك زالىملىقلىرى كورستىلىپ، سودا - سانائەتنىڭ ئەركىن تەرەققى قىلىشىغا كاپالەتلىك قىلىش، ۋەزىرلەر پارلامېنت ئالدىدا جاۋاپكار بولۇش، ئېپىسكوپلارنىڭ ھوقۇقىنى چەكلەش قاتارلىق بۇرژۇئازىيە بىلەن يېڭى ئاقسۆڭەكلەر -

نىڭلا مەنپەئەتىگە ئۇيغۇن كېلىدىغان بىر قاتار ئىقتىسادىي، سىياسى تەلەپلەر ئوتتۇرىغا قويۇلدى.

چارلىس «قانۇنى ئەيىپنامە»نى قوبۇل قىلىشنى رەت قىلدى ھەمدە 1642 - يىل 1 - ئايدا، قارشى گۇرۇھنىڭ 5 يولباشچىسىنى تۇتۇش ئۈچۈن، شەخسەن ئوزى مۇھاپىزەتچىي قوشۇنىنى باشلاپ پارلامېنتقا بېسىپ كىردى. ئۇ 5 كىشى چارلىس كەلگىچە لوندوننىڭ شەھەر رايونىغا قېچىپ بېرىۋالغان، ئۇلارنى شەھەر ئاھالىسى پانايىغا ئالغانلىغى ئۈچۈن، چارلىس قۇرۇق قول قالدى. ئەتراپتىكى دىخانلارمۇ پارلامېنتنى قوللىغىلى كەلدى، بىرنەچچە مىڭ قوراللىق شەھەر ئاھالىسى شەھەر رايونىغا كىرگەن پادىشانىڭ ئەدىۋىنى بېرىپ قايتۇرۇۋەتتى. چارلىس ئوزىنىڭ سۈيىقەستى مەغلۇپ بولغاندىن كېيىن، ئەكسىلئىنقلاۋىي قوراللىق كۈچ توپلاپ، پەيتى كەلگەندە قايتىدىن باش كوتىرىش ئۈچۈن، دىمىسى ئىچىگە چۈشكەن ھالدا پايتەختتىن چىقىپ، فېودالىق كۈچلەر بىرقەدەر كۈچلۈك بولغان شىمالىي رايونغا بېرىۋالدى. ئۇ پارلامېنت ئوتتۇرىغا قويغان مۇرەسسەلىشىش چارىلىرىنى كوپ قېتىم رەت قىلدى. شۇنىڭدىن ئېتىۋارەن، پارلامېنت پادىشانىڭ تەستىقىنى ئالماي، ئەمىر - پەرمانلارنى بىۋاستە ئېلان قىلىۋەردى. 7 - ئايدا، پارلامېنت جامائەت خەۋپسىزلىگى كومىتېتىنى تەسىس قىلدى ھەمدە 20 مىڭ پىيادە ئەسكەرلىك ۋە 4 مىڭ ئارتىلىق ئەسكەرلىك بىر قوشۇنىنى تەشكىل قىلدى. 1642 - يىل 8 - ئايدا، پادىشا نوتتىنھامدا ھەربىي بايراق چىقىرىپ، "پارلامېنتقا جازا يۈرۈشى" قىلىدىغانلىغىنى جاكالىدى، بۇنىڭ بىلەن ئۇنىڭ ئەكسىلئىنقلاۋىي تەبىتى ئۇزۇل - كېسىل ئاشكارىلاندى. خۇددى لېنىن كورستېپ ئوتكەنىدەك: "بارلىق

ئەكسىيەتچىل سىنىپلار ئادەتتە ئالدى بىلەن ئوزى زورلۇق كۈچ ئىشلىتىدۇ، ئىچكى ئۇرۇش قوزغايدۇ، 'نەيزىنى كۆنتەرتىپكە قويىدۇ'."①

بىرىنچى قېتىملىق ئىچكى ئۇرۇش (1642 — 1646) ئەنگلىيە ئىنقىلابۇى ئىكىكى قېتىم ئىچكى ئۇرۇشنى ئوز بېشىدىن كەچۈردى. بىرىنچى قېتىملىق ئىچكى ئۇرۇش 1642 - يىلىدىن 1646 - يىلغىچە بولدى. ئەنگلىيىنىڭ شەرقىي جەنۇبىدىكى ئەڭ باي - ئاۋات جايلار جۈملىدىن لوندون قاتارلىق چوڭ شەھەرلەردىكى كەڭ خەلق پارلامېنتنى ھمايە قىلدى؛ غەربىي شىمال ۋە غەربىي جەنۇبىتكى قالاق جايلاردىكى فېئودال ئاقسۆڭەكلەر ۋە خان جەمەتىگە زىچ باغلىنىشلىق بولغان بىر قىسىم چوڭ سودىگەرلەر پادىشانى قوللىدى. ئەمما پارلامېنتنىڭ ئىچكى قىسمىدا يېكىر بىردەك بولمىدى، ئىچكى ئۇرۇش داۋامىدا، پادىشا بىلەن مۇرەسسەلىشىپ، ئىنقىلابنى يېڭىم يولدا توختىتىپ قويۇش بىلەن پادىشاغا قارشى كۈرەشنى پادىشا ئۇزۇل - كېسىل مەغلۇپ قىلىنىپ، پادىشالىق تۈزۈم ئەمەلدىن قالدۇ - رۇلۇپ، جۇمھۇرىيەت قۇرۇلغانىچە قەتئى داۋاملاشتۇرۇشتىن ئىبارەت ئىككى لۇشىيەن ئوتتۇرىسىدىكى كۈرەش ئىزچىل مەۋجۇت بولۇپ تۇردى.

بىرىنچى قېتىملىق ئىچكى ئۇرۇش باشلانغان چاغدا، ئىنقىلابنىڭ رەھبەرلىك ھوقۇقى مۇتەئەسسىپ كۆچ بولغان ئاقساقاللىق تۈزۈم تەرەپدارلىرىنىڭ قولىدا ئىدى. ئاقساقاللىق تۈزۈم تەرەپدارلىرى

---

① لېنىن. «سوتسىيال دېموكراتلار پارتىيىسىنىڭ دېموكراتىك ئىنقىلابىتكى ئىككى خىل تاكتىكىسى»، 1974 - يىل ئۇيغۇرچە نەشرى، 219 - بەت.

پۇرىستان دىنىنىڭ بىر مەزھىبى بولۇپ، ئۇلار ئېپىسكوپىنىڭ ئورنىغا سايلىنىپ چىققان ئاقساقاللارنى دەسستىشىنى تەشەببۇس قىلاتتى. ئاقساقاللىق تۈزۈم تەرەپدارلىرى چوڭ بۇرژۇئازىيە ۋە يېڭى ئاقسۇڭەكلەرنىڭ يۇقۇرى قاتلاملىرىدىكىلەرنىڭ مەنپەئەتىگە ۋەكىللىك قىلاتتى، ئۇلار ئەسلىدە پادىشادىن ئالاقە ئۈزۈشىنى خالىمايتتى؛ ئۇلارنىڭ تاكتىكىسى ھەل قىلغۇچ ئۇرۇشىنى كەينىگە سوزۇپ، پۇرسەت كەلگەندە پادىشا بىلەن مۇرەسسەلىشىشتىن ئىبارەت ئىدى. ئاقساقاللىق تۈزۈم تەرەپدارلىرىدىن بولغان قوماندان مانچېستىر گىراي نومۇسسىزلىق بىلەن مۇنداق دېگەن ئىدى: "بىز پادىشانى 99 قېتىم مەغلۇپ قىلساقمۇ، ئۇ ۋە ئۇنىڭ ئەۋلاتلىرى پادىشا بولۇپ قېلىۋېرىدۇ؛ مۇبادا پادىشا بىزنى بىر قېتىم بولسىمۇ مەغلۇپ قىلسا، ھەممىمىز دارغا ئېسىلىمىز، ئەۋلادلىرىمىز جەزمەن قۇل بولۇپ قالىدۇ."

بۇ مۇرەسسىچىلىك لۇشىيەننىڭ يېتەكچىلىگىدە، پارلامېنت قوشۇنى جەڭدە ئارقا-ئارقىدىن ئوڭۇشسىزلىققا ئۇچرىدى. 1642-يىلى كۆزدە، ئېدگىللى تېغى ئەتراپىدا پادىشا قوشۇنلىرى پارلامېنت قوشۇنىنى مەغلۇپ قىلدى؛ 1643-يىلى يازدا، پادىشا قوشۇنلىرى 3 تەرەپتىن لوندونغا قىستاپ كەلدى، پايتەخت خەۋپىلىك ئەھۋالغا چۈشۈپ قالدى. 8-ئاينىڭ باشلىرىدا، قول سانائەتچىلەر، نىمكارلار ۋە شاگىرتلاردىن تەركىپ تاپقان لوندون خەلق قوشۇنى باتۇرلۇق بىلەن ھوجۇمغا ئوتتۇپ، غەرپ تەرەپتىكى گلوستېر شەھىرىنى مۇھاسىرىدىن قۇتقۇلدۇردى، ئەتراپتىكى دېخانلار قوشۇنىمۇ كېلىپ يارەملەشتى، بۇنىڭ بىلەن لوندونغا قارىتىلغان بېسىم يېنىكلىتىلىپ، ۋەزىيەت ئۆڭشاۋېلىندى.

ئەنگلىيە ئىنقىلاۋىنىڭ ۋەزىيىتى پارلامېنت قوشۇنىغا قوماندانلىق

قىلىدىغان زور بىر تۈركۈم باتۇر-چەبدەس ۋە تەشكىللەش قابىلىيىتىگە ئىگە كىشىلەرگە مۇھتاج ئىدى. مۇشۇنداق كىشىلەر كوپلەپ مەيدانغا كەلدى، ئۇلارنىڭ بەزىلىرى ئادىدى خەلقتىن كېلىپ چىققان، مەسىلەن، كېيىنكى ۋاقىتلاردا ئەپتىسەر بولغانلاردىن پىرايد ئەسلىدە ھارۋىكەش، ھۇسون ئەسلىدە موزدوز، فوكس ئەسلىدە قازانچى ئىدى. كرومۋېلمۇ ئەنگلىيە ئىنقىلابۇنى ۋەزىيىتىنىڭ ئېھتىياجى تۈپەيلىدىن مەيدانغا كەلگەن بىر مەشھۇر شەخس ئىدى. خۇددى ئېنگېلس كورستېر ئوتكەندەك: "مۇشۇنداق ئادەمنىڭ بولۇشىغا ئېھتىياج چۈشكەن چاغدا، بۇنداق ئادەم مەيدانغا چىقتى: مەسىلەن كائېسار، ئاۋگۇستۇ، كرومۋېل ۋە باشقىلار."① كرومۋېل بۇرژۇئا ئىنقىلابچىسى بولۇپ، ئەنگلىيە فېئوداللىق تۈزۈمىدىن كاپىتالىستىك تۈزۈمگە ئوتۇۋاتقان چوڭ ئىجتىمائىي ئوزگىرىش دەۋرىدە زور رول ئوينىدى؛ لېكىن ئۇ يەنىلا دەۋر ۋە سىنىپ چەكلىمىسىگە ئۇچرىدى.

ئولىۋېر كرومۋېل (1599—1658) يېڭى ئاقسۆڭەك ئائىلىسىدىن كېلىپ چىققان، ئاتا-بوۋىسى دىنىي ئىسلاھات دەۋرىدە كاتولىك دىنىنىڭ يەر مۇلۇكلىرىنى بولۇشۇۋېلىپ بېيىپ كەتكەن ئىدى، ئۇنىڭ ئوزى تېپىك بۇرژۇئازىيىلەشكەن ئوتتۇرا ھال پومىشىك (يېزا موتورىسى) ئىدى. ئۇ پۇرىتان دىندىكى مۇستەقىلچىلارغا تەۋە بولۇپ، بارلىق دىنىي تەشكىلاتلارنىڭ ھەرقانداق يۇقۇرى

---

① ئېنگېلس. «ۋ. بورگىۇسقا يېزىلغان خەت (1894—يىل 1—ئاينىڭ 25—كۈنى)». «ماركس-ئېنگېلس خەت-چەكلىرى»، 1978—يىل ئۇيغۇرچە نەشرى، 147—بەت.

كرومۋېل

دەربجىلىك دىنىي جەمىيەتىنىڭ ياكى ئاقساقاللارنىڭ تىزگىنلىشىگە ئۇچرىمايى، مۇستەقىل مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇش ھوقۇقىغا ئىگە بولۇشىنى تەشەببۇس قىلاتتى. دەسلەپتە ئۇ ئىنقىلاپ قىلىشنى ئويلىمغان، پەقەتلا پادىشانىڭ دىنىي ئىشلار جەھەتتە بىرتاز ئىسلاھات قىلىشنى تەلەپ قىلغان ئىدى. 1640 ـ يىل 11 ـ ئايدا، ئۇ ئۇزاق مۇددەتلىك پارلامېنت يىغىنىغا قاتنىشىپ، ئېپىسكوپلۇق تۈزۈمىنى ئەمەلدىن قالدۇرۇشنى تەكلىپ قىلدى. 1642 ـ يىلى ئىچكى ئۇرۇش پارتلىغاندىن كېيىن، ئۇ ئۇزى ئۈيۈشتۇرغان ۋە قوراللاندۇرغان، ئوز ئالدىغا تېرىقچىلىق قىلغۇچى دىخانلاردىن تەركىپ تاپقان 60 كىشىلىك ئاتلىق ئەسكەرلەر قوشۇنىنى باشلاپ پارلامېنت قوشۇنىغا قوشۇلدى.

كرومۋېل باشچىلىغىدىكى مۇستەقىلچىلار ئوتتۇرا ھال بۇرژۇئازىيىنىڭ ۋە ئوتتۇرا ھال يېڭى ئاقسوڭەكلەرنىڭ مەنپەئىتىگە ۋەكىللىك قىلاتتى. ئۇلارمۇ، ئاقساقاللىق تۈزۈم تەرەپدارلىرىغا ئوخشاش، دەسلەپتە پادىشانى ئاغدۇرۇپ تاشلاشنى ئويلىمغان ئىدى، لېكىن ئۇلار، ئالدى بىلەن جەڭ مەيدانىدا پادىشانى مەغلۇپ قىلىپ، ئاندىن كېيىن ئۇنىڭ بىلەن سوزلىشىش كېرەكلىگىنى تونۇپ يەتكەن ئىدى. 1644 ـ يىل 7 ـ ئايدا، مارستون ياپلىغىدا ئېلىپ بېرىلغان جەڭدە، كرومۋېل قوماندانلىغىدىكى كېڭەيتىلگەن ئاتلىق ئەسكەرلەر قوشۇنى ــ "تومۇر ئاتلىق ئەسكەرلەر قوشۇنى"، پادىشا قوشۇنلىرىنى يەڭدى.

مارستون يايلىغدىكى جەڭ پارلامېنت قوشۇنىنىڭ مەغلۇبىيەتتىن غەلىبىگە بۇرۇلۇش نۇقتىسى بولدى، شۇنداقلا پارلامېنت قوشۇنىنىڭ رەھبەرلىك ھوقۇقىنىڭ ئاقساقاللىق تۈزۈم تەرەپدارلىرىنىڭ قولىدىن مۇستەقىلچىلار قولىغا ئوتۇشىدىكى بۇرۇلۇش نۇقتىسى بولدى. كرومۋېل ئارمىيىنىڭ بولۇپمۇ ئاتلىق ئەسكەرلەرنىڭ رولىغا ئىنتايىن ئەھمىيەت بەردى: ئۇ، پادىشانى ئۆزۈل-كېسىل مەغلۇپ قىلىش ئۈچۈن، ئالدى بىلەن ئارمىيىنى ئىسلاھ قىلىش، ئاقساقاللىق تۈزۈم تەرەپدارلىرىدىن بولغان قوماندانلارنى يەڭگۈشلەش كېرەك، دەپ ھىساپلىدى. شۇنداق قىلىپ، پارلامېنتنى تىزگىنلىۋالغان ئاقساقاللىق تۈزۈم تەرەپدارلىرى بىلەن ئارمىيىنى تىزگىنلىۋالغان مۇستەقىلچىلار ئوتتۇرىسىدىكى قارىمۇ-قارشىلىق مەيدانغا كەلدى.

1645-يىل 1-ئايدا، پارلامېنت كرومۋېلنىڭ ئارمىيىنى ئىسلاھ قىلىش توغرىسىدىكى تەكلىۋىنى ماقۇللىدى. ئۇز ئالدىغا تېرىقچىلىق قىلىدىغان دېخانلارنى ئاساسىي گەۋدە قىلغان، قول سانائەتچىلەر، ھۈنەرۋەنلەر ۋە شاگىرتلارنى ئۇز ئىچىگە ئالغان "يېڭى نەمۇنىچى ئارمىيە" قۇرۇلدى، بۇ ئوزنىڭ جەڭ قىلىشتىكى مەقسىدىنى بىلىدىغان، باتۇرلۇق ۋە ماھىرلىق بىلەن جەڭ قىلىدىغان، ئىنتىزامى چىڭ بولغان ئىنقىلاۋىي قوشۇن ئىدى، ئۇنىڭدىكى نۇرغۇن توۋەن دەرىجىلىك قوماندانلار خەلق ئىچىدىن كەلگەن ئىدى. پارلامېنت قوشۇنىنىڭ باش قوماندانى نامدا فېرفاكس بولسىمۇ، ئەمىلىيەتتە مۇئاۋىن قوماندان كرومۋېل ئۇنىڭ باش قوماندانى ئىدى.

1645-يىل 6-ئايدا، يېڭى نەمۇنىچى ئارمىيە ناسىبى دېگەن يەردە پادىشا قوشۇنلىرىنى تەل-توكۇس تارمار قىلىپ، ھەل قىلغۇچ غەلىبىگە ئېرىشتى، پادىشا قوشۇنلىرى ئارقا-ئارقىدىن تەسلىم

بولدی. 1646 ـ یىل 5 ـ ئایدا چارلېس I شوتلاندىيىگە قېچىپ كەتتى، بىرىنچى قېتىملىق ئىچكى ئۇرۇش شۇنىڭ بىلەن ئاياقلاشتى. 1647 ـ یىل 1 ـ ئایدا، پارلامېنت 400 مىڭ فۇنت ئىستېرلىڭ تولەپ چارلېسنى قايتۇرۇۋېلىپ، نەزەربەنت قىلدى.

باراۋەرچىلەرنىڭ كۇرىشى پادىشا مەغلۇپ قىلىنغاندىن كېيىن، ئىنقىلاپ لاگىرىنىڭ ئىچىدىكى زىددىيەتلەر گەۋدىلىنىپ چىقتى. ئاقساقاللىق تۇزۇم تەرەپدارلىرى تىزگىنلىۋالغان پارلامېنت بىرىنچى قېتىملىق ئىچكى ئۇرۇش مەزگىلىدە، بۇرژۇئازىيىگە ۋە يېڭى ئاقسوڭەكلەرگە پايدىلىق بولغان بىر قاتار سىياسى، ئىقتىسادىي تەدبىرلەرنى يەنى مۇستەبىت سوتنى بىكار قىلىش، دولەت دىنى جەمىيىتىنىڭ پائالىيەتلىرىنى مەنئى قىلىش، پادىشانىڭ ۋە پادىشاغا ئەگەشكۇچىلەرنىڭ يەرلىرىنى مۇسادىرە قىلىش ۋە كىم ئارتۇق قىلىپ سېتىش، پومىششىكلارنىڭ پادىشا ئالدىدا ئوتەيدىغان فېوداللىق مەسئۇلىيىتى — ئاتلىقلار بېجى ۋە ۋاسىلىق قىلىش تۇزۇمىنى① ئەمەلدىن قالدۇرۇش تەدبىرلىرىنى قوللاندى. مۇسادىرە قىلىنغان يەرلەرنىڭ كوپ قىسمى يېڭى ئاقسوڭەكلەر ۋە بۇرژۇئازىيىنىڭ قولىغا چۈشكەن بولسىمۇ، لېكىن ئۇلار كەڭ دىخانلارنىڭ يەرگە بولغان تەلىۋىنى قاندۇرۇشنى رەت قىلدى. گۇۋانامە تۇتقۇچى دىخانلارنىڭ پومىششىكلار ۋە دىنىي جەمىيەت ئالدىدا ئوتەيدىغان فېوداللىق مەسئۇلىيەتلىرى ساقلىنىپ قېلىۋەردى، يەر دائىرىلەش ھەتتا پارلامېنت تەرىپىدىن "قانۇنىي"

---

① فېوداللىق تۇزۇم ئاستىدا، غوجىلار ئولگەندىن كېيىن، پادىشانىڭ ئۇنىڭ قۇرامىغا يەتمىگەن ۋارىسلىرىغا "ۋاسىلىق" قىلىش، ئەمىلىيەتتە ئۇنىڭ يەر مۇلكىدىن كىرىدىغان دارامەتنى تارتىۋېلىش ھوقۇقى بار ئىدى.

لاشتۇرۇلدى. ئاقساقاللىق تۈزۈم تەرەپدارلىرى، ئىنقىلاپ شۇنىڭ بىلەن ئاياقلاشتى، ئەمدى پادىشانى قايتىدىن تەختكە ئولتۇرغۇزۇش پەيتى كەلدى، دەپ ھىساپلىدى.

ئىشچى ـ دېخانلار ئاممىسى ئاقساقاللىق تۈزۈم تەرەپدارلىرى تىز-گىنلىۋالغان پارلامېنتتىن ئىنتايىن نارازى بولدى، فېۋدالىزمغا قارشى تەلەپلەرنى پائال تۇردە ئوتتۇرىغا قويدى، ئۇلار ئەسكەرلەر ۋە توۋەن دەرىجىلىك ئەپسەرلەرنىڭ قوللىشىغا ۋە ھىمداشلىغىغا ئىگە بولدى، چۈنكى بۇ ھەربىلەر بۇنىڭدىن سەل ئىلگىرى تېخى دېخان ۋە قول سانائەتچى ئىدى، ئۇلار ئاممىنىڭ ھال ـ ئەھۋالىنى چۈشىنەتتى ۋە ئۇنىڭغا كوڭۈل بولەتتى. خەلق ئاممىسىنىڭ قولىدا قورال تۇتۇپ تۇرۇشىدىن بەك قورققان ئاقساقاللىق تۈزۈم تەرەپدار-لىرى بۇنى ئىنتايىن زور تەھدىت دەپ بىلدى. 1647 ـ يىل 2 ـ ئايدا، پارلامېنت ئارمىيىنى تارقىتۇۋېتىش توغرىسىدا قارار ماقۇللىدى. كەڭ ئەسكەرلەر قاتتىق غەزەپلەندى، تارقىتۇۋېتىشكە بىرەۋنىڭ قارشى تۇرۇپ، قورال تاپشۇرۇشنى رەت قىلدى. 5 ـ ئايدا، ئاتلىق ئەسكەر-لەر تۇەننىڭ ھەممىسى ۋە پىيادە ئەسكەرلەر تۇەننىڭ زور كۆپچە-لىگى تەرغىباتچىلارنى سايلاپ چىقىپ، ئاقساقاللىق تۈزۈم تەرەپدار-لىرى تىزگىنلىۋالغان پارلامېنتقىلا ئەمەس، بەلكى پادىشا بىلەن مۇرەسسەلەشمەكچى بولغان مۇستەقىلچىلارنىڭ يۈقۇرى قاتلام ئەپسە-سەرلىرىگىمۇ قارشى تۇردى. ئەسكەرلەر ئىچىدە مۇستەقىلچىلەر بىلەن قارشىلاشىدىغان باراۋەرچىلەر بارلىققا كەلدى.

باراۋەرچىلەرنىڭ يولباشچىسى جون لىلبېرن كىچىك پومىشىك ئائىلىسىدىن كېلىپ چىققان. ئۇ پادىشانىڭ مۇستەبىت ھاكىمىيىتىگە قارشى كۈرەشتە ئىزچىل تىز پۈكمەيدىغان قەھرىمانلىق جاسارىتىنى

كورسەتتى، كوپ قېتىم قولغا ئېلىنىپ تەن جازاسىغا ئۇچرىدى. ئىچكى ئۇرۇش باشلانغاندىن كېيىن ئۇ پادىشاغا قارشى جەڭگە قاتناشتى، كېيىن ئاقساقاللىق تۈزۈم تەرەپدارلىرى تىزگىنلىۋالغان پارلامېنتنىڭ خەلققە قارشى سىياسىتىگە نارازى بولۇپ، ئارمىيىدىن چىقىپ كەتتى. پارلامېنت ئۇنى قولغا ئېلىپ تۇرمىگە قامىدى، ئۇ تۇرمىدە باراۋەرچىلەرنىڭ سىياسى پۈروگراممىسىنى تەشۋىق قىلدىغان نۇرغۇن كىتاپچىلەرنى يازدى. لىلبېرن: ھەممە ئادەم تەڭ ھوقۇقلۇق بولۇپ يارالغان، ھەممەيلەن ئەركىنلىك ھوقۇقىدىن بەھرىمەن بولۇشى، بارلىق ئىمتىيازلار بىكار قىلىنىشى، جۇملىدىن دىنىي جەمىيەتكە تولىنىدىغان ئوشرەمۇ بىكار قىلىنىشى كېرەك؛ دولەت ھاكىمىيىتى خەلقتىن كەلگەن، ئۇ خەلقىگلا مەنسۇپ بولۇشى كېرەك؛ خەلق ئەركىن ھالدا سايلاپ چىققان ۋەكىللەر ئارقىلىق ئۇزلىرىنىڭ تەشەببۇسلىرىنى ئوتتۇرىغا قويۇشى، خەلقنىڭ ئىرادىسىگە خىلاپلىق قىلىش ئادالەتسىزلىك ھىساپلىنىشى كېرەك، دەپ ھىساپلىدى. لىلبېرن تەشۋىق قىلغان دېموكراتىيە ئىدىيىسى ئارمىيىدە ۋەشەھەرلەردىكى ئاددى خەلق ئىچىدە كەڭ تەسىر كورسەتتى.

لىلبېرن سوتتا

باراۋەرچىلەر ئۇششاق بۇرژۇئازىيىنىڭ مەنپەئەتىگە ۋەكىللىك قىلاتتى، ئۇلار خۇسۇسى مۇلۇكلەرنى يوق قىلىشنى تەلەپ قىلمايتتى؛ ئۇلار ئېيتقان "خەلق" خۇسۇسى مۇلكى بار "ئەركىن كىشىلەر"نى كورسىتەتتى، ئۇنىڭغا ئىش ھەققى ۋە قوتقۇزۇش پۇلى ئالىدىغان كەمبەغەللەر ۋە مالايلار كىرمەيتتى. ئۇلار دېخانلارنىڭ يەر مەسىلىسىگە ئانچە ئەھمىيەت بەرمىدى، ئەنگلىيەدىكى ئەڭ نامرات خەلقنىڭ تەلەپىلىرىگە سەل قارىدى. لېكىن باراۋەرچىلەرنىڭ كۇرىشى ئىنقلابنىڭ چوڭقۇر-لىشىشىغا تۇرتكە بولدى، كرومۋېل ۋەكىللىگەندىكى مۇستەقىلچىلارنىڭ مۇرەسسەچىلىك لۇشيەننىي ئېچىپ بەردى.

"چوڭ دۇشمەنگە دۇچكەلگەندە، ئۇلار ئىشچى، دېخانلار بىلەن بىرلىشىپ، دۇشمەنگە قارشى تۇرىدۇ؛ ئىشچى، دېخانلار ئۇيغانغاندا، ئۇلار يەنە دۇشمەن بىلەن بىرلىشىپ، ئىشچى، دېخانلارغا قارشى تۇرىدۇ."① ماۋجۇشىنىڭ بۇ تەلىمى ياۋروپا ۋە ئامېرىكا بۇرژۇئازىيەسىنىڭ ئۇزىنىڭ ئورلەش دەۋرىدە ئوخشاشلا كورۇلگەن ئىككى ياقلىمىلىغىنى چوڭقۇر ئېچىپ بەردى. كرومۋېل بىرىنچى قېتىملىق ئىچكى ئۇرۇشتا پارلامېنت قوشۇنغا رەھبەرلىك قىلىپ پادىشا قوشۇنلىرىنى مەغلۇپ قىلىپ، ئىنقلاپ ئۇچۇن زور خىزمەت كورسەتتى. پارلامېنت ئارمىيىنى تارقىتىۋېتىش توغرىسىدا قارار ماقۇللىغاندا، كرومۋېل دەسلەپ باشقىچە پىكىردە بولمىدى ۋە خىزمەتتىن چېكىنىشكە ماقۇل بولدى، ئەمىلىيەتتە، ئۇ ۋەزىيەتنىڭ ئۇزگىرىشىنى كۇتۇپ تۇردى. ئارمىيىدىكى دېموكراتىك كۇچلەر قورال تاپشۇرۇشنى رەت قىلغان

① ماۋ زېدۇڭ. «يېڭى دېموكراتىزىم ھەققىدە». «ماۋ زېدۇڭ تاللانما ئەسەرلىرى». 2 ـ توم، 1215 ـــ 1216 ـ بەتلەر.

ھەمدە توپچى قسمنى توپلغان، پادىشانى ئارمىيە تۇرۇشلۇق جايغا يالاپ ئەكەلگەن چاغدا، كرومۇبل ئارمىيىدىكى دېموكراتىك كۆچ-لەرنىڭ "خەۋپلىك" ئىكەنلىگىنى ھىس قىلىپ، ئارمىيىنى ھەممە ۋاستىلەر بىلەن قاتتىق تىزگىنلەش قارارىغا كەلدى. 1647-يىل 6-ئاينىڭ باشلىرىدا ئۇ ئارمىيە تۇرۇشلۇق جايغا بېرىپ، پۈتۈن ئارمىيە بويىچە ۋەكىللەر يىغىنىنى تەسىس قىلىشنى تەستىقلىدى، شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا ئەسكەرلەردىن بولغان تەرغىباتچىلارنىڭ ھەركەتلىرىنى تىزگىنلەش ئۈچۈن، ئەپىتسەرلەرنى ئۇنىڭغا كىرگۈزدى. ئارقىدىنلا كرومۇبل خەلقنىڭ ۋە ئارمىيىنىڭ ئاقساقاللىق تۈزۈم تەرەپدارلىرىغا بولغان نارازىلىغىدىن پايدىلىنىپ، 8-ئاينىڭ 6-كۈنى ئارمىيىنى لوندونغا كىرگۈزۈپ، ئاقساقاللىق تۈزۈم تەرەپدارلىرىدىن بولغان بىر قىسىم پارلامېنت ئەزالىرىنى تازىلىدى. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، كرومۇبل كۈيوغلى ئىرتون جياڭجۈن بىلەن بىرلىكتە «تەكلىپلەر» دىگەن بىر نەرسىنى تۈزۈپ چىقىپ، پادىشا ھاكىمىيىتىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈشنى پىلانلاپ، چارلىس I بىلەن سوھبەت ئۇتكۈزۈشكە باشلىدى، سوھبەتتە پادىشا ئۆز ھوقۇقىنىڭ پارلامېنت تەرەپىدىن چەكلىنىشىگە، ئارمىيىنى ۋاقتىنچە پارلامېنتنىڭ ئىدارە قىلىشىغا تاپشۇرۇشقا، ئېپىسكوپلارنىڭ ھوقۇقىنى ئازايتىشقا ماقۇل بولسىلا، پادىشالىق ئورۇننى ئەسلىگە كەلتۈرۈشكە بولىدىغانلىغى ئېيتىلدى. پەقەت پادىشانىڭ كاجلىق قىلىشى ۋە ئارمىيىدىكى باراۋەرچىلەرنىڭ قاتتىق قارشى تۇرۇشى ئارقىسىدىلا، كرومۇبلنىڭ پىلانى ئەمەلگە ئاشمىدى. باراۋەرچىلەر كرومۇبلنىڭ «تەكلىپلەر» دىگەن نەمىسىگە قارشى «خەلق ئەھدىنامىسى»نى ئوتتۇرىغا قويۇپ، مەۋجۇت پارلامېنتنى تارقىتىۋېتىشنى، ئالى ھاكىمىيەت ئورگىنى سۈپىتىدە بىر پالاتا

تۆزۈمىدىكى پارلامېنتنى بەرپا قىلىشنى؛ سايلام رايونلىرىنى قايتىدىن تەقسىم قىلىش، ھەر بىر "ئەركىن كىشى"نىڭ سايلام ھوقۇقى بارلىغى، قانۇن ئالدىدا ھەممە كىشى باراۋەر ئىكەنلىگىنى بەلگىلەشنى تەلەپ قىلدى.

1647 - يىل 10 — 11 - ئايلاردا، پۈتۈن ئارمىيە يىغىنىنىڭ ۋەكىللىرى لوندون ئەتراپىدىكى پۈتنېي دېگەن جايدا بۇ ئىككى پۈرۇسىما ئۈستىدە چوڭ بەس-مۇنازىرە قىلدى. باراۋەرچىلەر تەرەپتىكى تەرغىباتچىلار مۇستەقىلچىلار تەرەپتىكى يۇقۇرى دەرىجىلىك ئەپسىرلەرگە دەلمۇ-دەل تاقابىل تۇرۇپ تالاش-تارتىش قىلدى. تالاش-تارتىشتا ئىككى مەركىزىي مەسىلە بار ئىدى: بىرى، پادىشانى بىر تەرەپ قىلىش مەسىلىسى، يەنە بىرى، ئومۇمى سايلام ھوقۇقى مەسىلىسى. تالاش-تارتىشنىڭ ماھىيىتى ئىنقىلاپتىن كېيىن ئەنگلىيىنى قانداق دولەت قىلىپ قۇرۇش مەسىلىسى ئىدى. باراۋەرچىلەر تەرەپتىكى تەرغىباتچىلار كرومۋېل ۋە ئىرتونىنىڭ پادىشا بىلەن سوھبەت ئوتكۈزگەنلىگىنى قاتتىق ئەيىپلىدى، پادىشالىق تۆزۈمىنى ۋە ئاقسۆڭەكلەر پالاتاسىنى ئەمەلدىن قالدۇرۇپ، جۇمھۇرىيەت قۇرۇشنى كەسكىن تەلەپ قىلدى. ئىرتون بولسا كۆچمىنىڭ ببرىچە پادىشالىق تۆزۈمىنى قوغداپ، "پادىشانى يوقاتماقچى بولغانلار بىلەن مەڭگۈ بىللە تۇرمايمەن" دەپ جار سالدى. باراۋەرچىلەر ھەممە كىشىدە باراۋەر ھوقۇق بولۇشى كېرەكلىگىنى، پادىشا بىلەن ئۇرۇش قىلىشتىكى مەقسەت ھەرگىز ھاكىمىيەتنى بايلار ۋە پومىششىكلارغا تاپشۇرۇپ، خەلقنى مەڭگۈ قۇل قىلىش ئەمەس، بەلكى ئەركىنلىك ۋە سىياسى ھوقۇقنى، بولۇپمۇ پارلامېنت ئەزاسىنى سايلاش ھوقۇقىنى قولغا كەلتۈرۈش ئىكەنلىگىنى نۇرغۇن پاكىتلار ۋە ئاساسلار بىلەن

دەللىدى. كرومۋېل بىلەن ئىرتون بولسا سايلام ھوقۇقىنى مال-مۈلۈك سالاھىيىتى بىلەن چەكلەش كېرەك، ئۇنداق بولمىغاندا "تۆگىمەس قالايمىقانچىلىق كېلىپ چىقىدۇ" دەپ تۇرۇۋالدى. باراۋەرچىلەرنىڭ بۇرژۇئا دېموكراتىك جۇمھۇرىيىتى قۇرۇش پۇروگراممىسى كرومۋېلنىڭ پادىشالىق-ئاساسىي قانۇنلۇق تۈزۈمنى يولغا قويۇش پۇروگراممىسى بىلەن روشەن سېلىشتۇرما بولدى. تالاش-تارتىشتىن نەتىجە چىقماي، يېغىنىنى توختىتىپ قويۇشقا توغرا كەلدى. كرومۋېل باراۋەرچىلەر تەرەپتىكى تەرغىباتچىلارغا "ئارمىيىنى پارچىلىدى" دېگەن بەتنامنى چاپلىدى، بۇ ھال ئەسكەر-لەرنىڭ قاتتىق نارازىلىغىنى قوزغىدى. كوركە قىلىش ۋاقتىدا بىرنەچچە تۆھندىكى ئەسكەرلەر «خەلق ئەھدىنامىسى»نىڭ مادداللىرى يېزىلغان قەغەزنى ھەربى قالپىغىغا چاپلاپ، نارازىلىغىنى بىلدۈردى. كرومۋېل بۇنى "پىلانلىغۇچى"نى دەرھال سوراققا تارتىپ، بىرىنى شۇ يەردىلا ئېتىپ ئولتۇردى، 11 كىشىنى قاماققا ئالدى ھەمدە ئارمىيىدىكى دېموكراتىك كۈچلەرنى تازىلىدى. باراۋەرچىلەر ھەركىتى گەرچە ۋاقتىنچە پەسەيسە قالغان بولسىمۇ، لېكىن دېموكراتىك جۇمھۇرىيەت قۇرۇش ئىدىيىسى ئارمىيدە كىشىلەر قەلبىدىن چوڭقۇر ئورۇن ئالدى.

ئىككىنچى قېتىملىق ئىچكى ئۇرۇش (1648-يىل) ۋە پادىشانىڭ ئولتۇرغۇلۇشى ئەسىر ئېلىنغان پادىشا مەغلۇبىيتىگە تەن بەرمەي، ئاقساقاللىق تۈزۈم تەرەپدارلىرى ۋە مۇستەقىلچىلارنىڭ ئوزىگە تۇتقان مۇرەسسەچىلىگى ۋە ئارمىيىنىڭ ئىچكى قىسمىدىكى زىددىيەتلەردىن كۆچىنىڭ بىرىچە پايدىلىنىپ، يەنە ئۇرۇش قوزغاپ، قايتا تەختكە چىقۇزلىش غەرىزىدە بولدى. 1647-يىل 11-

ئايدا، چارلىس I تۇتۇپ تۇرۇلغان جايىدىن ۋىست ئارلىغا قېچىپ بېرىپ، ئۇ يەردىكى ۋىلايەت باشلىغىنى ئاسىلىق قىلىشقا مەجبۇرلىماقچى بولۇپ، مەقسەتكە يېتىلمەي قولغا ئېلىنىدى. ئۇ شوتلاندىيەدىكى ئاقساقاللىق تۈزۈم تەرەپدارلىرىنىڭ ئوك قانىتى بىلەن مەخپى تىل بىرىكتۈردى ھەمدە جايلاردىكى پادىشا تەرەپدارلىرىنى توپلاڭ كوتىرىشكە قۇتراتتى. 1648 ـ يىل 3 ـ 5 ـ ئايلاردا، پادىشا تەرەپدارلىرى لوندون، ۋالېس ۋە كېنت ۋىلايىتى قاتارلىق جايلاردا توپلاڭ كوتەردى، شوتلاندىيە قوشۇنلىرىمۇ شىمال تەرەپتىن بېسىپ كىردى.

چوڭ دۇشمەنىنىڭ قىستاپ كېلىشى ئىنگلاۋىي كۆچلەرنىڭ يېڭىۋاشتىن بىرلىشىپ، بىرلىكتە دۇشمەنگە تاقابىل تۇرۇشىنى تەلەپ قىلاتتى. بۇ چاغدا مۇستەقىلچىلار يەنە باراۋەرچىلەر بىلەن ھەمكارلىشىش نىيىتىگە كەلدى، 1648 ـ يىل 4 ـ ئايدا ئوتكۈزۈلگەن، ئەسكەر تەرغىباتچىلارمۇ قاتناشقان ئەپتسەرلەر يىغىندا، مۇستەقىلچىلار ئۇرۇشتىن كېيىن «خەلق ئەھدىنامىسى»نى ئەمەلگە قويۇشقا ماقۇل بولدى، پادىشا تەرەپدارلىرىنى يوقىتىش، پادىشانى جىنايەتچى قاتارىدا سوتقا تاپشۇرۇش بىردەك قارار قىلىندى. بۇ قارارنىڭ ئىلھامى بىلەن ئىنگلاۋىي ئارمىيە كوتىرەڭگۈ روھلۇق بولۇپ، بىرنەچچە ئاي جەڭ قىلىش ئارقىلىقلا، پادىشا قوشۇنلىرىنى ۋە شوتلاندىيە تاجاۋۇزچى قوشۇنلىرىنى ئۆزۈل ـ كېسىل تارمار قىلدى. 9 ـ ئاينىڭ باشلىرىدا ئىككىنچى قېتىملىق ئىچكى ئۇرۇش غەلىبە بىلەن ئاياقلاشتى.

بۇ چاغدا، پارلامېنت ئىچىدىكى ئاقساقاللىق تۈزۈم تەرەپدارلىرى پادىشا بىلەن داۋاملىق مەخپى سوزلىشىپ، پادىشا سەل ـ پەل يول

قويسلا، ئۇنىڭ قايتىدىن تەختكە چىقىشىغا ماقۇل بولىدىغانلىقىنى بىلدۈردى. 11-ئايدا، پارلامېنت يەنە ئارمىيىنى تارقىتىۋېتىش توغرىسىدا قارار ماقۇللىدى. ئارمىيە بۇنىڭغا قارشى دەرھال تەدبىر قوللاندى، 12-ئاينىڭ باشلىرىدا، بىرتەرەپتىن، پادىشانى ۋەت ئارىلىدىن ئەكېلىپ قاماپ قويىدى، يەنە بىر تەرەپتىن، لوندونغا قوشۇن ئەۋەتىپ، پارلامېنتنى تازىلاپ، ئاقساقاللىق تۈزۈم تەرەپدارلىرىدىن بولغان 100 چە پارلامېنت ئەزاسىنى قولغا ئالدى ۋە قوغلاپ چىقاردى. ئارمىيە ۋە پارلامېنت ۋەكىللىرىدىن تەشكىل قىلىنغان پەۋقۇلئاددە ئالى سوت پادىشانى سوراق قىلىشقا باشلىدى. خەلق ئاممىسى ۋە ئارمىينىڭ قەتئى تەلەپ قىلىشى ئارقىسىدا، سوت: چارلىس ستۇئارت—زالىم پادىشا، خائىن، قاتىل ۋە خەلق دۈشمىنى، ئۇنىڭغا ئۇلۇم جازاسى بېرىلسۇن، دەپ ھوكۈم چىقاردى. 1649-يىل 1-ئاينىڭ 30-كۈنى، چارلىس I ئاق ساراي ئالدىدىكى كاللا كېسىدىغان مەيدانغا ئېلىپ چىقىلىپ، جامائەت ئالدىدا كاللىسى ئېلىندى.

1649-يىل 3-ئايدا، پارلامېنت پادىشالىق تۈزۈم ۋە يۇقۇرى پالاتانى بىكار قىلىشنى قارار قىلدى، 5-ئايدا، ئەنگلىيىدە جۇمھۇرىيەت جاكالاندى. ئەنگلىيە ئىنقىلاۋى بۇنىڭ بىلەن يۇقۇرى پەللىگە يەتتى.

ئېنگېلس ئەنگلىيە بۇرژۇئا ئىنقىلاۋىغا باھا بېرىپ مۇنداق دەپ كۆرسەتتى: "قوزغىغۇچىلار شەھەرلەردىكى ئوتتۇرا سىنىپ ئىدى، ئورۇنلىغۇچىلار بولسا يېزا رايونلىرىدىكى ئوز ئالدىغا تېرىقچىلىق قىلىدىغان دېخانلار بولدى..... ئەگەر بۇنداق ئوز ئالدىغا تېرىقچىلىق قىلىدىغان دېخانلار ۋە شەھەر **ئاددى خەلقى** بولمىغان

بولسا، بۇرژۇئازىيىنىڭ بىر ئوزىلا كۆرەشىنى ھەرگىز ئاخىرغىچە يەتكۈزەلمىگەن بولاتتى، چارلىس I نى كاللا كېسىدىغان مەيدانغا ھەرگىز ئېلىپ چىقمىغانمۇ بولاتتى."①

ئەنگلىيە ئىنقىلاۋىنىڭ پۈتۈن جەريانى خەلق ئاممىسىنىڭ زورلۇق كۈچ بىلەن قىلىدىغان كۆرىشى ئىنقىلابنى غەلبە بىلەن راۋاجلاندۇرۇشتىكى ھەل قىلغۇچ ئامىل ئىكەنلىگىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ. ئېنگېلس مۇنداق دەپ كورستىدۇ: "17-ئەسردىكى ئەنگلىيىدە ۋە 18-ئەسردىكى فرانسىيىدە، بۇرژۇئازىيە ھەتتا ئۇزىنىڭ ئەڭ شانلىق مۇۋەپپەقىيەتلىرىنىمۇ ئوزى قولغا كەلتۈرگەن ئەمەس، بەلكى ئاددى خەلق ئاممىسى يەنى ئىشچىلار ۋە دىخانلار قولغا كەلتۈرۈپ بەرگەن."②

كرومۋېلنىڭ مۇستەبىتلىك ھوكۇمرانلىغى، ستۇئارت سۇلالىسىنىڭ تىرىلىشى پادىشالىق تۈزۈمىنىڭ بىكار قىلىنغانلىغى ۋە جۇمھۇرىيەتنىڭ قۇرۇلغانلىغى ئەنگلىيە خەلقى ئىسىق قېنى ۋە كاللىسى بەدىلىگە قولغا كەلتۈرگەن ئۇلۇغ غەلبە ئىدى. لېكىن ئىنقىلاپ غەلبە قىلغاندىن كېيىن، ئىشچى-دىخانلار ئاممىسى ئېغىر باج-سېلىق، ئۇچقاندەك ئورلەپ تۇرغان مال باھاسى ۋە ئىشسىزلىقتىن باشقا ھېچنېمىگە ئېرىشەلمىدى. ئۇلار سىياسى جەھەتتە يەنىلا ھوقۇقسىز ئورۇندا تۇرۇۋەردى. فېوداللىق ھوكۇمرانلىقنىڭ ئاساسى بولغان پومىششكلار يەر مۇلۇكچىلىگى ئۇزۇل-كېسىل بىكار قىلىنىپ

① ئېنگېلس: «سوتسىيالىزمنىڭ خىيالدىن پەنگە راۋاجلىنىشى»، 1976-يىل ئۇيغۇرچە نەشرى، 44—45-بەتلەر.

② ئېنگېلس. «پرۇسسىيە "كىرىزىسى"». «ماركس-ئېنگېلس ئەسەرلىرى»، خەنزۇچە نەشرى، 18-توم، 325-بەت.

مىدى، گۈڭانامە تۈتۈش تۈزۈمى ۋە ئوشرە داۋاملىق مەۋجۇت بولۇپ تۇرىۋەردى. بۇرژۇئازىيە ۋە يېڭى ئاقسوڭەكلەر بولسا ئۇرۇش داۋاملىدا تازا بېيىپ كەتتى. ئۇلارغا نسبەتەن ئېيتقاندا، فېودالىق يەر مۇلۇكچىلىگى كاپىتالىستىك يەر مۇلۇكچىلىگىگە ئايلاندى؛ سودا ئەركىنلىگى پىرىنسىپىمۇ ئېتىراپ قىلىندى؛ ھاكىمىيەت ئۇلارنىڭ قولىغا ئوتتى. «خەلق ئەھدىنامىسى» ئالىلىقاچان ئېسىدىن چىقىپ كەتتى. "بۇرژۇئازىيە ئوزىنىڭ شەخسى تار مەنپەئەتىنى قانداقمۇ ۋالغان ھامان.....سوزسز ھالدا ئەكسىلئىنقىلاپ تەرەپكە، مۇستەبىتلىك تۈزۈمى تەرەپكە تۈركۈم-تۈركۈملەپ ئوتۇپ، ئىنقىلاپقا، خەلقگە قارشى تۇرىدۇ."①

شەپقەتسز رىياللىق نامرات ئەمگەكچىلەر ئاممىسىنى تەربىيىلەپ، ئۇلارغا ئوزلىرىنىڭ ھوقۇقى ئۈچۈن داۋاملىق كۈرەش قىلىش كېرەكلىگىنى تونۇتتى. 1649 - يىلى"يەر قازغۇچىلار" ياكى "ھەقسىقى باراۋەرچىلەر" مەيدانغا كەلدى. يەر قازغۇچىلار كەڭ كەمبەغەل دېخانلارنىڭ مەنپەئەتىگە ۋەكىللىك قىلاتتى، جېررارد ۋىنستانلى (1609 — 1657) ئۇلارنىڭ مەشھۇر مۇتەپەككۇرى ئىدى. ۋىنستانلى: خوسۇسى يەر مۇلۇكچىلىگى — جەمىيەتتىكى نامراتلىقنىڭ مەنبەسى؛ پادىشالىق تۈزۈم ھازىر پارچىلاندى، يەر ئىگەللەش جەھەتتىكى باراۋەرسزلىكمۇ تۈگىتىلىشى كېرەك، ئوشرە ۋە بارلىق فېودالىق مەجبۇرىيەتلەر بىكار قىلىنىشى كېرەك، دەپ ھىساپلىدى. ئۇ تووەن پالاتاغا پۈقرالارنىڭ جامائەت پىكرىدىن ۋە بوز يەرلەردىن ئەركىن

---

① لېنىن. «سوتسىيال دېموكراتلار پارتىيىسىنىڭ دېموكراتىك ئىنقىلاپىدىكى ئىككى خىل تاكتىكىسى»، 1974 - يىل ئۇيغۇرچە نەشرى، 156 - بەت.

پايدىلىنىشىغا يول قويۇش، خۇددى غوجىلار پادىشانىڭ قۇللۇغىدىن قۇتۇلغىنىغا ئوخشاش، پۇقرالارنى غوجىلار تاڭغان بارلىق مەجبۇرىيەتلەردىن ئازات قىلىشنى مۇراجەت قىلدى. ئۇ: ھەقىقى ئەركىنلىك يەردىن پايدىلىنىش ھوقۇقىدىن كېلىدۇ، ئەڭ نامرات كىشىلەر بىلەن ئەڭ باي كىشىلەر پەرقسىز ھالدا يەرگە ئىگىدارلىق قىلىشى ۋە تېگىشلىك ھوقۇقلاردىن بەھرىمەن بولۇشى لازىم؛ خەلق ئومۇمى سايلام ھوقۇقىغىلا ئىگە بولۇپ قالماستىن، بەلكى يەرگىمۇ ئومۇمى يۇزلۈك ئىگە بولۇشى لازىم، دەپ ھىساپلىدى. يەر قازغۇچىلار دىخانلارنىڭ ساددا تەقسىماتچىلىق ئىدىيىسى ۋە "ئىپتىدائى دىخانلار 'كومموئىزمى' روھىي ھالىتى"① نى ئەكس ئەتتۈردى. بىراق ۋىنستالى مۇلۇكدارلارنى "ئىنسانى مېھرىۋانلىق" ئارقىلىق تەسىرلەندۈرمەكچى بولىدى ۋە بىر مەزگىل ئۇمىدسىزنى كرومۋېلغا باغلىدى، بۇنىڭ بىلەن مەقسەتكە يېتىش مۇمكىن ئەمەس ئىدى. يەر قازغۇچىلار ھەركىتىنىڭ ئەھمىيىتى ئۇنىڭ فېوداللىق يەر مۇلۇك-چىلىگىنى تەل-توكۇس يوقاتماقچى بولغانلىغىدا بولدى.

1649 - يىل 4 - ئايدا، ئۇزلىرىنى يەر قازغۇچىلار دەپ ئاتىۋالغان بىر توپ يەرسىز نامرات دىخانلار لوندون ئەتراپىدىكى سېن جورج دېگەن ئىدىرلىقتا بوز يەر ئۇزلەشتۈرۈشكە كىرىشتى ھەمدە كشىملەرنى ئۇزلىرى قول سېلىپ، يەر ئىگەللەشكە چاقىردى. ئۇزاق ئۆتمەيلا، يەر قازغۇچىلار ھەركىتى ئەتراپىتىكى ۋىلايەتلەرگە كېڭەيدى، كوللېكتىپ بوز يەر ئۇزلەشتۈرگۈچىلەر بەزى جايلاردا

---

① ستالىن. «گېرمانىيە يازغۇچىسى ئەمىر لىيۇدۋىگ بىلەن سوھبەت». «ستالىن ئەسەرلىرى»، خەنزۇچە نەشرى، 13 - توم، 105 - بەت.

بىرنەچچە مىڭ كىشىگە يەتتى. كرومۇبل مال-مۈلۈكىنى قوغداش نامى بىلەن، بوز يەر ئوزلەشتۈرۈپ ئورتاقلىشىپ تېرىقچىلىق قىلىشنى مەنئى قىلدى ھەمدە ئەسكەر ئەۋەتىپ باستۇردى.

ئىنگىلىس يەر قازغۇچىلار ھەركىتىگە يۇقۇرى باھا بەردى، ئۇنى گېرمانىيە دىخانلار ئۇرۇشى دەۋرىدىكى مۇنزىر ھەركىتى ۋە فرانسىيە ئىنقىلاۋى دەۋرىدىكى بابىۋ ھەركىتى بىلەن بىللە "ھازىرقى زامان پۇرولېتارىياتىنىڭ ئىلگىرى-كېيىنكى تەرەققى قىلغان پىشۋاسى بولغان سىنىپنىڭ مۇستەقىل ھەركەتلىرى"① دەپ ئاتىدى. ئىنگىلىس بۇنىڭ-دىن: كولىمى چوڭ بولغان بىر قېتىملىق بۇرژۇئازىيە ھەركىتىدە، مۇقەررەر ھالدا، بۇرژۇئازىيە بىلەن قارشىلىشىدىغان پۇرولېتارىيات ھەركىتى بارلىققا كېلىدۇ، دىگەن تارىخىي قانۇنىيەتنى يەكۈنلەپ چىقتى.

بۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، باراۋەرچىلەرمۇ قوزغىلىپ كرومۇبلنىڭ ھوكۈمرانلىغىغا قارشى چىقتى. لىلبېرن ئىنقىلابتىن كېيىنكى يېڭى ھاكىمىيەتنىڭ سىياسەتلىرىدىن ئىنتايىن نارازى بولۇپ، كرومۇبلنى خەلقنى ئالدىدى دەپ ئاشكارا ئەيىپلىدى، جۇمھۇرىيەت ئەنگلىيىگە سېلىنغان يېڭى كىشەنلەرنى باشقا نەرسە ئەمەس دەپ كورسەتتى. ھاكىمىيەتنى ئىگەللىۋالغان كرومۇبل بۇ چاغدا باراۋەرچىلەرنى ئاساسىي دۈشمەن دەپ قارىدى. ئۇ ئارمىيىدىكى باراۋەرچىلەرنى ئىرلاندىيىدىكى مىللى قوزغىلاڭنى باستۇرۇشقا ئەۋەتىش قارارىغا كەلدى. 1649-يىل 4-، 5-ئايلاردا، بىر قىسىم باراۋەرچى ئەس-

---

① ئىنگىلىس. «سوتسىيالىزمنىڭ خىيالدىن پەنگە راۋاجلىنىشى»، 1976-يىل ئۈيغۇرچە نەشرى، 78-بەت.

كەرلەر يېرىم يولدا ئىسيان كوتىرىپ، ئىرلاندىيىگە بېرىشنى رەت قىلدى. قوزغىلاڭ باشقا تۈەندۈيلەرگىمۇ كېڭەيدى، بۇ قوزغىلاڭلارنى كرومۋېل قانلىق تۈردە باستۇردى. باراڭەرچىلەرنى جازالاش مۇزا-كىرە قىلىنغان يېغىندا، كرومۋېل جوزىنى مۇشتلاپ تۇرۇپ: "سەن ئۇلارنى يوقاتمىساڭ، ئۇلار سېنى يوقىتىدۇ!" دەپ ۋاقىرىدى.

باراڭەرچىلەرنىڭ قوزغىلىڭى باستۇرۇلغاندىن كېيىن، ئىرلاندىيىنى بوي سۇندۇرۇش ئۈچۈن، كرومۋېل 1649 ـ يىل 8 ـ ئايدا شەخسەن ئوزى 12 مىڭ كىشىلىك چوڭ قوشۇنىنى باشلاپ ئۇرۇش قىلدى. بىر شەھەر قورغىنىنى ئالغاندىن كېيىن، كرومۋېللىنىڭ بۇيرۇغىغا بىنائەن، شۇ قورغاندىكى 3 مىڭ ئەسكەر نەيزە بىلەن ئولتۇرۇلدى، 30 كىشىلا ئولىتۇرۇلمەي غەربىي ھىندى ئارىلىغا ئەۋەتىلىپ قۇل قىلىندى. 3 يىللىق (1649 ــ 1652) دەھشەتلىك ئۇرۇش داۋامىدا، ئىرلاندىيە ئاھالىسىنىڭ يېرىمىدىن، يەرلىرىنىڭ 3 تىن 2 قىسمىدىن مەھرۇم بولۇپ، تاماميەن ئەنگلىيىنىڭ مۇستەملىكىسىگە ئايلىنىپ قالدى. كرومۋېل ۋە ئۇنىڭ ئەپتىسەرلىرى، ئەنگلىيە ئاقسۆڭەكلىرى، سودىگەرلەر ئىرلاندىيىدىكى چوڭ پومىشىكلارغا ئايلانىدى، كرومـ ۋېلنىڭ ئوزىلا بىر مىڭ ئاكىر ياخشى يەرنى ئىگەللىۋالدى، ئارمـ يىگمۇ 2 مىليون ئاكىر يەر تەقسىم قىلىپ بېرىلدى. شۇنداق قىلىپ، ئىنقىلاپ ئۈچۈن خىزمەت قىلىدىغان بۇ قوشۇن چىرىكلىشىپ، باشقا مىللەتلەرنىڭ ئەركىنلىگىنى ئۇجۇقتۇرىدىغان تاجاۋۇزچى قوشۇنىغا ئايلىنىپ كەتتى. ماركس چوڭقۇر ھالدا مۇنداق دەپ كورسەتتى: "ئەمىلىيەتتە، كرومۋېل دەۋرىدىكى ئەنگلىيە جۇمھۇرىيىتى ئىرلاندىيە سەۋىۋىدىن گۈمران بولدى." ①

① ماركس. «ل. كۇگېلمانغا يېزىلغان خەت (1869 ـ يىل 11 ـ ئاينىڭ

ئاغدۇرۇپ تاشلانغان ستۇئارت سۇلالىسى ھالاكىتىگە تەن بەرمىدى. 1650 ـ يىل 6 ـ ئايدا، چارلىس I نىڭ ئوغلى، ئوزىنى پادىشا دەپ ئاتىۋالغان چارلىس II شوتلاندىيىدە قوزۇقلۇققا چىقىپ، شوتلاندىيىنى بازا قىلىپ تۇرۇپ، ئەنگلىيىگە ھۇجۇم قىلىپ، قايتىدىن تەختكە چىقىشقا ئۇرۇنىدى. كرومۋېل ئىرلاندىيىدىن ئارمىيە باشلاپ شوتلاندىيىگە باردى، 1651 ـ يىل 9 ـ ئايدا چارلىس II نى ئۆزۈل ـ كېسىل تارمار قىلىپ، بۇ قېتىمقى تىرىلىش سۇيىقەستىنى بىتچەت قىلدى. كرومۋېل ئىرلاندىيىدىكىگە ئوخشاش، مۇسادىرە قىلىنغان شوتلاندىيە يەرلىرىنى يۇقۇرى دەرىجىلىك ئەپسەرلەرگە ئىنئام قىلىپ بەردى، يەنە بىر قىسىم يەرلەرنى يۇقۇرى باھادا كىم ئارتۇق قىلىپ ساتتى.

كرومۋېل تاشقى سىياسەت جەھەتتە، سودا ـ سانائەتچىلەرنىڭ مەنپەئەتىنى كۆچىنىڭ بىرىچە قوغدىدى، ئەنگلىيىنىڭ ئەڭ چوڭ رىقابەتچىسى بولغان گوللاندىيىنى كوزدە تۇتۇپ، «دېڭىز قانۇنىي نىزامنامىسى» نى ئېلان قىلىپ (1651 ـ يىلى)، چەتئەل كېمىلىرىنىڭ ئەنگلىيە مۇستەملىكىلىرىنىڭ ماللىرىنى ئەنگلىيىگە توشۇشىنى، ياكى ئەنگلىيە ماللىرىنى ئەنگلىيىنىڭ مۇستەملىكىلىرىگە توشۇشىنى مەنئى قىلدى ھەمدە شۇ سەۋەپتىن گوللاندىيە بىلەن ئۇرۇش قىلدى (1652 ـــ 1654).

كرومۋېلنىڭ يەر قازغۇچىلار، باراۋەرچىلەرنى ۋە ئىرلاندىيە قوزغىلىڭىنى باستۇرغانلىغى ئۈنىڭ چوڭ بۇرژۇئازىيە، چوڭ پومىش ـ

---

29 ـ كۆنى)». «ماركس ـ ئېنگېلس تاللانما ئەسەرلىرى»، خەلق نەشرىياتىنىڭ 1972 ـ يىل خەنزۇچە نەشرى، 4 ـ توم، 376 ـــ 377 ـ بەتلەر.

شكلارنىڭ ۋەكىلى بولۇپ قالغانلىغىنى كورسەتتى. جۇمھۇرىيەت ۋە پارلامېنتىنىڭ قۇرۇق نامىلا قالدى، ئەمىلىي ھوقۇق كرومۋېل باشچىلىغىدىكى يۇقۇرى دەرىجىلىك ئەپسەرلەرنىڭ قولىدا بولدى. 1653 ـ يىل 4 ـ ئايدا، كرومۋېل خىيانەتچىلىك قىلىپ چىرىكلەشكەن، كىشىلەر نەزىرىدىن چۈشۈپ قالغان ئۇزاق مۇددەتلىك پارلامېنت ئەزالىرىنى قوغلاۋەتتى. يېڭىدىن سايلاپ چىقىلغان پارلامېنت كرومۋېلدىن دېموكراتىك ئىسلاھات ئېلىپ بېرىشنى تەلەپ قىلغاچقا، دەرھال تارقىتۋېتىلدى. كرومۋېل ئۆزىنىڭ ھوقۇقىنى قانۇنىيلاشتۇرۇش ئۈچۈن، 12 ـ ئايدا يۇقۇرى دەرىجىلىك ئەپسەرلەر، سوت باشلىقلىرى ۋە لوندون شەھىرىنىڭ شەھەر باشلىغى قاتارلىق كىشىلەرگە ئوز ئارزۇسىنى بىلدۇردى، بۇلار ئۈنىڭ ئارزۇسىغا بىنائەن، ئۇنى "دولەت قوغدىغۇچى غوجا" دىگەن نامىنى قوبۇل قىلىشقا ئۇندىدى، شۇنىڭدىن ئېتىۋارەن ئۇ ئەنگلىيىنىڭ تاجسىز پادىشاسى بولۇپ قالدى.

دولەت قوغدىغۇچى غوجا ھوكۈمرانلىق قىلغان دەۋرده (1653 ــ 1658) ئىككى نوۋەتلىك پارلامېنت يىغىنلا چاقىرىلدى، ھەر ئىككىسى ئىلگىرـكېيىن بولۇپ كرومۋېل تەرىپىدىن تارقىتۋېتىلدى. كرومۋېل فېئودال پومىششىكلار سىنىپىنىڭ يېزىلاردىكى تىرىلىش كۈچلىرىنى تارمار قىلىش غەرىزىده، 1655 ـ يىلدىن باشلاپ، پۈتۈن مەملىكەتنى 11 ھەربى رايونغا بولۇپ، ئۇنى باشقۇرۇش ئۈچۈن ھەر بىر رايونغا بىردىن شاۋجياڭ ئەۋەتىپ، ھەربى ھوكۈمرانلىقنى يولغا قويدى. مۇشۇ 5 يىل ئىچىده، پادىشا تەرەپدارلىرىنىڭ ھەركەتلىرى توختاپ قالمىدى: خەلق ھەركەتلىرىمۇ ئارقا ـ ئارقىدىن يۈز بېرىپ تۇردى، پۇرىتان دىنى مەزھىبىدىنمۇ رادىكال بولغان دىنىي مەزھەپلەر

كەينى-كەينىدىن مەيدانغا كېلىپ، فېودالىق قالدۇقلارنى يوقىتىشنى تەلەپ قىلدى. كرومۋېل ھەم خەلق ھەركەتلىرىنى باستۇردى، ھەم پادىشا تەرەپدارلىرىنىڭ توپىلاڭلىرىنى باستۇردى. چوڭ بۇرژۇئازىيە بۇ ئىككى تەرەپتىن كەلگەن تەھلىكە ئالدىدا، ھەم جەمئىيەت "تەرتىۋى" نى تۇراقلاشتۇرىدىغان، ھەم ئۆزلىرىنىڭ قولغا كەلگەن مەنپەئەتىنى قوغدايدىغان سىياسى ھوكۇمرانلىق شەكلىنى بەرپا قىلىشنى بەكمۇ ئۈمىت قىلدى. ئۇلار بىر مەزگىل كرومۋېلنى پادىشا تاجىنى كىيىشكە ئۇندىدى. كرومۋېلنىڭ پادىشا بولغىسى بولسىمۇ، ئارمىيىنىڭ قەتئى قارشى تۇرغانلىغى سەۋەبىدىن ئۇنىڭدىن ۋاز كەچتى. لېكىن يۇقۇرى پالاتا ئەسلىگە كەلتۈرۈلدى، دولەت قوغدىغۇچى غوجا دېگەن نام ئەۋلاتتىن ئەۋلاتقا قالدۇرۇلىدىغان قىلىپ بەلگىلەندى.

1658-يىل 9-ئايدا، كرومۋېل ئۆلدى، ئۇنىڭ ئوغلى رىچار دولەت قوغدىغۇچى غوجا دېگەن نامغا ۋارىسلىق قىلىپ، ئىككىنچى يىلى 5-ئايدىلا ئىستېپا بېرىشكە مەجبۇر بولدى. ئارمىيىنىڭ يۇقۇرى قاتلىمىدا ھوقۇق تالىشىش كۈرىشى يۈز بېرىپ، ھوكۇمەت تامامەن پالەچ ھالغا چۈشۈپ قالدى. بۇ چاغدا، ئارمىيىنىڭ ئىچكى قىسمىدا يوشۇرۇنۇپ ياتقان پادىشا تەرەپدارى مونك جىياڭجۇن 1660-يىل 2-ئايدا قوشۇننى باشلاپ شوتلاندىيىدىن جەنۇبقا يۈرۈش قىلدى، ئۇ لوندوندىكى چوڭ بۇرژۇئازىيىنىڭ قوللىشى ئارقىسىدا، چارلىس I نىڭ فرانسىيىگە قېچىپ كەتكەن ئوغلى بىلەن ئاستىرتىن تىل بىرىكتۈرۈپ، 1660-يىل 5-ئايدا چارلىس II نى پادىشا قىلىپ تەختكە چىقاردى (1660—1685-يىللىرى تەختتە ئولتۇردى). شوندىاق قىلىپ ستۇئارت سۇلالىسى ئەنگلىيىدە تىرىلدى.

1688-يىلدىكى سىياسى ئۆزگىرىش ستۇئارت سۇلالىسىنىڭ

تىرىلىشى چوڭ بۇرژۇئازىيىنىڭ فېودال ئاقسۆڭەكلەر بىلەن مۇرەسسەلەشكەنلىگىنىڭ نەتىجىسى ئىدى. بۇرژۇئازىيە بىلەن يېڭى ئاقسۆڭەكلەرنىڭ سىياسى پۈروگراممىسى ئەسلىدىلا چەكلىك پادىشالىق تۈزۈمىنى يەنى پادىشالىق-ئاساسىي قانۇنلۇق تۈزۈمىنى ئورنىتىشتىن ئىبارەت ئىدى، ئۇلار پارلامېنت ئىدارە قىلىدىغان، بۇرژۇئازىيىنىڭ ئىرادىسىگە بوي سۇنىدىغان بىر پادىشانىڭ بولۇشىنى ئۈمىت قىلاتتى. چارلىس II تەختكە چىقىشتىن ئىلگىرى خىتاپنامە ئېلان قىلىپ، "پادىشانى ئولتۇرغەنلەر" دىن باشقا، ئىنقىلابقا قاتناشقانلارنىڭ ھەممىسنى كەچۈرۈم قىلىشقا، دىنىي ئېتىقات ئەركىنلىگىنى يولغا قويۇشقا، ئىنقىلاپ مەزگىلىدە يەر ۋە مال-مۈلۈك جەھەتتە يۈز بەرگەن ئۆزگىرىشلەرنى ئېتىراپ قىلىشقا ماقۇل بولدى. لېكىن چارلىس II تەختكە چىقىپ ئۇزاق ئۆتمەيلا ۋەدىسىدىن يېنىپ، موستەبىتلىك ھوكۇمرانلىقنى ئەسلىگە كەلتۈرۈشكە ئۇرۇنىدى ھەمدە ئىلگىرىكى ئىنقىلابچىلارغا دەھشەتلىك تۈرده زىيانكەشلىك قىلدى، ھەتتا كرومۋېل قاتارلىق كىشىلەرنىڭ جەسىدىنى قېزىپ چىقىرىپ، دارغا ئاستى. چارلىس II يەنە دولەت دىنىغا تەئەللۇق بولمىغان دىنىي مەزھەپلەرگە زىيانكەشلىك قىلدى ھەمدە ئېپىسكوپىلار ۋە پادىشا تەرەپدارلىرىنىڭ مۇسادىرە قىلىنغان يەرلىرىنى قايتۇرۇۋېلىشقا كۈچەپ ئۇرۇندى. ئۇ داۋاملىق ھالدا فرانسىيەدىن يارده‌م پۇل ئېلىپ تۇردى، دۇنكېرك پورتىنى فرانسىيەگە سېتىپ بەردى، شۇنىڭ بىلەن ئەنگلىيە سودا-سانائەتچىلىرىنىڭ مەنپەئەتىگە زىيان يەتكۈزدى. مانا بۇلارنىڭ ھەممىسى بۇرژۇئازىيىنىڭ نارازىلىغىنى قوزغىدى.

ئەمما ۋەزىيەت ئۆزگىرىپ كەتكەن، تىرىلگەن سۇلالىنىڭ ئىنقىلاپىتىن ئىلگىرىكىدەك ھوكۇمرانلىقنى تامامەن ئەسلىگە كەلتۈرۈشى

مۇمكىن بولماي قالغان ئىدى. تىرىلىشتىن كېيىنكى دەسلەپكى مەزگىلدە، ئاتىلىقلارغا غوجىلىق يەر بېرىش تۈزۈمى ۋە ۋاسىلىق قىلىش تۈزۈمى قاتارلىق پادىشاغا خاس فېئودالىلىق ئىمتىيازلارنىڭ مەڭگۈ ئەمەلدىن قالدۇرۇلىدىغانلىغى يېڭىۋاشتىن جاكالاندى. ئۇقتسادىي سىياسەت جەھەتتە، چارلىس II سودا-سانائەتنى قوغدايدىغان «دېڭىز قانۇنىي نىزامنامىسى» نى ئېتىراپ قىلدى ۋە كېڭەيتتى، بۇنىڭ بىلەن ئەنگلىيە سودا-سانائىتىنىڭ تەرەققىياتى ئىلگىرى سۈرۈلدى. بۇرژۇئازىيىنىڭ مەنپەئەتىگە ماسلىشىش ئۈچۈن، چارلىس II گوللاندىيە بىلەن 2 قېتىم ئۇرۇش ئېلىپ باردى.

تىرىلگەن سۇلالىنىڭ كۇندىن-كۇنگە مۇستەھكەملىنىشىگە ئەگىشىپ، چارلىس II نىڭ ئىچكى-تاشقى سىياسەتلىرىمۇ تېخىمۇ ئەكسىيەتچىللىشىپ باردى، بۇ بولۇپمۇ ئۇنىڭ كاتولىك دىنىنى ئەسلىگە كەلتۈرگەنلىگى ۋە فرانسىيىگە يولىنۇالغانلىغىدىن ئىبارەت ئىككى جەھەتتە ئىپادىلەندى. بۇرژۇئازىيە ۋە پومىشىكلار ئىچىدە ئىككى پارتىيە بارلىقىغا كەلدى: بىرى، ئاساسلىغى بۇرژۇئازىيە ۋە يېڭى ئاقسۆڭەكلەرنىڭ مەنپەئەتىگە ۋەكىللىك قىلىدىغان خۇيىگ پارتىيىسى؛ يەنە بىرى، ئاساسلىغى فېئودال ئاقسۆڭەكلەرنىڭ مەنپەئەتىگە ۋەكىللىك قىلىدىغان توري پارتىيىسى.① خۇيىگلار چارلىس II نىڭ كاتولىك دىنىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈش سۇيىقەستىگە كۆچمىنىڭ بېرىچە قارشى تۇردى، چۈنكى، ئەگەر بۇ سۇيىقەست ئەمەلگە ئېشىپ قالسا، ئۇ ھالدا، بۇرژۇئازىيە ۋە يېڭى ئاقسۆڭەكلەر دىنىي

---

① خۇيىگ (Whig) بىلەن توري (Tory) — ئىككى گۇرۇھتىكىلەر بىر بىرىنى ھاقارەتلەپ قويغان لەقەم.

ئسلاھاتتىن بۇيان كاتولىك دىنى جەمىيىتىدىن تارتىۋالغان يەر مۈلكى تارتىۋېلىناتتى، ئۇلارنىڭ ئەنگلىيەدىكى ئوندىن يەتتە قىسمىنى تەشكىل قىلىدىغان يەرلىرى باشقىلارنىڭ قولىغا ئوتۇپ كېتەتتى؛ ئۇنىڭ ئۈستىگە كاتولىك دىنىنىڭ ئەسلىگە كېلىشى سودا-سانائەت بۇرژۇئازىيىسىنىڭ پائالىيەتلىرىگىمۇ بەك پايدىسىز ئىدى. ئۇلار بولۇپمۇ چارلىس II نىڭ ئىنىسى، ئاشكارا كاتولىك مۇرىدى جامېسىنىڭ پادىشالىق ئورۇنغا ۋارىسلىق قىلىشىغا قارشى تۇردى، پارلامېنتنى «چەتكە قېقىش قانۇنى»نى ماقۇللاشتا چىڭ تۇرۇپ (1679-يىل) جامېسنى ۋارىسلىق قىلىش ھوقۇقىدىن مەھرۇم قىلىشقا كۈچەپ ئۇرۇندى. 17-ئەسىرنىڭ 80-يىللىرىدىن كېيىن، بۇ ئىككى گۇرۇھنىڭ كۈرىشى بارغانسېرى كەسكىنلەشتى. 1685-يىلى جامېس II تەختكە چىقىپ، فرانسىيىنىڭ ياردەم پۇلىغا تايىنىپ، فرانسىيىنىڭ ئارزۇسى بويىچە، فرانسىيە مالىلىرىنىڭ ئىمپورت قىلىنىش بېجىنى تۆۋەنلەتتى، كاتولىك دىنىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈش سىياسىتىنى ئاشكارا يولغا قويدى. خۇيگىلار ۋە بىر قىسىم تورىچىلار جامېسنىڭ ئەكسىيەتچىل ھوكۇمرانلىغىنى ئاغدۇرۇپ تاشلاش كويىدا بولسىمۇ، ئىككىنچى قېتىملىق ئىنقىلابنىڭ كېلىپ چىقىشىدىن ئەندىشە قىلىپ، خەلقنى قوزغاشقا پېتىنالمىدى. شۇنىڭ بىلەن ئۇلار بىر سىياسى ئۇزگىرىشنى پىلانلاپ، 1688-يىل 6-ئاينىڭ ئاخىرلىرىدا جامېسنىڭ قىزى، پىروتېستانتقا ئېتىقات قىلىدىغان ماريانى ۋەتەنگە قايتىپ خانىش بولۇشقا، ئۇنىڭ ئېرى، گوللاندىيىنىڭ ھاكىمى ۋىلىيامنى پادىشا بولۇشقا تەكلىپ قىلدى. 1688-يىل 11-ئايىدا، ۋىلىيام قوشۇن باشلاپ ئەنگلىيە قورۇقلۇغىغا چىقتى. جامېسنىڭ قول ئاستىدىكى ئاساسلىق قوماندانى چېرچىل قارشى تەرەپكە ئوتۇپ

كەتتى. 12 ـ ئايدا، ژنليام قوشۇنلىرى لوندونغا قىستاپ كەلدى، جامبس نائىلاج ئەنگلىيەدىن قېچىپ كەتتى. 1689 ـ يىل 2 ـ ئايدا، ۋاقىتلىق پارلامېنت ۋىلىيام III (1689 ـــ 1702 ـ يىللىرى تەختتە ئولتۇردى) بىلەن ماريانى برلىكتە تەختكە چىقىشقا تەكلىپ قىلىشنى قارار قىلدى. بۇ، خەلق ئاممىسى قاتناشمىغان ئوردا سىياسى ئوزگىرىشى بولدى، بۇرژۇئا تارىخشۇناسلىرى ئۇنى "شەرەپلىك ئىنقىلاپ" دەپ ئاتىۋالدى، ئەمىلىيەتتە، ئۇ شەرەپلىكمۇ ئەمەس، ئىنقىلاپمۇ ئەمەس ئىدى.

شۇنداق قىلىپ، "برقانچە قېتىملىق داۋالغۇشتىن كېيىن، يېڭى ئېغىرلىق مەركىزى ئاخىر تىكلەندى ھەمدە يېڭى چىقىش نۇقتىسى بولدى". "يېڭى چىقىش نۇقتىسى يېڭى گۇللىنىۋاتقان ئوتتۇرا سىنىپ بىلەن بۇرۇنقى فېئودال پومىشىكلار ئوتتۇرىسىدىكى مۇرەسسە بولدى". ① ئەنگلىيە قويۇق فېئوداللىق قالدۇقلار بىلەن كاپىتالىزم جەمئىيىتىگە كىردى.

ستۇئارت سۇلالىسىنىڭ تىرىلىشى ۋە 1688 ـ يىلدىكى سىياسى ئوزگىرىشتىن ئىبارەت بۇ تارىخ شۇنى كورسىتىپ بەردىكى، ئىنقىلاپ يولى ئەگرى ـ توقاي بولىدۇ، بىر خىل ئېكسپىلاتاتسىيە تۈزۈمى باشقا بىر خىل ئېكسپىلاتاتسىيە تۈزۈمىنىڭ ئورنىنى ئالىدىغان ئىنقىلاپنىڭمۇ كوپ تەكرارلىنىشلەرنى ئوز بېشىدىن كەچۈرۈشىگە توغرا كېلىدۇ. ئاغدۇرۇپ تاشلانغان ئەكسىيەتچى سىنىپلار تارىخ سەھنىسىدىن ھەرگىز ئوز ئىختىيارى بىلەن چىقىپ كەتمەيدۇ، ئۇلار قولدىن كەتكەن "جەننەت" نى ھامان تۇرلۇك ھىلە ـ مىكىرلەر

① ئېنگېلس. «سوتسىيالىزىمنىڭ خيالدىن پەنگە راۋاجلىنىشى»، 1976 ـ يىل ئۇيغۇرچە نەشرى، 46 ـــ 47 ـ بەتلەر.

بىلەن ئەسلىگە كەلتۈرۈشكە ئۇرۇنىدۇ. بۇ-ئوبېكتىپ قانۇنىيەت. لېكىن ئەكسىيەتچى سىنىپلارنىڭ ئوزىنىڭ تىرىلىش قارا نىيىتىنى ئەمەلگە ئاشۇرۇش-ئاشۇرالماسلىغى بولسا ئىنقىلاۋىي سىنىپلارنىڭ قانداق لۇيىەن، قانداق سىياسەتنى قوللىنىشىغا باغلىق.

ئەنگىلىيە ئىنقىلاۋىغا رەھبەرلىك قىلغان بۇرژۇئازىيە ئۆزۈل-كېسىلرەك بولغان ئىنقىلاۋىي لۇشىيەننى ئىجرا قىلمىدى: ئۇ سىياسى ئۇستۇقۇرۇلما جەھەتتە فېودالىلىق خاراكتىردىكى يۇقۇرى پالاتانى ۋە ئەۋلاتىتىن ئەۋلاتقا ۋارىسلىق قىلىنىدىغان دولەت قوغدىغۇچى غوجىلىق تۈزۈمنى ساقلاپ قالدى؛ ئىقتىسادىي جەھەتتە، پومىششىكلارنىڭ دېخانلارغا قارىتىلغان فېودالىلىق ئىمتىيازلىرىنى (گۈۋاڭنامە تۇتۇش تۈزۈمى ۋە ئوشرىنى) يەنى يېزىلاردىكى فېودالىلىق قالدۇق كۈچلەرنى ساقلاپ قالدى؛ ئىدىئولوگىيە جەھەتتە، مۇتەئەسسىپ دىنىي مەزھەپلەرنى قوغدىدى، رادىكال دىنىي مەزھەپلەرگە زەربە بەردى.

ئەنگلىيە بۇرژۇئا ئىنقىلاۋىنىڭ ئۆزۈل-كېسىلسزلىگى ۋە مۇتەئەسسىپلىگى سۇلالىنىڭ تىرىلىشى ئۈچۈن شەرت-شارائىت يارىتىپ بەردى. ماركس مۇنداق دەپ كورسىتىدۇ: "ئەنگلىيە ئىنقىلاۋىنىڭ مۇتەئەسسىپلىككە ئىگە بولۇشىنىڭ سىرىنى.....، چوڭ بۇرژۇئازىيىنىڭ كوپ سانىدىكى چوڭ يەر ئىگىلىرى بىلەن ئۇزاق مۇددەتلىك ئىتتىپاق تۈزگەنلىگى بىلەن چۈشەندۇرۇشكە توغرا كېلىدۇ." ①

① ماركس. «گىزونىڭ «ئەنگلىيە ئىنقىلاۋى نىمە ئۈچۈن مۇۋەپپەقىيەت قازىنالىدى؟ ئەنگلىيە ئىنقىلاۋى تارىخى ھەقىقىدە مۇھاكىمە» دىگەن ئەسىرىگە باھا». «ماركس-ئېنگېلس ئەسەرلىرى»، خەنزۇچە نەشرى، 7-توم، 251-بەت.

بۇرژۇئازىيە ۋە يېڭى ئاقسوڭەكلەرنىڭ سىنىپىي مەنپەئەتى ئۇلارنىڭ خەلق ئامىسى بىلەن ئىتتىپاق تۈزۈشى مۇمكىن ئەمەسلىگىنى بەلگىلىگەن. ئەسلىيەتتە، كرومۋېل يەر قازغۇچىلار ۋە باراۋەرچىلەرگە زەربە بەرگەن ۋاقىتتىن باشلاپلا، بۇرژۇئازىيە ئامماندىن ئايرىلدى، دېمەك، سۇلالىنىڭ تىرىلىشىگە قارشى تۇرۇشتىكى ئىنقىلاۋىي كۈچتىن ئايرىلدى. شۇنداق قىلىپ، ئىچكى قىسمىدا يوشۇرۇنۇپ ياتقان پادىشا تەرەپدارلىرىنىڭ كۈچلىرىگە پۈرسەت تۇغۇلۇپ، تىرىلىش سۇيىقەستى ئەمەلگە ئېشىپ قالدى.

شۇنداقتىمۇ تىرىلگەن سۇلالىنىڭ ئومرى قىسقىلا بولدى، ئۇ 28 يىلدىن كېيىن ئاغدۇرۇپ تاشلاندى. بۇنىڭ سەۋەبىنى شۇكى، فېودال-لىزىمنىڭ ئورنىنى كاپىتالىزىمنىڭ ئېلىشى شۇ چاغدىكى تارىخ تەرەققىياتىنىڭ مۇقەررەر يۈزلىنىشى ئىدى، تارىخنىڭ ئىلگىرىلىشىنى توسماقچى بولغان ھەرقانداق ئەكسىيەتچى كۈچلەر مۇقەررەر ھالدا شەرمەندىلەرچە مەغلۇبىيەتكە ئۇچرايتتى.

ئەنگلىيە ئىنقىلاۋىنىڭ تارىخىتسكى ئورنى 16 ـ، 17 ـ ئەسىرلەر غەربىي ياۋروپا جەمئىيىتىدە قاتتىق داۋالغۇش بولغان دەۋر ئىدى. ئەنگلىيە بۇرژۇئا ئىنقىلاۋى يەككە ۋەقە ئەمەس ئىدى، ئۇنىڭدىن ئىلگىرى، نېدېرلاند خەلقىنىڭ ئىسپانىيە مۇستەبىتلىكى ھوكۇمرانلىغىنى ئاغدۇرۇپ تاشلاش يولىدىكى بۇرژۇئا ئىنقىلاۋى بولدى. 17 ـ ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا، فرانسىيىدە بۇرژۇئازىيە پادىشا ھاكىمىيىتىنى چەكلەش يۈزىسىدىن ئېلىپ بارغان "فروندې" ھەرىكىتى بولدى؛ پورتۇگالىيىنىڭ پايتەختى لىسبوندا ۋە ئىتالىيىنىڭ ناپلىس ۋە مېسسىنا دېگەن جايلىرىدىمۇ جۇمھۇرىيەت قۇرۇش يولىدىكى ئىنقىلاپلار پارتلىدى. ئەنگلىيە ئىنقىلاۋى بىلەن بىر ۋاقىتتا بولغان بۇ ئىنقى-

لاؤي هەرکەتلەر گەرچە شەرت-شارائت پىشمغانلىغى سەۋەبلىك مەغلۇپ بولغان بولسىمۇ، لېكىن بۇلارنىڭ ھەممىسى شۇ چاغ-دىكى تارىخ تەرەققىياتىنىڭ فېئودالىزىم جەمئىيتىدىن كاپىتالىزىم جەمئىيتىگە ئوتۇشتىن ئىبارەت ئومۇمى يۇزلىنىشىنى ئەكس ئەتتۈردى.

نەپىرلاند بۇرژۇئا ئىنقىلاۋىغا قارىغاندا، ئەنگلىيە بۇرژۇئا ئىنقىلاۋى كولىمى تېخىمۇ چوڭ، مەزمۇنى تېخىمۇ چوڭقۇر، تەسىرى تېخىمۇ كەڭ، تېخىمۇ تىپىكلىككە ئىگە ئىنقىلاپ بولدى. ئەنگلىيە بۇرژۇئا ئىنقىلاۋى 50 يىلغا يېقىن داۋام قىلغان ئىنقىلاۋىي داۋالغۇش ۋە تەكرارلىنىشلارنى بېشىدىن كەچۈرۈپ، ئاخىرى فېئودالىق مۇستەبىت-لىك تۈزۈمىنى ئاغدۇرۇپ تاشلاپ، سىياسى ئۇستقۇرۇلمىنى ئۆزگەر-تىپ، ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرى بىلەن ئىشلەپچىقىرىش كۈچ-لىرىنى يېڭى ئاساستا بىر بىرىگە ئۇيغۇنلاشتۇردى، شۇنىڭ بىلەن كاپىتالىزىمنىڭ تەرەققىياتى ئۈچۈن يول ئاچتى. لېكىن، بۇرژۇئازىيە رەھبەرلىك قىلغان بارلىق ئىنقىلاپلارغا ئوخشاشلا، ئەنگلىيە ئىنقى-لاۋى پەقەت بىر ئېكسپىلاتاتسىيە قىلغۇچى سىنىپنىڭ ھوكۇمرانلى-غىنى باشقا بىر ئېكسپىلاتاتسىيە قىلغۇچى سىنىپنىڭ ھوكۇمرانلىغە-نىڭ ئورنىغا دەسسەتتى، خالاس. كاپىتالىزىمنىڭ تەرەققىياتى ھامان كەڭ ئەمگەكچى خەلقنىڭ مەنپەئەتىنى قوربان قىلىشىنى ئالدىنقى شەرت قىلىدۇ، چۈنكى بۇرژۇئازىيە بىلەن خەلق ئاممىسىنىڭ تۈپ مەنپەئەتى بىر ئەمەس. ئەنگلىيە ئىنقىلاۋىدىن كېيىنكى 100 يىل ئىچىدە، ئوز ئالدىغا تەرىقچىلىق قىلىدىغان دىخانلارنىڭ ھەممىسى دىگۈدەك يوقىتىلدى.

ئەنگلىيە بۇرژۇئا ئىنقىلاۋى ناھايىتى زور چەكلىمىلىككە ئىگە

بولسمۇ، لېكىن ئۇ ھەر ھالدا بۇرژۇئا دۇنياۋى ئىنقىلاۋىنىڭ يېڭى دەۋرىنى ئېچىپ بەردى. تارىخ ساھەسىدىكىلەر ئادەتتە 1640 ـ يىلنى دۇنيا يېقىنقى زامان تارىخىنىڭ باشلىنىشى دەپ قارايدۇ، چۈنكى، 17 ـ ئەسىردىكى ئەنگلىيە ئىنقىلاۋى بىلەن 18 ـ ئەسىردىكى فرانسىيە ئىنقىلاۋى "**ياۋروپا يېڭى جەمىيىتىنىڭ سىياسى تۈزۈمىنى جاكارلىدى.....** شۇ چاغدا **بۇرژۇئازىيىنىڭ غەلبىسى يېڭى ئىجتىمائى تۈزۈمنىڭ غەلبە قىلغانلىغىدىن،** بۇرژۇئا مۇلۇكچىلىگىنىڭ فېئوداللىق مۇلۇكچىلىك ئۈستىدىن..... غەلبە قىلغانلىغىدىن دېرەك بېرەتتى. ..... بۇ ئىككى ئىنقىلاپ ئوزلىرى پەيدا بولغان جايلارنىڭ يەنى ئەنگلىيە بىلەن فرانسىيىنىڭ تەلەپلىرىنىلا ئەكس ئەتتۈرۈپ قالماستىن، بەلكى ئۈنىڭدىن كوپرەك پۈتۈن دۇنيانىڭ شۇ چاغدىكى تەلەپلىرىنى ئەكس ئەتتۈرگەن ئىدى".①

2 ـ بولۇم سانائەت ئىنقىلاۋىنىڭ باشلىنىشى

ئاقسوڭەكلەر بىلەن بۇرژۇئازىيىنىڭ سىياسى ئۈستىقۇرۇلمىسىنىڭ تىكلىنىشى 1688 ـ يىلدىكى سىياسى ئوزگىرىش بۇرژۇئازىيىنىڭ بىر قىسىم ئاقسوڭەكلەر بىلەن مۇرەسسەلىشىشىدىن ئىبارەت بولدى، بۇ بىر قىسىم ئاقسوڭەكلەر بۇ چاغدا بۇرژۇئازىيىگە ئايلىنىشقا باشلىغان ئىلگىرىكى فېئودال پومىشچىكلار ئىدى. شۇنىڭدىن ئېتىبارەن، ئەنگلىيىدە پادىشالىق ـ ئاساسىي قانۇنىلۇق تۈزۈم ئورنىـ

①ماركس. «بۇرژۇئازىيە ۋە ئەكسىئىنقىلاپ». «ماركس ـ ئېنگېلس تاللانما ئەسەرلىرى»، 1979 ـ يىل ئۇيغۇرچە نەشرى، 1 ـ توم، 533 ـ 534 ـ بەتلەر.

تىلدى، بۇ ماھىيەتتە بۇرژۇئازىيە بىلەن پومىشىكلارنىڭ بىرلەشمە دىكتاتۇرىسى بولۇپ، ئۇلار بىرلىشىپ ئەمگەكچى خەلقنى ئېكسپلاتاتسىيە قىلىدى ۋە ئەزدى. 1689 ـ يىلى، پارلامېنت «ھوقۇق قانۇنى»نى ماقۇللاپ، خان جەمەتىنىڭ داۋاملىق مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇشىنىڭ شەرتلىرىنى بەلگىلىدى، يەنى پادىشادا ئارمىيىنى ۋە سوت باشلىقلىرىنى ئىدارە قىلىش ھوقۇقى بولمايدۇ، پادىشا قانۇنلارغا سەل قارىمايدۇ ۋە قانۇنلارنى بىكار قىلمايدۇ، مالىيە ھوقۇقى مەڭگۈ پارلامېنتقا مەنسۇپ بولىدۇ، پارلامېنت دائىم ئېچىلىپ تۇرىدۇ، دەپ بەلگىلەندى. شۇنىڭدىن كېيىن پادىشا "ھوكۇمرانلىق ئورۇندا تۇرغىنى بىلەن ئىشنى ئىدارە قىلالمايدىغان" زىننەت بۇيۇمى بولۇپ قالدى. شۇ يىلى، پارلامېنت «تاقەت قىلىش قانۇنى»نى ماقۇللاپ، كاتولىك دىنىدىن باشقا دىنىي مەزھەپلەرنىڭ ئېتىقات ئەركىنلىگىگە يول قويدى.

لېكىن، ئاغدۇرۇپ تاشلانغان جامبس ستۇئارت ئوزنىڭ مەغلۇبىيەتكە تەن بەرمەي، 1689 ــ 1691 ـ يىللىرى، ئىرلاندىيىنى بازا قىلىپ تۇرۇپ، كوپ قېتىم قوراللىق توپىلاڭ قوزغىدى، بۇ توپىلاڭلارنى ۋىلىيام III تارمار قىلىدى. جامبسنىڭ ئەۋلاتلىرى تىرىشىپ ھەركىتىنى يېرىم ئەسىر داۋاملاشتۇردى. پارلامېنت ستۇئارتنىڭ كاتولىك دىنىغا ئېتىقات قىلىدىغان ئەۋلاتلىرىنىڭ ھاكىمىيەتنى تارتىۋېلىشىنىڭ ئالدىنى ئېلىش ئۈچۈن، 1701 ـ يىلى «پادىشالىق ئورۇنغا ۋارىسلىق قىلىش قانۇنى»نى ماقۇللاپ، ۋىلىيام ئولگەندىن كېيىن، پادىشالىق ئورۇنغا ماريانىڭ سىڭلىسى ئاننا ۋارىسلىق قىلىدىغانلىغىنى؛ ئاننا (تېخى ياتلىق بولمىغان) ئولگەندىن كېيىن، پادىشالىق ئورۇن جامبس 1 نىڭ قىز نەۋرىسى، ھانىنوۋېر بېگىنىڭ

تۆل خوتۇنى سوفيياغا تېگىدىغانلىغىنى بەلگىلىدى.①

18 ـ ئەسىرنىڭ ئالدىنقى يېرىمىدا، ئەنگلىيىدە بۇرژۇئازىيىنىڭ سىياسى تۈزۈمى پەيدىن ـ پەي مۇقىملاشتى. پادىشا بىلەن يۇقۇرى پالاتا شەكىلدە داۋاملىق ساقلانغىنى بىلەن، ئەمىلىي ھوقۇق ئاساسىي جەھەتتىن توۋەن پالاتانىڭ قولىغا ئوتتى. توۋەن پالاتانىڭ ئەزالىرى نامىدا سايلام ئارقىلىق ۋۇجۇتقا كەلتۈرۈلەتتى، ئەمىلىيەتتە، ئۇلارنى مۇلۇكدارلار بەلگىلەيتتى ياكى سايلىغۇچىلارنى سېتىۋېلىش يولى بىلەن سايلايتتى. 18 ـ ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا، پۈتۈن مەملىكەتتىكى 7 مىليوندىن ئارتۇق ئاھالە ئىچىدە، سايلام ھوقۇقى بارلار 250 مىڭغا يەتمەيتتى؛ سايلىنىش سالاھىيىتى بارلار بولسا تېخىمۇ ئاز ئىدى، چۈنكى قانۇنىدا، پارلامېنت ئەزاسى بولۇش ئۈچۈن، خېلى مىقداردا مال ـ مۇلكى بولۇشى كېرەكلىگى، ئۇنىڭ ئۈستىگە پارلامېنت ئەزالىرىغا مۇئاش بېرىلمەيدىغانلىغى بەلگىلەنگەن ئىدى.

بۇ مەزگىلدە، بۇرژۇئازىيىنىڭ ئىككى پارتىيە تۈزۈمى ۋە ئىچكى كابىنېت تۈزۈمى ئاخىرقى ھىساپتا شەكىللەندى. ئىككى پارتىيە دېگەندە تورى پارتىيىسى (كونسلىقنى ساقلاش پارتىيىسىنىڭ تەكىتى) بىلەن خۇيگ پارتىيىسى (لىبراللار پارتىيىسىنىڭ تەكتى) كوزدە تۇتۇلىدۇ. يېرىم ئەسىردىن ئارتۇق ۋاقىت داۋامىدىكى ئۇزگىرىشلەر ئارقىسىدا، بۇ ئىككى پارتىيىنىڭ سىنىپىي ماھىيەت جەھەتتىكى پەرقى بارغانسېرى ئازايدى، ئۇلارنىڭ ھەر ئىككىلىسى بۇرژۇئازىيە بىلەن پومىشىكلار

① مارىيا 1694 ـ يىلى ئولگەن، ۋىلىيام 1702 ـ يىلى ئولگەن، ئاننا بىلەن سوفيا 1714 ـ يىلى ئولگەن. ئاننا ئولگەندىن كېيىن، ئەنگلىيىنىڭ پادىشالىق ئورنىغا سوفىيانىڭ ئوغلى ھانۇۋېرلىق گېئورگ ۋارىسلىق قىلغان، گېئورگ I (1714 ـــ 1727 ـ يىللىرى تەختتە ئولتۇرغان) ھانۇۋېر سۇلالىسى دەپ ئاتالغان.

مەنپەئەتىنىڭ ۋەكىلى ئىدى، پەقەت تورى پارتىيىسىنىڭ پادىشا ۋە دولەت دىنى بىلەن بولغان مۇناسىۋىتى يېقىنراق بولۇپ، ئۇ كوپرەك چوڭ يەر ئىگىلىرىنىڭ مەنپەئەتىگە ۋەكىللىك قىلاتتى؛ خۇيگ پارتىيىسى بولسا كوپرەك سودا-سانائەت بۇرژۇئازىيىسىنىڭ مەنپەئەتىگە ۋەكىللىك قىلاتتى. پادىشا ئومۇمەن توۋەن پالاتادىكى كوپ سانلىقنى ئىگەللەيدىغان پارتىيىسىنىڭ يولباشچىسىنى ئىچكى كابىنىت تەشكىللەشكە تەيىنلەيتتى. ئىچكى كابىنىت پادىشا ئالدىدا جاۋاپكار بولماي، پارلامېنت ئالدىدا جاۋاپكار بولاتتى؛ ئىچكى كابىنىتنىڭ مۇھىم تەدبىرى پارلامېنت تەرىپىدىن رەت قىلىنسا، ئۇ ئىستېما بويرۇشى شەرت ئىدى. ئىچكى كابىنىتنىڭ باشلىغى باش ۋەزىر دەپ ئاتىلاتتى. خۇيگ پارتىيىسى، 1688-يىلدىكى سىياسى ئۆزگىرىشتە ئاساسلىق رول ئويناپچىقا، 17-ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىدىن 18-ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىغىچە بولغان مەزگىلنىڭ كوپ قىسمىدا ھاكىمىيەت بېشىدا تۇردى. بۇرژۇئازىيە بىلەن پومېشچىكلار مۇرەسسەلەشكەنلىگىنىڭ نەتىجىسىدە: "مۇئاش ۋە مەنسەپ'كە ئوخشاش سىياسى جەھەتتىكى ئۇرۇش غەنىمەتلىرى چوڭ پومېشچىك ئائىلىلىرىگە بېرىلدى، ئۇنىڭ شەرتى پۈل مۇئامىلىسى، سانائەت ۋە سودىدىكى ئوتتۇرا سىنىپنىڭ ئىقتىسادىي مەنپەئەتىگە تولۇق ئېتىۋار بېرىش بولدى." "شۇ ۋاقىتتىن باشلاپ، بۇرژۇئازىيە ئەنگلىيە ھوكۇمران سىنىپىنىڭ كىچىككىنە لېكىن ئېتىراپ قىلىنغان بىر قىسمىغا ئايلاندى. مەملىكەت ئىچىدىكى كەڭ ئومگەكچىلەر ئامېسىنى ئېزىش جەھەتتە، ئۇ ھوكۇمران سىنىپىنىڭ باشقا قىسمى بىلەن ئورتاق مەنپەئەتكە ئىگە ئىدى."①

① ئېنگېلس. «سوتسىيالزىمنىڭ خىيالدىن پەنگە راۋاجلىنىشى»، 1976-يىل ئۇيغۇرچە نەشرى، 48 — 49-بەتلەر.

پومىششك ـ بۇرژۇئازىيە دىكتاتۇرىسىنىڭ تىكلىنىشى بىلەن، بۇ دىكتاتۇرىنى ئاقلايدىغان سىياسى تەلىمات تېخىمۇ مۇكەممەللەشتى. جون لوك (1632 ــ 1704) 1688 ـ يىلدىكى سىياسى ئۆزگىرىش ۋە پادىشالىق ـ ئاساسىي قانۇنلۇق تۈزۈم ئۈچۈن نەزىرىيەۋى ئاساس يارىتىپ بەرگەن پەيلاسوپ ئىدى. چارلىس II ھوكۇمرانلىق قىلغان دەۋردە، لوك خۇيگ پارتىيىسىنىڭ ئەگەشكۈچىسى بولۇپ، بىر مەھەل گوللاندىيىدە قېچىپ يۈردى، 1688 ـ يىلدىكى سىياسى ئۆزگىرىشتىن كېيىن ۋەتەنگە قايتىپ كەلدى. ئۇ «ھوكۇمەت توغرىسىدىكى ئىككى پارچە ماقالا» (1690 ـ يىلى) دا، پادىشا ھوقۇقىنى خۇدا ئاتا قىلغان دەيدىغان تەلىماتقا قارشى تۇرۇپ، كىشىلەر يارىتىلىش بىلەنلا ياشاش ھوقۇقىغا، ئەركىنلىك ھوقۇقىغا ۋە خۇسۇسى مال ـ مۈلۈكىگە ئىگىدارلىق قىلىش ھوقۇقىغا ئىگە؛ ھوكۇمەت بىلەن پۇقرالار ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەت ئۇلار بىردەك ماقۇل كورگەن پۈتۈم ئاساسىغا قۇرۇلغان، ھوكۇمەت پۇقرالارنىڭ بۇ "تەبىئى ھوقۇقلىرى"نى قوغدىيالمايدىغان قالغان ھەتتا ئۇنىڭغا زىيان سالغان چاغدا، پۇقرالار بۇنداق ھوكۇمەتنى ئاغدۇرۇپ تاشلاشقا ھەمدە يېڭى ھوكۇمەت قۇرۇشقا، شۇ ئارقىلىق يېڭى پۈتۈم مۇناسىۋىتى ئورنىتىشقا ھەقلىق، دەپ ھىساپلىدى. لوك قىلچە يوشۇرمايلا: ھوكۇمەتنىڭ ئاساسىي رولى مال ـ مۈلۈكنى قوغداشتىن ئىبارەت، دەپ چۈشەندۈردى. لوك بۇ يەردە ئېيتقان "پۇقرالار" مۈلۈكدارلارنى يەنى پومىششكىلار بىلەن بۇرژۇئازىيىنى كورسىتىدۇ. ئېنگېلس لوكنى "1688 ـ يىلدىكى سىنىپىي مۇرەسسەچىلىكنىڭ مەھسۇلى" دەپ ئاتىدى.① لوكنىڭ سىياسى

① ئېنگېلس. «ك. شىمتكە يېزىلغان خەت (1890 ـ يىل 10 ـ ئاينىڭ 27 ـ

تەلىماتى 1688 ـ يىلدىن كېيىن قۇرۇلغان ئەنگلىيە پومىششىك ـ بۇر ـ ژۇئازىيە دىكتاتۇرىسىنىلا قوغداپ قالماستىن، بەلكى كېيىنكى ياۋروپا ـ ئامېرىكا بۇرژۇئا ئىنقىلاۋى ئۈچۈن جامائەت پىكرى ھازىرلاپ بەردى.

كاپىتالنىك ئىپتىدائى جۇغلىنىشىنىڭ كېڭىيىشى بۇرژۇئازىيە سىياسى ئۈستقۇرۇلمىسىنىڭ ئەنگلىيىدە ئورنىتىلىشى كاپىتالىزىمنىڭ ئىقتىسادىي بازىسىنى مۇستەھكەملىدى، كاپىتالىزىمنىڭ تەرەققىياتىنى ئىلگىرى سۈردى. پومىششىكلار بىلەن بۇرژۇئازىيە تىزگىنلىۋالغان ئىچكى كابىنېت ۋە پارلامېنت ئوتتۇرىسىدا يەر سىياسىتى، مۇستەملىكىچىلىك سىياسىتى ۋە تاشقى سىياسىتى ئارقىلىق، جېنىسىنىڭ بىرىچە كاپىتالـ ىنىڭ ئىپتىدائى جۇغلىنىشىنى كېڭەيتىپ، ياۋروپادىكى باشقا دولەتلەر بىلەن دېڭىز، سودا ۋە مۇستەملىكىچىلىك زومىگەرلىگىنى تالاشتى.

ماركس ئوتتۇرىسىنىڭ ئوچىمەس ئەسىرى «كاپىتال»دا، ئەنگلىيە پومىششىكلىرى ۋە بۇرژۇئازىيىسىنىڭ كاپىتالنىڭ ئىپتىدائى جۇغلىـ نىشى جەريانىدىكى جىنايەتلىرىنى نۇرغۇنلىغان پولاتتەك پاكىتلار ئارقىلىق، غەزەپ بىلەن پاش قىلدى. ماركس مۇنداق دەپ كورسـ تىدۇ: "بۇلارنىڭ ھەممىسى فېئوداللىق ئىشلەپچىقىرىش ئۇسۇلىنىڭ كاپىتالىستىك ئىشلەپچىقىرىش ئۇسۇلىغا ئايلىنىش جەريانىنى زور كۆچ بىلەن ئىلگىرى سۈرۈپ، ئوتۇش ۋاقتىنى قىسقارتىشتا دولەت ھاكىمىيىتىدىن، يەنى مەركەزلەشكەن ۋە ئۈيۇشقان ئىجتىمائى زور ـ لۇقتىن پايدىلاندى."①

كۇنى)». «ماركس ـ ئېنگېلس خەت ـ چەكلىرى»، 1978 ـ يىل ئۇيغۇرچە نەشرى، 123 ـ بەت.

① ماركس. «كاپىتال»نىڭ 24 ـ بابى. «ماركس ـ ئېنگېلس تاللانما ئەسەر ـ لىرى»، 1981 ـ يىل ئۇيغۇرچە نەشرى، 2 ـ توم، 439 ـ بەت.

ئەنگلىيىدە كاپىتالىنىڭ ئىپتىدائى جۇغلىنىشىنىڭ يەر دائىرىلەش ۋە مۇستەملىكىچىلىك بۇلاڭچىلىغىدىن ئىبارەت ئىككى ئاساسىي مەنبەسى بار ئىدى.

ئىنقىلاپتىن ئىلگىرى يەر دائىرىلەش ئاندا-ساندا، قانۇنسىز هالدا ئېلىپ بېرىلغان ئىدى؛ ئىنقىلاپتىن كېيىن بولسا، يەر دائىرىلەش پارلامېنتىنىڭ قانۇن تۈزۈپ چىقىشى بىلەن، ئاشكارا، كەڭ كولەملىك بۇلاڭچىلىق قىلىش يولى بىلەن ئېلىپ بېرىلدى. 1701—1760-يىللىرى، پارلامېنت يەر دائىرىلەش توغرىسىدا جەمئى 208 پەرمان چىقىرىپ، 318 مىڭ ئاكىر يەرنى دائىرىلىۋالدى؛ 1761—1801-يىللىرى پەرمانلار كوپەيىپ 2 مىڭغا يەتتى، دائىرىلىۋېلىنغان يەر 3 مىليون 180 مىڭ ئاكىرغا يەتتى؛ 1801—1831-يىللىرى، دېخانلارنىڭ قولىدىن يەنە 3 مىليون 511 مىڭ 770 ئاكىر جامائەت يېرى تارتىپ كېتىلدى. دېخانلارغا قارىتىلغان ئاشكارا بۇلاڭچىلىق مىڭلىغان-تۈمەنلىگەن بىۋاستە ئىشلەپچىقارغۇچىنى ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىدىن ئايرىلىشقا مەجبۇر قىلدى، شۇنىڭ بىلەن، بىر تەرەپتىن، ئەمگەك كۈچىنى سېتىش يولى بىلەنلا تۇرمۇشىنى قامدايدىغان زور بىر تۇركۈم پۇرولېتارلار كېلىپ چىقتى، يەنە بىر تەرەپتىن، ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىنى تىزگىنلىۋالغان بىر ئوچۇم كاپىتالىستلار كېلىپ چىقتى. ئەمگەكچى خەلقنىڭ تۇرمۇش ئەھۋالى ئىنتايىن خاراپلىشىپ كەتتى، ھەتتا ئۇششاق يەر ئىگىلىرى ۋە ئۇششاق ئىجارىكەش دېخانلارنىڭمۇ ئورنى توۋەنلەپ مەدىكار ۋە يالالانما ئىشچى بولۇپ قالدى.

كەڭ كولەمدىكى يەر دائىرىلەش بىلەن بىللە ئېلىپ بېرىلغىنى دۇنيا سىقىياسىدىكى مۇستەملىكىچىلىك بۇلاڭچىلىغى ۋە مۇستەملىكىچە-

لىك كېڭەيمچىلىگى بولدى. 1688 ـ يىلىدىن ئىلگىرى، ئەنگلىيە ئىرلاندىيە، ھىندىستان، غەربىي ھىندى تاقىم ئاراللىرىدا ۋە شىمالىي ئامېرىكا قۇرۇقلۇغىنىڭ ئاتلانتىك ئوكيان قىرغىغىدا مۇستەملىكە-لەرنى ۋۇجۇتقا كەلتۈردى: 1688 ـ يىلىدىن كېيىن يەنە غالجىرلىق بىلەن مۇستەملىكە زىمىنىنى ۋە ئېكسپىلاتاتسىيە قىلىش دائىرىسىنى كېڭەيتتى. ھەمدە ئافرىقىدىكى گامبىيە قاتارلىق جايلاردا "قۇل تۇ-تۇش" پونكتلىرىنى قۇردى. ئۇنىڭ تۈرلۈك جايلاردا قوللانغان بۇلاڭچىلىق ۋاستىلىرىمۇ تۈرلۈكچە بولدى.

خوشنا دولەت بولغان ئىرلاندىيىگە قارىتا، ئەنگلىيە مۇستەملىكە-چىلىرى ھەربى يول بىلەن بوي سۇندۇرۇش يولىدا ئىنتايىن ۋەھ-شىيانە ۋاستىلەرنى قوللىنىپ، ئىرلاندىيە خەلقىنى تۈركۈم-تۈركۈم-لەپ قىردى، ئۇلارنىڭ يەرلىرىنى تارتىۋالدى، ئىرلاندلارنىڭ بىر قىسمىنى مەجبۇرى چەت-ياقا رايونلارغا كوچۇرۇۋەتتى، بىر قىسمىنى قۇل قىلىپ غەربىي ھىندى تاقىم ئاراللىرىدىكى ئېكىنزارلىقلارغا ئاپىرىپ ئىشلەتتى، قېچ قالغان يەرسىز دېخانلارنى ئۇششاق ئىجا-رىكەش دېخانغا ئايلاندۇرۇپ، مەھسۇلاتلىرىنى تەڭ بولۇشۇش ئۇسۇلى بىلەن ئېكسپىلاتاتسىيە قىلدى. مىليونلىغان ئىرلاندلار ئوز يۇرتىدىن ئايرىلىپ، ياۋروپا ۋە شىمالىي ئامېرىكىغا كوچۇپ كېتىشكە مەجبۇر بولدى. 1801 ـ يىلى، ئەنگلىيە ئىرلاندىيىنى رەسمىي ئوزىگە قوشۇۋېلىپ، بۈيۈك برىتانىيە-ئىرلاندىيە بىرلەشمە پادىشالىغىنى قۇردى (شوتلاندىيە 1707 ـ يىلى ئەنگلىيىگە رەسمىي قوشۇلۇپ كەتكەن ئىدى). بىرنەچچە يۈز يىل مابەينىدە، ئىرلاندىيە خەلقە-نىڭ ئەنگلىيىگە قارشى كۈرىشى زادى توختىمايى داۋام قىلىپ كەلدى.

غەربىي ھىندىستاندىكى باربادوس (1627-يىلى بېسىۋېلىنغان) ۋە يامايكا (1655-يىلى بېسىۋېلىنغان) قاتارلىق ئاراللاردا، ئەنگلىيە مۇستەملىكىچىلىرى چوڭ شېكەر قومۇچ ئېكىنزارلىقلىرىنى ئېچىپ، ئافرىقىدىن توشۇپ كېلىنگەن زور تۇركۇمدىكى نېگىرلارنى قۇللارچە ئەمگەك قىلىشقا مەجبۇرلاپ، ئۇلارنىڭ ئاخىرقى بىر تامچە قان-تېرىنى قويماي شورىدى، نېگىرلار بىرنەچچە يىلغا قالماي ئازاپلىنىپ ئولەتتى. يالغۇز يامايكا ئارىلىدا 1700—1786-يىللىرى تولۇقلانغان نېگىر قۇللار 600 مىڭدىن ئارتۇق بولدى. نېگىرلار شېكەر قومۇچ ئېكىنزارلىقلىرىدا ئىشلەپ غايەت زور مىقداردا بايلىق ياراتتى، 1713—1792-يىللىرى، ئەنگلىيە بۇ ئاراللاردىن بۇلاپ ئىمپورت قىلغان تاۋارلار (ئاساسلىغى شېكەر)نىڭ قىممىتى 160 مىليون فۇنت ئىستېرلىڭغا يەتتى (مۇشۇ 80 يىل ئىچىدە ھىندىستان ۋە جۇڭگودىن ئىمپورت قىلىنغان تاۋارلارنىڭ قىممىتى 104 مىليون فۇنت ئىستېرلىڭ بولدى). 1790-يىلى، غەربىي ھىندىستاندىكى ئەنگلىيە ئىشغال قىلىۋالغان ئاراللاردىن ئەنگلىيىگە كىرگۇزۇلگەن تاۋارلار ئەنگلىيىگە چەتتىن كىرگۇزۇلگەن تاۋارلار ئومۇمى مىقدارىنىڭ 4 تىن بىر قىسمىنى تەشكىل قىلدى. ئەنگلىيىنىڭ مۇھىم پورتلىرى، مەسىلەن، لىۋېرپۇل، پلىمۇت ۋە برىستوللارنىڭ گۇللىنىشى دەل قۇللارنى ۋە قۇللار ئىشلىگەن تاۋارلارنى ئېلىپ سېتىش ئاساسىغا قۇرۇلغان.

ھىندىستانغا قارىتىلغان بۇلاڭچىلىق تېخىمۇ كىشىنى چوچۇتەرلىك دەرىجىگە يەتتى. 1757-يىلى، ئەنگلىيە تاجاۋۇزچى قوشۇنى پارچىلاشتەك رەزىل ۋاستىلەر ئارقىلىق، پلاسسېيدا ھىندىستان قوشۇنلىرىنى مەغلۇپ قىلدى، شۇنىڭدىن ئېتىۋارەن، ئەنگلىيە بېنگال،

بىخار ۋە ئوربىسالارغا ھوكۇمرانلىق قىلغۇچى بولۇپ قالىدى ھەمدە ھىندىستانىنىڭ باشقا جايلىرىنى ئاستا-ئاستا يۇتۇۋېلىشقا باشلىدى. 1757 — 1815 - يىللىرى، ئەنگلىيە ھىندىستاندىن جەمئى بىر مىليارت فۇنت ئىستېرلىڭچە بايلىقنى شۇلۇۋالدى، ئۇنىڭدىكى ھەر بىر پىنسقا ھىندىستان ئەمگەكچى خەلقىنىڭ ئىسسىق قېنى سىڭگەن!

ئەنگلىيە مۇستەملىكىچىلىرى شىمالىي ئامېرىكىغا كېڭەيمىچىلىك قىلىشتا، ئەڭ دەسلەپتە ئالتۇن تېپىش ۋە غەربىي شىمال تەرەپ-تىن شەرققە باردىغان دېڭىز يولىنى ئىزلەشنى مەقسەت قىلغان ئىدى. 1607 — 1733 - يىللىرى، ئىلگىر-كېيىن بولۇپ ئاتلانتىك ئوكيانىنىڭ قىرغىغىدا 13 مۇستەملىكە قۇردى. ئەنگلىيە ھوكۇمىتى «سودا ۋە دېڭىز قاتنىشى قانۇنى» ئارقىلىق مۇستەملىكىلىرىدىكى سودا-سانائەتنىڭ راۋاجلىنىشىنى چەكلەپ، كۇچىنىڭ بىرىچە شىما-لىي ئامېرىكىنى ئۆزىنىڭ خام ئەشيا بازىرىغا ۋە ئۆز تاۋارلىرىنى ساتىدىغان بازارغا ئايلاندۇردى.

18 - ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا، ئەنگلىيە ھىندىستانىنىڭ بېنگال دېگەن جايىنى بېسىۋالغاندىن كېيىن، شەرقىي ئاسىيادا ئۆزىنىڭ مۇستەملىكىچى كۆچىلىرىنى كېڭەيتىشكە تىرىشتى. 1793 - يىلى ئەنگلىيە ئەۋەتكەن ئالاھىدە ئەلچى ماگورنېي لوردنى چېينلوكىنىڭ تۇغۇلغان كۈنىنى تەبرىكلەش نامىدا، كوپلىگەن سوغاتلار بىلەن بېيجىڭغا ئەۋەتىپ، جۇڭگو بازارىنى ئېگىلدۇرۇش غەرىزىدە، چىڭ خاندانلىغى ھوكۇمىتىگە بېيجىڭدا سودا سارىيى ئېچىش، ئىگىبو، دېڭىزىي ۋە تېيەنجىننى سودا پورتى قىلىپ ئېچىپ بېرىش، چېگرا بېجىنى تۇۋەنلىتىش، "ھوكۇمەت باشقۇرىدىغان كەسپداشلار جەمئى-يىتى"نى ئەمەلدىن قالدۇروش دېگەنگە ئوخشاش "سودا شارائىتىنى

ياخشىلاش" تەلەپلىرىنى قويدى، بۇلارنى چيەنلۇڭ رەت قىلدى. ئەنگلىيە تېخىمۇ كوپ پايدىغا ئېرىشىش ئۇچۇن، ھىندىستاندىن جۇڭگوغا ئەپيۇن كىرگۇزۇپ توكمە قىلىپ سېتىشقا باشلىدى. بۇ جىنايى ھەركەت جۇڭگو خەلقىغە ئېغىر بالايى-ئاپەت كەلتۇردى.

ئەنگلىيىنىڭ دۇنيا مىقياسىدا ئېلىپ بارغان مۇستەملىكىچىلىك بۇلاڭچىلىغى ۋە كېڭەيمىچىلىگى ئۇنىڭ بىلەن باشقا مۇستەملىكىچى دولەتلەر ئوتتۇرىسىدا كەسكىن زىددىيەت پەيدا قىلدى. 16-ئەسىردىن تارتىپ 18-ئەسىرگىچە بولغان ئارىلىقتا، ئۇ دېڭىزدا ۋە مۇستەملىكىلەردە زومىگەرلىك قىلىش ھوقۇقىنى تالىشىش يۇزىسىدىن ئىلگىر-كېيىن بولۇپ ئىسپانىيە، گوللاندىيە ۋە فرانسىيە بىلەن كوپ قېتىم ئۇرۇش قىلدى. 16-ئەسىرنىڭ ئاخىرى ۋە 17-ئەسىرنىڭ بېشىدا، بىر مەھەل زومىگەر بولغان ئىسپانىيە ئىمپېرىيىسى، ئەنگلىيە بىلەن گوللاندىيىنىڭ زەربىسى ئاستىدا، زاۋالغا يۇز تۇتۇشقا باشلىدى. 17-ئەسىرگە كەلگەندە، بۇرژۇئا ئىنقىلاۋىنى بېشىدىن كەچۈرگەن گوللاندىيىنىڭ ئەنگلىيە بىلەن بولغان زىددىيىتى كەسكىنلەشتى، ئەنگلىيە بىلەن گوللاندىيە ئوتتۇرىسىدا 3 قېتىم ئۇرۇش بولدى (1652—1654، 1664—1667، 1672—1674)، گوللاندىيە ئۇرۇشتا مەغلۇپ بولۇپ، ئەنگلىيىنىڭ «دېڭىز قاتنىشى نىزامنامىسى»نى قوبۇل قىلىشقا مەجبۇر بولدى. گوللاندىيە ئوز كۇچلىرىنى شىمالىي ئامېرىكىدىكى يېڭى نېدېرلاند (يەنى كېيىنكى نيۇ-يورك) دىنمۇ ئېلىپ چىقىشقا مەجبۇر بولدى.

1688-يىلدىن كېيىن، ياۋروپانىڭ ۋەزىيىتىدە زور ئوزگىرىشلەر بولدى: گوللاندىيىنىڭ ھاكىمى ۋىلىيام ئەنگلىيىنىڭ پادىشاسى بولۇپ، ئەنگلىيە بىلەن گوللاندىيىدىن ئىبارەت ئىككى كاپىتالىستىك

دولەت بىرلىشىپ فرانسىيىنىڭ كېڭەيمىچىلىك كۆچلىرىگە تاقابىل تۇردى؛ فرانسىيە ياۋروپا بويىچە زومىگەرلىك ئورنىغا ئېرىشىش كويىدىلا بولۇپ قالماستىن، بەلكى ھىندىستان ۋە ئامېرىكا قىتئەسىدە مۇستەملىكە زىمىنىنى كېڭەيتىمەكچى بولدى. شۇنداقلا فرانسىيە پادىشاسى لۇئى XIV يەنە ئاغدۇرۇلغان ئەنگلىيە پادىشاسى جامېس II نىڭ ۋە ئۇنىڭ ئەۋلادلىرىنىڭ تىرىلىش سۇيىقەستىنى پائال قوللىدى. شۇنىڭ بىلەن، ئەنگلىيە بىلەن فرانسىيە ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەت ئەنگلىيە بىلەن گوللاندىيە ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەتنىڭ ئورنىنى ئېلىپ، ئىككى دولەت ئوتتۇرىسىدا سىياسى، ئىقتىسادىي جەھەتتە، دېگۈدەك ۋە قۇرۇقلۇقتا ئومۇمى يۈزلۈك توقۇنۇش يۈز بەردى. 1689 — 1763 - يىللىرى، ئەنگلىيە باشچىلىغىدىكى تەرەپ بىلەن فرانسىيە باشچىلىغىدىكى تەرەپ ئوتتۇرىسىدا ئۈزاق ۋاقىت داۋام قىلغان ئۇرۇش بولدى، نەتىجىدە كاپىتالىستىك دولەت بولغان ئەنگلىيە ھېۋادارلىق دولەت بولغان فرانسىيىنى مەغلۇپ قىلدى. ئىسپانىيىدە پادىشالىق ئورۇنغا ژاۋىسلىق قىلىش يۈزىسىدىن 1701 — 1713 - يىللىرى ئېلىپ بېرىلغان ئۇرۇش ئارقىلىق، ئەنگلىيە گىبرالتار بىلەن مىنوركانى چاڭگىلىغا كىرگۈزۈۋالدى، شۇنىڭ بىلەن ئوتتۇرا دېگۈدەك غەربىي قىسمىنى تىزگىنلىۋالدى؛ ئۇ شىمالىي ئامېرىكىدا يېڭى سكوتيا، نيۇفېندلاند ۋە خۇدسون قولتۇغى قىرغىغىدىكى جايلارنى ئىگىلىۋالدى. ئۇ يەنە ئىسپانىيىنىڭ ئامېرىكا قىتئەسىدىكى مۇستەملىكىلىرىگە نىسبەتەن قۇللارنى توشۇپ كېلىش مەنپەئەتدارلىق ھوقۇقىغا ئىگە بولۇۋېلىپ، ھەر يىلى 4 مىڭ 800 ئادەم توشۇپ كەلدى. ئەنگلىيە قۇللارنى ئېلىپ ساتقىدىغان ئىگە چوڭ سودىگەر بولۇپ، ئافرىقا خەلقى ئالدىدا چېكىدىن ئاشقان

جنايەتلەرنى ئوتكۈزدى. ئەنگلىيەنىڭ قۇللارنى ئېلىپ ساتقىدىغان سودىگەرلىرى ئەنگلىيەدىن چىقىپ ئافرىقا ئارقىلىق ئامېرىكا قىتئەسىگە بېرىپ، ئاندىن ئەنگلىيەگە يېنىپ كېلىدىغان ئاتالمىش 3 بۇرجەكلىك سودا ئارقىلىق تازا بېيىپ كەتتى. ئەنگلىيە 1756 ـ يىلدىن 1763 ـ يىلغىچە 7 يىل داۋام قىلغان ئۇرۇش ئارقىلىق، فرانسىيەنىڭ قولىدىن كانادانى ۋە مىسسىپى دەرياسىنىڭ شەرقىي قىرغىغىدىكى يەرلەرنى (غەربىي قىرغىغى ئىسپانىيەگە تەئەللۇق ئىدى) تارتىۋالدى؛ ھىندىستاندا فرانسىيەنىڭ مۇستەملىكىچى كۈچلىرىنى چەتكە قېقىپ، ئۇنى دېگۈدەك بويسۇندۇرۇپ، مۇداپىە كۈرۈش مەنىسى قىلىنغان 5 پورت بىلەن چەكلەپ قويدى. 18 ـ ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىدا، ئەنگلىيە يەنە ئۇزىنىڭ مۇستەملىكىچى كۈچلىرىنى ئوكيانىيەگە كېڭەيتىپ، ئاۋسترالىيە ۋە يېڭى زېلاندىيىنى پارچىلاپ ـ پارچىلاپ يۇتۇۋېلىشقا باشلىدى.

شۇنداق قىلىپ، ئەنگلىيە بۇرژۇئا ئىنقىلاۋىدىن كېيىن يۈز يىلغا يەتمەيلا ۋاقىت ئىچىدە، ياۋروپادىكى يېزا ئىگىلىگىنى ئاساس قىلغان ئىككىنچى قاتاردىكى ئارال دولىتىدىن ئەڭ چوڭ كاپىتالىستىك مۇستەملىكىچى دولەتكە ئايلاندى. ئەنگلىيە پومىشچىكلىرى، كاپىتالىستلىرى ئۇز مەملىكىتىدىكى ئەمگەكچى خەلقىنى ۋە مۇستەملىكە خەلقلىرىدىن شۇلۇۋالغان بايلىقنى غايەت زور مىقداردىكى كاپىتالغا ئايلاندۇردى؛ ئۇز ئالدىغا تېرىقچىلىق قىلىدىغان دېخانلارنىڭ يوقلىشى كاپىتالىستىك يېرىك سانائەتنى "ئەركىن" ئەمگەك كۈچلىرى بىلەن تەمىنلىدى؛ سانائەت بۇيۇملىرىغا بولغان ئېھتىياجنىڭ كۆپىيىشى ئىشلەپچىقىرىش تېخنىكىسىنىڭ ياخشىلىنىشىغا تۈرتكە بولدى. ئەنگلىيىدە مۇشۇ شەرتلەر ھازىرلانغانلىقى ئۈچۈن، 18 ـ ئەسىرنىڭ

60-يىللىرىدىن تارتىپ، كاپىتالىستىك سانائەت ئىنقىلاۋى باشلاندى.

سانائەت ئىنقىلاۋى ۋە پۈرولېتارىياتنىڭ شەكىللىنىشى

سانائەت ئىنقىلاۋى كاپىتالىزىم تەرەققىيات تارىخىدىكى بىر مۇھىم باسقۇچ بولۇپ، ئۇ قول سانائىت ئىشخانىلىرىدىن چوڭ ماشىنا ئىشلىتىلىدىغان زاۋۇتلارغا ئوتۇشتىكى بىر سەكرەش، شۇنداقلا ئىجتىمائى ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرىدە بولغان زور ئۆزگىرىش بولۇپ ھىساپلىنىدۇ. ئېنگېلس ئۆزىنىڭ دەسلەپكى ۋاقىتلاردا يازغان «ئەنگلىيە ئىشچىلار سىنىپىنىڭ ئەھۋالى» (1845-يىل) دېگەن ئەسىرىدە، سانائەت ئىنقىلاۋىنىڭ غايەت زور تارىخىي ئەھمىيىتىنى تۇنجى قېتىم ئىلمىي يوسۇندا چۈشەندۈرۈپ بەردى. ماركس «كاپىتال»دا، ئەنگلىيىنى تىپىك مىسال قىلىپ تۇرۇپ، كاپىتالىستىك يېرىك سانائەت تەرەققىياتىنىڭ قانۇنىيىتى ۋە ئاقىۋىتىنى شەرھىلەپ بەردى. لېنىن مۇنداق دەپ كۆرسىتىدۇ: "قول سانائەت ئىشخانىلىرىدىن زاۋۇتلارغا ئوتۇش تېخنىكىدا تۈپ ئۆزگىرىش بولغانلىغىنى كۆرسىتىدۇ..... تېخنىكىدىكى بۇ ئۆزگىرىش بىلەن بىللە كىشىلىغىنى مۇقەررەر شۇنىڭدىن ئىبارەت بولىدۇكى: ئىجتىمائى ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرى ئەڭ قاتتىق بۇزغۇنچىلىققا ئۇچرايدۇ، ئىشلەپچىقىرىشقا قاتناشقۇچىلارنىڭ تۈرلۈك گۇرۇھلىرى ئوتتۇرىسىدا ئۆزۈل-كېسىل بولۇنۇش بولىدۇ، ئەنئەنىلەر بىلەن بولغان ئالاقە تامامەن ئۆزۈلىدۇ، كاپىتالىزىمنىڭ بارلىق قارائىغۇلۇق تەرەپلىرى كوپىيىدۇ ۋە كېڭىيىدۇ، شۇنىڭدەكلا كاپىتالىزىم كاساپىتىدىن ئەمگەك زور مىقداردا ئىجتىمائىلىشىدۇ"①.

① لېنىن. «روسىيىدە كاپىتالىزىمنىڭ تەرەققىياتى». «لېنىن ئەسەرلىرى»، خەنزۇچە نەشرى، 3-توم، 411-بەت.

18 ـ ئەسىردىن كېيىن، ئەنگلىيىنىڭ قول سانائەت ئىشخانىلىرىدا تېخنىكا جەھەتتە ئىنچىكە ئىش تەقسىماتى بارلىققا كەلدى، ئىشلەپ-چىقىرىش جەريانلىرى ئاددىلاشتۇرۇلۇپ، قول ئەمگىگىنىڭ ئورنىغا ماشىنىلارنى ئىشلىتەلەيدىغان دەرىجىگە يەتكۈزۈلدى. ئەملىي تەجرىبىگە باي بولغان مەلىكىلىك ئىشچىلار ۋە تېخنىكىلار كوپلەپ مەيدانغا كەلدى. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، "بۇرژۇئازىيە ئوزىنىڭ سانائەت ئىشلەپچىقىرىشىنى راۋاجلاندۇرۇش ئۈچۈن، تەبىەت جىسىم-لىرىنىڭ فىزىكىلىق خۇسۇسىيەتلىرىنى ۋە تەبىەت كۈچلىرىنىڭ پائالىيەت ئۇسۇللىرىنى تەكشۈرىدىغان پەنگە مۇھتاج ئىدى."① شۇنىڭ ئۈچۈن ئەنگلىيىدە ئاتاقلىق ماتېماتىك ۋە فىزىك نيۇتون (1642 ــ 1727) بارلىققا كەلدى، ئۇ گالىلېينىڭ تەتقىقاتىنى داۋام-لاشتۇرۇپ، بارلىق ماددى ھەرىكەتلەرنى ماتېماتىكا تەكلىملىرى ئارقىلىق ئىپادىلەشكە تىرىشتى.

ئەنگلىيىدە سانائەت تېخنىكىسىدىكى ئىلگىرىلەشنىڭ پاختا توقۇمىچىلىق تارماقلىرىدىن باشلاندى. كەشپ قىلغۇچىلارنىڭ مۇتلەق كوپچىلىگى ئىشچىلار ۋە تېخنىكلار بولدى. 1733 ـ يىلى، مىخانىك كايى ئۇچقۇر موكا بىلەن رەخت توقۇش ئۈسۇلىنى كەشپ قىلىپ، رەخت توقۇش سۈرئىتىنى زور دەرىجىدە تېزلەتتى، بۇ ھال پاختا يىپ قىسچىلىغىنى پەيدا قىلىپ، يىپ ئىگرىش تېخنىكىسىنىڭ ئىلگىرى قىلىنىشىنى ئىلگىرى سۈردى. 1764 ـ يىلى، رەخت توقۇش ئىشچىسى ھاگرىۋوس قول بىلەن ھەرىكەتلەندۈرۈلـ-

---

① ئېنگېلس. «سوتسىيالىزىمنىڭ خىيالدىن پەنگە راۋاجلىنىشى»، 1976 ـ يىل ئۇيغۇرچە نەشرى، 419 ـ بەت.

دىغان يېپ ئىگرىش ماشىنىسىنى ياساپ چىقىپ، ئۇنى ئوز قىزىنىڭ ئىسمى بىلەن "ژېننى ماشىنىسى"① دەپ ئاتىدى. بۇ ماشىنا بىلەن بىرلا ۋاقىتتا 16 دىن 18 غىچە ئۇرچۇق يېپنى ئىگرگىلى بولىدۇ، ئۇنىڭ يېتىشسىزلىگى شۇكى، ئۇنىڭ بىلەن ئىگرىپ چىقىلغان يېپ ئىنچىكە بولۇپ، ئاسان ئۇزۇلۇپ كېتىدۇ. 1769 ـ يىلى، ئاركرايت باشقىلارنىڭ كەشپىياتىنى ئوغرىلاپ، سۇ كۇچى بىلەن ھەركەتلەندۇرۇلىدىغان يېپ ئىگرىش ماشىنىسىنى ياساپ چىقتى. 1771 ـ يىلى، ئۇ مانچېستىردا تۇنجى پاختا توقۇمىچىلىق فابرىكىسىنى قۇردى، بۇ ئەنگلىيە بويىچىمۇ تۇنجى فابرىكا ئىدى. سۇ كۇچى بىلەن ھەركەتلەندۇرۇلىدىغان يېپ ئىگرىش ماشىنىسىنىڭ ھەر بىرىدە 10 دانە ئۇرچۇق بار ئىدى، لېكىن ئۇنىڭ بىلەن ئىگرىپ چىقىلغان يېپ تومراق، پىششىق بولاتتى. 1779 ـ يىلى، كرومپتون دىگەن ئىشچى ژېننى ماشىنىسى ۋە سۇ كۇچى بىلەن ھەركەتلەندۇرۇلىدىغان يېپ ئىگرىش ماشىنىسىنىڭ ئارتۇقچىلىقلىرىنى بىرلەشتۈرۈپ، "ماري" (خېچىر) يېپ ئىگرىش ماشىنىسىنى كەشپ قىلدى، بۇ ماشىنا بىلەن ئىگرىپ چىقىلغان يېپ ھەم ئىنچىكە ھەم چىداملىق ئىدى، ئۇ بىر قېتىم ئايلىنىشتا 3 ـ 4 يۈز ئۇرچۇقنى ھەركەتلەندۇرەلەيتتى. رەخت توقۇش ماشىنىسىنىڭ نىسبى قالاقلىق ھالىتىنى ئوزگەرتىش ئۈچۈن، 1785 ـ يىلى كارترايت دىگەن بىر ئىنجېنىر سۇ كۇچى بىلەن ھەركەتلەندۇرۇلىدىغان رەخت توقۇش ماشىنىسىنى كەشپ قىلىپ، رەخت توقۇش ئۈنۈمىنى 40 ھەسسە ئوستۈردى. بۇنىڭغا ئەگىشىپ كەڭ كولەملىك رەخت توقۇش فابرىكىلىرى بارلىققا كەلدى.

---

① ئۇنىڭ خوتۇنىنىڭ ئىسمى دىگەن گەپمۇ بار.

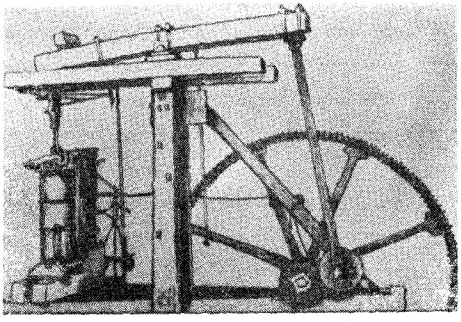

ۋات كەشپ قىلغان تۇنجى پار ماشىنىسى

بىر تېخنىكىنىڭ كەشپ قىلىنىشى يەنە بىر تېخنىكىنىڭ كەشپ قىلىنىشىغا تۈرتكە بولدى، بىر ئىشلەپچىقىرىش تارمىقىدىكى يېڭىلىق يەنە بىر ئىشلەپچىقىرىش تارمىقىدىكى يېڭىلىققا تۈرتكە بولدى، سۇ كۈچىنى ھەركەتلەندۈرگۈچ كۈچ قىلىدىغان ماشىنىلار ئىشلىتىلىدىغان زاۋۇتلارنى پەقەت دەريا بويلىرىغا قۇرۇشقا توغرا كەلگەچكە، جۇغراپىيە ۋە پەسىل جەھەتلەردە چەكلىمگە ئۇچرايتتى. 1769-يىلى، شاگىرتلىقتىن كىلىپ چىققان شوتلاندىيە مخاينىكى جامېس ۋات (1736—1819) بۇرۇنقىلارنىڭ كەشپىياتلىرى ئاساسىدا، تۇنجى پار ماشىنىسىنى ياساپ چىقتى؛ 1782-يىلى، ئۇ يەنە بىرلەشمە پار ماشىنىسىنى مۇۋەپپەقىيەتلىك ياساپ چىقتى، ئۇنىڭدا سۇمبىلاش ھەركىتى ئايلانما ھەركەتكە ئايلاندۇرۇلدى. ۋاتنىڭ پار ماشىنىسى ئىشلىتىلىدىغان تۇنجى يېپ ئىگىرىش فابرىكىسى 1784-يىلى قۇرۇلدى. پار ماشىنىسى باشقا سانائەت تارماقلىرىدىمۇ كەڭ قوللىنىلدى ھەمدە ياۋروپا قۇرۇقلۇغىغا تارالدى، بۇنىڭ بىلەن سانائەتتىكى ئىشـ

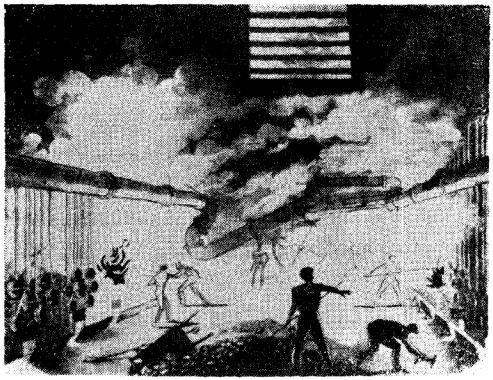

19 ـ ئەسرىنىڭ باشلىرىدىكى ئەنگلىيە گاز زاۋۇدى

لەيچىقىرىش ئۇنۇمدارلىقى زور دەرىجىدە ئوستۇرۇلدى.

، ماشىنا سانائىتىنىڭ تەرەققىياتى تومۇر ئېرىتىش ۋە كومۇر قېزىش سانائەتلىرىنىڭ تەرەققىياتىنى ئىلگىرى سۈردى، شۇنداقلا قاتناش ـ تىرانسپورتتىكى يېڭىلىقلارغىمۇ تۈرتكە بولدى. 1819 ـ يىلى، تۇنجى پار پاراخودى ئاتلانتىك ئوكيانىنى كېسىپ ئوتتى؛ 1825 ـ يىلى، تۇنجى تومۇريول ئەنگلىيىدە سىناق قىلىندى. قاتناش ـ تىرانسپورت ئىشلىرىنىڭ تەرەققى قىلىشى ئۇز نۆۋىتىدە كومۇر، تومۇر سانائەتلىرىنىڭ راۋاجلىنىشىنى ئىلگىرى سۈردى. لېكىن، 19 ـ ئەسرىنىڭ 30 ـ يىللىرىغىچە، چوڭ ماشىنىلار ئىشلىتىلمەيدىغان زاۋۇتلار پەقەت توقۇمىچىلىق تارماقلىرى بىلەنلا چەكلەندى، 40 ـ يىللاردىن كېيىن ئاندىن ئېغىر سانائەت تارماقلىرىغا كېڭەيتىلدى.

سانائەت ئىنقىلاۋى ئارقىسىدا ئەنگلىيىدە ئىشلەپچىقىرىش غايەت زور دەرىجىدە ئاشتى، پاختا توقۇمىچىلىق مەھسۇلاتلىرىنىڭ مىقدارى 1785 ـ يىلى 40 مىليون يارد (بىر يارد 0.9144 مېتىرغا تەڭ) بولغان بولسا، 1850 ـ يىلى 2 مىليارت يارداقا يەتتى؛ كومۇر مەھسۇلاتىنىڭ مىقدارى 1800 ـ يىلى تەخمىنەن 10 مىليون تونىا، 1830 ـ يىلى 15 مىليون تونىا بولغان بولسا، 1850 ـ يىلى 49 مىليون تونىغا يەتتى؛ تومۇر مەھسۇلاتىنىڭ مىقدارى 1800 ـ يىلى 250 مىڭ تونىا، 1830 ـ يىلى 680 مىڭ تونىا بولغان بولسا، 1850 ـ يىلى 2 مىليون 250 مىڭ تونىغا يەتتى.

ئەنگلىيە بۇرژۇئازىيىسى ئەنگلىيە ئىمپېرىيىسىنىڭ دېڭىزدىكى، سودا جەھەتتىكى ۋە مۇستەملىكىلەردىكى زومىگەرلىك ئورنىدىن پايدىلىنىپ، ئۆز مەھسولاتلىرىنى دۇنيا بازارلىرىغا بولۇپمۇ مۇستەملىكە ۋە يېرىم مۇستەملىكىلەرگە ئېلىپ بېرىپ سېتىش ئارقىلىق، مۇستەملىكىلەرنىڭ ئىشلەپچىقىرىشىغا بۇزغۇنچىلىق قىلدى ۋە باشقا دولەتلەرنىڭ تاۋارلىرىنى چەتكە قاقتى. ھىندىستان ئەسلىدە ئەنگلىيىگە سېپتا پاختا توقۇمىچىلىق بۇيۇملىرىنى چىقىراتتى، ئەمما سانائەت ئىنقىلاۋىدىن كېيىن، ئەنگلىيىنىڭ پاختا توقۇمىچىلىق بۇيۇملىرى ھىندىستاندا كوپلەپ سېتىلدى، 1820 ـ يىلى ھىندىستانغا چىقىرىلغان پاختا توقۇمىچىلىق بۇيۇملىرى 11 مىليون يارد بولغان بولسا، 1840 ـ يىلغا بارغانسىرى تازا كوپىيىپ 145 مىليون ياردقا يەتتى، دېمەك ئەنگلىيىنىڭ لانكاشىر كاپىتالىستلىرى ھىندىستانىنىڭ پاختا توقۇمىچىلىق سانائىتىنى ئۆزۈل ـ كېسىل ۋەيران قىلىۋەتتى. ئاسىيا، ئافرىقا ۋە لاتىن ئامېرىكىسى ئەللىرىمۇ شۇنىڭغا ئوخشاش تەقدىرگە قالدى. 1820 ـ يىلى، ئەنگلىيىنىڭ ياۋروپاغا چىقارغان پاختا توقۇمىچىلىق

بۇيۇملىرى 128 مىليون يارد بولغان بولسا، 1840 ـ يىلى 200 مىليون يارد‌قا يەتتى؛ ھالبۇكى، ئۇنىڭ يەنە شۇ مەزگىلدە ئاسىيا، ئافرىقا ۋە لاتىن ئامېرىكىسىغا چىقارغىنى 80 مىليون يارددىن كوپەيىپ 529 مىليون يارد‌قا يەتتى. مۇستەملىكىلەر ئەنگلىيە پاختا توقۇمىچىلىق بۇيۇملىرىنى ساتىدىغان بازارلارغا ۋە پاختا بىلەن تەمىنلىنىدىغان بازىلارغا ئايلىنىپ قالدى. ئەنگلىيە پۈتۈن دۇنيا بويىچە ئەڭ چوڭ ئېكسپىلاتاتسىيە قىلغۇچى بولۇپ قالدى. ئەنگلىيىنىڭ باشقا كاپىتالىستىك دولەتلەر بىلەن بولغان رىقابىتىمۇ بارغانسېرى كەسكىنلەشتى.

سانائەت ئىنقىلابىدىن ئىلگىرى ئەنگلىيىنىڭ ئىگىلىك ۋە ئاھالە جايلىشىش ئەھۋالىنى ئۆزگەرتتى. ئەسلىدە ئىگىلىگى قالاق، ئاھالىسى ئاز بولغان غەربىي شىمال بۇ چاغدا پاختا توقۇمىچىلىق سانائىتى ۋە كومۇر ـ تومۇر سانائىتىنىڭ مەركىزى بولۇپ قالدى، مانچېستېر، بىرمىنگام، لىۋېرپۇل، گلاسگوۋ، نيۇكاسلغا ئوخشاش يېڭى سانائەت شەھەرلىرى تېزلىكتە يېتىشىپ چىقتى. 1801 ــ 1851 ـ يىللىرى، ئەنگلىيىنىڭ ئاھالىسى 10 مىليون 900 مىڭدىن كوپەيىپ 21 مىليون (ئىرلاندىيەدىكىسى بۇنىڭ سىرتىدا)غا يەتتى، 1851 ـ يىلغا يەتكەندە، شەھەر ئاھالىسى يېزا ئاھالىسىدىن ئېشىپ كەتتى، ئىشچىلارنىڭ سانى 4 مىليون 800 مىڭغا يەتتى.

كاپىتالىستىك سانائەت ئىنقىلابىدىن بىلەن سوتسىيالىستىك سانائەتلەشتۈرۈش ئوتتۇرىسىدا نۇرغۇن توپ پەرقلەر بار، ئەمما ئەڭ ماھىيەتلىك پەرق شۇكى، سوتسىيالىستىك سانائەتلەشتۈرۈشتە پۈرولېتارىيات دىكتاتۇرىسىنى مۇستەھكەملەش، ئەمگەكچى خەلقنىڭ ماددىي ۋە مەدەنىيەت سەۋىيىسىنى ئوستۈرۈش، تەرەققىي قىلىۋاتقان دولەتلەرنىڭ ئىقتىسادىي قۇرۇلۇشىغا ياردەم بېرىش مەقسەت قىلىنىدۇ؛

كاپيتالىستىك سانائەت ئىنقىلاۋىدا بولسا، بۇرژۇئا دىكتاتۇرىسىنى كۈچەيتىش، كاپيتالىستلار ئالدىغان پايدىنى كوپەيتىش، ئوز دولىتىدىكى ۋە چەتئەللەردىكى خەلق ئۇستىدىكى ئېكسپلاتاتسيىنى كۈچەيتىش مەقسەت قىلىنىدۇ. ئېنگېلىس «ئەنگلىيە ئىشچىلار سىنىپىنىڭ ئەھۋالى» دىگەن ئەسەردە، ماركس «كاپيتال»دا ئەنگلىيە زاۋۇت، كانلىرىدىكى كاپيتالىستلارنىڭ ئىشچىلار بولۇپمۇ ئايال ئىشچىلار ۋە بالا ئىشچىلار ئۇستىدىكى دەھشەتلىك ئېكسپلاتاتسىيسى ۋە زۇلمى ئۇستىدىن غەزەپ بىلەن شكايەت قىلدى. ئۇ يەردە ئون ياشقا توشمغان بالىلار رەھىمسىز تۇردە زاۋۇت ۋە كانلارغا كىرگۈزۈلۈپ، كۈنىگە 10 نەچچە سائەت ئەمگەك قىلدۇرۇلاتتى. ئىشچىلارنىڭ تۇرمۇش شارائىتى ئىنتايىن ناچار ئىدى، ئەر-خوتۇن،

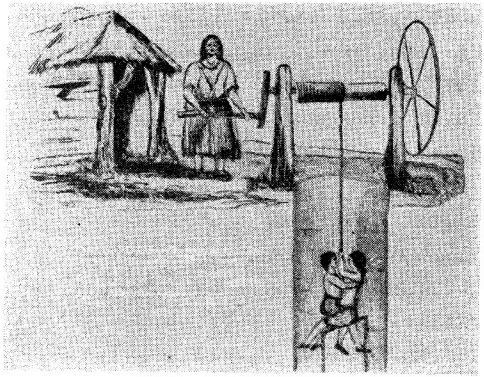

كان قۇدۇغىغا چۈشۈۋاتقان ئايال ئىشچىلار

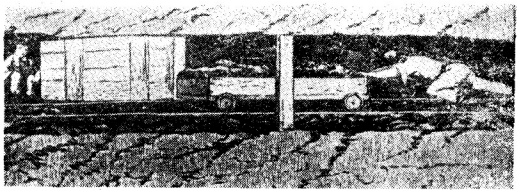

خاڭدا ئەمگەك قىلۇاتقان بالا ئىشچىلار

ئوغۇل-قىزلار ۋە نەۋرىلەر بولۇپ بىرنەچچە ئەۋلات كىشى كەچلىك بىر ئويدە قىسىلىپ ئولتۇراتتى؛ زاۋۇتلاردا ھاۋا ئالماشتۇرۇش ئۈسكۈنىسى زادىلا يوق ئىدى. دۇنيا بويىچە سانائىتى ئەڭ تەرەققىي قىلغان ئەنگلىيە كەمبەغەللەر مەھەللىسى ئەڭ مەركەزلەشكەن، خولپرا، چېچەك، كېزىك ۋە سىل قاتارلىق يۇقۇملۇق كېسەللەر تارقىلىپ يۈرگەن جايغا ئايلىنىپ قالدى. كاپىتالىستلار ئەر ئىشچىلارنى ئايال ئىشچىلار بىلەن، ئەنگلىيىلىك ئىشچىلارنى شوتلاندىيىلىك ئىشچىلار بىلەن چەتكە قېقىپ، شۇ ئارقىلىق ئىش ھەققىنى توۋەنلىتىپ، ئىشچىلار سىنىپىدا پارچىلىنىش پەيدا قىلاتتى. يېزىلاردىكى ئائىلە قول سانائىتىنىڭ ماشىنا ئىشلىتىلىدىغان زاۋۇتلار تەرىپىدىن ۋەيران قىلىنىشى نەتىجىسىدە، يەنە زور بىر تۈركۈم ئىشسىزلار زاپاس قوشۇنى پەيدا بولدى. جەمىيەتنىڭ ئىككى قۇتۇپقا بولۇنۇشى تېخىمۇ گەۋدىلىك بولدى: بىر تەرەپتە ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىنى ئىگىلىۋالغان بۇرژۇئازىيە، يەنە بىر تەرەپتە ئىككى قولىدىن باشقا ھىچنىمىسى بولمىغان پۈرولېتارىيات تۇراتتى.

سانائەت ئىنقىلاۋى غايەت زور ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنى يارىتىتى، لېكىن ئۇنىڭ ئەڭ مۇھىم نەتىجىسى ئىشلەپچىقىرىش

مۇناسىۋەتلىرىنىڭ ئۇزگەرگەنلىگىدىن ئىبارەت بولدى: يېقىنقى زامان سانائەت بۇرژۇئازىيسى بىلەن سانائەت پۇرولېتارىياتى تۇنجى قېتىم تارىخ سەھنىسىگە چىقتى. يېڭى ماشىنىلار ئىشلىتىلىدىغان سانائەتنىڭ قۇرۇلۇشى سىنىپىي كۆرەش ۋەزىيىتىدە تۆپ ئۆزگىرىشنى كەلتۈرۈپ چىقاردى. بۇرژۇئازىيەنىڭ ئىچكى قىسمىدىكى زىددىيەت كەسكىنلەشتى: سانائەت كاپىتالىستلىرى بىلەن پۇل مۇئامىلە، يەر ۋە سودا كاپىتالىستلىرىنىڭ قارىمۇ-قارشىلىغى كۈندىن-كۈنگە كۈچەيدى، سانائەت كاپىتالىستلىرى سودا ساھەسىدىكى بارلىق مەنپەئەتدارلىق شىركەتلىرى (مەسىلەن شەرقىي ھىندىستان شىركىتى)نىڭ ئىمتىيازلىرىنى بىكار قىلىش، چېگرا بېجىنى تۇڭلىتىش، ئەركىن سودىنى ئۆزۈل-كېسىل يولغا قويۇشنى بولۇپمۇ دولەت ھاكىمىيىتىدىن تەڭ بەھرىمەن بولۇشنى تەلەپ قىلدى. ئېنگېلس مۇنداق دەپ كۆرسىتىدۇ: "يېڭى سانائەت يولغا قويۇلغاندىن بۇيان، ..... ئەنگلىيەدە يەر ئاقسۆڭەكلىرى بىلەن بۇرژۇئازىيىدىن ئىبارەت بۇ ئىككى سىنىپنىڭ ھوكۈمرانلىق تالىشىش تەلەپلىرىنىڭ ئەڭگلىيەدىكى پۈتۈن سىياسى كۆرەشنىڭ مەركىزى بولغانلىغى ھەممىگە مەلۇم."① 1815—1832-يىللار بۇ كۆرەش ئەڭ كەسكىن بولغان يىللار بولدى.

لېكىن، "بۇرژۇئازىيە ئۆزىنى ھالاك قىلىدىغان قورال ياساش بىلەنلا قالمىدى؛ ئۇ يەنە بۇنداق قوراللىنى ئىشلىتىدىغان كىشىلەرنى—ھازىرقى زامان ئىشچىلىرىنى يەنى **پۇرولېتارلارنى** ۋۇجۇدتقا

---

① ئېنگېلس. «لىۋدۋىگ فېيېرباخ ۋە نېمىس كلاسسىك پەلسەپىسىنىڭ ئاخىرى»، 1975-يىل ئۇيغۇرچە نەشرى، 75-بەت.

كەلتۇردى.»① پۇرولېتارىيات ئازاپ-ئوقۇبەت تارتىدىغان سىنىپلا ئەمەس، بەلكى پۈتۈن ئىنسانىيەتنى ئازاتلىققا چىقىرىش ۋەزىپىسىنى ئۈستىگە ئالغان سىنىپ؛ ئۇ-بۇرژۇئازىيىنىڭ گورکارى. پورولېتارىيات دۇنياغا كەلگەن كوندىن تارتىپلا بۇرژۇئازىيىگە قارشى كۈرەشنى باشلىدى. ئەنگلىيە ئىشچىلار سىنىپى 18-ئەسىرنىڭ 60-يىللىرىنىڭ ئاخىرلىرىدىلا كاپىتالىستلارنىڭ زۇلمىغا ماشىنىلارنى چېقىۋېتىش ۋە زاۋۇت بىنالىرىنى بۇزۇۋېتىش قاتارلىق كۈرەش ئۇسۇللىرى بىلەن قارشىلىق كورسەتكەن ئىدى. 1811—1812-يىللىرى، لۇدنىڭ نامى بىلەن ئاتالغان ماشىنا چېقىش ھەرکىتى (لۇد ھەرکىتى) نوتتىنھام، لانكاشىر، يورك قاتارلىق ۋىلايەتلەردە يۈقۇرى پەللىگە يەتتى. ئىشچىلار سىنىپىنىڭ ئۆزلۈكسىز ئېلىپ بارغان كۈرەشلىرى 1824-يىلى ھوكۈمەتنى ئىشچىلارنىڭ تەشكىلاتقا ئۇيۇشۇشىنى مەنئى قىلىش قانۇنىنى ئەمەلدىن قالدۇرۇشقا مەجبۇر قىلدى. 1829-يىلى، توقۇمىچىلىق ئىشچىلىرىنىڭ تۇنجى مەملىكەتلىك تەشكىلاتى قۇرۇلدى. "1830-يىلدىن باشلاپ، بۇ ئىككى دولەتتە (ئەنگلىيە ۋە فرانسىيە كوزدە تۇتۇلدۇ) ئىشچىلار سىنىپى، يەنى پۇرولېتارىيات، ھوكۈمرانلىقنى قولغا ئېلىش ئۈچۈن كۈرەشكۈچى ئۇچىنچى جەڭچى، دەپ ئېتىراپ قىلىندى..... بۇ 3 چوڭ سىنىپنىڭ (يەرئاقسوڭەكلىرى، بۇرژۇئازىيە ۋە پۇرولېتارىيات كوزدە تۇتۇلدۇ) كۈرىشى ۋە ئۇلارنىڭ مەنپەئەت توقۇنۇشلىرى ھازىرقى زامان تارىخىنىڭ ھەركەتلەندۈرگۈچ كۈچى، ئاز دېگەندىمۇ ئەڭ ئالغا كەتكەن بۇ

① ماركس-ئېنگېلس. «كوممۇنىستلار پارتىيە خىتابنامىسى»، 1971-يىل ئۇيغۇرچە نەشرى، 54-بەت.

ئىككى دولەتنىڭ ھازىرقى زامان تارىخىنىڭ ھەرقەتلەندۈرگۈچ كۈچى".①

شۇنىڭدىن ئېتىۋارەن، پۈرولېتارىيات مۇستەقىل سىياسى كۈچ بولۇش سۈپىتى بىلەن تارىخ سەھنىسىگە چىقتى.

3 - بۆلۈم ئامېرىكا مۇستەقىللىق ئۇرۇشى (1775—1783)

ئەنگلىيىنىڭ مۇستەملىكىچىلىك بۇلاڭچىلىغى ۋە سىرتقا قىلغان كېڭەيمىچىلىگى ئۇنىڭ مۇستەملىكە خەلقلىرى بىلەن بولغان زىددىيەتلىرىنى كەسكىنلەشتۈردى. ئەنگلىيە بىلەن فرانسىيىنىڭ توقۇنۇشى ۋە تالىشىشى شىمالىي ئامېرىكىدىكى مۇستەملىكە خەلقلىرىنىڭ ئەنگلىيىگە قارشى كۈرىشى ئۈچۈن پايدىلىق شەرت-شارائىت يارىتىپ بەردى. ئەنگلىيە فرانسىيە بىلەن قىلغان ئۇزاق مۇددەتلىك ئۇرۇش داۋامىدا ئۇنىڭ ئەمىلىي كۈچىنى خوراتتى. 7 يىل داۋام قىلغان ئەنگلىيە-فرانسىيە ئۇرۇشى ئاياقلاشقاندىن كېيىن، ئەنگلىيە ئۇنىڭ مۇستەملىكىچىلىك ھوكۇمرانلىغىنى مۇستەھكەملەش ۋە بىر قىسىم قەرزلىرىنى مۇستەملىكە خەلقلىرىگە ئارتىپ قويۇش ئۈچۈن، شىمالىي ئامېرىكىدىكى مۇستەملىكىلەرگە قارىتا ۋىنتسىن چېگىتىپ، تىزگىنلەش ۋە بۇلاڭ-تالاڭنى كۈچەيتتى. ئەنگلىيىنىڭ تەۋرۈلۈكلىرى شىمالىي ئامېرىكىدىكى ئىنقىلاۋىي خەلقنىڭ غەزەپلىك قارشىلىغىنى قوزغاپ،

---

①ئېنگېلس. «لىيۇدۋىگ فېيېرباخ ۋە نېمىس كىلاسسىك پەلسەپىسىنىڭ ئاخىرى»، 1975 - يىل ئۇيغۇرچە نەشرى، 75 — 76 - بەتلەر.

ئامېرىكا مۇستەقىللىق ئۇرۇشىنىڭ پارتلىشىغا سەۋەپچى بولدى.

شىمالىي ئامېرىكىنىڭ ھەقىقى خوجايىنى ئەنگلىيىنىڭ شىمالىي ئامېرىكىدا قۇرغان تۇنجى مۇستەملىكىسى ۋىرگىنىيە بولدى (1607-يىل). بىر ئەسىردىن كۆپرەك ۋاقىت ئۆتكەن، ئەنگلىيە ئاتالمىش ئۇكيان قىرغاقلىرىدىكى ئەڭ باي جايلارنى بېسىۋېلىپ، ئىلگىرى-كېيىن بولۇپ 13 مۇستەملىكە قۇردى.① ئەڭ دەسلەپكى بىرنەچچە مۇستەملىكىنى ئەنگلىيە پادىشاسىنىڭ ئالاھىدە تەستىقى بىلەن مۇستەملىكىچىلىك شىركەتلىرى قۇرغان ئىدى، بۇ شىركەتلەرنىڭ پايچىكىلىرى ئاقسۆڭەكلەر ۋە سودىگەرلەر ئىدى. لېكىن، شىمالىي ئامېرىكىنى ھەقىقى ئاچقانلار ھىندىانلار، ياۋروپادىن كەلگەن جاپاكەش ئامما ۋە ئافرىقىلىق نېگىرلار ئىدى.

شىمالىي ئامېرىكا قۇرۇقلۇغى ئەسلىدە ھىندىانلار ئولتۇراقلاشقان جاي ئىدى. 15-ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىدا، كولومبو ئامېرىكا قىتئەسىگە كەلگەندە، شىمالىي ئامېرىكىدا تەخمىنەن بىر مىليون 500 مىڭ ھىندىان بار بولۇپ، ئۇلار ئۇرۇقداشلىق جامائەسى باسقۇچىدا تۇراتتى. 16-ئەسىردىن كېيىن، ئىسپانىيە، گوللاندىيە، فرانسىيە ۋە ئەنگلىيە بەس-بەس بىلەن شىمالىي ئامېرىكىغا كېلىپ مۇستەملىكە قۇردى. ياۋروپالىقلار دەسلەپتە شىمالىي ئامېرىكىغا كەلگەندە، ھىندىانلاردىن كومەك قوناق، پەمىدۇر ۋە كاۋا قاتارلىق زىرائەتلەرنى تېرىش ئۇسۇلىنى، ئورماندا ياشاش ۋە جەڭ قىلىش تېخنىكىسىنى ئۆگەنگەن.

---

① مۇستەملىكىلەر شىمالىدا 4: ماسساچۇسېتس، رود-ئايلېند، يېڭى خامپشىر، كونىكتىكۇت، بۇلار قوشۇلۇپ يېڭى ئەنگلىيە دەپ ئاتالمىدۇ؛ ئوتتۇرا قىسىمدا 4: پېنسلۋانىيە، نيۇ-يورك، يېڭى جېرزى، دېلاۋار؛ جەنۇبتا 5: ۋىرگىنىيە، ماريلاند، شىمالىي كارولىنا، جەنۇبىي كارولىنا، جورجىيا.

كىلىرىنى شۇنىڭدەك بېلىق تۇتۇش، ئوۋ ئوۋلاش، كېمە ياساش ئۇسۇلىنى ئۆگەنىدى. لېكىن ئۇلار مۇھىت بىلەن تونۇشقانىدىن كېيىن، ئاستا-ئاستا ھىندىنانلارنىڭ يەرلىرىنى تارتىۋېلىش، ئۇلارنىڭ كەنتلىرىنى كويدۇرۇۋېتىشكە باشلىدى. مۇستەملىكىچىلەر بارغانلا يېرىدە، ھىندىنانلارنى ئولتۇرەتتى، ئۇلارنىڭ، قانلىرى دەريا بولۇپ ئاقاتتى، ئايالار ۋە بالىلارمۇ ئولۇمدىن قۇتۇلالمايتتى. ئەنگلىيە مۇستەملىكىچىلىرى ۋىرگىنىيىگە بېسىپ كىرگەندىن كېيىنكى 12 يىل ئىچىدە، ئۇ يەردىكى ھىندىنانلار تۈگەل ئولتۇرۇۋېتىلدى، جامېس دەرياسىنىڭ يۇقۇرىدىكى 100 كىلومېتىر دائىرىدىكى يەرلەرنىڭ ھەممىسى ئەنگلىيىلىك پوممىشكىلارنىڭ كەڭ ئېتىزىغا ئايلاندۇرۇلدى. مۇستەملىكىچىلەر ھەتتا ھىندىنانلارنىڭ چېچى بار باش تېرىسىنى يۇقۇرى باھادا سېتىۋالاتتى، تاكى 1720-يىلغا كەلگەندىمۇ ھەر بىر باش تېرىسىگە 100 فۇنت ئىستېرلىڭ مۇكاپات بېرىلەتتى! ئىنسانىيەت قېلىپىدىن چىقىپ كەتكەن بۇنداق زوراۋانلىق تۇپەيلىدىن ھىندىنانلارنىڭ سانى كۇنسايىن ئازىيىپ كەتتى. ئەركىنلىكنى بەكمۇ سۆيىدىغان ھىندىنانلار ئولۇپ كەتسىمۇ مۇستەملىكچىلەرنىڭ قۇلى بولۇشنى خالىمای، تاجاۋۇزچىلىقا، قىرغىنچىلىققا، قۇل قىلىشقا قارشى كوپ قېتىم باتۇرانە كۇرەشلەرنى ئېلىپ باردى، بۇنىڭ ئىچىدە ئەڭ گەۋدىلىك بولغىنى ھىندىنانلارنىڭ ئوز يولباشچىسى مېتاكوم رەھبەرلىگىدە 1675—1676-يىللىرى ئېلىپ بارغان ئۇرۇشى ("فىلىپ شاھ" ئۇرۇشى دەپمۇ ئاتىلىدۇ) بولدى. مېتاكوم يېڭى ئەنگلىيىنىڭ ھەرقايسى قەبىلىلىرىدىن 10 مىڭ جەڭچىنى ئۇيۇشتۇرۇپ، نۇرغۇن مۇستەملىكە كەنتلىرىنى يوقاتتى. ئەنگلىيە مۇستەملىكچىلىرى بۇ قوزغىلاڭنى 2 يىلدا ئاران باستۇردى.

بۇ مۇستەملىكىچىلەر بىلەن بىللە شىمالىي ئامېرىكا قۇرۇقلۇغىغا كەلگەن كوچمەنلەرنىڭ كوپ قىسمى فېودالىلىق زالىم هوكۇمرانلىقىنىڭ زىيانكەشلىگىگە ۋە دىنىي زۇلۇمغا ئۈچرىغان ئەنگلىيە ئەمگەكچىلەر ئاممىسى شۇنىڭدەك ئەنگلىيە چوڭ پومىشچىكلىرى تەرىپىدىن يۇرتىدىن قوغلۇۋېتىلگەن ئىرلاندىيە، شوتلاندىيە كەمبەغەل دىخانلىرى ئىدى. كەينى-كەينىدىن شىمالىي ئامېرىكا قۇرۇقلۇغىغا كوچۇپ كەلگەنلەر ئىچىدە يەنە 30 يىللىق ئۇرۇش① داۋامىدا خانۇەيران بولغان گېرمانىيە نامراتلىرى ۋە دىنىي زىيانكەشلىكىگە ئۈچرىغان فرانسىيە پروتېستانتلىرى بار ئىدى. كوچمەنلەرنىڭ زور كوپچىلىگى تۇرمۇش ۋاستىلىرىدىن ئايرىلىش بىلەنلا قالماستىن، بەلكى قاتمۇ-قات قەرزگە بوغۇلغان، ئۇلار ئۇزىنى سېتىپ، بىرقانچە يىل ئىشلەپ بېرىش توغرىسىدا يالىغۇچىلار بىلەن پۈتۈم تۈزۈپ، شىمالىي ئامېرىكىدا "ئاق تەنلىك قۇل" بولۇشقا مەجبۇر بولغان ئىدى. ئامېرىكا مۇستەقىل بولۇشنىڭ هارپىسىغچە، مولچەرلىنىشچە، ئامېرىكىدىكى كوچمەنلەرنىڭ 3 تىن 2 قىسمى پۈتۈم تۈزگەن قۇللار ئىدى. چوڭ پومىشچىكلار ئەسلىدە ئۇلارنى مەڭگۈگە يەرگە بەنت قىلىپ قويماقچى بولغان ئىدى، لېكىن ئۇلارنىڭ قارشىلىق كورسىتىپ كۆرەش قىلىشى، ئۇنىڭ ئۈستىگە شىمالىي ئامېرىكىنىڭ زىمىنى كەڭ بولۇشى تۈپەيلىدىن، ئۇلار ئۇزلىرىنى "ئاق تەنلىك

① 30 يىللىق ئۇرۇش (1618 — 1648)چېخ خەلقىنىڭ مۇقەددەس رىم ئىمپېرىيىسىنىڭ زۇلمىغا قارشىلىق كورسىتىشى بىلەن باشلانغان، كېيىنكى ۋاقىتلاردا فرانسىيە، ئىسپانىيە، دانىيە، شۋېتسىيە ۋە گوللاندىيىلەرمۇ قاتناشقان، شۇنىڭ بىلەن بۇ ئۇرۇش ياۋروپادىكى چوڭ دولەتلەر ئارىسىدىكى فېودالىلىق يېغىغا ئايلانغان.

قۇل" قىلىپ قويغان پۈتۈمنىڭ مۇددىتى توشقاندىن كېيىن، كويىنچە، باشقا جايغا بېرىپ، بوز يەر ئىچىپ، ئوز ئالدىغا تېرىقچىلىق قىلىدىغان ئۇششاق دېخان بولۇپ قېلىشتى، شۇ سەۋەبتىن، شىمالىي ئامېرىكىدا فېودالىلىق يانچىلىق تۈزۈمنى يولغا قويۇش غەرىزى ئەمەلگە ئاشمىدى. "ئاق تەنلىك قۇللار"نىڭ بەزىلىرى كېيىنچە قول سانائەت ئىشخانىلىرىنىڭ ياكى كانلارنىڭ يالانما ئىشچىسى بولۇپ قالدى.

ئافرىقىدىن مەجبۇرى ئېلىپ كېلىنگەن نۇرغۇنلىغان نېگىر قۇللار ھەممىدىن بەك ئازاپ-ئوقۇبەت چەكتى. بىرىنچى تۈركۈم نېگىر-لارنى گوللاندىيە قۇل بىدىكلىرى 1619-يىلى ۋىرگىنىيە مۇستەملە-كىسىگە ساتتى. مۇستەقىللىق ئۇرۇشىنىڭ ھارپىسىغا كەلگەندە، ئەنگلىيەگە قاراشلىق 13 مۇستەملىكىدە جەمئى 500 مىڭ نېگىر قۇل بولۇپ، پۈتۈن ئاھالىنىڭ 20 پىرسەنتىنى تەشكىل قىلدى. 1770-يىلى يالغۇز رود-ئايلېند دېگەن جايدىكى قۇل ساتىدىغان كېمىلەر 150 كە يەتتى. نيۇ-يورك، ۋاشىنگتون قاتارلىق شەھەرلەر شۇ زاماندا قۇل سودىسى بولىدىغان بازار ئىدى. ۋىرگىنىيىنىڭ جەنۇبىدىكى 5 مۇستەملىكىدىكى تاماكا، شال ۋە نىل بويىاق چوڭ ئېكىنزارلىق ئىگىلىرى نېگىر قۇللارنى قاتتىق ئېكسپىلاتاتسىيە قىلىش يولى بىلەن بېيىدى. نېگىر قۇللار پۈتۈنلەي "تېرىلغۇ ئۇلاقلىرى" قاتارىدا ئىشلىتىلەتتى، كۆنىگە 18-19 سائەت ئەمگەك قىلىشقا مەجبۇر قىلىناتتى، ئۇلار ئېكىنزارلىق ئىگىلىرىنى ئوزلىرىنىڭ قان-تېرى بىلەن سەمرىتىمۇ، ئوزلىرى ئاچ-يالىڭاچلىقتا تۇرمۇش كەچۈرەتتى، ئۇلار-نىڭ بەدىنىنى جاراھەت قاپلىغان ئىدى، ئۇلار تۇرلۇك كېسەللەرگە گىرىپتار بولاتتى. ئاق تەنلىكلەر نېگىر قۇللارنى خالىغانچە ئولتۇ-

رەتتى، كرىستقا مخلايتتى، كويدۇرۇپ ئولتۇرەتتى، ئۇلارنىڭ قول-پۇتلىرىنى كېسۋېتەتتى، ئۇلارنى سېتىۋېتەتتى ياكى ئاربىيەت بېرەتتى، لېكىن قانۇنىي جازاغا تارتىلمايتتى. ئىنسانىيەت قېلىپىدىن چىققان مۇئامىلە نېگىر قۇللارنى جىسمانى ۋە روھىي جەھەتتىن نابۇت قىلاتتى. ئەڭ قاۋۇل ئەمگەك كۈچلىرىمۇ 7-8 يىل ئازاپلىنىپ ھاياتىدىن ئايرىلاتتى ياكى مېيىپ بولۇپ قالاتتى.

نېگىر قۇللار ھەر خىل شەكىلدە قارشىلىق كۆرسىتىپ كۆرەش ئېلىپ باردى. نېگىرلارنى قۇل قىلىش تۈزۈمى يولغا قويۇلغان پۈتكۈل مەزگىلدە بولغان قوزغىلاڭلارنىڭ خاتىرىلەنگەنلىرىلا 250 قېتىمغا يەتتى. 1739-يىلى جەنۇبىي كارولىنىدا بولغان بىر قېتىملىق قانىلىق توپىلاڭدا، قوراللانغان نېگىر قۇللار بىلەن مۇستەملىكە ھەربىي-ساقچىلىرى ئوتتۇرىسىدا شىددەتلىك ئېلىشىش بولۇپ، ئاق تەنلىك غالچىلاردىن 21 كىشى ئولتۇرۇلدى، نېگىر قۇللاردىن 44 كىشى قۇربان بولدى. بۇ قېتىمقى قوزغىلاڭدىن كېيىن، جەنۇبىي كارولىنىدا يېڭى قۇللار قانۇنى تۈزۈلۈپ، نېگىرلارنىڭ يازما گۇۋاڭنامىسز ئۇز ئىختىيارى ھېڭىپ يۈرۈشىگە يول قويۇلمايدىغانلىقى، قورال ئېلىپ يۈرگەن، يوشۇرۇن كورۇشۇپ سۆيىقەست پىلانلىغانلارغا ئولۇم جازاسى بېرىلىدىغانلىقى بەلگىلەندى. لېكىن بۇ ئەكسىيەتچىل پەرمانلار نېگىرلارنىڭ قارشىلىغى ۋە كۈرىشىنى توسىيالمىدى.

كاپىتالىزىمنىڭ تەرەققى قىلىشى شىمالىي ئامېرىكا قۇرۇقلۇغىدا ئەزەلدىنلا فېئودالىق ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرى يوق ئىدى. ھىندىنانلارنىڭ ئېپتىدائىي جامائە تۈزۈمىنى ھىسابقا ئالمىغاندا، مۇستەملىكە جەمىيىتى "باشتىلا بۇرژۇئازىيە ئاساسىغا قۇرۇلدى".①

① ئېنگېلس. «سوتسىيالىزىمنىڭ خىيالدىن پەنگە راۋاجلىنىشى»، 1976-

ئەنگلىيە مۇستەملىكىچىلىرى ئوز مەملىكىتىدىن ئېلىپ كەلگەن فېو-دالىق قالدۇقلار، مەسىلەن، نەرسە بىلەن تولىنىدىغان يەرئىجارە-سى① ۋە مال-مۇلۇككە چوڭ ئوغۇل ۋارىسلىق قىلىش تۈزۈمى، ھوكۇمران ئورۇنغا ئىگە بولالمىدى، ئۇلار بىلەن بىللە كىرگۈزۈل-گەن كاپىتالىستىك ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرى بولسا تېز ئوسۇپ باردى.

يېزا ئىگىلىگى مۇستەملىكىلەردە يەنىلا ئاساسىي ئىگىلىك تارمىغى ئىدى، ئۇنىڭدا ئىگىلىك باشقۇرۇش ئۇسۇلى خىلمۇ-خىل بولۇپ، ئاساسلىغى شىمالىدا ئۇششاق دېخان ئىگىلىگى، ئوتتۇرا قىسمىدا چوڭ دېخانچىلىق مەيدانى ئىگىلىگى، جەنۇبتا ئېكىنزارلىق ئىگىلىگى ئەۋج ئالغان ئىدى. يالالانما ئەمگەك تۈزۈمى شىمالدىكى ۋە ئوتتۇرا قىسمىدىكى مۇستەملىكىلەردە بىرقەدەر ئومۇملاشقان ئىدى. ئايرىم جايلار فېودالىق خاراكتېردىكى چوڭ پومىشىك قورۇق ئىگىلە-گىنى يولغا قويۇشقا ئۇرۇنغان بولسىمۇ، لېكىن ئەمگەك كۈچى كەمچىل بولغانلىقى ۋە دېخانلارنىڭ قارشىلىق كورسىتىشى ئارقىسىدا ئۇنى ئۆزاق داۋاملاشتۇرالمىدى. دېخانلار نەرسە بىلەن تولىنىدىغان يەر ئىجارىسىدىن قۇتۇلۇش ئۈچۈن ئۆزلۈكسىز كۈرەش ئېلىپ باردى، ئۇلار دائىم "ھېچنىمگە قارىماي كوچۇپ بېرىش" ئۇسۇلىنى قوللە-نىپ غەرپتىكى يەرلەرنى ئىگىلەشتى، ئەنگلىيە مۇستەملىكىچى دائىرە-

---

يىل ئۈيغۇرچە نەشرى، 61 ـ بەت.

① بولۇپ بېرىلىدىغان يەر ئىجارىسى دەپمۇ تەرجىمە قىلىنىدۇ. دەسلەپ-كى چاغلاردا، ئوتتۇرا قىسمىدىكى ۋە جەنۇبتىكى مۇستەملىكىلەردە، يەردىن پايدىلىنىدىغان دېخانلارنىڭ ھەممىسى نەرسە بىلەن تولىنىدىغان يەر ئىجارىسى تولەيتتى.

لىرى بولسا غەرپكە كوچۇپ بېرىشنى كۆچمەنلىك بېرىچە توستى. شۇنداق قىلىپ، يەر مەسلىسى سىنىپىي زىددىيەت بىلەن مىللى زىددىيەتنى بىرلەشتۈرۈپ، ئامېرىكىنىڭ بۇرژۇئا ئىنقىلاۋىدىكى بىر ئاساسىي مەسىلە بولۇپ قالدى.

جەنۇبتىكى ئېكىنزارلىق ئىگىلىگى شىمالىي ئامېرىكا مۇستەملىكە-لىرىدىكى ئالاھىدە ئىشلەپچىقىرىش ئۇسۇلىنى شەكىللەندۈردى. بۇ خىل ئىشلەپچىقىرىش ئۇسۇلى نېگىر قۇللارنىڭ ئەمگىگىنى ئاساس قىلاتتى، لېكىن ئۇ قەدىمقى زامانىدىكى قۇللۇق تۈزۈمدىن پەرقلە-نەتتى. ئېكىنزارلىق ئىگىلىرى كاپىتالىست ھەم پومىشىك ئىدى، "ئۇلار قوللانغان ئىشلەپچىقىرىش ئۇسۇلى قۇللۇق تۈزۈمدىن كېلىپ چىققان ئەمەس، بەلكى پەقەت قۇللۇق تۈزۈم ئاساسىغا تىكلەن-گەن".① ئېكىنزارلىق ئىگىلىگى باشتىلا ئىچكى-تاشقى بازارلار بىلەن باغلانغان بولۇپ، ئۇ تاماكا، نىل بۇياق قاتارلىق زىرائەتلەرگە بولغان ئېھتىياج ئارقىسىدا ۋۇجۇتقا كەلگەن. لېكىن بۇ قالاق ئىشلەپچىقىرىش ئۇسۇلى، تېگى-تەكتىدىن ئېيتقاندا، كاپىتالىزمنىڭ تەرەققىياتى بىلەن سغىشالمايتتى.

شىمالىي ئامېرىكىدا كاپىتالىنىڭ ئېپتىدائى جۇغلىنىشى ھىندىان-لارنىڭ يەرلىرىنى تارتىۋېلىش، نېگىر قۇللار ۋە ئاق تەنلىك قوللارنى رەھىمسىز ئېزىش ۋە كەڭ ئىشچى، دېخانلارنى ئېكسپىلا-تاتسىيە قىلىش قاتارلىق ئۇسۇللار بىلەن ئەمەلگە ئاشۇرۇلدى. دېخان-لار، ئىشچىلار ۋە نېگىرلارنىڭ يۇز يىلدىن كوپرەك ئەجرە قىلىشى

---

① ماركس. «قوشۇمچە قىممەت تەلىماتى تارىخى»، خەلق نەشرىياتىنىڭ 1957 - يىل خەنزۇچە نەشرى، 2 - توم، 402 - بەت.

ۋە ئىجات قىلىشى ئارقىسىدا، شىمالىي ئامېرىكىنىڭ ئىگىلىگى كۆندۈن-كۆنگە تەرەققى قىلىدى. يېڭى ئەنگلىيىدە كاپىتالىستىك قول سانائەت ئىشخانىلىرى ئىنتايىن تېزلىكتە راۋاجلاندى، كېمىسازلىق سانائىتى، بېلىقچىلىق ۋە ياغاچچىلىق سانائىتى ھەممىدىن بەك گۈللەندى ھەمدە ئەنگلىيە بىلەن رىقابەتلىشەلەيدىغان دەرىجىگە يەتتى. ھىندىستانلاردىن ئەرزان باھادا تېرىگە تېگىشۈملۈك، نېگىز قۇللارنى كەنىيەك بىلەن ئالداپ قولغا چۈشۈرۈشىمۇ يېڭى ئەنگلىيىنىڭ مۇھىم سودا پائالىيىتى ئىدى. بوستون شىمالدىكى ئەڭ ئاۋات پورت ئىدى. ئوتتۇرا قىسمىدىكى مۇستەملىكىلەر شىمالىي ئامېرىكىنىڭ ئاشلىق سېخى بولۇپ، ئۇ يەردىن نۇرغۇن دېخانچىلىق مەھسۇلاتلىرى ئېكسپورت قىلىناتتى؛ نيۇ-يورك، فىلادېلفىيىلەرمۇ ئاۋات شەھەرگە ئايلاندى.

كاپىتالىستىك مەدەنىيەتمۇ تېز تارقالدى، مۇستەملىكىلەر ئوزىنىڭ ئالى مەكتەپلىرىنى قۇردى، ئوزىنىڭ گېزىتلىرىنى چىقاردى ۋە كۆتۈپخانىلىرىنى بەرپا قىلدى. بۇرژۇئازىيە ۋە ئۇنىڭ ئىدىيە سىمىسى كۆندىن-كۆنگە يېتىلىپ، فرانكلىن (1706—1790)، جېففېرسون (1743—1826) قاتارلىق بۇرژۇئا مۇتەپەككۇرلىرى ۋە سىياسەتچىلىرى بارلىققا كەلدى. فرانكلىن ئوز ئالدىغا ئۆگىنىش ئارقىلىق ئالىم بولۇپ يېتىشتى، ئۇ مەتبە ئىشچىسى بولغان، گېزىت ساتقان ئىدى، كېيىن ئوز ئالدىغا ئىلمىي تەجرىبە ئېلىپ بېرىپ، ئېلېكتىرنىڭ كەشپىياتچىسى بولۇپ قالدى. 18-ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدىن كېيىن، ئۇ ئەنگلىيىگە قارشى كۈرەشكە پائال قاتناشتى. جېففېرسون بولسا بۇرژۇئا دېموكراتىيىچىلىرىنىڭ يول باشچىسى بولدى.

ئىقتىسات ۋە مەدەنىيەتنىڭ تەرەققىياتى 13 مۇستەملىكنى سىياسى جەھەتتىن بىرلەشتۈرۈشنى تەلەپ قىلدى. ئەسلى ھەرقايسى مۇستەملىكلەر ئارىسىدا ئالاقە يوق ئىدى، ئۇلاردا ئەڭ باي بولغان پومىشىكلار، سودىگەرلەر، قول سانائەت ئىشخانىسى ئىگىلىرى ۋە ئېكىنزارلىق ئىگىلىرىنىڭ ۋەكىللىرىدىن تەركىپ تاپقان يەرلىك قانۇن چىقىرىش ئاپپاراتلىرى بولسىمۇ، لېكىن ئەمىلىي ھوقۇق ئەنگلىيە پادىشاسى تەيىنلىگەن (ياكى ئۇنىڭ ماقۇللۇغى بىلەن ئەۋەتىلگەن) باش ۋالىنىڭ قولىدا ئىدى. 1754 ـ يىلى، مۇستەملىكلەر قۇرۇلتىيى چاقىرىلىپ، فرانكلىن تەييارلىغان مۇستەملىكلەر ئىتتىپاقىنى قۇرۇش لايىھىسى ماقۇللاندى، لېكىن ئۇ چاغدا فرانكلىن مۇستەملىكلەرنىڭ ئەنگلىيىدىن ئايرىلىشىنى تەشەببۇس قىلمىدى، پەقەت ئاپتونومىيە ھوقۇقىنى كېڭەيتىش تەلىۋىنىلا قويدى. مۇشۇنداق موتىدىل بىر لايىھىنمۇ ئەنگلىيە ھوكۇمىتى رەت قىلدى. 10 يىلدىن كېيىن، مۇستەملىكلەر بىلەن ئەنگلىيە مۇستەملىكچى ھوكۇمرانلىرى ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەت ئاساسىي زىددىيەت ئورنىغا كوتىرىلدى؛ مۇستەملىكلەرنىڭ ئىچكى قىسمىدىكى تۇرلۇك زىددىيەتلەر ـ ئېكىنزارلىق ئىگىلىرى بىلەن قۇللار ئوتتۇرىسىدىكى، پومىشىكلار بىلەن دېخانلار ئوتتۇرىسىدىكى، ئىشخانا ئىگىلىرى بىلەن ئىشچىلار ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەتلەر ۋاقتىنچە ئىككىنچى ئورۇنغا چۈشۈپ قالدى.

ئەنگلىيەنىڭ مۇستەملىكىلەرگە سالغان زۇلمى ۋە خەلقنىڭ قارشىلىغى ھەرقانداق مۇستەملىكچى ئىمپېرىيە ئۆز مۇستەملىكىلىرىنىڭ مۇستەقىل ئىگىلىگىنى راۋاجلاندۇرۇشىغا ھەرگىز يول قويمايدۇ. مۇستەملىكچى دولەت ئۇچۇن ئېيتقاندا، مۇستەملىكىلەر پەقەت ئۇنى خام ئەشيالار بىلەن تەمىنلەيدىغان جاي ۋە ئۇنىڭ

تاۋار ساتىدىغان بازىرى بولىدۇ. شىمالىي ئامېرىكا مۇستەملىكىلىرى ئىگىلىگىنىڭ تەرەققىياتى ئەنگلىيىنىڭ يولسىز چەكلىشى ۋە بوغۇشىغا ئۇچرىدى. 17 ـ ئەسىرنىڭ كېيىنكى يېرىمىدىلا، ئەنگلىيە «سودا ۋە دېڭىز قانۇنىشى قانۇنى» ئارقىلىق، مۇستەملىكىلەرنىڭ باشقا ئەللەر بىلەن بۇ ئاستە سودا ئالاقە قىلىشىنى چەكلىدى، باشقا ئەللەرنىڭ تاۋارلىرىنى مۇستەملىكىلەرگە بۇ ئاستە كىرگۈزۈشكىمۇ رۇخسەت قىلمىدى، شىمالىي ئامېرىكىنىڭ مەھسۇلاتلىرىنى چەتكە چىقىرىشتا ئۇنى ئەنگلىيىنىڭ كېمىلىرىلا توشاتتى. مۇستەملىكىلەرنى ئەنگلىيە يۇقۇرى باھادا ساتقان سانائەت مەھسۇلاتلىرىنى قوبۇل قىلىشقا مەجبۇر قىلىش، ئۇنىڭ ئورنىغا ئەرزان باھالىق دېخانچىلىق مەھسۇلاتلىرىنى تېگىشۇ ئېلىش ئۈچۈن، ئەنگلىيە پارلامېنتى شىمالىي ئامېرىكىغا يېڭى ماشىنىلارنى كىرگۈزۈشنى، مۇستەملىكىلەرنىڭ تومۇر ئېرىتىش مەشىلىرىنى چوڭايتىشنى مەنئى قىلدى، ھەتتا تۆگمە، يىگنە مىق، كىگىز قالپاق قاتارلىق نەرسىلەرمۇ ئەنگلىيىدىن ئىمپورت قىلىناتتى. جەنۇپتىكى ئېكىنزارلىق ئىگىلىرىمۇ باھا جەھەتتىكى بۇنداق "قايچىسىمان پەرق" سىياسىتىنىڭ تەسىرى بىلەن، ئەنگلىيە سودىگەرلىرىگە نۇرغۇن قەرزدار بولۇپ قالدى. ئەنگلىيەنىڭ مۇستەملىكىچىلىك ھوكۇمرانلىقىدىن قۇتۇلماي تۇرۇپ، شىمالىي ئامېرىكىدا كاپىتالىستىك ئىگىلىكىنىڭ يەنىمۇ ئىلگىرىلىگەن ھالىدا راۋاجلىنىشى مۇمكىن ئەمەس ئىدى.

شىمالىي ئامېرىكا خەلقى ئەنگلىيە پادىشاسى ۋە پارلامېنتىنىڭ 3 مىڭ ئىنگلىز مىلى يىراقلىقتا تۇرۇپ بۇيرۇق چۈشۈرۈشىدىن ئاللىقاچان نارازى ئىدى. 18 ـ ئەسىرنىڭ ئالدىنقى يېرىمىدا، ئەنگلىيە ياۋروپا قۇرۇقلۇغىدا ۋە مەملىكەت سىرتىدا فرانسىيە بىلەن زومىگەر-

لىك ھوقۇقى تالىشىش بىلەن بەنت بولۇپ كېتىپ، مۇستەملىكىلەرنى ئىدارە قىلىشنى بىرئاز بوشاشتۇرۇپ قويدى. شىمالىي ئامېرىكىدىكى سودا-سانائەتچىلەر ۋە بەزى ئېكىنزارلىق ئىگىلىرى بۇ پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ، ئەنگلىيىنىڭ مەنئى قىلىش بۇيرۇقلىرىغا قارىماي، كاپىتالىستىك سودا-سانائەتنى راۋاجلاندۇردى. 1763-يىلى ئەنگلىيە-فرانسىيە ئۇرۇشى ئاياقلىشىشى بىلەن، ئەنگلىيە دەرھال ئىدارە قىلىشنى كۇچەيتتى، ئۇ دېڭىزدا چارلاشنى كۇچەيتىش ۋە مەخسۇس سوتلارنى بەرپا قىلىش ئارقىلىق، "ئەتكەسچىلىك" قىلغان سودىگەرنى تۇتتى ۋە ئۇلارغا زىيانكەشلىك قىلدى.

13 مۇستەملىكىنىڭ غەربىدە، ئاپپالاچى تاغ تىزمىسى بىلەن مىسسىسپى دەرياسى ئارىلىغىدا كەڭ زىمىن بار ئىدى. مۇستەملىكىلەردىكى يوقسۇللار تۇرمۇشنىڭ قىسىشى بىلەن، ئۇز يۇرتىدىن ئايرىلىپ ئۇ يەرگە بېرىپ بوز يەر ئېچىپ تىرىكچىلىك قىلاتتى. يەر ھايانكەشلىرى، دىخانچىلىق مەيدانى ئىگىلىرى ۋە جەنۇپتىكى ئېكىنزارلىق ئىگىلىرىمۇ غەرپتىكى يەرلەرنى ئۇزلەشتۇرۇش ۋە دىخانچىلىق مەيدانلىرىنى كېڭەيتىشنى تەلەپ قىلاتتى. 7 يىللىق ئۇرۇشتىن كېيىن، ئەنگلىيە فرانسىيىدىن بۇ مۇنبەت زىمىننى تارتىۋالدى. ئەنگلىيە مۇستەملىكىچى دائىرىلىرىنىڭ بۇ زىمىنغا بولغان مونوپولىيە ھوقۇقى ۋە ئەنگلىيە سودىگەرلىرىنىڭ ھىندىانلاردىن تېرە سېتىۋېلىش جەھەتتىكى مەنپەئەتدارلىق ھوقۇقىنى كاپالەتلەندۇرۇش ئۈچۈن، 1763-يىلى ئەنگلىيە پارلامېنتى مۇستەملىكىلەردىكى خەلقلەرنىڭ ئاپپالاچى تاغ تىزمىسىنىڭ غەربىدىكى يەرلەرنى ئۇزلەشتۇرۇشى مەنئى قىلىنىدىغانلىغىنى جاكالىدى. 1765-يىلى پارلامېنت يەنە «ماركا بېجى قانۇنى»نى ئېلان قىلىپ، بارلىق گېزىت-ژورنالـ

لار، هوججەتلەر، قانۇنىي گۇۋاناملەر ۋە تۈرلۈك باسما ماتېرىياللارنىڭ ھەممىسگە مارکا چاپلاش ھەققىدە بۇيرۇق چىقاردى. بۇ، ئەنگلىيە پارلامېنتى مۇستەملىكىلەرگە تۇنجى قېتىم تاڭغان بۇاستە باج بولدى.

بۇ ئىككى ئەكسىيەتچىل پەرمان ۋە باشقا مەنئى قىلىش بۇيرۇقلىرى مۇستەملىكىلەردىكى ھەرقايسى تەبىقە خەلقلىرىگە قاتتىق زەربە بېرىپ، مۇستەملىكىلەرنىڭ ئەنگلىيىگە قارشى كەيپىياتىنىڭ شىددەت بىلەن ئورلىشىگە سەۋەبچى بولدى. مارکا بېجىي قانۇنىغا قارشى تۇرۇشنى مەركەز قىلغان ئاممۇي ھەرکەت داغدۇغىلىق ھالدا قانات يېيىپ كەتتى. مۇستەملىكىلەردە، ئەنگلىيىنىڭ ئېزىش سىياسىتىگە قارشى تۇرۇش يۈزىسىدىن "ئەرك ئوغلى جەمىيىتى" قۇرۇلدى. يېڭى ئەنگلىيىدىكى "ئەرك ئوغلى جەمىيىتى" ئالاھىدە جانلىنىپ كەتتى. قول سانائەت ئىشچىلىرى ۋە تېخنىكلارنى ئاساس قىلغان بۇ ئىنقىلاۋىي تەشكىلات نامايىش ئوتكۈزۈپ، مارکا بېجى ئىدارىسىنى پاچاقلاپ تاشلاپ، باجگىرلارنى ۋەزىپىسىدىن ئىستېپا بېرىشكە مەجبۇر قىلدى، مارکىلارنى كويدۇرۇۋەتتى، جاھىللىق بىلەن قارشىلىق كورسەتكەن باجگىرلارنىڭ بەدىنىگە قارىماي سۇركەپ، پەي چاپلاپ، ئاندىن قازاننى تاقىلدىتىپ چېلىپ، ئۇلارنى سازايى قىلدى. بۇرژۇئا ئىنقىلاپچىلىرىدىن فرانكلىن، جېففېرسون، پاترىك ھېنرى، سامۇئېل ئادامس قاتارلىقلار ئەنگلىيە ئىنقىلاۋىدىن ۋە فرانسىيىنىڭ مەرىپەتچى مۇتەپەككۇرلىرىدىن ساۋاق ئېلىپ، ئەنگلىيىگە قارشى كۈرەشكە پائال قاتناشتى. ۋىرگىنىيىنىڭ يەرلىك پارلامېنتىمۇ قارار ماقۇللاپ، مۇستەملىكىلەرنىڭ ئەنگلىيە پارلامېنتىدا ۋەكىلى بولمىغانلىغى ئۈچۈن، ئۇلارنىڭ باج تاپشۇرۇش مەجبۇرىيىتى

بولمايدۇ، دەپ جاكالىدى. 1765 ـ يىل 10 ـ ئايدا، نيۇ ـ يوركىتا 9 مۇستەملىكە قاتناشقان قۇرۇلتاي چاقىرىلدى، قۇرۇلتاي ئامېرىكا مىللى ئاڭ ـ سېزىمىنىڭ پىشىپ يېتىلگەنلىگىنى تولۇق ئەكس ئەتتۈردى. جەنۇبىي كارولىنادىن كەلگەن بىر ۋەكىل: "بىز تەبىئى ھوقۇقتىن ئىبارەت ئورتاق مەيداندا تۇرۇشىمىز كېرەك..... قۇرۇق ـ لۇغمىزدىكىلەر يېڭى ئىنگلىزلار، نيۇ ـ يوركلىقلار دەپ ئايرىلماسلىغى كېرەك، ھەممىمىز ئامېرىكىلىق" دەپ جاكالىدى. مۇستەملىكە خەلقى يەنە ئەنگلىيە مېلىنى بايقۇت قىلىش ھەركىتىنى كەڭ تۈردە قانات يايدۇردى. 1765 ـ يىلى، ئەنگلىيە بىلەن بولغان سودا سومما ـ سى شۇ بىر يىل ئىچىدىلا 300 مىڭ فۇنت ئىستېرلىڭ ئازايدى.

مۇستەملىكە خەلقىنىڭ كۇرىشىنىڭ بېسىمى ئاستىدا، ئەنگلىيە 1766 ـ يىلى ماركا بېجى قانۇنىنى ئەمەلدىن قالدۇرۇشقا مەجبۇر بولدى، ئەمما ئۇ، ئەنگلىيە پارلامېنتىنىڭ پىرىنسىپ جەھەتتە مۇس ـ تەملىكىلەردىن باج ئېلىش ھوقۇقى بار، دەپ چىڭ تۇرۇۋالدى؛ شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، بوستونغا قوشۇن ئەۋەتىپ، بوستون خەلقىغە قارىتا قانلىق قىرغىنچىلىق يۈرگۈزدى. 1770 ـ يىل 3 ـ ئايدا، بوستون ئاھالىسىدىن بىر نەچچە قوشۇلۇپ 5 كىشى ئولتۇرۇلدى. بۇنىڭ بىلەن ئاممىنىڭ ئىچى تېخىمۇ قايناپ كەتتى. 1772 ـ يىلىنىڭ ئاخىرلىرىدىن 1773 ـ يىلىنىڭ باشلىرىغىچە بولغان مەزگىل ئىچىدە، مەملىكەت بويىچە 80 شەھەر ـ بازاردا "خەۋەرلىشىش ھەيئىتى" قۇرۇلۇپ، ئىنقلاۋىي ئالاقە كۇچەيتىلدى. 1773 ـ يىلى، ئەنگلىيە يەنە يېڭى نەيرەڭ ئىشلىتىپ، شەرقىي ھىندىستان شىركە ـ تىنىڭ ئازغىنا باج تاپشۇرغاندىن كېيىن، ئۇزىنىڭ جۇڭگودىن سېتىۋ ـ الغان ئوشۇق چېيىنى شىمالىي ئامېرىكىغا ئېلىپ بېرىپ، ئەتكەسچە ـ

لەرنىڭ چېينىڭ باھاسىدىن يېرىم ھەسسە ئەرزەن باھادا توكسمە قىلىپ سېتىشىغا رۇخسەت قىلدى. مۇستەملىكە خەلقى ئۇنى بىردەك رەت قىلىپ، چاينى ئوز پېتىچە قايتۇرۇپ كېتىشنى تەلەپ قىلىپ تۇرۇۋالدى. شۇ يىل 12-ئايدا، لىق چاي بىسلىغان كېمىلەر بوستون پورتىغا كىردى، غەزەپلەنگەن بوستون خەلقى چاي بىسلىغان كېمىلەرگە چىقىپ، 300 نەچچە ساندۇق چاينى پۈتۈنلەي دېگىزغا تاشلۇۋەتتى، كىشلەر بۇنىڭدىن راسا خوشال بولدى.

ئەنگلىيە پارلامېنتى ئالدىراپ-تېنەپ باستۇرۇش تەدبىرىنى قوللىنىپ، 1774-يىلى بوستون پورتىنى قامال قىلدى. ھەرقايسى چوڭ شەھەرلەر بۇ خەۋەرنى ئاڭلىغاندىن كېيىن دەرھال ھەركەتكە كېلىپ، بوستونغا مەدەت بەردى. ئەنگلىيە ئارقىدىنلا يەنە قاتتىق بېسىم ئىشلەتىپ بىرنەچچە پەرمان چىقىرىپ، بوستون جايلاشقان ماساچۇسېتس ئىشتاتىنىڭ يەرلىك پارلامېنتىنى ئەمەلدىن قالدۇرىدى، ماساچۇسېتس خەلقىنى سوز ئەركىنلىگىدىن مەھرۇم قىلدى ھەمدە غەربىي شىمالدىكى چوڭ رايونىنى پۈتۈنلەي كانادانىڭ كۈيبىك ئولكىسىگە ئايرىۋەتتى، شۇنداق قىلىپ ۋىرگىنىيە قاتارلىق بىرقانچە مۇستەملىكىنىڭ غەربىي شىمال تەرەپكە كېڭىيىش ئىمكانىيىتىنى توستى.

شىمالىي ئامېرىكا خەلقى بۇ پەرمانلارنى پىقەت مەنسىتمىدى. ھەرقايسى جايلاردىكى خەۋەرلىشىش ھەيئەتلىرى تەشۋىقاتىنى كۈچەيتىپ، مۇستەملىكىچىلىك دائىرىلىرىنىڭ ئامېرىكىنى قۇل قىلىشتىن ئىبارەت جىنايى مەقسىدىنى ئەيىپلىدى؛ شۇنىڭ بىلەن بىللە ئۇلار قورال-ياراقلارنى تەييارلاپ، خەلق ئەسكەرلىرى قوشۇنىنى تەربىيىلەشكە كىرىشتى. 1774-يىل 9-ئايدا، فىلادېلفىيىدە

12 مۇستەملىكىنىڭ ۋەكىللىرى قاتناشقان (جوردجىيا ۋەكىللىرى ئۇلگۇرەلمەي قالغان) "قۇرۇقلۇق يغىنى" ئېچىلدى. يغىندا مۇتەئەسسىپلەر، موتىدىللەر ۋە رادىكاللاردىن ئىبارەت ئۈچ گۇرۇھ بارلىققا كەلدى. مۇتەئەسسىپلەر شىمالىي ئامېرىكىنى ئەنگلىيىگە قوشۇۋېتىش، ئايرىم پارلامېنت تەسىس قىلىش، ئۇنى مۇستەملىكە-لەرنىڭ يەرلىك پارلامېنتى سايلاشنى تەكلىپ قىلدى. كەسكىن مۇنازىرە ئارقىلىق، بۇ تەكلىپ بىر ئاۋازنىڭ كەم بولۇشى بىلەن رەت قىلىندى. ئاخىردا رادىكاللار ئوتتۇرىغا قويغان قارار: «مۇستەملىكىلەر ھوقۇقى ۋە نارازىلىغى توغرىسىدىكى خىتاپنامە» ماقۇللاندى. خىتاپنامىدە ئەنگلىيە پادىشاسىنىڭ مۇستەملىكىلەردىكى سودا-سانائەتكە قويۇلغان چەكلىمىلەرنى ئەمەلدىن قالدۇرۇشى، قاتتىق بېسىم ئىشلىتىلىدىغان چىدىغۇسىز پەرمانلارنى بىكار قىلىۋېتىشى تەلەپ قىلىندى، مۇستەملىكە خەلقىنىڭ رازىلىغىنى ئالماي تۇرۇپ باج ئالماسلىق تەلۈى قايتا تەكتىلەندى ھەمدە ۋاقتىنچە يەنىلا ئەنگلىيە بىلەن بولغان ئىمپورت-ئېكسپورت سودىسىنى توختىتىش، ئەنگلىيە مالليرىنى بايقۇت قىلىشتىن ئىبارەت تېچ ۋاستە قوللىنىلىدىغانلىغى جاكالاندى. لېكىن ئەكسىيەتچىلەر زادىلا ئىنساپقا كەلمىدى، ئەنگلىيە ھوكۇمىتى بۇ موتىدىل خىتاپنامىنى رەت قىلىش بىلەنلا قالماستىن، بەلكى باستۇرۇش تەدبىرلىرىنى كۈچەيتتى.

مۇستەقىللىق ئۇرۇشىنىڭ غەلىبىسى ۋە ئۇنىڭدىكى تارىخىي ئەجرىبىلەر 1775-يىل 4-ئايدا، ئەنگلىيە تاجاۋۇزچى قوشۇنى بوستون ئەتراپىدىكى لېكسىنگتون ۋە كونكورد دېگەن ئىككى جايدىكى قورال-ياراق ئامبىرىنى يوشۇرۇن ھالدا ئىزدىمەكچى ۋە

لېكسنگتونغا يوشۇرۇنۇۋالغان ئككى ئىنقلابچىنى تۇتماقچى بولىدى. ئويما بەت ئىشچىسى پول رەۋبرى بۇنىڭدىن خەۋەر تېپىپ، كېچىلەپ ئاتلىق لېكسنگتونغا بېرىپ بۇ خەۋەرنى مەلۇم قىلدى. 4 ـ ئاينىڭ 19 ـ كۈنى سەھەردە ئەنگلىيە قوشۇنى لېكسنگتون ۋە كونكوردغا يېتىپ كەلگەندە، چېتلاق ئارقىسىغا، ئويىنىڭ دوخمۇشلىرىغا ۋە تام ئارقىسىغا يوشۇرۇنۇپ تۇرغان خەلق ئەسكەرلىرى ــ "بىر مىنۇتلۇق كىشى"لەر① نىڭ تۆيۈقسىز هۇجۇم قىلىشى بىلەن، "چوڭ قىسقۇچ پاقىلار" (ئەنگلىيە ئەسكەرلىرى قىزىل كىيىم كىيەتتى) رەسۋا بولۇپ قاچتى؛ ئەنگلىيە قوشۇنى چېكىنىپ بوستونغا بارغىچە يول بويى يەنە خەلق ئەسكەرلىرىنىڭ قورشاپ قاتتىق زەربە بېرىشى بىلەن، 240 نەچچە ئادىمى ئولدى ۋە يارىدار بولدى.

خەلق ئەسكىرى ــ "بىر مىنۇتلۇق كىشى"نىڭ خاتىرە سۈرىتى

① بۇ سوز بىلەن خەلق ئەسكەرلىرىنىڭ يىغىلىش هەركىتىنىڭ تېزلىگى تەسۋىرلىنىدۇ.

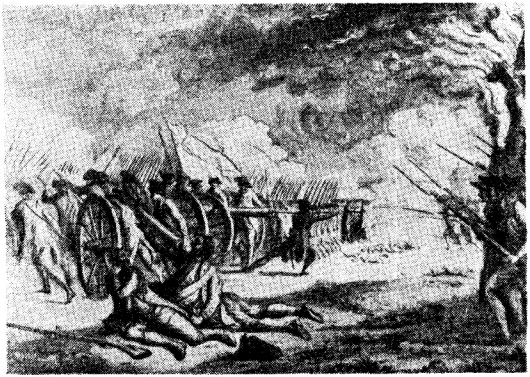

لېكسنگتوندىكى جەڭ

لېكسنگتوندىكى ملىتق ئاۋازى مۇستەقىللىق ئۇرۇشىنىڭ مۇقەددەسىنى ئاچتى. بۇ غەلىبىنىڭ ئىلھامى ئاستىدا، 1775-يىل 5-ئايدا 2-قېتىملىق قۇرۇقلۇق يىغىنى ئېچىلىپ، "قوراللىق كۈچ ئىشلىتىش شەرەف" دىگەن خىتابنامە ماقۇللاندى ھەمدە ۋىرگىنىيىلىك چوڭ ئېكسزارلىق ئىگىسى جورج ۋاشىنگتون (1732—1799) قۇرۇقلۇق ئارمىيىسىنىڭ باش قوماندانلىغىغا تەيىنلەندى. ماساچۇسېتستىكى خەلق ئەسكەرلىرى—"كوك تاغ پەرزەنتلىرى" تاقىقا چىقىپ پارتىزانلىق ئۇرۇشى ئېلىپ بېرىشقا باشلىدى. شۇنداقتىمۇ، قۇرۇقلۇق يىغىنىنىڭ ئېچىكى قىسمىدا، ئەنگلىيە بىلەن مۇرەسسەلىشىپ سۇلھ قىلىشنى تەلەپ قىلغۇچىلار ئۇزۇلمەي چىقىپ تۇردى، مۇتەئەسسىپلەر بىلەن رادىكاللار ئوتتۇرىسىدىكى كۈرەش ئىنتايىن

كەسكىن بولدى. ئەنگلىيىدىن ئامېرىكىغا كەلگەن ئىنقىلاۋىي جەڭچى توماس پان (1733 ــ 1809) 1776 ـ يىل 1 ـ ئايدا «ئاددى ساۋات» دىگەن كىتاۋىنى ئېلان قىلىپ، ئەنگلىيىدىن ئايرىلىپ چىقىشنى قەتئى تەشەببۇس قىلدى، ئۇ: "مۇرەسسەچىلىك..... خاتا خام خىيال..... ئولگەنلەرنىڭ ئىسسىق قانلىرىمۇ، تەبىەت ساداسىمۇ: ئايرىلىپ چىقىش پەيتى كەلدى، دەپ توۋلاۋاتىدۇ" دەپ مۇراجەت قىلدى. بىر يىل قانلىق جەڭ قىلىش ئارقىسىدا، شىمالىي ئامېرىكىدىكى 13 مۇستەملىكە قەتئى نىيەتكە كېلىپ، 1776 ـ يىل 7 ـ ئاينىڭ 4 ـ كۈنى (كېيىن بۇ كۈن ئامېرىكىنىڭ دولەت بايرىمى قىلىپ بەلگىلەندى) بۇرژۇئا دېموكىراتىيىچىلىرىدىن بولغان جېففېرسون تەييارلىغان «مۇستەقىللىق خىتاپنامىسى»نى ئېلان قىلىپ، ئەنگلىيىدىن ئايرىلىپ مۇستەقىل بولغانلىغىنى، ئامېرىكا قوشما ئىشتاتلىرى قۇرۇلغانلىغىنى جاكالىدى.

«مۇستەقىللىق خىتاپنامىسى» تەنتەنىلىك ھالدا: ھەممە كىشى تۇغۇلۇش بىلەنلا باراۋەرلىككە ئىگە، ھەممەيلەن ياشاش ھوقۇقى، ئەركىنلىك ھوقۇقى ۋە بەختكە ئىنتىلىش ھوقۇقىغا ئىگە؛ ئەگەر ھوكۇمەت بۇ مەقسەتلەرگە زىيان سالسا، خەلق بۇ ھوكۇمەتنى ئوزگەرتىش ياكى ئەمەلدىن قالدۇرۇشقا ھەقلىق، دەپ جاكالىدى. خىتاپنامە ئارقىدىنلا ئەنگلىيە ھوكۇمىتىنىڭ خىلمۇ ـ خىل جىنايەتلىرىنى كورسىتىپ، ئىزچىل تۇردە خەلقنى باستۇرۇپ كەلگەن بۇ مۇستەبىت ھوكۇمەتنى ئەيىپلىدى، ئامېرىكا خەلقىنىڭ چىدىغۇسىز دەرىجىدىكى خورلىنىش ئارقىسىدىلا بۇ ھوكۇمەتنى ئاغدۇرۇپ تاشلىغانلىغىنى ۋە يېڭى ھوكۇمەت قۇرغانلىغىنى، بۇ خەلقنىڭ ھوقۇقى ۋە مەجبۇرىيىتى ئىكەنلىگىنى بايان قىلدى. بۇ خىتاپنامە سىنىپىي

قارىمۇ-قارشىلىقنى يېڭىپ، باراۋەرلىك، ھوقۇق ۋاھاكازالار ئۇستىدە ئابستراكت ھالدا سوزلىگەن بولسىمۇ، لېكىن ئۇ، مۇستەملىكىچىلىك زۇلمىغا قارشى ئىنقلاۋىي ھوججەت سۆپتىدە، ئۇلۇغ تارىخىي ئەھمىيەتكە ئىگە. ماركس «مۇستەقىللىق خىتاپنامىسى»گە يۇقۇرى باھا بەردى، ئامېرىكىنى "كىشىلىك ھوقۇقى خىتاپنامىسىنى بىرىنچى بولۇپ جاكالىغان ۋە 18-ئەسىردىكى ياۋروپا ئىنقلاۋىنى ھەممىدىن ئاۋال ئىلگىرى سۈرگەن جاي"① دەپ ئاتىدى. يەر شارىنىڭ غەربىي يېرىمى بويىچە بىرىنچى بولۇپ مۇستەملىكىچىلىك ھوكۇمرانلىقىدىن قۇتۇلغان دولەت لاۋۇلداپ يېنىۋاتقان ئۇرۇش ئوتى ئىچىدە دۇنياغا كەلدى. لېنىن مۇنداق دەپ كورسىتىدۇ: "ئامېرىكىنىڭ ھازىرقى زامان مەدەنىيىەت تارىخى بىر قېتىملىق ئۇلۇغ، ھەقىقى ئازاتلىق ئۇرۇشى، ھەقىقى ئىنقلاۋىي ئۇرۇش بىلەن باشلاندى."②

لېكىن، غەلىبىگە باردىغان يول جاپالىق، ئۇزۇن يول ئىدى. ئاھالىسى 3 مىليونىغا يەتمەيدىغان ياش، كىچىك بىر دولەتنىڭ پۈتۈن دۇنيانى ئېكسپىلاتاتسىيە قىلىۋاتقان زومىگەر ئىمپېرىيىگە تاقابىل تۇرۇشى ئۇچۇن ئىنتايىن زور ئىنقلاۋىي جاسارەت زورۇر ئىدى. ئەنگلىيەنىڭ ئىلگىرى-كېيىن بولۇپ ئامېرىكىغا ئەۋەتكەن تاجاۋۇزچى قوشۇنلىرى 90 مىڭ كىشىگە يەتتى، بۇنىڭدىن باشقا، ئۇ يەنە دېڭىز ئارمىيىسىنى ئىشقا سېلىپ ئامېرىكىنىڭ پورتلىرىنى قامال قىلدى. ئۇ ئادەم كۇچى ۋە ماددى كۇچ جەھەتتە ئامېرىكىدىن 10

① ماركس. «ئامېرىكا زۇڭتۇڭى ئابراھام لىنكولنىغا يېزىلغان خەت». «ماركس-ئېنگېلس ئەسەرلىرى»، خەنزۇچە نەشرى، 16-توم، 20-بەت.

② لېنىن. «ئامېرىكا ئىشچىلىرىغا خەت». «لېنىن ئەسەرلىرى»، خەنزۇچە نەشرى، 28-توم، 43-بەت.

هەسسە، 100 هەسسە ئېشىپ چۈشەتتى. ئامېرىكا قوشۇنلىرىنىڭ قورال-ياراقلىرى بەك ناچار ئىدى، ئۇنىڭ بار-يوقى 20 مىڭ كىشىلىك خەلق ئەسكىرى قوشۇنى بولۇپ، ئۇرۇش قىلىش تەجرىبىسى كەم ئىدى، بىر ئەسكى مىلتىقىنى بىرنەچچە كىشى بىللە ئىشلىتەتتى، ئۇلارنىڭ ھەتتا ئاياق كىيىمىمۇ يوق ئىدى. ئۇلارغا تاشقى دۇشمەنلەردىن باشقا، يەنە بىرنەچچە تۈمەن ئىچكى دۇشمەنلەر بىلەن-ئەنگلىيىگە "سادىق" بولغان ساتقىنلار ۋە ئەكسىلئىنقىلابچىلار بىلەن كۈرەش قىلىشقا توغرا كېلەتتى. لېكىن، مىللى مۇستەقىللىقنى قولغا كەلتۈرۈشتىن ئىبارەت ھەقىقانى ئىش خەلق ئاممىسىنى ۋە ۋىجدانلىق ۋەتەنپەرۋەرلەرنى رىغبەتلەندۈردى. ۋىرگىنىيە پارلامېنتى خەلق ئەسكەرلىرى قوشۇنىنى تەشكىللەش قارارىنى ماقۇللىغان چاغدا، پاترىك ھېنرى "ئەركىنلىكتىن، ئولۇم ئەلا!" دېگەن جاراڭلىق شوئارنى توۋلىدى. ئىشچىلار، دېخانلار ۋە قول سانائەتچىلەر ئىنقىلابىي قوشۇننىڭ ئاساسىي كۈچى بولدى. ئۇلار قۇربان بولۇشتىن قورقماي، ئاق قار، كوك مۇزدا يالىڭاياق يۈرۈش قىلدى، ئۇرۇشنى ئۇرۇش داۋامىدا ئۆگىنىپ، پارتىزانلىق ئۇرۇشى ۋە كوندىلەڭ سەپ تارتىپ جەڭ قىلىش تاكتىكىسىنى راۋاجلاندۇرۇپ، دۇشمەننى يوقتىش يولىدا قەھرىمانلارچە جەڭ قىلدى. بوستون ئەتراپىدىكى بېنكېر تېغىدىكى جەڭدە (1775-يىل 6-ئاينىڭ ئوتتۇرىلىرى)، ئىنقىلابىي قوشۇن بىر كۈن ئىچىدە ئەنگلىيە قوشۇنلىرىنىڭ 3 قېتىملىق ھۇجۇمىنى چېكىندۈرۈپ، بىر مىڭدىن ئارتۇق دۇشمەننى يوقاتتى، ئۇلار تا ئوق-دورا تۈگىگىچە ئېلىشىپ، ئاندىن بۇ ئىگىزلىكتىن چېكىنىپ كەتتى. ئوق ياشاش ئۈچۈن ئايالالار ئويلىرىدىكى قازانلارنى ۋە ئىشىك-دەرىزىلەردىكى

مس-تومۇردىن ياسالغان نەرسىلەرنى ئىسانە قىلىدى. نېگىرلارمۇ ئىنتايىن زور توھپىلەرنى قوشتى، ئۇلارنىڭ ئارمىيىگە قاتنىشىشىغا رۇخسەت قىلىنغان جايلاردا، ئۇلار پائال تىزىمغا ئالدۇردى ۋە جەڭدە زېرەكلىك، باتۇرلۇق كورسەتتى. 1779-يىل 7-ئايدا بولغان بىر قېتىملىق جەڭدە، پومپېي ئىسملىك بىر نېگىر قۇل دۇشمەن لاگېرىغا يوشۇرۇن كىرىپ، دۇشمەن قوشۇنىنىڭ پارولىنى ئۇقۇۋالغان، ئۇنىڭ يول باشلىشى بىلەن قىسىم تۈيۇقسىز ھۇجۇم قىلىپ، زور غەلىبىگە ئېرىشكەن، دۇشمەن قوشۇنىدىن 600 كىشىنى ئەسىرگە ئالغان. شۇنىڭ بىلەن پومپېي قۇللۇقتىن ئازات بولۇپ، ئەركىن كىشى بولۇپ قالغان. يەنە بىر نېگىر ئايال ئەرچە ياسىنىپ، قۇرۇقلۇق ئارمىيىسىدە 17 ئاي ھەربىي خىزمەت ئوتەپ، نۇرغۇن قېتىم خىزمەت كورسەتكەن. مولچەرلىنىشىچە، 5 مىڭچە نېگىر ئىنقلاۋىي قوشۇنىغا قاتناشقان، ئارقا سەپ تەمىنات خىزمىتىنى ئىشلىگەن نېگىرلار تېخىمۇ كوپ.

ئامېرىكا مۇستەقىللىق ئۇرۇشى خەلقارادىكى ئىنقلاۋىي كۇچلەرنىڭ قوللىشىغىمۇ ئېرىشتى، فرانسىيە، گېرمانىيە، ئەنگلىيە، پولشا، دانىيە، شۋېتسىيە ۋە ۋېنگرىيىدىكى ئىنقلابچىلار ئارقا-ئارقىدىن ئامېرىكىغا بېرىپ ئەنگلىيىگە قارشى ئۇرۇشقا قاتناشتى، ئىنقلاۋىي جامائەت پىكرى پەيدا قىلدى، بۇلارنىڭ ئىچىدە فرانسىيىلىك لافايېت، سېن-سىمون ۋە پولشالىق كوستيۇشكو، پلاسكى قاتارلىقلار بار.

ئۇرۇشنىڭ دەسلەپكى ئىككى يىلىدا يەنى 1777-يىل 10-ئايغىچە، ئىنقلاۋىي قوشۇن ناچار ئەھۋالدا تۇردى. ئەنگلىيە قوشۇنلىرى بىرنەچچە قېتىم غەلىبە قازىنىپ، ناھايىتى كورەكلەپ كەتتى، ئۇلار

بىر مەھەل بوستونىنى قورشۇالدى، نيۇ-يورك ۋە فىلادېلفىيىنى بېسۋالدى. ۋاشىنگتوننىڭ قوشۇنى ئايلىنىپ يۈرۈپ ئۇرۇش قىلىش تاكتىكىسىنى قوللاندى، ئەنگلىيە قوشۇنلىرى بىلەن تولىمۇ بالدۇر بۇاستە ھەل قىلغۇچ جەڭ ئېلىپ بېرىشتىن مۇمكىن قەدەر ساقلاندى. ھەرقايسى جايلاردىكى خەلق ئەسكەرلىرى تېز ھەركەت قىلىشقا ئىمكان بېرىدىغان كوندىلەڭ سەپ شەكلىنى قوللىنىپ، ئورمان ئىچىگە يوشۇرۇنۇپ دۇشمەنگە ئۇششۇمتۇت ھۇجۇم قىلدى. 1777-يىل 10-ئايدا، خەلق ئەسكەرلىرى بىلەن ئىنقىلاۋىي قوشۇن يېقىندىن ماسلىشىپ، جەنۇپ بىلەن شىمال تەرەپتىن تەڭ ھۇجۇم قىلىپ، نيۇ-يورك ئىشتاتىدىكى ساراتوگادا ئەنگلىيە قوشۇنىنى قورشۇېلىپ، ئۇلاردىن 5 مىڭ كىشىنى تەسلىم بولۇشقا مەجبۇر قىلدى.

ساراتوگادىكى زور غەلىبە مۇستەقىللىق ئۇرۇشىنىڭ بۇرۇلۇش نۇقتىسى بولدى، ئامېرىكا بۇ غەلىبىدىن پايدىلىنىپ، فرانسىيە بىلەن جىددى مەسلىھەتلىشىپ، ئۇنىڭ بىلەن ئىتتىپاق تۈزۈش تەلىۋىنى قويدى. بۇنىڭدىن ئىلگىرى، 1776-يىلى كۆزدىلا، قۇرۇقلۇق يېغىنى ئەنگلىيە بىلەن فرانسىيە ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەتنىن پايدىلىنىپ، يوچۇق ئېچىپ، فرانسىيىنىڭ ياردىمىگە ئېرىشىش مەقسىدىدە، فرانكلىننى فرانسىيىگە سوھبەتكە ئەۋەتكەن ئىدى. ئەنگلىيىمۇ ساراتوگادا مەغلۇپ بولغاندىن كېيىن، سۇلھىگە قىزىقىتۇرۇش غەرىزىدە مەخپى ئەلچى ئەۋەتتى. فرانسىيە ئەنگلىيىدىن ئىنتىقام ئېلىش مەقسىدىدە، ئامېرىكا قوشۇنىغا ئاستىرتىن ياردەم بېرىشتىن ئەنگلىيىگە قارشى ئاشكارا ئۇرۇش ئېلىپ بېرىشقا ئۆتۈش پەيتى يېتىپ كەلدى دەپ، 1778-يىل 2-ئايدا ئامېرىكا بىلەن ئىتتىپاق تۈزۈش شەرتنامىسىنى ئىمزالىدى. ئارقىدىنلا ئىسپانىيە

بىلەن گوللاندىيەمۇ ئەنگلىيىنى ئاجىزلاشتۇرۇش غەرىزىدە، ئامېرىكا بىلەن فرانسىيە تەرەپتە تۇرۇپ ئۇرۇشقا قاتناشتى. روسىيە، شۆبۈتـ سىيە، پرۇسسىيە قاتارلىق دولەتلەر بولسا "قوراللىق بىتەرەپ تۇرۇش" سىياسىتىنى قوللاندى، شۇنىڭ بىلەن، ئەنگلىيە پۈتۈنلەي يىتىم ھالغا چۈشۈپ قالدى.

لېنىن ئامېرىكا قوللانغان ئىتتىپاق تۇزۇش تاكتىكىسىنى ئىنقـ لاۋي مەيداندا تۇرۇپ ماختاپ: "ئامېرىكا خەلقىمۇ ئازاتلىقنى قولغا كەلتۈرۈش يولىدىكى جاپالىق ئۇرۇش داۋامىدا، ئەزگۈچىلەرنى ئاجىزلاشتۇرۇش ئۈچۈن، ئىنقىلاۋي كۈرەش ئېلىپ بارغۇچى كىشىلەرنى كۈچەيتىش ئۈچۈن، ئېزىلگۈچى **ئاممىنىڭ** مەنپەئەتى ئۈچۈن، بەزى ئەزگۈچىلەر بىلەن 'كېلىشىم' تۈزۈپ باشقا بەزى ئەزگۈچىلەرگە قارشى تۇرغان ئىدى" دىدى. لېنىن، بۇ تاكتىكا "ئىنقلاپقا پايدىلىق بولدى" دەپ ھىساپلىدى.① تارىخ لېنىننىڭ بۇ ھوكمىنىڭ پۈتۈنلەي توغرا ئىكەنلىگىنى ئىسپاتلىدى.

1779 — 1781 - يىللىرى، ئۇرۇشنىڭ مەركىزى جەنۇبقا يوتكەلدى، ئەنگلىيە چوڭ ئېكىنزارلىق ئىگىلىرى ئېچىدىكى خائىنلارنىڭ ۋەتەن ساتقۇچلۇق ھەرىكەتلىرىدىن پايدىلىنىپ، جەنۇبتىكى كەڭ زېمىننى بېسۋالدى. لېكىن، 1781 - يىل 9 — 10 - ئايلاردا ۋىرگىنـ يىدىكى يوركتاۋندا ئېلىپ بېرىلغان ھەل قىلغۇچ جەڭدە، ئامېرىكا - فرانسىيە بىرلەشمە قوشۇنىنىڭ ئىككى تەرەپتىن قىسىپ ھۇجۇم قىلىشى ئارقىسىدا، ئەنگلىيە قوشۇنلىرىدىن 7 مىڭ كىشى 10 - ئايىنىڭ 19 -

---

① لېنىن. «ئامېرىكا ئىشچىلىرىغا خەت». «لېنىن ئەسەرلىرى»، خەنزۇچە نەشرى، 28 - توم، 48 — 49 - بەتلەر.

كۇنى نائىلاج ئاق بايراق چىقىرىپ تەسلىم بولدى. ئۇرۇش ئامېرىكىنىڭ غەلىبىسى بىلەن ئاياقلاشتى. 1783 ـ يىلى ئامېرىكا بىلەن ئەنگلىيە پارىژ سۇلھى شەرتنامىسىنى ئىمزالىدى، ئەنگلىيە ئامېرىكىنىڭ ئەنگلىيىدىن ئايرىلىپ مۇستەقىل بولۇشىنى رەسمىي ئېتىراپ قىلدى. ئەسلىدىكى 13 مۇستەملىكىدىن تاشقىرى، ئەنگلىيە يەنە ئاپپالاچى تېغى بىلەن مىسسىسىپى دەرياسى ئارىلىغىدىكى، شىمالدىن كانادانىڭ جەنۇبىي چېگرىسىغىچە، جەنۇپتىن فلورىدا (ئىسپانىيىنىڭ ئىشغالىيىتى ئاستىدا)نىڭ چېگرىسىغىچە بولغان پۇتۇن زىمىننى ئامېرىكا تەۋەلىگىگە ئايرىپ بەردى. ئەنگلىيىگە "سادىق" بولغان 80 مىڭچە پادىشا تەرەپدارلىرى ئامېرىكىدىن قوغلاپ چىقىرىلدى.

ئامېرىكا مۇستەقىللىق ئۇرۇشى "ئامېرىكا خەلقى ئەينى ۋاقىتتا ئامېرىكىنى ئېزىۋاتقان، ئامېرىكىنى مۇستەملىكىلىك ـ قۇللۇق ئورۇنغا چۇشۇرۇپ قويغان ئەنگلىيە قاراقچىلىرىغا قارشى ئېلىپ بارغان ئۇرۇشتىن ئىبارەت."① ماۋجۇشى: "ۋاشىنگتون ۋە جېففېرسونلارنىڭ ئەنگلىيىگە قارشى ئىنقىلاپ قىلىشى قانداقتۇ ئامېرىكا ئاھالىسىنىڭ ئوشۇقچىلىغىدىن ئەمەس، بەلكى ئەنگلىيىلىكلەرنىڭ ئامېرىكىلىقلارنى ئەزگەنلىگى ۋە ئېكسپىلاتاتسىيە قىلغانلىغىدىن بولغان"② دەپ كورسەتتى. ئامېرىكا مۇستەقىللىق ئۇرۇشىنىڭ غەلىبىسى شۇنى

---

① لېنىن. «ئامېرىكا ئىشچىلىرىغا خەت». «لېنىن ئەسەرلىرى»، خەنزۇچە نەشرى، 28 ـ توم، 43 ـ بەت.

② ماۋ زېدۇڭ. «ئىدىيالىستىك تارىخ قاراشنىڭ بەربات بولۇشى». «ماۋ زېدۇڭ تاللانما ئەسەرلىرى»، 4 ـ توم، 2609 ـــ 2610 ـ بەتلەر.

چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇكى، قەيەردە زۇلۇم بولىدىكەن، شۇ يەردە قارشىلىق بولىدۇ؛ ئېزىلگۈچى مىللەتلەرنىڭ مىللى ئازاتلىقنى قولغا كەلتۈرۈش ئېقىمىنى توسقىلى بولمايدۇ. پەقەت قورالىلىق كۈرەشنى ئېگىلمەي-سۈنماي قەتئى داۋاملاشتۇرىدىغان ۋە زىددىيەتتىن پايدىلىنىپ، دۈشمەننى يېتىم قالدۇرىدىغانلا بولسا، ئۇ ھالدا، "ئاجىز دولەت كۈچلۈك دولەتنى مەغلۇپ قىلالايدۇ، كىچىك دولەت چوڭ دولەتنى مەغلۇپ قىلالايدۇ."①

ئامېرىكا مۇستەقىللىق ئۇرۇشى ياۋروپا ۋە ئامېرىكا قىتئەلىرىدىكى ئىنقىلاۋىي ھەرىكەتلەرنى ئىلگىرى سۈردى. ئامېرىكا خەلقىنىڭ ئىنقىلاۋىي روھىنىڭ ئىلھامى ئاستىدا، 1789-يىلى فرانسىيەدە تېخمۇ چوڭقۇر، تېخمۇ ئۆزۈل-كېسىل بولغان بۇرژۇئا ئىنقىلاۋى پارتلىدى. ئامېرىكا ۋە فرانسىيە ئىنقىلاپلىرىنىڭ تەسىرى ئارقىسىدا، 1790-يىلى غەربىي ھىندىستانىنىڭ خايتى دېگەن جايىدا نېگىرلار قورالىنى قوزغىلاڭ كوتىرىپ، 10 نەچچە يىل كۈرەش قىلىش ئارقىلىق، فرانسىيىنىڭ مۇستەملىكىچىلىك ھوكۈمرانلىغىدىن قۇتۇلۇپ، مۇستەقىللىقنى قولغا كەلتۈردى؛ ئۇنىڭغا ئۇلاپلا لاتىن ئامېرىكىسىدىكى مۇستەملىكە خەلقلىرى قاينام-تاشقىنلىق مىللى مۇستەقىللىق ئۇرۇشلىرىنى ئېلىپ بېرىپ، ئىسپانىيە، پورتۇگالىيەلەرنىڭ مۇستەملىكىچىلىك سىستېمىسىنى پاچاقلاپ تاشلىدى.

شېيىس قوزغىلىڭى ۋە 1787-يىلىدىكى ئاساسىي قانۇن ئامېرىكا مۇستەقىل بولغاندىن كېيىن، بۇرژۇئازىيە بىلەن قۇلدارلار-نىڭ

① ماۋ زېدۇڭ. «پۈتۈن دۇنيا خەلقى ئىتتىپاقلىشىپ، ئامېرىكا تاجاۋۇزچىلىرى ۋە ئۇنىڭ بارلىق غالچىلىرىنى يوقىتايلى!»، «قىزىل بايراق» ژورنىلى، 1970-يىل 6-سان، 6-بەت.

بىرلەشمە دىكتاتۇرىسى ئورنىتىلىش بىلەن، مەملىكەت ئىچىدىكى سىنىپىي زىددىيەت ئاساسىي زىددىيەت بولۇپ قالدى. مۇستەقىللىق ئۇرۇشىنىڭ غەلىبىسى خەلق ئامما سىنىڭ قان ئاققۇزۇپ قۇربان بېرىشى بەدىلىگە قولغا كەلگەن ئىدى، لېكىن، ئۇرۇشتىن كېيىن، ئەمگەكچى خەلقنىڭ تۇرمۇشى تېخىمۇ ئېغىرلىشىپ كەتتى، ئىقتىسات كاساتلىشىپ، ئىشچىلار ئىشسىز قالدى، باج-سېلىق كۆپەيدى، مال باھاسى ئورلەپ كەتتى. بۇرژۇئازىيە ۋە قۇلدارلار بولسا ئۇرۇش ۋەجىدىن تازا بېيىپ كەتتى. ئاساسەن دىخانلاردىن كېلىپ چىققان ئەسكەرلەر ئۇرۇش مەزگىلىدە مۇئاش ئالالمىدى، يۇرتىغا قايتقاندىن كېيىن تىرىكچىلىك يولىنى تاپالمايى، قاتمۇ-قات قەرزلەرگە بوغۇلدى. ئۇرۇش مەزگىلىدە قۇرۇقلۇق يېغىنى تەرىپىدىن بېسىپ تارقىتىلغان قەغەز پۇل بۇ چاغدا پاخالىشىپ كەتكەچكە، ھەقدارلار قەرزنى يېڭى پۇل ياكى مېتال پۇل بىلەن تولەشنى تەلەپ قىلدى؛ دىخانلار قەرز تولەشكە كۆچى يەتمىگەچكە، يەرلىرىنى جازانىخورلارغا گىرۋىگە قويۇشقا مەجبۇر بولدى. مۇستەقىل بولۇشتىن ئىلگىرىكى فېئودالىزم قالدۇقلىرى، مەسىلەن، نەرسە بىلەن تولىنىدىغان يەر ئىجارىسى ۋە مال-مۈلۈكىگە چوڭ ئوغۇل ۋارىسلىق قىلىش تۈزۈمى ئەمەلدىن قالدۇرۇلغان بولسىمۇ، لېكىن دىخانلارنىڭ غەرىپكە بېرىپ يېڭى يەر ئېچىش تەلۈى يەنىلا چەكلەندى. ھوكۈمەت: غەرىپتىكى يەرلەر 640 ئاكىر كېلىدىغان پارچىلار بويىچە بولۇپ سېتىلىدۇ، ھەر بىر ئاكىر يەرنىڭ باھاسى 2 ئامېرىكا دوللىرى بولىدۇ، پۇلنى بىر قېتىمدىلا تولەش كېرەك، دەپ بەلگىلىدى. دېمەك، كەمبەغەللەرنىڭ يەرگە ئىگە بولۇشى زادىلا مۇمكىن ئەمەس ئىدى.

ئۇمىدى ئۇزۇلگەن دىخانلارغا يەقەت قولغا قورال ئېلىپ كۆرەش

قىلىشتىن ئىبارەت بىرلا چىقىش يولى قالىدى. 1786 ـ يىلى، يېڭى ئەنگلىيىنىڭ ھەرقايسى ئىشتاتلىرىدىكى دېخانلار ئارقا ـ ئارقىدىن قوزغىلاڭ كوتەردى، بۇنىڭ ئىچىدە ماساچۇسېتس ئىشتاتىدىكى شېيس قوزغىلىڭىنىڭ كولىمى ئەڭ زور بولدى.

دانىيل شېيس (1748 ــ 1825) كەمبەغەل دېخان ئائىلىسىدىن كېلىپ چىققان، مۇستەقىللىق ئۇرۇشى ۋاقتىدا كوپ قېتىم خىزمەت كورسىتىپ، شاڭۇبېيلىققا كوتىرىلگەن، ئۇ ھەربى سەپتىن بوشانغاندىن كېيىن، ئىنتايىن نامراتلىشىپ كېتىدۇ ھەتتا لافايېت جياڭجۈن تەقدىم قىلغان شەمشەرنىمۇ سېتىۋېتىدۇ. ئۇ نامرات دېخانلارنىڭ ئۇرۇشتىن كېيىنكى ئەھۋالىنى كورۈپ، يەرلەرنى قايتىدىن تەقسىم قىلىش، قەرزنى بىكار قىلىۋېتىش تەشەببۇسنى ئوتتۇرىغا قويدى. ئۇ كەمبەغەللەرگە زىيانكەشلىك قىلىدىغان سوت مەھكىمىلىرىدىن ۋە بۇرژۇئازىيىنى ئاقلايدىغان ئادۋوكاتلاردىن قاتتىق غەزەپلىنىپ، دېموكراتىيە، ئەركىنلىك، مۇستەقىللىق ئۈچۈن كۈرەش قىلغان كىشىلەرنى قولىغا قايتىدىن قورال ئېلىپ، مۇستەقىللىق ئۇرۇشىنىڭ غالىبىيەت مۇنبىرىنى قوغداش ئۈچۈن داۋاملىق كۈرەش قىلىشقا چاقىردى. شېيسنىڭ چاقىرىغى ئاستىدا، قوزغىلاڭچىلار قوشۇنى كېچىكتىن چوڭىيىپ، ئەڭ كوپ بولغاندا 15مىڭ كىشىگە يەتتى. بۇرژۇئازىيىنىڭ دىكتاتۇرا ئورگىنى بولغان سوت مەھكىمىلىرى ئۇلارنىڭ ئاساسىي ھۆجۇم نىشانى بولدى. ئۇلار كونكورد، بوستون، ۋۇستېر ۋە سپرىنگفىلد دېگەن جايلاردا يېرىم يىل جەڭ قىلىپ (1786 ـ يىل 9 ـ ئايىدىن 1787 ـ يىل 2 ـ ئايغىچە)، ئاخىردا بۇرژۇئازىيە ۋە قۇلدارلارنىڭ قورالىنى كۆچلىرى تەرىپىدىن ۋەھشىلەرچە باستۇرۇلدى.

ئامېرىكا ھوكۈمرانلىرى سىنىپلىرى دولەت ماشىنىسىنى كۈچەيتىش ئۈچۈن، 1787 - يىلى ئاساسىي قانۇن تۈزۈپ چىقىپ، مەركەزلەشكەن قوشما ئىشتاتلىق جۇمھۇرىيەت ھوكۈمىتىنى تەشكىل قىلدى. ئاساسىي قانۇن "3 ھوقۇق ئايرىم - ئايرىم بولۇش تۈزۈمى" ئارقىلىق ئوزىنىڭ بۇرژۇئازىيە دىكتاتۇرىسىدىن ئىبارەت ماھىيىتىنى يوشۇردى. مەمۇرى ھوقۇق زۇڭتۇڭ ۋە ئۇ تەيىنلىگەن دولەت كاتتۇى ھەم ئىچكى كابىنەت ئەزالىرىنىڭ قولىغا مەركەزلەشتۈرۈلدى. زۇڭتۇڭنىڭ ۋاكالەت مۇددىتى 4 يىل، ئۇ قوشۇمچە قۇرۇقلۇق ئارمىيىسى ۋە دېڭىز ئارمىيىسىنىڭ باش قوماندانى بولىدۇ. ئۇ پارلامېنت ئالدىدا جاۋاپكار بولمايدۇ ھەلكى پارلامېنتنىڭ قارارلىرىنى رەت قىلىش ھوقۇقىغا ئىگە بولىدۇ، پارلامېنت ئۇچتىن ئىككى قىسمىنى تەشكىل قىلىدىغان كوپ سانلىق ئاۋاز بىلەن ئەسلىدىكى قارارنى ساقلاشنى قارار قىلغاندا، ئاندىن زۇڭتۇڭ رەت قىلالمايدۇ. ئۇ كېڭەش پالاتاسىنىڭ رازىلىغى بىلەن شەرتنامە ئىمزالىيالايدۇ. پارلامېنت قانۇن چىقىرىش ھوقۇقىنى ئۆز قولىدا تۇتىدۇ، ئۇ كېڭەش پالاتاسى بىلەن ئاۋام پالاتاسىدىن تەركىپ تاپىدۇ. كېڭەش پالاتاسى ئەزاسىنىڭ ۋاكالەت مۇددىتى 6 يىل بولىدۇ، ھەرقايسى ئىشتاتلارنىڭ ئىشتاتلىق پارلامېنتلىرىدىن 2 دىن ۋەكىل بەلگىلىنىدۇ، ھەر 2 يىلدا ئۇلارنىڭ ئۇچتىن بىر قىسمى قايتىدىن سايلىنىپ تۇرىدۇ. ئاۋام پالاتاسىنىڭ ئەزالىرى ھەرقايسى ئىشتات ئاھالىسىنىڭ نىسبىتى بويىچە سايلام ئارقىلىق ۋۇجۇدقا كەلتۈرۈلدۇ، ھەر 2 يىلدا بىر قېتىم قايتا سايلام ئېلىپ بېرىلىدۇ. كېڭەش پالاتاسى زۇڭتۇڭ ئوتتۇرىغا قويغان ئىچكى كابىنەت ئەزالىرى ۋە ئالى سوت مەھكىمىسىنىڭ سوتچىلىرىنىڭ ئىسىملىرىنى تەكشۈرۈپ بېكىتىش ھوقۇقىغا ئىگە بولىدۇ، زۇڭتۇڭ چەتئەللەر

بىلەن ئىمزالىغان شەرتنامىلەرنى تەستىقلايدۇ، ئاۋام پالاتاسى ئوتتۇرىغا قويغان قانۇن لايىھىلىرىنى تەكشۈرىدۇ، شۇ ئارقىلىق ئۇنى ئىسكەنجىلەش رولىنى ئويناپدۇ. ئەدلىيە ھوقۇقى ئالى سوت مەھكىمىسىگە مەركەزلەشتۈرۈلدۇ، سوتچىلارنى زۇڭتۇڭ تەيىنلەيدۇ، ئۇلارنىڭ ۋاكالەت مۇددىتى ئومۇرۋايەت بولىدۇ. ئالى سوت مەھكىمىسى ئاساسىي قانۇننى شەرھىلەش ھوقۇقىغا ئىگە بولىدۇ، ئۇ ئاساسىي قانۇننىڭ روھىغا ئۇيغۇن ئەمەس دەپ ھىساپلىغان قانۇنلارنى "ئاساسىي قانۇنغا خىلاپ" دەپ كۆچتىن قالدۇرالايدۇ.

1787 - يىلىدىكى ئاساسىي قانۇن بۇرژۇئازىيە ۋە قۇلدارلارنىڭ مەنپەئەتىنى قوغداش مەقسىدىدە تۈزۈلگەن ئىدى، ئۇ بۇرژۇئازىيە ۋە قۇلدارلارنىڭ ھوقۇقىنى مۇقىملاشتۇردى. ئاساسىي قانۇن قۇللۇق تۈزۈمىنىمۇ بىكار قىلمىدى، قۇللارنى ئېلىپ ساتىدىغان سودىنىمۇ توسمىدى. قۇللار يەنىلا ھايۋان ئورنىدا ئىشلىتىلدى، ئەمما ئاۋام پالاتاسىغا سايلىنىدىغان ۋەكىللەرنىڭ سانىنى ھەرقايسى ئىشتات ئاھالىسىنىڭ سانىغا قاراپ بەلگىلەشتە، 5 قۇلنى 3 ئادەمگە سۈندۈرۈپ ھىساپلاش بەلگىلەنىدى. ئاساسىي قانۇن يەنە قۇلدارلارغا قېچىپ كەتكەن قۇللارنى تۇتۇپ كېلىش ھوقۇقىنى بەردى. ئاساسىي قانۇندا ئەسلىدە كىشىلىك ھوقۇقىنى كاپالەتلەندۈرۈش توغرىسىدا ھېچبىر ماددا يوق ئىدى، خەلق ئامىمىسى ۋە دېموكراتىيىچىلەرنىڭ قەتئىي تەلىۋى ئارقىسىدىلا، 10 ماددىلىق تۈزىتىلگەن لايىھە يەنى «كىشىلىك ھوقۇقى توغرىسىدىكى قانۇن لايىھىسى» قوشۇلۇپ، ئاساسىي قانۇن دېموكراتىيە پەردىسى بىلەن پەردىلەنىدى. ئەمما، ئىشتاتلار سايلام شەرتلىرى ۋە سايلام تەرتىۋىنى بەلگىلەش ھوقۇقىغا ئىگە بولغاچقا، نېگىرلار، ھىندىنانلار، ئايالىلار ۋە مال-مۈلۈك

هەم ئولتۇراقلىشىش شەرتىگە توشمىغانلارنى ئۇز ئىچىگە ئالغان كەڭ خەلق پۇتۇنلەي دېموكراتىيە ھوقۇقىدىن مەھرۇم قىلىندى. مەملەكەت بويىچە 3 مىليون ئاھالە ئېچىدە ئاران 120 مىڭلا كىشى سايلام ھوقۇقىغا ئىگە بولدى. زۇكۇتۇڭ، كېڭەش پالاتاسى ئەزالىرى، ئاۋام پالاتاسى ئەزالىرىدىن تارتىپ ئالى سوت مەھكىمىسىنىڭ سوتچىلىرىغىچە ھەممىسى بۇرژۇئازىيە ۋە قۇلدارلارنىڭ ۋەكىللىرى بولدى. "3 ھوقۇق ئايرىم-ئايرىم بولۇش" دېگەن نىمىسى پۇتۇنلەي ئالدامچىلىق ئىدى. ھوكۇمران سىنىپلارنىڭ مەنپەئەتىنى قوغداش ۋە خەلقنى ئېزىش جەھەتتە، مەمۇرى ھوقۇق، قانۇن چىقىرىش ھوقۇقى ۋە ئەدلىيە ھوقۇقى بىردەك ئىدى.

1789 ـ يىل 4 ـ ئايدا قوشما ئىشتاتلار ھوكۇمىتى رەسمىي قۇرۇلدى. بۇرژۇئا سىياسىچىسى بولغان جورج ۋاشىنگتون مۇستەقىللىق ئۇرۇشىدا كورسەتكەن تەشكىللەش ئىقتىدارى ۋە ھەربى جەھەتتىكى توھپىسى بىلەن، بىرىنچى نوۋەتلىك زۇكۇتۇكلۇققا سايلاندى؛ جېففېرسون دولەت كاتىپلىغىغا تەينىلەندى. ئامېرىكا مۇستەقىل بولۇپ ئۇزاق ئوتمەيلا، تېبرىتوريىسىنى كېڭەيتىش ۋە مۇستەملىكىچىلىك تاجاۋۇزچىلىق يولىغا مېڭىپ، 1776 ـ يىلدىكى ئىنقىلاۋىي ئەنئەنىدىن چەتلەپ كەتتى. بۇرژۇئازىيە ۋە قۇلدارلار رەھبەرلىك قىلغان بۇ دولەتتە، دېخانلارنىڭ يەر مەسىلىسى ھەل قىلىنمىدى، نېگىر قۇللارمۇ ئازات قىلىنمىدى. بۇرژۇئا ئىنقىلاۋىنىڭ بۇ ئىككى ۋەزىپىسى 1861 ـ 1865 ـ يىللاردا بولغان ئامېرىكا ئىچكى ئۇرۇشى (جەنۇپ-شىمال ئۇرۇشى) دىن كېيىنلا ئاندىن ئاساسىي جەھەتتىن ئورۇنلاندى.

ئىككىنچى باپ

فرانسىيە بۇرژۇئا ئىنقىلاۋى، ناپولېئون ئىمپېرىيىسىنىڭ گۈللىنىشى ۋە ھالاك بولۇشى

ماركس مۇنداق دەپ كۆرسىتىدۇ: "ئامېرىكىدا بولۇپ ئوتكەن مۇستەقىللىق ئۇرۇشى ياۋروپا ئوتتۇرا بۇرژۇئازىيىسى ئۈچۈن سىگنال بولدى".①

18 ـ ئەسىرنىڭ 80 ـ يىللىرىدا، ياۋروپا يەنە ئىنقىلاۋىي داۋالغۇش دەۋرىگە كىردى. ئىرلاندىيىدە (1782—1784)، شۋېتسارىيىدە (1782 ـ يىلى)، گوللاندىيىدە (1783—1787)، بېلگىيىدە (1787—1790) ۋە فرانسىيىدە (1789—1794) ئىلگىرـكېيىن بولۇپ مىللى مۇستەقىللىق ھەرىكەتلىرى ۋە بۇرژۇئا ئىنقىلاۋىي ھەرىكەتلىرى پارتلىدى، بۇنىڭ ئىچىدە فرانسىيە بۇرژۇئا ئىنقىلاۋى ھەممىدىن بەك ئۆزۈل ـ كېسىل بولدى ۋە ئۇنىڭ تەسىرىمۇ ھەممىدىن زور بولدى. فرانسىيە ئىنقىلاۋىنىڭ غەلبە قازىنىشى پۈتكۈل ياۋروپادىكى ئىنقىلاپ دولقۇنىنى يەنىمۇ ئىلگىرىلىگەن ھالدا ئالغا

① ماركس. «كاپىتال»نىڭ1 ـ تۇم 1 ـ نەشرىگە سوز بېشى. «ماركس ـ ئېنگېلس تالانما ئەسەرلىرى»، 1981 ـ يىل ئۇيغۇرچە نەشرى، 2 ـ تۇم، 352 ـ بەت.

سۇردى.

17 ـ ئەسىردىكى ئەنگلىيە بۇرژۇئا ئىنقىلاۋىغا سېلىشتۇرۇلغاندا، فرانسىيە بۇرژۇئا ئىنقىلاۋى كاپىتالىزىم ئاملىلىرى تېخىمۇ راۋاج تاپقان، سىنىپىي زىددىيەتلەر تېخىمۇ ئوتكۇرلەشكەن ۋە مۇرەككەپلەشكە كەتكەن، خەلق ئاممىسى يەنىمۇ ئويغانغان شارائىتتا ئېلىپ بېرىلدى. فرانسىيە ئىنقىلاۋىغا رەھبەرلىك قىلغان بۇرژۇئازىيە فېئودالزىمغا قارشى كۇرەشتە يەر ئاقسۇڭەكلىرى ئېچىدىكى بىر قىسىم كىشىلەر بىلەن ئەمەس، بەلكى خەلق ئاممىسى بىلەن ئىتتىپاق تۇزدى؛ بۇرژۇئازىيە دىنىي تونىنى پۈتۈنلەي چورۇپ تاشلاپ، "ئەقلىيەچلىق"نى ئۇزىنىڭ ئىدىيۇى ـ سىياسى قورالى قىلدى. خەلق ئاممىسىنىڭ پولاتتەك ئىنقىلاۋىي مۇشتى مەملىكەت ئېچىدىكى سىنىپىي دۇشمەنلەرنىلا بىتەچەت قىلىپ قالماستىن، بەلكى چەتئەللەرنىڭ ئەكسىلئىنقىلاۋىي قوراللىق مۇداخىلىسىنمۇ تارمار قىلدى. ئىنقىلاۋىي خەلقنىڭ ئۇزلۇكسىز كۇرەش قىلىشىنىڭ تۇرتكىسى بىلەن بۇرژۇئازىيە دىخانلارنىڭ يەر مەسىلىسىنى بىرقەدەر ئۇزۇل ـ كېسىل ھەل قىلدى. خەلق ھەركىتىنىڭ تۇرتكە بولۇشى ئارقىسىدا، مۇتەئەسسىپ گۇرۇھلارنىڭ ئۇرنىنى تەرتىپ بويىچە رادىكال گۇرۇھلاز ئالدى، بۇنىڭ بىلەن ئىنقىلاپ تاكى بۇرژۇئا ئىنقىلاۋى يېتەلەيدىغان ئاخىرقى چەكىكە يەتكەچە يەنى ياكوبىنچىلارنىڭ ئىنقىلاۋىي دېموكراتىك دىكتاتۇرىسى قۇرۇلغىچە يۇقۇرىغا قاراپ راۋاجلاندى.

لېكىن، فرانسىيە بۇرژۇئا ئىنقىلاۋىدا، ئوخشاشلا، ئىنتايىن زور تەكرارلىنىش ۋە ئەگرى ـ توقايلىقلار كورۇلدى. ياكوبىنچىلارنىڭ دېموكراتىك دىكتاتۇرىسىنىڭ ئورنىنى چوڭ بۇرژۇئازىيە دىكتاتۇرىسى ئالدى، چوڭ بۇرژۇئازىيە بولسا يەنە ھاكىمىيەتنى ناپولېيون

بوناپارت جياڭجۇنگە سۇنۇپ بەردى. ناپولېون چوڭ بۇرژۇئازىيىنىڭ مەنپەئەتىنى كوزدە تۇتۇپ، مەملىكەت ئىچىدە بۇرژۇئا ئىمپېرىيىسى بىناسىنى قۇرۇپ، فرانسىيە ئىنقىلاۋىنىڭ بەزى مۇۋەپپەقىيەتلىرىنى مۇستەھكەملىدى؛ مەملىكەت سىرتىدا فرانسىيىنىڭ تەسىر دائىرىسىنى كېڭەيتىپ، تۇرلۇك فېئوداللىق شەكىللەرنى بۇزۇپ تاشلىدى. تىرەلىش بىلەن تىرىلىشكە قارشى تۇرۇش، تاجاۋۇز بىلەن تاجاۋۇزغا قارشى تۇرۇش ئوتتۇرىسىدا 10 يىل داۋام قىلغان ئۇرۇش ئارقىسىدا، ناپولېون ئىمپېرىيىسى ھالاك بولدى. ئۇنىڭدىن كېيىن، ئاغدۇرۇلغان بوربون سۇلالىسى چەتئەل تاجاۋۇزچى ئارمىيىسىنىڭ نەيزە بىلەن قوللىشى ئارقىسىدا يەنە فرانسىيىدە تىرىلدى.

ياۋروپادىكى فېئودال پادىشالار ناپولېوننى مەغلۇپ قىلغاندىن كېيىن، لىكشىپ قالغان فېئوداللىق تۈزۈمنى ساقلاپ قېلىش، ھەرقايسى ئەللەردىكى مىللىي-دېموكراتىك ئىنقىلاۋىي ھەرىكەتلەرنى ئۇجۇقتۇرۇۋېتىش غەرىزىدە، ئەكسىيەتچىل مۇقەددەس ئىتتىپاق تۈزدى. ئەمما، 19-ئەسرىنىڭ 20-، 30-يىللىرىدىكى ياۋروپا-ئامېرىكا ئىنقىلاپ بورانلىرىنىڭ ياۋروپادىكى فېئوداللىق ھوكۈمرانلىقىغا قاتتىق زەربە بېرىشى بىلەن، مۇقەددەس ئىتتىپاقنىڭ ئەكسىيەتچىل سىياسىي ئاخىر چاك-چېكىدىن بوسۇلۇپ كەتتى.

1. بولۇم ئىنقىلاپتىن ئىلگىرىكى ياۋروپا ۋە فرانسىيە

ياۋروپانىڭ ئىنقىلاپتىن ئىلگىرىكى ئومۇمىي ئەھۋالى ئەنگلىيە بۇرژۇئا ئىنقىلاۋىدىن تارتىپ فرانسىيە بۇرژۇئا ئىنقىلاۋىغىچە

بولغان 150 يىل ئىچىده، ياۋروپا ئەللىرىنىڭ سىياسى ۋە ئىقتىسادىي جەھەتلەردىكى تەرەققىياتى بەكمۇ تەكشىسىز بولدى. 17-ئەسىرنىڭ 40-يىللىرىنىڭ ئاخىرلىرىدا ئەنگلىيە پادىشاسى چارلىس I كالىلا كېسىش مەيدانغا ئەپچىقلىغان چاغدا، روسىيە چارپادىشاسى فېئوداللىق يانچىلىق تۈزۈمنى مۇستەھكەملەش يۈزىسىدىن قانۇنلارنى ئېلان قىلماقتا ئىدى، فرانسىيە پادىشاسى لۇئى XIV نىڭ مۇستەبىت پادىشالىق ھاكىمىيىتى تېخى تازا گۈللەنگەن دەۋرگە كىرمىگەن ئىدى.

18-ئەسىردىكى ياۋروپادا، ئەنگلىيە بىلەن گوللاندىيىنى ھىساپقا ئالمىغاندا، مۇتلەق كوپ سانلىق جايلار فېئوداللىق تۈزۈمنىڭ ھوكۇمرانلىغى ئاستىدا تۇراتتى، ھەممىلا يەردە پومىشىك-ئاقسۆڭەكلەر دىكتاتۇرىسى يۈرگۈزۈلەتتى، دىخانلارنىڭ فېئوداللىزىمغا قارشى كۈرەشلىرى كەينى-كەينىدىن بولۇپ تۇراتتى. فرانسىيە بىلەن روسىيە شۇ چاغدا ياۋروپا قۇرۇقلۇغىدىكى ئەڭ كۈچلۈك فېئوداللىق دولەتلەر ئىدى، لېكىن ئىقتىسادىي، سىياسى ۋە مەدەنىيەت جەھەتلەردىكى تەرەققىيات سەۋىيىسىدىن ئېلىپ ئېيتقاندا، روسىيە فرانسىيىدىن خېلى ئارقىدا ئىدى.

روسىيە چارپادىشاسى پېتىر I (1689—1725-يىللىرى تەختتە ئولتۇرغان) پومىشىكلار سىنىپى ۋە يېڭى گۈللەنگەن سودىگەرلەرنىڭ مەنپەئەتىنى كوزدە تۇتۇپ، پومىشىك-ئاقسۆڭەكلەرنىڭ دولەت ماشىنىسىنى كۈچەيتىپ، زور كولەمدىكى قۇرۇقلۇق ئارمىيىسىنى ۋۇجۇتقا كەلتۈردى، دېڭىز ئارمىيىسىنى قۇرۇپ چىقتى. ئۇ ھوكۇمرانلىق قىلىۋاتقان دەۋردە، توقۇمچىلىق، كونچىلىك، قەغەز-چىلىك ۋە مېتالچىلىق ساھەلىرى بويىچە 200 دىن ئارتۇق قول

سانائەت ئىشخانىسى قۇرۇلدى؛ تاشقى سودا جەھەتتە، چەتكە چىقىرىشنى رىغبەتلەندۈرۈش، چەتتىن كىرگۈزۈشنى چەكلەش يۈزىسىدىن، قوغدىنىش چېگرا بېجى سىياسىتى يولغا قويۇلدى. 1712 - يىلى، پايتەخت موسكۋادىن پېتربۇرگ (ھازىرقى لېنىنگراد)قا يوتكەلدى. ستالىن مۇنداق دەپ كورسەتكەن ئىدى: پېتر پوممشىكلار ۋە سودىگەرلەرنىڭ مىللى دولىتىنى قۇرۇش ۋە مۇستەھكەملەش يولىدا نۇرغۇن ئىشلارنى قىلدى. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، يەنە شۇنداق دېيىشىمىز كېرەككى، پومىشىكلار سىنىپىنىڭ ئورنىنى كوتىرىش، يېڭى گۇللەنگەن سودىگەرلەر سىنىپىغا ياردەم بېرىش ۋە بۇ ئىككى سىنىپنىڭ مىللى دولىتىنى مۇستەھكەملەش ئىشلىرى يانچىلارنى دەھشەتلىك تۇردە ئېكسپلاتاتسىيە قىلىش يولى بىلەن ئېلىپ بېرىلدى."①

ئېكاتېرىنا II (1762 — 1796 - يىللىرى تەختتە ئولتۇرغان) يانچى-لىق تۈزۈمىنى داۋاملىق كۈچەيتىپ، ئاقسۇڭەكلەرنىڭ ئىمتىيازلىرىنى يەنمۇ كېڭەيتتى. دەھشەتلىك سىنىپىي زۇلۇم دىخانلارنىڭ قاتتىق قارشىلىغىنى قوزغىدى. 1773 — 1775 - يىللىرى پۇگاچېۋ (1726 — 1775)نىڭ رەھبەرلىگىدە روسىيە تارىخىدا كولىمى ئەڭ زور بولغان قوزغىلاڭ پارتلىدى. قوزغىلاڭ ئورال تاغلىق رايونلىرىدىن ۋولگا دەريا‌سى ۋادىسىغىچە كېڭەيدى، قوزغىلاڭچىلار قوشۇنى ئىشغال قىلغان جايلاردا دىخانلار ھاكىمىيىتى قۇرۇلۇپ، پومىشىكلار، ئەمەلدارلار باستۇرۇلدى، فېئودالىلىق مەجبۇرىيەتلەر ئەمەلدىن

---

① ستالىن. «گېرمانىيە يازغۇچىسى ئەمىل لىۋدۋىگ بىلەن سوھبەت». «ستالىن ئەسەرلىرى»، خەنزۇچە نەشرى، 13 - توم، 93 — 94 - بەتلەر.

قالدۇرۇلدى، دىخانلار يەرگە ۋە ئەركىنلىكىگە ئىگە قىلىندى. بۇ قوزغىلاڭ مەغلۇپ بولغان بولسىمۇ، لېكىن ئۇ، فېئودال يانچىدارلارنىڭ ھوكۇمرانلىغىغا قاتتىق زەربە بېرىپ، يانچىلىق تۈزۈمىنىڭ يىمىرىلىشىنى تېزلەتتى.

چارپادىشا ھوكۇمىتى 16-، 17-ئەسىرلەردە شەرقىقە قاراپ يۈرگۈزگەن كېڭەيمىچىلىكىنى داۋاملاشتۇرۇپ، 18-ئەسىردە يەنە بالتىق دېڭىزى ۋە قارا دېڭىزغا چىقىدىغان ئېغىزنى تالىشىشنى ئۇزىنىڭ سىرتقا كېڭەيمچىلىك قىلىشنىڭ ئاساسىي نىشانى قىلىپ، ياۋروپاغا خوجا بولۇش غەرىزىدە بولدى. 1700—1721-يىللىرى روسىيە شۆبتسىيە بىلەن 20 يىل داۋام قىلغان "شىمال ئۇرۇشى"نى ئېلىپ بېرىپ، بالتىق دېڭىزىغا چىقىدىغان ئېغىزنى شۇنىڭدەك فىنلاند قولتۇغى ۋە رىگا قولتۇغى ئەتراپىدىكى جايلارنى قولغا كىرگۈزۈۋالدى. قارا دېڭىز قىرغىغىدىكى جايلارنى ۋە جەنۇبىتىن دېڭىزغا چىقىدىغان ئېغىزنى بىسىۋالىش ئۈچۈن، چارروسىيە تۈركىيە ۋە ئۇنىڭ بېقىندىسى بولغان قىرىم خانلىغى بىلەن كوپ قېتىم ئۇرۇش قىلىپ، قىرىمنى ئۇزىگە قوشۇۋالدى، قارا دېڭىز بوغۇزىدا ئەركىن قاتناش ھوقۇقىغا ئىگە بولۇالدى ھەمدە قارا دېڭىزنىڭ شىمالىي قىرغىغىدىكى مۇنبەت يايلاقنى زورلۇق بىلەن بىسىۋالىپ، ئۇنى يېڭى روسىيە دەپ ئاتىدى. 1772-، 1793-ۋە 1795-يىللىرى روسىيە پروسسىيە ۋە ئاۋستىرىيە بىلەن شىركىلىشىپ، پولشىنى ئۈچ قېتىم بولۇشۇۋالدى، چارروسىيىنىڭ بىسىۋالغان قىسمى ھەممىدىن چوڭ بولدى، ئۇ پولشىغا ئەڭ دەھشەتلىك زۇلۇم سالدى. 18-ئەسىرنىڭ 40-يىللىرىدا، روسىيىنىڭ مۇستەملىكىچى سىياھەت دۇنياسى شىمالىي ئامېرىكىدىكى ئالياسكىغا بوسۇپ كىردى، 18-ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىدا

ئالياسكا روسىيىنىڭ مۇستەملىكىسىگە ئايلىنىپ قالدى. شۇنداق قىلىپ، ئىككى ئەسىردىن كۆپرەك داۋام قىلغان تاجاۋۇزچىلىق ھەرىكەتلىرى ئارقىسىدا، چارروسسىيە ياۋروپا، ئاسىيا ۋە ئامېرىكىدىن ئىبارەت 3 قىتئەگە چات كەرگەن چوڭ روسىيە مۇستەملىكىچى ئىمپېرىيىسى ھەم ھەرقايسى مىللەتلەرنىڭ چوڭ تۈرمىسى بولۇپ قالدى.

روسىيىنىڭ غەربىي ۋە فرانسىيىنىڭ شەرقىدە 3 چوڭ فېئودالىق دولەت يەنى مۇقەددەس رىم ئىمپېرىيىسى (گېرمانىيە)، پولشا جۇمھۇرىيىتى ۋە ياۋروپا، ئاسىيا ھەم ئافرىقىغا چات كەرگەن ئوسمان (تۈركىيە) ئىمپېرىيىسى بار ئىدى.

ئوتتۇرا ئەسىردىن بۇيان مەۋجۇت بولۇپ كەلگەن مۇقەددەس رىم ئىمپېرىيىسى شۇ زامانغا كەلگەندە ئىسمى بار، جىسمى يوق بىر دولەت بولۇپ قالغان ئىدى، 1618 ـ يىلدىن 1648 ـ يىلغىچە 30 يىل داۋام قىلغان ئۇرۇش ئارقىسىدا، گېرمانىيە ئىگىلىك جەھەتتە قاتتىق ۋەيرانچىلىققا ئۇچرىدى، سىياسى جەھەتتە چاك ـ چېكىدىن پارچىلىنىپ كەتتى. 18 ـ ئەسىرنىڭ باشلىرىدا، گېرمانىيەنىڭ شەرقىي شىمالىي قىسمىدا گۈللەنگەن پروسسىيە پادىشالىغى كۈنسايىن كۈچەيىپ، ئۇزلۇكسىز تۇردە ھەربىي كېڭەيمچىلىك قىلىپ، ئۇزۇن تارىخقا ئىگە بولغان ئاۋسترىيە بەگلىگى بىلەن گېرمانىيەنىڭ بىرنەچچە يۈز ئۇششاق بەگلىكلىرىگە ھوكۇمرانلىق قىلىش ھوقۇقىنى تالىشىشقا كىرىشتى. ئاۋسترىيەمۇ مىللەتلەر تۈرمىسى ئىدى، ھابسبۇرگ سۇلالىسى چېخلار، پولەكلەر، ۋېنگرلار، يۇگوسلاۋىيانلار، ئىتالىيانلار، بېلگىيىلىكلەر① ۋە باشقىلارغا ۋەھشىلەرچە مىللى زۇلۇم ھەم

① 1713 ـ يىلغىچە بېلگىيە ئىسپانىيىنىڭ ھوكۇمرانلىغى ئاستىدا ئىدى، 1713 ـ يىلدىن كېيىن ئۇ ئاۋسترىيىگە بېقىندىغان بولدى.

سىنىپىي زۇلۇم سالاتىتى، ئۇنىڭ ھوكۇمرانلىغىنىڭ ئاساسى ئىنتايىن تۇراقسىز ئىدى.

پولشا نامدا جۇمھۇرىيەت (چۈنكى پادىشانى ئاقسۆڭەكلەر سايلاپ چىقاتتى) بولسىمۇ، ماھىيەتتە فېئودال ئاقسۆڭەكلەر دىكتاتۇرلىغىدىكى دولەت ئىدى. بۇ فېئودال ئاقسۆڭەكلەر بىر تەرەپتىن دىخانلارنىڭ قېنىنى شورىسا، يەنە بىر تەرەپتىن بىر بىرىگە ئورا كولايتتى، ھەتتا قارشى كۆچلەرگە زەربە بېرىش، خەلقنىڭ قوزغىلاڭلىرىنى باستۇرۇش ئۈچۈن چەتئەل تاجاۋۇزچىلىرى بىلەنمۇ تىل بىرىكتۈرەتتى. پولشا بىلەن خوشنا بولغان 3 دولەت ــ روسىيە، ئاۋسترىيە ۋە پروۇسسىيە ئوزئارا تالىشىپ، ئاخىرى 18 ـ ئەسىرنىڭ ئاخىرىغا كەلگەندە، 10 مىليوندىن ئارتۇق ئاھالىگە ۋە 800 يىلدىن ئارتۇق تارىخقا ئىگە بولغان بۇ دولەتنى پارچىلىۋەتتى. پولشىنىڭ باتۇر پەرزەنتلىرى كەينى ـ كەينىدىن قوزغىلىپ، مىللى مۇستەقىللىقنى ئەسلىگە كەلتۈرۈش يولىدىكى كۈرەشنى قەتئى داۋاملاشتۇردى.

15 ـ ئەسىردە شەرقىي جەنۇبىي ياۋروپاغا بېسىپ كىرگەن ئوسمان (تۈركىيە) ئىمپېرىيىسى 300 يىلدىن بۇيان ئالبانلار، رۇمىنىيىلىكلەر، يۇگوسلاۋىيانلار، گىرىكلار ۋە شىمالىي ئافرىقىدىكى ئەرەپلەرنى قۇل قىلىپ كەلگەن ئىدى. ئېزىلگۈچى مىللەتلەر قوزغىلاڭلىرىنىڭ زەربىسى ۋە روسىيە، ئاۋسترىيىلەرنىڭ كېڭەيمچىلىك سىياسىتىنىڭ زەربىسى ئاستىدا، ئىمپېرىيە كۈنسېرى كۈنگە پارچىلىنىشقا قاراپ ماڭدى.

بۇنىڭدىن باشقا، ئىتالىيە يەنىلا پارچىلانغان ھالەتتە تۇراتتى، مۇستەقىللىغىنى ئاران ـ ئاران ساقلاۋاتقان ساردىنىيە پادىشالىغى، پاپا رايونى ۋە ۋېنېسىيە بىلەن گېنۇيادىن ئىبارەت ئىككى سودىگەر ـ

ئاقسوڭەكلەر جۇمھۇرىيىتىنى ھىساپقا ئالمىغاندا، ئۇنىڭ شىمالىي قىسمى ئاۋسترىيىنىڭ ھوكۇمرانلىغى ئاستىدا ئىدى، جەنۇبىي قىسمىنى ئىسپانىيە بېسىۋالغان ئىدى، بەزى بەگلىكلەر بولسا چەت مىللەتلەرگە بېقىنىپ تۇراتتى. مىللەتنىڭ مۇستەقىللىغىنى ۋە دولەتنىڭ بىرلىگىنى قولغا كەلتۈرۈش ۋەزىپىسى ئىتالىيە خەلقىنىڭ ئالدىغا جىددى ھالدا قويۇلغان ئىدى.

18 ـ ئەسىردە ياۋروپا ئەللىرىنىڭ ئىگىلىك تەرەققىياتى سەۋىيىسى جەھەتتىكى پەرق ناھايىتى زور ئىدى. ئەنگلىيىدە بىرنەچچە ئەسىر داۋام قىلغان كەڭ كولەملىك يەر دائىرىلەش ھەرىكىتى ئارقىسىدا، ئۇششاق دېخان ئىگىلىگىنىڭ ئورنىنى كاپىتالىستىك چوڭ دېخانچىلىق مەيدانلىرى ئېلىپ، يېزا ئىگىلىك ئاھالىسى زور دەرىجىدە ئازايدى. ياۋروپا قۇرۇقلۇغىدا بولسا، ئوز ئوزىنى تەمىنلەيدىغان فېئودالىق ئۇششاق دېخان ئىگىلىگى يەنىلا بىسپايان دېگۈدەك ئوخشاش كەڭ كولەمدە مەۋجۇت ئىدى، يېزا ئاھالىسى پۈتۈن ئاھالىنىڭ 90 پىرسەنتتىن كوپرەكىنى تەشكىل قىلاتتى. ئىسپانىيىدە، پورتۇگالىيىدە، ئىتالىيىنىڭ جەنۇبىدا ۋە ئېلبا دەرياسىنىڭ شەرقىدىكى كەڭ رايوندا، دېخانلارنىڭ تۇرمۇش ئەھۋالى ئوتتۇرا ئەسىردىكى يانچىلارنىڭكىدىن ئانچە پەرقلەنمەيتتى. فرانسىيىدە، ئىتالىيىنىڭ شىمالىدا ۋە ئېلبا دەرياسىنىڭ غەربىدىكى بەزى جايلاردا، دېخانلار ئاساسىي جەھەتتىن جىسمانى ئەركىنلىكىگە ئېرىشكەن ئىدى، لېكىن ئۇلار يەنىلا قاتتىق فېئوداللىق ئېكسپلاتاتسىيە ۋە زۇلۇم ئاستىدا تۇراتتى.

18 ـ ئەسىرنىڭ كېيىنكى يېرىمىدا، ئەنگلىيىدە كاپىتالىستىك سانائەت ئىنقىلابى باشلىنىپ كەتتى، ياۋروپانىڭ باشقا جايلىرىدا بولسا، قول سانائەت ئىشخانىلىرى يەنىلا ئۈستۈنلۈكنى ئىگەللەپ تۇراتتى، يېرىم

ماشنا ئىشلىتىلىدىغان ئىشلەپچىقىرىش يەنىلا ئاز ئۇچرايدىغان ئەھۋال ئىدى. كاپىتالىزم ئاساسلىرى ۋە بۇرژۇئازىيە كۆچىلىرى كوپچىلىك دولەتلەردە تېخى ناھايىتى ئاجىز ئىدى. 18-ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىدا، فرانسىيە، گوللاندىيە، بېلگىيە، گېرمانىيىنىڭ رېين رايونىدا ۋە ئىتالىيىنىڭ شىمالىدىكى ئايرىم شەھەرلەر "ژېننى" يىپ ئىگرىش ماشىنىسىنى، ۋاتتىڭ پار ماشىنىسىنى ئىشلىتىشكە ۋە ئىگىز مەش بىلەن تومۇر ئېرىتىشكە باشلىدى.

18-ئەسىردە ياۋروپانىڭ سودا ئىشلىرى سانائەتتىنمۇ تېزرەك تەرەققى قىلدى. غەربىي ياۋروپا (ئەنگلىيە، فرانسىيە، گوللاندىيە) سودىگەرلىرى ئوز دولىتىنىڭ سانائەت بۇيۇملىرىنى شەرقىي ياۋروپا دولەتلىرىگە سېتىپ ئاشلىققا تېگىشىۋالغاندىن باشقا، يەنە ئاسىيا، ئامېرىكا قىتئەلىرىدىن زور مىقداردىكى تاۋارلارنى ياۋروپانىڭ ھەرقايسى جايلىرىغا ئاپىرىپ سېتىپ، ئۇنىڭدىن زور مىقداردا پايدا ئالدى. ئاسىيا خەلقلىرى كوكۇل قويۇپ ياساپ چىققان قول سانائەت بۇيۇملىرى، مەسىلەن، ھىندىستان، ئىراقلاردا ئىشلەنگەن پاختا توقۇمىچىلىق بۇيۇملىرى، ئىراندا ئىشلەنگەن گىلەم، جۇڭگودا ئىشلەنگەن يىپەك، فار-فور قاچا-قۇچىلار، سىرلانغان ئەسۋاپ-جابدۇقلار ۋە شۇنىڭغا ئوخشاشلار سۈپەت جەھەتتە ياۋروپانىڭكىدىن كوپ ئىشپ چۈشەتتى. ھىندۇنېزىيىدىن چىقىدىغان خۇش پۇراق ماتىرىياللىرى ۋە جۇڭگودىن چىقىدىغان چايىنىڭ ياۋروپادا بازىرى تېز ئىدى. ياۋروپا مۇستەملىكىچىلىرىنىڭ زورلىشى بىلەن ئافرىقىلىق نېگىرلار غەربىي ھىندى تاقىم ئاراللىرىدا تېرىغان شەكەر قومۇچ، شىمالىي ئامېرىكىدا تېرىغان تاماكا ۋە نىل بوياقمۇ زور مىقداردا سېتىلىدىغان تاۋارلار ئىدى. ياۋروپا مۇستەملىكىچىلىرى ھەتتا قۇلـ

لارنى ئېلىپ سېتىشنىمۇ ئوزىنى بېيىتىشنىڭ ۋاستىسى قىلىۋالدى! ئاسىيا، ئافرىقا ۋە ئامېرىكا قىتئەلىرى خەلقىلىرىنى ئېكسپىلاتاتسىيە قىلىش ئاساسىغا قۇرۇلغان بۇنداق خەلقارا "سودا" غەربىي ياۋروپا بۇرژۇئازىيىسىنى سەمرىتىتى؛ شەرقىي ياۋروپا يەر ئاقسۆڭەكلىرى بولسا، شەخسى كىرىمىنى ئاشۇرۇپ، چەتئەل كەلگەن تاۋارلارغا تېگىشىۋېلىش ئۈچۈن، يانچىلارنى ئېكسپىلاتاتسىيە قىلىشنى جېنىنىڭ بېرىچە كۆچەيتىتى، بۇنىڭ بىلەن سىنىپىي زىددىيەت تېخىمۇ كەسكىنلەشتى.

قىسقىسى، فرانسىيە ئىنقىلاۋى پارتلاشتىن ئىلگىرى، بۇرژۇئا ئىنقىلاۋى ئاساسەن ئورۇنلانغان ئەنگلىيە ۋە گوللاندىيىنى ھىساپقا ئالمىغاندا، ياۋروپا ئەللىرىنىڭ ھەممىسىنىڭ ئالدىدا فېئوداللىق ھاكىمىيەتنى ئاغدۇرۇپ تاشلاش، فېئوداللىق تۈزۈمنى بىكار قىلىش، بۇرژۇئا دېكتاتۇرىسىنى ئورنىتىش، كاپىتالىزمنى راۋاجلاندۇرۇشتەك تارىخىي ۋەزىپە تۇراتتى.

بۇ مەملىكەتلەر ئىچىدە، فرانسىيە بۇرژۇئا ئىنقىلاۋىنىڭ ئوبېكتىپ ۋە سۇبېكتىپ شەرت-شارائىتى ھەممىدىن بالدۇر پىشىپ يېتىلگەن ئىدى.

فېئوداللىق تۈزۈم شارائىتىدا فرانسىيىدىكى سىنىپلارنىڭ ئەھۋالى فرانسىيىدىكى فېئوداللىق تۈزۈم فېئوداللىق يەر مۈلۈك-چىلىگى ئاساسىغا قۇرۇلغان ئادەمخور تۈزۈم ئىدى. 500 مىڭ كۈۋادىرات كىلومېتر كېلىدىغان زېمىنىدا ياشاۋاتقان 20 مىليوندىن ئارتۇق دېخان (بۇ پۈتۈن ئاھالىنىڭ 85 پىرسەنتىتىن كوپرەكىنى تەشكىل قىلىدۇ) ئىگىلىگەن تېرىلغۇ يەر 30—40 پىرسەنتىنىلا تەشكىل قىلاتتى، قالغان يەرلەرنىڭ ھەممىسى خان جەمەتى ۋە

ئاقسوڭەكلەرگە (30 پىرسەنت)، كاتولىك دىنى جەمىيىتى ۋە دىندار-لارغا (10 پىرسەنت) ھەم بۇرژۇئازىيىگە (20 پىرسەنت) تەئەللۇق ئىدى. دىخانلار ئىچىدە يەنە جىسمانى ئەركسىزلىكىگە ئىگە بولمىغان بىر مىليونىدىن ئارتۇق يانچى بار ئىدى. دىخانلارنىڭ ئاز بىر قىسمىلا ھاللىق دىخان بولۇپ، مۇتلەق كوپچىلىگى سېلىق تاپشۇرۇدىغان دىخان (ھەر يىلدا پومىشىكلارغا مەلۇم ساندا يەر ئىجارىسى تاپشۇرىدىغان دىخان) ۋە پىرسەنت بويىچە مەھسۇلات بولۇشۇۋالىدىغان دىخان (مەھسۇلاتىنىڭ تەخمىنەت يېرىمىنى پومىشىكلارغا تاپشۇرىدىغان دىخان) ئىدى؛ يەنە بىر قىسمى ھېچ نەرسىسى يوق، ئەمگەك كۈچىنى سېتىش بىلەن جان باقىدىغان يالالانسا دىخانلار ئىدى. پەقەت شىمالدىكى ئاز سانلىق جايلاردىلا كاپىتالىستىك چوڭ دىخانچىلىق مەيدانلىرى بار ئىدى، مۇتلەق كوپچىلىك جايلارنىڭ ئىگىلىگى تارقاق ئۇششاق دىخان ئىگىلىگى ئىدى. تېرىقچىلىق تېخنىكىسىمۇ ناھايىتى قالاق ئىدى، ھەر يىلدا ئۇچتىن بىر قىسمىدىن تېككىدىن بىر قىسمىغىچە بولغان تېرىلغۇ يەر نوۋەت بىلەن دەم ئالدۇرۇلۇپ تۇراتتى. نوپۇسنىڭ كوپىيىشى (ئاھالە 1715 ـ يىلىدىكى 18 مىليوندىن كوپىيىپ 1789 ـ يىلى 26 مىليونغا يەتكەن ئىدى)، ئائىلىنىڭ بولۇنۇپ كېتىشى ۋە پومىشىكلارنىڭ جامائەت يەرلىرىنى ئىگەللىۋېلىشى ئارقىسىدا، دىخانلارنىڭ تېرىلغۇ يېرى بارغانسېرى يېتىشمەي قالدى، يەر ئىجارىسى بولسا 18 ـ ئەسىر ئىچىدە بىر ھەسسىدىن كوپرەك ئوستۇرۇلدى.

كەڭ دىخانلارغا يەنە سانسىز باج ـ سېلىق ۋە فېئوداللىق مەجبۇرىيەتلەر يۈكلەنگەن ئىدى: دىنىي جەمىيەتكە ئۇشرە تاپشۇراتتى، پادىشاغا يەر بېجى، نوپۇس بېجى ۋە تۇز بېجى تاپشۇراتتى، ھاشارغا

چقاتـتی، ھەربی خىزمەت ئوتەيتتى ۋە باشقىلار. پومىشكىلار يەنە تۇرلۇك شەكلى ئوزگەرگەن ئۇسۇللار ئارقىلىق دىخانـلارنى قاقتى-سوقتى قىلاتتى، دىخانلار ھەتـتا ئۇن تارتـمـش، بولكا پـشۇرۇش، يولدىن ئوتۇش، كوۋرۇكتىن ئوتۇش ئۇچۇنمۇ پۇل تولەيتتى، يەرنىڭ قولدىن-قولغا ئوتكەن (ۋاريىسلىق قىلىش ياكى سېتىۋېتىش سەۋىۋى بىلەن) چاغدىمۇ باج تاپشۇرۇلاتتى. دىخانلار جان بېقىشقا ھېچ ئىلاج بولمىغانـدا، ئاشـلىق ۋە پۇل قەرز ئېـلىشـقا مەجـبۇر بولۇپ، يەنە پومىشىك ۋە كاپىتالىستلارنىڭ قاتتىق ئېكسپىلاتاتسىيىسگە ئۇچرايتـتى. دىخانلار بىر يىل جاپالىق ئەمگەك قىلىپ ئالغان مەھسۇلاتـنىڭ 5 تىن 4 قىسـمى ئاخىردا قانـخورلارنىڭ قولىـغا چۈشۈپ قالاتـتى، بۇنىڭ بىلەن دىخانـلارنىڭ 10 دىن 9 ى خانـسۇەيـران بولاتـتى. دىمەك، فېودالىق يەر مۇلۇكچىلىگى يېزىلاردىـكى ئىشلەپچـقىرىش كۈچـلىرىنى ئېغىر دەرىجىدە ۋەيران قىلىپ، ئىشلەپچقىرىش كۈچـلىرىنىڭ تەرەققىياتىنى بوغۇپ تۇراتتى.

18 ـ ئەسىرنىڭ باشلىرىدىلا، دىخانلارنىڭ مەنپەئەتىگە ۋەكىللىك قىلغان ئىلغار مۇتەپەككۇر ر. مېلىي (1664—1729) ئىنقىلاپ مۇراجىتىنى چقارغان ئىدى. مېلىي يېزىدىكى توقۇمچىلىق ئىشچىسى ئائىلىسىدىن كېلىپ چىقىقان، ئۇنىڭ ئوزى يېزىـلاردا دىندار بولغان، ئۇ دىخانـلارنىڭ دەھشەتلىك ئېكسپىلاتاتسىيىسگە ئۇچراۋاتقانلىغىنى ۋە دىنىي جەمىيەتنىڭ ئالدامچىلىقلىرىنى ئوز كوزى بىلەن كورگەن. ئۇ ئوزىنىڭ «ۋەسىيەتنامە» دىگەن ئەسىرىدە دىخانلارنىڭ ئازاپ-ئوقۇبەتلىرىنى تەسۋىرلەپ، پادىشا ۋە ئاقسوڭەكلەرنىڭ زوراۋانلىقلىرىنى غەزەپ بىلەن سوككەن؛ ئۇنىڭ نەزىرىدە، دىن ھوكۇمـرانـلار ئۈيـدۇرۇپ چقارغان، خەلقنى جاھالەتتە قالدۇرىدىغان قورالدىن باشـقا نەرسە

ئەمەس ئىدى. ئۇ خەلقنى قوزغىلاڭ كوتىرىش يولى بىلەن بارلىق ئەزگۈچىلەرگە قارشىلىق كورسىتىشكە، غەلىبە قازانغانلىقىدىن كېيىن مال-مۈلۈككە بولغان ئۈمۈمى مۈلۈكچىلىكنى يولغا قويۇشقا چاقىرغان. ئەمىلىيەتتە، دىخانلار قوزغىلاڭلىرى 18-ئەسىرنىڭ باشلىرىدىن باشلاپ كەينى-كەينىدىن بولۇپ تۇرغان، بولۇپمۇ 1783—1786-يىللىرى، دىخانلار پومىشچىكلارنىڭ قەدىمقى ئىمتىيازلىرىنى مەجبۇرىيەتلەرنى ئەسلىگە كەلتۈرۈشىگە قارشى تۇرۇش ئۇچۇن، تەرەپ-تەرەپتىن قوزغىلىپ، ئىمتىيازلىق سوتقا ھۇجۇم قىلىپ، ئىمتىيازلىق ئارخىپ ماتېرىياللىرىنى قولغا چۈشۈرۈۋالدى ۋە ئۇنى كويدۇرۇۋەتتى.

شەھەرلەردە، ئۇشتاق قول سانائەت ئىشلەپچىقىرىشى يەنىلا ئاساسىي ئورۇندا تۇراتتى، ئىمتىيازلىق كەسپىداشلار جەمىيەتلىرى مەھسۇلات مىقدارى، سۈيىتى شۇنىڭدەك نىمكارلار ۋە شاگىرتلارنىڭ سانى توغرىسىدا قاتتىق بەلگىلىمىلەرنى چىقىرىپ، سانائەتنىڭ تەرەققىياتىنى يولسىزلىق بىلەن چەكلىدى. شاگىرتلار ۋە نىمكارلار كەسپىداشلار جەمىيىتى ئىگىلىرىنىڭ ئېكسپىلاتاتسىيىسىگە ئۇچرايتتى، كەسپىداشلار جەمىيىتى ئىگىلىرى ھوكۇمەتنىڭ باج-سېلىق ئارقىلىق سالغان زۇلۇملىرىغا ئۇچرىدى، شەھەرلەردىكى بارلىق ئاددى خەلق بولسا مال باھاسى ئورلەپ كېتىشنىڭ تەھدىدىگە ئۇچرىدى. ئىنقىلاپچىلار بولغان يېرىم ئەسىر ئىچىدە، مال باھاسى 65 پىرسەنت ئورلىدى، ئىش ھەققى بولسا ئاران 22 پىرسەنت ئوستى. پىزىلاردىكى پۇرولېتارلارنىڭ كوپلەپ شەھەرگە كىرىشى بىلەن، شەھەردە ئىشسىزلار تېز كوپىيىپ كەتتى، ئەينى ۋاقىتتا ئاددى خەلقنىڭ ئىنقىلاۋىي قوشۇنىمۇ كۇچەيدى.

مەملىكەت بويىچە سىياسى، ئىقتىسات ۋە مەدەنىيەتنىڭ مەركىزى

بولغان پارتې قول سانائەت ئەڭ مەركەزلەشكەن جاي ئىدى، شۇنداقلا سياسى كۆرەشىنىڭمۇ ئەڭ سەزگۈر مەركىزى ئىدى. پارتىدا 600 مىڭدىن ئارتۇق ئاھالە بار بولۇپ، ئۇنىڭ يېرىمى ئىشچىلار ۋە ئۆلار-نىڭ ئائىلە تەۋەلىرى ئىدى. يېڭىدىن گۇللەنگەن بىناكارلىق كەسىپىدە نىمكارلاردىن تەشكىللەنگەن كوچلۇك تەشكىلات بارلىققا كەلدى، بۇ تەشكىلات ئىش ھەققىنى ئاشۇرۇشنى تەلەپ قىلغان ئىش تاشلاش كۆرىشىگە رەھبەرلىك قىلدى؛ بۇ تەشكىلات نۇرغۇن زەربىگە ئۇچرى-غان بولسىمۇ تارقىلىپ كەتمىدى. سېن-ئانتۇن رايونىدىكى ياغاچچە-لار ۋە سېن-ماسو رايونىدىكى كونىچىلنىك ئىشچىلىرى ئۆزاققىچە كۆرەش ئېلىپ باردى. ئۇنىڭدىن باشقا، يۇڭ توقۇمچىلىق، توماقچە-لىق، گۈل قەغىزى ساھەلىرىدە ئىشلەيدىغان ئىشچىلارمۇ خېلى مەركەزلەشكەن ئىدى. پارتىدىن باشقا، لىون ۋە رۇئان قاتارلىق شەھەرلەردە توقۇمچىلىق ئىشچىلىرى نەچچە ئون مىڭغا يەتتى؛ يېزى-لاردا تارقاق ئولتۇراقلاشقان توقۇمچىلىق ئىشچىلىرىنىڭ سانى تېخىمۇ كوپ ئىدى. پۈرولېتارىيات ئۇ چاغدا تېخى ئومۇمى ئەمگەكچىلەردىن بولۇنۇپ چىقمىغان ئىدى، ئۇ تېخى بۇرژۇئازىيىگە قاتتىق تەھدىت سالالمايتتى، لېكىن ئۇنىڭ تەكتى بولغان شەھەر پۈرولېتارلىرى ئىنقلاپتىكى زەربىدار كۈچ ئىدى. فرانسىيە ئىنقىلاۋىدا چوڭ رول ئوينىغان "تىزلاپچىسزلار"① ئەنە شۇ تەبىقىغە تەئەللۇق ئىدى.

فرانسىيە ياۋروپا قۇرۇقلۇغىدا بويىچە كاپىتالىستىك سودا-سانائەت ھەممىدىن بەك تەرەققى تاپقان، شۇنداقلا بۇرژۇئازىيىنىڭ كۈچلىرىمۇ

---

① ئۇ چاغدا ئاقسۆڭەكلەر تار تىزلاپچى كىيەتتى، ئادەتتىكى ئىشتانىنى كىيىدىغان ئادەتى خەلق "تىزلاپچىسزلار" دەپ مەسخىرە قىلىناتتى.

ھەممىدىن بەك كۆچلۇك بولغان دولەت ئىدى. 18 ـ ئەسىرنىڭ ئاخىر-لىرىدا، يېڭىدىن گۈللەنگەن ئايرىم كارخانىلاردا سانائەت ئىنقىلاۋى باشلىنىپ كەتتى. كرېزو تومۇر ئېرىتىش زاۋۇدىدا 1785 ـ يىلى بىرىنچى بولۇپ پار ماشىنىسى ئىشلىتىلىشكە باشلىدى ھەمدە كومۇر يېقىلغۇ قىلىنغان تۈنجى تومۇر ئېرىتىش مېشى ياسالدى. مەملىكەت بويىچە ئەڭ چوڭ بولغان ئانزېن كومۇر كانىدا ياللانغان ئىشچىلار 4 مڭغا يەتتى. 1789 ـ يىلى، "ژېننى"چە يىپ ئىگىرىش ماشىنىسى 7 مڭغا يەتتى (ئۇ چاغدا ئەنگلىيىدە 20 مڭى بار ئىدى). ئىچكى سودا تۈرلۈك چارىلەرنىڭ توسقۇنلۇغىغا ئۇچرىغاچقا، ئۇنىڭ تەرەققىيات سۈرئىتى تاشقى سودىنىڭكىگە يەتمەي قالدى. 1715 ـ يىلىدىن 1789 ـ يىلغىچە بولغان مەزگىل ئىچىدە، فرانسىيىنىڭ تاشقى سودا مقدارى 4 ھەسسە كوپەيىپ، ئېكسپورت قىممىتى 430 نەچچە مىليون لىغا، ئىمپورت قىممىتى 630 نەچچە مىليون لىغا يەتتى؛ ئىمپورت قىلىنغان تاۋارلار ئىچىدە مۇستەملىكىلەردىن① كەلگەنلىرىنىڭ قىممىتى 250 مىليون لىغا يەتتى، ئۇنىڭ ئىچىدە غەربىي ھىندى تاقىم ئارالىرىدىكى نېگىر قۇللار ئىشلەپچىقارغان شېكەر، تاماكا، نىل بويياق، كوفې قاتارلىقلار ئاساسىي تاۋارلار ئىدى. فرانسىيە ئوز دولىتىدە يانچىلىق تۈزۈمنى ئاساسىي جەھەتتىن يوقاتقان بولسىمۇ،

① فرانسىيىنىڭ ئىگىلىگەن جايلىرى: ئامېرىكا قىتئەسىدە سېن ـ پېير ئارىلى، مىكېلون ئارىلى، گۋادالا، كىچىك ئانتىللېس تاقىم ئارالىرىدىكى مارتىنىكې ئارىلى، گۋئادېلوپ ئارىلى ۋە سېن ـ دومىنگو ئارىلىنىڭ غەربىي يېرىمى؛ ئافرىقىدا سېنېگال دېگىز بويىلىرىدىكى سودا پونكىتلىرى؛ ھىندى ئوكيانىدا رېۋنون ئارىلى، ماۋرىتىۋس ئارىلى، ئۇ يەنە ماداگاسكاردىمۇ ئىمتىيازغا ئىگە بولىۋالغان؛ ھىندىستاندا 5 پورت.

لېكىن ئۇ ئافرىقا نېگىرلىرىنى يانچىلاردىنمۇ بەتتەرەك ھالغا چۈشۈرۈپ قويدى.

بۇرژۇئازىيىنىڭ يۇقۇرى قاتلامدىكىلىرى تۇرلۇك تىجارەت بىلەن شۇغۇللىنىپ، زور مىقداردا مەبلەغ توپلىۋالدى، ئۇلار بۇ پۇلغا يەر مۈلكى سېتىۋېلىش بىلەن، پومىشچىك-كاپىتالىست بولۇپ قالدى. ئەنگلىيىدە پومىشچىكلار بۇرژۇئازىيىلەشكەن بولسا، فرانسىيىدە بۇرژۇئازىيە ئاقسۆڭەكلەشتى. ئۇلارنىڭ بەزىلىرى خان جەمەتىگە، ئاقسۆڭەكلەرگە پۇل قەرز بېرىش ئارقىلىق سۈتخور بولۇپ قالدى؛ بەزىلىرى مەنپەئەتدارلىق ھوقۇقىنى سېتىۋېلىپ، باجىنى ھوددىدىگە ئالغۇچى سودىگەر بولۇپ قالدى؛ بەزىلىرى بولسا مال باھاسىنىڭ داۋالغۇپ تۇرۇشىدىن پايدىلىنىپ، ھە دەپ ھايانكەشلىك قىلدى. ئۇنتۇرا ھال بۇرژۇئازىيە كوپىنچە ئوز مەبلىغىنى ئۇنتۇرا-كىچىك كارخانىلارغا ۋە سودا ئىشلىرىغا سالاتتى، لېكىن ئۇلار كەسپداشلار جەمىيەتلىرى ۋە مەنپەئەتدارلىق شىركەتلىرىنىڭ چەكلىشىگە ئۇچرىغاچقا، ئەركىن سودىنى يولغا قويۇش، فېئودالىزملىق ئىمتىيازلارنى بىكار قىلىشنى تەلەپ قىلاتتى. بۇرژۇئازىيە ئوزىنىڭ سىياسى، ئىجتىمائى ئورنىنىڭ ئوزىنىڭ ئىقتىسادىي كۆچلىرىگە بارغانسېرى ماس كەلمەيۋاتقانلىقىنى ھىس قىلدى؛ ئۇلارنىڭ باج تاپشۇرۇش مەجبۇرىيىتىلا بار ئىدى، سىياسى ھوقۇقى يوق ئىدى، يەنە كېلىپ جەمىيەتنىمۇ ئىمتىيازلىق تەبىقىنىڭ كەمىستىشىگە ئۇچرايتتى، ئۇلارنىڭ ئۇنۇان سېتىۋېلىپ ئەمەلدار بولۇش يولىمۇ شۇ چاغدا ئاقسۆڭەكلەر تەرىپىدىن پۈتۈنلەي ئېتىۋېتىلگەن ئىدى، شۇنىڭ ئۈچۈن، ئۇلار ئىمتىيازلىق تەبىقىدىن ئىنتايىن نارازى بولۇپ، پۈتۈن ھىس-خىيالى ھاكىمىيەتنى تارتىۋېلىش ئۈستىدە بولۇپ قالدى.

دىخانلار، شەھەر پۇقرالىرى ۋە بۇرژۇئازىيەدىن تەركىپ تاپقان ئاتالمىش ئۇچىنچى تەبىقە ئوچمەنلىگىنى ئىمتىيازلىق بولغان ئىككى تەبىقىغە يەنى بىرىنچى تەبىقە بولغان دىندارلارغا ۋە ئىككىنچى تەبىقە بولغان ئاقسوڭەكلەرگە مەركەزلەشتۈردى. ئىنقلاپتىن ئىلگىرى، مەملىكەت بويىچە چوڭ-كىچىك دىندارلار قوشۇلۇپ تەخمىنەن 130 مىڭغا يېتەتتى، چوڭ-كىچىك ئاقسوڭەكلەر ۋە ئۇلارنىڭ ئائىلە تەۋەلىرى قوشۇلۇپ تەخمىنەن 400 مىڭغا يېتەتتى، بۇ ئىككى تەبىقىدىكىلەر قوشۇلۇپ مەملىكەت ئاھالىسىنىڭ ئاران 2 پىرسەنتىنى تەشكىل قىلاتتى، ئەمما ئۇلار مەملىكەت بويىچە يەرنىڭ 40 پىرسەنتىنى ئىگەللىۋالغان ئىدى. ئۇلار، ئەملىيەتتە، بىر سىنىپقا يەنى فېئودال پومىششكلار سىنىپىغا تەۋە ئىدى، پادىشا ئۇلارنىڭ باش ۋەكىلى ئىدى. گراف ئورلىاننىڭ يالغۇز ئوزىنىڭ يىللىق كىرىمى 5 مىليون لىغا يېتەتتى، ئادەتتىكى ئاقسوڭەكلەرمۇ 100 مىڭ لى كىرىم قىلاتتى. دىندارلار ھەر يىلى ئوشۇرە نامىدا دىخانلاردىن 120 مىليون لى شۇلۇپ ئالاتتى. يۇقۇرى دەرىجىلىك دىندارلار بىلەن توۋەن دەرىجىلىك دىندارلارنىڭ كىرىمىنىڭ پەرقى ناھايىتى چوڭ ئىدى. بۇ تەپپاراتاپلار تۇرمۇشتا ئىنتايىن چىرىكلەشكەن بولۇپ، بەزى ئېپىسكوپلار ئاشكارا ھالدا ئوز ئويلىرىدە پاھىشە ئايالىلارنى ساقلايتتى. ئىمتىيازلىق تەبىقىدىكىلەر باج تاپشۇرۇش مەجبۇرىيىتىنى زىممىسىگە ئالمايلا قالماستىن، بەلكى دىنىي ئىشلار، ھەربى ئىشلار، سىياسى ئىشلار ۋە ئەدلىيە ساھەلىرىدىكى ھەممە مۇھىم ئورۇنلارنى ئىگىلىۋېلىپ، قارشىلىق كورسىتىشكە پېتىنغان ئۇچىنچى تەبىقىدىكىلەرنىڭ سوزلەش ئەركىنلىگىنى بېسىپ، ئۇلارغا دىكتاتۇرا يۈرگۈزدى. پارىژدىكى باستى تۇرمىسى ئەنە شۇنداق زوراۋانلىقنىڭ بەلگىسى ئىدى. قانۇنسىدىكى

بەلگىلمە بويىچە، 12 سۇ① پۇلنى ئوغرىلىغانلارغا ئولۇم جازاسى ھوكۇم قىلىناتتى، خەلقتىن بىرنەچچە يۈز مىليون لى بايلىقنى ئوغرىلىغان تورىلەر بولسا ئىمتىيازدىن بەھرىمەن بولاتتى.

پومىششكلار سىنىپىنىڭ مۇستەبىت ھوكۇمرانلىغىنى ئاغدۇرۇپ، فېودالىق مۇلۇكچىلىكنىڭ ئاساسىنى پاچاقلاپ تاشلاش فرانسىيە خەلقىنىڭ بىردىن-بىر چىقىش يولى، شۇنداقلا ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنى ئازات قىلىش، ئىشلەپچىقىرىشنىڭ تەرەققىياتىنى ئىلگىرى سۈرۈشنىڭ تۈپ يولى ئىدى. بىراق ئۇچىنچى تەبىقىنىڭ ئىچكى قىسمىدا زىددىيەت ۋە كۈرەش بار ئىدى، ئوخشاش بولمىغان ئىدىيەلەر ۋە سىياسى گۇرۇھلار ئۇنىڭ ئىپادىسى ئىدى.

ئىنقىلابنىڭ جامائەت پىكرى جەھەتتىكى تەييارلىغى فېودال-لىزىمغا قارشى سىياسى كۈرەش، ھەممىدىن ئاۋال، ئىدىيەۋى سەپتە ئەكس ئەتتى. 18-ئەسىرنىڭ 20-يىللىرىدىن تارتىپ، بۇرژۇئا مۇتەپەككۇرلىرى ئۇزلۇكسىز تۇردە جەمىيەتنىڭ ئىللەتلىرى ئۈستىدە تەھلىل يۈرگۈزدى ۋە ئۇنى ئىسلاھ قىلىش لايىھىلىرىنى ئوتتۇرىغا قويدى. ھەممىدىن بۇرۇن پادىشالىق-ئاساسىي قانۇنلۇق تۈزۈمىنى يولغا قويۇشنى تەشەببۇس قىلغان بىر تۈركۈم موتىدىللەر مەيدانغا كەلدى، بۇلاردىن ئەڭ مەشھۇرلىرى مونتېسكيۇ ۋە ۋولتېر ئىدى، ئۇلارنىڭ ھەممىسى ئەنگلىيىنىڭ ھاكىمىيەت تۈزۈلمىسىگە ۋە ئەنگلىيە پەيلاسوپى جون لوكقا چوقۇنغۇچىلار ئىدى. بۇلار چوڭ بۇرژۇئازىيە-نىڭ مەنپەئەتىگە ۋەكىللىك قىلىپ، ئىنقىلاپ قىلىشنى خالىمايدى، ئىسلاھات ئېلىپ بېرىشنىلا ئويلايتتى ھەمدە خەلق ئاممىسىنى يامان

① بىر سۇ بىر لىنىڭ 20 دىن بىرىگە توغرا كېلىدۇ.

كورەتتى ۋە ئۇنىڭدىن قورقاتتى، ئۇلار مەريپەتچى مۇتەپەككۇرلەرنىڭ ئوڭ قانىتى ئىدى.

مونتېسكيۇ (1689 — 1755) ئۇنۇڭان سېتىۋېلىپ ئەمەلدار بولغان "تونلۇق ئاقسۆڭەك" ئائىلىسىدىن كېلىپ چىققان بولۇپ، بوردو (فرانسىيىنىڭ غەربىي جەنۇبىدىكى چوڭ شەھەر) دىكى ئالى سوت مەھكىمىسىنىڭ باشلىغى بولغان. ئۇ ياش ۋاقتىدا مۇستەبىتلىك تۈزۈمنى مەسخىرە قىلىدىغان «پارىسلار خېتى ـ چەكلىرى» دېگەن بىر كىتاپ چىنى يازغان. ئۇ كىتاپچىسىدا پادىشاغا: "ئەگەر پادىشا ئۆزىنىڭ پۈقرالىرىغا بەختلىك تۇرمۇش يارىتىپ بېرەلمىسە، ئەكسىچە ئۇلارنى ئەزمەكچى ۋە خانۇەيران قىلماقچى بولسا، ئۇ ھالدا، پادىشاغا بوي سۇنۇشنىڭ ئاساسى قالمايدۇ" دەپ نەسىھەت قىلغان. ئۇ ئومرىنىڭ ئاخىرقى ۋاقتىلىرىدا يەنە «قانۇن روھى» دېگەن كىتابىنى يېزىپ، قانۇن تۈزۈش، مەمۇرىيەت ۋە ئەدلىيىدىن ئىبارەت ئۈچ ھوقۇقنى "ئايرىم ـ ئايرىم تۇتۇش"نى ئاكتىپ تەرغىپ قىلغان. ئۇنىڭ قارىشىچە، پادىشا، ئاقسۆڭەكلەر ۋە دېموكراتىك ھاكىمىيەت تۈزۈمىنىڭ قوشۇلمىسى، مەسلەن، ئەنگلىيىدىكى پادىشالىق ـ ئاساسىي قانۇنلۇق تۈزۈم ئەڭ ياخشى ھاكىمىيەت تۈزۈمى ئىدى؛ ھاكىمىيەت فرانسىيىنىڭ "مىللى روھى"نى ھەممىدىن بەك گەۋدىلەندۈرەلەيدىغان ئاز ساندىكى مۇنەۋۋەر كىشىلەرنىڭ قولىدا، ئەمىلىيەتتە تونلۇق ئاقسۆڭەكلەرنىڭ قولىدا بولۇشى كېرەك ئىدى.

ۋولتېر (1694 — 1778) گۈۋاچى① ئائىلىسىدىن كېلىپ چىققان،

---

① قانۇنىي كۆچكە ئىگە ھوججەتلەرنى ئىمزالاشقا گۈۋاچى بولىدىغان ئەمەلدار.

ياش ۋاقتىدا ئاقسۇڭەكلەر تەرىپىدىن ھاقارەتلەنگەن، مۇستەبتلىك تۈزۈمنى قاتتىق مەسخىرە قىلىدىغان ئەسەرلەرنى يازغانلىغى ئۈچۈن باستى تۈرمىسگە قامالغان. ئۇ ئەنگلىيىدە 3 يىل (1726 — 1729) تۇرۇش ئارقىسىدا ئەنگلىيىنىڭ سىياسى تۈزۈمى ۋە "ئەركىنلىك ئىدىيىسى"گە سەجدە قىلىدىغان بولۇپ قالغان. ئۇنىڭ سىياسى غايىسى "تەرەققىپەرۋەر" پادىشالىق تۈزۈمىنى يولغا قويۇش يەنى "پەيلاسوپلار"نىڭ يېتەكچىلىگىدىكى، بۇرژۇئازىيە كۈچلىرىگە تايىنىدىغان پادىشالىق تۈزۈمنى ئورنىتىشتىن ئىبارەت ئىدى. ۋولتېر ئىلاھىي ھاكىمىيەت ئىدىيىسىنى بۇزۇپ، دىنىي خۇراپاتلىقلارنى سۈپۈرۈپ تاشلاش غەرىزىدە، ھۆجۇمىنىڭ تېغىنى كاتولىك دىنى جەمئىيتىگە قاراتقان. ئۇ دىندارلارنىڭ ئاچكوزلۇقىنى ۋە خەلقنى جاھالەتتە قالدۇرۇش غەرىزىدە قىلغان نەسىھەتلىرىنى قاتتىق سوكۇپ، "بۇ مۇدھىش كۈچلەرنى پاچاقلاپ تاشلاش"نى چاقىرىق قىلغان. ئۇ ئۇۋال قىلىنغان ۋە زىيانكەشلىككە ئۇچرىغان ئادىي پۇقرالارنى كوپ قېتىم ئاقلىغان. بىراق، ئۇ دىننىڭ ئوزىگە قارشى تۇرمىغان ۋە ئۇنى پۇقرالارغا پايدىلىق دەپ قارىغان؛ ئۇ: "خۇدا بولمىسمۇ، خۇدانى يارىتىش كېرەك" دىگەن. ۋولتېر "تەرەققىپەرۋەر" پادىشالىق تۈزۈمىنى يولغا قويۇشنى تەشەببۇس قىلغانلىغى ئۈچۈن، چارروسىيە، پروسسىيە ۋە ئاۋسترىيىلەرنىڭ پادىشالىرى ئۇنىڭ بىلەن خەت يېزىشىپ تۇرغان، پروسسىيە پادىشاسى تېخى ئۇنى تەكلىپ بىلەن ئەكېلىپ ئەزىز مېھمان قىلىپ كۈتكەن.

كېنى (1749 — 1774) باشچىلىغىدىكى ئىقتىساتشۇناسلار ئوتتۇرا ھال بۇرژۇئازىيىنىڭ مەنپەتىگە ۋەكىللىك قىلغان. كېنى دولەتنىڭ ئىقتىسادىي پائالىيەتلىرىگە ئارىلىشىشغا قارشى تۇرۇپ، ھەممىنى ئوز

مەيلىگە قويۇۋېتىپ، ئۇلارنىڭ ئەركىن راۋاجلىنىشى، ئەركىن رىقابەتلىشىشگە يول قويۇشنى تەشەببۇس قىلغان؛ ئۇنىڭ نەزىرىدە، بايلىق جەھەتتىكى تەكشىسىزلىك تەبىئى ئەھۋال ئىدى. ئۇ، يېزا ئىگىلىگى بايلىقنىڭ بىردىن-بىر ئاساسىدۇر (شۇنداق كوز قاراشتا بولغاچقا، يېزا ئىگىلىگى ھىرىسلىغى تەرەپدارلىرى دەپمۇ ئاتىلىدۇ)، ئەمما فرانسىيەدە يېزا ئىگىلىگى بەك قالاق بولغاچقا، ئۇنى ئىسلاھ قىلىش يەنى جامائەت يەرلىرىنى تەقسىم قىلىش، بىكار يەرلەرنى دائىرىلەپ ئىگىلۈدىلىش، ئاشلىقنى ئەركىن ئىلىپ سېتىشقا يول قويۇش، دېخانلارنىڭ پۇل تولەپ فېئودالىلىق مەجبۇرىيەتلەردىن ساقىت بولۇشغا يول قويۇش كېرەك، دەپ ھىساپلىغان. ئۇ، دولەت باجنى، ئاساسەن، يەر ئىگىلىرىگە چېچىش كېرەك، دەپ تەشەببۇس قىلغان. كېنىنىڭ ئىقتىساتشۇناسلىق تەلىماتى بۇرژۇئازىينىڭ كاپىتالىزمىنى راۋاجلاندۇرۇشتەك كۆچلۈك ئارزۇسىنى ئەكس ئەتتۇرگەن.

ئۇششاق بۇرژۇئازىيە دېموكراتىيە ئىدىيىسىنىڭ جارچىسى بولغان ج. جاك رۇسسو (1712 — 1778) جەنۇبىدە سائەتچى ئائىلىسىدە تۇغۇلغان، ياش ۋاقتىدا ئۇزاقىقىچە سەرگەردان بولۇپ نامرات تۇرمۇش كەچۈرگەن، ئىنسانلاردىكى باراۋەرسىزلىك ۋە جەمىيەتتىكى ئادالەتسىزلىكنىڭ سەۋەبلىرى ئۈستىدە دائىم ئىزدەنگەن. ئۇ «ئىنسانلاردىكى باراۋەرسىزلىكنىڭ كېلىپ چىقىشى ۋە سەۋەبلىرى ھەققىدە» (1755 - يىلى)، «جەمىيەت شەرتنامىسى توغرىسىدا» (1762 - يىلى) دېگەنگە ئوخشاش ئەسەرلەرنى يازغان. ئۇ: ئىنسانىيەت ئىپتىدائىي ھالەتتە تۇرغان زامانلاردا، كىشىلەر باراۋەر ئىدى، باراۋەرسىزلىكنىڭ مەنبەسى خۇسۇسىي مۈلۈكچىلىكنىڭ كېلىپ چىقىشىدىن ئىبارەت، دەپ ھىساپلىغان. ئەمما ئۇ ئىپتىدائىي جەمىيەتكە قايتىشنى تەشەببۇس

قىلمىغان، بەلكى نامراتلىق بىلەن بايلىقنى تەڭشەش، ئۇششاق ئىشلەپچىقىرىشنى قوغداشنى تەلەپ قىلغان. بۇ تەلەپ كاپىتالىزىم شارائىتىدا تامامەن خام خىيال ئىدى. سىنىپىي ئېكسپلاتاتسىيە مەۋجۇتلا بولىدىكەن، ھەقىقى تەكشىلىكىنىڭ بولۇشى مۇمكىن ئەمەس. سىياسى تۈزۈم جەھەتتە، رۇسسو پادىشالىق-ئاساسىي قانۇنلۇق تۈزۈمگە ۋە ئۇچ ھوقۇقنى ئايرىم-ئايرىم تۇتۇش تەلىماتىغا قارشى تۇرۇپ، دېموكراتىك جۇمھۇرىيەت قۇرۇش تەشەببۇسىدا چىقتى تۇرغان. رۇسسونىڭ سىياسى تەلىماتى "ئىگىدارلىق ھوقۇقى خەلقتە مەنسۇپ" دېگەن تەلىماتىدا مەركەزلىك ھالدا ئىپادىلەنگەن، ئۇ، ئومۇمى خەلقتە ۋەكىللىك قىلىدىغان قانۇن تۈزۈش ئورگىنى ئالى ھاكىمىيەت ئورگىنى بولۇپ، ئۇ مەمۇرىيەت ئۈستىدىن نازارەت قىلىشقا ھوقۇقلۇق؛ ئەگەر ھوكۇمەت خەلقنىڭ ئىرادىسىگە خىلاپلىق قىلسا، "خەلقنىڭ بولۇنمەس ئىگىدارلىق ھوقۇقى"غا دەخلى-تەرۇز قىلسا، خەلقتە قوزغىلاڭ كوتىرىش ھوقۇقى بولىدۇ، دەپ قارىغان. رۇسسونىڭ بۇ تەلىماتىدا ئىنقىلاۋىي ئامىللار بولسىمۇ، لېكىن ئۇ بۇرژۇئازىيىنىڭ قانۇن تۈزۈش ئورگانلىرىنىڭ "ئومۇمى خەلق"قە ۋەكىللىك قىلىشى مۇمكىن ئەمەسلىگىنى، ئۇنىڭ خەلقنى ئېزىش جەھەتتە مەمۇرى ھاكىمىيەت بىلەن بىردەك ئىكەنلىگىنى كۆرەلمىگەن ئىدى. رۇسسونىڭ سىياسى ئىدىيىسى ئامېرىكىدىكى ۋە ياۋروپادىكى بۇرژۇئا ئىنقىلابلىرىغا چوڭقۇر تەسىر كۆرسەتتى.

1751-يىلى فرانسىيىدە «قامۇس، ياكى ئىلىم-پەن، سەنئەت ۋە ھۇنەر-سەنئەتكە ئائىت تەپسىلى ئىزاھلىق لۇغەت» دېگەن غايەت زور ھەجمدىكى ئەسەر نەشر قىلىنىشقا باشلىدى، ئۇنىڭ باش تەھرىرلىرى دىدېرو (1713—1784) باشچىلىغىدىكى فرانسىيە ماتە-

ریالىستلىرى ئىدى، مەرىپەتچى مۇتەپەككۇرلار، ئالىملار، ئادۋوكاتلار، دوختۇرلار، ئىنجىنېرلار ۋە باشقىلاردىن 130 كىشى يېزىقچىلىق ئىشىغا قاتناشقان ئىدى. «قامۇس» شۇ زامانىدىكى "پەيلاسوپ" لارنىڭ يېڭى ئىدىيىلىرىنى ۋە تەبىي پەن بىلىملىرىنى قوبۇل قىلغان ۋە تارقاتقان، ئۇنىڭدىكى نۇرغۇن سوز-ئىبارە ئىزاھاتلىرىدا مۇستەبىتلىك تۈزۈم ۋە دىنىي جەمئىيەتنىڭ زۇلمەتلىگى قاتتىق سوكۇلگەن، ئەقلىيچىلىق، ئىنسانپەرۋەرلىك ۋە ماتېرىيالىزىم تەرغىپ قىلىنغان ئىدى. كاتولىك دىنىي جەمئىيتى خەلقنىڭ خۇداسىزلىق، بۇرژۇئا ئىسلاھاتچىلىغى ۋە ئىنقىلاۋىي ئىدىيىلەرنىڭ تەسىرىگە ئۇچرىشىدىن قورقۇپ، «قامۇس»نى كوپ قېتىم مەنئىي قىلىدى ۋە كويدۇردى، ھەتتا دىدېرونى قولغا ئېلىپ تۇرمىگە تاشلىدى. لېكىن دىدېرو ۋە قامۇسچىلار كۆرەشنى قەتئى داۋاملاشتۇرۇپ، ئاخىر 35 تومىلۇق، پۈتۈن كىتابىنى نەشر قىلىش خىزمىتىنى ئورۇنلىدى. ئېنگېلس مۇنداق دەپ كورسەتكەن ئىدى: "ئەگەر، 'ھەقىقەتكە ۋە ئادالەتكە بولغان قىزغىنلىق' (مۇشۇ سوزنىڭ تۈز مەنىسىدىن ئېيتقاندا) ئۇچۇن پۈتۈن ھاياتىنى بېغىشلىغان بىرەر ئادەم بار، دېيىلسە، ئۇ ھالدا، ئېيتايلۇق، دىدېرو مانا شۇنداق ئادەم ئىدى."① ئەمما، دىدېرونىڭ ماتېرىيالىزىمى يەنىلا مېخانىك ماتېرىيالىزىم ئىدى، «قامۇس»تا تەرغىپ قىلىنغان ئەقلىيچىلىق بۇرژۇئا ئىنسان تەبىئىتى نەزىرىيىسىنىڭ كوچۇرمىسىدىنلا ئىبارەت ئىدى.

شۇ ۋاقىتتىكى تارىخىي شارائىتتا، بۇ مەرىپەتچى مۇتەپەككۇر

---

① ئېنگېلس. «لىۋدۋىگ فېيېرباخ ۋە نېمىس كىلاسسىك پەلسەپىسىنىڭ ئاخىرى»، 1975 - يىل ئۇيغۇرچە نەشرى، 42 - بەت.

كۆرلەرنىڭ ھەممىسى ئىنقىلاۋىي ئاممىنى سەپەرۋەر قىلىش، ئىنقىلاۋىي ئاڭ-سەزىمنى قوزغاش ۋە ئىنقىلاۋىي ھەركەتنى ئىلگىرى سۈرۈش جەھەتلىرىدە ئوخشاش بولمىغان دەرىجىدە رول ئويناندى. ئۇلارنىڭ ئوراتاق خۇسۇسىيىتى شۇكى، ئۇلار ھەممىنى "ئەقىل" (خۇراپاتلىققا قارشى تۇرۇش) دىگەن ئولچەم بىلەن ئولچىدى: "دىن، تەبىئەت قارىشى، جەمىيەت، دولەت تۈزۈمى—ھەممىسى ئەڭ رەھىمسىز تەنقىتكە ئۇچرىدى؛ ھەممىسى ئەقىل سودى ئالدىدا ئوز-لىرىنىڭ ياشىشىنى ئاقلىشى ياكى ياشاش ھوقۇقىدىن ۋاز كېچىشى كېرەك بولدى". بۇ مەرىپەتچى مۇتەپەككۇرلەرنىڭ قارىشچە، "ئەقىل" دىن ئىبارەت قۇياشنىڭ نۇرى ئاستىدا، "خۇراپاتلىق، بىر ياقلىمىلىق، ئىمتىياز ۋە زۇلۇم چوقۇم مەڭگۈلۈك ھەقىقەت، مەڭگۈلۈك ئادالەت، تەبىئەتكە ئاساسلانغان باراۋەرلىك ۋە مەھرۇم قىلغىلى بولمايدىغان كىشىلىك ھوقۇقى تەرىپىدىن سىقىپ چىقىرىلىدۇ". بىراق، بۇ مەرىپەتچى مۇتەپەككۇرلەرنىڭ سوزلەيدىغىنى پەقەت بۇرژۇئا ئەقلى-دىنلا ئىبارەت. فرانسىيە ئىنقىلاۋىنىڭ تارىخىمۇ شۇنى ئىسپاتلىدى: "بۇ ئەقىل دۇنياسى بۇرژۇئازىيىنىڭ غايىۋىلەشتۈرۈلگەن دۇنياسىدىنلا ئىبارەت..... 18-ئەسىردىكى ئۇلۇغ مۇتەپەككۇرلەرمۇ، ئوزلىرىنىڭ بارلىق پىشۋالىرىغا ئوخشاش، ئوز دەۋرى ئوزلىرىگە قويغان چەك-تىن چىقىپ كېتەلمىدى."①

3-تەبىئەتنىڭ ئىچكى قىسمىدا ئوتكۈر سىنىپىي زىددىيەت، بولۇپمۇ بۇرژۇئازىيە بىلەن پۇرولېتارىياتنىڭ تەكىتى بولغان شەھەر پۇرولې-

① يۇقۇرى نەقىللەر ئېنگېلىسنىڭ «دىۋرىڭغا قارشى» دىگەن ئەسىرىدىن ئېلىندى. 1972-يىل ئۇيغۇرچە نەشرى، 26—27-بەتلەر.

تارلری ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەت مەۋجۇت ئىدى. ئۇ چاغدا پۇرو-لېتارىيات تېخى يېتىلمىگەن ئىدى، بۇنداق ئەھۋالغا مۇناسىپ ھالدا ئۇندۇرمە ھالەتتىكى كوممۇنىزىم ئىدىيىسى نۇر چاقناپ تۇرغان ئەسەرلەر بارلىققا كەلدى. موربللى (تۇغۇلغان ۋە ئولىگەن ۋاقتى ئېنىق ئەمەس) ۋە مابلى (1709 — 1785) ئەڭ نامىرات ئەمگەكچى ئاممىنىڭ ۋەكىللىرى ئىدى. موربللى ئوزىنىڭ «تەبىئەت قانۇنلىرى» (1755 - يىل) دىگەن ئەسىرىدە، خۇسۇسى مۇلۇكچىلىك بىكار قىلىنىشىنى كېيىن، ھەممە كىشى ئەمگەك ھوقۇقى، دەم ئېلىش ھوقۇقى ۋە تەربىيە ئېلىش ھوقۇقىغا ئىگە بولىدىغان جەمئىيەت تۈزۈمىنى ئالدىنالا مولچەرلىدى. مابلى ئوزىنىڭ «قانۇن تۈزۈش» (1773 - يىل) دىگەن ئەسىرىدە: "ئىنسانلارنى ئازاپلاپ كېلىۋاتقان بارلىق ئازاپ - ئوقۇبەتلەرنىڭ يىلتىزى نىمە ئىكەنلىگىنى بىلەمسەن؟ ئۇنىڭ يىلتىزى مال - مۈلۈك" دەپ يازدى. ئۇ، ئومۇمىي مۇلۇكچىلىكىنى ئاساس قىلغان غايىۋى جەمئىيەتنى تەسۋىرلەپ بەردى. ئېنگېلس تەرىپىدىن "توغرىدىن - توغرا كوممۇنىستىك نەزەريە"① دەپ باھالانغان بۇ نەزەريىلەرگە كېيىنچە بابىق ۋە خيالىي سوتسىيالىزمچىلار ۋارىسلىق قىلدى ۋە ئۇنى راۋاجلاندۇردى.

ئىنقلاپ ۋەزىيىتىنىڭ پىشىپ يېتىلىشى لوئىنى XVI تەختكە چىقىقان (1774 - يىل) دىن كېيىنكى 15 يىل ئىچىدە، فرانسىيىدە ئىقتىسادىي كىرىزىس، مالىيە كىرىزىسى ۋە سىياسى كىرىزىس ئارقا-ئارقىدىن پەيدا بولدى، بۇلار بىر بىرىگە تەسىر كورسىتىپ، ئاخىردا

---

① ئېنگېلس. «دىئورىنگغا قارشى»، 1972 - يىل ئۇيغۇرچە نەشرى، 28 - بەت.

قوشۇلۇپ فېودال مۇستەبىتلىك تۈزۈمىنىڭ ئومۇمىي يۇزلۈك كىرىزىسقا ئايلاندى. 1774-يىلى يېزا ئىگىلىگىدە مەھسۇلات كېمىيىپ كېتىپ، ئۇن ۋە بولكىنىڭ باھاسى ئۇچقانىدەك ئورلەپ كەتتى. ئىككىنچى يىلى 4-ئايغا كەلگەندە، پارىژدا 4 قاداق كېلىدىغان بىر بولكىنىڭ باھاسى 8 سۇدىن ئورلەپ 13.5 سۇغا يەتتى، بۇ ھال پارىژدا ۋە ئۇنىڭ ئەتراپىدىكى جايلاردا توپىلاڭغا سەۋەپ بولدى؛ ئاچارچىلىقتا قالغان خەلقلەر ئۇزلۇكسىز ئۇنلارنى تارتىۋالدى ۋە ئۇنىڭ باھاسىنى چەكلىدى. 1783—1784-يىللىرى يېزا ئىگىلىگىدە بولغان كىرىزىس فرانسىيەگە يەنە بىر قېتىم زەربە بەردى. 1788—1789-يىللىرى يەنە پەۋقۇلئاددە چوڭ تەبىي ئاپەت يۈز بېرىپ، پۈتكۈل شەھەر ۋە يېزىلار تەۋرەپ كەتتى.

بۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، ھوكۈمەتنىڭ مالىيە كىرىزىسىمۇ كۈندىن-كۈنگە ئېغىرلاشتى. فرانسىيە ئامېرىكىنىڭ مۇستەقىللىق ئۇرۇشىغا قاتنىشىش ئارقىلىق ئەنگلىيەدىن ئوچ ئېلىش مەقسىدىگە يەتكەن بولسىمۇ، لېكىن بۇنىڭ بىلەن ئۇنىڭ قەرزى 2 مىليارت لى كوپەيدى. باش مالىيە ۋەزىرى بىرنەچچە قېتىم يەڭگۈشلەنگەن بولسىمۇ، مالىيە قېينىچىلىغى ھەل بولۇپ كېتەلمىدى. 1787-يىلى، قىزىل رەقەم 101 مىليوندىن ئېشىپ كەتتى، قەرز ئوسۇمى ئۇچۇنلا 300 مىليون لى تولەشكە توغرا كەلدى، بۇ پۈتۈن چىقىمنىڭ 2 دىن بىر قىسمىنى تەشكىل قىلدى. كوپ يىللاردىن بۇيان، 4 مىليون 500 مىڭ دېخان ئائىلىسى باج-سېلىق مەجبۇرىيىتىنىڭ مۇتلەق كوپ قىسمىنى ئوز ئۇستىگە ئېلىپ كەلدى، دېخانلار تالان-تالاج قىلىنىپ ھېچ ھالى قالمىدى، ئىمتىيازلىق تەبىقىگە تەۋە بولغان 500 مىڭ كىشى بولسا باج تولىمەسلىك ھوقۇقىدىن بەھرىمەن بولاتتى. پادىشا

دارامەتنى كوپەيتىپ، كەم سانىنى تولدۇرۇۋېلىش ئۈچۈن، 1787-يىل 2-ئايدا دىندارلار، ئاقسوڭەكلەر، سوتچىلار، ھوكۈمەت ئەمەلدارلىرى ۋە يەرلىك ئەمەلدارلارنى ئۈز ئىچىگە ئالغان 140 نەچچە كىشى قاتناشقان تورلەر يىغىنىنى چاقىردى. پادىشا يىغىندا بۇ تورلەردىن يەر بېجى ۋە ماركا بېجىنىڭ بىر قىسمىنى ئۈز زىممىسگە ئېلىشنى تەلەپ قىلدى. فېودالالار سىنىپى زاۋالغا يۈز تۇتقانسېرى ئىمتىيازلارغا ئېسىلۋالدى، ئۇلار بېخىلىق قىلىپ، باج تولىگىلى زادى ئۇنىمىدى. 5-ئايدا، پادىشا تورلەر يىغىنىنى تارقىتىۋەتتى. ئۇنىڭدىن كېيىنكى بىر يىل ئىچىدە، پادىشا تۇرلۇك ئامالالارنى قىلىپ، پارىژ ئالى سوت مەھكىمىسىنى يەر بېجى ۋە ماركا بېجىنى تىزىمغا ئېلىشقا زورلاشقا ئۇرۇندى. تونىلۇق ئاقسوڭەكلەر ئاساسىي ئورۇندا تۇرغان ئالى سوت مەھكىمىسى ئۇنى تىزىمغا ئېلىشنى رەت قىلىپلا قالماستىن، يەنە جايلاردىكى سوت مەھكىمىلىرىنمۇ قارشىلىق كۆرسىتىشكە قۇتراتتى. بۇرژۇئازىيىنى قوللىغا كەلتۈرۈش ئۈچۈن، پارىژ ئالى سوت مەھكىمىسى، يېڭىدىن ئېلىنىدىغان باجنى 3 تەبىقە يىغىنلا تەستىقلاش ھوقۇقىغا ئىگە، دىدى. 1788-يىل 7-ئايدا پادىشا ئىلاجسىزلىقتىن، ئىككىنچى يىلى 5-ئايدا 3 تەبىقە يىغىنى چاقىرىلىدىغانلىقىنى جاكالدى، بۇنداق يىغىن چاقىرىلمىغىنىغا 175 يىل بولغان ئىدى.

بۇرژۇئا تارىخشۇناسلىرى تورلەرنىڭ ۋە ئالى سوت مەھكىمىسىنىڭ باج ئېلىشىغا قارشى تۇرغانلىقىنى "ئاقسوڭەكلەرنىڭ توپىلاڭ كوتەرگەنلىگى" دەپ قارايدۇ ۋە بۇ ۋەقەنى ئىنقىلابنىڭ باشلىنىشى دەپ ھىساپلايدۇ. ئىش يۈزىدە، بۇ پەقەت يۇقۇرى قاتلامدىكىلەرنىڭ بۇرۇنقىدەك ھوكۈمرانلىق قىلىۋېرەلمەيدىغان بولۇپ قالغانلى-

غنى، هوكۇمران سنىپلارنىڭ ئىچكى قىسمىدا پارچىلىنىش يۈز بەرگەنلىگىنى ۋە خەلق ئاممىسىنىڭ بۇنىڭدىن پايدىلىنىپ ئىنقىلاپ ئۇچۇن يول ئاچقانلىغىنىلا كورسەتتى.

3 تەبقە يىغىنىنى چاقىرىش توغرىسىدىكى خەۋەر تارقىلىش بىلەن، 3 ـ تەبقىنىڭ يۇقۇرى قاتلىمى بولغان بۇرژۇئازىيە ئالاھىدە جانلىنىپ كەتتى، ئۇلار تۇرلۇك تەشكىلاتلار، كۇلۇپلار ۋە سالونلاردا پائالىيەت ئېلىپ باردى.

1788 ـ يىل 9 ـ ئايدا، پارىژ ئالىي سوت مەھكىمىسى 3 تەبىقە يىغىنىنى 1614 ـ يىلدىكىدەك تەشكىلىي شەكىلدە ئېچىشنى، يەنى ھەرقايسى تەبىقىنىڭ ۋەكىللىرىنىڭ سانى تەڭ بولۇشنى، تەبىقە بويىچە ئاۋاز بېرىشنى قارار قىلدى. بۇ بەلگىلىمە بۇرژۇئازىيىگە پايدىسىز بولغاچقا، بۇرژۇئازىيە 3 ـ تەبقە ۋەكىللىرىنىڭ سانى قالغان ئىككى تەبىقىنىڭ ۋەكىللىرىنىڭ ئومۇمىي سانى بىلەن تەڭ بولۇشنى ھەمدە ئاۋازلارنى ئادەم بېشى بويىچە ھىساپلاشنى تەلەپ قىلدى. بۇنىڭ بىلەن بۇرژۇئازىيە بىلەن ئىمتىيازلىق تەبقە ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەت ئوتكۇرلىشىپ كەتتى. پادىشا بۇ زىددىيەتتىن پايدىلىنىش غەرىزىدە، 1788 ـ يىلىنىڭ ئاخىرىدا 3 ـ تەبقىنىڭ "قوش ئاۋاز بېرىش ھوقۇقىغا ئىگە بولۇشى"نى ماقۇل كوردى. لېكىن ئاۋاز بېرىش ئۇسۇلى يەنىلا ھەل بولمىدى.

دەل مۇشۇ پەيتتە، بىر قېتىم تېخىمۇ ئېغىر ئىقتىسادىي كىرىزىس يېتىپ كەلدى. 1788 ـ يىل قىشتا قاتتىق يامغۇر ۋە مولدۇر زىرائەتلەرنى نابۇت قىلدى، ئۇدا بىرنەچچە يىل مەھسۇلات كېمىيىپ كەتكەنلىگى ۋە ھوكۇمەتنىڭ ئاشلىقنى ئەركىن ئېكسپورت قىلىشقا يول قويۇش سىياسىتىنى يولغا قويغانلىغىنى نەتىجىسىدە، ئاشلىق

ساڭلىرى قۇپ-قۇرۇق بولۇپ، ئاشلىق باھاسى شىددەت بىلەن ئورلەپ كەتتى، شىمالدىكى ئاساسىي ئاشلىق رايونلىرىدا ئاشلىق باھاسى بىر ھەسسىدىن ئىككى ھەسسىگىچە ئورلىدى. 1789-يىل 2-ئايغا بارغاندا، پارىژدا 4 قاداق كېلىدىغان بولكىنىڭ باھاسى ئورلەپ 14.5 سۈغا يەتتى، بۇ باھا 7-ئايغىچە داۋام قىلدى. شۇ چاغدا، ئادەتتىكى ئىشچىلارنىڭ كۈنلۈك ئىش ھەقىقى تەخمىنەن 20—30 سوئ ئىدى، بىر بولكىنىڭ باھاسى بولسا 8 سۈغا توغرا كېلەتتى، ئىشچىلارغا ئوز كىرىمىنىڭ تەخمىنەن يېرىمنى ئاشلىقىقا سەرپ قىلىشقا توغرا كەلگەچكە، ئۇلارنىڭ ئالغان ئىش ھەققى بىلەن قوساق توينۇزۇشمۇ تەس بولۇپ قالدى. سېنتۇبلىش كۈچەنىڭ توۋەنلەپ كېتىشى ۋە ئەنگلىيە سانائەت بۇيۇملىرىنىڭ فرانسىيە بازارلىرىدا توكمە قىلىپ سېتىلىشى يەنە سانائەت كىرىزىسىنى ۋە ئىشسىزلارنىڭ شىددەت بىلەن كوپىيىشىنى كەلتۈرۈپ چىقاردى، مولچىلىنىشچە، 1788-يىل 12-ئايدا، پارىژنىڭ ئوزىدىلا 80 مىڭ ئىشچى ئىشسىز قالدى. خەلقنىڭ نامراتلىقى ۋە نارازىلىقى چېكىگە يەتتى.

1788-يىلنىڭ ئاخىرىدىن 1789-يىل 7-ئايغىچە بولغان مەزگىلدە، شەھەر، يېزىلاردا توپىلاڭلار ئۇزۇلمەي بولۇپ تۇردى. دېخانلار باج-سېلىقلارنى تاپشۇرۇشنى رەت قىلدى، دىندارلار ۋە پومىشىكلارنىڭ ئاشلىقنى بېسىپ قويغانلىقى ئۈستىدىن شىكايەت قىلدى؛ بەزى دېخانلار غوجىلارنىڭ توساقلىرىنى بۇزۇپ تاشلاپ، پومىشىكلارنىڭ قوراللىق كۆچى بىلەن تۇتۇشۇپ قالدى؛ بەزى دېخانلار پومىشىكلارنىڭ توخۇ-تۇمانلىرىنىڭ زىرائەتلەرنى يەۋەتكەنلىگە نەپرەتلىنىپ، ئاقسوڭەكلەرنىڭ جاڭزىلىرىغا

غەزەپ بىلەن بېسىپ كىرىپ، ھەممە توشقانلىرىنى ئولتۇرۇۋەتتى. شەھەر-بازارلارنىڭ ھەممىسى دېگۈدەك زەربىگە ئۇچرىدى، ئاچار-چىلىقتا قالغان خەلقلەر ھەممىلا يەردە بېسىپ قويۇلغان ئاشلىقلارنى ئىزلىدى، ئۇننىڭ باھاسىنى مەجبۇرى ھالدا بەلگىلىدى، ھايانكەش سودىگەرلەرنى دارغا ئاستى. 1789-يىل 4-ئايدا، پارىژدا كولىسى ئەڭ زور بولغان ئىشچىلار توپىلىڭى بولدى. بىر گۈل قەغىزى زاۋۇدىنىڭ ئىگىسى ۋە بىر ئۇپا-ئەڭلىك زاۋۇدىنىڭ ئىگىسى ئىش ھەققىنى كېمەيتمەكچى بولغانلىغى ئۈچۈن، ئىشچىلار قاتتىق غەزەپ-لىنىپ، بۇ زاۋۇت ئىگىلىرىنىڭ ئويلىرىنى تېرى-پېرەڭ قىلىۋەتتى. بۇ قېتىمقى توپىلاڭغا قاتناشقان، ئىش ھەققى بىلەن جان باقىدىغان ئەمگەكچىلەر 3 مىڭدىن ئېشىپ كەتتى.

3 تەبىقە يىغىنى ۋەكىللىرىنىڭ سايلىمى خەلق ئاممىسىنىڭ ئىنقىلاۋىي كەيپىياتى ئورلەۋاتقان ئەھۋالدا ئوتكۈزۈلدى. بۇرژۇئازىيە بۇ ۋەزىيەتتىن تولۇق پايدىلىنىپ، ئوزلىرى ئۈچۈن ھە دەپ جاماەت پىكرى پەيدا قىلدى. 1789-يىل 2-ئايدا، سىيېيس يازغان «3-تەبىقە دېگەن نېمە؟» دېگەن كىتاپ نەشر قىلىندى. ئۇ ئىمتىيازلىق تەبىقىنى مىللىتىمىزنىڭ تاشلاندۇغىنى دەپ قاتتىق سوكتى، ئۇ: "ئىمتىيازلىق تەبىقە ئەمەلدىن قالدۇرۇلسا، بۇ مىللەت كىچىكلەپ كەتمەيدۇ، بەلكى زورىيىدۇ.....ئىمتىيازلىق تەبىقە بولمىسا، 3-تەبىقە قانداق بولۇپ كېتەر؟ ئۇ ئوز ئالدىغا بىر پۈتۈن گەۋدە، بەلكى تېخىمۇ گۈللەنگەن بىر پۈتۈن گەۋدە بولۇپ شەكىللىنىدۇ. 3-تەبىقىدىن ئايرىلغاندا، ھېچقانداق ئىش ۋۇجۇتقا چىقمايدۇ، باشقا تەبىقىلەردىن ئايرىلغاندا بولسا، ھەممە ئىش كوپ ياخشى ئىشلىنىدۇ" دېدى. ۋەكىللەر سايلام داۋامىدا ھەرقايسى تەبىقىدىكىلەرنىڭ تەلەپلىرىنى

توپلاپ، ئۇنى «تەلەپنامە» قىلىپ تۇزۇپ چىقتى.

ئىمتىيازلىق تەبىقىدىكىلەر ئۇزىنىڭ «تەلەپنامە»سىدە باج تاپشۇرۇشقا پىرىنسىپ جەھەتتىن ماقۇل بولدى، ئەمما ھەر خىل فېئودال-لىق ھوقۇقلىرىنى ساقلاپ قېلىشتا چىڭ تۇرۇۋالدى، ئۇلارنىڭ زور كوپچىلىگى پادىشانىڭ ھوقۇقلىرىنى ساقلاپ قېلىشىنى تەشەببۇس قىلدى، شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، ئاساسىي قانۇننى تۇزۇپ چىقىشنى، 3 تەبىقە يىغىنىغا قانۇن تۇزۇش ۋە باج ئېلىش ئىشىنى بەلگە-لەش ھوقۇقىنى بېرىشنى تەلەپ قىلدى. 3-تەبىقىنىڭ «تەلەپنامە»سى خەلقىنىڭ ئازاپ-ئوقۇبەتلىرىنى ۋە ئارزۇلىرىنى ھەقىقى تۇردە ئىپادىلەپ بېرەلمىدى، چۈنكى ئادەتتىكى ئىشچىلار ۋە "تېگى پەسلەر" شۇنىڭدەك يېزىلارنىڭ ئەڭ توۋەن قاتلىمى كوپ چاغلاردا يىغىنلارنىڭ سىرتىدا قالدۇرۇلاتتى. ئەكسىچە، بۇرژۇئازىيىنىڭ يېكىرلىرى تولۇق ئەكس ئەتتۇرۇلدى، ئۇلار مەتبۇئات ئەركىنلىگى، سوز ئەركىنلىگى، جىسمانى ئەركىنلىك ۋە سودا ئەركىنلىگىنى تەلەپ قىلدى، 3 تەبىقىنىڭ باي-باراۋەر بولۇشى، ئىمتىيازلىق تەبىقە بارلىق فېئودالىق ئىمتىيازلىرىدىن ۋازكېچىشى كېرەك، پادىشانىڭ ھوقۇقى چەكلىنىشى لازىم دېگەن تەلەپتە چىڭ تۇردى. دىخانلارنىڭ «تەلەپنامە»سىدە فېئودالىق مەجبۇرىيەتلەرنى ھەرخىل باج-سېلىقلارنى ۋە ئوشرەنى ئەمەلدىن قالدۇرۇش، ئىمتىيازلارنى بىكار قىلىش، باج تۇزۇمىنى ئىسلاھ قىلىش دېگەن تەلەپلەر قويۇلدى؛ لېكىن، دىخانلارنىڭ «تەلەپنامە»سى يەرلىك ئەمەلدار-لارنىڭ نازارىتى ئاستىدا تۇزۇلگەن بولغاچقا، دىخانلارنىڭ بىرمۇنچە تەلەپلىرى كىرگۈزۈلمىگەن، ھەتتا ئەڭ جىددى بولغان يەر تەلەۋىمۇ ناھايىتى ئاز تىلغا ئېلىنغان ئىدى.

خەلق ئامىسى ئوزلىرىنىڭ ئىرادىسىنى تەلەپنامە سۈنۈش ئارقىلىق ئەمەس، بەلكى ئىنقىلاۋىي ھەرىكىتى ئارقىلىق ئىپادىلىدى. 1789-يىل 5-ئاينىڭ 5-كۈنى 3 تەبىقە يىغىنى پارىژدىن 23 كىلومېتىر يىراقلىقتىكى ۋېرسالدا چاقىرىلدى، يىغىنغا بىرىنچى تەبىقىدىن 308 ۋەكىل، ئىككىنچى تەبىقىدىن 285 ۋەكىل، ئۈچىنچى تەبىقىدىن 621 ۋەكىل قاتناشتى، ئىشچى، دېخانلاردىن بىرمۇ ۋەكىل قاتناشمىدى. يىغىن ئېچىش ۋە ئاۋاز بېرىش ئۈسۈلى مەسىلىسىنى ھەل قىلىش ئۈچۈن، 3-تەبىقە ئىمتىيازلىق تەبىقە بىلەن 5 ھەپتە تالاشتى. 3-تەبىقە خەلق ئامىمىسىنىڭ قوللىشى ئاستىدا، باشقا تەبىقىلەرنىڭ ۋەكىللەرنىڭ ۋەكىللىك سالاھىيىتىنى تەكشۈرۈش ئىشىغا بىرلىكتە قاتنىشىشنى تەلەپ قىلدى ھەمدە ئۇلار قاتناشمىسا ئوزلىرىنىڭ ئوز ئالدىغا تەكشۈرىدىغانلىغىنى بىلدۈردى. بەزى توۋەن دەرىجىلىك دىندارلار 3-تەبىقە تەرەپكە ئوتتى. 6-ئاينىڭ 17-كۈنى 3-تەبىقە ئوزىنى ئومۇمى خەلقتە ۋەكىللىك قىلىدىغان پۇقرالار قۇرۇلتىيى دەپ جاكارلىدى. بۇ چاغدا پارىژدىن ۋېرسالغا كەلگەن پۇقرالار بارغانسېرى كوپەيدى، ئۇلار 3-تەبىقىنىڭ ھەرىكىتىنى پائال قوللىدى. پۇقرالار قۇرۇلتىيىنىڭ يىغىن ئورنى پادىشا تەرىپىدىن زورلۇق بىلەن پېچەتلىۋېتىلدى، پۇقرالار 3-تەبىقە ۋەكىللىرىگە يىغىن ئورنى ئۈچۈن بىر چويلاتوپ زالنى تېپىپ بەردى، ئۇ يەردە بارلىق ۋەكىللەر: ئاساسىي قانۇننى تۈزۈپ چىقمىغىچە پۇقرالار قۇرۇلتىيىنى ھەرگىز تارقاتمايمىز، دەپ قەسەم بەردى. پادىشا، پۇقرالار قۇرۇلتىيى چىقارغان قارارلارنىڭ ھەممىسى قانۇنسىز، كۈچكە ئىگە ئەمەس، دەپ جاكارلىدى. ھەرقايسى تەبىقىلەرنى ئايرىم-ئايرىم يىغىن ئېچىشقا بۇيرۇدى. بىراق بىرنەچچە مىڭ پارىژلىق ئامما

پادىشا ئوردىسىغا بېسىپ كىرىپ، 3 ـ تەبىقىنى قوللايدىغانلىغىنى بىلدۈردى، ئەسكەرلەر خەلقە ئوق چىقىرىش بۇيرۇغىنى رەت قىلدى. پادىشا ئىلاجسىزلىقتىن ماقۇل بولۇپ، باشقا ئىككى تەبىقىنىڭ ۋەكىللىرىنى پۇقرالار قۇرۇلتىيىغا قاتنىشىشقا بۇيرۇدى. 7 ـ ئاينىڭ 9 ـ كۈنى، پۇقرالار قۇرۇلتىيى ئوزىنىڭ ئاساسىي قانۇن توزگۈچى يىغىن دەپ جاكالىدى.

پادىشا ئاساسىي قانۇن توزگۈچى يىغىنىنى قوراللىق كۈچ بىلەن تارقىتىۋېتىش نىيتىگە كەلدى. 6 ـ ئاينىڭ 26 ـ كۈنى، ئۇ پارىژ ۋە ۋېرسال ئەتراپىغا ئەسكىرىي كۈچ توپلاش توغرىسىدا بۇيرۇق چۈشۈردى، 7 ـ ئاينىڭ 5 ـ كۈنىدىن 20 ـ كۈنگىچە كەينى ـ كەينىدىن 180 مىڭ كىشىلىك قوشۇن توپلانىدى. ئاساسىي قانۇن توزگۈچى يىغىن ئىنتايىن خەۋپلىك ئەھۋالغا چۈشۈپ قالدى.

2 ـ بولۇم 1789 ـــ 1794 ـ يىللىرىدىكى فرانسىيە بۇرژۇئا ئىنقىلابى

ئىنقىلابنىڭ باشلىنىشى ئىنقىلاپ مىليونلىغان ئاممىنىڭ ئىشى. فرانسىيىنىڭ شەھەر ـ يېزىلىرىدىكى ئەمگەكچى خەلق 1788 ـــ 1789 ـ يىللىرى يۈز بەرگەن ئىقتىسادىي كىرىزىستىن كېيىن كۈرەشنى توختاتماي داۋاملاشتۇردى. ئۇلارنىڭ قوللىشى بولمىغان بولسا، بۇرژۇئازىيىنىڭ پۇقرالار قۇرۇلتىيى ياكى ئاساسىي قانۇن توزگۈچى يىغىنى بىر كۈنمۇ داۋام قىلالمىغان بولاتتى. خەلقنىڭ كۈرەشلىرى ئەسكەرلەرگىمۇ تەسىر يەتكۈزدى، 1789 ـ يىل 6 ـ ئاينىڭ ئاخىر ـ

لىرى ۋە 7 ـ ئاينىڭ باشلىرىدا، پارىژدىكى بىر قىسىم قوشۇن خەلق تەرەپكە ئوتتى، خەلق تەرەپكە ئوتۇشكە ئىنتىلىدىغان بۇنداق كەيپىيات پەيدىن ـ پەي چەت ئولكىلەردىكى تۇەندۇيلەرگىمۇ يېتىپ باردى.

1789 ـ يىل 7 ـ ئاينىڭ 12 ـ كۇنى، پارىژ خەلقى پادىشانىڭ ئاساسىي قانۇن تۇزگۇچى يىغىنىنى قوراللىق كۇچ بىلەن تارقىتىۋېتىشنى ۋە پارىژغا تەھدىت سېلىشنى پىلانلاۋاتقانلىغىنى سېزىپ، دەرھال ھەركەتكە كەلدى. 12 ـ 13 ـ كۇنلىرى، ئۇلار ئوزىنى قوغداش ئۇچۇن قورال ـ ياراق ئىزلەپ يۇردى. پارىژدىكى چوڭ بۇرژۇئازىيىمۇ بۇ چاغدا خەلقنىڭ ئىستىخىيىلىك ھەركەتلىرىنى تىزگىنلىۋېلىش مەقسىدىدە پائال ھەركەت قىلدى. 13 ـ كۇنى ئەتىگەندە، ئەسلىدىكى 3 ـ تەبىقە ۋەكىللىرىنى سايلىغۇچىلار ۋاقىتلىق شەھەرلىك ھوكۇمەت سۇپىتىدە دائىمى كومىتېت تەسىس قىلدى ھەمدە پادىشانىڭ ماقۇللۇغى بىلەن ئوزلىرىنىڭ رەھبەرلىگىدىكى خەلق ئەسكەرلىرى قوشۇنىنى تەشكىللىدى. ئۇلار ئاتالمىش "ئىشسىز كوچمەنلەر"نى يولسىزلىق بىلەن چەتكە قېقىپ خەلق ئەسكەرلىرى قوشۇنىغا قاتناشتۇرمىدى ھەمدە "غەيرى مۇنتىزىم خادىملار"نى قورالسىزلاندۇردى.

ئىنقىلاۋىي خەلق چوڭ بۇرژۇئازىيىنىڭ چەكلىشىگە قارىماي، داۋاملىق قورال ـ ياراق ئىزلىدى. 14 ـ كۇنى ئەتىگەندە، شەھەر ئاھالىسىدىن 7 ـ 8 مىڭ كىشى يارىدار ئەسكەرلەر قوروسىدىكى قورال ـ ياراق ئامبىرىغا بېسىپ كىرىپ، 30 مىڭ مىلتىقنى تارتىۋالدى، ئۇلار: "باستىغا بارايلى!" دەپ توۋلىدى. باستى تۇرمىسى خەلق ھەممىدىن بەك ئوچ كورىدىغان مۇستەبىتلىك تۇزۇمنىڭ سىمۋولى ئىدى، ئۇ يەردە كوپلىگەن قورال ـ ياراق، ئوق ـ دورا ساقلان-

غان ئىدى، سېپىلغا ئورنىتىلغان زەمبىرەكلەر سېن-ئانتۇن ئىشچىلار رايونىنى چەنلەپ تۇراتتى. شاگىرتلار، نىمكارلار ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش تۇرلۇك ئىشچىلار باستى تۇرمىسىنى قورشۇپلىپ، ئۇنى ساقلاپ تۇرغان قوشۇننىڭ قوماندانى دروندىن قورال-ياراقنى تاپشۇ-رۇپ بېرىشنى تەلەپ قىلدى. درونى تەسلىم بولۇش بۇ ياقتا تۇرسۇن، ئەكسىچە ئوت ئېچىشقا بۇيرۇق بېرىپ، يۈز نەچچە ئادەمنى يارىدار قىلدى ۋە ئولتۇردى. ئىنقىلاۋىي خەلق دەر غەزەپكە كېلىپ، 5 دانە چوڭ زەمبىرەك بىلەن سېپىلنىڭ ئالدى ئىشىگىنى قارىغا ئالدى ھەمدە ئىچكى ھويلىغا بېسىپ كىرىپ، بۇ ئەكسىيەتچى ئەبلەخنى ئولتۇرۇۋەتتى ۋە باستى تۇرمىسىنى پاچاقلاپ تاشلىدى.

7-ئاينىڭ 14-كۈنى پارىژدا بولغان قوراللىق قوزغىلاڭنىڭ غەلىبىسى پادىشانىڭ ئەكسىلئىنقىلاۋىي سۇيىقەستىنى تارمار قىلىپ، بۇرژۇئازىيىنىڭ ئاساسىي قانۇن تۈزگۈچى يىغىنىنى قوتقۇزۇپ قالدى. 17-كۈنى، پادىشا ئاساسىي قانۇن تۈزگۈچى يىغىنىنىڭ 50 نەپەر ۋەكىلىنىڭ ھامىلىغدا پارىژغا كېلىپ، 3 خىل رەڭلىك يەنى قىزىل، ئاق ۋە كوك رەڭلىك كاكارنى ناشلاق قوبۇل قىلىپ، ئىنقىلابنى ئېتىراپ قىلىدىغانلىغىنى بىلدۈردى.

كەڭ دېخانلار 7-ئاينىڭ 14-كۈنىدىكى غەلىبىنىڭ ئىلھامى بىلەن غايەت زور كولەمدىكى ئىنقىلاپ دولقۇنىنى كوتەردى. دېخانلار 1789-يىلى ئەتىيازدىكى ئاچارچىلىق قوزغىلىڭىدىن كېيىن، 7-ئاينىڭ ئوتتۇرىلىرىدىن 8-ئاينىڭ باشلىرىغىچە، مەملىكەتنىڭ ھەرقايسى جايلىرىدا قورغانلارنى قولغا ئېلىپ، يەر خەتلىرىنى كويدۇردى، ئاقسۆڭەكلەرنىڭ قورولىرىنى پاچاقلاپ تاشلىدى، دائىرىلەنگەن يەرلەردىكى چېتىلاقلارنى بۇزۇپ تاشلىدى. فېودال

غوجىلار شەپىنى ئائلاش بىلەنلا يۇرىگى قېپىدىن چىقىپ كەتكۈدەك بولۇپ، ئارقا-ئارقىدىن يېزىلاردىن قېچىپ كەتتى. چوڭ شەھەر-لەردىكى بۇرژۇئازىيەمۇ پارتىدىن ئۆلگە ئېلىپ، شەھەرلىك ھوكۇمەت ئورگانلىرىنى تەسىس قىلىدى ۋە خەلق قوغدىنىش قوشۇنلىرىنى قۇردى.

دىخانلار ئىنقىلاۋى پارتىز ئىنقىلاۋىنىڭ غەلىبىسىنى مۇستەھكەم-لەپلا قالماستىن، بەلكى فېئودالىلىق تۈزۈمىگە ھەل قىلغۇچ زەربە بەردى.

7-ئايىنىڭ 14-كۈنى (بۇ كۈن كېيىن فرانسىيىنىڭ دولەت بايرىمى كۈنى قىلىپ بەلگىلەنىدى) فرانسىيە بۈيۈك ئىنقىلاۋىنىڭ باشلىنىشى بولدى، لېكىن ئىنقىلاپ لاگىرىنىڭ بولۇنۇشىمۇ مۇشۇ كۈندىن باشلاپ بارا-بارا روشەنلىشىپ باردى.

فرانسىيە بۇرژۇئا ئىنقىلاۋى يۇقۇرى ئورلەپ بارغان ھالدا راۋاجلاندى، ئۇ 3 دەۋرنى باشتىن كەچۈردى.

بىرىنچى دەۋر پادىشالىق-ئاساسىي قانۇنلۇق تۈزۈم تەرەپ-دارلىرىنىڭ ھوكۇمرانلىغى (1789-يىل 7-ئاي—1792-يىل 8-ئاي) 7-ئايىنىڭ 14-كۈنىدىن كېيىن، ھاكىمىيەت ئاساسىي قانۇن تۈزگۈچى يىغىندىكى چوڭ بۇرژۇئازىيەنىڭ قولىغا ئۆتۈپ، لافايېت مارکىز خەلق قوغدىنىش قوشۇنىنىڭ باش قوماندانى بولۇپ قالدى، ئاساسىي قانۇن تۈزگۈچى يىغىنىنىڭ سابىق رەئىسى بېيې پارتىز شەھىرىنىڭ باشلىغى بولۇپ قالدى. چوڭ بۇرژۇئازىيەنىڭ ۋەكىللىرىدىن مىرابو، سېيېس، لافايېت قاتارلىقلارنىڭ خان جەمەتى بىلەن زىچ مۇناسىۋەتتى بار بولۇپ، ئۇلارنىڭ سىياسى پروگراممىسى پادىشالىق-ئاساسىي قانۇنلۇق تۈزۈمنى يولغا قويۇشتىن ئىبارەت

ئىدى. ئۇلار كونا تۇزۇمنى ئاز-تولا ئىسلاھ قىلىشنىلا تەلەپ قىلاتتى، ئىنقىلاپنىڭ تولىمۇ ئالغا كېتىشىنى خالىمايتتى.

1789-يىل 8-ئاينىڭ 4-كۇنىدىن 12-كۇنىگىچە، ئاساسىي قانۇن تۇزگۇچى يىغىن 7-، 8-ئايلاردىكى دىخانلار ئىنقىلاۋى بورىنىنىڭ بېسىمى ئاستىدا، بىر قاتار قارارلارنى ماقۇللاپ، يانچىلىق تۇزۇم، مەجبۇرى ئەمگەك ۋە بارلىق جىسمانى مەجبۇرىيەتلەرنىڭ ھەقسىز بىكار قىلىنىدىغانلىغىنى، ئوشرە ۋە ئىمتىيازلىق تەبىقىنىڭ باج تولىمەسلىك ھوقۇقى، ئەدلىيە ھوقۇقى، ئوۋ ئوۋلاش ھوقۇقى قاتارلىق ھوقۇقلىرىنىڭ ئەمەلدىن قالدۇرۇلىدىغانلىغىنى جاكالىدى؛ بىراق، يەر بىلەن مۇناسىۋەتلىك بولغان فېوداللىق باج-سېلىقلار—يەر ئىجارىسى، نەرسە بىلەن تولىنىدىغان ئىجارە، مال-مۇلۇككە ۋارىسلىق قىلىش بېجى قاتارلىقلارنى دىخانلار پۇل چىقىرىپ سېتىۋېلىشى كېرەك ئىدى. ئىمتىيازلىق تەبىقە ئانچە-مۇنچە "يول قويۇش" ئارقىلىق دىخانلارنى ئوزىگە تارتىپ، ئەڭ ئاساسلىق فېوداللىق ھوقۇقلارنى ساقلاپ قېلىشقا ئۇرۇندى، چۇنكى، ئۇلار دىخانلارنىڭ پۇل تولەپ فېوداللىق مەجبۇرىيەتتىن قۇتۇلۇشقا كۇچى يەتمەيدىغانلىغىنى ئېنىق بىلەتتى.

8-ئاينىڭ 26-كۇنى، ئاساسىي قانۇن تۇزگۇچى يىغىن يەنە «كىشىلىك ھوقۇقى ۋە پۇقرالىق ھوقۇقى خىتاپنامىسى» (قىسقارتىلىپ «كىشىلىك ھوقۇقى خىتاپنامىسى» دەپ ئاتىلىدۇ)نى ماقۇللىدى، ئۇنىڭدا: ئادەم تۇغۇلۇش بىلەنلا ئەركىنلىككە ئىگە، ھوقۇق جەھەتتە باراۋەر؛ سوز، يىغىن ئوتكۇزۇش، مەتبۇئات، جىسمانى ئەركىنلىك ۋە باشقا ئەركىنلىكلەر ۋە زۇلۇمغا قارشى تۇرۇش ھوقۇقى "تۇغما، مەھرۇم قىلغىلى بولمايدىغان ھوقۇق"، دولەتنىڭ خوجايىنـ

لىق هوقۇقى خەلققە مەنسۇپ، دەپ جاكالانىدى. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا ئۇنىڭدا: "مال-مۈلۈك دەخلى-تەرۇز قىلىشقا بولمايدىغان مۇقەددەس هوقۇقتۇر" دەپ ئېنىق بەلگىلەندى. كىشىلىك هوقۇقى خىتاپنامىسى مەرىپەتچى مۇتەپەككۇرلارنىڭ سىياسى تەشەببۇسىنى مەركەزلىك هالدا ئىپادىلەپ، فېودال مۇستەبتىلىك تۈزۈمگە قارشى تۇرۇش، بۇرژۇئا دېموكراتىيىسىنى تەرغىپ قىلىش جەھەتتە ئاكتىپ رول ئويناندى. لېكىن ئۇنىڭ قوغدىغىنى پەقەت بۇرژۇئازىيىنىڭ مەنپەئەتى بولدى، ئەمگەكچى خەلقنىڭ ئاساسىي هوقۇقلىرى كاپالەتكە ئېرىشەلمىدى. كىشىلىك هوقۇقى خىتاپنامىسى بۇرژۇئازىيىنى پۈتۈن ئىنسانىيەت مەنپەئەتىنىڭ ۋەكىلى قىلىپ كورستىپ، ئۇزىنىڭ بۇرژۇئازىيىلىك ماهىيىتىنى "ئەركىنلىك"، "باراۋەرلىك" دېگەنگە ئوخشاش ئابستراكت سوز-ئىبارىلەر بىلەن ياپتى. يۇز نەچچە يىلدىن بېرى، بۇرژۇئازىيە "ئەركىنلىك، باراۋەرلىك، مېهرىۋانلىق" دېگەن بۇرژۇئا دۇنياقارىشى ئارقىلىق خەلقنى بىخۇتلاشتۇرۇپ ۋە زەھەرلەپ كەلدى هەمدە ئۇنى پۇرولېتارىيات دۇنياقارىشىغا قارشى تۇرۇشتىكى ئىدىيۇى قورال قىلىپ كەلدى.

جاهىللىق قىلىپ ئۇز نېيتىدىن يانمىغان لۇئى XVI قەسەن فېودالىق مەجبۇرىيەتلەرنى بىكار قىلىۋېتىش توغرىسىدىكى قارارلارنى ۋە كىشىلىك هوقۇقى خىتاپنامىسىنى كەينىگە سورەپ تەستىقلىمايلا قالماستىن، بەلكى يەنە ۋېرسالغا قوشۇن يوتكەپ، ئاساسىي قانۇن تۈزگۈچى يىغىنىنى تارقىتۋېتىشكە يەنە بىر قېتىم ئۇرۇندى. چەت ئەللەردىن يوتكەلگەن قوشۇنلار ئوردىسىنىڭ "قىزغىن قارشى ئىلىشى"غا ئېرىشتى، زىيادە ئوتكۈزۈلگەن چاغدا ئەكسىيەتچى ئەپتسەرلەر ئىنقلاپنىڭ بەلگىسى بولغان 3 رەڭلىك دولەت بەلگىسىنى

يەرگە تاشلاپ دەسسىدى. بۇ خەۋەرلەر پارتز خەلقنى قاتتىق غەزەپ-لەندۇردى. ئۇنىڭ ئۇستىگە، 8-ئايدىن ئېتىۋارەن پارتزدا بولىكا قىسچىلىغى بولۇپ كېلىۋاتقان ئىدى. ئىنقىلاۋىي ئامما پادىشانى پارتزغا ئەكېلىشنى بىردەك تەلەپ قىلدى. 10-ئاينىڭ 5-كۈنى، پارتزدىكى ئاددى پۇقرالار ئايالىلارنىڭ باشلامچىلىق قىلىشى بىلەن پارتز شەھەر مەمۇرىيىتى مەھكىمىسىگە بېسىپ كېلىپ، بولكا ۋە قورال-ياراق تەلەپ قىلدى، ئارقىدىنلا سەپ تارتىپ ۋېرسالغا يۈرۈش قىلدى. بۇ ھەيۋەتلىك قوشۇن بوران-چاپقۇنغا قارىماي، يول بويى "پوپلار يوقالسۇن! ئاقسوڭەكلەر يوقالسۇن" دەپ توۋلاپ ماڭدى. ئاخشىمى ۋېرسالغا يېتىپ كېلىپ، ئەتىسى ئۇردىغا بېسىپ كىردى. پادىشا بولكا بىلەن تەمىنلەش ئەھۋالىنى ياخشىلاش چارىسى ئارقىلىق خەلقنى "بەزلىمەكچى" بولغان بولسىمۇ، ئامما دامىغا چۈشمەي، پادىشا پارتزغا بارسۇن دەپ چىڭ تۇرۇۋالدى. 10-ئاينىڭ 6-كۈنى، پادىشا ۋە خانىش پارتزغا يالاپ كېلىنىپ، خەلقنىڭ نازارىتى ئاستىغا ئېلىندى.

پارتز خەلقنىڭ 10-ئاينىڭ 5—6 كۈنلىرىدىكى ئىنقىلاۋىي ھەرىكىتى ئاساسىي قانۇن تۈزگۈچى يىغىنىنى يەنە بىر قېتىم قوتقۇزۇۋېلىپ، ئىنقىلابنى ئىلگىرى سۈردى. ئارىدىن ئۆزاق ئۆتمەي، ئاساسىي قانۇن تۈزگۈچى يىغىنىمۇ پارتزغا كوچۇپ كېلىپ، ئاساسىي قانۇننى تۈزۈشكە كىرىشتى. چوڭ بۇرژۇئازىيىنىڭ ئېھتىياجىغا ئاساسەن، ئاساسىي قانۇندا پادىشا يەنىلا مەمۇرىيەت باشلىغى، قورۇقلۇق ئارمىيىسى ۋە دېڭىز ئارمىيىسىنىڭ باش قومانىدانى سۈپىتىدە ساقلاپ قېلىندى، قانۇن تۈزۈش ھوقۇقى قانۇن تۈزگۈچى يىغىنغا مەركەزلەشتۈرۈلدى، بىراق پادىشا قانۇن تۈزگۈچى يىغىن ماقۇللىغان قانۇنـ

لارنى يولغا قويۇشنى ۋاقتىنچە توختىتىپ قويۇش هوقۇقىغا ئىگە ئىدى. قانۇن تۈزگۈچى يىغىنىنىڭ ۋەكىللىرى "ئاكتىپ" پۇقرالارنىڭ ۋاستىلىك سايلىمى ئارقىلىق ۋۇجۇدقا كەلتۈرۈلەتتى، مەلۇم مىقدار-دىكى مال-مۈلۈككە ئىگە بولمىغان پۇقرالار "پاسسىپ پۇقرالار" قاتارىغا كىرگۈزۈلەتتى، ئۇلاردا سايلامغا قاتنىشىش هوقۇقى بولمايتتى. شۇ ۋاقىتتىكى 26 مىليون ئاهالىدىن ئاران 4 مىليون 250 مىڭى "ئاكتىپ پۇقرا" دەپ هىساپلانىدى، بۇ هال «كىشىلىك هوقۇقى خىتاپنامىسى»دىكى "ئەركىنلىك"، "باراۋەرلىك" دېگەن بىرنىمىلەر-نىڭ يالغان سوز ئىكەنلىگىنى ئېچىپ بەردى.

ئاساسىي قانۇن تۈزگۈچى يىغىنىنىڭ يەر سىياستىمۇ دىخانلارنىڭ تەلۈبىنى قاندۇرمىدى، ئۇنىڭدا فېودالىق مەجبۇرىيەتنى سېتىۋېلىش بەدىلىگە دىخانلارنىڭ يىللىق مەجبۇرىيىتىنىڭ 20 هەسسىسىگە توغرا كېلىدىغان پۇل تولىنىدىغانلىغى، بۇ لىكى بۇ بىر قېتىمدىلا تولىنىشى كېرەكلىگى بەلگىلەنىدى. ئاساسىي قانۇن تۈزگۈچى يىغىن دىنىي جەمىيەتلەرنىڭ يەر مۈلۈكلىرىنى مۇسادىرە قىلىپ دولەت مۈلكى قىلدى، دىنداراڭارغا دولەت مائاش بېرىدىغان بولدى، دىنىي جەمىيەتلەرنىڭ يەرلىرى چوڭ-چوڭ پارچىلار بويىچە سېتىلىغانلىغى ۋە باهاسى ناهايىتى يۇقۇرى بولغانلىغى ئۈچۈن، كوپى بايلارنىڭ قولىغا چۈشۈپ قالدى.

ئاساسىي قانۇن تۈزگۈچى يىغىن كەسپداشلار جەمىيىتىنى بىكار قىلىش ۋە باج چارىسىنى ئەمەلدىن قالدۇرۇش توغرىسىدا پەرمان چۈشۈردى، بۇ پەرمانلارنىڭ هەممىسى بۇرژۇئازىيىگە پايدىلىق بولدى. 1791-يىل 6-ئاينىڭ 14-كۈنى، ئاساسىي قانۇن تۈزگۈچى يىغىن لې ساپېلىېر قانۇنىنى ئېلان قىلدى، بۇ ئەكسىيەتچىل قانۇندا

ئىشچىلارنىڭ يىغىن ئوتكۈزۈشى، تەشكىلاتقا ئۇيۇشۇشى ۋە ئىش تاشلىشى مەنئى قىلىندى، ئۇنىڭغا خىلاپلىق قىلغانلارغا "ئەركىنلىككە ۋە كىشىلىك ھوقۇقى خىتاپنامىسىگە دەخلى-تەرۇز قىلىدى" دەپ ھىسابلىنىپ، 500 لى جەريمانە قويۇش، بىر يىل پۈقرالىق ھوقۇقىدىن مەھرۇم قىلىش جازاسى بېرىلىدىغانلىغى بەلگىلەندى. بۇ قانۇن 1864-يىلغا بارغاندىلا ئاندىن بىكار قىلىنىدى. ماركس بۇ قانۇننى قاتتىق سوكۇپ كېلىپ مۇنداق دەپ كورسەتكەن ئىدى: "فرانسىيە بۇرژۇئازىيىسى ئىنقىلاپ بورنىنى باشلىنىش بىلەنلا ئىشچىلارنى ئۇز-لىرىنىڭ ئەمدىلا قولغا كىرگۈزگەن جەمىيەتلەرگە ئۇيۇشۇش ھوقۇقىدىن يەنە مەھرۇم قىلدى..... كاپىتال بىلەن ئەمگەك ئوتتۇرىسىدىكى كۇرەشنى دولەتنىڭ ساقچىلىق ۋاستىسى بىلەن كاپى-تال ئۇچۇن پايدىلىق دائىرىدە چەكلىگەن بۇ قانۇن بىرنەچچە قېتىملىق ئىنقىلاپنى ۋە بىرنەچچە قېتىملىق سۇلالە ئوزگىرىشىنى باشتىن كەچۇردى."① لې ساپېلىېر قانۇننىڭ ماقۇللانغانلىغى كىشى-لىك ھوقۇقى خىتاپنامىسىنىڭ بۇرژۇئازىيىنىڭ مەنپەئەتىنى قوغدايدى-غان قورالدىنلا ئىبارەت ئىكەنلىگىنى يەنىمۇ ئېنىق كورسىتىپ بەردى. 1791-يىلدىكى ئاساسىي قانۇندا يەنە: مۇشۇ ئاساسىي قانۇن فرانسىيىنىڭ ئاسىيا، ئافرىقا ۋە ئامېرىكا قىتئەلىرىدىكى مۇستەملىكە-لىرىگە ۋە بېقىندا ئەللىرىگە مۇۋاپىق كەلمەيدۇ، دەپ ئېنىق بەلگە-لەندى. مۇستەملىكىلەردىكى قۇللۇق تۇزۇمىمۇ بىكار قىلىنمىدى.

پادىشا ئاساسىي قانۇندا ئوزىگە بېرىلگەن ھوقۇقلارغا قانائەتلەن-

---

① ماركس. «كاپىتال»، 1-توم، 24-باب. «ماركس-ئېنگېلس تاللانما ئەسەرلىرى»، 1981-يىل ئۇيغۇرچە نەشرى، 2-توم، 422—423-بەتلەر.

مىدى، ئۇ ئاساسىي قانۇننى تەستىقلاشنى رەت قىلدى ھەمدە ياۋرو-پادىكى فېودالارنىڭ قوراللىق كۈچلىرىگە تايىنىپ قايتا باش كوتە-رىپ چىقىپ، قولىدىن كەتكەن "جەننىتى"نى تارتىۋېلىش غەرىزىدە، چەتئەلگە قېچىپ كېتىشنى پىلانلاش قەستىدە بولدى. بەگ-خوجىلار ۋە ئاقسۆڭەكلەر 14-ئىيۇل ئىنقىلاۋىدىن كېيىنلا كەينى-كەينىدىن ۋەتەنگە خائىنلىق قىلىپ دۈشمەننىڭ قوينىغا ئۆزىنى ئېتىشقا باش-لىغان ئىدى ھەمدە 1791-يىلى فرانسىيە-پرۇسسىيە چېگرىسىدىكى كوبلېنز دېگەن جايدا ئەكسىلئىنقىلاۋىي بازا قۇرغان ئىدى. مىرابو 1791-يىلدىن باشلاپلا پادىشا بىلەن ئاستىرتىن تىل بىرىكتۈرۈپ، ئۆزى ئىنقىلاۋىي خەلققە قارىتا قوراللىق كۈچ ئىشلىتىشكە ئۇندىدى. 1791-يىل 6-ئاينىڭ 20-كۈنى، لافايېتنىڭ سۆكۈت قىلىشى بىلەن، پادىشا، خانىش ۋە شاھزادىلەر پارىژدىن قېچىپ كەتتى، لېكىن ئۇلار 2 كۈندىن كېيىن چېگرىغا يېقىن بولغان فالىڭ دېگەن جايدا خەلق تەرىپىدىن سېزىلىپ قېلىپ، پايتەختكە يالاپ كېلىندى.

لۇئى XVI نىڭ قېچىشى خەلقنى تېخىمۇ غەزەپلەندۈردى، پارىژدا 30 مىڭ پۇقرا نامايىش ئۇتكۈزۈپ، پادىشالىقنى بىكار قىلىشنى قەتئىي تەلەپ قىلدى. پادىشالىق-ئاساسىي قانۇنلۇق تۈزۈم تەرەپدار-لىرى پادىشانى ئاقلاپ، ئۇ ئۆزلۈكىدىن قېچىپ كەتكەن ئەمەس، بەلكى باشقىلار ئۇنى "مەجبۇرەن ئېلىپ كەتكەن" دەپ تۇرۇۋالدى. 7-ئاينىڭ 17-كۈنى، بىرنەچچە مىڭ ئىشچى مارس مەيدانىدا يىغىن ئۇتكۈزۈپ، پادىشانىڭ تەختىنى بوشىتىپ بېرىشىنى تەلەپ قىلدى. پارىژ شەھىرىنىڭ باشلىغى بېيېنىڭ بۇيرۇغىغا بىنائەن، بۇر-ژۇئازىيىنىڭ خەلق قوغدىنىش قوشۇنى بۇ تېچ يىغىلىشنى باستۇرۇپ، 50 نەچچە كىشنى ئولتۇردى. بۇنىڭ بىلەن پادىشالىق-

ئاساسي قانۇنلۇق تۈزۈم تەرەپدار-لىرىنىڭ خەلقىقە قارشى قىيابەتنى تېخىمۇ ئاشكارىلاندى.

1791-يىل 9-ئايدا، پادىشا مەجبۇرى ھالدا ئاساسي قانۇنغا ئىمزا قويدى. 10-ئاينىڭ 1-كۈنى، ئاساسي قانۇنغا ئاساسەن سايلاپ چىقىلغان قانۇن تۈزگۈچى يىغىن چاقىرىلدى. قانۇن تۈزگۈچى يىغىنىڭ ۋەكىللىرى ئىچىدە ئوڭچىلار (پادىشالىق-ئاساسي قانۇنلۇق تۈزۈم تەرەپدارلىرى) تەخمىنەن 260 كىشى، ئارىلىقتىكىلار تەخمىنەن 350 كىشى بولۇپ، بۇ ئىككى گۇرۇھ قانۇن تۈزگۈچى يىغىنىنى تىزگىنلىۋالدى. سولچىلار (ياكۇبىنچىلار[1]) تەخمىنەن 130 كىشى ئىدى، ئۇلار سان جەھەتتە ئاز بولسىمۇ، لېكىن خەلق ئاممىسى بىلەن زىچ مۇناسىۋەت باغلىغان ئىدى. ياكۇبىنچىلارنىڭ ئىچكى قىسمىدا

روبېسپېر

مارات

① ئۇلار پارىژدىكى سېن-ياكۇ موناستىرىدا يىغىن ئوتكۈزگەنلىگى ئۈچۈن ياكۇبىنچىلار دەپ ئاتالغان.

بىرلىك يوق ئىدى، ئۇ سولقاناتلار ۋە ئوڭقاناتلارغا ئايرىلغان ئىدى. ئۇنىڭ سولقانىتى روبېسپېر باشچىلىغىدىكى تاغچىلار (ئۇلار پارلامېنتتا ئىگىزرەك ئورۇنلارغا ئولتۇرغانلىغى بىلەن شۇ نامنى ئالغان) ئىدى، ئۇلار رادىكال دېموكراتىيەچىلەر بولۇپ، 3 - تەبىقىدىكى ئوتتۇرا ۋە توۋەن قاتلام خەلقلەرنىڭ مەنپەئەتىگە ۋەكىلىك قىلاتتى. روبېسپېرنىڭ ئوزى قانۇن تۈزگۈچى يىغىنىنىڭ ۋەكىلى بولمىسۇ، لېكىن تاغچىلارنىڭ تۈزۈرۇگى ياكۇبىن كۇلۇبى ئىدى، روبېسپېر (1758 - 1794)، دانتون (1759 — 1794) ۋە مارات (1743 — 1793)لار بولسا مۇشۇ كۇلۇبنىڭ مەشھۇر يولباشچىلىرى ئىدى. روبېسپېر بىلەن دانتون ئادۋوكات، مارات بولسا دوختۇر، فىزىك ئىدى. ئۇلار پادىشالىق - ئاساسىي قانۇنلۇق تۈزۈم تەرەپدارلىرىنىڭ ھوكۈمرانلىغىغا نارازى بولۇپ، ئىنقىلابنى داۋاملىق ئىلگىرى سۈرۈشنى تەلەپ قىلدى. مارات تەسىس قىلغان «خەلق دوستلىرى» گېزىتى بۇرژۇئا دېموكراتىيەچىلىرىنىڭ تىلى ئىدى، مارات پادىشانىڭ ۋە ئاساسىي قانۇنچىلارنىڭ سۈيىقەستىنى ئوتكۇرلۇك بىلەن كوزىتىپ پاش قىلىپ، كوپ قېتىم زىيانكەشلىكە ئۇچرىدى، ئۇ يوشۇرۇن ھالەتكە چۈشۈپ قالغاندىمۇ كۆرەشنى قەتئى داۋاملاشتۇردى. باكۇبنىچىلارنىڭ ئوڭقائىتى بىرىسو باشچىلىغىدىكى ژىرونىدېچىلار (چۈنكى ئۇلارنىڭ يولباشچىلىرىنىڭ كوپىنچىسى ژىرونىدې ئولكىسىدىن سايلاپ چىقىلغان) بولۇپ، ئۇلار 3 - تەبىقىدىكى ئوتتۇرا ۋە يۇقۇرى قاتلامنىڭ يەنى سودا - سانائەت بۇرژۇئازىيىسىنىڭ مەنپەئەتىگە ۋەكىللىك قىلاتتى.

فرانسىيە ئىنقىلابىنىڭ ياۋروپادىكى تەسىرىنىڭ كېڭىيىشىگە ئەگىشىپ، چارروسىيە، پروسسىيە ۋە ئاۋستىرىيىلەردىكى فېودال پادىشا-

لارنىڭ ئىنقىلاۋىي فرانسىيىگە بولغان ۋەھىمىسى ۋە ئوچمەنلىگى بارغانسېرى چوڭقۇرلاشتى، فرانسىيە پادىشاسى ۋە خانىشىنىڭ ئۆلار بىلەن تىل بىرىكتۈرۈشمۇ تېخمۇ كۆچەيدى. چارپادىشا ئېكاتېرىنانىڭ قوللىشى ۋە كۆشكۈرتىشى بىلەن، پرۇسسىيە بىلەن ئاۋستىرىيە 1791 ـ يىل 8 ـ ئايدا بىرلەشمە بايانات ئېلان قىلىپ، لۇئى XVI نى قوللايدىغانلىغىنى بىلدۈردى، "ھەققانىيەت" تەرەپتە تۇرۇپ، قوشۇن ئەۋەتىپ "جىنايەتچىلەر"نى جازالايدىغانلىغى توغرىسىدا جار سالدى. دىمەك، چەتئەللەرنىڭ مۇداخىلە ئۇرۇشى قوزغاش تەھدىدى بارغانسېرى ئېغىرلاشتى.

ئۇرۇش مەسىلىسىدە، قانۇن تۈزگۈچى يىغىنىنىڭ پىكرى بىردەك بولماي قالدى. پادىشالىق ـ ئاساسىي قانۇنلۇق تۈزۈم تەرەپدارلىرى فرانسىيە ئۇرۇشتا يېڭىلىپ قالسا، ئۆزلىرىنىڭ ھوكۇمرانلىغىنى تەۋـ رىتىدىغانلىغىدىن قورقتى. ژىروندېچىلار فرانسىيىنىڭ ئورنىنى مۇسـ تەھكەملەش ئۈچۈن فرانسىيە ئىنقىلابىنى ياۋروپاغا كېڭەيتىش كېرەك دېگەن بانا بىلەن، ئۇرۇش ئېلىپ بېرىشنى تەلەپ قىلىدى، ئەمىلـ يەتتە، ئۇلار پۈرسەتتىن پايدىلىنىپ بازارلارنى ۋە يەرلەرنى تارتـ ۋالماقچى بولدى. پەقەت ياكوبىنچىلارنىڭ سولقانىتى بولغان تاغچـ لارلا ئۇرۇشقا قارشى تۇردى. روبېسپېر "ھەقىقى كوبلېنز دولەت ئىچىدە" دەپ ھىساپلاپ، ئالدى بىلەن ئىچكى دۈشمەننى تازىلاشنى تەلەپ قىلدى. پادىشا ئەكسىلىنقىلاۋىي مەقسەتىنى ئاساس قىلىپ، ژىروندېچىلاردىن پايدىلىنىپ ئۇرۇش قوزغاپ، دۈشمەننى ئىچكىرىلەپ باشلاپ كىرمەكچى بولدى. 1792 ـ يىل 3 ـ ئايدا، پادىشا ژىروندېچـ لارنى ئىچكى كابىنت تەشكىللەشكە تەينىلدى. 4 ـ ئاينىڭ 20 ـ كۈنى، ژىروندېچىلار پرۇسسىيە ۋە ئاۋستىرىيىلەرگە ئۇرۇش ئېلان قىلدى.

بۇ ئۇرۇش، فرانسیه خەلقی ئۈچۈن ئېيتقاندا، ئىنقىلابنى قوغداش يولىدىكى ئادالەتلىك ئۇرۇش ئىدى. لېكىن ئۇرۇشنىڭ دەسلەپكى مەزگىلىدە، پادىشانىڭ دۈشمەن بىلەن تىل بىرىكتۈرگەنلىگى، ئاقسۆڭەكلەردىن بولغان ئەپتسەرلەرنىڭ ئاسىلىق قىلغانلىغى سەۋىۋىدىن، فرانسیه كەينى-كەينىدىن يېڭىلىپ قالدى. لافايېت دۈشمەن قوشۇنلىرىنىڭ فرانسیه زېمىنىغا بېسىپ كىرىشىنى توسماي، قوشۇننى تاشلاپ پارىژغا قېچىپ كەتتى، لېكىن فرانسیه خەلقى باتۇرلۇق بىلەن قوزغىلىپ دۈشمەنگە قارشى ئۇرۇش قىلدى، تاغچەلارمۇ ئىنقىلابنى قوغداش يولىدا جەڭگە پائال ئاتلاندى. ئۇلارنىڭ تەكلىۋى بىلەن، قانۇن تۈزگۈچى يىغىن 7-ئايىنىڭ 11-كۈنى "ۋەتىنىمىز خەۋپ ئاستىدا" دېگەن قارارنى ماقۇللاپ، ھەرقايسى ئولكىلەردىن پىدائىلار قوشۇنى توپلاشقا باشلىدى. مارسىلدىن كەلگەن بىر قوشۇن «مارسىل مارشى»نى ئېيتقان پېتى پارىژغا كەلدى. بۇ ھەربى مارش كېيىن فرانسیىنىڭ دولەت شەرى بولۇپ قالدى.

فرانسیه خەلقى ئىنقىلاۋىي ئۇرۇشنىڭ غەلىبىسىنى قولغا كەلتۈرۈش ئۈچۈن، ئالدى بىلەن، چەتئەللەر بىلەن تىل بىرىكتۈرگەن پادىشانى ئاغدۇرۇپ تاشلاپ، مەملىكەت ئىچىدىكى ئەكسىلئىنقىلاپچىلارنى تازىلاش كېرەكلىگىنى بىلەتتى. 6-ئايىنىڭ 20-كۈنى، پارىژنىڭ شەھەر ئەترايى رايونىدىكى ئىشچىلار پادىشانىڭ پىدائىلار قوشۇنى تەشكىللەش، پادىشانىڭ مۇھاپىزەتچىلەر قوشۇننىنى تارقىتىۋېتىش توغرىسىدىكى قارارلار ۋە باشقا قارارلارنى رەت قىلغانلىغىغا ئېتىراز بىلدۈرۈش يۈزىسىدىن پادىشا ئوردىسىغا بېسىپ كىردى. ياكوبىنچىلارنىڭ رەھبەرلىگىدە، پارىژنىڭ 48 رايونى بىرلىشىپ

ئىنقىلاۋىي كوممۇنا① تەشكىللىدى، كوممۇنىستىك ئاساسى "تىزلاپچى-سىزلار" بولدى. 7-ئاينىك 25-كۈنى، پروسسىيە-ئاۋستىرىيە مۇداخىلىچى قوشۇنىنىڭ قوماندانى خىتاپنامە ئېلان قىلىپ، ئوكتەملىك بىلەن پارىژ خەلقىغە: پادىشاغا جىسمانى جەھەتتىن تېگىلسە، "پارىژنى تۆپىتالاس قىلمۇبتىمىز" دەپ تەھدىت سالدى. بۇنىڭ بىلەن غەزەپلەنگەن پارىژ خەلقى پادىشالىقنى دەرھال بىكار قىلىشنى تەلەپ قىلدى. ئىنقىلاۋىي كوممۇنا قوراللىق قوزغىلاڭغا پائال تەييارلىق كورۇشكە كىرىشتى.

ئىككىنچى دەۋر ژىروندېچىلارنىڭ ھوكۇمرانلىقى (1792-يىل 8-ئاي—1793-يىل 5-ئاي) 1792-يىل 8-ئاينىڭ 9-كۈنى كېچىسى سىگنال ئاۋازى ئاڭلىنىش بىلەن، 20 مىڭ قوزغىلاڭچى ئامما ۋە خەلق قوغدىنىش قوشۇنى، يېڭى تەشكىللەنگەن ئىنقىلاۋىي كوممۇننىڭ رەھبەرلىگىدە، دۇئىلېل ئوردىسىنى قورشىۋالدى. پادىشا ئوردىسىنى قوغدىغۇچى ئەسكەرلەر تېزلا قوزغىلاڭچىلار قوشۇنى تەرەپكە ئوتتى، ئەمما پادىشانىڭ بىر ئوچۇم مۇھاپىزەتچىلىرى ئوق چىقاردى. 10-كۈنى، قوزغىلاڭچىلار باتۇرلۇق بىلەن پادىشا ئوردىسىغا ھۇجۇم قىلىپ كىرىپ، بۇ ئەكسىلئىنقىلاۋىي قوراللىق كۆچنى يوقاتتى. پادىشا قانۇن تۈزگۈچى يىغىن تۇرغان جايغا قېچىپ بېرىپ، ئۇنىڭ قوغدىشىنى تەلەپ قىلدى، قانۇن تۈزگۈچى يىغىن پادىشانىڭ لىيوكسېمبۇرگ ئوردىسىغا كوچۇپ كىرىشىگە

① بۇ پارىژ كوممۇنىسى 1871-يىلدىكى پارىژ كوممۇنىسى بىلەن خاراكتىر جەھەتتە پەرقلىنىدۇ، بۇ پارىژ كوممۇنىسى بۇرژۇئا ئىنقىلاۋى ئۈچۈن خىزمەت قىلدىغان پارىژ شەھەرلىك ھوكۇمەت ئىدى، 1871-يىلدىكى پارىژ كوممۇنىسى بولسا پۈرولېتارىياتنىڭ ھاكىمىيەت ئورگىنىدۇر.

رۇخسەت قىلدى، لېكىن ئىنقىلاۋىي كومموۇنا پادىشانى قولغا ئالدى ۋە قاماپ قويدى.

8 ـ ئاينىڭ 10 ـ كۈنىدىكى خەلق قوزغىلىڭى فرانسىيەدىكى پادىشا ـ لىق ھاكىمىيەتنى پاچاقلاپ تاشلاپ، پادىشالىق ـ ئاساسىي قانۇنلۇق تۈزۈم تەرەپدارلىرىنىڭ 3 يىل داۋام قىلغان ھوكۈمرانلىغىغا خاتىمە بەردى. قانۇن تۈزگۈچى يىغىن 1791 ـ يىلدىكى ئاساسىي قانۇنىنى بىكار قىلىۋېتىشنى، "پاسسىپ پۇقرالار" بىلەن "ئاكتىپ پۇقرالار" ئوتتۇرىسىدىكى پەرقنى ئەمەلدىن قالدۇرۇشنى، قانۇن تۈزگۈچى يىغىنىنىڭ ئورنىغا خەلق سايلىغان خەلق ئۆيۈشمىسىنى دەسسىتىشنى جاكالاشقا مەجبۇر بولدى.

ئىنقىلاۋىي كومموۇنا ياكۇبىنچىلارنىڭ قوللىشى ئاستىدا، ئالدى بىلەن، قورالىلىق كۈچ ئۆيۈشتۇرۇپ چەتئەللەرنىڭ مۇداخىلىچى قوشۇنىغا قارشىلىق كۆرسەتتى. دۈشمىل ئوردىسىنى ھۇجۇم قىلىپ ئالغان قوزغىلاڭچىلار ھاردىم ـ تالدىم دېمەي، غەيرەت ئۈستىگە غەيرەت قىلىپ، دەرھاللا پىدائىلار قوشۇنىغا قاتنىشىپ، ئالدىنقى سەپكە ئاتلاندى. شۇ چاغدا ھەربى جەھەتتىكى ئەھۋال ناھايىتى خەۋپلىك ئىدى، لافايىت ئەسكەرلەرنى پارىژدىكى يېڭى ھاكىمىيەت ـ كە بۇزغۇنچىلىق قىلىشقا قۇتراتتى. سۈيقەستى مەغلۇپ بولغاندىن كېيىن، 8 ـ ئاينىڭ 19 ـ كۈنى دۈشمەنگە تەسلىم بولدى؛ پارىژنىڭ دەرۋازىسى بولۇپ ھىساپلىنىدىغان ۋېردۇن 9 ـ ئاينىڭ 3 ـ كۈنى قولدىن كەتتى. ياكۇبىنچى دانتون خەلقتە "باتۇرلۇق، باتۇرلۇق، يەنە باتۇرلۇق بولسۇن، شۇنداق بولغاندىلا فرانسىينى قۇتقۇزۇۋالالايمىز!" دەپ چاقىرىق چىقاردى. ئىنقىلاۋىي قوشۇن ئالدىنقى سەپكە ئاتلىنىشتىن ئىلگىرى، ئارقا سەپنى مۇستەھكەملەش مەقسىدىدە،

9-ئاينىڭ 2—5 كۈنلىرى تۇرمىدىكى مىڭدىن ئارتۇق ئەكسىلئىنقىلاپچىنى ئولتۇردى. 9-ئاينىڭ 20-كۈنى، ئىنقىلاۋىي قوشۇن ژالمىدا پرۇسسىيە قوشۇنىنى قاتتىق مەغلۇپ قىلدى، ئارقىدىنلا قايتۇرما ھۇجۇمغا ئوتۇپ، دۇشمەن قوشۇنلىرىنى پۈتۈنلەي فرانسىيە زېمىنىدىن قوغلاپ چىقىرىپ، بېلگىيە تەۋەسىگىچە سۈرۈپ باردى. ژالمىدا قولغا كەلگەن غەلىبە ئىنقىلاپنىڭ مۇۋەپپەقىيەتلىرىنى مۇستەھكەملەشتە زور رول ئويناندى.

فرانسىيە ئىنقىلاۋىنىڭ تەسىرى ئاستىدا، گوللاندىيە، بېلگىيە ۋە شۋېتسارىيەلەردىكى ئىنقىلاۋىي ھەرىكەتلەر يېڭىۋاشتىن ئەۋج ئالدى؛ گېرمانىيە، ئىتالىيە، پولشا ۋە ۋېنگرىيەلەردىكى ئىنقىلاۋىي كۈچلەرمۇ جانلىنىشقا باشلىدى. فرانسىيىنىڭ غەربىي ھىندى تاقىم ئارالىرىدىكى مۇستەملىكىسى بولغان ھايتىنىڭ مۇستەقىللىق ئۇرۇشىغىمۇ ئىلھام بېرىلدى.

ژالمىدا چوڭ غەلىبە قازانغان كۈننىڭ ئەتىسى (9-ئاينىڭ 21-كۈنى)، خەلق ئۇيۇشمىسى يېغىنى پارىژدا ئېچىلىپ، دەرھاللا پادىشالىق ئەمەلدىن قالدۇرۇلۇپ، جۇمھۇرىيەت يەنى فرانسىيە بىرىنچى جۇمھۇرىيىتى (1792—1804) قۇرۇلغانلىغىنى جاكالدى.

خەلق ئۇيۇشمىسى قۇرۇلغاندىن كېيىن، ھاكىمىيەت ژىروندىپچىلارنىڭ قولىغا ئوتتى. خەلق ئۇيۇشمىسى ئەزالىرىنىڭ سىياسىي جەھەتتە بولۇنۇشى قانۇن تۈزگۈچى يېغىن دەۋرىدىكىگە قارىغاندا تېخىمۇ روشەن كورۇنۇپ قالدى. مارات، دانتون ۋە روببىسپېرلار خەلق ئۇيۇشمىسى ئەزالىغا سايلاندى. ھاكىمىيەتنى تۈتۈپ تۇرغان ژىروندىپچىلار بۇ چاغدا ئوڭچىلارغا ئايلىنىپ قالدى، ئۇلار، ئىنقىلاپنى توختىتىش كېرەك، بولمىسا "خەۋپ" تۇغۇلىدۇ دەپ ھىساپلىدى،

ئۇلار ئىنقىلاپنىڭ ئوزلىرىنىڭ مەنپەئەتىگە زىيان يەتكۈزۈشىدىن ئەندىشە قىلدى. ياكۇبىنچىلار خەلق ئۇيۇشمىسىدىكى سولچىلار ئىدى، ئۇلارنىڭ خەلق ئاممىسى بىلەن بولغان ئالاقىسى زىچ ئىدى، ئۇلار ئىنقىلاپنى داۋاملىق ئالغا سىلجىتىشنى تەشەببۇس قىلاتتى. بۇ ئىككى گۇرۇھنىڭ ھەر ئىككىلىسى ئاز سانلىق ئىدى. ئارىلىقتىكىلەر (يەنى تۇزلەڭلىكچىلەر، چۇنكى، ئۇلارنىڭ ئورۇنلىرى يىغىن زالىنىڭ پەس جايلىرىدا ئىدى)نىڭ سانى ھەممىدىن كوپ ئىدى، ئۇلار ئىككى گۇرۇھ ئوتتۇرىسىدا تەۋرىنىپ تۇراتتى، لېكىن ئۇلارنىڭ كوپچىلىگى ژىروندېچىلارغا مايىل ئىدى.

بىر قاتار مۇھىم مەسىلىلەر ئۇستىدە، ياكۇبىنچىلار بىلەن ژىروندېچىلار ئوتتۇرىسىدا كەسكىن كۇرەش قانات يېيىپ كەتتى. ياكۇبىنچىلار خەلق ئاممىسىنىڭ پادىشانى سوراققا تارتىش تەلىۋىنى قوللىدى، ئۇلار، پادىشا تەرەپدارلىرىنىڭ تىرىلىش سۇيىقەستىنى بىتچىت قىلىش ئۇچۇن، پادىشانى جازاغا تارتىش كېرەك، دەپ چىڭ تۇردى. ژىروندېچىلار بولسا پادىشاغا يان بېسىپ، ئۇنى ئۇرۇش ئاياقلاشقاندىن كېيىن بىر ياقلىق قىلىشنى تەشەببۇس قىلدى. 1792 ـ يىل 11 ـ ئايدا، دۇئىلېل ئوردىسىدىكى تومۇر ساندۇقتىن پادىشانىڭ ۋەتەنگە ساتقىنلىق قىلىپ، دۇشمەن بىلەن تىل بىرىكتۇرگەنلىگىگە ئائىت ئېنىق جىنايەت پاكىتلىرى تېپىلغاندىن كېيىن، ژىروندېچىلار ئۇنى ئاقلاشقا ئامالسىز قالدى. سوت قىلىش ئارقىلىق، لۇئى XVI ئولۇم جازاسىغا ھوكۇم قىلىندى، 1793 ـ يىل 1 ـ ئاينىڭ 21 ـ كۇنى، ئۇ پارىژ خەلقىنىڭ تىل ـ ھاقارەت سادالىرى ئىچىدە كاللا كېسىش مەيدانىغا ئەپچىقىلدى. بۇ، ئىنقىلاۋىي خەلقنىڭ زور غەلىبىسى بولدى.

1792 ـ يىلنىڭ ئاخىرلىرىدىن ۋە 1793 ـ يىل ئەتىيازغىچە فرانسىيىدە ئىقتىسادىي ئەھۋال ئۇزلۇكسىز ياماناللىشىپ كەتتى، مال باھاسى ئورلەپ تۇردى، ھايانكەش سودىگەرلەر بېسىمدارلىق قىلىپ، ئۇرۇش پۇرستىدىن پايدىلىنىپ تازا بېيىپ كەتتى، ئىشچىلار بولسا ئەڭ توۋەن دەرىجىدىكى تۇرمۇشنىمۇ قامدىيالماي قالدى. زاك رۇ رەھبەرلىگىدىكى يېڭى ئىنقىلاۋىي گۇرۇھ ــ غەزەپلەنگۈچىلەر مەيدانغا چىقتى. غەزەپلەنگۈچىلەر نامرات ئەمگەكچىلەرنىڭ مەنپەئەتىگە ۋەكىللىك قىلىپ، ئىشچىلارنىڭ ئىش تاشلىشىنى قوللىدى ھەمدە ئىش ھەققىنى ئوستۇرۇش، تاۋارلارنىڭ ئەڭ يۇقۇرى باھاسىنى بەلگىلەش، ئىنقىلاۋىي تېرورلۇق ۋاستىلەر ئارقىلىق ھايانكەش سودىگەرلەرنى ۋە ئەكسىلئىنقىلاپچىلارغا زەربە بېرىش ۋە مال ـ مۈلۈكنى تەڭ بولۇشۇش دېگەنگە ئوخشاش تەلەپلەرنى قويدى. سودا ـ سانائەت بۇرژۇئازىيىسىنىڭ مەنپەئەتىگە ۋەكىللىك قىلىدىغان ژىروندېچىلار بۇ مۇڭاپىق تەلەپلەرنى رەت قىلىپلا قالماستىن، بەلكى غەزەپلەنگۈچىلەرگە زىيانكەشلىك قىلدى. ياكوبىنچىلار بىر مەھەل تەۋرىنىپ تۇرغان بولسىمۇ، ئاخىر غەزەپلەنگۈچىلەر بىلەن بىرلىشىپ بىرلىكتە ژىروندېچىلارغا قارشى تۇردى. خەلق ئۈيۈشمىسى، روبېسپېرنىڭ تەكلىۋىگە بىنائەن، 1793 ـ يىل 5 ـ ئاينىڭ باشلىرىدا ئاشلىقنىڭ ئەڭ يۇقۇرى باھاسىنى بەلگىلەش توغرىسىدىكى قارارنى ماقۇللىدى.

ژىروندېچىلار ئۇرۇش ئىشغا ئوبدان رەھبەرلىك قىلالمىدى، بۇ ھال خەلقنىڭ قاتتىق نارازىلىغىنى قوزغىدى. پادىشا ئولتۇرۇلۇگەندىن كېيىن، ئىچكى ـ تاشقى دۈشمەنلەر فرانسىيىدىكى ئىنقىلاۋىي ھاكىمىيەتكە تېخىمۇ ئوچ بولۇپ كەتتى. 1793 ـ يىل 2 ـ ئاينىڭ

1-كۆنى، ئەنگلىيە فرانسىيگە قارشى ئۇرۇشقا قاتنىشىپ، پرۇسسىيە، ئاۋسترىيە، ئىسپانىيە قاتارلىق فېئوداللىق دولەتلەر بىلەن بىرلىشىپ، فرانسىيگە قارشى بىرىنچى قېتىملىق ئىتتىپاقنى تۈزدى. ئەنگلىيە يەنە فرانسىيە ئىچىدىكى ساتقىنلارنى سېتىۋېلىپ، ئۇلارنى ئەكسىلىنقىلاۋىي توپىلاڭ كوتىرىشكە قۇتراتتى. 1793-يىل 3-ئايدا، ژىروندېچى قوماندان دېۋمۇرىي ئوز قوشۇنى ئالدىنقى سەپتە تارمار قىلىنغاندىن كېيىن، پارىژغا يۇرۇش قىلىشقا ئۇرۇندى. ئەسكەرلەرنىڭ قەتئى قارشىلىغى بىلەن ئۇنىڭ ئەكسىلئىنقىلاۋىي قارا نىيىتى ئەمەلگە ئاشماي، نومۇسسىزلىق بىلەن دۇشمەنگە تەسلىم بولدى. دېۋمۇرىي ئاسلىق قىلغان بىر ۋاقىتتا، فرانسىيىنىڭ غەربىي قىسمىدىكى ۋاندېيا ئولكىسىدە پادىشا تەرەپدارلىرى قوراللىق توپىلاڭ قوزغاپ، پادىشالىقنى ئەسلىگە كەلتۈرۈشنى ئوچۇقتىن-ئوچۇق تەلەپ قىلدى.

1793-يىل 5-ئايغا بارغاندا، ژىروندېچىلار خەلقنىڭ قوللىشىدىن تامامەن مەھرۇم بولۇپ قالدى. ئۇلار ھايانكەش سودىگەرلەرنىڭ ھامىسى بولۇپ، مال باھاسىنى چەكلەش توغرىسىدىكى پەرماننى زادىلا يولغا قويمىدى؛ ئۇلار دېۋمۇرىيىنىڭ ئارقا تېرىگى بولۇپ، دېۋمۇرىينىڭ ئاسلىق قىلىش سۈيىقەستىنىڭ ئۈچى چىقىپ قالغاندىمۇ يەنە ئۇنى ئارمىيگە قوماندانلىق قىلدۇرۇۋەردى؛ ئۇلارنىڭ پادىشا تەرەپدارلىرى بىلەن ئالاقىسى بار ئىدى، لېكىن بولغان ئەكسىلئىنقىلاۋىي توپىلاڭ ئۇلارغا چېتىشلىق ئىدى. ئىنقىلاۋىي كومىتېتى، ژىروندېچىلارنىڭ رەھبەرلىرى خەلق ئۈيۈشمىسىنى ۋە ھوكۇمەتنى پالەچ قىلىپ قويىدى، دەپ ئۇلار ئۈستىدىن شىكايەت قىلدى ۋە ئۇلارنى خەلق ئۈيۈشمىسىدىن قوغلاپ چىقىرىشنى تەلەپ قىلدى.

ژىروندېچىلار 5-ئاينىڭ 18-كۈنى پارىژ كوممۇنىسىنىڭ پائالىيەتلىرىنى تەكشۈرىدىغان "12 كىشىلىك كومىتېت"نى قۇردى، بۇ كومىتېت، ياكۇبىنچىلار ئىسيان كوتىرىشنى مەخپى ھالدا پىلانلاۋاتىدۇ، دىگەن ئىغۋانى ئويدۇرۇپ چىقىپ، بۇ بەتنامنى ماراتقا چاپلاشقا، پارىژدىكى ئىنقىلاۋىي تەشكىلاتلارغا زەربە بېرىشكە ئۇرۇندى.

ئىچكى-تاشقى دۇشمەنلەر ئىنقىلاۋىي كۈچكە غالجىرلىق بىلەن ھۇجۇم قىلىۋاتقان جىددى پەيتتە، ژىروندېچىلار ئەمىلىيەتتە ئەكسىلئىنقىلاپنىڭ قورالى بولۇپ قالدى. ژىروندېچىلارنىڭ ھوكۇمرانلىغى ئاغدۇرۇپ تاشلانمىسا، ئىنقىلاپنىڭ غالىبىيەت مۇۋىلىرىنى ساقلاپ قالغىلى بولمايتتى، ئىنقىلاپنى ئىلگىرى سۇرۇشتىن تېخىمۇ ئېغىز ئاچقىلى بولمايتتى.

ئۇچىنچى دەۋر ياكۇبىنچىلارنىڭ ئىنقىلاۋىي دىكتاتۇرىسى (1793-يىل 6-ئاي—1794-يىل 7-ئاي) 1793-يىل 5-ئاينىڭ ئاخىرلىرىدا، پارىژنىڭ ھەرقايسى رايونلىرى بىرلىشىپ قوزغىلاڭغا رەھبەرلىك قىلىدىغان مەركىزىي كومىتېت قۇردى، ياكۇبىنچى ئانرىو خەلق قوغدىنىش قوشۇنىنىڭ قوماندانلىغىغا تەيىنلەندى. 5-ئاينىڭ 31-كۈنى، ئىنقىلاۋىي خەلق خەلق ئۇيۇشمىسى تۇرۇشلۇق دۇئىلېل ئوردىسىنى قورشۇۋېلىپ، "12 كىشىلىك كومىتېت" تارقىتىۋېتىلسۇن، ئەڭ ئەكسىيەتچىل بولغان ژىروندېچى ۋەكىللەر قولغا ئېلىنسۇن دىگەنگە ئوخشاش تەلەپلەرنى ئوتتۇرىغا قويدى. خەلق ئۇيۇشمىسى "12 كىشىلىك كومىتېت"نى تارقىتىۋېتىشقىلا ماقۇل بولدى، بۇ ھال ئاممىنىڭ قاتتىق نارازىلىغىنى قوزغىدى. 6-ئاينىڭ 2-كۈنى، خەلق قوغدىنىش قوشۇنى "تىزلاپچىسىزلار"نىڭ قوللىشى ئاستىدا، دۇئىلېل ئوردىسىنى يەنە قورشۇۋېلىپ، زەمبىرەكنى خەلق

ئۇيۇشمىسىنىڭ يېغىن زالىغا توغرىلاپ قويىدى. بەزى ۋەكىللەر تىكىۋەتـ مەكچى بولسىمۇ، لېكىن چىقىش ئىشىگىنىڭ ھەممىسى توسۇۋېلىنغان ئىدى. خەلق ئۇيۇشمىسى 29 ژىروندىچى ۋەكىل ۋە ئىككى مىنىستىرنى تاپشۇرۇپ بېرىشكە مەجبۇر بولدى. ئىنقىلابىنىڭ ئىلگىرىلىشىنى توسماقچى بولغان گۇرۇھنى خەلق يەنە بىر قېتىم ئاغدۇرۇپ تاشلىدى، ھاكىمىيەت ياكۇبىنچىلارنىڭ قولىغا ئوتتى. بۇنىڭ بىلەن فرانسىيە بۇرژۇئا ئىنقىلاۋى تەرەققى قىلىپ ئەڭ يۇقۇرى باسقۇچقا يەتتى.

ئۇ چاغدا جۇمھۇرىيەتنىڭ ۋەزىيىتى ئىنتايىن جىددى ئىدى: مەملىكەت ئىچىدە، پادىشا تەرەپدارلىرى توپىلاڭ كوتىرىۋاتقان رايونلار بارغانسېرى كېڭىيۋاتاتتى، قېچىپ كەتكەن ژىروندىچىلار ئۇلار بىلەن تىل بىرىكتۈرۈپ، قوشما ئىشتاتلىق ھوكۇمەت تەشكىللەشنى پىلانلاۋاتاتتى. 6 ـ ئاينىڭ ئوتتۇرىغا بارغاندا، 83 ئولكىنىڭ 60 سىدە توپىلاڭ يۈز بەردى. مەملىكەت سىرتىدا، ئەنگلىيە بىلەن گوللاندىيىنىڭ مۇداخىلىچى قوشۇنلىرى شىمالىي تەرەپتىن بېسىپ كىرىپ دۇنكېركنى قورشۇالدى؛ پرۇسسىيە بىلەن ئاۋستىرىيىنىڭ مۇداخىلىچى قوشۇنلىرى شەرقىي تەرەپتىن ماينىزغا بېسىپ كىرىپ، ۋالېنسىننى قورشۇالدى؛ ئىسپانىيە مۇداخىلىچى قوشۇنى جەنۇبىي تەرەپتىن ھۇجۇم قىلدى؛ ساردىنىيە مۇداخىلىچى قوشۇنى شەرقىي جەنۇبىي تەرەپتىن تاجاۋۇز قىلىپ كىردى؛ تۇلون پورتىنى ۋە كورسىكا ئارىلى ئولكىسىنى ئەنگلىيە قوشۇنى ئىشغال قىلىۋالدى.

ئىنقىلاپ ۋەزىيىتى يېڭى ھاكىمىيەتنىڭ يېڭى قۇرۇلغان جۇمھۇرىيەتنى قوغداش يولىدا قەيسەرلىك بىلەن كۆرەش ئېلىپ بېرىشىنى تەلەپ قىلدى. خەلق ئاممىسىنىڭ تۇرتكىسى بىلەن ئىنقىلاپ ئۆزلۈكـ

سز چوڭقۇرلاشتى. روبېسپېر باشچىلىغىدىكى ياكوبىنچىلار كۆچلۈك دۈشمەنگە دۇچكەلگەن ئەھۋالدا خەلق بىلەن بىرلىشىش كېرەكلىگىنى بىلەتتى. رۇسسونىڭ مۇرىدى بولغان روبېسپېر شۇ چاغدا «ئىجتىمائى پۈتۈم توغرىسىدا» تەسەۋۋۇر قىلىنغان "ئەقلىي" دولەت ۋە "ئەقلىي" جەمىيەتنى ئەمەلگە ئاشۇرۇشقا كىرىشتى.

ياكوبىنچىلار، ئالدى بىلەن، ژىروندىچىلار ھەل قىلىشنى خالىمىغان دىخانلارنىڭ يەر مەسىلىسىنى ھەل قىلىشقا تۈتۈش قىلدى. 1793 - يىل 6 - ئاينىڭ 3 - كۈنى، 6 - ئاينىڭ 10 - كۈنى ۋە 7 - ئاينىڭ 17 - كۈنى، ئىلگىر - كېيىن بولۇپ يەر توغرىسىدا 3 پەرمان ماقۇللىنىپ، ئۇلاردا: قېچىپ كەتكەن ئاقسۆڭەكلەرنىڭ يەرلىرى كىچىك - كىچىك پارچە قىلىپ بولۇنۇپ، مۇددەتكە بولۇپ پۇل تولەش ئۇسۇلى بىلەن دىخانلارغا سېتىپ بېرىلىدۇ؛ نەچچە يۈز يىلدىن بېرى پومىششىكلار تارتىۋالغان جامائەت يەرلىرى دىخانلارغا قايتۇرۇپ بېرىلىدۇ؛ فېئودال - لىق مەجبۇرىيەتلەرنىڭ ھەممىسى شەرتسىز بىكار قىلىنىدۇ؛ فېئودال - لىق خاراكتېردىكى يەر خېتى ۋە ھوججەتلەرنىڭ ھەممىسى كويدۇرۇ - ۋېتىلىدۇ، ئۇنى يوشۇرۇپ قويغانلارغا قاماق جازاسى بېرىلىدۇ، دەپ بەلگىلەندى. ياكوبىنچىلارنىڭ يەر سىياسىتى زور كوپچىلىك دىخان - لارنىڭ مەنپەئەتىگە ئۇيغۇن بولدى، فرانسىيىنى شۇنىڭدىن ئېتىۋا - رەن فېئودالزىمنىڭ ئاسارىتىدىن قۇتۇلدۇرۇپ، ئۇششاق دىخان مۇلۇكچىلىگى ئۈستۈنلۈكنى ئىگىلىگەن مەملىكەتكە ئايلاندۇردى. ئامما بۇ يەر قانۇنلىرى نامرات دىخانلارنىڭ يەرنى ھەقسىز تەقسىم قىلە - ۋېلىش تەلىۋىنى قاندۇرالمىدى، مەھسۇلاتنى پىرسەنت بويىچە بولۇ - شىدىغان يەر ئىجارىسىمۇ تولۇق بىكار قىلىنمىدى.

1793 - يىل 6 - ئاينىڭ 24 - كۈنى، خەلق ئۇيۇشمىسى جۇمھۇرە -

يەتنىڭ يېڭى ئاساسىي قانۇنىنى ماقۇللىدى. بۇ ئاساسىي قانۇندا بۇرژۇئازىيىنىڭ ئەركىنلىك، باراۋەرلىك ۋە مال-مۇلۇك ھوقۇقلىرىغا كاپالەتلىك قىلىنغاندىن باشقا، يەنە پۇقرالاردا قوزغىلاڭ كوتىرىش ھوقۇقى، تەربىيە ئېلىش ھوقۇقى بولىدىغانلىغى، "جەمىيەتنىڭ بەختسىزلىككە ئۇچرىغان پۇقرالارنىڭ تۇرمۇشىنى قامداش مەجبۇرىيىتى بولىدۇ "غانلىغى ۋە باشقىلار بەلگىلەندى. "ئاكتىپ پۇقرالار" بىلەن "پاسسىپ پۇقرالار"نىڭ پەرقى ئەمەلدىن قالدۇرۇلدى، 21 ياشقا توشقان ئەر پۇقرالارنىڭ ھەممىسى سايلام ھوقۇقىغا ئىگە بولىدىغان بولدى. ئاساسىي قانۇندا فرانسىيىنىڭ تاشقى سىياسىتىنىڭ پىرىنسىپلىرى بەلگىلەندى: فرانسىيە باشقا دولەتلەرنىڭ سىياسى ئىشلىرىغا ئارىلاشمايدۇ، شۇنداقلا باشقا دولەتلەرنىڭ فرانسىيىنىڭ سىياسى ئىشلىرىغا ئارىلىشىشىغىمۇ يول قويۇلمايدۇ؛ فرانسىيە خەلقى ئۆز تېرىتورىيىسىنى بېسۋالغان دۇشمەن بىلەن ھەرگىز سۇلىھ قىلىشمايدۇ. شۇ چاغدا فرانسىيە پەۋقۇلئادده پەيتتە تۇرغانلىغى تۇپەيلىدىن، 1793-يىلدىكى ئاساسىي قانۇن ۋاقتىنچە يولغا قويۇلماي تۇردى، لېكىن بۇ دېموكراتىك ئاساسىي قانۇن مەملىكەت ئىچىدىمۇ، مەملىكەت سىرتىدىمۇ چوڭقۇر تەسىر قالدۇردى. 1794-يىل 2-ئايدا، خەلق ئۇيۇشمىسى مۇستەملىكىلەردىكى قۇللۇق تۇزۇمنى ئەمەلدىن قالدۇرۇشنى جاكالىدى.

ئىنقىلاۋىي دىكتاتۇرىنى كۇچەيتىش، دىكتاتۇرا ئاپاراتلىرىنى مۇكەممەللەشتۇرۇش ياكۇبىنچىلارنىڭ ئالدىغا قويۇلغان جىددى ۋەزىپە بولۇپ قالدى. پادىشا تەرەپدارلىرى چەت ئولكىلەردە توپىلاڭ كوتىرىش بىلەن بىر ۋاقىتتا، پايتەخت پارىژدىمۇ ئەكسىلئىنقىلاپچىلار 7-ئاينىڭ 13-كۇنى ياكۇبىنچى ئىنقىلاپچى ماراتنى ئولتۇر-

دى. هايانكەش سودىگەرلەر ناھايىتى غالجىرلىشىپ، 5-ئايدا ماقۇلا-لانغان ئاشلىق باھاسىغا چەك قويۇش توغرىسىدىكى پەرمانغا بېسىمدارلىق قىلىش، مونوپول قىلىش بىلەن بۇزغۇنچىلىق قىلدى. ژىروندىچىلار ھوكۇمرانلىق قىلغان دەۋردە قۇرۇلغان ۋەتەنىنى قۇتقۇزۇش كومىتېتى بۇ چاغدا دانتوننىڭ قولىغا چۈشۈپ قالدى، دانتون بولسا ئەسلىيەتتە ياكۇبىنچىلارنىڭ ئوڭقانىتىغا ئايلىنىپ قېلىپ، ئەكسىنقىلابچىلارنى ۋە ھايانكەش سودىگەرلەرنى قەتئى باستۇرۇشنى خالىمىدى. 7-ئايدىن باشلاپ، ۋەتەننى قۇتقۇزۇش كومىتېتى ئۇزگەرتىپ تەشكىل قىلىنىپ، دانتون ۋەزىپىسىدىن ئېلىپ تاشلاندى، سېن-جۇست، كۇتون ۋە روبېسپېرلار ئىلگىرى-كېيىن بولۇپ ۋەتەن قۇتقۇزۇش كومىتېتىغا قاتناشتى. 7-ئاينىڭ 26-كۈنى، خەلق ئۇيۇشمىسى ۋەتەننى قۇتقۇزۇش كومىتېتىغا گۇمانلىق كىشىلەرنى قولغا ئېلىش ھوقۇقىنى بەردى، ئۇلۇم جازاسى بېرىش يولى بىلەن ھايانكەش سودىگەرلەرنىڭ ئەدىۋىنى بېرىشنى بەلگىلىدى، لېكىن بۇمۇ ئانچە چوڭ ئۇنۇم بەرمىدى.

بۇ چاغدا خەلق ئاممىسى يەنە پائال ھەرىكەتكە كەلدى. غەزەپ-لەنگۈچىلەرنىڭ يولباشچىسى زاك رۇ 6-ئاينىڭ ئاخىرلىرىدا خەلق ئۇيۇشمىسىدا يېڭى ئاساسىي قانۇن توغرىسىدا مۇزاكىرە ئېلىپ بېرىلغان ۋاقىتتىلا: "ئاساسىي قانۇننىڭ قايسى بابىدىن بېسىمدارلىق-ھايانكەشلىكنى ئەيىپلەيدىغان سوزنى تاپالايمىز؟ ئەگەر ئىنسانلار ئارىسىدا بىر سىنىپ باشقا بىر سىنىپنى ئاچ قالدۇرىدىغان بولسا، بۇ قانداق ئەركىنلىك بولىدۇ؟ ئەگەر بايلار مونوپولىيىگە تايىنىپ باشقىلارنىڭ ھايات-ماماتىنى بەلگىلەيدىغان بولسا، بۇ قانداق باراۋەرلىك بولىدۇ؟ ئەركىنلىك، باراۋەرلىك، جۇمھۇرىيەت-بۇلارنىڭ ھەممىسى

خام خىيالدىنلا ئىبارەت، خالاس" دەپ كورسەتتى. غەزەپلەنگۇ-
چىلەر 7 ـ، 8 ـ ئايلاردا پائالىيەتلىرىنى كۇچەيتىپ، ھايانكەش سودىـ
گەرلەرنى چەكلەشنى، تۇرمۇشقا كېرەكلىك بولغان بارلىق بۇيۇملار-
نىڭ ئەڭ يۇقۇرى باھاسىنى بەلگىلەشنى، ئىنقىلاپنىڭ بارلىق دۇشـ
مەنلىرىنى قەتئى باستۇرۇشنى تەلەپ قىلدى.

شۇ چاغدا ياكۇبىنچىلارنىڭ ھەممىسى دىگۇدەك غەزەپلەنگۇچىـ
لەرگە قارشى ئىدى، خەلق ئۇيۇشمىسى ھەتتا 9 ـ ئاينىڭ باشلىرىدا
زاك رۇنى قولغا ئالدى. بۇ ئىش خەلقنى غەزەپكە كەلتۇردى، 9 ـ
ئاينىڭ 4 ـ 5 ـ كۇنلىرى، ئىشچىلار، نامراتلار ۋە قول سانائەتچىلەر
كوچىغا چىقىپ، كەينى ـ كەينىدىن نامايىش ئوتكۇزۇپ، باھاغا ئومۇمى
يۇزلۇك چەك قويۇشنى، ئەكسىلئىنقىلاپچىلارنى قاتتىق جازالاشنى
تەلەپ قىلدى. ئىنقىلاۋىي كوممۇنىنىڭ شومىت، ئەبېر قاتارلىق
رەھبەرلىرى بۇ ھەركەتنىڭ رەھبەرلىك ھوقۇقىنى ئىگەللەپ، خەلق
ئۇيۇشمىسىغا خەلقنىڭ تەلەپلىرىنى قويدى. خەلق ئۇيۇشمىسى بۇ
تەلەپلەرنىڭ ئاساسىي قىسمىنى: ئىنقىلاۋىي ئارمىيىنى قۇرۇپ، ئەكـ
سىلئىنقىلاپچىلارنى باستۇرۇش ۋە ئاشلىق يىغىش ئارقىلىق پارىژنىڭ
تەمىناتىنى كاپالەتلەندۇرۇش؛ ئىنقىلاۋىي تېرورلۇقنى يولغا قويۇپ،
ژىروندېچىلاردىن بولغان مىنىسترلارنى ئىنقىلاۋىي سوتقا تاپشۇرۇش؛
گۇمان قىلىنغۇچىلار توغرىسىدىكى پەرماننى جاكالاش تەلەپلىرىنى
قوبۇل قىلىشقا مەجبۇر بولدى. 9 ـ ئاينىڭ 29 ـ كۇنى، خەلق ئۇيۇشـ
مىسى باھاغا ئومۇمى يۇزلۇك چەك قويۇش قانۇنىنى ئاخىر ماقۇللىدى،
ئۇنىڭدا 39 خىل تاۋارنىڭ ئەڭ يۇقۇرى باھاسىنى بەلگىلەپ، ئۇنى
1790 ـ يىل 6 ـ ئايدىكى بازار باھاسى ئاساسىدا 3 تىن بىر ھەسىسىنى
ئوستۇرۇش، شۇنىڭ بىلەن بىللە، ئەڭ يۇقۇرى ئىش ھەققىنى

بەلگىلەپ، ئۇنى 1790 - يىل 6 - ئايدىكى ئىش ھەققى نورمىسى ئاساسىدا 50 پىرسەنت ئوستۇرۇش بەلگىلەندى. قارىماقتا ئىش ھەققىنىڭ ئوسۇش ھەجمى مال باھاسىنىڭ ئوسۇش ھەجمىدىن يۇقۇرى بولغاندەك كورۇنسىمۇ، لېكىن خەلق ئۇيۇشمىسى ئەڭ توۋەن ئىش ھەققىنى بەلگىلىمگەچكە، مال باھاسىنىڭ ئوسۇش سۈرئىتى ئىش ھەققىنىڭ ئوسۇش سۈرئىتىدىن ئېشىپ كەتتى. شۇنداق بولسىمۇ، ئەڭ يۇقۇرى باھانى بەلگىلەش قانۇنى پۇلنىڭ پاخاللىشىنى ۋاقتىنچە توختىتىپ، ھايانكەش سودىگەرلەرنىڭ ھەيۋىسىنى يەرگە ئۇردى.

ياكۇبىنچىلار 6 - ئايدىن بۇيان بىر قاتار ئىنقىلاۋىي تەدبىرلىرىنى قوللىنىپ، ھوكۇمەتنىڭ خەلق ئامىسى بىلەن بولغان ئالاقىسىنى قويۇقلاشتۇرۇپ، خەلق ئاممىسىنىڭ ئىشەنچىسىگە ئىگە بولدى. ياكۇبىنچىلار مۇشۇ ئاساستا دېموكراتىك ئاساستىكى دىكتاتۇرا ئاپپاراتىنى يەنىمۇ مۇكەممەللەشتۈردى. 10 - ئاينىڭ 10 - كۈنى، خەلق ئۇيۇشمىسى ئىنقىلاۋىي ھوكۇمەتنىڭ قۇرۇلغانلىغىنى جاكالدى، بۇ ھوكۇمەت خەلق ئۇيۇشمىسىنى ئالىي ھاكىمىيەت ئورنى قىلدى، ئىجرائىيە ھوقۇقىنى ئىككى كومىتېتقا يەنى ۋەتەننى قۇتقۇزۇش كومىتېتى بىلەن جەمىيەت ئامانلىغى كومىتېتىغا تاپشۇردى. ۋەتەننى قۇتقۇزۇش كومىتېتى 12 كىشىدىن تەركىپ تاپقان، ھەربى ئىشلار، دىپلوماتىيە ئىشلىرى، جامائەت خەۋپسىزلىگى، ئىقتىسادىي ئىشلار ۋە مائارىپ قاتارلىق خىزمەتلەرگە مەسئۇل بولىدىغان ئالىي رەھبىرىي ئورگان ئىدى، ئۇنىڭ رەھبەرلىك يادروسى روبېسپېر، سېن - جۈست ۋە كۇتونلار بولدى. جەمىيەت ئامانلىغى كومىتېتىمۇ 12 كىشىدىن تەركىپ تاپقان ئىدى، ئۇ سىياسى ساقچىلارغا رەھبەرلىك قىلىپ،

مەخسۇسلا ئىچكى قىسمىدىكى ئەكسىلئىنقىلاپچىلارغا تاقابىل تۇراتتى. ۋەتەننى قوتقۇزۇش كومىتېتى خىزمەتىنى تەكشۈرۈش ۋە خىزمەتكە يېتەكچىلىك قىلىش يۈزىسىدىن ئولكىلەرگە ۋە قوشۇنلارغا مەخسۇس خادىم ئەۋەتىش ھوقۇقىغا ئىگە ئىدى.

ياكۇبىنچىلار دىكتاتۇرىسى دەۋرىدە، ئىنقىلاۋىي ئاممىۋى تەشكىلاتلارنىڭ ئاكتىپلىغى جارى قىلدۇرۇلدى، ھەرقايسى جايلاردىكى ۋە رايونلاردىكى نازارەت كومىتېتى قانۇنىي ئورگانغا ئايلىنىپ، گۇماندىق كىشىلەرگە نازارەت قىلىش ئىشىغا مەسئۇل بولىدىغان بولدى. خەلق تەشكىلاتلىرى ۋە كۇلۇپلار بولۇپمۇ ياكۇبىنچىلار كۇلۇپلىرىنىڭ رولى كورۇنەرلىك دەرىجىدە ئىپادىلەندى. ياكۇبىنچىلار كۇلۇبىنىڭ مەملىكەت بويىچە بىرنەچچە يۈز شوبىسى بار ئىدى، ئۇلار ئىنقىلاۋىي ھاكىمىيەتنى قوغداش، ئىنقىلاۋىي سىياسەتلەرنى تەشۋىق قىلىش ۋە ئىنقىلاۋىي ئاممانى بىلەن ئالاقە باغلاش قاتارلىق جەھەتلەردە نۇرغۇن خىزمەتلەرنى ئىشلىدى. ياكۇبىنچىلار كۇلۇبىدىنمۇ رادىكال بولغان تەشكىلاتلارمۇ بار ئىدى، مەسىلەن، "جەمىيەت كۇلۇبى" دەپ ئاتالغان تەشكىلات مال-مۇلۇكىنى باراۋەر قىلىش دېگەنگە ئوخشاش تەلەپلەرنى ئوتتۇرىغا قويىدى.

خەلق ئاممىسىنىڭ قوللىشى ۋە تۇرتكە بولۇشى ئارقىسىدا، ياكۇبىنچىلارنىڭ تىرىشچانلىغى زور ئۇنۇم بەردى. مەملىكەت ئىچىدە، ئولكىلەردىكى ئەكسىلئىنقىلاۋىي توپلاڭلار ئىلگىرى-كېيىن بولۇپ تارمار قىلىندى. 1793-يىل 8-ئايدا، مارسېلدىكى توپلاڭ ھەممىدىن بۇرۇن باستۇرۇلدى؛ 10-ئايدا، لىون قايتىدىن ياكۇبىنچىلارنىڭ قولىغا ئوتتى؛ 12-ئاينىڭ ئاخىرلىرىدا، ۋاندېيا ئولكىسىدىكى توپلاڭ ئاساسىي جەھەتتىن تىنچلاندۇرۇلدى. 8-ئاينىڭ 23-كۈنى

جاكالانغان مەملىكەت بويىچە ئەسكەر ئېلىش پەرمانى خەلقنىڭ ھىما-يىسىگە ئېرىشتى، قىسقا ۋاقىت ئىچىدىلا 420 مىڭ كىشىلىك ئىنقىلا-ۋىي قوشۇن ئۈيۈشتۇرۇلدى، ئۇلار يۈكسەك قەھرىمانلىق-ۋەتەنپەر-ۋەرلىك روھىنى كورسەتتى. 9-ئايدا، ئىنقىلاۋىي ئارمىيە ھوندۇس-شوتتا ئەنگلىيە ۋە گوللاندىيە قوشۇنىنى يېڭىپ، دۇنكېركقا قارىتىلغان قورشاۋنى يوقاتتى؛ 10-ئايدا يەنە ۋاتتىنىدا ئاۋسترىيە قوشۇنىنى قاتتىق مەغلۇپ قىلىپ، موبېژ قورغىنىنى قولغا ئالدى. 12-ئايدا، تۇلون ئەنگلىيە قوشۇنىنىڭ قولىدىن قايتۇرۇۋېلىندى، ئىنقىلاۋىي ئارمىيە ئالىاستا پرۇسسىيە-ئاۋسترىيە بىرلەشمە قوشۇنىغا قىستاپ باردى. جەنۇبتا ئىسپانىيەنىڭ مۇداخىلىچى قوشۇنىمۇ ئارقىغا چېكىنىشكە مەجبۇر بولدى. فرانسىيە تەۋەسىدىكى دۈشمەنلەر پۈتۈنلەي تازىلاندى. بۇ، فرانسىيە خەلقى ياراتقان موجىزە بولدى، بۇ موجىزە ئىنقىلاپ ئارقىلىق ۋۇجۇتقا كەلتۈرۈلدى. خۇددى لېنىن كورسىتىپ ئوتكەنىدەك: "فېئوداللىق تۈزۈم ئۆستىدىن غەلىبە قىلىنغانلىقى، بۇر-ژۇئازىيە ئەركىنلىگىنىڭ مۇستەھكەملەنگەنلىگى، كىيىمى پۈتۈن، قوسىغى توق دېخانلارنىڭ فېئوداللىق دولەتكە قارشى تۈرغانلىقى،— مانا بۇ، 1792—1793-يىللاردىكى ھەربى 'موجىزە'نىڭ ئىقتىسادىي ئاساسى."①

بىراق، سىياسى ۋە ھەربى جەھەتلەردە بۇ غەلىبىلەر قولغا كەلتۈرۈلۈۋاتقان پەيتتە، ياكوبىنچىلارنىڭ ئىچكى قىسمىدا ئېغىر بولۇنۇش پەيدا بولدى. بۇ بولۇنۇش ئەينى ۋاقىتتىكى سىنىپىي كۈرەش

---

① لېنىن. «ئىنقىلاپ ئۈستىدە قۇرۇق گەپ سېتىش توغرىسىدا». «لېنىن ئەسەرلىرى»، خەنزۇچە نەشرى، 27-توم، 4-بەت.

ۋە لۇشيەن كۆرىشىنىڭ ئىنكاسى ئىدى. خانىش ۋە ژىروندېچىلارنىڭ باشلىقلىرى گەرچە 10 ـ ئايلاردا ئىلگىرـكېيىن بولۇپ كالال كېسىش مەيدانىغا ئېلىپ چىقىلغان بولسىمۇ، لېكىن ئۇلارنىڭ قالدۇقلىرىنىڭ ئەكسىلئىنقىلاۋىي ھەرىكەتلىرى پەقەت توختىمىدى؛ نۇرغۇنلىغان ئەكسىلئىنقىلاپچىلار تۈرمىگە قامالغان بولسىمۇ، ئۇلار ئۆز نىيىتىدىن يانمىدى. بۇرژۇئازىيە (جۈملىدىن يېزىلاردىكى باي دىخانلار) خۇسۇسەن ھايانكەش سودىگەرلەر ياكۇبىنچىلار ھوكۇمىتىنىڭ ئەڭ يۇقۇرى باھانى بەلگىلىگەن پەرمانىغا زادى ماقۇل بولمىغان ئىدى، ئۇلار پەقەت ئىنقىلاپ ۋەزىيىتىنىڭ بېسىمى ئاستىدىلا بۇ پەرمانغا چىداپ تۇرغان ئىدى؛ بۇ چاغدا مەملىكەت ئىچى ۋە سىرتىدىكى ئاشكارا دۇشمەنلەر ئۇستىدىن غەلبىنى قىلىنغان شارائىتتا، ئۇلار ئوزلىرىگە قارىتىلغان چەكلىمىلەردىن قۇتۇلۇش ئۈچۈن، يەنە قۇتراپ، مال باھاسىنى يۇقۇرى كوتىرىش يولى بىلەن بازارلارغا بۇزغۇنچىلىق قىلىشقا كىرىشتى. بۇ ئەكسىيەتچى كۈچلەر ياكۇبىنچىلارنىڭ ئىچكى قىسمىدىن ئوزلىرىنىڭ گۇماشتىلىرىنى تاپتى، دانتون ۋە دېمۇلېنلار ئەنە شۇنداق ئادەملەر ئىدى. دانتونچىلار 1793 ـ يىلنىڭ ئاخىرلىرىدىلا ھوكۇمەتنىڭ باستۇرۇش سىياستىنى يۇمشىتىشنى، "كەچۈرۈم قىلىش" كومىتېتى قۇرۇشنى تەلەپ قىلىدى. ئۇلار سودا جەھەتتە ئۇجۇقتۇرۇۋېتىش سىياستىنى ئەمەس، تەڭشەش سىياستىنى يولغا قويۇش لازىم، دەپ جار سالدى، بۇ، ئەملىيەتتە، چەكلەشكە ۋە باشقۇرۇشقا قارشى تۇرغانلىق ئىدى. دانتوننىڭ ئوزىنىڭ بايلىغى بىرنەچچە يىلدىن بۇيان نەچچە ھەسسە كوپەيدى، ئۇ ياكۇبىنچىلارنىڭ ئىچكى قىسمىدا يېڭى، بايلىشىۋاتقان بۇرژۇئازىيىنىڭ گۇماشتىسى بولۇپ قېلىپ، ئىنقىلاپ چاقنى ئارقىغا چېكىندۇرۇشكە كۈچەپ ئۇرۇندى.

كەڭ خەلق ئاۋالقىدەكلا مال باھاسىنىڭ ئورلەش تەھدىدىدىن قۇتۇلالمىدى: قەغەز پۇل ئۇزلۇكسىز پاخاللىشىپ باردى، قاراڭغۇ بازار ھەممىلا يەردە ئەۋج ئېلىپ كەتتى؛ ئىش ھەققى ئالغۇچى ئەمگەكچىلەر ياكۇبىنچىلار ھوكۇمىتىنىڭ ئەكسىيەتچىل بولغان لې ساپېلىپىر قانۇنىنى قاتتىق ئىجرا قىلغانلىغى ۋە ئىش ھەققىنىڭ ئەڭ يۇقۇرى چېكىنى بەلگىلىگەنلىگىگە ئىنتايىن نارازى بولدى. يەرگە ئىگە بولالمىغان نامرات دىخانلار ئوزلىرىنىڭ ئېھتىياجىنى قاندۇرالايدىغان يېڭى يەر قانۇنىنى جاكالاشنى تەلەپ قىلدى. بازاردا بىر ئايال ئەمگەكچى: "ئوزەمنى تۇتۇۋالمىغان بولسام، يېڭى ھاكىمىيەتنى ئاغدۇرۇۋەتمەي قويمايتتىم" دەپ ۋاقىرىدى. شۇنداق قىلىپ، ياكۇبىنچىلارنىڭ ئىچكى قىسمىدا جاپاكەش ئەمگەكچىلەرنىڭ مەنپەئەتىگە ۋەكىللىك قىلىدىغان ئەبېرچىلەر شەكىللەندى، شومېتمۇ بۇ گۇرۇھقا مايىل ئىدى، غەزەپلەنگۈچىلەردىن كېيىن مەيدانغا كەلگەن بۇ گۇرۇھ ئىنقىلاپنى يەنىمۇ ئىلگىرى سۇرۇپ، ئىنقىلاپنىڭ دۇشمەنلىرىنى تېخىمۇ قاتتىق باستۇرۇشنى، ئەڭ يۇقۇرى باھانى بەلگىلەش پەرمانىنى تېخىمۇ قەتئى ئىجرا قىلىشنى تەلەپ قىلدى. ئۇلار يەنە قېچىپ كەتكەن كارخانا ئىگىلىرىنىڭ كارخانىلىرىنى مۇسادىرە قىلىشنى، ئەكسىلئىنقىلاپچىلارنىڭ يەرلىرىنى نامراتلارغا بېرىشنى، بارلىق دىندارلارنى قولغا ئېلىشنى ۋە خىرىستىيان دىنىنى بىكار قىلىشنى تەشەببۇس قىلدى. ئۇلار روبېسپېر قاتارلىق كىشىلەرنىڭ ئىنقىلاپنى چوڭقۇرلاشتۇرۇشنى خالىمايۋاتقانلىغىنى ئەيىپلىدى.

روبېسپېر سول تەرەپتىن ۋە ئوڭ تەرەپتىن كەلگەن بېسىملارغا ئۇچرىدى، ئۇ دانتونچىلارنىڭ ئارقىغا چېكىنىش لۇشيەنىگىمۇ قوشۇلمىدى، تەدبىر كورۇپ كەڭ خەلق ئاممىسىنىڭ تەلەپلىرىنى قاندۇرۇش-

نىمۇ خالىمىدى. خەلق ئۇيۇشمىسى خەلق دۇشمەنلىرىنىڭ مال-مۇلۇكلىرىنى مۇسادىرە قىلىپ، پۇرولېتار ۋەتەنپەرۋەرلەرگە تەقسىم قىلىپ بېرىشنى ۋەدە قىلىپ، 1794-يىل 2-ئاينىڭ ئاخىرلىرى ۋە 3-ئاينىڭ باشلىرىدا بىرنەچچە پەرمان ئېلان قىلغان بولسىمۇ، لېكىن بۇ پەرمانلار زادى ئەمەلگە ئاشۇرۇلمىدى. ياكۇبىنچىلار دىكتاتۇرىسى بەرىبىر بۇرژۇئا دىكتاتۇرىسى ئىدى، روبېسپېر بەرىبىر بۇرژۇئازىيىنىڭ ۋەكىلى ئىدى، ئۇنىڭ ئىنقىلاپنى يەنىمۇ ئالغا سىلجىتىشى مۇمكىن ئەمەس ئىدى. ئۇ ئەبېرچىلەرنى خۇسۇسى مۇلۇكچىلىككە ۋە بۇرژۇئازىيە تەرتىۋىگە بۇزغۇنچىلىق قىلغۇچىلار دەپ قارىدى.

1794-يىل 3-ئايدىن كېيىن، ياكۇبىنچىلارنىڭ ئىچكى كۇرىشى كۇنسايىن ئوتكۇرلەشتى. 3-ئاينىڭ 4-كۇنى، ئەبېر روبېسپېرنى ئىسمىنى ئاتاپ ئەيىپلىدى. ساقچىلار، بەزىلەر مەخپى ھالدا قوزغىلاڭ پىلانلاۋاتىدۇ، دەپ مەلۇمات بەردى. 3-ئاينىڭ 12-كۇنى، روبېسپېر بۇيرۇق چۇشۇرۇپ ئەبېر قاتارلىقلارنى قولغا ئېلىپ، ئىنقىلاۋىي سوتقا تاپشۇردى، 3-ئاينىڭ 24-كۇنى، ئەبېر قاتارلىقلارغا ئولۇم جازاسى بېرىلدى. شومېتمۇ "خەلق ئۇيۇشمىسىغا قارشىلىق كورسەتتى" دىگەن يوقىلاڭ بەتنام بىلەن 3-ئاينىڭ 18-كۇنى قولغا ئېلىندى ۋە 4-ئاينىڭ 13-كۇنى كاللا كېسىش مەيدانىغا ئېلىپ چىقىلدى. ياكۇبىنچىلار ئىچىدىكى سولچىلار قاتتىق زەربە يىدى. روبېسپېر ئاندىن ئوڭچىلارغا قول سالدى. 3-ئاينىڭ 30-كۇنى، دانتون، دېمۇلېنلار ئىنقىلاپقا ئاسىلىق قىلدى دىگەن بەتنام بىلەن قولغا ئېلىندى، سوراق قىلىنىپ، 4-ئاينىڭ 5-كۇنى ئولۇم جازاسى بېرىلدى.

شۇنداق قىلىپ، روبېسپېرچىلار كورۇنۇشتە ياكۇبىنچىلار دىكتاتۇرىسى دۇچكەلگەن خەۋپنى تۇگەتكەندەك بولدى. ئەمما "شۇ

چاغدىن باشلاپ، ئۇنىڭ ئۇچۇن ئېيتقاندا، تېرورلۇق ئۇنىڭ ئۇزىنى قوغدايدىغان بىر خىل ۋاستە بولۇپ قالدى ۋە شۇ سەۋەپ-تىن بىر خىل بىمەنە نەرسە بولۇپ قالدى".① شۇنىڭدىن تارتىپ ئۇنىڭ ھوكۇمرانلىغىنىڭ ئاساسى زور دەرىجىدە ئاجىزلاشتى. ئۇنىڭ سولچىلارغا زەربە بېرىشى ياكۇبىنچىلارنىڭ خەلق ئامىسى بىلەن بولغان ئالاقىسىنى ئۈزۈۋەتتى. پۇقرالار: "بىز ھەممىدىن بەك ئىشىنىدىغان كىشىلەرمۇ بىزگە ئاسىلىق قىلغان بولسا، بىز قانداق قىلاتتۇق؟" دەپ ئاغرىنىپ يۇردى. ئوڭچىلارنىڭ قالدۇقلىرى 4 ـ ئاينىڭ ئاخىرلىرىدىن باشلاپ ئەكسىلئىنقىلاۋىي سۈيىقەست پىلانلاشقا كىرىشتى، ئۇلار خەلق ئۇيۇشمىسىدىكى روبېسپېرغا قارشى كۆچىلەر بىلەن تىل بىرىكتۈردى. روبېسپېرمۇ دۇشمەن ئۇنسۇرلارنى تېخىمۇ تېز يوقىتىش قارارىغا كەلدى. 6ـ ئاينىڭ 10ـ كۈنى، ئۇ خەلق ئۇيۇشمىسىغا جىنايەتچىلەرنى بىر ياقلىق قىلىش رەسمىيىتىنى ئاددىلاشتۇرىدىغان بىر پەرمانىنى مەجبۇرى ماقۇللاتتى.

1794 ـ يىل 6 ـ ئاينىڭ 26 ـ كۈنى، فرانسىيە ئىنقىلاۋىي ئارمىيىسى ھلېرۇستىسكى ئۇرۇشتا يەنە بىر چوڭ غەلىبە قازىنىپ، دۇشمەن قوشۇنىنى بېلگىيىدىن قوغلاپ بېرىپ، گوللاندىيىگە قىستاپ باردى. فرانسىيىگە قارشى ئىتتىپاق پارچىلىنىشقا يۈز تۇتۇپ قالدى. بۇنداق ئەھۋالدا، مەملىكەت ئىچىدىكى سىنىپىي دۇشمەنلەر دېموكراتىك دىكتاتۇرىنىڭ ئاسارىتىگە تېخىمۇ تەن بەرمەيدىغان بولدى. 7 ـ

---

① ئېنگلىس. «كارل كائۇتسكىغا يېزىلغان خەت (1889 ـ يىل 2 ـ ئاينىڭ 20 ـ كۈنى)». «ماركس ـ ئېنگېلس ئەسەرلىرى»، خەنزۇچە نەشرى، 37 ـ توم، 146 ـ بەت.

ئاينىڭ 26 ـ كۇنى، روبېسپېر خەلق ئۇيۇشمىسىدا نۇتۇق سوزلەپ، بەزىلەر ئاغدۇرمىچىلىق ھەركەتلىرى بىلەن شۇغۇللىنىۋاتىدۇ، دەپ ئەيىپلىدى. بۇنىڭ بىلەن سۇيىقەستچىلەر ئىنتايىن ھودۇقۇپ، سىياسى ئوزگىرىشنى جىددى پىلانلاشقا كىرىشتى. 7 ـ ئاينىڭ 27 ـ كۇنى (ئىسسىق ئاينىڭ 9 ـ كۇنى)①چۇشتە، سېن ـ جۇست خەلق ئۇيۇشمىسىدا دوكلات بېرىشكە باشلىغاندا، سۇيىقەستچىلەر چوقان كوتىرىپ ئۇنىڭ دوكلادىنى ئۇزۇپ تاشلاپ، توساتتىنلا روبېسپېرنى قولغا ئېلىش تەكلىۋىنى قويدى ھەمدە بۇ ھەقتىكى قارارنى قالايمىقانچىلىق ئىچىدە ماقۇللاتتى. روبېسپېر، سېن ـ جۇست، كۇتون ۋە روبېسپېر-نىڭ ئۇكىسى ئاۋگۇستان روبېسپېر قاتارلىقلار شۇ مەيداندىلا قولغا ئېلىندى.

پارىژ كوممۇنىسى ۋە ياكۇبىنچىلار كۇلۇپلىرى خەۋەر تاپقاندىن كېيىن دەرھال كۇچ ئۇيۇشتۇرۇپ ئۇلارنى قۇتقۇزۇشقا كىرىشتى، شۇ كۇنى ئاخشىمى خەلق قوغدىنىش قوشۇنىنىڭ قوماندانى ئانرىو قوشۇننى باشلاپ بېرىپ، قولغا ئېلىنغان كىشىلەرنىڭ ھەممىسىنى قۇتقۇزۇۋالدى ۋە ئۇلارنى مەسلىھەتلىشىش ئۇچۇن شەھەر مەمۇرىيىتى مەھكىمىسىگە ئاپىرىپ قويدى. لېكىن روبېسپېر ئىككىلىنىپ بىر قارارغا كېلەلمىدى، ئوزىنىڭ سىياسى ئىقتىدارىغا بولغان ئىشەنچىنى

---

① ئىنقىلاپ كالىنداری بويىچە، بۇ كۇنى ئىسسىق ئاينىڭ 9 ـ كۇنى بولىدۇ، شۇ سەۋەپتىن، بۇ سىياسى ئوزگىرىش ئىسسىق ئاي سىياسى ئوزگىرىشى دەپ ئاتالغان، سىياسى ئوزگىرىشنى قوزغىغانلار ئىسسىق ئايچىلار دەپ ئاتالغان. ئىنقىلاپ كالىنداری (ياكى جۇمھۇرىيەت كالىنداری)دا، جۇمھۇرىيەت قۇرۇلغان بىرىنچى كۇنى يەنى 9 ـ ئاينىڭ 22 ـ كۇنى يىلنىڭ باشلىنىشى قىلىپ بەلگىلەنگەن، بىر يىل 12 ئايغا بولۇنگەن، ھەر ئايدا 30 كۇن بولغان، ھەر

پۈتۈنلەي يوقىتىپ، قەتئى كۆرەش ئېلىپ بېرىشقا جۈرئەت قىلالمىدى. سۈيقەستچىلەر بولسا بۇرژۇئازىيە ئۇلتۇراقلاشقان رايونلاردىن بىر تۈركۈم ئەكسىلئىنقىلاۋىي كۈچلەرنى توپلاپ، يېپىلىپ كېلىپ، روبېسپېرلارنى قايتا قولغا ئالدى. 7-ئاينىڭ 28-كۈنى، روبېسپېر، سېن-جۈست، كۇتون ۋە باشقا 18 كىشى سوراق قىلىنمايلا كاللا كېسىش مەيدانىغا ئېلىپ چىقىلدى. ياكۇبىنچىلارنىڭ ئىنقىلاۋىي دىكتاتۇرىسى ئاغدۇرۇلدى، فرانسىيە بۇرژۇئا ئىنقىلاۋىنىڭ يۇقۇرى كوتىرىلىش پەللىسى شۇنىڭ بىلەن ئاياقلاشتى.

فرانسىيە بۇرژۇئا ئىنقىلاۋىنىڭ ئەھمىيىتى 1789—1794-يىللاردىكى فرانسىيە ئىنقىلاۋى بۇرژۇئا ئىنقىلاۋى دەۋرىدىكى ئەڭ زور، ئەڭ ئۆزۈل-كېسىل بولغان بىر قېتىملىق ئىنقىلاپ بولدى، "بۇ شۇنداقلا بىرىنچى قېتىم كۆرەش ھەقىقى تۈردە ئاخىرغىچە ئېلىپ بېرىلىپ، جەڭ قىلغۇچى تەرەپلەرنىڭ بىرى، يەنى ئاقسۆڭەكلەر يوقىتىلغان، يەنە بىرى، يەنى بۇرژۇئازىيە بولسا تولۇق غەلىبە قازانغان قوزغىلاڭ بولدى."① ئۇ فرانسىيىنىڭ ئىچكى قىسمىدىكى چىرىك فېئودالىلىق تەرتىپىنى سۈپۈرۈپلا قالماستىن، بەلكى يەنە

يىلدا 5 قوشۇمچە كۈن بولۇپ، بايرام كۈنى قىلىپ بەلگىلەنگەن ۋە "تىنزلاپچىسىزلار بايرىمى" دەپ ئاتالغان. 12 ئايغا پەسىللەرنىڭ خۇسۇسىيەتلىرىگە قاراپ، تەرتىۋى بويىچە مۇنداق ناملار قويۇلغان: ئۆزۈملۈك ئاي، تۇمانلىق ئاي، قىرولۇق ئاي، قارلىق ئاي، يامغۇرلۇق ئاي، شاماللىق ئاي، تېرىقچىلىق ئېيى، گۈللۈك ئاي، چارۇچىلىق ئېيى، يېغىم ئېيى، ئىسسىق ئاي، مۆلۈك ئاي.

① ئېنگېلس. «سوتسىيالىزىمنىڭ خىيالدىن پەنگە راۋاجلىنىشى»، 1976-يىل ئۇيغۇرچە نەشرى، 52-بەت.

پۈتكۈل ياۋروپا ۋە لاتىن ئامېرىكىسىنىڭ ئىنقىلاۋىي كۆرەشلىرىنىمۇ كۆچلۈك تۈرده ئىلگىرى سۈردى. لېنىن مۇنداق دېگەن ئىدى: "بۇ قېتىمقى ئىنقىلاپ ئۇز سىنىپىغا، ئۇزى خىزمەت ئىشلەپ بېرىدىغان سىنىپقا، بۇرژۇئازىيەگە شۇنچە نۇرغۇن ئىشلارنى قىلىپ بەردىكى، پۈتۈن ئىنسانىيەتكە مەدەنىيەت بەرپا قىلىپ بەرگەن پۈتكۈل 19 ـ ئەسىر فرانسىيە ئىنقىلاۋىنىڭ بەلگىسى ئاستىدا ئوتتى."①

فرانسىيە بۇرژۇئا ئىنقىلاۋىنىڭ بۇنداق غەلبىگە ئېرىشەلىشىدىكى بىر مۇھىم سەۋەب شۇ بولدىكى، فرانسىيىنىڭ كەڭ خەلقى ـ شەھەر ـ لەردىكى ئاددى خەلق ۋە ئىنقىلاۋىي دىخانلار بۇ ئىنقىلاپقا ئاكتىپ قاتناشتى ۋە كەڭ كولەمده هەركەتكە كەلدى. بۇ قېتىمقى ئىنقىلاپنى ئەمەلىيەتته خەلق قوزغىدى، يەنە كېلىپ خەلق ئىنقىلاپنىڭ ئاساسىي قوشۇنى بولۇش سۈپىتى بىلەن، ئۇنى غەلبىه قازانغانچە ئېلىپ باردى. ئېنگېلس مۇنداق دەپ يازغان ئىدى: "ئەگەر ئاددى خەلقەرنىڭ 7 ـ ئايىنىڭ 14 ـ كۈنى، 10 ـ ئايىنىڭ 5 ـ 6 ـ كۈنلىرى شۇنداقلا 8 ـ ئايىنىڭ 10 ـ كۈنى، 9 ـ ئايىنىڭ 2 ـ كۈنىدىكى ۋە باشقا كۈنلەردىكى ئارىلىشىشلىرى بولمىغان بولسا، كونا تۈزۈم هەر قېتىمدا بۇرژۇئازىيە ئۈستىدىن غەلبە قىلغان بولاتتى، ئوردا بىلەن تۈزۈلگەن ئىتتىپاق ئىنقىلاپنى باستۇرۇۋەتكەن بولاتتى؛ دېمەك، ئىنقىلاپنى مۇشۇ ئاددى خەلقلەرلا ئورۇنلاپ بەردى."②

---

① لېنىن. «پۈتۈن روسىيە ئىجتىمائى ماتارىپچىلارنىڭ 1 ـ قۇرۇلتىيى». «لېنىن ئەسەرلىرى»، خەنزۇچە نەشرى، 29 ـ توم، 334 ـ بەت.

② ئېنگېلس. «كارل كائۇتسكىغا يېزىلغان خەت (1889 ـ يىل 2 ـ ئايىنىڭ

فرانسیه بۇرژۇئا ئىنقىلاۋىنىڭ بۇنداق غەلىبىگە ئېرىشىشىنى ئۇنىڭ دېموكراتىك دىكتاتۇرىنى ئورنىتىپ، سىنىپىي دۈشمەنلەرگە قارىتا ئىنقىلابىي تېررورلۇقنى يولغا قويغانلىقىدىنمۇ بولدى. لېنىن ياكۇبىنچىلارغا ناھايىتى يۇقۇرى باھا بېرىپ، ئۇلارنى "فرانسیه ئۇچۇن دېموكراتىك ئىنقىلابنىڭ ئەڭ ياخشى ئۇلگىسىنى ۋە جۇمھۇرىيەتچىل ھاكىمىيەت تۈزۈلمىسىگە قارشى پادىشالارنىڭ بىرلىشىشگە زەربە بېرىشىنىڭ ئەڭ ياخشى ئۇلگىسىنى يارىتىپ بەردى" دەپ ھىساپلىدى.① شۇ چاغدا فرانسیه بۇرژۇئازىيىسى "كوتىرەڭگۇ روھلۇق ئىدى، ئىنقىلابچى ئىدى، ئىلغار ئىدى، جەڭ يولۇاس ئىدى".② ئۇلار بىرقەدەر ئۇزۇل-كېسىل بولغان ئىنقىلابىي لۇشىيەننى ئىجرا قىلغانلىغى، خەلق ئاممىسى بىلەن ئىتتىپاق تۈزگەنلىگى، دىخانلارنىڭ يەر مەسىلىسىنى ئاساسىي جەھەتتىن ھەل قىلغانلىغى ئۇچۇن. كەڭ خەلقنىڭ ئاكتىپلىغىنى جارى قىلدۇرۇپ، ئىنقىلابنىڭ غالىبىيىتىنى مۇئەسسىنى قوغدىدى.

لېكىن، فرانسیه بۇرژۇئازىيىسىنىڭ ئۇزىنىڭ يۇقۇرى كوتىرىلىش دەۋرىدىمۇ ئوخشاشلا ئىنقىلابىي ئىلىق بىلەن ئەكسىيەتچىلىكتىن ئىبارەت ئىككى يۈزلىمىلىككە ئىگە ئىكەنلىگى ئېنىق ئىپادىلەندى. بۇرژۇئازىيىنىڭ بۇنداق سىنىپىي تەبىئىتى بۇرژۇئا ئىنقىلابىنىڭ چەكلىمىلىكلىگىنى

---

20 - كۇنى)». «ماركس - ئېنگېلس ئەسەرلىرى»، خەنزۇچە نەشرى، 37 - توم، 145 — 146 - بەتلەر.

① لېنىن. «ئىشچىلار سىنىپىنى "ياكۇبىنچىلىق" بىلەن قورقىتىش مۇمكىنمۇ؟». «لېنىن ئەسەرلىرى»، خەنزۇچە نەشرى، 25 - توم، 107 - بەت.

② ماۋ زېدۇڭ. «ئامېرىكا مۇخبىرى ئانناغا لۇئىزا سترۇڭ بىلەن سوھبەت». «ماۋ زېدۇڭ تاللانما ئەسەرلىرى»، 1971 - يىل نەشرى، 4 - توم، 2054 - بەت.

بەلگىلىدى.

ماۋ جۇشى بۇرژۇئازىيىنىڭ بۇ تەبىتىنى چوڭقۇر ئېچىپ بەردى، ئۇ مۇنداق دەيدۇ: "ياۋروپا، ئامېرىكا ئەللىرىدە بولۇپمۇ فرانسىيىدە بۇرژۇئازىيە تېخى ئىنقىلاپ دەۋرىدە تۇرۇۋاتقىنىدا، ئۇ يەرلەردىكى بۇرژۇئازىيە ئىنقىلاۋى ئۇزۇل-كېسىلرەك بولدى: جۇڭگودا بۇرژۇئازىيە شۇنچىلىك ئۇزۇل-كېسىللىككىمۇ ئىگە ئەمەس.

بىر تەرەپتىن، ئىنقىلاپقا قاتنىشىشنىڭ مۇمكىنلىگى، يەنە بىر تەرەپتىن، ئىنقىلاپ دۇشمەنلىرى ئالدىدا مۇرەسسەچىلىگى—بۇلار جۇڭگو بۇرژۇئازىيىسىنىڭ، 'بىر جېنىغا ئىككى يۇك ئارتىۋاپتۇ' دىگەندەك، ئىككى يۇزلىمىلىكلىگى. بۇنداق ئىككى يۇزلىمىلىك تارىختىكى ياۋروپا، ئامېرىكا بۇرژۇئازىيىسىدىمۇ بولغان."① بۇرژۇئازىيە مەلۇم مەزگىلدە خەلق بىلەن بىرلىشىپ فېوداللىق كۇچلەرگە قارشى تۇرۇشى مۇمكىن، لېكىن ئۇ بۇ مەقسەتكە يەتكەندىن كېيىن يەنە خەلقنى باستۇرىدۇ، چۇنكى، تۇپ-ئاساسىدىن ئېيتقاندا، بۇرژۇئازىيە بىلەن خەلق ئاممىسى ئوتتۇرىسىدا ئورتاق مەنپەئەت بولمايدۇ. خۇددى ستالىن كورسىتىپ ئوتكەندەك: "بۇرژۇئا ئىنقىلاۋىنىڭ مىليونلىغان ئېكسپىلاتاتسىيە قىلىنغۇچى ئەمگەكچى ئاممىنى بۇرژۇئازىيىنىڭ ئەتراپىغا ئۇزۇنراق ۋاقىتقىچە ئۇيۇشتۇرالماسلىغىدىكى سەۋەپ دەل بۇ ئاممىنىڭ ئېكسپىلاتاتسىيە قىلىنغۇچى ئەمگەكچىلەر ئىكەنلىگىدە."② فرانسىيە بۇرژۇئا ئىنقىلاۋى، باشقا بۇرژۇئا ئىنقىلاپ-

---

① ماۋ زېدۇڭ. «يېڭى دېموكراتىزىم ھەققىدە». «ماۋ زېدۇڭ تاللانما ئەسەرلىرى»، 1971 - يىل نەشرى، 4 - توم، 1215 - بەت.

② ستالىن. «لېنىنىزىمغا دائىر بىرقانچە مەسىلە توغرىسىدا». «ستالىن ئەسەرلىرى»، خەنزۇچە نەشرى، 8 - توم، 22 - بەت.

لىرغا ئوخشاش، پەقەت فېودالىلىق ئېكسپلاتاتسىيىسىنىڭ ئورنىغا كاپىتالىستىك ئېكسپلاتاتسىيىنى دەسسەتتى. بۇرژۇئازىيىنىڭ "ئەر-كىنلىك، باراۋەرلىك، مېھرىۋانلىق" دېگەن شوئارى ئەمگەكچى خەلق ئۈچۈن پەقەت ئادەم ئالدايدىغان قۇرۇق گەپتىنلا ئىبارەت، خالاس. بۇرژۇئازىيىنىڭ ئىككى يۈزلىمىلىكلىگى ۋە ئاغدۇرۇلغان ئەكسىيەتچى سىنىپلارنىڭ مەغلۇبىيىتىگە تەن بەرمەيدىغان جاھىللىغى فرانسىيىنىڭ ئىنقىلابىتىن كېيىنمۇ ئىنقىلاپ بىلەن ئەكسىلئىنقىلاپ ئوتتۇرىسىدا، تىرىلىش بىلەن تىرىلىشكە قارشى تۇرۇش ئوتتۇرىسىدا يەنىلا ئۇزاق مۇددەتلىك، ئەگرى-توقاي كۈرەشلەرنى باشتىن كەچۈردىغانلىغىنى بەلگىلىدى.

3-بۆلۈم ناپولېون ئىمپېرىيىسىنىڭ گۈللىنىشى ۋە ھالاك بولۇشى ھەم مۇقەددەس ئىتتىپاقنىڭ يىمىرىلىشى

بابېف باراۋەرچىلەر قوزغىلىڭى 1794-يىل ئىسىق ئاي سىياسى ئۆزگىرىشىدىن كېيىن، ئىسىق ئايچىلار ھاكىمىيەتنى قولغا ئېلىپ، ئىنقىلاۋي تېرورلۇقنى دەرھال توختاتتى، ئۇنىڭ ئورنىغا ئەكسىلئىنقىلاۋي تېرورلۇقنى يۈرگۈزدى: ياكوبىنچىلار كۇلۇپلىرىنى تارقىتىۋەتتى؛ ياكوبىنچىلارنى قولغا ئالدى؛ ئىنقىلاۋي كومىتېتنى تارقىتىۋەتتى؛ نۇرغۇنلىغان ئەكسىلئىنقىلاپچىلارنى قويۇپ بەردى؛ پادىشا پەرەسلەر ۋە ژىروندېچىلارنىڭ ۋەتەنگە قايتىشىغا رۇخسەت قىلدى. 12-ئايدا، باھانىڭ ئەڭ يۇقۇرى چېكىنى بەلگىلەش ۋە

هايانكەشلەرگە قارشى تۇرۇش توغرىسىدىكى ئەمر-پەرمانلار بىكار قىلىندى. نەپسى تويمايدىغان مەككار سودىگەرلەر تېخىمۇ تەپ تارتماستىن مال باھاسىنى ئوستۇرۇشكە باشلىدى. 1795-يىل 4-ئاينىڭ 1-كۈنى ۋە 5-ئاينىڭ 20-كۈنى، پارىژدىكى ئاددى خەلق كەينى-كەينىدىن قوزغىلاڭ كوتىرىپ، خەلق ئۈيۈشمىسىغا بېسىپ كىرىپ، "بولكا كېرەك! 1793-يىلدىكى ئاساسىي قانۇن كېرەك!"، "ۋەتەنپەرۋەرلەر قويۇپ بېرىلسۇن!" دەپ شوئار توۋلاشتى. بۇ ئىككى قېتىملىق قوزغىلاڭ قانلىق تۇردە باستۇرۇلدى، ئىنقلابچىلار پاجىەلىك تۇردە قىرغىن قىلىندى.

تىرىلدۇرگۈچى كۈچلەر پۇرسەت كەلدى دەپ بىلمىشتى، 1795-يىل 6-ئايدا، بىر توپ پادىشا پەرەسلەر ئەنگلىيىنىڭ قوللىشى ئارقىسىدا ئاتالانتىك ئوكيان ياقىسىدىكى كىبېرون يېرىم ئارىلىدا قۇرۇقلۇققا چىقىپ توپىلاڭ كوتەردى؛ 10-ئاينىڭ 4-كۈنى ئۇلار يەنە پارىژدا قوزغىلاڭ كوتەردى. بۇ ئىككى قېتىملىق تىرىلىش ئۇرۇنۇشى تارمار قىلىندى.

بۇرژۇئا دىكتاتۇرىسىنى مۇستەھكەملەش ئۈچۈن، 1795-يىل 10-ئاينىڭ 25-كۈنى جۇمھۇرىيەتنىڭ دەسلەپكى مەزگىللىرى (1792-يىل 9-ئاي)دە قۇرۇلغان خەلق ئۈيۈشمىسىنىڭ تارقىتىلغانلىغى لىغى جاكالاندى، يېڭى ئاساسىي قانۇنغا بىنائەن ئىككى پالاتا (موتىۋەرلەر پالاتىسى ۋە 500 كىشىلىك پالاتا) تۇرۇمدىكى قانۇن تۇزۇش ئومىگى قۇرۇلدى، ئەڭ ئالى ھوقۇق 5 كىشىدىن تەركىپ تاپقان تەپتىش ھوكۇمەتنىڭ قولىغا تۇتقۇزۇلدى. تەپتىش ھوكۇمەت ئىنقلاپ ۋە ئۇرۇش داۋامىدا روناق تاپقان چوڭ بۇرژۇئازىيىنىڭ مەنپەئەتىگە ۋەكىللىك قىلاتتى. تەپتىش ھوكۇمىتىنىڭ ۋەزىپىسى

هەم خەلقنىڭ ئىنقىلاۋىي ھەركىتىنى باستۇرۇش، ھەم پادىشا پەرەسـ
لەرنىڭ ئەكسىلئىنقىلاۋىي تىرىلىشىنىڭ ئالدىنى ئېلىپ، فېۋدال
سۇلالىنىڭ تىرىلىشىنى قوللايدىغان ياۋروپا پادىشالىق دولەتلىرىنىڭ
مۇداخىلىسىگە قارشى تۇرۇش ئىدى.

فرانسىيە تارىخىدىكى مۇشۇنداق مۇھىم پەيتتە جەمىيەتنىڭ
ئەڭ توۋەن قاتلىمىدىكى پۇرولېتارلارنىڭ مەنپەئەتىگە ۋەكىللىك
قىلىدىغان ئەڭ تەرەققىپەرۋەر ئىنقىلاپچى ۋە مۇتەپەككۇر بابېف
ۋە ئۇنىڭ تەلىماتى مەيدانغا كەلدى. گراكو بابېف (1760 —
1797 ـ يىللار) ئىسىق ئاي پارتىيىسىنىڭ ئەكسىيەتچىل ھوكۈمرانـ
لىغى دەۋرىدىلا مەخپى ئىنقىلاۋىي پائالىيەتلەرنى ئېلىپ بارغان
ئىدى، ئۇ غەزەپلەنگۈچىلەرنىڭ
ئىنقىلاۋىي ئەنئەنىسىگە ۋارىسلىق
قىلىپ، فرانسىيە ئىنقىلاۋىنىڭ
ئاقسۆڭەكلەر بىلەن ئاددى خەلق
ئوتتۇرىسىدىكى، بايلار بىلەن كەمـ
بەغەللەر ئوتتۇرىسىدىكى ئاشكارا
جەڭ ئىكەنلىگىنى، ئىنقىلاپنىڭ
نەتىجىسى بىر تۈركۈم ئېكسپىلاـ
تاتسىيە قىلغۇچىلارنىڭ ئورنىنى
يەنە بىر تۈركۈم ئېكسپىلاتاتسىيە
قىلغۇچىلار ئېلىشتىنىلا ئىبارەت بولۇپ كەلگەنلىگىنى تونۇپ
يەتتى. ئۇ خۇسۇسى مۇلۇكچىلىك يوقىتىلغان "باراۋەرلىك جۇمھۇـ
رىيىتى"نى قۇرۇشنى، جۇمھۇرىيەتنىڭ ئىچكى قىسمىدا نۇرغۇنلىغان
چوڭ خەلق جامائىلىرىنى قۇرۇشنى، بارلىق ساغلام كىشىلەر-

بابېف

نىڭ ئەمگەك قىلىش مەجبۇرىيىتى بولۇشىنى، جامائە ئوز ئەزالىرىنىڭ كىيىم-كېچەك، يىمەك-ئىچمەك، تۇرار جاي ۋە داۋالىنىش شارائىتىغا كاپالەتلىك قىلىشىنى؛ ھەممە كىشىنىڭ ئومۇمى يۇزلۇك قوراللىنىشى ۋە تەلىم-تەربىيە ئېلىش ھوقۇقىغا ئىگە بولۇشىنى تەسۋىۋر قىلغان ئىدى. لېكىن، ئۇ ئوزىدىن بۇرۇن ئوتكەن خىيالىي سوتسىيالىزمچىلارغا قارىغاندا بىر قەدەم ئالغا ئىلگىرىلىگەن ئىدى، ئۇ، كوممۇنىزمدىن ئىبارەت غايىنى ئەمەلگە ئاشۇرۇش ئۇچۇن، ئالدى بىلەن بىر قېتىم يېڭى ئىنقىلاپ ئېلىپ بېرىپ، ھاكىمىيەتنى قوراللىق كۇچ بىلەن تارتىۋېلىش كېرەك؛ ئەكسىيەتچى كۇچلەرنىڭ قارشىلىغىنى باستۇرۇش ئۇچۇن، خەلق ئاممىسىغا "ئالاھىدە ھوقۇق" بېرىش، يەنى ئاددى خەلق دىكتاتورىسىنى يۇرگۇزۇش كېرەك، دەپ ھىساپلىغان ئىدى. ھەممە جايىنى ئاق تېرورلۇق قاپلاپ كەتكەن كۇنلەردە بابىق قوزغىلاڭىنىڭ تەييارلىق خىزمىتىگە باتۇرلۇق بىلەن كىرىشىپ كەتتى.

1796-يىل 3-ئايدا، ئۇ "باراۋەرچىلەر مەخپىي ئومىگى"نى قۇرۇپ، 7 كىشىلىك ېيتەكچىلىك قىلىش كومىتېتى قۇردى، ھەر-قايسى رايونلاردىكى ئىش ھەقىقى ئالدىغان ئەمگەكچىلەرنىڭ تەلەپلىرىنى ئىگەللەپ، ئۇلارنى تەپتىش ھوكۇمەتكە قارشى كۇرەشكە ئۇيۇشتۇرۇش ئۇچۇن، پارتىزىنىڭ ھەرقايسى رايونلىرىغا بىرىدىن تەشكىلاتچى بەلگىلىدى. ئارمىيە ئىچىدىمۇ خىزمەت ئېلىپ باردى. لېكىن، بابىق ئاز سانلىق كىشىلەرگىلا تايىنىپ مەخپىي پائالىيەت ئېلىپ بارغانلىغى ئۇچۇن، بۇنداق ئىنقىلاپ قىلىش ئۇسۇلىنىڭ جەزمەن مەغلۇپ بولۇشى تۇرغان گەپ ئىدى. تەپتىش ھوكۇمەتنىڭ جاسۇسى مەخپىي ئومەكنىڭ ئىچىگە كىرىۋالدى، خائىننىڭ ئاشكارىلاپ

قويۇشى بىلەن 1796 ـ يىل 5 ـ ئايدا بابېف ۋە ئۇنىڭ ئاساسلىق سەپداشلىرى قولغا ئېلىندى. ئەمما ئەكسىيەتچىل دائىرىلەر ئۇنى پارىژدا سوت قىلىشقا پېتىنالمىدى. 1797 ـ يىل 5 ـ ئايدا بابېف چەت ئولكىدە ئولتۇرۇلدى. بابېفنىڭ سەپدىشى بۇئوناروتستى «باراۋەر-لىكنى قولغا كەلتۈرۈش يولىدىكى يوشۇرۇن سۇيىقەست» دېگەن كىتاۋىدا بابېفنىڭ ئىنقىلاۋىي تەلىماتى ۋە كومموۇنىستىك غايىسى توغرىسىدا يازغان ئىدى. ماركس بابېفنىڭ تەلىماتىغا يۇكسەك دەرىجىدە باھا بېرىپ كېلىپ، ئۇنى "پۈتكۈل كونا دۇنيا تەرتىۋىنىڭ ئىدىيە دائىرىسىدىن ھالقىغان ئىدىيە"① دېگەن ئىدى. «كومموۇ-نىستىك پارتىيە خىتاپنامىسى»دە ماركس بىلەن ئېنگېلس بابېفنىڭ ئەسەرلىرىنى "ھازىرقى زامانىدىكى ھەممە زور ئىنقىلاپلاردا پۈرولې-تارىياتنىڭ تەلەپلىرىنى ئىپادىلىگەن ئەسەرلەر"② قاتارىغا كىرگۈزگەن ئىدى.

ناپولېون ئىمپېرىيەسىنىڭ قۇرۇلۇشى 1796 ـ يىلدىن ئېتىۋارەن، چەتئەللەرنىڭ مۇداخىلە ئۇرۇشىنىڭ تەھدىدى كۈنسايىن ئېغىرلاشتى. ئەنگلىيە، روسىيە ئۈيۈشتۇرغان فرانسىيەگە قارشى ئىتتىپاق جۇمھۇرىيەتچى فرانسىيەگە قارشى ئۇرۇشنى داۋاملىق ئېلىپ باردى. بۇ دولەتلەر فېئودال سۇلالىسىنى فرانسىيەدە تىرىلدۈرۈشكە كۈچەپ ئۇرۇندى. ئۇرۇش بىرلا ۋاقىتتا گېرمانىيە ۋە ئىتالىيە جەڭ مەيدانلىرىدا ئېلىپ بېرىلدى. مۇداخىلە ئۇرۇشى بۇرژۇئازىيىنىڭ

---

① ماركس. «مۇقەددەس ئائىلە». «ماركس ـ ئېنگېلس ئەسەرلىرى»، خەنزۇچە نەشرى، 2 ـ توم، 152 ـ بەت.

② ماركس ـ ئېنگېلس. «كومموۇنىستىك پارتىيە خىتاپنامىسى»، 1971 ـ يىل ئۇيغۇرچە نەشرى، 98 ـ بەت.

فرانسیەدىكى ھوكۇمرانلىغا قاتتىق تەھدىت سېلىشقا باشلىدى. چىرىك تەپتىش ھوكۇمەتىنىڭ ھوكۇمرانلىغىدا كىرزىس پەيدا بولدى. فرانسىيە چوڭ بۇرژۇئازىيسى قۇدرەتلىك بىر ھەربى مۇستەبىت ھاكىمىيەت قۇرۇپ، بۇ "ئىككى بىسلىق خەنجەر" بىلەن ئوزلىرىنىڭ مەنپەئەتىنى قوغداش لازىملىغىنى سەزدى. ئۇلار ياش سەركەردە ناپولېون بۇناپارت (1769 — 1821 - يىل)نى ياقتۇرۇشتى.

ناپولېون كورسىكا ئارىلىدىكى سۇنغان ئاقسۆڭەكلىنىڭ ئوغلى ئىدى. ئۇ فرانسىيە ئىنقىلاۋى ئارمىيىسىدە ئۇزۇن يىل ئىشلىگەچكە، بۇ ئارمىيەنى بەرپا قىلىنغان يېڭى ئىستراتېگىيە ۋە تاكتىكىنى پىششىق ئىگەللىگەن ئىدى. ئۇ 1793 - يىلى تۇلون پورتىنى قايتۇرۇۋېلىشتا ۋە 1795 - يىلى 10 - ئايدا پارىژدىكى پادىشا پەرەسلەرنىڭ توپىلىڭىنى باستۇرۇشتا بۇرژۇئازىيە ئۈچۈن ئاكتىپ خىزمەت كورسەتتى. 1796 - يىلى ئەتىيازدا تەپتىش ھوكۇمەت 3 يول ئەسكەر ئەۋەتىپ ئاۋستىرىيىگە ھۇجۇم قىلغىنىدا، ناپولېون ئىتالىيىگە ھۇجۇم قىلىدىغان ئەسكەرلەرگە قوماندان بولۇپ، بۇرژۇئازىيە مەنپەئەتىنىڭ ۋەكىلى بولۇپ قالدى.

ئىتالىيە خەلقى ئۆزاقتىن بۇيان ئاۋستىرىيىنىڭ ھوكۇمرانلىغى ۋە فېئوداللىق زۇلۇمىدىن قۇتۇلۇشنى تەشنالىق بىلەن كۈتۈپ كەلگەن ئىدى. 1796 - يىل 4 - ئايدا فرانسىيە ئارمىيىسى ئىتالىيىگە كىرگەن چاغدا، ئىتالىيىنىڭ نۇرغۇن رايونلىرىدا خەلق ئاۋستىرىيىگە قارشى ئىنقىلاۋىي كۈرەشلەرنى قوزغىدى، شۇنىڭ بىلەن ئاۋستىرىيە ھوكۇمرانلىغىنىڭ يىمىرىلىشىنى تېزلەتتى. ناپولېون ئىتالىيىدە فېئوداللىق كۈچلەرگە زەربە بەردى، شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا ئىتالىيىدىن نۇرغۇن ئالتۇن، ئالماس ۋە سەنئەت بۇيۇملىرىنى بۇلاپ كەتتى.

1797 ـ يىل 10 ـ ئايدا، ئاۋسترىيە جەڭدە مەغلۇپ بولۇپ، فرانسىيىگە قارشى ئىتتىپاقتىن چېكىنىپ چىقتى، بۇنىڭ بىلەن يالغۇز ئەنگلىيىلا فرانسىيە بىلەن جەڭ قىلدى. ناپولېون ھىندىستانغا يۇرۇش قىلىپ، ئەنگلىيىنىڭ مۇستەملىكىسىنى تارتىۋالماقچى بولدى، بۇنى مىسىرغا ھۇجۇم قىلىشتىن باشلاشنى قارار قىلدى. 1798 ـ يىل 7 ـ ئايدا، ناپولېون 35 مىڭ كىشىلىك فرانسىيە ئارمىيىسىنى باشلاپ مىسىردا قۇرۇقلۇققا چىقىپ، مىسىرنىڭ كوپچىلىك رايونلىرىنى بېسىۋالدى ھەمدە سۇرىيىگە بېسىپ كىردى. ئۇزاق ئوتمەي، مىسىردا تاجاۋۇز-چىلىققا قارشى قوزغىلاڭ كوتىرىلدى. سۇرىيە خەلقى دۇشمەنگە قەتئى قارشىلىق كورسىتىپ، ناپولېوننى سۇرىيىدىن چېكىنىپ چىقىشقا مەجبۇر قىلدى. ئەنگلىيە دېڭىز ئارمىيىسى 7 ـ ئاينىڭ ئاخىر-لىرىدا فرانسىيە ئارمىيىسىنىڭ كېمىلىرىنى كويدۇرۇپ تاشلىدى. 1798 ـ يىلنىڭ ئاخىرلىرىدا ئەنگلىيە بىلەن روسىيە تۇركىيە، ئاۋستـ-رىيە ۋە ناپلېسنى ئوز ئەتراپىغا توپلاپ فرانسىيىگە قارشى ئىككىنچى قېتىملىق ئىتتىپاقنى تۇزدى، فرانسىيىنىڭ ياۋروپادا بېسىۋالغان رايونلىرى تەھلىكە ئاستىدا قالدى. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، ناپولېون دولەت ئىچىدە سىياسى ۋەزىيەتنىڭ تۇراقلىق بولمايۋاتقانلىغى، تەپتىش ھوكۇمەتنىڭ ئورۇلۇپ كېتەي دەپ قالغانلىغى توغرىسىدىكى خەۋەرنى تاپشۇرۇپ ئالدى. 1799 ـ يىل 8 ـ ئايدا، ئۇ ئارمىيىسىنى تاشلاپ مىسىردىن فرانسىيىگە قايتىپ، 10 ـ ئايدا پارىژغا يېتىپ كەلدى. بۇرژۇئازىيە ناپولېوننى ئوزىنىڭ "نىجات يۇلتۇزى" قاتارىدا قارشى ئالدى. ناپولېون شۇ زامات تەپتىش ھوكۇمەت ئىچىدىكى ئايرىم شەخسلەر بىلەن مۇناسىۋەت ئورناتتى.

1799 ـ يىل 1 ـ ئاينىڭ 9 ـ كۈنى (تۇمانلىق ئاينىڭ 18 ـ كۈنى) ناپولېون سىياسى ئۆزگىرىش قىلدى. 9 ـ كۈنى ئاخشىمى ئۇ موتە-ۋەرلەر پالاتاسى ۋە 500 كىشىلىك پالاتاغا يىغىننى پارىژنىڭ يېقىن ئەتراپىدىكى سېن ـ كلۇ دېگەن جايغا يوتكەتتى، ئاندىن كېيىن ئۆزى پارىژ شەھەر مۇداپىەسى قوماندانى نامىدىن يىغىن مەيدانىنى "مۇھاپىزەت" قىلىشقا ئەسكەر ئەۋەتتى. ئەتىسى، ئارمىيىگە بۇيرۇق چۈشۈرۈپ 500 كىشىلىك پالاتانى زورلۇق بىلەن تارقىتىۋەتتى ھەمدە قېچىپ كەتكەن پالاتا ئەزالىرىنى تۇتقۇزۇپ كېلىپ، شەكىل جەھەتتە: تەپتىش ھوكۇمەتنى تارقىتىۋېتىش، ھاكىمىيەتنى ئۆزىگە تاپشۇرۇپ بېرىش قارارىنى ماقۇللاتتى. تەپتىش ھوكۇمەت تارقىتىۋېتىلگەندىن كېيىن، ناپولېون باشچىلىغىدىكى ھاكىملىق ھوكۇمەت تەشكىل قىلىندى، ناپولېونىڭ ئۆزى باش ھاكىم بولدى، قالغان ئىككى ھاكىمنىڭ پەقەت كېڭىشىش ھوقۇقىلا بار ئىدى.

ھاكىملىق ھوكۇمەت دەۋرىدە، ناپولېون فرانسىيە چوڭ بۇرژۇ-ئازىيىسىنىڭ ھوكۇمرانلىغى ۋە ئۇلارنىڭ ئىنقىلابتا قولغا كەلتۈرگەن مۇڭپېقىيەتلىرىنى مۇستەھكەملەپ، كاپىتالىزىمنىڭ ئەركىن راۋاج-لىنىشىغا كاپالەتلىك قىلىش ئۈچۈن، ھەربى ئىشلار، سىياسى، دىن، قانۇن جەھەتتە بىر قاتار تەدبىرلەرنى قوللاندى.

1800 ـ يىلى، ناپولېون ئىتالىيىدىكى ئاۋستىرىيە قوشۇنلىرىنى تارمار قىلىپ، جەنۇبىي ئاۋستىرىيىگە قىستاپ بېرىپ، ئاۋستىرىيە پادىشاھىنى سۈلىھ تۈزۈشكە مەجبۇر قىلدى. 1802 ـ يىلى، فرانسە-يىگە قارشى ئىككىنچى قېتىملىق ئىتتىپاقنى تارمار قىلىپ، ياۋروپا-دىكى فېئودال ئەكسىيەتچىل كۈچلەرگە قاخشاتقۇچ زەربە بەردى، فرانسىيىگە بولغان تەھدىتىنى يوقاتتى. ناپولېون تىرىلدۈرگۈچى

سۈيقەستچى ئۇنسۇرلارنى قاتتىق جازالىدى، بوربون سۇلالىسىنىڭ پۈشتى كېنەز داڭگەننى چەتئەلدىن تۇتۇپ كېلىپ، شۇ زامات ئاتتى. بۇرژۇئازىيىنىڭ هوكۇمرانلىغىنى كۈچەيتىش ئۈچۈن، ئۇ سوز قىلىش، يىغىن ئېچىش، مەتبۇئات ئەركىنلىگى قاتارلىقلارنى ئەمەلدىن قالدۇردى. فرانسىيە چوڭ ئىنقىلاۋىدىن بۇيان يولغا قويۇلۇپ كەلگەن يەرلىك ئاپتونومىيە تۈزۈمى ئەمەلدىن قالدۇرۇلدى، هەرقايسى ئولكىلەرنىڭ باشلىقلىرىدىن تارتىپ شەهەر، يېزىلارنىڭ ئاساسىي قاتلامدىكى ئەمەلدارلىرىغىچە هەممىنى مەركەزدىن بەلگىلەيدىغان بولدى، شۇنداق قىلىپ هوقۇق مەركەزگە مەركەزلەشتۈرۈلگەن بىر يۈرۈش بىيوروكرات ئورگان شەكىللەندى.

ناپولېون كاتولىكلارنىڭ قوللىشىغا ئىگە بولۇش ئۈچۈن، 1802 ـ يىلى رىم پاپاسى بىلەن ئىمزالانغان «كېلىشىمنامە» نى ئېلان قىلىپ، كاتولىك دىنىنى زور كۆپچىلىك فرانسۇزلارنىڭ دىنى دەپ ئېتىراپ قىلدى، دىندارلارنى هوكۇمەت بەلگىلەيدىغان، پاپا تەسىتقلايدىغان بولدى؛ لېكىن پاپانىڭ ئىنقىلاپ دەۋرىدە مۇسادىرە قىلىنغان دىنىي مال ـ مۈلۈكلەرنى قايتۇرۇپ بېرىشنى تەلەپ قىلىش هوقۇقى يوق ئىدى.

ناپولېوننىڭ ئىچكى سىياسەت جەهەتتىكى ئاساسىي نەتىجىسى شۇ بولدىكى، 1800 ــ 1804 ـ يىلى ناپولېونىڭ رىياسەتچىلىگىدە «هەق ـ تەلەپ» قانۇنى تۈزۈلدى. ئېنگېلس ئۇنى "فرانسىيە زور ئىنقىلاۋىنىڭ ئىجتىمائى مۇۋەپپەقىيەتلىرىنى ئاساس قىلغان ۋە بۇ مۇۋەپپەقىيەتلەرنى قانۇنغا ئايلاندۇرغان **بىردىن ـ بىر** هازىرقى زامان هەق تەلەپ قانۇنى"① دەپ ئاتىغان ئىدى. «هەق ـ تەلەپ

① ئېنگېلس. «دىۋرىگغا قارشى»، 1972 ـ يىل ئۇيغۇرچە نەشرى، 203 ـ بەت.

قانۇنى» ئىككى مىلك ماددىدىن ئارتۇق بولۇپ، ئۇنىڭدا كاپىتالىزىم-نىڭ مال-مۇلۇك تۇزۇمى تەپسىلى بەلگىلەنگەن، خۇسۇسى مۇلۇكنىڭ دەخلى-تەرۇزغا ئۇچرىمايدىغانلىغى كاپالەتلەندۇرۇلگەن، قانۇندا ئۇششاق دىخانلارنىڭ يەرگە بولغان ئىگىدارچىلىغى مۇقىملاشتۇرۇلۇپ، دىخانلارنىڭ ئوزلىرى ئىگە بولغان كىچىك پارچە يەرلىرىنى ئىشلىتىشگە كاپالەتلىك قىلىنغان، شۇ سەۋەپتىن بۇ قانۇن دىخانلارنىڭ ئالقىشىغا ئېرىشتى. كېيىن يەنە ئارقا-ئارقىدىن «جازا قانۇنى»ۋە «سودا قانۇنى» ئېلان قىلىندى. قانۇندا بۇرژۇئازىيە دىكتاتورىسى قانۇن شەكلى بىلەن مۇستەھكەملەندى، كاپىتالىستىك مۇلۇكچىلىك تۇزۇمى فېودالىق مۇلۇكچىلىك تۇزۇمىنىڭ ئورنىغا دەسسىتىلدى.

ماركس فرانسىيە بۇرژۇئا ئىنقىلاۋى دەۋرىدىكى ۋەكىللىك خاراكتېرغا ئىگە شەخسلەر ۋە ناپولېوننىڭ فرانسىيە بۇرژۇئا جەمئىيىتىنى قۇرۇشتىكى توھپىسىنى شەرھىلەپ كېلىپ مۇنداق دېگەن ئىدى: "بەزىلەر فېودالىق تۇزۇمىنىڭ ئاساسىنى گۈمران قىلىپ، شۇ ئاساسىتىن تورەلگەن فېودالىق كاللىنى كېسىپ تاشلىدى؛ ئىككىنچى بىركىشى (ناپولېوننى دېمەكچى.—تۇزگۈچىدىن) فرانسىيىنىڭ ئىچكى قىسمىدا شۇنداق شەرت-شارائىتلارنى ھۆجۇتقا كەلتۈردىكى، بۇنىڭ بىلەن ئەركىن رىقابەتنى ئەۋج ئالدۇرۇش، ئۇششاق پارچىلارغا بولۇنگەن يەر مۇلۇكلەرنى باشقۇرۇش ۋە كىشەندىن قۇتۇلغان مىللى سانائەت ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنى ئىشقا سېلىش ئىمكانىيىتى تۇغۇلدى. فرانسىيىنىڭ سىرتىدا بولسا ھەممىلا يەردە فېودالىق شەكىللەرنى بۇزۇپ تاشلىدى، بۇنىڭدىن مەقسەت فرانسىيە بۇرژۇئا جەمئىيىتىگە ياۋروپا قۇرۇقلۇغىدا دەۋر تەلىۋىگە ئۇيغۇن كېلىدىغان

مۇڭاپىق شارائىت يارىتىپ بېرىش ئىدى.»①

ناپولېون فرانسىيە زور ئىنقىلاۋى فېئودالىق ئەخلەتلەرنى سۈپۈرۈپ تاشلىغان ئاساستا كاپىتالىزىم تۈزۈمىنى مۇستەھكەملىدى. چوڭ بۇرژۇئازىيە ئۇنىڭغا جاڭاپ قايتۇرۇش ئۈچۈن، موتۇەرلەر پالاتىسى 1802 ـ يىلى ئۇنى ئومۇرلۈك باش ھاكىم دەپ ئېلان قىلدى؛ 1804 ـ يىلى ناپولېونغا ئىمپېراتور دېگەن نامنى بەردى. فرانسىيە بۇرژۇئا جۇمھۇرىيىتىدىن بۇرژۇئا ئىمپېرىيىسىگە ئايلاندۇرۇلدى.

ناپولېون ئىمپېرىيىسىنىڭ ھالاك بولۇشى ناپولېون ئىمپېرىيىسى "چىرىك، يېرىم فېئودالىق ياۋروپانىڭ يېقىنقى زامان فرانسىيىسىگە قارشى ئېلىپ بارغان بىرنەچچە قېتىملىق ئىنتىياقچىلار ئۇرۇشىدىن كېلىپ چىققان". ② ناپولېون ئىمپېرىيىسىنىڭ قۇرۇلۇشى چوڭ بۇرژۇئازىيە دىكتاتۇرىسىنىڭ مۇستەھكەملەنگەنلىگىنى كورسىتىپ بېرىدۇ. فرانسىيىدە كاپىتالىزىمنىڭ تەرەققى قىلىشىغا ئەگىشىپ، چوڭ بۇرژۇئازىيىنىڭ سىرتقا قارىتا تاجاۋۇز قىلىش ۋە كېڭەيمچىلىك قىلىش نەپسى بارغانسېرى ئەدەپ كەتتى، ناپولېونىنىڭ سىرتقا قاراتقان ئۇرۇشى ئەنگلىيە ۋە روسىيە بىلەن زومىگەرلىك تالىشىش، باشقا دولەتلەرنى بۇلاڭ ـ تالاڭ قىلىش ۋە قۇل قىلىش خاراكتېرىدىكى تاجاۋۇزچىلىق ئۇرۇشىغا ئايلىنىشقا باشلىدى.

---

① ماركس. «لۇئى بۇناپارتنىڭ تۇمانلىق ئېيتىنىڭ ئون سەككىزى». «ماركس ـ ئېنگېلس تالانلىما ئەسەرلىرى»، 1979 ـ يىل ئۈيغۇرچە نەشرى، 1 ـ توم، 1016 ـ 1017 ـ بەت.

② ماركس. «فرانسىيىدىكى ئىچكى ئۇرۇش»، 1972 ـ يىل ئۈيغۇرچە نەشرى، 97 ـ بەت.

1805 ـ يىلى، ئەنگلىيە بىلەن روسىيە فىرانسىيىگە قارشى ئۇچىنچى قېتىملىق ئىتتىپاقنى تۈزدى. ناپولېئون دېڭىزدىن ئوتۇپ ئەنگلىيىگە ھۇجۇم قىلماقچى بولدى، لېكىن 1805 ـ يىل 10 ـ ئايدا ترافالگاردا بولغان دېڭىز ئۇرۇشىدا ئەنگلىيە تەرىپىدىن مەغلۇپ قىلىنىپ، بۇ پىلانىدىن كېچىشكە مەجبۇر بولدى. ئەمما قۇرۇقلۇقتا بولغان ئۇرۇشتا فرانسىيە روسىيە ـ ئاۋستىرىيە بىرلەشمە قوشۇننى يەڭدى، ئاۋستىرىيە نۇرغۇن پۇل تولەشكە، ئاۋستىرىيىنىڭ ئاھالىسىنىڭ ئالتىدىن بىر قىسمى ئورۇنلاشقان زېمىنىنى فرانسىيىگە بولۇپ بېرىشكە مەجبۇر بولدى. شۇنداق قىلىپ، فرانسىيىگە قارشى 3 ـ قېتىملىق ئىتتىپاق بەربات بولدى. 1806 ـ يىل 7 ـ ئايدا، ناپولېئون ئاۋستىرىيىنى 900 يىلچە مەۋجۇت بولۇپ كەلگەن، ئىسمى بار، جىسمى يوق مۇقەددەس رىم ئىمپېرىيىسىنى ئەمەلدىن قالدۇرۇپ، گېرمانىيىنىڭ غەربىي قىسمىدا 21 ئىشتات قاتناشقان "رېين قوشما ئىشتاتى" نى قۇرۇشقا، ھەم ئۇنى فرانسىيىنىڭ ھامىلىغىدا قىلىشقا مەجبۇر قىلدى.

1806 ـ يىلى كۈزدە، فرانسىيىگە قارشى 4 ـ قېتىملىق ئىتتىپاق تەشكىل قىلىندى، پرۇسسىيە، روسىيەنىڭ ئۇرۇشقا قاتناشتى. 10 ـ ئاينىڭ 14 ـ كۈنى فرانسىيە ئارمىيىسى يېنادا پرۇسسىيە ئارمىيىسىنى قاتتىق مەغلۇپ قىلدى، 10 ـ ئاينىڭ 27 ـ كۈنى بېرلىنىنى ئىشغال قىلدى، شۇنىڭ بىلەن پرۇسسىيە تەسلىم بولدى، زېمىنىنىڭ يېرىمىدىن ئايرىلدى. يۈز مىليون فرانك تولەم تولىدى. "روسىيە چېگرىسىغچە سۈرۈپ كېلىنگەن پرۇسسىيە ھوكۇمىتى، ئەركىن بولغان، يەرگە ئىگە بولغان فرانسىيە دىخانلىرىنىڭ پەرزەنتلىرىنى دائىم ئوز يۇرتىدىن قوغلاپ چىقىرىلىش خەۋپى ئاستىدا ھاشارغا تۆتۈلدىغان يانچىلارنىڭ پەرزەنتلىرىگە تاينىپ، يېڭىش مۇمكىن

ئەمەلىگىنى پەقەت مۇشۇ ۋاقىتقا كەلگەندىلا ئاخىر غۇۋا ھالدا چۈشەندى.»① ئېغىر مەغلۇبىيەت پرۇسسىيە ھوكۇمىتىنى 1807—1811-يىللىرى يانچىلار تۈزۈمىنى بىكار قىلىش جەھەتتە ئاستا-ئاستا ئىسلاھات ئېلىپ بېرىشقا مەجبۇر قىلدى. بۇ ئىسلاھات پەقەت ئۇزۇل-كېسىل بولمىدى، ئۇنىڭدا دىخانلارنىڭ ناھايىتى نۇرغۇن ھەق تولەپ سېتىۋېلىشى تەلەپ قىلىنغان ئىدى.

1807-يىلى، روسىيەنۇ فرانسىيە تەرىپىدىن مەغلۇپ قىلىندى، چارپادىشا ئالېكساندىر ناپولېون بىلەن تىرىستتا سۈلھى شەرتنامىسى ئىمزالاپ ئۈزئارا تىل بىرىكتۈرۈشتى: چارروسىيە فرانسىيىنىڭ زىمىن كېڭەيمىچىلىگىنى ئېتىراپ قىلىپ، پرۇسسىيە زىمىنىنىڭ يېرىمى ۋە يېگىدىن قۇرۇلغان ۋارشاۋا بەگلىگىنىڭ فرانسىيىنىڭ قول ئاستىدا بولۇشىغا ماقۇل بولدى؛ ناپولېون چارروسىيىنىڭ شۆېتسىيە ۋە ئوسمان (تۈركىيە) ئىمپېرىيىسىگە بولغان كېڭەيمىچىلىكى ھوقۇقىنى ئېتىراپ قىلدى. شۇنداق قىلىپ چارپادىشا "ناپولېون بىلەن ئىتتىپاق تۈزۈپ دۇنيانى بولۇشۇۋالدى: غەرپ ناپولېونغا، شەرق ئالېكساندىرغا تەۋە بولدى!"②

1806-يىلىدىن باشلاپ، فرانسىيە بىلەن ئەنگلىيە ئوتتۇرىسىدا قامال قىلىش ۋە قامال قىلىشقا قارشى تۇرۇش كۈرىشى پەيدا بولدى. ناپولېون ئەنگلىيە مالليرنىڭ ياۋروپا قۇرۇقلۇغىغا كېلىشىنى چەكلەش، ئەنگلىيە بىلەن ياۋروپا ئەللىرى ئوتتۇرىسىدىكى سودىنى ئۈزۈپ

① ئېنگېلس. «پرۇسسىيە دىخانلىرىنىڭ تارىخى توغرىسىدا». «ماركس-ئېنگېلس ئەسەرلىرى»، خەنزۇچە نەشرى، 21-توم، 283-بەت.

② ئېنگېلس. «چارروسىيە ھوكۇمىتىنىڭ تاشقى سىياسىتى». «ماركس-ئېنگېلس ئەسەرلىرى»، خەنزۇچە نەشرى، 22-توم، 31-بەت.

تاشلاش غەرىزىدە، چوڭ قۇرۇقلۇقنى قامال قىلىش بۇيرۇغىنى ئېلان قىلدى. شۇ مۇناسىۋەت بىلەن، فرانسىيە 1807 ـ 1808 ـ يىلى ئەنگلىيىنىڭ تاۋار ئېكسپورت ـ ئىمپورت قىلىدىغان ئىشىگىنى توسۇش غەرىزىدە، پورتۇگالىيە، ئىسپانىيىگە تاجاۋۇز قىلىپ كىردى. ئىسپانىيىدە ھەممە ئادەم دىگۇدەك قولىغا قورال ئېلىپ پارتىزانلىق قىلىپ، قوغدىنىش ئۇرۇشى ئېلىپ باردى. بۇ چاغدا ئەنگلىيە يەنە فرانسىيىگە قارشى 5 ـ قېتىملىق ئىتتىپاقنى تۇزدى، ئۇرۇش بارغانسېرى ئەدەپ كەتتى.

1810 ـ يىلىغا كەلگەندە، فرانسىيە پۇتۇن غەربىي ياۋروپانى دىگۇدەك (ئەنگلىيىدىن باشقا) تىزگىنلەپ بولدى، ناپولېون ئىمپېرىيىسى روناق تېپىپ چېكىگە يەتتى. ناپولېون ئوزى بېسىۋالغان دولەتلەر ۋە جايلاردا فېودالىزىمنىڭ ئاساسىنى بۇزۇپ تاشلىدى، ياكى فېوداللىق مەجبۇرىيەتلەرنى ئازدۇر ـ كوپتۇر ئەمەلدىن قالدۇردى: بىلگىيىدە ۋە رېين دەرياسىنىڭ غەربىي رايونلىرىدا فېوداللىق مەجبۇرىيەتلەر ھەقسىز ئەمەلدىن قالدۇرۇلدى؛ رېين دەرياسىنىڭ شەرقىي رايونلىرىدا دىخانلار ھەق تولەپ سېتىۋېلىشنى يولغا قويدى. ناپولېوننىڭ قانۇنلىرى ئۇنىڭ بېقىندا دولەتلىرىگىچە ئومۇملاشتۇرۇلدى. "قانۇن ئالدىدا ھەممە ئادەم باراۋەر" دەيدىغان بۇرژۇئا ھوقۇقچىلىق مۇناسىۋىتى فېوداللىق ئىمتىيازنىڭ ئورنىغا دەسسىتىلدى، ئوبېكتىپ جەھەتتە بۇ ئەللەردە كاپىتالىزىمنىڭ تەرەققى قىلىشىغا پايدىلىق بولدى.

ناپولېون ئوزى بېسىۋالغان رايونلاردىن نۇرغۇن بايلىقلارنى تالان ـ تاراچ قىلىپ ئوز ئېلىگە توشۇپ كەلدى، ھەربى خىراجەت ۋە ھەربى ئەشيالارنىڭ كوپ قىسمى ئېزىلگۇچى مىللەتلەردىن ئېلىندى،

ئىسپانىيە خەلقى فرانسىينىڭ تاجاۋۇزىغا قارشىلىق كورسەتمەكتە

ئاھالىلەر زەمبىرەك يېمى قىلىندى، بۇنىڭ بىلەن بۇ ئەللەر خەلقىلىرى بىلەن بولغان مىللى زىددىيەت ۋە سىنىپىي زىددىيەت كەسكىنلەشتى. 1810-يىلى ناپولېون ئاۋستىرىيە پادىشاسىنىڭ مەلىكىسىگە ئويلىنىپ، ئەكسىلئىنقىلاۋىي فېودال سۇلالە بىلەن ئىتتىپاق تۈزدى. ئۇ ئاكسى يوسېفنى ئىسپانىيىنىڭ پادىشالىغىغا، ئىنىسى لۇئىنى گوللاندىيىنىڭ پادىشالىغىغا، گىلومنى ۋېستفالىيىنىڭ پادىشالىغىغا، سىڭىلىسىنىڭ ئېرى مۇراتنى ناپلېسىنىڭ پادىشالىغىغا تەيىنلىدى، ئوزى قوشۇمچە ئىتالىيىنىڭ پادىشاسى بولدى، بېقىۋالغان ئوغلى مۇئاۋىن پادىشا نامى بىلەن ئىتالىيىنى ئىدارە قىلدى. ئۇنىڭ ۋەزىرلىرى، قوماندانلىرى يا شاھزادە بولدى، يا كېنەز بولدى. ئۇ دولەتلەرنى مۇشۇنداق ئوز ئائىلە ئەزالىرىغا بولۇپ بېرىش ئۈسۈلى

بىلەن ئىمپېرىيىنىڭ ئومۇمىي ئۆزارتالايمەن دەپ ئويلىدى. ئەمىلە-يەتتە، بۇ تارىخىي چېكىنىش ئىدى؛ ئۇ ئۆزىنى فېودال پادىشالارنىڭ سەۋىيىسىگە چۈشۈرۈپ قويدى، شۇنىڭ بىلەن فېودال سۇلالىسىنىڭ قايتا تىرىلىشىگە يول ھازىرلاپ بەردى.

1808 - يىلدىن باشلاپ، ئېزىلىگۈچى مىللەتلەرنىڭ فرانسىيىنىڭ ئىشغالىيىتىگە قارشى ئازاتلىق ھەرىكەتلىرى يۇقۇرى دولقۇنغا كوتىرىلىشكە باشلىدى، ئىسپانىيە، پورتۇگالىيە، گېرمانىيە ۋە ئىتالىيە خەلقلىرى ئىلگىرى - كېيىن بولۇپ كۆرەشكە ئاتلاندى. لېنىن مىللى ئازاتلىق ئۇرۇشى بىلەن جاھانگىرلىك ئۇرۇشىنىڭ بىر بىرىگە ئايلىنىشىنىڭ دىيالېكتىك مۇناسىۋىتىنى چۈشەندۈرگىنىدە، فرانسىيە تارىخىنى مىسال قىلىپ مۇنداق دەپ كۆرسەتكەن ئىدى: "فرانسىيە زور ئىنقلاۋىي ئۇرۇشى دەسلەپتە مىللى ئۇرۇش ئىدى،.....بۇ ئۇرۇشلارنىڭ ھەممىسى ئۇلۇغ ئىنقلاپنى قوغداش، ئەكسىلئىنقلاۋىي پادىشالىق دولەتلەرنىڭ ئىتتىپاقىغا قارشى تۇرۇشنى مەقسەت قىلغان ئىنقلاۋىي ئۇرۇشلار ئىدى. لېكىن، ناپولېون فرانسىيە ئىمپېرىيىسىنى قۇرۇپ، ياۋروپادىكى ئاللىبۇرۇن شەكىللەنگەن، ھاياتىي كۈچكە ئىگە نۇرغۇنلىغان چوڭ مىللى دولەتلەرنى قۇل قىلغان ۋاقىتتا، فرانسىيىنىڭ مىللى ئۇرۇشى جاھانگىرلىك ئۇرۇشىغا ئايلىنىپ كەتتى، بۇنداق جاھانگىرلىك ئۇرۇشى **ئوز نوۋىتىدە** ناپولېون جاھانگىرلىگىگە **قارشى** مىللى ئازاتلىق ئۇرۇشىنى كەلتۈرۈپ چىقاردى."① شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، ئارقا - ئارقىدىن بولۇپ تۇرغان ئۇرۇشنىڭ فرانسىيە

---

① لېنىن. «يۇنىۋېرسىتېتنىڭ كىتاپچىسى توغرىسىدا». «لېنىن تاللانما ئەسەر-لىرى»، خەلق نەشرىياتىنىڭ 1972 - يىلى خەنزۇچە نەشرى، 2 - توم، 850 - بەت.

خەلقنغە يۆكلىگەن باج-سېلىغى بولۇپمۇ "قان بېجى" — مەجبۇرى ئەسكەرلىك تۈزۈمى بارغانسېرى ئېغىرلىشىپ كەتتى. 1800 — 1813 - يىللىرى ئەسكەرلىككە ئېلىنغانلارنىڭ سانى 1 مىليون 500 مىڭدىن ئېشىپ كەتتى. نامرات خەلق ناپولېونغا زەمبىرەك يېمى بولغان بولسا، بۇرژۇئازىيە ۋە باي دېخانلار ئۇرۇشتا تازا بېيىدى. خەلق ئاممىسىنىڭ نارازىلىق كەيپىياتى ئەسكەرلەر ئىچىگە بارغانسېرى سىڭىپ كىردى.

روسىيە قوزغىلاڭچىلىرى قامال قىلىش سىياسىتىگە ئۆزلۈكسىز بۇزغۇنچىلىق قىلدى، ئۇ تۈركىيە ئىمپېرىيىسىنىڭ كېڭەيمەچىلىك قارا نىيىتىنى ۋە ھەركەتلىرىگە يان بېسىپ، فرانسىيە بىلەن روسىيە ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەتنى كەسكىنلەشتۈرۈۋەتتى. ناپولېون روسىيىنى قوراللىق كۈچ بىلەن بوي سۇندۇرماقچى بولدى. 1812 - يىل 6 - ئايدا ئۇ 420 مىڭ كىشىلىك قوشۇننى باشلاپ نېمان دەرياسىدىن ئوغرىلىقچە ئوتتۇپ، روسىيىگە يۈرۈش قىلدى. ناپولېون "بوي سۇندۇرغۇچى" قىياپىتىدە روسىيىگە كىردى، شۇنىڭ بىلەن روسىيە خەلقىنىڭ قەتئىي قارشىلىغىغا ئۇچرىدى. 9 - ئاينىڭ 14 - كۈنى ئۇ موسكۋاغا كىرگەن چېغىدا، موسكۋانىڭ بىر قۇرۇق شەھەر بولۇپ قالغانلىقىنى، ئۇنىڭ ئۇستىگە لاۋۇلداپ كويۇۋاتقانلىقىنى كوردى. بىر ئايدىن كېيىن، ناپولېون چېكىنىشكە بۇيرۇق چۈشۈرۈشكە مەجبۇر بولدى. روسىيە خەلقى پارتىزانلىق ئۇرۇشى ئېلىپ بېرىپ، يول بويى فرانسىيە ئەسكەرلىرىگە ھۇجۇم قىلىپ، فرانسىيە قوشۇنلىرىنى ئېغىر زىيانغا ئۇچراتتى. فرانسىيە قوشۇنى چېكىنىپ نېمان دەرياسى بويىغا كەلگەندە ئاران 20 مىڭ ئەسكىرى قالغان ئىدى، ناپولېون ئوزى تەنھا دىگۈدەك پارىژغا قېچىپ باردى. روسىيىگە قارشى ئۇرۇشتا

بولغان مەغلۇبىيەت ناپولېون ئىمپېرىيىسىنىڭ تازا روناق تېپىشتىن زەئىپلىككە يۈزلىنىشىنىڭ مۇھىم بۇرۇلۇشى بولدى. ماۋجۇشى مۇنداق دەپ كورسىتىدۇ: "ناپولېونىنىڭ سىياسى ھاياتى ۋاتېرلوئودا ئاياقلاشتى، لېكىن بۇنى بەلگىلىگەن نۇقتا ئۇنىڭ موسكۋادىكى مەغلۇبىيىتى ئىدى."①

شۇ قېتىمقى قاتتىق مەغلۇبىيەتتىن كېيىن، ناپولېون ئىمپېرىيىسىنىڭ يىمىرىلىشى مۇقەررەر بولۇپ قالغان ئىدى. 1813-يىلى، گېرمان مىللىتى داغدۇغىلىق ئازاتلىق ئۇرۇشىنى باشلۇۋەتتى. 10-ئاينىڭ 16—19-كۈنلىرى لېيپسىگ جېڭىدە فرانسىيە ئارمىيىسى يەنە بىر قېتىم قاتتىق زەربىگە ئۇچراپ، پۈتۈن سەپ بويىچە گۈمران بولدى. رېين قوشما ئىشتاتى فرانسىيىدىن ئايرىلدى. 1814-يىل 3-ئاينىڭ 31-كۈنى فرانسىيىگە قارشى 6-قېتىملىق بىرلەشمە ئارمىيە پارىژغا كىردى، ناپولېون تەختتىن چۈشۈشكە مەجبۇر بولدى، ئۇنتۇرا دېڭىزدىكى ئېلبا ئارىلىدا نەزەربەنت قىلىندى. چارپادىشا ئالېكساندىر باشچىلىغىدىكى فېئودال ئەكسىيەتچىل كۈچلەر يەنە قۇتراشقا باشلىدى. ئاغدۇرۇپ تاشلانغان بوربون سۇلالىسى لۇئى XVIII (لۇئى XVI نىڭ ئىنىسى)، بىرلەشمە ئارمىيىنىڭ نەيزىسىنىڭ مۇھاپىزىتى ئاستىدا، فرانسىيىدە قايتا تىرىلدى. فرانسىيە بېسۇالغان بارلىق جايلاردىن چېكىنىپ چىقتى، ئۇنىڭ 1792-يىلىدىكى دولەت چېگرىسى ئەسلىگە كەلتۈرۈلدى.

فرانسىيە خەلقى گەرچە ناپولېوندىن نارازى بولسىمۇ، لېكىن

---

①ماۋ زېدۇڭ. «ئىككىنچى دۇنيا ئۇرۇشىنىڭ بۇرۇلۇش نۇقتىسى». «ماۋ زېدۇڭ تاللانما ئەسەرلىرى»، 1971-يىل نەشرى، 3-توم، 1603-بەت.

بوربون سۇلالىسىنىڭ تىرىلگەنلىگىنە تېخىمۇ غەزەپلەندى. ئۇلار فېودال ئاقسۆڭەكلەرنىڭ فېودالىق ھوقۇقىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈشى، دىخانلارغا بولۇپ بېرىلگەن يەرلەرنى تارتىۋېلىشىدىن ئەنسىرەيتتى. ناپولېون خەلقنىڭ قايتىدىن تىرىلگەن سۇلالىگە بولغان ئوچمەنلىك كەيپىياتىدىن پايدىلىنىپ، 1815 - يىل 3 - ئايدا فرانسىيەگە يوشۇرۇن ھالدا قايتىپ كېلىپ، 3 - ئاينىڭ 20 - كۈنى پارىژغا كەلدى. لۇئى XVIII ئالدىراپ - تېنەپ قاچتى، ناپولېون قايتىدىن تەختكە چىقتى. ۋېنادا ئولجا بولۇشۇش يىغىنغا قاتنىشىۋاتقان ياۋروپادىكى ھەرقايسى دولەتلەرنىڭ باشلىقلىرى يەنە فرانسىيەگە قارشى 7 - قېتىملىق ئىتتىپاقنى قۇراشتۇرۇپ، 6 - ئاينىڭ 18 - كۈنى بېلگىيىنىڭ ۋاتېرلوئو دېگەن يېرىدە فرانسىيە ئارمىيىسىنى قايتىدىن مەغلۇپ قىلدى. ناپولېون ئىككىنچى قېتىم تەختتىن چۈشۈپ، ئاتلانتىك ئوكيانىدىكى سېنت - ھېلېن ئارلىغا سۈرگۈن قىلىندى. فرانسىيە I - ئىمپېرىيىسى ئۇزۇل - كېسىل يىمىرىلدى، ناپولېونىنىڭ سىياسى ھاياتى شۇنىڭ بىلەن ئاخىرلاشتى.

يېڭىدىن گۈللىنىۋاتقان كاپىتالىزم بىلەن زاۋالغا يۈز تۇتقان فېودالىزىم ياۋروپادا ھەل قىلغۇچ خاراكتېردا ئېلىشىۋاتقان دەۋردە، ناپولېون شۇ چاغدىكى تەرەققىپەرۋەر ئېقىمغا ماسلىشىپ، فرانسىيە بۇرژۇئازىيىسىنىڭ مەنپەئەتىنى قوغداش، مەملىكەت ئىچى ۋە سىرتىدىكى تىرىلدۈرگۈچى كۈچلەرگە زەربە بېرىش، فرانسىيە زور ئىنقلابىي ئارقىسىدا قۇرۇلغان كاپىتالىزم تۈزۈمىنى مۇستەھكەملەش ئۈچۈن توھىمە قوشتى. لېكىن ناپولېون چوڭ بۇرژۇئازىيىنىڭ ۋەكىلى بولۇش سۈپىتى بىلەن، مەملىكەت ئىچىدە دېموكراتىيىچىلەرنى ۋە ئىشچىلارنى باستۇردى، سىرتقا قارىتا كېڭەيمچىلىك، تاجاۋۇز-

چىلىق ئۇرۇشى ئېلىپ باردى، ئۇ ئوز هوكۈمرانلىغىنىڭ ئاخىرقى دەۋرىدە "كونا ئەكسىلئىنقىلاۋىي پادىشالىق بىلەن ئىتتىپاق تۈزدى: ئۇ كونا ياۋروپانىڭ بارلىق داغلىرىنى يوقىتىش بۇ ياقتا تۇرسۇن، ئەكسىچە پۈتۈن كۈچى بىلەن ئۇنىڭ بىلەن مۇرەسسەلەشتى"①، بۇلار ئۇنى ئاخىرى مەغلۇبىيەتكە ئېلىپ باردى.

ۋېنا يىغىنى ۋە مۇقەددەس ئىتتىپاق ناپولېون يېڭىلگەندىن كېيىن، روسىيە، ئەنگلىيە، ئاۋستىرىيە، پرۇسسىيە قاتارلىق دولەتلەرنىڭ پادىشالىرى ۋە ۋەزىرلىرى، ئوزلىرىنىڭ كېڭەيمىچىلىك قىلىش قارا نىيىتىگە يېتىش ئۈچۈن، 1814 ـ يىل 9 ـ ئايدىن 1815 ـ يىل 6 ـ ئايغىچە ئاۋستىرىيىنىڭ مەركىزى ۋېنادا ئولجا بولۇشۇش يىغىنى ئوتكۈزۈپ، ياۋروپا زېمىنىنى قايتىدىن بولۇشۇۋالدى؛ شۇنىڭ بىلەن بىللە، ئىنقىلاپتىن ئىلگىرىكى "ئەنئەنىچىلەر" تەرتىۋىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈپ، فرانسىيە ئىنقىلاۋىنىڭ تەسىرىنى تۈگىتىش، مىللىي دېموكراتىيە ھەرىكەتلىرىنى توسۇشقا كۈچەپ ئۇرۇندى. خۇددى ئېنگېلس كورسىتىپ ئوتكەندەك: "ناپولېون ئۇستىدىن قىلىنغان غەلبە ياۋروپادىكى پادىشالىق دولەتلەرنىڭ فرانسىيە ئىنقىلاۋى ئۇستىدىن قىلغان غەلبىسى ئىدى، چۈنكى ناپولېون ئىمپېرىيىسى فرانسىيە ئىنقىلاۋىنىڭ ئاخىرقى باسقۇچى ئىدى؛ "ئەنئەنىچىلىك"نىڭ ئەسلىگە كەلتۈرۈلۈشى مۇشۇ قېتىملىق غەلبىنىڭ تويى بولۇپ ھىساپلىنىدۇ."②

---

① ئېنگېلس. «گېرمانىيىنىڭ ئەھۋالى». «ماركس ـ ئېنگېلس ئەسەرلىرى»، خەنزۇچە نەشرى، 2 ـ توم، 638 ـ بەت.

② ئېنگېلس. «چارروسسىيە هوكۈمىتىنىڭ تاشقى سىياسىتى». «ماركس ـ ئېنگېلس ئەسەرلىرى»، خەنزۇچە نەشرى، 22 ـ توم، 35 ـ بەت.

ياۋروپادىكى ھەر مىللەت خەلقىغە نىسبەتەن ئېيتقاندا، ئۇلار ناپولېئون ئوزلىرىنىڭ مىللى ئېڭىنى قوپاللىق بىلەن دەپسەندە قىلغانلىغى ئۈچۈنلا قوزغىلىپ ناپولېئونغا قارشى تۇرغان ئىدى. ھالبۇكى ۋېنا يىغىنىغا قاتناشقان پادىشالار ۋە ۋەزىرلەر (روسىيەدىن ئالېكساندىر I، ئەنگلىيەدىن كاستلرى، ئاۋستىرىيەدىن مېتتېرنىخ، پرۇسسىيەدىن خامىد، فرانسىيەدىن تالېيران) بولسا مىللى پىرىنسىپقا پۈتۈنلەي خىلاپلىق قىلىپ، بۈندىق مىللى ئاڭنى تېخىمۇ شەرمەندىلەرچە دەپسەندە قىلدى؛ ئۇلار ئوز زېمىنىنى كېڭەيتىش ئۈچۈن، ئاجىز مىللەتلەرنىڭ زېمىنى ئۈستىدە سودىلىشىشتىن يانمىدى. بۇ دولەتلەر ئىچىدە چارروسىيىنىڭ قارانىيەتى ھەممىدىن بەك چوڭ ئىدى، ئۇ "ئوزئارا رىقابەتلىشىۋاتقان چوڭ دولەتلەرنىڭ ئۈزلۈكسىز ئوزگىرىپ تۇرۇۋاتقان مەقسىدىنى ۋاستە قىلىپ تۇرۇپ، ئوزىنىڭ ھېچقاچان ئوزگىرىپ باقمىغان، ھېچقاچان سەل قاراپ باقمىغان مەقسىدى—روسىيىنىڭ دۇنياۋى زومىگەرلىك ھوقۇقىنى قولغا كەلتۈرۈش مەقسىدىگە يەتمەكچى بولدى"①.

ۋېنا يىغىنىنىڭ ئاخىرقى قارارىغا ئاساسەن، پولشا 4-قېتىم بولۇۋېلىندى، چارروسىيە ئاساسەن پولشانىڭ پرۇسسىيىگە تەۋە جايلىرىدىن تەشكىللەنگەن ۋارشاۋا كېنەزلىگىنىڭ زېمىنىنىڭ كوپ قىسمىنى ئېلىۋالدى؛ پوزنان بىلەن گدانسك پرۇسسىيىگە قالدۇرۇلدى، گالىسىيە يەنىلا ئاۋستىرىيىگە تەۋە بولۇپ قېلىۋەردى. شۇندىق قىلىپ، پولشا زېمىنىنىڭ ئوندىن توققۇزىنى چارروسىيە يۇتۇۋالدى،

---

① ئېنگېلس. «چارروسىيە ھوكۇمىتىنىڭ تاشقى سىياسىتى». «مارکس-ئېنگېلس ئەسەرلىرى»، خەنزۇچە نەشرى، 22-توم، 24-بەت.

كراكوژ ژه ئۇنىڭغا ياندىاش رايونلاردىن تەركىپ تاپقان بىر جۇمھۇرىيەتلا روسىيە، ئاۋسترىيە، پرۇسسىيىنىڭ ئورتاق "ھاملىغى" دا قالدى. چارروسىيە فىنلاندىيە بىلەن بىسسارابىيە (رۇمىنىيىنىڭ زىمنى) نى داۋاملىق ئىگەللەپ تۇرىۋەردى، لېكىن شۋېتسىيە فىنلاندىيىدىن مەھرۇم قالغانلىغى ئۈچۈن، شۋېتسىيىگە "تولەم" ئورنىدا نورۋېگىيە ئايرىپ بېرىلدى.

ۋېنا يىغىندا گېرمانىيە قوشما ئىشتاتى قۇرۇلدى، بۇ قوشما ئىشتات گېرمانىيىنىڭ 34 ئىشتاتى ژه 4 ئەركىن شەھىرى (ھامبۇرگ، برېمېن، لۇبېك ژه مايىن دەريالىق بويىدىكى فرانكفۇرت)دىن تەركىپ تاپقان بولۇپ، بۇلارنىڭ ئىچىدە ئاۋسترىيە بىلەن پرۇسسىيە ئەڭ چوڭ ئىككى ئىشتات ئىدى. ئاۋسترىيىنىڭ ژەكىلى قوشما ئىشتاتلار يىغىنىنى باشقۇراتتى. چارروسىيە بىلەن فرانسىيە ئۆزلىرىنىڭ يېنىدا قۇدرەتلىك، برلىككە كەلگەن گېرمانىيىنىڭ مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇشىنى خالمايتتى، شۇڭلاشقا ئۇلار بۇنداق چېچىلاڭغۇ تەشكىلاتنىڭ قۇرۇلۇشىغا قوشۇلدى، شۇنىڭ بىلەن بىللە ئاۋسترىيە بىلەن پرۇسسىيىنى رىقابەتكە سېلىپ قويۇپ، ئۇلارنىڭ بىر بىرىنى ئاجىزلىتىشىنى كۈتۈشتى. چارروسىيە پرۇسسىيىنى ئۆزىگە تارتىش، فرانسىيىنىڭ قايتىدىن باش كوتىرىشىدىن ساقلىنىش ئۈچۈن، ئىقتىسادىي جەھەتتە ئەڭ تەرەققى قىلغان رېيىن ئولكىسىنى ژه ۋېستفالىيىنى پرۇسسىيىگە قوشۇۋېتىشكە قوشۇلدى ھەمدە ساكسونىيىنىڭ شىمالىي قىسمى ژه پومېرانىيىنى (ئەسلى شۋېتسىيىگە تەۋە ئىدى) پرۇسسىيىگە ئايرىپ بەردى. ئاۋسترىيە ئىتالىيىنىڭ شىمالىي قىسمىدىكى لومبارديە ژه ۋېنېتسىيىگە بولغان ھوكۇمرانلىغىنى ئەسلىگە كەلتۈردى ھەمدە سالسبۇرگ، تىرول ژه دالماتسىيە قىرغاقلىرىنى

بېسۋالدى.

ۋېنا يىغىنى فرانسىيىنى 1790 ـ يىلدىكى چېگرىسى بىلەن چەكلىدى، چېگرىنىڭ شەرقىي شىمال قىسمىدىكى 17 قورغاننى بىرلەشمە قوشۇن ۋاقتىنچە ئىشغال قىلدى، فرانسىيە 700 مىليون فرانىك تولەم تولەشكە مەجبۇر بولدى. بېلگىيە گوللاندىيىگە قوشۇۋېتىلىپ نېدىرلاندىيە پادىشالىغى قۇرۇلدى؛ ليۇكسېمبۇرگ كېنەزلىگىمۇ نېدىرلاندىيە پادىشالىغىغا قارايدىغان بولدى. شۋېتسارىيە مەڭگۇ بىتەرەپ دولەت دەپ ئېلان قىلىندى. ساردىنىيە پادىشالىغى فرانسىيە تەرىپىدىن تارتىۋېلىنغان ساۋويە بىلەن نىسېنى قايتۇرۇۋالدى، گېنويامۇ ساردىنىيىگە ئايرىپ بېرىلدى.

ئەنگلىيىنىڭ ئىزچىل تاشقى سىياستى، تىزگىنلەشكە ۋە پايدىلىنىشقا ئوڭاي بولسۇن ئۇچۇن، ياۋروپا قۇرۇقلۇغىدىكى ھەرقانداق بىر چوڭ دولەتنىڭ زىيادە كۇچۇيۇپ كېتىشىنى توسۇش، ھەرقايسى دولەتلەر ئوتتۇرىسىدىكى كۇچلەرنى تەڭپۇڭلاشتۇرۇشقا ئۇرۇنۇشتىن ئىبارەت ئىدى. ئەنگلىيە ۋېنا يىغىنىدا روسىيە بىلەن پرۇسسىيىنىڭ بىرلەشمە كۇچىگە تاقابىل تۇرۇش ئۇچۇن، فرانسىيە ۋە ئاۋسترىيە بىلەن خۇپىيانە تىل بىرىكتۇردى. ئەنگلىيە ئوزىنىڭ دېڭىزدىكى زومىگەرلىك ئورنىنى كۇچەيتىش ئۇچۇن، يىغىننى ئوزىنىڭ مالتانى، فرانسىيە مۇستەملىكىسى توباگو، سېنت ـ لۇسىيا (بۇلارنىڭ ھەممىسى غەربىي ھىندى تاقىم ئاراللىرىدا) ۋە ماۋرىتىۇس (ھىندى ئوكياندا) نى داۋاملىق ئىگىلىۋېلىشىغا قوشۇلۇشقا مەجبۇر قىلدى ھەمدە گوللاندىيىنىڭ قولىدىن جەنۇبىي ئافرىقىدىكى مۇستەملىكىسى كاپنى ۋە سەيلون ئارىلى (سرىلانكا)نى تارتىۋالدى، شۇنىڭ بىلەن شەرققە ئوتىدىغان ئىستىراتېگىيىلىك مۇھىم جاينى قولىغا ئېلىۋالدى.

هەرقایسی دولەتلەرنىڭ پادىشالىرى ۋە ۋەزىرلىرى زىمىن بولۇ-شۇۋېلىش نىيىتىدە بىر بىرىگە ئورا كولىشىپ، بىر بىرىنى ئالداشقان بولسىمۇ، لېكىن كونا تۇزۇمنى ئەسلىگە كەلتۇرۇش جەھەتتە ھىچقان-داق تالاش-تارتىش قىلىشمىدى، ئۇلار فرانسىيە ۋەزىرى تالېيران ئوتتۇرىغا قويغان "ئەنئەنىچىلىك" پىرىنسىپىغا بىردەك قوشۇلدى. بۇ پىرىنسىپنىڭ ماھىيىتى فېودال سۇلالە بىلەن پومىششىك ئاقسۇڭەك-لەرنىڭ مەنپەئەتىنى قوغداپ، مىللى دېموكراتىك ھەركەتنى توسۇش ئىدى. بۇ پىرىنسىپقا ئاساسەن بوربون سۇلالىسى فرانسىيە، ئىسپانىيە① ناپلېستا② ئەكسىيەتچىل ھوكۇمرانلىغىنى ئەسلىگە كەلتۇردى، ساۋويە سۇلالىسى ساردىنىيىدە قايتا ئەسلىگە كەلدى، رىم قايتىدىن پاپانىڭ باشقۇرۇشىغا ئوتتى. نېدىرلاندىيە، پورتۇگالىيە-نىڭ كونا سۇلالىسى ۋە گېرمانىيە كېنەزلىگىمۇ تىرىلدى. شۇنداق قىلىپ، 1815-يىلدىن كېيىن، ياۋروپا يەنە ئەكسىيەتچىل ھوكۇمرانـ-لىقنىڭ زۇلمەتلىك دەۋرىگە قەدەم قويدى.

"ئەنئەنىچىلىك" پىرىنسىپلىرىنىڭ ئەمەلگە قويۇلۇشىغا كاپالەتلىك قىلىش ئۇچۇن، چارپادىشا ئالېكساندىر "مۇقەددەس ئىتتىپاق" قۇرۇشنى تەشەببۇس قىلدى. 1815-يىل 9-ئايدا، روسىيە،

---

① 1700 — 1713 يىللىرى ئىسپانىيىدە پادىشالىق تەختىگە ۋارىسلىق قىلىش ئۇرۇشى ئاياقلاشقاندىن كېيىن، فرانسىيە بوربون سۇلالىسىدىن فىلىپ ئىسپانىيە پادىشاسى دەپ ئېتىراپ قىلىندى، لېكىن فرانسىيە بىلەن ئىسپانىيە قوشۇلۇپ كەتمىدى، شۇنىڭدىن ئېتىۋارەن ئىسپانىيە بوربون سۇلالىسىنىڭ ھوكۇمرانلىغى باشلاندى.

② 1735-يىلى، ناپلېس بىلەن سىسلى ئاۋستىرىيىنىڭ قولىدىن ئىسپانىيە بوربون سۇلالىسىنىڭ قولىغا ئوتتى.

ئاۋستريە، پرۇسسيەنىڭ پادىشالىرى خىتاپنامە ئېلان قىلىپ، مۇقەد-دەس ئىتتىپاقنى تۈزۈشنىڭ مەقسىدى پادىشالىق سىياسى تۈزۈلمىنى ۋە خىرىستيان دىنىي ئەقىدىلىرىنى قوغداشتىن ئىبارەت، بۇنىڭ ئۈچۈن ھەرقايسى دولەتلەر ئۆزئارا يارىدەم قىلىش مەجبۇرىيىتىنى ئۈستىگە ئېلىشى كېرەك، دەپ جار سالدى. ئۇزاق ئوتمەي، ھەرقايسى دولەتلەرنىڭ پادىشالىرى (ئەنگلىيەدىن باشقا) بۇ ئىتتىپاققا قاتناشتى. ئېنگېلس دەل جايىدا قىلىپ: مۇقەددەس ئىتتىپاق "ياۋروپادىكى ھەممە پادىشالار روسىيە چارپادىشاسىنىڭ رەھبەرلىگىدە ئۆز مەملە-كىتىدىكى خەلققە قارشى تۇرىدىغان سۈيىقەست"① دەپ كورسەتتى. شۇ ۋاقىتتا چارپادىشا ياۋروپا ئەكسىيەتچىل كۈچلىرىنىڭ ئاساسىي قورغىنى ۋە ئارقى زاپاس سېپى ئىدى، ئۇ "ياۋروپا ژاندارمىسى" رولىنى ئوينىغان ئىدى.

روسىيە، ئەنگلىيە، ئاۋستريە ۋە پرۇسسيە مۇقەددەس ئىتتىپاق-نىڭ قوشۇمچىسى سۈپىتىدە 1815 ـ يىل 11 ـ ئايدا 4 دولەت ئىتتىپاقنى تۈزدى. ئىتتىپاقنىڭ شەرتنامىسىدە: ۋېنا يىغىندا بەلگىلەنگەن ياۋروپا "سىياسى كۈچلەر تەڭپۇڭلۇغى" سىستېمىسى ۋە دولەت تۈزۈمىنى قوغداش ئۈچۈن، 4 دولەت بوناپارت سۇلالىسىنىڭ فرانسە-يىدە قايتىدىن تەختكە چىقىشىنى قوراللىق كۈچ بىلەن توسىدىغان-لىغى، ئىنقىلاۋىي ھەركەتلەرنى باستۇرۇش كۈچەيتىلىدىغانلىغى ھەمدە قەرەللىك يىغىن ئېچىپ تۇرۇلىدىغانلىغى ئېنىق بەلگىلەندى. 1818 ـ يىلى فرانسىيە تولەمنى تولەپ تۈگەتكەندىن كېيىن، 4 دولەت

---

① ئېنگېلس. «چارروسىيە ھوكۇمىتىنىڭ تاشقى سىياسىتى». «ماركس-ئېنگېلس ئەسەرلىرى»، خەنزۇچە نەشرى، 22 ـ توم، 35 ـ بەت.

ئىتتىپاقىغا كىردى.

4 ـ 5 چوڭ دولەت مۇشۇ ئىتتىپاق شەرتنامىلىرى ئارقىلىق ياۋرو-پانىڭ تەقدىرىنى بەلگىلەپ، ئۇزلىرىنىڭ ئەكسىيەتچىل ھوكۇمرانلىغىنى ئەبەدىل-ئەبەت ساقلاپ قېلىشنى خام خىيال قىلىشتى. لېكىن، خەلق ئىنقىلاۋىنىڭ يالقۇنىنى ئوچۇرۇپ تاشلىغىلى بولمايتتى؛ فرانسىيە ئىنقىلاۋىنىڭ تەسىرىنى يوقاتقىلى بولمايتتى؛ چوڭ دولەتلەر ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەتنى كېلىشتۈرگىلى بولمايتتى. چىراق نۇرلىرى چاقناپ تۇرغان ۋېنادا غەلىبىنى تەبرىكلەۋاتقان پادىشالار، ئەمىلىيەتتە، پارتلاش ئالدىدا تۇرغان يانار تاغ ئۈستىدە ئولتۇرۇشاتاتتى.

19 ـ ئەسىرنىڭ 20 ـ 30 ـ يىللىرىدىكى ئىنقىلاپ بورانلىرى

19 ـ ئەسىرنىڭ 20 ـ يىللىرىدىن باشلاپ ئىنقىلاپ بورىنى ئىسپانىيە، ئىتالىيە، گېرمانىيە، روسىيە، فرانسىيە، بېلگىيە ۋە پولشىنى قاپلاپ، مۇقەددەس ئىتتىپاق غوجاملىرىنىڭ سېپىنى پۈتۈنلەي بۇزۇپ تاشلىدى.

ئەڭ ئالدى بىلەن ئىسپانىيە خەلقى قوزغالدى. ئىسپانىيە قايتا-قايتا ئەگرى-توقاي جاپا-مۇشەققەتلىك كۆرەشلەرنى بېشىدىن ئوتكۈزدى. 1808 ـ يىلى ناپولېون تاجاۋۇز قىلىپ كىرگەندىلا قەھرىمان ئىسپانىيە ئوغۇل-قىزلىرى قوزغىلىپ قارشىلىق كۆرسىتىپ، تىللاردا داستان بولغۇدەك كۆرەشلەرنى ئېلىپ بېرىپ، بۇرژۇئازىيە بىلەن ئاقسۆڭەكلەر ئىچىدىكى ئىسلاھاتچىلارنىڭ ئىسلاھات ئېلىپ بېرىشىغا تۈرتكە بولدى. 1812 ـ يىلى ئاساسىي قانۇن ماقۇللىنىپ، پادىشالىق-ئاساسىي قانۇنلۇق تۈزۈم ئورنىتىلىپ، فېودالىلىق مەجبۇرىيەت ۋە ئىمتىيازلار ئەمەلدىن قالدۇرۇلدى. بۇ چاغدا،

ئىسپانىيەنىڭ لاتىن ئامېرىكىسىدىكى مۇستەملىكىلىرىدىمۇ مىللى مۇستەقىللىق ئۇرۇشى پارتلىدى. ناپولېون مەغلۇپ بولغاندىن كېيىن، بوربون سۇلالىسى قايتا تىرىلدى، فېردىناند VII تەختۇر ھىساپ ئېلىپ، بارلىق ئىسلاھاتلارنى بىكار قىلدى، مۇستەبىتلىك ھوكۇمرانلىقىنى ئەسلىگە كەلتۈردى، ئىنقىلاۋىي جەڭچىلەرگە زىيانكەشلىك قىلدى. 1820 - يىلى، كەڭ خەلق ۋە ئىنقىلاۋىي ئەپسەرلەر يەنە قوزغىلاڭ كوتىرىپ، ئىنقىلابنىڭ يالقۇنىنى كادىستىن تارتىپ پايتەخت مادرىد- قىچە تۇتاشتۇردى، شۇنىڭ بىلەن، فېردىناند 1812 - يىلىدىكى ئاساسىي قانۇنىنى ۋە ئىسلاھ يۈرگۈزۈش پەرمانلىرىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈشكە مەجبۇر بولدى.

ئىسپانىيە ئىنقىلاۋىنىڭ تەسىرى ئارقىسىدا، 1820 — 1821 - يىللىرى ئىتالىيىدىمۇ ئىنقىلاپ پارتىلىرى، ئىنقىلاپ جەنۇبىتكى ناپلېستىن تەرەققى قىلىپ شىمالىدىكى ساردىنىيە پادىشالىغى ۋە ئاۋسترىيىگە تەۋە بولغان لومبارديە ۋە ۋېنېتسىيەگىچە باردى. ساردىنىيە پادىشاسى تەختتىن چۈشتى، مۇۋەققەت پادىشا ئاساسىي قانۇنىنى ئېلان قىلغاندىن كېيىن، دۆلىنىدىن قېچىپ كەتتى.

1821 - يىلى، گرېتسىيىدىمۇ تۈركىيەنىڭ مىللى زۇلمىغا قارشى كۈرەش پارتلىدى، گرېتسىيە 1822 - يىلى مۇستەقىللىق ئېلان قىلىپ، ئاساسىي قانۇن تۈزدى.

بۇ بىر قاتار ئىنقىلاۋىي ھەرىكەتلەر ياۋروپادىكى ھەرقايسى دولەت- لەرنىڭ پادىشالىرىنى ئالاقزادە قىلۋەتتى. 1820 - يىلى ئۇلار ئاۋسترىيىدە يىغىن ئېچىپ، ھەرقايسى جايلاردىكى ئىنقىلاۋىي ھەر- كەتلەرگە قارشى قورالىلىق مۇداخىلە يۈرگۈزۈشنى قارار قىلدى. ئاۋسترىيە ۋەزىرى مېتتېرنىخ ئالدىراپ-تېنەپ ئىتالىيە ئىنقىلاۋىنى

باستۇرۇشتەك شەرمەندە ۋەزىيىنى ئۇستىگە ئالدى. 1821 - يىل 4 - ئايدا ئاۋستىرىيە ئارمىيىسى ناپلېئوننى تاجاۋۇز قىلىپ كىردى، شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا ساۋويە لەشكەرلىرى بىلەن بىرلىشىپ ساردىنىيە ئىنقىلابىنى باستۇرۇپ، كونا سۇلالە ھوكۇمرانلىقىنى ئەسلىگە كەلتۈردى. 1822 - يىلى، ھەرقايسى دولەت پادىشالىرى يەنە ئىتالىيەدە يىغىن ئېچىپ، ئىسپانىيىگە قورالىق مۇداخىلە يۈرگۈزۈش مەسىلىسىنى مۇزاكىرە قىلىشتى. يىغىندا ئىختىلاپ پەيدا بولدى، روسىيە، ئاۋستىرىيە، پرۇسسىيە، فرانسىيە ئەسكەر چىقىرىپ باستۇرۇشنى بىردەك تەشەببۇس قىلدى ھەمدە فرانسىيە ئەسكەر چىقىرىشنى مەخپى قارار قىلىشتى. ئەنگلىيە ئۇزىنىڭ مەنپەئەتىنى كوزدە تۇتۇپ، ئىسپانىيىنىڭ بازىرىنى ئۇز قولىدا تۇتۇش غەرىزىدە، ئىسپانىيىگە ئارىلىشىشقا قارشى چىقتى ۋە مۇقەددەس ئىتتىپاق بىلەن ھەمكارلىشىشنى رەت قىلدى. 1823 - يىل 3 - ئايدا، فرانسىيە مۇداخىلىچى قوشۇنلىرى ئىسپانىيىگە تاجاۋۇز قىلىپ كىردى، ساتقىنلار بىلەن تىل بىرىكتۈرۈپ، 5 - ئايدا مادرىدقا بېسىپ كىردى، شۇنىڭ بىلەن، فېردىناند يەنە ئۇزىنىڭ ئەكسىيەتچىل ھوكۇمرانلىقىنى ئەسلىگە كەلتۈردى.

ياۋروپادىكى ھەرقايسى دولەتلەرنىڭ ئىسپانىيە مەسىلىسىدە ئاشكارلىنىپ چىققان زىددىيەتلىرى گرېتسىيە مەسىلىسىدە تېخىمۇ كەسكىنلەشتى. مېتتېرنىخ گرېتسىيىنىڭ مۇستەقىللىغى ئاۋستىرىيە زىمىنىدىكى مىللى ھەركەتنى كەلتۈرۈپ چىقىرارمىكىن دەپ ئەنسىرەپ، ئارىلىشىشنى تەشەببۇس قىلدى. چارروسىيىنىڭ ئىزچىل كېڭىيىش نىشانى تۇركىيىنى ئاجىزلىتىپ، ئىستامبولنى بېسۇۋلىش، قارا دېڭىز بوغىزىنى تىزگىنلەش، ئۇزىنىڭ بالقان ئارىلىدىكى

تەسرىنى دېكەيتىش ئىدى. ئالېكساندىر كۆچمىنىڭ بېرىچە ئىككى يۈزلىمىلىك ۋاستىلەرنى قوللىنىپ، بىر تەرەپتىن، گرېتسىيەدىكى خرىستيان مۇرىتلىرىنى قوغداش بايرىغىنى كوتىرىۋېلىپ، تۈركىيە-نىڭ گرېكلارنى ۋەھشىلەرچە قىرغانلىقىنى ئەيىپلىدى؛ يەنە بىر تەرەپتىن، "ئەنئەنىچىلىك" بايرىغىنى كوتىرىۋېلىپ، گرېكلارنىڭ قوزغىلىڭىنى ئەيىپلىدى. ئەنگلىيە، فرانسىيەنىڭ تۈركىيەگە قارىتا قارانىيەتى بار ئىدى، ئەينى ۋاقىتتا ئۇلار بالقاندا چارروسىيەنىڭ تەسرىنىڭ كېڭىيىپ كېتىشىنى خالىمايتتى. ھەرقايسى دولەتلەر ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەتلەر تۈپەيلىدىن، مۇقەددەس ئىتتىپاقنىڭ يىغىنىنمۇ ئاچقىلى بولمايدىغان بولۇپ قالدى.

1825-يىلى 12-ئاينىڭ 1-كۈنى چارپادىشا ئالېكساندىر I تۈ-يۇقسىزلا ئولۇپ كەتتى. 12-ئاينىڭ 26-كۈنى، فرانسىيە ئىنقىلاۋى-نىڭ تەسىرىگە ئۇچرىغان بىر قىسىم ئاقسۆڭەك ئەپتسەرلەر دېكابىر-چىلار قوزغىلىڭىنى كوتەردى، بۇ روسىيە تارىخىدا چارپادىشانىڭ مۇستەبىتلىك تۈزۈمىگە قارشى كوتىرىلگەن تۇنجى قوراللىق كۆرەش ئىدى. شۇنداق قىلىپ، مۇقەددەس ئىتتىپاقنىڭ ئارقا ھويلىسىغا ئوت كەتتى. چارپادىشا نىكولاي I قوزغىلاڭىنى دەھشەتلىك تۇردە باستۇردى. نىكولاي ھەرقايسى دولەتلەردىكى تەرەققىپەرۋەر جامائەتچىلىكنىڭ گرېتسىيە ئىنقىلاۋىغا قىلغان خەيرى-خاھلىغىدىن پايدىلىنىپ، تۈركىيەگە ئۇرۇش ئېلان قىلماستىنلا ھوجۇم قىلىش قارارىغا كەلگەن بولسىمۇ، لېكىن يەنە يالغۇز ئارىلىشىشقا جۈرئەت قىلالمىدى. 1827-يىلى، روسىيە، ئەنگلىيە، فرانسىيە بىرلەشمە پىلوتى تۈركىيەگە ھوجۇم قىلدى، 10-ئايدا تۈركىيە دېڭىز ئارمىيەسىنى قاتتىق مەغلۇپ قىلدى. ئۇزۇن ئوتمەي، ئەنگلىيە

برلەشمە پلوتىدىن چېكىنىپ چىقتى. 1828 ـ يىلى روسىيە تۈركىيىگە قارشى رەسمىي ئۇرۇش ئېلان قىلدى، ئەنگلىيە بۇنىڭغا قارشى چىقتى. 1829 ـ يىلى تۈركىيە مەغلۇپ بولۇپ، روسىيە بىلەن شەرتنامە تۈزۈشكە مەجبۇر بولدى، روسىيىنىڭ چېگرىسى كېڭەيىپ دونای دەرياسىنىڭ جەنۇبىي ئېغىزىغىچە باردى، دونای دەرياسى دىلتىسىدىكى ئاراللار، شىمالىي كاۋكازنىڭ دېڭىز ياقىسى ۋە ئار-مېنىيىنىڭ بىر قىسىم جايلىرىنى چارروسىيە بولۇۋالدى. تۈركىيە گرېتسىيىنىڭ مۇستەقىللىغىنى ئېتىراز قىلدى. گەرچە روسىيە تۈركىيىگە قارشى ئۇرۇشتا نەپ ئېلىۋالغان بولسىمۇ، لېكىن مۇقەد-دەس ئىتتىپاقنىڭ ئەكسىيەتچىل سېستېمىسىغا چاك كەتكەنلىگى ئاشكارا كورۇنۇپ قالدى.

فرانسىيە خەلقى ياۋروپا فېئودال پادىشالىرى فرانسىيىگە ئىككى قېتىم تاڭغان بوربون سۇلالىسىدىن ئىنتايىن نارازى بولدى. تىرىل-گەن سۇلالە (1814 ــ 1830 ـ يىللار) ئاقسۆڭەك چوڭ پومىششىكلار-نىڭ ۋە يۇقۇرى دەرىجىلىك دىندارلارنىڭ مەنپەئەتىگە ۋەكىللىك قىلىپ، خەلقىنى چەتئەللىگە 700 مىليون فرانك تولەم تولەشكە، يەرلىرى مۇسادىرە قىلىنغان قاچقۇن ئاقسۆڭەكلەرگە 1 مىليارت فرانك پۇل تولەشكە مەجبۇر قىلدى. پادىشاپەرەسلەر ئىنقلاپچىلار-دىن غالىجىرلارچە ئوچ ئالدى، ھەتتا ئادەتتىكى سودا ـ سانائەت-چىلەرمۇ سايلام ھوقۇقىدىن مەھرۇم قىلىندى، بۇرژۇئازىيىنىڭ سوز، مەتبۇئات ئەركىنلىگىمۇ قاتتىق چەكلىمىگە ئۇچرىدى. 1830 ـ يىل 7 ـ ئايدا، شەرەپلىك ئىنقلابچى ئەنئەنىگە ئىگە پارىژ خەلقى كوچىلاردا توساقلارنى قۇرۇپ، 3 كۈن ئىچىدە (7 ـ ئاينىڭ 27 ــ 29 ـ كۈنلىرى) بوربون سۇلالىسىنىڭ مۇستەبىت ھوكۈمرانلىغىنى ئاغدۇرۇپ تاشلىدى

ۋە فېودال ئاقسۆڭەكلەرنىڭ فېوداللىق تۈزۈمنى تىرىلدۈرۈش ئۈرۈ-نۈشىنى تارمار قىلدى. ئەمما بانكا ئىگىلىرى ھوپىلا-شوپىلا ئورلىغان كېنەزى لۇئى-فىلىپنى پادىشا قىلىپ تىكلىدى، شۇنىڭ بىلەن پۈل مۇئامىلە بۇرژۇئازىيىسىنىڭ ھوكۇمرانلىغى باشلاندى. پارلامېنت يېڭى ئاساسىي قانۇننى ماقۇللىدى، سايلىغۇچىلارنىڭ سانى 100 مىڭ كىشىدىن كوپەيىپ 240 مىڭ كىشىگە يەتتى. فرانسىيەنىڭ ئىيۇل ئىنقىلاۋى مۇقەددەس ئىتتىپاقتا قاقشاتقۇچ زەربە بەردى، باشقا دولەتلەرنىڭ ئىنقىلاۋىي ھەرىكىتىگە تۈرتكە بولدى.

فرانسىيە ئىيۇل ئىنقىلاۋىنىڭ تەسىرى ئارقىسىدا، 1830-يىل 8-ئايدا، بېلگىيىدە ئىنقىلاپ پارتلاپ، نىدىرلاندىيە پادىشالىغىدىن ئايرىلىپ مۇستەقىللىق ئېلان قىلىندى. ۋېنا يىغىنىنىڭ ئەكسىيەتچىل سىستېمىسى پاچاقلاپ تاشلاندى.

چارپادىشا نىكولاي I ئەسلىدە فرانسىيە ۋە بېلگىيە ئىنقىلاۋىغا قورالىق مۇداخىلە يۈرگۈزۈشنى ئويلىغان بولسىمۇ، لېكىن 1830-يىل 11-ئايدا پارتلىغان پولشا قوزغىلىڭى چارپادىشانىڭ پۈت-قولىنى بوغۇپ قويدى. ئېنگېلس پولشا خەلقىنىڭ كۈرەشىنىڭ ياۋروپا ئىنقىلاۋىي ھەرىكىتىگە بولغان ياردىمىگە يۈكسەك باھا بېرىپ كېلىپ مۇنداق دەپ كورسەتكەن ئىدى: "بۇ قوزغىلاڭ روسىيىنى توپ-توغرا بىر يىل تۇتۇپ تۇردى؛ پولشا يەنە بىر قېتىم مۇشۇنداق پىداكارلىق كورسىتىپ ياۋروپا ئىنقىلاۋىنى قۇتقۇزۇپ قالدى."① 1830-يىلدىكى پولشا قوزغىلىڭى گەرچە چارپادىشا تەرىپىدىن

① ئېنگېلس. «چارروسىيە ھوكۇمىتىنىڭ تاشقى سىياسىتى». «ماركس-ئېنگېلس ئەسەرلىرى»، خەنزۇچە نەشرى، 22-توم، 40-بەت.

دەھشەتلىك تۈرده باستۇرۇلغان بولسىمۇ، لېكىن ئۇ ياۋروپا ئىنقىلاۋىغا يارىدەم قىلىش، چارپادىشانلىك مۇستەبىتلىك تۈزۈمىگە زەربە بېرىش، مۇقەددەس ئىنتىپاقنى تەۋرىتىش جەھەتتە غايەت زور رول ئويناندى.

1789 ـ يىلدىن 1830 ـ يىلغىچە بولغان 40 نەچچە يىللىق تارىخ شۇنى ئىسپاتلىدىكى، ئىنقىلاپنىڭ يولى ئەگرى ـ توقاي، كۆرەش ئۇزاق مۇددەتلىك، مۇرەككەپ بولىدۇ، قولغا كەلتۈرگەن ئىنقىلاپ نەتىجىلىرى بىر قېتىملىق ئەكسىلئىنقىلاۋىي تىرىلىش بىلەن قولدىن كېتىشى مۇمكىن. لېكىن، مەيلى نەچچە قېتىم تەكرارلىنىش بولمەسۇن، تارىخ ھامان كۆرەش داۋامىدا ئۇزلۇكسىز ئالغا ئىلگىرىلەيدۇ. لېنىن 1918 ـ يىلى ئەمدىلا ئىنقىلاپنىڭ غەلىبىسىنى قولغا كەلتۈرگەن سوۋېت ئىتتىپاقى خەلقىغە 19 ـ ئەسىرنىڭ باشلىرىدىكى ياۋروپانىڭ تارىخىي تەجرىبىلىرى بىلەن تەربىيە بېرىپ مۇنداق دەپ كورسەتكەن ئىدى: "ناپولېئونىنىڭ جاھانگىرلىك ئۇرۇشى نۇرغۇن يىللار داۋام قىلدى، توپ ـ توغرا بىر دەۋرنى ئىگەللىدى، جاھانگىرلىك مۇناسىۋىتى① بىلەن مىللىي ئازاتلىق ھەرىكەتلىرى گىرەلىشىپ كەتكەن ئىنتايىن مۇرەككەپ ئەھۋالنى ئېپادىلەپ بەردى. نەتىجىدە، تارىخ ئۇرۇش ۋە تىراگىدىيە (ھەرقايسى ئەللەر خەلقىنىڭ تىراگىدىيىسى) بىلەن تولغان پۈتكۈل بىر دەۋرنى بېسىپ ئوتۇپ، فېودالىزىمدىن

---

① لېنىنىڭ ئەسلى ئىزاھى: "مەن بۇ يەردە تىلغا ئالغان جاھانگىرلىك ئۇمۇمەن باشقا دولەتلەرنى تالان ـ تاراج قىلىشنى كوزدە تۇتىدۇ، جاھانگىرلىك ئۇرۇشى دېگەندە تالان ـ تاراج قىلغۇچىلار ئولجا بولۇشۇۋېلىش ئۈچۈن ئېلىپ بارغان ئۇرۇش كوزدە تۇتۇلىدۇ.

'ئەركىن' كاپىتالىزىمغا قەدەم قويدى."①

1830 ـ يىلدىن كېيىن، مۇقەددەس ئىتتىپاق زادى ئەسلىگە كېلەلمىدى، ۋېنا يىغىنىنىڭ ئەكسىيەتچىل سىياسىتى چاك ـ چېكىدىن بوسۇلۇپ كەتتى. كاپىتالىستىك سانائەت ئىنقىلاۋىنىڭ ياۋروپا قۇرۇقلۇغىدا راۋاجلىنىشىغا ئەگىشىپ، سانائەت بۇرژۇئازىيىسى بىلەن سانائەت پۇرولېتارىياتىنىڭ كۈچمۇ ئۆزلۈكسىز زورايدى، تېخىمۇ زور كولەمدىكى ياۋروپا ئىنقىلاۋى پەيدىن ـ پەي يېتىلىشكە باشلىدى.

① لېنىن. «بەختسىز سۇلھى شەرتنامە». «لېنىن ئەسەرلىرى»، خەنزۇچە نەشرى، 27 ـ توم، 37 ـ بەت.

ئۇچىنچى باپ

لاتىن ئامېرىكىسىدىكى مۇستەقىللىق ئىنقىلاۋى

18 ـ ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرى ۋە 19 ـ ئەسىرنىڭ باشلىرىدا، شىمالىي ئامېرىكىدىكى مۇستەملىكىلەردىكى مۇستەقىللىق ئۇرۇشى ۋە فرانسىيە بۇرژۇئا ئىنقىلاۋىدىن كېيىن، غەربىي يېرىم شارىدىكى لاتىن ئامېرىكىسىدا مۇستەملىكىلەرنىڭ ئۇلۇغ مۇستەقىللىق ئىنقىلاۋىي ھەرىكىتى پارتلىدى.

لاتىن ئامېرىكىسىنىڭ يەر كولىمى تەخمىنەن 21 مىليون كۇۋادرات كىلومېتىر بولۇپ، پۈتۈن ياۋروپا بىلەن ئامېرىكىنىڭ يەر كولىمىنىڭ يېغىندىسىدىنمۇ چوڭ. 15 ـ ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىدىن بۇيان، بۇ بىپايان قۇرۇقلۇق ۋە ئۇنىڭغا تەۋە ئاراللار پەيدىن ـ پەي ئىسپانىيە ۋە پورتۇگالىيىنىڭ مۇستەملىكىسگە ئايلىنىپ قالدى، پەقەت غەربىي ھىندى تاقىم ئاراللىرى بىلەن گۋاتامالا قاتارلىق ئاز سانلىق رايونلارلا ئەنگلىيە، فرانسىيە، گوللاندىيىنىڭ مۇستەملىكىسى ئىدى. لاتىن ئامېرىكىسى ياۋروپا مۇستەملىكىچىلىرى دېگىزنىڭ ئۇ يېقىدا ئەڭ بۇرۇن قۇرغان ناھايىتى زور مۇستەملىكە ئىمپېرىيە سىستېمىسىنىڭ ئەڭ مۇھىم رايونى ئىدى.

1 ـ بولۇم لاتىن ئامېرىكىسىدىكى مۇستەملىكىلەرنىڭ ئىجتىمائى ئىقتىسادىي ئەھۋالى

ياۋروپا مۇستەملىكىچىلىرىنىڭ مۇستەملىكىلەرگە قاراتقان مۇستەبىت هوكۇمرانلىغى لاتىن ئامېرىكىسىدىكى ئەڭ چوڭ مۇستەملىكچى بولغان ئىسپانىيە بىلەن پورتۇگالىيە ياۋروپادىكى ھېلىمۇ دولەتلەر ئىدى. ئۇلارنىڭ لاتىن ئامېرىكىسىدىكى مۇستەملىكە هوكۇمرانلىغى قالاق، دەھشەتلىك، نوقۇل تالان-تاراج قىلىدىغان ھېلىمۇ خاراكتېرىدىكى مۇستەملىكىچىلىك هوكۇمرانلىق ئىدى. مولچەرگە قارىغاندا، ئىسپانىيە 16 ـ 17 ـ 18 ـ ئەسىر بولۇپ 3 ئەسىر ئىچىدە ھىندىنانلارنىڭ بۇتخانىلىرىدىكى زىننەت بۇيۇملىرىنى بۇلاش، ئوغرىلاش ۋە كانلارنى ئېچىدائى ئۇسۇل بىلەن ئېچىش ئارقىلىق، لاتىن ئامېرىكىسىدىن 2 مىليون 500 مىڭ كىلو ئالتۇن، 100 مىليون كىلو كۈمۈش بۇلاپ كەتكەن؛ پورتۇگالىيە 18 ـ ئەسىردىلا برازىلىيىدىن ئالاھەزەل 1 مىليارت ئامېرىكا دوللىرى قىممىتىدە ئالتۇن بۇلاپ كەتكەن. بۇ دەۋردە دۇنيادىكى ئالتۇن، كۈمۈشنىڭ ئوندىن توققۇزى لاتىن ئامېرىكىسىدىن چىقاتتى. ئالتۇن، كۈمۈش كانلىرىنى ئېچىش ئۈچۈن، مۇستەملىكچىلەر لاتىن ئامېرىكىسىنىڭ ئەسلى ئاھالىسى بولغان ھىندىنانلارغا ئەڭ دەھشەتلىك مەجبۇرى ئەمگەك قىلدۇرۇش تۈزۈمىنى يۈرگۈزدى. كانلار ھاشارچى ھىندىنانلارنىڭ گورۇستانلىغىغا ئايلىنىپ قالغان ئىدى. قەبىلىداشلار ھاشارغا باردىغان قەۋىم-قېرىنداشلىرىنى ئۇزاتقانىدا ئالدىن ئۇلارنىڭ

هازىسنى ئوتكۈزەتتى. ئىسپانىيىنىڭ ئامېرىكا قىتئەسىدىكى مۇستەملىكىلىرىدە 10 مىليوندىن ئارتۇق ھىندىنالار خارلاپ ئولتۇرۇلگەن. غەربىي ھىندى تاقىم ئارالىرىدىكى بۇرۇنقى ھىندىنالار پۈتۈنلەي دېگۈدەك تۈگەپ كەتكەن.

"فېودالىزىمنىڭ ئاساسى — يېزا ئىگىلىك، ئۇ سىرتقا قارىتا جازا يۈرۈشى قىلىشتا ئاساسەن **يەرگە ئىگە بولۇشنى** مەقسەت قىلىدۇ."① فېودالىق چوڭ يەر مۈلۈكچىلىك، چوڭ قورۇ تۈزۈمى ئىسپانىيە، پورتۇگالىيىنىڭ ئامېرىكا قىتئەسىدىكى مۇستەملىكە ھوكۈمرانلىقىنىڭ ئاساسى بولۇپ ھىسابلىنىدۇ. ئىسپانىيە، پورتۇگالىيىنىڭ زاۋالغا يۈز تۇتقان توۋەن قاتلام ئاقسۆڭەكلىرى، نامرات ئاتلىقلار، مۇستەملىكىچى تەۋەككۈلچىلەر لاتىن ئامېرىكىسىدا "ھامىلىق قىلغۇچى" دېگەن نام بىلەن ھىندىنالارنىڭ كەڭ زېمىنىنى ئىگىلۋېلىپ، ئۇلارنىڭ قورۇللىرى ۋە ئىكىنزارلىقلىرىنى قۇردى. "ھاملىق" قىلىنغۇچى ھىندىنالار بولسا بىر خىل ئالاھىدە تەقلىتتىكى يانچىلار ئىدى. يەردىن پۈتۈنلەي مەھرۇم بولغان ھىندىنالار قەرىزدار يالانما دېخانلارغا، ئەملىيەتتە بولسا شەكلى ئۆزگەرگەن قۇللارغا ئايلاندى. ھىندىنالار كوپلەپ ئولۇپ كەتكەندىن كېيىن، ياۋروپا مۇستەملىكىچىلىرى ئافرىقا قىتئەسىدىن مىڭلىغان-تۈمەنلىگەن نېگىرلارنى لاتىن ئامېرىكىسىغا ئەكېلىپ، قۇل قىلدى. غەربىي ھىندى تاقىم ئارىلى بىلەن برازىلىيە بىر مەھەل دۇنيا بويىچە ئەڭ

---

① ئېنگېلس. «فېودالىق تۈزۈمنىڭ يىمىرىلىشى ۋە مىللى دولەتنىڭ پەيدا بولۇشى». «ماركس-ئېنگېلس ئەسەرلىرى»، خەنزۇچە نەشرى، 21-توم، 450 - بەت.

چوڭ قۇل ساقلايدىغان رايون بولدى، بۇ يەردە شېكەر قومۇشى، كوفې، پاختا قاتارلىقلار چىقىدىغان غايەت زور ئىسىق بەلۋاغ ئىكىنزارلىقلىرى قۇرۇلدى. ماركس مۇنداق دېگەن ئىدى: "قۇللۇق تۈزۈم مۇستەملىكىلەرنى قىممەتكە ئىگە قىلدى، مۇستەملىكىلەر دۇنيا سودىسىنى ھۆجۇتقا كەلتۈردى، دۇنيا سودىسى بولسا يىرىك سانائەتنىڭ زورۇر شەرتى بولدى."① ئامېرىكا ھىندىنلىرى ۋە ئافرىقا نېگىر قۇللىرىنىڭ جەسەت دوۋىلىرى ئۈستىگە يېقىنقى زامان ياۋروپا-ئامېرىكا كاپىتالىزىم سانائىتىنىڭ مۇھىم ئۇلى سېلىندى.

مۇستەملىكىچى دولەتلەر مۇستەملىكىلەرنىڭ ئىگىلىگىگە قارىتا مۇستەبىتلىك مونوپولىيە سىياسىتىنى قاتتىق يۈرگۈزدى. ئىسپانىيە ئامېرىكا قىتئەسىدىكى مۇستەملىكىلىرىدە ئۈزۈم، زەيتۇن دەرىخى، ئۇجمە قاتارلىقلارنى تېكىشكە رۇخسەت قىلمايتتى، گەزمال، يۇڭ رەخت توقۇشقا رۇخسەت قىلمايتتى، ئۇلار مۇستەملىكىلەرنىڭ خام ئەشيالىرىنى ناھايىتى ئەرزان باھادا سېتىۋېلىش بىلەن بىر ۋاقىتتا، مۇستەملىكىلەرنى ئىسپانىيە سودىگەرلىرىنىڭ قولىدىن ياۋروپا تاۋارلىرىنى ئىنتايىن قىممەت باھادا سېتىۋېلىشقا زورلايتتى. پورتۇگالىيە برازىلىيەدە زاۋۇت قۇرۇشنى مەنئى قىلدى، قۇللار كېيىدىغان كىيىملەرنى كېچىك دائىرىدە ئىشلەشكىلا يول قويدى. مۇستەملىكىچىلەر ئالتۇن، كۈمۈش كانلىرىنى قازغاندىن باشقا، سانائەتكە، ماشىنىسازلىققا ناھايىتى ئاز كۆڭۈل بولدى. مۇستەملىكىلەرنىڭ سانائىتى، يېزا ئىگىلىگى ئىنتايىن قالاق ئىدى، پەقەت مۇستەملىكىلەر

---

① ماركس. «پەلسەپە نامراتلىغى». «ماركس-ئېنگېلس تاللانما ئەسەرلىرى»، 1979 - يىل ئۈيغۇرچە نەشرى، 1 - توم، 188 - بەت.

چى دولەتلەر ۋە ياۋروپا ئېھتىياجلىق بولغان ئاز سانىدىكى مەھسۇلاتلارنىلا ئىشلەپچىقىراتتى، ئۇلاردا بىرلا خىل نەرسىنى ئىشلەيدىغان غەلىتى ئىگىلىك شەكىللەنگەن ئىدى. مۇستەملىكىلەرنىڭ مۇستەملىكىچى دولەتتىن باشقا ھەرقانداق دولەت بىلەن بېرىش-كېلىش قىلىشى چەكلەنگەن ئىدى، مۇستەملىكىلەر ئوتتۇرىسىدا ئوز ئارا سودا قىلىشقىمۇ يول قويۇلمايتتى. مۇستەملىكىچى دولەتلەرنىڭ چوڭ سودىگەرلىرى مۇستەملىكىلەرنىڭ ئىمپورت، ئېكسپورت سودا ئىمتىيازىنى مونوپول قىلىۋالغان ئىدى، ئامېرىكا قىتئەسىگە توشۇپ بېرىلغان ياۋروپا تاۋارلىرى ئىنتايىن قىممەت باھادا سېتىلىپ، چوڭ پايدا شىلۋېلىناتتى، ھەتتا ھىندىنالار تەسۋى، تەقۋادارلارنىڭ تەۋەرۇكلىرى، تۇغمە، ئۇستۇرا قاتارلىق نەرسىلەرنى سېتىۋېلىشقا مەجبۇر قىلناتتى. بەزى مۇستەملىكىچى ئەللەرلار ئوز رايوندىكى ھىندىنالارغا ئەگەر كوزەينەك تاقىمىسا، ئۇنىڭ بىلەن كورۇشمەسلىكنى بەلگىلىگەن ئىدى. مۇستەملىكىچىلىك ئېكسپىلاتاتسىيە تۈزۈمى مۇستەملىكىلەرنىڭ ئىگىلىك تەرەققىياتىغا ئېغىر دەرىجىدە توسقۇنلۇق قىلدى.

ئەكسىيەتچىل كاتولىك دىنى جەمىيىتى مۇستەملىكە ھوكۇمرانلىغىنىڭ مۇھىم تۈۋرۈگى بولدى. دىنىي جەمىيەت مۇستەملىكىلەردىكى ئەڭ چوڭ فېئودال ئېكسپىلاتاتسىيىچى ئىدى، ئۇ مۇستەملىكىلەردىكى پۈتۈن يەرنىڭ ئۈچتىن بىر قىسمىنى ئىگىلىگەن ئىدى ھەمدە ئوشرە يىغاتتى. دىنىي جەمىيەت مۇستەملىكىلەرنى ئىدىيە ۋە مائارىپ جەھەتتىمۇ مونوپولىيە قىلۋالغان ئىدى، ئۇ روھىي ئەيىۋن بولغان دىندىن پايدىلىنىپ، "نېگىرلار تورىلىشتىلا قۇل بولۇپ تورەلگەن" دەيدىغان قۇلدارلار پەلسەپىسىنى ئاشكارا تەرغىپ

قىلىپ، ھىندىانلارنى ۋە نېگىرلارنى بىخۇتلاشتۇراتتى. ھەرقانداق بىر يېڭى ئىدىيە كاتولىك دىنى جەمىيىتى تەرىپىدىن غەيرى ئەقىدە دەپ قارىلىپ، شەرىەتنىڭ قاتتىق سورىغىغا تارتىلاتتى.

مۇستەملىكە ھوكۇمرانلىغى كىرىزىسىنىڭ چوڭقۇرلىشىشى "بارلىق مىللى زۇلۇملار مۇقەررەر ھالدا **كەڭ** خەلق **ئاممىسىنىڭ** قارشىلىغىنى كەلتۇرۇپ چىقىرىدۇ، ئېزىلگۇچى مىللەتلەرنىڭ ھەممە قارشىلىقلىرىنىڭ **يۇزلىنىشى** مىللى قوزغىلاڭ بولىدۇ."① ياۋروپا مۇستەملىكىچىلىرىنىڭ ۋەھشىيانە مۇستەبىتلىك ھوكۇمرانلىغى مۇستەملىكىچى دولەت بىلەن مۇستەملىكىلەر ئوتتۇرىسىدىكى خەندەكنى بارغانسېرى چوڭقۇرلاشتۇرۇۋەتتى، زىددىيەتنى بارغانسېرى ئوتكۇرلەشتۇرۇۋەتتى. ھىندىانلار ۋە نېگىر قۇللار مۇستەملىكىلەردىكى ئاھالىنىڭ زور كوپچىلىگىنى تەشكىل قىلاتتى، ئۇلار مۇستەملىكىچى دولەتلەردىكى ئاقسوڭەكلەر ۋە سودىگەرلەرنىڭ، كاتولىك دىنى جەمىيىتىنىڭ، يەرلىك ئاق تەنلىك پومىششىكلار سىنىپىنىڭ قاتمۇقات ئېزىشىگە ۋە ئېكسپىلاتاتسىيىسىگە ئۇچرايتتى، ئۇلارنىڭ سىنىپىي ئوچمەنلىگى ناھايىتى چوڭقۇر ئىدى. 3 ئەسىر داۋامىدا، ئۇلارنىڭ مۇستەملىكىچىلىك ھوكۇمرانلىقىقا ۋە سىنىپىي زۇلۇمغا قارشى قوزغىلاڭلىرى ۋە كۇرەشلىرى توختىماستىن بولۇپ تۇردى. 17 ـ ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا، برازىلىيە نېگىرلىرى ئورمانلىقلارغا قېچىپ بېرىپ، ئوزىنىڭ ھاكىمىيىتى، (پالمارىس دولىتى)نى قۇرۇپ، كۇرەشنى يېرىم ئەسىر داۋاملاشتۇرغان ئىدى. 1780 ـ يىلى پېرۇدىكى

---

① لېنىن. «ماركسىزىمغا قىلىنغان مەسخىرە ۋە "جاھانگىرلىك ئىقتىساتۋازلىغى"». «لېنىن ئەسەرلىرى»، خەنزۇچە نەشرى، 23 ـ توم، 55 ـ بەت.

هندىانىلار شەرەپلىك ئەجداتى تۇپاك ئامارۇنىك① كۆرەش ئەنئەنىسىگە ۋارىسلىق قىلىپ قوزغىلاڭ كوتىرىپ، هندىستانلارنى مۇستەقىل ئىنكا "ئىمپېرىيىسى"نى يېڭىۋاشتىن گۈللەندۈرۈشكە چاقىردى. قوزغىلاڭغا قاتناشقۇچىلار 70—80 مىڭدىن ئېشىپ كەتتى، قوزغىلاڭ بىرنەچچە ئاي ئىچىدە پېرۇنىڭ جەنۇبىدىكى كەڭ رايونلارغا كېڭەيدى. بۇ كۆرەشلەر گەرچە مەغلۇپ بولغان بولسىمۇ، لېكىن هندىستانلار ۋە نېگىرلارنىڭ مۇستەملىكىچىلىك هوكۇمرانلىقىغا زادىلا تىز پۈكمىگەنلىگىنى، ئۇلارنىڭ مۇستەملىكىلەرنىڭ مۇستەقىللىغى ۋە ئازاتلىغىنى قولغا كەلتۈرۈشتىكى ئۇلۇغ ئىنقىلاۋىي هەرىكەتلەندۈرگۈچ كۈچ ئىكەنلىگىنى نامايەن قىلىپ بەردى.

ئېزىلگەن ۋە ئېكسپىلاتاتسىيە قىلىنغان هندىستانلار، نېگىر قوللار، نامرات شالغۇت تەنلىكلەرلا ۋەهشىيانە مۇستەملىكە تۈزۈمىگە قارشى تۇرۇپ قالماستىن، هەتتا مۇستەملىكىلەردە تۈغۇلغان ياۋروپالىقلار يەنى يەرلىك ئاق تەنلىكلەرمۇ ② مۇستەملىكە تۈزۈمىدىن

① تۇپاك ئامارۇ 16 ـ ئەسىردە ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە هندىستاننىڭ جەنۇبىدا ياشىغان ئىنكا ھىندىلىرىنىڭ ئاخىرقى پادىشاھى. ئۇ 1571-يىلى ئىسپانىيە مۇستەملىكىچىلىرىگە قارشى كەينى-كەينىدىن 30 نەچچە يىل قوراللىق كۈرەش ئېلىپ بېرىپ، ئۆز مىللىتىنىڭ مۇستەقىللىغى ۋە ئەركىنلىگىنى قوغدىغان، كېيىن قولغا ئېلىنىپ قۇربان بولغان.

② يەرلىك ئاق تەنلىكلەر دېگەندە ياۋروپا مۇستەملىكىچىلىرى ۋە كوچمەنلەرنىڭ ئامېرىكا قىتئەسىدە تۇغۇلغان ئەۋلادلىرى كۆزدە تۇتۇلىدۇ، ئۇلار قانداشلىق جەھەتتە ئاق تەنلىكلەرگە تەۋە بولۇپ، مۇستەملىكىلەردىكى پومىشكىلار سىنىپىنىڭ يادروسىنى تەشكىل قىلىدۇ. مۇستەملىكىلەردىكى تۇۋەن قاتلام ئەمەلدارلار، پوپلار، ئەپەندىلەر، ئوتتۇرا ۋە كىچىك سودىگەرلەر قاتارلىقلار ئاساسەن مۇشۇ سىنىپنىڭ يۇقۇرى تەبىقىسىدىكىلەر ئىدى.

بارغانسېرى نارازى بولۇشقا باشلىدى. بولۇپمۇ 18 ـ ئەسىرنىڭ كېيىنكى يېرىمىدىن تارتىپ، كۇنسايىن زاۋالغا يۈز تۇتقان ئىسپانىيە ۋە پورتۇگالىيە تۆرلۈك ئىچكى ـ تاشقى ئامىللارنىڭ تەسىر كورسىتىشى ئارقىسىدا، نائىلاج مۇستەملىكىلەرنىڭ ئىقتىسادى ۋە سودىسىغا قويغان چەكلىمىلەرنى بىزە بوشاشتۇردى، مۇستەملىكىلەردىكى سودا پورتلىرىنى كوپەيتتى، مۇستەملىكىلەر بىلەن مۇستەملىكىچى دولەتلەر ئوتتۇرىسىدا ئەركىن سودا قىلىشقا يول قويدى. شۇنىڭدىن كېيىن، لاتىن ئامېرىكىسىدىكى مۇستەملىكىلەرنىڭ ئىگىلىگى راۋاجلاندى، بازارلارنى كېڭەيتىش تەلەپلىرمۇ كۇچەيدى. شۇنىڭ بىلەن مۇستەملىكىچى دولەتلەرنىڭ مۇستەملىكە تۇزۇمىنىڭ قاتمۇ ـ قات ئاسارىتى بىلەن مۇستەملىكىلەرنىڭ ئىجتىمائى ئىگىلىك تەرەققىياتى ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەت بارغانسېرى ئوتكۇرلىشىپ كەتتى. ئامېرىكا قىتئەسىدە تۇغۇلغان ياۋروپالىقلار ئىچىدىكى پومىشىكلار ۋە يېڭىدىن گۇللەنگەن بۇرژۇئازلار مۇستەملىكە جەمىيىتىگە ھوكۇمرانلىق قىلىدىغان كۇچ بولۇپ قېلىشنى بارغانسېرى تەلەپ قىلىشتى، ئۇلار بىلەن مۇستەملىكىچى دولەتلەردىكى ئاقسوڭەكلەر ئوتتۇرىسىدىكى سىياسى ۋە ئىقتىسادىي مەنپەئەت جەھەتتىكى زىددىيەت ۋە كۇرەش مۇستەملىكىلەرنىڭ سىياسى ھاياتىدىكى مۇھىم ئورۇنغا چىقىپ قالدى.

18 ـ ئەسىرنىڭ ئاخىرى ۋە 19 ـ ئەسىرنىڭ باشلىرىدا، ياۋروپا ـ دىكى ئاقارتىش ھەرىكىتى مۇتەپەككۇرلىرىنىڭ تەلىماتى ۋە ئەسەرلىرى، ئامېرىكىنىڭ مۇستەقىللىق ئىنقىلاۋى ئىدىيىلىرى ۋە فرانسىيىنىڭ "كىشىلىك ھوقۇقى ختاپنامىسى" قاتارلىقلار مەخپى ھالدا لاتىن ئامېرىكىسىغا تارقالدى. لاتىن ئامېرىكىسىنىڭ بەزى چوڭ شەھەرلىرىدە، يەرلىك ئاق تەنلىك ئاقسوڭەك زىيالىلار تۆرلۈك مەخپى تەشكىلاتلار ـ

لى ئۈيۇشتۇرۇپ، مۇستەقىللىقنى قولغا كەلتۈرۈش ئۈچۈن جاھاىەت پىكرى تەييارلاش ۋە مەخپى پائالىيەتلەرنى ئېلىپ بېرىشقا باشلىدى.

18 ـ ئەسىرنىڭ ئاخىرى ۋە 19 ـ ئەسىرنىڭ باشلىرىدا، فرانسىيە، ئىسپانىيە، پورتۇگالىيە قاتارلىق دولەتلەردە بۇرژۇئا ئىنقىلاۋىي پارتلىدى، ناپولېوننىڭ ياۋروپادا تاجاۋۇزچىلىق ئۇرۇشىنى قوزغىشى ۋە ياۋروپادىكى ھەرقايسى دولەتلەرنىڭ ناپولېونغا قارشى ئۇرۇش قىلىشىدەك خەلقارا ۋەزىيەت لاتىن ئامېرىكىسىنىڭ مۇستەقىللىق ھەرىكىتى ئۈچۈن پايدىلىق تاشقى شارائىت تۇغدۇرۇپ بەردى. فرانسىيە، ئىسپانىيە ۋە پورتۇگالىيىنىڭ ئامېرىكا قىتئەسىدىكى مۇستەملىكىلىرىدىكى ئىنقىلاۋىي ھەرىكەتلەر شۇ مۇستەملىكىچى دولەتلەردىكى ئىنقىلاۋىي ھەرىكەتلەر بىلەن بىر ۋاقىتتا دىگۈدەك پارتلىدى، بۇ، لاتىن ئامېرىكىسىدىكى مۇستەملىكىلەر ئىنقىلاۋىنىڭ بىر مۇھىم خۇسۇسىيىتى بولۇپ ھىساپلىنىدۇ.

2 - بولۇم ھايتى نېگىر قۇللىرىنىڭ مۇستەقىللىق - ئازاتلىق ئۇرۇشى (1790ـ1803 - يىللار)

فرانسىيىنىڭ سېن - دومىنگو ئارىلىدىكى مۇستەملىكىچىلىك ھوكۇمرانلىغى 1790 - يىلى، فرانسىيە ئىنقىلاۋىنىڭ بۇياستە تەسىرى ئاستىدا، كارايىپ دېڭىزىدىكى سېن - دومىنگو ئارىلىنىڭ غەربىدىكى فرانسىيىنىڭ مۇستەملىكىسى بولغان ھايتىدا يۈز مىڭلىغان نېگىر قۇللار لاتىن ئامېرىكىسىدىكى مۇستەقىللىق - ئازاتلىق كۈرىشىنىڭ جەڭگىۋار ئوتىنى ھەممىدىن ئاۋال تۇتاشتۇرۇۋەتتى. سېن - دومىنگو

ئارىلى كۆبانىڭ شەرقىي جەنۇبىغا جايلاشقان بولۇپ، كارايىپ دېڭىزىدىكى ئىككىنچى چوڭ ئارال ئىدى. ئىسپانىيە مۇستەملىكىچىلىرى بۇ ئارالدا تۇنجى مۇستەملىكىنى قۇرۇپ، ئۇنىڭغا كىچىك ئىسپانىيە ئارىلى دەپ نام بەرگەن ئىدى. 17-ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا، فرانسىيە مۇستەملىكىچى دېڭىز قاراقچىلىرى بۇ ئارالنىڭ غەربىي قىسمىنى بېسىۋېلىپ، فرانسىيە مۇستەملىكىسىنى قۇردى ۋە بۇ ئارالنىڭ ئىسمىنى سېن-دومىنگو دەپ ئۆزگەرتتى، ئارالنىڭ شەرقىي قىسمى يەنىلا ئىسپانىيىنىڭ مۇستەملىكىسى ئىدى. ئارالدىكى بۇرۇنقى ھىندىنانلار ئاللىبۇرۇنلا ياۋروپا مۇستەملىكىچى قاراقچىلىرى تەرىپىدىن خارلاپ قىرىپ تۈگىتىلگەن ئىدى. فرانسىيە مۇستەملىكىچىلىرى ئافرىقىدىن نۇرغۇنلىغان نېگىر قۇللارنى ئەكېلىپ، ئارالدا شېكەر قۇمۇشى، كوفې، پاختا قاتارلىق ئىسسىق بەلۋاغ زىرائەتلىرىنى تېرىيدىغان چوڭ ئىكىنزارلىقلارنى قۇردى. پۈتۈن ئارالنىڭ ئۈچتىن بىر قىسمىنى تەشكىل قىلغان بۇ فرانسىيە مۇستەملىكىسىدە شۇ ۋاقىتلاردىكى غەرپ بازىرىدىكى شېكەر بىلەن كوفېنىڭ كوپ قىسمى ئىشلەپچىقىرىلاتتى، ئۇنىڭ ئېكسپورت سودا سوممىسى فرانسىيىنىڭ مۇستەملىكىلىرىدىكى ئومۇمى سودا سوممىسىنىڭ يېرىمىدىن كۆپرەكىنى تەشكىل قىلاتتى، ئۇ دۇنيا بويىچە ئەڭ باي ئىسسىق بەلۋاغ مۇستەملىكىسى بولۇپ قالغان ئىدى. ئارالدىكى فرانسىيە قۇلدارلىرى ئالتۇن ھەل بېرىلگەن ھارۋىلاردا ئولتۇرۇشاتتى، بۇنىڭدىن ئۇلارنىڭ راھەت-پاراغەتتە قايسى دەرىجىگە بېرىپ يەتكەنلىگىنى كورۈۋالغىلى بولىدۇ.

مۇستەقىللىق ئىنقىلاۋى باشلىنىش ھارپىسىدا، پۈتۈن سېن-دومىنگو ئارىلىدا ئالاھەزەل 700 مىڭ نېگىر، 70—80 مىڭ ئاق

تەنلىكلەر ياشايتتى. ئارالنىڭ فرانسىيە مۇستەملىكىسى بولغان قىسمىدا نېگىر قۇللار (ئالاھەزەل 500 مىڭ كىشى) پۈتۈن ئاھالىنىڭ ئوندىن توققۇز قىسمىنى ئىگەللەيتتى. ئۇزاقتىن بۇيان، نېگىر قۇللار ئالدىدىكىلەرنىڭ ئىزىنى كەينىدىكىلەر بېسىپ، توختىماستىن قوزغىلاڭ كوتىرىپ تۇردى ۋە قېچىپ كېتىش ئارقىلىق كۆرەش قىلدى، ھەر 5 يىلدىن 10 يىلغىچە بولغان ئارىلىقتا بىرقېتىم دېگۈدەك نېگىرلار قوزغىلىڭى بولۇپ تۇردى. بۇنىڭدىن باشقا تەخمىنەن 30 مىڭدىن ئارتۇق رەڭلىك ئىرقتىكىلەر (نېگىرلار بىلەن ئاق تەنلىكلەردىن تورەلگەن شالغۇتلار ۋە ئەركىن نېگىرلار) ئازغىنا يەرگە ئىگە ئىدى، ئۇلار ئارالدىكى ئۇششاق سودىگەرلەر، ھۈنەرۋەنلەر بولۇپ، سىياسى ھەجەتتىمۇ، ئىقتىسادىي جەھەتتىمۇ ئاق تەنلىك مۇستەملىكىچىلەرنىڭ قاتتىق چەكلىشىگە ۋە كەمسىتىشىگە ئۇچرايتتى. فرانسىيە مۇستەملىكىسىدىكى ئاق تەنلىك مۇستەملىكىچىلەر تەخمىنەن 30 — 40 مىڭ كىشى بولۇپ، ئۇلارنىڭ ئىچىدىكى فرانسىيە ئەۋەتكەن مۇستەملىكچى ئەمەلدارلار ۋە دەسلەپكى مەزگىللەردە ئارالغا بارغان فرانسىيە چوڭ ئىگىنزارلىق ئىگىلىرى، چوڭ سودىگەرلەر ئارالدىكى ھوكۇمران سىنىپلار ئىدى؛ كېيىنرەك كەلگەن ياۋروپالىقلارنىڭ كوپچىلىگى ئۇششاق تىجارەتچىلەر، ئۇستىلار ۋە كىچىك ئىگىنزارلىق ئىگىلىرى ئىدى. سىنىپىي زۇلۇم بىلەن ئىرقى كەمسىتىش گىرەلىشىپ كەتكەن ئىدى. شۇ ۋاقىتتا بىر كىشى: بۇ مۇستەملىكە "خۇددى ئۇستى كوكۇل مەيدان يانار تاقىقا ئوخشاش بولۇپ، ئۇنىڭ ئىچكى قىسمىدىكى ۋۇلقانىنىڭ پارتلاش ئالدىدا تۇرغانلىغىنى ھېچكىم سەزمىگەن" دەپ يازغان ئىدى.

ھايتىدىكى نېگىر قۇللار قوزغىلىڭىنىڭ پارتلىشى 1789-

يىلى، فرانسيه زور ئىنقىلاۋى پارتلىدى. فرانسيه بۇرژۇئا ئىنقىلاۋىنىڭ تەسىرى ئارقىسىدا، ھايىتى ئارىلىدىكى ئەركىن رەڭلىك ئىرقلار ئالدى بىلەن ھەركەتكە كېلىپ، "كىشىلىك ھوقۇقى خىتاپنامىسى" دىن پايدىلىنىپ، سىياسى جەھەتتە ۋە ئىقتىسادىي جەھەتتە باراۋەرلىك ھوقۇقىنى قولغا كەلتۈرمەكچى بولدى. ئارالدىكى چوڭ ئىكىنزارلىق ئىگىلىرى فرانسيه ئىنقىلاۋىغا دۈشمەنلىك بىلەن قاراپ، ئۇزىنىڭ ئىمتىيازلىق سىنىپ مەنپەئەتىنى ۋە قۇللۇق تۈزۈمىنى قوغداپ قېلىشقا ھەمدە پۈرسەتتىن پايدىلىنىپ مۇستەملىكىلەرگە تولۇق ھوكۇمرانلىق قىلىش ھوقۇقىنى تارتىۋېلىشقا ئۇرۇندى. 1790-يىلى، ئارالدا ئەركىن رەڭلىك ئىرقتىكىلەر رەھبەرلىك قىلغان، ئاق تەنلىكلەر بىلەن تەڭ-باراۋەرلىكنى قولغا كەلتۈرۈشنى مەقسەت قىلغان تۇنجى قوراللىق قوزغىلاڭ پارتلىدى. قوزغىلاڭچىلار يەككە-يىگانە ئېلىپ بېرىلغانلىقتىن، ناھايىتى تېزلا باستۇرۇۋېتىلدى.

بۇ قېتىمقى قوزغىلاڭ فرانسيه ئاساسىي قانۇن تۈزگۈچى يىغىنىنى مۇستەملىكىلەر مەسلىسىگە دىققەت قىلمايدىغان قىلىپ قويدى، 1791-يىل 5-ئايدا، فرانسيه ئاساسىي قانۇن تۈزگۈچى يىغىنى پەرمان چىقىرىپ ئەركىن رەڭلىك ئىرقىتىكىلەر بىلەن ئاق تەنلىكلەرنىڭ سىياسى جەھەتتە باراۋەر ئىكەنلىگىنى ئېلان قىلدى. لېكىن ئىنتايىن ئاز سانىدىكى كىشىلەرگىلا مەنپەئەت يەتكۈزىدىغان بۇ يېڭى پەرمانمۇ مۇستەملىكىلەردىكى ئاق تەنلىك ئىمتىيازلىق سىنىپلارنىڭ قەتئىي قارشىلىغىغا ئۇچرىدى.

1791-يىلى، ئارالنىڭ شىمالىي قىسمىدىكى تۈزلەڭلىكلەردىكى قۇللار داغدۇغىلىق قوزغىلاڭ كوتەردى. زور ئىركۇمدىكى قاچقۇن نېگىر قۇللار كۆرەشكە قاتناشتى. ئۇلار دۈشمەنلىرىنى چېلىشىپ،

"قۇل بولغاندىن ئۆلۈم ئەلا!" دەپ ناخشا ئېيتىشتى، كوفې ۋە شېكەر قومۇشى ئىكىنزار-لىقلىرىنى كويدۇرۇپ، ئاق تەنلىك ئىكىنزارلىق ئىگىلىرىنى ئوتتۇرا تاشلاپ كويدۇردى. كۇرەشتە ئاتاقلىق نېگىرلار يولباشچىسى توسسېن لۇۋېرتيۇر (1743 — 1803) يېتىشىپ چىقتى. توسسېن ئەسلىدە قۇلدىن كېلىپ چىققان هارۋىكەش ئىدى. دەسلەپ قوزغىلاڭ كوتەرگەندە ئاران 600 ئادەم بار ئىدى، بۇ قوشۇن ناھايىتى

توسسېن لۇۋېرتيۇر

تېز تەرەققى قىلىپ 4 مىڭ كىشىگە يېتىپ، كۇرەشتە چىنىقىپ قاتتىق ئىنتىزامغا ئىگە، يېڭىلمەس بىر ئىنقىلاۋىي قوشۇن بولۇپ يېتىشىپ چىقتى. بارغانسېرى كوپ نېگىر قۇللار قوزغىلاڭچىلار قوشۇنىغا قاتنىشىپ، ئەركىن رەڭلىك ئىرقتىكىلەر رەھبەرلىك قىلغان، ئەر-كىنلىكنى قولغا كەلتۈرۈش كۇرىشىنى كېڭەيتىپ، پۈتكۈل نېگىرلارنى قۇل قىلىش تۈزۈمىنى پاچاقلاپ تاشلايدىغان كورەشكە ئايلاندۇردى.

1793 - يىلى، ئىسپانىيە مۇستەملىكىچى قوشۇنى فرانسىيىگە قاراشلىق سېن - دومىنگو ئارىلىنىڭ داۋالغۇپ تۇرغان ۋەزىيىتىدىن پايدىلىنىپ، توپىلاڭدا توقاچ ئوغرىلاپ، ئارالنىڭ شەرقىي قىسمىدىن ھۇجۇم قىلىپ كىردى. ھايتىدىكى ئاق تەنلىك ئىكىنزارلىق ئىگىلىرى

یامایکادىكى ئەنگلیيە مۇستەملىكىچىلىرى بىلەن تىل بىرىكتۈرۈپ، ئەنگلیيە مۇستەملىكىچى قوشۇنىنى باشلاپ كېلىپ نېگىر قۇللار قوزغىلىڭىنى باستۇردى. ھايتىنىڭ مۇستەقىللىق-ئازاتلىق كۈرىشى گىرەلىشىپ كەتكەن مۇرەككەپ ۋەزىيەتكە دۇچ كەلدى. نېگىر قۇللار قوزغىلىڭىنىڭ زەربىسى ئارقىسىدا، فرانسىيە بۇرژۇئازىيىسى ئىچىدىكى ئەڭ رادىكال بولغان ياكۇبىنچىلار 1794-يىل 2-ئايىنىڭ 4-كۈنى مۇستەملىكىلەردىكى قۇللۇق تۈزۈمىنى بىكار قىلىش توغرىسىدىكى پەرماننى ماقۇللىدى. بۇ پەرماندا سېن-دومىنگو ئارىلىدىكى كەڭ نېگىرلارنىڭ فرانسىيە جۇمھۇرىيىتى تەرەپتە تۇرۇپ، ئىسپانىيە، ئەنگلیيە تاجاۋۇزچىلىرىغا قارشى تۇرۇشى چاقىرىق قىلىندى. تۇسسېن لۇۋېرتيۇر رەھبەرلىك قىلغان قوزغىلاڭچىلار قوشۇنى قەھرىمانلارچە جەڭ قىلىپ، ئىسپانىيە مۇستەملىكىچى قوشۇنىنى مەغلۇپ قىلدى، ئەنگلیيە تاجاۋۇزچىلىرىنى ھەيدەپ چىقاردى، ئارالنىڭ شەرقىي قىسمىدىكى ئىسلىدە ئىسپانىيەگە قاراشلىق مۇستەملىكىدىكى نېگىر قۇللارنى ئازات قىلدى، رەڭلىك ئىرقتىكى يۇقۇرى قاتلام بايلار تەبىقىسىنىڭ توپىلىڭىنى باستۇرۇپ، پۈتۈن ئارالنى بىرلىككە كەلتۈردى.

1801-يىل 7-ئايدا، سېن-دومىنگو ئارىلىدا ئاساسىي قانۇن تۈزگۈچى يىغىن چاقىرىلىپ، قۇللۇق تۈزۈمى بىكار قىلىنغان يېڭى ئاساسىي قانۇن تۈزۈلدى. تۇسسېن لۇۋېرتيۇر ئومۇرلۈك باش ۋالى بولۇپ سايلاندى. سېن-دومىنگو ئارىلى شەكىل جەھەتتە فرانسىيەگە بولغان تەۋەلىك مۇناسىۋىتىنى ساقلاپ قالدى.

ھايتى دولىتىنىڭ مۇستەقىل بولۇشى لېكىن، ھاكىمىيەتنى ئەمدىلا قولغا ئالغان فرانسىيە چوڭ بۇرژۇئازىيىسى سېن-دومىنگو

ئارىلىدىكى نېگىر قۇللار ئىنقىلاۋىغا ئىتتىيىن ئوچمەنلىك بىلەن قاردى، ئۇلار سېن-دومىنگونىڭ ئاساسىي قانۇنىنى تەستىقلاشنى رەت قىلدى. ياۋروپادا زورلۇق-زومبۇلۇق قىلمۇاتقان ناپولېون بۇ ئارالدىكى قوللۇق تۈزۈمىنى قوراللىق كۈچكە تايىنىپ ئەسلىگە كەلتۈرمەكچى بولدى ھەمدە ئامېرىكا قىتئەسىدە فرانسىيىنىڭ چوڭ مۇستەملىكە ئىمپېرىيىسىنى قايتىدىن قۇرماقچى بولدى. 1802-يىلى، ئۇ گېنىرال لېكلېركنى 20 مىڭ كىشىلىك خىل قوشۇن، 50 نەچچە ئۇرۇش پاراخودى بىلەن، سېن-دومىنگوغا جازا يۈرۈشى قىلىشقا ئەۋەتتى. تۈسسېن پۈتۈن ئارالدىكى خەلقىگە يېتەكچىلىك قىلىپ كۆچلۈك دۈشمەنگە قارشى پىداكارلىق بىلەن جەڭ قىلىپ، دۈشمەنگە قاخشاتقۇچ زەربە بەرگەندىن كېيىن، دولەتنىڭ ئىچكىرىسىدىكى جايلارغا چېكىنىپ كۆرەشنى قەتئى داۋاملاشتۇردى. لېكلېرك ئۇزدىنىڭ جەڭ مەيدانىدا تېزدىن غەلبە قىلالمايدىغانلىغىغا كوزى يەتكەندىن كېيىن، يالغاندىن تېچلىق سوھبىتى ئوتكۈزۈش بانىسى بىلەن، تۈسسېننى يېغىنغا ئالداپ ئەكېلىۋېلىپ، ۋەدىسىگە ۋاپا قىلماي ئۇنى تۈتۈپ قالدى. تۈسسېن فرانسىيىگە يالاپ كېتىلدى، 1803-يىل 4-ئايدا تۈرمىدە ئولدى.

دۈشمەننىڭ رەزىل قىلمىشى شۇنىڭدەك ئەركىن نېگىرلارنى قايتىدىن قۇل قىلىشقا ئۇرۇنۇشتەك جىنايى سۈيقەستى سېن-دومىنگو خەلقىنى ئولگىچە قارشىلىق كورسىتىشكە قەسەمىيات قىلدۇردى. ئارالنىڭ ھەممە يېردە تاجاۋۇزچىلارغا قارشى پارتىزانلىق ئۇرۇشى قانات يېيىپ كەتتى. نېگىرلارنىڭ قان كېچىپ كۆرەش قىلىشى، ئىسىق بەلۋاغنىڭ سېرىق قىزىتما كېسىلى ناپولېوننىڭ تاجاۋۇزچى قوشۇنلىرىنى بىرنەچچە ھەپتىلىق جەڭدە مىسلىسز زور زىيانغا ئۇچراتتى.

1803 ـ يىل 11 ـ ئايدا نېگىرلار قوشۇنى فرانسىيە قوشۇنلىرىنىڭ ئارالدىكى ئەڭ ئاخىرقى قورغىنىنى ئالدى. يېڭىلگەن تاجاۋۇزچى قوشۇنلارنىڭ قالدۇق ئەسكەرلىرىدىن 8 مىڭ كىشى دېڭىز ئارقىلىق قېچىپ كەتتى، ئۇلار فرانسىيىنىڭ كۆچلۈك دۈشمىنى بولغان ئەنگلىيە دېڭىز ئارمىيىسى تەرىپىدىن تۇتۇپ كېتىلدى. ناپولېون سېن ـ دومىنگوغا ئالدى ـ كەينى بولۇپ 60 مىڭ كىشىلىك قوشۇن ئەۋەتتى، ئاخىرى پۈتۈن ئارمىيىسى بىلەن گۈمران بولۇشتەك شەرمەندە ئاقىۋەتكە قالدى، سېن ـ دومىنگونى بوي سۇندۇرۇش پىلانى ئۇزۇل ـ كېسىل بەربات بولدى.

بىرىنچى بولۇپ مۇستەملىكىچىلىك ھوكۇمرانلىغىدىن قۇتۇلغان ۋە قوللۇق تۇزۇم بىكار قىلىنغان يېڭى دولەت 1804 ـ يىل 1 ـ ئايىنىڭ 1 ـ كۈنى سېن ـ دومىنگو ئارىلىدا ئوز مۇستەقىللىغىنى ئېلان قىلدى①. بۇ يېڭى نېگىرلار دولىتى سېن ـ دومىنگو ئارىلىنىڭ ھىندىستان تىلىدىكى "ھايتى" (كوپ تاغلىق جاي دېگەن مەنىدە) دېگەن نامىنى ئوزىنىڭ دولەت نامى قىلدى.

ھايتىدىكى نېگىر قوللارنىڭ ئوز ئازاتلىغىنى قولغا كەلتۈرۈش كۈرىشى مۇستەملىكىچىلىككە قارشى تۈرۈش بىلەن چەتئەل مۇداخىلە ـ

---

① ھايتى مۇستەقىللىق ئېلان قىلغان چاغدا، سېن ـ دومىنگو ئارىلىنىڭ شەرقىي قىسمىدىكى ئەسلىدە ئىسپانىيەگە تەۋە بولغان مۇستەملىكە يەنىلا فرانسىيە ئىستىلاچى قوشۇنلىرىنىڭ قولىدا ئىدى. 1808 ـ يىل فرانسىيە قوشۇنلىرى چېكىنگەندىن كېيىن، ئىسپانىيە مۇستەملىكىچىلىرى ئۇنى قايتىدىن بېسىۋالدى. 1822 ـ يىلى، ھايتى ئارالنىڭ شەرقىي قىسمىنى ئوز ھوكۇمرانلىغىغا ئالدى. 1844 ـ يىلى ئارالنىڭ شەرقىي قىسمىي مۇستەقىللىق ئېلان قىلىپ، دومىنىكا جۇمھۇرىيىتىنى قۇردى.

چلىرىگە قارشى تۇرۇش كۆرىشىنى زىج بىرلەشتۇرۇپ، قۇللارنىڭ ئۇزىنى ئۇزى ئازات قىلىشى ئۈچۈن شانلىق ئۇلگە تىكلەپ بەردى. بۇ ئۇلۇغ تارىخىي توھپە لاتىن ئامېرىكىسىدىكى ھەرقايسى مۇستەملىكىلەرنىڭ مۇستەقىللىق، ئەركىنلىكنى قولغا كەلتۈرۈش كۆرىشىگە ئىلھام بەردى، پۈتكۈل لاتىن ئامېرىكىسىدىكى مۇستەملىكە تۈزۈمى ۋە قوللۇق تۈزۈمىنىڭ ئۈزۈل-كېسىل بەربات بولۇشىنىڭ تۈنجى ماتەم سىگنالىنى چالدى.

3-بولۇم ئىسپانىيەنىڭ ئامېرىكا قىتئەسىدىكى مۇستەملىكىلىرىدىكى مۇستەقىللىق-ئازاتلىق ئۇرۇشى (1810—1826-يىللار)

ئىسپانىيە مۇستەملىكە ھوكۇمرانلىغى كىرىزىسىنىڭ چوڭقۇرلىشىشى ئىسپانىيەنىڭ ئامېرىكا قىتئەسىدە قۇرغان مۇستەملىكە ئىمپېرىيىسى شىمالىي ئامېرىكىنىڭ كەڭ رايونلىرىنى، ئوتتۇرا ئامېرىكىنى شۇنىڭدەك برازىلىيەدىن باشقا پۈتكۈل جەنۇبىي ئامېرىكا قۇرۇقلۇغىنى دېگۈدەك ئۆز ئىچىگە ئالاتتى. كولۇمبىيە ئىنتايىن كەڭ بۇ مۇستەملىكە ئىمپېرىيىسى 4 باش ۋالى باشقۇرىدىغان رايونغا بولۇنگەن ئىدى: يېڭى ئىسپانىيە (بۈگۈنكى مىكسىكا، ئوتتۇرا ئامېرىكا، كۇبا بىلەن ھازىرقى ئامېرىكىنىڭ غەربىي جەنۇبىي قىسمى قاتارلىق كەڭ رايونلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ)؛ پېرۇ (بۈگۈنكى پېرۇ بىلەن چىلىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ)؛ يېڭى گرېنادا (بۈگۈنكى كولۇمـ

بىيە، ۋېنېسۇئېلا، ئېكۇادورنى ئوز ئىچىگە ئالىدۇ)؛ لاپلاتا (بۇگۇنكى ئارگېنتىنا، پاراگۋاي، بولۇۋيە، ئۇرۇگۋاينى ئوز ئىچىگە ئالىدۇ)؛ ئۇلاردا "بولۇپ ھوكۇمرانلىق قىلىش"تەك مۇستەبىت ھوكۇمرانلىق يۈرگۈزۈلگەن ئىدى.

مۇستەقىللىق ئۇرۇشىنىڭ ھارپىسىدا، مۇستەملىكىلەردىكى 15 مىليون ئاھالە ئىچىدىكى تەخمىنەن 7 مىليون 500 مىڭ ھىندىان ۋە 780 مىڭ نېگىر يەنى ئومۇمى ئاھالىنىڭ يېرىمىنى تەشكىل قىلغان خەلق قىلچە ھوقۇقسىز، ئېزىلىش ۋە ئېكسپلاتاتسىيە قىلىنىشتەك ئورۇندا تۇراتتى. ھەر خىل شالغۇت ئىرقتىكى تەخمىنەن 5 مىليوندىن كوپرەك كىشى يەنى ئومۇمى ئاھالىنىڭ ئۇچتىن بىرى، نامدا "ئەركىن كىشىلەر" دەپ ئاتالسىمۇ، ئەمىلىيەتتە، سىياسى ھوقۇقتىن مەھرۇم ئىدى، ئۇلارنىڭ ئىقتىسادىي ئورنى توۋەن ئىدى، ئۇلار مۇستەملىكىلەردىكى ئۇششاق تىجارەتچىلەر، قول سانائەتچىلەر، شەھەر كەمبەغەللىرى ۋە ئەركىن دېخانلار ئىدى، ئۇلار شەھەر ۋە يېزا ئۇششاق بۇرژۇئازىيەسىنىڭ ئاساسىي قوشۇنى ئىدى. ئامېرىكا قىتئەسىدە توغۇلغان ئىسپانىيەلىكلەر يەنى يەرلىك ئاق تەنلىكلەر تەخمىنەن 3 مىليوندىن ئارتۇق بولۇپ، ئومۇمى ئاھالىنىڭ بەشتىن بىر قىسمىنى تەشكىل قىلاتتى، بۇنىڭ ئىچىدە ھالىلق تەبىقىلەر مۇستەملىكىلەردىكى يەر مۇلكىنىڭ كوپ قىسمىنى ئىگىلىگەن ئىدى. يەرلىك ئاق تەنلىكلەر ئاتاقنا ئىسپانىيەلىكلەر بىلەن تامامەن باراۋەر بولسىمۇ، ئەمىلىيەتتە مۇستەملىكىلەردىكى سىياسى، ئىقتىسادىي، ھەربى، دىنىي جەمىيەت جەھەتلەردىكى بارلىق يۇقۇرى مەنسەپلەر-دىن سىقىپ چىقىرىلغان ئىدى. مۇستەملىكە دەۋرىدىكى 170 مۇستەم-لىكىنىڭ باش ۋالىسى ئىچىدە ئاران 4 لا يەرلىك ئاق تەنلىك بار

ئىدى. مۇستەملىكىچى دولەتتە تۇغۇلغان ئىسپانىيەلىكلەر يەنى يېرىم ئاراللىقلار ئاران 300 مىڭ كىشى بولۇپ، ئۇلارنىڭ تولىسى ئىسپانىيە مۇستەملىكىلەرگە ھوكۇمرانلىق قىلىشقا ئەۋەتكەن يۇقۇرى دەرىجىلىك بىيۇروكىرات ھوكۇمران تەبىقە ئىدى، ئۇلار مۇستەملىكىلەرنىڭ سىياسى، ئىقتىسادىي ۋە دىنىي جەمئىيەت ئىشلىرىنى مونوپولىيە قىلىۋالغان ئىدى. مۇستەملىكىلەردىكى ھەرقايسى سىنىپلار ئوتتۇرىسىدا، ھەر خىل تەنلىك ئاھالە ئوتتۇرىسىدا چوڭقۇر قارىمۇ-قارشىلىق ۋە زىددىيەت بار ئىدى. 18-ئەسىرنىڭ ئاخىرقى يېللىرىدا، كۇندىن-كۇنگە زاۋالغا يۈز تۇتقان ۋە چىرىكلىشىپ كېتىۋاتقان ئىسپانىيە ياۋروپادىكى بىر قاتار ئۇرۇشلارغا سوزۇپ كىرىلىدى، ئۇنىڭ دولەت غەزنىسى قۇرۇپ كەتتى، ئۇلار مۇستەملىكىلەرگە بولغان ئىقتىسادىي زۇلۇمنى ئۇزلۇكسىز جىددىلەشتۈردى، مۇستەملىكىلەردىكى خەلقنىڭ مۇستەملىكىچى دولەتلەرنىڭ مۇستەملىكىچىلىك ھوكۇمرانلىغىغا بولغان نارازىلىغىنى تېخىمۇ كۈچەيتۈەتتى. يەرلىك ئاق تەنلىكلەرنىڭ ھالىنى تەبىقىلىرىدە مۇستەملىكە تۇزۇمىنى ئۇزۇل-كېسىل ئىسلاھ قىلىش سادالىرى ياڭرىدى.

18-ئەسىرنىڭ كېيىنكى يېرىمىدىن بۇيان، لاتىن ئامېرىكىسىدىكى مۇستەملىكىلەرنىڭ ئىقتىسادىدا خېلى زور تەرەققىياتلار بولدى. مېكسىكىنىڭ كۈمۈش مەھسۇلاتى بىر ئەسىر ئىچىدە 4 ھەسسە ئاشتى. 19-ئەسىرنىڭ دەسلەپكى مەزگىلىدە مېكسىكىنىڭ ھەر يىلى ئېكسپورت قىلغان كۈمۈشى شۇ ۋاقىتتا ياۋروپادىكى بارلىق كۈمۈش كانلىرىنىڭ مەھسۇلاتىنىڭ 10 ھەسسىسىگە تەڭ كېلەتتى. يېنىڭ سانائىتى، مەسىلەن، كونچىلىك، توقۇمچىلىق، پار-پۇر ئەسۋاپلار، تومۇر سايمانلار، ياغاچ سايمانلار، ئاتنىڭ ئىگەر-جابدۇقلىرى ۋە

شۇنىڭغا ئوخشاشلارنى ئىشلەيدىغان سانائەتلەر ياكى قول سانائەت ئىشخانىلىرىمۇ قۇرۇلۇشقا باشلىدى. يېزا ئىگىلىگى بىلەن چارۋىچىلىق راۋاجلاندى. مېكسىكىنىڭ يېزا ئىگىلىك مەھسۇلاتلىرىنىڭ ئومۇمى مەھسۇلات قىممىتى ئۇ يەردىكى چىقىدىغان ئالتۇن، كۈمۈشنىڭ قىممىتىدىن ئېشىپ كەتتى. جەنۇبىي ئامېرىكىدىكى ئارگېنتىنا رايونىدا گوش، تېرە ۋە يۇڭ سانائىتى ناھايىتى زور دەرىجىدە راۋاجلاندى، 1787 ـ يىلى تۇنجى گوش سۇرلەش ئىشخانىسى قۇرۇلدى. ئامېرىكا قىتئەسىنىڭ ئىسپانىيەگە تەۋە قىسمىدا ئىنچىكە بازارلار كېڭەيدى، تاۋار ۋە پۇل مۇناسىۋەتلىرى راۋاجلاندى ھەمدە شۇ جايىنىڭ دەسلەپكى مەزگىلدىكى سودا بۇرژۇئازىيىسى مەيدانغا كەلدى. ئىگىلىكىنىڭ راۋاجلىنىشىغا ئەگىشىپ، ئىسپانىيەنىڭ ئامېرىكا قىتئەسىدىكى مۇستەملىكىلىرىدىكى خەلقنىڭ مۇستەملىكىچى دولەتنىڭ سودا مونوپولىيە تۈزۈمى قاتارلىق قاتمۇقات قامالى ۋە چەكلىمىسىگە بولغان ئوچمەنلىگى بارغانسېرى كۈچەيدى.

18 ـ ئەسىرنىڭ ئاخىرىدىكى فرانسىيە بۇرژۇئا ئىنقىلاۋى ۋە 19 ـ ئەسىرنىڭ دەسلەپكى مەزگىللىرىدە ناپولېئونىنىڭ ياۋروپادا قوزغىغان ئۇرۇشلىرى تۈپەيلىدىن كېلىپ چىققان سىياسى جەھەتتىكى غايەت زور داۋالغۇش نەتىجىسىدە، ئىسپانىيەنىڭ ئامېرىكا قىتئەسىدىكى مۇستەملىكىلەر بىلەن بولغان ئالاقىسى ئۈزۈلۈپ قالدى، مۇستەملىكىلەرنىڭ سودىسى بىر مەھەل تامامەن پالەچ ھالەتكە چۈشۈپ قالاي دەپ قالدى. مۇستەملىكىلەردىكى خەلق سودا مونوپولىيە تۈزۈمىنى ئەمەلدىن قالدۇرۇپ، باشقا دولەتلەر بىلەن ئەركىن سودا قىلىش ھوقۇقىغا ئېرىشىشنى جىددى تەلەپ قىلدى. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، ئەنگلىيە مۇستەملىكىلىرى پۈرسەتتىن پايدىلىنىپ

جەنۇبىي ئامېرىكىغا تاجاۋۇز قىلىپ، زەمبىرەكلىك پاراخوت ۋە ئەتكەسچىلىك سودىسى ئارقىلىق ئىسپانىيە ئامېرىكىسىنىڭ سودا پورتلىرىنى زورلۇق بىلەن ئېچىپ، ئەنگلىيە ماللىرىنىڭ چەتئەلدىكى بازىرىنى كېڭەيتتى.

1805 ـ يىلى ئىسپانىيىنىڭ پاراخوتلىرى دېگىز ئۇرۇشىدا ئەنگلىيە تەرىپىدىن ئۇزۇل ـ كېسىل تارمار قىلىندى. ئەنگلىيە پاراخوتلىرى لاتىن ئامېرىكىسىنىڭ دېگىز بويلىرىدا قىلچە توسالغۇسىز ئايلىنىپ يۈرىدىغان بولدى. لاتىن ئامېرىكىسىدىكى مۇستەملىكىلەردىكى خەلقنىڭ مۇستەقىللىق، ئەركىنلىكىنى قولغا كەلتۈرۈش يولىدىكى كۈرەشلىرى، ياۋروپادىكى كۈچلۈك كاپىتالىستىك دولەتلەرنىڭ ئەركىن سودىسىنىڭ سىڭىپ كىرىپ تەسىر كورسىتىشى ئىسپانىيىنىڭ ئامېرىكا قىتئەسىدىكى مۇستەملىكە سىستېمىسىنى پارچىلاشقا باشلىدى.

ئىسپانىيە ئامېرىكىسىدا مۇستەقىللىق ئۇرۇشىنىڭ پارتلىشى

1808 ـ يىلى، ناپولېون ئەسكەر ئەۋەتىپ ئىسپانىيىگە تاجاۋۇز قىلىپ كىرىپ، ئىسپانىيە پادىشاسى فېردىناند VII نى قاماقتا ئېلىپ، بۇ دولەتنى فرانسىيىنىڭ نەيزىسىنىڭ ھوكۇمرانلىغىغا ئالدى. شۇنىڭ بىلەن، ئىسپانىيىدە مەملىكەت بويىچە قوزغىلاڭ كوتىرىلىپ، فرانسىيە ئىشغالىيەتچىلىرىگە قارشى 6 يىل داۋام قىلغان مۇستەقىللىق ئۇرۇشى (1808 ـــ 1814 ـ يىللار) باشلاندى. ئىسپانىيىدە مۇشۇنىڭدىن باشلانغان "تىللاردا داستان بولغۇدەك كۈرەشلەر" "ھازىرقى زامان تارىخىدا كىشىنى ئەڭ ھاياجانلاندۇرىدىغان، ئەڭ تەربىيەۋى ئەھمىيەتلىك بىر باب"① ھىساپلىنىدۇ. فرانسىيىنىڭ تاجاۋۇز قىلىپ

① ماركس. «ئىنقىلاۋىي ئىسپانىيە». «ماركس ـ ئېنگېلس ئەسەرلىرى»، خەنزۇچە نەشرى، 10 ـ توم، 464 ـ بەت.

كىرىشى بىلەن پۈتكۈل مۇستەملىكىچىلىك بىيۇروكىراتلار پالەچ هالەتكە چۈشۈپ قېلىشقا ۋە قالايمىقانلىشىشقا باشلىدى. مۇستەملىكىلەرنىڭ بەزى مەركىزىي شەھەرلىرىدىكى يەرلىك ئاق تەنلىكىلەرنىڭ مۇستەقىلچىلىرى يېڭى كۈرەشنى باشلىۋەتتى. 1809 - يىلى، چۈكىساكا (بولۇۋىيە)، كىتو (ئېكۋادور)، بالىيادولىت (مېكسىكا) قاتارلىق شەھەرلەردە، يەرلىك ئاق تەنلىك مۇستەقىلچىلار يەرلىك خاراكتېرلىق قوزغىلاڭلارنى كوتىرىپ، ئىسپانىيە ئەمەلدارلىرىنى قوغلاپ چىقىرىپ، مۇستەملىكىلەر ئاپتونومىيە هوقۇقىنى قولغا كەلتۈرمەكچى بولغان بولسىمۇ، لېكىن مۇۋەپپەقىيەت قازىنالمىدى. 1810 - يىلى، فرانسىيە تاجاۋۇزچى قوشۇنلىرى ئىسپانىيىنى پۈتۈنلەي دىگۈدەك بېسىۋالدى، ئىسپانىيىنىڭ مەركىزىي هاكىمىيىتى ئەملىيەتتە يوقالدى. مۇشۇنداق يېڭى ۋەزىيەت ئاستىدا، ئىسپانىيەنىڭ ئامېرىكا قىتئەسىدىكى مۇستەملىكىلىرىدىكى يەرلىك ئاق تەنلىك مۇستەقىلچىلار ھەممە يەردە فرانسىيە مۇداخىلىچىلىرىغا قارشى تۇرۇش ۋە ئىسپانىيىنىڭ قانۇنىي ئەنئەنىسىنى قوغداش بايرىغىنى كوتىرىۋېلىپ، ئىسپانىيىنىڭ باش ۋالىسىنى ۋە مۇستەملىكىچى ئەمەلدارلىرىنى قوغلاپ چىقىرىپ، ئىنقىلاۋىي شەھەرلىك پارلامېنت ۋە ۋاقىتلىق ئىنقىلاۋىي هاكىمىيەت قۇردى. يېڭى ئىسپانىيەدىن تارتىپ لاپلاتاغىچە بولغان كەڭ زېمىندا، نۇرغۇن چوڭ شەھەرلەردە قوراللىق قوزغىلاڭ پارتلىدى.

ئىسپانىيە ئامېرىكىسىدىكى مۇستەملىكىلەرنىڭ مۇستەقىللىق ئۇرۇشى 3 چوڭ مەركىزىي رايونغا بولىنىدۇ:

جەنۇبىي ئامېرىكىنىڭ شىمالىي رايونلىرىدىكى مۇستەقىللىق ئۇرۇشى جەنۇبىي ئامېرىكا قۇرۇقلۇغىنىڭ شىمالىدىكى يېڭى

گرىنادا رايونى قورالـلىق كۆرەش ئەڭ بۈرۈن باشلانـغان، كۆرەش ئەڭ كەسكىن بولغان بىر رايون بولدى. بۇ رايوندا بولۇپمۇ ۋېنېسۇئېلادا مۇستەملىكە خەلقـلىرى ئۇزىـنىڭ مۇستەقىللىق ۋە ئازاتلىغىنى قولغا كەلتۈرۈش ئۈچۈن ئىسپانىيە مۇستەملىكىچىلىرىگە قارشى ئۇزاق مۇددەت قايتا-قايتا ئېلىشتى.

ۋېنېسۇئېلا كارايـىپ دېڭىزىنىڭ بويـىغا جايلاشـقان بولۇپ، ئۇ باشقا مۇستەملىكىلەرگە قارىغاندا ياۋروپاغا يېقىن ئىدى. 18-ئەسىر-نىڭ ئاخىرلىرىدا، ئامېرىكا مۇستەقىللىق ئىنقىلاۋىي ۋە فرانسىيە زور ئىنقىلاۋىـنىڭ ئىدىيـىسى بۇ يەرگە يېتـىپ كەلـدى، فرانسىيـىنىڭ «كىشىلىك ھوقۇقى خىتاپنامـىسى» مەخپـى بېسىلدى، شۇڭلاشـقا بۇ رايوندىكى يەرلىك ئاق تەنلىك مۇستەقىلچـىلار ناھايـىتى بۈرۈنـلا سـىياسى يوشۇرۇن پائالىيەتـلەرنى ئېلىپ باردى. ۋېنېسـۇئېلاـلىق مىراندا (1750—1816) فرانسىيە زور ئىنقىلاۋىغا قاتناشتى، ياۋرو-پادا ئىسـپانىيـىگە قارشى ئۇزاق مۇددەت مەخپـى پائالىيەت ئېلىـپ باردى. 1806-يىـلى، ئۇ چەتئەـلـدە بىر يىراقـتا يۇرۇش قىلـىش قوشۇنى ئۈيۈشتۇرۇپ، ۋېنېسۇئېلا دېڭىز قىرغىغىغا تۈيۇقسىز ھۇجۇم قىلىپ قۇرۇقلۇققا چىقتى. بۇ ئىش دولەت ئىچىدىكى خەلق ئاممىسـى-دىن ئايرىلغان ھالدا ئېلىپ بېرىلغاچقا شۇ زاماتلا دىگۈدەك مەغلۇپ بولدى.

1810-يىل 4-ئايدا، ۋېنېسۇئېلانىڭ پايتەختى كاراكاس شەھـ-رىگە فرانسىيىنىڭ ئىسپانىيىنى بېسىۋالغانلىغى توغرىسىدىكى خەۋەر يېتىپ كەلگەندىن كېيىن، شەھەردە توپىلاڭ كوتىرىلـدى. يەرلـىك ئاق تەنلىك مۇستەقىلچىلار ئىسپانىيىنىڭ مۇستەملىكىچى ئەمەلـدار-لىرىنى قوغلاپ چىقىرىپ، يېڭـى شەھەرلـىك ھـوكۇمەت قۇردى ۋە

ئەدلىيە ئورگانلىرىنى ئۆزگەرتىپ تەشكىل قىلدى. باشقا ئولكىلەرمۇ ئۇنىڭغا تەرەپ-تەرەپتىن ئاۋاز قوشتى. رادىكال مۇستەقىلچىلار "ۆەتەنپەرۋەرلەر جەمىيتى"نى تەشكىل قىلىپ، دەرھال ۋېنېسۇئېلادا مۇستەقىللىق جاكالاشنى قەتئى تەلەپ قىلدى. 1811-يىلىنىڭ ئاخىرىدا، ۋېنېسۇئېلا بىرلەشمە ئولكىلىرى پارلامېنتنى چاقىردى. "ۆەتەنپەرۋەرلەر جەمىيتى" ۆەكىللىگەندىكى مۇستەقىلچىلار بىلەن ئىسپانىيە بىلەن مۇرەسسە قىلىشنى تەشەببۇس قىلغۇچى مۇتەئەسسىپلەر پارلامېنت ئىچىدە جىددى كۆرەش ئېلىپ باردى. ئاخىرى كەڭ ئاممىنىڭ بېسىمى ئاستىدا، پارلامېنت ۋېنېسۇئېلانى مۇستەقىل قوشما ئىشتاتلار جۇمھۇرىيىتى دەپ ئېلان قىلىپ، مىراندا باشچىلىغىدىكى يېڭى ھوكۈمەتنى تەشكىل قىلدى ھەمدە ئاساسىي قانۇن تۈزدى. ئاساسىي قانۇندا ئاساسىي دېموكراتىك ئەركىنلىكىكە كاپالەتلىك قىلىنىدىغانلىقى، فېدواللىق ھاشار، ئاقسۆڭەكلەر ئۇنۇڭانى ۋە دىنىي جەمىيەتنىڭ ئىمتىيازلىرى بىكار قىلىنىدىغانلىقى، قۇل سېتىش مەنئى قىلىنىدىغانلىقى، ھىندىنانلار ۋە شالغۇتلارنىڭ ھوقۇق جەھەتتە ئاق تەنلىكلەر بىلەن باراۋەر بولىدىغانلىقى بەلگىلەندى. ۋېنېسۇئېلاغا خوشنا بولغان كولۇمبىيىنىڭ ئىنقىلابىي ۋەزىيىتىمۇ ئاساسىي جەھەتتىن ۋېنېسۇئېلاغا ئوخشاش بولۇپ، ئۇ يەردىمۇ ئىنقىلابىي ھاكىمىيەت قۇرۇلدى.

لېكىن، جۇمھۇرىيەت ھاكىمىيىتى تېخى دىگەندەك مۇستەھكەملىنىپ كېتەلمىگەن ۋە ئىنقىلابىي سەپنىڭ ئىچكى قىسمىدىكى تالاش-تارتىش بېسقمىغان چاغدا، كارايىپ دېڭىزىنىڭ بويلىرىدىكى جايلارنى بېسىپ ياتقان ئىسپانىيە مۇستەملىكىچى قوشۇنلىرى كاتولىك دىنىدىكى تىرىلدۇرگۈچى كۈچلەر بىلەن تىل بىرىكتۈرۈپ،

جۇمھۇرىيەتكە شددەت بىلەن يېپىلدى. 1812 ـ يىلى، ۋېنىسۇئېلانىڭ تۇنجى جۇمھۇرىيىتى مەغلۇپ بولدى، ئىنقىلاۋىي خەلق قانىلىق قىرغىنچىلىققا ئۇچرىدى.

تۇنجى جۇمھۇرىيەتنىڭ رەھبەرلىرىدىن بىرى بولغان سىمون بولىۋار (1783 ــ 1830 ـ يىل) يەرلىك ئاق تەنلىك كاتىتا باي ئائىلىسىدىن كېلىپ چىققان بولۇپ، ياش ۋاقىتىدا ياۋروپادا ئوقۇپ، فرانسىيە زور ئىنقىلاۋىنىڭ ئىدىيىۋى تەسىرىگە ئۇچرىغان. ئۇ مەغلۇبىيەتتىن: ئىنقىلاۋىي ئۇرۇشتا ھۇجۇم قىلىش شەرت، دېگەن

سىمون بولىۋار

ساۋاقنى يەكۈنلەپ چىقتى. 1813 ـ يىلى، ئۇ نەچچە يۈز كىشىلىك ئازاتلىق ئارمىيىنى باشلاپ قايتىدىن كۈرەشنى باشلىۋەتتى ھەمدە "لەنىتى قۇلدارلارغا قارشى ھايات ـ ماماتلىق جېڭى قىلايلى!" دېگەن چاقىرىقنى چىقاردى. ھايات ـ ماماتلىق كۈرەش ئارقىلىق، ئىنقىلاپچىلار كاراكاس قاتارلىق كەڭ كۆلەملىك جايلارنى ئىسپانىيلارنىڭ قولىدىن ئازات قىلىپ، ۋېنېسۇئېلا جۇمھۇرىيىتى ـ ئىككىنچى جۇمھۇرىيەتنى قايتىدىن قۇردى. بىراق 1814 ـ يىلى مۇستەملىكىچى قوشۇنلار ئىسپانىيىنىڭ يارەمچى قوشۇنلىرىغا ئىگە بولدى ھەمدە كىشىنى ئازدۇرىدىغان تەشۋىقات ۋە قوتراتىش ئارقىلىق يايلاقتىكى ئەركىن چارۋىچىلارنى جۇمھۇرىيەتكە قارشى سالدى. شۇنىڭ بىلەن، جۇمھۇرىيەت يەنە مەغلۇپ بولدى، ئىنقىلاپچىلار تېخىمۇ قاتتىق دەھشەتلىك زىيانكەشلىككە ئۇچرىدى.

بولىۋار يېڭىدىن مۇستەقىللىققا ئىگە بولغان ھايتى جۇمھۇرىيىتىنىڭ ۋە يېقىن خوشنا بولغان كولۇمبىيە خەلقىنىڭ ياردىمىگە ئېرىشتى. ياۋروپا ئىنقىلاپچىلىرىدىن تەشكىل تاپقان نۇرغۇنلىغان پىدائىلار بولىۋارنىڭ جەڭگىۋار قوشۇنىغا قوشۇلۇپ تۇردى. بولۇپمۇ يايلاقتىكى چارۋىچىلارمۇ ئىنقىلاپ تەرىپىگە جەلپ قىلىندى. 1816 ـ يىلى، بولىۋار ئىنقىلاۋىي قوشۇننى باشلاپ يەنە بىر قېتىم ۋېنېسۇئېلانىڭ شەرقىي قىسمىدا قۇرۇقلۇققا چىقىپ، ئورىنوكو دەريىاسى ۋادىسىنى بازا قىلىپ، ئۇچىنچى جۇمھۇرىيەتنىڭ قۇرۇلغانلىغىنى جاكالىدى. ئىنقىلاۋىي ھاكىمىيەت بىرقاتار ئىجتىمائى ئىسلاھات تەدبىرلىرىنى ئوتتۇرىغا قويدى، قوللۇق تۈزۈمنىڭ بىكار قىلىنغانلىغىنى جاكالىدى، ئىسپانىيە خان جەمەتىنىڭ ۋە ئەكسىلئىنقىلاپچىلارنىڭ مال ـ مۈلكىنى مۇسادىرە قىلىدى، ئىنقىلاۋىي قوشۇنىغا قاتناشقان جەڭچىلەرگە

ئۇرۇشتىن كېيىن يەر تەقسىم قىلىپ بېرىشنى ۋەدە قىلدى. نۇرغۇن-لىغان نېگىرلار ۋە شالغۇت تەنلىكلەر ئىنقىلاۋىي كۈرەشكە قاتناشتى، بۇلارنىڭ بەزىلىرى كېيىن مۇستەقىللىق ئۇرۇشىنىڭ داڭلىق كومان-دىرلىرى بولۇپ قالدى. قۇل نېگىر پېترو كامىخ "جۇمھۇرىيەتتىكى تۇنجى نېگىر" دېگەن نامغا ئىگە بولدى. قۇللارنى ئازات قىلىش تەدبىرلىرى ئىسپانىيە مۇستەملىكىچىلىرىنى ئىنتايىن ساراسىمگە سېلىپ قويدى، ئۇلار توھمەت قىلىپ: "بۇ قاراتەنلىكلەرنىڭ ئاق تەنلىكلەرگە قارشى ئۇرۇشى" دەپ جار سېلىشتى.

1819 - يىل 5 - ئايدا بولۇار كارامەت ئۇستىلىق قىلىش ئىستىرا-تېگىيىسىنى قوللىنىپ، دۇشمەننىڭ كاراكاسنى بېسىپ ياتقان ئاساسىي كۈچىگە ھۇجۇم قىلماي، ئارمىيىنى باشلاپ ئۇزاق يۇرۇش قىلىپ، قەدىمىي ئورمانلاردىن ئوتۇپ، ئاندېس تاغلىرىدىن ئېشىپ ئوتۇپ، كولۇمبىيىگە تۇيۇقسىز ھۇجۇم قىلدى. ئىگىز تاغلاردا ھەتتا ئاتلارمۇ كۆپلەپ ئۆلۈپ كەتتى، لېكىن ئىنقىلاۋىي قوشۇن باتۇرلۇق بىلەن ئالغا ئىلگىرىلىدى. جاپا - مۇشەققەتلىك جەڭ ئارقىلىق كولۇمبىيە رايونى ئاخىر ئازات قىلىندى. 1819 - يىل 12 - ئايدا، بۇيۇك كولۇمبىيە جومھۇرىيىتى مۇستەقىللىق ئېلان قىلدى، ئۇنىڭ چېگرىسى ئەسلىدىكى يېڭى گرېنادا باش ۋالىسى ئىدارە قىلىدىغان دائىرىنى ئوز ئىچىگە ئالدى. بولۇار جۇمھۇرىيەتنىڭ زۇكتۇڭلۇغىغا سايلاندى. يەنە ئۇچ يىللىق ھەربىي ھەرىكەت ئارقىلىق ۋېنېسۇئېلا ۋە ئېكۋا-دور قاتارلىق جايلاردىكى قالدۇق ئىسپانىيە ئەكسىلئىنقىلابىي قوراл-لىق كۈچلىرى تازىلاندى، جەنۇبىي ئامېرىكىنىڭ شىمالىي رايونلىرى پۈتۈنلەي ئازات قىلىندى.

جەنۇبىي ئامېرىكىنىڭ جەنۇبىي رايونلىرىدىكى مۇستەقىللىق

ئۇرۇشى لاپلاتا رايونى ئىسپانىيە ئامېرىكىسىدىكى مۇستەقىللىق ئۇرۇشىنىڭ ئەڭ جەنۇبتىكى مەركىزىي رايونى ئىدى. بۇ رايون مۇستەملىكىچى دولەتتىن ناھايىتى يىراق ئىدى، ئۇنىڭ كوپ قىسىم جايلىرىدىن ئالتۇن، كۈمۈش كانلىرى تېپىلمىغان ئىدى. مۇستەملىكە دەۋرىدە، بۇ يەر ئۇزاق ۋاقىت قالاق ھالەتتە تۇرغان ئىدى، مۇستەملىكىچى دولەتنىڭ مۇستەملىكىچى ھوكۈمرانلىق كۈچلىرى باشقا باش ۋالىلار باشقۇرۇۋاتقان جايلارغا قارىغاندا نىسپى ھالدا ئاجىز ئىدى. لاپلاتا دەريالىرىنىڭ ئېغىزىدىكى بۇئېنوس-ئايرېس جەنۇبىي ئامېرىكىنىڭ جەنۇبىدىكى ئەڭ چوڭ پورت، شۇنداقلا مۇشۇ رايوننىڭ سىياسى، ئىقتىسادىي ۋە مەدەنىيەت مەركىزى ئىدى. 18-ئەسىرنىڭ ئاخىرى ۋە 19-ئەسىرنىڭ باشلىرىدا، ئەنگلىيە مۇستەملىكىچىلىرى لاپلاتا رايونىغا بولغان سودا كېڭەيمەچىلىگىنى كۈچەيتىپ، ئەتكەسچىلىك بىلەن كەڭ شۇغۇللانىدى. بۇئېنوس-ئايرېس قاتارلىق شەھەرلەردىكى يېڭىدىن گۈللەنگەن ئاق تەنلىك سودىگەرلەر، چارۋىدارلار ۋە بۇرژۇئازلاردا ئەركىن سودا قىلىش ۋە مۇستەقىل بولۇش تەلىۋى بۇرۇندىنلا بار ئىدى.

1806—1807-يىللىرى، ئەنگلىيە ئىسپانىيىنىڭ ياۋروپا ئۇرۇشىدا ئېغىر دەرىجىدە ئاجىزلاپ كەتكەنلىگىدىن پايدىلىنىپ، لاپلاتا مۇستەملىكىسىنى قوراللىق كۈچ بىلەن تارتىۋېلىش سۇئىقەستىدە بولدى. ئەنگلىيە دېڭىز ئارمىيىسى ئىككى قېتىم قىرغاقتا چىقتى ھەمدە بۇئېنوس-ئايرېسنى بېسىۋالدى. ئىسپانىيە باش ۋالىسى شەھەرنى تاشلاپ قېچىپ كەتتى. بۇئېنوس-ئايرېس ئاھالىسى كۈچلۈك دۈشمەندىن قورقماستىن، ئۇزلۇكسىدىن خەلق ئەسكىرى قوشۇنىنى تەشكىللەپ، شەھەرنى قورشۇۋېلىپ، ئەنگلىيە مۇنتىزىم ئارمىيىسىنى مەغلۇپ قىلدى ھەمدە

هەيدەپ چىقاردى. ئەنگلىيەگە قارشى كۈرەشنىڭ غەلىبىسى لاپلاتا خەلقىنىڭ ئۆز زىمنى ۋە ئەركىنلىگىنى قوغداش ئىشەنچى ۋە كۈچىنى نامايەن قىلدى. بۇ كۈرەش جەريانىدا، يەرلىك ئاق تەنلىك مۇستەقىللىچىلار سىياسى كۈچىنى ئۈزلۈكسىز كۈچەيتىپ، شەھەر مەمۇرىيىتىنى باشقۇرۇش ھوقۇقىغا ئىگە بولدى، پورتلارنى ئېچىشنى قولغا كەلتۈرۈپ، ئەركىن سودىنى يولغا قويدى.

1810 ـ يىلنىڭ بېشىدا، لاپلاتا رايونىدا مەخپى تەشكىلاتلار مەيدانغا كەلدى، مۇستەقىللىق ھەركىتى توختىماستىن ئەۋج ئالدى. شۇ يىلى 5 ـ ئايدا، ئىسپانىيىنى فرانسىيەنىڭ بېسىۋالغانلىق خەۋىرى يېتىپ كېلىش بىلەن، بۇئېنوس ـ ئايرېستا شۇ زامات ئاممىۋى نامايىش بولۇپ، ئىسپانىيە تەيىنلىگەن باش ۋالى ئاغدۇرۇپ تاشلاندى، يەرلىك ئاق تەنلىك مۇستەقىللىچىلاردىن تەركىپ تاپقان ۋاقىتلىق ھوكۈمەت قۇرۇلدى. ئەتراپتىكى ھەرقايسى ئولكىلەر ئۇنىڭغا ئارقا ـ ئارقىدىن ئاۋاز قوشتى. 1811 ـ يىلى پاراگۋايدىكى يەرلىك ئاق تەنلىك مۇستەقىللىچىلار قوزغىلاڭ كوتىرىپ، ئىسپانىيە تەيىنلىگەن ئولكە باشلىغىنى قولغا ئېلىپ، ۋاقىتلىق ھوكۈمەت قۇردى. شۇ مەزگىلدە، شەرقىي قىرغاقتىكى ئولكىلەر (ئۇرۇگۋاي) دىمۇ قوراللىق قوزغىلاڭ كوتىرىلدى. شۇنداق قىلىپ، لاپلاتادىكى ھەرقايسى ئولكىلەرنىڭ ھاكىمىيىتى، ئىلگىرى ـ كېيىن بولۇپ، ئىسپانلارنىڭ قولىدىن يەرلىك ئاق تەنلىك بايلار سودىگەرلەرنىڭ، چوڭ چارۋىدارلارنىڭ، چوڭ پومىشىكلار سىنىپىنىڭ قولىغا ئوتتى.

بۇئېنوس ـ ئايرېس تاجاۋۇز قىلىپ كەلگەن ئىسپانىيە مۇستەملىكىچى قوشۇنلىرىنى تارمار قىلدى ھەمدە ھەرقايسى ئولكىلەرنى بىرلەشتۈرۈپ، بىرلىككە كەلگەن دولەت قۇرماقچى بولدى. 1816 ـ يىل

7 ـ ئايدا، ھەرقايسى ئولكىلەرنىڭ ۋەكىللىرى تۆكۈمانىدا يىغىن ئېچىپ، "لاپلاتا بىرلەشمە ئولكىسى" قۇرۇلغانلىغىنى رەسمىي ئېلان قىلىش بىلەن، ئىسپانىيەدىن پۈتۈنلەي ئايرىلىپ چىقىپ مۇستەقىل بولىدى. يىغىن ئەركىن سودىنى رىغبەتلەندۈرۈش، يېڭى پۇل قۇيۇش، مەجبۇرى زايوم تارقىتىشنى مەنئى قىلىش، ھىندىنانلاردىن ئېلىنىدىغان جان بېجى ۋە ھاشارنى بىكار قىلىش، نېگىر قۇللارنى ئەكىلىشنى چەكلەش قاتارلىق تەرەققىپەرۋەر قانۇن ـ پەرمانلارنى ماقۇللىدى. ھەرقايسى ئولكە، رايونلار ئوتتۇرىسىدا ئىقتىسادىي ۋە سىياسى مەنپەئەت جەھەتتە قاتمۇ ـ قات قىينىچلىق بولغانلىغى ئۈچۈن، ھەرقايسى ئولكىلەرنى بىرلەشتۈرۈپ بىرلىكىكە كەلگەن دولەت قۇرۇش مەقسىدى ئەمەلگە ئاشمىدى①.

لاپلاتا بىرلەشمە ئولكىسىنىڭ مۇستەقىللىغىغا كاپالەتلىك قىلىش ئۈچۈن، ئىسپانىيىنىڭ جەنۇبىي ئامېرىكىدىكى مۇستەملىكىچىلىك ئۇۋىسى بولغان پېرۇنىڭ ئەكسىلئىنقىلاۋىي قوراللىق كۈچلىرىنى ئۆزۈل ـ كېسىل يىمىرىپ تاشلاش كېرەك ئىدى. ئارگېنتىنانىڭ داڭلىق ھەربى يولباشچىسى جوسې سان مارتىن (1778 ـ 1850) يىراقنى كۆرەرلىك بىلەن يىراقنى كوزدە تۇتقان ھەربى پىلان تۈزۈپ، ئىككى يىلدىن كېيىرەك ۋاقىت ئىچىدە ئىنقىلاۋىي ئارمىينى تەربىيىلىدى، ئازات بولغان نېگىر قۇللاردىن كوپلەپ ئەسكەر توپلىدى ھەمدە قەھرىمان ئالاۋكا ھىندىنانلىرىنىڭ قوللىشىنى قولغا كەلتۈردى.

---

① 1826 ـ يىلى "لاپلاتا بىرلەشمە ئولكىسى" ئارگېنتىنا قوشما ئىشتاتلار جۇمھۇرىيىتى دەپ ئوزگەرتىلدى. شۇنىڭ ئالدى ـ كەينىدە بولۇۋىيە، پاراگۋاي، ئۇرۇگۋاي مۇستەقىل دولەت بولۇپ قۇرۇلدى.

1817 ـ يىلنىڭ باشلىرىدا سان مارتىن ئارمىيىسىنى باشلاپ، 10 مىڭ گەز ئىگىزلىكتىكى ئاندېس تاغ ئېغىزىدىن ئوتۇپ، چىلىنى ساقلاپ ياتقان ئىسپانىيە قوشۇنلىرىغا كۈتۈلمىگەن يەردىن زەربە بېرىپ، دۈشمەننى تامامەن تېرى ـ پېرەڭ قىلىۋەتتى. بۇ قېتىملىق ھەل قىلغۇچ غەلبە جەنۇبىي ئامېرىكىدىكى مۇستەقىللىق ـ ئازاتلىق ئۇرۇشىنىڭ قوغدىنىشتىن ھۇجۇمغا ئوتكەنلىگىنىڭ زور بۇرۇلۇش نۇقتىسى بولۇپ ھىسابلىنىدۇ. 1818 ـ يىل 2 ـ ئايدا، چىلى رەسمىي مۇستەقىللىق ئېلان قىلدى. ئارقىدىنلا، سان مارتىننىڭ ئازاتلىق ئارمىيىسى چىلىنىڭ ئىنقلاۋىي كۈچلىرى بىلەن بىرلىشىپ كېچىككىنە بىر دېڭىز ئارمىيىسى تەشكىل قىلىپ، ئىسپانىيىنىڭ ئامېرىكا قىتئەسىدىكى ئەڭ جاھىل مۇستەملىكە قورغىنى بولغان پېرۇغا دېڭىزدىن يۇرۇش قىلدى. 1821 ـ يىل 7 ـ ئايدا، ئۇلار پېرۇنىڭ پايتەختى لىمانى ئازات قىلدى. پېرۇ مۇستەقىللىق ئېلان قىلدى. بۇ بىر قاتار شانلىق

1817 ـ يىلى سان مارتىن قوشۇنىنى باشلاپ ئاندېس تېغىدىن ئوتۇپ، چىلىغا كىردى.

ھەربى غەلبە لاپلاتا، چىلى ۋە پۈتكۈل جەنۇبىي ئامېرىكىنىڭ جەنۇبىدىكى كەڭ رايونلارنىڭ ئوز مۇستەقىللىغىنى مۇستەھكەملىشىنى كاپالەتلەندۇردى.

پېرۇ مۇستەقىللىق ئىلان قىلغاندىن كېيىن، كەڭ ئىچكى قوزغۇقلۇق يەنىلا ئىسپانىيە مۇستەملىكىچى قوشۇنلىرىنىڭ قولىدا بولدى، لىمانىڭ سىياسى ۋەزىيىتىمۇ تازا مۇقىم بولالمىدى. مۇستەملىكچىلىكنىڭ ئەڭ ئاخىرقى قورغىنى بولغان پېرۇنى ئوزۇل-كېسىل تارمار قىلىش ئۈچۈن، 1822-يىل 7-ئايدا، جەنۇبىي ئامېرىكا قوزغىلىڭ غىنىڭ جەنۇپ ۋە شىمالدىكى ئىككى چوڭ قوشۇنىنىڭ رەھبەرلىرى سان مارتىن بىلەن بولىۋار گۋاياكىل (ئېكۋادور)دا كورۇشۇپ، زور ھەربى مەسىلىلەرنى مۇھاكىمە قىلدى. بۇ ئۇچرىشىشتىن كېيىن، سان مارتىن ئوزىنىڭ ھەربى قوماندانلىغىدىن ئوزلۇكسىدىن ئىستىپا بېرىپ، ئارگېنتىنىغا قايتىپ كەتتى، پېرۇنى ئازات قىلىشنىڭ ئاخىرقى جېڭىنى كولۇمبىيە قوشۇنىغا قالدۇردى. 1824-يىل 12-ئايدا، كولۇمبىيە گېنېرالى سۇكرې باشچىلىغىدىكى ئىنقىلاۋىي قوشۇن ئىسپانىيىنىڭ قالدۇق قوشۇنلىرى بىلەن ئاياكوچودا بولغان ھەل قىلغۇچ جەڭدە پۈتۈنلەي غەلبە قىلدى. بۇ قېتىمقى بىرلەشمە جەڭگە كولۇمبىيلىكلەر، پېرۇلىقلار، چىللىقلار، ئارگېنتىنالىقلار ۋە باشقىلار قاتناشتى، بۇ لاتىن ئامېرىكىسى خەلقىنىڭ ئىتتىپاقلىشىپ جەڭ قىلغانلىغىنىڭ غەلبە سىمۋولى بولدى.

1825-يىل 1-ئايدا، ئوستۇنكى پېرۇ مۇستەقىللىق ئىلان قىلدى، بولىۋارنىڭ توھپىسىنى خاتىرىلەش ئۈچۈن، بۇ يېڭى جۇمھۇرىيەتكە بولىۋىيە دەپ نام بېرىلدى.

شۇنىڭدىن ئېتىۋارەن، ئىسپانىيىگە قاراشلىق جەنۇبىي ئامېرىكا

قۇرۇقلۇغى تامامەن ئازات بولدى.

يېڭى ئىسپانىيە رايونىدىكى مۇستەقىللىق ـ ئازاتلىق ئۇرۇشى

يېڭى ئىسپانىيە (مېكسىكا رايونى) مۇستەقىللىق ئۇرۇشىنىڭ ئەڭ شىمالىي قىسمىدىكى مەركىزىي رايونى ئىدى. بۇ رايون مۇستەملىكىچى دولەتكە يېقىنراق ئىدى، ئۇ يەر مۇھىم ئالتۇن ـ كۇمۇش كانى بولغاچقا، ئۇ يەردە مۇستەملىكە ھوكۇمرانلىغى ئەڭ كۇچلۇك ئىدى، يەر ئاقسو-ڭەكلىرى بىلەن دىنىي جەمىيەتنىڭ كۇچى ھەممىدىن زور ئىدى، ھىندىانلار بىلەن شالغۇت تەنلىكلەر ئەڭ ئېغىر زۇلۇمغا ئۇچرايتتى. بۇ ئالاھىدىلىكلەر تۇپەيلىدىن مېكسىكىنىڭ مۇستەقىللىق ـ ئازاتلىق ھەركىتى تېخىمۇ مۇرەككەپ ۋە ئەگرى ـ توقاي كۇرەشلەرنى بېشىدىن كەچۇردى.

مېكسىكىدا مۇستەقىللىق ئىنقىلاۋى پارتلىغان دەسلەپكى چاغلاردا، مۇستەملىكىچى دائىرىلىرى بىلەن ئىسپانىيەپەرەس مۇتەئەسسىپ كۇچلەر باشتىلا بارلىق ئىنقىلاۋىي پائالىيەتلەردىن قاتتىق پەخەس بولغاچقا، پايتەختتىكى يەرلىك ئاق تەنلىك مۇستەقىلچىلار شەھەر پارلامېنتىنى تىزگىنلەشكە ۋە كەڭ ئاممىنى سەپەرۋەر قىلىشقا قۇدرىتى يەتكۇدەك مۇستەقىل سىياسى كۇچ بولۇپ شەكىللىنەلمىدى، شۇ سەۋەپتىن ئىنقىلاپنىڭ رەھبەرلىك ھوقۇقى سىرتتىن كەلگەن توۋەن قاتلام پوپلارنىڭ، ئۇششاق پومىششىكلار، توۋەن دەرىجىلىك ئەپىتسەرلەر-نىڭ قولىغا چۇشۇپ قالدى. 1810 ـ يىل 9 ـ ئايدا كېرېتارو شەھىرىدىكى بىر مەخپى ئىنقىلاۋىي تەشكىلات ئاشكارىلىنىپ قالدى. بۇنىڭغا قاتناشقان يېزا پوپى مىگول ئىدالگو دەررو مۇددەتتىن ئىلگىرى قوزغىلاڭ كوتەردى. 9 ـ ئاينىڭ 16 ـ كۇنى تاڭ سەھەردە، ئۇ چېركاۋنىڭ قوڭغۇرىغىنى چېلىپ ھىندىان مۇرىتلارنى يىغىپ، ئۇلارنى 300 يىل

ئىلگىرى ئىسپانىلار ئۇلارنىڭ ئەجداتلىرىنىڭ قولىدىن تارتىۋالغان زېمىنلارنى تارتىۋېلىشقا چاقىردى. "مۇستەقىللىق ياشسۇن!"، "ئەس هوكۇمەتنى يوقىتايلى!"، "ئىسپانىلارنى دارغا ئاسايلى!" دېگەن شوئار ئاستىدا، تەرەپ-تەرەپتىن يىغىلغان ھىندىيان دېخانىلار، شەھەرلەر-دىكى ئەمگەكچىلەر، كۆمۈش كانلىرىنىڭ ئىشچىلىرى، توۋەن قاتلام پوپلار ۋە ئەپىتسەرلەر ھەيۋەتلىك قوزغىلاڭ قوشۇنىنى ئۈيۈشتۇرۇپ، پالتا، ئوغاق، تاياق-توقماقلارنى ئېلىپ، ھەممە يەردە چوڭ پوھىش-شكىلارنىڭ قورۇللىرىغا ھۇجۇم قىلىپ، ئىسپانىلار بىلەن يەرلىك ئاق تەنلىك چوڭ پوھىششكىلارنىڭ ئويلىرىنى كويدۇردى، مال-مۈلۈك-لىرىنى مۇسادىرە قىلدى، كونا مۇستەملىكىچىلىك ھوكۇمرانلىق تەرتىۋىنى ئوڭشەي-توڭشەي قىلۇەتتى. قوزغىلاڭچىلار ئىسپانىيەنىڭ مۇستەملىكچىلىك ھوكۇمرانلىغىنى ئاغدۇرۇپ تاشلاش، يەرنى ھىندىانلارغا قايتۇرۇپ بېرىش، قوللۇق تۈزۈمىنى بىكار قىلىش، تۈرلۈك ئالۋاڭ-ياساقلارنى ئەمەلدىن قالدۇرۇش قاتارلىق تەلەپلەرنى ئوتتۇرىغا قويدى. بىر ئايدىن كوپرەك ۋاقىت ئىچىدە قوزغىلاڭچىلار قوشۇنى 80 مىڭ كىشىگە يېتىپ، يېڭى ئىسپانىيەنى زىلزىلىگە كەلـ-تۈردى. مېكسىكا ئىنقىلاۋىنىڭ باشلىنىش بىلەنلا روشەن ئىجتىمائى ئىنقىلاپ خاراكتېرىنى ئېلىشى مۇستەملىكچى دائىرىلىرىنىڭ، كاتولىك دىنى يۇقۇرى قاتلام ئۈنسۇرلىرىنىڭ، ئىسپانىيەپەرەس مۇتەئەسسىپـ-لەرنىڭ ئىنتايىن چوڭقۇر ئوچمەنلىگىنى قوزغاپ قالماستىن، يەرلىك ئاق تەنلىكلەرنىڭ يۇقۇرى قاتلام باي تەبىقىسىنىڭمۇ قورقۇنچى ۋە ئوچمەنلىگىنى كەلتۈرۈپ چىقاردى.

قوزغىلاڭچىلار قوشۇنى ئەسلىدە دۇشمەن مالىماتاڭ بولۇپ كەتكەن پەيتتە مېكسىكا شەھىرىنى بىرلا ھۇجۇم بىلەن ئېلىشى مۇمكىن ئىدى،

لېكىن ئىدالگو خاتا ھالدا چېكىنىشكە بۇيرۇق چۈشۈرۈپ، جەڭ پۈرستىنى كەتكۈزۈپ قويدى. شۇنىڭدىن كېيىن ئىنقلاپ سېپىنىڭ ئىچكى قىسمىدا بولۇنۇش پەيدا بولۇپ، جەڭگىۋارلىق ئاجىزلاپ كەتتى. 1811 ـ يىل 3 ـ ئايدا، ئىدالگو باشچىلىغىدىكى قوشۇن دۈش-مەننىڭ پىستىرمىسىغا ئۇچرىدى، ئىدالگونىڭ ئوزىمۇ دۈشمەنلەر تەرىپىدىن ئولتۇرۇلدى. مېكسىكىنىڭ جەنۇبىي قىسمىدا قوراللىق كۈرەشكە رەھبەرلىك قىلىۋاتقان جوسې موربلوس (1765— 1815) مۇستەقىللىق ئۇرۇشىنىڭ يېڭى رەھبىرى بولۇپ قالدى. موربلوس توۋەن قاتلام شالغۇت تەنلىكلەردىن كېلىپ چىققان، ئۇ چوڭ پومىشچىكلارنىڭ جاگزىلىرىدا 25 يېشىغچە ئىشلىگەن، كېيىن توۋەن دەرىجىلىك پوپ بولغان ئىدى. ئۇ يولباشچىلىق قىلغان قوزغىلاڭچىلار قوشۇنى ئىككى يىل ئىچىدە مېكسىكىنىڭ جەنۇبىي قىسمىنى پۈتۈنلەي دىگۈدەك قولغا كىرگۈزدى. 1813 ـ يىل 9 ـ ئايدا، قوزغىلاڭچىلار بۇرژۇئا ـ پومىششىك زىيالىلىرى قاتناشقان مىللى قۇرۇلتاي چاقىردى. 11 ـ ئايدا مېكسىكىنىڭ مۇستەقىللىغى رەسمىي ئىلان قىلىندى. موربلوس ئىرقى باراۋەرلىك، دېنىي جەمىيەت بىلەن ئەپتىسىزلەرنىڭ ئىمتىيازىنى ئەمەلدىن قالدۇرۇش، دېنىي جەمىيەتنىڭ يەرلىرىنى يىغۇۋېلىش، بايلارنىڭ مال ـ مۈلكىنى مۇسادىرە قىلىش، چوڭ يەر مۈلكىنى ئۇششاق پارچىلارغا بولۇپ دىخانلارغا تەقسىم قىلىپ بېرىش، ئومۇمى سايلام تۈزۈمىنى يولغا قويۇش قاتارلىق ئىجتىمائى ـ ئىقتىسادىي تەلەپلەرنى ئوتتۇرىغا قويدى. بۇ لاتىن ئامېرىكىسى مۇستەقىللىق ھەرىكىتى داۋامىدا ئوتتۇرىغا قويۇلغان، رادىكال بولغان بۇرژۇئا ئىنقىلاۋى پروگرامـ مىسى ئىدى. بىراق 1814 ـ يىلى فېرىدىناند VII ئىسپانىيىدە تەختكە

چەققاندىن كېيىن، ئىسپانىيىنىڭ مۇستەملىكىچى قوشۇنلىرى كوپلەپ ياردەمگە ئىگە بولدى ھەمدە يەرلىك ئاق تەنلىكلەرنى مەجبۇرلاپ ئەكسىلئىنقىلاۋىي قوراللىق كۈچ ئۈيۇشتۇرۇپ، ئىنقىلاپقا غالجىرلارچە يېپىلدى. كۈرەشنىڭ جەددى پەيتىدە، مىللى قۇرۇلتاي مورىلوسنى ئالى باش قوماندانلىق ھوقۇقىدىن مەھرۇم قىلدى. شۇنىڭ بىلەن، قوزغىلاڭچىلار قوشۇنى ئارقا-ئارقىدىن يېڭىلدى. 1815-يىلىنىڭ ئاخىرىدا مودىلوس قولغا ئېلىندى، ئۇ قۇربان بولۇش ئالدىدا توۋە قىلىش ۋە گۇناھىنى ئىقرار قىلىشنى رەت قىلىپ، قەتئى تەۋرەنمەيدىغان ئىنقىلاۋىي جاسارەتنى ئىپادىلدى. پىتراپ كەتكەن قوشۇنلار تاغلىق رايونلارغا بېرىپ، پارتىزانلىق ئۇرۇشنى داۋاملاشتۇردى.

1820-يىلى، ئىسپانىيەدە يەنە بىر قېتىم ئىنقىلاپ پارتىلاپ، بۇرژۇئا لىبراللىرى ھاكىمىيەتنى ئۆز قولىغا ئالدى ھەمدە فېردىناند VII گە 1812-يىلدىكى بۇرژۇئا ئاساسىي قانۇنىنى مەجبۇرى قوبۇل قىلدۇردى. بۇ خەۋەر ئامېرىكا قىتئەسىگە يېتىپ بارغاندىن كېيىن، مېكسىكا مۇستەملىكىچى دائىرىلىرى، دىنىي جەمىيەت، ئارمىيە ۋە يەرلىك ئاق تەنلىكلەرنىڭ يۇقۇرى تەبىقىسى قاتتىق دەككە-دۈككە گە چۈشۈپ قالدى، ئۇلار مۇستەملىكىچى دولەتتىكى ئىنقىلاپ بوردىنىڭ مېكسىكىدا يەنە ئىنقىلاپنى كەلتۈرۈپ چىقىشىدىن قورقۇپ، مېكسىكىنى ئىنقىلاپ بولۇۋاتقان ئىسپانىيىدىن ئايرىۋېتىش غەرىزىدە، ھاپلا-شاپلا سىياسى سۇيىقەست پىلانلىدى. 1821-يىلنىڭ باشلىرىدا، ئىسپانىيە مۇستەملىكىچى قوشۇنىنىڭ كوماندىرى، ئىككى قولى ئىنقىلاپچىلارنىڭ ئىسىق قېنى بىلەن بويالغان جالالات ئىتۇربىدې شاگشياۋ مۇستەقىللىقنىڭ ۋەزىيەتىنىڭ تەقەززاسى بولۇپ قالغانلىغىغا كۆزى

يېتىپ، دەررۇ ئىنقىلابنى ھىمايە قىلىدىغان قىياپەتكە كىرىۋېلىپ، مۇستەقىللىق، ئىركى باراۋەرلىك، دىنىي جەمىيەتنى قوغداش دېگەن 3 كاپالەتلىك پۈروگراممىسىنى ئوتتۇرىغا قويۇپ، مۇتەئەسسىپلەردىن تارتىپ مۇستەقىلچىلارغىچە بولغان ھەرقايسى گۇرۇھلارنىڭ سىياسى كۆچلىرىنى ۋاقىتنىچە بىر يەرگە يىغدى. 9-ئايدا ئوتتۇرىسىدىن قوشۇننى باشلاپ مېكسكا شەھىرىگە كىرىپ، مېكسىكنىڭ ئىسپانىيەدىن ئايرىلىپ مۇستەقىل بولغانلىغىنى ئېلان قىلدى.

چوڭ سۈيقەستچى ئوتتۇرىسىدىكى دولەت ھاكىمىيىتىنى قولغا ئېلىۋالغاندىن كېيىن، 1822-يىل 5-ئايدا ھەربى سىياسى ئوزگىرىش قوزغاپ، ئىمپېرىيە تۈزۈمىنى ئەسلىگە كەلتۈردى، ئۆزىگە "ئاۋگۇستىن I" دەپ نام بېرىپ، مېكسكا ئىمپېرىيىسىنى قۇردى. ئەمما دولەت ھاكىمىيىتىنى قولغا ئېلىۋالغان بۇ قاراقچىنىڭ ئابرۇيى 10 ئايغا يەتمەستىن ۋاقىت ئىچىدە توكۇلۇپ، خەلق تەرىپىدىن ئىمپېراتۇرلۇق تەختىدىن ئاغدۇرۇۋېتىلدى ۋە كېيىن قولغا ئېلىنىپ ئېتىپ تاشلاندى. 1824-يىلى مېكسىكنىڭ يېڭى ئاساسىي قانۇنىدا مېكسكا قوشما ئىشتاتلىق جۇمھۇرىيەت قىلىپ بەلگىلەندى.

مېكسىكنىڭ مۇستەقىللىق ھەرىكىتىنىڭ تەسىرى ئارقىسىدا، ئوتتۇرا ئامېرىكا رايونىمۇ 1821-يىلى ئىسپانىيەدىن ئايرىلىپ مۇستەقىل بولدى ھەمدە بىرمەھەل مېكسكا جۇمھۇرىيىتىگە قوشۇلدى. 1823-يىلى يەنە مېكسىكدىن ئايرىلىپ، مۇستەقىل قوشما ئىشتاتلىق جۇمھۇرىيەت—ئوتتۇرا ئامېرىكا بىرلەشمە ئولكىسىنى قۇردى. 1838-يىلى، ئوتتۇرا ئامېرىكا بىرلەشمە ئولكىسى گۋاتېمالا، سالۋادور، نىكاراگۇئا، ھوندۇراس، كوستا-رىكا دېگەن 5 دولەتكە بولۇنۇپ كەتتى.

4 - بولۇم پورتۇگالىيەگە قاراشلىق برازىلىيەنىڭ مۇستەقىللىقىنى قولغا كەلتۈرۈش كۈرىشى

پورتۇگالىيەگە قاراشلىق برازىلىيەنىڭ يەر مەيدانى 8 مىليون 516 مىڭ كۋادرات كىلومېتردىن ئارتۇق بولۇپ، لاتىن ئامېرىكىسىدىكى ئەڭ چوڭ دولەتلەرنىڭ بىرى ئىدى. مۇستەملىكە دەۋرىدە، برازىلىيە لاتىن ئامېرىكىسىنىڭ ئەڭ قالاق رايونلىرىنىڭ بىرى ئىدى، دېگۈز بويىدىكى قىسمەن رايونلاردىن باشقا، كەڭ ئىچكى جايلار تېخى ئېچىلمىغان ئىدى. 19 - ئەسىرنىڭ دەسلەپكى مەزگىللىرىدە، برازىلىيەدە ئالاھەزەل 3 مىليون 500 مىڭ ئاھالە بار ئىدى، بۇنىڭ يېرىمى دېگۈدەك نېگىر قۇللار ئىدى. ئاق تەنلىكلەر ئالاھەزەل 800 مىڭ ئىدى. قالغانلىرى ئەركىن نېگىرلار، ھىندىستانلار ۋە ھەر خىل شالغۇت تەنلىكلەر ئىدى. برازىلىيەنىڭ شېكەر قومۇشى، كۆمۈز، كوفې تېرىيدىغان چوڭ ئىكىنزارلىقلىرىدا، ئالتۇن ۋە ئالماس كانلىرىدا پۈتۈنلەي دېگۈدەك قۇللار ئەمگەك قىلاتتى. ئەنگىلىيە سایاھەتچىلىرىنىڭ خاتىرىلىرىدىن قارىغاندا، نېگىرلار ۋە شالغۇت تەنلىكلەر ئۆزى ئىشلىگەن ھەر بىر كەسپىتە ئۈزلىرىنىڭ خوجايىنلىرىدىنمۇ ئەقىل - پاراسەتلىك ۋە ماھىر ئىدى.

برازىلىيەدىكى ھىندىستانلار ۋە نېگىر قۇللار مۇستەملىكىچىلىك ئېكسپلاتاتسىيەگە ۋە ئىرقى زۇلۇمغا قارشى تۇرۇش يۈزىسىدىن ئۈزاق مۇددەت كۈرەش ئېلىپ باردى. 17 - ئەسىردە نەچچە ئون

مىڭلىغان قاچقۇن نېگىر قۇللار پالما دەرىخى ئورمانلىقلىرىدا ئوزىنىڭ هاكىمىيىتىنى — پالمارىس دولىتىنى قۇرۇپ، ئالەمدىن خەۋەرسىز بولغان شارائىت ئاستىدا ئوزلىرىنىڭ غايەت زور تەشكىللەش قابىلىيىتىنى نامايەن قىلىپ، ئوزىنىڭ ئەركىنلىگى ۋە مۇستەقىللىغىنى 67 يىلغىچە قوغداپ قالدى. بۇ دۇنيا تارىخىدا نېگىرلارنىڭ ئەركىنلىكنى قولغا كەلتۇرۇش يولىدىكى شانلىق ئىش ئىزلىرىدىن بىرى بولۇپ هىساپلىنىدۇ.

18 ـ ئەسىرنىڭ ئاخىرى 19 ـ ئەسىرنىڭ باشلىرىدا، هايتىدىكى قۇللار ئىنقىلاۋى ۋە ئىسپانىيە ئامېرىكىسىدىكى مۇستەملىكىلەردىكى مۇستەقىللىق هەركىتىنىڭ تەسىرى ئارقىسىدا، برازىلىيىنىڭ بائىيا، سىن ـ پاۋلۇ، مىناس گېرائىس قاتارلىق رايونلىرىدا نۇرغۇن قېتىم قۇللار قوزغىلىڭى، هىندىانلار قوزغىلىڭى، يەرلىك ئاق تەنلىكلەر قوزغىلاڭلىرىنىڭ تەرەددۇتى بولدى.

1807 ـ يىلنىڭ ئاخىرىدا، ناپولېون قوشۇنلىرى پورتۇگالىيىگە بېسىپ كىردى. پورتۇگالىيىنىڭ فېوداللىق سۇلالىسى ئېغىر كىرىزىسكە دۇچكەلدى. لېكىن ئۇلارنىڭ ئەهۋالى ئىسپانىيىنىڭ ئەهۋالىدىن باشقىچە بولدى، پورتۇگالىيە خان جەمەتى ئەنگلىيە پاراخوتلىرىنىڭ مۇهاپىزەت قىلىشى ئارقىسىدا برازىلىيىگە قېچىپ كەتتى. خان جەمەتى مۇستەملىكىگە كوچۇپ بارغاندىن كېيىن، برازىلىيىگە بولغان بىۋاستە هوكۇمرانلىغىنى كۇچەيتتى. برازىلىيە ۋاقتىنچە پورتۇگالىيە پادىشالىغىنىڭ سىياسى مەركىزىگە ئايلاندى. پورتۇگالىيە هوكۇمىتى برازىلىيىنىڭ دېڭىز پورتلىرىنى ئېچىپ، ئەنگلىيە ماللىرىنىڭ كىرىشى ئۇچۇن دەرۋازىنى چوڭ ئېچىپ بەردى. 1815 ـ يىل 12 ـ ئايدا "پورتۇگالىيە، برازىلىيە ۋە ئاركاۋى بىرلەشمە پادىشالىغى"

قۇرۇلدى، برازىلىيە شەكىل جەھەتتە پورتۇگالىيە بىلەن تەڭ باراۋەر ئورۇندا تۇراتتى. لېكىن، ئەمىلىيەتتە برازىلىيىنىڭ چوڭ ھوقۇقىنىڭ ھەممىسى يەنىلا پورتۇگالىيە خان جەمەتىنىڭ ۋە ئاقسۆڭەكلەرنىڭ قولىدا ئىدى. بۇ ئاستە ئېلىپ بېرىلغان مۇستەملىكىچىلىك ھوكۇمرانلىق بايلىقلىرىنى بۇلاڭ-تالاڭ قىلىش ۋە برازىلىيە خەلقىنى ئېكسپىلاتاتسىيە قىلىشنى زور دەرىجىدە كۈچەيتتى. ھىندىنانلارنىڭ يەرلىرى يېڭىۋاشتىن تالان-تاراج قىلىندى، ئۇلار تېخىمۇ يىراق ئېچىكى جايلارغا ھەيدىۋېتىلدى. بولۇپمۇ پورتۇگالىيە خان جەمەتىنىڭ فرانسىيەگە قاراشلىق گۋيانا(1808-يىل) بىلەن ئىسپانىيەگە قاراشلىق ئۇرۇگۋاي (1810—1816)غا قارىتا ئارقا-ئارقىدىن تاجاۋۇزچىلىق ئۇرۇشى قوزغىشى ئارقىسىدا، برازىلىيە خەلقىنىڭ نامراتلىغى ۋە نارازىلىغى تېخىمۇ كۈچەيدى. مۇستەملىكىچىلىك مۇستەبىت ھوكۇمرانلىقىغا قارشى كۈرەش ئۈزلۈكسىز بولۇپ تۇردى. نېگىر قۇللار قوزغىلىڭى ۋە ھىندىنانلارنىڭ يەرلەرنى تالان-تاراج قىلىشقا قارشى تۇرۇش يۈزىسىدىن ئېلىپ بارغان كۈرەشلىرى كۈنسايىن كۈچەيىپ باردى. ئىسپانىيە ئامېرىكىسىنىڭ مۇستەقىللىق ئۇرۇشىنىڭ تەسىرى ئارقىسىدا، نۇرغۇن شەھەرلەردىكى يەرلىك ئاق تەنلىك مۇستەقىلچىلار ئورتاق قۇتقۇزۇش جەمىيىتى، "ئۇلۇغ شەرق" قېرىنداشلار جەمىيىتى قاتارلىق مەخپى تەشكىلاتلارنى قۇرۇپ، مۇستەقىللىق ھەرىكەتلىرى بىلەن شۇغۇللاندى.

1817-يىل 3-ئايدا، پېرنامبۇكو ئولكىسىنىڭ مەركىزى رېسىفىدا تۇرۇشلۇق ئارمىيىنىڭ قوزغىتىشى بىلەن شەرقىي شىمال دېڭىز ياقىلىرىدىكى ئولكىلەرگە تارقالغان زور كولەملىك قوزغىلاڭ كوتىرىلدى. قوزغىلاڭچىلار "ياشىسۇن مۇستەقىللىق!"، "ياشىسۇن ئەركىنلىك!"

دىگەن شوئارلارنى ئوتتۇرىغا قويۇپ، سودىگەر جوسې مارتىن باشچىلىغىدا ۋاقىتلىق ھوكۇمەت تەشكىل قىلدى، جۇمھۇرىيەت قۇرۇلغانلىغىنى، برازىلىيىلىكلەر بىلەن ياۋروپالىقلار باپ-باراۋەر ئىگەنلىگىنى، نامۇۋاپىق باج-سېلىقلارنىڭ ئەمەلدىن قالدۇرۇلىدىغانلىغىنى ئېلان قىلدى. قوزغىلاڭ شەھەر توۋەن قاتلام ئاھالىسىنىڭ ۋە نېگىرلارنىڭ كەڭ كولەمدە قوللىشىغا ئېرىشتى. لېكىن، قوزغىلاڭغا رەھبەرلىك قىلغۇچى سودىگەرلەر، ئەپتىسەرلەر ۋە يەرلىك ئاق تەنلىك پومىشىكلار سىنىپى خۇسۇسى مال-مۈلۈكىنىڭ دەخلى-تەرۇزگە ئۇچرىمايدىغانلىغىدىن ئىبارەت بۇرژۇئا پىرىنسىپىنى تەكتىلەپ، برازىلىيە جەمىيىتىنىڭ ئاساسى بولغان قۇللۇق تۈزۈمىگە تېگىشكە جۇرئەت قىلالمىدى. قوزغىلاڭ مەملىكەت بويىچە كەڭ دائىرىلىك بولمىدى، مۇستەملىكە دائىرىلىرى كوپلەپ ئەسكەر يوتكەپ قامال قىلغان ۋە قورشاپ ھۇجۇم قىلغان قېيىن ۋەزىيەت ئاستىدا، كۆرەش 76 كۈن داۋام قىلىپ، ئاخىر مەغلۇپ بولدى. بىراق بۇ قوزغىلاڭ مەملىكەت بويىچە ئىنتايىن زور تەسىر پەيدا قىلدى، ئۇ 1822-يىلدىكى برازىلىيىنىڭ مۇستەقىللىغى ئۈچۈن ئېلىپ بېرىلغان بىر قېتىملىق قوراللىق مانۇېر بولدى.

1820-يىلى، ئىسپانىيە ئىنقىلاۋىنىڭ تەسىرى ئاستىدا، پورتۇگالىيەدىمۇ بۇرژۇئا ئىنقىلاۋى پارتلىدى. بۇ خەۋەر پەيتېپ كېلىشى بىلەن پېرنامبۇكو، يائىسيا قاتارلىق جايلاردا يەرلىك ئاق تەنلىك مۇستەقىلچىلار رەھبەرلىك قىلغان مۇستەقىللىق ھەرىكىتى پارتلىدى. 1821-يىل 2-ئايدا، ريو-دې-جانېرودىكى برازىلىيىلىك ئەپتىسەرلەر، ئەسكەرلەر ۋە پورتۇگالىيىلىك ئەپتىسەرلەر، ئەسكەرلەر قوزغىلاڭ كوتەردى. پورتۇگالىيە پادىشاسى ژوئان VI مۇستەملىكىچى

دولەت بىلەن مۇستەملىكىدىكى پادىشالىق ئورنىدىن بىرلا ۋاقىتتا مەھرۇم قىلىشتەك خەتەر ئالدىدا تۇراتتى. 1821 ـ يىل 4 ـ ئايدا ژۇئان VI پورتۇگالىيەگە قايتىپ كەلدى، ئوغلى پەدرونى برازىلىيە ھوكۇمرانلىق قىلىشقا قالدۇردى. ئېيتىشلارغا قارىغاندا، ئۇ مېڭىش ئالدىدا پەدروغا: مۇبادا ۋەزىيەت يامانلىشىپ كېتىپ، برازىلىيە مۇستەقىللىق تەلەپ قىلىدىغان بولسا، ئۇزەك مۇستەقىللىق ئېلان قىلىپ، پادىشالىق تاجىنى ئۇزەك كىيگىن دەپ تاپىلىغان ئىكەن.

بۇرژۇئا لىبراللىرى ھوقۇق تۇتقان پورتۇگالىيە پارلامېنتى برازىلىيەنىڭ باراۋەرلىك ئورنىنى قەتئى ئېتىراپ قىلماي، ئۇزىنىڭ برازىلىيەگە بولغان مۇستەملىكىچىلىك ھوكۇمرانلىغىنى داۋاملاشقان ساقلاپ قېلىشقا كۆچەپ ئۇرۇندى ھەمدە برازىلىيىنى قوراللىق كۈچ بىلەن بوي سۇندۇرۇش تەرەددۇتىنى قىلدى. برازىلىيەنىڭ جەنۇبىدىكى چوڭ ئىكىنزارلىق ئىگىلىرى، چوڭ سۇدىگەرلەر ۋە يۇقۇرى قاتلام مۇتەئەسسىپ ئۇنسۇرلار ھەم پورتۇگالىيەنىڭ زورلۇق ـ زومبۇلۇغىدىن ۋە بېسىمغا نارازى ئىدى، ھەم دولەت ئىچىدىكى خەلق ئاممىسىنىڭ قوزغىتىشى ئارقىسىدا ئىجتىمائى ئىنقىلابنىڭ كېلىپ چىقىشىدىن قورقاتتى. ئۇلار ئۇزى قولغا كىرگۈزۈۋالغان مۇستەقىللىق ھەركىتىنىڭ رەھبەرلىك ھوقۇقىدىن پايدىلىنىپ، ھەركەتنى خەۋپى ئەڭ ئاز بولغان پادىشالىق ـ ئاساسىي قانۇنلۇق تۈزۈم يولىغا سېلىشقا كۆچەپ ئۇرۇندى. ئىچكى ـ تاشقى ۋەزىيەتنىڭ قىسقى ئارقىسىدا، 1822 ـ يىل 9 ـ ئاينىڭ 7 ـ كۈنى پەدرو برازىلىيەنىڭ مۇستەقىللىغىنى ئېلان قىلدى. شۇنىڭ بىلەن، برازىلىيە پادىشالىق ـ ئاساسىي قانۇنلۇق تۈزۈمىدىكى ئىمپېرىيىگە ئايلاندى. ئىلگىرىكى پورتۇگالىيە

شازادىسى پادىشالىق تاجىنى ئوز بېشىغا كىيىپ، ئوزىنى ئىمپېراتوۇر پېدرو I دەپ ئاتىدى. لېكىن شىمالدىكى جۇمھوۇرىيەتچىلەر يەنىلا مۇستەقىل جۇمھوۇرىيەت قوۇرۇش يولىدىكى كوۇرەشنى قەتئى داۋاملاشتوۇردى. 1824 ـ يىلى، شىمالدىكى ئولكىلەر قوزغىلاڭ كوتىرىپ، قوشما ئىشتاتلىق جۇمھوۇرىيەتـــئېكۇادور ئىتتىپاقى قوۇرۇلغانلىغىنى جاكالىدى. بوۇ قوزغىلاڭ 6 ئاي داۋام قىلىپ، ئاخىر مەغلوۇپ بولدى. شوۇنىڭدىن كېيىن، جۇمھوۇرىيەت تۇزوۇمى بىلەن پادىشالىق تۇزوۇم ئوتتوۇرىسىدىكى كوۇرەش زادى توختىمىدى، بوۇ كوۇرەش پوۇتكوۇل ئىمپېرىيە دەوۇرىگە سىڭدى.

پورتوۇگالىيە خان جەمەتىنىڭ برازىلىيىگە بولغان بىۋاستە ھوكوۇمرانلىغى ۋە برازىلىيە بوۇرژوۇئازىيىسىنىڭ كوۇچىنىڭ ئىنتايىن ئاجىزلىغى تۇپەيلىدىن، برازىلىيە مۇستەقىل بولغانىدىن كېيىنمۇ ھاكىمىيەت پېدرو I نى ئەڭ ئالى ۋەكىل قىلغان كونا ھوكوۇمران كوۇچىلەرنىڭ قولىدا بولدى. بوۇ ئەكسىيەتچىل كوۇچلەر برازىلىيىنىڭ چوڭ قوۇل ساقلىغوۇچى قوۇلدارلىرى، چوڭ ئېكىنزارلىق ئىگىلىرى بىلەن ئىتتىپاق تۇزوۇپ، يەر ئاقسوۆڭەكلىرىنىڭ مۇستەبىت ھوكوۇمرانلىغىنى قوۇردى. شوۇنىڭدىن كېيىن، برازىلىيە خەلقى 70 يىل كوۇرەش قىلىش ئارقىسىدا، 1889 ـ يىلىغا كەلگەندە ئاخىر نەگىرلار قوۇللوۇق تۇزوۇمىنى پاچاقلاپ تاشلاپ، پادىشالىق مۇستەبىتلىك تۇزوۇمىنى ئاغدوۇروۇپ تاشلاپ، برازىلىيە قوشما ئىشتاتلىق جۇمھوۇرىيىتىنى قوۇردى.

5 ـ بولۇم لاتىن ئامېرىكىسىدىكى مۇستەقىللىق ئىنقىلاۋىنىڭ ئاساسىي نەتىجىلىرى

18 ـ ئەسىرنىڭ ئاخىرى 19 ـ ئەسىرنىڭ باشلىرىدا لاتىن ئامېرىكىسىدا بولغان مۇستەقىللىق ئىنقىلاۋىي ھەرىكىتى دائىرىسىنىڭ كەڭلىگى، كۈرەشكە قاتناشقان ئاھالىنىڭ كوپلىگى ۋە كۈرەش داۋام قىلغان ۋاقىتنىڭ ئۇزۇنلۇغى جەھەتتە، دۇنيادىكى مۇستەملىكىلەردە بولغان ئىنقىلاۋىي ھەرىكەت تارىخىدا مىسلىسىز بولدى. پۈتكۈل لاتىن ئامېرىكىسى (غەربىي ھىندى تاقىم ئاراللىرىدىكى ئاز سانلىق رايونلاردىن باشقا)نىڭ ھەممە يېرىدە كۈرەش ئوتلىرى يالقۇنجىدى، ئۇلار مۇستەملىكىچىلىك ئاساراتىدىن قوتۇلۇپ مۇستەقىللىققا ئېرىشتى. بۇ داغدۇغىلىق ئىنقىلاۋىي ھەرىكەت ياۋروپا، شىمالىي ئامېرىكا بۇرژۇئا ئىنقىلاۋىي ھەرىكىتى بىلەن ماسلىشىپ، ياۋروپادا فېئودالىق تۈزۈمنىڭ يىمىرىلىشىنى تېزلەتتى. بۇ دۇنيا تارىخىدىكى بىر ئۇلۇغ ۋەقە بولۇپ ھىساپلىنىدۇ.

لاتىن ئامېرىكىسىدىكى مۇستەقىللىق ئىنقىلاۋىي ھەرىكىتى ئاساسىي جەھەتتىن بۇرژۇئا ئىنقىلاۋى كاتېگورىيىسىگە كىرىدۇ. مۇستەقىل بولۇشتىن ئىلگىرى ھەرقايسى مۇستەملىكىلەرنىڭ ئىجتىمائى ئىقتىسادىي شارائىتلىرىدا ناھايىتى چوڭ پەرق بولغاچقا، ھەرقايسى دولەتلەرنىڭ مۇستەقىللىق ئىنقىلاۋىمۇ ئۆزىگە خاس ئالاھىدىلىكىلەرگە ئىگە ئىدى. يىغىنچاقلاپ ئېيتقاندا، بۇ مۇستەقىللىق ئىنقىلاۋى قولىغا كەلتۈرگەن ئورتاق ئاساسىي نەتىجىلەر تۆۋەندىكىچە:

(1) فرانسیه، ئسپانیه ۋه پورتۇگالیيەدىن ئبارەت كونا مۇستەملىكچىلەر ھەيدەپ چىقىرىلىپ، بىر قاتار مىللى مۇستەقىل دولەتلەر قۇرۇلدى، غەربىي ھىندى تاقىم ئاراللىرى قاتارلىق جايلارنى ھىساپقا ئالمىغاندا، ئاساسىي جەھەتتىن بۇگۈنكى كۇندىكى لاتىن ئامېرىكىسىدىكى ھەرقايسى دولەتلەرنىڭ سىياسى جەھەتتىكى ئورۇنلىشىشى مەيدانغا كەلدى. 19 ـ ئەسىرنىڭ 30 ـ يىللىرىغىچە، لاتىن ئامېرىكىسىدا 18 مۇستەقىل يېڭى دولەت قۇرۇلدى: فرانسىيگە قاراشلىق سان ـ دومىنگودا نېگىرلار جۇمھۇرىيىتى بولغان ھايىتى جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلدى؛ ئىسپانىيە ئامېرىكىسىدا 16 دولەت قۇرۇلدى، يەنى مېكسىكا، گۋاتېمالا، سالۋادور، نىكاراگۇا، ھوندۇراس، كوستا ـ رىكا، دومىنىكا (بۇلار ئەسلىدە يېڭى ئىسپانىيىگە تەۋە ئىدى)، ۋېنېسۇئېلا، كولۇمبىيە، ئېكۋادور (بۇلار ئەسلىدە يېڭى گرېنادا غا تەۋە ئىدى)، پېرۇ، چىلى (بۇلار ئەسلىدە پېرۇغا تەۋە ئىدى)، ئارگېنتىنا، پاراگۋاي، بولۋىيە، ئۇرۇگۋاي (بۇلار ئەسلىدە لاپلاتا غا تەۋە ئىدى)؛ پورتۇگالىيىگە قاراشلىق برازىلىيە مۇستەقىل بىر دولەت بولدى. يېڭى دولەتلەرنىڭ قۇرۇلۇشى مىللى قوشۇلۇشنى تېزلەتتىپ، تەدرىجى ھالدا يېڭى مىللەتلەرنى شەكىللەندۈردى؛ (2) برازىلىيەدىن باشقا، يېڭىدىن گۈللەنگەن دولەتلەرنىڭ ھەممىسىدە بۇرژۇئا دېموكراتىيە تۈزۈمى شەكىلدىكى جۇمھۇرىيەت قۇرۇلدى (ھايتى ناھايىتى قىسقا ۋاقىت ئىمپېرىيە تۈزۈمىنى يولغا قويدى)، مۇستەملىكچى ئاقسۆڭەكلەرنىڭ نامى قاتارلىق فېئودالىق قانۇنلار بىكار قىلىندى؛ (3) كاتولىك دىنىي جەمئىيتى بىلەن ھوكۇمەت ئايرىلدى، ئىنتايىن ئەكسىيەتچىل بولغان مەھكىمە شەرئى ئەمەلدىن قالدۇرۇلۇپ، دىنىي جەمئىيەتنىڭ سىياسى ـ ئىقتىسادىي كۈچى ئاجىزلىتىلدى؛ (4)

هایتدا نهگرلار قۇللۇق تۇزۇمى ئۇزۇل-كېسىل پاچاقلاپ تاشلاندى، چوڭ زىمىن ئىگىدارلىق تۇزۇمى يىمىرىپ تاشلاندى؛ باشقا دولەت-لەردە (برازىلىيە بۇنىڭ سىرتىدا) قۇل سېتىش ئەمەلدىن قالدۇرۇلدى، 19-ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا قۇللۇق تۇزۇم بىكار قىلىندى، شۇنىڭ بىلەن بىرۋاقىتتا ھىندىستانلارنىڭ ھاشار تۇزۇمى ۋە باج-سېلىغى ئەمەلدىن قالدۇرۇلدى؛ (5) ھەرقايسى دولەتلەر-نىڭ سانائەت ۋە سودا تەرەققىياتىنى چەكلەيدىغان مۇستەملىكىچىلىك مونوپولىيە تۇزۇمى بىكار قىلىندى؛ مېكسىكىنىڭ يەر ئىنقلاۋى پۈرو-گرامىسىدا بۇنىڭدىن كېيىنكى بىر ئەسىر داۋامىدا بولىدىغان زور كۆرەش نىشانى ئوتتۇرىغا قويۇلدى. لاتىن ئامېرىكىسىدىكى مۇستەقىللىق ئىنقلاۋى لاتىن ئامېرىكىسى جەمىيىتىنىڭ تەرەققىياتىنى ئىلگىرى سۈرۈپ، لاتىن ئامېرىكىسى تارىخىدا يېڭى دەۋر ئاچتى.

شۇنداقتىمۇ، لاتىن ئامېرىكىسىدىكى ھەرقايسى دولەتلەردە كاپىتا-لىزىم ئامىلى ئاجىز، بۇرژۇئازىيە ناھايىتى ئىقتىدارسىز بولغانلىقى، يېرىم فېئوداللىق چوڭ يەر مۇلۇكچىلىك تۇزۇمىنىڭ يىلتىزى چوڭقۇر بولغانلىقى ئۈچۈن، مۇستەقىللىق ئىنقلاۋىدىن كېيىن ھاكىمىيەت ئومۇ-مەن ياۋروپا مۇستەملىكىچى ئاقسۆڭەكلىرىنىڭ قولىدىن يەرلىك ئاق تەنلىك پومىشچىكلار، ئىكسىدارلار سىنىپىنىڭ قولىغا ئوتتى، مۇستەم-لىكىلەرنىڭ ئەسلىدىكى ئىجتىمائى ئىقتىسادىي ئاساسى—چوڭ يەر مۇلۇكچىلىك تۇزۇمىگە قول تەككۈزۈلمىدى. مۇستەقىل بولغاندىن كېيىن ھەرقايسى مەملىكەتلەردە كاپىتالىزىمنىڭ تەرەققىياتى ناھايىتى ئاستا بولدى، ئىقتىسادىي جەھەتتە ياۋروپادىكى مۇستەملىكىچى دولەتلەرنىڭ بېقىندىسى بولۇشتىن ۋە ئۇلارغا تايىنىدىغان ئورۇندىن ھەقىقى قۇتۇلالمىدى. لېنىن مۇنداق دېگەن ئىدى: "بۇرژۇئا

ئىنقىلاۋىنىڭ ئالدىدا كونا جەمىيەتنىڭ بارچە كىشەنلىرىنى پاچاقلاپ تاشلاش، چوڕۇپ تاشلاش ھەمدە بۇزۇپ تاشلاشتىن ئىبارەت بىرلا ۋەزىپە بار ئىدى. ھەرقانداق بۇرژۇئا ئىنقىلاۋى بۇ ۋەزىپىنى ئورۇنلىسا، ئۇزىنىڭ قىلىشقا تېگىشلىك ھەممە ئىشنى قىلىپ بولغان: كاپىتالىزىمنىڭ تەرەققىياتىنى كۇچەيتكەن بولاتتى."① مۇشۇ مەنىدىن ئېيتقاندا، لاتىن ئامېرىكىسىنىڭ مۇستەقىللىق ھەركىتى بۇرژۇئا ئىنقىلاۋىنىڭ ۋەزىپىسىنى ئورۇنلىمىغان ئىدى.

① لېنىن. «روسىيە كوممۇنىستىك پارتىيىسى (بولشۇبكىلەر) 7 - قۇرۇلتىيى». «لېنىن ئەسەرلىرى»، خەنزۇچە نەشرى، 27 - توم، 77 - بەت.

توتنچی باپ

17 ـــ 19 ـ ئەسرنىڭ باشلىرىدا ئاسىيا، ئافرىقا خەلقىنىڭ مۇستەملىكىچىلىككە، فېئودالىزمغا قارشى ئېلىپ بارغان كۈرىشى

دۇنيادىكى ھەرقايسى رايونلار، ھەرقايسى ئەللەر ۋە ھەرقايسى مىللەتلەرنىڭ تارىخىي تەرەققىياتى تەكشى بولمىدى. دۇنيا تارىخىنىڭ ئوخشاش بولمىغان دەۋرلىرىدە شەرق ۋە غەرپتە جەمئىيەت تەرەققىياتى ئىلگىرى ـ كېيىن بولۇشتەك ھادىسىلەر مەيدانغا كەلدى. 16 ـ ئەسىردىن كېيىن، پارلاق نىل دەرياسى مەدەنىيىتى، ئىككى دەريا مەدەنىيىتى، ھىندى دەرياسى مەدەنىيىتى ۋە خۇاڭخې دەرياسى مەدەنىيىتىنى يارىتقان ئاسىيا، ئافرىقا دولەتلىرىنىڭ ئالغا ئىلگىرىلەش قەدىمى ئاستىلاپ قالدى، غەربىي ياۋروپا بولسا ئالدى بىلەن كاپىتالىزىم بوسۇغىسىغا قەدەم قويدى.

ئىنسانلار جەمئىيىتىدىكى ئەڭ ئاخىرقى ئېكسپىلاتاتسىيە تۈزۈمى ـــ كاپىتالىزىم تۈزۈمىنىڭ تەرەققىياتى، دولەت ئىچىدىكى شەرت ـ شارائىتتىن سىرت، باشقا مىللەتلەرنى تالان ـ تاراج قىلىش ۋە قۇربان قىلىشنى ئالدىنقى شەرت قىلىدۇ. غەربىي ياۋروپادىكى كاپىتالىستىك دولەتلەر شەرقتىكى دولەتلەرنى كاپىتالىنىڭ ئىپتىدائى جۇغلىنىشىدىكى دەھشەتلىك تالان ـ تاراج ئوبېكتى قىلدى. مۇستەملىكىچىلەرنىڭ

تاجاۋۇزچىلىق زوراۋانلىغى ئاستىدا، ئاسىيا ۋە ئافرىقىدىكى نەچچە ئون دولەت ئارقا-ئارقىدىن مۇستەملىكە ياكى يېرىم مۇستەملىكىگە ئايلىنىپ قالدى. غەرپ مۇستەملىكىچىلىرى ۋە ئۇلارنىڭ غالچىلىرى-نىڭ مىسلىسز زۇلمەتلىك ۋە ۋەھشىيانە ھوكۇمرانلىغى ئاسىيا، ئافرىقا قۇرۇقلۇغىدا بىرنەچچە ئەسىر داۋام قىلدى. ئاسىيا ۋە ئافرىقىدا يۈز مىليونلىغان ئاھالە قىرىپ تاشلاندى، يەرلىك ئاھالىلەر پۈتۈن نەسلى بويىچە يوقىتىلدى، كوركەم-سەلتەنەتلىك قەدىمىي قۇرۇلۇشلار خارابىگە ئايلاندۇرۇلدى، قىممەتلىك سەنئەت بۇيۇملىرى بۇلاڭ-تالاڭ قىلىندى، ئىشلەپچىقىرىش خاراپلىشىپ كەتتى، ئىقتىساتتا چېكىنىش كېلىپ چىقتى، سانائەت ۋە يېزا ئىگىلىگى كوزگە كورۈنەرلىك ھالدا ئارقىدا قالدى. يېقىنقى زامان تارىخىدىكى ئاسىيا، ئافرىقا دولەت-لىرىنىڭ نامراتلىق، قالاقلىق ھالىتىنى غەرپ مۇستەملىكىچىلىرىنىڭ ئۇزاق مۇددەتلىك تاجاۋۇزى ۋە ھوكۇمرانلىغى بىۋاستە كەلتۈرۈپ چىقاردى.

ئاسىيا، ئافرىقا خەلقلىرى چەتتىن كەلگەن تاجاۋۇزغا ۋە زۇلۇمغا ھېچقاچان تىز پۈكمىدى. مۇستەملىكىچىلەرنىڭ تاجاۋۇز قىلىش ۋە ئاسىيا، ئافرىقا خەلقىنى قۇل قىلىش جەريانى ئاسىيا، ئافرىقا خەلقى-نىڭ قارشىلىق كورسىتىش كۈرىشىنىڭ جەريانى بولدى. 270 نەچچە يىللىق يېقىنقى زامان تارىخىدا ئاسىيا، ئافرىقا خەلقىنىڭ مۇستەملە-كىچىلىككە ۋە جاھانگىرلىككە قارشى باتۇرلۇق بىلەن، ئېگىلمەي-پۈكۈلمەي، ئالدىدىكىلەرنىڭ ئىزىنى كەينىدىكىلەر بىھىسپ ئېلىپ بارغان كۈرەشلىرى ھېچقاچان توختاپ باقمىدى. ھەر بىر قېتىملىق كۈرەش مۇستەملىكىچىلىك قورغىنىنى تىترىتىپ، ئۇنىڭ يىمىرىلىشىنى تېزلەتتى. ئاسىيا، ئافرىقا خەلقىنىڭ مۇستەملىكىچى جاھانگىرلىككە ۋە

ئۇنىڭ غالچىلىرىغا قارشى ئېلىپ بارغان باتۇرانە كۈرەشلىرى ئىنسانىيەت تارىخىدا مەڭگۈ نۇر چاچىدۇ.

1 - بولۇم 17 - ، 18 - ئەسىرلەردىكى ئاسىيا دولەتلىرىنىڭ ئىقتىسادىي تەرەققىياتى ۋە غەرپ مۇستەملىكىچىلىرىنىڭ تاجاۋۇز قىلىپ كىرىشى

17 - ، 18 - ئەسىرلەردىكى ئاسىيا دولەتلىرىنىڭ ئىجتىمائىي ئىگىلىك تەرەققىياتى

17 - ، 18 - ئەسىرلەردە، ياۋروپادىكى نۇرغۇن دولەتلەر (جۈملىدىن، ھىندىستان، ياپونىيە، ئېيتنام ۋە باشقىلار) دىكى فېئوداللىق جەمئىيەتنىڭ ئىچكى قىسمىدا كاپىتالىزىم بىخلىرى ئوسۇپ چىققان ئىدى، غەرپ كاپىتالىزمىنىڭ تاجاۋۇزچىلىق تەسىرى بولمىسمۇ، ئاسىيا دولەتلىرى مۇستەقىل ھالدا تەرەققىي تېپىپ كاپىتالىزم جەمئىيىتىگە ئوتەتتى.

شۇ ۋاقىتتا ئاسىيادىكى نۇرغۇن دولەتلەردە يېزا ئىگىلىگى تاۋارلىشىش ۋە مەخسۇسلىشىشقا باشلىغان ئىدى، بەزى رايونلاردا مەلۇم زىرائەتلەر مەخسۇس تېرىلىدىغان بولدى، مەسىلەن، ھىندىستاننىڭ بېنگال دېگەن يېرىدە شېكەر قومۇش، بىخار دېگەن يېرىدە بۇغداي تېرىلاتتى. ياپونىيەنىڭ جىڭىدۇ ئەتراپىدا كېۋەز تېرىلاتتى، يېشى، جۇنخې شۇنگدەك جىيۇجۇۋنىڭ شىمالىي قىسمىدىن چاي چىقاتتى، جۇڭگونىڭ خۇجۇ دېگەن يېرىدە ئۇجمە ئوستۇرۇلەتتى. شەندۇڭ، خېبېي، خېنەنلەرنىڭ برقىسم ئېتىزلىرىدا كوپ مىقداردا كېۋەز تېرىلاتتى. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، بازار ئۇچۇن مەھسۇلات

ئىشلەپچىقىرىدىغان يېزا ئائىلە قول سانائىتىمۇ راۋاجلىنىشقا باشلىدى. شۇنىڭ بىلەن تاۋار ئالماشتۇرۇش مۇناسىۋىتى كېڭىيىپ، ئىچكى بازارلار شەكىللىنىپلا قالماستىن، بەلكى قول سانائەت ئۈچۈنمۇ زور مىقداردا خام ئەشيا يەتكۈزۈپ بېرىلىپ، تاۋار ئىگىلىگىنىڭ تەرەققىياتى ئىلگىرى سۈرۈلدى. تاۋارلاشقان يېزا ئىگىلىگىنىڭ يولغا قويۇلۇشغا ماسلىشىپ، نەرسە بىلەن تولۇنلىدىغان يەر ئىجارىسى پۇل بىلەن تولۇنىدىغان يەر ئىجارىسىگە ئۆزگىرىشكە باشلىدى، ھىندىستان بىلەن جۇڭگونىڭ نۇرغۇن جايلىرىدا پۇل بىلەن تولۇنىدىغان يەر ئىجارىسى پەيدا بولدى.

كاپىتالىزىم خاراكتېرىدىكى قول سانائەت ئىشخانىلىرىمۇ پەيدا بولۇشقا باشلىدى. ھىندىستاننىڭ بىنگال دېگەن يېرىدە سودىگەرلەر يىپەك چىقىرىدىغان قول سانائەت ئىشخانىسىنى ئاچتى، ئۇنىڭدا پىلە غوزىگى پىشۇرۇلىدىغان 30 قازان بار ئىدى، ئۇنىڭدا نەچچە ئون نەمكار يالىلىنىپ، ئىشقا قاراپ ئىش ھەقىقى بېرىلەتتى. 17 ـ ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدىن كېيىن، جۇڭگونىڭ سۇجۇ رايونىدا "ماشىنا ئىگىلىرى مەبلەغ چىقىرىدىغان، ئىشچىلار كۈچ چىقىرىدىغان"، "ئىش كۈنىگە قاراپ ھەق بېرىلىدىغان" توقۇمچىلىق قول سانائەت ئىشخانىلىرى مەيدانغا كەلدى، بەزى خوجايىنلارنىڭ 20 نەچچىدىن تارتىپ 40 نەچچىگىچە توقۇش ماشىنىسى بار ئىدى، ئون نەچچە نەمكار يالىلايتتى. 18 ـ ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدىن كېيىن، پاپونىيىدە پاختا توقۇمچىلىق، يىپەك توقۇمچىلىق، قەغەزچىلىك، ھاراق چىقىرىش، شېكەر چىقىرىش، پار ـ پۇر قاچا، كانچىلىق، دېڭىز مەھسۇلاتلىرىنى پىششىقلاپ ئىشلەش قاتارلىق جەھەتلەردە قول سانائەت ئىشخانىلىرى مەيدانغا كەلدى. جىڭدۆدىكى شىجېن قول سانائەت ئىشخانىسىدا

7 مىڭدىن ئارتۇق توقۇش ماشىنىسى بار ئىدى، ھەر بىر ماشىنىدا ئونچە كىشى ئىشلەيتتى. تاۋار-دۇردۇن توقۇيدىغان قول سانائەت ئىشخانىلىرى تۆڭشېك، زۇلى، جيافۇ، فۇجىك قاتارلىق جايلاردا ئىدى؛ قەغەزچىلىك قول سانائەت ئىشخانىلىرى تۇزوغا مەركەزلەش-كەن ئىدى؛ ھاراق چىقىرىدىغان قول سانائەت ئىشخانىلىرى مەملە-كەتنىڭ ھەممە يېرىدە بار ئىدى. ۋېيتنامدىمۇ كېمە ياسايدىغان قول سانائەت ئىشخانىلىرى مەيدانغا كەلدى. بەزى دولەتلەر (جۈڭگو، ۋېيتنام)نىڭ كانچىلىق ۋە تۇزچىلىق ئىشلىرىدا ئىشلەيدىغان يالالانما ئىشچىلار نەچچە ئون مىڭ، نەچچە يۈزمىڭغا يەتكەن ئىدى، بۇ يالالانما ئىشچىلار بىلەن يالالغۇچىلارنىڭ مۇناسىۋىتى پۈتۈم ئاساسىغا ئورنىتىلغان يالالانما مۇناسىۋەت ئىدى. نۇرغۇن جايلاردا يالالانما ئىشچىلار بىلەن خوجايىنلار ئوتتۇرىسىدىكى ھېودالالىق مۇناسىۋەت ئاستا-ئاستا ئاجىزلىشىشقا باشلىدى، ئىشچىلار مەلۇم دەرىجىدە جىسمانى ئەركىنلىككە ئىگە بولدى.

سودا كاپىتالى قىسمەن قول سانائەت ئىشلەپچىقىرىشىغا سىڭىپ كىردى ھەمدە ئۇنى تىزگىنلىدى. جۈڭگودا سودىگەرلەر سۈڭجياڭ ئەترايىدا "گەزمال دۆكان"لىرىنى ئېچىپ، دېخانلاردىن ۋە قول سانائەتچىلەردىن پاختىغا رەخ تېگىشەتتى، ئۇنىڭدىن كېيىن رەختنى ئوزلىرى تىزگىنلەۋالغان بويىچە، باپكاچىلىق دۆكانلىرىغا ئاپىرىپ پىششىقلاپ ئىشلىتەتتى. بەزى باي سودىگەرلەرنىڭ "ھىساۋات ئويلىرى" بار ئىدى، ئۇلار ناھايىتى جىق توقۇش ماشىنىسى ۋە خام ئەشيالارنى ئىگەللىۋالغان بولۇپ، ئۇلارنى توقۇمچى ئىشچىلارغا ئىجارىگە بېرىپ، ئۇلاردىن تەييار مەھسۇلات يىغىۋالاتتى. نەنجىڭدىكى "ھىساۋات ئويلىرى"نىڭ 500—600 توقۇش ماشى-

نىسى بار ئىدى، مىڭلىغان ياللانما ئىشچىنى ئېكىسپىلاتاتسىيە قىلاتـ
تى، ئۇلارنىڭ بەزىلىرى "ئوزلىرى توقۇش ماشىنىسى ئىشلىتىپ،
توقۇش ئىشلىرىغا نازارەت قىلاتىتى"، ئۇلار ھەم ھوددىگە ئېلىپ
سېتىۋالىدىغان چوڭ سودىگەرلەر، ھەم قول سانائەت ئىشخانىلىرىنىڭ
خوجايىنلىرى ئىدى. ياپونىيە سودىگەرلىرىمۇ "پاختىغا تېگىشىش"،
"ماشىنا چىقىرىش" قاتارلىق ئۇسۇللار بىلەن ئىشلەپچىقارغۇچىلارنى
تىزگىنلەپ تۇراتتى، بىرقىسىم قول سانائەتچىلەر پەيدىن-پەي سودـ
گەرلەرنىڭ ياللانما ئىشچىلىرىغا ئايلىنىپ كېتەتتى. بەزى "ماشىنا
چىقارغان" سودىگەرلەر ئوزى بۇاستە باشقۇرىدىغان دوكانلارنى
ئېچىپ، نامرات دېخانلاردىن "ئايال ئىشچى"لارنى ياللاپ، ئىش
تەقسىم قىلىۋېلىشنى ئاساس قىلىغان قول سانائەت ئىشخانىلىرىنى
شەكىللەندۈردى.

تاۋار ئىشلەپچىقىرىشنىڭ تەرەققى قىلىشى بىلەن نۇرغۇنلىغان
سودا-سانائەت شەھەرلىرى بەرپا بولدى، جۇڭگونىڭ سۇجۇ، خاڭجۇ،
گۇاڭجۇ، خەنكو، نەنجىڭ، ھىندىستاننىڭ داككا، باتنا، ياپونىيەنىڭ
جياڭخۇ (توكيو)، دابەن، ۋېيتنامنىڭ خېنېي دىگەن شەھەرلىرى
ئاۋات سودا-سانائەت مەركىزىگە ئايلاندى. ئەمگەك كۈچى بازىرـ
نىڭ كېڭىيىشى يېزىلاردىكى ئاھالىنىڭ شەھەرلەرگە قاراپ ئېقىشىنى
كەلتۈرۈپ چىقاردى. 17-ئەسىرنىڭ ئاخىرى ياپونىيىدە دابەننىڭ
ئاھالىسى 350 مىڭغا، جياڭخۇنىڭ ئاھالىسى 1 مىليونغا يەتتى. تاشقى
سودىمۇ بىرقەدەر زور دەرىجىدە راۋاجلاندى، ھىندىستاننىڭ پاختا
توقۇلما مالىلىرى، يېپەك توقۇلما مالىلىرى ھىندۇنېزىيە، فىلىپپىن، ئافـ
رىقىنىڭ شەرقىي قىرغىغى، ئوتتۇرا-يېقىن شەرق، روسىيە شۇنىڭدەك
غەربىي ياۋروپادىكى ھەرقايسى دولەتلەردە سېتىلاتتى. جۇڭگونىڭ

گەزمال، تاۋار-دۇردۇن، پار-پۇر قاچا، قازان، چاي، شېكەر قاتار-لىق مالىرى چاۋشېەن، ۋېيتنام، جەنۇبىي ئوكيانىنىڭ ھەرقايسى جاي-لىرىغا ۋە شۇنىڭدەك ياۋروپادىكى بەزى دولەتلەرگە توشۇپ كېتىلەتتى ھەمدە فىلىپپىن ئارقىلىق لاتىن ئامېرىكىسىغا ئاپىرىپ سېتىلاتتى.

شەھەرلەردە، يۇقۇرىدا بايان قىلىنغان ئىقتىسادىي ئۆزگىرىشلەرنى ئەكس ئەتتۇرىدىغان شەھەر ئاھالىسى كوپىيىشكە باشلىدى، ئۇلارنىڭ ئىقتىسادىي ئورنى بارغانسېرى مۇھىم بولۇشقا باشلىدى. ياپونىيىنىڭ جىياڭخۇ، دابەن دېگەن شەھەرلىرىدىكى باي سودىگەرلەر نۇرغۇن بايلىقلارنى توپلاپ، جياڭجۇنلەرگە، ئەمەلدارلارغا پۇل قەرز بېرەتتى، شۇنىڭ بىلەن مالىيىنى قولىغا ئېلىۋېلىپ، ئەيىش-ئىشرەت، كەيپ-ساپالىق تۇرمۇش كەچۈرەتتى. شەھەر ئاھالىسى فېئودالىق سىياسى ۋە ئىقتىسادىي زۇلۇمدىن قۇتۇلۇش ئۈچۈن، فېئودالار سىنىپىغا ۋە فېئودال ھوكۇمەتكە قارشى كۈرەشنى قانات يايدۇردى. 17-

18 - ئەسىردىكى ياپونىيىنىڭ ھاراق چىقىرىدىغان ئىشخانىسى

ئەسىردىن كېيىن ياپونىيىنىڭ شەھەرلىرىدە ئارقا-ئارقىدىن يۇز بەرگەن خەلق ھەركەتلىرى مۇشۇنداق خاراكتىردىكى كۇرەشلەردۇر.

ئىدىولوگىيە جەھەتتە خاسلىق ئازاتلىغى ۋە دېموكىراتىيىنى تەشەببۇس قىلىدىغان ئەسەرلەر مەيدانغا كەلدى، بۇلار ئەينى ۋاقىتتا ئىدىيە ساھەسىگە مەلۇم تەسىر كورسەتتى. جۇڭگودا 18-ئەسىردە مەيدانغا كەلگەن ئۇلۇغ رىيالىزىملىق رومان «قىزىل راۋاقتىكى چۇش» ئوسۇپ يېتىلىۋاتقان شەھەر ئاھالىسىنىڭ ئىدىيىۋى تەلىۋىنى مەلۇم دەرىجىدە ئەكس ئەتتۇرۇپ، فېودالىزىمغا قارشى روشەن خاھىشنى ئىپادىلەپ بەردى. ياپونىيىنىڭ 18-ئەسىرنىڭ ئالدىنقى مەزگىلىدىكى "يېۋەنلۇ مەدىنىيىتى"① شەھەر ئاھالىسى تۇرمۇشىنى، سودىگەرلەرنىڭ باي بولۇش ئەھۋالىنى شۇنىڭدەك ياش ئەر-ئايالـ لارنىڭ فېوداللىق ئەخلاقتا قارشى ئېلىپ بارغان كۇرىشىنى ئەكس ئەتتۇرۇپ بەردى، شۇڭا بۇ ئەسەرلەر شەھەر ئاھالىسىنىڭ ماختىشىغا ۋە ياخشى كۇرىشىگە ئېرىشتى.

دىمەك، 17-، 18-ئەسىرلەردە ئاسىيادىكى بەزى دولەتلەردە يېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىشى، قول سانائەت ئىشلەپچىقىرىشى ۋە سودا كاپىتالى قاتارلىق جەھەتلەردە كاپىتالىزىمنىڭ بىخلىرى پەيدا بولدى. بۇ يېڭى ئىقتىسادىي ئامىللار فېودالىزىم ئىگىلىگىنى مەلۇم دەرىجىدە پارچىلاش رولىنى ئوينىدى.

ھالبۇكى، بۇ ئامىللار تېخى بىخ ھالەتتە ئىدى، ئۇ تېخى فېودا-

---

① يۋەنلۇ يىللىرى ئالاھەزەل 1688 — 1703-يىللىرىغا توغرا كېلىدۇ، يۋەنلۇ مەدىنىيىتى ئومۇمەن 18-ئەسىرنىڭ ئالدىنقى دەۋرىدىكى مەدىنىيەتنى كورسىتىدۇ.

لزىم جەمىيەتنىڭ ئىقتىسادىي ئاساسىنى تەۋرىتىش دەرىجىسىگە يەتمىگەن ئىدى. شۇ ۋاقىتتا ھەرقانداق بىر ئاسىيا دولىتىدە بۇرژۇئا ئىنقىلاۋى پارتىلاشنىڭ ئىقتىسادىي شەرتلىرى تېخى پىشىپ يەتمىگەن ئىدى. ئەگەر تەرەققى تاپقان دولەتنىمۇ، فېودالىق مۇناسىۋەت ئىجتىمائى ئىگىلىكتە يەنىلا ھەممىنى بېسىپ چۈشىدىغان ئۇستۇنلۇككە ئىگە ئىدى.① دېخانچىلىق، چارۋىچىلىق ئىشلەپچىقىرىشىدا فېودال پومىشىكلار ياكى چارۋىدارلار ئىگىلىگى ھوكۇمرانلىق ئورۇنىدا تۇراتتى، فېودالىق ئىجارە تۈزۈمى يەنىلا ئومۇمى يۈزلۈك مەۋجۇت ئىدى، نەرسە بىلەن تولىنىدىغان يەر ئىجارىسى يەنىلا يەر ئىجارىسىنىڭ ئومۇمى شەكلى ئىدى؛ پومىشىكلار بىلەن فېودال ئاقسۆڭەكلەر ئېكسپىلاتاتسىيە قىلىپ تاپقان نەرسىلىرىنى ئالماشتۇرۇش ئۈچۈن ئەمەس، بەلكى ئاساسەن ئوزلىرى ئۈچۈن ئىشلىتەتتى. ئوز ئۈزىنى تەمىنلەيدىغان ناتورال ئىگىلىك يەنىلا مۇھىم ئورۇندا تۇراتتى، نەچچە مىڭ يىللاردىن بۇيانقى دېخانچىلىق بىلەن ئائىلە قول سانائىتىنىڭ مۇستەھكەم بىرلىشىشى داۋاملىق ساقلىنىپ كەلگەن ئىدى. دېخانلار ئوزلىرىگە لازىملىق بولغان دېخانچىلىق مەھسۇلاتلىرىنىلا ئەمەس،

---

① ياۋروپادىكى ھەرقايسى دولەتلەر ۋە ھەرقايسى رايونلارنىڭ ئىجتىمائى ئىگىلىك تەرەققىياتى ھېچ تەكشى ئەمەس ئىدى، ئۇلار ئىنسانلار جەمىيەت تەرەققىياتىنىڭ ئوخشاش بولمىغان باسقۇچلىرىدا تۇراتتى. بەزى دولەتلەر بۇ چاغدا تېخى قۇللۇق تۈزۈمىدىن فېودالىق تۈزۈمگە ئوتۇشتىكى ئوتكۈنچى باسقۇچتا ئىدى (مەسىلەن، ئەرەپ يېرىم ئارىلىدىكى بەزى رايونلار). ئايرىم رايونلار ھەتتا ئىپتىدائى جامائەنىڭ ئوخشاش بولمىغان باسقۇچلىرىدا ۋە قۇلۇق جەمىيىتىدە تۇراتتى (مەسىلەن، چوڭ سۇندا تاقىم ئارالىلىرىدىكى بەزى ئاراللار).

بەلكى ئوزلىرىگە لازىملىق بولغان قول سانائەت مەھسۇلاتلىرىنىڭ تولىسىنى ئىشلەپچىقىراتتى. قول سانائەت ئىشخانىلىرى بىلەن ئالاقىسى يوق، كىچىك دۇكانلار ۋە ئائىلە قول سانائەتچىلىرى يەنىلا ئومۇمى يۇزلۇك مەۋجۇت ئىدى ھەمدە ئۇلار ئىنتايىن تارقاق ھالەتتە ئىدى. بۇرۇنلا پەيدا بولغان قول سانائەت ئىشخانىلىرىمۇ ئېغىر فېودالىق ئاسارەت ئىچىدە تۇراتتى. سودا كاپىتالىنىڭ ئاساسلىق پائالىيىتى قول سانائەت ئىشلەپچىقىرىشى بىلەن قول سانائەت ئىشخانىلىرىنى بىرلەشتۈرۈش ئەمەس، بەلكى يەنىلا تاۋار ئېلىش-سېتىش ۋە يۇقۇرى ئوسۇم بىلەن ئېكسپىلاتاتسىيە قىلىش ئىدى؛ تاۋار ئالماشتۇرۇش پۈتكۈل ئىگىلىك ئىچىدە تېخى ھەل قىلغۇچ رول ئوينىيالمايتتى. يېزىلاردا، سودا كاپىتالى فېودالىق ھوكۇمرانلىق بىلەن بىرلىشىپ، فېودالارنىڭ دېخانلارنى ئېكسپىلاتاتسىيە قىلىش ۋە ئېزىش ئۇسۇلىغا ۋاراسلىق قىلاتتى.

ئاسىيا دولەتلىرىنىڭ فېودالىق ئىگىلىك ئاساسىغا قۇرۇلغان سىياسى ئۇستقۇرۇلمىسى—فېودال مۇستەبىت ھوكۇمەت فېودالىق ھوكۇمرانلىقىنى قوغداش ۋە مۇستەھكەملەش ئۈچۈن كۈچ چىقىراتتى، تاۋار خاراكتىرلىق يېزا ئىگىلىكىنىڭ تەرەققىياتىنى تۇرلۇك چارە-تەدبىرلەر بىلەن چەكلەيتتى، قول سانائەت ئىشخانىلىرىنىڭ كېڭىيىشى، كانالار ۋە توۋز مەيدانلىرىنى ئېچىشنى چەكلەيتتى، سودا كاپىتالىنىڭ دېگىز-ئوكيانلاردىكى پائالىيەتلىرىنى قامال قىلاتتى. 17-ئەسىردە، يابونىيەنىڭ فېودالىق كۈچلىرى بەگلىكلەر ئوتتۇرىسىدىكى يېغىنى توڭكىتىپ، دېچۇەن بارگاھى چوڭ فېودالىرىنىڭ مەركىزىي مۇستەبىت ھاكىمىيىتىنى قۇردى، ئۇلار تۇرلۇك قاتتىق تەدبىرلەرنى قوللىنىپ، تاۋار ئىگىلىگىنىڭ تەرەققىياتىنى چەكلىدى، گۈرۈچ، كېۋەز،

كوكتاتتىن باشقا تاۋار زىرائەتلەرنى تېرىشنى مەنئى قىلدى، جياڭ-خۇ قاتارلىق چوڭ شەھەرلەرگە ئېقىپ كىرگەن دېخانىلارنىڭ يۇرتىغا قايتىپ ئىشلەپچىقىرىشقا قاتنىشىشى توغرىسىدا بۇيرۇق چىقاردى، قول سانائەت ئىشخانىلىرىنىڭ ئىشچى يالليشنى مەنئى قىلدى. جۇڭگونىڭ مانجۇ فېودالليرى مىڭ سۇلالىسىنىڭ ئاخىرقى يىللىرىدىكى دېخانىلار قوزغىلىڭىنى باستۇرۇپ، خەنزۇ پومېشىكلارنىڭ ئورنىغا دەسسەپ، پۈتۈن مەملىكەتنىڭ ھاكىمىيىتىنى تارتىۋېلىپ، بەكلا تەۋرەپ قالغان فېودالليق تۈزۈمنى مۇستەھكەملەشكە قاتتىق كۈچىدى، مىڭ سۇلالىسىنىڭ ئۇتۇرىلىرىدىن كېيىن مەيدانغا كەلگەن كاپىتالىزىم ئامىللىرىنىڭ بىخلىرىنى باستى ۋە نابۇت قىلدى. ھىندىستاندا، موغۇل پادىشاھىنىڭ چەكسىز ھوقۇقىنى يوقاتقان ھەرقايسى ئولكىلەرنىڭ ۋاللىرى فېودالليق بولۇنمە ھوكۇمرانلىغىنى پۈتۈن كۈچى بىلەن قوغدىدى، تاۋار ئىگىلىگىنىڭ تەرەققىياتىنى ۋە يەرلىك ئىگىلىك ئۇتتۇرىسىدىكى ئالماشتۇرۇشنى توستى. جىددى زاۋالغا يۈز تۇتقان ئوسمان (تۈركىيە) ئىمپېرىيىسىنىڭ فېودالليق ھوكۇمرانلىغىمۇ "باشقا ھەرقانداق شەرق ھوكۇمرانلىرىغا ئوخشاش، كاپىتالىزىم جەمئىيتى بىلەن پېتىشالمايتتى: قولغا كەلگەن قوشۇمچە قىممەتنىڭ ۋالى ۋە پاشالارنىڭ ئاچكوزلۇق بىلەن بۇلاڭ-تالاڭ قىلىشىغا ئۈچرەماسلىغىغا كاپالەتلىك قىلالمايتتى؛ بۇرژۇئازىيىنىڭ تىجارەت بىلەن شۇغۇللىنىشىنىڭ بىرىنچى ئاساسىي شەرتى، يەنى سودىگەرلەرنىڭ جىسمانى ۋە مال-مۈلۈك جەھەتتىكى بىخەتەرلىگىگە كاپالەتلىك قىلىش يوق ئىدى"①.

① ئېنگېلس. «چارروسىيە ھوكۇمىتىنىڭ تاشقى سىياسىتى». «ماركس-ئېنگېلس ئەسەرلىرى»، خەنزۇچە نەشرى، 22-توم، 36-بەت.

ئاسیا دولەتلىرىنىڭ فېودال ھوكۇمەتلىرى مۇستەبىتلىك ھوقۇق مەركەزگە مەركەزلەشتۈرۈلگەن دولەت ھاكىمىيىتىنىڭ پۈتۈن كۈچ-قۇدرىتىنى ئىشقا سېلىپ كونا فېودالىق ئىقتىسادىي بازىسىنى كۈچەيتىش ئۈچۈن قوغداپ، ئىجتىمائى ئىقتىساتتىكى يېڭى ئامىللارنىڭ تەرەققىياتىنى توسۇشقا ۋە بېسىشقا ئۇرۇنغان بولسىمۇ، لېكىن ئاللىقاچان پەيدا بولغان كاپىتالىزىم ئامىللىرىنى توسۇپ قالالمىدى، ئاسیا دولەتلىرى ئاستا-ئاستا كاپىتالىزىمغا قاراپ قەدەم قويدى. دەل مۇشۇ چاغدا (17—19 ئەسىرلەردە)، غەرپ كاپىتالىستىك دولەتلىرىنىڭ تاجاۋۇز قىلىچ كۈرىشى بىلەن ئاسیا دولەتلىرىنىڭ مۇستەقىل راۋاجلىنىش جەريانى ئۈزۈلۈپ قالدى، ئاسیا دولەتلىرىنىڭ ھەممىسى دىگۈدەك ئارقا-ئارقىدىن مۇستەملىكە ۋە يېرىم مۇستەملىكىلەرگە ئايلىنىپ كەتتى.

ياۋروپا مۇستەملىكىچى دولەتلىرىنىڭ ئاسیاغا تاجاۋۇز قىلىچ كۈرىشى بۇرژۇئا ئىنقىلابى غەلبە قىلغاندىن كېيىن، ئەنگلىيە دېڭىز سىرتىغا بولغان مۇستەملىكىچىلىك كېڭەيمچىلىگىنى جىددىلەشتۈرۈپ، مۇستەملىكىچىلىك زومىگەرلىك ھوقۇقنى تالاشقىلى تۇردى. فرانسىيەمۇ ئوز مۇستەملىكىسىنى ئۈزلۈكسىز كېڭەيتتى. 17-ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىدا ئەنگلىيە بىلەن فرانسىيە ئوتتۇرىسىدا سودا ئۇرۇشى باشلاندى، ئەنگلىيە بىلەن فرانسىيىنىڭ مۇستەملىكىچىلىك مەنپەئەتى پۈتۈن دۇنيا مىقياسىدا توقۇنۇشۇشقا باشلىدى. چارروسىيەمۇ دۇنياۋى مۇستەملىكىچىلىك كېڭەيمچىلىك سەھنىسىگە چىقتى، ئاسیانىڭ شىمالىدىكى بىپايان كەتكەن سىبىرىيە روسىيە مۇستەملىكىچى تەۋەككۈلچىلىرىنىڭ ئوز مەيلىچە كېڭەيمچىلىك قىلىدىغان زېمىنگە ئايلاندى؛ ئاسیانىڭ جەنۇبىدىكى جايلار ئەنگلىيە بىلەن فرانسىيە مۇستەملىكە

تالىشپ قاتتىق ئېلىشىدىغان جاي بولۇپ قالدى، ئەنگلىيە ھىندىستاندا مادراس، بومباي ۋە كالكۇتتا قاتارلىق مۇھىم مۇستەملىكە بازىلىرىنى بېسىۋالدى، فرانسىيە شەرقىي جەنۇبىي دېڭىز ياقىلىرىنى شۇنىڭدەك بىنگالدىكى ئايرىم بازارلارنى ئىگىلىۋېلىپ، ئەنگلىيە بىلەن تىركەشـ تى: ئوتتۇرا دېڭىزنىڭ شەرقىي قىرغىغىدا (ئوسمان ئىمپېرىيىسىنىڭ تەۋەسى)، ئەنگلىيە بىلەن فرانسىيە سودا ۋە سىياسى جەھەتتە ئۇستۇنلۇك تالىشىش كۈرىشىنى ئېلىپ باردى. ئۇزاق مۇددەتلىك مۇستەملىكىچىلىك ئۇرۇشى داۋامىدا، بارغانسېرى كوپ ئاسىيا دولەتـ لىرى ياۋروپا مۇستەملىكىچى دولەتلىرىنىڭ تاجاۋۇزىغا ئۇچرىدى. ياۋروپا مۇستەملىكىچىلىرى ئوزلىرىنىڭ مۇستەملىكىلەرگە بولغان تاجاۋۇزچىلىق، كېڭەيمچىلىك تارىخىنى "ئوت ۋە قىلىچ" بىلەن يازدى. ئۇلار ئەڭ دەھشەتلىك قوراللىق كۈچ، ئۇنىڭ ئۇستىگە ۋاپاسىزلىق قىلىش، پارا بېرىش، دەھشەتلىك تۈردە قىرىش ۋە باشقا تۈرلۈك رەزىل ۋاستىلەر بىلەن، 16-ئەسىردىن تارتىپ 19-ئەسىرنىڭ باشلىرىغىچە توۋەندىكى ئاسىيا دولەتلىرىنى ۋە رايونلىرىنى تەدرىجى ھالدا مۇستەملىكىگە ئايلاندۇردى: فىلىپپىن ئارالـلىرى (ئىسپانىيە)؛ ھىندونېزىيەدىكى ئاساسىي ئارالـلار—ياۋا ئارىلى، مالۇكۇ يەنى مولۇساس تاقىم ئارالـلىرى (گوللاندىيە)؛ ھىندىستاننىڭ كەڭ رايونلىرى، مالايشىيادىكى مالۇجا، سىرىلانكا (ئەنگلىيە). 16-ئەسىرنىڭ كېيىنكى يېرىمىدا، چارروسىيىنىڭ مۇستەملىكىچى تەۋەكـ كۈلچىلىرى ئۇرال تاغ تىزمىلىرىدىن ئېشىپ ئوتۇپ، سىبىرىيىگە كىردى، 17-ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا جۇڭگونىڭ خېيلۇڭجيانىڭ رايونىغا تاجاۋۇز قىلىپ كىردى. 16-ئەسىرنىڭ كېيىنكى يېرىمىدىن تارتىپ 17-ئەسىرنىڭ ئاخىرىغىچە كونا چارپادىشا سىبىرىيە رايونىدىكى

كەڭ زىمننى بېسۇالدى.

بۇ مەزگىلدە ياۋروپا دولەتلىرىنىڭ ئاسىيادىكى مۇستەملىكىلىرىنىڭ كوپ قىسمى ئېنگېلس ئېيتقاندەك "بوي سۇندۇرۇلغان، يەرلىك ئاھالە ئولتۇراقلاشقان جايلار"① ئىلغا كىرەتتى. ياۋروپا مۇستەملىكىچىلىرى "مەزمۇت پاراخوت، كۆچلۈك زەمبىرەك"لىرىگە تايىنىپ ئاسىيا دولەتلىرىنىڭ دېڭىز بويىلىرى (ياكى دەريا ياقىلىرى)غا كىرىۋېلىپ، دېڭىز قاراقچىلىرىغا ئوخشاش تۇيۇقسىز ھۇجۇم قىلىپ، مۇستەملىكە بازىلىرىنى قۇرۇپ، تالان-تاراج قىلىش خاراكتېرىدىكى سودا بىلەن شۇغۇللانىدى، پىلە قۇرۇتىدەك كىمىرىپ يېيىش ۋە يۇتۇۋېلىش ئۈسۈلىنى قوللىنىپ، ئېچكىرى جايلارغا كىرىپ، قورال-لىق بوي سۇندۇرۇش ۋە بىۋاستە تالان-تاراج قىلىشنى يولغا قويىدى. بىراق بۇ چاغدا مۇستەملىكچى دولەتلەر بىمىسۋالغان جايلەرنىغا تېخى كوپلەپ ئاھالە كوچۇرمىگەن ئىدى، بەلكى ئاز سانلىق مۇستەملىكچىلەر (ئومۇمەن، مونوپولىيە شىركىتى، مەسئۇلەن، شەرقىي ھىندىستان شىركىتى تەشكىللەش) ئارقىلىق ھوكۇمرانلىق قىلاتتى ھەمدە ئۇ جايدىكى مەۋجۇت فېئوداللىق سىياسىي-ئىقتىسادىي تۈزۈم-دىن پايدىلىنىپ، شۇ جايدىكى خەلقنى قۇل قىلغان ۋە ئېكسپىلاتاتسىيە قىلغان ئىدى.

17-، 18-ئەسىرلەردە غەرپ دولەتلىرىنىڭ مۇستەملىكىچىلىك تالان-تاراج قىلىش ئۈسۈلى ۋە ئۇنىڭ چوڭقۇرلۇق دەرىجىسى

---

① ئېنگېلس. «ك.كائۇتسكىغا يېزىلغان خەت (1882-يىل 9-ئاينىڭ 12-كۈنى)». «ماركس-ئېنگېلس ئەسەرلىرى»، خەنزۇچە نەشرى، 35-توم، 353-بەت.

كاپىتالىزىمنىڭ شۇ چاغدىكى تەرەققىياتىغا ئۇيغۇن ئىدى ھەمدە ئۇنى شەرت قىلاتتى. قول سانائەت ئىشخانىلىرى دەۋرىدە، ئىشلەپچىقىرىش كۇچلىرىنىڭ سەۋىيىسى غەرپ بۇرژۇئازىيىسى ئۇچۇن ئەرزان باھادىكى تاۋار "زەمبىرەك"لەرنى ياساپ بېرەلمەيتتى، ئەنگلىيە قول سانائەت ئىشخانىلىرىدا ئىشلەپچىقىرىلغان توقۇلما ماللار سۇپەت ۋە سان جەھەتتە ھىندىستاننىڭ ئەنئەنىۋى توقۇلما ماللىرىغا يېتىشەلمەيتتى. ماركس مۇنداق دەپ كورسىتىدۇ: "پۇتكۇل 18 ـ ئەسىر داۋامىدا، ھىندىستاندىن ئەنگلىيىگە ئېقىپ كىرگەن بايلىقلار، ئاساسەن، ئىككىنچى ئورۇندىراق تۇرىدىغان سودا ئۇسۇلى بىلەن ئەمەس، بەلكى ھىندىستاننى بىۋاستە شىلىۋېلىش، غايەت زور مىقداردىكى بايلىقنى تالان ـ تاراچ قىلىش، ئاندىن كېيىن ئۇنى ئەنگلىيىگە توشۇپ كېلىش ئۇسۇلى بىلەن كەلگەن."① بۇ مەزگىلدىكى مۇستەملىكە خاراكتىرىدىكى تالان ـ تاراچ قىلىش ئەڭ دەھشەتلىك زورلۇق كۇچنى ئاساس قىلدى، ئونىڭ ئاساسلىق ۋاستىلىرى: دېڭىز قاراقچىلىرىچە تالان ـ تاراچ قىلىش، بىۋاستە شىلىۋېلىش، قۇل سېتىش، سودىنى مونوپولىيە قىلىش، ئەپيۇن ئەتكەسچىلىگىنى يولغا قويۇش قاتارلىقلار ئىدى. گوللاندىيە شەرقىي ھىندىستان شىركىتى ھىندۇنېزىيە دىخانلىرىنى يانچىلىق تۇزۇم بويىچە ئېكىسپىلاتاتسىيە قىلىپ، ئۇلاردىن ئېغىر ماددى ئالۋاڭ ـ ياساق يىغاتتى. شىركەت دىخانلارنى يېڭى مەھسۇلات بولغان

---

① ماركس. «شەرقىي ھىندىستان شىركىتى، ئۇنىڭ تارىخى ۋە ئاقىۋىتى». «ماركس ـ ئېنگېلس ئەسەرلىرى»، خەنزۇچە نەشرى، 9 ـ توم، 173 ـ 174 ـ بەتلەر.

كوفېنى تېرىشقا زورلاپ، كوفېنى ئالۇاڭ-ياساقتا سۈندۈراتتى، ياكى شىركەت ئۈنى باھاسىنى چۈشۈرۈپ سېتىۋالاتتى، دېخانلار 270 قاداق كوفې تاپشۇرسا ئاران 14 قاداق كوفېنىڭ باھاسىغا باراۋەر كەلگۈدەك ھەق ئالاتتى، بۇ ئۇزۇقلۇق ئاشلىق ئېلىشقىمۇ يەتمەيتتى. مونوپولىيە خاراكتېرىدىكى باھاغا كاپالەتلىك قىلىش ئۈچۈن، ھەرقېتىم ياۋروپا بازىرىدا كوفېنىڭ باھاسى چۈشۈپ كەتكەندە، مۇستەملىكىچىلەر دېخانلارنى كوفې دەرەخلىرىنى كېسىشكە مەجبۇر قىلاتتى، ھەرقېتىم كوفېنىڭ باھاسى ئوسكەندە دېخانلارنى كوفې دەرىخىنى قايتىدىن تىكىشكە مەجبۇرلايتتى. شىركەت دېخانلارنىڭ ئىقتىسادىي زىرائەتلەرنى ئەركىن سېتىشنى قاتتىق چەكلەيتتى، "ئەتكەسچىلىك" سودىسى بىلەن شۇغۇللانغانلارغا ئەڭ دەھشەتلىك ژاستلەر بىلەن تاقابىل تۇراتتى. باندا ئارىلىدىكى ئاھالىلەر قاقلىنى (بىرخىل خۇشپۇراقلىق نەرسە) گوللاندىيەنىڭ شەرقىي ھىندىستان شىركىتىنىڭ تاشايىندىكى سودىگەرلەرگە سېتىپ بەرگەنلىگى ئۈچۈن پۈتۈنلەي دېگۈدەك قىرىپ تاشلاندى. نۇرغۇن جايلاردىكى دېخانلار مۇشكۇل ئەھۋالغا چۈشۈپ قالغانلىغى ئۈچۈن، تۇشمۇ-تۇشتىن ئۇز يېزىلىرىدىن ئايرىلىپ، قېلىن ئورمانلارغا قېچىپ كېتىشتى.

ئاسىيادا توغرىدىن-توغرا تالان-تاراج قىلىش، قۇل قىلىش ۋە قىرغىنچىلىق قىلىپ مال بۇلاش ئارقىلىق تارتۇۋلىنغان بايلىقلار ياۋروپادىكى مۇستەملىكىچى دولەتلەرگە توختىماستىن سۇدەك ئېقىپ كىرىپ كاپىتالغا ئايلىنىپ، غەربىي ياۋروپانىڭ كاپىتالىستىك ئىگىلىگىنىڭ تەرەققىياتىنى زور دەرىجىدە تېزلەتتى، ئاسىيادىكى مۇستەملىكىلەرنىڭ مىڭلىغان-مىليونلىغان خەلقلىرى بۇلاڭ-تالاڭ قىلىنىپ

هىچنەرسە قالمىغان جايلاردا ئاچ-زارلىقتا ئولۈپ كەتتى. ياۋروپا بۇرژۇئازىيسى ئۇر دولىتىدە كاپىتالىستلىك ئىشلەپچىقىرىش ئۇسۇلىنى ئورناتقان بولسىمۇ، مۇستەملىكىلەردە يەنىلا قۇللار ۋە يانچىلارنى ئىشلىتەتتى ھەمدە فېئوداللىق ئېكسپلاتاتسىيىنى ئېغىرلاشتۇراتتى. بۇنىڭ بىلەن نۇرغۇنلىغان ئاسىيا دولەتلىرىنىڭ ئىقتىسادىدا ئارقىغا چېكىنىش ئەھۋاللىرى كېلىپ چىقتى. ھەمدە بۇ ئاللىقاچان مەيدانغا كەلگەن كاپىتالىزىم ئامىللىرىنىڭ بىخلىرىنى ئۈجۈقتۇرۇپ تاشلىدى، بۇنىڭ ئارقىسىدا ئاسىيا دولەتلىرىنىڭ ئىجتىمائى ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ تەرەققىياتىغا ئېغىر دەرىجىدە توسقۇنلۇق قىلدى. خۇددى ماركس چوڭقۇر قىلىپ كۆرسەتكەنىدەك، ئاسىيا دولەتلىرى "ئۆزلىرىنىڭ كونا دۇنياسىدىن مەھرۇم بولىدىيۇ، لېكىن يېڭى دۇنياغا ئېرىشەلمىدى"، بۇ ھال ئاسىيا دولەتلىرىنىڭ "باشتىن كەچۈرۈۋاتقان بالايى-ئاپەتلىرىنى ئالاھىدە پاجىەلىك بىر تۈسكە كىرگۈزۈپ قويدى".①

17 - 18 - ئەسىرلەردە ئاسىيادىكى يەنە بەزى دولەتلەر گەرچە مۇستەملىكە بولمىغان بولسىمۇ، لېكىن ئۆلارنىڭ دەرۋازىسى ياۋروپا دولەتلىرى تەرىپىدىن چوڭ ئېچىلغان ئىدى. ئاسىيا، ئافرىقا، ياۋروپا قىتئەسىگە چات كەرگەن ئوسمان (تۈركىيە) ئىمپېرىيىسى ئاللىقاچان غەرپ مۇستەملىكىچى دولەتلىرى خىرىس قىلىدىغان نىشانغا ئايلاندى. 1740 - يىلى ئۇ فرانسىيە بىلەن يېڭى ئىمتىياز

---

① ماركس. «برىتانىيىنىڭ ھىندىستانىدىكى ھوكۈمرانلىغى». «ماركس-ئېنگېلس تالانلىما ئەسەرلىرى»، 1981 - يىل ئۇيغۇرچە نەشرى، 2 - توم، 109 - بەت.

شەرتنامسى ئىمزالدى، شۇنىڭدىن ئېتىۋارەن ياۋروپادىكى مۇستەملىكىچى كۆچلۈك دولەتلەرنىڭ سودىگەرلىرى ئوسمان ئىمپېرىيىسى تېرىتورىيسى ئىچىدە زىمىن سېرتى ھوقۇقى ۋە باج تولىمەيدىغان ئىمتىيازغا ئىگە بولۇۋېلىپ، ئوسمان ئىمپېرىيىسىنىڭ ئىگىلىك ھوقۇقى ۋە مەنپەئەتىگە ئېغىر زىيان سالدى. ئەنگلىيە 1763 - يىلى ئىراندىن زىمىن سېرتى ھوقۇقى ۋە سوكنو - بەرقۇت ئىمپورتىدا باج تولىمەسلىك ھوقۇقى قاتارلىق بىر قاتار ئىمتىيازلارغا ئىگە بولۇۋېلىپ ۋە پېرسىيە قولتۇغىدا ئەسكىرى بار سودا مۇداپىە پونكىتلىرىنى قۇرۇپ، ئەنگلىيىنىڭ پېرسىيە قولتۇغىدىكى مۇستەملىكىچى كۆچلىرى ئۇچۇن ئۇل سېلىپ بەردى. چارروسىيىسىنىڭ مۇستەملىكىچىلىك كېڭەيمىچى كۆچلىرى ئىراننىڭ شىمالىي چېگرىسىغا قەدەممۇ - قەدەم يېقىنلىشىپ، ئىراننىڭ شىمالىي قىسمىدىكى كەڭ زىمىنغا ئاچ بۆرىدەك كوز تىكتى. ئوتتۇرا ئاسىيادىكى ئىچكى دېگىزنىڭ شەرقى ۋە شور دېگىزنىڭ جەنۇبىدىكى خىۋا، بۇخارا، قوقان دولەتلىرىمۇ چارپادىشانىڭ كېڭەيمىچىلىگىنىڭ ئېغىر ۋەھىمىسىگە ئۇچرىدى.

17 - ، 18 - ئەسىرلەردە ئاسىيادىكى بەزى دولەتلەر مۇستەملىكىچىلىك تاجاۋۇزىنىڭ ۋەھىمىسى ئالدىدا دولىتىنىڭ مۇستەقىللىغىنى ساقلىدى، بۇلارنىڭ ئىچىدە جۇڭگو، ياپونىيە ۋە چاۋشيەن قاتارلىق دولەتلەر بار ئىدى. پورتۇگالىيە مۇستەملىكىچىلىرى 1553 - يىلىدىن باشلاپ جۇڭگونىڭ ئاۋمىن دېگەن يېرىنى بېسىۋالدى ھەمدە تۇمشۇغىنى ياپونىيىنىڭ جيۇجۇ دېگەن يېرىگە تىقتى. گوللاندىيە مۇستەملىكىچىلىرى بىرمەزگىل جۇڭگو زىمىنى پىڭخۇ (1604 - يىلى) ۋە تەيۋەننى (1624 - يىلى) بېسىۋالغان ئىدى، ئۇلار شۇ زامان تەيۋەن خەلقىنىڭ قەھرىمانانە قارشىلىغىغا ئۇچرىدى. 1662 - يىلى

مىللى قەھرىمان جىڭ چېڭگۇڭنىڭ رەھبەرلىگىدە، جۇڭگو خەلقى گوللاندىيە مۇستەملىكىچى قاراقچىلىرىنى دېڭىزغا قوغلاپ، تەيۋەننى قايتۇرۇۋالدى. 1637 ـ يىلى ئەنگلىيىنىڭ 4 پاراخودى گۇاڭدۇڭ ئولكىسىنىڭ خۇمېن دىگەن يېرىگە ئۇسۇپ كىرىپ پاراكەندىچىلىك تۇغدۇرغاندا، جۇڭگونىڭ دېڭىز قىرغىغىنى ساقلاپ تۇرغان ئەسكەرلەر ئۇلارغا زەمبىرەك بىلەن قايتۇرما زەربە بەردى. 17 ـ ئەسىرنىڭ كېيىنكى يېرىمىدا، ئەنگلىيە مۇستەملىكىچىلىرى يەنە جۇڭگونىڭ دېڭىز بويلىرىغا سۇقۇنۇپ كىرىپ، تۇرلۇك تاجاۋۇزچىلىق ھەركەتلىرىنى ئېلىپ باردى. جۇڭگو، چاۋشيەن ۋە ياپونىيىلەر مۇستەملىكىچىلىك تاجاۋۇزىنىڭ تەھدىدى ئاستىدا، ئوز ئىشىگىنى چىڭ تاقىۋېلىش سىياسىتىنى قوللاندى. جۇڭگو سىياسى جەھەتتە بىرلىككە كەلگەن، ھوقۇق مەركەزگە مەركەزلەشكەن دولەت بولۇش سۇپىتى بىلەن، دەسلەپكى مەزگىللەردىكى مۇستەملىكىچىلىك تاجاۋۇزى ئالدىدا، دولەتنىڭ مۇستەقىللىغىنى قوغدايدىغان كۇچىنى نامايەن قىلدى.

17 ـ ، 18 ـ ئەسىرلەردىكى ئاسىيا خەلقىنىڭ غەرپ مۇستەملىكىچىلىرىگە قارشى كۇرىشى ئاسىيا دولەتلىرىدىكى كەڭ ئامما دەسلىۋىدىلا تاجاۋۇزچىلارغا قارشى ئېگىلمەي ـ پۇكۇلمەي قەھرىمانانە كۇرەش ئېلىپ باردى. ئۇلار تاجاۋۇزچىلىققا، زۇلۇمغا قارشى كۇرەشنىڭ ئاساسىي گەۋدىسى ئىدى. غەرپ مۇستەملىكىچىلىرى بىرقىسىم فېودال ھوكۇمرانلارنىڭ مەنپەئەتىگە ئېغىر دەرىجىدە تەككەنلىكتىن، بەزى فېودال ھوكۇمرانلار مىللەتنىڭ ھايات ـ ماماتى ئالدىدا قوزغىلىپ، خەلقنىڭ تاجاۋۇزچىلىققا قارشى تۇرۇش، مىللى مۇستەقىللىقنى قوغداش يولىدا ئېلىپ بارغان كۇرىشىگە رەھبەرلىك قىلىشقا مەجبۇر بولدى.

گوللاندىيە مۇستەملىكچىلىرى ھندۇنېزىيىنىڭ ياۋا ئارىلىغا تاجاۋۇز قىلىپ كىرگەندىن كېيىن، ياۋا خەلقى توختىماستىن قوزغىلاڭ كوتىرىپ تاجاۋۇزچىلارغا قارشى تۇردى. 1674 ـ يىلى، ياۋا ئارىلىنىڭ شەرقىي شىمالى تەرىپىدىكى مادۇرا ئارىلىدا تۇرۇنوجويا رەھبەرلىك قىلغان خەلق قوزغىلىڭى پارتلىدى. قوزغىلاڭنىڭ ئاساسىي ئاممىسى دېخانلار بولۇپ، ئۇلارنىڭ ئاساسىي مەقسىدى ياۋروپا مۇستەملىكىچىلىرىنى دولتىدىن قوغلاپ چىقىرىش ئىدى. قوزغىلاڭچى قوشۇنلار مادۇرا ئارىلى ۋە ياۋا ئارىلىنىڭ كوپ قىسمىنى ئىگىلىۋالدى. گوللاندىيە مۇستەملىكىچىلىرى زور قوشۇن يوتكەپ باستۇرغان بولسىمۇ، لېكىن قوزغىلاڭچىلارنىڭ قەيسەرلىك بىلەن قارشىلىق كورسىتىشىگە ئۇچرىدى، قوزغىلاڭ 1679 ـ يىلى ئاران باستۇرۇلدى. 1685 ـ يىلى، قۇل ئائىلىسىدىن كېلىپ چىققان سۇراپاتى رەھبەرلىگىدە گوللاندىيىگە قارشى قوزغىلاڭ پارتلىدى. سۇراپاتى دېخانلار ۋە قۇللاردىن تەركىپ تاپقان قوزغىلاڭچىلار چوڭ قوشۇننى باشلاپ شەرقىي ياۋا ئارىلىغا بېرىپ ھاكىمىيەت قۇردى. 1706 ـ يىلى، گوللاندىيە زور قوشۇن ئەۋەتىپ، شەرقىي ياۋاغا ھۇجۇم قىلدى. سۇراپاتى قوشۇنلىرىنى باشلاپ قەھرىمانلارچە قارشىلىق كورسەتتى، لېكىن، بەختكە قارشى يارىدار بولۇپ قۇربان بولۇپ كەتتى. ياۋانىڭ فېودال ھوكۇمرانلىرى گوللاندىيە مۇستەملىكىچىلىرىگە تەسلىم بولدى. سۇراپاتىنىڭ ئوغلى داۋاملىق ھالدا گوللاندىيىگە قارشى كۈرەشكە رەھبەرلىك قىلدى، 1719 ـ يىلى قوزغىلاڭ پارتلىغان جاي ئىشغال قىلىندى. قوزغىلاڭ تا 1767 ـ يىلغىچە داۋاملاشتى.

گوللاندىيە مۇستەملىكىچىلىرى ھندۇنېزىيىگە تاجاۋۇز قىلىپ كىرگەندىن كېيىن، جۇڭگونىڭ گۇاڭدۇڭ، فۇجيەن ئولكىلىرىنىڭ

دېڭىز بويلىرىدىكى نامرات خەلقىنى ئالداپ ھندۇنېزىيىگە ھاشارغا ئېلىپ باردى. مۇتلەق زور كوپچىلىك جۇڭگو مۇھاجىرلىرى ھندۇنېزىيە ئەمگەكچى خەلقى بىلەن بىرلىكتە گوللاندىيە مۇستەمەلىكچىلىرىنىڭ ئېكسپلاتاتسىيىسى ۋە ئېزىشىگە ئۇچراپ، ھايۋانلاردىن بەتتەر تۇرمۇش كەچۈردى، جۇڭگو، ھندۇنېزىيە خەلقىنىڭ تەر ۋە قانلىرى بىرگە ئاقتى. 1740-يىلى، ياۋانىڭ ھەرقايسى جايلىرىدا خەلقنىڭ كۈردىشى ئارقا-ئارقىدىن كوتىرىلدى، گوللاندىيە مۇستەمەلىكچىلىرى جۇڭگو مۇھاجىرلىرىنىڭ گوللاندىيىگە قارشى كۈرەشكە قاتنىشىپ قېلىشىدىن قورقۇپ، جۇڭگو مۇھاجىرلىرىنى خالىغانچە قولغا ئېلىپ، ئۇلارنى سىرىلانكىنىڭ ئىكىنزار-لىقلىرىغا ھاشارغا تۇتۇپ كەتتى. جۇڭگو مۇھاجىرلىرى زىيانكەشلىككە قارشى تۇرۇش ئۈچۈن، 10-ئايدا قوزغىلاڭ كوتەردى. گوللاندىيە مۇستەمىلىكىچى قوشۇنلىرى جۇڭگو مۇھاجىرلىرىغا 10 كۈن چوڭ قىرغىنچىلىق يۈرگۈزۈپ، 10 مىڭدىن ئارتۇق جۇڭگو مۇھاجىرلىرىنى قىردى، جۇڭگو مۇھاجىرلىرىنىڭ ئىسىق قانلىرى جاكارتىدا ئېقىن بولۇپ ئاقتى. "قىزىل ئېقىن ۋەقەسى"دىن كېيىن، جۇڭگو مۇھاجىرلىرى قوراللىق قوشۇن تەشكىللەپ، ياۋا خەلقى بىلەن بىرلىشىپ، ئۇلار بىلەن مۇرىسىنى مۇرىگە تىرەپ گوللاندىيە مۇستەمىلىكچى قوشۇنلىرىغا قارشى تۇردى. دەسلەپتە، قوزغىلاڭچىلار قوشۇنى ئارقا-ئارقىدىن غەلىبە قىلىپ، مۇستەمىلىكچى قوشۇنلارغا قاتتىق زەربە بەردى ھەمدە بىرمەزگىل مادىران پادىشالىغىنىڭ پايتەختىنى ئىشغال قىلىپ، گوللاندىيە مۇستەمىلىكچىلىرى بىلەن تىل بىرىكتۈرگەن فېئودال پادىشانى قوغلاپ چىقاردى. قوزغىلاڭچىلار ئۇزاق مۇددەت قەيسەرلىك بىلەن كۈرەش قىلغان بولسىمۇ، ئاخىر

گوللاندىيە ئەسكەرلىرى تەرىپىدىن مەغلۇپ قىلىندى.

17 ـ ، 18 ـ ئەسىرلەردە ئاسىيا خەلقى مۇستەملىكىچىلىككە قارشى قوزغىلاڭ كوتىرىپ، قەھرىمانلىق ۋە قەيسەرلىك بىلەن كۆرەش قىلغان بولسىمۇ، لېكىن، دېخانلار ۋە قوللار قوزغىلىڭى ئىستىخىيىلىك، تارقاق بولغانلىقى، ھېچقانداق ئىلغار سىنىپىنىڭ رەھبەرلىگى بولمىغانلىقى ئۈچۈن، ئاخىر ھەممىسى مەغلۇپ بولدى. بۇ قوزغىلاڭلار مۇستەملىكىچىلەرگە قاخشاتقۇچ زەربە بېرىپ، ھەرقايسى دولەتلەرنىڭ بېسىۋېلىنىش ۋە قول قىلىنىش ۋاقتىنى كېچىكتۈردى، بۇنىڭ بىلەن مۇستەملىكىچىلەر بىر دولەتنى تامامەن بوي سۇندۇرۇش ئۈچۈن يۈز يىلچە ۋاقىت سەرپ قىلدى ھەمدە ناھايىتى كوپ بەدەل بەردى. بۇ قوزغىلاڭلار ئاسىيانىڭ يېقىنقى زامان تارىخىدا زور ئەھمىيەتكە ئىگە بولدى.

2 ـ بولۇم 18 ـ ئەسىردە ئاسىيادا بولغان كەڭ كولەملىك دېخانلار قوزغىلىڭى ـ ۋېيتنامدىكى شىسەن قوزغىلىڭى

17 ـ ئەسىردىن 19 ـ ئەسىرنىڭ باشلىرىغىچە، تېخى مۇستەملىكە ۋە يېرىم مۇستەملىكە بولمىغان نۇرغۇن ئاسىيا دولەتلىرىدە، فېئودال ـ لىق تۈزۈم چوڭقۇر كىرىزىسنى باشتىن كەچۈردى، كەڭ دېخانلار ئاممىسى شەرقتە جەمىيەتنىڭ ئالغا بېسىشىغا توسقۇنلۇق قىلىۋاتقان فېئودال پومىشچىكلار سىنىپىغا قارشى ئارقا ـ ئارقىدىن قانلىق جەڭ قىلدى. 17 ـ ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا بولغان، جۇڭگونى زىلزىلىگە

كەلتۇرگەن لى زىچىڭ رەھبەرلىگىدىكى دىخانلار چوڭ قوزغىلىڭىدىن كېيىن، 18 ـ ئەسىرنىڭ كېيىنكى يېرىمىدا ھىندىچىنى يېرىم ئارىلى- دىمۇ كەڭ كولەملىك دىخانلار قوزغىلىڭى پارتىلىدى. ئاسىيا دىخان- لىرىنىڭ سىنىپىي كۈرىشى ئاسىيادىكى تارىخ تەرەققىياتىنىڭ ھەقىقى ھەركەتلەندۈرگۈچ كۈچى ئىدى. شۇنىڭدىن قوزغىلىڭى ئەينى ۋاقىتتا ئاسىيادا مەلۇم ۋەكىللىك خاراكتېرغا ئىگە بولدى.

ۋېيتنامدا فېئودالىق تۈزۈم كىرىزىسىنىڭ چوڭقۇرلىشىشى

1600 ـ يىلدىن كېيىن، ۋېيتنام نامىدا يەنىلا لى جەمەتى سۇلالىسىنىڭ ھوكۈمرانلىغى ئاستىدا بولسىمۇ، ئەمىلىيەتتە ھوكۈمرانلىق ھوقۇقى شىمالدىكى جېڭ جەمەتى ۋە جەنۇبتىكى رۇەن جەمەتىدىن ئىبارەت ئىككى چوڭ فېئودال گۇرۇھنىڭ قولىدا بولۇپ، بىر بىرىگە قارىمۇ- قارشى بولۇنمە شەكىللەنگەن ئىدى. جېڭ جەمەتى گۇرۇھى پادىشا لى ھەزرەتكە تەھدىت سېلىپ، ئوردىنىڭ ھەممە ئىشىغا چات كىرىۋې- لىپ، ھوقۇق مەركەزلەشكەن ھاكىمىيەتنى ئىنتايىن كۈچەيتىۋەتتى؛ رۇەن جەمەتى گۇرۇھى جەنۇبىنى بولۇۋېلىپ، ئوزى مۇستەقىل بەگلىك قۇرۇپ، شىمال بىلەن ئۇزەكىگە سوقۇشتۇردى. ئىككى چوڭ فېئوداللىق گۇرۇھ ئەڭ زور فېئودالىق ھوقۇق ـ مەنپە- ئەتنى دەپ، 1627 ـ يىلدىن 1672 ـ يىلغىچە بولغان 45 يىل ئىچىدە 7 قېتىم چوڭ ئۇرۇش قوزغاپ، فېئودالىق ھوقۇقنى مەركەزلەشتۈ- رۈش تۈزۈمىنى تېخىمۇ ئاجىزلاشتۇرۇۋەتتى. يەرلىك فېئودالىلار جېڭ، رۇەن گۇرۇھىغا بوي سۇنمايتتى، ئۇلار ئوزلىرى چازا قۇرۇپ، خالىغانچە ئالۋاڭ ـ ياساق سېلىپ، خەلق ئۈستىدىكى ئېكس- پىلاتاتسىيىنى كۈچەيتىپ، فېئودال ھوكۈمرانلىقىنىڭ كىرىزىسىنى يەنىمۇ چوڭقۇرلاشتۇرۇۋەتتى.

جبك جەمەتى ۋە رۇەن جەمەتىدىن ئىبارەت ئىككى چوڭ فېئودال گۇرۇھ ئوتتۇرىسىدىكى ئۆزۈن يىللىق يېغىلار يېزا ئىگىلىك ئىشلەپ-چىقىرىشنى قاتتىق ۋەيران قىلدى. تورلەر، پومىشىكلار پۇرسەت-تىن پايدىلىنىپ دېخانىلارنىڭ يېرىنى ھەددىدىن ئاشقان ھالدا ئۇزىگە قوشۇۋالدى؛ فېئودال دولەت ھەربى خىراجەتىنى تولەش ئۈچۈن ئالۋاڭ-ياساق ۋە باج-سېلىقنى يىلدىن-يىلغا ئاشۇرۇپ باردى. سۇ قۇرۇلۇشى ۋە سۇغۇرۇش ئىشلىرى ئۆزۈن يىللار ئوڭشال-ماي، قۇرغاقچىلىق ۋە ھولچىلىك ئاپەتلىرى دائىم بولۇپ تۇردى، بۇنىڭ بىلەن يۈز مىڭلىغان دېخانلار يۇرتىدىن ئايرىلىپ، سەرسان-لىق-سەرگەردانلىقتا ھايات كەچۈردى، كەك ئېتىز-ئېرىقلار قاقاسلىقىغا ئايلىنىپ، يېزا-قىشلاقلار چولىدەرەپ كەتتى. يېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىشى ئالغا باسماي توختاپ قالدى، ئاچارچىلىق مىليونلىغان دېخاننىڭ ھاياتىغا تەھدىت سالدى. جەنۇبىتكى دېخان-لارنىڭ كۆنى ئۇنىڭدىنمۇ بەتتەر بولىدى. ھەنۇبىقا كوچۇپ بارغان دېخانلار ئەۋلاتمۇ-ئەۋلات جاپا چېكىپ ئاچچان يېگى ئېتىزلارنىڭ ھەممىسىنى رۇەن جەمەتى گۇرۇھى "خانلىق يەر" قىلىپ قوشۇۋېلىپ، دېخانلاردىن زورلۇق بىلەن يەر ئىجارىسى ۋە جان بېجى يېغدى، ئۇز ئالدىغا تېرىقچىلىق قىلىدىغان دېخانلار ئەملىيەتتە "خانلىق يەرلەر" ۋە "ئەسكەرلەر ئاچقان بوز يەرلەر"نىڭ يانچىسى بولۇپ قالدى. رۇەن جەمەتى گۇرۇھى شىمالدىكى جبك جەمەتى، جېنلا (كامبودژا) قاتارلىقلارغا يىلمۇ-يىل ئىستىلاچىلىق ئۇرۇشى ئېلىپ باردى، دېخانلار ئۇستىدىكى ئېكسپىلاتاتسىيىنى جېنىنىڭ بېرىچە كۈچەيتتى. يەر ئىجارىسى، ھاشار، ئەسكەرلىك ۋە باشقا تۇرلۈك ئېغىر ئالۋاڭ-ياساقلارنىڭ ھەممىسى دېخانلارنىڭ ئۇستىگە چۈشتى.

دىخانلار زور تۇركۇملەپ يەردىن ئايرىلدى، ئاشلىق ئىشلەپچىقىرىشى كۇندىن-كۇنگە كېمىيىپ كەتتى، ئىجارە ۋە باج-سېلىق بارغانسېرى ئېغىرلىشىپ، دىخانلار ھالاكەت گىرداۋىغا بېرىپ قالدى. دىخانلار بىلەن فېوداللار سىنىپى ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەت ئىنتايىن كەسكىنلىشىپ كەتتى، دىخانلارنىڭ قوزغىلىپ فېودال ھوكۇمرانلارنى ئاغدۇرۇپ تاشلاشتىن باشقا چىقىش يولى قالمىدى.

18-ئەسىردە، ۋيېتنامنىڭ فېوداللىق جەمىيىتىنىڭ ئىچكى قىسمىدا يېتىشىۋاتقان كاپىتالىزىم بىخلىرى كوزگە كورۇنەرلىك ھالدا كوپەيدى، ياللانما ئىشچىلار ۋە غايەت زور پايدا ئالىدىغان قول سانائەت ئىشخانىلىرى، مەسىلەن، كېمىچىلىك ئىشخانىلىرى مەيدانغا كەلدى. بەزى قول سانائەت ئىشخانىلىرى مىڭلاپ ئىشچى ياللايتتى. شەخسى كان ئېچىش ئىشلىرى تېزدىن تەرەققى قىلدى، ئەمەلدارلار ۋە جۇڭگو مۇھاجىرلىرىنىڭ ئوز ئالدىغا ئىشچى ياللاپ كان ئېچىشىغا رۇخسەت قىلىندى، مەشھۇر كانلاردىن گۇاڭنەن ئالتۇن كانى، گۇاڭيى كۇمۇش كانى، تەييۇەن قەلەي كانى، شۇنخۇا ئالتۇن كانى، پۇجېڭ تومۇركانى قاتارلىقلار ئەنە شۇنداق ئېچىلدى. كانچىلىقتىن كىرگەن كىرىم خۇسۇسىلار ئىگىدارچىلىغىدا بولۇپ، فېودال ھوكۇمرانلارغا باج تاپشۇرسىلا بولاتتى. يەر سودىسى بارغانسېرى كوپىيىپ كەتتى، دىخانلار يەردىن ئايرىلىپ يا كانلارغا كەتتى، يا قول سانائەت ئىشخانىلىرىغا ياللىنىپ ئىشلىدى، شۇنىڭ بىلەن فېوداللىق تەرتىپنى تەۋرەتتى. سودىگەرلەر قول سانائەت ئىشخانىلىرىنىڭ مەھسۇلاتلىرى ۋە يېزا ئىگىلىك مەھسۇلاتلىرىنى توشۇپ، جەنۇپ بىلەن شىمال ئوتتۇرىسىدا ئالماشتۇرۇپ، سودىنى ئەۋج ئالدۇردى، شۇ چاغدا شىمالدىلا سودا بېجى ئالىدىغان "باجخانا" دىن 23 ى بار ئىدى، بۇ

ژیپتنامدا تاۋار ئالماشتۇرۇش مۇناسىۋىتىنىڭ خېلى تەرەققى قىلغانلىقىنى، ئىچكى بازارنىڭ دەسلەپكى قەدەمدە شەكىللەنگەنلىگىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، پورتۇگالىيە، ئىسپانىيە، ئەنگلىيە ۋە فرانسىيە بىلەن بولغان تاشقى سودىمۇ راۋاجلاندى. لېكىن فېئودالىق ناتوراللىق ئىگىلىك ۋە فېئودالىق بولۇنمە كەلتۈرۈپ چىقارغان چازا تۈزۈمى ئاجىز كاپىتالىستىك ئامىللارنىڭ تەرەققىياتىنى قىسىپ تۇراتتى. فېئودال ئەمەلدارلارنىڭ ھوقۇقىنى قالايمىقان ئىشلىتىشى ۋە ئېغىر ئالۋاڭ-ياساقلار ئوتتۇرا، كىچىك سودىگەرلەرنى خاتىرجەم تىجارەت قىلالمايدىغان، ھازىرقى ئەھۋال-دىن قانائەت قىلالمايدىغان قىلىپ قويدى، بۇنىڭ بىلەن ئۇلار ئارقا-ئارقىدىن قوزغىلىپ فېئودال ھوكۈمرانلارغا قارشى تۇردى. كاپىتالىزىم ئامىللىرىنىڭ بىخ ئۇرۇپ چىقىشى، ئىچكى بازارلارنىڭ شەكىللىنىشى، ھەرقايسى جايلار ئوتتۇرىسىدىكى ئالماشتۇرۇشنىڭ راۋاجلىنىشى فېئودالىق تۈزۈمنىڭ تۇرلۇك كىرىزىسلىرىنى مەملىكەت بويىچە ئومۇمى خاراكتېرغا ئىگە قىلدى. فېئودالىق تۈزۈم ژیپتنامنىڭ جەمئىيەت تەرەققىياتىدىكى ئېغىر توسالغۇغا ئايلىنىپ قالدى.

شىمال دېخانلار قوزغىلىڭى 18-ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدىن كېيىن، ژیپتنامنىڭ ھەرقايسى جايلىرىدا دېخانلار قوزغىلىڭى ئارقا-ئارقىدىن توختىماي بولۇپ تۇردى، بۇنىڭ ئىچىدە شىمال قوزغىلىڭى كۆلىمى ھەممىدىن چوڭ بولدى. شىمال قوزغىلىڭىغا گۈيېرىن-ھۇنىڭ شىمال كەنتىدىكى رۇھەن پەملىلىك ئۇچ ئاكا-ئۇكا-رۇھەن ژېنيۇي، رۇھەن ژېنخۇي، رۇھەن ژېنلۇي رەھبەرلىك قىلدى. ئۇلارنىڭ ئاتا-بوۋىلىرى ئەسلى شىمالىق بولۇپ، جىلغا جەمەتى بىلەن رۇھەن جەمەتى ئوتتۇرىسىدا بولغان ئۇرۇشتا رۇھەن جەمەتى قوشۇنلىرى

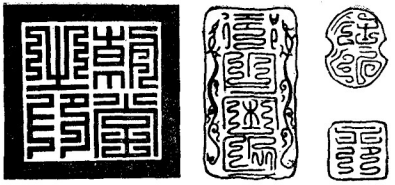

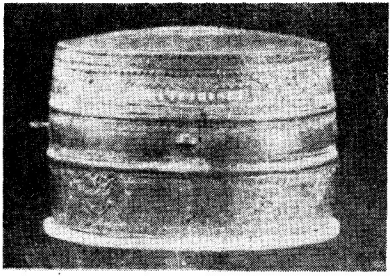

شىسەن قوزغىلاڭچىلار قوشۇنى ئىشلەتكەن تامغا ۋە جەڭ دۇمبىغى

تەرىپىدىن ئەسىرگە ئېلىنىپ، جەنۇبتا بوز يەر ئېچىپ دېخانچىلىق قىلىشقا ئورۇنلاشتۇرۇلغان ئىدى. رۇەن ۋېنيۇې ئۇششاق تىجارەتچى ئىدى. تېرىقچىلىق تۇرمۇشى ۋە كەڭ ئىجتىمائىي ئۇچرىشىش ئارقىسىدا رۇەن پەملىلىك ئاكا-ئۇكىلار رۇەن جەمەتى گۇرۇھى هوكۇمرانلىغىنىڭ چېرىپ ئاجىزلاپ كەتكەنلىگىنى، هەرقايسى تەبىقىدىكى خەلق تۇرمۇشىنىڭ ئاجايىپ جاپا-مۇشەققەتتە ئوتۇۋاتقانلىغىنى، هەرقايسى جايلاردىكى دېخانلارنىڭ نارازىلىق كەيپىياتىنىڭ كۈنسايىن ئوسۇۋاتقانلىغىنى كوردى. 1771-يىلى يەنە قەھەتچى-

لىك بولۇپ، سەرسانلىق-سەرگەردانلىققا چۈشۈپ قالغان دىخانلار تېخىمۇ كۆپەيدى، پۈتكۈل ۋىيتنام يېزىلىرى خۇددى ئوت ياقسىلا تۇتىشىپ كەتكۈدەك قۇرۇق ئوتۇنغا ئوخشاپ قالدى. رۇەن پەملىلىك ئاكا-ئۇكىلار قوزغىلاڭ ۋاقتىنىڭ پىشىپ يەتكەنلىگىنى بايقاپ، شىسەندە ھەققانىيەت بايرىغىنى تىكلىدى. قوزغىلاڭغا ھەرقايسى جايلاردىكى دىخانلار ئاۋاز قوشتى، دىخانلار كالتەك-توقماق، قىلىچ-نەيزە، يەرلىك ملتق ۋە توپ-زەمبىرەكلەر بىلەن قوراللاندى، قوشۇن تېزدىن كوپىيىپ نەچچە مىڭ كىشىگە يەتتى. رۇەن ۋېنيۇي ئاكا-ئۇكىلار ئايرىم-ئايرىم ھالدا قوشۇننى باشلاپ ئەتراپتىكى زالىم پومىششكلارنى يوقىتىپ، نامرات دىخانلارغا ياردەم بەردى. 1773-يىلى، قوزغىلاڭچىلار قوشۇنى بىر يولىلا پىڭدىڭ ئولكىسىدىكى گۈيرېننى ئىشغال قىلدى. قوزغىلاڭچىلار قوشۇننىڭ ئىنتىزامى قاتتىق بولۇپ، كەڭ دىخانلارنىڭ چوڭقۇر ھورمىتىگە ئېرىشتى، ئۇلارنىڭ داڭقى ھەر تەرەپكە تارالدى. گۈاڭيى، يەنچاڭ، پىڭچاڭ، پىڭشۇن قاتارلىق جايلاردا ئارقا-ئارقىدىن قوزغىلاڭ كوتىرىلدى، گۈاڭنەندىكى جۇڭگو مۇھاجىرلىرىمۇ تۇش-تۇشتىن قوزغىلىپ ئاۋاز قوشۇپ، دىخانلار قوزغىلاڭچى قوشۇننى ئۈيۈشتۇرۇپ رۇەن جەمەتى گۈرۇھىغا قارشى تۇردى.

رۇەن پەملىلىك ئاكا-ئۇكىلار گۈيرېننى ئالغاندىن كېيىن، قوزغىلاڭچى قوشۇنلارنى ئوتتۇرا، ئالدىنقى، ئارقا، سول، ئوڭ تەرەپ قوشۇنى دېگەن 5 قوشۇنغا ئايرىدى، ئۇلارنىڭ ھەيۋىتى كۈندىن-كۈنگە زورايدى، ئۇلار باستۇرۇشقا كەلگەن رۇەن جەمەتى قوشۇنىنى ئارقا-ئارقىدىن مەغلۇپ قىلىپ، گۈاڭيى، خۇيئەن قاتارلىق مۇھىم جايلارنى ئالدى. 1775-يىلى، شىمالدىكى

جبڭ جەمەتى گۈرۈھى جەنۇپتىكى كىرىزىستىن پايدىلىنىپ، جەنۇپقا ئەسكەر ئەۋەتىپ، ئۇز تەسىر دائىرىسىنى كېڭەيتىش غەرىزىدە قوزغىلاڭچىلار قوشۇنى بىلەن توقتوشتى، ھەر ئىككى تەرەپتە يېڭىش-يېڭىلىش بولدى. قوزغىلاڭچىلار قوشۇنىنىڭ ھەم ئالدى، ھەم كەينىدىن دۇشمەننىڭ زەربىسىگە ئۇچرىشىدىن ساقلىنىش ئۈچۈن، رۇەن پەمىلىك ئاكا-ئۇكىلار زىددىيەتتىن پايدىلىنىپ، بىر-بىرلەپ تارمار قىلىش تاكتىكىسىنى تۇزدى، كۆچمەن توپلاپ رۇەن جەمەتى گۈرۈھىنى يوقىتىش مەقسىدىدە، جبڭ جەمەتى قوشۇنى بىلەن سۇلھى تۇزدى؛ جبڭ جەمەتى گۈرۈھىمۇ تاغ ئۈستىدە ئولتۇرۇپ يولۇاسنىڭ ئېلىشىشىنى كۇزىتىپ، ئوتتۇرىدىن پايدا ئېلىش ئۈچۈن، ئۈرۈشنى توختىتىشقا قوشۇلىدى. شۇنىڭ بىلەن، قوزغىلاڭچىلار قوشۇنى ئەسكىرىي كۆچمەن توپلاپ، جەنۇپقا يۇرۇش قىلىپ، رۇەن جەمەتى گۈرۈھىنىڭ جەنۇپتىكى ئۇۋىسى—زىگۇن (شىگۇڭ) غىچە يېتىپ باردى. 1775-يىلى ۋە 1776-يىلى رۇەن ۋېلۇي بىلەن رۇەن ۋېنخۇي ئايرىم-ئايرىم ھالدا ئەسكەر باشلاپ زىگۇنغا 2 قېتىم بېسىپ كىرىپ، رۇەن جەمەتى گۈرۈھىنىڭ كاتتىۋېشى رۇەن ۋۇچۇننى ئېتىپ تاشلىدى. رۇەن ۋۇچۇننىڭ جەسەنى رۇەن ۋۇيىڭ قالدۇق ئەسكەرلىرىنى توپلاپ، زالىم-زومىگەرلەرنى يىغىپ، پومىششكلار قوراللىق قوشۇننى ئۈيۈشتۇرۇپ، دىخانلار قوشۇنىغا قايتا يېپىلدى. 1776-يىلدىن باشلاپ، قوزغىلاڭچىلار قوشۇنى رۇەن ۋۇيىڭنىڭ پومىششكلار قوراللىق قوشۇنى بىلەن جەنۇپتا 10 يىلدەك جانپىدالىق بىلەن ئېلىشتى. رۇەن ۋۇيىڭ فېۋدالىق ھوكۇمرانلىقىنى ساقلاپ قېلىش ئۈچۈن، شەخسى شوھرەت ئۈچۈن ۋەتەننى سېتىشتىن يانمىدى، ئۇ فرانسىيە مۇستەملىكىچىسى بولغان پوپ بېدولۇ بىلەن تىل

بىرىكتۈردى، بېدولۇ ئۇنىڭغا ئەكسىيەتچىل قوشۇن تەشكىللەشكە ۋە بۇ قوشۇننى تەربىيلەپ بېرىشكە ياردەملىشىدىغان بولدى. بېدولۇ ئۇنى فرانسىيە بىلەن "ئىتتىپاق" تۈزۈشكە دەۋەت قىلدى. 1787 ـ يىلى، بېدولۇ رۇەن فۇيىنگا ۋاكالىتەن پارىژدا لۇئى XVI ھوكۇمىتى بىلەن قۇل قىلىش خاراكتېرلىق شەرتنامە ئىمزالدى: فرانسىيە رۇەن فۇيىنگا ھەربى ياردەم بېرىدىغان، رۇەن فۇيىڭ تۈلۈن ۋە كۇنىلۇن ئارىلىنى فرانسىيىگە بولۇپ بېرىدىغان ھەمدە فرانسىيە سودىگەرلىرى ۋېنېتىنامدا باج تولىمەيدىغان ۋە سودىنى مونوپولىيە قىلىدىغان ھوقۇقـ تىن بەھرىمەن بولىدىغان بولدى (بۇ شەرتنامە 1789 ـ يىلى فرانسىيە زور ئىنقىلاۋىنىڭ پارتلىشى بىلەن ئىشقا ئاشماي قالدى). رۇەن فۇيىڭ يەنە شىيەنلو (تايلاند) پادىشاسىنىڭ ئەسكەر چىقىرىپ ئارىلىشىشنى تىلىدى. بۇ ۋەتەن ساتقۇچ شۇملۇقلار رۇەن جەمەتى گۈرۈھىنى مەغلۇبىيەتتىن قۇتقۇزۇپ قالالمىدى. 1782 ـ يىلى، رۇەن ۋېنخۇي، رۇەن ۋېنلۇي دېگىز ئارمىيىسى ۋە قۇرۇقلۇق ئارمىيىسىنى باشلاپ مېيگۇڭخې دەرياسىنىڭ كېچىگىدە، رۇەن فۇيىگىنىڭ دېگىز ـ چىلار قوشۇننىنى قاتتىق مەغلۇپ قىلىپ، بېدولۇنىڭ قول ئاستىدىكى سەركەردىسى مەنخۇەي قوماندانلىق قىلىۋاتقان ئەجنەبى پاراخوتنى پاچاقلاپ، بۇ مۇستەملىكچى قاراقچىنى ئېتىپ تاشلىدى. رۇەن فۇيىڭ رەسۋاسى چىققان ھالدا فۇگو ئارىلىغا قېچىپ بېرىۋالدى، كېيىن يەنە يوشۇرۇن ھالدا شىيەنلوغا بېرىپ ئۇلاردىن ياردەم تىلىدى. 1784 ـ يىلى، شىيەنلو پادىشاسى 20 مىڭ دېگىزچى ۋە 300 كېمە ئەۋەتىپ ۋېنېتنامغا تاجاۋۇز قىلىپ كىرىپ، شىمالىي قوزغىلىڭنى باستۇرۇشقا ئۇرۇندى. شىيەنلو ئەسكەرلىرى بارغانلا يېرىدە كويدۇـ رۇپ، قىرغىنچىلىق ۋە بۇلاڭچىلىق قىلىپ، قىلمىغان ئەسكىلىكلىرى

قالمدی، بۇ هال ۋېيتنام خەلقىنىڭ چەكسىز غەزەپ-نەپرىتىنى قوزغىدى. رۇەن ۋېنخۇي خەلق ئامېرىكىنىڭ ماسلىشىشى ئارقىسىدا، دۇشمەننى ئالداپ ئىچكىرى كىرگۈزۈش تەدبىرىنى قوللىنىپ، شيەنلو ئەسكەرلىرىنى مېيچېۋىنىڭ غەربىدىكى جايلارغا ئالداپ كىرگۈزۈپ، ئۇلارغا پىستىرما قىلىپ زەربە بېرىپ، تامامەن غەلىبە قازاندى، دۇشمەننىڭ 20 مىڭ ئەسكىرى پۈتۈنلەي دېگۈدەك يوقىتىلدى، 300 كېمىنىڭ ھەممىسى پاچاقلاپ تاشلاندى. رۇەن فۇيىڭ شيەنلوغا قېچىپ بېرىپ، چەتئەلدە قالدۇق ئەسكەرلىرىنى توپلاپ، قايتىدىن باش كوتىرىشكە پۇرسەت كۆتۈپ تۇردى. بۇ شانلىق جەڭ ئارقىلىق شىمالىي قوزغىلاڭچىلار قوشۇنى جەنۇبىي رايونلارنى پۈتۈنلەي قولغا كىرگۈزدى. شۇنىڭدىن كېيىن رۇەن ۋېنخۇي ئەسكەر باشلاپ شىمالغا يۈرۈش قىلىپ، شىمالدىكى جېڭ جەمەتى گۇرۇھىنى يوقىتىش جېڭىنى ئورۇنلاشتۇردى.

1786-يىلى، رۇەن ۋېنخۇي زور قوشۇننى باشلاپ ھەربى مۇھىم جاي بولغان شۇنخۇاغا يۈرۈش قىلدى. جېڭ جەمەتى گۇرۇھىنىڭ شىمالدىكى دەھشەتلىك ھوكۇمرانلىغى ئاللىبۇرۇنلا خەلقنىڭ نارازىلىغىنى قاينىتىۋەتكەن ئىدى، خەلق شىمەن قوشۇنلىرىنىڭ يېتەكلىشىنى تەشنالىق بىلەن كۈتۈپ تۇراتتى. قوزغىلاڭچىلار قوشۇنى شىمالغا يۈرۈش قىلىش ئېلانىدا "لى، جېڭ جەمەتىنى يوقىتىپ، خەلقنى ئازاپ-ئوقۇبەتتىن قۇتۇلدۇرۇش"نى ئوتتۇرىغا قويىدى، بۇنىڭ بىلەن، بارغانسىرى يېرىدە خەلقنىڭ قارشى ئېلىشىغا مۇيەسسەر بولدى، خەلق تەرەپ-تەرەپتىن ئۇلارغا ئاۋاز قوشتى. شىمەن قوشۇنلىرى شۇنخۇانى بىرلا ھۇجۇم بىلەن ئىشغال قىلىپ، ئون مىڭلىغان دۇشمەننى يوقاتتى. ئارقىدىن يەنە دۇڭخەيگە بېسىپ كىردى، جېڭ

جەمەتى قوشۇنلىرى بۇنىڭ شەپىسىنى ئاڭلاپ قۇيرۇغىنى تىكىۋەتتى. دۇڭخەينى ئىشغال قىلغاندىن كېيىن، رۇەن ژېنخۇي ئەسلىدىكى شېڭلۇڭ (خېنىي)غا ۋاقتىنچە ھۆجۇم قىلماسلىق دېگەن پىلانىنى ئۇزگەرتىپ، غەلبىسىرى ئىلگىرىلەپ شېڭلۇڭغا يۈرۈش قىلىشنى قارار قىلدى. شىمەن قوشۇنى ئالدى بىلەن ژېيخۇاڭ (نەندىڭ) ئاشلىق ئامبىرىنى ئېلىپ، 1 مىليون كورە (بىر كورە ھازىرقى 5 كورىگە تەڭ) ئاشلىققا ئىگە بولدى. يېتەرلىك ئوزۇق-تۇلۇككە ئىگە بولغاندىن كېيىن، شىمەن قوشۇنلىرى نەچچە يۈز كېمىدىن تەشكىل قىلىنغان قۇدرەتلىك كېمە قوشۇنى بولۇپ، جەنۇپ شامىلىدىن پايدىلىنىپ، يەلكەنلىرىنى ئېچىپ تېز يۈرۈش قىلىپ، شىمالغا قاراپ ئىلگىرىلىدى. جېڭ جەمەتى قوشۇننىڭ ئاساسلىق قىسمى شىمەن قوشۇننى توسۇش ئۈچۈن پۇشاجىياڭ دەرياسى بويىغا ئورۇنلاشتۇرۇلغان ئىدى. رۇەن ژېنخۇي بىر جەڭدىلا جېڭ جەمەتى قوشۇننىڭ ئاساسلىق كۈچىنى تارمار قىلدى. قوزغىلاڭچىلار قوشۇنى شېڭلۇڭغا ھۆجۇم قىلىپ ئۇنى ئالدى، شۇنىڭ بىلەن شىمالغا نەچچە يۈز يىل ھوكۇمرانلىق قىلغان جېڭ جەمەتى گۈرۇھىي بەربات بولدى. لى سۇلالىسىنىڭ قالدۇق كۈچلىرى گۇاڭشىغا قېچىپ كىرىپ، چىڭ سۇلالىسىنىڭ چېنلۇڭ پادىشاسىدىن "دولەتنى قايتۇرۇۋېلىش" قا ياردەم قىلىشنى تىلىدى. 1788-يىلى، چېنلۇڭ گۇاڭدۇڭ-گۇاڭشىنىڭ باش ۋالىسى سۇن شىينى 200 مىڭ كىشىلىك قوشۇن بىلەن ژېيتنامغا ئەۋەتىپ، شېڭلۇڭنى بەسۋالدى. رۇەن ژېنخۇي ژېيتنامنىڭ ئوتتۇرا قىسمىدا كۈچ توپلاپ، يۈزنەچچە جەڭ پىلىغا ئىگە يۈز مىڭ كىشىلىك چوڭ قوشۇن تەشكىللەپ، چىڭ سۇلالىسى قوشۇنلىرىنى تارمار قىلىش پىلانىنى تۈزدى. شىمەن قوشۇنى چىڭ

سۆلالىسى ئەسكەرلىرىنىڭ چاغان بايرىمىدا ئەيىش-ئىشرەت، كەيپ-ساپا بىلەن بولۇپ، بوشىشپ قالغانلىغدىن پايدىلىنىپ، ئۇلار تەييارلىقسىز تۇرغان ئەھۋالدا چاقماق تېزلىگىدە ھۇجۇم قىلدى. ھارپا كۆنى ئۇرۇش باشلاپ، 7 كۈن ئىچىدە چىڭ سۆلالىسى ئەسكەرلىرىنى قاتتىق مەغلۇپ قىلىپ، شېڭلۇڭنى قايتۇرۇۋالدى. سۈن شي قالدۇق ئەسكەرلىرىنى باشلاپ، رەسۋاسى چەققان ھالدا جەنىنەنگۈەنگە (بۈگۈنكى يۈيىگۈەنگە) چېكىندى. شۇنىڭدىن ئېتىۋا-رەن، شىسەن قوشۇنلىرى شىمالنى پۈتۈنلەي تىزگىنلىدى، پۈتۈن ۋىيېتنامنى ئاساسەن دېگۈدەك بىرلىككە كەلتۈردى، ۋىيېتنامنىڭ نەچچە يۈز يىللىق فېئوداللىق بولۇنما ھالىتىگە خاتىمە بەردى.

شىسەن دىخانلار قوزغىلىڭى 18 يىل قانلىق كۈرەش قىلىش ئارقىسىدا، ئاخىر لى، جېڭ، رۇەن جەمەتىنىڭ فېئوداللىق ھوكۈمرانلىغىنى ئاغدۇرۇپ تاشلاپ، ھەرقايسى فېئودال ھوكۈمرانلار گۇرۇھىنى بىتچىت قىلىپ، دولەتنىڭ بىرلىگىنى ئەمەلگە ئاشۇردى. كەسكىن سىنىپىي كۈرەش ۋە مىللى كۈرەش جەريانىدا، قوزغىلاڭچىلار قوشۇنى غەرپ مۇستەملىكىچىلىرىنى ۋە چەتئەل مۇداخىلىچى قوشۇنلىرىنى مەغلۇپ قىلىپ، دولەتنىڭ بىرلىگىنى قوغدىدى. شىسەن دىخانلار قوزغىلىڭى ۋىيېتنام تارىخىدا ئۇزۇنىڭ شانلىق نۇرىنى چاچتى.

شىسەن ھاكىمىيىتىنىڭ ئىقتىسادىي، سىياسىي ۋە مەدەنىيەت تەدبىرلىرى شىسەن ھاكىمىيىتى ئىقتىسادىي، سىياسىي ۋە مەدەنىيەت قاتارلىق جەھەتلەردە زور ئىسلاھات تەدبىرلىرىنى قوللانىدى، بۇ ۋىيېتنام جەمىيىتىنىڭ تەرەققىياتىغا نىسبەتەن تۈرتكىلىك رول ئوينىدى.

ئۇزاق يىللار داۋام قىلغان ئۇرۇش نەتىجىسىدە يېزىلاردا كوپلىگەن يەرلەر قاقاسلىقىغا ئايلىنىپ كەتكەن ئىدى. رۇەن ۋېنخۇي ئىشلەپچىقىرىشنى رىغبەتلەندۈرىدىغان، ئىگىلىكنى گۈللەندۈرىدىغان سىياسەتلەرنى تۈزۈپ چىقتى، چەتئەردە ئېقىپ يۈرگەن كىشىلەرنىڭ ھەممىسىنىڭ يۇرتىغا قايتىپ ئىشلەپچىقىرىشقا قاتنىشىشى، تاشلىنىپ كەتكەن جامائەت يەرلىرى ۋە خۇسۇسىي يەرلەرنى دېخانلارنىڭ تونۇپ ئېلىشىغا، تېرىشىغا رۇخسەت قىلىنىدىغانلىغى؛ يەرگە سۇپىتىگە قاراپ 3 دەرىجىگە ئايرىپ باج تاپشۇرۇلىدىغانلىغى؛ ئەمگەك كۈچىنى تەشكىللەپ تېرىقچىلىق قىلىش ئۇچۇن ھەرقايسى يېزا جامائەلىرىنىڭ ئېچىلمىغان بوز يەرلەر، نەق بار بولغان ئەركەكلەرنىڭ ۋە ئېقىپ يۈرگەن كىشىلەرنىڭ ھەقىقى سانىنى ھىساپلاپ چىقىشى ۋە يۇقۇرىغا مەلۇم قىلىشى توغرىسىدا بۇيرۇق چىقىرىلىدى. مۇددىتى توشۇپ ئىگىسى چىقماي قالغان يەرلەرنىڭ باج-سېلىغىغا يېزا باشلىغى، كەنت باشلىغى مەسئۇل بولىدىغان بولىدى. نوپۇسنى يوشۇرۇپ قالىدىغان، باج-سېلىقىتىن قاچىدىغان ئەھۋاللاردىن ساقلىنىش ئۇچۇن، رەسمىي نوپۇسى بار كىشىلەرگە گۇۋاڭنامە تارقىتىپ بېرىلدى، گۇۋاڭنامىسى يوقلارغا جەرىمانە قويۇلىدىغان بولىدى. بۇ سىياسەت يېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىشنى ئەسلىگە كەلتۈرۈش ۋە راۋاجلاندۇرۇشتا ياخشى رول ئويناندى، 1791-يىلى كۆزلۈك يىغىمدا ھەرقايسى جايلاردا ھەممە زىرائەتلەردىن مول ھوسۇل ئېلىنىدى.

يېزا ئىگىلىگىنىڭ ئەسلىگە كېلىشى ۋە جەمىيەتنىڭ مۇقىملىغى سودىنىڭ راۋاجلىنىشى ئۇچۇن پايدىلىق شارائىت يارىتىپ بەردى. رۇەن ۋېنخۇي ئېغىر ۋە مۇرەككەپ بولغان سودا-سانائەت بېجىنى ئەمەلدىن قالدۇرۇش ھەمدە تاشقى سودىنى پائال كېڭەيتىش

توغرىسىدا بۇيرۇق چىقاردى. چىك سۇلالىسى قوشۇنلىرى قوغلاپ چىقىرىلغاندىن كېيىن، ئۇ چىك سۇلالىسى بىلەن سوھبەت ئوتكۈزۈپ سودا مۇناسىۋىتىنى ئەسلىگە كەلتۈردى، گاۋپىك، لياڭشەندە بازار ئاچتى، ئىككى دولەت خەلقىنىڭ سودا قىلىشىغا ئوڭاي بولسۇن ئۈچۈن، جۈڭگو سودىگەرلىرى تاموژنا بېجى تولىمەيدىغان بولدى؛ چىك سۇلالىسى ۋېيتنام سودىگەرلىرىنىڭ گۇاڭشىدىكى نەنىڭدا دۇكان ئېچىشىغا قوشۇلدى. چەتئەل كېمىلىرى ۋېيتنامنىڭ ھەرقايسى سودا پورتلىرىغا قاتنايدىغان بولدى، شۇنىڭ بىلەن تاشقى سودا كۈندىن-كۈنگە راۋاجلاندى.

دولەت مۇداپىەسى ۋە دىپلوماتىيە جەھەتتە، ئەسكەر ئېلىش تۈزۈمى يولغا قويۇلۇپ، ئەسكەرلەر پائال تۈردە تەربىيىلەندى، پىيادە ئەسكەر، دېڭىز ئەسكىرى، ئاتلىق ئەسكەر، پىللىق ئەسكەر، توپچى ئەسكەر قاتارلىق ئەسكەر تۈرلىرىدىن تەركىپ تاپقان قۇدرەتلىك ئارمىيە قۇرۇلدى. شۇنىڭدەك دولەت زىمنىنى قوغداش، چەتئەللەرنىڭ تاجاۋۇزىغا قارشى تۇرۇش فاكتىنى يولغا قويۇلدى.

يېزىق ۋە خەلق مائارىپى جەھەتتىمۇ ئىسلاھات ئېلىپ بېرىلدى. ئىلگىرى ۋېيتنام جەمىيىتىدە مەملىكەت بويىچە خەنزۇچە يېزىق قوللىنىلاتتى. بۇ يېزىق ئەمگەكچى خەلقنىڭ ئۆگىنىشى ئۈچۈن ئىنتايىن قىيىنغا چۈشەتتى. رۇەن ۋېنىخۇي زىنەن يېزىغىنى① ۋېيتنامنىڭ دولەت يېزىغى قىلىش، ھوكۇمەتنىڭ ئالاقىلىرى، خەت-چەكلىرىنى زىنەن يېزىغى بىلەن يېزىش توغرىسىدا بۇيرۇق

---

① زىنەن يېزىغى خەنزۇ يېزىغىدىن ئۆزگەرتىلگەن، ۋېيتنام تىلىنى ئىپادىلەپ بېرىدىغان چاسا يېزىق.

چىقاردى. شسەن دەۋردە زىنەنچە يېزىلغان نۇرغۇنلىغان مۇنەۋۋەر ئەسەرلەر بارلىققا كەلدى، بۇلار ۋېيتنامنىڭ ئەدەبىيات تارىخىدا پارلاق نۇر چاچتى. يېڭى ھاكىمىيەت مەكتەپ ئېچىشنى تەشەببۇس قىلدى، مەركەزدە دولەتلىك مەكتەپ، يەرلىكتە مەھكىملەر مەكتىۋى ۋە يېزا مەكتىۋى ئېچىلدى. ھەر بىر يېزىدا مەكتەپ قۇرۇلدى، يېزا مەكتەپلىرىگە ئىنتايىن كوڭۈل بولۇندى. ھەر دەرىجىلىك مائارىپتا نەنزى يېزىغى ئاساس قىلىندى.

شسەن ھاكىمىيتىنىڭ زاۋالغا يۈز تۇتۇشى ۋە مەغلۇپ بولۇشى شسەن قوزغىلىڭى دەۋرىدە، ۋېيتنامنىڭ فېئودالىق جەمئىيتىدە كاپىتالىزىمنىڭ بىخلىرى پەيدا بولغان بولسىمۇ، لېكىن تېخى يېڭى سىنىپىي كۈچلەر مەيدانغا كەلمىگەن ئىدى، ئىلغار پارتىيە يوق ئىدى، شۇڭلاشقا، بۇ قوزغىلاڭ كولىمى، داۋاملاشقان ۋاقتى ۋە شۇنىڭدەك فېئودالىق تۈزۈمگە بەرگەن قاخشاتقۇچ زەربىسى جەھەتتە ۋېيتنامنىڭ تارىخىدا مىسلىسىز بولغان بولسىمۇ، لېكىن ئۇ يەنىلا كونا شەكىلدىكى دېخانلار قوزغىلىڭى بولۇپ، ئۇزۇنىڭ تۈپ ئاجىزلىغىدىن قۇتۇلالمىدى.

رۇەن پەمىلىك ئاكا-ئۈكىلار قوزغىلاڭ دەسلەپكى قەدەمدە غەلبە قازانغاندىن كېيىنلا پادىشالىق ئېلان قىلدى. رۇەن ۋېنيۇي 1787-يىلى ئۇزۇنى مەركەز پادىشاسى دەپ جاكالىدى، رۇەن ۋېنخۇيىنى شىمال بېگى قىلدى، ئۇ فۇچۇندە تۇردى؛ رۇەن ۋېنلۈيىنى شەرق بېگى قىلدى، ئۇجيادىگدا تۇردى، ئۇلار ھەرقايسىسى مەلۇم زېمىننى ئىگىلىدى. 1788-يىلى، رۇەن ۋېنخۇيمۇ ئۇزۇنى پادىشا دەپ جاكالىدى ۋە "گۈاڭجۇڭ" يىلنامىسىنى قوللاندى ھەمدە چېگ سۇلالىسى پادىشاسىنىڭ سۈيۈرغاللىغىنى قوبۇل قىلدى. قوزغىلاڭنىڭ

يولباشچىلىرى ۋە سەركەردىلىرى ئاقسۆڭەك، توھپىكار دەپ نام ئالدى، ئۇلار بارا-بارا يېڭى فېودال ھوكۇمرانلارغا ئايلىنىپ كەتتى. رۇەن پەملىلىك ئاكا-ئۇكىلار پۈتۈن مەملىكەت زىمىنىنىڭ ئالى ئىگەدارى بولۇپ قالدى. دېخانلار قوزغىلىڭنى كەلتۈرۈپ چىقارغان ئەڭ ئوتكۇر يەرمەسلىسى ھەل قىلىنمىدى. ئىگىسىز قاقاس يەرلەرنى تېرىغان دېخانلار يېڭى فېودال ھوكۇمرانلارغا باج تاپشۇرۇپ ھەمدە ھاشارغا بېرىپ، يەنىلا ئېكسپىلاتاتسىيە قىلىنىدىغان ۋە قۇل قىلىنىدىغان ئورۇندا تۇرۇۋەردى. كونا پومىشىكلار تەرەپ-تەرەپتىن قايتىپ كېلىپ تەتۈر ھىساپ ئېلىپ، بۇرۇنقى يەرلىرىنى قايتىدىن ئىگەللۇۋالدى. دېخانلار رۇەن پەملىلىك ئاكا-ئۇكىلارغا بولغان ئىشەنچىنى پەيدىن-پەي يوقاتتى، ئۇلارنى قوللىمايدىغان بولۇپ قالدى. دېخانلارنىڭ نارازىلىقى جىيادىڭ ۋە يۇڭلۇڭ رايونلىرىدا ھەممىدىن ئاۋال ۋە ھەممىدىن ئېغىر دەرىجىدە ئىپادىلىنىپ چىقتى. شىيەنلۇغا قېچىپ كەتكەن رۇەن فۇيىڭ بۇ ئەھۋالدىن پايدىلاندى، ئۇ 1787-يىل 8-ئايدا شيەنلۇدىن ۋەيتىنامنىڭ جەنۇبىغا يوشۇرۇن قايتىپ كېلىپ، سۇيىقەستلىك ھەرىكەتلەرنى ئېلىپ باردى، ئۇ جەنۇبىتىكى پومىشىكلار ۋە زالىم-زومىگەرلەرنىڭ قوللىشىغا ئېرىشتى، شۇنىڭ بىلەن 1788-يىلى زىگۇن (شىگۇڭ)نى تارتىۋالدى ھەمدە پۈتكۈل جىيادىڭ رايونىنى بارا-بارا ئىشغال قىلىۋالدى.

فېودالىق دەۋرىدىكى دېخانلار ئۇششاق ئىشلەپچىقارغۇچىلار ئىدى، ئىشچىلار سىنىپىنىڭ رەھبەرلىگى يوق ئىدى، ئۇلار كونا ئادەت كۆچىنىڭ تەسىرى ۋە ئۇز سىنىپىنىڭ چەكلىمىلىكلىگىنى يېڭەلمەيتتى، ئىنقىلاپ سېپىنىڭ ئىچكى قىسمىدا ئۇزاق ۋاقىت ئىتتىپاقلىقنى ساقلاپ، بىرلىكتە دۈشمەنگە قارشى تۇرالمايتتى.

دەسلەپكى قەدەمدە غەلبە قازىنىش ۋەزىيىتى ئەمدىلا شەكىللەنگەندە، گۈمان قىلىش، چەتكە قېقىش، بىر بىرىگە ئۇرا كولاش رۇەن پەيدا بولۇپ، بىر بىرىگە ھۇجۇم قىلىش، خائىنلىق قىلىشتىن ئۈزۈلا قىرغىنچىلىق قىلىشتەك قانلىق پاجىەگە ئايلاندى. 1786 - يىلى، رۇەن ۋېنىۋې شېڭلۇڭنى ئالدى، رۇەن ۋېنيۇې ئۇنىك ھوقۇق ۋە كۈچىنىك ئۈزىنىڭكىدىن ئېشىپ كەتكىنىنى كورەلمەي، ئۇز يېقىنلىرىدىن 500 دىن ئارتۇق كىشىنى باشلاپ شېڭلۇڭغا يېتىپ كەلدى، نامدا "ياردەم"گە كەلگەندەك قىلىپ، ئەمەلىيەتتە نازارەت قىلدى. ئۇ يەنە جەنۇبىلۇق دىخانلارنىك ئۇز يۇرتىنى بەك سېغىنغانلىغىدىن پايدىلىنىپ، قوشۇننى گۈيرېنىغا قايىتۇردى، بۇنىك بىلەن شېڭلۇڭ يەنە قولدىن كەتتى. گۈيرېندا ئىككى قېرىنداش قوشۇن بىر بىرى بىلەن تۇتىشىپ قېلىپ، بىرنەچچە كۈن تىركىشىپ ئاران ئەيلەشتى، شۇنىڭدىن كېيىن ھەرقايىسىسى بىر جايىنى ئىگەللەپ بولۇنۇش ھالىتىنى كەلتۈرۈپ چىقاردى. 1792 - يىلى رۇەن ۋېنخۇې ئولگەندىن كېيىن ئوغلى رۇەن گۇاڭزۇەن تەختكە چىقتى، ئۇنىك بىلەن رۇەن ۋېنيۇې ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەت چوڭقۇرلىشىپ كەتتى. 1793 - يىلى، رۇەن فۇيىڭنىك ئەكسىيەتچى قوشۇنلىرى گۈيرېنىنى قورشۇۋالغاندا رۇەن گۇاڭزۇەن "ياردەم بېرىش" بانىسى بىلەن، ئەسكەر باشلاپ كېلىپ گۈيرېنىنى ئىگەللىۋالدى، ئامبارلارنى پېچەتلىدى، مال-مۈلۈكلەرنى مۇسادىرە قىلدى، بۇنىك بىلەن رۇەن ۋېنيۇېنىك ئىچى سىقىلىپ دەرت يۇتۇپ ئولۇپ كەتتى. رۇەن گۇاڭزۇەننىك ئوردىسىنىك ئىچكى قىسمىمۇ قاتمۇ-قات زىددىيەتكە تولغان ئىدى، گۇرۇھلار ئوتتۇرىسىدىكى تالاش-تارتىشلار بارغانسېرى جىددىلىشىپ كەتتى.

1795 ـ يىلى، شىسەن قوشۇنلىرى ئەسلىدە رۇەن فۇيىڭ قوشۇنلىرىغا قايتۇرما زەربە بېرىشنى پىلانلىغان بولسىمۇ، بىراق ئىچكى زىددىيەتـ نىڭ كەسكىنلىشىپ كېتىشى تۇپەيلىدىن توختاپ قالدى. ئىچكى جاڭجاللار نۇرغۇن سەركەردىلەرنىڭ ئەسكەرلىرىنى باشلاپ ئاسىلىق قىلىپ دۇشمەن تەرەپكە ئوتۇپ كېتىشىگە سەۋەپ بولدى.

ھىلىگەر، مەككار رۇەن فۇيىڭ شىسەن ھاكىمىيىتىنىڭ ئىچكى قىسمىدىكى جاڭجاللاردىن پايدىلىنىپ، تىرىلدۇرۇش ھەركىتىنى ھە دەپ ئېلىپ باردى. ئۇ ئاسىلارنى يېنىغا توپلاپ، ئاغدۇرمىچىلىقنى پىلانلاپ، ئوزىنىڭ ئەكسىيەتچىل تەسىر دائىرىسىنى جىددى كېڭەيتتى. رۇەن فۇيىڭ غەرپ مۇستەملىكىچىلىرى بىلەن يەنىمۇ ئىلگىرىلىگەن ھالدا تىل بىرىكتۇرۇپ، بېدولۇ قاتارلىق فرانسىيە دىن تارقاتقۇچىلىرى ۋە قاچقۇنلىرىدىن ئوزىگە شەھەر سېپىلى سېلىشقا، كېمە ياساش، زەمبىرەك قۇيۇش، ئەسكەر تەربىيىلەشكە ياردەم قىلىشنى تەلەپ قىلىدى، يەنە پورتۇگالىيە مۇستەملىكىچى قاراقچىـ لىرىدىن مىلتىق ـ زەمبىرەك، ئوق ـ دورا سېتىۋالدى، بۇنىڭ بىلەن رۇەن فۇيىڭ قوشۇنلىرى قورال ـ جابدۇق جەھەتتە ئۇستۇن ئورۇنغا ئىگە بولىۋالدى.

رۇەن فۇيىڭ پۇتۇن تەييارلىقلىرىنى پۇتكۇزۇپ بولۇپ، 1790 ـ يىلى جيادىڭ رايونىدىن چىقىپ، شىسەن قوشۇنلىرىغا قايتىدىن ھۇجۇم قىلدى. بۇ چاغدا شىسەن قوشۇنلىرى ئىچكى جاڭجاللاردىن كېيىن بەكلا ئاجىزلىشىپ كەتكەن ئىدى، لېكىن بىر قىسىم سەركەر ـ دىلەر ۋە ئەسكەرلەر قوزغىلاڭچىلار قوشۇنىنىڭ شانلىق ئەنئەنىسىنى ساقلاپ قالغاچقا، دۇشمەنگە باتۇرلۇق بىلەن زەربە بەردى، تىرىلىش بىلەن تىرىلىشكە قارشى ھايات ـ مامات كۇرىشى ئىنتايىن كەسكىن

بولدی. رۇمن فۇيەك قوشۇنلىرى ئىلگىر-كېيىن بولۇپ 7 قېتىم هۇجۇمغا ئوتتى، شىمەن قوشۇنلىرى 4 قېتىم قايتۇرما زەربە بەردى. يالغۇز گۈيرېننى تالىشش ئۇرۇشىلا 10 يىل داۋام قىلدى. 19-ئەسىرنىڭ باشلىرىدا، رۇمن فۇيەك قوشۇنلىرى شېكلۇڭغا قىستاپ كەلدى، بۇ چاغدا شىمەن قوشۇنلىرىنىڭ ئىچكى قىسمىدىكى زىددىيەت بارغانسېرى كەسكىنلىشىپ كەتتى، ئۇلار ئەسلىدىكى ئىنقىلابىي ۋەيلىغى ۋە جەڭگىۋارلىغىنى كۇندىن-كۇنگە يوقىتىپ، خەلقنىڭ همايىسى ۋە قوللىشىدىن ئاستا-ئاستا ئايرىلىپ قالدى. 1801-يىلى رۇمن فۇيەك قوشۇنلىرى فۇچۇنگە هۇجۇم قىلدى، شىمەن قوشۇنلىرى مەغلۇپ بولدى؛ 1802-يىلى، رۇمن فۇيەك قوشۇنلىرى شېكلۇڭنى ئالدى، رۇمن گۇاڭزۇمن ئەسىرگە چۈشتى. ۋېيتنام تارىخىدىكى ئەڭ كەڭ كولەملىك دېخانلار قوزغىلىڭى 31 يىل داۋام قىلىپ، ئاخىر غەرپ مۇستەملىكىچىلىرى بىلەن تىل بىرىكتۈرگەن فېئوداللىق كۈچلەر تەرىپىدىن باستۇرۇلدى، فېئودال پومىشچىكلار سىنىپىغا ۋەكىللىك قىلىدىغان رۇمن فۇيەك سۇلالىسى ۋېيتنامدا تىرىلدى. لېكىن، ۋېيتنام خەلقىنىڭ قوزغىلاڭ ئوتىدا يالقۇنلاپ چىققان زۇلۇمغا، تاجاۋۇزچىلىققا قارشى جەڭگىۋار روھى يېرىم ئەسىردىن كېيىن فرانسىيە تاجاۋۇزچىلىرىغا قارشى مىللى مۇستەقىللىق كۈرىشىدە داۋاملىق جارى قىلدۇرۇلدى.

3 - بولۇم هندىستاننىڭ ئەنگلىيىنىڭ مۇستەملىكىسىگە ئايلىنىشى، هندىستان خەلقىنىڭ دەسلەپكى مەزگىللەردىكى ئەنگلىيىگە قارشى كۈرەشلىرى

موغۇل ئىمپېرىيىسىنىڭ يىمرىلىشى ئۇمۇت تۈمشۇغىنى ئايلىنىپ ئوتىدىغان يېڭى يول تېپىلغاندىن كېيىن، پورتۇگالىيە، گوللاندىيە، ئەنگلىيە، فرانسىيە مۇستەملىكىچىلىرى ئارقا-ئارقىدىن شەرققە كېلىپ، هندىستاننىڭ دېڭىز بويلىرىدا نەچچە ئونلىغان مۇستەملىكە بازىلىرىنى ئىگەللىۋالىدى. 18-ئەسىردىن ئىلگىرى، هندىستانغا هوكۈمرانلىق قىلىۋاتقان موغۇل ئىمپېرىيىسى سىرتتىن قارىماققا ناهايىتى زور ئىمپېرىيە ئىدى، شۇڭا دېڭىز بويلىرىدىكى يەككە بازىلارنى ئىگەللىۋالغان مۇستەملىكىچىلەر ئۇنىڭدىن ئەيمىنىپ، خالىغانچە مۇستەملىكىچىلىك كېڭەيمچىلىگى ئېلىپ بېرىشقا جۈرئەت قىلالمىدى.

18-ئەسىرنىڭ باشلىرىدا، موغۇل ئىمپېرىيىسى كۈنسايىن يىمىرىلىشكە باشلىدى. هوكۈمران سىنىپلار ئىقتىسادىي هوقۇق-مەنپەئەت ۋە سىياسى هوقۇقنى قايتا بولۇشۇۋېلىش ئۈچۈن، توختىماستىن ئىچكى ئۇرۇش ئېلىپ بېرىشتى. ئىسلام دىنىدىكى فېئوداللار بىلەن هىندى دىنىدىكى فېئوداللار ئوتتۇرىسىدىكى كۈرەشمۇ مىسلى كۆرۈلمىگەن دەرىجىدە كەسكىنلىشىپ، جەددى تىركىشىش هالىتى شەكىللەنىدى؛ هەرقايسى ئولكىلەرنىڭ ۋاللىرى ئوز ئالدىغا ئىش كۆرىدىغان

بولۇنمە ھالەت شەكىللىنىپ، ئىمپېرىيە چاك-چېكىدىن بوسۇلۇپ كەتتى، كەڭ خەلق فېئوداللىق ھوكۇمرانلىقىغا بارغانسېرى نارازى بولدى.

ئارقا-ئارقىدىن بولۇپ تۇرغان خەلق قوزغىلاڭلىرى ۋە مىللى قوزغىلاڭلار موغۇل ئىمپېرىيىسىنىڭ يىمىرىلىشىگە بىۋاستە سەۋەپ بولدى. كولىمى ئەڭ چوڭ بولغان مىللى قوزغىلاڭ ماراتلار قوزغىلىڭى بولدى. ماراتلار ھىندىستانىنىڭ ئوتتۇرا ۋە غەرپ تەرىپىدە ئولتۇراق-لاشقان بولۇپ، ھىندى دىنىغا ئېتىقات قىلاتتى، 17-ئەسىرنىڭ باشلىرىدا ئۇلار موغۇل ئىمپېرىيىسى تەرىپىدىن بوي سۇندۇرۇلۇپ، ئىسلام دىنىدىكى فېئوداللارنىڭ ھوكۇمرانلىغى ئاستىدا ياشىدى. 1656-يىلى، ماراتلار شۇاجىنىڭ رەھبەرلىگىدە قوزغىلاڭ كوتىرىپ، ئىسلام دىنىدىكى فېئوداللارنىڭ ھوكۇمرانلىغىنى ئاغدۇرۇپ تاشلىدى. شۇاجى ئىسلاھات ئېلىپ بېرىپ، ھەربىي سۇيۇرغاللىق تۈزۈمىنى ئەمەل-دىن قالدۇرۇپ، قۇدرەتلىك يېنىك ئاتلىق ئەسكەر قوشۇنى قۇرۇپ، موغۇل ئەسكەرلىرىنى كوپ قېتىم مەغلۇپ قىلىپ، زېمىن دائىرىسىنى كېڭەيتىپ، بىر مەھەل دەۋر سۈردى. يۈز نەچچە يىل ئىچىدە ماراتلار ئاتلىق ئەسكەرلىرى ھىندىستانىنىڭ شىمالىي ۋە جەنۇبىدا چېپىپ يۇرۇپ، ئولكىلەرگە ھۇجۇم قىلىپ، باش ۋالى كۆچلىرىگە زەربە بەردى، دېھلىنى بىر مەزگىل ئىشغال قىلىپ، موغۇل ئىمپېرىيىسىنى زىلزىلگە كەلتۈردى.

ئەڭ چوڭ دېخانلار قوزغىلىڭى شىك دىنىدىكىلەرنىڭ قوزغىلىڭى بولدى. پۈنجاپ دېخانلىرى شىك دىنىنى فېئوداللىققا قارشى كۈرەشنىڭ ئىدىيىۋى قورالى ۋە تەشكىلىي شەكلى قىلدى، ئۇلارنىڭ جەھەتتىكى پەرقىنى يوقىتىپ، "ھەقىقەت دۇنياسى" قۇرۇشنى يەنى

يەرلەرنىڭ دىخانلار ئىگىلىگىدە بولۇشى، ھەممە ئادەم باپ-باراۋەر بولۇش غايىسىنى ئەمەلگە ئاشۇرۇشنى تەلەپ قىلدى. ئۇلار ھىندى دىنى ۋە ئىسلام دىنىدىكى فېئوداللارغا قارشى قوراللىق كۆرەشنى قانات يايدۇردى. 17-ئەسىرنىڭ كېيىنكى يېرىمىدىن باشلاپ، 1715-يىلغىچە، قوزغىلاڭ ئۆزۈلمەي بولۇپ تۇردى، ئۇنىڭ كولىمى بارغانسېرى زورىيىپ، نەچچە ئون يىل داۋام قىلدى. كېيىن قوزغىلاڭ گەرچە بىرنەچچە قېتىم باستۇرۇلغان بولسىمۇ، بىراق دىخانلار شىددىيكىلەرنىڭ ئۈيۈشتۇرۇشى ۋە رەھبەرلىك قىلىشى ئارقىسىدا داۋاملىق كۆرەش قىلدى، قوزغىلاڭ كوتىرىلگەن رايونلار ئەملىيەتتە موغۇل ئىمپېرىيىسىنىڭ باشقۇرۇشىدىن قۇتۇلدى. بۇنىڭدىن باشقا، 1669-يىلى پارتىلىغان شېت دىخانلار قوزغىلىڭى بىر پەسەيىپ، بىر ئورلەپ، 1705-يىللارغىچە 50 يىل داۋام قىلدى. قوزغىلاڭچىلار قوشۇنى بىر مەزگىل دېھلىغا قىستاپ كىرىپ، موغۇل ئىمپېرىيىسىنىڭ ھوكۇمرانلىقىنى تەۋرەتتى. دىخانلار قوزغىلىڭى ھەرقايسى جايلاردا تارقاق ئىلىپ بېرىلىغاچقا، موغۇل سۇلالىسىنى ئاغدۇرۇۋېتىلگۈدەك بىرلىككە كەلگەن كۈچ بولۇپ شەكىللىنەلمىدى، دىخانلار قوزغىلىڭى فېئودال ھوكۇمرانلارنىڭ باستۇرۇشىغا ئۇچراش ئارقىسىدا، يەنە خەلقنىڭ مۇستەملىكىچىلەرنىڭ تاجاۋۇزىغا تاقابىل تۇرۇش كۈچى ئاجىزلاپ كەتتى. ئۆزۈلمەي بولۇپ تۇرغان دىخانلار قوزغىلىڭى موغۇل سۇلالىسىگە قاخشاتقۇچ زەربە بەردى، بۇنىڭ بىلەن ئۇنىڭ ھەرقايسى ئولكىلەردىكى ھوكۇمرانلىقى ئىسمى بار، جىسمى يوق بولۇپ قالدى. دىخانلار قوزغىلىڭىنى باستۇرۇش جەريانىدا ئەسكەر تۇتۇش ھوقۇقىنى ئىگە للىۋالغان ئولكە ۋالىلىرى، كوپىنچە شەھەر ۋە ئولكىلەرنىڭ ئومۇمى يۆزلۈك ھوكۇمرانلىق ھوقۇقىنى قولغا

كىرگۈزۈۋېلىپ، موغۇل پادىشاسىنى بۇ ھوقۇقنى "ئېتىراپ قىلىش"قا مەجبۇر قىلىدى، ئۇلار ھەربىي كۈچىگە تايىنىپ ئۇزۇنغا تەمەننا قويۇپ، بارغانسېرى يوغىناپ، خۇددى مۇستەقىل فېئودال پادىشالاردەك بولۇۋالدى. ماراتلار ھىندىستاننىڭ ئوتتۇرا قىسمىدا، شىكلار شىمالىي قىسمىدا، بېنگال باش ۋالىسى شەرقىي قىسمىدا، ھەيدېرابا بىلەن مايسۇر بەگلەر جەنۇبىي قىسمىدا، مۇستەقىل دولەتكە ئوخشاپ كېتىدىغان دولەتلەرنى قۇردى.

زەئىپلىشىپ كەتكەن موغۇل ئىمپېرىيىسىنىڭ غەربىي شىمالىدىكى كوچمەن مىللەتلەرنىڭ تاجاۋۇزىغا تاقابىل تۇرغۇدەك مادارىمۇ يوق ئىدى. 1738 ـ يىلى، ئىراندىكى نادىرخان كوچمەنلەر چوڭ قوشۇننى باشلاپ ھىندىستانغا ھۇجۇم قىلىپ كىرىپ، موغۇل قوشۇننى مەغلۇپ قىلدى، ئىككىنچى يىلى دېھلىنى ئېلىپ، تازا بۇلاپ ـ تالاپ كېتىشتى. 10 يىلدىن كېيىن، 1748 ـ يىلى، ئافغاندىكى ئەھمەد شاھ ئەسكەر ـ لىرىنى باشلاپ ھىندىستانغا تاجاۋۇز قىلىپ كىرىپ، دېھلىنى بىر ـ نەچچە قېتىم بېسىۋالدى. 1761 ـ يىلى ئافغاندىكى كوچمەنلەر قوشۇنى شىمالغا دېھلىنى تارتىۋېلىش ئۈچۈن كەلگەن ماراتلار بىلەن يانىپاتتا ئۈچرىشىپ، قاتتىق جەڭ قىلدى، ماراتلارنىڭ 100 مىڭ كىشىلىك قوشۇنى قاتتىق مەغلۇپ بولدى. يانىپات جېڭى نەتىجىسىدە ھىندىستان زېمىنىدا غەرپ مۇستەملىكىچىلىرىنىڭ تاجاۋۇزىغا تاقابىل تۇرالايدىغان ئەڭ ئاخىرقى بىر قۇدرەتلىك كۈچ ئېغىر دەرىجىدە ئاجىزلاپ كەتتى. ئاۋغانلارمۇ ئىچكى جاڭجاللار نەتىجىسىدە، غەلىبە ـ سىرى ئالغا ئىلگىرىلەپ ھىندىستاننى يۇتىۋالالمىدى، ئۇلار ئۇزۇن ئوتمەي ھىندىستان تەۋەسىدىن چېكىنىپ چىقىپ كەتتى، بۇنىڭ بىلەن ئەنگلىيە تاجاۋۇزچىلىرىغا پۈرسەت يارىتىپ بېرىلدى. خۇددى

مارکس ئېيتقاندەك: "بۇيۇك موغۇلنىڭ ئالى ھاكىمىيىتىنى ئۇزىنىڭ باش ۋالىلىرى ئاغدۇرۇۋەتتى، باش ۋالىلار ھاكىمىيىتىنى ماراتلار ئاغدۇرۇۋەتتى، ماراتلار ھاكىمىيىتىنى ئاۋغانلار ئاغدۇرۇۋەتتى؛ ھەمەلەن ئاشۇنداق يېغىلىق قىلىۋاتقان چاغدا، برىتانىيىلىكلەر دوقۇرۇپ كىرىپ، ھەممەيلەننى بوي سۇندۇردى".①

ئەنگلىيە مۇستەملىكىچىلىرىنىڭ ھىندىستانغا قىلغان ھەربىي تاجاۋۇزى 18-ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدىن باشلاپ، ئەنگلىيە ئاجىزلاشقان موغۇل ئىمپېرىيىسىنىڭ چەتىتىن كەلگەن تاجاۋۇزغا تاقابىل تۇرغۇچىلىك قۇۋىتىنىڭ يوقلۇغىدىن پايدىلىنىپ، ھىندىستاننىڭ دېگۈز بويلىرىدىكى رايونلارنى بازا قىلىپ، پىلىدەك كىمىرىپ، لەھەڭدەك يالماپ ھەربى تاجاۋۇزچىلىق قىلدى. يۈز يىل ۋاقىت ئىچىدە، زىمىنى كەڭ، ئاھالىسى كوپ بولغان ھىندىستاننى پەيدىن-پەي ئۆزىنىڭ مۇستەملىكىسىگە ئايلاندۇردى.

"بولۇپ ئىدارە قىلىش"—ئەنگلىيە ھىندىستانغا تاجاۋۇز قىلىشتا قوللانغان ئەڭ قەبىھ، زەھەرلىك مۇستەملىكىچىلىك سىياسىتى ئىدى. ئەنگلىيە ھىندىستانىنى بوي سۇندۇرۇش جەريانىدا، ھىندىستان جەمئىيىتىدە مەۋجۇت بولۇپ تۇرغان ئىسلام دىنىدىكىلەر بىلەن ھىندى دىنىدىكىلەر ئوتتۇرىسىدىكى قارىمۇ-قارشىلىقتىن، ئوخشاش بولمىغان ئىرق، قەبىلە ۋە ئۇرۇقلار ئوتتۇرىسىدىكى ئوچمەنلىكىتىن ئىبارەت ئاجىزلىقلاردىن تولۇق پايدىلىنىپ، ئاربىغا بولگۈنچىلىك سېلىش،

---

① ماركس. «برىتانىيىنىڭ ھىندىستانىدىكى ھوكۇمرانلىغىنىڭ كەلگۈسى نەتىجىسى». «ماركس-ئېنگېلس تاللانما ئەسەرلىرى»، 1981-يىل ئۇيغۇرچە نەشرى، 2-توم، 118-بەت.

پارچىلاش-يىمىرىپ تاشلاش ۋە بىر-بىرلەپ يوقىتىش قاتارلىق ئىنتايىن قەبىھ، زەھەرلىك ۋاستىلەرنى قوللىنىپ، يەر مەيدانى ۋە ئاھالىسى ئەنگلىيىدىن نەچچە ھەسسە چوڭ بولغان ھىندىستاننى بوي سۇندۇردى ۋە ئۇنىڭغا ھوكۇمرانلىق قىلدى. ئەنگلىيە مۇستەملىكىچىلىرى ھىندىستاندىكى تۇرلۇك دىنىي مەزھەپلەر، ئۇرۇقلار ۋە قەبىلىلەردىن ياللانما ئەسكەر توپلاپ، ھىندىستان جەمىيىتىدىكى مۇرەككەپ مۇناسىۋەتلەردىن پايدىلىنىپ، ھىندىلارنى بىر بىرىنى قىرىشقا سالدى، ھىندىستاننى ھىندىستان ھىساۋىغا بېقىلىۋاتقان ھىندى ئەسكەرلىرى بىلەن بوي سۇندۇردى ۋە قۇل قىلدى.

1600-يىلى تەشكىل قىلىنغان شەرقىي ھىندىستان شىركىتى ئەنگلىيىنىڭ ھىندىستانغا تاجاۋۇز قىلىشتىكى ئاساسىي قورالى ئىدى. "خەلق تەشكىلاتى" دىگەن ۋىۋىسكىنى ئېسىۋالغان بۇ شىركەتنىڭ قوراللىق كۇچى بار ئىدى، ئۇ ئەنگلىيە پادىشاسىدىن سودىنى مونوپولىيە قىلىش، ئۇرۇش ئېلان قىلىش، سۇلىھ قىلىش ۋە ئەدلىيە، سوت قىلىش قاتارلىق ئىمتىيازلارغا ئىگە بولىۋالغان ئىدى. 17-ئەسىرنىڭ 30-يىللىرىدىن باشلاپ، شەرقىي ھىندىستان شىركىتى ئىلگىر-كېيىن بولۇپ مادراس (1639-يىلى)، بومباي (1668-يىلى) ۋە جاكارتا (1696-يىلى)نى بېسىۋېلىپ، 3 باشقۇرۇش رايونى قۇردى، ئۇنى ئەنگلىيە ئولكە ۋالىسىنىڭ تەۋەلىگىگە ئېلىپ، ھىندىستانغا يەنىمۇ ئىلگىرىلىگەن ھالدا تاجاۋۇز قىلىدىغان بازا قىلدى.

ئەنگلىيە بىلەن فرانسىيە مۇستەملىكىچىلىك خوجايىنلىق ھوقۇقىنى تالىشىش يۇزىسىدىن ئېلىپ بارغان 7 يىللىق ئۇرۇش مەزگىلىدە (1756—1763)، ئەنگلىيە پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ ھىندىستانغا بىۋاستە تاجاۋۇزچىلىق ئۇرۇشى قوزغاپ، ئالدى بىلەن ئەڭ باي

بولغان بىنگالغا قول سالدى. ئۇ باش ۋالىنىڭ قارشىلىق بىلدۈرۈشىگە قارىماستىن، ئوكتەملىك بىلەن جاكارتىدا قورغانلارنى ياساپ، ۋەقە تۇغدۇرۇپ، قەستەن تاجاۋۇزچىلىق ئۇرۇشىنى قوزغىدى. 1757 ـ يىلى، ئەنگلىيە تەرىپىدىن ئەۋەتىلگەن كلائىۋ باشچىلىغىدىكى تاجاۋۇزچى قوشۇنلار بىنگالدا قۇرۇقلۇققا چىقىپ، ھىندىستان ئەسكەرلىرىگە ھۇجۇم قىلدى. كلائىۋ تەھدىت سېلىش، ئالداش، سېتىۋېلىش ۋە ئوزىگە تارتىشتەك ۋاستىلەرنى قوللىنىپ، ئىچكى قىسمىدىن پارچىلاش ئىشىنى ئېلىپ باردى. بىنگال باش ۋالىسىنىڭ قول ئاستىدىكى سەركەردە مېھر جاپار ئەنگلىيەگە سېتىلدى، ئۇ ئەنگلىيە ئەسكەرلىرى بىلەن دەلمۇ ـ دەل ئېلىشقاندا ئەنگلىيە ئەسكەرلىرىنى قىستاپ غەلىبىسىزى ئالغا ئىلگىرىلىمەي، ئەكسىچە چېكىنىشكە بۇيرۇق بەردى، بۇنىڭ بىلەن كلائىۋ 900 نەپەر ئەنگلىيە ئەسكىرى ۋە 2 مىڭ يالالنما ئەسكەر بىلەن پلاسسىدا 90 مىڭ كىشىلىك بىنگال قوشۇنىنى تارمار قىلىپ، بىنگالنى بېسىۋالدى.

ئەنگلىيە مۇستەملىكىچىلىرىنىڭ بىنگالدىكى ياۋۇز ھوكۇمرانلىغى ۋە خالىغانچە بۇلاڭ ـ تالاڭ قىلىشى بىنگال خەلقىنىڭ غەزەپلىنىپ قارشىلىغىنى قوزغىدى. 1763 ـ يىلى، ئەنگلىيەنىڭ تىزگىنلىشىدىن نارازى بولۇپ يۈرگەن ئولكە ۋالىسى مېرقاسىمنىڭ رەھبەرلىگىدە، ئەنگلىيەگە قارشى قوزغىلاڭ كوتىرىلدى. مېرقاسىمنىڭ قول ئاستىدا 20 مىڭ كىشىلىك قوشۇن بار ئىدى، قوزغىلاڭغا قول سالغانلىرى ۋە 5 مىڭ نامرات دېخان قاتناشتى. نۇرغۇن شەھەرلەردە، شەرقىي ھىندىستان شىركىتىنىڭ ئەسكەرلىرى ۋە سودا سارايلىرىدىكى مۇستەملىكىچىلەر يوقىتىلدى. مېرقاسىم فرانسىيلىك قاچقۇنلارنى ئوز ئەسكەرلىرىگە سەردار قىلغاچقا، جەڭدە نەچچە

قېتىم مەغلۇپ بولىدى. 1764 ـ يىل 10 ـ ئايدا بوقسار جېڭىدە مېر-قاسىم پۈتۈن قوشۇنى بىلەن مەغلۇپ بولۇپ چېكىنىدى، ئۇ بىنگالـ دىن قېچىپ كەتتى. بىنگالدا 5 مىڭ نامرات دىخان مېرقاسىمغا قوشۇلۇپ بىرلىكتە قوزغىلاڭ كوتەرگەن ئىدى. بوقسار جېڭىدىن كېيىن بىنگالنىڭ فېودالىرى ئەنگلىيە بىلەن ئۇرۇش قىلىشقا پېتىنالـ مىدى، پەقەت دىخانلارلا داۋاملىق باتۇرلارچە جەڭ قىلدى، قوزغـ-لاڭچىلار قوشۇنى ئۇزلۇكسىز كېڭەيدى، ئەڭ كوپ بولغاندا 50 مىڭ كىشىگە يەتتى، قوزغىلاڭ 15 يىل داۋام قىلدى. 1774 ـ يىلى، قوزغىلاڭچىلار قوشۇنى تارمار قىلىندى، ئەمما ئايرىم قوزغىلاڭچىلار قوشۇنىنىڭ پائالىيىتى تا 1805 يىلغىچە داۋام قىلدى. ھىندىستان يالالانما قوشۇنلىرى (بۇلار ئاساسەن خانىۋەيران بولغان قول سانائەتـ چىلەر ۋە دىخانلار) مۇستەملىكىچىلەر ئۈچۈن غالچىلىق قىلىشنى خالىماستىن بىرنەچچە قېتىم قوزغىلاڭ كوتەردى. 1764 ـ يىلى باتنادا تۇرۇشلۇق ھىندىستان يالالانما قوشۇنلىرى ئەنگلىيىگە قارشى ئىسيان كوتەردى، قوزغىلاڭچى ئەسكەرلەر شەھەردىن بوسۇپ چىقىپ، مېرقاسىمنىڭ قوزغىلاڭچى قوشۇنلىرىغا قوشۇلماقچى بولدى. ئارقـ-دىنلا، بىنگالنىڭ نۇرغۇن يەرلىردە شەرقىي ھىندىستان شىركىتىنىڭ قوشۇنلىرى بىلەن سودا ساراىيىنىڭ ئەنگلىيىلىك خىزمەتچىلىرىمۇ زەربىگە ئۇچرىدى. ئەنگلىيە مۇستەملىكىچى قوشۇنلارنى يوتكەپ كېلىپ قوزغىلاڭ كوتەرگەن يالالانما ئەسكەرلەرنى دەھشەتلىك تۇردە باستۇردى، قوزغىلاڭچىلار قوشۇنىنىڭ سەركەردىلىرى زەمبـ-رەكنىڭ ئاغزىغا تېڭىپ پارتلىتىپ ئولتۇرۇلدى.

خەلقنىڭ قوزغىلىڭى باستۇرۇلغاندىن كېيىن بىنگال قايتىدىن ئەنگلىيىنىڭ ھوكۇمرانلىغى ئاستىغا چۈشۈپ قالدى. 1774 ـ يىلى،

ئەنگلیە بىنگالنىڭ يېقىن خوشنىسى بولغان ئائۇدىنى بېسۋالدى. شۇنىڭدىن ئېتىۋارەن شەرقىي ھىندىستان شىركىتى سودا خاراكتىرىدىكى كۇچىتىن ھەربى كۇچكە، زىمىندار كۇچكە ئايلاندى، ئۇ ئەنگلىيىنىڭ شەرقتە مۇستەملىكىچىلىك تاجاۋۇزچىلىق قىلىدىغان بازىسىغا ئايلاندى. شۇنىڭدىن كېيىن، ئەنگلىيە شەرقىي ھىندىستان شىركىتى ئارقىلىق بىنگالنىڭ مالىيە كۇچى ۋە ئادەم كۇچىدىن پايدىلىنىپ، جەنۇبىتىن شىمالغا قاراپ بارا-بارا ھىندىستاننى يۇتۇۋالدى.

ئەنگلىيە جەنۇبىي ھىندىستاننى ئوزىگە بوي سۇندۇرۇشتا تاجاۋۇز-زىنىڭ تىغ ئۇچىنى، ئالدى بىلەن، قەتئى تىز پۈكمىگەن مايسۇرغا قارىتتى. ئەنگلىيە "ھىندىلارنى ھىندىلارغا سېلىش"تەك زەھەرلىك نەيرەڭلەرنى يەنىمۇ ئىلگىرىلىگەن ھالدا ئىشقا سالدى، بەزى يەرلىك بەگلەرنىڭ ئورنى ۋە مال-مۈلكىنى ساقلاپ قېلىش شەرتى ئاستىدا، ھەيدەرئابات قاتارلىق جايلارنىڭ فېئودال بەگلىرىنى سېتىۋېلىپ ۋە يېتىشتۇرۇپ ئوزلىرىنىڭ سادىق غالچىسى قىلدى؛ يەنە ھەرقايسى ئولكىلەر ۋە ھەرقايسى ئىشتاتلار ئوتتۇرىسىغا بولگۇنچىلىك سېلىپ، ھىندى دىنىغا ئېتىقات قىلىدىغان مارات فېئودالىلىرىنى ئىسلام دىنىغا ئېتىقات قىلىدىغان مايسۇرغا ھۇجۇم قىلىشقا قوتراتتى. 18-ئەسرىنىڭ كېيىنكى يېرىمىدا ئەنگلىيە مايسۇرغا 3 قېتىم تاجاۋۇز-چىلىق ئۇرۇشىنى قوزغىدى. ئەنگلىيە تاجاۋۇزچى قوشۇنلىرى بۇ يەردە قاتتىق قارشىلىققا ئۇچرىدى.

مايسۇردىكى تېپۇ سۇلتان خەلققە رەھبەرلىك قىلىپ، باتۇرلارچە قوغدىنىش ئۇرۇشى ئېلىپ بارىدى، بۇ ئۇرۇش 1767-يىلدىن 1799-يىلغىچە 32 يىل داۋام قىلىپ، ئەنگلىيە مۇستەملىكىچىلىرىگە

قاخشاتقۇچ زەربە بەردى، ئەنگلىيەنىڭ جەنۇبىي ھىندىستانىنى بوي سۇندۇرۇش ۋاقتىنى كېچىكتۈرۈۋەتتى. تىپۇ سۇلتان مىللىتى مۇنەۋەرز بولۇشتەك تەھدىت ئالدىدا مەلۇم دەرىجىدە خەلق ئاممىسىغا تايانغانلىقى، ئەسكەرلەرنىڭ توۋەن دەرىجىلىك تائىپىلار ۋە "چېغىلىغلى بولمايدىغانلار" — "تېگى پەسلەر" دىن تەشكىل تاپقانلىقى، ئۇلار

تىپۇ سۇلتان

مىللى مۇستەقىللىقنى قوغداش ئۈچۈن جەڭ قىلىدىغانلىقى ۋە ناھايىتى جەڭگىۋارلىقىغا ئىگە بولغانلىقى ئۈچۈنلا، مايسۇر ئەنگلىيەگە قارشى جەڭنى ئۇزاق ۋاقىت داۋاملاشتۇرالىدى. 1799 - يىلى، سىلىكىكاپتانىنى قوغداش جېڭىدە، شەھەرنى ساقلاۋاتقان ئەسكەرلەر ۋە خەلقلەر ھەر بىر سۆڭ يەرنى قوغداش يولىدا ئون نەچچە كۈن قان كېچىپ جەڭ قىلدى. تىپۇ سۇلتان جەڭدە قازا بولدى. ئەنگلىيە ئەسكەرلىرى پايتەختتىنى ئىگىلىۋالغاندىن كېيىن، مايسۇر خەلقى يەنە ئەنگلىيەگە قارشى قوزغىلاڭ كوتىرىپ، كۈرەشنى نەچچە ئاي داۋاملاشتۇردى.

ئەنگلىيە مايسۇرنى تىزگىنلىگەندىن كېيىن، ئوتتۇرا ھىندىستان (بىنگال قولتۇغىدىن ئەرەپ دېڭىزىغىچە) نىڭ كەڭ رايونلىرىدا مۇستەھكەم ھوكۇمرانلىغىنى ئورنىتىش ئۈچۈن، ھىندىستاندىكى ئەڭ قۇدرەتلىك بولغان ماراتا ئىتتىپاقىنى يوقىتىشقا ئۇرۇندى.

19 ـ ئەسىرنىڭ دەسلەپكى 20 يىلىدا، ئەنگلىيە "بولۇپ ئىدارە قىلىش" نەيرىڭىنى يەنە ئىشلىتىپ، ماراتنىڭ بىرنەچچە ئىشتاتى ئوتتۇرىسىدىكى ئىتتىپاقلىققا بۇزغۇنچىلىق قىلدى، ئىچكى زىددىيەتتىن پايدىلىنىپ بولگۇنچىلىك قىلىپ، پارچىلاپ، بىر ـ بىرلەپ تارمار قىلىپ، ماراتلارنىڭ ھەرقايسى ئىشتاتىنى ئارقا ـ ئارقىدىن ئوزىگە بوي سۇندۇردى ھەمدە دېھلىنى بېسىۋالدى. 19 ـ ئەسىرنىڭ 40 ـ يىللىرىدا، ئەنگلىيە پۇتۇن ھىندىستاننى بېسىۋېلىش ئۇچۇن، تاجاۋۇزچىلىق تىغ ئۇچىنى باتۇر، جەڭ قىلىشقا ماھىر شىك دىنىدىكىلەر ئولتۇراقلاشقان پۇنجاپ رايونىغا قاراتتى. پۇنجاپنى بوي سۇندۇرۇشتا، ئاساسەن بومبايدىكى ھىندى دىنىغا ئىشىنىدىغان ياللانما ئەسكەرلەرگە تاياندى. شىك دىنىدىكىلەر قەھرىمانلارچە جەڭ قىلىپ، ئەنگلىيە قوشۇنلىرى ۋە ياللانما ئەسكەرلەرنى ئارقا ـ ئارقىدىن مەغلۇپ قىلدى، ئۇلار 1848 ـ يىلى يەنە بىر قېتىم ئەنگلىيىگە قارشى قوزغىلاڭ كوتىرىپ، ئەنگلىيە ئاتلىق ئەسكەرلىرىگە قاتتىق تالاپەت يەتكۇزگەن بولسىمۇ، ئەمما ئاخىر قوماندانلىقنىڭ توغرا بولمىغانلىغى، ئۇنىڭ ئۇستىگە ھىندى دىنى ۋە ئىسلام دىنىدىكى خەلقلەرنىڭ قوللىشىغا ئېرىشەلمىگەنلىگى ئۇچۇن مەغلۇپ بولدى. 1849 ـ يىلى، ئەنگلىيە پۇنجاپنى يۇتۇۋالدى. مۇشۇ ۋاقىتقا كەلگىچە ئەنگلىيە پۇتۇن ھىندىستان زىمىنىنىڭ ئۇچتىن ئىككى قىسمىنى بىۋاستە بېسىۋالدى، ئاھالىسىنىڭ توتتىن ئۇچ قىسمىغا بىۋاستە ھوكۇمرانلىق قىلدى؛ قالغان ئۇچتىن بىر قىسىم زىمىن ۋە توتتىن بىرقىسىم ئاھالە ئەنگلىيە كونتۇرۇللىغىدىكى چوڭ ـ كىچىك 500 يەرلىك بەگلەرنىڭ ھوكۇمرانلىغى ئاستىدا ئىدى.

ماركس «برىتانىيىنىڭ ھىندىستاندىكى ھوكۇمرانلىغىنىڭ كەلگۇسى

نەتىجىسى» دىگەن ماقالىسىدا ئېچىنغان ھالدا مۇنداق دەپ كورسەتكەن ئىدى: "بىر مەملىكەتتە، مۇسۇلمانلار بىلەن ھىندىسلارنىڭ قارىمۇ-قارشىلىغلا ئەمەس، بەلكى قەبىلىلەر بىلەن قەبىلىلەرنىڭ، تائىپىلار بىلەن تائىپىلارنىڭ قارىمۇ-قارشىلىغىمۇ مەۋجۇت بولۇپ تۇرغان ئىكەن، جەمىيەت پۇتۇنلەي ئۇزىنىڭ بارلىق ئەزالىرىنىڭ ئومۇمى تۇرده بىر بىرىنى چەتكە قېقىشى ۋە زاتىدىن ئايرىلىپ ياشىشى ئارقىسىدا كېلىپ چىققان كۇچ تەڭلىگى ئۇستىگە قۇرۇلغان ئىكەن،— بۇنداق مەملىكەت، بۇنداق جەمىيەت، مۇقەررەر ھالدا، تاجاۋۇز-چىلارنىڭ ئولجىسى بولۇپ قالمامدۇ؟ ھىندىستاننىڭ ئوتمۇش تارىخىدىن قىلچە خەۋىرىمىز بولمىغان تەقدىردىمۇ، مۇنازىرە تەلەپ قىلمايدىغان مونۇ بىر چوڭ پاكىت، يەنى ئەنگلىيىنىڭ ھەتتا ھازىرمۇ ھىندىستانىنى ھىندىستان پۇلى بىلەن بېقىلىۋاتقان ھىندى قوشۇنلىرى ئارقىلىق قۇل قىلىۋاتقانلىغى مەسىلىنى تولۇق چۈشەنمەيدۇرۇپ بېرەلمەسمۇ؟ دېمەك ھىندىستانىنىڭ ئەسلىدىلا مەھكۇم بولۇش تەقدىرىدىن قۇتۇلالماسلىغى تۇرغان گەپ ئىدى."① ھىندىستاننىڭ ئەنگلىيە تەرىپىدىن مۇنقەرز قىلىنىشىدەك ئېچىنىشلىق تارىخ ئاسىيا خەلقى ئەبىدىل-ئەبەت ئەستە تۇتۇشقا تېگىشلىك ساۋاق.

ئەنگلىيىنىڭ ھىندىستانغا قاراتقان مۇستەملىكىچىلىك تالان-تاراجى 17-، 18-ئەسىرلەردە ئەنگلىيىنىڭ ھىندىستانغا قاراتقان تالان-تاراجى ئەڭ دەھشەتلىك مۇستەملىكىچىلىك زوراۋانلىق كۇچ

---

① ماركس. «برىتانىيىنىڭ ھىندىستاندىكى ھوكۇمرانلىغىنىڭ كەلگۈسى نەتىجىسى». «ماركس-ئېنگېلس تاللانما ئەسەرلىرى»، 1981-يىل ئۇيغۇرچە نەشرى، 2-توم، 118—119-بەتلەر.

ئاساسىغا قۇرۇلغان ئىدى.

ھىندىستاننىڭ ھەرقايسى ئولكە ۋە ئىشتاتلىرىنىڭ غەزنىسىنى پاك-پاكىز بۇلاش ئەنگلىيىنىڭ بىۋاستە بۇلاڭچىلىق قىلىشتىكى ئاساسىي ۋاستىسى ئىدى. ھىندىستان ئىنتايىن باي مەملىكەت ئىدى، ئېكسپىلاتاتسىيە قىلغۇچى سىنىپلار نەچچە مىڭ يىللاردىن بۇيان خەلقنىڭ ئەمگەك مىۋىسىنى بۇلاپ، نۇرغۇن ئالتۇن-كۇمۇچ بايلىقلىرىنى توپلىغان ئىدى. ئەنگلىيە مۇستەملىكىچىلىرى شەھەرنى بېسىۋالغاندىن كېيىن دولەت غەزنىسىنى ئېچىپ، غەزنىدىكى بايلىقلارنىڭ ھەممىسىنى بۇلاپ كەتتى. 1757-يىلى ئەنگلىيە بىنگالنىڭ مەركىزىنى بېسىۋالغاندىن كېيىن، 60 مىليون فۇنت ئىستېرلىڭ قىممىتىگە ئىگە غەزنىنى ۋە بايلىقلارنى بۇلاپ كەتتى؛ 1799-يىلى مايسۇرنىڭ مەركىزىنى بېسىۋالغاندىن كېيىن، يالغۇز ئوردىدىن 15 مىليون فۇنت ئىستېرلىڭ قىممىتىگە ئىگە گوھەرنى بۇلاپ كەتتى. ئەنگلىيە پادىشاسىنىڭ تاجىسىدىكى داڭلىق گوھەر پۇنجاپ خانىدىن تارتىۋېلىنغان ئىدى.

ئەنگلىيىنىڭ بىۋاستە تالان-تاراچ قىلىشىنىڭ دائىملىق مەنبەسى باج-سېلىق يىغىش ئىدى. شەرقىي ھىندىستان شىركىتى ھىندىستاندىكى ئەڭ چوڭ زىمىندار ۋە ئەڭ چوڭ فېودال بولۇپ، ھىندىستاندىكى يۇز مىليونلىغان دىخاننى بىۋاستە ئېكسپىلاتاتسىيە قىلاتتى ۋە تالان-تاراچ قىلاتتى. بۇ ئەنگلىيىنىڭ ھىندىستاننى زورلۇق كۇچ بىلەن تالان-تاراچ قىلىشتىكى بىر چوڭ كىرىمى ئىدى. مۇستەملىكە ھوكۇمەت يىغىدىغان باج-سېلىق ھىندىستاننىڭ ئىلگىرىكى فېودالىلىرىنىڭ يىققان باج-سېلىغىدىن كوپ ئېغىر ئىدى. ئۇ باج يىغىشتا "سىياسەتۋازلارنىڭ پۇتكۇل ئەمىلىي ماھارىتىنى سودىگەرلەرنىڭ

پۈتكۈل مونوپولىيەلىك مەنپەئەتپەرەسلىك نىيىتى بىلەن بىرلەشتۈرگەن ئىدى". شىركەت يېزىلارغا ئەسكەر ئەۋەتىپ، قاتتىق جازالاش ئارقىلىق مەجبۇرى باج-سېلىق يېغاتتى، باج تولەشكە مەجبۇرلاش ئۇچۇن، "ئاتا-ئانىسىنىڭ كوز ئالدىدىلا بالىلار ئۇرۇپ ئولتۇرۇۋېتىلەتتى" (بوكىنىڭ ئەنگلىيە تووەن پالاتاسىدا بەرگەن دوكلادىدىن ئېلىندى)؛ ياكى "ئەرلەرنىڭ كوز ئالدىدىلا خوتۇنلىرىنى قىيناپ،

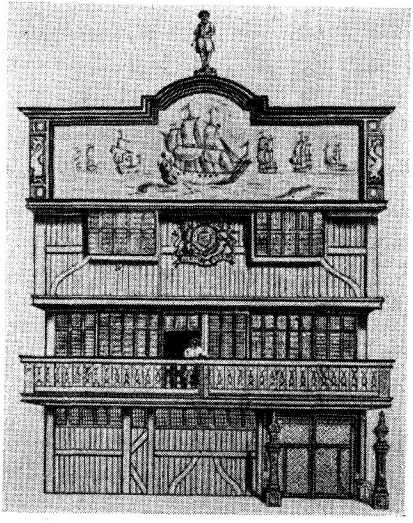

ئەنگلىيە شەرقىي ھىندىستان شىركىتى — ئاسىيا خەلقىنى تالان-تاراج قىلىدىغان پارازىت

ئۇلارنى ئەڭ ئاخىرقى نەرسىلىرىنى ئېلىپ چىقىشقا مەجبۇر قىلىشاتتى".
شەرقىي ھىندىستان شىركىتى بىنگالنىڭ باج-سېلىق يىغىش ھوقۇقىنى
ئوتكۇزۇۋېلىشتىن ئىلگىرى، بىنگالدا ئەسلىيەتتە يىغۇۋېلىنغان
1764 — 1765-يىللىق باج-سېلىق 810 مىڭ فۇنت ئىستېرلىڭ
ئىدى، شىركەت ئوتكۇزۇۋالغان يىللا (يەنى 1764 — 1765-يىللىق)
باج-سېلىق جەددى كوپەيتىلىپ 1 مىليون 470 مىڭ فۇنت ئىستېر-
لىڭغا يەتكۇزۇلدى، 1792 — 1793-يىللىق باج-سېلىق 3 مىليون
فۇنت ئىستېرلىڭغا يېتىپ، ئەسلىدىكى باج-سېلىقتىن ئىككى يېرىم
ھەسسە ئېشىپ كەتتى. ماركس مۇنداق دەپ كورسىتىدۇ: "مەھسۇلات
بىلەن تاپشۇرۇلىدىغان يەر ئىجارىسى ئەمگەك شارائىتىنىڭ قايتا
ئىشلەپچىقىرىلىشىغا ئېغىر دەرىجىدە تەھدىت سالغۇدەك ھالغا يەتتى،
ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىنىڭ ئوزىنىڭ قايتا ئىشلەپچىقىرىلىشى
ئىشلەپچىقىرىشنىڭ كېڭەيتىلىشىنى ھەرھالدا مۇمكىن بولمايدىغان
ھالغا چۇشۇرۇپ قويدى ھەمدە بۇاستە ئىشلەپچىقارغۇچىلارنى ئەڭ
توۋەن دەرىجىدىكى تۇرمۇشنى قامدايدىغان تۇرمۇش ۋاستىلىرىگىلا
ئىگە بولالايدىغان دەرىجىگە چۇشۇرۇپ قويدى. بۇ شەكىل ھەمىلا
يەردە ئىستىلاچىلىق قىلىۋاتقان سودا مىللىتى تەرىپىدىن تېپىۋېلىن-
غان ۋە پايدىلىنىۋاتقان ۋاقىتتا (مەسىلەن، ئىنگلىزلارنىڭ ھىندىس-
تاندا قىلغىنىغا ئوخشاش)، ئەھۋال بولۇپمۇ شۇنداق بولدى."①

ھىندىستاندىكى كەڭ قول سانائەتچىلەرمۇ شەرقىي ھىندىستان
شىركىتىنىڭ شىلىۋېلىش ئوبېكتى ئىدى، شىركەت قورال كۇچى

---

① ماركس. «كاپىتال». «ماركس-ئېنگېلس ئەسەرلىرى»، خەنزۇچە
نەشرى، 25-توم، 897-بەت.

بىلەن تەھدىت سېلىپ، نەچچە يۈز مىڭ قول سانائەتچىنى شىركەت ئۈچۈن ماللارنى پىششىقلاپ ئىشلەپ بېرىشكە مەجبۇر قىلاتتى، بۇ نەرسىلەرنى شىركەت بازار باھاسىدىن پەرىم ھەسسە تۆۋەن باھادا مەجبۇرى سېتىۋالاتتى. قول سانائەتچىلەرنىڭ ئالغان ھەقىمۇ ھەتتا خام ئەشيا سېتىۋېلىشقىمۇ يەتمەيتتى، شۇڭا ئۇلار ئارقا-ئارقىدىن خانۇەيران بولاتتى. نۇرغۇن توقۇمىچى ئىشچىلار بارماقلىرىنى كېسۋېتىشكە رازى بولاتتىكى، مۇستەملىكچىلەرگە قۇل بولۇشنى خالىمايتتى. شىركەت يەنە تۇز، تاماكا ۋە ئەپيۇن سودىسى قاتارلىقلارنى مونوپولىيە قىلىۋالدى، يالغۇز تۇزدىن ئېلىنىدىغان خاس پايدىلا يىلىغا 800 مىڭ فۇنت ئىستېرلىڭ ئىدى. شىركەتنىڭ خىزمەتچىلىرى سودىنى مونوپولىيە قىلىشتىن 5 مىليون فۇنت ئىستېرلىڭ پايدا ئالدى. شىركەت بىنگال دىخانلىرىنى ئەپيۇن تېرىشقا زورلاپ، ئەپيۇننى باج-سېلىق ئورنىدا تاپشۇرغۇزاتتى، ياكى شىركەت ئۇنى ئەرزان باھادا سېتىۋېلىپ، ئەتكەسچىلىك شەكلى بىلەن جۇڭگوغا كىرگۈزۈپ، جۇڭگو خەلقىنى زەھەرلەپ، ھەددى-ھىسابسىز كوپ پايدا ئالاتتى. ئەپيۇندىن كىرىدىغان كىرىم شىركەتنىڭ ئومۇمى كىرىمنىڭ يەتتىدىن بىرىنى تەشكىل قىلاتتى، يەر بېجىدىن قالسىلا ئىككىنچى ئورۇندا تۇراتتى.

ئەنگلىيە كىشىنىڭ قورقۇنچسىنى كەلتۈرگۈدەك مۇشۇنداق تالان-تاراج قىلىش ۋاستىلىرىنى ئىشلىتىپ، 1757-يىلدىن 1815-يىلغىچە بولغان 58 يىل ئىچىدە ھىندىستاندىن بىر مىليارت فۇنت ئىستېرلىڭ بايلىق يىغۋالدى. ھىندىستانغا قارىتىلغان تالان-تاراج ئەنگلىيىنىڭ چەتئەلدىكى كاپىتالىنىڭ ئېپتىدائى جۇغلىنىشىنىڭ ئاساسى مەنبەلىرىدىن بىرى ئىدى (يەنە بىر ئاساسىي مەنبەسى ئافرىقىدىكى قۇل

سودىسى ئىدى). دەل ئىپتىدائى كاپىتالىنىڭ مۇشۇنداق كوپلەپ جۇغلىنىشى ئەنگلىيىنىڭ سانائەت ئىنقىلاۋىنى تېزلەتتى. بۇنىڭ بىلەن ئەنگلىيە دۇنيا بويىچە تۇنجى كاپىتالىستىك سانائەتلەشكەن قۇدرەتلىك دولەت بولۇپ قالدى. 1694 ـ يىلىدىن 1757 ـ يىلغىچە بولغان ئارىلىقتا يەنى بىنگالنى بېسۇۋلىشتىن ئىلگىرى ئەنگلىيىنىڭ سانائەت تەرەققىياتى ئاستا بولدى؛ 1760 ـ يىلىدىن 1815 ـ يىلغىچە بولغان ئارىلىقتا يەنى بىنگالنى بېسۇۋالغاندىن كېيىنكى يېرىم ئەسىردە بولسا ئۇچقاندەك تەرەققى قىلدى. بىنگالنىڭ ئالتۇن ـ كۈمۈش بايلىقلىرىنىڭ ئەنگلىيىنىڭ كاپىتالىنى كوپەيتكەنلىگى ھەمدە ئوبوروت سۈرئىتىنى تېزلەتكەنلىگى شۈبھىسىز. كاپىتال كوپ بولغاچقا، ئەنگلىيە نۇرغۇن پەن ـ تېخنىكا كەشپىياتلىرىنى ئوز ۋاقتىدا قوللىنىپ، ماشىنا ـ ئۈسكۈنىلەرنى يېڭىلاش ۋە نۇرغۇن يېڭى تىپتىكى زاۋۇتلارنى قۇرۇش ئىمكانىيىتىگە ئىگە بولدى.

ھىندىستان خەلقى ئوز قان ـ تېرى بىلەن ئەنگلىيە بۇرژۇئازىيىسىنى بېقىپ سەمرىتتى، ئەنگلىيىنىڭ ھىندىستانغا قىلغان شەپقەتسىز بۇلاڭ ـ تالىڭى نەتىجىسىدە ھىندىستان نامرات، قالاق ۋە ئاھۇ ـ زار ھەممە ياقنى قاپلىغان دولەتكە ئايلىنىپ قالدى. ئەنگلىيە پارلامېنت ئەزاسى ۋىلكېلم فىلاتىن شەرقىي ھىندىستان شىركىتىنىڭ بىنگالنى تالان ـ تاراج قىلىش ئەھۋالىنى مۇنداق دەپ تەسۋىرلىگەن ئىدى: "ئىلگىرى بىنگال ھەرقايسى ئەللەرنىڭ ئاشلىق ماكانى ئىدى، شەرقنىڭ سودا بايلىغى ۋە ئىشخانا قول سانائىتىنىڭ توپلاشقان جايى ئىدى..... قىسقىسىنا 20 يىل ئىچىدە، بۇ يەردىكى نۇرغۇن جايلار قۇملۇققا ئايلىنىپ كەتتى. ئېتىز ـ ئېرىقلار قاقاسلىشىپ كەتتى؛ بىپايان زېمىنلارنى ياۋا ئوت بېسىپ كەتتى؛ دېخانلار تالان ـ تاراج

قىلىندى، قول سانائەتچىلەر زۇلۇمغا ئۇچرىدى، ئاچارچىلىق ئارقا-ئارقىدىن بولۇپ تۇردى، بۇنىڭ ئارقىسىدا نوپۇس ئازىيىپ كەتتى.“ چىداپ تۇرغۇسىز ئىغىر باج-سېلىق يېلىمۇ-يىل بولۇپ تۇرىدىغان ئاچارچىلىقنى كەلتۈرۈپ چىقاردى. 1770-يىلى، بىنگالدا قاتتىق ئاچارچىلىق بولۇپ، 10 مىليون ئادەم ئولۇپ كەتتى، بۇ بىنگال ئاھالىسىنىڭ ئۇچتىن بىرىنى تەشكىل قىلىدۇ. ئىككىنچى يىلى، ئەنگلىيە باش ۋالىسى خاستىن كورەڭلىگەن ھالدا شىركەتنىڭ ئىش باشقارمىسىغا مۇنداق دەپ دوكلات قىلدى: ”گەرچە مەملىكەت بويىچە كەم دېگەندە ئاھالىنىڭ ئۇچتىن بىرى ئاچلىقتىن ئولىگەن، تېرىلغۇ يەر كولىمى بۇنىڭغا ئەگىشىپ كېمەيىپ كەتكەن بولسىمۇ، لېكىن شەرقىي ھىندىستان شىركىتىنىڭ 1771-يىللىق يەر بېجىدىن قىلغان ساپ كىرىمى ھەتتا 1768-يىللىق كىرىمىدىن ئېشىپ كەتتى.“ 1789-يىلغا كەلگەندە يەنى ئەنگلىيە بىنگالنى پۈتۈنلەي بېسۇبلىپ 30 يىلغا يەتمىگەن ۋاقىتتا، ئەنگلىيە باش ۋالىسىمۇ ئىلاجسىز: ”شىركەت ھىندىستان زېمىنىنىڭ ئۇچتىن بىرىنى ئىگەللىگەن ئىدى، ھازىر بۇ يەرلەر ياۋايى ھايۋانلار ياشايدىغان چول-جەزىرىگە ئايلىنىپ كەتتى“ دەپ ئىقرار قىلدى.

ئەنگلىيىنىڭ ھىندىستانىدىكى مۇستەملىكىچىلىك تالان-تاراج تارىخى شۇنى كۆچلۈك چۈشەندۈرۈپ بەردىكى، غەرپ كاپىتالىزمى شەرقتىكى مۇستەملىكىلەرنىڭ خەلقىنى قۇربان قىلىش ھىساۋىغا راۋاجلانغان، ئۇنىڭ گۈللەپ رونىق تېپىشى شەرق خەلقىنىڭ قاتمۇ-قات سوغۇقى ئۇستىگە قۇرۇلغان. كاپىتالىنىڭ بېشىدىن تارتىپ تاپىنىغىچە ھەر بىر تۆكىدىن ئېزىلگۈچە خەلقنىڭ ئىسسىق قېنى تېمىپ تۇرىدۇ، مۇستەملىكىچىلىكنىڭ جىنايەتلىرى كىشىنىڭ قۇيقا چاچلىرىنى

تىك تۇرغۇزۇۋېتىدۇ.

4 - بولۇم 17 ــــ 19 - ئەسرنىڭ باشلىرىدىكى ئافرىقا دولەتلىرى

ئافرىقا جەمىيىتىنىڭ ئىقتىسادىي - سىياسى تەرەققىيات ئەھۋالى

ئافرىقا دولەتلىرىنىڭ ئىجتىمائى تەرەققىيات ئەھۋالى ئاسىيا دولەتلىرىگە قارىغاندا تېخىمۇ تەكشى ئەمەس ئىدى. ئافرىقىنىڭ شىمالىي يېرىم قىسمىنى توغرىسىغا كېسىپ ئوتكەن كوز يەتمەيدىغان "قۇم دېڭىزى" ــ سەھرايى كەبىر ئافرىقىنى ئىرق ۋە ئىجتىمائى ئىقتىسات، سىياسى تەرەققىيات سەۋىيىسى كوزگە كورۈنەرلىك دەرىجىدە پەرقلىنىدىغان ئىككى قىسمىغا ئايرىپ تۇرىدۇ.

شىمالىي ئافرىقا مىسرنى ۋە ماغرىب بەگلىكلىرى (ماراكەش، ئالجىرىيە، تۇنىس ۋە لىۋىيە)نى ئوز ئىچىگە ئالغان، ئۇلاردا فېودالىلىق مۇناسىۋەت ئۇستۇن ئورۇندا تۇراتتى، نۇرغۇنلىغان زىمىنلار پومىشىكلارنىڭ ۋە چارۋىدارلارنىڭ ئىلكىدە ئىدى. شەھەرلەردە كاپىتالىزمنىڭ بىخلىرى پەيدا بولغان ئىدى. مىسىردا، نىل دەريا‌سى ۋادىسىدا پېزا ئىگىلىگىدە يالالانما ئەمگەك ئىشلىتىش باشلانغان ئىدى. ئىقتىسادىي زىرائەتلەرنى تېرىيدىغان چوڭ قورۇلار مىڭلىغان، ئون مىڭلىغان دېخانلارنى يالالاپ ئىشلەپچىقىرىش ئېلىپ باراتتى. قاھىرە قاتارلىق شەھەرلەردە تاۋار - دوردۇن، گەزمال ۋە كەندىر توقۇمىچىلىق قول سانائىت ئىشخانىلىرى نەچچە يوز ئىشچىنى يالالاپ ئىشلىتەتتى، قاھىرەدىلا 15 مىڭ يالالانما ئىشچى بار

ئىدى. مىسر سودىگەرلىرى ياۋروپاغا پاختا، گۈرۈچ، بۇغداي ۋە شەكەر قوموشى چىقراتتى، ئوتتۇرا شەرق، ماغرىب ۋە سۇدانلار بىلەن بولغان سودىسىمۇ ئىنتايىن تەرەققى قىلغان ئىدى. ماغرىب بەگلىكلىرىنىڭ دېگىز بويلىرىدىكى شەھەرلىرىدە، مەسىلەن، ئالجىر، تۇنىس، تانگىر قاتارلىق شەھەرلەردە سودا راۋاجلانغان ئىدى، ئىچكى شەھەرلەر، مەسىلەن، فېس، ماراكەش، ئىستامبول قاتارلىق شەھەرلەردە قول سانائەت بىرقەدەر راۋاجلانغان ئىدى. مۇشۇ دولەتلەردە ۋە قۇملۇقلارغا تۇتىشىپ كەتكەن كەڭ يايلاقلاردىكى چارۋىچىلار ئىچىدە، فېۋدالىزىم جەريانى داۋام قىلۋاتاتتى. ماراكەش ۋە شۇنىڭدەك نامدا ئوسمان (تۈركىيە) ئىمپېرىيىسىگە تەۋە بولغان مىسر، تۇنىس قاتارلىقلار يېقىنقى زامان تارىخى باشلانغان دەۋردە ئەسلىيەتتە مۇستەقىل پادىشالىق ئىدى.

سەھرايى كەبىرنىڭ جەنۇبىدىكى ئافرىقىدا، ئىجتىمائى ئىقتىسات، سىياسى تۈزۈم جەھەتتە كۇر مىڭ پەرقلەر بار ئىدى. شەرقىي ئافرىقا ۋە شەرقىي شىمالىي ئافرىقىدىكى ماداگاسكار، ئېفوپىيە، بۇگاندا قاتارلىق دولەتلەردە، غەربىي ئافرىقىدىكى ئىسلام دىنىدىكى ئۇششاق پادىشالىقلاردا فېۋدالىزىملىق مۇناسىۋەت يېتەكچى ئورۇندا تۇراتتى. بۇ فېۋدال دولەتلەردە، پادىشا (ياكى خان) پۇتۇن مەملىكەتتىكى يەر-زىمىننىڭ نامدىكى ئەڭ ئالى ئىگىسى ئىدى. بىر بولۇم يەرلەر پادىشانىڭ ئىلكىدە ئىدى، كوپ قىسىم يەرلەر ۋەزىرلەرگە (خەلىپىلەرگە) بولۇپ بېرىلگەن ئىدى. ۋەزىرلەر يېزا جامائەسىدىن سېلىق ئالاتتى ھەمدە ئۇزىنىڭ خوجىلىق يەرلىرىدىن ئەسكەر ئالاتتى، ئۇرۇش بولغان چاغلاردا ئەسكەرلەرگە قوماندانلىق قىلاتتى. بۇ دولەتلەردە دىخانچىلىق، چارۋىچىلىق ئاھالىسى ئىچىدە ئەركىن

دىخانلار، چارۇىچىلار ئاھالىنىڭ كوپ قىسمىنى تەشكىل قىلاتتى، لېكىن كوپ قىسىم جايلاردا قۇللۇق تۈزۈمىنىڭ قالدۇقلىرى ئېغىر دەرىجىدە ساقلانغان ئىدى، ناھايىتى نۇرغۇن ئائىلە قۇللىرى ۋە دولەتكە تەئەللۇق قۇللار بار ئىدى.

بەزى رايونلار ئىپتىدائى جامائەدىن سىنىپىي جەمىيەتكە ئوتۇش باسقۇچىنى تاماملاپ، ئەمدىلا دولەت بولۇپ شەكىللەنگەن ئىدى، قۇل ئەمگىكى كوپلەپ ئىشلىتىلەتتى، بىراق ئائىلە قۇللىرى ئەمگىگى ئاساسىي ئورۇندا تۇراتتى، مەسىلەن، كونگو دەرياسى بويلىرىدىكى دولەتلەردە شۇنداق ئىدى.

ئېكۇاتور ئافرىقىسى بىلەن جەنۇبىي ئافرىقىدىكى نۇرغۇن مىللەتلەر ئىپتىدائى جامائە تۈزۈمىنىڭ ئوخشاش بولمىغان باسقۇچلىرىدا تۇراتتى: جەنۇبىي ئافرىقىدىكى بۇشمېنلار، خوتتېنتوتلار ئىپتىدائى جامائە باسقۇچىدا بولۇپ، يېغىش-توپلاش، ئوۋچىلىق ۋە كوچمەنچىلىك بىلەن كۈن كەچۈرەتتى؛ بانتۇلارنىڭ بىر قىسمى سىنىپىي جەمىيەتكە ئوتكەن ئىدى؛ غەربىي ئافرىقىدىكى ئايىرىم قەبىلىلەر ۋە شەرقىي ئافرىقىنىڭ ئورمانلىقلىرىدا ۋە چەت-ياقلاردىكى تاغلىقلاردا ياشايدىغان بانتۇ مىللىتى يەنىلا ئىپتىدائى جامائە تۈزۈمۈشىنى كەچۈرەتتى. ئۇرۇقداش قەبىلە تۈزۈمىنىڭ كۆچلۈك دەرىجىدە ساقلىنىپ قېلىشى، تۈرلۈك ئىجتىمائى مۇناسىۋەتلەرنىڭ ئۇرۇقداش قەبىلە تۈزۈلمىسى تەرىپىدىن يېپىلىپ قېلىشى سەھرايى كەبىر قۇملۇغنىڭ جەنۇبىدىكى ئافرىقىنىڭ كوزگە كورۈنەرلىك خۇسۇسىيىتى ئىدى.

سەھرايى كەبىرنىڭ جەنۇبىدىكى ئافرىقىدا دولەت بولۇپ شەكىللەنگەن مىللەتلەر، مۇستەملىكىچىلىك تاجاۋۇزىنىڭ تەھدىدى ئاستىدا، فېئوداللىق بولۇنمە ھالەتنى كۈچىنىڭ بېرىچە تۈگىتىپ، بىرلىكىكە

كەلگەن، هوقۇق مەركەزگە مەركەزلەشتۈرۈلگەن دولەت قۇردى (مەسلەن، ئېفىوپىيە، ماداگاسكار)؛ دولەت بولۇپ شەكىللەنمىگەن مىللەتلەر بولسا قەبىلىلەر ئىتتىپاقىدىن دولەت تەشكىلىگە ئوتۇشنى تېلىتىپ، ئېپتىدائى شەكىلدىكى دولەتنى شەكىللەندۈردى ياكى چوڭ قەبىلىلەر ئىتتىپاقنى تەشكىل قىلدى.

ئافرىقىدىكى مىللەتلەرنىڭ زور كوپ قىسمىنىڭ جەمىيەت تەرەققىياتىنىڭ توۋەن باسقۇچىدا تۇرغانلىغى مۇستەملىكچى دولەتلەرنىڭ ئۇلارغا خالىغانچە تاجاۋۇز قىلىشىغا پۇرسەت تۇغدۇرۇپ بەردى.

غەرپ مۇستەملىكچى دولەتلىرىنىڭ ئافرىقىغا قىلغان تاجاۋۇزى پورتۇگالىيە ۋە ئىسپانىيە مۇستەملىكچىلىرى 15-ئەسىردىلا ئافرىقىغا تاجاۋۇز قىلىشقا باشلىغان ئىدى. 1415-يىلى پورتۇگالىيە شىمالىي ئافرىقىدىكى سېيىتانى بېسىۋالىپ، ئافرىقىدىكى تۇنجى مۇستەملىكە بازىسىنى قۇرغان ئىدى، شۇنىڭدىن باشلاپ يەنە غەربىي قىرغاقىنى بويلاپ جەنۇبقا چۈشۈپ، گۋىنىيە، كونگو ۋە ئانگولانىڭ دېڭىز بويلىرىدا مۇستەملىكە بازىلىرىنى قۇردى. 16-ئەسىرنىڭ باشلىرىدا پورتۇگالىيىلىكلەر ئافرىقىنى ئايلىنىپ ئوتۇپ، ھىندىستانغا بېرىشتا مۇۋەپپەقىيەت قازانغاندىن كېيىن، يەنە ئافرىقىنىڭ شەرقىي قىرغىغىدىكى سوفالا ۋە كېلوۋا قاتارلىق جايلارنى بېسىۋالىدى. 17-ئەسىرنىڭ باشلىرىدا گوللاندىيە، ئەنگلىيە ۋە فرانسىيە ئارقا-ئارقىدىن ئافرىقىغا تاجاۋۇز قىلىپ كىردى. گوللاندىيە مۇستەملىكچىلىرى جەنۇبىي ئافرىقىدىكى كاپىنى ۋە غەربىي ئافرىقىدىكى ئالتۇن قىرغاق (گانا)نى بېسىۋالىدى. 17-ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدىن كېيىن ئەنگلىيە، فرانسىيە مۇستەملىكچىلىرى بارا-بارا گوللاندىيىنىڭ ئورنىدا ئۇستۈنلۈكنى ئىگەللىدى، ئۇلار

غەربىي ئافرىقىنىڭ گامبىيە دەريا سى ۋە سېنېگال دەريا سىنىڭ ئاغزىدا كەسكىن رىقابەتلەشتى.

بۇ ۋاقىتتا، غەرپ مۇستەملىكىچىلىرىنىڭ ئافرىقىغا تاجاۋۇز قىلىش دائىرىسى، ئۇمۇمەن شەرق ۋە غەرپ دېگىز بويلىرىدىكى جايلاردا، بىر بىرىدىن ئارىلىغى ناھايىتى يىراق بولغان بازىلارنى دائىرىلەپ بېسۋېلىپ، قورغانلارنى ياساپ، سودا سارىيى سېلىش بىلەنلا چەكلەنگەن ئىدى. غەربىي ئافرىقىنىڭ دېگىز قىرغىغىدىكى گوللاندىيە بېسۋالغان ئەلمىنا، فرانسىيە بېسۋالغان سېن-لۇئى، ئەنگلىيە بېسۋالغان جامېسبۇرگ، ئاكرا مۇشۇنداق مۇستەملىكە بازىلىرى ئىدى. مۇستەملىكىلەر ئافرىقىنىڭ ھاۋاسىغا كونەلمەگەنلىكتىن، ئۇمۇمەن تېخى كەڭ مۇستەملىكىلەرنى ئاچمىغان ياكى ئاق تەنلىكلەر تۇرىدىغان جايلارنى بەرپا قىلمىغان، ئافرىقىنىڭ ئىچكىرىسىدىكى جايلارغا تېخىمۇ كىرمىگەن ئىدى. پەقەت جەنۇبىي ئافرىقىدىكى كاپلا بۇنىڭ سىرتىدا ئىدى، بۇ يەر جەنۇبىي كەڭلىكىنىڭ 34 - پاراللىل سىزىغىدا جايلاشقان بولۇپ، ھاۋاسى موتېدىل، يامغۇر نورمال ياغىدىغان جاي ئىدى، 1652 - يىلى گوللاندىيە مۇستەملىكىچىلىرى ئۇ يەرگە تاجاۋۇز قىلىپ كىرىپ تۇنجى مۇستەملىكە قۇردى. شۇنىڭدىن كېيىن، فرانسىيە ۋە ئەنگلىيە مۇستەملىكىچىلىرى ئارقا-ئارقىدىن كېلىشكە باشلىدى، 1770 - يىلىغا كەلگەندە مۇستەملىكىچىلەر 10 مىڭ كىشىگە يەتتى، بۇلار ئىچىدە گوللاندىيىلىكلەرنىڭ ئەۋلادى (ئۇلار ئۆزلىرىنى بۇرلار① دېيىشەتتى) ھەممىدىن كوپ ئىدى.

① بۇ سوزنىڭ ئەسلى مەنىسى "دېخان" دېگەن بولىدۇ، لېكىن جەنۇبىي ئافرىقا مۇستەملىكىلىرىدە بۇ "پومىشىك" دېگەن سوز بىلەن مەنىداش سوز بولۇپ قالغان.

ياۋروپا مۇستەملىكچىلىرى كالا ھارۋىلىرىغا ئولتۇرۇپ، مالىلىرىنى ھەيدەپ، ئوق-دورىلىرىنى ئېلىپ كاپىتىن شىمالغا، شەرققە كېڭەيىمچىلىك قىلدى، يىراقتىكى گرېت-فىش دەريياسىغىچە خوتتېنتوتلار (كويى-كويىلار دەپمۇ ئاتىلىدۇ) ۋە بۇشمېنلار (زانىلار دەپمۇ ئاتىلىدۇ)نىڭ كەڭ زېمىنىنى زورلۇق بىلەن بېسۋېلىپ، ئۇلارنى تۇركۈملەپ قىرىپ تاشلىدى، قوغلاپ چىقاردى پاكى قۇل قىلدى. گوللاندىيە مۇستەملىكچىلىرىنىڭ يەنى بۇرلارنىڭ قىرغىنچىلىغى ئارقىسىدا بۇشمېنلارنىڭ تۇخۇمى قۇرۇپ كېتەي دەپ قالدى.

17 ـ، 18 ـ ئەسىرلەردە غەرپ دولەتلىرىنىڭ ئافرىقىغا قاراتقان مۇستەملىكچىلىك تالان-تاراجى تەڭسىز قىممەتتە ئالماشتۇرۇش خاراكتېرىدىكى سودا ئارقىلىق تالان-تاراجنى ۋە قانىلىق قۇل سودىسىنى ئاساس قىلاتتى. مۇستەملىكچىلەر سودا مونوپولىيە شىركىتىنى تەشكىللەپ (سېپىق نامى پۇركەتكەن ئەنگلىيە "خان جەمەتى ئافرىقا شىركىتى" بۇنىڭ بىرى ئىدى)، سودا مونوپولىيە ھوقۇقىنى قولغا ئېلىۋېلىپ، ئەينەك مارجان، ئەينەك، بۇلاپكا، تاتىلىق ھاراق ۋە باشقا قوپال سانائەت بۇيۇملىرىغا ئافرىقا دېڭىز بويىلىرىدىكى خەلقلەردىن نۇرغۇن ئالتۇن، پىل چىشى ۋە خۇشپۇراقلىق ماتېرىياللارنى ئالداپ ئېلىۋالاتتى، ھەتتا بۇ نەرسىلەرگە نېگىر قۇللارنى تېگىشۋالاتتى. غەربىي ئافرىقىدىكى بەزى جايلارنىڭ ئىسىملىرى، مەسىلەن، ئالتۇن قىرغاق، پىل چىشى قىرغىنى، ئاشلىق قىرغىنى ۋە قۇللار قىرغىنى شۇ يىللاردىكى مۇستەملىكچىلىك سودا تالان-تاراجىدىن قېپقالغان داغلار ئىدى. 16 ـ ئەسىردە، ئالتۇن مۇستەملىكچىلەرنىڭ ئاساسلىق بۇلاپ-تالايىدىغان نەرسىسى ئىدى؛ 17 ـ، 18 ـ ئەسىرلەردە قۇل سودىسى بىرىنچى ئورۇنغا چىقتى.

ۋەھشيانە قۇل سودىسى غەرپ مۇستەملىكچىلىرىنىڭ دۇنيا-نىڭ ھەرقايسى جايلىرىدا ئېزىلگۈچى مىللەتلەرگە قىلغان ياۋۇز، دەھشەتلىك زوراۋانلىغى ئىنسانىيەت تارىخىدا كەمدىن-كەم ئۇچرايدۇ. غەرپ مۇستەملىكچىلىرىنىڭ ئافرىقا خەلقىنى بۇلاپ-تالاپ قۇل قىلىشى ھەمدە ئۇلارنى تاۋار ئورنىدا سېتىشى بۇ زوراۋانلىقلارنىڭ شەرمەندىلەرچە ئىپادىسى، ئۇ تارىختىكى بارلىق زوراۋانلىقنىڭ ۋەھشيانىلىك رىكوردىنى بۇزۇپ تاشلىدى.

غەرپ مۇستەملىكچىلىرى ئامېرىكا قىتئەسىدە ۋە غەربىي ھىندى تاقىم ئاراللىرىدا "ئىرقى يوقتىش" سىياسىتىنى قوللىنىپ، مىڭلىغان-مىليونلىغان ھىندىيانلارنى ۋەھشىلەرچە قىردى ياكى كان قۇدۇقلىرىغا كومدى، نەتىجىدە مۇستەملىكچىلەرنىڭ ئامېرىكا قىتئەسىدە ئاچقان كانلىرىدا، ئىكىنزارلىقلىرىدا ئېغىر دەرىجىدە ئەمگەك كۈچى يېتىشمەسلىك ئەھۋالىنى كېلىپ چىقتى. ئافرىقىدىن ئامېرىكىغا نېگىر قۇللارنى ئاپىرىپ سېتىش ئەڭ تاپاۋەتلى بار "سودا" بولۇپ قالدى. 16-ئەسىردە ئافرىقا نېگىرلىرىنى ساتىدىغان قۇل بېدىكلىرى ئاساسەن پورتۇگالىيەلىكلەر ئىدى. 17-ئەسىردىن كېيىن، گولاندىيە، ئەنگلىيە ۋە فرانسىيە ئىلگىرى-كېيىن بولۇپ بۇ ئەڭ ياۋۇز ئادەم بېدىكلىرى قاتارىغا قوشۇلدى. 17-ئەسىرنىڭ ئاخىرقى مەزگىللىرىدىن تارتىپ، قۇل سودىسى جەھەتتىكى ئۇستۇنلۇك ئەنگلىيىنىڭ قولىغا ئوتتى. ئەنگلىيە ئوزىنىڭ غايەت زور دولەت كۈچى، ئاچكوز كاپىتالىستلارنىڭ پۈتۈن "ھۆنىرى"نى ئىشقا سېلىپ، بۇنداق قانخور قۇل سودىسى بىلەن كەڭ كولەمدە، تەپتارتماستىن شۇغۇللاندى. سالاپەتلىك ھوكۇمەت ۋەزىرلىرى، دىن تارقاتقۇچى پوپلار، ئاقسوڭەكلەر ۋە باي سودىگەرلەر تىل بىرىكتۈرۈپ، مونو-

ۋەھشيانە قۇل سودىسى

پولىيە شىركىتى تەشكىللەپ، ئالاھىدە رۇخسەتنامىلەرنى ئېلىپ، ئافرىقا نېگىرلىرىنىڭ قېنىدىن غايەت زور مىقداردا پۇل ئۇندۇرۇۋالدى. ئەنگلىيە ئافرىقىدىن توشۇپ كەتكەن نېگىر قۇللارنىڭ سانى باشقا قۇل ساتقۇچى دولەتلەرنىڭ توشۇپ كەتكەن قۇللىرىنىڭ يىغىندىسىنىڭ 4 ھەسسىسىگە توغرا كېلىدۇ.

قۇل سودىسى ئاساسەن ئافرىقىنىڭ غەربىي قىرغىغىغا مەركەزلەشكەن ئىدى. گامبىيە دەرياسى رايونىدىن تارتىپ نېگېر دەرياسىنىڭ ئاغزىدىكى 3 بۇرجەك رايونغىچە بولغان جايلار داڭلىق قۇل بازار-

لىرى ئىدى. ئەڭ دەسلەپتە، مۇستەملىكچىلەر ئىچكى جايلارغا بېرىپ ئۇزلىرى بىۋاستە "قۇل ئۇۋلاشتى"، لېكىن ئۇلارنىڭ تاپاۋىتى كوپ بولمىدى، ئۇلار دائىم ئافرىقا خەلقىنىڭ قارشىلىغىغا ئۇچراپ، قېچىشقا جاي تاپالماي قېلىشتى. كېيىن ئۇلار ملىتىق-قوراللار ۋە ئوق-دورىلار بىلەن دېگىز بويلىرىدىكى قەبىلىلەرنىڭ خەلپىلىرىنى ئالداپ ئۇلارنى ئىچكى جايلارغا تاجاۋۇز قىلىشقا قۇتراتتى، قەبىلە ئۇرۇشىنى قوزغاپ، قۇللارنى قولغا چۈشۈردى. مۇستەملىكىچىلەر دېگىز-بويلىرىدا پونكىت، قورغانلارنى قۇرۇپ، قورال-ياراق، ئوق-دورا، گەزمال، كۇچلۇك تاتلىق هاراق، كىچىك زىننەت بۇيۇملىرىغا خەلپىلەردىن قۇل تېگىشەتتى.

ئۇزاق مۇددەت ئېلىپ بېرىلغان قۇل سودىسى ئاركىسىدا، بىر يۇرۇش قانلىق "تىرىك ئادەم سودىسى تۈزۈمى" بارا-بارا شەكىللەندى. مۇستەملىكچىلەر ئامېرىكا قىتئەسىگە قۇل توشۇشتا كوپىنچە "3 بۇرجەك مۇسابە"نى بېسىپ ئوتەتتى: قۇل سودىگەرلىرى ناچار مالىلار بېسىلغان سودا كېمىسىنى ياۋروپادىكى لوندون، لىۋېرپۇل ياكى مارسېل پورتىدىن هەيدەپ غەربىي ئافرىقا قىرغىغىغا باراتتى، قىرغاقتا ئۇز مالىلىرىغا نۇرغۇن قۇللارنى "تېگىشەتتى"؛ قۇل سودىگەرلىرى قۇللارغا تامغا بېسىپ، پۇتىغا ئىشكەل سېلىپ، ئۇلارنى ئۇلاقتا ئوخشاش تىقما-تىقماق قىلىپ سودا كېمىلىرىگە بېسىپ ئاتلانتىك ئوكيانىنى كېسىپ ئوتەتتى. بۇ يوللارنى بېسىپ ئوتكىچە، كېمىنىڭ ئىچى بەك تىقما-تىقماق بولغانلىغى ئۈچۈن، دائىم تولغاق، چېچەك، كوز ئاغرىغى قاتارلىق يۇقۇملۇك كېسەللىكلەر تارىلىپ، قۇللارنىڭ يېرىمى دېگۈدەك ئولۇپ تۈگەيتتى. ئامېرىكا قىتئەسىگە بارغاندىن كېيىن، بۇ قۇللار ئېلىنغان ۋاقىتتىكى باهاسىدىن نەچچە

ئون هەسسە قىممەت باھادا سېتىلاتتى، قۇل سودىگەرلىرى بۇ پۇلغا ئامېرىكا قىتئەسسىدىكى ئىكىنزارلىقلاردا، كانىلاردا قۇللار ئىشلەپچىقارغان شېكەر، پاختا، تاماكا شۇنىڭدەك مىس، كۆمۈش ۋە ئالتۇن قاتارلىق كان مەھسۇلاتلىرىنى سېتىۋېلىپ، شۇ كېمە بىلەن ياۋروپاغا قايتۇرۇپ كېلەتتى. بىر قېتىملىق "ئۇچ بۇرجەك سودا" ئۇچۇن ئالاھەزەل 6 ئاي ۋاقىت كېتەتتى، قۇل سودىگەرلىرى بۇنىڭدا ئۇچ قېتىم سودا قىلىپ، غايەت زور پايدا ئالاتتى. 16-ئەسىردە غەربىي ھىندى تاقىم ئاراللىرىغا بىر قۇل ئاپارسا ئالاھەزەل 20 فۇنت ئىستېرلىڭ پايدا ئالغان بولسا، 18-ئەسىرگە كەلگەندە 40 نەچچە فۇنت ئىستېرلىڭ پايدا ئالىدىغان بولدى.

ئافرىقا قىتئەسسىدىن قۇل بۇلايدىغان جايلار ئۇزلۇكسىز كېڭىيىپ، دېڭىز بويلىرىدىن شەرققە، جەنۇبقا كېڭەيدى، ئاخىردا سېنېگالدىن ئانگولاغىچە بولغان 6 مىڭ كىلومېتىردىن ئارتۇق جايلارنى ئۆز ئىچىگە

قۇل توشۇيدىغان كېمىنىڭ تۆز كورۈنۈشى

ئالىدى. 19-ئەسىرگە كەلگەندە غەربىي ئافرىقىدىكى قۇل مەنبەسى بارغانسېرى تۇگەپ كەتتى، قۇل بىدىكىلىرى قۇل سودىسىنىڭ دائىرىسىنى شەرقىي ئافرىقىنىڭ ئىچكى رايونلىرى، موزامبىك ۋە ماداگاسكارغىچە كېڭەيتتى.

توشۇلىدىغان قۇللارنىڭ سانىمۇ ئۇزلۇكسىز كوپەيىپ باردى،

18 ـ ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىغا كەلگەندە، ئافرىقىدىن ئاندىلىپس تاقىم ئاراللىرى ۋە ئامېرىكىغا توشۇلغان قۇللارنىڭ سانى يىلىغا 80 مىڭغا يەتتى. 3 ئەسىردىن كوپرەك ۋاقىت ئىچىدە، ئافرىقىدىن ئامېرىكا قىتئەسىگە توشۇپ ئاپىرىلغان قۇللارنىڭ ئومۇمى سانى كەم دېگەندە 15 مىليونغا يېتىدۇ. قۇل تۇتقۇنلىغان چاغدا ئافرىقىلىقلار دائىم پۈتۈن قەبىلە، پۈتۈن مىللەت بويىچە يوقىتىلاتتى؛ تۇتۇپ كېتىلگەن قۇللاردىن كەم دېگەندە 40 مىليون كىشى توشۇش جەريانىدىكى دەھشەتلىك خارلاش، يىمەك ـ ئىچمەكنىڭ ئىنتايىن ناچارلىغى، يۇقۇملۇق كېسەل ۋە شۇنىڭدەك كېمىدىكى ھەددىدىن زىيادە تىقما ـ تىقماقلىق ئارقىسىدا ئولۇپ كەتتى. پۈتكۈل ئافرىقا قىتئەسىدە ۋەھشىيانە قۇل سودىسى تۈپەيلىدىن 100 مىليون ئاھالە چىقىم بولدى، بۇ سان ئافرىقا ئاھالىسىنىڭ 1800 ـ يىلىدىكى ئومۇمى سانىغا توغرا كېلىدۇ.

3 ئەسىردىن كوپرەك ۋاقىت داۋام قىلغان قۇل سودىسى ئارقىسىدا ئافرىقا قىتئەسى مىسلىسز قاتتىق بۇلاڭ ـ تالاڭ قىلىندى. ئاھالىنىڭ دائىم كوپلەپ چىقىم بولۇپ تۇرۇشى (تۇتۇپ كېتىلگەنلەرنىڭ مۇتلەق كوپچىلىگى ياش ـ قاۋۇل ئەر ئەمگەك كۈچلىرى ئىدى) بىلەن ئافرىقىنىڭ ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ تەرەققىياتى ئېغىر دەرىجىدە بۇزغۇنچىلىققا ئۇچرىدى. دەھشەتلىك "قۇل ئوۋلاش ئۇرۇشى" كەڭ جايلارنىڭ دىخانچىلىق، چارۋىچىلىق، قول سانائىتىنى ۋە يېزا ـ بازارلاردىكى ئوي ـ جايلارنى خانىۋەيران قىلىپ، ئافرىقا خەلقىنىڭ ھاياتىنىڭ بىخەتەرلىگىگە تەھدىت سالدى ھەمدە خەلقنىڭ ئىشلەپچىقىرىشىنى راۋاجلاندۇرۇش ئاكتىپلىغىغا ئېغىر دەرىجىدە نۇقسان يەتكۈزدى. نۇرغۇن جايلاردىكى ئاھالىلەر قۇل ئوۋلايدىغان باندىتلارنىڭ دائىم پاراكەندىچىلىك تۇغدۇرۇشىدىن قېچىپ، ئوي ـ

جايلىرى ۋە يەر-زىمىنلىرىنى تاشلاپ، ئادەم ئىزى باسمىغان قېلىن ئورمانلىقلارغا كوچۇپ بېرىپ، ياۋا كوكىتات تېرىپ يەپ ۋە ئوۋچىلىق قىلىپ جان باقتى. نەتىجىدە ئافرىقىنىڭ دېخانچىلىق، چارۋىچىلىق ئىشلەپچىقىرىشى ئۇزاق مۇددەت تەرەققى قىلماي توختاپ قالدى، ھەتتا ئارقىغا چېكىنىپ كەتتى. قۇل سودىسى يېتىپ بارغان جايلارنىڭ ھەممىسىدە ئوي-جايلار ۋەيران بولغان، ئادەم سوڭەكلىرى دوۋلىشىپ كەتكەن، يەرلەر قاقاسلىققا ئايلانغان ھالەت بارلىققا كەلدى. خەلقلەر ئاچ-زارلىقتا مۇشكۈل تۇرمۇش كەچۈردى. ئافرىقا جەمبىيتىنىڭ ئالغا ئىلگىرىلىشى ئېغىر توسقۇنلۇققا ئۇچرىدى. ئافرىقىنىڭ مەدەنىيىتى غەرپ مۇستەملىكىچىلىرى تاجاۋۇز قىلىپ كىرىشتىن ئىلگىرىكىگە قارىغاندا ناھايىتى كوپ چېكىنىپ كەتتى. قۇل سودىسى ئوتتۇرا ئەسىردە قۇرۇلغان نۇرغۇن ئافرىقا دولەتلىرىنى مۇنقەرز قىلدى ھەمدە يېڭى دولەتنىڭ قۇرۇلۇشىغا توسقۇنلۇق قىلدى. "قۇل ئۇۋلاش ئۇرۇشى" كەلتۈرۈپ چىقارغان قەبىلىلەر ئوتتۇرىسىدىكى تۇگمەس ئۇرۇشلار قەبىلىلەر ئوتتۇرىسىدىكى بىرلىشىشنى بۇزۇپ تاشلىدى، بۇنىڭ بىلەن ئافرىقىدىكى ھەر مىللەت خەلقى زور كولەمدە كوچۇپ كېتىشكە مەجبۇر بولدى. بۇنىڭ بىلەن، ئەسلىدىكى ئىجتىمائى مۇناسىۋەت بۇزغۇنچىلىققا ئۇچرىدى، ئىرق ۋە قەبىلىلەر پارچىلاپ تاشلاندى، دولەتنىڭ شەكىللىنىش جەريانى ئۇزۇلۇپ قالدى. يېقىنقى زاماندا ئافرىقا قۇرۇقلۇغىنىڭ بەك ئارقىدا قېلىشىنىڭ مۇھىم سەۋەپلىرىدىن بىرى ۋەھشىيانە قۇل سودىسى بولۇپ ھىساپلىنىدۇ.

قۇل سودىسى ئافرىقىغا ئېغىر بالايى-ئاپەت كەلتۈرگەن بولسا، غەربىي ياۋروپا ۋە شىمالىي ئامېرىكىدا نېگىرلارنى سېتىش ۋە قۇل

قىلىش ئارقىسىدا كاپىتالىزىم گۈللىنىپ روناق تېپىشقا باشلىدى. قۇل سودىسى غەربىي ياۋروپا دولەتلىرى بولۇپمۇ ئەنگلىيىگە غايەت زور بايلىق يەتكۈزۈپ بەردى، بۇنىڭ بىلەن ئۇ كاپىتالىنىڭ ئېپتەدائىي جۇغلىنىشىنىڭ ئاساسلىق مەنبەلىرىدىن بىرى بولۇپ قالدى. ماركس «كاپىتال»دا قۇل سودىسى كاپىتالىزىمنىڭ ياۋروپادا پەيدا بولۇش ۋە راۋاجلىنىشىنىڭ مۇھىم ئالدىنقى شەرتلىرىدىن بىرى دەپ كۆرسەتتى. ئەنگلىيىنىڭ لىۋېرپۇل، بىرىستول قاتارلىق شەھەرلىرىنىڭ گۈللىنىشى ئافرىقا خەلقىنىڭ سوغا-كلىرى ئۈستىگە قۇرۇلدى. 1783—1793-يىللىرىغىچە بولغان 10 يىل ئىچىدە لىۋېرپۇل كېمىلىرى "3 بۇرجەك سودا" بىلەن بولۇپ، 900 قېتىم قۇل توشۇپ، 15 مىليون فۇنت ئىستېرلىڭغا قۇل سېتىپ، 12 مىليون فۇنت ئىستېرلىڭ ساپ پايدا ئالدى، ئۇلار ئالغان پايدا نىسبىتى 3 ھەسسىگە يەتتى. نەچچە مىليون ئافرىقىلىقنى يۇتۇپ كەتكەن غەربىي ھىندى تاقىم ئاراللىرىنىڭ يېزا ئىگىلىگى ئەنگلىيە سانائىتى ئۈچۈن زور مىقداردا ئەرزان پاختا يېتىشتۈرۈپ بەردى. "قۇللۇق تۈزۈمى بولمىغان بولسا پاختا بولمىغان بولاتتى؛ پاختا بولمىغان بولسا زامانىۋى سانائەتنىمۇ تەسەۋۋۇر قىلغىلى بولمايتتى."① ئامېرىكىدىكى كاپىتالىزىم خوسۇسەن جەنۇبتىكى ئىكىنزارلىقلارمۇ ئافرىقىلىق نېگىر قۇللارنىڭ قان-تەر توكۈپ ئەمگەك قىلىشى ئارقىلىق راۋاجلاندى. ماۋجۇشى مۇنداق دېگەن ئىدى: "مۇدھىش مۇستەملىكىچىلىك، جاھانگىرلىك تۈزۈمى نېگىرلارنى قۇل

---

① ماركس. «پەلسەپە نامراتلىغى». «ماركس-ئېنگېلس ئەسەرلىرى»، خەنزۇچە نەشرى، 4-توم، 145-بەت.

قىلىش ۋە سېتىش ئارقىلىق راۋاج تاپقان."① بۇ سوز غەرپ كاپىتالىزمىنىڭ ئادەمخور ماھىيىتىنى بىر ئىغىز سوز بىلەن ئېچىپ بەردى. ئافرىقىدىكى قۇل سودىسىنىڭ قانلىق جىنايەتلىرى ياۋروپا، ئامېرىكا كاپىتالىزمىنىڭ تەرەققىياتى ۋە گۈللىنىشى ئافرىقا خەلقىنىڭ قانلىق ياشلىرى بىلەن تولغانلىغىنى كۆچلۈك تۇردە چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ. مۇستەملىكىچى قاراقچىلارنىڭ زوراۋانلىغىنىڭ ئوزى جاھانگىرلارنىڭ ۋە شيۇجېڭجۇيېچىلارنىڭ مۇستەملىكىچىلىك "مەدەنىيەت تارقاتقۇچىدۇر" دېگەن شەرمەندە سوزلىرىنى ئېچىپ تاشلىدى.

ئافرىقا خەلقىنىڭ دەسلەپكى مەزگىللەردىكى مۇستەملىكىچىلىك تاجاۋۇزىغا قارشى كۈرەشلىرى ئەركىنلىكىنى، مۇستەقىللىقنى قىزغىن سۆيىدىغان ئافرىقا ھەرمىللەت خەلقى مۇستەملىكىچى قاراقچىلار ئافرىقا زېمىنىغا قەدەم قويغان باشلاپلا، ھەممىلا يەردە تاش، ئوقيا، نەيزىلەر بىلەن تاجاۋۇزچىلارغا قاخشاتقۇچ زەربە بەردى. 1510 ـ يىلى، پورتۇگالىيىنىڭ ھىندىستاندا تۇرۇشلۇق تۇنجى باش ۋالىسى ئالمېدا ھىندىستاندىن پورتۇگالىيىگە قايتىشتا، كاپ ئەترايىدا قۇرۇقلۇققا چىقىپ، تاجاۋۇزچىلىق ھەرىكەتلىرىنى ئېلىپ باردى. خوتتېنتو قەبىلىسىنىڭ خەلقى قوزغىلىپ ئوزىنى قوغداپ، 60 نەچچە كىشىلىك بۇ مۇستەملىكىچى قاراقچىلار قوشۇنىنى پۈتۈنلەي يوقاتتى، بۇنىڭ بىلەن ياۋروپا مۇستەملىكىچىلىرىنىڭ جەنۇبىي ئافرىقىنى بېسۇبلىش ۋاقتى 142 يىل ئارقىغا سوزۇلدى. 1659 ـ

---

① ماۋجۇشى. «ئامېرىكا نېگىرلىرىنىڭ جاھانگىرلىرىنىڭ ئىرقى كەمسىتىشكە قارشى ئېلىپ بارغان ھەققانى كۈرىشىنى قوللاش يۈزىسىدىن ئېلان قىلىنغان بايانات»، «خەلق» گېزىتى 1963 ـ يىل 8 ـ ئايىنىڭ 9 ـ كۈنى.

يىلى، گوللاندىيە مۇستەملىكىچىلىرى كاپىدا قورغانلارنى قۇرۇپ يەرلەرنى دائىرىلەپ ئىگەللىۋالدى، شۇنىڭ بىلەن خوتتېنتولار تۇنجى قېتىملىق گوللاندىيىگە قارشى ئۇرۇش قوزغىدى. 1673 — 1677 - يىللىرى خوتتېنتولار گوللاندىيە مۇستەملىكىچىلىرىنىڭ يەرلەرنى ئىشغال قىلىۋېلىشىغا، يەرلىك خەلقلەرنى قۇل قىلىشقا قارشى يەنە 4 يىل ھايات - ماماتلىق ئۇرۇشى ئېلىپ باردى (بۇ تارىختا ئىككىنچى قېتىملىق خوتتېنتو ئۇرۇشى دەپ ئاتىلىدۇ). جەڭدە مەغلۇپ بولغاندىن كېيىن، ئۇلار قۇل قىلىنىشنى رەت قىلىپ، پۇتۇن ئىرق بويىچە نامىيە (غەربىي جەنۇبىي ئافرىقا) نىڭ جەنۇبىغا كوچۇپ كەتتى.

ئافرىقا خەلقى قەبىلە خەلپىسىنىڭ رەھبەرلىگىدە، يۇرتى ۋە زىمىنىنى قوغداش ئۈچۈن، غەرپ مۇستەملىكىچىلىرىگە قارشى ئىگىلىمەي - پۈكۈلمەي كۈرەش ئېلىپ باردى. 1778 - يىلى كاپىتىن شمالغا يۇرۇش قىلىپ يەر - زىمىن ئىگەللىگەن گوللاندىيە تاجاۋۇزچىلىرى بانتۇلار ئولتۇرۇشلۇق گرېت - فىش دەريياسى رايونىغا تاجاۋۇز قىلىپ كىرىپ، ئوكتەملىك بىلەن مۇنبەت يەرلەرنى بېسىۋالدى، ئىككىنچى يىلى يەرلىك كوسالار (بانتۇلارنىڭ بىر ئايمىغى)نىڭ قەيسەرلىك بىلەن قارشى تۇرۇشىغا ئۇچرىدى. شۇنىڭدىن ئېتىبارەن 100 يىل داۋام قىلغان "كاپىرلار ئۇرۇشى"① باشلاندى. ئۇرۇشنىڭ بىرىنچى

① "كاپىر" ئەرەبچە سوز بولۇپ، يات دىندىكىلەر دېگەن بولىدۇ. ياۋروپا مۇستەملىكىچىلىرى جەنۇبتىكى ئافرىقىلىقلارنى كەمسىتىپ "كاپىر" دەپ ئاتايتتى. "كاپىرلار ئۇرۇشى" دىگىنى مۇستەملىكىچىلەرنىڭ ئافرىقا خەلقىگە تاجاۋۇز قىلىشى، ئافرىقا خەلقىنىڭ قوزغىلىپ قوغدىنىش ئۇرۇشى ئېلىپ بېرىشىنى كۆزدە تۇتىدۇ.

بانتۇ خەلقى غەرپ مۇستەملىكىچىلىرىگە زەربە بەرمەكتە

باسقۇچىدا ئۇچ قېتىم ئۇرۇش بولدى، ئۇرۇش 20 يىل داۋام قىلدى (1779 ــ 1799)، كوسالار خوتتېنتولار بىلەن بىرلىشىپ مۇستەملىكە بولغان كاپقا ھۇجۇم قىلىپ، گوللاندىيە مۇستەملىكىچىلىرىنى ئىنتايىن قاتتىق ئالاقزادە قىلىۋەتتى. ئۇلارنىڭ قەھرىمانانە كۇرەشلىرى

ئاخىر بۇرلارنى گىرىت-فىش دەريانىڭ شەرقىغە كېڭەيمەچلىك قىلماسلىق شەرتنامىسى تۈزۈشكە مەجبۇر قىلدى.

1806-يىلى، ئەنگلىيە گوللاندىيىنىڭ ئۇرنىغا دەسسەپ جەنۇبىي ئافرىقىدا مۇستەملىكىچىلىك ھوكۇمرانلىقىنى ئورناتتى. 1820-يىلى، ئەنگلىيە 4 مىڭ مۇستەملىكىچىنى جەنۇبىي ئافرىقىنىڭ شەرقىي قىسمىغا كوچۇرۇپ ئاپاردى. ئۇلار بۇر مۇستەملىكىچىلىرىنىڭ ئارقىسىدىن گىرىت-فىش دەريانىڭ قىرغاقلىرىدا ھەربىي قاراۋۇللارنى قۇرۇپ، قەبىلىلەر ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەتتىن پايدىلىنىپ، گىرىت-فىش دەريانىڭ شەرقىدىكى كوسانىڭ كەڭ زېمىنىنى بېسىۋالدى. 66 يىل داۋام قىلغان ئىككىنچى باسقۇچلۇق "كاپىرلار ئۇرۇشى" دا ئەنگلىيە مۇستەملىكىچىلىرى جەنۇبىي ئافرىقا خەلقىنىڭ ئاساسىي دۈشمىنى بولدى. كوسالار ئەنگلىيىنىڭ كېڭەيمەچلىگىنى توسۇش ئۈچۈن، يېڭى تاجاۋۇزچىلارغا قارشى 6 قېتىم قوغدىنىش ئۇرۇشى ئېلىپ باردى. كوسالار دۈشمەن بىلەن ئوز ئوتتۇرىسىدىكى كۇچ سىلىشتۇرمىسىدا چوڭ پەرق بولغان ئەھۋال ئاستىدا قۇربان بېرىشتىن قورقماي، كۇرەش قىلىشقا جۇرئەت قىلىپ، تاجاۋۇز قىلىپ كىرگەن مۇستەملىكىچىلەرگە قاتتىق زەربە بەردى. 1834-يىلى، كوسالار سەردار ماكومنىڭ رەھبەرلىگىدە، تارقاق قەبىلىلەرنى بىرلەشتۇرۇپ، قولدىن كەتكەن يەرلەرنى قايتۇرۇۋېلىش ئۈچۈن بىرلىكتە كۇرەش قىلدى. ئەنگلىيە ئاسىلىق قىلغان قەبىلە باشلىقلىرىنى سېتىۋېلىپ، 1835-يىلى ماكومنى مەغلۇپ قىلىپ، گىرىت-فىش دەريانىڭ شەرقىدىكى ۋە داك دەريانىڭ غەربىدىكى يەرلەرنى بېسىۋالدى. مۇستەملىكىچىلەر ئاچكوزلۇك بىلەن قەدەممۇ-قەدەم قىستاپ كىرىدى ۋە شەرقىي شىمالغا يۇرۇش قىلىپ باشى دەريانى رايونىنى بېسى-

ۋالدى. 1850 ــ 1853 ـ يىللىرى جەنۇبىي ئافرىقىدىكى ھەرمىللەت خەلقى برلىشىپ ئەنگلىيىگە قارشى قوزغىلاڭ كوتەردى، قوزغىلاڭغا كوسالارنىڭ قەبىلىلىرى ۋە بانتۇلارنىڭ ھەرقايسى ئايماقلىرى قاتناشتى، خوتتېنتولارنىڭ بەزى قەبىلىرىمۇ قاتناشتى. ئافرىقىلىقلار جەڭ قىلغانسېرى كۈچەيدى، جەڭ مەيدانى گرېت ـ فىش دەريياسىنىڭ غەربىگچە كېڭەيدى. ئەنگلىيە مۇستەملىكىچىلىرى 10 يىڭدىن ئارتۇق مۇنتىزىم قوشۇن ئەۋەتىپ بۇ قوزغىلاڭنى دەھشەتلىك تۇردە باستۇردى.

ئىكۇاتور ئافرىقىسىدا، پورتۇگالىيە مۇستەملىكىچىلىرى ئانگولاغا ھۇجۇم قىلىپ كىرگەندىن كېيىن، قۇل سېتىپ، قىلمىغان ئەسكىلىگى قالمىدى. 17 ـ ئەسىرنىڭ باشلىرىدا، ئانگولا خەلقى مىللى ئايال قەھرىمان ئانىنا چىنجا مۇبەندىنىڭ رەھبەرلىگىدە، پورتۇگالىيە مۇستەملىكىچىلىرىنى قوغلاپ چىقىرىش ئۈچۈن قوزغىلاڭ كوتىرىپ، ئۇزۇلۇكسىز غەلىبىلەرنى قولغا كەلتۈرۈپ، بىر مەزگىل پورتۇگالىيە مۇستەملىكىچىلىرىنى دولەت چېگرىسىدىن قوغلاپ چىقاردى. پورتۇگالىيىگە قارشى كۈرەش 30 يىل داۋام قىلدى. 1655 ـ يىلى مۇبەندى ۋاپات بولغاندىن كېيىن پورتۇگالىيىلىكلەر قايتىدىن ھۇجۇم كىردى.

ئافرىقا خەلقى ئۇچىكى جايىلارغا كىرىپ قۇل تۇتقان غەربىي ياۋروپا مۇستەملىكىچىلىرىگە ۋە قۇل بىدىكىلىرىگە قارشى قەھرىمانلارچە ئېلىشتى، ئۇلار قەبىلە بويىچە قوزغىلىپ ئۇزىنى قوغداپ، مۇستەملىكىچىلەرنىڭ قاتتىق جاجىسىنى بەردى، قۇل بىدىكىلىرىنى قوغلاپ چىقاردى، بۇنىڭ بىلەن مۇستەملىكىچىلەر ئۇزلىرى بۇاستە ئۇچكى جايلارغا كىرىپ "قۇل ئۇۋلاش"قا جۇرئەت قىلالمايدىغان بولدى. ئاتلانتىك ئوكيانىدا كېتۇاتقاندا قۇل توشۇيدىغان كېمىدىكى

قۇللار پات-پات كوللىكتىپ ئىسيان كوتىرىپ، قۇل بىدىكلىرى ۋە كېمە باشلىغىنى ئولتۇرۇۋېتىپ، كېمىنى چوكتۇرۇۋېتىپ ئوزلىرىمۇ كېمە بىلەن بىللە غەرق بولۇشقا رازى بولۇشتىكى، قۇل بولۇشنى خالىمىدى. 1700 — 1845-يىللىرى يالغۇز ئەنگلىيە-ئامېرىكىنىڭ قۇل توشۇيدىغان كېمىلىرىدىلا 55 قېتىم قۇللار چوڭ قوزغىلىڭى بولدى. ئامېرىكا قىتئەسىنىڭ غەربىي ھىندى تاقىم ئاراللىرىدىكى ئىكىنزارلىقلارغا توشۇپ كېلىنگەن نېگىر قۇللارمۇ ئاق تەنلىك قۇلدارلارنىڭ قۇل قىلىشىغا چىداپ تۇرالماي ئۇزلۇكسىز قوزغىلاڭ كوتىرىپ تۇردى.

17-ئەسىردىن تارتىپ 19-ئەسىرنىڭ باشلىرىغىچە سەھرايى كەبىرنىڭ جەنۇبىدىكى ئافرىقا خەلقىنىڭ دەسلەپكى مەزگىللەردىكى مۇستەملىكىچىلىك تاجاۋۇزىغا قارشى ئىنتايىن قەھرىمانلارچە، قەيسەرلىك بىلەن ئېلىپ بارغان كۇرەشلىرى ئافرىقا خەلقىنىڭ مۇستەملىكىچىلىك ھوكۇمرانلىققا تىز پۇكمەيدىغان قارشىلىق كورسىتىش روھىنى نامايەن قىلدى. بۇ قوزغىلاڭلار ياكى ئىسيانلارنىڭ ھەممىسىگە دىگۇدەك قەبىلىلەرنىڭ خەلپىلىرى رەھبەرلىك قىلاتتى، ئۇلارنىڭ ئۇيۇشتۇرۇش سەۋىيىسى ناھايىتى توۋەن ئىدى، قورالىلىرىمۇ ئەڭ ئىپتىدائى قوراللار ئىدى، شۇڭا ئاخىردا ھەممىسى مەغلۇپ بولدى. لېكىن بۇ قوزغىلاڭلار مۇستەملىكىچى قاراقچىلارنىڭ ھەيۋىسىنى يەرگە ئۇرۇپ، ئافرىقىدىكى ھەرقايسى جايلارنىڭ بېسىۋېلىنىش ۋاقتىنى كېچىكتۇردى، ئافرىقىدىكى ھەر مىللەت خەلقىنىڭ مۇستەملىكىچىلىك تاجاۋۇزغا قارشى جەڭگىۋارلىغىغا ئىلھام بەردى.

5 - بولۇم مىسىر خەلقىنىڭ فرانسىيىنىڭ تاجاۋۇزىغا قارشى كۇرىشى ۋە مۇھەممەد ئەلىنىڭ ئىسلاھاتى

مىسىر خەلقىنىڭ فرانسىيىنىڭ تاجاۋۇزىغا قارشى كۇرىشى

مىسىر 16 - ئەسىردىن كېيىن ئوسمان ئىمپېرىيىسىنىڭ ھوكۇمرانلىغى ئاستىغا چۇشۇپ قالغان ئىدى. 13 - ئەسىردىن تارتىپ مىسىرغا ھوكۇمرانلىق قىلىپ كەلگەن مەملۇك فېودال ئەپىتسەرلەر گۇرۇھى① گەرچە ھوكۇمرانلىق چوڭ ھوقۇقىدىن مەھرۇم بولغان بولسىمۇ، لېكىن فېودالىلىق ئورنىنى ساقلاپ قالغان ئىدى، ئۇلار پۇتۇن مەملىكەتنىڭ ئۇچتىن ئىككى قىسىم يېرىنى ئىگەللەش ھوقۇقىغا ۋارىسلىق قىلاتتى. مىسىرنىڭ كەڭ دىخانلىرى (فىلا) تۇركىيە ھوكۇمرانلىرى بىلەن مەملۇكنىڭ قوش ئېكسپىلاتاتسىيىسىگە ئۇچراپ، ئىنتايىن ئېچىنىشلىق يانچىلار ئورنىدا ياشايتتى. تۇركىيە ھوكۇمرانلىرى تالان - تاراچ قىلىشنىلا بىلىپ، سۇغۇرۇش ئىنشا -

---

① مەملۇك فېودال ئەپىتسەرلەر گۇرۇھى ئەسلىدە مىسىر ئايۇپ سۇلالىسىنىڭ ھوكۇمرانلىرى ئوتتۇرا ئاسىيا، ئىراق، كاپكازدىن سېتىپ ئەكەلگەن قۇللاردىن تەشكىل تاپقان مۇھاپىزەتچىلەر ئەترىدى بولۇپ، كېيىن ئاستا - ئاستا زورىيىپ ئىنتايىن زور ھوقۇق ۋە كۇچكە ئىگە فېودالار گۇرۇھى بولۇپ شەكىللەنگەن. 13 - ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدىن باشلاپ، مەملۇك ئەپىتسەرلەر گۇرۇھى مىسىرنىڭ ھاكىمىيىتىنى قولغا ئالغان. 18 - ئەسىرگىچە ئۇلار يەنىلا ناھايىتى كوپ يەرگە ئىگە بولۇپ، فېودالىلىق بولۇنمە ھالىتىنى ساقلاپ كەلگەن.

ئاتلىرىغا كوگۈل بولمىگەچكە، ئېرىق-ئۆستەڭلەر تاشلىنىپ كېتىپ، توغانلار ئورۇلۇپ، قۇرغاقچىلىق ۋە كەلكۈن ئاپەتلىرى مىڭلىغان-تۈمەنلىگەن دىخانىنىڭ جېنىغا زامىن بولدى، نەل دەريالىرى بويلىرىدىكى نۇرغۇن مۇنبەت ئېتىزلار ھېچنىمە ئۈنمەيدىغان قاقاسلىقلىققا ئايلىنىپ كەتتى. 18-ئەسىردە ئوسمان ئىمپېرىيەسى كۈنىدىن-كۈنگە زاۋالغا يۈز تۇتتى، ئۇلارنىڭ مىسرنى تىزگىنلىشىمۇ بوشاپ كەتتى، مەملۇك فېئوداللىرى پۈرسەتنى غەنىمەت بىلىپ ئوز تەسىر دائىرىسىنى كېڭەيتىپ، ھاكىمىيەتنى تارتىۋالدى. 18-ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىدا، مىسر ئەمەلىيەتتە مەملۇك فېئودال ئەپەندىلىرىنىڭ ھوكۇمرانلىغىدا بولدى. مىسر خەلقى تۇركىيەنىڭ زۇلمىغا قاتتىق نەپرەتلىنەتتى، شۇنداقلا مامۇرۇكنىڭ زالىم چىرىك ھوكۇمرانلىغىغىمۇ قارشى ئىدى.

ئوتتۇرا دېڭىز ۋە قىزىل دېڭىز دولقۇنلىرى چاپقاپ تۇرىدىغان مىسر ياۋروپا، ئاسىيا، ئافرىقا قىتئەلىرىنىڭ بوغۇزى، ھىندىستانغا بارىدىغان، شەرقتىكى سودىنى تىزگىنلەيدىغان مۇھىم يول ئىدى. 18-ئەسىردىن باشلاپ پۈتۈن يەرشارى مىقياسىدا مۇستەملىكىچىلىك زومىگەرلىك ھوقۇقى تالىشىۋاتقان ئەنگلىيە ۋە فرانسىيە مىسردا ئوزىنىڭ مۇستەملىكىچىلىك تەسىر دائىرىسىنى كېڭەيتىشكە كۈچەپ ئۇرۇنۇشتى. 7 يىللىق ئۇرۇشتىن كېيىن، فرانسىيە مىسرنى ئەنگلىيە بىلەن رىقابەتلىشىدىغان بازىغا ئايلاندۇرۇۋالماقچى بولدى. ئىسىق ئاي سىياسى ئوزگىرىشىدىن كېيىن فرانسىيە تەپتىش ھوكۇمىتى شەرقتە ئەنگلىيىنىڭ ھىندىستانىدىكى ھوكۇمرانلىغىغا تەھدىت سېلىپ، ئەنگلىيىنىڭ ياۋروپادىكى ئەسكىرىي كۈچىنى چېچىۋېتىش ھەمدە فرانسىيە بۇرژۇئازىيىسىنىڭ كېڭەيمىچىلىك قىلىش قارا نىيىتىنى ئەمەلگە ئاشۇ-

رؤش ئۇچۇن، مسرنى بېسۇبلىشنى قارار قىلدى. 1798 ـ يىلى 7 ـ ئايدا، ناپولېون 35 مىڭ كىشىلىك قوشۇننى باشلاپ مسىرغا تاجاۋۇز قىلىپ، ئىسكەندېرىيە پورتى ئەتراپىدا قۇرۇقلۇققا چىقتى. قاھىرىگە يۈرۈش قىلىپ كېتىۋېتىپ، يولدا ناپولېون ئەسكەرلىرى مەملۇك ئاتلىق ئەسكەرلىرىنىڭ ئاساسىي كۈچى بىلەن ئۇچرىشىپ قالدى. ئېھرامىلار ئاستىدا، ناپولېون قوماندانلىق قىلغان، ئات مىنىشكە ئۇستا بولمىغان، بىراق ئىنتىزاملىق فرانسىيە بۇرژۇئا ئاتلىق ئەسكەرلىرى يالغۇز ئېلىشىشقا ئەڭ ماھىر بولغان ئەمما ئىنتىزامسىز فېئوداللار ئاتلىق ئەسكەرلىرىنى يەڭدى. ناپولېون "مسىرلىقلارنى مەملۇكلارنىڭ زوراۋانلىغىدىن ئازات قىلىمىز" دېگەن ئالدامچىلىق ۋېۋىسكىسىنى كوتىرىپ قاھىرىگە كىردى. مسىر خەلقى قوزغىلىپ قارشىلىق كورسەتتى، مەملۇك ئەسكەرلىرى تېرى ـ پېرەڭ بولۇپ جەنۇبتا قاراپ قېچىۋاتقان چاغدا، مىڭلىغان ـ مىليونلىغان مسىر خەلق پىدائىلىرى قىلىچ ـ ملتىق، تاياق ـ توقماق ۋە ئاز ساندىكى پۈرۈخ ملتىقلار بىلەن قوراللىنىپ فرانسىيە ئەسكەرلىرىگە ھۇجۇم قىلدى. چارۋىچىلار (بەدۋېينلار) پارتىزانلىرى ھەممىلا يەردە ئۇلارغا توسۇپ زەربە بەردى. يېزىلاردىن چېكىنىپ چىقىقان دېخانىلار قۇدۇقلارغا زەھەر ۋە پاسكىنا نەرسىلەرنى تاشلىدى.

ناپولېون قاھىرىنى بېسىۋالغاندىن كېيىن ئۇزىنىڭ نىقاۋىنى پۈتۈنلەي يىرتىپ تاشلاپ، قاتتىق ھەربىي ئىدارە قىلىش تۈزۈمىنى يولغا قويدى، ئاھالىدىن ھەددىدىن زىيادە ئېغىر باج ـ سېلىق يىغىدى ھەمدە ئۇلارغا ئولۇم جازاسى بىلەن تەھدىت سالدى؛ قارشىلىق كورسەتكەنلىكى يېزىلارغا قارىتا بۇلاپ تۇگىتىش، كويدۇرۇپ تۇگىتىش ۋە قىرىپ تۇگىتىش سىياستىنى قوللاندى،

يېزىدىن ئولتۇرۇلگەنلەرنىڭ كاللىسىنى كوچىلارغا ئېسىپ قويۇپ، قاھىرە خەلقىنى پوپوزا قىلدى.

1798 ـ يىل 10 ـ ئايدا، قاھىرە خەلقى قوزغىلاڭ كوتىرىپ، تاجا-ۋۇزچى قوشۇنلارنىڭ زالىملىغىغا قايتۇرما زەربە بەردى. قوزغىلاڭچى ئامما ئاتاقلىق ئەسقار چوڭ مەچىتىگە يىغىلىپ، قولىغا قىلىچ ـ نەيزە، تاياق ـ توقماق ۋە تاشلارنى ئېلىپ، ناپولېئونىنىڭ سارىيىغا قاراپ ماڭدى، ئۇلار يولدا باستۇرۇشقا كەلگەن فرانسىيە گارنىزۇنىنىڭ قوماندانىنى ئېتىپ تاشلىدى، ئارقىدىنلا فرانسىيە قوشۇنلىرىنىڭ قاراۋۇللىرىغا ھۇجۇم قىلىپ، شەھەر دەرۋازىسىنى ئىشغال قىلدى، قوغدىنىش ئىستېكاملىرىنى ياساپ، فرانسىيە ئەسكەرلىرى ئىگىلىۋالغان ئىگىزلىككە ھۇجۇم قىلدى. نامازدىگەر ۋاقتىدا قوزغىلاڭچى ئامما پۈتۈن شەھەرنىڭ مۇھىم ئىستېكاملىرىنىڭ ھەممىسىنى دېگۈدەك ئىگىلىۋالدى. ناپولېئون قوزغىلاڭچىلارنى قانلىق باستۇرۇشقا بۇيرۇق چۈشۈردى، ئۇلار ئەسقار چوڭ مەچىتىنى توپقا تۇتۇپ، قولىدا تومۇرنىڭ سۇنغى بولمىغان ئامىنى دەھشەتلىك تۇرده قىردى. بىر كۈنگە يەتمىگەن ۋاقىت ئىچىده 4 مىڭدىن ئارتۇق ئامما زىيانكەشلىككە ئۇچرىدى. ئاختۇرۇش ـ تۇتۇش، سوراق قىلىش، قېنىش، كاللىسىنى ئېلىش ۋەھىمىسى پۈتۈن قاھىرە شەھىرىنى قاپلىدى.

قاھىرە خەلقىنىڭ تۇنجى قوزغىلىڭى باستۇرۇلغان بولسىمۇ، لېكىن فرانسىيىگە قارشى قوزغىلاڭنىڭ يالقۇنى شۇنىڭدىن باشلاپ نىل دەرياسىنىڭ ئىككى قىرغىغدا تۇتىشىپ كەتتى. مىسىرلىقلار فرانسىيە ئەسكەرلىرى بىلەن ئالاقە قىلىشنى رەت قىلدى، ناپولېئون مىسىردا بارغانسېرى قېيىن ئەھۋالدا قالدى. ئۇنىڭ ئۇستىگە ئەنگلىيە پىلوتى ئىسكەندىرىيە پورتىدىكى فرانسىيە پىلوتىنى

يوقاتتى، شۇنىڭ بىلەن ناپولېوننىڭ قايتىش يولى ئۇزۇپ تاشلاندى. 1799 ـ يىلى 1 ـ ئايدا ناپولېون ئەسكەرلىرىنى باشلاپ سۇرىيەنىڭ دېڭىز قىرغاقلىرىغا كەلدى. فرانسىيە قوشۇنلىرى جان تىكىپ قار-شىلىق كورسەتكەن يافا شەھىرىنى بېسۋالغاندىن كېيىن، شەھەردە قىرغىنچىلىق قىلىپ، شەھەردىكى چېكىنىپ چىقىپ كەتمىگەن ئاھالىلىرىنىڭ ھەممىسىنى قىرىپ تاشلىدى. ئەرەپ خەلقى يالغۇز ئىچكىرىلەپ كىرگەن فرانسىيە قوشۇنلىرىغا تەرەپ ـ تەرەپتىن ھۇجۇم قىلىدى، ئۇلار تاجاۋۇزچى قوشۇنلارنى ئۇجۇقتۇرۇش ئۇچۇن، تام ـ تورۇسنى پۇختىلاپ، تالا ـ تۇزنى يېغىشتۇرۇۋەتتى. 20 مىڭ كىشىلىك فرانسىيە قوشۇنى ئاككى قورغىنىنى قورشۇالغان چاغدا، قورغاننى ساقلاپ تۇرغان ئەسكەرلەر خەلقىنىڭ قوللىشىغا ئېرىشىپ، قورغاننى ئىككى ئاي قاتتىق ساقلىدى، فرانسىيە قوشۇنلىرىدىن 3 مىڭ كىشى چىقىم بولدى، شۇنىڭ بىلەن ئۇلار مىسىرغا قايتىپ كېلىشكە مەجبۇر بولدى، يولدا سۇرىيە ۋە مىسىر خەلقىنىڭ توسۇپ زەربە بېرىشىگە ئۇچراپ، ئېغىر چىقىم تارتتى، 20 مىڭ كىشىلىك قوشۇنىدىن ئاران 12 مىڭ كىشى قالدى. سۇرىيىگە قىلىنغان يۇرۇشىنىڭ مەغلۇپ بولۇشى ئارقىسىدا ناپولېوننىڭ مىسىردىن تارتىپ ھىندىستانغىچە بولغان زور شەرق مۇستەملىكە ئىمپېرىيىسىنى قۇرۇش خام خىيالى سوپۇن كوپۇگىدەك ئۇچۇپ كەتتى. ناپولېون مىسىردا مۇشكۇل ئەھۋالدا قالدى. 1799 ـ يىل 8 ـ ئايدا، ناپولېون فرانسىيىنىڭ ئىچكى سىياسى ۋەزىيىتىنىڭ مۇقىم ئەمەسلىگى، تەپتىش ھوكۇمىتىنىڭ ئورۇلۇپ كېتەي دەپ قالغانلىغىدىن خەۋەر تېپىپ، ئارمىيىسىنى تاشلاپ، يالغۇز ئوزى فرانسىيىگە قايتىپ كەتتى.

مىسر خەلقى ئوز دولىتىنىڭ ئۇزاق ۋاقىت ئىشغال قىلىنىپ

تۇرۇشغا تاقەت قىلىپ تۇرالمىدى، 1800 ـ يىل 3 ـ ئايدا 2 ـ قېتىم تېخىمۇ زور كولەملىك قاھىرە قوزغىلىڭىنى كوتەردى. قوزغىلاڭچى ئامما فرانسىيە قوشۇنىنىڭ باش ئىشتاۋىغا ۋە شەھەردىكى پوتەيلىرىگە ھۇجۇم قىلدى، بىرنەچچە كۈن قان كېچىپ جەڭ قىلىش ئارقىسىدا، فرانسىيە قوشۇنلىرىنىڭ باش ئىشتاۋىنى بېسىۋالدى. قوزغىلاڭچىلار قوشۇنى ئوق ـ دورا زاۋۇدى ۋە مىلتىق ـ زەمبىرەك زاۋۇدىنى قۇرۇپ، ئۇزاق مۇددەت تاقابىل تۇرۇشقا تەييارلىق قىلدى. پۈتۈن شەھەردىكى ئاھالە تەرەپ ـ تەرەپتىن مىس، تومۇر ـ تەسەكىلەرنى يىغىپ ھەربى قورال ـ يارىاق زاۋۇتلىرىغا ئاپىرىپ بەردى، تومۇرچىلەر، ياغاچچىلار ئوزلۇگىدىن كېلىپ، كېچە ـ كۈندۈز دېمەستىن قورال ـ يارىاق ياسىدى. فرانسىيە قوشۇنلىرى دېڭىز بويىلىرىنى ساقلاۋاتقان قوشۇنلارنى يوتكەپ كېلىپ قاھىرىگە بولغان يارەمنى كۆچەيتتى، قوزغىلاڭچى ئامما قان كېچىپ جەڭ قىلىپ، ئەسقار چوڭ مېچىتى قاتارلىق جايلارنى 40 كۈنگىچە ساقلىدى. ئاخىردا، تاجاۋۇزچى قوشۇنلار قاھىرە شەھىرىگە توت تەرەپتىن ئوت قويۇپ، ئوت دېڭىزى ئىچىدە قوزغىلاڭچىلارنىڭ بازىلىرىنى بېسىۋالدى. مىسر خەلقى باشقا رايونلاردا داۋاملىق پارتىزانلىق ئۇرۇشى ئېلىپ باردى، فرانسىيە قوشۇنلىرى تەرەپ ـ تەرەپتىن قورشاۋدا قېلىپ، شەھەرنى مۇشكۇلچىلىك ئىچىدە ساقلاشقا مەجبۇر بولدى.

بۇ چاغدا تۇركىيە قوشۇنلىرى ئەنگلىيە قوشۇنلىرىنىڭ قوللىشى ئارقىسىدا مىسرغا قايتۇرما ھۇجۇمغا ئوتتى، فرانسىيە قوشۇنلىرى ئىچكى ھەم تاشقى جەھەتتىن زەربىگە ئۇچراپ ئارقىغا چېكىندى. 1801 ـ يىل 8 ـ ئايدا فرانسىيە قوشۇنلىرى مەغلۇپ بولۇپ تەسلىم بولدى. 9 ـ ئايدا، فرانسىيىنىڭ بىر مەھەل كورەگلەپ جاھانغا پاتماي

كەتكەن يىراققا يۇرۇش قىلغۇچى ئارمىيىسى رەسۋاسى چىققان ھالدا مىسىردىن چېكىنىپ چىقىپ كەتتى. فرانسىيە قوشۇنلىرى مىسىرنى بېسىۋالغان ئۇچ يىل ئۇچ ئاي ئىچىدە، مىسىرنىڭ قەدىمقى قۇرۇلۇشلىرى قاتتىق بۇزغۇنچىلىققا ئۇچرىدى، مىڭ يىللىق تارىخقا ئىگە مىچىتلار ۋەيران قىلىندى، ھەتتا ئېھراملار ۋە ئادەم سۇرەتلىك شىر ھەيكەلمۇ نابۇت قىلىندى، كوركەم-ھەيۋەتلىك قاھىرە شەھىرىمۇ خانىۋەيران بولدى، ئون مىڭلىغان مىسىر خەلقى قىرغىنچىلىققا ئۇچرىدى. مىسىر مىسلىسىز بالايى-ئاپەتكە ئۇچرىدى. لېكىن مىسىر خەلقى مۇستەملىكىچىلەرنىڭ تاجاۋۇزىغا قارشى كۇرەش داۋامىدا ئېغىر سىناقلارنى بېشىدىن كەچۇردى، مىللى مۇستەقىللىقنى قوغداشتەك جەڭگىۋار روھىنى جارى قىلدۇردى، باشقا مىللەتنىڭ زۇلمىغا ئۇچراشتەك زۇلمەت ئىچىدىن ئويغىنىشقا باشلىدى.

مۇھەممەد ئەلىنىڭ ئىسلاھاتى فرانسىيە تاجاۋۇزچى ئەسكەرلىرى قوغلاپ چىقىرىلغاندىن كېيىن، ئەنگلىيە تاجاۋۇزچى ئارمىيىسى پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ ئىچكىرىلەپ كىردى، تۇركىيە ھوكۇمرانلىرى ۋە مەملۇك فېودالىلىرىمۇ قايتىدىن باش كوتەردى. مىسىر خەلقى چەتئەل مۇستەملىكىچىلىرىنىڭ تاجاۋۇزىغا قارشى تۇرۇپ، تۇركىيىنىڭ ھوكۇمرانلىغىنى ئاغدۇرۇپ تاشلاپ، مەملۇك فېودال ئەپىتسەرلەر گۇرۇھىنىڭ قالدۇقلىرىنى يوقىـ

مۇھەممەد ئەلى

تىپ، مۇستەقىل ھاكىمىيەت قۇرۇشنى، مىللى ئىگىلىكنى راۋاجلاندۇرۇشنى تەلەپ قىلدى. ئالبانىيىلىك (ئالبانىيە ئۇ چاغدا ئوسمان ئىمپېرىيىسىگە تەۋە ئىدى) ئەپتىسەر مۇھەممەد ئەلى (1769—1849) خەلقىنىڭ تەلۈگە ماسلىشىپ، 1805-يىلى قاھىرە ئاھالىسىنىڭ مەملۇك باش ۋالىسىغا قارشى قوزغىلىڭى جەريانىدا، قوزغىلاڭچىلار تەرەپكە ئوتۇپ، سودىگەرلەرنىڭ ھورمىتىگە سازاۋەر بولدى ھەمدە سودىگەرلەر تەرىپىدىن باش ۋالى قىلىپ سايلاندى. ئوسمان ئىمپېرىيىسى سۇلتىنى① بۇنى ئېتىراپ قىلىشقا مەجبۇر بولدى.

مۇھەممەد ئەلىنىڭ مىسىردىكى ۋەزىپىسى دولەت ئىچىدىكى فېئودال بولۇنمە كۈچلەرنى يوقىتىپ، ھوقۇق مەركەزگە مەركەزلەشكەن ھاكىمىيەت قۇرۇش؛ ئوسمان ئىمپېرىيىسىگە بولغان بېقىنىدىلىق ئورۇندىن قۇتۇلۇش، ئەنگلىيە ۋە فرانسىيىنىڭ تاجاۋۇزىدىن مۇداپىە كۆرۈش، دولەتنىڭ مۇستەقىللىغىنى قوغداش ئىدى. مۇھەممەد ئەلى مەملۇك سىلتارىستلىرى ئوتتۇرىسىدىكى تالاش-تارتىشتىن پايدىلىنىپ، ئۇلارنىڭ كۈچىنى ئاجىزلاتتى ھەمدە پارچىلىدى، 1807-يىلى، بۇ فېئودال سىلتارىستلارنى قوللاپ كەلگەن ئەنگلىيە تاجاۋۇزچى قوشۇنلىرىنمۇ يوقاتتى. 1811-يىلى، ئۇ مەملۇكىنىڭ ھەممە ئەپتىسەرلىرىنى دىگۈدەك ئۇستىلىق بىلەن ئالداپ ئولتۇردى، ئىككىنچى يىلى يۇقارقى مىسرنى بېسىپ ياتقان مەملۇك قالدۇق كۈچلىرىنى يوقاتتى، شۇنىڭدىن ئېتىۋارەن مۇستەھكەم، ھوقۇق مەركەزگە مەركەزلەشكەن ھوكۇمرانلىقنى ئورناتتى.

ئەنگلىيە ۋە فرانسىيىنىڭ كاپىتالىستىك تاجاۋۇزچى كۈچلىرىنىڭ

---

① تۈركىيە پادىشاسى سۇلتان دەپ ئاتىلىدۇ.

كۆندىن ـ كۆنىگە جىددىلىشىۋاتقان تەھدىدى ئاستىدا، مۇھەممەد ئەلى دولەتنى كۆچلەندۈرۈپ، مۇستەقىللىقنى قوغداش ۋە ئۇرۇنلۇق ھوكۈمرانلىق ئورنىنى ساقلاپ قېلىش ئۈچۈن، مىسرنىڭ فېئودالىق ئىشلەپچىقىرىش ئۇسۇلىنى دولەت ئىچىدىكى كاپىتالىزىم تەرەققىياتىنىڭ ئېھتىياجىغا ماسلاشتۇرۇشقا تىرىشتى. ئۇ بىر قاتار ئىسلاھاتلارنى ئېلىپ باردى:

"يەر ئىسلاھاتى" ئېلىپ بارىدىـ كونا فېئودالارنىڭ يەرلىرىنى مۇسادىرە قىلىدى، مەملۇك فېئودالىلار گۈرۈھىنى يوقاتىتى ھەمدە باج كوتىرە ئالغۇچىلارنىڭ ۋە ۋەخپى يەرلەرنى سېتىۋېلىش ئۇسۇلى بىلەن يىغىۋالدى. بۇ يەرلەرنىڭ كوپ قىسمى "دولەت" كە، ئەمەلىيەتتە شەخسەن مۇھەممەد ئەلىگە تەئەللۇق بولدى؛ يەرلەرنىڭ ئازغىنا بىر قىسمى ئۇنىڭ يېقىنلىرىغا ۋە جەمەتىگە تارتۇق قىلىپ بېرىلدى، ئۇلار يېكىدىن گۈللەنگەن فېئودال ئاقسۆڭەك پومىشىك بولۇپ شەكىللەندى. يەرلەر دېخانلارنىڭ تېرىشىغا تەقسىم قىلىپ بېرىلگەن بولسىمۇ، لېكىن ئىگىلىك ھوقۇقى دېخانلاردا ئەمەس ئىدى، دېخانلار ئۇلۇش يەرگە بەنت قىلىپ قويۇلغان ئىدى، ئۇلار ئېغىر باج ـ سېلىق تاپشۇرغاندىن باشقا، يىلىغا 60 كۈن ھاشارغا ئىشلەيتتى. بۇنداق ئىسلاھات فېئودالىق يەر مۇناسىۋىتىنىڭ ماھىيىتىنى قىلچە ئۆزگەرتمىدى. يېزا ئىگىلىك مەھسۇلاتىنى ئۆستۈرۈپ، يېزا ئىگىلىگىنىڭ تاۋارلىشىشىنى ئىلگىرى سۈرۈش ئۈچۈن، يېڭى ھوكۈمەت نىل دەرياسىنىڭ سۇغۇرۇش سىستېمىسىنى ياسىدى، قاھىرىنىڭ شىمالىدا يېڭى ئوستەڭ قېزىپ، تېرىلغۇ يەر كولىمىنى يېرىم ھەسسە كېڭەيتتى، پاختا ۋە كەندىر ئۈرۈغىنى سىرتتىن ئەكىرىپ تېرىدى. بۇنىڭ بىلەن مىسرنىڭ پاختا مەھسۇلاتى 13 يىل ئىچىدە

4 هەسسە ئاشتى.

يېقىنقى زامان سانائىتىنى راۋاجلاندۇردى — 19 - ئەسىرنىڭ 20 - يىللىرىدىن باشلاپ ئىككى توقۇمچىلىق فابرىكىسى قۇرۇلدى، 1837 - يىلى مەملىكەت بويىچە 29 توقۇمچىلىق فابرىكىسى قۇرۇلدى. ئۇنىڭدىن باشقا يەنە شېكەر ئىشلەش، ماي تارتىش ۋە بوياقچىلىق زاۋۇدى قاتارلىق زاۋۇتلار قۇرۇلدى. ئەلى ھەربى لاۋازىمەتلىكلەر بىلەن ئوزىنى ئوزى قامداشنى كاپالەتلەندۇرۇش ئۈچۈن، ھەربى زاۋۇتلار (سېلىترا، پۇرۇخ زاۋۇدى، كېمىچىلىك زاۋۇدى قاتارلىق زاۋۇتلار) ۋە ھەربى سانائەتكە خىزمەت قىلىدىغان تومۇر ئېرىتىش، ماشىنىسازلىق ۋە قۇيمىچىلىق زاۋۇدى قاتارلىق زاۋۇتلارنى قۇرۇشقا ئالاھىدە كوڭۈل بولدى. 1831 - يىلى، مىسىرنىڭ ئوزى ياسىغان تۇنجى پاراخودى سۇغا چۈشۈرۈلدى. ھوكۇمەت تەرىپىدىن يولغا قويۇلغان بۇ سانائەت يانچىلىق تۈزۈم ئاساسىغا قۇرۇلغان ئىدى، ئىشچىلار يالالانما ئەمگەك كۈچلىرى ئەمەس، بەلكى مەجبۇرى ئىشلىتىلىدىغان يانچىلار ئىدى.

غەربتىن ئۇگىنىپ، مەكتەپ تەسىس قىلدى — ھەربى، سىياسى، تىبابەتچىلىك، بىولوگىيە، خىمىيە ۋە تېرىقچىلىق تېخنىكىسى قاتارلىق پەنلەرنى ئۇگىنىش ئۈچۈن نۇرغۇن ئوقۇغۇچىلار فرانسىيە ۋە ئەنگلىيەگە ئەۋەتىلدى، بۇ ئوقۇغۇچىلار قايتىپ كەلگەندىن كېيىن ئىسلاھات ئېلىپ بېرىش - يېڭىلاش ھەركىتىدىكى تايانچ كۈچكە ئايلاندى؛ غەربتىكى كاپىتالىستىك دولەتلەرنىڭ ماۋارىپ تۈزۈمىگە تەقلىت قىلىنىپ، نەچچە ئون ئوتتۇرا مەكتەپ ۋە تېخنىكوم قۇرۇلۇپ، يېڭى ئىختىساسلىق كىشىلەر يېتىشتۈرۈلدى.

ھەربى كۈچنى كۈچەيتىش — ھەربى مەكتەپلەر تەسىس قىلىنىپ،

فرانسیه ئەپتسەرلىرى ئوقۇتقۇچىلىقتا تەكلىپ قىلىندى، ئارمىيە ياۋروپاچە شەكىلدە ئوزگەرتىپ تۈزۈلدى، ئىسلاھاتتىن كېيىن مىسردا 200 مىڭ كىشىلىك قۇرۇقلۇق ئارمىيىسى، 20 مىڭ كىشىلىك دېڭىز ئارمىيىسى، 32 ھەربىي پاراخوت ۋۇجۇدتا كەلتۈرۈلدى.

مۇھەممەد ئەلىنىڭ ئىسلاھاتى مىسرنىڭ فېودالىق تۈزۈمىنىڭ ئۇلىغا تەگمىدى، فېودالىق مۇناسىۋەتنى ئوزگەرتمىدى، دېخانلار يەنىلا يانچىلىق ئورۇنىدا تۇرىۋەردى. مانا بۇ، كېيىن ئىسلاھاتنىڭ مەغلۇپ بولۇشىنىڭ تۈپ سەۋەبى بولدى. لېكىن، بۇ ئىسلاھاتلار مىسرنىڭ ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ سەۋىيىسىنى ئوستۈردى، ئوبېكتىپ جەھەتتە دولەت ئىچىدىكى كاپىتالىستىك مۇناسىۋەتنىڭ تەرەققىياتىنى ئىلگىرى سۈردى، مىسرنىڭ دولەت ئىقتىدارىنى كۈچەيتتى، بۇنىڭ بىلەن دولەتنىڭ مۇستەقىللىغىنى قوغدىدى. بولۇپمۇ بۇ ئىسلاھات ۋە قۇرۇلۇشلارنى ئېلىپ بېرىشتا چەتتىن بىر تېمىنمۇ قەرز ئېلىنمىدى، بۇ، مىسرنىڭ جەمىيەت تەرەققىياتى ئۈچۈن تەرەققىپەرۋەر ئەھمىيەتكە ئىگە. ماركس مۇھەممەد ئەلىنى ئوسمان ئىمپېرىيىسى ئىچىدە "ھەقىقى كاللىنى 'ئىسل سەللە' ئورنىغا قويغان بىردىن-بىر ئادەم"① دەپ ئاتىغان ھەمدە مۇھەممەد ئەلى ھوكۈمرانلىغىدىكى مىسرنى "شۇ زامانىدىكى ئوسمان ئىمپېرىيىسىنىڭ بىردىن-بىر ھاياتىي كۈچكە ئىگە قىسمى"② دېگەن ئىدى.

---

① ماركس. «روسىيە بىلەن تۈركىيە ئوتتۇرىسىدىكى تالاش-تارتىش.» — شەرقىي ھىندىستان مەسىلىسى». «ماركس-ئېنگېلس ئەسەرلىرى»، خەنزۇچە نەشرى، 9-توم، 222-بەت.

② ماركس. «بېرما ئۇرۇشى.» — روسىيە مەسىلىسى. — دىپلوماتىيىنىڭ قىزىق خەتلىرى». «ماركس-ئېنگېلس ئەسەرلىرى»، خەنزۇچە نەشرى، 9-توم، 231-بەت.

مۇھەممەد ئەلى ئسلاھاتىنىڭ مەغلۇپ بولۇشى مۇھەممەد ئەلىنىڭ ئسلاھات ئېلىپ بېرىشى نەتىجسىدە مسىر كۇندىن-كۇنگە كۇچەيىدى. پومىشىكلار سىنىپى ۋە سودىگەرلەرنىڭ قوللىشى ئارقىسىدا، مۇھەممەد ئەلى سىرتقا كېڭەيمچىلىك قىلىپ، ئوز زىمىنىنى كېڭەيتىپ، بۇنىڭ بىلەن ناھايىتە زور مسىر ئىمپېرىيىسىنى قۇرۇش غەرىزىدە بولىدى. تۇركىيىگە قارشى بىرىنچى قېتىملىق ئۇرۇشتا (1831—1833) مسىر تۇركىيىنى يەڭىدى. 19-ئەسىرنىڭ 30-يىللىرىنىڭ باشلىرىدا، مۇھەممەد ئەلى ئەمەلىيەتتە مسىر، سۇدان، سۇرىيە، لىۋان ۋە پەلەستىن قاتارلىق جايلارنىڭ ھوكۇمرانى بولۇپ قالدى. لېكىن يىلمۇ-يىل بولۇپ تۇرغان ئۇرۇشلار مسىرنىڭ سىياسى ۋە ئىقتىسادىي جەھەتتىكى ئەملىي كۇچىنى ئاجىزلىتىپ، ئەنگلىيە ۋە فرانسىيىنىڭ تاجاۋۇز قىلىشىغا پۇرسەت تۇغدۇرۇپ بەردى. مۇھەممەد ئەلى يولغا قويغان مىللى مۇستەقىللىق سىياستى نەتىجسىدە ياۋروپانىڭ تاۋارلىرى ۋە كاپىتالى مسىرغا كىرەلمىدى. ئەنگلىيە مۇستەقىل، قۇدرەت تاپقان مسىرنى ئوزىنىڭ شىمالىي ئافرىقا ۋە غەربىي ئاسىياغا ۋە پۇتۇن ئوسمان ئىمپېرىيىسىگە تاجاۋۇز قىلىشىدىكى ئېغىر توسالغۇ دەپ قارىدى. ئەنگلىيە شەرقىقە ۋە ھىندىستانغا بېرىش يولىدا قۇدرەتلىك، مۇستەقىل مىللى دولەت— مسىرنىڭ قەد كوتىرىپ تۇرۇشىغا تاقەت قىلىپ تۇرالمىدى، شۇنىڭ بىلەن ئۇ ئوسمان ئىمپېرىيىسىنىڭ سۇلتىنىنى "مىتروپولىيە" نامى بىلەن مسىرنىڭ تەرەققىياتىنى توسۇشقا كۇشكۇرتتى. فرانسىيە مۇھەممەد ئەلى ھوكۇمرانلىغىدىكى مسىرنى ئوزىنىڭ تەسىر دائىرىسى دەپ قاراپ، ئوزىنىڭ ئوسمان ئىمپېرىيىسىدىكى ئورنىنى مۇستەھكەملەش ئۇچۇن، مۇھەممەد ئەلىنى تىزگىنلەشكە ئۇرۇندى.

1839 ـ يىل 1 ـ ئايدا، ئەنگلىيە ئادىنىنى بېسۇالدى؛ 4 ـ ئايدا، ئىككىنچى قېتىملىق تۈركىيە ـ مىسىر ئۇرۇشىنى قوزغىدى. تۈركىيە قوشۇنلىرى نىزىپ جېڭىدە قاتناتقى مەغلۇپ بولۇپ، پۈتۈن پىلوتى بويىچە مىسرغا تەسلىم بولدى. ئەنگلىيە روسىيە، ئاۋستىرىيە، پرۇسسىيە قاتارلىق دولەتلەر بىلەن بىرلىشىپ مىسرغا بېسىم ئىشلەتتى، مۇھەممەد ئەلى فرانسىيىنىڭ قوللىشىنى ئۈمىت قىلاتتى. 1840 ـ يىل 9 ـ ئايدا، ئەنگلىيە، روسىيە، ئاۋستىرىيىلەر مىسرغا قارشى ئۇرۇش قوزغىدى. فرانسىيە كۆچلۈك دۇشمەن ئالدىدا ئارقىغا يېنىۋالدى، بۇنىڭ بىلەن مۇھەممەد ئەلىنىڭ ئۈمىدى قۇرۇق قېلىپ، مىسر مەغلۇپ بولدى. 1841 ـ يىلدىكى شەرتنامىدە مىسر تۈركىيىنىڭ مىسرغا بولغان مىتروپولىيە ھوقۇقىنى ئېتىراپ قىلىشقا؛ مىسرنى ۋە شەرقىي سۇدانلىنى مۇھەممەد ئەلىنىڭ ۋارىسلىق قىلىدىغان غوجىلىق يېرى قىلىپ ساقلاپ قېلىشقا؛ مىسرنىڭ قۇرۇقلۇق ئارمىيىسىنى 200 مىڭ كىشىدىن 18 مىڭ كىشىگە قىسقارتىشقا، كېمىسازلىق زاۋۇتلىرىنى تاقۇېتىشكە؛ 1838 ـ يىلدىكى ئەنگلىيە ـ تۈركىيە سودا كېلىشىمنى① قوبۇل قىلىشقا مەجبۇر بولدى. بۇ بەلگىلىمىلەر مىسرنىڭ مۇستەقىللىق پىلانىنى قاتتىق زەربىگە ئۇچراتتى ھەمدە مۇھەممەد ئەلىنىڭ ئىسلاھاتىنىڭ مەغلۇپ بولۇشىغا بىۋاستە سەۋەپ بولدى. مىسردا ئەسكەرلەرنىڭ كوپلەپ قىسقارتىلىشى بىلەن، مىسرنىڭ

① 1838 ـ يىلى. ئەنگلىيە تۈركىيىنى سودا كېلىشىمنى ئىمزالاشقا مەجبۇر قىلغان، كېلىشىمدە چەتئەل تاۋارلىرىنى ئىمپورت قىلغاندا پەقەت 5 پىرسەنت چېگرا بېجى ئېلىش، ھەرقانداق مالغا مەخسۇس سېتىش تۈزۈمىنى يولغا قويۇشنى مەنئى قىلىش، چەتئەللىكلەر تۈركىيە ئىمپېرىيىسى زېمىنىدا سودا قىلىشقا ھوقۇقلۇق بولۇش بەلگىلەنگەن ئىدى.

هەربى ئېھتىياجنى تەمىنلەش ئاساسىغا قۇرۇلغان يېقىنقى زامان سانائىتى پۇتۇنلەي دىگۈدەك ۋەيران بولدى؛ ئەنگلىيە-تۇركىيە سودا كېلىشمى مىسىرغا تەتبىق قىلىنىش نەتىجىسىدە، ئەنگلىيىنىڭ تاۋارلىرى بولۇپمۇ ئەرزان باھالىق توقۇمىچىلىق ماللىرىنىڭ مىسىر بازارلىرىدا توكمە قىلىپ سېتىلىشى بىلەن، مىسىرنىڭ يېڭىدىن گۇللىنىۋاتقان توقۇمىچىلىق سانائىتى ئەجەللىك زەربىگە ئۇچرىدى. ئۇنىڭ ئۇستىگە مىسىرنىڭ زاۋۇتلىرىدا ئىشچىلارغا قارىتا يانچىلىق تۇزۇمىچە ئېكسپىلاتاتسىيە ۋە فېودالىلىق باشقۇرۇش تۇزۇمى يولغا قويۇلغاچقا ئىشچىلارنىڭ، دىخانلارنىڭ ئىشلەپچىقىرىش قىزغىنلىغى توۋەنلەپ كەتتى. بۇ ئامىللار نەتىجىسىدە مىسىرنىڭ يېقىنقى زامان سانائىتى ۋەيران بولۇپ، ساقلىنىپ تۇرالمايدىغان ھالەتكە چۈشۈپ قالدى. 1849-يىلى ئەلى قازا بولغان چاغدا ئاران بىر-ئىككىلا زاۋۇت قالغان ئىدى. مىسىر پومىششىكلىرى ۋە سودىگەرلىرىنىڭ مۇستەقىل مىسىر ئىمپېرىيىسىنى قۇرۇش ئۇچۇن كورسەتكەن تىرىشچانلىقلىرى مۇستەملىكىچىلەرنىڭ ئارىلىشىشى ۋە بۇزغۇنچىلىق قىلىشى ئارقىسىدا ئاخىر مەغلۇپ بولدى. بۇ ھال فېودال پومىششىكلار سىنىپىنىڭ فېودالىلىق ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرىنى ئۇزگەرتمىگەن شارائىتتا، كورۇنۇشتە بەزى كاپىتالىستىك شەكىللەرنى قوللىنىش بىلەن، "دولەتنى باي، قوشۇنلارنى كۇچلۇك قىلىش" مەقسىدىگە يېتەلمەيدىغانلىغىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ.

بەشنچى باپ

ماركسزىمنىڭ مەيدانغا كېلىشى، «كومۇنىست تىك پارتىيە خىتاپنامىسى»

19 ـ ئەسرنىڭ 40 ـ يىللىرى ئىنسانىيەت تارىخى تەرەققىياتىدىكى شانلىق يىللار بولدى: ماركسزىم مەيدانغا كەلدى.

ماركسزىمنىڭ مەيدانغا كېلىشى تاسادىپى ئىش ئەمەس. ماۋجۇشى مۇنداق دەپ كورسىتىدۇ: "ياۋروپادىكى نۇرغۇن مەملەكەتلەرنىڭ ئىجتىمائى ئىقتىسات ئەھۋالىنىڭ كاپىتالىزىمنىڭ يۇقۇرى تەرەققىيات باسقۇچىغا ئوتكەنلىگى، ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرى، سىنىپىي كۈرەش ۋە ئىلىم ـ پەننىڭ راۋاجلىنىپ تارىختا مىسلى كورۈلمىگەن دەرىجىگە يەتكەنلىگى، سانائەت پۇرولېتارىياتىنىڭ تارىخ تەرەققىياتىنىڭ ئەڭ ئۇلۇغ ھەركەتلەندۈرگۈچ كۈچى بولۇپ قالغانلىغى ئارقىسىدا ماركسزىمچە ماتىرىيالىستىك دىيالېكتىك دۇنيا قاراش مەيدانغا كەلدى."①

كاپىتالىزىم فېئودالىزىم جەمئىيىتىدە ئەمدىلا پەيدا بولغان ۋاقتىتتىن باشلاپ، ئېكسپىلاتاتسىيە قىلىنغۇچى ئەمگەكچىلەر ئۇنى سوكتى،

---

① ماۋ زېدۇڭ، «زىددىيەت توغرىسىدا». «ماۋ زېدۇڭ تاللانما ئەسەرلىرى»، 1971 ـ يىل نەشرى، 1 ـ توم، 538 ـ بەت.

قاعىدى، ئۇنىڭ ئورنىنى ئەقسلگە مۇۋاپىقراق تۇزۇمىنىڭ ئېلىشىنى ئۈمىت قىلىدى. ئەمگەكچى خەلقىنىڭ بۇنداق كۈرىشىگە مۇناسىپ ھالدا تۈرلۈك سوتسىيالىزىم تەلىماتلىرىمۇ مەيدانغا كەلدى. لېكىن، ماركسزىمدىن ئىلگىرىكى سوتسىيالىزىم تەلىماتىنىڭ ھەممىسى خىيالىي سوتسىيالىزىم تەلىماتى ئىدى، ئۇ ئەمگەكچى خەلقىنىڭ تۈپ مەنپەئەتىگىمۇ ۋەكىللىك قىلالمايتتى، ئۇلار ئۇچۇن ھەقىقى چىقىش يولىنىمۇ كورسىتىپ بېرەلمەيتتى. پەقەت ماركسىزىم مەيدانغا كەلگەندىن كېيىنلا، پۈرولېتارىيات ۋە ئەمگەكچى خەلق ئۇزىنىڭ ئىلمىي ئىنقىلاۋىي نەزىريىسىگە ئىگە بولدى، دۇنيانى بىلىش ۋە ئوزگەرتىشنىڭ قۇدرەتلىك ئىدىيۇى قورالغا ئىگە بولدى. ماركسىزمنىڭ مەيدانغا كېلىشى دەۋر بولگۇچ ئەھمىيەتكە ئىگە چوڭ ئىش، ئۇ سوتسىيالىزىمنى خىيالدىن پەنگە ئايلاندۇردى. شۇنىڭدىن ئېتىۋارەن، بارلىق ئېزىلگۇچى خەلق ۋە ئېزىلگۇچى مىللەتلەرنىڭ ئازاتلىق كۈرىشى يېڭى تۈس ئالدى.

1 ـ بولۇم سانائەت پۈرولېتارىياتىنىڭ تارىخ تەرەققىياتىنىڭ ئەڭ ئۇلۇغ ھەركەتلەندۈرگۈچ كۈچىگە ئايلىنىشى

19 ـ ئەسىرنىڭ 30 ـ 40 ـ يىللىردا ياۋروپادا كاپىتالىزىمنىڭ راۋاجلىنىشى، ئىقتىسادىي كىرىزىس

19 ـ ئەسىرنىڭ 30 ـ يىللىرىدا، غەربىي ياۋروپا بۇرژۇئازىيىسى فېودالىزىمغا قارشى كۈرەشتە زور غەلىبىلەرنى قولغا كەلتۈردى. 1830 ـ يىلىدىكى فرانسىيە ئىيۇل

ئىنقىلاۋى ئارقىسىدا فرانسىيەدە ھاكىمىيەت قايتىدىن بۇرژۇئازىيە-نىڭ قولىغا ئۆتۈپ، بۇرژۇئازىيىنىڭ فېئودال ئاقسۆڭەكلەر ئۈستىدىن قىلغان غەلىبىسى مۇستەھكەملىنىپلا قالماستىن، بەلكى ياۋروپادىكى ھەرقايسى ئەل بۇرژۇئازىيىسىنىڭ دېموكراتىك ھەرىكەتلىرى ۋە مىللى ھەرىكەتلىرى مۇقەددەس ئىتتىپاقىنىڭ ئەكسىيەتچىل توسمىلىرىدىن بوسۇپ ئوتۈپ، يېڭى دولقۇنغا كوتىرىلدى. ھەتتا روھسىز-چۈشكۈن گېرمانىيىدىمۇ ئومۇمى يۈزلۈك داۋالغۇش باشلاندى. ئىيۇل ئىنقىلاۋىنىڭ تەسىرى ئارقىسىدا، ئەنگلىيىدىمۇ سىنىپىي كۈرەش كەسكىنلىشىشكە باشلىدى، خەلق ئاممىسىنىڭ بېسىمى ئاستىدا، 1832-يىلى تۇنجى قېتىم پارلامېنت ئىسلاھاتى بولىدى؛ بۇ ئىسلاھات سانائەت بۇرژۇئازىيىسىنى تېخىمۇ كوپ ۋەكىللىرىنى پارلامېنتقا كىرگۈزۈش ئىمكانىيىتىگە ئىگە قىلىپ، ئىقتىسادىي جەھەتتىلا ئەمەس، سىياسى جەھەتتىمۇ كۈچلۈك ئورۇنغا ئىگە قىلدى.

ئارقا-ئارقىدىن بولغان بۇ ئىنقىلاۋىي تۈرتكىلەر كاپىتالىستىك ئىشلەپچىقىرىش ئۈسۈلىنىڭ يەنىمۇ راۋاجلىنىشى ئۈچۈن تېخىمۇ كەڭ زېمىن ئېچىپ بەردى. ئەنگلىيىدىن كېيىن، فرانسىيىنىڭ سانائەت ئىنقىلاۋىمۇ تېزدىن كېڭىيىشكە باشلىدى. 30-يىللاردا، گېرمانىيە، بىلگىيە قاتارلىق دولەتلەردە سۈرئىتى بىر قەدەر ئاستا بولسىمۇ، سانائەت ئىنقىلاۋى باشلاندى. سانائەت ئىنقىلاۋى قۇدرەتلىك ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنى بەرپا قىلىپ، ئىشلەپچىقىرىشنىڭ ئىجتىمائىلىشىشنى ئىلگىرى سۈرۈپ، كاپىتالىستىك ئىشلەپچىقىرىش ئۈسۈلىنىڭ ھوكۈمرانلىقىنى ئاخىرقى ھساپتا تىكلىدى.

ئەشۇ ۋاقىتتىكى كاپىتالىزم دۇنياسىدا، ئەنگلىيە تەرەققىياتى ئەڭ

تېز، ئەڭ تېپىك دولەت ئىدى. 30 ـ يىللارنىڭ ئاخىرلىرىدا يېرىك ماشىنا ئىشلىتىلىدىغان سانائەت ئىشلەپچىقىرىشى ئالدى بىلەن پاختا توقۇمىچىلىق سانائىتىدە ۋە شۇنىڭدەك يېنىك سانائەتنىڭ باشقا تارماقلىرىدا مۇتلەق ئۈستۈنلۈكنى ئىگەللىدى. 40 ـ يىللاردا، ئېغىر سانائەت تارماقلىرىدىمۇ ماشىنىلاشقان ماشىنىسازلىق سانائىتى مەيدانغا كەلدى، شۇنىڭ بىلەن ئەنگلىيىنىڭ سانائەت ئىنقىلاۋى ئاساسىي جەھەتتىن ئورۇنلاندى. ئەنگلىيە شۇ ۋاقىتتىكى "دۇنيا ئىشخانىسى"غا ئايلاندى، 1850 يىلى، ئەنگلىيىنىڭ سانائىتى دۇنيا سانائەت ئومۇمى مەھسۇلات قىممىتىنىڭ 39 پىرسەنتىنى ئىگەللىدى، ئەنگلىيىنىڭ سودىسى دۇنيا سودا ئومۇمى سوممىسىنىڭ 21 پىرسەنتىنى ئىگەللىدى، ئەنگلىيە شۇ چاغدا ئەڭ چوڭ مۇستەملىكىچى ئىمپېرىيە ئىدى. 30 ـ ، 40 ـ يىللار دەل ئەنگلىيە مۇستەملىكىچىلىك خاراكتېرىدىكى بۇلاڭ ـ تالاڭنى ئىنتايىن غالجىرلىق بىلەن ئېلىپ بارغان دەۋر بولدى. 40 ـ يىللارنىڭ بېرىنچى يېلى، ئەنگلىيە ئېغىر زەمبىرەكلەر بىلەن جۇڭگونىڭ دەرۋازىسىنى ئاچقان بولسا، 40 ـ يىللارنىڭ ئەڭ ئاخىرقى يىلى ھىندىستاننىڭ ئەڭ ئاخىرقى بىر رايونىنى يۇتۇۋالدى.

ياۋروپا بۇرژۇئازىيىسى پۈتۈن دۇنيانى ئۆزىنىڭ قىياپىتى بويىچە تېرورلۇق ۋاستىلىرى بىلەن ئۆزگەرتمەكچى، شەرقتىكى ھەممە مىللەتلەرنى كاپىتالىزىم دۇنياسىنىڭ ئىقتىسادىي قاينىمىغا سوراپ كىرمەكچى بولدى. 50 ـ يىللاردا، ياۋروپا بۇرژۇئازىيىسىنىڭ ئىككىنچى قېتىملىق ئەپيۇن ئۇرۇشى ئارقىلىق جۇڭگونىڭ ئىچكى رايونلىرىغا كىرىشى ئارقىسىدا، كاپىتالىزىمنىڭ دۇنيا بازىرى تېزدىن شەكىللەندى.

لېكىن، تارىخنىڭ دىيالېكتىكىسى شۇنداقكى، كاپىتالىزىمنىڭ ھەر بىر قەدەم ئالغا ئىلگىرىلىشى ئۆزىنىڭ ئىچكى زىددىيىتىنى كەسكىن

لەشتۇرىدۇ ۋە كېڭەيتىدۇ، بۇ زىددىيەتلەرنىڭ كەسكىنلىشىش ۋە كېڭىيىش بولسا، ئۇنىڭ مۇقەررەر ھالدا ھالاك بولۇشىنىڭ شەرتى بولىدۇ.

كاپىتالىزىمنىڭ ئىچكى زىددىيىتى ئىشلەپچىقىرىشنىڭ ئىجتىمائىلىغى بىلەن ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىگە بولغان خۇسۇسى ئىگىدارچىلىق ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەتتىن ئىبارەت. بۇ-كاپىتالىزىمنىڭ نېگىزلىك زىددىيىتى. بۇ نېگىزلىك زىددىيەت ھەرقايسى كارخانىلاردىكى ئىشلەپچىقىرىشنىڭ تەشكىللىكلىگى بىلەن پۈتۈن جەمىيەتتىكى ئىشلەپچىقىرىشنىڭ ھوكۇمەتسىزلىك ھالىتى ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەت بولۇپ ئىپادىلىنىدۇ، ئۇنىڭ سىنىپىي ئىپادىسى بولسا بۇرژۇئازىيە بىلەن پۇرولېتارىيات ئوتتۇرىسىدىكى ئانتىگونىيىلىك زىددىيەت بولۇپ ھىساپلىنىدۇ. كاپىتالىزىمنىڭ ئىچكى زىددىيىتى كاپىتالىزىم پەيدا بولغان ۋاقىتتىن تارتىپلا مەۋجۇت، يېرىك ماشىنىلار بىلەن ئېلىپ بېرىلىدىغان سانائەت ئىشلەپچىقىرىشى تەرەققى قىلغانسىرى كېيىن، بۇ زىددىيەت تېخىمۇ تولۇق ئاشكارىلىنىپ چىقىشقا باشلىدى.

يېرىك ماشىنا سانائىتى كاپىتالىستلار ئوتتۇرىسىدىكى رىقابەتنى، پۈتكۈل ئىجتىمائى ئىشلەپچىقىرىشنىڭ ھوكۇمەتسىزلىك ھالىتىنى كۈچەيتىۋەتتى. كاپىتالىستلار ئەڭ زور پايدىنى دەپ، يېڭى ماشىنىلارنى قوللىنىپ، تەكرار ئىشلەپچىقىرىشنى كېڭەيتىپ، تاۋارلارنى كوپلەپ بازارغا چىقاردى. لېكىن كاپىتالىزىم شارائىتىدا، يېڭى ماشىنىلارنىڭ ئىشلىتىلىشى بىلەن بارغانسېرى كوپلىگەن ئىشچىلار ماشىنىلارنىڭ چەتكە قېقىشى بىلەن ئىشسىز بولۇپ قالدى، پۇرولېتارلار تېخىمۇ نامراتلاشتى، بۇنىڭ بىلەن ئىچكى بازارلار ۋەيرانچىلىقا ئۇچرىدى. شۇنىڭ بىلەن، بىر تەرەپتىن، ئىشلەپچىقىرىش

قارغۇلارچە كېڭەيتىلگەن بولسا، يەنە بىر تەرەپتىن، ئىچكى بازارلار ئۇزلۇكسىز ۋەيرانچىلىقىغا ئۇچراپ تۇردى، نەتىجىدە ئىقتىسادىي كىرىزىس پارتلىدى.

كاپىتالىستىك ئىقتىسادىي كىرىزىس ئىشلەپچىقىرىش ئوشۇقچىلىغىدىن، كوپلىگەن "ئوشۇق" تاۋارلارنىڭ بازىرى يوقلۇغىدىن بولىدۇ. بۇ ھال بۇ تاۋارلار جەمىيەت ئۈچۈن لازىم بولمىغانلىغىدىن ئەمەس، بەلكى ئەمگەكچى خەلقنىڭ سېتىۋېلىش مادارى يوقلۇغىدىن بولىدۇ. دەل كىرىزىس بولغان ۋاقىتتا مىڭلىغان-مىليونلىغان ئەمگەكچى ئاممىا ئاچ-زارلىقتا ئىنتايىن نامرات تۇرمۇش كەچۈرىدۇ. تۇنجى ئىقتىسادىي كىرىزىس 1825-يىلى ئەنگلىيىدە پارتلىدى. شۇنىڭدىن كېيىن دەۋرىي خاراكتېرلىق ھالدا ھەر ئون يىل ئوپچورىسىدە بىر قېتىم بولۇپ تۇردى، ئۇنىڭ ئۈستىگە 30-يىللاردا ئەنگلىيە تەۋەسىدىن ھالقىپ ئوتۇپ، 1857-يىلى دۇنياۋى كولەملىك ئىقتىسادىي كىرىزىسقا ئايلاندى. شۇنىڭدىن ئېتىۋارەن پۈتكۈل كاپىتالىزىم دۇنياسى قۇتۇلالمايدىغان كىرىزىس ئىچىگە كىرىپ قالدى.

مۇستەقىل ئىشچىلار ھەركىتىنىڭ كوتېرىلىشى كاپىتالىستىك يېرىم ماشىنا سانائىتى پېتىنقى زامان پۈرولېتارىياتىنى مەيدانغا كەلتۈرۈپلا قالماستىن، بەلكى ئۇلارنى كۈندىن-كۈنگە نامراتلىق گىرداۋىغا سورەپ كىردى. 19-ئەسىرنىڭ ئالدىنقى يېرىمىدا، ياۋروپا ئەللىرىدە ئىشچىلارنىڭ كۈنىگە 16—18 سائەت ئىشلىشى ئادەتتىكى ئەھۋال ئىدى، ھەتتا 6—7 ياشلىق بالا ئىشچىلارمۇ كۈنىگە 14—16 سائەت ئىشلەيتتى. ماشىنىنىڭ ئايلىنىش سۈرئىتى تېزلىگەچكە، ئەمگەك سېجىللىغىمۇ مىسلىسىز كۈچەيدى. مەسىلەن، 1815-يىلى 41 يىپلىق ئىككى ماشىننى باشقۇرىدىغان ئىشچى كۈنىگە

ئىشلەيدىغان 12 سائەت ئەمگەك ۋاقتى ئىچىدە 8 سائەتكە باراۋەر كېلىدىغان مۇساپىنى باساتتى؛ 1832-يىلغا كەلگەندە بولسا، يۇقۇرىدىكىگە ئوخشاش ئىككى ماشىنىنى باشقۇرىدىغان ئىشچى 12 سائەت ئەمگەك ۋاقتىدا 40 مىل كېلىدىغان مۇساپىنى بېسىشقا توغرا كەلدى. ئېغىر ئەمگەك ئىشچىلارنىڭ ئومرىنى كوپ قىسقارتىۋەتتى، ئومۇمەن ئىشچىلار 30—40 يېشىدىلا ئەمگەك كۈچىدىن قالىدىغان بولدى. كاپىتالىزىم جەمئىيتى قانخور جەمئىيەت، ئىشچىلارنىڭ ئەھۋالى بۇ جەمئىيەتنىڭ "بارلىق بالايى-ئاپەتلىرىنىڭ ئەڭ ئوتكۇر، ئەڭ ئاشكارا ئىپادىسىدۇر"①. كاپىتالىستلار ئەمگەكنىڭ قوشۇمچە قىممىتىنى ئېلىشتا تۈرلۈك چارىلەرنى قوللىنىپ، ئىشچىلارنىڭ ئاخىرقى بىر تامچە قېنىنىمۇ قويماي سقىپ چىقىرىۋالىدىغان بولدى.

ئېغىر ئەمگەك، دەھشەتلىك ئېكسپلاتاتسىيە پۈرولېتارىياتنىڭ قەيسەر ئىنقىلاۋىي ئىرادىسىنى چىنىقتۇردى. پۈرولېتارىيات ئۆزى مەيدانغا كەلگەن كۈندىن باشلاپلا، بۇرژۇئازىيەگە قارشى كۈرەش قىلىدى. بۇ كۈرەش كاپىتالىزىمنىڭ تەرەققىي قىلىشىغا ئەگىشىپ ئۆزلۈكسىز ئالغا ئىلگىرىلىدى. دەسلەپتە، ئىشچىلار ماشىنىلارنى بۇزۇپ، زاۋۇتلارنى ۋەيران قىلدى. لېكىن، كۈرەش تەجرىبىلىرى ئارقىسىدا ئىشچىلار ئۆزلىرىنىڭ جاپا-مۇشەققەت چېكىشىنىڭ مەنبەسى ماشىنا ئەمەس، بەلكى كاپىتالىستلارنىڭ ئېكسپلاتاتسىيىسى ۋە زۇلمى ئىكەنلىگىنى ناھايىتى تېزلا تونۇپ يەتتى. شۇنىڭ بىلەن،

① ئېڭگېلىس. «ئەنگلىيە ئىشچىلار سىنىپىنىڭ ئەھۋالى». «ماركس-ئېڭگېلىس ئەسەرلىرى»، خەنزۇچە نەشرى، 2-توم، 278-بەت.

ئىش تاشلاشتەك كۆرەش شەكلى پەيدا بولدى. ئىش تاشلاش كۆرىشى ئارقىسىدا تارقاق ئىشچىلار بارا-بارا ئىتتىپاقلاشتى، ئىشچىلار ئۈيۈشمىلىرى تەشكىلاتلىرىمۇ تېزلا كوپەيدى. بۇ ئىشچىلار ئۈيۈشمىلىرى ئىش تاشلاشنى كۆرەش ۋاستىسى قىلىپ، ئىشچىلارغا رەھبەرلىك قىلىپ ئىقتسادىي كۆرەش ئېلىپ باردى، ئىش ھەققىنى ئوستۇرۇشنى تەلەپ قىلدى.

ئىش تاشلاش كۆرىشى ئارقىسىدا پۈرولېتارىياتنىڭ سىياسى ئاڭ-سەۋىيىسى ئوستى، بۇنىڭ سەۋىبى ھەر قېتىملىق زور كولەمدىكى ئىش تاشلاشتا، مۇقەررەر ھالدا، ئىشچىلار بىلەن بۇرژۇئا دولەت ھاكىمىيتى ئوتتۇرىسىدا توقۇنۇش كېلىپ چىقاتتى، ئۇنىڭ ئۈستىگە بۇ ئىش تاشلاشلار بۇرژۇئازىيىنىڭ ئەكسىيەتچى ئارمىيە ۋە ساقچىلىرىنىڭ باستۇرۇشى بىلەن مەغلۇپ بولاتتى. شۇڭلاشقا ئىشچىلار پۈرولېتارىيات بىلەن بۇرژۇئازىيىنىڭ مەنپەئەت جەھەتتە قارىمۇ-قارشى بولغان ئىكىكى سىنىپ ئىكەنلىگىنىلا تونۇپ قالماستىن، بەلكى ئۇزلىرىنىڭ سىياسى جەھەتتە ھوقۇقسىز بولغان ئورنىنىمۇ تونۇپ يەتتى، شۇنىڭ بىلەن دولەت ھاكىمىيتى مەسىلىسىنى، سىياسى كۆرەش مەسىلىسىنى ئويلىنىدىغان بولدى. ئېنگېلس مۇنداق دەپ كورسىتىدۇ: "ئىش تاشلاش ئىشچىلارنىڭ ھەربى مەكتىۋى، ئۇلار بۇ مەكتەپتە تەربىيە ئېلىپ، مۇقەررەر بولۇپ قالغان ئۇلۇغ كۆرەشكە ئاتلىنىش تەييارلىغىنى قىلىدۇ".①

بۇ ئۇلۇغ كۆرەشنىڭ ئوزى سىياسى كۆرەش ئىدى. 19-ئەسىر-

---

① ئېنگېلس. «ئەنگلىيە ئىشچىلار سىنىپىنىڭ ئەھۋالى». «ماركس-ئېنگېلس ئەسەرلىرى»، خەنزۇچە نەشرى، 2-توم، 512-بەت.

نىڭ 30 ـ يىللىرىدا، بۇ كۆرەش باشلاندى.

تۇنجى قېتىملىق كۆرەش 1831 ـ يىلى ۋە 1834 ـ يىلى فرانسىيەدە بولغان لون توقۇمىچىلىق ئىشچىلىرىنىڭ ئىككى قېتىملىق قوزغىلىڭى بولدى. بۇ قوزغىلاڭ تارىختا ئەڭ دەسلەپكى ئىشچىلار قوراللىق قوزغىلىڭى بولۇپ ھىساپلىنىدۇ. لون فرانسىيە يىپەك توقۇمىچىلىق ئىشلىرىنىڭ مەركىزى ئىدى، ئىشچىلارنىڭ كوپچىلىگى ئائىلە قول سانائىت ئىشچىلىرى ۋە نىمكارلار ئىدى، ئۇلار ئىشخانا خوجايىنلىرىنىڭ ۋە ھوددىگە ئېلىپ ساتقۇچى سودىگەرلەرنىڭ دەھشەتلىك ئېكسپىلاتاتسىيىسىگە ئۇچرايتتى، ئۇلار كۈنىگە 15 ــ 18 سائەت ئىشلەيتتى؛ ئايال ئىشچىلار بىلەن بالا ئىشچىلارنىڭ ئەھۋالى تېخىمۇ ئېچىنىشلىق ئىدى. 1831 ـ يىلى 10 ـ ئايدا 6 مىڭدىن ئارتۇق ئىشچى نامايىش قىلىپ ئىش ھەققىنى ئوستۇرۇشنى تەلەپ قىلدى. ئۇ چاغدا فرانسىيە بۇرژۇئازىيىسى 1830 ـ يىل ئىيۇل ئىنقىلاۋىدا فېئودال ئاقسۆڭەكلەرنىڭ قولىدىن ھاكىمىيەتنى ئەمدىلا تارتىۋالغان ئىدى، ئۇلار دەرھال بۇ ھاكىمىيەتتىن پايدىلىنىپ، پۇرولېتارىيات ئۇستىدىكى زۇلمىنى كۈچەيتتى، ئىشچىلارنىڭ تەلىۋىنى رەت قىلدى، ئىشچىلارنىڭ يىغىن ئوتكۈزۈش، تەشكىلاتلارغا ئۇيۇشۇش ھوقۇقىنى ئەمەلدىن قالدۇردى، ھەرقانداق ئىش تاشلاشنى باستۇرىمىز دەپ داۋراڭ سالدى. لون توقۇمىچىلىق ئىشچىلىرى: "ئەمگەككە تايىنىپ ياشىيالمىغاندىن كۆرە، جەڭ قىلىپ ئۆلگەن ئەۋزەل!" دىگەن جەڭگىۋار شوئارنى ئوتتۇرىغا قويدى. ئۇلار قوللىرىغا قورال ئېلىپ ئۆزلىرىنىڭ ھوقۇق ـ مەنپەئەتىنى قوغداش يولىدا ئەسكەرلەر ۋە ساقچىلار بىلەن ئېلىشتى. تۇنجى قېتىملىق قوزغىلاڭ ئەنە شۇنداق باشلىنىپ كەتتى. قوزغىلاڭچى

ئىشچىلار توغرىسىدىن - توغرا: "1830 - يىل ئىيۇلدا بۇرژۇئازىيە ئۆزلىرى ئۈچۈن ئىنقىلاپنى ئەمەلگە ئاشۇردى، ئەمدى بىزمۇ ئۆزىمىز ئۈچۈن ئىنقىلاپ قىلىمىز" دەپ جاكالىدى. ئىشچىلار ئۈچ كۈن قەھرىمانانە كۈرەش قىلىش ئارقىسىدا، ھوكۈمەت ئەسكەرلىرىنى مەغلۇپ قىلىپ، پۈتۈن لىون شەھرىنى بىر مەھەل ئىشغال قىلدى. بۇرژۇئا ھوكۈمىتى قوشۇن ئەۋەتىپ قوزغىلاڭنى باستۇردى.

لىون ئىشچىلىرىنىڭ 1834 - يىلدىكى ئىككىنچى قېتىملىق قوزغىلىڭى تېخىمۇ روشەن سىياسى خاراكتىر ئالدى. قوزغىلاڭچى ئىشچىلار بايلار ھاكىمىيىتىنى ئاغدۇرۇپ تاشلاشنى چاقىرىق قىلدى، دېموكراتىك جۇمھۇرىيەت قۇرۇش شوئارىنى ئوتتۇرىغا قويدى. ئىشچىلار كوچا قورغانلىرىنى قۇرۇپ، قىزىل بايراقلارنى كوتىرىپ، ھېچنىمىدىن قورقمايدىغان قەھرىمانانە جاسارەت بىلەن ئەسكەرلەر ۋە ساقچىلارغا قارشى 6 كۈن كوچا ئۇرۇشى ئېلىپ باردى.

لىون ئىشچىلىرىنىڭ قوزغىلىڭىدىن كېيىن، 1836 - يىلى ئەنگلىيىدە دۇنيا بويىچە تۇنجى قېتىملىق مەملىكەت خاراكتىرلىق ئىشچىلار ھەركىتى قوزغالدى. 1834 - يىلى ئەنگلىيىنىڭ ئاھالىسى تەخمىنەن 24 مىليون ئىدى، ئىشسىز نامراتلار، ھوكۈمەت دائىرىلىرىنىڭ ئىستاتىستىكا مەلۇماتلىرىغا قارىغاندا، 7 مىليون 200 مىڭغا يېتەتتى. بۇرژۇئازىيە ئاشكارا ھالدا پۇرولېتارىياتقا جەڭ ئېلان قىلىپ، ئىشسىز نامراتلارنى "ئارتۇقچە ئادەملەر" دىدى ھەمدە ئەمدىلا قولغا كەلتۈرگەن پارلامېنتتىكى ھوقۇقىدىن پايدىلىنىپ، قانۇن - پەرمانلارنى ئېلان قىلىپ، ئۇلارنى "ئەمگەك ئۈرۈنلىرى"غا توپلىماقچى بولدى، ئۇ يەردە، مەيلى ئەر - ئايال، مەيلى ياش - قېرى بولسۇن ھەممىسگە ردھىمسىزلىك بىلەن مۇئامىلە قىلىناتتى، خەلق ئۇنى "نامراتلارنىڭ

باستی تۇرمسی" دەپ ئاتايتتی. ئىشچىلارغا ئاچلىقتىن ئولۇشنى خالىمىسا، قوزغىلىپ كۆرەش قىلىشتىن باشقا يول يوق ئىدى. 1836 ـ يىلى، لوندون ئىشچىلىرى پۈتۈن مەملىكەتكە "چىرىپ كەتكەن توۋەن پالاتا" دىگەن ئىلانىنى چىقىرىپ، ئىشچىلارنى بۇ بۇرژۇئا پارلامېنتىغا قارشى تۇرۇشقا چاقىردى. 1837 ـ يىلى، ئۇلار "خەلق ئاساسىي نىزامى" دىگەن نامدا، پارلامېنتنى ئىسلاھ قىلىش پۇرۇگرامـمىسىنى ئېلان قىلىپ، 6 تۈرلۈك تەلەپنى ئوتتۇرىغا قويدى: (1) بالا ـ غەتكە يەتكەن ئەرلەرنىڭ ھەممىسى سايلام ھوقۇقىغا ئىگە بولۇش؛ (2) پارلامېنتنى ھەر يىلى ئۆزگەرتىپ سايلاش؛ (3) پارلامېنت ئەزا ـ لىرىغا مائاش بېرىش؛ (4) سايلامدا يوشۇرۇن ئاۋاز بېرىش ئۇسۇلىنى قوللىنىش؛ (5) سايلام رايونلىرىنى قايتىدىن ئايرىپ ۋەكىللەرنىڭ تەڭ ـ باراۋەرلىك ھوقۇقىغا كاپالەتلىك قىلىش؛ (6) نامزاتلارنىڭ مال ـ مۈلۈك چەكلىمىسىنى ئەمەلدىن قالدۇرۇش. بۇ 6 تۈرلۈك تەلەپ ـ نىڭ ئاساسىي مەزمۇنى ئومۇمى سايلام ھوقۇقىنى تەلەپ قىلىشتىن ئىبارەت ئىدى. ئىشچىلار "خەلق ئاساسىي نىزامى"نى ئەمەلگە ئاشۇرۇش ئۈچۈن كۆرەش قىلدى، شۇڭلاشقا بۇ ھەرىكەت ئاساسىي نىزامچىلار ھەرىكتى دەپ ئاتالدى. ئاساسىي نىزامچى ئىشچىلار بۇرژۇئازىيىنىڭ ھاكىمىيەتنى تەنھا ئىگەللىۋېلىشى ھەمـمە بالايى ـ ئاپەتنىڭ مەنبەسى دەپ جاكارلىدى. ئۇلار توۋەن پالاتىنى ئومۇمى سايلام ئارقىلىق دېموكراتىك پىرىنسىپ بويىچە ئۆزگەرتىپ تەشكىل قىلىش، ئىشچىلارغا دولەت باشقۇرۇش ئىشلىرىغا قاتنىشىش ھوقۇقىنى بېرىشنى تەلەپ قىلدى. ئېنگېلس مۇنداق دەپ يازىدۇ: "پۈتكۈل ئىشچىلار سىنىپى ئاساسىي نىزامچىلىق بايرىغى ئاستىدا قوزغىلىپ بۇرژۇئازىيىگە قارشى تۇردى، ئۇلار ئالدى بىلەن بۇرژۇئازىيە

هاكىمىيىتىگە ھۇجۇم قىلدى، بۇرژۇئازىيە ئۆزىنى قوغداشتا ئىشلىتىدىغان قانۇندىن ئىبارەت قورۇق تامغا ھۇجۇم قىلدى.»①

ئاساسىي نىزام ھەركىتى باشلىنىش بىلەنلا، بۇرژۇئا رادىكاللىرى ئىشچىلارنىڭ كۆرەش نىشانىنى ئۆزگەرتىپ، ئاساسىي نىزام ھەركىتىدىن پايدىلىنىپ ئۆزىنى ئوزلىرىنىڭ مەنپەئەتى ئۈچۈن خىزمەت قىلدۇرماقچى بولدى. ئۇلار سودا ئەركىنلىگى شوئارىنى ئوتتۇرىغا قويۇپ، ئىلگىرى يەر ئاقسۆڭەكلىرى بەلگىلىگەن يۇقۇرى ئاشلىق ئىمپورت بېجىنى ۋە تۇرلۈك تاۋارلارنىڭ مەنپەئەتدارلىق ھوقۇقىنى ئەمەلدىن قالدۇرۇشنى، شۇنىڭ بىلەن كاپىتالىستنىڭ ئەركىن رىقابەتنى كېڭەيتىشنى تەلەپ قىلدى. ئۇلار سودا ئەركىنلىگىنى ئىشچىلارنى نامراتلىقتىن قۇتۇلدۇرۇشنىڭ شپالىق دورىسى دەپ قارىدى، سودا ئەركىنلىگىگە كاپالەتلىك قىلىنسلا مال باھاسى توۋەنلەپ، ئىشچىلارنىڭ تۇرمۇشى ياخشىلىنىدۇ دەپ ئويلىدى. لېكىن ئاساسىي نىزامچى ئىشچىلار بۇرژۇئازىيىنىڭ ئارقىسىدىن ماڭمىدى. ئۇلار ئوزلىرىنىڭ مۇستەقىل سىنىپىي تەلىۋىدە چىڭ تۇرۇپ، ئاساسىي نىزام ھەركىتىنىڭ بايرىغى ئاستىدا داۋاملىق كۆرەش ئېلىپ باردى.

ئاساسىي نىزام ھەركىتى يىللىرىدا، مەملىكەت بويىچە مىليونلىغان ئىشچىلار قوزغالدى. بۇ كۆرەشكە رەھبەرلىك قىلىش ئۈچۈن، ئىشچىلار تۈنجى قېتىم مەملىكەت خاراكتېرلىق سىياسى تەشكىلاتى — مەملىكەتلىك ئاساسىي نىزامچىلار جەمئىيىتىنى قۇردى، ئۇنى ئاساسىي

---

① ئېنگېلس. «ئەنگلىيە ئىشچىلار سىنىپىنىڭ ئەھۋالى». «ماركس-ئېنگېلس ئەسەرلىرى»، خەنزۇچە نەشرى، 2 - توم، 516 - بەت.

نىزامچىلار پارتىيىسى دەپ ئاتىدى. 1842 ـ يىلى بۇ جەمىيەت 400 چە يەرلىك تەشكىلات قۇردى، ئۇنىڭ ئەزالىرى 50 مىڭغا يەتتى.

ئەنگلىيىنىڭ غەربىي شىمالىدىكى سانائەت مەركىزى بولغان مانچېستېر قاتارلىق چوڭ شەھەرلەر ئاساسىي نىزام ھەركىتىنىڭ قورغىنى ئىدى، ئۇ يەرلەردە سانائەت ئىشچىلىرى ئىنتايىن مەركەزلەشكەن بولۇپ، تىللاردا داستان بولغۇدەك كۆرەشلەرنى ئېلىپ باردى. ھەر-قايسى جايلاردا دائىم يۈز مىڭلىغان كىشى ئامموۋى چوڭ يىغىنلارغا ۋە نامايىشلارغا قاتنىشاتتى. ئىشچىلار رەتلىك تىزىلىپ ماڭاتتى، ئادەتتە قوللىرىغا قورال ئېلىپ يۈرەتتى؛ ئەگەر يىغىن ۋە نامايىشلار كېچىدە بولۇپ قالسا، ئۇلار مىڭلىغان مەشئەللەرنى كوتىرىپ چىقاتتى. ئامموۋى يىغىنلاردا جەڭگىۋار ئىنقىلاۋىي نۇتۇقلار سوزلىنىپ، ئىشچىلار بايلارغا قارشى "دەلمۇ-دەل ئېلىشىش" قا چاقىرىلاتتى. بۇرژۇئازىيە مەملىكەتنىڭ ھەرقايسى جايلىرىدا ئومۇمى يۈزلۈك ساقچى تۈزۈمىنى ئورنىتىپ، ئىشچىلارغا تاقابىل تۇردى ھەمدە ئىشچىلارنى كەڭ كولەمدە قولغا ئالدى. ھوكۇمەتنىڭ بۇ زوراۋانلىغىغا جاۋابەن، 1839 ـ يىل 11 ـ ئايدا جەنۇبىي ۋالېستا قوزغىلاڭ كوتىرىلدى. نەچچە مىڭ ئىشچى قامالغان سەپداشلىرىنى قۇتقۇزۇۋېلىش ئۈچۈن يېڭى پورتقا يۈرۈش قىلدى. ئۇلار: "نۇر چاقنىدى ئاسمانىدا، گۈلدۇرماما گۈلدۇرلەپ، ئوت ئىچىدە، ئەزگۈچىلەر كويسۇن تامام كۈل بولۇپ! چۈنكى ئۇلار ئىنكار قىلدى ئاساسىي نىزامنى. ئاتلىنايلى بۇرادەرلەر، دۈشمەنگە دەككە بېرىشكە، قورالىمىز بولۇر جەڭلەردە، ھەقىقەت، ئەقىل-ئىدرەك" دىگەن ناخشىلارنى ئېيتىپ ئالغا ئىلگىرىلىدى.

1842 ـ يىلى ئاساسىي نىزام ھەركىتى تەرەققى قىلىپ ئەڭ يۇقۇرى

دولقۇنغا كوتىرىلدى. شۇ يىلى 8 ـ ئايدا، ئەنگلىيىنىڭ غەربىي شىمال قىسمىدىكى ئىشچىلار ئومۇمى ئىش تاشلىدى، ئۇلار "تا ئاساسىي نىزام قانۇنغا ئايلانغىچە ئىش تاشلاش"قا بەل باغلاشتى. پار قازانلىرى سوۋىدى، مەشلەرنىڭ ئوتلىرى ئوچتى، ماشىنىلارنىڭ ھەممىسى ھەركەتتىن توختىدى، كانلاردا ئادەم قالمىدى. ئىش تاشلاش ئارقىسىدا ئىشچىلار بىلەن ساقچىلار ئوتتۇرىسىدا توقۇنۇش باشلاندى. لېكىن، بۇ ئىش تاشلاش مەملىكەت خاراكتىرلىق چوڭ ئومۇمى ئىش تاشلاشقا ئايلىنالمىدى. ئەنگلىيىنىڭ ئوتتۇرا ۋە جەنۇبىي قىسمىدىكى ھەرقايسى جايلار ئاۋاز قوشمىدى، ۋاھالەنكى بۇرژۇئازىيىنىڭ ھەرقايسى گۇرۇھلىرى بىرلىشىپ، ئىشچىلارنى قانلىق تۇردە باستۇردى، شۇنىڭ بىلەن ئىش تاشلاش مەغلۇپ بولدى. شۇنىڭدىن كېيىن، ئاساسىي نىزام ھەركىتى يەنىلا دولقۇنسىمان ھالدا داۋاملىق ئەۋج ئېلىپ، تا 1848 ـ يىلغىچە 12 يىل داۋام قىلدى.

فرانسىيە لىون قوزغىلىڭى بىلەن ئەنگلىيە ئاساسىي نىزام ھەركىتى ياۋروپا تارىخى تەرەققىياتىدىكى بۇرۇلۇش نۇقتىسى بولدى. ئۇ: "پۇرولېتارىيات بىلەن بۇرژۇئازىيە ئوتتۇرىسىدىكى سىنىپىي كۇرەش، بىر تەرەپتىن، يىرىك سانائەتنىڭ راۋاجلىنىشىغا ئەگىشىپ، يەنە بىر تەرەپتىن، بۇرژۇئازىيىنىڭ يېقىندىلا قولغا كەلتۇرگەن سىياسى ھوكۇمرانلىغىنىڭ ئوسۇشىگە ئەگىشىپ، ياۋروپادىكى ئەڭ تەرەققى قىلغان مەملىكەتلەر تارىخىدا ھەممىدىن مۇھىم ئورۇنغا ئوتتى."① پۇرولېتارىيات تارىخ تەرەققىياتىنىڭ ئۇلۇغ ھەركەتلەندۇرگۇچ كۇچىگە ئايلاندى. لىوندىكى قوزغىلاڭچىلار ۋە ئەنگلىيىدىكى

---

① ئېنگېلس. «دىيۇرىڭغا قارشى»، 1972 ـ يىل ئۇيغۇرچە نەشرى، 43 ـ بەت.

ئاساسي نىزامچىلار شانلىق پىشۋالار سۇپىتىدە مەڭگۇ كىشىلەرنىڭ ئىززەتلىشىگە سازاۋەر بولىدۇ. لېنىن 1919 ـ يىلى بەرپا قىلغان كوممۇنىستىك ئىنتېرناتسىونالنىڭ پۇروگىرامىمىسىدا ئۇلارنىڭ كۇرىشىنى خەلقارا ئىشچىلار ھەركىتىنىڭ شانلىق قەھرىمانانە ئەنئەنىلىرىدىن بىرى دەپ قارىدى.

ئەمما، لىون قوزغىلىڭى بىلەن ئاساسي نىزام ھەركىتى تامامەن ئىستىخىيىلىك ھالدا قوزغالغان ئىدى، ئۇلاردا قەيسەر ئىنقىلاۋىي تەشكىلىي رەھبەرلىكمۇ يوق ئىدى، ئىلمىي بولغان ئىنقىلاۋىي نەزىرىيىنىڭ يېتەكچىلىگىمۇ يوق ئىدى. ئۇ چاغدا ئىشچىلار ئوزىنىڭ تارىخىي ۋەزىپىسىنى تونۇپ يەتمىگەن ئىدى، ئاڭلىق ھالدا سوتسىيالىزىمنى ئوزىنىڭ كۇرەش نىشانىمۇ قىلمىغان ئىدى. ئىستىخىيىلىك كۇرەش داۋامىدا، ئىشچىلار ئوزلىرىنىڭ ئەھۋالىنى ياخشىلاش ئۇچۇن ئىشچىلار ئۇيۇشمىسى قۇرۇشنىڭ زورۇرلۇگىنى، زاۋۇت خوجايىنلىرى بىلەن كۇرەش قىلىش لازىملىغىنى، ھوكۇمەتنىڭ ئىشچىلارغا زورۇر بولغان بەزى ئەمىر ـ پەرمانلارنى چىقىرىشىنى قولغا كەلتۇرۇشنىڭ لازىملىغىنى ھىس قىلىشتى، لېكىن پۇرولېتارىياتنىڭ مەنپەئەتى بىلەن پۇتكۇل كاپىتالىزىم تۇزۇمى ئوتتۇرىسىدا كېلىشتۇرگىلى بولمايدىغان زىددىيەت بارلىغىنى، بۇ تۇزۇمنى پەقەت زورلۇق كۇچ بىلەنلا يوقاتقىلى بولىدىغانلىغىنى تونۇپ يېتەلمىدى. شۇ ۋاقىتتا ئىشچىلار ئاممىسى ئىچىدە تۇرلۇك بۇرژۇئازىيە ۋە ئۇششاق بۇرژۇئازىيە ئىدىيىلىرىنىڭ خېلى تەسىرى بار ئىدى. بۇ ھال كۇرەشنىڭ مۇقەررەر ھالدا مەغلۇپ بولىدىغانلىغىنى بەلگىلىدى. ئاساسي نىزام ھەركىتىنىڭ رەھبەرلىرى يىغىن ئوتكۇزۇش، مۇراجەت قىلىش قاتارلىق "قانۇنىي" بولغان تېچ يول بىلەن ئومۇمى سايلام ھوقۇقىنى قولغا

كەتئورۇشكە، شۇ ئارقىلىق بۇرژۇئا جەمىيىتىنى ئۆزگەرتىشكە ئۇمىت باغلىغان ئىدى. ئۇلار 1839 ـ، 1842 ـ، 1848 ـ يىلى ئايرىم ـ ئايرىم هالدا ئۇچ قېتىم پارلامېنتقا مۇراجەت قىلىدى، ئۇلار بۇرژۇئازىيە پارلامېنتى «خەلق ئاساسىي نىزامى»نى رازىمەنلىك بىلەن قوبۇل قىلىدۇ دەپ ئويلاشقان ئىدى. لېكىن، بۇرژۇئازىيە ئاساسىي نىزامنى رەت قىلىپلا قالماستىن، بەلكى بۇ هەرىكەتنى زورلۇق كۈچ بىلەن باستۇردى. "ئىنقلاپ ــ قوزغىلاڭ، بىر سىنىپ يەنە بىر سىنىپنى ئاغدۇرۇپ تاشلايدىغان زوراۋانلىق هەرىكەت."① ئاساسىي نىزامچىلارنىڭ رەھبەرلىرى بۇ ئوبېكتىپ قانۇنىيەتنى بىلمەيتتى، ئۇلار ئىشچىلار ئاممىسىنى زورلۇق كۈچ بىلەن ئىنقلاپ قىلىش يولىغا باشلىمىدى، شۇڭلاشقا ئۇنىڭ مەغلۇپ بولۇشى مۇقەررەر بولدى.

"ئىنقلاۋىي نەزىرىيە بولمىسا، ئىنقلاۋىي هەرىكەتمۇ بولمايدۇ".② پۇرولېتارىيات ئۈزىنىڭ مۇستەقىل هالدا سىياسى كۈرەش سەھنىسىگە چىقىشىغا ئەگىشىپ، ئۈزىنىڭ هەرىكىتىگە يېتەكچىلىك قىلىدىغان ئىلمىي ئىنقلاۋىي نەزىرىيىنىڭ بولۇشىغا جىددى مۇھتاج بولدى.

19 ـ ئەسىرنىڭ ئالدىنقى يېرىمىدىكى خىيالىي سوتسىيالىزىم

پىكىر ئېقىمى 19 ـ ئەسىرنىڭ ئالدىنقى يېرىمىدا ئېقىپ يۈرگەن هەر خىل ـ هەر ياۋۇزا خىيالىي سوتسىيالىزىم تەلىماتلىرى ئىنقلاپقا يېتەكچىلىك قىلىش ۋەزىپىسىنىڭ هوددىسىدىن چىقالمايلا قالماستىن، بەلكى ئىشچىلار هەرىكىتىنىڭ راۋاجلىنىشىغا ئېغىر دەرىجىدە توسقۇنـ

---

① ماۋ زېدۇڭ. «خۇنەن دېخانلار هەرىكىتىنى تەكشۈرۈشتىن دوكلات». «ماۋ زېدۇڭ تاللانما ئەسەرلىرى»، 1 ـ توم، 30 ـ بەت.

② لېنىن. «نېمە قىلىش كېرەك؟»، 1978 ـ يىل ئۇيغۇرچە نەشرى، 44 ـ بەت.

لۇق قىلدى.

19 ـ ئەسىرنىڭ باشلىرىدىلا، فرانسىيىلىك ئالىمى سېن ـ سىمون (1760 ـــ 1825) ۋە شار فۇرىيې (1772 ـــ 1837)، ئەنگلىيىلىك روبېرت ئوۋېن (1771 ـــ 1858) تەنقىدىي خىيالىي سوتسىيالىزىم تەلىماتىنى بەرپا قىلدى. بۇ خىيالىي سوتسىيالىزمچىلار كاپىتالىزم تۈزۈمىنى كەسكىن تەنقىت قىلدى. ئۇلار كاپىتالىزمنى "قايتا تىرىلگەن قۇللۇق تۈزۈم" دەپ ئاتىدى، خۇسۇسى مۇلۇكچىلىك تۈزۈمى "ئادەمنى ئالۋاستىغا، پۈتۈن دۇنيانى دوزاقتا ئايلاندۇردى" دەپ سوكتى. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، بۇ خىيالىي سوتسىيالىزمچىلار كىلىچەكتىكى ئىجتىمائى تۈزۈم توغرىسىدا تۇرلۇك لايىھە ۋە پىلانلارنى تۈزۈپ چىقتى، نۇرغۇن ئاكتىپ تەكلىپلەرنى ئوتتۇرىغا قويدى، مەسىلەن، كىلىچەكتىكى جەمىيەتتە خۇسۇسى مۇلۇكچىلىك بولمايدۇ، ھەممىسى ئومۇمنىڭ مۇلكى بولىدۇ، ھەممە ئادەم ئەمگەك قىلىدىغان بولىدۇ، ئىقتىسات پىلانلىق باشقۇرۇلىدۇ، كىرىزىس ۋە ئىشسىزلىق بولمايدۇ دەپ ھىساپلىدى. بۇ تەشەببۇسلارنىڭ ماھىيىتى سىنىپىي قارىمۇ ـ قارشىلىقلارنى يوقىتىشتىن ئىبارەت ئىدى.

تەنقىدىي خىيالىي سوتسىيالىزم ئىدىيىسى شۇ چاغدا ئەمىلا شەكىللەنگەن پۈرولېتارىياتنىڭ دەسلەپكى، ئېنىق بولمىغان ئارزۇلىرىنى ئەكس ئەتتۈردى. بۇ ئىدىيىلەر سىنىپىي كۆرەش، ئاساسەن، رونياق تېپىۋاتقان كاپىتالىزم بىلەن زاۋالىغا يۈز تۇتقۇزاتقان فېئودالىزم ئوتتۇرىسىدا ئېلىپ بېرىلغۇاتقان، پۈرولېتارىيات بىلەن بۇرژۇئازىيە ئوتتۇرىسىدىكى سىنىپىي كۆرەش تېخى تولۇق ئەۋج ئالمىغان تارىخىي شارائىتتا شەكىللەنگەن ئىدى. ئانچە راۋاج تاپمىغان سىنىپىي كۆرەش شەكلى ۋە شۇنىڭدەك بۇ خىيالىي سوتسىيالىزمچىلارنىڭ ئوزلىرىنىڭ

سىنىپىي ئورنى ئۇلارنى ھەم كاپىتالىزىم تۈزۈمىنىڭ ماھىيىتىنى چۈشەنمەيدىغان، ھەم كاپىتالىزىم تەرەققىياتىنىڭ قانۇنىيىتىنى بىلمەيدىغان، شۇنداقلا پۈرولېتارىياتنى يېڭى جەمىيەتنى يارتىدىغان كۈچ دەپمۇ تونۇمايدىغان قىلىپ قويىدى. ئۇلار پۈرولېتارىياتنى جەۋرى-زۇلۇم چەكمەن سىنىپ دەپلا قارايتتى، پۈرولېتارىياتنى ئوزىنى ئازات قىلىشقا قوربىتى يېتىدۇ دەپ قارىمايتتى، شۇڭلاشقا ئۇمىدىنى پۈلى بار، ھوقۇقى بار كىشىلەرگە باغلىدى، ساددىلىق بىلەن، بۇ كىشىلەرنىڭ رەھىم قىلىپ، بارلىق بىتەلەي كىشىلەرگە ياردەم قىلىشىدىن ھەمدە تېچ يول بىلەن يېڭى، ئىناق ئىجتىمائى تۈزۈم قۇرۇشتىن ئۇمىت كۈتتى. ئۇلار سىنىپىي ئېكسپىلاتاتسىيە ۋە سىنىپىي كۈرەشنىڭ ئىجتىمائى مەنبەسى بارلىغىنى بىلمەيتتى، ئۇنى تاسادىپى ھادىسە دەيتتى، ھوكۈمران سىنىپلارنىڭ ماھىيىتى ياخشى، پەقەت بىرمەھەل "خەلق ئالدىدىكى مەجبۇرىيىتى"نى ئۇنتۇپ قېلىپ، "خاتالىق" ئوتكۈزدى دەپ قارايتتى. ئۇلارنىڭ سىنىپىي كۈرەش توغرىسىدىكى بىلىمسىزلىگى ئۇلارنىڭ ئىنقىلاپتىن قورقىشىنى كەلتۈرۈپ چىقاردى. ئۇلار ئىنقىلاپ قان توكۈلۈش ۋە ئولۇمدىن دېرەك بېرىدۇ، ئۇ بۇزغۇنچىلىقنا پايدىلىقكى، قۇرۇلۇشقا پايدىسىز، قورقۇنچلۇق ئىش دەپ قارىشاتتى. شۇ سەۋەپتىن ئۇلار ئىنقىلاۋىي كۈرەشكە قارشى تۇردى، تەشۋىق قىلىش ۋە نامايىش ئوتكۈزۈش ئارقىلىق بايلارنى ۋە ئاقسۆڭەكلەرنى ئەخلاقسز بولغان ئېكسپلاتاتسىيىدىن ۋازكېچىشكە، كەمبەغەللەرگە سوتسىيالىستىك بەخت يارىتىش بېرىشكە جەلپ قىلغىلى بولىدۇ دەپ ھىساپلىدى. 1824-يىلى ئوۋېن ئامېرىكىغا بېرىپ ئۇلگە خاراكتېرلىق سىناق ئېلىپ باردى، ئۇ ھىندىانا ئىشتاتىدا 30 مىڭ مو يەر

سېتىۋېلىپ، ئاتالمىش كومىۇنىزىم يېڭى يېزىسىنى قۇردى. بۇ "ئىناق يېڭى يېزا" 3 يىللا مەۋجۇت بولۇپ تۇردى-دە چاك-چېكىدىن بوسۇلۇپ كەتتى، ئۇۋېنىنك ئۇزىمۇ خانىۋەيران بولۇپ كەتتى. فۇرىيې كاپىتالىستلارنى پۈل چىقىرىپ شۇنىڭغا ئوخشاش سىناق قىلىشقا ئۇندەپ ئالاھىدە ئېلان چىقىرىپ، ھەركۇنى سائەت 12 دىن بىرگىچە ئويىدە كاپىتالىستلارنى كۇتىدىغانلىغىنى جاكالىدى. ئۇ ئومۇر بويى كۇتكەن بولسىمۇ، لېكىن ئۇ كۇتكەن كاپىتالىستتىن بىرىمۇ ئۇنىك ئويىگە كەلمىدى.

سىنىپىي كۇرەشتىن ۋە ئىشچىلار ھەركىتىدىن ئايرىلغان سوتسىيالىزىم خام خىيالىدىلا ئىبارەت. خىيالىي سوتسىيالىزىمچىلار شۇنىڭ ئۈچۈن خىيالىي دەپ ئاتىلىدۇكى، "بۇ كىشىلەر ئىشچىلار سىنىپىنىڭ ئېكسپىلاتاتسىيە قىلغۇچىلارنىڭ ھوكۇمرانلىغىنى ئاغدۇرۇپ تاشلاش يولىدىكى سىياسى كۇرىشىنىڭ تۈپ ئەھمىيىتىنى چۈشەنمەيدۇ"①. روشەنكى، بۇنداق خىيالىي سوتسىيالىزىم پۇرولېتارىياتنىڭ ئىنقىلابىي كۇرىشىگە يېتەكچىلىك قىلالمايدۇ. يەنە كېلىپ، ئۇنىڭ رولى تارىخ تەرەققىياتى بىلەن تەتۇرتاناسىپ بولىدۇ. 19-ئەسىرنىڭ 30-يىللىرىدا، پۇرولېتارىياتنىڭ سىنىپىي كۇرىشىنىڭ تەدرىجى ھالدا قانات يېيىشىغا ئەگىشىپ، خىيالىي سوتسىيالىزىمچىلارنىڭ خام خىيالىمۇ بارغانسېرى ئەملىي ئەھمىيىتىنى ۋە نەزىرىيە ئاساسىنى يوقىتىپ قويىدى، ئۇلارنىڭ مۇرىتلىرى سىنىپىي كۇرەشتىن خالى بولغان بۇنداق خام خىيالغا مەھكەم ئېسىلۋالدى ھەمدە ئەكسىلئىن-

---

① لېنىن. «ھەمكارلىشىش تۇزۇمى توغرىسىدا». «لېنىن تاللانما ئەسەرلىرى»، خەلق نەشرىياتىنىڭ 1972-يىل خەنزۇچە نەشرى، 4-توم، 681-بەت.

قىلاۋىي گۈرۈھلارنى ئۈيۈشتۈرۈپ، سىنىپىي كۈلىشتۈرمىچىلىكىنى تەرغىپ قىلىپ، ئىشچىلار ھەركىتىنىڭ تەرەققىياتىغا توسقۇنلۇق قىلدى.

بلانكىزىم ۋە پرۇدونىزىم يېڭى سىنىپىي كۈرەش شارائىتىدا، بەزى ۋەكىللىك خاراكتېرغا ئىگە مۇنەۋۋەر شەخسلەر پۈرولېتارىيات ئازاتلىق كۈرىشىنىڭ يولىنى ئىزدىدى. ئۇلار ئىنقىلاۋىي ۋاستىلەرنى قوللىنىپ خۇسۇسىي مۇلۇكچىلىك تۈزۈمىنى ئاغدۇرۇپ تاشلاپ، ئومۇمىي مۇلۇكچىلىك تۈزۈمىنى ئورنىتىشنى تەشەببۇس قىلىشتى. بۇ مۇنەۋۋەر شەخسلەر ئىچىدە فرانسىيىلىك ئاۋگۇست بلانكى (1805 ـ 1881) ئالاھىدە مۇھىم ئورۇنغا ئىگە.

بلانكى

بلانكى ھېچنىمىدىن قورقمايدىغان كەسىپىي ئىنقىلاپچى، ئۇ ئومرىنىڭ يېرىمىدىن كوپرەك ۋاقتىنى تۈرمىدە ئوتكۈزگەن. ئۇنىڭ سىياسى ئىدىيىسى لون ئىشچىلىرىنىڭ قوزغىلىڭىنىڭ بۇۋاستە تۈرتكىسى ئارقىسىدا كىلىپ چىققان. ئۇ خەلق كۈچىنى مەركەزلەشتۈرۈپ سىياسى ئىنقىلاپ ئىلىپ بېرىشى كېرەك دېگەننى قەتئىي تەشەببۇس قىلىدى، پەقەت سىياسى ئىنقىلاپلا ئىجتىمائىي ئىسلاھاتنى كەلتۈرۈپ چىقىرىدۇ دەپ قارىدى. ئۇ: "قورال بىلەن تەشكىلات ــ تەرەققىپەرۋەرلىكنىڭ ھەل قىلغۇچ ئامىلى، نامراتـ

لىقا خاتىمە بېرىشىنىڭ مۇھىم ۋاستىسى" دەيدۇ. لېكىن ئۇنىڭدا ئىنقىلاۋىي نەزەرىيە ئىنتايىن كەم ئىدى، ئۇ كاپىتالىستىك ئېكسپلاتاتسىيىنىڭ ماھىيىتىنى چۈشەنمەيتتى، كاپىتالىزم جەمئىيىتىنىڭ سىنىپىي تۈزۈلمىسىنى چۈشەنمەيتتى، پۈرولېتارىيات بىلەن ئادەتتىكى نامراتلار خەلقىنى ئايرىلاشتۇرۇپ قارايتتى، شۇڭا پۈرولېتارىياتنىڭ تارىخىي ۋەزىپىسىنى چۈشەنمەيتتى. شۇ سەۋەپتىن بىلانكى پۈرولېتارىياتنىڭ سىنىپىي كۈرىشى ئارقىلىق ئەمەس، بەلكى ئازسانلىق كىشىلەرنىڭ خۇپىيانە ھەرىكەتلىرى ئارقىلىق ھەممىنى ھەل قىلىشتىن ئىبارەت ئىنقىلاپ يولىنى تۇتقان ئىدى. 1839-يىل 5-ئاينىڭ 12-كۈنى، بلانكىچىلار پەقەت ئامىمغا تايانماي، ئىنقىلاپ ۋەزىيىتىنىڭ پىشىپ يېتىلگەن-يېتىلمىگەنلىگىگە قارىماي، بەزى تاسادىپى پۈرسەتلەردىن پايدىلىنىپ پارىژدا قوزغىلاڭ كوتەردى، بۇنىڭ بىلەن كاپىتالىزمنىڭ ھوكۈمرانلىقىنى بىر يولىلا ئاغدۇرۇپ تاشلىماقچى بولدى. بۇ قوزغىلاڭ بلانكىزمنىڭ بارلىق خۇسۇسىيەتلىرىنى مەركەزلىك ھالدا ئىپادىلەپ بەردى، نەتىجىدە مۇقەررەر ھالدا مەغلۇپ بولدى.

كاپىتالىزمنىڭ راۋاجلىنىشىغا ئەگىشىپ، 19-ئەسرنىڭ 40-يىللىرىدا نۇرغۇن يېڭى بۇرژۇئا سوتسىيالىزم ئېقىمى پەيدا بولدى. ماشىنىنىڭ ئومۇملاشتۇرۇلۇشى شۇنىڭدەك جازانىخورلۇق ۋە يەر ئىجارىسى ئېكسپلاتاتسىيسى ئارقىسىدا، زور بىر تۈركۈم ئۇششاق قول سانائەتچىلەر ۋە ئۇششاق دېخانلار ئارقا-ئارقىدىن ۋەيران بولدى. بۇرژۇئا سوتسىيالىزمى دەل ۋەيران بولۇۋاتقان مۇشۇ ئۇششاق بۇرژۇئازلارنىڭ مەنپەئەتىگە ۋەكىللىك قىلاتتى. بۇ ئېقىملار ئىچىدە پرۇدونىزم ئېقىمىنىڭ تەسىرى ھەممىدىن كۈچلۈك

ئىدى. پىير-جوسېف پرۇدون (1809 — 1865) فرانسىيەدىكى ۋەيران بولغان ئۇششاق بۇرژۇئازىيىنىڭ تىپىك ۋەكىلى ئىدى. 1840-يىلى ئۇ «مال-مۈلۈك دېگەن نېمە؟» دېگەن كىتابچىنى يېزىپ، بۇ سوئالغا "مال-مۈلۈك قاراقچىلىق دېمەكتۇر" دەپ جاۋاپ بەردى. لېكىن پرۇدون خۇسۇسى مۈلۈكنىڭ ھەممىسگىلا قارشى تۇرمايتتى. ئۇ چوڭ خۇسۇسى مۈلۈكچىلىككىلا قارشى تۇراتتى، ئۇششاق خۇسۇسى مۈلۈكچىلىكنى بولسا ساقلاپ قېلىشقا تىرىشاتتى، ئۇششاق ئىشلەپچىقارغۇچىلارنى ھايانكەش سودىگەرلەرنىڭ ئېكسپلاتاتسىيىسىدىن ساقلاپ قېلىش ئۈچۈن، ئۇلارنى بىرلەشتۈرۈپ، تەمىنات-سودا كوپېراتىۋى ئۇيۇشتۇرۇشنى، ئالماشتۇرۇش بانكىسى قۇرۇپ، ئۇششاق ئىشلەپچىقارغۇچىلارغا ئۇسۇمسىز پۇل قەرز بېرىشنى تەشەببۇس قىلدى، ئۇنىڭ ئۇمۇمى مەقسىدى ئۇششاق ئىشلەپچىقارغۇچىلارنى ۋەيران بولۇشتىن ساقلاپ قېلىش ئىدى. پرۇدوننىڭ پۈتۈن پائالىيىتى ئوزىنىڭ خىيالىي پىلانلىرىنىڭ ياردىمى بىلەن بۇرژۇئا جەمئىيىتىنى ئىسلاھ قىلىشتىن ئىبارەت ئىدى. ئۇ ئىنقىلاۋىي كومموئىزىمچىلارغا ھۇجۇم قىلىپ، ئۇلارنى "ھاكىمىيەت ۋە سىياسىنى ئەمەلدىن قالدۇرماسلىق يولى بىلەن ئىجتىمائى ئىسلاھات ئېلىپ بارماقچى" دېدى. پرۇدون مۇشۇنداق ھوكۇمەتسىزلىك مەيدانىغا ئاساسەن، پۇرولېتارىيات ئىنقىلاۋى ۋە پۇرولېتارىيات دىكتاتۇرىسىنى رەت قىلدى. پرۇدونىزم — يالغان سوتسىيالىزم، شۇ ۋاقىتتىكى كومموئىزىم ۋە پۇرولېتارىيات ئىنقىلاۋىي ھەركىتىنىڭ ئىنتايىن زىيانلىق دۈشمىنى ئىدى.

مەيلى بلانكىزىم بولسۇن، ياكى پرۇدونىزم بولسۇن، ھەممىسى پۇرولېتارىيانىنى تۈيۈق يولغا باشلايتتى، خالاس. شۇنداق قىلىپ، پۇرولېتارىيات ھەر خىل خىيالىي سوتسىيالىزم ۋە يالغان سوتسىيا-

لىزىم بىلەن بولغان چەك-چېگىرىنى ئايرىش، ئوزىگە كۆرەش نىشانى ۋە كۆرەش يولىنى ئېنىق كورسىتىپ بېرىش ئۈچۈن، ئىلمىي سوتسىيالىزم نەزىرىيىسىنى بەرپا قىلىشنىڭ جىددى زورۇرلۇقىنى ھىس قىلدى.

2-بولۇم ماركس بىلەن ئېنگېلسنىڭ ئىلمىي سوتسىيالىزم نەزىرىيىسىنى يارىتىش يولىدا ئېلىپ بارغان كۆرىشى

گېرمانىيىنىڭ ئەھۋالى ماركس بىلەن ئېنگېلس پائالىيەت ئېلىپ بېرىشقا باشلىغان دەۋر دەل مۇستەقىل ئىشچىلار ھەرىكىتى كوتىرىلگەن، پۈرولېتارىيات ئىنقىلاۋىي كۆرىشىنىڭ لۇشىيەنى ۋە سىياسەتلىرى بەلگىلەنگەن دەۋر ئىدى. ماركسزىمنىڭ مەيدانغا كېلىشى دەل مۇشۇ دەۋرنىڭ ئېھتىياجى، تارىخ تەرەققىياتىنىڭ مۇقەررەر نەتىجىسى ئىدى.

پۈرولېتارىياتنىڭ ئۆلۈغ ئىنقىلاۋى ئۇستازلىرى كارل ماركس (1818—1883) بىلەن فىردىرىخ ئېنگېلس (1820—1895) ئىلمىي سوتسىيالىزم نەزىرىيىسىنى يارىتىش ۋەزىپىسىنى ئۈستىگە ئالدى. ئۇلار ئىنسانلارنىڭ تەرەققىيرۇھىر ئىدىيىسىنىڭ مۇنەۋۋەر نەتىجىلىرىگە تەنقىدىي ھالدا ۋارىسلىق قىلىپ، دۇنيا پۈرولېتارىياتىنىڭ ئۇزاق مۇددەتلىك كۆرەشلىرىنىڭ تۇرلۇك تەجرىبىلىرىنى ئىلمىي ئۇسۇل بىلەن يەكۈنلەپ، ماركىزىم نەزىرىيىسىنى يارىتتى. ماۋجۇشى مۇنداق دەپ كورسىتىدۇ: "ماركىزىمچە پەلسەپە—

دىيالېكتىك ماتېرىيالىزىم ئەڭ روشەن ئىككى خۇسۇسىيەتكە ئىگە: بىرى — ئۇنىڭ سىنىپىيلىغى، ئۇزىنىڭ پۈرولېتارىيات ئۈچۈن خىزمەت قىلىدىغانلىغىنى ئوچۇق-ئاشكارا جاكالايدىغانلىغى؛ يەنە بىرى — ئۇنىڭ ئەمەلىيەتچىللىگى، نەزىرىيىسىنىڭ ئەمەلىيەتكە بېقىندىلىق مۇناسىۋەتتە بولىدىغانلىغىنى، نەزىرىيىسىنىڭ ئاساسىي ئەمەلىيەت ئىكەنلىگىنى، نەزىرىيىسىنىڭ يەنە ئۇز نوۋىتىدە ئەمەلىيەت ئۈچۈن خىزمەت قىلىدىغانلىغىنى تەكتىلەيدىغانلىغى."①

ماركس بىلەن ئېنگېلس گېرمانىيىدە تۇغۇلدى. ماركس 1818 — يىل 5 — ئايىنىڭ 5 — كۈنى رېين ئولكىسىنىڭ تىرېر شەھىرىدە تۇغۇلدى. ئېنگېلس 1820 — يىل 11 — ئايىنىڭ 18 — كۈنى رېين ئولكىسىنىڭ بارمېن شەھىرىدە تۇغۇلدى.

شۇ چاغدا گېرمانىيىدە كاپىتالىزىمنىڭ تەرەققىيات سەۋىيىسى ئەنگلىيە ۋە فرانسىيىدىن خېلىلا ئارقىدا ئىدى. گېرمانىيە ئاساسىي جەھەتتىن فېئودال يېزا ئىگىلىك دولىتى ئىدى، ئۇنىڭ ئۈستىگە پۈتۈن مەملىكەت ئوزىنى ئوزى ئىدارە قىلىدىغان 30 نەچچە مۇستەقىل ئىشتاتقا ئايرىلغان، شەكىل جەھەتتىلا گېرمانىيە قوشما ئىشتاتلار جۇمھۇرىيىتى بولۇپ بىرلەشكەن ئىدى. گېرمانىيىدە فېئودال بولۇنمە ھالەت ۋە پومىشىك ئاقسۆڭەكلەرنىڭ ھوكۈمرانلىغى كاپىتالىزىمنىڭ تەرەققىياتىغا ئېغىر دەرىجىدە توسقۇنلۇق قىلاتتى. 19 — ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدىمۇ، گېرمانىيىنىڭ سانائىتى ئاساسەن يەنىلا ئۈششاق قول سانائىتى ئىدى. لېكىن، يىرىك

---

① ماۋ زېدۇڭ. «ئەمەلىيەت توغرىسىدا». «ماۋ زېدۇڭ تاللانما ئەسەرلىرى»، 1971 — يىل نەشرى، 1 — توم، 512 — بەت.

سانائەتمۇ راۋاجلىنىشقا باشلىدى. 1834 - يىلى، گېرمانىيە قوشما ئىشتاتلىرى ئىچىدە 18 ئىشتات برلىشىپ، پرۇسسىيىنى ئاساس قىلىپ، چېگرا بېجى ئىتتىپاقى تۈزۈپ، بىر برىنىڭ ئارىسىدىكى چېگرا بېجى توساقلىرىنى ئەمەلدىن قالدۇرۇپ، زىچ ئالاقىسى بار ئىقتىسادىي رايون بولۇپ ئۆيۈشتى، بۇنىڭ بىلەن سودا - سانائەتنىڭ يۇكسىلىشىنى ئىلگىرى سۈردى. پرۇسسىيىنىڭ رېئىن رايونى گېرمانىيىنىڭ ئەڭ تەرەققى تاپقان سانائەت رايونى بولۇپ قالدى. ساكسونىيە، سىلېزىيە ۋە بېرلىنمۇ مۇھىم سانائەت مەركىزى بولۇپ قالدى. پۈتكۈل گېرمانىيىنىڭ پاختا توقۇمچىلىق ئىشلەپچىقىرىشى 1848 - يىلى 1836 - يىلدىكىگە قارىغاندا ئالاھەزەل 50 پىرسەنت ئاشتى.

كاپىتالىزىمنىڭ تەرەققى قىلىشىغا ئەگىشىپ، گېرمانىيە بۇرژۇئازىيىسىنىڭ فېئودالىزىمغا قارشى ھەركەتلىرىمۇ كوزگە كورۈنەرلىك دەرىجىدە كوپەيدى. بۇرژۇئازىيە فېئوداللىق بولۇنمىگە ۋە ئاقسوڭەكلەرنىڭ ئىمتىيازلىرىغا نارازى ئىدى، ئۇلارنىڭ سىياسى ھوقۇقىنى كاپالەتلەندۇرىدىغان بىر ئاساسىي قانۇنىنىڭ بولۇشىنى، گېرمانىيىنى بىرلىككە كەلتۈرۈپ، كاپىتالىزىمنى راۋاجلاندۇرۇشنى تەلەپ قىلاتتى. 1840 - يىلى، بۇرژۇئا ئەركىنچىلىك ھەركىتى باشلاندى. بۇ ھەركەتكە پرۇسسىيىنىڭ رېئىن رايونىدىكى بۇرژۇئازىيە رەھبەرلىك قىلدى. ئۇلار كېيۇلىنىدە چوڭ تېتىكى «رېئىن گېزىتى»نى تەسىس قىلىپ، گېرمانىيىنىڭ رېئال ئەھۋالىنى ئوزگەرتىشنى تەلەپ قىلدى.

گېرمانىيە پۇرولېتارىياتىنىڭ مۇستەقىللىق كۆرىشى ئەنگلىيە ۋە فرانسىيە پۇرولېتارىياتىنىڭ كۆرىشىدىن كېيىنرەك باشلاندى. خۇددى ماركس كورسىتىپ ئوتكەنىدەك: "گېرمانىيىدە كاپىتالىستىك ئىشلەپچىقىرىش ئۇسۇلى فرانسىيە ۋە ئەنگلىيىدە كاپىتالىستىك

ئىشلەپچىقىرىش ئۇسۇلىنىڭ ئانىتگونىسلىك خاراكتېرى تارىخىي كۆرۈنۈشلەر ئارقىلىق روشەن نامايەن بولغانىدىن كېيىنلا يېتىلدى.»① بىراق 1844 ـ يىلغا كەلگەندە، گېرمانىيە پۈرولېتارىياتىمۇ ئورنىدىن دەس تۇردى، سىلىزىيە توقۇمىچىلىق ئىشچىلىرىنىڭ قوزغىلىڭى كوتىرىلدى.

سىلىزىيە گېرمانىيىنىڭ كەندىر توقۇمچىلىق سانائىتىنىڭ مەركىزى ئىدى، كەندىر توقۇمچىلىق ماللىرىنىڭ كوپ قىسمى ئائىلە قول سانائىتىدە ئىشلەپچىقىرىلاتتى. توقۇمچىلىق ئىشچىلىرى كاپىتالىستلارىدىن خام ئەشيا ئېلىپ، بۇنى توقۇپ كاپىتالىستلارغا تاپشۇرۇپ، مەلۇم ئىش ھەققى ئالاتتى. ئۇلارنىڭ ئىش ھەققى ناھايىتى ئاز ئىدى، ئۇنىڭ ئۈستىگە بۇ ئىش ھەققىنى يىلدىن ـ يىلغا تۆۋەنلەپ تۇراتتى. بۇنىڭدىن باشقا، توقۇمچىلىق ئىشچىلىرى پومىشچىكلارغا "توقۇمچىلىق بېجى" تاپشۇرۇپ، بۇ كەسىپ بىلەن شۇغۇللىنىش ھوقۇقىغا ئىگە بولاتتى. ئېغىر زۇلۇم ۋە ئېكسپىلاتاتسىيە دەستىدىن ئىشچىلار دائىم ئاچ ـ زارلىقتا تۇرمۇش كەچۈرەتتى. سىلىزىيىنىڭ تاغلىق رايونلىرىدىكى توقۇمچىلىق ئىشچىلىرىنىڭ ئەھۋالىنى تەكشۈرگەن بىر پروفېسسىيە ئەمەلدارى 36 مىڭ ئىشچىدىن 6 مىڭنىڭ ئاچلىقتىن ئولۇپ كەتكەنلىگىنى ئېتىراپ قىلغان ئىدى.

توقۇمچىلىق ئىشچىلىرى ئۈچىدە كاپىتالىستلارنىڭ دەھشەتلىك ئېكسپىلاتاتسىيىسىنى قاتتىق سوكىدىغان مۇنداق بىر ئىنقىلاۋىي

---

① ماركس. «كاپىتال»نىڭ 1 ـ تومىنىڭ 2 ـ نەشرىنىڭ ئاخىرقى سوز. «ماركس ـ ئېنگېلس تالانما ئەسەرلىرى»، 1981 ـ يىل ئۇيغۇرچە نەشرى، 2 ـ توم، 362 ـ بەت.

ناخشا تارقالغان: "بىزگە ئايان نىيەت ـ قەستىڭلار: سېرىپ ئالماقچى يوقسۇللارنىڭ ئەڭىلنى، سۇغۇرۇپ ئالماقچى ئۇلارنىڭ يۇرەك ـ باغرىنى!" 1844 ـ يىلى توقۇمىچىلىق ئىشچىلىرى تاقەت قىلىپ تۇرالماي، ئېكسپىلاتاتسىيە قىلغۇچىلارغا قارشى كەڭ كولەمدە قوزغىلاڭ كوتەردى. قوزغىلاڭچى ئامما كاپىتالىستلارنىڭ ئويلىرىگە بېسىپ كىرىپ، هوججەتلەرنى ۋە هىساۋات دەپتەرلىرىنى شۇنىڭدەك دوۋىلەپ قويغان ماللارنىڭ ۋەتۋەرىگىنى چىقىرىۋەتتى. هوكۇمەت سىلېزىيىگە نۇرغۇن ئەسكەر ئەۋەتىپ، قوزغىلاڭنى ئاران باستۇردى.

سىلېزىيە توقۇمىچىلىق ئىشچىلىرىنىڭ قوزغىلىڭى گېرمانىيە ئىشچىلار هەركىتىنىڭ باشلىنىش نۇقتىسى بولدى، ئەمما ئۇ باشلىنىش بىلەنلا پۇرولېتارىياتنىڭ ماهىيىتىنى، ئېزىلگۇچى سىنىپنىڭ ئوزىنىڭ ئورنى ۋە سىنىپىي مەنپەئەتىنى تونۇپ يەتكەن ئىدى. ماركس مۇنداق دەپ يازىدۇ: "هەممىدىن ئاۋال **توقۇمىچىلىق ئىشچىلىرىنىڭ ناخشىسىنى** ئويلاپ بېقىڭلار! بۇ، جەسۇرانە، جەڭگىۋار **سادا**..... پۇرولېتارىيات بۇ ناخشىدا ئوزىنىڭ خۇسۇسى مۇلۇكچىلىك تۇزۇمىدىكى جەمىيەتكە قارشى تۇرىدىغانلىغىنى قىلچە مۇجىمەللەشتۇرمەستىن، كەسكىن، توغرىدىن ـ توغرا ۋە هەيۋەت بىلەن ئۇنلۇك جاكالىدى."①

سىلېزىيە توقۇمىچىلىق ئىشچىلىرىنىڭ قوزغىلىڭى پۇتۇن گېرمانىيىنى زىلزىلىگە كەلتۇردى. ئۇ، گېرمانىيىدە بۇرژۇئازىيە بىلەن

---

① ماركس. «"پرۇسسىيىلىك"نىڭ ‹پرۇسسىيە پادىشاسى ۋە ئىجتىمائى ئىسلاهات› دىگەن ماقالىسىغا باها». «ماركس ـ ئېنگېلس ئەسەرلىرى»، خەنزۇچە نەشرى، 1 ـ توم، 483 ـ بەت.

ئاقسوڭەكلەرنىڭ سىنىپىي قارىمۇ-قارشىلىغىدىن باشقا، بۇرژۇئازىيە بىلەن پۇرولېتارىيات ئوتتۇرىسىدىمۇ قارىمۇ-قارشىلىقىنىڭ بارلىغىنى ئېپادىلەپ بەردى. بۇ ئەھۋال گېرمانىيە بۇرژۇئازىيەسىنىڭ ئاجىز-لىغىنى بەلگىلىدى، ئۇلار پۇرولېتارىياتنىڭ ئىنقىلاۋىي تەلەپلىرىدىن ئىنستايىن قورقاتتى، ئىسلاھاتنى ئىنقىلاپتىن ياخشى دەپ بىلەتتى، ئاقسوڭەكلەر بىلەن مۇرەسسە قىلىشقا كۆچىنىڭ بېرىچە ئۇرۇناتتى.

ئۇششاق بۇرژۇئا دېموكراتلىرى فېۋدالىلىق تۈزۈمىگە قارشى تۇرىدىغان بولسىمۇ، لېكىن ئۇلار تەۋرىنىپ تۇراتتى ھەم ئاجىز ئىدى. 19-ئەسرنىڭ 30-يىللىرىدىلا، ئۇلار مەدەنىيەت ۋە ئىدىيە ساھەلىرىدە فېۋدالىلىق تۈزۈمىگە قارشى ھۇجۇم قوزغىغان ئىدى. پەلسەپە سېپىدە ئۇلار "ياش گېگېلچىلار" ئېقىمىنى شەكىللەندۈردى. گېۋرگى ۋىلگېلم فرىدرىخ گېگېل (1770—1831) نىڭ ئىدىيالىستىك پەلسەپىسى پرۇسسىيە پادىشالىغىنىڭ دولەت پەلسەپىسى بولدى، ئۇنىڭدا پرۇسسىيىنىڭ پادىشالىق مۇستەبىتلىك تۈزۈمى تارىخ تەرەققىياتىنىڭ ئەڭ يۇقۇرى پەللىسى، ئەڭ مۇكەممەل ئىجتىمائى تۈزۈم دەپ تەرغىپ قىلىندى. گېگېل بىر تەرەپتىن، دىيالېكتىك ئىدىيىنى قوللىنىپ تەبىئى، تارىخىي ۋە روھىي دۇنيانىڭ ھەركىتىنى تەسۋىر-لەپ بەردى، يەنە بىر تەرەپتىن، شەيئىلەرنىڭ تەرەققىياتىنى "مۇتلەق روھ"نىڭ گەۋدىلىنىشى دەپ قارىدى. شۇڭلاشقا، ئۇنىڭ دىيالېكتىكسى ئىدىيالىستىك دىيالېكتىكا ئىدى. ياش گېگېلچىلار گېگېلنى پەلسەپىسىدىكى مۇشۇنداق مۇتەئەسسىپ ئەكسىيەچىلىككە نارازى ئىدى، ئۇلار بۇرژۇئا رادىكاللىرىنىڭ مەيدانىدا تۇرۇپ، فېۋدالىلىق مۇستەبىت دولەتنى ۋە خرىستىيان دىنىنى تەنقىت قىلاتتى. لېكىن ئۇلارنىڭ ئۆزلىرىمۇ ئىدىيالىزىمچىلار ئىدى، ئۇلار خەلق

ئاممىسنى كەمستەتتى، "تەنقىدىي پىكىر قىلىش ئىقتىدارىغا ئىگە بولغان شەخس"لا ئىجادىي رول ئويناپدۇ دەپ قارىشاتتى. ياش گېگېلىچىلار ئىچىدە، لىيۇدۋىگ فېيېيېرباخ (1804—1872) ئالغا زور بىرقەدەم تاشلاپ، گېرمانىيە پەلسەپىسىدە ماتىريالىزىم بايرىغىنى تىكلىدى. ئۇ ئىدىيالىزمنى كەسكىن تەنقىت قىلدى، ماددا بىرلەمچى دەپ قارىدى، خۇدانى ئىنكار قىلدى. لېكىن فېيېيېرباخنىڭ ماتىريالىزمى پاسسىپ، بىۋاستە كۆزىتىش ئاساسىدىكى ماتىريالىزىم ئىدى، ئۇ گېگېلنى تەنقىت قىلىش بىلەن بىر ۋاقىتتا، دىيالېكتىكىنمۇ تاشلۇەتتى. فېيېيېرباخ دىنغا قارشى تۇراتتى، لېكىن ئۇنىڭ دىنىنى بىكار قىلغۇسى يوق ئىدى. ئۇ خۇداغا ئىشىنىدىغان كونا دىنىنىڭ ئورنىغا بىر خىل مېھرىۋانلىق دىنىنى قويدى، كىشىلەر-نىڭ بىر بىرىگە مېھرىۋان بولۇشى جەمىيەتنىڭ ئاساسى دەپ قارىدى. بۇنداق مېھرىۋانلىق ئارقىلىق سىنىپىي قارىمۇ-قارشىلىقنى ۋە سىنىپىي كۆرەشنى پەدەزلەيدىغان ئىدىيە گېرمانىيە ئۇششاق بۇرژۇئا دېموكراتىيچىلىرىنىڭ ئاجىزلىغىنى ئەكس ئەتتۈرۈپ بەردى.

شۇنداق قىلىپ، گېرمانىيە جەمىيىتىنىڭ تەرەققىياتىنى ئىلگىرى سۈرۈش ۋەزىپىسى تارىخىي يوسۇندا پۇرولېتارىياتنىڭ زىممىسگە چۈشتى. پەقەت پۇرولېتارىياتلا كەڭ خەلق ئاممىسىغا رەھبەرلىك قىلىپ گېرمانىيىنىڭ فېئودالىزمغا قارشى بۇرژۇئا ئىنقىلاۋىنى ئاخىرغىچە ئېلىپ بارالايتتى. پۇرولېتارىيات ئىنقىلابىتا رەھبەرلىك ھوقۇقىنى قولغا ئالسىلا، بۇرژۇئا ئىنقىلاۋىنى سوتسىيالىستىك ئىنقىلابنىڭ مۇقەددىمىسگە ئايلاندۇرۇۋېتىش ئىمكانىيىتى بار ئىدى. شۇ سەۋەبتىن، خۇددى ماركس، ئېنگېلس ئېيتقاندەك، شۇ ۋاقىتتا كوممۇنىستلار "ئوزلىرىنىڭ ئاساسىي دەققەت-ئېتىۋارىنى گېرمانىيىگە

مەركەزلەشتۈردى"①. گېرمانىيە پۈرولېتارىياتى ئۈزىنىڭ ئىككى ئىنقىلاۋىي ئۇستازى ماركس بىلەن ئېڭىلسنى پۈتۈن دۇنياغا تەقدىم قىلدى، شۇنىڭدىن ئېتىبارەن گېرمانىيە ۋە پۈتۈن دۇنيا ئىشچىلىرى ئۈزىنىڭ دۇنيا تارىخىدىكى رولىنى تونۇپ يەتتى، ئۇز ئازاتلىغىنى قولغا كەلتۈرۈشنىڭ توغرا يونۈلۈشى ۋە لۇشيەننىي تونۇپ يەتتى.

ماركس بىلەن ئېڭىلسنىڭ ئىنقىلاۋىي پائالىيەتلىرىنىڭ باشلىنىشى ماۋجۇشى مۇنداق دەپ كورسىتىدۇ: "ئادەمنىڭ توغرا ئىدىيىسى پەقەت ئىجتىمائى ئەمەلىيەتتىن كېلىدۇ، پەقەت جەمئىيەتتىكى ئىشلەپچىقىرىش كۈرىشى، سىنىپىي كۈرەش ۋە ئىلمىي تەجرىبىدىن ئىبارەت مۇشۇ 3 ئەمەلىيەتتىن كېلىدۇ."② ماركس بىلەن ئېڭىلس شۇنىڭ ئۈچۈن ئىلمىي سوتسىيالىزم نەزىرىيىسىنى يارىتالىدىكى، "ئۇلار ئۇزلىرى دانا بولغانلىقتىن ئاشقىرى، مۇھىمى، شۇ چاغدىكى سىنىپىي كۈرەش ۋە ئىلمىي تەجرىبىلەر ئەمەلىيەتكە شەخسەن قاتناشتى، بۇ كېيىنكى شەرت بولمىغاندا، ھەرقانداق دانالىقمۇ مۇۋەپپەقىيەت قازىنالمىغان بولاتتى."③

ماركس بىلەن ئېڭىلسنىڭ كوممۇنىستىك دۇنياقارىشى 1842—1844-يىللىرى ئارىلىغىدا مۇشۇ ئىككى جەھەتتىكى ئىنقىلاۋىي

---

① ماركس-ئېڭىلس. «كوممۇنىستىك پارتىيە خىتاپنامىسى»، 1971-يىل ئۇيغۇرچە نەشرى، 106-بەت.

② ماۋ زېدۇڭ. «ئادەمنىڭ توغرا ئىدىيىسى قەيەردىن كېلىدۇ؟». «ماۋ جۇشىنىڭ بەش پارچە پەلسەپە ئەسىرى»، ئۇيغۇرچە نەشرى، 458—459-بەتلەر.

③ ماۋ زېدۇڭ. «ئەمەلىيەت توغرىسىدا». «ماۋ زېدۇڭ تاللانما ئەسەرلىرى»، 1971-يىل نەشرى، 1-توم، 517-بەت.

ئەسلىيەت ئاساسدا ۋۇجۇتقا كەلدى.

1841 ـ يىلى ماركس داشۇبنى تۇغەتكەنىدىن كېيىن، ئۇزىنىڭ ئىجتىمائى سىياسى پائالىيىتىنى باشلىدى. دەسلەپتە، ئۇ «رېيىن» گېزىتىگە ماقالا يازدى، كېيىن بۇ گېزىتنىڭ تەھرىرلىگىنى قىلدى. ئۇ چاغدا ماركس ئىنقلاۋىي دېموكراتىزىمچى ئىدى. ماركسنىڭ مەسئۇل تەھرىرلىگىدە چىقىدىغان «رېيىن» گېزىتى دېموكراتلارنىڭ گېرمانىيىنىڭ فېودال پادىشالىق تۈزۈمىنى سوقىدىغان ئورگان گېزىتىگە ئايلاندى. گېزىت چىقىرىش ئىشى ماركسنى جەمئىيەتكە چوڭقۇر چوكۇش، خەلقنىڭ تۇرمۇشى ۋە كۆرىشى بىلەن بۇاستە ئۇچرىشىش ئىمكانىيىتىگە ئىگە قىلدى. شۇ ۋاقىتتا پرۇسسىيەدە، كاپىتالىزمنىڭ تەرەققى قىلىشى ئارقىسىدا، چوڭ پومىشكلار دولەت ھاكىمىيىتىدىن پايدىلىنىپ دېخانلارنىڭ يەرلىرىنى غالجىرلىق بىلەن تارتىۋېلىپ، دېخانلارنى ياشىيالمايدىغان ھالغا كەلتۈرۈپ قويغان ئىدى. بۇ ھال ماركسنىڭ غەزەپ ـ نەپرىتىنى قوزغىدى. ئۇ پومىشىكلارنىڭ دېخانلارغا بولغان دەھشەتلىك زۇلمىنى قاتتىق سوكۇپ، دېخانلارنىڭ مەنپەئەتىنى قوغدىدى. بۇ كۆرەش ئارقىلىق ماركس داشۇبدە ئۇغەنگەن گېگېلنىڭ ئىدىيالىستىك پەلسەپىسىنىڭ تۈپ خاتالىغىنى بايقىۋالدى. گېگېلنىڭ پەلسەپىسى دولەت بىلەن قانۇننى سىنىپىتىن خالى "ئەقلىيلىق"نىڭ ئىپادىلىنىشى دەپ قارايتتى. لېكىن، رېئال سىنىپىي كۆرەش ئەكسىيەتچىل ھوكۇمران سىنىپلارنىڭ دولىتىنىڭ ئۇلارنىڭ ھوكۇمرانلىغىنى قوغدايدىغان قورالى ئىكەنلىگىنى، قانۇننىڭمۇ ئۇلارنىڭ ئۇز مەنپەئەتىنى قوغداش ئۇچۇن ئىشلىتىلىدىغانلىغىنى ئىسپاتلاپ بەردى. بۇ ھال ماركسنىڭ گېگېلنىڭ پەلسەپىسىنى تەنقىت قىلىشىغا تۈرتكە بولدى، بۇنىڭ بىلەن

ياشلىق دەۋرىدىكى ماركس

ئۇ نوقۇل ھالدا سىياسىنى تەتقىق قىلىشتىن ئىقتىسادىي مۇناسىۋەتنى تەتقىق قىلىشقا، سوتسىيالىزىمنى تەتقىق قىلىشقا ئوتتى.

پرۇسسىيە ھوكۇمىتى «رەيىن» گېزىتىنى پەچەتلەشنى قارار قىلدى، بۇرژۇئا خوجايىنلار ھوكۇمەتنىڭ گېزىتنى پېچەتلەشنى ئەمەلدىن قالدۇرۇشنى قولغا كەلتۈرۈش ئۈچۈن، گېزىتنىڭ ھوكۇمەتكە قارشى روھىن مەيدانىدىن ۋازكېچىشكە ئۇرۇندى. ماركس بۇنداق تەسلىمچىلىك تەشەببۇسقا قەتئى قارشى تۇردى. 1843 -

يىلنىڭ بېشىدا، ماركس گېزىتنىڭ تەھرىر بولۇمىدىن چىقىپ كېتىدىغانلىغىنى جاكالىدى، ئۇنىڭدىن كېيىن پروۇسسىيە هوكۇمىتىنىڭ زىيانكەشلىگىگە ئۇچراپ، 1843 ـ يىلى كۆزدە فرانسىيەدىكى پارىژغا كوچۇپ كەتتى.

پارىژدا، ماركس فرانسىيەدىكى سىنسىپي كۆرەش تارىخىنى چوڭقۇر تەتقىق قىلىدى، شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا ئۇ ئىشچىلار ئاممىسى ئىچىگە چوڭقۇر چوكتى. بۇ مەزگىلدە، ماركس «رگېگېلنىڭ قانۇن پەلسەپىسىگە تەنقىت»كە مۇقەددىمە»نى يازدى. بۇ چاغدا ماركس كومۇنىزمچى بولۇپ يېتىلىشكە باشلىغان ئىدى. ماركس فرانسىيە تارىخىنى تەتقىق قىلىش ئارقىلىق، بۇرژۇئا ئىنقىلاۋى يەنىلا خۇسۇسى مۇلۇكچىلىك تۈزۈمىنى ساقلاپ قالىدىغان بولغاچقا ئىنسانىيەتنىڭ ئازاتلىغىنى ۋۇجۇتقا كەلتۈرمەيدىغانلىغى، پەقەت شەكىلنىلا ئۆزگەرتىدىغانلىغىنى؛ سوتسىيالىستىك ئىنقىلاپ ئېلىپ بېرىپ، خۇسۇسى مۇلۇكچىلىك تۈزۈمىنى يوقاتقاندىلا، ئىنسانىيەتنى ئازاتلىققا ئېرىشتۈرگىلى بولىدىغانلىغىنى چۈشەندى. سوتسىيالىستىك ئىنقىلاپنى زادى كىم ئەمەلگە ئاشۇرىدۇ؟ قانداق قىلىپ ئەمەلگە ئاشۇرىدۇ؟ ماركس «رگېگېلنىڭ قانۇن پەلسەپىسىگە تەنقىت»كە مۇقەددىمە»ده بۇ مەسىلىگە جاۋاپ بەردى. بۇ ماقالىدا ماركس پارىژدا تۇرغان چاغلاردا فرانسىيە پۇرولېتارىياتىنىڭ ئۆنكىدا قالدۇرغان تەسىرى كوزگە كورۈنەرلىك ھالدا ئېپادىلەندى. ئۇ ھازىر مەۋجۇت بولۇپ تۇرغان هەممە نەرسىنى شەپقەتسىز تۇردە تەنقىت قىلىشنى، بولۇپمۇ قورال تەنقىدىنى تەشەببۇس قىلدى. ئۇ ئاممىغا ۋە پۇرولېتارىياتقا پۇرولېتارىياتنى ئىنسانلار ئازاتلىغىنى ئىشقا ئاشۇرغۇچى كۈچ دەپ قاراشنى مۇراجەت قىلدى. ماركس يەنە ئىلغار نەزىرىيە-

نىڭ پۇرولېتارىياتنىڭ ئازاتلىق ئىشلىرىدا مۇھىم ئىكەنلىگىنى شەرھىلەپ كېلىپ، مۇنداق بىر جۇملە مەشھۇر سوزىنى يازدى: "تەنقىت قورالى، ئەلۋەتتە، قورال تەنقىدىنىڭ ئورنىنى باسالمايدۇ، ماددى كۇچنى پەقەت ماددى كۇچ بىلەنلا يىمىرىپ تاشلىغىلى بولىدۇ؛ لېكىن نەزىرىيىمۇ ئاممىنى ئىگەللىگەن ھامان ماددى كۇچكە ئايلىنىدۇ."① ئۇ پەيلاسوپلارنى پۇرولېتارىيات بىلەن بىرلىشىشكە، پۇرولېتارىيات ئۇچۇن خىزمەت قىلىشقا چاقىرىپ، مۇنداق دەپ يازدى: "پەلسەپە پۇرولېتارىياتنى ئوزىگە **ماددى** قورال قىلغىنىغا ئوخشاش، پۇرولېتارىياتمۇ پەلسەپىنى ئوزىگە **مەنىۋى** قورال قىلىدۇ."② شۇنىڭدىن ئېتىۋارەن، ماركس ئوزى ئوتتۇرىغا قويغان بۇ ۋەزىپىنى سادىقلىق بىلەن ئىجرا قىلىپ، ئوزىنىڭ پۇتۇن كۇچ-قۇدرىتى ۋە ئەقىل-پاراستىنى پۇرولېتارىياتنىڭ ئىنقىلاۋىي ئىشلىرى ئۇچۇن خىزمەت قىلىشقا تەقدىم قىلدى.

ئېنگېلس داشۇېدە مۇنتىزىم ھالدا ئوقۇمىغان ئىدى، ھەتتا ئوتتۇرا مەكتەپنى پۇتتۇرمەيلا دادىسىنىڭ تاپشۇرۇغى بىلەن برېمېندىكى بىر سودا سارىيىدا ئىشلىدى. لېكىن، ئېنگېلس ئىشتىن سىرتقى ۋاقتىدىن پايدىلىنىپ ئوزلۇگىدىن ئۇگىنىپ، مەكتەپ تەربىيىسىنىڭ كەم قالغان يەرلىرىنى تولۇقلىدى. ئېنگېلس ئەمگەكچى خەلقنىڭ تۇرمۇش ئەھۋالىنى تەكشۇرۇشكە ئىنتايىن ئەھمىيەت

---

① ماركس. «‹گېگېلنىڭ قانۇن پەلسەپىسىگە تەنقىت›كە مۇقەددىمە». «ماركس-ئېنگېلس تاللانما ئەسەرلىرى»، 1979-يىل ئۇيغۇرچە نەشرى، 1-توم، 14-بەت.

② يۇقۇرىدىكى كىتاپ، 25-بەت.

ياشلىق دەۋرىدىكى ئېنگېلس

بەردى. چىرىك فېوداللىق مۇستەبىتلىك تۈزۈمگە ۋە مۇدھىش كاپىتالىستىك زۇلۇمىغا قارشى كۈرەش داۋامىدا ئېنگېلس بىر ئىنقىلاۋىي دېموكراتىزىمچىغا ئايلاندى.

1842 ـ يىلى، ئېنگېلس ئەنگلىيىنىڭ سانائەت مەركىزى بولغان مانچېستېرغا كېلىپ، دادىسىنىڭ باشقىلار بىلەن شېرىكلىشىپ ئاچقان سودا سارىيىدا ئىشلىدى. ئۇ بۇرژۇئازلارغا خاس بارلىق ئىجتىمائى ئالاقىلارنى تاشلاپ، دائىم ئىشچىلار مەھەللىسىگە بېرىپ ئىشچىلار

ئاممىسى بىلەن بىللە ياشاپ، چوڭقۇر تەكشۈرۈش ئېلىپ باردى. ئېنگېلس ئەنگلىيەگە بارغان ۋاقىت دەل ئاساسىي نىزامچىلارنىڭ 1842 ـ يىل ئاۋغۇست ئىش تاشلىشى مەغلۇپ بولغان ۋاقىت ئىدى. ئېنگېلس مۇشۇ مەغلۇبىيەتتىن بىر تۈپ قائىدىنى چىقاردى: "تېچ ئۇسۇل بىلەن ئىنقىلاپ قىلىش مۇمكىن ئەمەس، پەقەت ھازىر مەۋجۇت بولۇپ تۇرغان غەيرى نورمال مۇناسىۋەتنى زورلۇق كۈچ ئارقىلىق يوقىتىپ، دولەتمەن ئاقسۆڭەكلەر ۋە سانائەت ئاقسوڭەكلىرىنى تۈپتىن ئاغدۇرۇپ تاشلىغاندىلا، ئاندىن پۈرولېتارلارنىڭ ماددى ئەھۋالىنى ياخشىلغىلى بولىدۇ."①

ئەنگلىيەدە، ئېنگېلس كاپىتالىزم جەمئىيىتىدىكى تۈرلۈك زىددىيەتلەرنى، يېڭىدىن گۇللىنىۋاتقان سانائەت پۈرولېتارىياتنىڭ كۆچىنى يەنمۇ ئىلگىرىلىگەن ھالدا تونۇپ يەتتى. ئۇ پۈرولېتارىياتنىڭ ئازاتلىغىنى كوزلەشتەك يىراق كەلگۈسى ئىنقىلاۋنى نىشانىنى قىلىپگە پۈكۈپ، ئەنگلىيىنىڭ كىلاسسىك سىياسى ئىقتىساتقا دائىر ئەسەرلىرىنى ۋە تۈرلۈك خىيالىي سوتسىيالىزىمنىڭ ۋەكىللىرىنىڭ ئەسەرلىرىنى تەنقىدىي ھالدا تەتقىق قىلدى. 1844 ـ يىلى، ئېنگېلس «سىياسى ئىقتىسات تەنقىدىگە دائىر تېزىس»نى ئېلان قىلدى، بۇ ماقالىدا ئۇ "ھازىرقى زامان ئىقتىسادىي تۈزۈمىدىكى تۈپ ھادىسىلەرنى سوتسىيالىزم نۇقتىسىنەزىرى بويىچە كۆزىتىپ، بۇ ھادىسىلەرنى خۇسۇسى مۇلۇكچىلىك ھوكۇمرانلىغىنىڭ مۇقەررەر نەتىجىسى دەپ ھىساپلىغان ئىدى."②

---

① ئېنگېلس. «مەملىكەت ئىچىدىكى كىرىزىس». «ماركس ـ ئېنگېلس ئەسەرلىرى»، خەنزۇچە نەشرى، 1 ـ توم، 550 ـــ 551 ـ بەتلەر.

② لېنىن. «ماركس ۋە ئېنگېلس ھەققىدە»، ئۇيغۇرچە نەشرى، 83 ـــ 84 ـ بەتلەر.

شۇنىڭ بىلەن بۇرژۇئا سىياسى ئىقتىسادىنى تەنقىت قىلىشقا ئاساس سالىدى، ئېزىلگۈچى ۋە ئېكسپلاتاتسىيە قىلىنغۇچى ئاممىنىڭ مەيدانىنى ئاساس قىلىپ، كاپىتالىزم جەمئىيىتىنىڭ ئاساسىنى تەنقىت قىلىشقا ئاساس سالدى. بۇ ماقالا ئېنگېلسنىڭ كوممۇنىزمچىغا ئايلانغانلىغىنى كۆرسىتىپ بېرىدۇ.

ماركس بىلەن ئېنگېلس ئىنقىلاۋىي ئەمەلىيەت ئاساسىدا، ھەر قايسىسى ئۆزىنىڭ ئىنقىلاۋىي يولى ئارقىلىق ئۆزىنىڭ كوممۇنىستىك دۇنياقارىشىنى تىكلىدى. 1844 ـ يىل 8 ـ ئايدا، ئېنگېلس ئەنگلىيەدىن گېرمانىيەگە قايتقىچە پارىژدا 10 كۈن تۇرۇپ، ماركس بىلەن كۆرۈشتى، شۇنىڭدىن ئېتىۋارەن ئۇلارنىڭ ئۇلۇغ دوستلۇغى باشلاندى، ئۇلارنىڭ بىرلىكتە ئىلمىي سوتسىيالىزم نەزىرىيىسىنى بەرپا قىلىش، پۈرولېتارىياتنىڭ ئازاتلىق ئىشى ئۈچۈن ئىنقىلاۋىي كۆرەش ئېلىپ بېرىشتەك ئۇلۇغ ئىشلىرى باشلاندى.

ئىلمىي سوتسىيالىزم نەزىرىيىسى پىرىنسىپلىرىنىڭ بەرپا قىلىنىشى ماركسىزم ـ خەلقارا ئىشچىلار ھەرىكىتىنىڭ تەجرىبىلىرىنىڭ يەكۈنى، شۇنداقلا ئىنسانلارنىڭ تەرەققىيەتىنىڭ ئومۇمىي قانۇنىيىتىنىڭ مۇنەۋۋەر نەتىجىلىرىگە تەنقىدىي ۋارىسلىق قىلىش ھەمدە ئۇنى ئىنقىلاۋىي ئاساستا ئۆزگەرتىش ۋە راۋاجلاندۇرۇشنىڭ نەتىجىسى. لېنىن مۇنداق دەپ تەكىتلەپ كورسەتكەن ئىدى: ماركسىزم "ھەر گىزمۇ دۇنيا مەدەنىيىتىنىڭ تەرەققىيات يولىدىن **چەتلىگەن** ھالدا پەيدا بولغان، بىر ئىزدا توختاپ قالغان، قېتىپ قالغان تەلىمات ئەمەس"، "ماركس تەلىماتى ـ ئىنسانىيەتنىڭ 19 ـ ئەسىردە يارىتقان ئىسل مۇۋەپپەقىيەتلىرىنىڭ يەنى گېرمانىيە پەلسەپىسى، ئەنگلىيە سىياسى ئىقتىسادى ۋە فرانسىيە سوتسىيالىزمىنىڭ مۇقەررەر

ۋارىسى.»① مانا بۇ ماركسزىمنىڭ ئۇچ مەنبەسى.

ماركس بىلەن ئېنگېلس گېرمانىيە كىلاسسىك پەلسەپىسىدىن گېگېلنىڭ دىيالېكتىكىسىنىڭ مۇۋاپىق قىسمىنى ۋە فېيېيەرباخنىڭ ماتېرىيالىزمىنىڭ مۇۋاپىق قىسمىنى قوبۇل قىلدى؛ ئەنگلىيىنىڭ كىلاسسىك سىياسى ئىقتىسادىدىن ئادام سمىتنىڭ ۋە داۋىد رىكاردونىڭ ئەمگەكنىڭ قىممەت نەزىرىيىسى ئىدىيىسىنى قوبۇل قىلدى؛ فرانسىيە خىيالىي سوتسىيالىزىمچىلىرىنىڭ نۇقتىسىنەزىرى ئىچىدە ئۇلارنىڭ كېلىچەكتىكى ئىجتىمائىي تۈزۈمىنىڭ 'بەزى ئاساسىي ئالاھىدىلىكلىرى توغرىسىدىكى پەرەزلىرى ۋە كاپىتالىزىم ئۈستىدىن قىلغان قەھرىمانلارچە تەنقىدىدىن پايدىلاندى. لېكىن، ماركس بىلەن ئېنگېلس ئۇلارنىڭ ئىدىيىۋى نەتىجىلىرىدىن ئاددىلا پايدىلانمىدى، بەلكى ئۇنىڭغا تۆپ جەھەتتىن ئىنقىلاۋىي ئۇزگەرتىش كىرگۈزۈپ، يېپ-يېڭى ماركسزىم پەلسەپىسى، سىياسى ئىقتىسادى ۋە ئىلمىي سوتسىيالىزىم نەزىرىيىسىنى بەرپا قىلدى. مانا بۇ ماركسزىمنىڭ ئۇچ مەنبەسى ۋە ئۇچ تەركىۋىي قىسمى.

ماركس بىلەن ئېنگېلسنىڭ پەلسەپىدىكى ئەڭ ئۇلۇغ توھپىسى ئۇلارنىڭ دىيالېكتىك ماتېرىيالىزىمنى بەرپا قىلىپ ھەمدە ئۇنى تەبىەت دۇنياسىنى بىلىشتىن ئىنسانلار جەمئىيىتىنى بىلىشكە ئومۇملاشتۇرۇپ، تارىخىي ماتېرىيالىزىمنى بەرپا قىلغانلىغى، شۇنىڭ بىلەن ئىنسانلارنىڭ بىلىش تارىخىدا مسلسىز چوڭ ئىنقىلابنى كەلتۈرۈپ چىقارغانلىغى بولۇپ ھىساپلىنىدۇ. ئۇلارنىڭ سىياسى ئىقتىساتتىكى ئەڭ ئۇلۇغ توھپىسى كاپىتال بىلەن ئەمگەكنىڭ مۇناسىۋىتىنى ئۆزۈل-

① لېنىن. «ماركس ۋە ئېنگېلس ھەققىدە»، ئۇيغۇرچە نەشرى، 97-بەت.

كىسىل ئېچىپ بەرگەنلىگى، قوشۇمچە قىممەت تەلىماتىنى ئوتتۇرىغا قويغانلىغى بولۇپ ھىساپلىنىدۇ. مۇشۇ ئىكىكى ئۇلۇغ كەشپىيات ئارقىسىدا، ماركس بىلەن ئېنگېلىس سوتسىيالىزىمنى خيالدىن پەنگە ئايلاندۇردى.

ماۋجۇشى مۇنداق دەپ كورسىتىدۇ: ماركسىزىم "بۇرژۇئازىيە، ئۇششاق بۇرژۇئازىيە ئىدىيىلىرى بىلەن كۇرەش قىلىش داۋامىدا راۋاجلىنىدۇ"①. ماركس بىلەن ئېنگېلىسنىڭ ئىلمىي سوتسىيالىزىم نەزەريىسىنى بىرلىكتە يارىتىش جەريانى تۇرلۇك بۇرژۇئازىيە ۋە ئۇششاق بۇرژۇئازىيە ئىدىيىسى بىلەن كۇرەش قىلىش جەريانى بولدى، چۈنكى بۇ بۇرژۇئازىيە ۋە ئۇششاق بۇرژۇئازىيە ئىدىيىلىرى پۈتۈن كۇچى بىلەن پۇرولېتارىياتنى بىخۇتا لاشتۇرۇپ، ئىشچىلار سىنىپىنىڭ ئېڭىنىڭ ئوسۇشىگە توسقۇنلۇق قىلغان ئىدى.

ماركس بىلەن ئېنگېلىس بىرلىكتە يازغان تۇنجى ئەسەر ــ «مۇقەددەس ئائىلە» 1845 ــ يىلى نەشر قىلىندى. ماركس بىلەن ئېنگېلىس جەڭگىۋار ماتېريالىزىمچى قىيافىتىنى ئوتتۇرىغا چىقىپ، ياش گېگېلچىلارنىڭ سۇبېكتىپ ئىدىيالىزىمىنى تەنقىت قىلدى. تارىخنى قەھرىمانلار يارىتقانمۇ ياكى قۇللار يارىتقانمۇ؟ ــ مانا بۇ كۇرەشنىڭ تۇگۇنى بولدى. ماركس بىلەن ئېنگېلىس ياش گېگېلچىلارنىڭ ئۇزلىرىنى تېگى ــ تەكتىگە يەتكىلى بولمايدىغان "پەلسەپە يولباشچىلىرى" قىلىپ كورسىتىپ، ئاممىغا "قاغا ــ قۇزغۇنلار توپى" دەپ

---

① «جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسىنىڭ مەملىكەتلىك تەشۋىقات خىزمىتى يىغىنىدا سوزلەنگەن نۇتۇق». «ماۋ زېدۇڭ تاللانما ئەسەرلىرى»، 5 ــ توم، 766 ــ بەت.

ئاھانەت قىلغانلىغىنى، ئۇزلىرىگە ئوخشاش "تەربىيە كورگەن" كىشىلەرلا تارىخ يارىتالايدۇ دەيدىغان، تارىخنى قەھرىمانلار ياراتقان دېگەن ئەكسىيەتچىل نۇقتىنەزەرنى رەھىمسىز تەنقىت قىلدى. ماركس بىلەن ئېنگېلس مۇنداق دەپ كورسەتتى: تارىخنىڭ ھەقىقى ياراتقۇچىسى قەھرىمانلار ئەمەس، بەلكى خەلق ئاممىسى. "تارىخىي پائالىيەت ئاممىنىڭ ئىشى"①. تارىخ ئالغا قاراپ ئىلگىرىلىگەنسېرى، كەڭ خەلق ئاممىسى تارىخ تەرەققىياتىنى ئاڭلىق ھالدا ئىلگىرى سۈرگۈچى كۈچ بولىدۇ. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، ماركس بىلەن ئېنگېلس پۈرولېتارىياتنىڭ دۇنيا تارىخىدىكى ۋەزىپىسى توغرىسىدىكى نۇقتىنەزەرنى تۇنجى قېتىم بايان قىلىپ كېلىپ، پۈرولېتارىيات "ئېغىر لېكىن ئادەمنى پولاتتەك قىلىپ چىنىقتۇرۇپ چىقىدىغان **ئەمگەك** تەربىيىسىنى بىكاردىن-بىكار ئالمايدۇ"؛ پۈرولېتارىيات ئۇزىنىڭ كاپىتالىزىم تۈزۈمى شارائىتىدا تۇرغان ئورنى سەۋەبىدىن، ئۇزىنى "ئوزى ئازات قىلالايدۇ، بەلكى ئازات قىلىشى كېرەك"② دەپ كورسەتتى.

ماركس «مۇقەددەس ئائىلە»نى نەشرگە تەييارلاۋاتقان چاغدا، ئېنگېلس بارمېنغا قايتىپ، «ئەنگلىيە ئىشچىلار سىنىپىنىڭ ئەھۋالى» (1845) دېگەن ئەسىرىنى يازدى. بۇ كاپىتالىزىم ۋە بۇرژۇئازىيە ئۈستىدىن تولۇق ئاساسلار بىلەن قىلىنغان شكايەتنامە ئىدى. بۇنىڭدا ئېنگېلس ئەنگلىيە ئىشچىلىرىنىڭ چىداپ تۇرغۇسىز بولغان

---

① ماركس-ئېنگېلس. «مۇقەددەس ئائىلە». «ماركس-ئېنگېلس ئەسەرلىرى»، خەنزۇچە نەشرى، 2-توم، 104-بەت.

② يۇقۇرىدىكى كىتاپ، 45-بەت.

تۇرمۇش ئەھۋالىنى بايان قىلىپ بەردى؛ شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، دەل پۇرولېتارىياتنىڭ مۇشۇنداق ئورۇندا تۇرغانلىغى ئۇنىڭ كاپىتالىزىم تۈزۈمىنى ئاغدۇرۇپ تاشلاش يولىدىكى كۈرىشىنى ئىلگىرى سۈرىدۇ، دەپ كورسەتتى. ئېنگېلس، پۇرولېتارىياتنىڭ سىنىپىي كۈرىشى تارىخ تەرەققىياتىنىڭ قۇدرەتلىك ھەرىكەتلەندۈرگۈچ كۈچى دەپ قارىدى، شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، ئاساسىي نىزام ھەرىكىتىنىڭ تەجرىبە-ساۋاقلىرىنى يەكۈنلەپ، ئىشچىلار ھەرىكىتى سوتسىيالىزىم بىلەن بىرلەشتۈرۈلۈشى كېرەك، دىگەن ئىنتايىن مۇھىم پىرىنسىپنى ئوتتۇرىغا قويىدى.

1845-يىل 1-ئايدا، ماركس فرانسىيە ھوكۇمىتىنىڭ زىيانكەشلىگىگە ئۇچراپ، بېلگىيىنىڭ پايتەختى بىرىيۇسسېلغا كوچۇپ كەتتى. ماركس ئۇ يەردە «فېيىيېرباخ توغرىسىدا تېزىس»نى يېزىپ چىقتى. ئۇ فېيىيېرباخنىڭ ئىنقىلاۋىي ئەمىلىيەتكە سەل قارايدىغان بۇۋاستە كۆزەتكۈچى ماتىرىيالىزمىنى تەنقىت قىلىپ، ئىنقىلاۋىي ئەمىلىيەتنىڭ دۇنيانى بىلىش ۋە دۇنيانى ئۆزگەرتىش داۋامىدىكى ھەل قىلغۇچ رولىنى تەكىتلىدى. ماركس مۇنداق دەپ كورسەتتى: "پەيلاسوپلار دۇنيانى تۇرلۈك ئۇسۇللار ئارقىلىق **چۈشەندۈرۈش** بىلەنلا چەكلىنىدۇ، لېكىن گەپ دۇنيانى **ئۆزگەرتىشتە**."① ماركس يەنە فېيىيېرباخنىڭ كىشىلەرنى ئابستراكت ۋە تارىخىي بولمىغان ھالدا كۆزەتكەنلىگىنى تەنقىت قىلىپ، ئادەمنىڭ ماھىيىتى ئەمىلىيەتتە "بارلىق ئىجتىمائى مۇناسىۋەتلەرنىڭ يىغىندىسى"② دەپ كورسەتتى:

① ماركس. «فېيىيېرباخ توغرىسىدا تېزىس». «ماركس-ئېنگېلس تاللانما ئەسەرلىرى»، 1979-يىل ئۇيغۇرچە نەشرى، 1-توم، 31-بەت.

② يۇقۇرىدىكى كىتاپ، 29—30-بەتلەر.

شۇنداق قىلىپ، ماركس ماتېرىيالىزىمنى ئىنسانلار جەمئىيىتىنى چۈشىنىشكە تەتبىق قىلدى.

1845 ــ 1846 ـ يىلى، ماركس بىلەن ئېڭگېلس بىرلىشىپ ئىككىنچى ئەسىرى ــ «نېمىس ئىدىئولوگىيىسى»نى يازدى. ماركس بىلەن ئېڭگېلسنىڭ دىيالېكتىك ماتېرىيالىزىم بىلەن تارىخىي ماتېرىيالىزمنى بەرپا قىلىپ، ئىنسانىيەتنىڭ بىلىش تارىخىدا ئۇلۇغ ئىنقىلاۋىي ئۆزگىرىشنى ئورۇنلىغانلىغى بۇ ئەسەردە روشەن ئىپادىلەنىدى. بۇ ئەسەردە گېرمانىيەدىكى بارلىق بۇرژۇئازىيە ۋە ئۇششاق بۇرژۇئازىيىنىڭ پەلسەپە ئېقىملىرى تەنقىت قىلىنىدى، تارىخىي ماتېرىيالىزىمنىڭ تۈپ پىرىنسىپلىرى تۇنجى قېتىم تەپسىلى بايان قىلىپ بېرىلدى. ئۇنىڭدا ھەرقايسى جەمئىيەتنىڭ ئىگىلىك شەكلىنىڭ تەرەققىيات ئەھۋالى چۈشەندۈرۈپ بېرىلدى، تارىخ تەرەققىياتىنىڭ ئوبېكتىپ قانۇنىيىتى ئېچىپ بېرىلدى ھەمدە بۇ قانۇنىيەتنىي ئاساس قىلىپ تۇرۇپ، كاپىتالىزم جەمئىيىتىنىڭ مۇقەررەر ھالاك بولىدىغانلىغى دەلىللەپ بېرىلدى. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، ماركس بىلەن ئېڭگېلس پۈرولېتارىيات ئىنقىلاۋىنىڭ مۇقەررەرلىگىنى چوڭقۇر شەرھىلەپ بەردى: "دېمەك، ئىنقىلاپ **ھوكۇمران** سىنىپلارنى ئاغدۇرۇشتا باشقا ھېچقانداق چارە بولمىغانلىغى ئۈچۈنلا زورۇر بولۇپ قالماستىن، بەلكى ھوكۇمران سىنىپنى **ئاغدۇرىدىغان** سىنىپنىڭ ئۇز ۋۇجۇدىدىكى بارلىق كونا ئىپلاس نەرسىلەرنى پەقەت ئىنقلاپ جەريانىدىلا چورۇپ تاشلىيالايدىغانلىغى ۋە جەمئىيەتنىڭ يېڭى ئاساسىغا ئايلىنالايدىغانلىغى ئۈچۈنمۇ زورۇر."① ماركس بىلەن

① ماركس ـ ئېڭگېلس. «نېمىس ئىدىئولوگىيىسى». «ماركس ـ ئېڭگېلس تالانلىما ئەسەرلىرى»، 1979 ـ يىل ئۇيغۇرچە نەشرى، 1 ـ توم، 132 ــ 133 ـ بەتلەر.

ئېنگېلس يەنە پۈرولېتارىياتنىڭ ھاكىمىيەتنى تارتىۋېلىش ۋەزىپىسىنى ئوتتۇرىغا قويۇپ، پۈرولېتارىيات كاپىتالىزىم جەمئىيىتىنى يوقىتىش ئۈچۈن، ھوكۇمرانلىق ھوقۇقىنى قولغا ئالماقچى بولغان ھەر بىر سىنىپقا ئوخشاش، "ئالدى بىلەن ھاكىمىيەتنى تارتىۋېلىشى شەرت"① دەپ قارىدى.

3 - بۆلۈم ماركس بىلەن ئېنگېلسنىڭ پۈرولېتارىيات پارتىيىسىنى قۇرۇش يولىدا ئېلىپ بارغان كۈرىشى، «كومموۇنىستىك پارتىيە خىتاپنامىسى»

بىرىۋىسىل كوممۇنىزمچىلار ئالاقىلىشىش كومىتېتى ماركس بىلەن ئېنگېلس 1847 - يىلىدىن تارتىپلا، پۈرولېتارىياتنى غەلىبىگە ئېرىشتۇرۇش ئۈچۈن، "باشقا پارتىيىلەرگە ئوخشمايدىغان ھەمدە ئۆلار بىلەن قارىمۇ - قارشى بولغان ئالاھىدە پارتىيە، ئاڭلىق سىنىپىي پارتىيە ئۈيۇشتۇرۇش" لازىم②، دەپ ھىسابلىدى.

ماركس بىلەن ئېنگېلس پەقەت ھەر خىل خىيالىي سوتسىيالىزىم ۋە يالغان سوتسىيالىزىم ئېقىملىرى ئۈستىدە تەنقىتىنى قانات يايدۇ-

① ماركس - ئېنگېلس. «نېمىس ئىدىئولوگىيىسى». «ماركس - ئېنگېلس تاللانما ئەسەرلىرى»، 1979 - يىل ئۈيغۇرچە نەشرى، 1 - توم، 65 - بەت.

② ئېنگېلس. «گ. تېلىرغا يېزىلغان خەت (1889 - يىل 12 - ئاينىڭ 18 - كۈنى)». «ماركس - ئېنگېلس ئەسەرلىرى»، خەنزۇچە نەشرى، 37 - توم، 321 - بەت.

رۇپ، ئىلمىي سوتسىيالىزم نەزىرىيىسىنى ئىشچىلار ھەركىتى بىلەن بىرلەشتۈرگەندىلا، ئاندىن پۈرولېتارىياتنىڭ ئىنقىلاۋىي كۈرەشلىرىنى ئاڭلىقلىق، تەشكىلچانلىق ۋە غەلىبىلىك يولغا باشلىغىلى بولىدۇ، دەپ قارىدى. ماركس بىلەن ئېنگېلسنىڭ ئۇلۇغ توھپىسى شۇ يەردىكى، ئۇلار يالغۇز ئىلمىي سوتسىيالىزم نەزىرىيىسىنى يارىتىش بىلەنلا قالماستىن، بەلكى ھەر خىل خىيالىي سوتسىيالىزم ۋە يالغان سوتسىيالىزم ئېقىملىرىنى تەنقىت قىلىش ئارقىلىق، بارلىق ھەقىقىي ئىنقىلاۋىي كوممۇنىزىمچىلارنى بىرلىككە كەلگەن ئىلمىي سوتسىيالىزم پۈروگراممىسىنىڭ ئەتراپىغا ئۇيۇشتۇرۇپ، كوممۇنىزىملىق پارتىيە قۇرۇپ، خەلقارا كوممۇنىزىم ھەركىتىنىڭ تارىخىدا ئۇلۇغ سەھىپە ئاچتى.

1846 ـ يىلىنىڭ بېشىدا، ماركس بىلەن ئېنگېلس بېلگىيىنىڭ بىرىۋسسېل شەھىرىدە كوممۇنىزىمچىلار ئالاقىلىشىش كومىتېتىنى قۇردى. بۇ شۇ چاغلاردا ھەر خىل خىيالىي سوتسىيالىزم ۋە يالغان سوتسىيالىزم ئېقىملىرى ئۈستىدە ئىنقىلاۋىي تەنقىت ئېلىپ بېرىش ۋە ئىنقىلاۋىي كوممۇنىزىمچىلارنى ئېتتىپاقلاشتۇرۇش ئىشلىرىنى ئىلگىرى سۈرۈشتىكى ئەڭ ياخشى تەشكىلىي شەكىل ئىدى. چۈنكى ئۇ چاغلاردا، بىر مەملىكەتتە كوممۇنىستىك پارتىيىنى تەشكىللەشنىڭ شەرت ـ شارائىتى تېخى ھازىرلانمىغان ئىدى، پەقەت خەلقارالىق كوممۇنىستىك پارتىيە قۇرۇشقىلا بولاتتى. ماركس بىلەن ئېنگېلسنىڭ ئويىچە بولغاندا، بۇ پارتىيە ھەرقايسى ئەللەردىكى ئىلغار كىشىلەرنىڭ ھەممىسىنى قوبۇل قىلىشى لازىم ئىدى. بىرىۋسسېل كوممۇنىزىمچىلار ئالاقىلىشىش كومىتېتى ماركس بىلەن ئېنگېلسنىڭ خەلقارالىق كوممۇنىستىك پارتىيە قۇرۇشتىكى بىر كونكرېت قەدىمى بولۇپ

قالدى. ماركس بىلەن ئېنگېلسنىڭ تىرىشچانلىق كورسىتىشى ئارقىسىدا، كوممۇنىزىمچىلار ئالاقىلىشىش كومىتېتى گېرمانىيە، فرانسىيە، بېلگىيە ۋە ئەنگلىيە قاتارلىق نۇرغۇن ئەللەردىكى كوممۇنىزىمچىلار ۋە ئىشچىلار تەشكىلاتلىرى بىلەن دائىملىق ئالاقە ئورناتتى، بىر تۇركۈم ئىلغار ئىشچىلارنى كوممۇنىزىم ھەرىكىتىگە جەلپ قىلدى، بىرىۋىسسېل شەھىرىنى مەركەز قىلىپ، كەڭ دائىرىدىكى ئالاقىلىشىش تورىنى قۇرۇپ، ئوزئارا ئاخبارات ئالماشتۇرۇشۇپ تۇردى، ئىلمىي سوتسىيالىزىم نەزىرىيىسىنى تەشۋىق قىلدى، خاتا كوزقاراشلارنى تەنقىت قىلدى، بۇنىڭ بىلەن پارتىيە قۇرۇش ئۈچۈن ئىدىيىۋى ئاساس ئورناتتى ۋە كادىر يېتىشتۈردى.

ماركس بىلەن ئېنگېلس ھەرقايسى ئەل ئىشچىلار تەشكىلاتلىرى بىلەن ئالاقە ئورناتقان چاغدا، گېرمانىيىدىكى "ھەققانىيەتچىلەر ئىتتىپاقى"غا ئالاھىدە ئەھمىيەت بەردى. بۇ تەشكىلات چەتئەللەردە سەرگەردانلىق بىلەن جاھاندارچىلىق قىلىپ يۈرگەن گېرمانىيە قول سانائەتچىلىرى تەرىپىدىن 1836 ـ يىلى پارىژدا قۇرۇلغان ئىدى. 1839 ـ يىلى 5 ـ ئايدا، "ھەققانىيەتچىلەر ئىتتىپاقى"نىڭ ئەزالىرى پارىژدا بلانكىزىمچىلار قوزغىغان قوزغىلاڭغا قاتناشتى. قوزغىلاڭ مەغلۇپ بولغاندىن كېيىن، ئىتتىپاقنىڭ مەركىزى لوندونغا كوچۇرۇلدى، ئۇنىڭ تارماقلىرى بولسا چاپسانلا نۇرغۇن ئەللەرگە يېيىلىپ كەتتى ـ دە، ئۇنىڭ ئوزىمۇ كۇنسايىن خەلقارالىق خاراكتىر ئالدى. ئۇ چاغدا، "ھەققانىيەتچىلەر ئىتتىپاقى"غا قاتناشقانلار ئىچىدە گېرمانىيىلىكلەرلا بولۇپ قالماستىن، شۇڭا بىتسارىيىلىكلەر، سكاندىناۋىيىلىكلەر، گوللاندىيىلىكلەر، ۋېنگرلار، چېخلار، روسلار ۋە يۇگوسلاۋىيىلىكلەرمۇ بار ئىدى. بىراق، بۇ ئىشچىلار تېخى ئىنقلابىي ئىلمىي

نەزىريە بىلەن قوراللانمىغان ئىدى. "ھەققانىيەتچىلەر ئىتتىپاقى" قۇرۇلۇش خىتاپنامىسىدە ئۇزىنىڭ مەقسىدىنى "قانداق ئادەم بولۇشىدىن قەتئىي نەزەر، ھېچكىم ھېچكىمدىن ئۈستۈنمۇ ئەمەس، تۆۋەنمۇ ئەمەس، ئۇپ-ئوخشاش تۈرمۇش كەچۈرىدىغان" تەڭ تەقسىمات ئاساسىدىكى كوممۇنىزىمنى ئەمەلگە ئاشۇرۇشنى جاكالىدى. ئۇنىڭ شوئارى "ھەممە ئىنسان قېرىنداشتۇر" دېگەندىن ئىبارەت ئىدى. ئىتتىپاقنىڭ ئېچكى قىسمىدىكى ئىدىيە ئىنتايىن قالايمىقان ئىدى. دەسلەپتە ھوكۇمرانلىق ئورۇنىنى ئىگەللىگەنلەر ۋېيتلىكچىلار بولدى. 1844-يىلىدىن كېيىن، يەنە ئۈشتاق بۇرژۇئازىيىگە مەنسۇپ بولغان "ھەقىقى سوتسىيالىزىم" ئېقىپ كىردى، پرۇدونىنىڭ سىنىپىي مۇرەسسەچىلىك ئىدىيىسىمۇ گېرمانىيە مۇھاجىرلىرى ئارىسىدا ناھايىتى كەڭ تەسىرگە ئىگە ئىدى. شۆڭلاشقا، "ھەققانىيەتچىلەر ئىتتىپاقى"نى ئىلمىي سوتسىيالىزىم يولىغا يېتەكلەش ئۈچۈن بۇ ئېقىملارغا قارشى كۈرەش قىلىش لازىم ئىدى.

ۋېلىگېلم ۋېيتلىڭ (1808—1871)—گېرمانىيىلىك سەپپۇڭ. ئۇ 1842-يىلى «ئىناقلىق بىلەن ئەركىنلىكنىڭ كاپالىتى» دېگەن ئاساسلىق ئەسىرىنى ئېلان قىلىپ، خۇسۇسىي مۈلۈكچىلىكنى بىكار قىلىش، كوممۇنىزىمنى ئەمەلگە ئاشۇرۇشنى تەشەببۇس قىلدى. بىراق ۋېيتلىڭنىڭ كوممۇنىزىمى تەڭ تەقسىمات ئاساسىدىكى كوممۇنىزىمدىنلا ئىبارەت ئىدى، ئۇنىڭ كوممۇنىزىمنى ئەمەلگە ئاشۇرۇشتىكى تاكتىكىسى ئاز سانلىق كىشىلەرنىڭ يوشۇرۇن قوزغىلاڭ كوتىرىشىدىن ئىبارەت ئىدى، ئۇ ھەتتا ئۇزىنى قۇتقۇزغۇچ خۇدا دەپ جاكالىدى. ماركس ئۇنىڭغا ئىنتايىن سەۋرىچانلىق بىلەن يارەم بەردى، ئەگەر ئۇ مۇشۇنداق قىلمۇبرىدىغان بولسا، ئىشچىلار ھەركىتىنى ھالاكەت

یولغا کىرگۈزۈپ قويىدىغانلىغىنى كورسەتتى. 1846 ـ يىل 3 ـ ئايدا بىرىۈسسېل ئالاقىلىشىش كومىتېتىنىڭ بىر قېتىملىق يىغىندا، ماركس ئۇنى جىددى تەنقىت قىلدى. ۋېيتلىڭ ھەرقانداق تەنقىتكە قۇلاق سالمىدى. ئۇ ئۇزىنى گويا يانچۇغىدا بۇ ئالەمنى جەنىەتكە ئايلاندۇرۇۋېتىدىغان تەييار ھىكمەت بار بىر "ئەۋلىيا" قىلىپ كور-سەتتى ھەمدە باشقىلار مېنىڭ بۇ ھىكمىتىمنى ئوغرىلىماقچى بولىۋاتىدۇ دەپ قارىدى. ماركس بىلەن ئېنگېلس نائىلاج ئاشكارا بايانات ئېلان قىلىپ ئۇنىڭ بىلەن ئادا ـ جۇدا بولغانلىغىنى جاكالىدى ۋە ھەرقايسى جايلاردىكى ئالاقىلىشىش كومىتېتلىرىغا ۋېيتلىڭ ئېقىمدە-كىلەرگە قارشى كۈرەش قىلىشنىڭ زورۇرلۇقىنى كورسىتىپ بەردى. ماركس بىلەن ئېنگېلسنىڭ چاقىرىغى قىزغىن ئاۋازغا قوشۇشقا ئىگە بولدى. لوندون، پارىژ ۋە گېرمانىيەدىكى "ھەققانىيەتچىلەر ئىتتى-پاقى" رەھبەرلىرىنىڭ ھەممىسى ماركس بىلەن ئېنگېلسنى قوللايدە-غانلىغىنى بىلدۇردى. بۇ ئىلمىي سوتسىيالىزمنىڭ "ھەققانىيەتچىلەر ئىتتىپاقى" دا قولغا كەلتۈرگەن تۇنجى زور غەلىبىسى بولدى.

ئارقىدىنلا ماركس بىلەن ئېنگېلس "ھەقىقى سوتسىيالىزم"نى تەنقىت قىلىش كۈرىشىنى باشلۇەتتى. "ھەقىقى سوتسىيالىزم" گېرمانىيە بۇرژۇئا زىيالىلىرى تەرىپىدىن 1844 ـ يىلى قۇراشتۇرۇلدى، كېيىن 1845 ـ 1848 ـ يىللىرى گېرمانىيە بويىچە ئومۇملاشقان بىر خىل كېسەلگە ئايلىنىپ قالدى ھەمدە بۇ كېسەل چەتئەللەردىكى گېرمانىيە مۇھاجىرلىرىغىچە بېرىپ يەتتى. "ھەقىقى سوتسىيالىزم" ـ فېيېير-باخنىڭ ئىنسانپەرۋەرلىگى بىلەن پرۇدونىنىڭ خىيالىي پىلانلىرىنىڭ ئارىلاشمىسىدىن پەيدا بولغان بىر نەرسە ئىدى. ئۇ سوتسىيالىزم بايرىغىنى كوتىرىۋېلىپ، سىنىپىي تېچلىقىنى تەرغىپ قىلدى،

سىنىپتىن تاشقىرى مېھرىۋانلىق بىلەن ئىنسانپەرۋەرلىكنى ئېنقىلاۋىي سىنىپىي كۆرەشنىڭ ئورنىغا قويىدى، كاپىتالىزىم تۈزۈمىنى ئۆزگەرتىمگەن ئەھۋال ئاستىدا نامراتلىقنى يوقاتماقچى، ئۈششاق ئىشلەپچىقارغۇچىلارنىڭ ئورنىنى ساقلاپ قالماقچى بولىدى. بۇ ئېقىمنىڭ ۋەكىللىرىدىن بىرى بولغان مېھرمان كىرىگې، ئەگەر شىمالىي ئامېرىكىدا بىر مىليارت 400 مىليون مۇ يەر ئاجرىتىپ، نامراتلارغا ھەقسىز تەقسىم قىلىپ بېرىلسە، بۇ زىمىنده بىرىنچى تۈركۈم "جەنىنەت مېھرىگە تولغان كەنت"لەر بەرپا بولىدۇ، "ياۋروپالىقلارنىڭ ئەسلىمساقتىن بۇيان سۈرۈپ كەلگەن خىيالى ئەمەلگە ئاشىدۇ" دەپ، ئامېرىكىدا تەشۋىقات ئېلىپ بارىدى.

1846 ـ يىل 5 ـ ئايىدا، بىريۈسسېل ئالاقىلىشىش كومىتېتىنىڭ پەۋقۇلئاددە يېغىنى كىرىگې مەسىلىسىنى مۇھاكىمە قىلىدى ھەمدە ماركس بىلەن ئېنگېلىس تەرىپىدىن يېزىلغان «كىرىگېگە قارشى ئومۇمى ئۇقتۇرۇش"نى ماقۇللىدى. ماركس بىلەن ئېنگېلىس مۇنداق دەپ كورسەتتى: كىرىگېگە شۇنىڭ ئۈچۈن قارشى تۇرۇش زورۇركى، ئۇ كوممۇنىزمنى يەنى پۈرولېتارىياتنىڭ ئىنقىلاۋىي يول بىلەن جەمىيەتنى ئۆزگەرتىش ھەققىدىكى تەلىماتىنى مېھرىۋانلىق توغرىسىدىكى ئالىجوقا سوزلەرگە ئۆزگەرتىۋەتتى، بۇ خىل جويلۇشلەرنى "ئەگەر ئىشچىلار قوبۇل قىلىدىغان بولسا، ئۇلارنىڭ ئىرادىسىنى چۈشكۈنلەشتۈرىدۇ"①. ماركس بىلەن ئېنگېلىس يەنە كىرىگې تەرغىپ

---

① ماركس ـ ئېنگېلىس. «كىرىگېگە قارشى ئومۇمى ئۇقتۇرۇش». «ماركس ـ ئېنگېلىس تاللانما ئەسەرلىرى»، 1979 ـ يىل ئۇيغۇرچە نەشرى، 1 ـ توم، 150 ـ بەت.

قىلغان، گويا نامرات پۇرولېتارلار ئۇششاق خوسۇسى مۈلۈكدارلارغا ئايلاندۇرۇۋېتىلسە، بارلىق ئىجتىمائى زىددىيەتلەرنى ھەل قىلغىلى بولىدۇ، دەيدىغان سەپسەتىگە رەھىمسىز تۇرده دەككە بېرىپ، مۇنداق مەسىلىنى ئوتتۇرىغا قويىدى: زادى قايسى بىر ياۋروپالىق كىرىگىنىڭ كوزقارىشى بىزنىڭ "چۈشمىز"نى رىيالليققا ئايلاندۇرىدۇ دەپ قارايدۇ؟ جاۋاپ شۇكى، ئۇنداق قارايدىغانلار ھەرگىزمۇ كومىۇنىزمچى ئىشچىلار ئەمەس! بەلكى ئامېرىكىدا تەلىيى ئوڭىدىن كېلىپ قېلىشنى ئۈمىت قىلىدىغان ئۇششاق بۇرژۇئازلاردىن ئىبارەت، خالاس. "ھەقىقى سوتسىيالىزىم"غا قارشى كۆرەش ئەنە شۇنداق باشلىنىپ كەتتى.

1846 ـ يىل 8 ـ ئايدا، ئېنگېلس بىرىۋسسېل كومىتېتىنىڭ تاپشۇرۇغى بىلەن پارىژغا بېرىپ بۇ كۆرەشنى داۋاملاشتۇردى، چۈنكى، پارىژدا بۇ ئېقىمنىڭ ئاساسلىق ۋەكىلى بولغان كارل گرۈن ھەركەت قىلىۋاتاتتى. گرۈن پرۇدوننىڭ ئەسەرلىرىنى ئىنقىلاۋىي كومىۇنىزمغا قارشى تۇرۇشنىڭ قورالى قىلىۋالدى. بۇ چاغدا پرۇدون ئاپ ـ ئاشكارا ھالدىلا ئىنقىلاۋىي كومىۇنىزمنىڭ دۈشمنى سۈپىتىدە ئوتتۇرىغا چىقتى، ئۇ 1846 ـ يىلى "نامراتلىق پەلسەپىسى" دېگەن كىتابىنى يېزىپ، ئىنقىلاۋىي كۆرەش ئۈسۈلىغا كەسكىن قارشى چىقىپ، ئىنقىلاۋىي كومىۇنىزمغا قارشى ئۇرۇش ئېلان قىلدى. شۇنىلاشقا، "ھەقىقى سوتسىيالىزىم"غا قارشى تۇرغان چاغدا، پرۇدونىزمغىمۇ قارشى تۇرماي بولمايتتى. ئېنگېلس پارىژدا "ھەققانىيەتچىلەر ئىتتىپاقى"نىڭ پائالىيەتلىرىگە قاتنىشىپ، ئىشچىلارغا تارىخىي ماتېرىيالىزىم قائىدىلىرى، جۈملىدىن گېرمانىيىنىڭ تارىخىي ۋەزىيالى ئەھۋالى توغرىسىدا لېكسىيە سوزلەش ئارقىلىق، ئىشچىلارنىڭ ئېڭىنى ئوستۇردى.

ئېنگېلس پۇرولېتارىيات ئىنقىلاپچىسىغا خاس ئىنقىلاۋىي قىزغىنلىق بىلەن، "ھەقىقى سوتسىيالىزىم"غا ۋە پرۇدونىزىمغا قارشى كۇرەش ئېلىپ باردى. ئېنگېلس زورلۇق كۇچ بىلەن ئىنقىلاپ قىلىش لازىملىغىنى ئالاھىدە تەكىتلىدى، "ھەقىقى سوتسىيالىزىم" بىلەن پرۇدونىزىمنىڭ بۇ تۇپ مەسىلىدىكى پۇرولېتارىياتقا قارشى ماھىيىتىنى ئېچىپ تاشلىدى. كۇرەش كەسكىن بولدى، دائىم ئۇدا بىرقانچە ئاخشام يىغىلىش ئوتكۇزۇپ، مۇنازىرىلىشىشكە توغرا كېلەتتى. ئېنگېلس ئىشچىلارغا مۇنداق دەپ كورسەتتى: كوممۇنىزىمچىلارنىڭ تەشەببۇسى مۇنۇلار: (1) پۇرولېتارلارنىڭ مەنپەئەتىنى قوغداش؛ (2) بۇنىڭ ئۇچۇن خۇسۇسى مۇلۇكچىلىكنى يوقىتىپ، ئۇنىڭ ئورنىغا مۇلۇك ئومۇملۇغىنى دەسسىتىش؛ (3) بۇ مەقسەتنى ئەمەلگە ئاشۇرۇشنىڭ زورلۇق كۇچ بىلەن ئىنقىلاپ قىلىشتىن باشقا تەدبىرىنىڭ بارلىغىنى ئېتىراپ قىلماسلىق①. ئېنگېلسنىڭ سوزى ئىشچىلارنىڭ ھىمايىسىگە ئىگە بولدى. "ھەقىقى سوتسىيالىزىم" چىلار ئاقىۋەت مەغلۇپ بولدى.

پرۇدونىزىمنى ئۇزۇل-كېسىل تەنقىت قىلىش ئۇچۇن، ماركس 1847-يىلى پرۇدوننىڭ «نامراتلىق پەلسەپىسى»گە جاۋابەن «پەلسەپە نامراتلىغى»نى يازدى. ماركس «پەلسەپە نامراتلىغى»دا پرۇدوننىڭ مىتافېزىكىسىنى ئېچىپ تاشلىدى. پرۇدون، دۇنيادا بىرخىل ئەبىدىل-ئەبەت ئوزگەرمەيدىغان ھەققانىيەت بار، بۇ ھەققانىيەت

---

① ئېنگېلس. «بىريۇسسېل كوممۇنىزىمچىلار ئالاقىلىشىش كومىتېتىغا يېزىلغان خەت (1846-يىل 10-ئاينىڭ 23-كۇنى)». «ماركس-ئېنگېلس ئەسەرلىرى»، خەنزۇچە نەشرى، 27-توم، 71-بەتتىن پايدىلىنىلىۇن.

كه‌لگۈسى جەمىيەتنىڭ ئاساسى بولۇشى كېرەك، دەپ قارايتتى. ماركس دىيالېكتىكا ئارقىلىق پرۇدون بىلەن كۆرەش قىلدى. ماركس ئسېپات كەلتۈرۈپ مۇنداق دەيدۇ: دۇنيادىكى ھەممە نەرسە ئۆزگىرىدۇ، تارىخ مەڭگۈ ئالغا قاراپ تەرەققى قىلىدۇ، "ئەبىدىل-ئەبەت ئۆزگەرمەيدىغان ھەقانىيەت" دېگەن نەرسە بىرخىل متافىزىكىلىق جويلۇشتىنلا ئىبارەت، خالاس. ماركس يەنە پرۇدوننىڭ زىددىيەتنى مۇرەسسەلەشتۈرۈش، قارىمۇ-قارشىلىقنى مۇرەسسەلەشتۈرۈشنى قارىمۇ-قارشىلىقنىڭ كۆرۈنۈشى ئۇرنىغا دەسسەتمەكچى بولغانلىغدەك بىمەنىلىكنى ئېچىپ تاشلىدى، قارىمۇ-قارشى تەرەپلەر كۆرۈنمىدە دىيالېكتىكىلىق ھەركەت شەكىللىنىدىغانلىغىنى كورسىتىپ بەردى. ماركس ئۆزىنىڭ ئىنقىلاۋىي دىيالېكتىكسى ئارقىلىق كاپىتالىزىم جەمىيىتىنىڭ تەرەققىيات جەريانىنى تەھلىل قىلىپ، سوتسىيالىستىك ئىنقىلابنىڭ مۇقەررەرلىگىنى دەللىلەپ بەردى ھەمدە يېڭى جەمىيەتنىڭ ياراتقۇچىسى بولغان پۈرولېتارىياتنىڭ ئالەمشۇمۇل تارىخىي ۋەزىپىسىنى كورسىتىپ بەردى.

كومۇنىزىمچىلار ئىتتىپاقىنىڭ قۇرۇلۇشى ماركس بىلەن ئېنگېلسنىڭ ھەرخىل خىيالىي سوتسىيالىزىم ۋە ئاغمچىلىق ئېقىملىرىغا قارشى ئېلىپ بارغان كۆرەشلىرى "ھەقانىيەتچىلەر ئىتتىپاقى" ئەزالىرىنىڭ كوزقاراشلىرىنىڭ ئۆزگىرىشىگە تۈرتكە بولدى، ئۇلارنى ئىلمىي سوتسىيالىزىم نەزىرىيىسىنىڭ توغرىلىغىغا ئىشەندۈردى، ئىتتىپاقنى ئۆزگەرتىپ تەشكىللەشنىڭ زورۇرلۇگىگمۇ ئىشەندۈردى. 1847-يىل 2-ئايدا، ماركس بىلەن ئېنگېلس ئىتتىپاق رەھبەرلىرىنىڭ تەكلىۋى بىلەن ئىتتىپاققا ئەزا بولدى ھەمدە 6-ئايدا لوندوندا بۇ ئىتتىپاقنىڭ 1-قۇرۇلتىيىنى ئوتكۈزۈپ، ئۇنى ئۆزگەرتىپ تەشكىل-

لەپ، تارىختا ئىلمىي سوتسىيالىزىم نەزىرىيىسىنى ئۇزىگە يېتەكچى قىلغان تۇنجى پۇرولېتارىيات پارتىيىسى ــ كوممۇنىزمچىلار ئىتتىپاقىنى قۇردى.

ئېنگېلس بۇ قۇرۇلتايغا قاتناشتى ۋە ئىتتىپاقنىڭ نىزامنامىسىنى تۈزۈپ چىقتى. بۇ خەلقارا كوممۇنىزىم ھەركىتى تارىخىدىكى تۇنجى پارتىيە نىزامنامىسى بولۇپ ھىساپلىنىدۇ. نىزامنامىنىڭ 1 ـ ماددىسىدا مۇنداق دەپ ئوچۇق بەلگىلەندى: "ئىتتىپاقنىڭ مەقسىدى: بۇرژۇئا ھاكىمىيىتىنى ئاغدۇرۇپ تاشلاپ، پۇرولېتارىياتنىڭ ھوكۇمرانلىغىنى ئورنىتىش، سىنىپىي قارىمۇ ـ قارشىلىقنى ئاساس قىلغان كونا بۇرژۇئا جەمىيىتىنى يوقىتىش ۋە سىنىپسىز، خۇسۇسىي مۈلۈك ـ سىز يېڭى جەمىيەت قۇرۇش."① نىزامنامىدە، ئىلگىرىكى مەخپى ھەرىكەت قىلىش ۋە مەزھەپچىلىكىگە دائىر بارلىق بەلگىلىمىلەر بىكار قىلىنىپ، دېموكراتىيە ـ مەركەزلەشتۈرۈشتىن ئىبارەت تەشكىلىي پىرىنسىپ يولغا قويۇلدى. "ھەممە ئىنسان قېرىنداشتۇر" دېگەن تۇتۇق شوئارىمۇ ماركس بىلەن ئېنگېلس ئوتتۇرىغا قويغان "پۈتۈن دۇنيا پۇرولېتارلىرى، بىرلىشىڭلار!" دېگەن جەڭگىۋار چاقىرىققا ئالماشتۇرۇلدى. بۇ جەڭگىۋار چاقىرىق ئاستىدا، ماركس بىلەن ئېنگېلس بىرىنچى تۈركۈم پۇرولېتارىيات ئىنقىلابچىلىرىنى ئىتتىپاقلاشتۇردى، بۇلارنىڭ ئىچىدە گېرمانىيىلىكلەرلا ئەمەس، بەلكى فرانسىيە، ئەنگلىيە، بېلگىيە، شۋېتسارىيە، پولشا قاتارلىق ئەللەرنىڭ كوممۇنىزمچىلىرىمۇ بار ئىدى.

---

① ئېنگېلس. «كوممۇنىزمچىلار ئىتتىپاقنىڭ نىزامنامىسى». «ماركس ـ ئېنگېلس ئەسەرلىرى»، خەنزۇچە نەشرى، 4 ـ تۇم، 572 ـ بەت.

قۇرۇلتاي ئاخىرلاشقاندىن كېيىن، ماركسىنىڭ رەھبەرلىگىدە، بىرىۋسسېلىدا كوممۇنىزمچىلار ئىتتىپاقىنىڭ شوبە تەشكىلاتى ۋە رايونلۇق تەشكىلاتى قۇرۇلدى. ماركس شوبە تەشكىلات رەئىسى شۇنداقلا رايونلۇق كومىتېتنىڭ ھەيئەت ئەزاسى بولۇپ سايلاندى. ئېنگېلس بولسا پارىژدا ئىتتىپاقنىڭ يەرلىك تەشكىلاتلىرىنى قۇرۇش ۋە مۇستەھكەملەش ئىشى بىلەن بولدى.

1847 ـ يىل 11 ـ ئاينىڭ ئاخىرىدىن 12 ـ ئاينىڭ باشلىرىغىچە، كوممۇنىزمچىلار ئىتتىپاقى 2 ـ قۇرۇلتىيىنى ئوتكۇزدى. ماركس بىلەن ئېنگېلس قۇرۇلتايغا قاتناشتى. قۇرۇلتاينىڭ ئاساسىي ۋەزىپىسى ئىتتىپاقنىڭ پۈروگرامىسىنى ئىشلەپ چىقىش ئىدى. بۇ مەسىلىنى چوڑىدىگەن ھالدا ئۇزۇن مۇددەتلىك كۆرەش بولدى. ئەڭ ئاخىرىدا، قۇرۇلتاي ماركس بىلەن ئېنگېلس ئوتتۇرىغا قويغان پىرىنسىپلارنى بىر ئېغىزدىن ماقۇللىدى ھەمدە ئۇلارغا ختاپنامە يېزىپ چىقىشنى تاپشۇردى. ختاپنامە ناھايىتى قىسقا ۋاقىت ئىچىدىلا پۈتۈپ چىقتى. مانا بۇ مەشھۇر «كوممۇنىستىك پارتىيە ختاپنامىسى» ئىدى، ئۇ 1848 ـ يىل 2 ـ ئايدا دۇنياغا كەلدى.

«كوممۇنىستىك پارتىيە ختاپنامىسى» ـ خەلقارا كوممۇنىزم ھەركىتىنىڭ تۇنجى جەڭگىۋار پۈروگرامىسى «كوممۇنىستىك پارتىيە ختاپنامىسى» خەلقارا كوممۇنىزم ھەركىتىنىڭ تۇنجى جەڭگىۋار پۈروگرامىسى بولۇپ، ئۇنىڭدا "يېڭىچە دۇنياقاراش يەنى ئىجتىمائى تۈرمۇشنى ئوز ئىچىگە ئالغان ئۇزۇل ـ كېسىل ماتېرىيالىزىم، تەرەققىيات توغرىسىدىكى ئەڭ مۇكەممەل، ئەڭ چوڭقۇر تەلىمات ـ دىيالېكتىكا شۇنىڭدەك سىنىپىي كۈرەش توغرىسىدىكى،

Manifest
der
Kommunistischen Partei.
Veröffentlicht im Februar 1848.
Proletarier aller Länder vereinigt euch.
London.
Gedruckt in der Office der „Bildungs-Gesellschaft für Arbeiter"
von J. E. Burghard.
46, Liverpool Street, Bishopsgate.

«كوممۇنستىك پارتىيە خىتاپنامىسى»نىڭ 1 ـ نەشرى

كوممۇنستىك يېڭى جەمىيەتنىڭ ياراتقۇچىسى بولغان پۈرولېتارىياتـ نىڭ ئالەمشۇمۇل تارىخىي، ئىنقىلاۋىي ۋەزىپىسى توغرىسىدىكى نەزەرىيە.....بايان قىلىنغان"①.

① لېنىن. «كارل ماركس». «ماركس ـ ئېنگېلس تاللانما ئەسەرلىرى»، 1979 ـ يىل ئۇيغۇرچە نەشرى، 1 ـ توم، 5 ـ بەت.

مارکس بىلەن ئېنگېلىسنىڭ بۈيۈك توھپىسى ئۇلارنىڭ كاپىتا-
لىزمنىڭ مۇقەررەر يوقىلىدىغانلىقىنى، سوتسىيالىزمنىڭ مۇقەررەر
غەلبە قىلىدىغانلىقىنى ئىلمىي يوسۇندا تەھلىل قىلىش ئارقىلىق
دەللىلەپ چىقىقانلىغىدا؛ ئۇلارنىڭ پۈتۈن دۇنيا پۇرولېتارىياتىغا
پۈرولېتارىياتنىڭ بۈيۈك تارىخىي ۋەزىپىسىنى كورسىتىپ بەرگەنلىگى
يەنى بۇ ۋەزىپىنىڭ ئالدى بىلەن بۇرژۇئازىيىگە قارشى ئىنقىلاۋىي
كۈرەش ئېلىپ بېرىپ، پۈرولېتارىيات دىكتاتۇرىسىنى ئورنىتىشتىن
ئىبارەت ئىكەنلىگىنى كورسىتىپ بەرگەنلىگىدە.

ئېنگېلس مۇنداق دەپ كورسەتكەن ئىدى: "«ختاپىنامە»دە
باشتىن ئاخىرغىچە سىڭدۈرۈلگەن تۈپ ئىدىيە يەنى ھەر بىر تارىخىي
دەۋردىكى ئىقتىسادىي ئىشلەپچىقىرىش ۋە ئۇنىڭدىن مۇقەررەر
كېلىپ چىقىدىغان ئىجتىمائى تۈزۈلمە شۇ دەۋرنىڭ سىياسى ۋە مەنە-
ۋى تارىخىنىڭ ئاساسى؛ شۇنىڭ ئۈچۈن (ئىپتىدائى ئومۇمى يەر
مۇلۇكچىلىگى يىمىرىلگەندىن بۇيان) پۈتكۈل تارىخ سىنىپىي
كۈرەش تارىخى يەنى جەمىيەت تەرەققىياتىنىڭ ھەرقايسى باسقۇچ-
لىرىدىكى ئېكسپىلاتاتسىيە قىلىنغۇچى سىنىپلار بىلەن ئېكسپىلا-
تاتسىيە قىلغۇچى سىنىپلار ئوتتۇرىسىدىكى، ھوكۈمرانلىق قىلىنغۇچى
سىنىپلار بىلەن ھوكۈمرانلىق قىلغۇچى سىنىپلار ئوتتۇرىسىدىكى
كۈرەش تارىخى بولۇپ كەلدى؛ بۇ كۈرەش ھازىر مۇنداق بىر باس-
قۇچقا يەتتىكى، بۇ باسقۇچتا ئېكسپىلاتاتسىيە قىلىنغۇچى ۋە ئېزىل-
گۈچى سىنىپ (پۈرولېتارىيات) ئەگەر ئوزى بىلەن بىللە پۈتكۈل
جەمىيەتنى ئېكسپىلاتاتسىيىدىن، زۇلۇمىدىن ۋە سىنىپىي كۈرەشتىن
مەڭگۈ خالى قىلمايدىغان بولسا، ئوزىنى ئېكسپىلاتاتسىيە قىلغۇچى

ۋە ئەزگۈچى سىنىپ (بۇرژۇئازىيە)تىن بەربىر ئازات قىلالمايدۇ"①.

قۇللۇق جەمىيەتتە، سىنىپىي كۆرەش ئاساسەن قۇللارنىڭ قۇللارغا قارشى كۆرىشى بولۇپ ئىپادىلىنىدۇ. فېئوداللىق جەمىيەتتە، سىنىپىي كۆرەش ئاساسەن دېخانلارنىڭ پومىشىكلارغا قارشى كۆرىشى بولۇپ ئىپادىلىنىدۇ. فېئوداللىق جەمىيەتىنىڭ يوقىلىشى جەريانىدا كاپىتالىستىك جەمىيەت پەيدا بولغىنى بىلەن، سىنىپىي قارىمۇ-قارشىلىق يوقالمايدۇ. پۇرولېتارىياتنىڭ بۇرژۇئازىيىگە قارشى كۆرىشى خۇددى بىر تال قىزىل يىپقا ئوخشاش پۈتكۈل كاپىتالىستىك جەمە-يەتكە سىڭگەن بولىدۇ. بۇ كۆرەش ــ مۇرەسسە قىلغىلى بولمايدىغان، ھايات ــ ماماتلىق سىنىپىي كۆرەش.

«كوممۇنىستىك پارتىيە خىتاپنامىسى»نىڭ ۋەزىپىسى كاپىتالىزىم-نىڭ مۇقەررەر يوقىلىدىغانلىغى، سوتسىيالىزمنىڭ مۇقەررەر غەلبە قىلىدىغانلىغىنى جاكالاشتىن ئىبارەت. بۇ ــ ماركس بىلەن ئېنگېلس دىيالېكتىك ماتېرىيالىزمنى تەدبىق قىلىپ كاپىتالىزمنىڭ تەرەققىيات قانۇنىيىتىنى تەھلىل قىلىپ چىقارغان ئىلمىي يەكۈن. ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرى چوقۇم ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ خاراكتېرىغا ئۈيغۇنلىشىش قانۇنىيىتى ــ ئىنسانىيەت جەمىيىتى تەرەققىياتىنىڭ ئوبېكتىپ قانۇنىيىتى. كاپىتالىزم مۇشۇ قانۇنىيەتنىڭ ھوكۇمرانلىغى ئاستىدا فېئوداللىق تۈزۈم ئۈستىدىن غەلبە قىلغان ئىدى، ئەمدى ئۇ مۇشۇ قانۇنىيەتنىڭ ھوكۇمرانلىغى ئاستىدا جەزمەن ھالاك بولىدۇ.

---

① «ماركس ــ ئېنگېلس تالانتلىق ئەسەرلىرى»، 1979 ــ يىل ئۇيغۇرچە نەشرى، 1 ــ توم، 394 ــ 395 ــ بەتلەر.

كاپىتالىستىك جەمىيەتتە، ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرى بىلەن ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرى ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەت ئىشلەپچىقىرىشنىڭ ئىجتىمائىلىغى بىلەن ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىگە بولغان خۇسۇسىي مۇلۇكچىلىك ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەتتىن ئىبارەت. بۇ زىددىيەت ئىقتىسادىي كىرىزىسنىڭ پارتلىشىغا سەۋەپ بولىدۇ، پۇرولېتارىياتنىڭ بۇرژۇئازىيىگە قارشى كۈرىشىنمۇ پەيدا قىلىدۇ.

ئىقتىسادىي كىرىزىس — كاپىتالىزىمنىڭ مۇقەررەر ھالاك بولىدىغانلىغىنىڭ ئالامىتى. ئۇ چاغدا، زاۋۇتلار تاقىلىپ، ئىشچىلار ئىشسىز قالىدۇ، بۇ ھال خۇددى ھەممە نەرسىنى خاراپ قىلىدىغان ۋابا كېسىلىگە ئوخشاش پۈتكۈل كاپىتالىزىم دۇنياسىنى لەرزىگە كەلتۈرىدۇ. بۇ ھال يېڭى ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ تەرەققى قىلىپ كاپىتالىستىك ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرى ماسلىشالمايدىغان دەرىجىدە كۈچەيگەنلىگىنى، يېپ-يېڭى بىر ئىجتىمائى تۈزۈم ئورنىتىپ ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ تەرەققىياتىغا ماسلىشىشنىڭ زورۇر ئىكەنلىگىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ. بۇ يېپ-يېڭى ئىجتىمائى تۈزۈم سوتسىيالىستىك جەمىيەتتىن ئىبارەت.

پۇرولېتارىيات — سوتسىيالىستىك جەمىيەتنى ئەمەلگە ئاشۇرىدىغان سىنىپىي كۈچ. «كومموئنستىك پارتىيە خىتاپنامىسى» مۇنداق بىر تارىخىي دىيالېكتىكىنى ئېچىپ بەردى: كاپىتالىزىمنىڭ تەرەققىياتىغا ئەگىشىپ، پۇرولېتارىياتمۇ كۈنسايىن زورىيىپ بارىدۇ، پۇرولېتارىياتنىڭ بۇرژۇئازىيىگە قارشى كۈرىشىمۇ كۈنسايىن كەسكىنلىشىپ بارىدۇ، ئەڭ ئاخىردا، پۇرولېتارىيات، مۇقەررەر ھالدا، ئاشكارا زورلۇق كۈچ بىلەن قىلىنىدىغان ئىنقىلاپ ۋاستىسى ئارقىلىق بۇرژۇئازىيىنىڭ ھوكۈمرانلىغىنى ئاغدۇرۇپ تاشلايدۇ.

شۇڭلاشقا «ختاپنامە»دە مۇنداق دەپ يېزىلدى: "بۇرژۇئازىيىنىڭ ھالاك بولۇشى ۋە پۇرولېتارىياتنىڭ غەلىبە قىلىشى ئوخشاشلا مۇقەررەر."①

«كومموئنستىك پارتىيە ختاپنامىسى» پۇرولېتارىياتقا ئوزلىرىنىڭ كاپىتالىزمنى ئاغدۇرۇپ تاشلاش، سوتسىيالىزىم ۋە كومموئنىزىم قۇرۇشتىن ئىبارەت ئۇلۇغ تارىخىي ۋەزىپىسىنى تونۇشنى ئۇگەتتى.

بۇنى پۇرولېتارىياتنىڭ كاپىتالىستىك جەمىيەتتىكى سىنىپىي ئورنى بەلگىلىگەن. پۇرولېتارىيات يېرىك سانائەتنىڭ مەھسۇلى. ئۇنىڭ بىلەن ئىلغار ئىقتىسادىي شەكىل ــ يېرىك ماشىنا سانائىتى باغلىنىشلىق ھەمدە ئۇ يېرىك سانائەتنىڭ تەرەققىياتىغا ئەگىشىپ، ئۆزلۈكسىز زورىيىپ بارىدۇ. ئۇ سىياسى ئالدىن كۆرەرلىكىگە ئىگە بايى، ئۇ بېكىنچە ئىشلەپچىقىرىش ئۇسۇلىغا ۋەكىللىك قىلىدۇ، كاپىتالىستىك خۇسۇسىي مۇلۇكچىلىكنى قومۇرۇپ تاشلاپ، ئىشلەپچىقىرىش كۆچلىرىنىڭ تېز سۈرئەتتە تەرەققى قىلىشىغا ماس كېلىدىغان سوتسىيالىستىك ئىموملى مۇلۇكچىلىكنى ئورنىتىشنى تەلەپ قىلىدۇ. ئەينى ۋاقىتتا، پۇرولېتارىيات كاپىتالىستىك جەمىيەتتە ئەڭ قاتتىق ئېزىلىشكە ئۇچرايدۇ، ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىدىن مەھرۇم بولىدۇ، ئۇلاردا ھېچقانداق نەرسە بولمايدۇ. ئۇ ئىنقىلاپتا كىشەندىلا ئايرىلىدۇ، پۈتۈن دۇنياغا ئىگە بولىدۇ. ئۇ ئەڭ كۆچلۈك جەڭگىۋار لىققا ئىگە، ئۇ ئەڭ ئىموملىيەتچىل، ئىنقىلاۋىي ئۆزۈل ــ كېسىلىلىكە

---

① ماركس ــ ئېنگېلس. «كومموئنستىك پارتىيە ختاپنامىسى». «ماركس ــ ئېنگېلس تاللانما ئەسەرلىرى»، 1979 ــ يىل ئۇيغۇرچە نەشرى، 1 ــ توم، 444 ــ بەت.

ئەڭ باي، ئۇ، پۈتۈن ئىنسانىيەتنى ئازات قىلغاندىلا، ئاندىن ئاخىرقى ھساپتا ئۆزىمىزنى ئازات قىلالايمىز، دەپ قارايدۇ.

شۇ سەۋەبتىن، «خىتاپنامە» دە مۇنداق كورسىتىلىدۇ: "پەقەت پۈرولېتارىياتلا ھەقىقى ئىنقىلاۋىي سىنىپ."① "پۈرولېتارىياتنىڭ ھەركىتى ــ مۇتلەق كوپچىلىك كىشىلەرنىڭ مۇستەقىل ھەركىتى، مۇتلەق كوپچىلىك كىشىلەرنىڭ مەنپەئەتىنى كوزلەيدىغان مۇستەقىل ھەركەت."②

بۇرژۇئازىيە بىلەن قارىمۇ ــ قارشى بولغان باشقا سىنىپلارغا كەلسەك، ئۇلارمۇ ئىنقىلاپ قىلىدۇ. ئەمما ئۇلار شۇنىڭ ئۈچۈن ئىنقىلاۋىي سىنىپلارغا ئايلىنالايدۇكى، ئۇلار "ئۆزلىرىنىڭ ئەسلى مەيدانىنى تاشلاپ، پۈرولېتارىيات مەيدانىغا ئوتەلەيدۇ"③.

پۈرولېتارىيات قانداق قىلىپ ئۆزىنىڭ تارىخىي ۋەزىپىسىنى ئورۇنلىيالايدۇ؟ «كوممۇنىستىك پارتىيە خىتاپنامىسى»دە مۇنداق دەپ كورسىتىلىدۇ: "پۈرولېتارىيات بۇرژۇئازىيىنى زورلۇق كۈچ بىلەن ئاغدۇرۇپ تاشلاپ، ئۆز ھوكۈمرانلىقىنى ئورنىتىشى"④ لازىم. دېمەك، پۈرولېتارىيات ئىنقىلاۋى ۋە پۈرولېتارىيات دىكتاتۇرىسى پۈرولېتارىياتنىڭ تارىخىي ۋەزىپىسىنى ئەمەلگە ئاشۇرۇشتىكى مۇقەررەر يول.

---

① ماركس ــ ئېنگېلس. «كوممۇنىستىك پارتىيە خىتاپنامىسى». «ماركس ــ ئېنگېلس تالانتا ئەسەرلىرى»، 1979 ــ يىل ئۈيغۇرچە نەشرى، 1 ــ توم، 440 ــ بەت.

② يۇقۇرىدىكى كىتاپ، 442 ــ بەت.

③ يۇقۇرىدىكى كىتاپ، 441 ــ بەت.

④ يۇقۇرىدىكى كىتاپ. 442 ــ 443 ــ بەتلەر.

سىنىپىي كۆرەش كىشىلەرنىڭ ئىرادىسىگە باغلىق ئەمەس. بۇرژۇ-ئازىيە ئۇزىنىڭ ئەكسىيەتچىل ھوكۇمرانلىغىنى قوغداش ئۈچۈن، بىر يۇرۇش دولەت ماشىنىسىنى ئورنىتىپ، پۇرولېتارىياتنىڭ قارشىلىغىنى باستۇرىدۇ. شۇنداق ئىكەن، پۇرولېتارىياتنىڭ ئازاتلىغى ئۈچۈن زورلۇق كۈچ بىلەن قىلىنىدىغان ئىنقىلاپ ئېلىپ بېرىلمايى مۇمكىن ئەمەس. پۇرولېتارىياتنىڭ ۋەزىپىسى ئالدى بىلەن قوزغىلىپ ئىنقىلاۋنى كۆرەش ئېلىپ بېرىشتىن ئىبارەت. ماركس بىلەن ئېنگېلس پۈتۈن ئومۇر بويى سىنىپىي مۇرەسسەچىلىكنى سىنىپىي كۆرەشنىڭ ئورنىغا دەسستىدىغان خىيالىي سوتسىيالىزمچىلار ۋە يالغان سوتسىيالىزمچىلارغا قارشى تۇردى. ئۇلار «خىتاپنامە»دە مۇنداق دەپ يازدى: "كوممۇنىستلار ئۇزلىرىنىڭ نۇقتىنەزىرىنى ۋە ئىستەكلىرىنى يوشۇرۇشنى راۋا كۆرمەيدۇ. ئۇلار بارلىق مەۋجۇت ئىجتىمائى تۈزۈمنى زورلۇق كۈچ بىلەن ئاغدۇرۇپ تاشلىغاندىلا ئاندىن مەقسىدىگە يېتەلەيدىغانلىغىنى ئاشكارا جاكالايدۇ."①

سىنىپىي كۆرەش مۇقەررەر ھالدا پۇرولېتارىيات دىكتاتۇرىسىنى كەلتۈرۈپ چىقىرىدۇ. سىنىپىي كۆرەشنى ئېتىراپ قىلغان، شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا پۇرولېتارىيات دىكتاتۇرىسىنىمۇ ئېتىراپ قىلغان كىشىلا ماركسىزمچى بولالايدۇ. «كوممۇنىستىك پارتىيە خىتاپنامىسى» دە: "سىنىپىي كۆرەشنىڭ ھەممىسى سىياسى كۆرەش"② دىگەن

---

① ماركس ـ ئېنگېلس. «كوممۇنىستىك پارتىيە خىتاپنامىسى». «ماركس ـ ئېنگېلس تاللانما ئەسەرلىرى»، 1979 ـ يىل ئۇيغۇرچە نەشرى، 1 ـ توم، 479 ـ بەت.

② يۇقۇرىدىكى كىتاپ، 439 ـ بەت.

بىر مەشھۇر سوز بار. دىمەك، سىنىپىي كۈرەشنىڭ ھەممىسى مۇقەررەر ھالدا دولەت ھاكىمىيىتىنى تارتىۋېلىش كۈرىشىگە راۋاجلىنىپ بارىدۇ. شۇڭلاشقا، «خىتاپنامە»دە مۇنداق دەپ بەلگىلەنگەن: ئىشچىلار ئىنقلاۋىنىڭ بىرىنچى قەدىمى "بۇرژۇئازىيىنىڭ ھوكۇمرانلىقىنى ئاغدۇرۇپ تاشلاش، ھاكىمىيەتنى پۇرولېتارىياتقا تۇتقۇزۇش"① تىن ئىبارەت. ئاندىن كېيىن، پۇرولېتارىيات ئۇزىنىڭ ھاكىمىيىتىنى ئىشقا سېلىپ، كاپىتالىستىك خۇسۇسى مۇلۇكچىلىكنى يوقىتىدۇ ھەمدە تۇرلۇك ئەنئەنىۋى كوزقاراشلارنى قەتئى بۇزۇپ تاشلايدۇ.

«كوممۇنىستىك پارتىيە خىتاپنامىسى» پۇرولېتارىيات پارتىيىسى قۇرۇش تەلىماتىنىڭ ئاساسىي مۇھىم نۇقتىلىرىنى تەييارلاپ بەردى. ماركس بىلەن ئېنگېلس، پارتىيە پۇرولېتارىياتىنىڭ ئاۋانگارت قوشۇنى، پۇرولېتارىيات پارتىيە بولمىسا ئازاتلىقىغا ئېرىشەلمەيدۇ، يەنى ھاكىمىيەتنىمۇ تارتىپ ئالالمايدۇ، ھەمىيەتنىمۇ ئۇزگەرتەلمەيدۇ، دەپ قارايدۇ.

بۇنىڭ سەۋەبى شۇكى، پۇرولېتارىيات پەقەت ئۇزىنىڭ ماركسزىملىق ئىنقلاۋىي پارتىيىسىنىڭ رەھبەرلىگىگە ئىگە بولۇپ، توغرا لۇشىيەن ۋە سىياسەتلەرنى ئىجرا قىلغاندىلا، ئاندىن مۇستەقىل، بىرلىككە كەلگەن سىنىپ بولۇپ ھەركەت قىلالايدۇ؛ ئاڭلىق ھالدا كاپىتالىزىمغا قارشى ھۇجۇمغا ئوتەلەيدۇ؛ ئىتتىپاقلىشىشقا بولىدىغان بارلىق ئىنقلاۋىي كۈچلەرنى ئۇزىنىڭ ئەتراپىغا توپلاپ، بۇرژۇئا-

---

① ماركس ـ ئېنگېلس. «كوممۇنىستىك پارتىيە خىتاپنامىسى». «ماركس ـ ئېنگېلس تاللانما ئەسەرلىرى»، 1979 ـ يىل ئۇيغۇرچە نەشرى، 1 ـ توم، 445 ـ بەت.

زىينىڭ كونا دۇنياسى ئۇستىدىن غەلىبە قىلىپ، پۈرولېتارىياتنىڭ يېڭى دۇنياسىنى يارىتالايدۇ.

«ختاپنامە»دە مۇنداق دەپ تەكتىلەپ كۆرسىتىلىدۇ: كومپارتىيە پۈرولېتارىيات سىنىپىنىڭ بىر قىسمى، شۇنىڭ ئۈچۈن، پۈتكۈل سىنىپنىڭ مەنپەئەتى ئۈنىڭ ئۈز مەنپەئەتى بولۇپ ھىساپلىنىدۇ. لېكىن، كومپارتىيە يەنە ئۈز نوۋىتىدە ئاددى ھالدىلا پۈرولېتارىيات سىنىپىنىڭ بىرقىسمى ئەمەس، ئۇ پۈرولېتارىيات سىنىپىنىڭ ئاۋانگارت قوشۇنى. "ئەملىيەت جەھەتتە، كومۇنىستلار ھەرقايسى مەملىكەتلەردىكى ئىشچىلار پارتىيىلىرىنىڭ ئەڭ قەتئى ۋە ھەرىكەتنىڭ ئىلگىرىلىشىنى باشتىن-ئاخىر ئالغا سۈرىدىغان قىسمى؛ نەزىرىيە جەھەتتە، ئۇلارنىڭ باشقا پۈرولېتارىيات ئاممىسىدىن ئارتۇق يېرى شۇكى، ئۇلار پۈرولېتارىيات ھەركىتىنىڭ شارائىتىنى، بېسىپ ئۆتىدىغان جەريانىنى ۋە ئومۇمى نەتىجىسىنى چۈشىنىدۇ."① دىمەك، كومپارتىيىنىڭ ئىلغار رولى ئۇنىڭ پۈرولېتارىيات ئىلغارلىرىدىن تەركىپ تاپقانلىغى ھەمدە ئۇنىڭ ئىلمىي سوتسىيالىزم نەزىرىيىسى بىلەن ئوزىنى قوراللاندۇرغانلىغى بىلەن بەلگىلىنىدۇ.

بۇ نەزىرىيىنى بىر جۈملە سوزگە يىغىنچاقلىساق، ئۇ خۇسۇسى مۇلۇكچىلىكنى يوقىتىش، شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، خۇسۇسى مۇلۇكچىلىكنىڭ مەھسۇلى بولغان خۇسۇسى مۇلۇكچىلىك كوزقاراشلىرىنمۇ مۇقەررەر يوسۇندا يوقىتىش دىگەنىدىن ئىبارەت. شۇڭلاشقا،

---

① ماركس-ئېنگېلس. «كومۇنىستىك پارتىيە ختاپنامىسى». «ماركس-ئېنگېلس تاللانما ئەسەرلىرى»، 1979-يىل ئۈيغۇرچە نەشرى، 1-توم، 445-بەت.

كوممۇنىستلار مۇنداق ئىكىكى نەرسىدىن "ئالاقىنى ئەڭ ئۇزۇل-كېسىل ئۇزۇش"①نى بىجا كەلتۈرۈشى لازىم، ئۇنىڭ بىرى، خۇسۇسى مۇلۇكچىلىك مۇناسىۋەتلىرىدىن ئالاقىنى ئەڭ ئۇزۇل-كېسىل ئۇزۇش، يەنە بىرى، خۇسۇسى مۇلۇكچىلىك كوزقاراشلىرىدىن ئالاقىنى ئەڭ ئۇزۇل-كېسىل ئۇزۇش. كوممۇنىستلارنىڭ ۋەزىپىسى پۈتكۈل پۈرولېتارىيات سىنىپى ۋە ئەمگەكچى خەلقنى رەھبەرلىك قىلىپ ئىنقىلاۋىي كۈرەش ئېلىپ بېرىش ئارقىلىق، مۇشۇ ئىكىكى ئالاقىنى ئۇزۇل-كېسىل ئۇزۇشنى ئەمەلگە ئاشۇرۇپ، بۇرژۇئازىيە ۋە بارلىق ئېكسپلاتاتسىيە قىلغۇچى سىنىپلارنى ئۆلارنىڭ ئەكسىيەتچى ئىدىيىسى بىلەن قوشۇپ بىراقلا گورىگە تىقىپ، كوممۇنىزىمغا قاراپ مېڭىشتىن ئىبارەت.

«كوممۇنىستىك پارتىيە خىتاپنامىسى»نىڭ مەزمۇنى ئىنتايىن مول. يۇقۇرىدا بايان قىلىنغان ئاساسلىق مەزمۇنلاردىن باشقا، ئۇنىڭدا يەنە كوممۇنىستلارنىڭ بۇرژۇئا دېموكراتىك ئىنقىلابىتكى تاكتىكىلىق لۇشىنىمۇ شەرھىلەندى، تۇرلۇك خىيالىي سوتسىيالىزم ۋە يالغان سوتسىيالىزم ئېقىملىرىنىڭ سەپسەتىلىرى تەنقىت قىلىندى، بۇرژۇئازىيىنىڭ ئەكسىيەتچىل داۋراڭلىرىمۇ تەنقىت قىلىندى.

پۈرولېتارىيات مۇستەقىل ھالدا سىياسى سەھنىگە چىققان چاغدا، بۇرژۇئازىيە چۈقان كوتىرىشىپ، پۈرولېتارىيات بۇرژۇئازىيىنىڭ مال-مۈلكىنى يوقاتماقچى. شۇنىڭ بىلەن بۇرژۇئا مۇلۇكچىلىگىنى

---

① ماركس-ئېنگېلس. «كوممۇنىستىك پارتىيە خىتاپنامىسى»، «ماركس-ئېنگېلس تالانتلىق ئەسەرلىرى»، 1979-يىل ئۈيغۇرچە نەشرى، 1-توم، 457-بەت.

يوقاتماقچى دىيىشكەن ئىدى. ماركس بىلەن ئېنگېلس «كوممۇنىستىك پارتىيە خىتاپنامىسى»دە مەردانىلىق بىلەن مۇنداق دەپ جاۋاپ بەردى: "توغرا، بىز راستلا شۇنداق قىلماقچىمىز."① "ھوكۇمران سىنىپلار كوممۇنىستىك ئىنقىلاپ ئالدىدا غال-غال تىترىسۇن. پۈرولېتارلار بۇ ئىنقىلاپتا پەقەت كىشەندىنلا ئايرىلىدۇ. ئۇلار پۈتۈن دۇنياغا ئىگە بولىدۇ".②

ماركس بىلەن ئېنگېلس «پۈتۈن دۇنيا پۈرولېتارلىرى، بىرلىشىڭلار!» دىگەن ئۇلۇغ چاقىرىقنى «كوممۇنىستىك پارتىيە خىتاپنامىسى»نىڭ تەنتەنىلىك خاتىمىسى قىلدى.

1848-يىل 2-ئايدا «كوممۇنىستىك پارتىيە خىتاپنامىسى»نىڭ ئېلان قىلىنغانلىغى ماركسزىمنىڭ دۇنياغا كەلگەنلىگىنىڭ نامايەندىسى بولدى، خەلقارا كوممۇنىزىم ھەرىكىتىدە شۇنىڭدىن ئېتىۋارەن يېڭى بىر تارىخىي دەۋر باشلاندى. ماركس بىلەن ئېنگېلس «خىتاپنامە» دىكى ئۇلۇغ غايىنى ئەمەلگە ئاشۇرۇش يولىدا ئومۇرۇلايەت كۈرەش قىلدى، ئۇلار «كوممۇنىستىك پارتىيە خىتاپنامىسى» ئۈچۈن يېزىپ بەرگەن 7 پارچە شانلىق سوز بېشى «خىتاپنامە»دىكى تۈپ ئىدىيىنىڭ يەنمۇ ئىلگىرىلىگەن ھالدىكى راۋاجى، شۇنداقلا ئۇنىڭ ھەرقايسى ئەللەرگە تارقالغانلىغى توغرىسىدىكى غەلبە خاتىرىسى بولدى. 100 نەچچە يىلدىن بۇيان، ماركسزىم، لېنىنىزىم، ماۋ زېدۇڭ ئىدىيىسى-

---

① ماركس-ئېنگېلس. «كوممۇنىستىك پارتىيە خىتاپنامىسى». «ماركس-ئېنگېلس تاللانما ئەسەرلىرى»، 1979-يىل ئۇيغۇرچە نەشرى، 1-توم، 449-بەت.

② يۇقۇرىدىكى كىتاپ، 479-بەت.

نىڭ ئاغىرچىلىقتا، شيۇجېڭجۇيغا قارشى ئېلىپ بارغان كۈرەشلىرىنىڭ غەلىبىسىمۇ «كوممۇنىستىك پارتىيە خىتاپنامىسى» دىكى تۆپ پىرىنسىپ-لارنىڭ ئۇلۇغ غەلىبىسى بولۇپ هىساپلىنىدۇ. بۇ كۈرەش ئاخىرلى-شىشتىن تېخى ناهايىتى يىراق، شۇڭلاشقا «خىتاپنامە»نىڭ تۆپ قائىدىلىرىنى ئۆگىنىش، قوغداش ۋە جارى قىلدۇرۇش هىلىهەم پۈتۈن دۇنيا پۈرولېتارىياتىنىڭ مۇهىم بىر جەڭگىۋار ۋەزىپىسى.

ئالتىنچى باپ

1848 ـ يىلدىكى ياۋروپا ئىنقىلاۋى ۋە 50 ـ 60 ـ يىللاردىكى بۇرژۇئا مىللى دېموكراتىك ھەرىكىتى

«كوممۇنىستىك پارتىيە خىتاپنامىسى» دۇنياغا كەلگەن پەيتتە، ياۋروپادا داغدۇغىلىق بىر ئىنقىلاپ پارتلىدى. 1848 ـ يىلدىكى ئىنقىلاپ روسىيىنىڭ تاشايىندىكى پۈتكۈل ياۋروپاغا بېرىپ يەتتى، بۇنىڭ ئىچىدە فرانسىيە فېۋرال ئىنقىلاۋى بىلەن گېرمانىيە مارت ئىنقىلاۋىنىڭ تەسىرى ھەممىدىن چوڭ بولدى. فرانسىيە، گېرمانىيە ئىنقىلاپلىرىنىڭ تۈرتكىسى ۋە ئىلھامى ئاستىدا، شەرقىي جەنۇبىي ياۋروپادىكى ئېزىلگەن مىللەتلەرنىڭ ئازاتلىق ھەرىكەتلىرى تازا ئەۋج ئالدى. پارىژ ئىشچىلىرىنىڭ ئىيۇن قوزغىلىڭى 1848 ـ يىلدىكى ئىنقىلاپنى ئەڭ يۇقۇرى دولقۇنغا كوتەردى.

ياۋروپا ئەللىرىنىڭ ئىجتىمائى ئىقتىسادىي تەرەققىياتى تەكشى ئەمەس ئىدى، ئوخشاش بولمىغان دولەتلەر دۇچ كەلگەن ئىنقىلاپ لارنىڭ ۋەزىپىلىرىمۇ ئوخشاش ئەمەس ئىدى، لېكىن ئۇلار، ئوبېكتىپ تارىخىي مەزمۇنىدىن ئالغاندا، بۇرژۇئا دېموكراتىك ئىنقىلاپ خاراكتېرىدا ئىدى، يەنى ئۇلار فېئوداللىق تۈزۈمىنى يوقىتىپ، يات مىللەتنىڭ زۇلمىنى يوقىتىپ، مۇستەقىل، بىرلىكە

كەلگەن مىللى دولەت قۇرۇشنى مەقسەت قىلغان ئىدى. لېنىن مۇنداق دەپ كورسىتىدۇ: "1793 - يىلى بىلەن 1848 - يىلى، مەيلى فرانسىيىدە. گېرمانىيىدە بولسۇن، ياكى پۈتكۈل ياۋروپادا بولسۇن، **بۇرژۇئا** دېموكراتىك ئىنقىلاپ **ئوبېكتىپ هالدا** كۇنتەرتىپكە قويۇلدى. 'ھەقىقى مىللى' پۇروگرامما يەنى شۇ چاغدىكى دېموكراتىسىچىلەرنىڭ **بۇرژۇئا** مىللى پۇروگرامىسى مۇشۇنداق **ئوبېكتىپ** تارىخىي ۋەزىيەتكە ماس كېلەتتى،..... شۇ چاغدا **ئوبېكتىپ جەھەتتە** فېودال سۇلالە ئۈرۈشىغا قارىمۇ - قارشى ھالدا ئىنقىلاۋىي دېموكراتىك ئۇرۇش، مىللى ئازاتلىق ئۇرۇش تۇراتتى. بۇ دەۋرنىڭ تارىخىي ۋەزىپىسىنىڭ مەزمۇنى ئەنە شۇنداق."①

1848 - يىلدىكى ئىنقىلاپ ئىلگىرىكى بۇرژۇئا ئىنقىلاپلىرىغا سېلىشتۇرغاندا، ئۇزىگە خاس خۇسۇسىيەتلەرگە ئىگە. بىرىنچىدىن، پۇرولېتارىيات ياۋروپادىكى بىر قەدەر تەرەققى قىلغان مەملىكەتلەردە مۇستەقىل سىياسى كۈچكە ئايلاندى، ئۇلار ئۇز سىنىپىنىڭ تەلۈى بىلەن تارىخ سەھنىسىگە چىقتى ۋە بۇ بۇرژۇئا دېموكراتىك ئىنقىلاپلىرىغا ئۇزىنىڭ تامغىسىنى باستى. ئىككىنچىدىن، ياۋروپا بۇرژۇئازىيىسى فېودالىزىمغا قارشى ئىنقىلاپ ئېلىپ بېرىشقا ئىنتىلگەن چاغدا، ئۇزىنىڭ ئارقىسىدا تۇرغان جۇشقۇن ياۋروپا پۇرولېتارىياتىدىن قورقتى، ئۇلارنىڭ ئىنقىلاۋىيلىغى كېچىكەپ كەتتى، ئۇلار ھەممە يەردە ئىنقىلاپتىن يۈز ئۇرۇدى. ئۇچىنچىدىن، كوپ مىللەتلىك دولەتلەردە، مىللى زىددىيەت ئىنقىلاپتىكى ئاساسىي زىددىيەت ئىدى.

---

① لېنىن. «جۇنىۇسنىڭ كىتابچىسى ھەققىدە». «لېنىن تاللانما ئەسەرلەرى»، خەنزۇچە نەشرى، 2 - توم، 856 - بەت.

توتنىچىدىن، ھەرقايسى ئەللەرنىڭ ئىنقىلابلىرى ياۋروپادىكى ئەكسىيەتچىل ھېۋادالىلىق تەرتىپلەرنى ئىغىر دەرىجىدە زەخمىلەندۈردى، جۈملىدىن ياۋروپا ھېۋالىزىمىنىڭ ئەكسىيەتچى تۈزۈلۈگى بولغان چارروسىيىگە زەربە بەردى.

1848 ـ يىلىدىكى ئىنقىلاپ بىر بۈرژۇئازىيىسى بولدى، ئۇ ياۋروپا بۈرژۇئازىيىسى رەھبەرلىك قىلغان ئىنقىلاپنىڭ ئاخىرىغا يېتىپ قالغانلىقىدىن، پۈرولېتارىيات رەھبەرلىك قىلغان ئىنقىلابنىڭ ئالدىنقى شەرتىنىڭ تېخى پىشىپ يېتىشمىگەنلىگىدىن دېرەك بەردى. شۇنىڭ ئۈچۈن، ياۋروپانىڭ 50 ــ 60 ـ يىللاردىكى مىللى دېموكراتىك ھەرىكەتلىرى ئاخىر بېرىپ "يۇقۇرىدىن توۋەنگىچە" بولغان ئىسلاھاتقا ئايلىنىپ كەتتى.

1 ـ بولۈم 1848 ـ يىلدىكى ياۋروپا ئىنقىلاۋى

فرانسىيە ھېۋرال ئىنقىلاۋى 1845 ــ 1846 ـ يىللىرى ياۋروپادا يېزا ئىگىلىك مەھسۇلاتى كېمىيىپ كەتكەن ئىدى، پومىشىكلار، كاپىتالىستلار پۈرسەتتىن پايدىلىنىپ بېسىمدارلىق قىلىپ، دېخانلارغا بولغان زۇلمىنى كۈچەيتتى. 1847 ـ يىلى، ئەنگلىيىدىن باشلانغان سودا ـ سانائەت كىرىزىسى پۈتكۈل ياۋروپاغا يامراپ، زاۋۇتلار ئارقا ـ ئارقىدىن تاقىلىپ، ئىشچىلار كوپلەپ ئىشسىز قالدى. ئىشچىلار سىنىپى ۋە ئەمگەكچى خەلقنىڭ تۇرمۇشى بەك ناچارلىشىپ كەتتى، مىليونلىغان ئادەملەر ئىنتايىن نامرات ئەھۋالغا چۈشۈپ قالدى، ئەكسىيەتچى ھوكۈمرانلارنىڭ زۇلمى ۋە ئېكسپلاتاتسىيىسى بولسا

بارغانسېرى كۆچىيىپ كەتتى. سىنىپىي زىددىيەت تېزدىنلا كەسكىنلىشىپ كەتتى. 1847 - يىلدىن كېيىن، ياۋروپادىكى ھەممە مەملىكەتلەردە دېگۈدەك ئىشچىلارنىڭ ئىش تاشلاش ھەرىكەتلىرى ۋە خەلقنىڭ قارشىلىق كورسىتىش ھەرىكەتلىرى يۈز بەردى. بەزى دولەتلەردە ئوتتۇرا ۋە ئۇششاق بۇرژۇئازىيىنىڭ ھوكۈمەتكە قارشى تۇرۇش كەيپىياتىمۇ كۆچىيىپ كەتتى.

ھەر خىل ئىنقىلاۋىي سوتسىيالىستىك ئىدىيىلەرنىڭ تارقىلىشى، ئالدى بىلەن، ماركس، ئېنگېلسلەرنىڭ دەسلەپكى دەۋرلەردىكى ئىنقىلاۋىي پائالىيەتلىرى ئىشچىلار سىنىپى ئىچىدىكى ئىلغار تەبىقىدىكىلەرنىڭ پىكرى سوتسىيال جۇمھۇرىيەت قۇرۇش ئۈچۈن كۈرەش قىلىشىغا ئىلھام بولدى.

1848 - يىلدىكى ئىنقىلاپ ئەنە شۇنداق ۋەزىيەت ئاستىدا پارتلىدى.

1830 - يىلدىن 1848 - يىلغىچە فرانسىيىگە ئىيۇل سۇلالىسى ھوكۈمرانلىق قىلدى. ئىيۇل سۇلالىسى بۇرژۇئازىيە ئىچىدىكى بىر گۇرۇھنىڭ مەنپەئەتىگىلا يەنى بانكا ئىگىلىرى، سودا ساراپىي كارولىرى، تومۇرىيول كارولىرى ۋە كاپىتالىستىك چوڭ يەر ئىگىلىرىنىڭ مەنپەئەتىگىلا ۋەكىللىك قىلاتتى. ئىيۇل سۇلالىسى پۇل مۇئامىلە ئاقسۇڭەكلىرى دېكتاتۇرلىقىدىن ئىبارەت بولۇپ، پادىشا لۇئى - فىلىپ ۋە ھوكۈمەت باشلىغى گىزو ئۇنىڭ ۋەكىلى ئىدى.

ئىيۇل سۇلالىسىنىڭ ئىجرا قىلغان سىياسىتى مۇشۇ بىر ئوچۇم پۇل - مۇئامىلە ئاقسۇڭەكلىرى ئۈچۈنلا خىزمەت قىلاتتى. ئۇ سايلام سالاھىيىتىنى ناھايىتى يۇقۇرى بەلگىلىگەچكە، 36 مىليون ئاھالىدىن ئاران 200 نەچچە مىڭ ئادەم سايلام ھوقۇقىغا ئىگە بولالىدى؛

ئىشلەپچىقىرىش ۋە تاۋار سېتىشنى باشقۇرۇشنىڭ مەنپەئەتدارلىق ھوقۇقىنى تامامەن پۇل-مۇئامىلە ئاقسۇڭەكلىرىگە بەردى؛ باجنى يىلدىن-يىلغا ئاشۇرۇپ، ئەمگەكچى خەلق ئۈستىدىكى سېلىقنى ئېغىرلاشتۇردى؛ بارلىق خەلق ھەرىكەتلىرىنى بولۇپمۇ ئىشچىلار ھەرىكىتىنى دەھشەتلىك تۇردە باستۇردى. ماركس ئىيۇل سۇلالىسىنى "فرانسىيىنىڭ مىللى بايلىغىنى شىلدىغان ھەسسىدارلىق شىركىتى"① دېگەن ئىدى. شۇڭا، ئىيۇل سۇلالىسى يالغۇز ئىشچىلار سىنىپى ۋە ئەمگەكچى خەلقىنىڭ نەپرىتىگە ۋە قارشىلىغىغا ئۇچراپلا قالماستىن. سانائەت بۇرژۇئازىيىسى ۋە ئۇششاق بۇرژۇئازىيىنىڭمۇ نارازىلىغى ھەم ھۇجۇمىغا ئۇچرىدى.

1848-يىلنىڭ باشلىرىدا، فرانسىيە جەمئىيىتىدىكى سىنىپلار ھەرىكىتىگە كېلىشكە باشلىدى. مەملىكەتنىڭ ھەرقايسى جايلىرىدا ئىشچىلارنىڭ نامايىشلىرى ۋە دېخانلار ھەرىكەتلىرى مەيدانغا كەلدى. پارىژ ۋە باشقا چوڭ شەھەرلەردە مەخپى ئىنقىلاۋىي كۇلۇپلار بارلىققا كەلدى، بۇلار ئەملىيەتتە ھەرقايسى جايلاردىكى خەلق ئىنقىلاۋىنىڭ رەھبىرلىرى كۆچى ئىدى. ئاساسەن سانائەت بۇرژۇئازىيىسىدىن تەركىپ تاپقان بۇرژۇئا جۇمھۇرىيەتچىلىرى پەقەتلا گىزو ھوكۈمىتىدىن سايلام سالاھىيىتىنى توۋەن چۈشۈرۈپ، ئۇزلىرىنى ھوكۈمەتكە قاتناشتۇرۇشنى ۋە سۇلالىنى جۇمھۇرىيەتكە ئۆزگەرتىشنى تەلەپ قىلدى؛ ئۇلار باشقا ھەرقانداق ئىجتىمائى ئىسلاھاتقا قارشى تۇردى. ئاساسەن ئۇششاق

---

① ماركس، «1848-يىلدىن 1850-يىلغىچە فرانسىيەدە بولغان سىنىپىي كۈرەش». «ماركس-ئېنگېلس تاللانما ئەسەرلىرى»، 1979-يىل ئۇيغۇرچە نەشرى، 1-توم، 657-بەت.

بۇرژۇئازىيەدىن تەركىپ تاپقان دېموكراتىيەچىلەر ئومۇمى سايلام ھوقۇقىنى ھمايە قىلدى ۋە مەلۇم ئىجتىمائى ئىسلاھاتلارنى يولغا قويۇشنىڭ زورۇرلۇقىنى ئېتىراپ قىلدى. لېكىن جۇمھۇرىيەتچىلەرمۇ، دېموكراتىيەچىلەرمۇ كەڭ كولەملىك خەلق ھەركەتلىرىدىن قورقاتتى. بۇرژۇئازىيە مەملىكەتنىڭ ھەرقايسى جايلىرىدا "زىيادەت" نامى بىلەن، ئاممىۋى خاراكتېرلىق سىياسى يىغىلىشلارنى ئوتكۈزۈپ، ئىسلاھاتنى تەرغىب قىلدى. ئۇلار مۇشۇنداق تېنچ زىيادەت ھەركىتى ئارقىلىق خەلقنىڭ ئىنقلاۋىي ھەركەتلىرىنى چەكلەشنى ئۈمىت قىلاتتى. گىزو ھوكۈمىتى بولسا، ھەرقانداق ئىسلاھاتنى جاھىللىق بىلەن رەت قىلدى. ئۇ سايلام سالاھىيىتىنى توۋەن چۈشۈرۈشنى تەلەپ قىلغان بۇرژۇئازىيىگە تەنە بىلەن جاۋاپ بېرىپ: "سىلەر باي بولۇڭلار، شۇنداق قىلساڭلار سايلغۇچى بولالايسىلەر" دېدى.

جەمىيەتتىكى ھەممە سىنىپلار دىگۈدەك ئىيۇل سۇلالىسىنىڭ قارشى تەرىپىدە تۇرغان ئىدى. فرانسىيە ئىنقلاۋىنىڭ كۆنتەرتىۋىگە قويۇلغان ۋەزىپە ئىيۇل سۇلالىسىنىڭ ھوكۈمرانلىقىنى ئاغدۇرۇپ تاشلاپ، پۇل-مۈڭامىلە ئاقسۆڭەكلىرىنىڭ تەنھا ھوكۈمرانلىقى توسقۇنلۇق قىلىپ كەلگەن فرانسىيە كاپىتالزىمنى يەنمۇ راۋاجلاندۇرۇشتىن ئىبارەت ئىدى.

1 - ئاينىڭ ئاخىرلىرىدا، ھوكۈمەت بۇرژۇئا جۇمھۇرىيەتچىلىرىنىڭ قەرەللىك "زىيادىتى"نى ئەمەلدىن قالدۇرۇۋەتتى، بارلىق سىياسى يىغىلىش ۋە ناماينىشلارنى مەنئى قىلدى ۋە زورۇر تېپىلغاندا قورال ئىشلەتمەكچى بولدى. بۇرژۇئازىيە باش ئېگىشكە باشلىدى. پارىژدىكى ئىشچىلار ۋە كەڭ ئامما بولسا، ئۇلارغا پىسەنت قىلمىدى. 2 - ئاينىڭ 22 - كۈنى، پارىژ ئىشچىلىرى، ئوقۇغۇچىلىرى، ئاھاللىرى

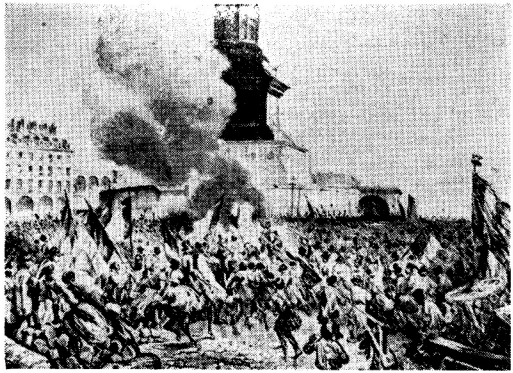

ئىنقىلاۋىي ئامما پادىشانىڭ "تەختى"نى كۆيدۈرۈۋەتتى

داغدۇغىلىق نامايىش ئوتكۈزدى، "يوقالسۇن گىزو! ياشىسۇن ئىنقىلاپ!" دېگەن شوئارلار پۈتۈن شەھەرنى قاپلىدى. شەھەر رايونى ۋە شەھەر ئەتراپىدا كوچا ئۇرۇشى بارىكادىلىرى پەيدا بولۇشقا باشلىدى. ئەتىسى نامايىش قوراللىق قوزغىلاڭغا ئايلىنىپ كەتتى. ئىنقىلاۋىي ئامما ھوكۈمەت ئارمىيىسىگە قارشى جىددى كوچا ئۇرۇشى ئېلىپ باردى. ئارمىيە ئىكىكىلىنىشكە باشلىدى. ئالاقزادە بولۇپ قالغان لۇئى ـ فىلىپپ گىزونىڭ ۋەزىپىسىنى ئېلىپ تاشلاپ، ھوكۈمەتنى ئۆزگەرتىپ تەشكىللەش مەسىلىسى توغرىسىدا سوھبەت ئوتكۈزۈشنى ئوتتۇرىغا قويدى. بۇرژۇئازىيە بەك خوشال بولۇپ كېتىپ، مۇرەسسەلەشمەكچى بولدى. ئىشچىلار ۋە كەڭ ئامما پادىشالىق تۈزۈمىنى بىكار قىلىپ، جۇمھۇرىيەت قۇرۇشنى قەتئىي تەلەپ قىلدى. قوراللىق

ئىشچىلار بىر كېچىنىڭ ئىچىدىلا 1 مىڭ 500دىن ئارتۇق كوچا ئىستىكامـ
لىرىنى قۇردى. شۇنداق قىلىپ، قوزغىلاڭ تېزدىنلا كېڭىيىپ كەتتى.
24 ـ كۈنى ئەتىگەنلىگى، خەلق "يوقالسۇن لۇئى ـ فىلىپپ!" دەپ شوئار
توۋلىغان پېتى پادىشا ئوردىسىغا بېسىپ كىردى. لۇئى ـ فىلىپپ ئوزىنى
تۇزەشـتۇرۇشكىمۇ ئۈلگۈرمەي، ئالدىراپ ـ تېنەپ ئەنگلىيىگە قېچىپ
كەتتى. قوزغىلاڭچى خەلق پادىشانىڭ "تەختى"نى باسـتى مەيدانغا
ئاپىرىپ كويدۇرۇۋەتتى. فرانسىيىدىكى ئىشچىلار ۋە ئىنقىلاۋىي ئامما
ئىيۇل سۇلالىسىنى بىر يولىلا تارىخنىڭ ئەخلەت دوۋىسىگە سۈپۈرۈپ
تاشلىۋەتتى. ھۆرال ئىنقىلاۋى غەلىبە قىلدى.

لېكىن ئىنقىلاپنىڭ غالىبىيەت مۇسىنى بۇرژۇئازىيە ئاسانلا ئوغرىـ
لىۋالـدى. يېڭى قۇرۇلغان ۋاقىتـلىق ھوكۇمەت تەركىۋىـدىكى 11
ئادەمنىڭ 7سى جۇمھۇرىيەتچىلەر (لامارتىن، ئاراگو، دۇپۇن قاتارلىقـ
لار)، 2 سى دېموكراتىيىچىلەر (لېدرۇ ـ رولىن ۋە فلوكون) ئىدى،
قالغان 2 سى ئۇششاق بۇرژۇئا سوتسىيالىزىمچىسى لۇئى بلان ۋە
ئىشچى ئالبېرت ئىدى. فرانسىيە ئىشچىلىرى كېيىنكى 2 ئادەمـنى
ئوزلىرىنىڭ ۋەكىلى دەپ قارىدى. كورۇنۇشتە ۋاقىتـلىق ھوكۇمەت
ئىنقىلابقا قاتناشقان ھەرقايسى سىنىپلارنىڭ بىرلەشمىسىدىن ئىبارەت
بولسىمۇ، ئەمىلىيەتتە بۇرژۇئازىيىنىڭ ۋەكىللىرى ھوكۇمەتتىكى ھەممە
مۇھىم ۋەزىپىلەرنى مونوپول قىلىۋالغان ئىدى. بۇرژۇئازىيە پۇرولېتاـ
رىياتنىڭ ئىنقىلابىي ئاكتىپلىغىدىن قورقىۋاچقا، جۇمھۇرىيەتنى دەرھال
جاكالاشنى خالىمىدى. 2 ـ ئايـنىڭ 25 ـ كۈنى، ئىنقـىلابچى دوخـتۇر
راسپائىل ئىشچىلار ۋەكىللىرى ئومىگىنى شەھەرلىك ھوكۇمەتكە باشـ
لاپ بېرىپ، ۋاقىتلىق ھوكۇمەتكە: ئەگەر 2 سائەت ئىچىـدە جۇمھۇـ
رىيەت جاكالانمايدىغان بولسا، 200 مىڭ خەلقـنى باشـلاپ كېـلىپ

ۋاقىتلىق ھوكۇمەتنى "سوراقـقا تارتـىمىز" دەپ ئولتـىماتۇم ئېـلان قىلدى. ئۇ چاغدا كوچا ئىستىھكاملىرى تېخـى بۇزۇلمـىغان ئـىدى، ئىشچىلار كۇچلۇك قوراللىق كۇچـنى ساقـلاپ قالغان ئـىدى، پارىژ ئەمىلىيەتتە ئىنقىلاۋىي خەلقنىڭ قولىدا ئىدى. ۋاقىتـلىق ھوكۇمەت ئالاقزادىلىك ئىچىدە، جۇمھۇرىيەت تۇزۇمىنى يولغا قويۇشنى جاكالـىدى، بۇ فرانسىيە تارىخـىدىكى 2 ـ جۇمـھۇرىـيەت (1848 ـــ 1852) بولۇپ ھىساپلىنىدۇ.

ئىشچىلار سىنىپى ئەسلـىدە خەلققە سـىياسى ئەركىنلىكلا بېرىپ قالماستىن، بەلكى ئەمگەكچىلەرنى كاپىتال قۇللىغىدىن قۇتۇلدۇرالايـدىغان جۇمھۇرىيەتكە ئېرىشمەكچى بولغان ئىدى. لېكىن، ۋاقىتـلىق ھوكۇمەتنىڭ بۇرژۇئازىيىنىڭ قولىغا ئوتۇپ كېتىشى بىلەن، جۇمھۇرىـيەتنىڭ خاراكتىرى ئاساسىي جەھەتتىن بەلگىـلىنىپ بولدى. فېۋرال ئىنقىلاۋى پۇرولېتارىيات ئۇچۇن كاپـىتال ۋە ئىمـتـىيازنى يوقـىتىپ بەرمىدى، بەلكى بۇرژۇئازىيىنىڭ بىر گۇرۇھىنىڭ يەنى پۇل ـ مۇئامىلە ئاقسوڭەكلىرىنىڭ دىكتاتۇرىسىنى پۇتكۇل بۇرژۇئازىيىنىڭ دىكتاتۇرىـسىغا ئايلاندۇردى. "فېۋرال جۇمھۇرىيىتى ئالدى بىلەن **بۇرژۇئازىيە ھوكۇمرانلىغىنى يەنىمۇ ئومۇمى يۇزلۇك ھوكۇمرانلىققا ئايلاندۇرۇشى** كېرەك ئىدى: بۇ جۇمـھۇرىـيەت جاكالانغانـلىقـتىن، **بارلىق مۇلۇكدارلار سىنىپى** پۇل ـ مۇئامىلە ئاقسوڭەكلىرى بىلەن بىر قاتاردا ھاكىمىيەتكە قاتنىشىش پۇرسىتىگە ئىگە بولدى."①

---

① ماركس. «1848 ـ يىلدىن 1850 ـ يىلغـىچە فرانسىيىدە بولغان سىنىپىي كۇرەش». «ماركس ـ ئېنـگېلـس تاللانما ئەسەرلىرى»، 1979 ـ يىل ئۇيغۇرچە نەشرى، 1 ـ توم، 664 ـ بەت.

فېۋرال ئىنقلاۋىنىڭ غالىبىيەت مۇسىسى شۇنىڭ ئۈچۈن بۇرژۇئا-زىيىنىڭ قولىغا چۈشۈپ قالدىكى، بۇرژۇئازىيىنىڭ ھەقسىقى قىياپىتى تېخى تولۇق ئاشكارا بولمىغان ئىدى، ئۇلار ئىنقىلاپىتىن ئىلگىرى ئىيۇل سۇلالىسىگە قارشى تۇرۇشنى تەرغىپ قىلىپ، ئاممىنىڭ ئىشەنچىگە ئىگە بولۇۋالغان ئىدى. يەنە بىر تەرەپتىن، ئىشچىلار سىنىپى ئۇ چاغدا ماركسزىمدىن ئىبارەت ئىنقىلاۋىي نەزىرىيىنىڭ پېتەكچىلىگىگە ئىگە ئەمەس ئىدى، پرۇدون ۋە لۇئى بلانىلارنىڭ ئۇششاق بۇرژۇئازىيە سوتسىيالىزمى ئىدىيىسى ئىشچىلار ئارىسىدا يەنىلا كەڭ تارقىلىپ يۈرەتتى. لۇئى بلان تەرغىپ قىلغان سەپسەتەــزۇلۇم ۋە ئېكسپىلاتاتسىيىدىن قۇتۇلۇش ئۇچۇن، بۇرژۇئازىيە بىلەن "ھەمكار-لىشىپ" "سوتسىيال دېموكراتىك جۇمھۇرىيەت" قۇرۇش دېگەن سەپسەتىنىڭ تەسىرى ناھايىتى چوڭ ئىدى. فېۋرال ئىنقىلاۋى غەلىبە قازانغان چاغدىكى فرانسىيە ئىشچىلىرى ئومۇمى يۈزلۈك ھالدا، ھوكۇمەتتە ئۆزىمىزنىڭ ۋەكىللىرى بولسىلا، ئۇز تەلەپلىرىمىزنى ئىشقا ئاشۇرالايمىز، دەپ قارايتىتى. شۇڭا، ئۇلار ھاكىمىيەتنى ئاسانلا بۇرژۇئازىيىگە تاپشۇرۇپ قويىدى. لۇئى بلانــپۇتىنىڭ ئۇچىدا دەسسەپ ئۇزىنى يوغان ئادەم قىلىپ كورسىتىشنى ياخشى كورىدىغان بۇ پەتەك بىر تىپىك ئاغمىچى ئىدى، ئۇ ۋاقىتلىق ھوكۇمەت ئىچىدە پۇتۇنلەي بۇرژۇئازىيىنىڭ قۇيرۇقچىسى بولدى، ئىنقىلاپتا ئىنتايىن زىيانلىق رول ئويناندى.

لېكىن قانداقلا بولمىسۇن، ئىشچىلار فرانسىيە 2ـجۇمھۇرىيىتىگە "سوتسىيال جۇمھۇرىيەت" دېگەن تامغىنى باستى. ئۇلار ئومۇمى سايلام ھوقۇقىنى قولغا كەلتۈردى؛ ۋاقىتلىق ھوكۇمەتنى ئەمگەك ھوقۇقى پەرمانى ۋە ئەمگەك كۇننى قىسقارتىش پەرمانىنى ماقۇللاشقا

مەجبۇر قىلدى؛ ئۇلار "كىشىنى كىشى ئېكسپىلاتاتسىيە قىلىش"نى "ئەمگەك مىنىستىرلىگى" قۇرۇش ئارقىلىق يوقىتىشنى تەلەپ قىلدى؛ ھەتتا جۇمھۇرىيەتنىڭ 3 خىل رەڭلىك بايرىغىنىمۇ قىزىل يېپەك لىنتە قوشۇپ قويدى.

فرانسىيە بۇرژۇئازىيىسى "سوتسىيال جۇمھۇرىيەت" دىگەن تامغىنى ئوچۇرۇۋېتىپ، بۇرژۇئا جۇمھۇرىيىتى ھوكۇمرانلىغىنى تىكلەشكە ئۇرۇندى. ئۇلار يوشۇرۇنچە يەنە بىر ئۇرۇش تەييارلىغىنى باشلاپ، پۇرولېتارىياتنىڭ تەلۈنى قورال كۈچى بىلەن ئەمەلدىن قالدۇرۇشنى قەستلىدى. ۋاقتىلىق ھوكۇمەت ئەكسىلئىنقىلاۋىي قوراللىق كۈچىنى تەرتىپكە سېلىش ۋە كېڭەيتىشنى ئۇزىنىڭ ھەممىدىن مۇھىم ۋەزىپىسى قىلدى. ئۇلار لۈكچەك پۇرولېتارلارنى سېتىۋېلىپ، 24 ـ يېگىدىن ئىبارەت ئالاھىدە ھەركەت دۇيىنى قۇردى ۋە ئۇنى ئىنقىلاپقا قارشى تۇرۇرۇك قىلدى. ۋاقتىلىق ھوكۇمەت ئىشچىلارنىڭ تەلۈنى قوبۇل قىلىپ، ئاتالمىش "ھوكۇمەت ئەمگەك كومىتېتى"نى قۇردى، بۇنىڭغا لىيۇكسېمبۇرگ سارىيىنى ئىش ئورنى قىلىپ ئاجرىتىپ بەردى. لۈئى بلان ۋە ئالبېرتلارنى ئۇنىڭغا رەئىس ۋە مۇئاۋىن رەئىس قىلىپ تەيىنلىدى. ۋاقتىلىق ھوكۇمەت "ئىشچىلارنىڭ ئەھۋالىنى ياخشىلاش يولىدا ئىزلىنىش" دىگەن چىرايلىق نام ئاستىدا، لۈئى بلان بىلەن ئالبېرتنى ۋاقتىلىق ھوكۇمەتتىن يەكلەپ چىقىرىۋەتتى. لىيۇكسېمبۇرگ كومىتېتى ھەم ئەملىي ھوقۇقسىز، ھەم خىراجەتسىز قىلىپ، ئەمگەك بىلەن كاپىتال ئوتتۇرىسىدىكى ماجرالارنى كېلىشتۈرۈش شەكلى ئاستىدا ئەمگەك بىلەن كاپىتال ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەتلەرنى تېچ يول بىلەن ھەل قىلىش دىگەن خام خىيالنى تارقىتىشتىن باشقا ھېچقانداق رول ئوينىمايدىغان بولۇپ

قالـدی. مارکس لیۇکسېمـبۇرگ کومىتېتىنى **"سوتسىيالىستىك ئىنا-دەتخانا"**① دەپ مەسخىرە قىلغان ئىدى. 2 ـ ئايـنىڭ ئاخىرلىـرىدا، ۋاقىتلىق ھوكۇمەت دولەت ئىشخانـىلىرىنى قۇرۇپ، زور بىر تۇركۈم ئىشسىز ئىشچـىلار ۋە باشـقا ئىشـسىزلارنى ئۇنىڭـغا قوبۇل قىلدى. ئىشـخانـىلاردا يېرىم ھەربى خاراكتېردىـكى تەشـكىلىي شەكىلـەر قوللىنىلدى، ئىشلەپچىقىرىش خاراكتېرىدا بولمىغان كوچەت قويۇش، توپا قېزىشقا ئوخشاش ئەمگەكلەر بىلەن شۇغۇللانغانـلارغا ھەر ئىش كۈنى ئۈچۈن 2 فرانكتىن پۇل بېرىلەتتى، ئۇنىڭ ئۈستىگە ئەمگەكنى تەشكىللەش ئىشلىرى قەسـتەن بەك ناچار ئىشـلىنەتتى. ۋاقىتـلىق ھوكۇمەتـنىڭ بۇنـداق قىلىشـىدا 2 مەقسەت بار ئىدى: بىرى، زور مىقداردىكى ئىسسىز ئىشچىلارنى تىزگىنلەپ، ئىشچىلارنىڭ ئىنقىلاۋىي ھەركەتلىرىدىن ساقلىنىش ئىدى؛ يەنە بىرى، ئىشچىلار ۋە كەڭ ئاممىغا سوتسىيالىزىم ۋە ئەمـگەك ھوقۇقى دېگەن مانا شۇ دەپ يامان غەرەز بىلەن تەشۋىق قىلىپ، شۇ ئارقىلىق سوتسىيالىزىمنىڭ شەنىنى بۇلغاش ئىدى. ۋاقىتـلىق ھوكۇمەت يەنە دولەت ئىشـخانـىلىرىنى ساقـلاپ قېلىش نامى بىلەن، ئاساسەن دېخانـلار ۋە ئۇششاق بۇرژۇئازلار ئۈستىگە ئېلىپ كەلگەن 4 خىل بىۋاستە باجنى 45 پىرسەنت ئۈستۈر-دى، يەنى بىر فرانىك باجـغا 45 سېنتـتىن قوشۇمـچە باج قوشـتى (ئەملىيەتتە، قوشۇلغان باج ئەمەلـدارلارنى، ساقـچى ۋە ئالاھـىدە ھەركەت دۈيىنى بېقىشقا ئىشلىتىلەتـتى)، بۇنىڭ بىلەن دېخانلار ۋە

---

① مارکس. «1848 ـ يىلدىن ـ 1850 ـ يىلغىچە فرانسىيىدە بولغان سىنىپىي كۈرەش». «مارکس ـ ئېنگېلس تالـلانـما ئەسەرلـىرى»، 1979 ـ يىل ئۇيغۇرچە نەشرى، 1 ـ توم، 666 ـ بەت.

ئۇششاق بۇرژۇئازلارنىڭ ئىشچىلار سىنىپىغا بولغان نارازىلىغىنى قوزغىدى. ئالدانغان دېخانلار ۋە ئۇششاق بۇرژۇئازلارنىڭ نەزىرىدە، پارىژ ئىشچىلىرى ئوزلىرى پۈل چىقىرىپ بېقىۋاتقان "بىكار تەلەپلەر" بولۇپ كورۈندى. بۇرژۇئازىيە ئاربغا بولگۇنچىلىك سېلىش ئۇسۇلىنى قوللىنىپ، پۇرولېتارىياتنى دېخانلارنىڭ قوللىشىغا ئېرىشىملەيدىغان يىتىم هالغا چۈشۈرۈپ قويدى. "شۇنداق قىلىپ، بۇرژۇئازىيە بىلەن پۇرولېتارىيات ئوتتۇرىسىدىكى ئېلىشىش يېتىپ كېلىش ئالدىدا تۇرغاندا، ئۇستۇنلۇك، ئەڭ مۇھىم سەپ، جەمىيەتنىڭ ئوتتۇرا قاتلاملىرىنىڭ هەممىسى بۇرژۇئازىيىنىڭ قولىدا ئىدى."①

بۇرژۇئازىيە ئوزلىرىگە مۇشۇ پايدىلىق شارائىتلارنى يارىتقانىدىن كېيىن، ئىشچىلارغا قول تەككۈزۈش نىيىتىگە كېلىپ، ئىشچىلارنى جەڭگە ئاتلىنىشقا مەجبۇر قىلدى. 4-ئايدا بۇرژۇئازىيە رۇئان شەھىرىدە ئىشچىلار قوزغىلىڭىنى دەھشەتلىك تۇردە باستۇردى، بۇ هازىرقى زامان جەمىيىتىدىكى 2 چوڭ سىنىپنىڭ ئېلىشىشىنىڭ كۈنسايىن يېقىنلىشىۋاتقانلىغىدىن بىشارەت بەردى.

گېرمانىيە مارت ئىنقىلاۋى فرانسىيە فېۋرال ئىنقىلاۋىنىڭ ئوت ئۇچقۇنلىرى ئۇنىڭغا خوشنا بولغان گېرمانىيىنىڭ مارت ئىنقىلابىنى تۇتاشتۇرۇۋەتتى. 40-يىللاردىكى گېرمانىيە ئىنقىلابىنى تارقاق بىر قوشما ئىشتات ئىدى. گېرمانىيە قوشما ئىشتاتىغا چوڭ-كىچىك بولۇپ، 38 ئىشتات دولىتى ۋە ئەركىن شەھەر، بىر ئىمپېرىيە

---

① ماركس. «1848-يىلدىن 1850-يىلغىچە فرانسىيىدە بولغان سىنىپىي كۈرەش». «ماركس-ئېنگېلىس تاللانما ئەسەرلىرى»، 1979-يىل ئۈيغۇرچە نەشرى، 1-توم، 683-بەت.

(ئاۋستىرىيە)، 5 پادىشالىق دولەت (پرۇسسىيە، باۋارىيە، ساكسونىيە، ھانىنوۋېر، بۇرتېمبېرگ)، بىرقانچە 10كىنەزلىك ۋە بەگلىك، 4 ئىمپېرىيە ئەركىن شەھىرى قاتناشقان ئىدى. بەزى چەتئەللەرنىڭ پادىشالىرىمۇ گېرمانىيە قوشما ئىشتاتىنىڭ ئەزاسى ئىدى. ئاۋستىرىيە بىلەن پرۇسسىيە قوشما ئىشتات ئىچىدىكى ئەڭ چوڭ ئىككى ئىشتات دولىتى بولۇپ، بىر بىرى بىلەن زومىگەرلىك تالىشاتتى. ئاۋستىرىيە-نىڭ خوجىلىق يېرى بولغان ۋېنگرىيە، لومبارىدىيە—ۋېنېتسىيە ۋە گالىسىيە، پرۇسسىيىنىڭ خوجىلىق يېرى بولغان شەرقىي پرۇسسىيە ۋە پوزنان گېرمانىيە قوشما ئىشتاتىغا كىرمىدى. گېرمانىيە قوشما ئىشتاتىنىڭ ئەزالىرى پەقەت شەكىل جەھەتتىلا بىرلەشكەن ئىدى، ئەمىلىيەتتە، ئۇلار تامامەن ئوز ئالدىغا ئىش كورۇشەتتى. ئاساسلىق پادىشالىق دولەتلەردە فېودال مۇستەبىتلىك ھوكۇمرانلىق مەۋجۇت ئىدى. سىياسى جەھەتتىكى يېمىزىلىش-پارچىلىنىش ۋە فېودال ئەكسىيەتچى ھوكۇمرانلىق گېرمانىيىنىڭ ئاساسىي ئالاھىدىلىگى ئىدى.

40-يىللاردا گېرمانىيىنىڭ كاپىتالىستىك ئىگىلىگى خېلى زور دەرىجىدە راۋاجلاندى. 1830-يىلى چوپۇن مەھسۇلاتى ئاران 130مىڭ تونىنا ئىدى، 40-يىللارنىڭ ئاخىرىغا بارغاندا 411 مىڭ تونناغا يەتتى؛ پار ماشىنىسى 1837-يىلدىكى 419 دىن كوپىيىپ 1 مىڭ 454 كە يەتتى؛ يالغۇز پرۇسسىيە ئىشتاتىنىڭ تومۇرىيول قۇرۇلۇشىغا سالغان مەبلىغى 1840-يىلدىن 1847-يىلغىچە 7 ھەسسە كوپەيدى. كاپىتالىستىك ئىگىلىكنىڭ راۋاجلىنىشى سىياسى جەھەتتىكى بىرلىكنى تەلەپ قىلاتتى. بۇرژۇئازىيە سىياسى جەھەتتە چاك-چېكىدىن بوسۇلۇپ كېتىشكە ئىنتايىن نارازى ئىدى، ئۇلار ئىچكى جەھەتتە بىرلىكە كەلگەن ئىچكى بازار بولىدىغان، سىرتقا قارىتا باشقا دولەتلەر بىلەن

رىقابەتلىشىشتە يولەنچۈك بولىدىغان برلىكىە كەلگەن دولەتنىڭ بولۇشىنى تەلەپ قىلاتتى. خەلق ئاممىسى گېرمانىيىنىڭ سىياسى ۋە ئىقتىسادىي جەھەتتىكى ئەكسىيەتچىل قالاق ھالىتىگە كۆنىدىن-كۆنگە تاقەت قىلىپ تۇرالمايدىغان بولۇپ قالدى. گېرمانىيە ئىنقىلاب ئىنىڭ كۆنتەرتىۋىگە قويۇلغان ۋەزىپە دولەتنىڭ برلىگىنى ئەمەلگە ئاشۇرۇش ۋە فېودال يانچىلىق تۈزۈمىنىڭ قالدۇقلىرىنى يوقىتىشتىن ئىبارەت ئىدى.

1848 - يىل 2 - ئاينىڭ ئاخىرلىرى، 3 - ئاينىڭ باشلىرىدا، فرانسىيىگە خوشنا بولغان غەربىي جەنۇبىي گېرمانىيىنىڭ ھەرقايسى ئىشتاتلىرىدا ئالدى بىلەن خەلقنىڭ ئىنقىلاۋىي ھەركىتى قوزغالدى. بادېن، گېسسېن، بۇرتېمبېرگ، باۋارىيە رايونلىرىدىكى دېخانلار پومىشچىك ئاقسۆڭەكلەرنىڭ جاگزىلىرىنى ۋەيران قىلىپ، فېوداللارنىڭ يەر خەتلىرىنى كويدۇرۇپ، ئوزلىرى فېوداللارنىڭ ئاسارىتىدىن ئازات بولۇپ چىقتى. بۇنىڭغا بۇرژۇئازىيىمۇ قاتناشتى، ئۇنىڭ ئۈستىگە خەلق ئاممىسى بىلەن ۋاقتىلىق برلىك سەپ تۈزدى. ئورکەشلەپ قاياناۋاتقان ئىنقىلاپ دولقۇنى ھەرقايسى ئىشتاتلاردىكى فېودال ئاقسۆڭەكلەرنىڭ تۆپ ھوكۇمرانلىغىغا تەھدىت سالدى. ھەرقايسى بەگلىكلەر ئىنقىلاپ دولقۇنىنى توسۇپ قېلىش، كېيىن پۈرسەت تېپىپ ئۆجۇقتۇرۇش غەرىزىدە، ئاغزىدا چوڭراق ئەركىنلىك بېرىشكە، بۇرژۇئازىيە ۋەكىللىرىنىڭ ئىچكى كابىنىتقا كىرىشىگە ماقۇل بولدى. غەربىي جەنۇبىي گېرمانىيىنىڭ ھەرقايسى ئىشتاتلىرىدا بۇرژۇئازىيە قاتناشقان "مارت ئىچكى كابىنىتى" بارلىققا كەلدى. بۇرژۇئازىيە خەلقنىڭ ھەرکىتىدە قولغا كەلتۈرۈلگەن بۇ غەلىبىلەردىن ئىنتايىن مەمنۇن بولدى. ئۇلارنىڭ ئۇنىڭدىن كېيىنكى ۋەزىپىسى

بەگلىكلەر ئىتتىپاقىغا تايىنىپ "ئامانلىق" ۋە "تەرتىپ"نى ساقلاپ، ئىنقلابنىڭ داۋاملىق ئالغا ئىلگىرىلىشىنى توسۇشتىن ئىبارەت ئىدى.

گېرمانىيە ئىنقلابۇنىڭ تەقدىرىگە نىسبەتەن ئاۋسترىيە بىلەن پروسسىيىنىڭ ئىنقلابۇي ھەرىكىتى ئاساسىلىق رول ئويناندى. بۇ ئىككى ئەكسىيەتچىل قورغانىدا 3-ئاينىڭ ئوتتۇرىلىرىدا خەلقنىڭ قوراللىق قوزغىلىڭى كەينىدىن پارتلىدى. 3-ئاينىڭ 13-كۈنى ئاۋسترىيىنىڭ پايتەختى ۋېنادا ئىشچىلار، ئالى مەكتەپ ئوقۇغۇچىلىرى، ئوتتۇرا ۋە ئۇششاق بۇرژۇئازىيە بىرلىكتە ھەرىكەتكە كېلىپ، ئاۋسترىيىنىڭ ئەكسىيەتچىل ھوكۇمىتىنى ئاغدۇرۇپ تاشلىدى، باش ۋەزىر مېتېرنىخ گىرىم قىلىپ ۋېنادىن قېچىپ كەتتى. 30 نەچچە يىلدىن بۇيان ياۋروپادا بارلىق ئىنقلابۇي ھەرىكەتلەر ۋە مىللى ھەرىكەتلەرنى باستۇرۇپ كەلگەن مۇقەددەس ئىتتىپاقمۇ بۇنىڭغا ئەگىشىپ گۈمران بولدى. ئىمپېرىيە خانىمۇ پارلامېنتنى ئۇزگەرتىپ تەشكىل قىلىشىنى جاكالاشقا، مىللى پارلامېنت چاقىرىپ، ئاساسىي قانۇن تۈزۈشكە قوشۇلۇشقا مەجبۇر بولدى. لېكىن مارت ئىنقلابۇى ھېچقانداق زور ئىجتىمائى مەسىلىنى ھەقىقى ھەل قىلمىدى، خان يەنىلا ھەربى ۋە سىياسى ھوقۇقنى ئىگەللەپ تۇردى، ئەكسىيەتچىل پادىشالىق سىياسى تۈزۈلمە ۋە ئەكسىلئىنقىلابۇي ئارمىيە يەنىلا ساقلىنىپ قالدى. ماينىڭ باشلىرىدا، خان ئىنقلاپ سېپىدىكى بۇرژۇئازىيە بىلەن ئىشچىلار ئوتتۇرىسىدىكى قارىمۇقارشىلىقتىن پايدىلىنىپ، قوشۇنلارنى يوتكەپ تەتۈر ھىساپ ئېلىشقا باشلىدى. 5-ئاينىڭ 15-كۈنى ۋە 5-ئاينىڭ 26-كۈنى ۋېنا خەلقى يەنە قوزغىلاڭ كوتەردى، خان بىلەن ۋەزىرلەر مەخپى ھالدا ۋېنادىن قېچىپ كەتتى؛ شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، مايدىكى قوزغىلاڭدا

خەلق ئاممىسى جارى قىلغان ئىنقىلاۋىي ئاكتىپلىق ۋە نامايەن قىلغان غايەت زور كۆچ بۇرژۇئازىيىنى تېخىمۇ ئالاقزادە قىلىۋەتتى. ئۇلار دەرھال ئىنقىلاۋىي خەلقتىن ئايرىلىپ، بىرلا ئورۇلۇپ ئەكسىيەتچىلەرنى قوللىدى. ئەكسىيەتچى كۈچلەر يەنە بىر قېتىم كۆچ توپلاپ، ئىنقىلاپنى ئۆجۈقتۇرۇشقا تەييارلاندى.

مېتېرنىخ ھاكىمىيىتىنىڭ غۇلاپ چۈشكەنلىگى توغرىسىدىكى خەۋەر پرۇسسىيىنىڭ ئىنقىلاۋىي ھەرىكىتىنى ئىلگىرى سۈردى. بېرلىن-دىكى ئىشچىلار، ئالى مەكتەپ ئوقۇغۇچىلىرى ۋە ئۇششاق بۇرژۇئا-زىيە ئىنقىلاۋىي ھەرىكەتنى باشلىۋەتتى. لېكىن، پرۇسسىيە بۇرژۇئازىيىسى ئاممىنىڭ ئىنقىلاۋىي ھەرىكىتىدىن ئولگۈدەك قورقۇشتى. ئىنقىلاپ پارتلاشتىن ئىلگىرىلا، ئۇلار ھەم تىترىگەن، ھەم قورققان ئاۋازى بىلەن ئىشچىلارغا: "ئېتىزدىكى مەھسۇلات ئاپتاپ ۋە يامغۇرغا تايىنىدۇ، ئەمگەك مەھسۇلاتى تەرتىپ ۋە تېچىلىققا تايىنىدۇ، قوزغىلاڭ بولسا خۇددى مولدۇرگە ئوخشايدۇ! شۇڭلاشقا ئەقىلگىلاردىن ئېزىپ كەتمەڭلا! دىگەن سوزنى مەڭگۈ تەكرارلاپ تۇرۇش كېرەك" دەپ مۇراجەت قىلدى. بۇرژۇئازىيە ئىنقىلاپنى "تېچ ئىسلاھات ئېلىپ بېرىش"رامكىسغا سېلىشقا كۈچىنىڭ بېرىچە ئۇرۇندى.

پرۇسسىيە پادىشاسى ئىسلاھات توغرىسىدىكى يالغان ۋەدىلەر ئارقىلىق ئىنقىلاپنى توسۇشقا ئۇرۇندى. 3-ئاينىڭ 18-كۈنى پرۇس-سىيە پادىشاسى بۇيرۇغىدا ئوزىنىڭ بىرلىكە كەلگەن گېرمانىيە دولىتى قۇرىدىغانلىغى، خەلق ۋاكالەت تۈزۈمىدىكى پارلامېنتنى قۇرىدىغانلىغى، ۋاھاكازالار توغرىسىدا گەپ ساتتى. بۇرژۇئازىيە بۇنىڭدىن ئىنتايىن مەمنۇن بولدى، لېكىن خەلق ئاممىسى قىلچە رازى

بولمىدى، يادىشانىڭ پەرمانى ئەمگەكچى خەلقنى ئازاپتىن قۇتۇلدۇرۇش توغرىسىدا لام-جىم دىمىدى. يىغىلىغان ئامما پادىشانىڭ ئارمىيىنى چېكىنىدۇرۇپ كېتىشىنى تەلەپ قىلدى. ئارمىيىگە قوماندانلىق قىلغۇاتقان شاھزادە ۋىلگېلم (لەقمى "چاچما ئوق شاھزادە") خەلقگە ئوق چىقىرىشقا بۇيرۇق چۈشۈردى. شۇنداق قىلىپ، خەلق ئاممىسى بىلەن ئارمىيە ئوتتۇرىسىدا كوچا ئۇرۇشى باشلىنىپ كەتتى.

بېرلىندىكى ئىشچىلار، ئۇششاق شەھەر ئاھالىسى ۋە ئالى مەكتەپ ئوقۇغۇچىلىرىنىڭ قەھرىمانلارچە جەڭ قىلىشى ۋە ھېچنىمىدىن قورقماي-يىغان پىداكارلىق روھى ئارقىسىدا، ئارمىيە ئېغىر زەربىگە ئۇچرىدى. پرۇسسىيە دولىتىنىڭ ئەڭ مۇھىم تۈۋرۈگى بولغان ئارمىيە تەۋرىنىشكە باشلىدى، بەزىلىرى قوزغىلاڭچىلار تەرەپكە ئوتتى. پرۇسسىيە پادىشاسى تازا ئالاقزادە بولۇپ، "قەدىرلىك بېرلىن ئاھالىسى"نىڭ جەڭنى توختىتىشىنى ئوتۇنىدى ھەمدە ئارمىيىنى ئالدىراپ-تېنەپ بېرلىندىن چېكىنىدۇرۇپ چىقىپ كەتتى. "چاچما ئوق شاھزادە" ئەنگلىيىگە قېچىپ كەتتى. خەلق پرۇسسىيە پادىشاسىنى قوزغىلاڭدا قۇربان بولغانلارغا ماتەم بىلدۇرۇشكە مەجبۇر قىلدى.

بۇرژۇئازىيە خەلقنىڭ قوزغىلىڭغا تايىنىپ ھاكىمىيەتكە قاتناشتى. گېرمانىيە بويىچە كاپىتالىزم ئەڭ تەرەققى قىلغان رېيىن رايونىدىكى بۇرژۇئا ۋەكىلى كامپىخاۋسېن، ھانزېمان پرۇسسىيە پادىشاسىنىڭ تاپشۇرۇغى بىلەن ئىچكى كابىنەت تەشكىل قىلدى. بۇ ئىچكى كابىنەتنىڭ بىردىن-بىر ۋەزىپىسى ئىنقىلاپنىڭ داۋاملىق ئېلىپ بېرىلىشىنى توسۇش، پرۇسسىيە پادىشالىغىنىڭ دولەت ماشىنىسىنى پۈتۈن كۈچ بىلەن قوغداش ئىدى. ھانزېمان قىلچە ئۇيالماستىن ئوچۇقتىن-ئوچۇقلا، ئۆزلىرىنى "سۇلالىنىڭ قالقىنى" دەپ ئاتىدى. سۇلالىنىڭ

برمۇ ئەمەلدارى ۋەزىپىسىدىن ئېلىپ تاشلانمىدى، يۇنكېر پومپۇشكلار① يەنىلا غايەت زور ئىقتىسادىي ۋە سىياسى ھوقۇققا ئىگە ئىدى. پرۇسسىيە بۇرژۇئازىيىسى ھەتتا ئەسكەر چىقىرىپ پولشا رايونىدىكى خەلقنىڭ قوزغىلىڭىنى باستۇردى.

پرۇسسىيە، ئاۋستىرىيە ۋە گېرمانىيىنىڭ ھەرقايسى ئىشتاتلىرىدا ئىنقىلاپ غەلىبە قازانغاندىن كېيىن، گېرمانىيە خەلقى ئۇچۇن ئەڭ جىددى بولغان مەسىلە: بىرلىككە كەلگەن گېرمانىيە مىللى دولىتىنى قۇرۇش، فېۋدالىلىق زۇلۇمىنى يوقىتىش مەسىلىسىنىڭ ھەل قىلىنىشى تامامەن مۇمكىن ئىدى. لېكىن ئىنقىلاپ فېۋدال مۇستەبىتچىلىكىنى يوقاتمىدى، كونا دولەت ماشىنىسى شۇ پېتى ساقلىنىپ قالدى. بۇرژۇئازىيە ئىنقىلاپنىڭ داۋاملىق تەرەققى قىلىشىدىن قورقۇپ، ئىنقىلاپنى دەرھال كوچىلاردىن پارلامېنتقا ئېلىپ كىردى. 1848 ـ يىل 5 ـ ئايىنىڭ 18 ـ كۈنى، پۈتكۈل گېرمانىيە بويىچە سايلاپ چىقىلغان گېرمانىيە مىللى پارلامېنتى ماين دەرياسى بويىدىكى فرانكفۇرتتا ئېچىلدى. پۈتۈن 573 نەپەر پارلامېنت ئەزاسى ئىچىدە يا بىر ئىشچى، يا بىر كەمبەغەل دېخان يوق ئىدى. فرانكفۇرت پارلامېنتى ئاممىنى تەشكىللىمىدى، جىددى ئىنقىلاۋىي ۋەزىپىلەرنى ھەل قىلىشقا تۆتۈش قىلمىدى، بەلكى ئىنقىلاپنىڭ بەلەن پۇرستىنى قولدىن بېرىپ، كۈنبويى ۋاك ـ چۇك كوتىرىپ، قۇرۇق گەپ سېتىپ، تارىختا داغقى بار "قېرى خوتۇنلار پارلامېنتى" دىگەن نامىنى ئالدى. پارلامېنت

① يۇنكېرلار پرۇسسىيىنىڭ ئاقسۆڭەك پومىشكىلىرى، ئۇلار پرۇسسىيىنىڭ ھەربىي ۋە مەمۇرى ھوقۇقلىرىنى مونوپولىيە قىلىۋالغان، 19 ـ ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا كاپىتالىزملىشىشقا باشلاپ، بىرىم فېۋدالارچە ئاقسۆڭەك پومىشكىلارغا ئايلانغان، گېرمانىيە ئەكسىيەتچى كۈچلىرىنىڭ تۈۋرۈگى ئىدى.

ئەزالىرى ئاساسىي قانۇننىڭ بىرىنچى جۇملىسىنى چوڕىدىگەن ھالدا پۈتمەس-تۈگىمەس مۇنازىرىگە كىرىشىپ كەتتى. ئېنگېلس ئۇلارنى پاش قىلىپ مۇنداق دەيدۇ: "بۇ پارلامېنت ئوزىنى نېمىس ئىدىيىسى ۋە ئىلمىنىڭ جەۋھىرىنى گەۋدىلەندۇرگۈچى دەپ ئاتىۋالدى، ئەملىيەتتە بولسا ئۇ قېرى، چىرىك سىياسەتئوزلارنىڭ پۈتۈن گېرمانىيە ئالدىدا ئوزى سەزمىگەن بارلىق كۆلكىلىك سەت قىلىقلىرىنى، ئوزلىرىنىڭ ئىدىيە ۋە ھەركەتتىكى كالتە پەملىگىنى كورسىتىدىغان سەھنىلا ئىدى. بۇ قېرى خوتۇنلار پارلامېنتى ئاپىردە بولغان بىرىنچى كۈندىن باشلاپلا، كىچىككىنە خەلق ھەركىتىدىنمۇ قورقۇپ كەتتى، قورقاقلىقىدىمۇ پۈتۈن گېرمانىيىدىكى ئىشتات ھوكۇمەتلىرىنىڭ بارلىق ئەكسىيەتچىل سۇيىقەستىدىن قورقاقلىقىدىنمۇ بەتتەرەك قورقۇپ كەتتى."① ئىنقىلاپقا ئاسىلىق قىلغان گېرمانىيە بۇرژۇئازىيىسىنىڭ مۇھاپىزەت قىلىشى ئاستىدا، گېرمانىيە ئەكسىلئىنقىلاۋى دەسلەپتىكى قورقۇشتىن ھۇشىغا كەلدى ھەمدە قايتۇرما ھۇجۇمغا ئوتتى.

شەرقىي جەنۇبىي ياۋروپادىكى ئېزىلگۈچى مىللەتلەرنىڭ قوزغىلىڭى فرانسىيە يانۋار ئىنقىلاۋى ۋە ئوپنا مارت ئىنقىلاۋى شەرقىي جەنۇبىي ياۋروپادىكى ئېزىلگۈچى مىللەتلەرنىڭ ئازاتلىق ھەرىكىتىگە تۈرتكە بولدى. ئوپنگىريە بىلەن چېخ ئەينى ۋاقىتتا ئاۋستىرىيىنىڭ ھابسبۇرگ سۇلالىسىنىڭ ھوكۇمرانلىغىدا ئىدى، رۇمىنىيە چارروسىيىنىڭ، ئوسمان ئىمپېرىيىسىنىڭ شۇنىڭدەك

---

① ئېنگېلس. «گېرمانىيىدىكى ئىنقىلاپ ۋە ئەكسىلئىنقىلاپ». «ماركس-ئېنگېلس تالانلىما ئەسەرلىرى»، 1979-يىل ئۇيغۇرچە نەشرى، 1-توم، 906 — 907-بەتلەر.

ئاۋستريىنىڭ قۇللىغى ئاستىدا ئىدى، پولشانى بولسا چارروسىيە، پروۇسسىيە ۋە ئاۋستىرىيە بولۇشۇۋاللغان ئىدى. ۋېنىگرىيە، چېخ، رۇمىنىيە ۋە پولشا خەلقى مۇداۋال مۇستەبىتچىلىكنىڭ زۇلمىغا ئۇچراش بىلەنلا قالماستىن، شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا چەتئەللەرنىڭ ھەربى ساقچا تۇزۇمىنىڭمۇ قانلىق ھوكۇمرانلىغىغا ئۇچراپ، مىللى زىددىيەت ۋە سىنىپىي زىددىيەت گىرەلىشىپ، ئىنتايىن ئوتكۇرلىشىپ كەتكەن ئىدى. ئۇلارنىڭ ئالدىغا قويۇلغان ئىنقىلاپ ۋەزىپىسى مىللى مۇستەقىللىقنى قولغا كەلتۈرۈش، مۇداللىق تۈزۈمنى يوقىتىش ئىدى.

1848 ـ يىل 3 ـ ئاينىڭ 15 ـ كۈنى ۋېنگرىيىنىڭ پايتەختى بۇدا-پەشتتا ئىنقىلاپ پارتلىدى. ئىشچىلار، ياش ئوقۇغۇچىلار ۋە شەھەر

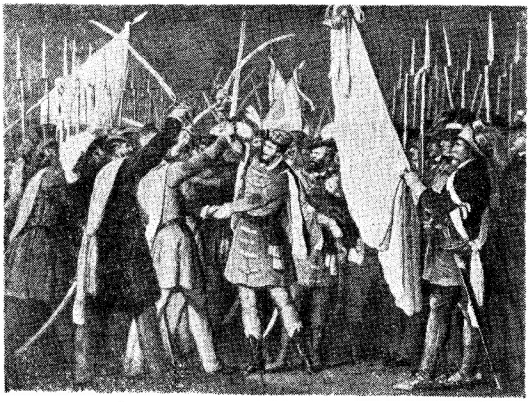

ۋېنگرىيە قوزغىلىڭى (ئوتتۇرىدىكىسى كوشۇت)

ئۇششاق بۇرژۇئازىيسى قولىغا قورال ئېلىپ، پۈتۈن پايتەختىنى تىزگىنلىدى. ياش ۋەتەنپەرۋەر شائىر فېتوفى سانىدور (1823—1849 ـ يىل) ئىنقىلاپقا ئاكتىپ قاتناشتى، ئۇ «قوزغىلىڭ ۋېنگرىيە خەلقى!» دېگەنگە ئوخشاش شېئىرلىرى بىلەن خەلقنىڭ ھاياتىغا ئوت سالغان ۋە فېودال پومىشچىكلارنىڭ ھوكۇمرانلىقىغا قارشى كۈرەشكە ئىلھام بەردى. ئىنقىلاپ بوران-چاپقۇنلىرى ۋېنگرىيەنىڭ باشقا رايونلىرىنمۇ قاپلىدى. ۋېنگرىيەدە مۇستەقىل ھوكۇمەت قۇرۇلغان بولسىمۇ، لېكىن ھوكۇمەت ۋە پارلامېنت ئاقسۆڭەكلەر بىلەن بۇرژۇئازىيە تەرىپىدىن ئىگىلىۋېلىنىدى. ھوكۇمەت باشلىغى باتتيانى باشچىلىغىدىكى بىر تەرەپ ئامېرىكا فېودالىزمىغا قارشى تەلەپلىرىگە دۈشمەنلىك پوزىتسىيە تۇتتى، ئۇلار ھەتتا ۋېنگرىيەنىڭ ئاۋسترىيىدىن پۈتۈنلەي ئايرىلىپ مۇستەقىل بولۇشىنى قوۋۇەتلىمەيتتى. مالىيە مىنىستىرى كوشۇت (1802—1894) باشچىلىغىدىكى بىر تەرەپ ۋېنگرىيىنى ئاۋسترىيىنىڭ ھوكۇمرانلىغىدىن ئازات قىلىپ، فېودالىلىق تۈزۈمىنى ئەمەلدىن قالدۇرۇشنى تەشەببۇس قىلاتتى. دولەت بىلەن پارلامېنت گەرچە ۋېنگرىيىنىڭ ھەربىي ۋە مالىيە جەھەتتە مۇستەقىل-ئوزىگە ئوزى خوجا بولۇشى شۇنىڭدەك يانچىلىق تۈزۈمىنى ئەمەلدىن قالدۇرۇشى توغرىسىدىكى پەرمانلارنى ماقۇللىغان بولسىمۇ، لېكىن ئىچكى قارىمۇ-قارشىلىق ۋە ئىختىلاپلار تۇيۇقسىز پەيدا بولۇپ-كېسىل بولمىغان تەدبىرلەرنىلا قوللاندى. بۇ ئەھۋال ۋېنگرىيە ئىنقىلاۋىنى بىر ئىزدا توختىتىپ قويدى. 9 ـ ئايدا، ھابسبۇرگ سۇلالىسى ۋېنگرىيىگە قارىتا قورالىلىق باستۇرۇشنى باشلىدى. باتتيانى قارشىلىق كۆرسەتمەسلىكنى تەشەببۇس قىلدى ھەمدە كوشۇتنى ھوكۇمەتتىن سىقىپ چىقىرىۋەتتى. ۋېنگرىيە

خەلقى قاتتىق غەزەپلىنىپ، قوزغىلىپ قارشىلىق كورسەتتى. 9-ئايىنىڭ 22-كۈنى، كوشۇت رەھبەرلىگىدىكى ۋەتەنىنى قوغداش كومىتېتى قۇرۇلۇپ، تېزدىن ئارمىيە تەشكىل قىلىنىپ، مىللى ئازاتلىق ئۇرۇشى قانات يايدۇرۇلدى.

چېختا سىنىپىي مۇناسىۋەت بىر قەدەر مۇرەككەپ ئىدى. چېخنىڭ كاپىتالىستىك سودا-سانائىتى خېلى تەرەققى قىلغان بولسىمۇ، لېكىن چوڭ كارخانىلارنىڭ ھەممىسى گېرمانىيىلىكلەرنىڭ قولىدا ئىدى، چېخلار ئوتتۇرا ۋە كىچىك كارخانىلارنىلا باشقۇراتتى. ئىشچىلارنىڭ سانى خېلى كوپ ئىدى. ئىشچىلار بىلەن دېخانلار باشقا مىللەتلەرنىڭ، بۇرژۇئازىيىنىڭ ۋە ھېۋدال پومىششكىلارنىڭ 3 قەۋەتلەپ ئېزىشىگە ئۇچرايتتى. شۇڭلاشقا، ھەرقايسى سىنىپلارنىڭ ئىنقلاۋىي تەلەپلىرىدىمۇ ناھايىتى چوڭ پەرق بار ئىدى. گېرمانىيە بۇرژۇئازىيسى ھېۋداللىق تۈزۈمگە مەملۇم دەرىجىدە قارشى تۇراتتى، چېخ مىللىتىنىڭ ھەرقانداق مۇستەقىللىق توغرىسىدىكى تەلەپلىرى بىسمىغا ئۇچرايتتى. چېخ بۇرژۇئازىيىسى (ئۇلارنىڭ سىياسى تەشكىلاتى "شەھەر ئاھالىلىرى كېڭىشى" دەپ ئاتىلاتتى) پۈتۈنلەي ئاۋسترىيە پەرەس مەيدانىدا تۇراتتى، ئۇلار مىللەتىنىڭ تامامەن مۇستەقىللىغىنى قولغا كەلتۈرۈشكە پېتىنالمايتتى ۋە ئۇنىمۇ خالىمايتتى، پەقەت ئاۋسترىيىنىڭ قانۇنى ئاستىدا ئاپتونومىيە ھوقۇقىدىن بەھرەمەن بولۇشنىلا ئۈمىت قىلاتتى. ئۇلار خەلق ئىنقلاۋىدىن قورقاتتى، ھېۋدال ئاقسۆڭەكلەر بىلەن مۇرەسسەلىشىشكە كۆچەپ ئۇرۇناتتى، ئازغىنا ئىسلاھاتنى تەشەببۇس قىلاتتى. ئۇششاق بۇرژۇئازىيە دېموكراتىيىچىلىرى (ئۇلارنىڭ سىياسى تەشكىلاتى "لىبېرال" دەپ ئاتىلاتتى)نىڭ سىياسى تەشەببۇسلىرى خەلقنىڭ تەشەببۇسلىرى

بىلەن يەقىن كېلەتتى. ئۇلارنىڭ يولباشچىسى فرېنچ (1829—1890) نىڭ خەلق ئىچىدە مەلۇم ئابرويى بار ئىدى. چېخىتكى كەڭ ئىشچىلار ۋە دېخانلار ئىنقىلاپنىڭ ھەقىقى ئاساسىي كۈچى بولۇپ، ئۇلارنىڭ تەشەببۇسى ئېنىق ئىدى: مىللى مۇستەقىللىق، فېودالىق ئېكسپلاتاتسىيىنى ئەمەلدىن قالدۇرۇش، دېموكراتىيە ھوقۇقىنى قولغا كەلتۈرۈش.

3 ـ ئاينىڭ ئوتتۇرىلىرىدا، چېخىتا ئىشچى، دېخانلارنىڭ كەڭ كولەملىك ئىنقىلاۋىي ھەرىكىتى قوزغالدى. شەھەر ئاھالىلىرى كېڭىشى بىلەن لېبىل ئوتتۇرىسىدا سىياسى تەشەببۇسنىڭ ئوخشاش بولماسلىغى ۋە رەھبەرلىك ھوقۇقىنى تالىشىش سەۋەبىدىن كەسكىن توقۇنۇش پەيدا بولدى. ئاۋستىرىيە خانى پۈرسەتتىن پايدىلىنىپ، ئەكسىيەتچى جياڭلىك ۋېندىشگرېنى زور قوشۇن بىلەن پراگىغا كىرگۈزۈپ، چېخىتكى قوزغىلاڭنى باستۇردى. ئىشچىلار ۋە ئوقۇغۇچىلار فرېنچ باشچىلىغىدىكى ھەربى ئىشلار گۇرۇپپىسىنى تەشكىللىدى. 6 ـ ئاينىڭ 12 ـ كۈنى، پراگا خەلقى قوراللىق قوزغىلاڭنى باشلىۋەتتى. شەھەر بارىكادىلارغا توشۇپ كەتتى، ھەممە يەردە كوچا ئۇرۇشلىرى ئېلىپ بېرىلدى. يېقىن ئەتراپتىكى دېخانلار قوشۇن تەشكىللەپ پايتەختكە يارەمگە ئەۋەتتى، لېكىن ئۇلار ئەكسىيەتچى قوشۇنلارنىڭ توسۇپ زەربە بېرىشىگە ئۇچرىدى. بۇرژۇئازىيە بولسا قوزغىلاڭنى سوكۇپ، ئىنقىلاپقا كۈچىنىڭ بېرىچە بۇزغۇنچىلىق قىلدى. قوزغىلاڭچىلار يارەمسىز، يەككە ـ يېگانە ئەھۋال ئاستىدا، 5 كېچە ـ كۈندۈز قەھرىمانلارچە ئېلىشتى.

رۇمىنىيىنىڭ زېمىنى بولغان بېسسارابىيىنى 1813 ـ يىلى چارروسىيە ئۆزىگە قوشۇۋالغان ئىدى. چارروسىيە يەنمۇ ئىلگىرىلىگەن

هالدا مولداۋيه بىلەن ۋالاشيه كىنەزلىگىنى (ئۇلار نامدا تۈركىيه سۇلتىنىغا قاراشلىق ئىدى) قولغا كىرگۈزۈۋالدى. ترانسلۇۋانىيه كىنەزلىگى ئاۋستىرىيىنىڭ ھوكۇمرانلىغى ئاستىدا ئىدى. 1848 - يىلى، رۇمىنىيىنىڭ 3 كىنەزلىگىدە بۇرژۇئا ئىنقىلاۋى پارتلىدى. 3 - ئايدا، مولداۋيه خەلقى قوزغىلىپ باشقا مىللەتنىڭ ھوكۇمرانلىغىغا قارشى چىقتى. شەھەردىكى ھەركەت رەھبەرلەرنىڭ زەئىپلىگى بىلەن ھە دېگەندىلا بۇزغۇنچىلىققا ئۆچرىدى، لېكىن يېزىلاردىكى دېخانلار ھەركىتى بولسا جۇش ئۇرۇپ راۋاجلاندى، بەزى جايلاردا دېخانلار ئۇزلىرىنىڭ قوراللىق قوشۇنلىرىنى قۇردى. چارروسىيه ئالدىراپ - تېنەپ مولداۋىيەگە 12 مىڭ كىشىلىك قوشۇن ئەۋەتىپ، مولداۋىدىكى ئىنقىلاۋىي ھەرىكەتنى دەھشەتلىك تۇردە باستۇردى. شۇ يىلى 6 - ئايدا، ۋالاشىيەدىكى ئىنقىلاۋىي ھەرىكەت يۇقۇرى دولقۇنغا كۆتىرىلدى. ئۇششاق بۇرژۇئا ئىنقىلاۋىي دېموكراتىيىچىلىرىنىڭ داھىلىق ۋەكىلى نىكولاي بەلچېسكۇ (1819 — 1852) ئىدى. ئۇ دولەتنىڭ مۇستەقىللىغى ۋە يانچىلارنى ئازات قىلىش تەلۋىنى ئوتتۇرىغا قويدى، بۇنىڭ بىلەن ھەرتەبەقە خەلقىلەرى ھەرىكەتكە كېلىپ، كەڭ ئاممىۋى ھەرىكەتكە ئايلىنىپ، ھەيۋەتلىك ۋەزىيەت مەيدانغا كەلدى. ۋالاشيه خەلقى كىنەزنى قوغلاپ چىقىرىپ، ۋاقىتلىق ھوكۇمەت قۇرۇپ، ۋالاشيەگە 3 ئاي ھوكۇمرانلىق قىلدى. ۋاقىتلىق ھوكۇمەتتىكى ئاقسۆڭەكلەر ۋە بۇرژۇئازىيىنىڭ ئوڭ قانىتى، ئىنقىلاۋى ئاممىۋى ھەرىكەتتىن قورقۇپ، چەتئەللىك ھوكۇمرانلار بىلەن ئادا - جۇدا بولۇشقا پېتىنالمىدى، يەر ئىسلاھاتى ئېلىپ بېرىشقا قارشى تۇردى، شۇنىڭ بىلەن ئىنقىلاپنىڭ چوڭقۇرلىشىشغا توسقۇنلۇق قىلدى. چارروسىيه بىلەن ئوسمان ئىمپېرىيىسى ئىككى

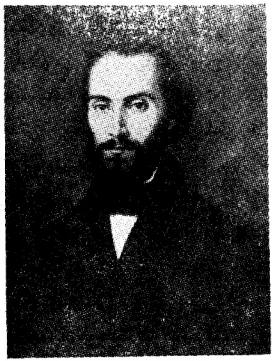

بەلچىسكۇ

تەرەپتىن كوپلەپ ئەسكەر ئەۋەتىپ ۋالاشىيگە بېسىپ كىردى. رۇمىنىيە خەلقى باتۇر-لارچە قارشىلىق كورسەتتى. ۋاقىتلىق ھوكۈمەتنىڭ ئىچكى قىسمىدا بولگۇنچىلىك پەيدا بولغانلىغى ئۈچۈن، 10-ئايدا پايتەخت بۇخارىست قولدىن كەتتى، ئىنقىلاپ ئۈجۈقتۇرۇپ تاشلاندى. چارروسىيە قوشۇنلىرى ئاۋستىرىيە قوشۇنلىرى بىلەن برلىكتە ترانسلۋانىيەدىكى ئىنقىلاۋىي ھەركەتنى قانلىق تۇردە باستۇردى. شۇنىڭدىن ئېتىۋارەن، رۇمىنىيە خەلقى باشقا مىللەتنىڭ زۇلمىغا قارشى ئۈزاق مۇددەت، ئېغىلمەي-پۈكۈلمەي داۋاملىق كۈرەش ئېلىپ باردى.

پولشىدىكى ئىنقىلاۋىي ھەركەت ئەڭ جاپا-مۇشەققەتلىك ئەھۋالدا ئىدى، لېكىن پولشا خەلقى چارروسىيىگە، ئاۋستىرىيە ۋە پروسسىيە-نىڭ ئەكسىيەتچىل ھوكۈمرانلىغىغا قارشى ئارقا-ئارقىدىن، تىللاردا داستان بولغۇدەك كۈرەشلەرنى ئېلىپ باردى ھەمدە پۈتۈن ياۋروپا-دىكى ئىنقىلاۋىي خەلقنىڭ ۋە دېموكراتىيچىلەرنىڭ قوللىشىغا ھەم ياردەمگە ئېرىشتى. 1848-يىلى، پولشىنىڭ ھەرقايسى جايلىرىدا ئازاتلىق ھەركىتى يېڭى دولقۇنغا كوتىرىلدى. 3-ئايدا، پروسسىيە ھوكۈمرانلىغىدىكى پوزنان رايونىدا ئالدى بىلەن قوزغىلاڭ كوتىرىلدى،

ئۇنىڭ ئۇستىگە دىخانلار قوشۇنى قۇرۇلۇپ، مىللى ھەيئەت قۇرۇلدى. ئارقىدىنلا، ئاۋسترىيە ھوكۇمرانلىغىدىكى گالىسىيە ئىنقلاۋىي كۆرۈشى ئىنتايىن كەسكىن ھالدا قانات يېيىپ، شەھەر خەلقىنىڭ كۆرۈشى بىلەن كەڭ كولەملىك دىخانلار كۆرۈشى بىرلىشىپ كەتتى. لېكىن، پوزنان بىلەن گالىسىيە رايونىدىكى مىللى ئازاتلىق ھەرىكىتىنىڭ رەھبەرلىرى ھوقۇقى ئۇششاق ئاقسۆڭەكلەرنىڭ ۋە بۇرژۇئازىيىنىڭ قولىدا ئىدى، ئۇلار ئاپتونومىيىنلا تەلەپ قىلدى، پرۇسسىيە، ئاۋسترىيە پادىشالىق ھاكىمىيەت تۈزۈلمىسى بىلەن مۇرەسسەلىشىشنى تەشەببۇس قىلدى، پولشىنىڭ مۇستەقىللىغى ئۈچۈن ئىنقلاۋىي كۆرەش ئېلىپ بېرىشقا پېتىنالمىدى. ئۇلار پۈتۈن مىللەتنىڭ قوزغىلاڭ كوتىرىشىنى كۆچىنىڭ بېرىچە توستى. پرۇسسىيە، ئاۋسترىيە ھوكۇمىتى، بىر تەرەپتىن، ئاپتونومىيە ھوقۇقى بېرىمىز دەپ پولشا خەلقىنى ئالدىدى، يەنە بىر تەرەپتىن، ئەسكەر توپلاپ، باستۇرۇشقا پۇرسەت كۈتۈپ ياتتى. 4-ئايدا، ئەكسىلئىنقىلاۋىي كۆچلەر تۈيۈقسىز ھۇجۇم قىلدى. پولشا خەلقى قوزغىلىپ قەھرىمانلارچە قارشىلىق كورسەتتى. دىخانلارنىڭ قوراللىق كۆچلىرى تەرەپ-تەرەپتىن يارىدەمگە كەلدى. لېكىن ھەرىكەتكە رەھبەرلىك قىلغان كىچىك ئاقسۆڭەكلەر ئوچۇقتىن-ئوچۇق ئاسلىق قىلىپ، 5-ئايدا تەسلىمنامىگە قول قويۇپ، پولشا خەلقىغە ئارقا تەرىپىدىن بىر خەنجەر سالدى، شۇنىڭ بىلەن قوزغىلاڭ باستۇرۇلدى.

پوزنان، گالىسىيە ئىنقلاۋىي ھەرىكەتلىرىنىڭ خەۋىرى چارروسىيىنىڭ ھوكۇمرانلىغى ئاستىدىكى پولشا پادىشالىغى (ئالاھەزەل پۈتۈن پولشا زېمىنىنىڭ 10 دىن 9 پىرسەنتىنى تەشكىل قىلاتتى)دىكى ئىنقلاۋىي ھەرىكەتنى تازا جانلاندۇرۇۋەتتى. لېكىن چارروسىيە

قوشۇنلىرى ھەرقانداق كىچىككىنە ئىنقىلاۋىي ھەرىكەتنىمۇ قانلىق تۇردە باستۇردى. ئىنقىلاۋىي ھەرىكەت ئەمدىلا باشلانغان چاغدا چارپادىشا ئۇنى بوغۇپ ئۆجۈقتۇرۇۋەتتى.

پولشا ئىنقىلاۋى گەرچە باستۇرۇلغان بولسىمۇ، لېكىن پولشا خەلقى تىز پۈكمىدى، ئۇلار داۋاملىق تىرىشچانلىق كۆرسىتىپ، كۈرەشكە تەييارلىق قىلدى. چەتئەللەردە سەرگەردان بولۇپ يۈرگەن پولشا ئىنقىلاپچىلىرى ياۋروپا ۋە ئامېرىكىدىكى ھەرقايسى ئەللەرنىڭ ئىنقىلاۋىغا قاتنىشىپ، ياۋروپا، ئامېرىكىدىكى ھەرقايسى ئەل خەلقلىرىنىڭ ئازاتلىغى ئۈچۈن توھپە قوشتى.

2 ـ بولۈم پارىژدىكى ئىيۈن قوزغىلىڭى ۋە ياۋروپادىكى ئەكسىيەتچىلىك

پارىژ پۇرولېتارىياتىنىڭ ئىيۈن قوزغىلىڭى 1848 ـ يىل 5 ـ ئايدا، ياۋروپا ئىنقىلاۋى بۇرژۇئازىيە كۈندىن ـ كۈنگە ئەكسىيەتچىلەر تەرىپىگە بۇرۇلۇپ كېتىپ بارغان، ئەكسىلئىنقىلاۋىي كۈچلەر ھەددىدىن ئېشىپ، قايتۇرما ھۇجۇمغا ئوتۇشكە باشلىغان، شۇنىڭ بىلەن ئىنقىلاپ بىلەن ئەكسىلئىنقىلاپ ئوتتۇرىسىدا ھەل قىلغۇچ جەڭ كېلىپ چىققان ئەھۋالدا تۇراتتى.

1848 ـ يىل 5 ـ ئاينىڭ 4 ـ كۈنى فرانسىيە ئاساسىي قانۇن تۈزگۈچى پارلامېنتىنىڭ① ئېچىلغانلىغى بۇرژۇئازىيىنىڭ پۇرولېتارىياتقا

① بۇرژۇئازىيە ئاساسىي قانۇن تۈزگۈچى پارلامېنتىنىڭ سايلىمىنى

ئاپ ـ ئاشكارا هۇجۇم باشلىغانلىغىنى كورسىتەتتى. ۋاقىتلىق هوكۇمەت تارقىتۇبتلدى، يېڭىدىن سايلاپ چقىلغان 5 كىشىلىك ئىجرائىيە كومىتېتى (يېڭى هوكۇمەت) لۇئى بلان بىلەن ئالبېرتنى كومىتېتتىن سقىپ چقاردى، هەممىنى بۇرژۇئازىيە تەنها ئىگىلىۋالـ دى. يېڭى هوكۇمەت سىرتقا قارىتا روسىيە، ئاۋستىرىيە هوكۇمرانـ لىرىغا خوشامەت قىلىپ، ئۇلارنىڭ پولىشا ۋە ئاۋستىرىيىدىكى ئىنقىلاۋىي هەركەتلەرنى باستۇرۇشىنى قوللاپ قۇۋۋەتلىدى، دولەت ئىچىگە قارىتا ئاق تېرورلۇق يۈرگۈزدى. شىمالىي ئافرىقا خەلقىنى قىرغان جاللات، سابىق ئالجىرىيە باش ۋالىسى كاۋىنياك هەربى ـ مەمۇرى ئىشلار مىنىستىرى قىلىپ تەيىنلەندى، ئۇ نۇرغۇن ئەكسىلـ ئىنقىلاۋىي قوشۇننى پارىژغا يوتكەپ كەلدى، لیۇكسمبۇرگ كومىتېتى تارقىتۇبتلدى. ئىنقىلاۋىي كۇلۇپ پىچەتلەنبتلدى. پۇرولېتا ـ رىياتنىڭ نۇرغۇن مۇنەۋۋەر يولباشچىلىرى باربىس، راسپائىل ۋە ئىنقىلاپچى بلانكى (فېۋرال ئىنقىلاۋىدا تۇرمىدىن چقققان) قاتارلىقلار ئىلگىرـ كېيىن بولۇپ بۇرژۇئازىيە تەرىپىدىن تۇرمىگە تاشلاندى. 6 ـ ئايىنىڭ 22 ـ كۈنى، ئىجرائىيە كومىتېتى دولەت ئىشخانىلىرىنى تارقىتۇبتىش پەرمانىنى ئېلان قىلدى. بۇ 113 مىڭ ئىشچىنى كوچىلارغا هەيدەۋەتكەنلىكتىن دېرەك بېرەتتى. ۋەزىيەتنىڭ تەرەققىياتى: "ئىشچىلار ئۇچۇن يا ئاچلىقتىن ئولۇش، يا كۇرەش

ئوتكۇزۇش ئارقىلىق ئۇزىنىڭ بىر خىل هوكۇمرانلىقتىن تەركىپ تاپقان رەسمىي هوكۇمىتىنى قۇرمافچى بولدى. سايلام 4 ـ ئايىنىڭ 23 ـ كۈنى ئوتكۇزۇلدى. نەتىجىدە بۇرژۇئا جۇمھۇرىيەتچىلىرى غەلىبە قىلدى، 880 نەپەر پارلامېنت ئەزاسى ئىچىدە، 550 جۇمھۇرىيەتچى، 212 پادىشاپەرەس، 100 دېموكراتىيەچى بار ئىدى، ئىشچىلار ۋەكىلى ئاران 18 ئىدى.

قىلىشتىن باشقا يول قالمىغان ئىدى. ئۇلار بۇ پەرمانىغا جاۋابەن، 6 ـ ئايىنىڭ 22 ـ كۈنى كەڭ كولەملىك قوزغىلاڭ كوتەردى، بۇ قوزغىلاڭ ھازىرقى زامان جەمىيىتىدىكى بىر بىرىگە قارىمۇ ـ قارشى ئىككى چوڭ سىنىپ ئوتتۇرىسىدىكى تۇنجى قېتىملىق ئۇلۇغ جەڭ ئىدى. بۇ **بۇرژۇئا** تۈزۈمىنى ساقلاپ قېلىش ياكى يوقىتىش يولىدىكى جەڭ ئىدى."①

پارىژ پۇرولېتارىياتى قوزغىلاڭ كوتەرگەن چاغدا، ئۇلاردا ئىنقىلاۋىي پارتىيىنىڭ رەھبەرلىگى ۋە ئېنىق سىياسى پۇروگراممىا يوق ئىدى، مۇشۇ مەنىدىن ئېلىپ ئېيتقاندا، قوزغىلاڭ ئىستىخىيىلىك ھالدا كوتىرىلگەن ئىدى. بىراق پۇرولېتارىيات قوزغىلاڭ داۋامىدا ئۇزىنىڭ شوئارى ۋە تەلىۋىنى ئوتتۇرىغا قويىدى، بۇنىڭ ئىچىدە "دېموكراتىيە ۋە سوتسىيال جۇمھۇرىيەت" قوزغىلاڭنىڭ ئومۇمىي شوئارى بولۇپ، پۈتكۈل پارىژ پۇرولېتارىياتىنى ئىتتىپاقلاشتۇردى.

ئىيۇندىكى ھەل قىلغۇچ جەڭدە، ئىككى تەرەپنىڭ كۈچ سېلىشتۇرمىسىدىكى پەرق ئىنتايىن چوڭ ئىدى. بۇرژۇئازىيىنىڭ ئەكسىلىنقىلابىي كۈچلىرى ناھايىتى زور ئۈستۈنلۈككە ئىگە ئىدى، ئۇنىڭ بىرتۇتاش قوماندانلىق قىلىدىغان ئەكسىلئىنقىلابىي سىلىكىبۈسى بار ئىدى؛ 250 نەچچە مىڭ كىشىلىك ئەكسىلئىنقىلابىي قوراللىق كۈچى بار ئىدى؛ قورال ـ جابدۇقلىرى خىل ئىدى. ئىشچىلار تەرەپتە بولسا، ئۇلارنىڭ مۇنەۋۋەر رەھبەرلىرى تۇرمىدە ئىدى؛ ئورتاق

---

① ماركس. «1848 ـ يىلدىن 1850 ـ يىلغىچە فرانسىيىدە بولغان سىنىپىي كۈرەش». «ماركس ـ ئېنگېلس تاللانما ئەسەرلىرى»، 1979 ـ يىل ئۇيغۇرچە نەشرى، 1 ـ توم، 690 ـ بەت.

هەرکەت قىلىش پىلانى يوق ئىدى؛ راسخودى يوق ئىدى؛ كوپچىلىگى قورالسز ئىدى. ئۇششاق بۇرژۇئازىيە بىلەن دىخانلار پۈرولېتارىيات تەرەپتە تۇرمىدى، 45 مىڭ قوزغىلاڭچى ئىشچى پۈتۈنلەي يېتىم هالەتتىلا جەڭ قىلدى. شۇنداق بولسمۇ، پارتىز پۈرولېتارىياتى ئىيۇن قوزغىلىڭى بولغان كۈنلەردە ئۇزىنىڭ مىسلسز قەهرىمانلىق، قەتئىيەتلىك، سالماقلق ۋە ئەقىل-پاراسەتلىكلىگىنى كورسەتتى. ئۇلار ئۇزلىرىدىن 6 هەسسە كوپ دۇشمەنگە قارشى توپ-توغرا 5 كۈن ئېلىشتى، ئۇلار هېچنىمىدىن قورقمايدىغان ئىنقلاۋىي پىدائى كارلىق روھ بىلەن جەڭ قىلدى.

6-ئاينىڭ 22-كۈنى كەچتە، قوزغىلاڭچى ئىشچىلار پارتىزنىڭ شەرقىي رايونى ۋە شەرقىي شەهەر ئەتراپى رايونىدىكى ئىشچىلار مەهەللىسىدە 600 كوچا ئىستهكامى قۇردى، كوچا ئىستهكاملىرىدا قىزىل بايراق جەۋلان قىلاتتى. دەل مۇشۇ چاغدا ئۇششاق بۇرژۇئا سوتسىيالىزىمچىسى لۇئى برائۇن قوزغىلاڭنى كۆچىنىڭ ببرىچە ئەيىپلىدى، ئۇ ئىشچىلاردىن "دەرهال قورالىنى تاشلاش"نى تەلەپ قىلدى. ئىشچىلار ئاممىسى بۇ خائىننىڭ ئەپتى-بەشىرىسىنى تونۇپ يەتتى-دە، قەتئىيلىك بىلەن قولىغا قورال ئالدى. 23-، 24-ئىيۇن كۈنلىرى جەڭ ئىنتايىن شىددەتلىك بولدى. دولەت كارخانىلىرىدىكى ئىشچىلارلا ئەمەس، بەلكى ماشىنىسازلىق ئىشچىلىرى، تومۇرىيول ئىشچىلىرى ۋە ياغاچچىلارمۇ جەڭگە ئاتلاندى؛ ئايالار ۋە بالىلارمۇ ئوق ياشاتقا، ياردەملەرنىڭ يارىسىنى تېڭىش، سۇ ۋە يېمەك-ئىچمەك توشۇش ئىشلىرىغا قاتناشتى. 24-ئىيۇن كۈنى چۈشتىن ئىلگىرى، قوزغىلاڭدا ناهايىتى زور ئىلگىرىلەش بولدى، پارتىزنىڭ سىرتىدىكى رايونلارنىڭ هەممىسى قوزغىلاڭچىلارنىڭ قولىغا ئوتتى.

شەھەر رایونىدا قوزغىلاڭچىلار 4 يولغا بولۇنۇپ، بۇرژۇئازىيىنىڭ يۇرىگى بولغان شەھەرلىك ھوكۇمەتكە ھۇجۇم قىلدى، بەزى قوشۇنلار شەھەرلىك ھوكۇمەتتىن 60 قەدەم يىراقلىقتىكى جايغا يېقىنلاپ كەلدى.

بۇرژۇئازىيە ئالاقزادە بولۇپ نىمە قىلىشنى بىلمەي قالدى. ئۇلار كاۋىنياكقا ھەربى ھاكىممۇتلەقلىق ھوقۇقىنى بېرىش ئارقىلىق ئىشچىلارنىڭ قوزغىلىڭىنى باستۇردى. كاۋىنياك توپچى قىسىملارنى كوپلەپ يوتكەپ كېلىپ، قوزغىلاڭچىلارنى چاچما زەمبىرەك ئوقى بىلەن غالجىرلارچە توپقا تۇتتى، پۇتۇن شەھەرگە كويدۇرگۇچ بومبا بىلەن ئوت قويدى. ھەرقايسى جايلاردىكى ئەكسىلئىنقىلاۋىي ياردەمچى قوشۇنلار جىددىلىك بىلەن پارىژغا يېتىپ كەلدى. ئىشچىلار ئوت بىلەن زەمبىرەك ئوقى ئالدىدا باشتىن-ئاخىر قەتئىلىك بىلەن جەڭ قىلدى، ئولۇمگە پەرۋا قىلمىدى، ئۇلار 24-ئىيۇندىكى جەڭدە تىللاردا داستان بولغۇدەك قەھرىمانانە ئىش ئىزلىرىنى قالدۇردى. دۇشمەننىڭ بىر شاڭۋيې كوماندىرى يازغان خېتىدە: بىر كوچا ئىستىھكامىغا ھۇجۇم قىلىشقا قوماندانلىق قىلدىم، بىز ئارقا-ئارقىدىن 20 قېتىم ھۇجۇمغا ئوتكەن بولساقمۇ، ھەممىسىدە ھۇجۇمىمىز چېكىندۇرۇلدى، "قوزغىلاڭچىلار خۇددى شىرغا ئوخشاش قارشىلىق كورسەتتى" دەپ يازغان. كۇچ سېلىشتۇرمىسىدا بەك چوڭ پەرق بولغانلىغى ئۇچۇن نۇرغۇنلىغان ئىشچىلار قۇربان بولۇپ كەتتى. 25-ئىيۇن كونى ئۇستۇنلۇك كۇچ ئاستا-ئاستا ھوكۇمەت ئەسكەرلىرىنىڭ قولىغا ئوتتى. كاۋىنياك "تەسلىم بولۇشقا ئۇندەش" ئارقىلىق ئىشچىلارنى قورالسىزلاندۇرۇش غەرىزىدە، ئۇلارنى ئالداپ، ئىشچىلار "قورالىنى تاشلايدىغانلا بولسا" "ئۇلاردىن ئوچ ئېلىنمايدۇ" دىدى.

بۇنداق شەرمەندە نەيرەڭنى قوزغىلاڭچى ئىشچىلار قاتتىق سوكتى. قوزغىلاڭچىلار پارتىز خەلقنى "قولىغا قورال ئېلىپ"، "سوتسيال-دېموكراتنىك جۇمھۇرىيەت قۇرۇش"، "خەلقنىڭ ئىگىلىك ھوقۇقى"نى قولغا كەلتۈرۈش ئۈچۈن، ئوزىنىڭ ئەڭ ئاخىرقى كۈچىنى تەقدىم قىلىشقا چاقىردى. ئىشچىلارنىڭ زەربە بېرىشى ئارقىسىدا كاۋنياكنىڭ ئەسكەرلىرى ئېغىر تالاپەتكە ئۇچرىدى. 26-ئىيۇن كۈنى گۈگۈم چۈشكەندە ھوكۈمەت قوشۇنلىرى قوزغىلاڭچىلارنىڭ ئەڭ ئاخىرقى بازىسى بولغان سېن-ئانتۇن رايونىنى بېسىۋالدى.

بۇنىڭغا ئۇلاپلا غالجىرلارچە ئاق تېرورلۇق ھوكۈم سۈردى. 11 مىڭدىن ئارتۇق ئىشچى ئولتۇرۇلدى، 25 مىڭدىن ئارتۇق ئىشچى قامالدى، سۈرگۈن قىلىندى ۋە تۈرلۈك ئېغىر ئىشقا سېلىندى. 1848-يىلى، "پۈرولېتارىيات ئوز مەنپەئەتى ۋە تەلىۋىگە ئىگە مۇستەقىل سىنىپ سۈپىتىدە بۇرژۇئازىيىگە قارشى تۇرۇشقا جۇرئەت قىلغان چاغدا، بۇرژۇئازىيە ئوزىنىڭ قانچىلىك غالجىرانە قەبىھ ۋاستىلەرنى قوللىنىپ، پۈرولېتارىياتتىن ئوچ ئالىدىغانلىقىنى بىرىنچى قېتىم كورسەتتى."①

پۈتۈن ياۋروپادىكى ئەكسىيەتچىلەرنىڭ ھەممىسى بۇرژۇئازىيىنىڭ غەلىبىسى ئۈچۈن بىردەك تەنتەنە قىلىشتى. چارپادىشا نىكولاي I كاۋنياكقا تەبرىك تېلېگرامىسى يوللاپ، "كاۋنياك جياڭجۈنىنىڭ جاسارەتلىك ھەركىتىگە ئاپىرىن ئوقۇدى". پۈتۈن ياۋروپادىكى ئىنقلابچىلار پارتىز پۈرولېتارىياتى تەرەپتە تۇرۇپ، بۇرژۇئازىيىنىڭ

---

① ماركس. «فرانسىيەدىكى ئىچكى ئۇرۇش»، 1972-يىل ئۈيغۇرچە نەشرى، 6-بەت.

قانلىق جسنايەتلەرنى قاتتىق ئەيىپلىدى. ئىيۇن قوزغىلىڭىنىڭ جەڭچىلىرى سوتتا مەردانىلىق بىلەن سوز قىلدى، ئۇلار قەتئىلىك بىلەن "كېلىچەك بىزنىڭ" دەپ جاۋاپ بەردى.

ئىيۇن قوزغىلىڭىنىڭ قانلىق ساۋاقلىرى ئىشچىلارغا پۈرولېتارىيات مەنپەئەتى بىلەن بۇرژۇئازىيە مەنپەئەتىنىڭ تۈپتىن قارىمۇ-قارشى ئىكەنلىگىنى ئېنىق تونۇتتى ھەمدە ئۇلار شۇنى تونۇۋېلىشقا باشلىدىكى: "پۈرولېتارىياتنىڭ بۇرژۇئا جۇمھۇرىيىتى **داغدەسسە** ئۆزىنىڭ ئەھۋالىنى ئازراق بولسىمۇ ياخشىلىماقچى بولۇشى بىر خىل **قورقۇق خىيالى** بولىدىغانلىغى، بۇنداق قورقۇق خىيالنى ئەمەلگە ئاشۇرۇشقا ئۇرۇنۇش بىلەنلا ئۇنىڭ جىنايەتكە ئايلىنىپ قالىدىغانلىغى توغرىسىدىكى ھەقىقەتنى پۈرولېتارىياتقا پەقەت ئۇنىڭ مەغلۇبىيىتىلا تونۇتقان ئىدى. شۇنىڭ بىلەن، ئەسلىدە پۈرولېتارىيات فېئودال جۇمھۇرىيىتىنى ئورۇنلاپ بېرىشكە مەجبۇر قىلماقچى بولغان، شەكىل جەھەتتە ھەددىدىن ئاشقان، ماھىيەتتە بولسا پارچە-پۇرات، ھەتتا بۇرژۇئا خاراكتېرىنى ئالغان تەلەپلەرنىڭ ئورنىنى، **بۇرژۇئازىيىنى ئاغدۇ-رۇپ تاشلايلى! ئىشچىلار سىنىپى دىكتاتۇرىسىنى يۈرگۈزەيلى!** دېگەن مەردانە ئىنقىلاۋىي جەڭگىۋار شوئار ئالدى."①

لۇئى بوناپارتنىڭ سىياسى ئۆزگىرىشى ئىيۇن قوزغىلىڭىنىڭ مەغلۇبىيىتى 1848-يىلدىكى ئىنقىلاپ تارىخىدىكى بۇرۇلۇش ئىدى. ئىيۇن قوزغىلىڭىنىڭ باستۇرۇلۇشى فرانسىيىنىڭ سىياسى ۋەزىيە-

---

① ماركس. «1848-يىلدىن 1850-يىلغىچە فرانسىيىدە بولغان سىنىپىي كۈرەش». «ماركس-ئېنگېلس تاللانما ئەسەرلىرى»، 1979-يىل ئۇيغۇرچە نەشرى، 1-توم، 694-بەت.

تىگە قاتتىق تەسىر كورسەتتى. بۇرژۇئازىيىنىڭ ئەكسىيەتچىل كۆچلىرى بىر مەھەل غالجىرلىشىپ كەتتى، ئۇنىڭ ئەكسىلئىنقىلاۋىي تىغ ئۇچى پۇرولېتارىياتقا قارتىلىپ قالماستىن، بەلكى ئوزىنىڭ ئىتتىپاقدىشى بولغان ئوششاق بۇرژۇئازىيىگە ۋە دىخانلارغىمۇ زەربە بەردى. فېۋرال ئىنقىلاۋىدا خەلق قولغا كەلتۈرگەن ئازغىنا هوقۇقنىڭ هەممىسى بىكار قىلىندى؛ ئىشچىلارنىڭ ئىش ۋاقتى 10 سائەتتىن 12 سائەتكە ئۇزارتىلدى؛ قەرزلەرنى قايتۇرۇش ۋاقتىنى ئۇزارتىش توغرىسىدىكى بەلگىلىمە ئەمەلدىن قالدۇرۇلدى؛ مەجبۇرى هالدا 45 سنتتىندىن باج ئېلىنىدىغان بولدى. ئىيۇن قوزغىلىڭى باستۇرۇلغاندىن كېيىنكى بىر مەزگىل ئىچىدە، بۇرژۇئا جۇمھۇرىيەتچىلىرى تەنها هوكۇمرانلىق قىلىدىغان ۋەزىيەت شەكىللەندى. 6-ئاينىڭ ئاخىرلىرىدا، كاۋىنياك دولەتىنىڭ مەمۇرى باشلىغى بولۇپ، بىر خىلا تۇستىكى جۇمھۇرىيەتچىلەر هوكۇمىتىنى تەشكىل قىلدى. بۇرژۇئا جۇمھۇرىيەتچىلىرى قانۇن تۈزۈش شەكلى ئارقىلىق ئوزىنىڭ هوكۇمرانلىغىنى مۇستەھكەملىمەكچى بولۇپ، 11-ئاينىڭ 4-كۈنى فرانسىيە 2-جۇمھۇرىيىتىنىڭ ئاساسىي قانۇنىنى ماقۇللىدى. ئاساسىي قانۇندا بارلىق ئەركىنلىك هوقۇقى دولەتنىڭ نازارىتى ئاستىدا بولىدۇ؛ بۇرژۇئا جەمىيىتىنىڭ تەرتىۋى ۋە بىخەتەرلىگىگە تەسىر يەتكۈزۈشكە بولمايدۇ؛ قانۇن تۈزۈش هوقۇقى قانۇن تۈزگۈچى پارلامېنتقا مەنسۇپ بولىدۇ، مەمۇرى هوقۇق جۇمھۇرىيەتنىڭ زۇكتۇكىغا تاپشۇرۇلىدۇ؛ زۇكتۇكنىڭ ۋاكالەت مۇددىتى 4 يىل بولىدۇ، ئۇ ئومۇمى سايلام ئارقىلىق سايلىنىپ، هەربىر-مەمۇرى چوڭ هوقۇقنى ئىگەللەيدۇ، دەپ بەلگىلەندى. بۇرژۇئازىيە كۆچلۈك زۇكتۇكلۇق تۈزۈمىدىكى هوقۇق مەركەزگە مەركەزلەشكەن تۈزۈمنى

ئورنتىش ئارقىلىق ئىشچىلار ھەركىتى ۋە دېموكراتىك ھەركەتكە تاقابىل تۇرماقچى بولىدى. ۋاھالەنكى فرانسىيە 2 - جۇمھۇرىيىتى مۇستەھكەملىنەلمەيتتى، چۈنكى بۇرژۇئا جۇمھۇرىيەتچىلىرىنىڭ ھوكۇمرانلىق ئاساسى بەك ئاجىز ئىدى. بۇرژۇئازىيە ئىيۇن قوزغىلىڭىنى باستۇرۇپ، فېۋرال ئىنقىلاۋىنىڭ ئاساسىي تۈۋرۈكى بولغان پۇرولېتارىياتنى تارمار قىلغان ئىدى؛ بۇرژۇئازىيە جۇمھۇرىيەتچىلىرى دىخانلار ۋە ئۇششاق بۇرژۇئازىيىگە بولغان زۇلۇمنى كۈچەيتكەنلىگى ئۈچۈن ناھايىتى تېزلا ئۇلارنىڭ قوللىشىدىن ئايرىلىپ قالدى. شۇنداق بولغاچقا، بۇرژۇئا جۇمھۇرىيەتچىلىرى پادىشا پەرەس كۈچلەرنىڭ باش كوتىرىشىگە قارشى تۇرۇشقا قۇربەتسىز قالدى. پادىشا پەرەسلەر (ئەنئەنىۋى پادىشا پەرەسلەر، ئورلانىچى پادىشا پەرەسلەر، ناپولېونچى پادىشا پەرەسلەر) توختىماستىن ھەركەت قىلىپ، پادىشالىق تۈزۈمنى ئەسلىگە كەلتۈرۈشكە ئۇرۇندى.

12 - ئاينىڭ 10 - كۈنى بولغان زۇكتۇڭ سايلىمدا، ئاساسەن ئىككى نامزات كورسىتىلدى: بىرى جۇمھۇرىيەتچىلەرنىڭ نامزاتى قانۇخور جياڭجۈن كاۋىنياك، يەنە بىرى پادىشا پەرەسلەرنىڭ نامزىتى، ناپولېون I نىڭ جىيەنى لۇئى بوناپارت ئىدى. لۇئى بۇناپارت ئېغىزغا ئالغۇچىلىگى يوق بىر سىياسەتۇاز ئىدى، ئۇ شامالغا قاراپ ئىش كورۇشكە ئادەتلىنىپ كەتكەن، تىلى ھەسەل، ئىچى زەھەر، ئىككى يۈزلىمچى، ئالدامچى، ساختىپەز ئىدى. سايلام ۋاقتىدا، ئۇ بىر تەرەپتىن، ئەيمەنمەستىن چوڭ بۇرژۇئازىيىنى "قىزىل ۋەھىمە" ئارقىلىق قورقۇتۇپ، ئوزىنىڭ چوڭ بۇرژۇئازىيىنىڭ مەنپەئەتىنى قوغداش "ئىرادە"سىنى كورسەتتى؛ يەنە بىر تەرەپتىن، دىخانلار ۋە ئۇششاق بۇرژۇئازىيىگە كىشىنى ئازدۇرىدىغان ۋەدىلەرنى

بېرىپ، ئۇزىنى دىخانلارنىڭ مەنپەئەتىنىڭ "ۆەكىلى" قىلىپ كورسەتـ
تى. چوڭ يەر ئىگىلىرى ۋە چوڭ بۇرژۇئازىيە پادىشالىق تۈزۈمىنى
تىرىلـدۈرۈش ئۈمـىدى بىلەن بوناپارتنى قوللىدى. شەھەر ئۇششاق
بۇرژۇئازىيىسى جۇمھـۇرىيەتچىـلەرنىڭ مالـيە سياسىتـىگە نارازى
بولغانلـىغى ئۈچۈن ئۇلارمۇ بوناپارتـنى قوللىدى. گەپ دىخانـلاردا
ئىدى. فرانسىيـىنىڭ كەڭ دىخانلـىرى جۇمھۇرىيەتنىڭ سياسىتىدىن
نارازى ئىدى، ئۇلار فرانسىيە زور ئىنقىلاۋىي دەۋرىدىكى ياكوبىنـ
چىلارنىڭ يەرقانۇنـىنى ئەسـلەپ، زور ئىنقىلاپ مەزگـىلـىدە قولـغا
كەلـتۈرۈلـگەن نەتىجـىلەرنى كوپىنـچە ناپولېـون I بىلەن باغـلاپ
قارايتتى؛ ئۇلار ساددا خام خىياللار بىلەن ناپولېون I نىڭ جىيەنى
لۇئى بوناپارتـقا ئاۋاز بەردى. شۇنىڭ بىلەن "ئۇلۇغ چوڭ دادىـنىڭ
ئەرزىمەس جىيەنى" تاماھەن بۇرژۇئا جۇمھۇرىيەتچىلىرىنىڭ ئويلىمىغان
يېرىدىن چىقىپ زۇكتۇكلۇقتا سايلاندى. لۇئى بوناپارتنىڭ زۇكتۇكلۇقتا
سايلانغانـلىغى ھاكـمىيەتنىڭ پادىـشا پـەرەسلەر قولـغا ئوتوشـكە
باشلىغانلىغىدىن، بۇرژۇئا جۇمھـۇرىيىتىنىڭ ھالاكەتـكە يۈزلىنىشـكە
باشلىغانلىغىدىن دېرەك بېرەتتى.

لۇئـى بوناپارت تەختـكە چىقـقانـدىن كېيىـن، دەررۇ خەلقـنى
باستۇرىدىغان دولەت ماشىنىسىنى كۈچەيتىپ، ئۇزىنىڭ پادىشا بولۇش
قارا نىيىتىنى ئىشقا ئاشۇرۇشقا ئۇرۇندى. ئۇ بىر تەرەپتىن، لۇكچەكـ
لەر، ئالدامچىلار، بىكار تەلەپ سەرگەردانلارنى يىغىپ، ئەكسىيەتـ
چىل "10 ـ دېكابىر جەمىيىتى"نى قۇرۇپ، ھەممىلا يەردە كىشىلەرنى
ئالـدايدىـغان تەشۋىقاتـلارنى ئېلىـپ باردى؛ يەنە بىر تەرەپـتىن،
ساقچى بىيۇروكـرات ئورگانلىرىنى زور كۈچ بىلەن كېڭەيتىـپ ۋە
تولۇقلاپ، ئۇزىنىڭ ھاكىمىيىتىنى كۈچەيتتى. خەلقـنىڭ نارازىلىغـى

ۋە قارشىلىغىنىڭ ھەممىسى دەھشەتلىك تۈردە باستۇرۇلدى. لۇئىس بوناپارت دىققەت-ئېتىبارىنى ھەربىي ھوقۇق تەرەپكە قويدى، ئۇ نۇرغۇن پۇل خەجلەپ ئەپتىسەرلەر ۋە ئەسكەرلەرنى سېتىۋالدى، ئۆزىنىڭ يېقىن ئادەمىنى پارىژ شەھەر گارنىزونىغا سىلىڭ قىلدى. 1851-يىلى 12-ئايىنىڭ 1-كۈنى كېچىسى ۋە 2-كۈنى سەھەردە بوناپارت سىياسى ئۆزگىرىش قوزغىدى، ئۇ 70—80 مىڭ ئەسكەر يوتكەپ، پارىژنىڭ مۇھىم ھەربىي ئورۇنلىرىنى ئىگىلىۋالدى، ئۆزىگە قارشى تۇرغان پارلامېنت ئەزالىرىنى قولغا ئالدى، قانۇن تۈزۈش پارلامېنتىنى تارقىتىۋەتتى ھەمدە ئۇزىنىڭ زۇكۇتۇكلۇق مۇددىتىنى ئۈزارتىپ 10 يىل قىلدى. بىر يىلدىن كېيىن—1852-يىل 12-ئايىنىڭ 2-كۈنى بوناپارت پادىشا بولدى، 2-جۇمھۇرىيەت ھالاك بولدى، ئۇنىڭ ئورنىغا فرانسىيە 2-ئىمپېرىيىسى (1852—1870) دەسسىدى.

ناپولېون III ①نىڭ ئىمپېرىيىسى يەنىلا بۇرژۇئازىيە دىكتاتۇرىلىغىدىكى دولەت ئىدى. ناپولېون III نىڭ ھوكۇمرانلىغى بۇرژۇئازىيىنىڭ ئەڭ ئەكسىيەتچىل، ئەڭ تاجاۋۇزچىلىق خاراكتېرىغا ئىگە قاتلىمىغا يەنى بانكا ئىگىلىرى، جازانىخورلار ۋە چوڭ پومىششكلار-دىن تەشكىل تاپقان پۇل-مۇئامىلە ئاقسۆڭەكلىرىگە شۇنىڭدەك ئوردا ۋە ھوكۇمەت بىلەن زىچ مۇناسىۋەتتى بولغان يېرىم سانائەت ئىگەلىرىگە ۋەكىللىك قىلاتتى. لېنىن بوناپارت دىكتاتۇرىسىنىڭ ماھىيىتىنى ئېچىپ تاشلاپ مۇنداق دېگەن ئىدى: "بوناپارتچىلىق (فرانسىيە بوناپارت ئىمپېرىيىلىك خان بىلەن داڭ چىقارغان) دەپ شۇنداق

---

① بوناپارتچىلار ناپولېون I نىڭ بۇرۇن ئولۇپ كەتكەن ئوغلى لەيشتىتات كىنەزى (1811—1832)نى ناپولېون II دەپ ئاتىغان.

بىر ھوكۇمەتكە ئېيتىلدۇكى، بۇ ھوكۇمەت كاپىتالىستلار پارتىيىسى بىلەن ئىشچىلار پارتىيىسى ئوتتۇرىسىدىكى ئىنتايىن ئوتكۇر كۈرەشتىن پايدىلىنىپ، ھە دەپ ئوزىنى پارتىيە-گۇرۇھسىز ھوكۇمەت قىلىپ كورسىتىدۇ. ئەمىلىيەتتە بۇنداق ھوكۇمەت كاپىتالىستلار ئۈچۈن خىزمەت قىلىدۇ، ئۇ ۋەدە بېرىش ۋە ئانچە-مۇنچە نەپ بېرىش ئارقىلىق ئىشچىلارنى ئالداشقا تازا ئۇستا.»①

بوناپارت دىكتاتورىسى شەكىللىدە ئوتتۇرىغا چىققان بۇرژۇئا ئەكسىلىنقىلاۋىي ھوكۇمرانلىغى، فرانسىيىنىڭ بۇرژۇئا خاراكتىرلىق دېموكراتىك ئىسلاھاتىغا توسقۇنلۇق قىلىپلا قالماستىن، بەلكى فرانسىيىنى ياۋروپادىكى ئەكسىيەتچىل قورغاندىن بىرىگە ئايلاندۇرۇپ قويدى.

گېرمانىيەدىكى ئىمپېرىيە ئاساسىي قانۇنىنى قوغداش ھەركىتى پارىژ ئىيۇن قوزغىلىڭىنىڭ باستۇرۇلۇشى 1848-يىلى ياۋروپادىكى ھەرقايسى ئەللەر ئىنقىلاۋى ئوچۇنمۇ بۇرۇلۇش بولۇپ قالدى. فرانسىيە بۇرژۇئازىيىسىنىڭ غەلىبە قىلغانلىغى گېرمانىيە فېئودال ئەكسىيەتچىل كۈچلىرىنىڭ ئومۇمى قايتۇرما ھۇجۇمىغا ئوتۇشىگە تۇرتكە بولدى.

1848-يىل 7-ئايدا، ئاۋستىرىيە خانى بۇرژۇئازىيىسىنىڭ ئالاقزادىلىك بىلەن تەلەپ قىلىشى ئارقىسىدا ۋېنا‌غا قايتىپ كەلدى. ئەكسىيەتچىلەر ھەددىدىن ئېشىشقا باشلىدى. ئاۋستىرىيە قوشۇنلىرى چېخلار قوزغىلىڭىنى قانلىق تۇردە باستۇرغاندىن كېيىن، 9-ئايدا

---

① لېنىن. «ئىنقىلاپ ساۋاقلىرى». «لېنىن تاللانما ئەسەرلىرى»، خەلق نەشرىياتىنىڭ 1972-يىل خەنزۇچە نەشرى، 3-توم، 126-بەت.

ئىتالىيە خەلقىنىڭ قوزغىلىڭىنى باستۇرۇشقا قاتناشتى. 10-ئايدا، ئاۋسترىيە خانى ئەكسىلئىنقىلاۋىي قوشۇننى توپلاپ ۋېنگرىيە ئىنقىلاۋىنى باستۇرۇشقا بۇيرۇق چۈشۈردى. ئاۋسترىيە خانى ئالدى بىلەن ئىمپېرىيە تەۋەسىدىكى مىللى قوزغىلاڭنى باستۇرۇپ، ئاندىن كۆچمە مەركەزلەشتۈرۈپ ۋېنا ئىنقىلاۋىغا تاقابىل تۇرماقچى بولدى. ۋېنا خەلقى ئاۋسترىيە خانىنىڭ ياۋۇز ئەپتى-بەشىرىسىنى بايقاپ، ئوكتەبىر قوزغىلىڭىنى كوتىرىشىنى قارار قىلدى. ۋېنا خەلقىنىڭ ئاۋسترىيە قوشۇنلىرىنىڭ ۋېنگرىيىگە كىرىشىنى توسۇشى قوزغىلاڭغا تۈترۇق بولدى. 5-، 6-ئوكتەبىر كۈنلىرى، ۋېنانىڭ ھەممە يېرىگە كوچا ئىستېھكاملىرى ياسىلىپ كەتتى. ئىشچىلار، ئوقۇغۇچىلار، ئۇششاق بۇرژۇئازلار ئەسكەرلەر بىلەن ئېلىشتى ھەمدە ئەسكەرلەرنى تارمار قىلدى. خان ۋە ئۇنىڭ ئوردىسىدىكىلەر يەنە بىر قېتىم ۋېنادىن قېچىپ كەتتى.

ئوكتەبىر قوزغىلىڭىغا بەزىبىر ئۇششاق بۇرژۇئازىيە دېموكراتلىرى رەھبەرلىك قىلدى، ئۇلاردا ئىنقىلاپىنى داۋاملاشتۇرغۇدەك پىلانمۇ، غەيرەتمۇ يوق ئىدى. ئۇلار مەغلۇپ بولغان قوشۇنلارغا قوغلاپ زەربە بەرمىدى، دېخانلارنى سەپەرۋەر قىلمىدى، ئەكسىچە لېئوتاسىلىق قىلىپ، ئاۋسترىيە خانى بىلەن مۇرەسسەلەشمەكچى بولدى. ئاۋسترىيە خانى ئوز قوشۇنلىرىنى تېزدىن توپلاپ، شۇنىڭ بىلەن بىللە چېخ چوڭ پومىشچىگى ۋىندىشگرېتسنىڭ 70 مىڭ كىشىلىك قوشۇنىنى توپلاپ، 200 دانە زەمبىرەك بىلەن ۋېنىغا ھۇجۇم قىلدى. ۋېنادىكى ئىشچىلار ۋە كەڭ خەلق ئىنتايىن قىيىن ئەھۋال ئاستىدا 25 كۈن قاتتىق ئېلىشتى، ئاخىردا پايتەختنى ئەكسىيەتچىلەر ئىشغال قىلىۋالدى. بۇرژۇئازىيىنىڭ ئىمپېرىيە پارلامېنتىمۇ تارقىتى-

ۋېتىلدى. 1849 ـ يىل 3 ـ ئايدا، يېڭى خان فرانس ـ جوسېف ئىنتايىن ئەكسىيەتچىل ئاساسىي قانۇننى ئېلان قىلدى. ئاۋسترىيىدە فېودال مۇستەبىتلىك تۇزۇمنىڭ زۇلمەتلىك ھوكۇمرانلىغى قايتا ئەسلىگە كەلدى.

پرۇسسىيىدە، بۇرژۇئا ئىچكى كابېنتى ۋە مىللى پارلامېنت ئىنقىلاۋىي خەلققە تاقابىل تۇرۇش ئويىدىلا بولدى. ئۇلار پرۇسسىيە قوشۇنلىرىنىڭ بېرلىنغا قايتىپ كېلىپ تەرتىپنى ساقلىشىنى تەلەپ قىلدى. شۇنىڭ بىلەن قوشۇن دەرھال قايتۇرۇپ كېلىندى. پرۇسسىيە پادىشاسى يەنە ئەكسىيەتچى جياڭلىڭ ۋرانگېلىنىڭ زور قوشۇنىنى پارىژ ئەتراپىغا توپلىدى. 1848 ـ يىل 11 ـ ئايدا، پرۇسسىيە پادىشاسى بۇرژۇئا ئىچكى كابېنتىنى ئوزگەرتىپ تەشكىللەپ، ئۇنىڭ ئورنىغا يۇنكېر بىيۇروكىراتلاردىن تەشكىل قىلىنغان ھوكۇمەتنى دەسسەتتى. بۇ ۋەقە بۇرژۇئازىيىنى ئالاقزادە قىلىپ قويدى، ئۇلار غۇتۇلداپ ئوزلىرىنىڭ باشقىچە پىكرىنى بىلدۇرۇشتى. پرۇسسىيە پادىشاسىنىڭ بۇيرۇغى بىلەن ۋرانگېل قوشۇنلىرى بېرلىنغا كىرىپ، مىللى پارلامېنت بىناسىنى ئىشغال قىلدى. تا شۇڭغىچە مىللى پارلامېنت خەلقنى "تېچلىق ۋە تەرتىپ"نى ساقلاشقا ئۇندىدى، بېرلىن ئىشچىلىرى ۋە خەلقلىرىنىڭ ئىنقىلاۋىي قارشىلىق ھەركەتلىرىگە قارشى تۇردى. بېرلىندىكى ئىنقىلاۋىي كۇچلەر باستۇرۇلغاندىن كېيىن، مىللى پارلامېنتمۇ قوراللىق كۇچ بىلەن تارقىتىۋېتىلدى.

گېرمانىيىدىكى ئەكسىلئىنقىلاۋىي كۇچلەر يىغىلىپ، فرانكفۇرت پارلامېنتىنى "قورشاپ يوقىتىش"نى باشلىدى. 1849 ـ يىل 3 ـ ئاينىڭ ئاخىرىدا، پۇتۇن گېرمانىيە فرانكفۇرت پارلامېنتى ئاخىر ئىمپېرىيە ئاساسىي قانۇننى تۇزۇپ چىقتى، ئاساسىي قانۇندا، بىرلىككە كەلگەن

گېرمانىيە ئىمپېرىيىسىنى قۇرۇش؛ گېرمانىيىنىڭ ھەرقايسى ئىشتاتلىرىنىڭ ئىمپېرىيە ئىچىدە كەڭ كولەمدە ئوزىگە ئوزى خوجا بولۇش ھوقۇقىغا كاپالەتلىك قىلىش، لېكىن دىپلوماتىيە ۋە ھەربىي ئىشلار جەھەتتە ھوقۇقنى گېرمانىيە مەركىزىي ھوكۇمەتكە ئوتكۈزۈپ بېرىش بەلگىلەندى. ئاساسىي قانۇندا يەنە ئاقسوڭەكلەرنىڭ تەبىقە ئىمتىيازلىرى ۋە يانچىلىق تۇزۇمنى بىكار قىلىش (تولەم تولەش) بەلگىلەندى، خۇسۇسى مۇلۇكىكە دەخلى-تەرۇز قىلىنمايدىغانلىغى ۋە شۇنىڭدەك بەزىبىر بۇرژۇئا ئەركىنلىگى ۋە دېموكراتىيىسى جاكالانىدى. بۇ ئاساسىي قانۇن ئوزىنىڭ ئىنتايىن موتىدىل بولغان بۇرژۇئا خاراكتېرىنى كورسىتىپ بەردى، بۇرژۇئازىيە بولسا بارلىق ئۇمىدىنى فېودال پادىشالىقنىڭ ئىمپېرىيە خان تاجىنى قوبۇل قىلىشىغلا باغلىدى. فرانكفۇرت پارلامېنتى پرۇسسىيە پادىشاسىنى ئىمپېرىيە خانى قىلىپ سايلىدى. بىراق پرۇسسىيە پادىشاسى بۇنى مەنسىتمەسلىك بىلەن رەت قىلىدى، ئۇ "1848-يىل ئىنقىلاۋىنىڭ پۇرىغى بار" تاجنى ھەرگىز كىيمەيمەن دىدى ھەمدە ئىمپېرىيە ئاساسىي قانۇنىنى ئېتىراپ قىلىشنى رەت قىلدى. ئاۋسترىيە ۋە باشقا چوڭ ئىشتاتلارمۇ پرۇسسىيە پادىشاسىنىڭ ئارقىسىدىن ئەگەشتى. گېرمانىيىنىڭ فېودال بەگلىرى ئاساسىي قانۇنغا دۇشمەنلىك پوزىتسىيىسىنى تۇتۇپ، فرانكفۇرت پارلامېنتىنى ئىنتايىن قالايمىقان قىلىۋەتتى. ئۇلار ۋەكىل ئەۋەتىپ ھەرقايسى ئىشتاتنىڭ بەگلىرىگە چۈشەندۈرۈپ، ئاساسىي قانۇننى تېچ يول بىلەن قوغداش ھەركىتىنى ئېلىپ باردى.

گېرمانىيىنىڭ ھەرقايسى ئىشتاتلىرىنىڭ بەگلىرىنىڭ ئىمپېرىيە ئاساسىي قانۇنىغا قارشى تۇرغانلىغى خەلقنىڭ ئىنتايىن قاتتىق

غەزىۋىنى قوزغىدى. ئىشچىلار، قول سانائەتچىلەر ۋە شەھەر ئۇششاق بۇرژۇئازىيىسى بۇ ئاساسىي قانۇننى مارت ئىنقىلاۋىدىن بۇيان يوقىتىلمىغان بىردىن-بىر مۇۋەپپەقىيەت دەپ قاراپ، ئاساسىي قانۇننى قوغداش ھەركىتىگە پائال قاتناشتى. 5-ئاينىڭ باشلىرىدا، گېرمانىيىنىڭ بەزى رايونلىرىدا خېلى زور خەلق قوزغىلاڭلىرى كوتىرىلدى. خەلق ئاساسىي قانۇننى قوغداش ھەركىتىگە ئىنقىلاۋىي خاراكتېر بەردى، چۈنكى بۇ كۆرەش ۋە قوزغىلاڭلار ئىمپېرىيە ئاساسىي قانۇننىڭ قوغداشتىن باشقا، تېخىمۇ مۇھىمى ئىنقىلابىنىڭ ئاساسىي ۋەزىپىسىنى يەنى گېرمانىيىنىڭ بىرلىگىنى ئىشقا ئاشۇرۇشنى مەقسەت قىلغان ئىدى. ماي قوزغىلىڭى ناھايىتى تېزلا ھەممە يەرگە كېڭىيىپ كەتتى. ساكسونىيە، رېين رايونى، بادېن، پفالز خەلقى كەڭ كولەمدە قوزغىلاڭ كوتەردى.

لېكىن، فرانكفۇرت پارلامېنتى ئوتتۇرىغا چىقىپ ماي قوزغىلىڭىغا رەھبەرلىك قىلمىدى ھەمدە خەلق بىلەن بىرلىكتە گېرمانىيىنىڭ بىرلىگىنى قولغا كەلتۈرۈش ۋە ئىمپېرىيە ئاساسىي قانۇننى قوغداش ئۈچۈن كۆرەش قىلمىدى؛ ئەكسىچە، ئۇلار ئاممىنىڭ ئىنقىلاۋىي ھەرىكىتىدىن قورقۇپ ئېسىنى يوقىتىپ قويدى، بىر قىسىم پارلامېنت ئەزالىرى ئالاقزادە بولغان ھالدا، ئاساسىي قانۇندىن "مۇناسىۋەتسىز ئۆزۈش"نى جاكالىدى، قالغان بىر قىسىم پارلامېنت ئەزالىرى قۇيرۇغىنى تىكىۋەتتى. ماي قوزغىلىڭىنىڭ رەھبەرلىك ھوقۇقى پۈتۈنلەي دىگۈدەك ئۇششاق بۇرژۇئازىيە ("دېموكراتىيىچىلەر")نىڭ قولىدا بولدى، ئۇلار ئىككىلىنىپ، تەۋرىنىپ، كۆچلۈك ئىنقىلاۋىي تەدبىر قوللىنىشقا پېتىنالمىدى، ھەركەتسىز "قانۇنلۇق" ھالدا ئاساسىي قانۇننى قوغداش دائىرىسى ئىچىدىلا چەكلەشنى تەلەپ قىلدى.

پرۇسسىيە ئەكسىلئىنقىلاۋىي زور قوشۇنى بۇ رايونلارغا بېسىپ كىرگەندە، بىرلىككە كەلگەن ھالدا، قەتئى قارشىلىق كۆرسەتمىدى. گېرمانىيەدىكى ئىنقىلاۋىي ھەرىكەت ۋاقتىنچە باستۇرۇلدى.

ۋېنگرىيەدىكى مىللى ئازاتلىق ئۇرۇش ۋە ئۇنىڭ ئەھمىيىتى

ئاۋسترىيە خانى ۋېنا ئوكتەبىر قوزغىلىڭنى باستۇرغاندىن كېيىن، ۋىندىشگرېتسنى زور قوشۇن بىلەن ۋېنگرىيە ئىنقىلاۋىنى باستۇرۇشقا ئەۋەتتى. ۋېنگرىيە قوشۇنلىرىدىكى ئەپتسەرلەرنىڭ تەڭدىن تولىسى ئاقسۆڭەك بولۇپ، جەڭدە قابىل بولمىدى، پارلامېنتتىكى تەسلىمچىلەرمۇ پۈرسەتتىن پايدىلىنىپ ھەرىكەت قىلدى. ۋېنگرىيىنىڭ پايتەختى بودا پېشت 1849 ـ يىلى قولدىن كەتتى.

ۋېنگرىيە خەلقى ئادالەتچە جەڭ قىلىشقا قەسەمىيات قىلدى. بېسۇبلىنغان جايلاردىكى دېخانلار كەڭ كولەمدە ھەرىكەتكە كېلىپ، ئاۋستىرىيە قوشۇنلىرىغا ھەممىلا يەردە توسۇپ زەربە بەردى. كوشۇت قەتئى قارشىلىق كۆرسىتىشنى تەشەببۇس قىلىپ، پۈتۈن مەملىكەت خەلقىنىڭ قىزغىن قوللىشىغا ئېرىشتى. خەلق جەڭگە پائال قاتناشتى. 4 ـ ئاينىڭ باشلىرىدا، ۋېنگرىيە ئىنقىلاۋىي قوشۇنلىرى قايتۇرما زەربىگە ئۇتۇپ، ئاۋستىرىيە قوشۇنلىرىنى مەغلۇپ قىلدى. ۋېنگرىيە پارلامېنتى كوشۇتنىڭ تەكلىۋىگە بىنائەن، 4 ـ ئاينىڭ 14 ـ كۈنى ۋېنگرىيىنىڭ مۇستەقىللىغىنى رەسمىي ئېلان قىلدى. كوشۇت يېڭى دولەتنىڭ باشلىغى بولدى. 4 ـ ئاينىڭ ئاخىرىدا، ئاۋستىرىيە قوشۇنلىرى ۋېنگرىيە چېگرىسىدىن پۈتۈنلەي قوغلاپ چىقىرىلدى.

ۋېنگرىيە مىللى ئازاتلىق ئۇرۇشىنىڭ غەلىبىگە ئېرىشىشى ياۋروپا ئىنقىلاۋىغا نىسبەتەن زور ئەھمىيەتكە ئىگە بولدى. بۇ غەلىبە پايدىسىز ۋەزىيەت ئاستىدا تۇرغان ياۋروپا ئەللىرىنىڭ ئىنقىلاۋىي ھەرىكىتىگە

ئىلهام بولدى. ۋېنگرلار شۇ چاغدا ۋېناغا هۇجۇم قىلىپ، ئاۋسترىيىنى يېڭىدىغان بولسا، ئىتالىيىنىڭ ئاۋسترىيىنىڭ زۇلمىدىن قۇتۇلۇۋشىغا تۈرتكە بولاتتى، شۇ ئارقىلىق ياۋروپا ئەللىرىدىكى ئىنقىلاۋىي كۈچلەرگە كۈچلۈك ياردەم بېرەلەيتتى. دەل شۇنداق بولغانلىغى ئۈچۈن، پۈتۈن ياۋروپادىكى ئەكسىيەتچى كۈچلەر ۋېنگرىيەنىڭ ۋەزىيىتىدىن قاتتىق چوچۈدى. ياۋروپا ژاندارمىسى بولغان چارروسىيە ئەسكەر چىقىرىپ ئارىلىشىش تەرەددۇتىنى قىلدى. ئەنگلىيىنىڭ تاشقى ئىشلار ۋەزىرى روسىيە ئەلچىسىگە: "تېزدىن باستۇرۇش كېرەك!" دىدى. پرۇسسىيە روسىيە ئەسكەرلىرىنىڭ پرۇسسىيە زېمىنىدىن ئوتۇشىگە، پرۇسسىيە تومۇرىيولىنى ئىشلىتىشىگە رۇخسەت قىلىدىغانلىغىنى جاكالىدى. شۇ يىلى 5-ئايدا چاپادىشا نىكولاي I ۋېنگرىيىگە 140 مىڭ كىشىلىك زور قوشۇن ئەۋەتتى، ئۇزۇنىڭ جىڭجۇنلىرىگە ۋېنگرىيە ئىنقىلاپچىلىرىنى "قويماي قىرىپ تاشلاش" نى بۇيرۇدى.

روسىيىنىڭ ئەسكەر چىقىرىپ ئارىلىشىشى بىلەن ۋېنگرىيە ئىنقىلاۋى مۇھاسىرە ئىچىدە قالدى. ۋېنگرىيىنىڭ ئىچكى قىسمىدىكى تەسلىمچى كۈچلەر باش كوتەردى. ئاقسوڭەكلەر، بۇرژۇئازلار روسىيە ۋە ئاۋسترىيە بىلەن تىل بىرىكتۈرۈشكە باشلىدى. چار-روسىيە ئەسكەرلىرى ئاۋسترىيە ئەسكەرلىرى بىلەن بىرلىشىپ ۋېنگرىيىدىكى مىللى ئازاتلىق ھەرىكىتىنى بوغۇپ تاشلىدى. ئەسىر ئېلىنغان ۋېنگرىيە ئەپىتسەرلىرى، ئەسكەرلىرى ئولتۇرۇلدى، دىخانلار دەھشەتلىك زىيانكەشلىككە ۋە قىرغىنچىلىققا ئۇچرىدى. ئىنقىلاۋىي شائىر فېتوفى چارروسىيە ئەسكەرلىرىگە قارشى جەڭدە قۇربان بولدى. كوشۇت تۈركىيىگە قېچىپ كەتتى. 8-ئايدا، ۋېنگرىيە

ئىنقىلاۋى خەلقارا ئەكسىيەتچىلەر تەرىپىدىن قانلىق تۈردە باستۇرۇلدى.

لېكىن ۋېنگرىيە خەلقى بۇنىڭلىق بىلەن تىز پۈكمىدى، ئۇلار جاپا-مۇشەققەتلىك ۋە ئۇزاق مۇددەتلىك كۈرەشلەرنى ئېلىپ بېرىپ، روسىيە ۋە ئاۋسترىيە ئەكسىيەتچىلىرىگە ئۇزلۇكسىز زەربە بەردى.

1848 - يىلدىكى ئىنقىلاپنىڭ مەغلۇپ بولۇشىدىكى سەۋەبلەر 1849 - يىل 8 - ئايغا كەلگەندە، ياۋروپادىكى ئىنقىلاپ ئاساسىي جەھەتتىن مەغلۇپ بولدى. بۇ قېتىمقى غايەت زور بۇرژۇئا دېموكراتىك ئىنقىلاۋى، بىرتەرەپتىن، خەلق ئاممىسى بىلەن فېوداللىق كۈچلەر ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەت تېخى ئۇزۇل-كېسىل ھەل قىلىنمىغان؛ يەنە بىر تەرەپتىن، پۈرولېتارىيات بىلەن بۇرژۇئا زىيە ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەت يەنىمۇ ئىلگىرىلىگەن ھالدا ئەۋج ئالغان تارىخىي پەيتتە بولدى. شۇڭلاشقا، پۈرولېتارىيات مۇستەقىل ھالدا ھەرىكەت قىلىشقا باشلىغان، خەلق ئاممىسى ئىنقىلاپقا پائال قاتنىشىۋاتقان چاغدا، ئىنقىلاپقا رەھبەرلىك قىلغان بۇرژۇئازىيە ئەكسىيەتچى كۈچلەر بىلەن ئىتتىپاق تۈزۈپ، ئىنقىلاپقا قارشى چىقتى. ئۇلار پۈرولېتارىياتنىڭ ئىنقىلاۋىي ھەرىكىتىنى باستۇرۇپ، ئۇزىنىڭ ئىتتىپاقدىشى بولغان دېخانلار سىنىپىنى ساتتى. بۇرژۇئازىيىنىڭ ساتقىنلىق قىلىشى ئىنقىلاپنىڭ مەغلۇپ بولۇشىنىڭ ئاساسىي سەۋەبى بولدى.

پۈرولېتارىيات جەھەتتىن ئېلىپ ئېيتقاندا، ئۇلار ئۇزلىرىنىڭ ئىنقىلاپنىڭ غول كۈچى ئىكەنلىگىنى نامايەن قىلدى. لېكىن، 1848 - يىلى "ياۋروپا قۇرۇقلۇغىنىڭ ئىقتىسادىي تەرەققىيات ئەھۋالى تېخى كاپىتالىستىك ئىشلەپچىقىرىش شەكلىنى قومۇرۇپ تاشلىغۇدەك دەرىجىگە

جده پىشپ يېتىلمىگەن ئىدى"①. يېڭىدىن گۈللىنىۋاتقان پۈرولې-تارىيات سىياسى جەھەتتە تېخى ناھايىتى ئاجىز ۋە پىشپ يېتىلمىگەن ئىدى، پۈرولېتارىيات قوشۇنىدا يەنىلا قول سانائەت ئىشچىلىرى ئۈستۈنلۈكنى ئىگەللەيتتى. پۈرولېتارىياتنىڭ ئىنقىلاۋىي پارتىيىسى يوق ئىدى، كوپ سانىدىكى ئىشچىلار يەنىلا ئۈششاق بۇرژۇئازىيە سوتسىيالىزمنى ئىدىيىسىنىڭ تەسىرى ئاستىدا ئىدى. شۇڭلاشقا، ئۇ چاغدا پۈرولېتارىيات دىخانلارغا، ئۈششاق بۇرژۇئازىيىگە ۋە ئەمگەكچى ئاممىغا رەھبەرلىك قىلىپ ئىنقىلاپ غەلىبىسىنى قولغا كەلتۈرۈش ۋەزىپىسىنى زىممىسگە ئالالمايتتى، ئۈششاق بۇرژۇئازى-يىنىڭ تەۋرىنىپ تۇرۇشى ۋە قەتئىيەتسىزلىگى بولسا ئەكسىلئىنقىلاپنى ئوڭايلا غەلىبە قىلىش ئىمكانىيىتىگە ئىگە قىلدى.

شەرقىي جەنۇبىي ياۋروپادىكى ئېزىلگۈچى مىللەتلەرنىڭ ئازاتلىق كۈرىشى ياۋروپادىكى ئەڭ كۈچلۈك ئەكسىيەتچى كۈچ بولغان چار-روسىيىنىڭ قانىلىق باستۇرۇشىغا ئۇچرىدى. دۇشمەن بىلەن ئوز ئوتتۇرىسىدىكى كۈچ سېلىشتۇرمىسى جەھەتتىكى پەرقنىڭ ئىنتايىن چوڭ بولۇشىمۇ ئىنقىلاۋىي كۈرەشنىڭ مەغلۇپ بولۇشىدىكى مۇھىم سەۋەپ بولدى.

لېكىن، 1848 ـ يىلدىكى ئىنقىلاپ دۇنيا تارىخىدىكى بىر ئۇلۇغ ئاممىۋى ئىنقىلاۋىي ھەرىكەت بولدى، ئۇ تارىخ تەرەققىياتىغا نىسبەتەن زور تەسىر كورسەتتى. ئىنقىلاپ فېودالىلىق تۈزۈمىگە سوققا

---

① ئېڭېلس. «1848 ـ يىلدىن 1850 ـ يىلغىچە فرانسىيىدە بولغان سىنىپىي كۈرەش، دىگەن ئەسەرگە مۇقەددىمە». «ماركس ـ ئېڭېلس ئەسەرلىرى»، خەنزۇچە نەشرى، 22 ـ توم، 597 ـ بەت.

بىرىپ، ئۇنى ھەرگىز بۇرژۇنقى پېتىچە تۇرالمايدىغان قىلىپ قويىدى. بولۇپمۇ ياۋروپا پۇرولېتارىياتى ئۇچۇن ئېيتقاندا، ئۇلار بىر قېتىملىق ئىنقىلاۋي تەرىبىسىگە ۋە چىنقىشقا ئىگە بولدى، پۇرولېتارىيات بىلەن بۇرژۇئازىيە مەنپەئەتىنىڭ توپتىن قارىمۇ-قارشى ئىكەنلىگىنى تونۇۋالدى. ئېنگېلس مۇنداق دەپ كورسىتىدۇ: "1848-يىلدىكى ئىنقىلاپ گەرچە سوتسىيالىستىك ئىنقىلاپ بولمىسىمۇ، لېكىن ئۇ ھەرھالدا سوتسىيالىستىك ئىنقىلاپ ئۇچۇن يول ئېچىپ بەردى، بۇ ئىنقىلاپقا ئاساس ھازىرلاپ بەردى."① ماركسىزىم تۇنجى قېتىم غايەت زور ئىنقىلاۋي ئەمەلىيەتنىڭ سىنىغىدىن ئوتتى، ئۇنىڭ پۇرولېتارىياتنىڭ ئىنقىلاۋي كۇرىشىگە يېتەكچىلىك قىلىدىغان بىردىن-بىر توغرا ئىنقىلاۋي تەلىمات ئىكەنلىگى ئىسپاتلاندى. 1848-يىلدىكى ئىنقىلاپ ماركسىزمنىڭ تەرەققىيات تارىخىدىكى مۇھىم باسقۇچ بولۇپ ھىساپلىنىدۇ.

3-بولۇم ماركس بىلەن ئېنگېلسنىڭ ئىنقىلاۋي پائالىيىتى ۋە ئۇلارنىڭ 1848-يىل ئىنقىلاۋى ھەققىدىكى يەكۇنى

ماركس بىلەن ئېنگېلسنىڭ گېرمانىيە ئىنقىلاۋىدىكى تاكتىكىسى ماركس بىلەن ئېنگېلس ئىنقىلاپ بوراننىڭ يېتىپ

① ماركس-ئېنگېلس. «كوممۇنستىك پارتىيە خىتاپنامىسى». 1971-يىل ئۇيغۇرچە نەشرى، 37 — 38-بەتلەر.

كېلىدىغانلىقىنى 1847-يىلىلا ئالدىن كورگەن ئىدى. فرانسىيە فېۋرال ئىنقىلاۋى پارتلىغان چاغدا، ماركس بېلگىيىنىڭ پايتەختى بىرىۋسسېلدا كومۇنىزمچىلار ئىتتىپاقىنىڭ يەرلىك شوبە تەشكىلاتلىرىغا رەھبەرلىك قىلىۋاتاتتى. ماركس بىلەن ئېنگېلس ياۋروپادىكى ئىنقىلاۋىي ھەرىكەتنى قەتئى قوللىدى ھەمدە بىرمەر ھەرىكەت قوللىنىشقا كىرىشتى. 3-ئاينىڭ باشلىرىدا، بېلگىيە ھوكۇمىتى ماركسنى قولغا ئالدى ۋە ئۇنى چېگرىدىن قوغلاپ چىقاردى. ماركس ئۇ يەردىن پارىژغا كېلىپ، ئېنگېلس بىلەن ئۇچراشقاندىن كېيىن، كومۇنىزمچىلار ئىتتىپاقى مەركىزىي كومىتېتىنى ئۈزگەرتىپ تەشكىل قىلدى. ماركس مەركىزىي كومىتېتنىڭ رەئىسى بولدى، ئېنگېلس قاتارلىقلار مەركىزىي كومىتېت ئەزاسى بولدى. يېڭىدىن تەشكىل قىلىنغان مەركىزىي كومىتېت ئىنقىلاپ داۋامىدا «كومۇنىستىك پارتىيە خىتاپنامىسى»دا تۇزۇلگەن پۇرولېتارىياتلىق ئىنقىلاۋىي لۇشىيەننى ئىزچىللاشتۇرۇشقا تىرىشتى.

ماركس بىلەن ئېنگېلس ئاساسىي دىققىتىنى گېرمانىيىگە مەركەزلەشتۈردى. ئۇلار: "گېرمانىيە بۇرژۇئا ئىنقىلاۋىنىڭ ھارپىسىدا تۇرۇپتۇ"، "17-ئەسىردىكى ئەنگلىيە ۋە 18-ئەسىردىكى فرانسىيە بىلەن سېلىشتۇرغاندا، گېرمانىيە بۇ ئۈزگىرىشنى پۈتۈن ياۋروپا مەدەنىيىتى تېخىمۇ تەرەققى قىلغان شارائىتتا، كوپ راۋاجلانغان پۇرولېتارىياتقا ئىگە بولغان ھالدا ئەملىگە ئاشۇرىدۇ، شۇنىڭ ئۈچۈن گېرمانىيە بۇرژۇئا ئىنقىلاۋى پەقەت پۇرولېتارىيات ئىنقىلابىنىڭ بىۋاستە مۇقەددىمىسى بولالايدۇ"① دەپ ھىساپلىدى. 3-ئاينىڭ

① ماركس-ئېنگېلس. «كومۇنىستىك پارتىيە خىتاپنامىسى»، 1971-يىل ئۇيغۇرچە نەشرى، 106-بەت.

ئاخىردا، ئۇلار پارىژدا، گېرمانىيە پۇرولېتارىياتىنىڭ ئىنقىلابىتىكى كونكرېت سىياسى پۇروگراممىسى سۈپىتىدە، «كوممۇنىستىك پارتىيە-نىڭ گېرمانىيەدىكى تەلىۋى» دېگەن 17 ماددىنى تۈزۈپ چىقتى. ئۇنىڭدىكى ئاساسىي شوئار بىرلىككە كەلگەن، ئايرىلماس گېرمانىيە جۇمھۇرىيىتى قۇرۇشنى تەلەپ قىلىشتىن ئىبارەت ئىدى؛ قالغان ئاساسىي تەلەپلەر فېۋرالنىڭ زۇلۇمنى يوقىتىش، بارلىق فېۋرالنىڭ مەجبۇرىيەتلەرنى ھەقسىز بىكار قىلىش ۋە پۈتۈن خەلقنى قورالالاندۇرۇش دېگەنلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالاتتى. ئىنقىلاپنىڭ نىشانىنى ئىشقا ئاشۇرۇش ئۈچۈن، ماركس بىلەن ئېنگېلس ۋە كوممۇنىزمچىلار ئىتتىپاقىنىڭ چەتئەلدىكى نېمىس ئەزالىرىنىڭ ھەممىسى گېرمانىيىگە قايتتى. 4-ئايدا ماركس بىلەن ئېنگېلس رېين رايونىغا بېرىپ، سانائەت ۋە مەدەنىيەت مەركىزى بولغان كېۋلىن شەھرىنى ئىنقىلاۋىي پائالىيەت بازىسى قىلىپ تاللىدى. ماركس بىلەن ئېنگېلس ئىنقىلاپقا يېتەكچىلىك قىلىش ئۈچۈن مەملىكەت خاراكتېرلىق گېزىت چىقىرىشقا پائال تەييارلىق كوردى. 1848-يىل 6-ئايدا، ئۇلارنىڭ باشچىلىغىدا «يېڭى رېيىن» گېزىتى تەسىس قىلىندى، ماركس باش مۇھەررىر بولدى، ئېنگېلس ۋە ئىتتىپاقنىڭ باشقا نۇرغۇن مەشھۇر ئەزالىرى تەھرىر بولۇمىنىڭ خىزمىتىگە قاتناشتى. «يېڭى رېيىن» گېزىتى غايەت زور ئىنقىلاۋىي تەشۋىقات پائالىيىتىنى قانات يايدۇرۇپ، ماركسنىڭ سىياسى پۇروگراممىسى ۋە تاكتىكىسىنى پۈتۈن كۈچ بىلەن قوغدىدى ۋە ئىزچىللاشتۇردى. ئەمىلىيەتتە، «يېڭى رېيىن» گېزىتى ئىنقىلاۋىي لاگېرنىڭ ماركس بىلەن ئېنگېلسنىڭ ئىنقىلاۋىي لۇشىيەننى تەشۋىق قىلىدىغان تىلى بولۇپ قالدى.

ماركس بىلەن ئېنگېلس، كوممۇنىستلارنىڭ ھەممىدىن مۇھىم

ۆەزىپىسى "قۇملۇقتىكى يول تۈزلىگۈچىلەر"① دىن بولۇش ئەھمىس، بەلكى ئامما ئىچىگە بېرىپ، ئامما بىلەن تەشۋىق قىلىش، ئاممىنى ئۈيۈشتۈرۈشتەك مۇشەققەتلىك خىزمەتلەرنى ئىشلەشتىن ئىبارەت، دەپ ھىساپلىدى. شۇڭا، ئۇلار يوشۇرۇن پائالىيەت ئېلىپ بېرىشقا، چەتئەلدىن "ئىنقىلاۋىي پىداكارلار قوشۇنى"نى ئۈيۈشتۈرۈپ گېرمانىيىگە يۆرۈش قىلىش ئۈسۇللىرىغا قەتئى قارشى تۇردى.

ماركس بىلەن ئېنگېلس، نوۋەتتە كوممۇنىستلار بۇرژۇئا دېموكراتىيىچىلىرى بىلەن ئىتتىپاق تۈزۈشى ھەمدە سول قانات دېموكراتىيىچىلەر بايرىغىنى كوتىرىشى لازىم، دەپ كۆرسەتتى. بۇنى گېرمانىيە پۈرولېتارىياتىنىڭ تەرەققىيات سەۋىيىسى بەلگىلىگەن ئىدى. ماركس بىلەن ئېنگېلس شۇنى بايقىغان ئىدىكى، گېرمانىيە پۈرولېتارىياتى شۇ چاغدا تېخى تەشكىللەنمىگەن، ئۇزىنىڭ تارىخىي ۆەزىپىسىنى تولۇق تونۇپ يەتمىگەن ئىدى، ئۇ ئۇز مەنپەئەتى بىلەن بۇرژۇئازىيە مەنپەئەتى ئوتتۇرىسىدىكى چوڭقۇر قارىمۇقارشىلىقنى غۇۋالا ھىس قىلاتتى. شۇڭا، ئۇ ماھىيەتتە بۇرژۇئازىيىنىڭ خەتەرلىك دۈشمىنى بولسىمۇ، لېكىن، يەنە بىر تەرەپتىن، يەنىلا بۇرژۇئازىيىنىڭ سىياسى بىقىندىسى ئىدى. ئۇ ئىنقىلابنىڭ دەسلىۋىدە بۇرژۇئا ئىنقىلاۋىنىڭ ئەڭ ئىلغار بىر قانىتى يەنى سول قانىتى بولۇش رولىنىلا ئويىنىيالايدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن، ئېنگېلس مۇنداق دەپ يازىدۇ: "بۇ ھال بىزنىڭ بايرىغىمىزنى بەلگىلىدى. بۇ بايراق دېموكراتىيە-

---

① ئېنگېلس. «ماركس ۋە ‹يېڭى رېين› گېزىتى». «ماركس-ئېنگېلس تاللانما ئەسەرلىرى»، خەلق نەشرىياتىنىڭ 1972-يىل خەنزۇچە نەشرى، 4-توم، 178-بەت.

چىلەر بايىرىغدىكىلا ئىسبارەت،..... ئەگەر بىز ئۇ چاغدا بۇنداق قىلىشنى خالىمىغان بولساق، ئاللىقاچان مەۋجۇت بولۇپ تۇرغان، ئەڭ ئىلغار بولغان، ئەملىيەتتە پۈرولېتارىيات بولغان تەرەپتە تۇرۇپ ھەرىكەتكە قاتنىشىشنى ۋە ھەرىكەتنى ئالغا سۈرۈشنى خالىمىغان بولساق، ئۇ ھالدا كوممۇنىزمنى بىرەر چەت ياقىدىكى كىچىك گېزىتتە تەشۋىق قىلىشىمىزغا توغرا كېلەتتى، غايەت زور ھەرىكەت پارتىيىسى ئەمەس، كىچىككىنە بىر مەزھەپ تەسىس قىلىشىمىزغا توغرا كېلەتتى."①

لېكىن، ماركس بىلەن ئېنگېلس ئۇزلىرى كوتەرگەن بۇ دېموكراتىيىچىلەر بايرىغى "ھەممىلا يەردە، ھەر بىر كونكرىت مەيدانلاردا ئۇنىڭ ئالاھىدە پۈرولېتارىياتلىق خاراكتېرىنى تەكتىلەيدۇ"② غانلىغىنى تەكتىلەپ كورسەتتى. «يېڭى رېيىن» گېزىتى بۇرژۇئازىيىنىڭ ئىنقىلاپقا ساتقىنلىق قىلىۋاتقانلىغىنى، ئۇششاق بۇرژۇئازىيىنىڭ ئىككىلىنىپ ئارىسالدا بولىۋاتقانلىغىنى ئۇزلۇكسىز تۇردە پاش قىلدى، پۈرولېتارىياتنى ئۇزىنىڭ تارىخىي ۋەزىپىسىنى ئېنىق تونۇشقا تەكرار-تەكرار رىغبەتلەندۈردى.

ماركس بىلەن ئېنگېلس بۇرژۇئا دېموكراتىك ئىنقىلاۋىنىڭ ئۇزۇل-كېسىل ئورۇنلىنىشىنى پۈرولېتارىيات سوتسىيالىستىك ئىنقىلاۋىنىڭ باشلىنىشى دەپ قارىدى. ئۇلار دەرھال سوتسىيالىستىك

---

① ئېنگېلس. «ماركس ۋە «يېڭى رېيىن» گېزىتى». «ماركس-ئېنگېلس تاللانما ئەسەرلىرى»، خەلق نەشرىياتىنىڭ 1972-يىل خەنزۇچە نەشرى، 4-توم، 178-بەت.

② يۇقۇرىدىكى كىتاپ.

ئىنقلاپ ئېلىپ بېرىشنى رەت قىلىپ، بىرلىككە كەلگەن دېموكراتىك جۇمھۇرىيەتنى قوللىغا كەلتۈرۈشنى ئىنقلاپنىڭ نوۋەتتىكى نىشانى قىلدى. ئۇلارنىڭ نەزىرىدە، بىرلىككە كەلگەن جۇمھۇرىيەت بىر جەڭ مەيدانى ئىدى، بۇ جەڭ مەيدانىدا بارلىق فېودالىق توسالغۇ-لارنى سۈپۈرۈپ تاشلاپ، پۈرولېتارىياتنىڭ بۈرژۇئازىيە بىلەن بولغان سىنىپىي توقۇنۇشنى يەككە-يەككە ھەم ئېنىق ھالدا گەۋدىلەن-دۈرۈش كېرەك ئىدى. پۈرولېتارىيات بۇ جەڭ مەيدانىدا ئۆزىنىڭ بۈرژۇئازىيە مەنپەئەتى بىلەن بولغان تۈپ توقۇنۇشنى تونۇۋالىدۇ، جۇمھۇرىيەت بەرگەن سوز، يىغىلىش ۋە تەشكىلاتلارغا ئۈيۈشۈش ئەركىنلىگى قاتارلىق ئەركىنلىكلەردىن پايدىلىنىپ، تولۇق راۋاج تېپىپ زورىيىپ، ئۆزىنىڭ مۇستەقىل پارتىيىسىنى تەشكىل قىلىدۇ، شۇنداقلا ئىنقلاپنىڭ رەھبەرلىك ھوقۇقىنى قولغا كەلتۈرۈپ، سوتسىيا-لىستىك ئىنقلابنى باشلايدۇ.

ماركس بىلەن ئېنگېلس شۇ ۋاقىتتىكى گېرمانىيە ئىشچىلار ھەركىتى-دىكى ئوڭچىل ۋە كورۇنۈشتە "سول" ماھىيەتتە ئوڭ بولغان ئاغمچىلىق لۇشيانىگە قەتئى قارشى تۇردى. بېرلىن "ئىشچىلار مەركىزىي كومىتېتى" ۋە "ئىشچى قېرىنداشلار ئۈيۈشمىسى" غا رەھبەرلىك قىلغۇچى كوممۇنىزىمچىلار ئىتتىپاقىنىڭ ئەزاسى ستىپان بورن ئوڭچىل ئاغمچىلىق لۇشيانىنىڭ ۋەكىلى ئىدى، ئۇ، بۇرژۇئا ئىنقلابىي بۇرژۇئازىيىنىڭ ئىشى، پۈرولېتارىياتنىڭ پۈتۈن ۋەزىپىسى ئۆزىنىڭ ئىقتىسادىي تۈرمۇشىنى ياخشىلاشنى تەلەپ قىلىش، ئىشسىزلارنى ئىشقا ئورۇنلاشتۇرۇش، ئىش ئۇستىدە جاراھەتلەنگەن ۋە مەجرۇھ بولغانلارنى قوتقۇزۇشقا ئىگە قىلىشتىنلا ئىبارەت، دەپ ھىساپلىدى. ئۇ پۈرولېتارىياتنىڭ بۇرژۇئا دېموكراتىك ئىنقىلابىغا قاتنىشىشغا

قارشى تۇردى، پۇرولېتارىياتنىڭ ئىنقىلابىنىڭ رەھبەرلىگىنى قولغا كەلتۈرۈشىگە قارشى تۇردى، نەتىجىدە پۇرولېتارىياتنى ھېچ ئىش قىلالمايدىغان ئورۇنغا چۈشۈرۈپ قويدى. كورۇنۇشتە "سول"، ماھىيەتتە ئوڭ بولغان لۇشيەننىڭ ۋەكىلى كيۇلىن ئىشچىلار بىرلەشمە-سىنىڭ رەھبىرى ئاندرياس گوتشاك ئىدى، ئۇ بۇرژۇئا دېموكراتىك ئىنقىلابۇنىڭ ۋەزىپىلىرىنى ئىجرا قىلىشنى، دېموكراتىيىچىلەر بىلەن ئىتتىپاق تۈزۈشنى رەت قىلىپ، دەرھال "ئىشچىلار جۇمھۇ-رىيىتى" قۇرۇشنى چاقىرىق قىلدى؛ يەنە بىرتەرەپتىن، گوتشاك، سايلام ئارقىلىق ئىشچىلار ۋەكىللىرىنى قانۇن چىقىرىش پارلامېنتىنىڭ ئەزاسى قىلىپ سايلىساقلا ئوز مەقسىدىمزگە يېتەلەيمىز، دەپ ھوكۇم قىلدى. ماركس بىلەن ئېنگېلس كەسكىن كۇرەشلەر ئارقىلىق، "سول" چىل ۋە ئوڭچىل ئاغمچىلىق لۇشيەننى تەنقىت قىلدى. ئۇلارنىڭ تىرىشچانلىغى ئارقىسىدا بېرلىن ۋە كيۇلىندىكى ئىشچىلار تەشكىلاتلىرى توغرا ئىنقىلابۇي يولغا مېڭىشقا باشلىدى. ماركس ۋە ئۇنىڭ ھەمايىچىلىرى كيۇلىن ئىشچىلار بىرلەشمىسىنىڭ رەھبەرلىگىگە سايىلاندى.

ماركس بىلەن ئېنگېلس «يېڭى رېين» گېزىتىدە نۇرغۇنلىغان ماقالىلارنى ئېلان قىلىپ، فېئوداللىق چوڭ ئىشتاتنىڭ گېرمانىيىنى "يۇقۇرىدىن توۋەنگە" بىرلىككە كەلتۈرۈش لايىھىسىگە كەسكىن قارشى تۇرۇپ، گېرمانىيىنى مەيلى پرۇسسىيە ياكى ئاۋستىرىيە بىرلىككە كەلتۈرسۇن، ياكى گېرمانىيە مەڭگۇ نۇرغۇن ئۇششاق ئىشتاتلارغا بولۇنۇپ تۇرسۇن، بۇنىڭ ھەممىسى ئوخشاشلا پۇرولېتارىياتنىڭ ئىنقىلابۇي مەنپەئەتىگە خىلاپ كېلىدۇ؛ پەقەت ھەرقايسى ئىشتاتلار-نىڭ پادىشالىق ھاكىمىيىتىنى پۈتۈنلەي ئاغدۇرۇپ تاشلاپ، ئالدى

بىلەن ئاۋسترىيىنىڭ ھابسبۇرگ سۇلالىسى بىلەن پرۇسسىيىنىڭ ھوھېنزوللېرن سۇلالىسىنى ئاغدۇرۇپ تاشلاپ، گېرمانىيىنى ھەقىقى بىرلىككە كەلگەن جۇمھۇرىيەت قىلىشلا پۈرولېتارىياتنىڭ مەنپەئەتىگە ئۇيغۇن كېلىدۇ، دەپ كورسەتتى.

ماركس بىلەن ئېنگېلس ئىنتايىن زور ئىنقىلاۋىي قىزغىنلىق بىلەن گېرمانىيە ئىنقىلاۋىغا قاتنىشىپ، ئۇنى غەلبە يولىغا باشلاشقا تىرىشتى. 1848-يىلى كۈزدە، ئۇلار يېزىلارغا ئادەم ئەۋەتىپ دېخانلارنى ھەركەتلەندۈردى، پۈرولېتارىيات دېخانلار بىلەن بىرلىشىپ ھەركەت ئېلىپ بېرىشى لازىم، دەپ كورسەتتى. شۇ يىلى 8-ئايىنىڭ ئاخىرى ۋە 9-ئاينىڭ باشلىرىدا، ماركس ئوزى ۋېناغا بېرىپ، ئۇ يەردىكى ئىشچىلار تەشكىلاتى ۋە دېموكراتىيىچىلەر تەشكىلاتى بىلەن ئالاقە ئورناتتى ھەمدە ۋېنا ئىشچىلار بىرلەشمىسىنىڭ يېغىنىدا دوكلات بەردى. ماركس ئاۋسترىيە ئىشچىلار سىنپى ۋە دېموكراتىيىچىلىرىنى ئەكسىلئىنقىلاۋىي كۈچلەرگە قارشى قەتئى كۈرەش قىلىشقا چاقىردى. ماركسنىڭ پائالىيىتى ۋېنادىكى ئوكتەبىر قوزغىلىڭىنى ئىلگىرى سۈردى. ئىمپېرىيە ئاساسىي قانۇنىنى قوغداش ھەركىتىدە، ماركس بىلەن ئېنگېلس ۋە كوممونىزىمچىلار ئىتتىپاقىنىڭ نۇرغۇن ئەزالىرى شەھەر ھەم يېزىلاردىكى ئەمگەكچى خەلق ئىچىدە تەرغىبات ئىشىنى قانات يايدۇرۇپ، ئىشچىلارنى ئىنقىلاۋىي قوراللىق قوشۇنغا قاتنىشىشقا، ئوق-دورا ياساشقا ئۈيۈشتۇرۇپ، قوزغىلاڭغا مەدەت بەردى. ماركس بىلەن ئېنگېلس ئېبېرسۋالدې، بادېن، پفالز قاتارلىق جايلاردىكى قوزغىلاڭلارنىڭ ھەربى ئىشلىرىغا بىۋاستە قاتناشتى. ئېنگېلس قوزغىلاڭچى ئارمىيىنىڭ كوماندىرى سۈپىتىدە كوچا ئىستىھكاملىرى جېڭىگە قاتناشتى. ماركس

بىلەن ئېنگېلىس گېرمانىيە خەلقىنى قوزغىلىپ كۆرەش قىلىپ، غەربىي جەنۇبىي گېرمانىيە قوزغىلىڭىنى پۈتۈن گېرمانىيىنىڭ خەلق قوزغىلىڭىغا ئايلاندۇرۇشقا چاقىردى. ئۇلار دېموكراتىيىچىلەرنىڭ "قانۇنىيلىق"قا بېرىلىپ كەتكەنلىگىنى ۋە پارلامېنتقا مەپتۇن بولۇپ كەتكەنلىگىنى كەسكىن تەنقىت قىلىپ، ئىنقىلاۋىي مەۋقەدە چىڭ تۇرۇش، **"زورلۇق كۈچىكە ھەممە زورلۇق كۈچ ۋاستىسى بىلەن قايتۇرما زەربە بېرىش كېرەك. پاسسىپ قارشىلىق كورستىشكە ئاكتىپ** قارشىلىق كورستىشنى قالقان قىلىش كېرەك"① دەپ كورسەتتى.

ماركس بىلەن ئېنگېلىس تۈزگەن پۈرولېتارىياتنىڭ بۈرژۇئا دېموكراتىك ئىنقىلاۋىغا قاتنىشىشى توغرىسىدىكى نەزەريىسى، تاكتىكىسى ۋە لۇشيەنى ماركسزىمنىڭ مۇھىم تەركىۋىي قىسمى بولۇپ قالدى؛ ئۇلارنىڭ گېرمانىيىدىكى ئىنقىلاۋىي پائالىيىتى پۈرولېتارىيات ئىنقىلاۋىي ئەرباپلىرىنىڭ ئۈگىنىدىغان شانلىق ئۈلگىسى بولۇپ قالدى.

ماركس، ئېنگېلىس ۋە ياۋروپادىكى ئىنقىلاۋىي ھەركەت

«يېڭى رېين» گېزىتى گېرمانىيە ئىنقىلاۋىي لاگىرىنىڭلا ئەمەس، بەلكى ياۋروپا ئىنقىلاۋىي لاگىرىنىڭمۇ تىلى بولۇپ، پۈتكۈل پۈرولېتارىياتنىڭ ئىنقىلاۋىي مەنپەئەتىگە ۋەكىللىك قىلاتتى.

«يېڭى رېين» گېزىتىنىڭ سىياسى پۈروگىراممىسىدا: بىرلىككە كەلگەن، ئايرىلماس، دېموكراتىك گېرمانىيە جۇمھۇرىيىتى قۇرۇش

---

① ماركس. «ئاشمانىنىڭ بۈيرۇغى». «ماركس ـ ئېنگېلىس ئەسەرلىرى»، خەنزۇچە نەشرى، 6 ـ توم، 38 ـ بەت.

ۋە چارروسىيەگە قارشى ئىنقىلاۋىي ئۇرۇش ئېلىپ بېرىش، دېگەن ئىككى مۇھىم نۇقتا بارلىدى. ماركس بىلەن ئېنگېلس گېرمانىيىنى بىرلىككە كەلتۈرۈشنى ياۋروپا ئىنقىلاۋى بىلەن چەمبەرچەس باغلىدى. ئۇلار، ياۋروپا ئىنقىلاۋىنىڭ تەقدىرى ئەڭ ئىلغارسىنىپ — پۈرولېتارىياتنىڭ تەقدىرى بىلەن چەمبەرچەس باغلانغان، دەپ تەكىتلەپ كۆرسەتتى. ئۇلار، بىر تەرەپتىن، ئاساسىي ئۇمتىنى فرانسىيە پۈرولېتارىياتىنىڭ ئىنقىلاۋىي روھى ۋە ھەرىكىتىگە باغلىدى، شۇنىڭ بىلەن بىللە، ياۋروپادىكى باشقا مەملىكەتلەردىكى كۆرەشنىڭ بېرىشىغا يېقىنىدىن دىققەت قىلىپ، ئېزىلگۈچى مىللەتلەرنىڭ ئەركىنلىكنى قولغا كەلتۈرۈش يولىدىكى كۆرىشنى قىزغىن قوللىدى.

پارىژ ئىشچىلىرىنىڭ ئىيۇن قوزغىلىڭى مەزگىلىدە، «يېڭى رېنېن» گېزىتى ئەڭ قەتئى ھالدا قوزغىلاڭچىلار تەرەپتە تۇردى، ئۇنىڭ ئۇستىگە بۇ ۋەقەنىڭ سىنىپىي ماھىيىتى ۋە دۇنياۋى تارىخىي ئەھمىيىتىنى تەپسىلى تەقرىز قىلغان بىردىن-بىر نەشر ئەپكار بولدى. ماركس بىلەن ئېنگېلس، ئىيۇن ئىنقىلاۋىنىڭ جېنى — «يېڭى رېنېن» گېزىتىنىڭ جېنى، دەپ كۆرسەتتى.① ئۇلار ئىيۇن قوزغىلىڭىدىن ئىبارەت مۇشۇ تارىخىي پاكىت ئارقىلىق ئىشچىلارغا، ئىشچىلار سىنىپى بۇرژۇئازىيىنى ئاغدۇرۇپ تاشلىغاندىلا، ئاندىن كاپىتالىزىمنىڭ قۇللىغىدىن قۇتۇلالايدۇ، دەپ تەلىم بەردى.

ماركس بىلەن ئېنگېلس نۇرغۇن ماقالىلىرىدا پولشانىڭ مۇستەقىللىغىنى قوغىدىدى، ئىتالىيە خەلقىنىڭ 1848 - يىلدىكى ئىنقىلاپتا

---

① «يېڭى رېنېن» گېزىتىنىڭ بۇيرۇق بىلەن توختىتىلىشى» دىن پايدىلىنىلىشۇن. «ماركس-ئېنگېلس ئەسەرلىرى»، خەنزۇچە نەشرى، 6-توم، 602-بەت.

Neue

Rheinische Zeitung

Organ der Demokratie.

№ 301. Köln, Sonntag, den 29. Mai. 1849.

Abschiedswort der Neuen Rheinischen Zeitung.

Kein offner Hieb in offner Schlacht —
Wo fallen die Mord- und Rauben.
Es fällt mich die schleichende Meuchelmacht
Der schmutzigen Bösewichter!
Aus dem Dunkel sang der tückische Schuft,
Aus dem Hinterhalt trafen die Stiche —
Und da lag ich nun da in meiner Kraft,
Eine Beute Meuchelmörder!

Auf der Lippe den Trotz und den zuckenden Hohn,
In der Hand den blitzenden Degen,
Noch im Sterben zurufend: „Die Rebellion!“ —
Da bin ich mit Ehren erlegen.
O, gern wohl beherrten mein Grab mit Ruh,
Der Preußen jubelnd vom Sieger —
Doch ich schieden die Kugeln, es schickt die Pfeil
Drei Zeilen mir einer der Ihren!

Und der arme Mann im preußischen Gemach,
Er weint auf mein Heute die Scheiben;
Er weint sie hinab mit der heißigen Hand,
Mit der harten, der schwielenreichen.
Einen Strauß auch bringt er aus Hemmen und Moos,
Ja weiß auf meinen Blumberg
Den hohen fein Blech und sein Lächerlein
Noch der Arbeit für mich gewunden.

Nun Ade, nun Ade, du rauschende Welt,
Nun Ade, ihr singenden Meere!
Nun Ade, du purpurumschwungtes Zelt,
Nun Ade, ihr Schwerter und Speere!
Nun Ade — auch nicht für immer Ade!
Denn ihr tödten den Geist nicht, ihr Strolche!
Bald steh' ich mich rasselnd in die Höh',
Bald fehr' ich wieder!

Denn die letzte Krone wie Glück zerbricht,
In den Kampfen Wettern und Flammen,
Wenn das Volk sein letztes „Schaffet!“ spricht,
Dann stehn wir wieder zusammen!
Mit dem Wort, mit dem Schwert, an der Donau, am Rhein, —
Eine ehrlich treue Gesellin
Wird dem Armen verschwundenen Volke sein
Die Geschichte, die Rebellin!

F. FREILIGRATH.

«يېڭى رېين» گېزىتىنىڭ ئاخىرقى سانى

ئۇز ئازاتلىغى ئۈچۈن ئېلىپ بارغان كۈرىشىنى قوللىدى. ئۆلار ۋېنگرىيە خەلقىنىڭ ئىنقلاۋىي كۈرىشىگە جىددى كۆڭۈل بولدى، ۋېنگرىيە ئىنقلاۋىي رەھبەرلىرىنىڭ دىخانلارنىڭ ئىنقلابىنى قوللىشىنى تەمىن ئېتىش ئۈچۈن قوللانغان تەدبىرلىرىنى ئالاھىدە ئەھمىيەتكە ئىگە دەپ ھىساپلىدى. ۋېنگرىيىنىڭ ئازاتلىق ئۇرۇشىنىڭ ئامېرىكا خاراكتېردا بولۇشغا ۋە پارتىزانلىق ئۇرۇشقا يۈقورى باھا بەردى. ماركس بىلەن ئېنگېلس ئېزىلگۈچى ئاجىز-ئۇششاق مىللەتلەرگە غەلبە قىلىشنىڭ يولىنى كورستىپ بەردى: "ئامېرىكا قوزغىلاڭ كوتىرىش، ئىنقىلاۋىي ئۇرۇش قىلىش، ھەممە يەردە پارتىزان ئەترەتلىرىنى تەشكىللەش — مانا بۇلار ئۇششاق مىللەتنىڭ چوڭ مىللەت ئۇستىدىن غەلبە قىلىشى، ئانچە قۇدرەتلىك بولمىغان ئارمە-

يىنىك بىرقەدەر قۇدرەتلىك ۋە ئوبدان تەشكىللەنگەن ئارمىيىگە تاقابىل تۇرۇشىدىكى بىردىن-بىر ئۇسۇل."①

ماركس بىلەن ئېنگېلس فرانسىيە، پرۇسسىيە، ئاۋستىرىيە، ئىتالىيە بۇرژۇئازىيىسىنىڭ فېئودال ھوكۇمرانلار سىنىپىغا يارەملىشىپ خەلق ئىنقىلاۋىنى ۋە مىللى ئازاتلىق ھەرىكىتىنى باستۇرغان رەزىل ئەپتى-بەشىرىسىنى رەھىمسىز تۇردە پاش قىلىدى، ئىنقىلاۋىي خەلققە: "ھوكۇمەتنىڭ ئاسلىغى ۋە قورقۇنچاقلىغا تاقابىل تۇرۇشنىڭ يولى بىرلا: ئىنقىلاپ"② دەپ كورسەتتى.

ماركس بىلەن ئېنگېلسنىڭ ياۋروپادىكى ئىنقىلاۋىي ھەرىكەت ۋە مىللى ئازاتلىق ھەرىكەتلىرىنى قوللىشىدا ئىنقىلاۋىي ياۋروپانى ياۋروپادىكى ئەكسىيەتچى كۈچلەرنىڭ قۇدرەتلىك تۇۋرۇگى بولغان چارروسىيىگە قارشى ئىنقىلاۋىي ئۇرۇش ئېلىپ بېرىشقا چاقىرىشتىن ئىبارەت ئومۇمى تۈپ پىرىنسىپ سىڭگەن. ئۇلار مۇنداق دەپ كورسەتتى: پرۇسسىيە، ئاۋستىرىيە ۋە روسىيە "يېڭى 'مۇقەددەس ئىتتىپاق' تۈزدى،.....'خۇدانىڭ ۋە قامچىنىڭ ئىلتىپاتى' غا سىغىنىدىغان پادىشالارنىڭ بۇ ئىتتىپاقىنىڭ جېنى—روسىيە"③، چار-روسىيە—ئىنقىلاپ ۋە مىللى ئازاتلىق ھەرىكەتلىرىنىڭ غەلبە قىلىشىنىڭ توسالغۇسى ۋە ئەڭ ئەشەددى دۈشمىنى. چارروسىيىگە قارشى

---

① ئېنگېلس. «پىيېمونت قوشۇنىنىڭ مەغلۇبىيىتى». «ماركس-ئېنگېلس تاللانما ئەسەرلىرى»، 1979-يىل ئۈيغۇرچە نەشرى، 1-توم، 557-بەت.

② ئېنگېلس. «ئىتالىيە ۋە ۋېنگرىيەدىكى ئۇرۇش». «ماركس-ئېنگېلس ئەسەرلىرى»، خەنزۇچە نەشرى، 6-توم، 457-بەت.

③ماركس، ئېنگېلس. «يېڭى "مۇقەددەس ئىتتىپاق"». «ماركس-ئېنگېلس ئەسەرلىرى»، خەنزۇچە نەشرى، 6-توم، 171-بەت.

ئىنقىلاۋىي تۈرۈش ئېلىپ بېرىش مۇقەررەر ھالدا ھەرقايسى ئەللەردىكى ئىنقىلاپچىلارنى كۆچ-قۇۋۋەتكە ۋە ھەل قىلغۇچ غەلىبىگە ئىگە قىلىدۇ، ئاخىردا مۇقەررەر ھالدا پۈرولېتارىياتنىڭ غەلىبىسىنى ۋۇجۇدقا چىقىرىدۇ.

1849-يىلى ئەتىيازدا، ياۋروپا ئىنقىلاۋى ئەڭ خەتەرلىك پەيتتە تۇرغاندا، «يېڭى رېين» گېزىتى ئىستېكامنى مەھكەم ساقلاپ، قەيسەرلىك بىلەن جەڭ قىلدى، ئۇنىڭ بىر سانى يەنە بىر سانىدىن كۆچلۈك بولدى، ئۇ خەلقنى ئەكسىلئىنقىلاۋىي تېرورلۇققا ئىنقىلاۋىي تېرورلۇق بىلەن قارشى تۇرۇشقا چاقىردى. «يېڭى رېين» گېزىتىنىڭ كۆرەش قىلىشقا جۇرئەت قىلىشتەك بۇنداق جاسارىتى ۋە ئىرادىسى پۈتۈن ياۋروپانى تاڭ قالدۇردى، چۈنكى شۇ چاغدا كېيۇلىندا پروۇسسىيە ئەكسىيەتچىلىرىنىڭ 8 مىڭ ئەسكىرى تۇراتتى، «يېڭى رېين» گېزىتى تەھرىر بولۇمىدە بولسا ئاران 8 مىلىتق ۋە 250 تال ئوق بار ئىدى.

5-ئاينىڭ ئوتتۇرىلىرىدا «يېڭى رېين» گېزىتى پېچەتلەندى. 5-ئاينىڭ 19-كۈنى «يېڭى رېين» گېزىتى ئاخىرقى سانىنى قىزىل ماي بۇياق بىلەن چىقاردى، ئۇنىڭ «كېيۇلىن ئىشچىلىرىغا» دېگەن باشماقالىسىدا مۇنداق دەپ يېزىلدى: "«يېڭى رېين» گېزىتىنىڭ تەھرىرلىرى سىلەر بىلەن خوشلىشىۋاتقىنىدا، سىلەرنىڭ قىلغان ھىسداشلىغىڭلارغا رەھمەت ئېيتىدۇ. ھەرقانداق ۋاقىت ۋە ھەرقانداق جايدا ئۇلارنىڭ ئاخىرقى بىر سوزى باشتىن-ئاخىر: **ئىشچىلار سىنىپىنىڭ ئازاتلىغى** بولغۇسى!"①

---

① ئېنگېلس. «ماركس ۋە «يېڭى رېين» گېزىتى». «ماركس-ئېنگېلس

مارکس کیۇلىندىن چىقىپ سەرگەردان بولۇپ لوندونغا باردى. ئېنگېلس پفالىز قوزغىلىڭىغا قاتناشقاندىن كېيىن 7 ـ ئايدا شىۋېتسارىيە ئارقىلىق لوندونغا بېرىپ مارکس بىلەن ئۇچراشتى.

ياۋروپا ئەللىرىدىكى ئەكسىيەتچىلەر ئىشچىلار ھەركىتىنى زورلۇق كۇچ بىلەن يىمىرىپ تاشلىماقچى بولدى، ئىلمىي كومۇنىزىمنى "سوراق" بىلەن "يوقاتماقچى" بولدى. لېكىن، ئىشچىلار ھەركىتى ئىلمىي كومۇنىزىم نەزىرىيىسى بىلەن قوراللانغانلىغى ئۇچۇن، ھەرقانداق ئەكسىيەتچىل زورلۇق كۇچ تەڭ كېلەلمەيدىغان كۇچ بولۇپ قالدى، ئىلمىي كومۇنىزىم بولسا دەل مۇشۇ چاغدا يېڭى تەرەققىياتقا ئىگە بولدى.

مارکس بىلەن ئېنگېلسنىڭ 1848 ـ يىل ئىنقىلاۋى ھەققىدىكى يەكۇنى مارکس بىلەن ئېنگېلس ئىنقىلاپقا بىۋاستە قاتنىشىپلا قالماي، بەلكى ئىنقىلاپنىڭ تەجرىبە ـ ساۋاقلىرىنى ئۇزلۇكسىز يەكۇنلىدى. 50 ـ يىللارنىڭ باشلىرىدا، مارکس بىلەن ئېنگېلس بىر قاتار شانلىق، ئوچمەس ئەسەرلەرنى يازدى، ئۇنىڭ ئاساسلىقلىرى «1848 ـ يىلدىن 1850 ـ يىلغىچە فرانسىيىدە بولغان سىنىپىي كۇرەش»، «مەركىزىي كومىتېتنىڭ كومۇنىزىمچىلار ئىتتىپاقىغا مۇراجىتى»، «گېرمانىيىدىكى دىخانلار ئۇرۇشى»، «گېرمانىيىدىكى ئىنقىلاپ ۋە ئەكسىلئىنقىلاپ»، «لۇئى بوناپارتنىڭ تۇمانلىق ئېيىنىڭ ئون سەككىزى» ۋە باشقىلار. ئۇلار بۇ ئەسەرلىرىدە ياۋروپادىكى، ئاساسەن فرانسىيە ۋە گېرمانىيىدىكى 1848 ـ يىل ئىنقىلاۋىنىڭ

تاللانما ئەسەرلىرى»، خەلق نەشرىياتىنىڭ 1972 ـ يىل خەنزۇچە نەشرى، 4 ـ توم، 184 ـ بەت.

تەجرىبە-ساۋاقلىرىنى نەزىرىيە جەھەتتىن ئىلمىي يوسۇندا يەكۈنلەپ، پۈرولېتارىياتنىڭ كۈرەش تاكتىكىسىنى يەنمۇ ئىلگىرىلىگەن ھالدا تۈزۈپ بەردى، پۈرولېتارىيات پارتىيىسىنىڭ كادىرلىرىنى تەربىيىلىدى، ئىشچىلار سىنىپىنىڭ بۈرژۇئا دېموكراتىيىچىلىرىگە بېقىنمايدىغان مۇستەقىل پارتىيىسىنى قۇرۇش ئۈچۈن كۈرەش قىلدى.

ماركس بىلەن ئېنگېلىس ئىنقىلابىنىڭ تارىخ تەرەققىياتىدىكى رولىنى چوڭقۇر دەلىللەپ بەردى: **"ئىنقىلاپ ــ تارىخنىڭ پاراۋۇزى"**①، ئۇ تارىخنىڭ تەرەققىياتىنى تېزلىتىدۇ، خەلق ئاممىسىنىڭ غايەت زور ئىجاتچانلىغىنى جارى قىلدۇرىدۇ؛ تارىخ ئىنقىلابسىز، ئىستىخىيىلىك ھالدا بىر خىل جەمئىيەت شەكلىدىن يەنە بىر خىل جەمئىيەت شەكلىگە ئوتەلمەيدۇ، دەپ كۆرسەتتى.

ماركس بىلەن ئېنگېلىس بۇ ئەسەرلىرىدە بىر قاتار مۇھىم يېڭى قائىدىلەرنى ئوتتۇرىغا قويىدى، ئۇلار ئاساسەن مۇنۇلار:

1. پۈرولېتارىيات ئىنقىلاۋى غەلىبە قىلىشتا بۈرژۇئازىيىنىڭ دولەت ماشىنىسىنى ئۆزۈل-كېسىل پاچاقلاپ تاشلاپ، پۈرولېتارىيات دىكتاتۇرىسىنى ئورنىتىشى كېرەك.

ئىنقىلاپتىن ئىلگىرى، ماركس بىلەن ئېنگېلىس «كوممۇنىستلار پارتىيە خىتاپنامىسى» دە، پۈرولېتارىيات ئىنقىلاپ داۋامىدا ھاكىمىيەتنى تارتىۋېلىپ، ئۆزىنىڭ سىياسى ھوكۇمرانلىغىنى ئورنىتىشى كېرەك، دەپ كۆرسەتكەن ئىدى. بۇ يەردە پۈرولېتارىيات دىكتاتۇرىسى

---

① ماركس. «1848 ــ يىلدىن 1850 ــ يىلغىچە فرانسىيىدە بولغان سىنىپىي كۈرەش». «ماركس ــ ئېنگېلىس تاللانما ئەسەرلىرى»، 1979 ــ يىل ئۇيغۇرچە نەشرى، 1 ــ توم، 795 ــ بەت.

تۇرمىنىڭ بۇرژۇئا دولەت ماشىنىسى بىلەن بولغان مۇناسىۋىتى مەسىلىسى شۇنىڭدەك بۇرژۇئا دولىتىنىڭ ئورنىغا قانداق قىلىپ پۇرولېتارىيات دولىتىنى دەسسىتىش مەسىلىسى تېخى كونكرىت ئېيتىلمىغان ئىدى. 1848 ـ يىل ئىنقلاۋى ئارقىلىق، ماركس بىلەن ئېنگېلس بۇرژۇئا دولىتىنىڭ ماھىيىتىنى، ئۇنىڭ خۇسۇسىيىتىنى ۋە ئۇنىڭ تۇرلۇك شەكىللىرىنى يەنمۇ ئىلگىرىلىگەن ھالدا ئېچىپ بەردى ھەمدە مۇنداق دەپ يەكۈن چىقاردى: بۇرژۇئا ئىنقلاپلىرىنىڭ ھەممىسى پادىشالىق مۇستەبىتلىك تۈزۈم دەۋرىدىلا مەيدانغا كەلگەن مەركەزلەشكەن ھەربىي بيۇروكىرات دولەت ماشىنىسىنى تەۋرىتىپ باقمىدى، بەلكى ئۇنى ئېكسپلاتاتسىيە قىلىنغۇچى سىنىپلارنى باستۇرۇشقا تېخىمۇ مۇۋاپىقلاشتۇردى. "بارلىق ئۆزگىرىشلەر بۇ ماشىنىنى پاچاقلاپ تاشلاش ئورنىغا تېخىمۇ مۇكەممەللەشتۈردى."①

ماركس چوڭقۇر ھالدا مۇنداق دەپ تەلىم بەردى: پۇرولېتارىيات ئىنقلاۋىنىڭ كونا دولەت ماشىنىسىغا تاقابىل تۇرۇش جەھەتتىكى ۋەزىپىسى "ئۆزىنىڭ ۋەيران قىلغۇچى كۈچلىرىنىڭ ھەممىسىنى مەركەزلەشتۈرۈپ"②، كونا دولەت ماشىنىسىنى ئۆزۈل ـ كېسىل پاچاقلاپ تاشلاشتىن ئىبارەت. مۇشۇنداق قىلغاندىلا، پۇرولېتارىيات دىكتاتۇرلىقىدىكى دولەت ئاندىن مەيدانغا كېلىدۇ. كونا دولەت ماشىنـ

---

① ماركس. «لۇئى بوناپارتنىڭ تۆمانلىق ئېيىنىڭ ئون سەككىزى». «ماركس ـ ئېنگېلس تاللانما ئەسەرلىرى»، 1979 ـ يىل ئۇيغۇرچە نەشرى. 1 ـ توم ـ 1169 ـ بەت.

② يۇقۇرىدىكى كىتاپ، 1167 ـ بەت.

سىنى ئۆزۈل-كېسىل پاچاقلاپ تاشلاپ، پۈرولېتارىيات دىكتاتۇرىسىنى ئورنىتىش دىگەن خۇلاسە—ماركسزىمنىڭ دولەت تەلىماتىدىكى ئەڭ ئاساسىي مەزمۇن، پۈرولېتارىيات ئىنقىلاۋى ئەمەل قىلىشى شەرت بولغان ئومۇمى قانۇنىيەت.

ماركس «1848-يىلدىن 1850-يىلغىچە فرانسىيەدە بولغان سىنىپىي كۈرەش» دىگەن ئەسىردە "پۈرولېتارىيات دىكتاتۇرىسى" دىگەن كىلاسسىك ئاتالغۇنى تۇنجى قېتىم ئىشلەتتى، بۇ دىكتاتۇرىنىڭ سىياسى، ئىقتىسادىي ۋە ئىدىيە جەھەتتىكى ۋەزىپىلىرىنى شەرھىلەپ بەردى، پۈرولېتارىياتنىڭ سىنىپىي دىكتاتۇرىسى "**بارلىق سىنىپىي پەرقلەرنى يوقىتىشقا**، مۇشۇ پەرقلەرنى كەلتۈرۈپ چىقىرىدىغان بارلىق ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرىنى يوقىتىشقا، بۇ ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرىگە مۇناسىپ بولغان بارلىق ئىجتىمائى مۇناسىۋەتلەرنى يوقىتىشقا، مۇشۇ ئىجتىمائى مۇناسىۋەتلەردىن كېلىپ چىققان بارلىق ئىدىيىلەرنى ئۆزگەرتىشكە ئىلىپ بارىدىغان مۇقەررەر ئوتكۈنچى باسقۇچ"① دەپ كورسەتتى.

2. دىخانلار—پۈرولېتارىياتنىڭ ئىنقىلابتىكى تەبىئى ئىتتىپاقداش ئارمىيىسى.

ماركس بىلەن ئېنگېلس فرانسىيە ۋە گېرمانىيىدىكى سىنىپلارنىڭ ئىنقىلابتىكى پوزىتسىيىسىنى كونكىرت تەھلىل قىلغاندىن كېيىن: پۈرولېتارىياتلا بىردىن-بىر ئۆزۈل-كېسىل ئىنقىلاۋىي

---

① ماركس. «1848-يىلدىن 1850-يىلغىچە فرانسىيەدە بولغان سىنىپىي كۈرەش». «ماركس-ئېنگېلس تاللانمىسى»، 1979-يىل ئۇيغۇرچە نەشرى، 1-توم، 805-بەت.

سىنىپ، پۈرولېتارىياتلا دېموكراتىك ئىنقىلاپ ھەركىتىگە ۋە ئاممىنىڭ ئازاتلىقىنى قولغا كەلتۈرۈش كۈرىشىگە رەھبەرلىك قىلالايدۇ، دىگەن خۇلاسىنى چىقاردى. ماركس بىلەن ئېنگېلس ئىيۇن قوزغىلىڭىنىڭ مەغلۇپ بولۇشىدىكى ساۋاقلارنى يەنىمۇ ئىلگىرىلىگەن ھالدا يەكۈنلەپ، پۈرولېتارىياتنىڭ يەككە-يىگانە جەڭ قىلغانلىقى مەغلۇبىيەتنىڭ مۇھىم سەۋەۋى بولدى، دەپ كورسەتتى. ئۇلار پۈرولېتارىياتنىڭ ئىنتىپاقداش ئارمىيىسى مەسىلىسىنى تۇنجى قېتىم ئوتتۇرىغا قويدى. ماركس مۇنداق دەپ يازدى: "ئىنقىلاپ تەرەققىياتى پۈرولېتارىيات بىلەن بۇرژۇئازىيە ئوتتۇرىسىدا تۇرغان خەلق ئاممىسىنى يەنى دېخانلار بىلەن ئۇششاق بۇرژۇئازلارنى بۇرژۇئا تۇزۇمىگە، كاپىتال ھوكۇمرانلىقىغا قارشى قوزغىمىغچە، ئىنقىلاپ تەرەققىياتى ئۇلارنى پۈرولېتارىياتنى ئوزلىرىنىڭ ئاۋانگارتى دەپ ئېتىراپ قىلىپ ئۇنىڭغا يېقىنلىشىشقا مەجبۇر قىلمىغىچە، فرانسىيە ئىشچىلىرى بىر قەدەممۇ ئالغا باسالمايتتى، بۇرژۇئا تۇزۇمىنى قىلچىمۇ تەۋرىتەلمەيتتى."① ماركس يەنىمۇ ئىلگىرىلەپ: مۇبادا پۈرولېتارىيات ئىنقىلاۋى دېخانلارنىڭ "ئومۇمى خورى"غا ئىگە بولمىسا، ئۇ ھالدا، **"ئۇنىڭ بارلىق دېخانلار دولەتلىرىدىكى يالغۇز ناخشىسى مۇقەررەر ھالدا يېتىم ھاڭگرىتىنىڭ ھەسرەتلىك غاقىلدىشىغا ئايلىنىپ قالىدۇ"**② دەپ كورسەتتى. ماركس بىلەن ئېنگېلس

① ماركس.«1848 - يىلدىن 1850 - يىلغىچە فرانسىيىدە بولغان سىنىپىي كۈرەش». «ماركس - ئېنگېلس تالانلىما ئەسەرلىرى»، 1979 - يىل ئۇيغۇرچە نەشرى، 1 - توم، 670 - بەت.

② ماركس.«لۇئى بوناپارتنىڭ تۆمانلىق ئېيىنىڭ ئون سەككىزى». «ماركس - ئېنگېلس تالانلىما ئەسەرلىرى»، 1979 - يىل ئۇيغۇرچە نەشرى، 1 - توم، 1182 - بەت.

ئىشچى-دىخانلار ئىتتىپاقىنىڭ زورۇرلۇقىنى كۆرسىتىپ بېرىش بىلەنلا قالماي، ئىشچى-دىخانلار ئىتتىپاقىنىڭ مۇمكىنلىكىنىمۇ دەللىلەپ بەردى. ئۇلار دىخانلارنىڭ تۇرغان سىياسى، ئىقتىسادىي ئورنىنى تەھلىل قىلىپ، بۇرژۇئازىيىنىڭ دىخانلارنىڭ يەرلىرىنى قوشۇۋېلىشى، باج-سېلىقى ۋە سۈتخورلۇغى دىخانلار ئاممىسى بىلەن بۇرژۇئازىيە ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەتنى كۈندىن-كۈنگە ئوتكۇرلەشتۈرۈۋەتتى، دىخانلار مۇقەررەر هالدا "بۇرژۇئازىيە تۈزۈمىنى ئاغدۇرۇپ تاشلاش ۋەزىپىسىنى ئۈستىگە ئالغان **شەھەر پۈرولېتارىياتىنى** ئوزلىرىنىڭ تەبىي ئىتتىپاقچىسى ۋە رەھبىرى دەپ قارايدۇ"① دەپ كورسەتتى.

3. "ئۆزلۈكسىز ئىنقىلاپ".

1848-يىل ئىنقىلاۋى جەمىيەتتىكى سىنىپلارنىڭ قىياپىتىنى ئاشكارىلاپ بەردى. ماركس بىلەن ئېنگېلس، بۇرژۇئازىيە پۈرولېتارىياتىنى قورقۇنچلۇق ئۈچۈن بۇرژۇئا دېموكراتىك ئىنقىلاۋىغا رەھبەرلىك قىلىشقا قادىر بولالمىدى، پۈرولېتارىياتنىڭ تارىخىي ۋەزىپىسى بۇرژۇئا دېموكراتىك ئىنقىلاۋىنىڭ رەھبەرلىك ھوقۇقىنى قولغا كەلتۈرۈش ۋە بۇ ئىنقىلابنى ئاخىرغىچە ئېلىپ بېرىش، ئاندىن كېيىن پۈرولېتارىياتنىڭ سوتسىيالىستىك ئىنقىلاۋىغا ئوتۇشتىن ئىبارەت، دەپ كورسەتتى. ماركس بىلەن ئېنگېلس «مەركىزىي كومىتېتنىڭ كوممۇنىزىمچىلار ئىتتىپاقىغا مۇراجىتى»دە مۇنداق

---

① ماركس. «لۇئى بوناپارتنىڭ تۆمانلىق ئېيىنىڭ ئون سەككىزى». «ماركس-ئېنگېلس تالانمىا ئەسەرلىرى». 1979-يىل ئۈيغۇرچە نەشرى، 1-توم، 1178-بەت.

دەپ گورسەتتى: "بىزنىڭ مەنپەئەتىمىز ۋە ۋەزىپىمىز بولسا بارلىق چوڭ-كىچىك مۇلۈكدار سىنىپلارنىڭ ھوكۇمرانلىقىنى يوقىتىلمىغىچە، پۇرولېتارىيات دولەت ھاكىمىيىتىنى قولغا ئالمىغىچە، ئىنقىلاپنى ئۇزۇمەي ئېلىپ بېرىۋېرىشتىن ئىبارەت،.....بىز ئۇچۇن ئېيتقاندا، گەپ خۇسۇسى مۇلۈكچىلىكنى ئۇزگەرتىشتە ئەمەس، بەلكى خۇسۇسى مۇلۈكچىلىكنى يوقىتىشتا، سىنىپىي زىددىيەتلەرنى يېپىشتا ئەمەس، بەلكى سىنىپلارنى يوقىتىشتا، ھازىرقى جەمىيەتنى ئىنسلاھ قىلىشتا ئەمەس، بەلكى يېڭى جەمىيەت قۇرۇشتا. پۇرولېتارىياتنىڭ جەڭگۋار شوئارى 'ئۇزۇل-كېسىل ئىنقىلاپ قىلىش'تىن ئىبارەت بولۇشى كېرەك". ①

روشەنكى، ماركس بىلەن ئېنگېلسنىڭ ئۇزلۇكسىز ئىنقىلاپ قىلىش ئىدىيىسى ماركسىزمنىڭ نۇرغۇن مۇھىم قائىدىلىرىنى ئۇز ئىچىگە ئالغان، ئۇ بولسىمۇ: پۇرولېتارىياتنىڭ بۇرژۇئا دېموكراتىك ئىنقىلاۋىدىكى رەھبەرلىك ھوقۇقىدا چىڭ تۇرۇش؛ ئۇزلۇكسىز ئىنقىلاپ نەزىرىيىسى بىلەن ئىنقىلاپ تەرەققىياتىنىڭ باسقۇچلۇغىنى نەزىرىيىسىنى بىرلەشتۇرۇش؛ سىنىپىي كۈرەشنى كومۇنىزىم قۇرۇلغانغا قەدەر داۋاملاشتۇرۇش. ئۇزلۇكسىز ئىنقىلاپ قىلىش ئىدىيىسى ماركس بىلەن ئېنگېلسنىڭ 1848-يىل ئىنقىلاۋىنىڭ تەجرىبىلىرىنى يەكۈنلەشتە ئىنقىلاۋىي نەزىرىيە جەھەتتە قازانغان ئىنتايىن مۇھىم مۇۋەپپەقىيىتى.

---

① ماركس-ئېنگېلس. «مەركىزىي كومىتېتنىڭ كومۇنىزىمچىلار ئىتتىپاقىغا مۇراجىتى». «ماركس-ئېنگېلس تالانما ئەسەرلىرى»، 1979-يىل ئۇيغۇرچە نەشرى، 1-توم، 639، 651-بەتلەر.

مارکس بىلەن ئېنگېلسنىڭ 1848 ـ يىل ئىنقىلاۋىنىڭ تەجرىبىلىرى ھەققىدىكى يەكۈنى پۈرولېتارىيات ئىنقىلاۋىي ھەرىكىتى ئۈچۈن زور يېتەكچى ئەھمىيەتكە ئىگە، بۇ ئىنقىلاۋىي قائىدىلەر پۈرولېتارىيات ئىنقىلاۋىي كۈرەش ئېلىپ بېرىشدىكى ئوتكۇر قورال بولۇپ قالدى.

4 ـ بۆلۈم 50 ـ ، 60 ـ يىللاردا ياۋروپا رايونىدا (روسىيە بۇنىڭ تاشايىنىدا) بولغان مىللى دېموكراتىك ھەرىكەتلەر

1848 ـ يىل ئىنقىلاۋى مەغلۇپ بولغان بولسىمۇ، لېكىن ئىنقىلاپ ياۋروپادىكى فېئوداللىق تۈزۈمگە قاتتىق زەربە بەردى، تارىخنىڭ تەرەققىياتىنى ئىلگىرى سۈردى. ۋېنا يىغىنى ئورناتقان ياۋروپادىكى ئەكسىيەتچىل تەرتىپ تامامەن بەربات بولدى؛ پرۇسسىيە، ئاۋستىرىيە، ئىتالىيە، چېخ، ۋېنگرىيە، رۇمىنىيە دولەتلىرىنىڭ فېئوداللىق ـ يانچىلىق تۈزۈمى ئىنقىلاپ دولقۇنىنىڭ زەربىسى ئارقىسىدا كۈندىن ـ كۈنگە يىمىرىلدى ياكى بىكار قىلىندى. بۇ ھال كاپىتالىزمنىڭ راۋاجلىنىشىغا پايدىلىق بولدى، بۇ ئەينى ۋاقىتتا غەربىي ياۋروپا ۋە ئوتتۇرا ياۋروپا مەملىكەتلىرىدە 50 ـ ، 60 ـ يىللاردا كاپىتالىستىك ئىگىلىكىنىڭ ئەۋج ئېلىشىنىڭ مۇھىم سەۋەبى بولدى. مۇشۇ ئاساستا، ياۋروپادا ـ ئاساسەن ئىتالىيە ۋە گېرمانىيىدە يەنە ناھايىتى ئەۋج ئالغان مىللى دېموكراتىك ھەرىكەت، ئەمىلىيەتتە بۇرژۇئا خاراكتېرىدىكى ئىسلاھات ھەرىكىتى مەيدانغا

كەلدى. ئۇنىڭ خۇسۇسىيەتى مىللى مۇستەقىللىق ۋە دولەتنىڭ بىرلىگىنى تەلەپ قىلىشتىن ئىبارەت بولدى. لېنىن مۇنداق دەپ كورسەتتى: "بۇرژۇئازىيەنىڭ تەرەققىيات يولىغا قاراپ مېڭىشى **تاماھەن** بەلگىلىنىپ بولغان گېرمانىيە شارائىتىدا، مىللى مەسىلە يەر مەسىلىسى ئەمەس، بەلكى بىرلىك ۋە باشقا مەسىلىلەردىن ئىبارەت ئىدى"①.

ئىتالىيە مىللى دولىتىنىڭ قۇرۇلۇشى 1848-يىل ئىنقىلاۋى مەغلۇپ بولغاندىن كېيىن، ئىتالىيە يەنىلا 8 كىچىك ئىشتات پادىشالىغى ۋە رايونغا يەنى سارىدىنىيە پادىشالىغى، ئىككى سىسىلىيە پادىشالىغى، پاپا دولىتى، لومبارىدىيە-ۋېنېتسىيە رايونى، توسكانىيە بەگلىگى، مودېنا بەگلىگى، پارما بەگلىگى ۋە لۇككا بەگلىگىگە بولۇنۇپ تۇراتتى. دولەتنىڭ پارچىلىنىپ كېتىشى بىلەن يات مىللەتلەرنىڭ زۇلمى گىرەلىشىپ كەتكەن ئىدى. ئاۋستىرىيە لومبارىدىيە بىلەن ۋېنېتسىيەگە هوكۇمرانلىق قىلاتتى. ئىتالىيەنىڭ ئوتتۇرا قىسمىدىكى ئىشتاتلارنى بىۋاستە ۋە ۋاستىلىك هالدا ئىگەللەپ تۇراتتى. ئىسپانىيە ئىكىنكى سىسىلىيە پادىشالىغىنى تىزگىنلەپ تۇراتتى، رىم رايونىدا فرانسىيە ئەسكەرلىرى تۇراتتى. ئىنقىلاپ قىلىشقا ئىرادە باغلىغان كوپلىگەن ئەرباپلار ئۇلتۇرۇلۇپ تۇراتتى ياكى قاماققا هوكۇم قىلىنىپ تۇراتتى، فېودال ئەكسىيەتچى كۈچلەرنىڭ تېررورلۇق هوكۇمرانلىغى ئىتالىيە يېرىم ئارىلىنى قاپلىغان ئىدى.

50-، 60-يىللاردا ئىتالىيىدە كاپىتالىستىك ئىگىلىك تېز راۋاج-

---

① لېنىن. «ئ.ئ.سكۇورسوۋ-ستېپانوۋغا خەت». «لېنىن ئەسەرلىرى»، خەنزۇچە نەشرى، 16-توم، 116-بەت.

گاريبالدى

لاندى، بىرلىككە كەلتۇرۇش ھەركىتى يەنە كوتىرىلدى. بۇ ھەركەتتە بىر بىرىگە ئوخشاش بولمىغان ئىككى مەزھەپ مەۋجۇت بولدى. جۇسېپپې ماززىنى (1805—1872) ۋەكىللىگىدىكى بۇرژۇئا دېموكراتىيىچىلىرى ھەرقايسى ئىشتاتلاردىكى فېو-داللىق خاندانلىقلارنى ئاغدۇ-رۇپ تاشلاپ، چەتئەل كۇچلىرد-نى قوغلاپ چىقىرىپ، بىرلىككە كەلگەن بۇرژۇئا جۇمھۇرىيىتى قۇرۇشنى تەشەببۇس قىلدى. ماززىنى ئوتتۇرا ۋە ئۇششاق بۇرژۇئازىيىنىڭ مەنپەئەتىگە ۋەكىللىك قىلاتتى، ئۇنىڭ تەشەببۇسى كەڭ ئەمگەكچى ئاممىنىڭ ئارزۇسىغىمۇ ئۇيغۇن كېلەتتى، ئۇ ھەركەتنىڭ سول قانىتى ئىدى. لېكىن ماززىنىچىلار ماركس، ئېنگېلس ئوتتۇرىغا قويغان خەلق ئىنقىلاۋى يولى بىلەن، كەڭ ئاممىنى ھەركەتلەندۇرۇپ، پومىششىكلارنىڭ يەرلىرىنى مۇسادىرە قىلىپ دىخانلارغا بولۇپ بەرمەي، بەلكى ئاز ساندىكى كىشىلەرنىڭ پەم-پاراسىتىگە ۋە قوزغىلاڭغا تايىنىپ ئىتالىيىنى بىرلىككە كەلتۇرمەكچى بولدى. ئاتاقلىق مىللى ئىنقىلاپ رەھبىرى، ھەربى ئالىم جۇسېپپې گاريبالدى (1807—1882) مۇ مۇشۇ مەزھەپنىڭ مەيدانىدا تۇرغان ئىدى. يەنە بىر مەزھەپ ساردىنىيە پادىشالىغىنىڭ باش ۋەزىرى كامىروبىنزۇ كاۋۇر (1810—1861) ۋەكىللىگىدىكى بۇرژۇئا-ئاقسوڭەك لىبراللىرى بولۇپ، ئۇلار

بۇرژۇئازىيە بىلەن ئاقسوڭەك پومىششكلارنىڭ مۇرەسسەلىشىش يولى بىلەن ئىتالىيىنى بىرلىككە كەلتۈرۈشكە يەنى ساردىنىيە پادىشالىغەدىكى ساۋويە سۇلالىسىنىڭ رەھبەرلىگىدىكى ئىتالىيە پادىشالىغىنى قۇرۇشقا تىرىشتى. بۇ مەزھەپ پۇرولېتارىياتنى ۋە ئىلمىي سوتسىيالىزىمنى ئىنتايىن ئوچ كورەتتى، بىرلىككە كەلتۈرۈش ھەركىتىنىڭ ئوڭ قانىتى ئىدى.

ساردىنىيە چەتئەل كۇچلىرى ئىگەللىمىگەن بىردىن-بىر مۇستەقىل ئىشتات ئىدى، ئۇ يەردە كاپىتالىستىك ئىگىلىك بىر قەدەر تەرەققى تاپقان بولۇپ، ئىتالىيە بۇرژۇئازىيىسى ۋە بۇرژۇئازلاشقان پومىششكلارنىڭ ئاساسىي لاگىرى ئىدى. كاۋۇر مۇشۇنىڭدىن بولۇپمۇ بۇرژۇئازىيىنىڭ ئىنقلاپتىن قورقىدىغان روھىي ھالىتىدىن پايدىلىنىپ، ساۋويە سۇلالىسىنىڭ ئىتالىيىنى بىرلىككە كەلتۈرۈشىنى جېنىنىڭ بىرىچە تەرغىپ قىلدى. كاۋۇرچىلار، ئىتالىيىنى بىرلىككە كەلتۈرۈش ئۈچۈن، يالغۇز ساردىنىيىنىڭ كۇچىگىلا تايىنىش كۇپايە قىلمايدۇ، دەپ قاراپ، بۇ ئىشنى ياۋروپادىكى مەلۇم چوڭ دولەتنىڭ كۇچىگە تايىنىپ ئورۇنلاش ئۈمىدىدە بولدى. ئۇ فرانسىيىنىڭ قوينىغا ئوزىنى ئېتىپ، 1858 - يىلى ئاۋىستىرىيىگە قارشى ناپولېون III بىلەن يوشۇرۇن ھالدا ھەربىي ئىتتىپاق تۈزدى، كېلىشىم بويىچە ئاۋىستىرىيىنى لومبارديە بىلەن ۋېنېتسىيەدىن قوغلاپ چىقىرىپ بۇ ئىككى يەرنى ساردىنىيە پادىشالىغىغا قوشۇپ بېرىش ئۈچۈن فرانسىيە ئەسكەر چىقىرىپ ياردەم بېرىدىغان بولدى، ساردىنىيە پادىشالىغى بۇنىڭ بەدىلىگە ساۋويە بىلەن نىسسانى فرانسىيىگە ئايرىپ بەرمەكچى بولدى. بۇ ھەم ناپولېون III نىڭ كېڭەيمىچىلىك قارا نىيىتىنى ئاشكارىلاپ بەردى، ھەم كاۋۇرنىڭ مىللى مەنپەئەتكە زىيان سالـ

دىغان مەيدانىنى چۈشەندۈرۈپ بەردى.

1859 ـ يىل 4 ـ ئايدا ئىتالىيە ـ فرانسىيىنىڭ ئاۋسترىيىگە قارشى ئۇرۇشى پارتلىدى. ئاۋسترىيە قوشۇنى تېزلا مەغلۇپ بولدى. بۇ ئۇرۇش ئىتالىيىدە قاينام ـ تاشقىن ۋەتەنپەرۋەرلىك دولقۇنىنى قوزغىۋەتتى، پۇتۇن ئىتالىيە خەلقىنىڭ ئىنقىلاۋىي ھەركىتىنى ئىلگىرى سۈردى. 4 ـ ئايدا توسكانا خەلقىنىڭ قوزغىلىڭى بولدى؛ 5 ـ ئايدا پارما قوزغىلىڭى بولدى؛ 6 ـ ئاينىڭ ئوتتۇرىسىدا پاپاغا قاراشلىق يەرلەردىكى خەلقنىڭ قوزغىلىڭى بولدى. قوزغىلاڭنىڭ رەھبەرلىك ھوقۇقى بۇرژۇئا لىبراللىرىنىڭ قولىدا بولدى. ئاممىنىڭ كۇرىشى ۋە ئۇنىڭ كولىمى ناپولېون IIIنى قاتتىق تەشۋىشكە سالدى، ئۇ ئىتالىيىنى تاشلاپ، ئاۋسترىيە بىلەن ئوز ئالدىغا سۇلھى قىلدى، ئاۋسترىيە اومباردىيىدىن ۋازكېچىش، لېكىن ۋېنېتسىيىنى ساقلاپ قېلىش؛ فرانسىيە ئىتالىيىدىن ساۋويە بىلەن نىسسانى تارتىۋېلىش بەلگىلەندى. 1859 ـ يىلى كۇزدە ئىتالىيىنىڭ ھەرقايسى قوزغىلاڭ كوتىرىلگەن رايونلىرىدىكى بۇرژۇئا لىبراللىرىنىڭ ھەممىسى ساردىنىيە پادىشالىغىغا قوشۇلۇشقا ماقۇل بولدى، پەقەت ۋېنېتسىيە (ئاۋسترىيە ئىشغالىيىتىدە)، ئىككى سىسىلىيە پادىشالىغى (ئىسپانىيە ئىشغالىيىتىدە) ۋە رىمنى مەركەز قىلغان ئوتتۇرا قىسىمدىكى رايونلار (پاپا دولىتى)لا بىرلىككە كەلمەي قالدى.

1860 ـ يىل 4 ـ ئايدا سىسىلىيىدە ھەيۋەتلىك دىخانلار قوزغىلىڭى كوتىرىلدى. قوزغىلاڭ ھوكۇمەت ئارمىيىسىنىڭ قانلىق باستۇرۇشىغا ئۇچرىدى. گارىبالدى بۇنىڭدىن خەۋەر تېپىپ، دەرھال ئوزى قۇرغان پىدائى قىسىملاردىن "مىڭ كىشىلىك قوشۇن" ("قىزىل كوينەكلىكلەر قوشۇنى" دەپمۇ ئاتىلىدۇ)نى باشلاپ ياردەمگە باردى.

"مىڭ كىشىلىك قوشۇن" جەڭچىلىرى ئاساسەن ئىشچىلار، قول ھۈنەرۋەنلەر ۋە بېلىقچىلار ئىدى. گارىبالدى سىسىلىيىنىڭ غەربىي قىرغىغىدىن يوشۇرۇن ھالدا قۇرۇقلۇققا چىقىپ، 5-ئاينىڭ 15-كۈنى كالاتافىمىدا ھوكۈمەت ئارمىيىسىنى قاتتىق مەغلۇبىيەتكە ئۇچراتتى. دېخانلار قوزغىلىڭى دولقۇنى يەنە بىر قېتىم جەنۇبىي ئىتالىيىنى قاپلىدى. گارىبالدى پىدائى قىسىملىرى ناھايىتى تېز كوپىيىپ 25 مىڭ كىشىگە يېتىپ، دېخانلار قوزغىلاڭچى قوشۇنىنىڭ ماسلىشىشى ئارقىسىدا، سىسىلىيە پادىشالغىنىڭ مەركىزى بولغان ناپلىنى ئىشغال قىلىپ، سىسىلىينى ئازات قىلدى.

جەنۇبىي ئىتالىيىدە خەلق ئىنقىلاۋىي يولى بىلەن غەلىبە قولغا كەلتۈرۈلدى. گارىبالدى ئەسلىدە كەڭ خەلقتە تايىنىپ دېموكراتىك ھاكىمىيەت ئورنىتىپ، دېموكراتىك جۇمھۇرىيەت قۇرالايتتى ھەمدە دېموكراتىك جۇمھۇرىيەت بايرىغى ئاستىدا پۈتۈن ئىتالىيىنى بىرلىككە كەلتۈرەلەيتتى. مۇشۇ ھالقىلىق پەيتتە، سىياسى جەھەتتىكى ئاجىزلىق ۋە ئۇزۇل كېسىلزلىك بۇرژۇئا ئىنقىلاپچىسى بولغان گارىبالدىدا كورۇلدى، ئۇ خەلقنى ساردىنىيە پادىشالغىنىڭ پادىشالىق ھاكىمىيىتىگە قارشى تۇرۇشقا دادىل قوزغىيالمىدى. كاۋۇر ناپلىغا ئەسكەر كىرگۈزۈپ، سىسىلىيە ھاكىمىيىتىنى "خەلقنىڭ ئاۋاز بېرىشى" گە تاپشۇرۇشنى ئوتتۇرىغا قويغاندا، گارىبالدى قاراپ تۇرۇپ ساردىنىيىنىڭ سىسىلىيىگە بولغان ھوكۈمرانلىق ھوقۇقىنى ئېتىراپ قىلىپ، "خەلق ئاۋاز بېرىش"كە ماقۇل بولدى. ئاۋاز بېرىش پۈتۈنلەي كاۋۇرنىڭ ئورۇنلاشتۇرۇشى بويىچە ئېلىپ بېرىلدى، دېموكراتىيىچىلەر كەڭ ئاممىنى ئېچىدە ئىنقىلاۋىي تەشۋىقات ۋە تەشكىلىي خىزمەت ئېلىپ بارمىدى. ئاۋاز بېرىش "نەتىجىسىدە" جەنۇبىي ئىتالىيە

ساردىنىيە پادىشالىغىغا قوشۇلدى. گارىبالدى ئۇزىنىڭ پۈتۈن ھاكىمىيىتىنى تاپشۇرۇپ بەردى. 1861-يىل 3-ئايدا دولىندا ئىتالىيە بويىچە تۇنجى پارلامېنت يىغىنى ئوتكۈزۈلۈپ، ئىتالىيە پادىشالىغى قۇرۇلغانلىغى جاكالاندى، ساردىنىيە پادىشاسى ۋىكتور ئېمانوئېل ئىتالىيە پادىشالىغىنىڭ پادىشاسى بولدى.

ئىتالىيە ھوكۈمرانلار سىنىپى ۋېنېتسىيە بىلەن رىم پاپاسى رايونىغا ئەسكەر كىرگۈزۈشكە جۈرئەت قىلالمىدى. ۋېنېتسىيىدە ئاۋىستىرىيە ئەسكەرلىرى بار ئىدى، رىم پاپاسى رايونىدا فرانسىيە ئەسكەرلىرى بار ئىدى. ناپولېئون III، كىمكى رىمغا قاراپ سەپەر قىلىدىكەن، يولدا فرانسىيىگە دوقۇرۇشۇپ قالىدۇ، دەپ تەھدىت سالىدى. گارىبالدى پىدائى قىسىملارنى باشلاپ ئىككى قېتىم رىمغا يۈرۈش قىلىپ، ھەر ئىككىلىسىدە ئىتالىيە پادىشالىق ھوكۈمىتى قوشۇنلىرىنىڭ توسۇشى بىلەن مەغلۇپ بولدى. پادىشالىق ھوكۈمەت فرانسىيە بىلەن توقۇنۇش پەيدا بولۇپ قېلىشىدىن قورقۇپ، رىم بىلەن ۋېنېتسىيىنى قوشۇۋېلىش ئۈمىدىنى پروۇسسىيىگە باغلاپ، پروۇسسىيە بىلەن ئىتتىپاق تۈزدى. 1866-يىلى پروۇسسىيە-ئاۋىستىرىيە ئۇرۇشى پارتلاپ، پروۇسسىيە غەلبە قازاندى، ئىتالىيە ۋېنېتسىيىنى قايتۇرۇۋالدى؛ 1870-يىلى پروۇسسىيە-فرانسىيە ئۇرۇشى پارتلىدى، ناپولېئون III رىمدا تۇرۇشلۇق فرانسىيە ئەسكەرلىرىنى قايتۇرۇپ كەتتى، ئىتالىيە ھوكۈمەت ئارمىيىسى بىلەن گارىبالدى پىدائى قىسىملىرى رىمغا بېسىپ كىردى. پاپا دەھرىلىك ھاكىمىيەتتىن مەھرۇم قىلىنىپ، ۋاتىكانغا چېكىنىپ چىقتى. ئىتالىيىنىڭ بىرلىگى ئاخىرقى ھىساپتا ئورۇنلاندى، رىم ئىتالىيە پادىشالىغىنىڭ پايتەختى بولدى.

ئىتالىيىنىڭ بىرلىككە كېلىشى — خەلقىنىڭ ئۇزاق مۇددەت مۇشەققەتلىك

قەتلىك كۆرەشلەرنى ئېلىپ بارغانلىغىنىڭ نەتىجىسى. بىرلىككە كېلىش كاپىتالىزمنىڭ تەرەققىياتى ئۈچۈن بىرمۇنچە توسالغۇلارنى سۈپۈرۈپ تاشلىدى، بۇ تارىختىكى ئىلغار ھادىسە. لېكىن ئىتتالىيىنىڭ بىرلىككە كېلىشى توۋەندىن يۇقۇرىغا ئىنقىلاپ يولى بىلەن ئورۇنلانمىغاچقا، ئىتتالىيىدە يەنىلا فېئوداللىق تۈزۈمنىڭ بىرمۇنچە قالدۇقلىرى ساقلانغان بولۇپ، ئۇ ئىتتالىيىنىڭ بىرلىككە كەلگەندىن كېيىنكى تەرەققىياتىغا تولىمۇ پايدىسىز تەسىرلەرنى كۆرسەتتى. خەلق ئۆزاق قېتىم كاپىتالىزىم بىلەن فېئوداللىق قالدۇقلارنىڭ قوش زۇلمى ئاستىدا ياشىدى.

گېرمانىيىنىڭ بىرلىككە كېلىشى گېرمانىيىدە 50 — 60 - يىللاردا كەڭ كۆلەملىك سانائەت ئىنقىلاۋى باشلانىدى، كاپىتالىستىك چوڭ زاۋۇت - فابرىكىلار ھەرقايسى سانائەت تارماقلىرىدا ئارقا - ئارقىدىن مەيدانغا كەلدى، بۇنىڭ نەتىجىسىدە بۇرژۇئازىيىنىڭ ئىقتىسادىي كۆچى قۇدرەت تاپتى، پۈرولېتارىيات قوشۇنى كېڭەيدى. يېزا ئىگىلىكىدە، 1848 - يىل ئىنقىلاۋى يەر مەسىلىسىنى ئىنقىلاپ يولى بىلەن ھەل قىلالمىغاچقا، يېڭى كاپىتالىزم يولى "يانچىلىق تۈزۈمنى شىلىۋېلىشقا، فېئوداللار - پومىشىكلار - يۇنكېرلارنىڭ يەر جەھەتتىكى كاپىتالىستىك ئېكسپلاتاتسىيىسىگە ئايلاندۇردى". ① دېھقانلار ئاساسلىق فېئوداللىق سېلىقلار ۋە مەجبۇرىيەتلەرنى ئېغىر شەرتلەر بىلەن سېتىۋالىدىغان بولدى. يۇنكېرلار پۈرسەتتىن پايدە-

---

① لېنىن. «سوتسىيال دېموكراتلار پارتىيىسىنىڭ 1905 — 1907 - يىلغىچە بولغان بىرىنچى قېتىملىق روسىيە ئىنقىلاۋىدىكى يەر پروگراممىسى». «لېنىن ئەسەرلىرى»، خەنزۇچە نەشرى، 13 - توم، 219 - بەت.

لىنىپ دىخانلارنى كەڭ تۇردە تالان-تاراج قىلىپ، كوپلەپ پۇل تېپىپ، پومىشىكلارنىڭ قورۇلرىنى كاپىتالىستىك دىخانچىلىق مەيدانلىرىغا ئايلاندۇردى. يۇنكېرلارنىڭ دىخانچىلىق مەيدانلىرى بارغانسېرى كوپلەپ يالانما ئەمگەك ئىشلىتىدىغان ۋە ماشىنا بىلەن تېرىقچىلىق قىلىدىغان بولدى. يۇنكېرلار يەنە ئەدلىيە هوقۇقىنى ئۆگەللەيدىغان ۋە ساقچىلىق خىزمىتىنى ئۆتەيدىغان بولدى. بۇنداق يەر ۋە هاكىمىيەتنىڭ پومىشىكلارنىڭ قولىدا بولۇشى بىلەن، يېرىم فېئوداللىق ئىمتىياز ئۇزاققىچە ساقلاپ قېلىنىپ، دىخانلار دەھشەتلىك تۇردە تالان-تاراج قىلىنىدى ۋە شىلىۋېلىنىدى، شۇنداق قىلىپ يانچىلىق تۇزۇمدىكى پومىشىكلار ئىگىلىگى ئاستا-ئاستا يۇنكېرنىڭ شەكلىدىكى كاپىتالىستىك ئىگىلىكتىن ئىبارەت ئىسلاهاتچىلىق يولىغا ئۆزگەرتىلدى، لېنىن ئۇنى "پروۇسسىيىچە يول" دەپ ئاتىدى.

كاپىتالىزىمنىڭ تەرەققىياتى دولەتنى بىرلىككە كەلتۈرۈش ئەلۋېتىنى تېخىمۇ جىددىلەشتۈرۈۋەتتى. گېرمانىيە جەمىيىتىدىكى سىنىپلار ئوز مەنپەئەتىنى كوزدە تۇتۇپ، بىرلىككە كەلتۈرۈش يولىنى ئىزلىدى. پروۇسسىيە ۋە ئاۋسترىيە هوكۈمرانلار سىنىپى ئوزلىرىنىڭ زىمىن دائىرىسىنى ۋە تەسىرىنى كېڭەيتمەكچى، هە دەپ گېرمانىيىنىڭ هەرقايسى ئىشتاتلىرىنى ئوز زىمىنىغا قوشۇۋالماقچى بولدى، شۇنداق قىلىپ، پروۇسسىيە بىلەن ئاۋسترىيە ئوتتۇرىسىدا تالىشىش هالىتى كېلىپ چىقتى. ئىقتىسادىي كۈچ-قۇۋۋىتى ئاشقان بۇرژۇئازىيە سىياسى تەسىرىنى كۈچەيتىشىنى، هاكىمىيەتنى بولۇشۇپ تۇتۇشنى تەلەپ قىلدى. ئۇلار بىرلىككە كەلگەن پادىشالىق-ئاساسىي قانۇنلۇق دولەت قۇرۇشنى تەلەپ قىلىشتىن باشقا هېچقانداق نەرسىنى ئوتتۇرىغا قويالمىدى. ئۇلارنىڭ هاكىمىيەتكە قاتنىشىش ئارزۇسى هەمىشە

يۇنكېرلارنىڭ توسۇشى ۋە زەربىسىگە ئۇچراپ تۇردى، ئىككى تەرەپ ئوتتۇرىسىدا ئۇزلۇكسىز تالاش-تارتىش ۋە توقۇنۇش پەيدا بولۇپ تۇردى. پۇرولېتارىيات ۋە ئەمگەكچى ئاممىنىڭ مەنپەئەتى بولسا، ئىنقىلاۋىي كۇرەش ئارقىلىق، بارلىق فېوداللىق قالدۇقلارنى يوقىتىپ، بىرلىككە كەلگەن جۇمھۇرىيەت قۇرۇشنى تەلەپ قىلاتتى.

ئۇ چاغدا گېرمانىيىدە ئوبېكتىپ جەھەتتە دولەتنى بىرلىككە كەلتۇرۇشنىڭ ئىككى يولى بار ئىدى: بىرى، ماركس، ئېنگېلس كورسەتكەندەك، پۇرولېتارىيات رەھبەرلىك قىلىپ، توۋەندىن يۇقۇرىغا ئىنقىلاپ قىلىش يولى بىلەن گېرمانىيىنى بىرلىككە كەلتۇرۇش؛ يەنە بىرى، پرۇسسىيە ياكى ئاۋسترىيە سۇلالىسى رەھبەرلىك قىلىپ، سۇلالە ئۇرۇشى يولى بىلەن گېرمانىيىنى بىرلىككە كەلتۇرۇش. ئالدىنقى يول خەلقنىڭ مەنپەئەتىگە ئۇيغۇن يول ئىدى، كېيىنكى يول ئەكسىيەتچى كۇچلەرنىڭ ھوكۇمرانلىغىنى كۇچەيتىدىغان يول ئىدى.

1848-يىل بېرلىن ئىنقىلاۋىنى باستۇرغان "چاچما ئوق شاھزادە" 1861-يىلى پادىشالىق ئورۇنغا چىقىپ، ئوزىنى ۋىلگېلم I دەپ ئاتىدى (1861—1888-يىللىرى تەختتە ئولتۇردى). ئۇ بۇرژۇئازىيىنىڭ ھاكىمىيەتكە قاتنىشىش ئارزۇسى ۋە ئاغرىنىشلىرىغا پىسەنت قىلماي، پارلامېنتنىڭ تەسدىقىدىنمۇ ئوتكۇزمەي ھەربى خىراجەت ئاجراتتى. پارلامېنتتىكى بۇرژۇئازىيە ۋەكىللىرى پادىشانىڭ ئاساسىي قانۇنغا خىلاپلىق قىلغانلىغىنى بانا قىلىپ، چۇقان كوتىرىپ، "ئاساسىي قانۇن ماجراسى"نى قوزغىدى. پادىشا بۇ ئەھۋالغا تاقابىل تۇرۇش ئۇچۇن، 1862-يىل پومېرانىيە چوڭ يۇنكېرى ت. ف. بىسمارك (1815—1898)نى باش ۋەزىر قىلىپ تەيىنلىدى. بىسمارکنىڭ

تەلۋىلەرچە ئەكسىيەتچىل ئىشەنچىسى ۋە يۇنكېرلار سىنىپىنىڭ مەنپەئەتىنى قاتتىق قوغداشتەك مەيدانى پادىشاغا يېقىپ كەتتى. بىسمارك بۇرژۇئا "قارشى گۇرۇھ"نىڭ ماھىيىتى ۋە تېگى-تەكتىنى ئوبدان بىلگەنلىگى ئۈچۈن، پارلامېنتنىڭ گېپىنى بىر تىيىنغا ئالمىدى. ئۇ "ئاساسىي قانۇن ماجراسى"نى قوپال ئۇسۇل بىلەن جىمىقتۇردى، ئوچۇقتىن-ئوچۇقلا "توقۇنۇشتىن خالى بولغىلى بولمايدۇ، توقۇنۇشتا ئەڭ كۇچلۇك تەرەپ چوقۇم غەلىبە قىلىدۇ" دىدى. بىسمارك مۇشۇ "زوراۋانلىق ھەقىقەتتۇر" دىگەن پىرىنسىپ بويىچە ئەكسىيەتچىل زورلۇق كۇچنى ئىشقا سېلىپ، خەلقنى باستۇردى، ئىتائەت قىلمىغان بۇرژۇئازىيىنىڭ ئەدىۋىنى بەردى.

بىسمارك گېرمانىيىنى پرۇسسىيە بىرلىككە كەلتۇرۇش ۋە ئىدارە قىلىشنى ئۇزىنىڭ ئەڭ زور "سىياسى ئارزۇسى" قىلدى. ئۇ: "ھازىرقى زاماندا زور مەسىلىلەرنى قۇرۇق گەپ بىلەن ۋە كوپچىلىكنىڭ قارارى بىلەن ھەل قىلغىلى بولمايدۇ،.....ئۇنى تومۇر ۋە قان بىلەن ھەل قىلىش كېرەك" دەپ جار سالدى. ئۇ گېرمانىيىنىڭ ھەرقايسى ئىشتاتلىرىنى پرۇسسىيىگە قوشۇۋېلىش يولىدىكى سۇلالە ئۇرۇشىنى ھازىرلاشقا كىرىشتى. بىسمارك ئەينى ۋاقىتتا، گېرمانىيىنى بىرلىككە كەلتۇرۇشنى ئىشقا ئاشۇرسام، بۇرژۇئازىيە بىلەن بولغان ماجرانىڭ تەبىى ھالدا يوقىلىدىغانلىغى، بۇرژۇئازىيىنىڭ دەرھال ئوز ئايىغىغا باش قويىدىغانلىغىغا كوزى يەتتى.

گېرمانىيىنىڭ قايسى يول بىلەن بىرلىككە كېلىشى ئاساسەن گېرمانىيە پۇرولېتارىياتىنىڭ يېتىلىش دەرىجىسىگە باغلىق ئىدى. ماركس بىلەن ئېنگېلس ھارماي-تالماي يۇنكېرلارنىڭ ئۇرۇنۇشى ۋە بۇرژۇئازىيىنىڭ شەرمەندىلەرچە تىز پۇكۇشىنى پاش قىلىپ، ئىشچىـ

لار سنىپىنىڭ ئېڭىنى قوزغىتىپ، مۇستەقىل ئىشچىلار ھەرىكىتىنى ۋۇجۇتقا كەلتۈرۈشكە، ئۇنى كەڭ ئامما ھەرىكىتى قىلىپ، بىرلىككە كەلتۈرۈش مەسلىسىنى ئىنقىلاپ يولى بىلەن ھەل قىلىش ئىمكانىيىتىگە ئىگە قىلىشقا تىرىشتى. 60 ـ يىللارنىڭ باشلىرىدا گېرمانىيە ئىشچىلار ھەرىكىتى ئەۋج ئالدى، ئىشچىلار بۇرژۇئازىيىنىڭ تەسىرى ۋە تىزگىنلىشىدىن قۇتۇلۇشقا تىرىشتى، ئۇزلىرىنىڭ مۇستەقىل سىياسى تەشكىلاتلىرىنى قۇرۇشقا باشلىدى. ئىتالىيىنىڭ بىرلىككە كېلىش ھەرىكىتى گېرمانىيىدە ئىنقىلاپ ۋەزىيىتىنىڭ مەيدانغا كېلىشىنى ئىلگىرى سۈردى. پۈرولېتارىياتنىڭ مۇستەقىل ھەرىكەتكە كېلىشى ۋە خەلق ئىنقىلاۋىي ھەرىكىتىنىڭ ئورلىشى يۇنكېر پومىششكىلار سىنىپىنىڭ ھوكۇمرانلىغىغا زەربە بەردى ھەمدە بۇرژۇئازىيىنى قاتتىق تەشۋىشكە سالدى. يۇنكېرلار، بۇرژۇئازلار راۋاجلىنىۋاتقان پۈرولېتارىيات ئىنقىلاۋىي ھەرىكىتىنى باستۇرۇش ۋە تىزگىنلەشكە كۈچەپ ئۇرۇندى. مانا مۇشۇنداق پەيتتە، بۇرژۇئا قارا نىيەتچىسى، ئىككى يۈزلىمچىسى فېردىناند لاسال (1825 ــ 1864) پومىششىكىـ بۇرژۇئازىيىنىڭ ئېھتىياجىغا ماسلىشىپ، ئىشچىلار ھەرىكىتىدە ماركسىزىمغا قارشى ئوكچىل ئاغمىچىلىق لۇشىيەنىنى يۈرگۈزۈشكە كۈچەپ ئۇرۇندى، بۇنىڭ بىلەن ئىشچىلار ھەرىكىتىنى تۈيۇق يولغا سالماقچى بولدى.

باي سودىگەر ئائىلىسىدىن كېلىپ چىققان لاسال 1848 ـ يىل ئىنقىلاۋىدا نەپ ئالماقچى بولغان ئىدى. ئۇ ئاغزىدا ئۇزىنى "ماركسىنىڭ شاگىرتى" دەپ، ئەمىلىيەتتە ماركسىزىمغا ۋە ماركس، ئېنگېلىسنىڭ لۇشىيەنگە ئىزچىل قارشى تۇردى، ئۇزلۇكسىز تۇردە ھوكۇمران سىنىپلارغا خۇشامەتچىلىك قىلدى. 60 ـ يىللارنىڭ باش ـ

لىرىدا، لاسال ئوچۇقتىن-ئوچۇق پرۇسسىيە پادىشاسىنىڭ بايرىغى ئاستىغا ئوتۇپ، پرۇسسىيىنىڭ گېرمانىيىنى بىرلىككە كەلتۈرۈشىنى پۈتۈن كۈچى بىلەن قوللاپ، پرۇسسىيە "پادىشا سوتسىيالىزمچىسى" بولۇپ قالدى. 1863-يىلى، گېرمانىيە ئىشچىلىرى مۇستەقىل ئىشچىلار سىياسى تەشكىلاتى بولغان "پۈتۈن گېرمانىيە ئىشچىلار بىرلەشمىسى"نى قۇرۇشنى قارار قىلدى، لاسسال ئۇنىڭ رەئىسى بولدى. بۇنىڭ ئالدى-كەينىدە، لاسسال بىسمارك بىلەن يوشۇرۇن تىل بىرىكتۈرۈپ، "بىرلەشمە"نىڭ تەشكىلى قاتمۇجىنى، پىلانى قاتارلىقلارنى بىسماركقا ساتتى ھەمدە سۇلالە ئۈرۈشنى قوللاشقا ۋەدە بەردى. لاسسال ئومۇمى سايلام ھوقۇقىنى قولغا كەلتۈرۈش ئىشچىلارنىڭ "سىياسى ئازاتلىغى"نىڭ بىردىن-بىر يولى، دىگەننى جېنىنىڭ بېرىچە تەرغىپ قىلدى، ئىشچىلار ئومۇمى سايلام ھوقۇقىغا ئىگە بولسا، پرۇسسىيە دولىتى "ئەركىن دولەت" بولۇپ قالدۇ؛ ئىشچىلار سىنىپىنىڭ "ئىقتىسادىي ئازاتلىغى" بولسا، پرۇسسىيە دولىتى يارىدەم بېرىدىغان ئىشلەپچىقىرىش كوپېراتىپلىرىنى قۇرۇش يولى بىلەنلا بولىدۇ، دىدى. قىسقىسى، لاسسالچىلىق دىگەن نىمە زورلۇق كۈچ بىلەن قىلىندىغان ئىنقىلابنىڭ ئورنىغا سىياسى جەھەتتىكى قانۇنىي پارلامېنت يولىنى قويۇشتىن؛ پۈرولېتارىيات دىكتاتۇرىسىغا "ئەركىن دولەت" دىگەن سەپسەتە بىلەن قارشى تۇرۇشتىن؛ ئىشچى-دىخانلار ئىتتىپاقىغا قارشى تۇرۇپ، دىخانلارنى "ئەكسىيەتچىل گۇرۇھ" دەپ بېكىتىشتىن؛ ئىقتىسادىي جەھەتتە "تومۇردەك ئىش ھەققى قانۇنىيىتى"① دىگەن نىمە ئارقىلىق يالالانىما ئەمگەك تۈزۈمىنى ئاقىلاپ،

① لاسسال، زاۋۇت ئىشچىلىرىنىڭ ئالدىغان ئوتتۇرىچە ئىش ھەققى ھامان

پرۇسسىيە دولىتىنىڭ ياردىمى بىلەن، كاپىتالىزىمدىن تېچ يول بىلەن سوتسىيالىزىمغا كىرگىلى بولىدۇ دېگەن نەمىنى تەرغىپ قىلىش-تىن ئىبارەت. روشەنكى، لاسسال گېرمانىيە ئىشچىلار ھەركىتى-دىكى ئاغمىچىلىقنىڭ بوۋىسى، ئىشچىلار ھەركىتىگە سوقۇنۇپ كىرىۋالغان ساتقىن ۋە ئىشچىلار ئاسسىي ئىدى.

چەتئەلدە تۇرۇۋاتقان ماركس بىلەن ئېنگېلس لاسسالنىڭ نۇقتى-نەزەرلىرى ۋە ھەرىكەتلىرىگە قەتئىي قارشى تۇردى. لاسسالنىڭ بىسمارك بىلەن تىل بىرىكتۈرگەنلىگى پاش بولماستىنلا، ئۇلار: لاسسال "بىز ئۇچۇن، ھازىر تولىمۇ ئىشەنچسىز دوست، كەلگۈسىدە بىر قەدەر بەلگىلىك رەقىپ بولۇپ قالىدۇ"① دەپ كورسەتتى. ئۇلار گېرمانىيە ئىشچىلىرى ئارىسىدا ئوز ئەسەرلىرىنى زور كۆچ بىلەن تارقاتتى، لاسسالنىڭ ئىدىيالىستىك دۇنياقارىشى ۋە ئاغمىچىلىق لۇشىيەنگە ماتېرىيالىستىك دۇنياقاراش ۋە ئىنقلاۋىي لۇشىيەن بىلەن

ھاياتىنى ۋە نەسلىلىنىشنى قامداشتىكى ئەڭ توۋەن چەك ئەتراپىدا بولىدۇ، ئۇنىڭدىن بەك يۇقۇرىمۇ بولۇپ كېتەلمەيدۇ، بەك توۋەنمۇ بولالمايدۇ؛ ئىشچە-لارنىڭ نوپۇسى كوپىيىپ كەتسە، بۇنىڭ ئارقىسىدا ئىش ھەققى توۋەنلەپ كېتىدۇ، توۋەنلەش مەلۇم دەرىجىگە يەتكەندە نوپۇس ئازىيىپ كېتىدۇ، شۇنىڭ بىلەن ئىش ھەققى يەنە ئورلەيدۇ، ئەھۋال ئەنە شۇنداق دەۋر قىلىپ تۇرىدۇ، بۇ ــ "تومۇردەك قانۇنىيەت" دەپ دەۋا قىلىدۇ. لاسسال ئەمگەكچى ئاممىنىڭ نامرات بولۇشىنىڭ مەنبەسى كاپىتالىستىك يوللانما ئەمگەك تۇزۇمى ئەمەس، بەلكى ئادەمنىڭ ئوز "تەبىئتى" دەپ قارايدۇ. شۇڭا ئۇ ئىشچىلارنىڭ ئىقتىسادىي كۆرەش ئېلىپ بېرىشىغا ۋە ئىش تاشلىشىغىمۇ قارشى تۇرىدۇ.

① «ئېنگېلسنىڭ ماركسقا يازغان خېتى (1864 ــ يىل 9 ــ ئاينىڭ 4 ــ كۈنى)». «ماركس ــ ئېنگېلس خەت چەكلىرى توپلىمى»، 1958 ــ يىل خەنزۇچە نەشرى، 3 ــ توپلام، 215 ــ بەت.

قارشى تۇردى. شۇنىڭ بىلەن بىللە ماركسزمنىڭ تەسىرىگە ئۇچرىغان ئىشچىلار سىنىپىنىڭ مۇنەۋۋەر ئەربابلىرى بولغان ۋىلگېلم لىبكنېخت (1826 — 1900) ۋە ئاۋگۇست بېبىل (1840 — 1913) ئارقىلىق ئىشچىلار تەشكىلاتلىرىدا لاسسالنىڭ ئاغمىچىلىغىغا قارشى تۇردى. بۇ ئۇسۇل ناھايىتى ياخشى نەتىجە بەردى. ئاڭلىق ئىلغار ئىشچىلار بېبىل بىلەن ۋىلگېلم لىبكنېختنىڭ ئەترابىغا بارغانسېرى كوپلەپ توپلىشىپ، ماركس بىلەن ئېنگېلسنىڭ يېتەكچىلىگىنى قوبۇل قىلدى. 1869 ـ يىلى، ئۇلار ئىيزىناختا سوتسىيال ـ دېموكراتىك ئىشچىلار پارتىيىسى (ئادەتتە ئىيزىناخچىلار دەپ ئاتىلىدۇ)نى قۇرۇپ، بىرىنچى ئىنتېرناتسونالغا كىرىدىغانلىغىنى جاكالىدى. ئىيزىناخچىلارنىڭ كورسەتكەن ئاساسىي خىزمىتى لاسسالچىلارغا قارشۇ ـ قارشى بولغان ئامىۋى خاراكتېرلىق، مۇستەقىل ئىنقىلاۋىي ئىشچىلار پارتىيىسىنى ۋۇجۇتقا كەلتۈرگەنلىگى بولدى.

گېرمانىيە ئىشچىلار سىنىپى دىگەندەك پىشىپ يېتىلمىگەنلىگى، ئۇنىڭ ئۇستىگە لاسسالنىڭ ئاغمىچىلىق لۇشىيەنىسىنىڭ زىيانكەشلىگى ئارقىسىدا، پۇرولېتارىيات سۇلالە ئۇرۇشىنى ئىنقىلاپ يولى بىلەن توسالمىدى ياكى سۇلالە ئۇرۇشنىڭ ئورنىغا ئىنقىلابنى دەسستەلمىدى. 60 ـ يىللاردا، بىسمارك ئوزىنىڭ "تومۇر ـ قان سىياسىتى"نى ئىجرا قىلىپ، بىرقاتار سۇلالە ئۇرۇشلىرى ئارقىلىق گېرمانىيىنى بىرلىككە كەلتۈردى.

1864 ـ يىلى بىسمارك ۋاقتىنچە ئاۋستىرىيە بىلەن ئىتتىپاق تۇزۇپ، دانىيىگە قارشى ئۇرۇش قىلدى. ئىككىنچى يىلى دانىيە ئۇرۇشتا يېڭىلدى، ئاۋستىرىيە ھولشتېينىنى ئېلىۋالدى، پرۇسسىيە شلېزۋىگغا ئىگە بولدى. ئۇرۇش ئەمدىلا ئاياقلىشىشغا، بىسمارك دەرھال

ئاۋسترىيىگە قارشى ئۇرۇش تەييارلىغىغا كىرىشتى. ئۇ شىرىن سوزلەر ۋە پوپوزىلار بىلەن، ياۋروپادىكى چوڭ دولەت بولغان چارروسىيە بىلەن فرانسىيىنى تۇتۇپ تۇرۇپ، ئىتالىيىنى ئوزىگە تارتىپ، ئاندىن كېيىن ئاۋسترىيىگە ئارقىمۇ-ئارقا ئىغۋاگەرچىلىك قىلدى. 1866-يىلى پرۇسسىيە-ئاۋسترىيە ئۇرۇشى پارتلىدى. 7-ئاينىڭ 3-كۈنى سادوۋا جېڭىدە پرۇسسىيە ھەل قىلغۇچ غەلىبىگە ئىگە بولدى. سادوۋا جېڭى "گېرمانىيىدە مىللى كاپىتالىستىك دولەت قۇرۇشتا زومىگەرلىك ھوقۇقىنىڭ پرۇسسىيە بىلەن ئاۋسترىيىدىن ئىبارەت ئىككى بۇرژۇئا پادىشالىق دولىتىدىن قايسىسىغا مەنسۇپ بولۇشى لازىملىغى مەسىلىسى"①نى ھەل قىلغان ئىدى. 1866-يىل 8-ئايدىكى پراگا سۇلھى شەرتنامىسىگە ئاساسەن، ئاۋسترىيە گېرمانىيە قوشما ئىشتاتىدىن چىقىپ كەتتى، پرۇسسىيە ھولشتېيىننى ۋە ئۇرۇشتا ئاۋسترىيە تەرەپتە تۇرغان بىرنەچچە گېرمانىيە ئىشتاتىنى ئوزىگە قوشۇۋالدى، پۇتكۇل شىمالىي ۋە ئوتتۇرا گېرمانىيىنى بىرلىككە كەلتۇردى، پرۇسسىيە رەھبەرلىگىدىكى شىمالىي گېرمانىيە قوشما ئىشتاتىنى قۇردى.

بىسمارك فرانسىيىنى مەغلۇپ قىلماي تۇرۇپ، جەنۇبىي گېرمانىيىدىكى ئىشتاتلارنى شىمالىي گېرمانىيە قوشما ئىشتاتىغا قوشالمايتتى. ناپولېون III گېرمانىيىنىڭ بىرلىككە كەلتۇرۇلۇشىگە جېنىنىڭ بېرىچە توسقۇنلۇق قىلدى، فرانسىيىدىكى سىنىپلاردا تېزدىن ئوسۇۋاتقان نارازىلىقنى پرۇسسىيىگە قارشى ئۇرۇش ئارقىلىق بۇراپ، ئوزىنىڭ تەۋرىنىپ قالغان پادىشالىق ئورنىنى ساقلاپ قالماقچى بولدى. ھەر ئىككى تەرەپ ئۇرۇش تەييارلىغىغا كىرىشتى. 1870-يىل 7-ئاينىڭ

---

① لېنىن. «ئۇلۇغ باشلىنىش»، 1975-يىل ئۇيغۇرچە نەشرى، 29-بەت.

19 ـ كۆنى پرۇسسيه ـ فرانسيه ئۇرۇشى پارتلىدى.

بۇ ئۇرۇش پارتلىغان چاغدىكى ۋەزىيەت بىسمارككا پايدىلىق بولدى. ناپولېون III نىڭ گېرمانىيىنىڭ ئىشلىرىغا ئۆزلۈكسىز ئارىلىشىش ھەرىكىتى گېرمانىيىدە مىللى ھەرىكەتنى ئەۋج ئالدۇردى؛ شۇنىڭ بىلەن بىللە، ياۋروپادىكى "كۆچلۈك دولەتلەر"نىڭ ھەممىسى فرانسيە بىلەن زىددىيەتنى بولغانلىغى ئۈچۈن "بىتەرەپلىك" جاكالىدى، بۇنىڭ بىلەن بىسمارك‌نىڭ دادىل ھەرىكەت قىلىشىغا ئىمكانىيەت تۇغۇلدى. 7 ـ ئايدا پرۇسسيە ئارمىيىسى چېگرىدىن ئوتۇپ فرانسيىگە بېسىپ كىردى، مالماتائچىلىق ئىچىدە قالغان فرانسيە ئارمىيىسى بىر پەشۋاغىمۇ يارىماي، قاتتىق مەغلۇبىيەتكە ئۇچرىدى. 9 ـ ئايىنىڭ 2 ـ كۆنى سېدانداۋ ھەل قىلغۇچ جەڭ بولدى، نەتىجىدە 100 مىڭ فرانسيە ئەسكىرى تەسلىم بولدى، ناپولېون III ئەسىرگە چۈشتى، شۇنىڭ بىلەن ناپولوننىڭ ھوكۈمرانلىغىغا خاتىمە بېرىلدى.

گېرمانىيە ئۈچۈن ئېيتقاندا، بىرلىكە كەلتۈرۈشتىكى توسالغۇ ئاساسەن تۆگىتىلگەن، بۇ قېتىمقى ئۇرۇشتىكى مىللى ۋەزىپە ئورۇنلانغان ئىدى. لېكىن، بىسمارك ھەربى ھەرىكەتنى توختاتماي، ئارمىيەسىنى پارىژغىچە قىستاپ ئاپاردى. پرۇسسيە يۇنكېر پومىشچىكلىرىنىڭ ئاخىرقى مەقسىدى فرانسيە زېمىنىنى تارتىۋېلىش ۋە فرانسيە خەلقىنى تالان ـ تاراج قىلىش ئىدى. سېدان جېڭىگىچە، پرۇسسيە ئۇرۇشتا مىللى مۇداپىە ئۇرۇشى ئېلىپ بېرىشتەك ئورۇندا بولۇپ، ئۇنىڭ ئېلىپ بارغان ئۇرۇشى ھەقىقانى خاراكتېرغا ئىگە ئىدى؛ سېدان جېڭىدىن كېيىن، ئۇرۇشنىڭ خاراكتېرى ئۆزگەردى، فرانسيە مىللى مۇداپىە ئۇرۇشى ئېلىپ بېرىۋاتقان ئورۇنغا ئوتۇپ، ئۇنىڭ ئۇرۇشى ھەقىقانى خاراكتېرغا ئىگە بولدى، پرۇسسيىنىڭ ئۇرۇشى

بولسا ئەكسىيەتچىل تاجاۋۇزچىلىق خاراكتېرغا ئايلىنىپ قالدى. بۇنداق ۋەھشى بۇلاڭ-تالاڭچىلىق ئۇرۇشى فرانسىيە خەلقىنىڭ بولۇمۇ پارىژ پۇرولېتارىياتىنىڭ جان پىدالىق بىلەن قىلغان قارشىلىغىغا ئۇچرىدى، شۇنداقلا گېرمانىيە خەلقىنىڭ ئالدى بىلەن پۇرولېتارىياتىنىڭ قاتتىق ئەيىپلىشىگە ئۇچرىدى.

پرۇسسىيە-فرانسىيە ئۇرۇشىنىڭ نەتىجىسىدە پرۇسسىيە فرانسىيەدىن ئالساس بىلەن لورېننى بولۇۋالدى، 5 مىليارت فرانك ئۇرۇش چىقىمى تولتۇرالدى.

1871-يىل 1-ئاينىڭ 18-كۈنى پرۇسسىيە پادىشاسى ۋىلىيام I فرانسىيىنىڭ ۋېرسال شەھىرىدىكى ئەينەك سارايدا تاج كىيىپ گېرمانىيىنىڭ خانى بولدى، شىمالىي گېرمانىيە قوشما ئىشتاتى بىرلىككە كەلگەن گېرمانىيە ئىمپېرىيىسى بولدى.

ئاۋستىرىيە ئىمپېرىيىسىنىڭ كىرىزىسى، ئاۋستىرىيە-ۋېنگرىيە ئىمپېرىيىسىنىڭ قۇرۇلۇشى 1848-يىلدىكى ئاۋستىرىيە ئىنقىلابىنىڭ ئاساسىي ۋەزىپىسى ئەكسىيەتچىل كوپ مىللەتلىك فېئوداللىق ئىمپېرىيىنى پاچاقلاپ تاشلاپ، ئىمپېرىيە ھوكۇمرانلىغى ئاستىدىكى مىللەتلەرنى ئازات قىلىشتىن ئىبارەت ئىدى. ئىنقىلابنىڭ مەغلۇپ بولۇشى ئارقىسىدا، ھابسبۇرگ سۇلالىسىنىڭ مۇستەبتىلىك تۈزۈمى ئەسلىگە كەلدى. ئىمپېرىيە ئاھالىسىنىڭ تەخمىنەن 78 پىرسەنتىنى تەشكىل قىلىدىغان ئېزىلگۈچى مىللەتلەر جۈملىدىن چېخلار، سلوۋاكلار، پولەكلەر، گرۇاتلار، سېربىيانلار، سلوۋېنىيانلار، ئوكرائىنلار، ۋېنگرلار، رۇمىنىيىلىكلەرنىڭ ھەممىسى تېخىمۇ قاتتىق مىللىي زۇلۇمغا ئۇچرىدى.

لېكىن ئاۋستىرىيە ئىمپېرىيىسىنىڭ فېئوداللىق مۇناسىۋىتى ئىنقى-

لاپنك قاتتىق زەربىسگە ئۇچرىدى. كاپىتالىزم يېزىلاردا "پرۇسسە-
يىچە يول"نى بويلاپ راۋاجلانغىلى تۇردى. شەھەرلەردە كاپىتالىستلىك
سانائەت بىر قەدەر زور دەرىجىدە راۋاجلاندى، ئەمما راۋاجلىنىش
تەكشى بولمىدى. توۋەنكى ئاۋسترىيە ۋە چېخ رايونىدا چوڭ
زاۋۇتلارنىڭ ئىشلەپچىقىرىشى خېلى يۇقۇرى سەۋىيىگە يەتتى؛
ۋېنگرىيىدە كاپىتالىزمنىڭ تەرەققىياتى يېزىلاردىكى فېئودالىق
قالدۇقلار ۋە مىللى زۇلۇمنىڭ قاتمۇقات توسالغۇسىغا ئۇچرىدى؛
باشقا ئاز سانلىق مىللەت رايونلىرىدا ئىگىلىك يەنىلا ئارقىدا ئىدى،
ئاۋسترىيە ئىمپېرىيىسىنىڭ ھوكۇمران گۇرۇھى بۇ رايونلارنى داۋاملىق تۇردە ئاۋسترىيىنىڭ يېزا ئىگىلىك بېقىندىسى قىلماقچى بولدى.

ئاۋسترىيە ئىمپېرىيىسىدە كاپىتالىزمنىڭ راۋاجلىنىشى نۇرغۇن مۇھىم ئاقىۋەتلەرنى پەيدا قىلدى. يېڭى ئىجتىمائى سىنىپ— پۇرولېتارىيات ۋۇجۇتقا كەلدى ۋە ئۇزلۇكسىز زورايدى، ئۇلارنىڭ ھالى ئىنتايىن مۇشكۈل بولۇپ، ئىشچىلار بىلەن كاپىتالىستلار ئوتتۇرىسىدىكى سىنىپىي زىددىيەت ئوتكۇرلەشتى. يېزىلاردا دېخانلارنىڭ پومىششىكلارنىڭ يەرلەرنى تارتىۋېلىشىغا قارشى كۈرىشى ئارقا-ئارقىدىن ئۆزۈلمەي بولۇپ تۇردى. ئېزىلگۈچى مىللەتلەر رايونلىرىدا، مىللى مۇستەقىللىق ھەرىكىتى كۈندىن-كۈنگە كۈچەيدى. بەزى ئېزىلگۈچى مىللەتلەرنىڭ ئۆزىمۇ باشقا بەزى مىللەتلەرگە ھوكۇمرانلىق قىلاتتى ۋە ئۇلارنى قۇل قىلىۋاتاتتى. ۋېنگرىيىدە، ئاھالىسىنىڭ تەخمىنەن 36 پىرسەنتى سلاۋيانلار ۋە باشقا مىللەتلەر ئىدى، يەرلەر ئادەتتە ۋېنگر چوڭ پومىششىكلارنىڭ قولىدا ئىدى. دېمەك، ئاۋسترىيە ئىمپېرىيىسىدە بولسۇن ياكى ۋېنگرىيە رايونىدا بولسۇن، قاتمۇقات مىللى زىددىيەتلەر ئۇستىگە ئوتكۇر ئىجتىمائى

سىنىپى زىددىيەتلەر قوشۇلۇپ، ئەھۋال تېخىمۇ مۇرەككەپلىشىپ كەتكەن ئىدى.

1857 ـ يىلدىكى ئىقتىسادىي كىرىزىس ۋە 1859 ـ يىلى فرانسىيە ـ سارىدىنىيەگە قارشى ئۇرۇشتىكى مەغلۇبىيەت ئارقىسىدا، ئىمپېرىيە كىرىزىسى جىددىلەشتى. ئاۋستىرىيە، ۋېنگرىيە، چېخ ۋە باشقا رايونلاردا مۇستەبىتلىك تۈزۈمگە قارشى كەينى ـ كەينىدىن ئېتىراز بىلدۈرۈش ھەرىكەتلىرى پەيدا بولدى. بۇداپېشت ۋە ۋېنگرىيىنىڭ باشقا شەھەرلىرىدە، كىشىلەر تەشۋىقات ۋاراقلىرىنى تارقىتىپ، ئىزگۈچىلەرگە قارشى كۆرەش قىلىشقا چاقىردى. خەلق نامايىشلار ئوتكۈزدى، ئارمىيە بىلەن توقۇنۇش يۈز بەردى، نۇرغۇن يىزىلاردا دېخانلار قوزغىلاڭلىرى پارتلىدى. لېكىن ئاۋستىرىيە ئىمپېرىيىسىدە مىللى ـ دېموكراتىك ھەرىكەتنىڭ رەھبەرلىك ھوقۇقى ئاقسۆڭەك پومىشىكىلار ۋە بۇرژۇئازىيىنىڭ قولىدا ئىدى. ئاۋستىرىيە بۇرژۇئازىيىسى پەقەت سىياسى جەھەتتە ھاكىمىيەتكە قاتنىشىشنى تەلەپ قىلدى، ئىمپېرىيىنى بىرلىككە كەلتۈرۈشنى تەشەببۇس قىلدى؛ ۋېنگرىيە ئاقسۆڭەكلىرى ۋە بۇرژۇئازىيىسى ئاۋستىرىيە ئىمپېرىيىسىدىكى ھوكۇمران مىللەت قاتارىغا ئوتۇشنى تەلەپ قىلدى؛ چېخ بۇرژۇئازىيىسى ("مىللى پارتىيە") ئاپتونومىيە ھوقۇقىغا ئىگە بولۇشقىلا ئىنتىلدى، مىللى مۇستەقىللىققا ئىگە بولۇشقا ئىنتىلمىدى. ھەر مىللەت بۇرژۇئازىيىسى خەلق ئاممىسىغا تايىنالمايلا قالماستىن، بەلكى خەلق ھەركىتىنىڭ جۇش ئۇرۇپ راۋاجلىنىشىدىن ئىنتايىن قورقتى، بۇ ئۇلارنىڭ ھەرىكەتتىكى مۇرەسسەچىلىگى ۋە ئاجىزلىغىنى بەلگىلىدى. 50 ـ، 60 ـ يىللاردىكى ئاۋستىرىيە پۇرولېتارىياتى تېخى ئۆزىنىڭ مۇستەقىل سىياسى لۇشىيەنىنى قويالمىغان

ئىدى. ئاۋسترىيە ئىمپېرىيىسىدىكى مىللى-دېموكراتىك ھەرىكەتتە ئۇزۇل-كېسىل ئىنقىلاۋىي، ماركسزىملىق سىياسى پۈروگرامما يوق ئىدى.

ئىمپېرىيە ھوكۇمىتى سىياسى كىرىزىسنىڭ كۈچىيىپ كېتىشىنى توسۇش ئۈچۈن، بىر قاتار سىياسى شۇملۇقلارنى ئىشقا سالدى. ئۇ ئىچكى ئىنقىلاپنىڭ ئورلىشىنى كورۇنۈشتىكى يول قويۇشلار بىلەن پەسەيتىش ئۈچۈن، ۋېنگرىيە ۋە باشقا ئېزىلگۈچى مىللەتلەرنىڭ ئاقسوڭەك پومىشىكلىرى بىلەن مۇرەسسەلەشمەكچى بولدى. 1860-يىل 10-ئاينىڭ 20-كۈنى ھوكۇمەت ئاتالمىش «ئۆكتەبىر ئالاھىدە رۇخسەتنامىسى» (يەنى قوشما ئىشتات ئاساسىي قانۇننىي يولغا قويۇش بۇيرۇغى)نى جاكالاپ، خانىنىڭ مەلۇم دەرىجىدە ھەرقايسى ھوكۇمرانلىق قىلىنغۇچى رايونلاردىكى ئاقسوڭەك پومىشىك ۋەكىللىرىنى قانۇن چىقىرىشقا قاتناشتۇرىدىغانلىغى ھەمدە ھەرقايسى جايلاردىكى يەرلىك پارلامېنتلار ۋە جايلارنىڭ ۋەكىللىرىدىن تەركىپ تاپقان پۈتۈن ئىمپېرىيە پارلامېنتى بىلەن بىرلىكتە قانۇن چىقىرىش ھوقۇقىنى يۈرگۈزىدىغانلىغىنى بەلگىلىدى. «ئۆكتەبىر ئالاھىدە رۇخسەتنامىسى»دا ۋېنگرىيىگە مەلۇم ئالاھىدە ئېتىۋارلار بېرىلدى، مەسىلەن، 1849-يىلى تارقىتىۋېتىلگەن ۋېنگرىيە پارلامېنتى ئەسلىگە كەلتۈرۈلدى، ۋېنگرىيە دولەت ئورگانلىرىدا ۋېنگر تىلىنى قوللىنىشقا رۇخسەت قىلىندى، سلاۋيانلار رايوندا بۇنداق قىلغىلى بولمايتتى. ئاۋسترىيە دائىرىلىرى مۇشۇ يول بىلەن ۋېنگرلار بىلەن ئىمپېرىيىدىكى باشقا مىللەتلەر ئوتتۇرىسىدىكى ماجىرانى كۈچەيتمەكچى بولدى. ئېنگېلس «ئالاھىدە رۇخسەتنامە»نىڭ ئېلان قىلىنىشىنىڭ ھەقىقى سىياسى مەقسىدى ئۈستىدە توختىلىپ مۇنداق دېگەن ئىدى: "بۇنىڭدا

ژېنگرىيىنى بەزلىمەكچى، ئاندىن كېيىن ئۇنى مۇستەبىت ئاۋسترىيىنى قىينىچىلىقتىن قۇتۇلدۇرۇش قورالىغا ئايلاندۇرماقچى"①.

لېكىن ئاۋسترىيە ھوكۇمرانلار گۇرۇھىنىڭ ئىشلەتكەن ھىلىسى ئىشقا ئاشمىدى. ئاۋسترىيە بۇرژۇئازىيىسى مەلۇم ئاپتونومىيە خاھىشىغا ئىگە بولغان قوشما ئىشتات ئاساسىي قانۇنىنىڭ يولغا قويۇلۇشىغا قارشى چىقتى؛ ژېنگرىيە ئاقسۆڭەك پومىشىكلىرى بولسا بۇنىڭغا يول قويۇشلارغا قانائەتلەنمىدى. خەلقنىڭ قارشىلىق كورسىتىش ھەرىكىتى كەڭ تۈردە قانات يېيىپ كەتتى. ئاۋسترىيە ئىمپېرىيىسى ھوكۇمىتىنىڭ ئەپتى-بەشرىسى دەرھال ئاشكارىلاندى. 1861-يىلى ئېلان قىلىنغان ئاساسىي قانۇندا مەركەز مۇستەبىتلىك تۈزۈمى ئاساسىدىكى ھوقۇقنى مەركەزلەشتۈرۈشنى يېڭىۋاشتىن كۈچەيتىش مەقسەت قىلىنىدى، جايلاردىكى مىللى ھەرىكەتلەرگە قارىتا يۇقۇرى بېسىم ۋاستىلىرى قوللىنىلدى. ئەكسىيەتچىل سايلام تۈزۈمى ئاۋسترىيە ئاقسۆڭەك پومىشىكلىرى ۋە چوڭ بۇرژۇئازىيىسىنىڭ ئىمپېرىيە پارلامېنتىدا ئۈستۈنلۈكنى ئىگەللىشىنى تەمىن ئەتتى.

1861-يىلدىكى ئاساسىي قانۇن ئۇمۇمىي يۇزلۈك قارشىلىقنى قوزغىدى. ژېنگرىيە جامائەتچىلىگى قوزغىلىپ كەتتى، ئاممىنىڭ قارشىلىق كورسىتىش ھەرىكىتى تەرەققى قىلىپ قوزغىلاڭ كوتىرىش دەرىجىسىگە يەتتى. ژېنگرىيە مىللى ھەرىكىتىنىڭ رەھبىرى فىلونتز دېاك ۋە ئۇنىڭ ئەگەشكۈچىلىرى قوزغىلاڭنى ھە دەپ پاسسىپ قارشىلىق كورسىتىش تەرەپكە باشلىدى. ژېنگرىيە پارلامېنتى ئىمپېرىيە پارلامېنتىغا ۋەكىل

---

① ئېنگېلس. «ئاۋسترىيە ئىنقىلابىنىڭ تەرەققىياتى». «ماركس-ئېنگېلس ئەسەرلىرى»، خەنزۇچە نەشرى، 15-توم، 250-بەت.

قاتناشتۇرۇشنى رەت قىلدى، كروئاتىيە، ترانسلۋانىيە ۋە ۋېنېتسىيە پارلامېنتلىرىمۇ ئىمپېرىيە پارلامېنتىغا پارلامېنت ئەزاسى سايلاپ بەرمىدى. ئۇنىڭدىن كېيىن چېخ ۋە پولشا پارلامېنت ئەزالىرى ئىلگىرى-كېيىن بولۇپ ئىمپېرىيە پارلامېنتىدىن چىقىپ كەتتى. شۇنداق قىلىپ، ئاۋسترىيە ئىمپېرىيىسىنىڭ مەركەز مۇستەبىتلىك پىلانى ۋە يۇقۇرى بېسىم سىياسىتى تامامەن مەغلۇپ بولدى. ئاۋسترىيە هوكۇمرانلار گۇرۇھى ۋېنگرىيە ئاقسۆڭەك پومىشچىكلىرى بىلەن يېڭىۋاشتىن مەسلىھەتلىشىشكە مەجبۇر بولدى. 1865-يىل 10-ئايىنىڭ 1-كۈنى دېڭ ۋە ئۇنىڭ قوللىغۇچىلىرى پۈروگرامما تۈزۈپ چىقىپ، ئاۋسترىيە ئىمپېرىيىسىنى قوشما ئىسىم تۈزۈمىدىكى ئاۋسترىيە-ۋېنگرىيە ئىمپېرىيىسىگە ئۆزگەرتىشنى تەلەپ قىلدى.

1866-يىلى ئاۋستىرىيىنىڭ پرۇسسىيىگە قارشى ئۇرۇشتىكى مەغلۇبىيىتى ئاۋسترىيە ئىمپېرىيىسىنىڭ ئىچكى كىرىزىسنى تېخىمۇ چوڭقۇرلاشتۇرۇۋەتتى. ئېزىلگۈچى مىللەتلەر ئاۋستىرىيىنىڭ مەغلۇبىيىتىنى يات مىللەتنىڭ زۇلمىغا قارشى تۇرۇشنى كۈچەيتىشنىڭ سىگنالى دەپ بىلدى. ئاۋسترىيە هوكۇمرانلار گۇرۇھى ئۇزىنىڭ هوكۇمرانلىقىنى ساقلاپ قېلىش ئۈچۈن، ۋېنگرىيە پومىشچىكلىرى بىلەن ئانچە-مۇنچە مۇرەسسەلىشىشكە مەجبۇر بولدى. 1867-يىل 2-ئايدا ئاۋسترىيە-ۋېنگرىيە كېلىشىمى ئىمزالاندى، 5-ئايدا ئىمپېرىيە پارلامېنتى ئۇنى تەستىقلىدى. بۇ كېلىشىمگە ئاساسەن، ئاۋسترىيە ئىمپېرىيىسى قوشما ئىسىملىك تۈزۈمىدىكى پادىشالىق دولەت-ئاۋسترىيە-ۋېنگرىيە ئىمپېرىيىسىگە ئۆزگەرتىلىپ، لېيتا دەرياسىنى چېگرا قىلغان هالدا شىمالىتانىيە (ئاۋستىرىيىنى ئاساس قىلغان) ۋە دىلەنىسلىتانىيە (ۋېنگرىيىنى ئاساس قىلغان)دىن ئىبارەت ئىككى قىسىمغا بولۇنىدى.

ئاۋستىرىيە خانى قوشۇمچە ۋېنگرىيىنىڭ پادىشاسى بولدى. ئاۋستىرىيە بىلەن ۋېنگرىيە ھەرقايسىسى ئۇز ئالدىغا مۇستەقىل قانۇن چىقىرىش ئورگىنى قۇردى، ئىمپېرىيە ھوكۇمىتى تاشقى ئىشلار، ھەربى ۋە مالىيە ئىشلىرىنى باشقۇردى. ئاۋستىرىيە، ۋېنگرىيە ئوتتۇرىسىدا بەلگىلەنگەن سودا، باج ۋە چېگىم قاتارلىقلار توغرىسىدىكى كېلىشىم-لەر ھەر 10 يىلدا بىر قېتىم قايتىدىن تۇزۇلىدىغان بولدى.

ئاۋستىرىيە ھوكۇمرانلار گۇرۇھى ئۇز تەۋەسىدىكى باشقا جايلاردىكى مىللى ھەركەتلەرگە قارىتا باستۇرۇش تەدبىرلىرىنى كوردى.

ئاۋستىرىيە - ۋېنگرىيە ئىمپېرىيىسىنىڭ قۇرۇلغانلىغى ئاۋستىرىيە ئىمپېرىيىسىدىكى بۇرژۇئا ئىسلاھاتى ھەركىتىنىڭ ئۇرۇنلانغانلىغىدىن دېرەك بېرىدۇ. بۇرژۇئازىيىنىڭ قورقۇنچاقلىغىدىن، 60 - يىللاردا ئاۋستىرىيە ئىمپېرىيىسىدە ساقلانغان كىرىزىس ئىنقلابقا ئېلىپ بارا-مىدى. ئاۋستىرىيە - ۋېنگرىيە ئىمپېرىيىسى، ئەمىلىيەتتە، ئاۋستىرىيە پومىششىك - بۇرژۇئازىيىسى بىلەن ۋېنگرىيە پومىششىك - بۇرژۇئازى-يىسى ئوزئارا تىل بىرىكتۈرۈپ، ئەمگەكچى ئاممىنىڭ ۋە ئېزىلگۈچى مىللەتلەرنىڭ مەنپەئەتىنى قۇربان قىلىش ئارقىلىق قۇرۇلدى. ئاۋستى-رىيە - ۋېنگرىيە ئىمپېرىيىسىنىڭ قۇرۇلغانلىغى ئاۋستىرىيە بىلەن ۋېنگرىيىدە كاپىتالىزىمنىڭ تەرەققىياتى يولىدىكى بەزى توسالغۇلارنى سۈپۈرۈپ تاشلىدى. لېنىن ئاۋستىرىيىدىكى بۇ ئىسلاھاتقا باھا بەر-گىنىدە مۇنداق دەپ كورسەتكەن ئىدى: "پرۇسسىيە ۋە ئاۋستىرىيە پۈرولېتارىياتى ناھايىتى ئاجىز ئىدى، شۇڭا، پومىششىك ۋە بۇرژۇ-ئازىيىنىڭ ئىشچىلار مەنپەئەتىگە **خىلاپلىق قىلىپ،** ئىشچىلارغا **ئەڭ پايىدىسىز** شەكىل بىلەن، پادىشالىق تۇزۇمىنى ۋە ئاقسۆڭەكلەر ئىمتە-يازىنى ساقلاپ قېلىش، دېخانلارنىڭ ھوقۇقسىزلىق ھالىتىنى ۋە باشقا

نۇرغۇنلىغان ئوتتۇرا ئەسىر قالدۇقلىرىنى ساقلاپ قېلىش شەرتى ئاستىدا ئىسلاھاتنى ئىشقا ئاشۇرۇشنى توسالمىدى.“①

60 ـ يىللارنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا، ئاۋسترىيە، ۋېنگرىيە، چېخ قاتارلىق جايلاردىكى ئىلغار ئىشچىلار بۇرژۇئازىيىنىڭ تەسىرىدىن قۇتۇلۇپ، ئارقا ـ ئارقىدىن مۇستەقىل ئىشچىلار تەشكىلاتلىرىنى قۇرۇشقا باشلىدى. 1868 ـ يىلى ھەرمىللەت ئىشچىلىرىنىڭ قۇرۇلتىيى چاقىرىلدى، قۇرۇلتاي خىتاپنامە ماقۇللاپ، مىللى چېگرىنى بۇزۇپ تاشلاپ، بىرلىككە كەلگەن ئىشچىلار تەشكىلاتى قۇرۇشنى چاقىرىق قىلدى. ئىلمىي كوممۇنىزم ئىدىيىسى ئاۋسترىيە ئىشچىلىرى ئارىسىدىمۇ تارقالدى. ئىشچىلار ھەرىكىتى ۋە مىللى ئازاتلىق ھەرىكىتى ئاۋسترىيە ـ ۋېنگرىيە ئىمپېرىيىسىدە ئۆزلۈكسىز راۋاجلىنىشقا باشلىدى.

1863 ـ يىلدىكى پولشا قوزغىلىڭى چارروسىيە ھوكۈمرانلىغىدىكى پولشا پادىشالىغى پولشا زېمىنىدا يانچىلىق تۇزۇمىنىڭ بېقىنىدىلىق مۇناسىۋىتى ساقلىنىپ تۇرۇۋاتقان بىردىن ـ بىر جاي بولۇپ، ئۇ يەردە مىللى زۇلۇم ۋە فېئوداللىق ئېكسپلاتاتسىيە ئىنتايىن ئېغىر ئىدى. چارپادىشا، پولشانى مۇستەقىل قىلىشنى "خام خىيال" قىلغان ھەرقانداق ئادەمگە تاقابىل تۇرالايمەن، دەپ تەھدىت سالغان ئىدى.

50 ـ، 60 ـ يىللاردا پولشا پادىشالىغىدا كاپىتالىزم خېلى زور دەرىجىدە تەرەققى قىلدى، سانائەت ئىنقىلاۋى باشلاندى. چارروسىـ

---

① لېنىن. «روسىيە سوتسىيال دېموكراتىزم ھەرىكىتىدىكى ئىسلاھاتچىلىق». «لېنىن ئەسەرلىرى»، خەنزۇچە نەشرى، 17 ـ توم، 217 ـــ 218 ـ بەتلەر.

يىنىك مۇستەبىتلىك زۇلمىغا قارشى تۇرۇش ۋە مىللى مۇستەقىللىقنى قولغا كەلتۈرۈش يولىدىكى خەلق ھەركىتى تېز ئەۋج ئالدى. 1861 ـ يىل ئەتىيازدىن تارتىپ ئالاھىدە شىددەت بىلەن قانات يېيىپ كەتكەن دېخانلار توپىلاڭلىرى چارپادىشانىك پولىشغا ھوكۈمرانلىق قىلىشنىك ئاساسىنى خېلىلا لەڭشىتىپ قويىدى. مەخپى تەشكىلاتلار ھەممىلا يەردە مەيدانغا كەلدى، خەلقنىك ۋەتەنپەرۋەرلىك نامايىشلىرى 1861 ـ يىلى يىل بويى ئۈزۈلمەي بولۇپ تۇردى.

مىللى ئازاتلىق ھەركىتىدە: "ئاقلار" ۋە "قىزىللار" دېگەن ئىككى سىياسى مەزھەپ مەيدانغا كەلدى. "ئاقلار" پولشا ئاقسۆڭەكلىرى ۋە بۇرژۇئازىيىسنىك مەنپەئەتىگە ۋەكىللىك قىلاتتى، خەلق ھەركىتىدىن قورقاتتى، پولشا پادىشالىغىنىك ئاپتونومىيىسىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈشنىلا ئۈمىت قىلاتتى ھەمدە ئاپتونومىيىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈش ئۈمىدىنى غەربىي ياۋروپادىكى كۈچلۈك دولەتلەرنىك ياردىمىگە باغلايتتى. "قىزىللار"نىك ئىجتىمائى تەركىۋى مۇرەككەپ ئىدى، ئۇنىك سولچىلىرى ئىنقلاۋىي دېموكراتىيىچىلەر ئىدى، ياروسلاۋ دومبروۋىسكى (1836 ــ 1871، كېيىن پارتىز كوممۇنىسنىك سىلىگىزەنى بولغان)، ۋالېرى ۋرودلېۋىسكى (1836 ــ 1908)، كېيىن پارتىز كوممۇنىسنىك گېنىرالى، بىرىنچى ئىنتېرناتسونال باش كومىتېتىنىك ئەزاسى بولغان) قاتارلىقلار ئۇلارنىك ئاتاقلىق ۋەكىللىرى ئىدى، ئۇلار "ئاقلار"نىك سىياسىتىگە قارشى تۇرۇپ، مۇستەقىل، دېموكراتىك پولشا قۇرۇشنى قولغا كەلتۈرۈش ئۈچۈن پۈتۈن كۈچ بىلەن قوزغىلاڭنى تەييارلاشقا كىرىشتى.

1862 ـ يىلنىك ئالدىنقى يېرىمىدا تۇرلۇك مەخپى تەشكىلاتلار ۋە جەمىيەتلەر قوزغىلاڭغا بىر تۇتاش رەھبەرلىك قىلىغۇچى ئورگان

دومبروۋسكى

سۇپىتىده مەركىزىي مىللەتلەر كومىتېتى تەشكىل قىلدى. چار-پادىشا هوكۇمىتى ئالاهىده ئىسمىلىك بويىچە شەهەر ياشلىرىنى ئەسكەرلىككە ئېلىش يولى بىلەن قوزغىلاڭنىڭ ئالدىنى ئالماقچى بولدى. ئەسكەر ئېلىش خەۋىرى ئومۇمى يۇزلۈك پاتپاراقچىلىق پەيدا قىلىپ، قوزغىلاڭنىڭ سەۋەبچىسى بولۇپ قالدى. 1863 ـ يىل 1 ـ ئاينىڭ 22 ـ كۈنى كەچتە قوزغىلاڭ باشلاندى، قوزغىلاڭچىلار قوشۇنى چارپادىشا مۇھاپىزەتچى قىسىملىرى بىلەن ئېلىشتى. قوزغىلاڭچىلار قوشۇنىنىڭ ئاساسىي كۈچى قول سانائەتچىلەر، ئىشچىلار ۋە ياش ئوقۇغۇچىلار ئىدى، ئۇلارنىڭ بۇرژۇئازىيە ۋە ئۇششاق ئاقسۆڭەكلەرمۇ ئاكتىپ قاتناشتى، بەزى جايلاردىكى دىخانلارمۇ قوزغىلاڭچى قىسىملارغا قوشۇلدى. مەركىزىي مىللەتلەر كومىتېتى قوزغىلاڭنىڭ بىرىنچى كۈنىلا خىتاپنامە ئېلان قىلىپ، پولشىدا مىللى مۇستەقىللىق، مىللى باراۋەرلىك ۋە سىياسى باراۋەرلىك، دىخانلارنى ئازات قىلىش ۋە دىخانلارغا يەر تەقسىم قىلىپ بېرىشنى جاكالىدى. ئېنگېلس مۇنداق دەپ كورسەتتى: پولشا قوزغىلاڭچىلىرى "شەرقىي ياۋروپادا ئوتتۇرىغا قويۇلغان بارلىق ئىنقىلاۋىي پۇروگىرامىمىلار ئىچىده ئەڭ رادىكال بولغان ئىنقىلاۋىي پۇروگىراممىنى جاكالىدى"①.

① ئېنگېلس. «پولشانى قوللايمىز». «ماركس ـ ئېنگېلس ئەسەرلىرى»، خەنزۇچە نەشرى، 18 ـ توم، 629 ـ بەت.

ئەسلىدە قوزغىلاڭغا قارشى بولغان "ئاقلار" قوزغىلاڭنىڭ رەھبەرلىك ھوقۇقىنى قولغا كىرگۈزۈۋېلىپ، قوزغىلاڭنىڭ خەلق ئىنقىلاۋى ھەرىكىتىگە ئايلىنىپ كېتىشىگە توسقۇنلۇق قىلىش ئۈچۈن، پۈرسەتتىن پايدىلىنىپ پائال ھەرىكەت ئېلىپ باردى. ئۇلار قوزغىلاڭچىلار قىسىملىرىغا سۇقۇنۇپ كىرىۋالدى. 1863 ـ يىل 5 ـ ئايدا پولشا مىللى ھوكۇمىتى تەشكىل قىلىندى، "ئاقلار" ۋەكىللىرى ئۇنىڭدا چوڭ ھوقۇقنى ئىگەللىۋالدى. مىللى ھوكۇمەتنىڭ ئىچكى قىسمىدىكى كۆرەش ئىنتايىن كەسكىن بولدى، ھوكۇمەت تەركىۋى نۇرغۇن قېتىم يەڭگۈشلەندى. ئوڭچىلار دىخانلار ئىنقىلاۋىدىن قورقۇپ، ھەتتا قوزغىلاڭچى قىسىملارنىڭ باشلىقلىرىغا: ئەگەر دىخانلار پومىشىكلارغا ئوچۇقتىن ـ ئوچۇق قارشى تۇرىدىغان بولسا قاتتىق جازالاڭلار، دەپ بۇيرۇق بەردى. شۇنداق بولسىمۇ، پولشا خەلقىنىڭ ئېگىلمەس ـ سۇنماس ئىنقىلاۋىي روھى قوزغىلاڭنى ئۈزلۈكسىز كېڭەيتتى. قوزغىلاڭچىلار قوشۇنى 15 ـ 20 مىڭ كىشىگە يەتتى. پولشا پادىشالىغىغا توپلانغان چارروسىيە قوشۇنلىرى بولسا ئۇنىڭدىن 10 ھەسسە ئارتۇق ئىدى، 176 زەمبىرەك بىلەن قوراللانغان ئىدى. قوزغىلاڭچىلار قوشۇنى غەربىي ياۋروپادىكى كۆچلۈك دولەتلەرنىڭ ھىچقانداق ئەملىي ياردىمىگە ئىگە بولالمىدى. چارپادىشا ھوكۇمىتى پۈتۈن كۈچىنى ئىشقا سېلىپ، بىر يىلدىن كوپرەك ۋاقىت ئىچىدە پولشا قوزغىلىڭىنى ئاران باستۇردى. 1864 ـ يىل 4 ـ ئايدا مىللى ھوكۇمەت ئاغدۇرۇلدى. شۇ يىلى كۈزدە ئاخىرقى پارتىزان قىسىملار تارمار قىلىندى. چارپادىشا دەھشەتلىك تۇردە ئوچ ئالدى ۋە زىيانكەشلىك قىلدى. نۇرغۇنلىغان پولشا ۋەتەنپەرۋەرلىرى ئولتۇرۇلدى، پولشا ئاھالىسى روسىيەنىڭ يېراق چېگرا رايونلىرىغا

سۇرگۈن قىلىندى. پولشا پادىشالىغى رايونىدا ھەربى ھاكىم مۇتلەقلىق تۈزۈمى ئورنىتىلىپ، رۇسلاشتۇرۇشنى مەجبۇرى يۈرگۈزۈشنى جىددىلەشتۈردى، ھەرقانداق مىللى ئاپتونومىيە ئالامەتلىرىنىمۇ قويماي يوقاتتى.

پولشا خەلقىغە ۋە ئۇنىڭ ئازاتلىق كۈرىشىگە ھەقىقى ياردەم بەرگەنلەر ماركس بىلەن ئېنگېلس رەھبەرلىك قىلغان ياۋروپا ئىنقىلاۋىي دېموكراتىيىچى كۆچىلەر بولدى. ماركس بىلەن ئېنگېلس پولشىنىڭ مۇستەقىللىقىنى قولغا كەلتۈرۈش كۈرىشىنى پۈتۈن ياۋروپا دېموكراتىيىچىلىرىنىڭ مەنپەئەتى بىلەن، چارىزىمنى ئاغدۇرۇپ تاشلاش بىلەن بىرلەشتۈرۈپ، پولشا مەسىلىسىنى ئىنقىلاۋىي يول بىلەن ھەل قىلىش ياۋروپادىكى ئەكسىيەتچىل قورغان بولغان چارىزىمنى بىتچەت قىلىشنىڭ ئاساسىي ئالدىنقى شەرتى، دەپ تەھقىقلەشتۈردى. ياۋروپادىكى بارلىق ئىلغار ئەربابلار پولشا خەلقىغە ھىسداشلىق قىلدى. پولشا قوزغىلاڭچىلىرى قوشۇنى قاتاردا جەڭ قىلغان پىدائى قىسىملار فرانسىيە، ئىتالىيە، گېرمانىيە، گرۇزىيە، ۋېنگرىيە ۋە روسىيە قاتارلىق نۇرغۇن دولەتلەردىن كەلگەن ئىدى.

پولشا قوزغىلىڭى بىر قېتىملىق بۇرژۇئا دېموكراتىك ئىنقىلاۋى بولۇپ، غايەت زور تارىخىي ئەھمىيەتكە ئىگە: ئۇ چارىزىمغا قاخشاتقۇچ زەربە بەردى، ياۋروپادىكى ھەرقايسى ئەللەر خەلقىنىڭ ئىنقىلاۋىي ئىشلىرىغا ياردەم بەردى، ياۋروپا ئىشچىلار كۆچىلىرىنىڭ ئىتتىپاقلىشىشىغا ياردەم بولدى. 1864 ـ يىلى قۇرۇلغان خەلقارا ئىشچىلار جەمىيىتى (بىرىنچى ئىنتېرناتسونال) ياۋروپادىكى ھەرقايسى ئەللەر پۈرولېتارىياتىنىڭ پولشا قوزغىلىڭىغا مەدەت بېرىش كۈرىشى داۋامىدا دۇنياغا كەلدى.

يەتتىنچى باپ

19-ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا روسىيە، ئامېرىكا ۋە ياپونىيەدە بولغان بۇرژۇئا ئىسلاھاتى ۋە ئىنقىلاۋىي ھەرىكەتلەر

19-ئەسىرنىڭ 50-، 60-يىللىرى "ئەركىن" كاپىتالىزم راسا گۈللەنگەن دەۋر بولۇپ، بۇ دەۋردە كاپىتالىستىك سانائەت ئىنقىلاۋى تېز راۋاجلاندى، غەرپ بۇرژۇئا مىللىي-دېموكراتىك ھەرىكىتى ئاخىرقى دولقۇنغا كوتىرىلدى. 1848-يىل ياۋروپا ئىنقىلاۋىنى باش-تىن كەچۈرگەن دولەتلەردىن تاشقىرى، روسىيە، ئامېرىكا ۋە ياپو-نىيەدىمۇ ئىچكى ئۇرۇش ۋە ئىسلاھات ھەرىكەتلىرى كەينى-كەينە-دىن يۈز بېرىپ، كاپىتالىزىمنى راۋاجلاندۇرۇشتىكى توسالغۇلار ئوخ-شاش بولمىغان دەرىجىدە سۇپۇرۇپ تاشلاندى.

روسىيە، ئامېرىكا ۋە ياپونىيەدە يۈز بەرگەن ئىسلاھاتلار ۋە ئىنقىلاۋىي ھەرىكەتلەر مۇشۇ مەملىكەتلەرنىڭ ئىچكى قىسمىدا كاپىتا-لىستىك مۇناسىۋەتلەر راۋاجلانغانلىقى ۋە خەلق ئاممىسى كۇرىشىنىڭ نەتىجىسى ئىدى. بۇ 3 مەملىكەتنىڭ ئىجتىمائى ئىقتىسادىي تەرەق-قىيات سەۋىيىسى ئوخشاش بولمىغانلىقى، سىنىپىي كۈچلەر سېلىش-تۇرمىسى ۋە قوللىنىلغان ئۇسۇللار ئوخشاش بولمىغانلىقى ئۈچۈن، ئۇزگىرىشنىڭ چوڭقۇرلۇغى ۋە كەڭلىگىمۇ ئوخشاش بولمىدى. **روسىيە**

بىلەن ياپونىيىدە بۇرژۇئازىيىنىڭ ئاجىزلىغى تۇپەيلىدىن ئىنقىلاپ بولمىدى، پەقەتلا "يۇقۇرىدىن توۋەنگە قارىتىلغان" ئىسلاھاتلا بولدى، ئاقسوڭەك پومىششىكلارنىڭ ھاكىمىيىتىگە ۋە يەرلىرىگە كاپالەتلىك قىلىندى. بۇنداق ئىسلاھات ئارقىسىدا، روسىيە بىلەن ياپونىيىنىڭ فېوداللىق پادىشالىق تۇزۇمى بۇرژۇئا پادىشالىق تۇزۇمىگە ئايلىنىشقا باشلىدى، لېكىن نۇرغۇنلىغان فېوداللىق قالدۇقلار ساقلاپ قېلىندى؛ دىخانلارنىڭ يەر مەسىلىسى يەنىلا ھەل قىلىنمىدى، بۇرژۇئا ئىنقىلاۋىنىڭ ۋەزىپىلىرى ئورۇنلانمىدى، كاپىتالىزىمنىڭ تەرەققىياتى نىسبى ھالدا ئاستا بولدى، كېيىن ھەربى فېودال جاھانگىرلىككە ئايلاندى. ئامېرىكىدا ئىچكى ئۇرۇش ئارقىلىق، نېگىر قۇللار ئازات قىلىندى، يەر مەسىلىسى ئاساسىي جەھەتتىن ھەل قىلىندى، ھاكىمىيەت سانائەت بۇرژۇئازىيىسىنىڭ قولىغا ئوتتى، شۇنىڭ بىلەن كاپىتالىزىم تېخىمۇ تېز راۋاجلىنىشقا باشلىدى.

روسىيە، ئامېرىكا ۋە ياپونىيىدىكى ھوكۇمران سىنىپلار قارا نىيىتى ھەددىدىن ئېشىپ كەتكەن كېڭەيمىچىلەر ئىدى. چارروسىيە 16 ـ ئەسىرنىڭ ئاخىرىدىن تارتىپ، ئامېرىكا مۇستەقىللىق ئۇرۇشىدىن كېيىن، ياپونىيە مىڭجۇ يېڭىلىغىدىن كېيىن، غالجىرلارچە سىرتقا كېڭەيمىچىلىك قىلدى. شۇنداقلا ئۇلار جاھانگىرلىك ئۇرۇشىنى قوزغىغان، دۇنيانى يېڭىۋاشتىن بولۇشكەن باش جىنايەتچىلەر بولۇپ، ئاسىيا بولۇپمۇ جۇڭگو خەلقى ئالدىدا چېكىدىن ئاشقان جىنايەتلەرنى ئوتكۇزدى.

1 - بولۇم روسىيەدە يانچىلىق تۈزۈمنىڭ بىكار قىلىنىشى

چارروسىيە ـ خەلقارا ئەكسىيەتچى كۈچلەرنىڭ ئاساسىي قورغىنى 19 ـ ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىغا كەلگەندە، "روسىيە دۇنيا ژاندارمىسى بولۇشتەك شان ـ شوھرەتنى مەھكەم ساقلاپ قالدى"①. چارروسىيىنىڭ بۇنداق ئەكسىيەتچىل رولى 1815 ـ يىلىدىكى ۋېنا يىغىنىدىن كېيىن كورۇنەرلىك ھالدا كۆچەيدى.

19 ـ ئەسىرنىڭ 20 ـ يىللىرىدا، چارروسىيىنىڭ پىلانلىشى، قولـلىشى ۋە قاتنىشىشى بىلەن، "مۇقەددەس ئىتتىپاق" بىر قاتار ئەكسـيەتچىل قارارلارنى ماقۇللاپ، ئىتالىيە، ئىسپانىيەدىكى ۋە باشقا ياۋروپا ئەللىرىدىكى ئىنقىلاۋىي ھەرىكەتلەرگە قارشى تۇردى. "مۇقەددەس ئىتتىپاق" قۇتراپ كەتتى، ھەتتا ئەسكەر چىقىرىپ لاتىن ئامېرىكىسىدىكى ئىنقىلاپنى باستۇرماقچى بولدى. 1830 ـ يىلى ۋە 1863 ـ يىلى چارپادىشا ھوكۈمىتى ئىككى قېتىم ئەسكەر چىقىرىپ پولشىنىڭ مىللى مۇستەقىللىقىنى قولغا كەلتۈرۈش يولىدىكى قوزغـىلىڭىنى باستۇردى. چارروسىيىنىڭ ياۋروپا ژاندارمىسى بولۇشـتەك رەزىل قىياپىتى 1848 ـ يىل ياۋروپا ئىنقىلاۋىنى باستۇرۇشتا تۈگەل

---

① لېنىن. «چارپادىشانىڭ ياۋروپاغا قىلغان سەپىرىگە ۋە قارا گۇرۇھ دوماسىنىڭ بەزى ۋەكىللىرىنىڭ ئەنگلىيىگە قىلغان سەپىرىگە باھا». «لېنىن ئەسەرلىرى»، خەنزۇچە نەشرى، 15 ـ توم، 428 ـ بەت.

ئاشكارىلاندى. چارپادىشا ئاۋستىرىيە ھابسبۇرگ سۇلالىسىگە يارده-
لىشىپ ۋېنا ئىنقىلاۋىنى باستۇردى، ئاۋستىرىيە ئەكسىيەتچىلىرىنىڭ
ئىتالىيىنىڭ مىللى ئازاتلىق ھەرىكىتىنى باستۇرۇشىغا 6 مىليون روبلى
بىلەن مەدەت بەردى؛ ئۇ يەنە گېرمانىيىنىڭ بىرلىككە كەلتۈرۈلۈش-
گە قارشى تۇردى. چارپادىشا ھوكۇمىتى ۋېنگرىيە ئىنقىلاۋىنى قاز-
لىق تۇردە باستۇردى، رۇمىنىيە مىللى قوزغىلىڭىنى ئۇيۇشتۇردى.
چارروسىيىنىڭ ئارىلىششى ۋە قوللىشى ئارقىسىدا، پىرۇس-
سىيە، ئاۋستىرىيە، پولشىدىكى ۋە ياۋروپانىڭ باشقا جايلىرىدىكى
ئەكسىلئىنقىلابىي كۈچلەر ۋاقتىنچە مۇستەھكەملەندى. چارروسىيە
بارلىق ئىنقىلابىي ھەرىكەتلەرنى باستۇرغان باش جىنايەتچى، ياۋرو-
پادىكى ئەكسىيەتچى كۈچلەرنىڭ ئاساسىي تىرىگى ۋە قورغىنى
ئىدى. دەل شۇنداق بولغانلىغى ئۈچۈن، ماركس بىلەن ئېنگېلس
ئۈزلۈكسىز تۇردە ياۋروپادىكى ئىنقىلابىي دېموكراتىك كۈچلەرنى
چارپادىشاغا قارشى ئىنقىلابىي ئۇرۇش قوزغاشقا چاقىردى. ئۇلار،
چارروسىيىگە زەربە بېرىش، ئۇنى ئاجىزلاشتۇرۇش ۋە يىمىرىپ
تاشلاش ياۋروپا ئىنقىلاۋىنىڭ غەلبە قىلىشىنىڭ زورۇر ئالدىنقى
شەرتى، دەپ تەھقىقلەشتۇردى.

چارپادىشا ئالېكساندىر I (1801—1825-يىللىرى تەختتە ئولـ
تۇرغان) ۋە نىكولاي I (1825—1855-يىللىرى تەختتە ئولتۇرغان)
پېتر I بىلەن يېكاتېرىنا II نىڭ جەندىسىگە ۋارىسلىق قىلىپ، كېڭەي-
مىچىلىك سىياسىتىنى تېخىمۇ ھەددىدىن ئاشقان ھالدا يولغا قويۇپ،
تاجاۋۇزچىلىق ئىمپېرىيىسىنى ياۋروپا، غەربىي ئاسىيا، يېقىن شەرق
ۋە يىراق شەرق رايونلىرىغا سوزدى. ئېنگېلس چارپادىشا ھوكۇمە-
تىنىڭ "ھېچقاچان ئۇزگەرمەيدىغان، ھېچقاچان سەل قارىمايدىغان

مەقسىدى ــ روسىيىنىڭ دۇنياغا زومىگەرلىك قىلىش ھوقۇقى"① دەپ پاش قىلىدى. 19 ـ ئەسىردە، ياۋروپا چوڭ قۇرۇقلۇغىدا ئەنگلىيە، روسىيە، فرانسىيە، گېرمانىيە قاتارلىق دولەتلەر زومىگەرلىك ھوقۇقى تالىشىشتەك مۇرەككەپ ھالەت مەيدانغا كەلدى. چارروسىيە ئۇلارنىڭ ئارىسىدا ئورا كولاپ، سۆيقەست ئىشلىتىپ، قولىدىن كېلىدىغانلىكى نەيرەڭلەرنى ئىشلەتتى، ئۇ "ھەر قېتىم زىمىن تارتىۋېلىش، زورلۇق كۈچ ئىشلىتىش ۋە زۇلۇم سېلىشتا تەرەققىپەرۋەرلىك، لىبراللىقنى ۋە ھەر مىللەت خەلقىنى ئازات قىلىشنى نىقاپ قىلدى"②. مانا مۇشۇ بانىلار بىلەن، 19 ـ ئەسىرنىڭ باشلىرىدا، چارروسىيە شۆھرەتسىيىنىڭ قولىدىن فىنلاندىيىنى تارتىۋالىدى، رۇمىنىيەدىكى بېسسارابىيىنى يۇتۇۋالدى، پولشا پادىشالىغىنى ئىشغال قىلىۋالدى، بالقان رايونىغا سىڭىپ كىرىشنى ۋە كېڭەيتىشنى جىددىلەشتۈردى.

دۇنياغا خوجا بولۇشنى تالىشىش كۈرىشىدە، چارروسىيە جەنۇبقا يۈرۈش قىلىپ تۈركىيە ئىمپېرىيەسىنى يوي سۇندۇرۇش، يېقىن شەرق ۋە بالقاننى قولغا ئېلىشنى ئۇزىنىڭ بىرىنچى دەرىجىلىك ئىستراتېگىيىلىك نىشانى قىلدى. پېتر I دىن تارتىپلا، چارروسىيە تۈركىيەگە قارشى ئارقا ـ ئارقىدىن ئۇرۇش قوزغىدى ھەمدە ئەنگلىيە ۋە فرانسىيە قاتارلىق كۈچلۈك دولەتلەر بىلەن ئولە ـ تىرىلىشگە قارىماي تالاشتى. چارروسىيە بالقانىدىكى سلاۋيانلارنىڭ تۈركىيە ھوكۈمرانلىغىغا قارشى تۇرۇشىنى قوللاش بايرىغىنى كوتىرىپ، "پان

---

① ئېنگېلس. «روسىيە چارپادىشا ھوكۈمىتىنىڭ تاشقى سىياسىتى». «ماركس ـ ئېنگېلس ئەسەرلىرى»، خەنزۇچە نەشرى، 22 ـ توم، 24 ـ بەت.

② يۇقۇرىدىكى كىتاپ، 26 ـ بەت.

سلاۋيانچىلىق"نى تەرغىپ قىلدى. 1828 — 1829 - يىللىرىدىكى روسىيە - تۈركىيە ئۇرۇشىدا، چارروسىيە دونای دەرياسىنىڭ ئاغزى ۋە ئۇنىڭ ئەتراپىدىكى ئاراللارنى ھەم كوبان دەرياسى ئېغىزىنىڭ جەنۇبىدىكى قارا دېڭىزنىڭ شەرقىي قىرغىغىدىكى نۇرغۇن يەرلەرنى ئىشغال قىلىۋالدى؛ مولداۋىيە بىلەن ۋالاگىيە چارروسىيىنىڭ "ھامىلىغىدىكى دولەت" بولۇپ قالدى. چارروسىيە تۈركىيىنىڭ پايتەختى ئىستامبولنى "چارپادىشا گرات"قا ئايلاندۇرۇش، قارا دېڭىز بوغىزىنى ئېچىش، يەنمۇ ئىلگىرىلەپ ئوتتۇرا دېڭىزنى تىزگىنلەشنى كېچە - كۈندۈز ئارزۇ قىلاتتى.

چارروسىيىنىڭ جەنۇبقا قاراپ كېڭەيمچىلىك قىلىشى كاۋكازغا ۋە ئوتتۇرا ئاسىيىگە قارىتىلغان تاجاۋۇزنى، قۇرۇقلۇقتىن جەنۇبىي ئاسىيىگە ببرىش يولىنى ئېچىشنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالاتتى. 19 - ئەسىرنىڭ ئالدىنقى يېرىمىدا، چارروسىيە بىرقانچە ئون يىل دەھشەتلىك قورال كۈچى بىلەن بوي سۇندۇرۇش ۋە قانلىق قىرغىنچىلىقلار ئارقىسىدا، ئاخىرى گىروزىيە، ئەزەربەيجانىنىڭ بىر قىسمى ۋە ئارمىنىيە قاتارلىق جايلارنى ئىرانىنىڭ قولىدىن تارتىۋالدى.

چارروسىيە — جۇڭگو خەلقىنىڭ ئەشەددى دۈشمىنى. چەتئەل مۇستەملىكىچىلىرىنىڭ جۇڭگوغا تاجاۋۇز قىلىشىدا، چارروسىيە ھەممىدىن بۇرۇن تاجاۋۇز قىلغان دولەتلەرنىڭ بىرى①. 17 - ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا، چارروسىيىنىڭ بىر ئوچۇم مۇستەملىكىچىلىرى سىبىرىدە

---

① لېنىن. «جۇڭگودىكى ئۇرۇش»تىن پايدىلىنىلىشۇن. «لېنىن تاللانما ئەسەرلىرى»، خەلق نەشرىياتىنىڭ 1972 - يىل خەنزۇچە نەشرى، 1 - توم، 214 - بەت.

يىدىن جەنۇپقا قاراپ مېڭىپ، جۇڭگونىڭ خېيلۇڭجياڭ ۋادىسىغا تاجاۋۇز قىلىپ كىرىپ، ۋەھشىلەرچە بۇلاڭ-تالاڭ ۋە قىرغىنچىلىق قىلدى. 1840-يىلدىكى ئەپيۇن ئۇرۇشىدىن كېيىن، چارروسىيە جۇڭگوغا قارىتقان تاجاۋۇزىنى تېخىمۇ كېڭەيتتى. 1858-يىلى، چار-پادىشا ھوكۈمىتى ئەنگلىيە، فرانسىيىنىڭ جۇڭگوغا تاجاۋۇز قىلغۇچى بىرلەشمە ئارمىيىسىنىڭ تېخىنچىنگە ھۇجۇم قىلىۋاتقان ۋە بېيجىڭغا تەھدىت سېلىۋاتقانلىغىدىن پايدىلىنىپ، چىڭ سۇلالىسى ھوكۈمىتىنى قورال كۈچى بىلەن مەجبۇرلاپ «جۇڭگو-روسىيە ئەيخۇي شەرتنامىسى»نى ئىمزالتىپ، خېيلۇڭجياڭنىڭ شىمالى، تاشقى شىنە-مەنلىڭنىڭ جەنۇبىدىكى 600 مىڭ كۇۋادىرات كىلومېتىردىن ئارتۇق جۇڭگو زېمىنىنى بولۇۋالدى ھەمدە ئوسسۇرى دەريالىسىنىڭ شەرقىدە-كى جۇڭگو زېمىنىنى جۇڭگو-روسىيە بىرلىكتە باشقۇرىدىغان قىلە-ۋالدى. 1860-يىلى، چارروسىيە ئەنگلىيە، فرانسىيىنىڭ جۇڭگوغا تاجاۋۇز قىلغۇچى بىرلەشمە ئارمىيىسىنىڭ بېيجىڭنى ئىشغال قىلۋالماقچى بولىۋاتقان ھەربى بېسىمىدىن پايدىلىنىپ، كېلىشتۇرۇش-تە كورسەتكەن خىزمىتىنى بانا قىلىپ، چىڭ سۇلالىسى ھوكۈمە-تىنى مەجبۇرلاپ «جۇڭگو-روسىيە بېيجىڭ شەرتنامىسى»نى ئىمزالتىپ، ئوسسۇرى دەريالىسىنىڭ شەرقىدىكى تەخمىنەن 400 مىڭ كۇۋادىرات كىلومېتىر جۇڭگو زېمىنىنى مەجبۇرى ھالدا روسىيىگە قوشۇۋالدى.

چارروسىيىنىڭ بۇنداق چەكسىز كېڭەيمچىلىگى ۋە زېمىن نەپسى ئۇنىڭ ئاۋستىرىيە، فرانسىيە بولۇپمۇ ئەنگلىيە بىلەن بولغان زىددىيىتىنى كۈچەيتىۋەتتى. ئەنگلىيە بۇرژۇئازىيىسى چارروسىيىنىڭ بالقاننى تەنھا ئىگەللىۋېلىشىغا تاقەت قىلىپ تۇرالماي، فرانسىيە

بىلەن بىرلىشىپ، تۈركىيىنىڭ روسىيىگە قارشى تۈرۈشىنى قوللىدى. 1840 ـ يىلى ئەنگلىيە، فرانسىيە، ئاۋستىرىيە ۋە روسسىيە لوندوندا يىغىن ئوتكۈزۈپ، 4 مەملىكەت تۈركىيىنى "بىرلىكتە قوغداش" توغرىسىدىكى كېلىشىمنى ماقۇللاپ، روسىيىنىڭ بالقاندىكى كېڭەيىشچىلىكىنى توستى. ئەنگلىيە، فرانسىيە، روسىيىنىڭ (ئاساسەن ئەنگلىيە بىلەن روسىيىنىڭ) بالقانىنى تالىشىش كۈرىشى ئاخىرى تەرەققى قىلىپ 1853 ـ 1856 ـ يىللاردىكى قىرىم ئۇرۇشىغا ئايلاندى. بۇ ئۇرۇشتا ئەنگلىيە بىلەن فرانسىيە بىرتەرەپ، روسسىيە بىرتەرەپ بولدى، بۇ ھەر ئىككى تەرەپ ئۈچۈن ھەقىقانى بولمىغان بۇلاڭ ـ تالاڭچىلىق ئۇرۇشى ئىدى. ئۇرۇش روسىيىنىڭ مەغلۇبىيىتى بىلەن ئاياقلاشتى. 1856 ـ يىلى پارىژدا سۇلھى شەرتنامىسى ئىمزالاندى، روسىيە ئۇزىنىڭ بالقاندا ئىگە بولۇالغان قىسمەن ئىمتىيازىدىن مەھرۇم بولدى، ئۇنىڭ قارا دېڭىزنى تىزگىنلەش، بالقانىنى تەنھا ئىگەللەش قارا نىيىتى ۋاقتىنچە ئوڭۇشسىزلىققا ئۇچرىدى.

"روسىيە ئاغرىنمايدۇ، ئۇ كۈچ توپلاۋاتىدۇ" ـ روسىيىنىڭ تاشقى ئىشلار ۋەزىرى گورچاكوۋ ئۇرۇش ئاياقلاشقاندىن كېيىن ئەنە شۇنداق دەپ كايىشدى. دەرھەقىقەت، چارروسىيە چەتكە كېڭىيىش ۋە تاجاۋۇز قىلىش قارا نىيىتىدىن يانمىدى. ئۇ يانچىلىق تۈزۈم ھوكۇمرانلىغدىكى زىمىننى ئۇزلۇكسىز كېڭەيتىپ، يانچىلىق تۈزۈمنى ۋە چارپادىشا مۇستەبىتلىك تۈزۈمىنىڭ ھوكۇمرانلىغىنى ساقلاپ قالماقچى بولدى؛ ئۇ ئۇرۇشنى مەملىكەت ئىچىدە كۈندىن ـ كۈنگە ئوسۇۋاتقان نارازىلىقىنى بۇراش ۋە كۈندىن ـ كۈنگە ئورلەۋاتقان ئىنقىلاۋنى ھەركەتنى باستۇرۇش ۋاستىسى قىلدى. لېكىن، قىرىم ئۇرۇشىدىكى مەغلۇبىيەت "روسىيە غالىپتۇر" دىگەن ئەپسانىنى

ئېچىپ تاشلىدى. بۇ ئۇرۇش كاپىتالىزىمنىڭ فېئوداللىق، يانچىلىق تۈزۈمىدىن ئەۋزەل ئىكەنلىگىنى كۆرسەتتى، چارروسىيىنىڭ تەشكىلىي، سىياسىي ۋە ھەربىي جەھەتتىكى قالاقلىغىنى تۈگەل ئاشكارىلاپ بەردى. لېنىن: قىرىم ئۇرۇشى "يانچىلىق تۈزۈمىدىكى روسىيىنىڭ چىرىكلىگى ۋە يارامسىزلىغىنى كۆرسىتىپ بەردى"① دەپ كۆرسەتتى. قىرىم ئۇرۇشىدىن كېيىن، مەملىكەت ئىچىدىكى سىنىپىي كۈرەش جىددى ھالدا كەسكىنلەشتى؛ يانچىلىق تۈزۈمىگە قارشى ئىنقىلاۋىي ھەرىكەتلەر دولقۇندىن-دولقۇنغا كۆتىرىلدى.

يانچىلىق تۈزۈم كىرىزىسى ۋە يانچىلىق تۈزۈمىنى بىكار قىلىش مەسىلىسىدىكى ئىككى يول كۈرىشى 19-ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىغچە، ياۋروپادىكى چوڭ دولەتلەر ئىچىدە پەقەت روسىيەدىلا بۇرژۇئا ئىنقىلاۋى بولمىدى، ئۇنىڭدا يەنىلا چىرىك يانچىلىق تۈزۈم ساقلىنىپ تۇردى. روسىيە دېخانلىرى پومىششىك يانچىدارلارغا تەۋە بولغان پومىششىك دېخانلىرى (پومىششىك يانچىلىرى دەپمۇ ئاتىلىدۇ)، فېئوداللىق دولەتكە تەۋە بولغان دولەت دېخانلىرى ۋە خان ئائىلىسىگە تەۋە بولغان بەخشەندە دېخانلار دەپ 3 خىلغا بولۇنىدۇ.

پومىششىك دېخانلىرى قانۇن جەھەتتە پومىششىكقا تەۋە بولغان يەردە دېخانچىلىق قىلىدىغان يانچىلار بىلەن بارلىق ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىدىن مەھرۇم قىلىنغان، پومىششىكلارنىڭ ئوزى ئۆچۈن خىزمەت قىلىدىغان ئائىلە چاكارلىرىنى ئوز ئىچىگە ئالىدۇ. پومىششىك

---

① لېنىن. «"دېخانلار ئىسلاھاتى" ۋە پۈرولېتارىيات دېخانلار ئىنقىلاۋى». «لېنىن ئەسەرلىرى»، خەنزۇچە نەشرى، 17-توم، 103-بەت.

دىخانلىرى، دولەت دىخانلىرى ۋە بەخشەندە دىخانلاردىن ئىبارەت 3 خىل دىخان ئىچىدە پومىشىك دىخانلىرىنىڭ ھالى ھەممىدىن خاراپ ئىدى، ئۇلارنىڭ بارلىغى (ئوزى، بالا-چاقىسى، مال-مۈلكى) پومىشىكلارنىڭ ئىگىدارلىغىدا ئىدى، پومىشىكلاردا يانچىلارنى يەر بىلەن قوشۇپ ياكى يەرگە قوشىماي سېتىش-ئېلىش ھوقۇقى بار ئىدى. يانچىلارنىڭ ئۇستىگە كۈندىن-كۈنگە ئېشىپ بارىدىغان مېھنەت ۋە باشقا فېئوداللىق مەجبۇرىيەتلەر يۈكلىنەتتى، ئائىلە چاكارلىرى ۋە مېھنەت قىلىپ بېرىدىغان دىخانلار پومىشىكلارنىڭ جاكزىسىغا ھەيدەپ بېرىلىپ، ئات-كالىنىڭ ئورنىدا تىنماي ئەگمەك قىلاتتى، ئۇلار تومۇز ئىسسىق كۈنلەردە بىر يۈتۇم سۇ ئىچەلمەيتتى. ئۇلارنىڭ يېتىپ ئارام ئېلىۋالماسلىغى ئۈچۈن، بەزىلىرىنىڭ بوينىغا ياغاچ تاقاق سېلىپ قويۇلاتتى. قەھەتچىلىك يىللىردا، دىخانلار دۇپ ياڭغى، دەرەخ قوۋزىغى، ئوت-چوپ يىلتىزى ۋە شال پاخلى بىلەن تۇرمۇشنى قامدايتتى. كوپ ھاللاردا ئاچارچىلىق ۋە ھەددىدىن ئارتۇق ئەمگەك دەستىدىن كوپلەپ ئولۇپ كېتەتتى. ئۇلار يەنە ھەمىشە پومىشىكلارنىڭ جىسمانى ھاقارەتلىشىگە ۋە خورلىشىغا ئۇچراپ تۇراتتى. مېنىسك ئوبلاستىدىكى ئايال پومىشىك ستوسكايا ئېپسې ئۇرۇش، ئولۇك چېكەتكىنى مەجبۇرى يىگۈزۈش، بوينىدىن قاينىاق سۇ قۇيۇش، چوغدەك قىزارتىلغان تومۇرنى بەدىنگە بېسىشقا ئوخشاش جازالار بىلەن يانچىلارغا زىيانكەشلىك قىلغان، ھەتتا يانچىلارنى چىشلەپ تېرىسىنى يۇلۇۋالغان. يانچىلار ئوز خوجايىنى ئۇستىدە ئەرز قىلىش ھوقۇقىدىن مەھرۇم قىلىنغان ئىدى. ئەگەر ئەرز قىلسا، 50 دەرە يەيتتى.

دولەت دىخانلىرى فېئوداللىق دولەتكە بېقىنىدىغان تۇرلۇك يېزا

ئاھالىسى ئىدى. 18-ئەسىرنىڭ كېيىنكى يېرىمىدا، ھوكۈمەت دىنىي جەمئىيەتنىڭ يەرلىرىنى مۇسادىرە قىلدى، بۇرۇنقى دىنىي جەمئىيەتكە تەۋە بولغان دېخانلارمۇ دولەت ئىلكىدىكى دېخان قىلىپ ئايرىلدى. ئۇلار نەرسە بىلەن تولىنىدىغان ئىجارە ۋە مېھنەت بىلەن تولىنىدىغان ئىجارىدىن تاشقىرى، يەنە باشقا مەجبۇرىيەتلەرنى ئوتەيتتى، نوپۇس بېجى ۋە ھەر خىل ناملاردىكى ئېغىر باج-سېلىقلارنى تولەيتتى. دولەت دېخانلىرىنىڭ ھالى پومىشىك دېخانلىرىنىڭكىدىن سەل-پەل ياخشىراق ئىدى، ئۇلاردا سودا-سانائەت بىلەن شۇغۇللىنىش ئەركىنلىگى ۋە شەكىل جەھەتتىكى ئۇزىنى ئۇزى ئىدارە قىلىش ھوقۇقى بار ئىدى. لېكىن ئۇلارنىڭ ئورنى تازا مۇقىم بولمىدى، 18-ئەسىردە، چارپادىشا، بۇاساسەن، ئۇلارنى ئەتىۋالىق ۋەزىرلىرىگە ھەدىيە قىلىپ بەردى، 19-ئەسىرنىڭ ئالدىنقى يېرىمىدا ھەربىلەر بوز يەر ئېچىش رايونىغا ئايرىدى ياكى بەخشەندە دېخانلار قىلىپ تۇزدى.

بەخشەندە دېخانلارنىڭ ئەسلى ئورنىدا دېخانلىرى بولۇپ، ئۇلار خان ئائىلىسىگە قارايتتى، 18-ئەسىرنىڭ ئاخىرىدا بەخشەندىلەر بولۇمى قۇرۇلۇپ، بەخشەندە دېخانلار دەپ ئاتالدى، ئۇلار پۇتۇنلەي نەرسە بىلەن ئىجارە ھەقىگە تولەيدىغان بولدى. ئۇلارنىڭ ھال-ئەھۋالى پومىشىك دېخانلىرى بىلەن دولەت دېخانلىرىنىڭ ئارىلىغىدا ئىدى، ئۇلارنىڭ شەكىل جەھەتتىكى ئۇزىنى ئۇزى ئىدارە قىلىش ھوقۇقى بار ئىدى، لېكىن دولەت دېخانلىرىغا قارىغاندا كوپرەك چەكلىمىگە ئۇچرايتتى.

چارپادىشا يانچىلىق تۇزۇمنى قوغداش، ئاقسۆڭەكلەر ھوكۈمرانلىغىنى مۇستەھكەملەش ئۈچۈن ئەكسىيەتچىل دولەت ماشىنىسىنى

كۆچەيتىشكە كۆچەپ ئۇرۇنىدى، ئالبكساندىر I ياۋروپا تۈزۈمىنى تەقلىت قىلىپ، مەھكىمىلەرنى ئەمەلدىن قالدۇرۇپ، مىنىستىرلىك-لەرنى قۇردى، دولەت كېڭەشمىسىنى تەسىس قىلىدى، سىياسى كېڭەشمىنى روس ئىمپېرىيىسىنىڭ ئالى ئەدلىيە ئورگىنىغا ئۈز-گەرتتى. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا ھەربى-ساقچىلىق ھوكۇمرانلىقنى كۆچەيتتى، نوۋگورود، بلاروسسىيە، ئوكرائىنا قاتارلىق جايلاردا ھەربىلەر بوز يەر ئېچىش تۈزۈمىنى يولغا قويدى، شۇ جايدىكى دولەت دېخانلىرىنى ھەربىلەر بوز يەر ئېچىش رايونىغا قوشۇپ، ئەڭ دەھ-شەتلىك يانچىلىق زۇلمىنى يولغا قويدى. نىكولاي I تەختكە چىققاندىن كېيىن، ئىنقلاپ بىلەن كۈرەش قىلىدىغانلىغى ھەققىدە جار سالدى. 1826-يىلى ساقچى-ئىشپىيونلۇق ئاپاراتى بولغان 3-نازارەتنى تەسىس قىلىپ، ئىشچى-دېخانلار ئاممىسىغا ۋە ئىنقلاۋىي كەيپىياتتىكى زىيالىلارغا نازارەتچىلىك ۋە زىيانكەشلىك قىلدى. ئولۇم جازاسى بېرىش، ئارىغا ئېلىپ قامچىلاش① ۋە ئېغىر ئىشقا سېلىش نىكولاي I خەلقىگە تاقابىل تۇرۇشتا ئىشلەتكەن 3 پىچاق ئىدى. نىكولاي I نىڭ ھوكۇمرانلىغىدا، روسسىيە سۇرلۇك چوڭ ھەربى لاگىرغا ئايلاندى. چارپادىشا ھوكۇمىتى زورلۇق كۈچ بىلەن ھوكۇم-رانلىق قىلغاندىن باشقا، ئىدىيە جەھەتتىن ئىداره قىلىشنىمۇ جېنىنىڭ بېرىچە كۆچەيتىپ، خەلقنى نادانلىقتا قالدۇرۇش سىياسى-

① 19-ئەسىرنىڭ ئالدىنقى يېرىمىدا چارپادىشا ھوكۇمىتى ئىنقىلاۋىي خەلقگە زىيانكەشلىك قىلىشتا ئىشلەتكەن قاتتىق جازا، "جىنايەتچى" ئىككى رەت تىزىلغان ئەسكەرلەرنىڭ ئارىسىدىن ئۆتۈ ياق-بۇ ياقتا ماڭغۇزۇلۇپ، قامچا ياكى مۇشت بىلەن 5 مىڭ قېتىمدىن 10 مىڭ قېتىمغىچە ئۇرۇلاتتى.

تىنى يۈرگۈزدى، ئالى مەكتەپلەردە ئىنجىل ئەقىدىلىرىگە ئاساسەن، پەلسەپە ۋە تەبىئى پەن ئوقۇتتى. 30 ـ يىللاردا مائارىپ مىنىستىرلىگىنىڭ مىنىستىرى ئۇۋاروۋ ئەكسىيەتچىل بولغان "ئەنئەنىۋى پۇقرالار روھى" دىگەن نىملەرنى تۈزۈپ چىقتى، قانداقتۇ، چارىزىم، يانچىلىق تۈزۈم ۋە شەرق پىراۋۇسلاۋىيە دىنى روسىيە مىللەتلىرىنىڭ "خۇسۇسىيىتى"گە مۇۋاپىق كېلىدۇ، روسىيىنىڭ مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇشىنىڭ ئاساسىي شەرتى، دەپ كاپشىدى، بۇنىڭ بىلەن خەلقنى زەھەرلەپ، مەملىكەت ئىچىدە كۈندىن ـ كۈنگە ئەۋج ئېلىۋاتقان يانچىلىق تۈزۈمگە قارشى ئىنقىلاۋىي ھەرىكەتنى ئۇجۇقتۇرماقچى بولدى.

شۇنداق بولسىمۇ، كاپىتالىستىك مۇناسىۋەتلەرنىڭ فېئودالىلىق جەمئىيەتنىڭ ئىچكى قىسمىدا راۋاجلىنىشىغا ئەگىشىپ، روسىيە يانچىلىق تۈزۈمىنىڭ كىرىزىسى ئۈزلۈكسىز كۈچەيدى.

19 ـ ئەسىرنىڭ ئالدىنقى يېرىمىدا، قىسمەن جايلار يېگى شەكىلدىكى دېخانچىلىق سايمانلىرى ۋە دېخانچىلىق ماشىنىلىرى بىلەن ئىشلەشكە باشلىدى؛ تېرىقچىلىق تۈزۈمى جەھەتتە ئۆچ بولەكلىك تۈزۈمدىن كوپ بولەكلىك تۈزۈمگە ياكى نوۋەتلەشتۈرۈپ تېرىش تۈزۈمگە ئۆتۈشكە باشلىدى؛ دېخانچىلىق زىرائەتلىرىنىڭ تۈرى جەھەتتە، ئىقتىسادىي زىرائەتلەرنىڭ تېرىلغۇ كولىمى كېڭەيتىلدى، ياڭىيۇ ۋە بۇغداي تېرىش ئومۇملاشتۇرۇلدى. پومىشچىكلار ئىگىلىگى كۈندىن ـ كۈنگە بازار مۇناسىۋىتىگە قوشۇلدى، بۇنىڭ بىلەن ئۇرۇقداشلىق تۈزۈمنىڭ ناتورال ئىگىلىگى بۇزۇپ تاشلاندى. پومىشچىكلار تاۋار ئاشلىق ۋە خام ئەشيانى كوپەيتىش ئۈچۈن، ئارقا ـ ئارقىدىن دېخانلارنىڭ تېرىلغۇ يەرلىرىنى ئىگەللىۋالدى، بەزى جايلاردا

هەتتا دېخانلارنى ئايلىقچىغا ئايلاندۇرۇپ، ئۇلارغا ئايمۇ-ئاي ئوزۇقلۇق ئاشلىق بېرىپ تۇردى. ئوكرائىنا ۋە بالتىقبۇيى دېڭىز ياقىسىدىكى ئوبلاستلاردا، قىسمەن پومىششكلار كاپىتالىستىك دېخانچىلىق مەيدانلىرىنى قۇرۇپ، يالانما ئەمگەك ۋە ماشىنىلارنى ئىشلەتتى؛ بەزى پومىششكلار يېڭى ئىگىلىك ئۇسۇلىغا قولىشالماي، كوپ هالدا يەرلەرنى رەنىگە قويدى. 1801-يىلى هوكۇمەت پەرمان ئېلان قىلىپ، يەرلەرنى يانچىسىز ئېلىپ سېتىشقا رۇخسەت قىلدى، قىسمەن سودىگەرلەر، شەهەر ئاھالىلىرى ۋە دولەت دېخانلىرى يېڭى يەر ئىگىسى بولۇپ قالدى، شۇنداق قىلىپ، كاپىتالىستىك يەر مۇلۇكچىلىگى مەيدانغا كەلدى. فېئودالىق يانچىلىق تۈزۈمىنىڭ ئىقتىسادىي ئاساسى بولغان فېئودالىق يەر مۇلۇكچىلىگى ۋەيران بولۇشقا باشلىدى. يەنە بىر تەرەپتىن، دېخانلارنىڭ يەردىن مەهرۇم قىلىنىشى ۋە دەھشەتلىك ئىقتىسادىي ئېكسپلاتاتسىيە ئارقىسىدا، سىرتقا چىقىپ كېتىدىغان دېخانلار ئۇزلۇكسىز كوپەيدى، بۇنىڭ بىلەن دېخانلارنى يەرگە باغلاپ قويىدىغان فېئودالىق ئېكسپلاتاتسىيە تۈزۈمى بۇزۇلدى.

19-ئەسىرنىڭ ئالدىنقى يېرىمىدا، كاپىتالىستىك مۇناسىۋەتلەرنىڭ سانائەت تارماقلىرىدىكى تەرەققىياتى يېزا ئىگىلىگى ساھەسىدىكىدىن كوپ تېز بولدى. ئىشخانا قول سانائىتى سانائەت ئىشلەپچىقىرىشىدا هوكۇمران ئورۇننى ئىگەللىدى. 19-ئەسىرنىڭ 30-يىللىرىدىن باشلاپ، سانائەت ئىنقىلاۋى باشلاندى، 19-ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا، پۈتۈن يېپ ئىگىرىش ئىشى ۋە بوياقچىلىقنىڭ كوپ قىسمى ماشىنا بىلەن ئىشلىنىدىغان بولدى. سانائەت ئىنقىلاۋىنىڭ قانات يېيىشىغا ئەگىشىپ، يالانما ئىشچىلارنىڭ سانى ئۇزلۇكسىز كوپەيدى، 1815-

يىلى 173 مىڭ بولغان بولسا 1860 - يىلى 493 مىڭغا يېتىپ، ئىشچى-لار ئومۇمى سانىنىڭ 87 پىرسەنتىنى تەشكىل قىلدى، ئۇنىڭ ئىچىدە پاختا توقۇمىچىلىق سانائىتىدە پۈتۈنلەي دىگۈدەك ياللانما ئىشچىلار ئىشلىتىلدى.

سانائەت - يېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىشىنىڭ تەرەققىياتى ئىچكى - تاشقى سودىنىڭ تەرەققىياتىنى ئىلگىرى سۈردى. 19 - ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىغا كەلگەندە، مەملىكەت بويىچە 4 مىڭ 300 شەھەرنىڭ يىللىق سودا سوممىسى 230 مىليون رۇبلىغا يەتتى، 19 - ئەسىرنىڭ باشلىرىدىن 50 - يىللارنىڭ ئاخىرغىچە، تاشقى سودا سوممىسى 3 ھەسسىدىن ئارتۇق كۆپەيدى. قانالالارنىڭ ئېچىلىشى، پاراخوتلارنىڭ قاتنىشى ۋە تومۇرىيولىلارنىڭ سىلىنىشى بىلەن تاۋار مۇئامىلىسى جەريانى ۋە كاپىتالىستىك سانائەتنىڭ تەرەققىياتى ئىلگىرى سۈرۈلدى.

لېكىن، يېزا ئىگىلىك كاپىتالىزمىنىڭ تەرەققىياتى فېئودال يانچىلىق تۈزۈمىنىڭ قاتتىق بوغۇشىغا ئۇچرىدى. شۇ چاغدا كاپىتالىستىك باشقۇرۇشقا ئوتكەن ئەھۋاللار ئومۇمىي يۈزلۈك ئەمەس ئىدى. پومىشىكلار ئېكسپىلاتاتسىيە قىلىدىغان ئەرزەن باھالىق ئەمگەك كۈچلىرى بولغاچقا، ئىشلەپچىقىرىش قوراللىرىنى ياخشىلاشقا كۆڭۈل بولمەيتتى، ئاساسەن ئېكسپىلاتاتسىيىنى كۈچەيتىش بىلەن ئىشلەپ-چىقىرىشنى ئاشۇراتتى، نەتىجىدە دېخانلار ئىگىلىگى كۈندىن - كۈنگە خاراپلاشتى. 19 - ئەسىرنىڭ 30 - يىللىرىدىن باشلاپ، يېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىشى توختاپ قېلىش ھالىتىگە چۈشۈپ قالدى، ھوسۇل كېمەيىپ كەتتى، قەھەتچىلىك كەينى - كەينىدىن يۈز بېرىپ تۇردى. فېئودال يانچىلىق تۈزۈمىنىڭ مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇشى ئىچكى بازار-لارنىڭ كېڭىيىشىگىمۇ تەسىر يەتكۈزدى، دەھشەتلىك ئىقتىسادىي

ئېكسپىلاتاتسىيە ئاھالىنىڭ سېتىۋېلىش كۈچىنى ئۆزاققىچە توۋەن سەۋىيىگە چۈشۈرۈپ قويىدى.

كاپىتالىستىك سانائەتنىڭ تەرەققىياتىمۇ يانچىلىق تۇزۇمنىڭ توسقۇنلۇغىغا ئۇچرىدى. ئۇ چاغدا يالالانما ئەمگەك كۈچلىرىنىڭ ئاساسىي مەنبەسى نەرسە بىلەن ئىجارە ھەققى تولەيدىغان پومىشىك دېخانلىرى ۋە دولەت دېخانلىرى ئىدى. ئۇلار جىسمانى جەھەتتە ئەركىن ئەمەس ئىدى، دېخانچىلىقنىڭ قاتىلاڭچىلىق پەسىللىرىدە پومىشىكلار ئۇلارنى ھەر ۋاقىت قايتۇرۇپ كېتەتتى، بۇنىڭ بىلەن كارخانىلارنىڭ نورمال ئىشلەپچىقىرىشىغا تەسىر يېتەتتى. نۇرغۇن ھالىلىق دېخانلار سودىگەرچىلىك قىلىشىنى خالايتتىسكى، كاپىتالىنى سانائەتكە سېلىشنى خالمايتتى. قول سانائەت ئىشخانىلىرىنىڭ ماشىنا بىلەن ئىشلەيدىغان زاۋۇتلارغا ئوتۇشىگە ئەگىشىپ، ئەركىن يالالانما ئەمگەك كۈچلىرى مەسلىسى بارغانسېرى ئوتكۇرلىشىپ كەتتى. 18-ئەسىردە تېز راۋاجلانغان ئورال مېتالچىلىق سانائىتى، يانچىلار ئەمگىگى داۋاملىق ئىشقا سېلىنىشى ئارقىسىدا، خاراپلىشىشقا باشلىدى. تېخنىكا ۋە ئىقتىسادىي تەرەققىيات جەھەتتە، روسىيە غەربىي ياۋروپادىكى ئىلغار مەملىكەتلەردىن كوپ ئارقىدا ئىدى. 18-ئەسىرنىڭ ئاخىرىدا، روسىيىدە ئىشلەپچىقىرىلغان چويۇن ئەنگلىيىنىڭكى بىلەن تەڭ بولۇپ، يىلىق مەھسۇلاتى 8 مىليون پۇت① ئىدى، يېرىم ئەسىردىن كېيىن، روسىيىنىڭ چويۇن مەھسۇلاتى ئاران بىر ھەسسە كوپەيدى (16 مىليون پۇت بولدى)، 1859-يىلى ئەنگلىيىنىڭ چويۇن مەھسۇلاتى 240 مىليون پۇت بولۇپ،

① بىر پۇت 16.36 كىلو.

30 ھەسسىگە يېقىن كۆپەيدى.

19 ـ ئەسىرنىڭ ئالدىنقى يېرىمىدا روسىيىنىڭ ئىجتىمائى ئىقتىسادىي تەرەققىياتى چىرىك فېئودال يانچىلىق تۈزۈم كۈندىن ـ كۈنگە كاپىتالىستىك ئىگىلىكنىڭ تەرەققىياتىغا توسالغۇ بولۇپ قالغانلىقىنى كۆرسەتتى. ماۋجۇشى مۇنداق دەپ كۆرسىتىدۇ: "ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرىنى ئۆزگەرتمەي تۇرۇپ، ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنى راۋاجلاندۇرۇش مۇمكىن بولماي قالغان چاغدا، ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرىنىڭ ئۆزگەرتىلىشى ئاساسىي ۋە ھەل قىلغۇچ رول ئويناپدۇ."①

جەمىيەتنىڭ تۆۋەن قاتلىمى بولغان روسىيە دېخانلىرى فېئودال يانچىلىق تۈزۈمىگە قارشى تۇرۇشتىكى ئاساسىي قوشۇن ئىدى. دەھشەتلىك ئىقتىسادىي ئېكسپىلاتاتسىيە ۋە سىنىپىي زۇلۇم روسىيە دېخانلىرىنىڭ قاتتىق ئۇچمەنلىگىنى قوزغىدى، ئۇلار يانچىلىق تۈزۈمگە ۋە چارپادىشا مۇستەبىتلىك تۈزۈمىگە تۇرلۇك شەكىلدە بىلەن قارشى تۇرۇپ، ئەركىنلىك ۋە يەر تەلەپ قىلدى. 18 ـ ئەسرنىڭ 70 ـ يىللىرىدا روسىيە تارىخىدىكى ئەڭ زور دېخانلار قوزغىلىڭى ـ پۇگاچېۋ قوزغىلىڭى پارتلىدى. 1801 ـ يىلدىن 1825 ـ يىلغىچە بولغان ئارىلىقتا جەمئى 200 قېتىمدىن ئارتۇق دېخانلار توپىلىڭى ۋە قوزغىلىڭى بولدى. 1826 ـ يىلدىن 1854 ـ يىلغىچە 700 قېتىمدىن ئارتۇق تۈرلۈك شەكىلدىكى دېخانلار قوزغىلىشىلىرى بولدى.

---

① ماۋ زېدۇڭ. «زىددىيەت توغرىسىدا». «ماۋ زېدۇڭ تاللانما ئەسەرلىرى»، 1971 ـ يىل نەشرى، 1 ـ توم، 583 ـ بەت.

پۇگاچېۋ

چارپادىشا ھوكۈمىتى ئۇزىگە قوشۇۋالغان ئاز سانلىق مىللەتلەر رايونلىرىدا دەھشەتلىك سىنىپىي زۇلۇم ۋە مىللى زۇلۇمنى يولغا قويۇپ، غەيرى رۇس مىللىتى رايونلىرىنى ئىچكى مۇستەملىكە قاتارىدا تالان-تاراج قىلدى، شۇڭا ئاز سانلىق مىللەتلەر خەلقىنىڭ قاتتىق قارشىلىغىنى قوزغىدى. 19-ئەسىرنىڭ 30-يىللىرىدا، ئوكرائىنانىڭ پولسك ئوبلاستىدىكى دېخانلار يانچىلىقىتىن كېيىن چىقىقان ئوسىگىن كارمالىيۇكىنىڭ رەھبەرلىگىدە، دېخانلار قوراللىق قوشۇنىنى قۇرۇپ، پارتىزانلىق ئۇرۇشىنى قانات يايدۇرۇپ، پومىشىكلارنىڭ قورۇقلىرىغا سىڭىپ قېتىملاپ ھۇجۇم قىلىپ، ھەمىلا يەردە پومىشىكلارنىڭ مال-مۈلكىنى تارتىۋېلىپ ۋە ئۇنى دېخانلارغا بولۇپ بېرىپ، ئوكرائىنادىكى يانچىدارلار ۋە چارپادىشا ھوكۈمىتىنىڭ ئەكسىيەتچىل ھوكۈمرانلىغىغا زەربە بەردى، ئوكرائىنا دېخانلار ھەركىتىنىڭ تەرەققىياتىنى ئىلگىرى سۈردى.

روسىيىنىڭ ئىشخانا ئىشچىلىرى (جۈملىدىن زاۋۇت ئىشچىلىرى) نىڭ مۇتلەق كوپ قىسمى نەرسە بىلەن ئىجارە ھەققى تولەيدىغان دېخانلار ئىدى. كۈندىن-كۈنگە ئېغىرلاشقان فېئوداللىق ئېكسپلاتاتسىيە، چىدىغۇسىز ئەمگەك شارائىتى ۋە ئىشخانا ئىگىلىرى، ئىش

بەشىنىڭ زورلۇق-زومبۇلۇقلىرى ئۇلارنى قارشىلىق كورسەتىش يولىغا مەجبۇر قىلدى. 1800-يىلدىن 1860-يىلغىچە 244 قېتىم ئىشچىلار توپىلىڭى ۋە قوزغىلىڭى بولدى. بۇ دەۋردىكى ئىشچىلار ھەركىتىنىڭ ئاساسىي تىڭ ئۇچى يەنىلا فېودال يانچىلىق تۈزۈمگە قارىتىلدى، بۇ فېوداللىق مۇناسىۋەتنى يوقىتىشنى قولغا كەلتۈرۈش ئۈچۈن كۈرەش قىلىۋاتقان ئاممىۋى ھەركەتنىڭ بىر قىسمى ئىدى، ئۇلار ھەمىشە دىخانلار ھەرىكىتى بىلەن ماسلىشىپ تۇراتتى، ھەتتا بىرلىشىپ ھەرىكەت قىلاتتى. ئەركىن يالانما ئىشچىلار بولسا ئىش ھەققىنى ئوستۇرۇش، تەمىناتنى ياخشىلاش ۋە باشقۇرغۇچىلارنىڭ ۋەھشى ھەرىكەتلىرىنى چەكلەشنى تەلەپ قىلىش كۈرىشىنى ئېلىپ باراتتى.

ئاقسۆڭەك پومىششىكلارنىڭ قانىتى ئاستىدا ئوسۇپ چىقىقان روسىيە بۇرژۇئازىيىسىمۇ يانچىلىق تۈزۈمنى ئىسلاھ قىلىپ، كاپىتالىزىمنىڭ تەرەققىياتى يولىدىكى بەزى توسالغۇلارنى سۈپۈرۈپ تاشلاشنى ئۈمىت قىلىپ، كۆسۈلداشقىلى تۇردى.

قىرىم ئۇرۇشىدىن كېيىن، يانچىلىق تۈزۈمگە قارشى ئاممىۋى ھەرىكەت يەنە بىر قېتىم ئالغا ئىلگىرىلىدى. 1858-يىلى مەملىكەت بويىچە 86 قېتىم دىخانلار توپىلىڭى ۋە قوزغىلىڭى بولغان بولسا، 1859-يىلى 90 قېتىمغا يەتتى، 1860-يىلى 108 قېتىمغا يەتتى. دىخانلار ئېغىر ئەمگەكنى ۋە ئىجارە سوممىسى تاپشۇرۇشنى ھەممىلا يەردە رەت قىلدى. ئۇنىڭ ئىچىدە ئەڭ كەڭ تارقالغىنى 1858-يىلنىڭ ئاخىرى ۋە 1859-يىلدا ئىتىۋا ۋە بلاروسىيىدە كوتىرىلگەن ھاراقنى مەخسۇسلاشتۇرۇپ سېتىشقا قارشى ھەرىكەت بولدى، دىخانلار سەگىتىش جەمىيىتى (ھاراق ئىچىشنى تاشلاش جەمىيىتى)نى ئۇيۇشتۇرۇپ

تۈردى ھەمدە ھاراق دۈكانلىرىنى پاچاقلاپ تاشلىدى. بۇ ھەركەت ياۋروپا روسىيسىدىكى 23 ئوبلاستقا كېڭەيدى.

كاپىتالىستىك مۇناسىۋەتلەرنىڭ تەرەققى قىلىشى، يانچىلىق تۈزۈمنىڭ چىرىكلىگى ۋە مەملىكەت ئىچىدە يانچىلىق تۈزۈمگە قارشى ئاممۇى ھەركەتنىڭ ئورلىشى دىخانلار مەسلىسىنى روسىيە جەمىيەتىدىكى ئەڭ ئوتكۇر مەسىلە قىلىپ قويدى. لېكىن يانچىلىق تۈزۈمنى بىكار قىلىش مەسلىسىدە، ئىكىكى يول كۆرىشى ئىزچىل مەۋجۇت بولۇپ كەلدى.

ئىسلاھاتنىڭ ئالدىدىكى يانچىلىق تۈزۈمگە قارشى ئامىۋى خاراكتېرلىق ھەركەت، ئەمىلىيەتتە، يانچىلىق تۈزۈمنى ئىنقلاپ يولى بىلەن بىكار قىلىشنى قولغا كەلتۈرۈش يولىدىكى كۈرەش ئىدى.

روسىيە ئاقسۆڭەكلىرىنىڭ ئىلغار ۋەكىللىرى، جۈملىدىن مۇتەلەق كوپ قىسمى 1812 ـ يىلدىكى ناپولېونغا قارشى ئۇرۇشقا قاتناشقان ياش ئەپتسەرلەر، چارپادىشا مۇستەبىتلىك تۈزۈمنى ئاغدۇرۇپ تاشلاپ، روسىيدە دىخانلار مەسلىسىنى ئاقسۆڭەكلەرنىڭ مەنپەئەتى بويىچە ھەل قىلىش، پادىشالىق ـ ئاساسىي قانۇنلۇق تۈزۈمدىكى دولەت قۇرۇش مەقسىدىدە، 1825 ـ يىل دېكابىردا روسىيە تارىخىدا تۇنجى تەشكىللىك، پۈرۈگرامملىق قوراللىق قوزغىلاڭ يەنى دېكابىرچىلار قوزغىلىڭنى ئۈيۇشتۇردى. ئۇلار خەلقتىن ئايرىلىپ قالغانلىغى ئۈچۈن، قوزغىلاڭ چارپادىشا ھوكۇمىتى تەرىپىدىن باستۇرۇلدى. شۇنداق بولسىمۇ دېكابىرچىلارنىڭ ھەركىتى روسىيە ئازاتلىق ھەركىتىنىڭ بىرىنچى دەۋرىنى يەنى ئاقسۆڭەكلەر ئىنقلاۋى دەۋرىنى (1825 ــ 1861) باشلاپ بەردى. ئىنقلاۋي دېموكراتىزمچىلار ۋەكىللىك قىلغان پېقىر زىيالىلار دېكابىرچىلارنىڭ ئىنقلاۋي

ئەنئەنىلىرىگە ۋارىسلىق قىلىدى ۋە ئۇنى جارى قىلدۇردى. ئۇلار روسىيە ئازاتلىق ھەرىكىتىنىڭ ئىككىنچى دەۋرى (1861—1894) نىڭ ۋەكىللىرى ئىدى. لېنىن: "پېقىر زىيالىلار دەپ ئاتالغانلار لىبرال-دېموكراتىك بۇرژۇئا-زىيىنىڭ مەلۇماتلىق ۋەكىلىرى"① دەپ كۆرسەتتى. ئۇلارنىڭ كوپ قىسمى توۋەن دەرىجىلىك ئەمەلدارلار، ئادىدى سودىگەرلەر، شەھەر ئاھالىسى ۋە دېخانلار ئائىلىسىدىن كېلىپ چىققان ئىدى. روسىيىنىڭ ئىچكى قىسمىدا يانچىلىق تۆزۈمگە قارشى ئىنقىلاۋىي ھەرىكەتنىڭ ئورلىشى ئۇلارنىڭ ئىنقىلاۋىي كۆزقاراش يولىغا مېڭىشىغا تۈرتكە بولدى. ئۇلار ئىنقىلاپ يولى بىلەن فېئودال يانچىلىق تۆزۈمىنى يوقىتىشنى، چارپادىشا مۇستەبىتلىك تۆزۈمىنىڭ ھوكۇمرانلىقىنى ئاغدۇرۇپ تاشلاشنى تەشەببۇس قىلدى. ئۇلارنىڭ ئاساسىي ۋەكىللىرى بېلىنسكى (1811—1848)، گېرتسېن (1812—1870)، چېرنىشېۋسكى (1828—1889) ۋە دوبرولىيۇبوۋ (1836—1861) لار ئىدى.

چېرنىشېۋسكى

ئىنقىلاۋىي دېموكراتلار گېرتسېن لوندوندا تەسىس

① لېنىن. «روسىيە ئىشچىلار مەتبۇئاتىنىڭ تارىخى». «لېنىن ئەسەرلىرى»، خەنزۇچە نەشرى، 20 — توم، 240 — بەت.

قىلىغان «قوڭغىراق» ژورنىلى ۋە نېكراسوۋ مەملىكەت ئىچىدە رياسەتچىلىك قىلغان «زامانىمىزدىكىلەر» ژورنىلى (يادرولۇق ئادەمى چېرنىشېۋسكى)نى مەركەز قىلىپ، يانچىلىق تۈزۈمگە قارشى بىر تۈركۈم مۇنەۋۋەر ئىنقىلابچىلىرنى ئىتتىپاقلاشتۇرۇپ، تەشۋىق ـ تەرغىباتنى پائال قانات يايدۇرۇپ، يانچىدارلارنىڭ دېخانـ لارنى تالان ـ تاراج قىلىشتەك ئېغىر يول بىلەن دېخانلارنى "ئازات" قىلماقچى بولغان جنايى سۇيىقەستىنى ئېچىپ تاشلىدى. دېخانلارنىڭ ھەق تولىمەي يەرگە ۋە ئەركىنلىكىگە ئىگە بولۇشىنى تەشەببۇس قىلىدى ھەمدە مەخپى تەشكىلات قۇرۇپ، قوراللىق قوزغىلاڭغا تەييارلىق قىلدى.

روسىيە بۇرژۇئازىيىسى ۋە بۇرژۇئازلاشقان پومىشچىكلىرى ئىنقىلاـ ھاتچىلىق يولىنىڭ گۈپپاڭچىلىرى ۋە ھىمايىچىلىرى ئىدى، لېنىن ئۇلارنى لىبرالىزمچىلار ياكى لىبرال ـ دېموكراتلار دەپ ئاتىدى. ئۇلار بىر تەرەپتىن، ھوكۈمەتنىڭ مال زاكاز قىلىشى، پۇل قەرز بېرىشىگە ۋە ئىلتىپات قىلغان تۈرلۈك مونوپولىيە ھوقۇقىغا تايىنىپ كاپىتالىزمنى راۋاجلاندۇراتتى؛ يەنە بىر تەرەپتىن، ھوكۈمەتنىڭ تاجاۋۇز قىلىپ كېڭەيمىچىلىك قىلىشىغا تايىنىپ، تاشقى بازارلارنى ئاچاتتى ۋە كېڭەيتەتتى. دېمەك، ئۇلار ئوزنىڭ ئاجىزلىغى ۋە چارىزمغا بولغان بېقىندىلىغى تۈپەيلىدىن، ئىنقىلاپقا باشتىلا قارشى تۇردى. ئۇلار غەرپ پۇرولېتارياتىنىڭ بۇرژۇئازىيىگە قارشى ئېلىپ بارغان ئىنقىلاۋىي كۈرىشىدىن ئولگۈدەك قورقۇپ كەتتى، شۇڭا ئۇلار ئامىمدىن، ئىنقىلابتىن قورقۇپ، كاپىتالىزم تۈزۈمىنى ئورنىتىش ئۈچۈن قەتئى كۈرەش ئېلىپ بارالمىدى. ئەڭ ئاجىز ئىسلاھاتچىلىق تەلەپلىرىنىمۇ ئوزى بىلەن مەنپەئەتى بىر بولغان، پومىشچىك

ئائىلىسىدىن كېلىپ چىققان لىبرالىزىمچى مۇتەپەككۇرلار ئارقىلىق بايان قىلدى. ئۇلار يانچىلىق تۆزۈمنىڭ كىرىزىسى ئالدىدا ھېچ ئىش قىلالمايۋاتقان ھۆكۈمەتنىڭ ئىسلاھات ئېلىپ بېرىشىنىلا ئوتتۇرىغا سوردى. ئۇلار پومىشچىكلار مۇلۇكچىلىگى ۋە چارپادىشا ھاكىمىيىتىنى ساقلاپ قېلىش شەرتى ئاستىدا، ئىسلاھات ئارقىلىق ئىنقلاپتىن ساقلىنىشنى ئۈمىت قىلدى. لىبرال لار ۋەكىلى كاۋېلىن قىلىچە يوشۇرماستىن: "يانچىلىق تۆزۈمىنى يۇقۇرىدىن توۋەنگە قاراپ بىكار قىلغانىدا، روسىيىنى 500 يىلغىچە تېچلانمۇرغىلى بولىدۇ" دېدى. ئۇلار ھاكىمىيەتنى يانچىدارلار بىلەن بولۇشۇپ تۇتۇماقچى بولۇپ، مەملىكەت ئىچىدىكى يانچىلىق تۆزۈمگە قارشى كۈندىن-كۈنگە ئورلەۋاتقان ھەرىكەتتىن پايدىلىنىپ ھۆكۈمەتكە تەھدىت سالدى.

يانچىلىق تۆزۈمگە قارشى كۈندىن-كۈنگە ئورلەۋاتقان ھەرىكەتنىڭ زەربىسى ئارقىدا، يانچىلىق تۆزۈم ئاساسىغا قۇرۇلغان رۇس ئىمپېرىيىسى بىناسى لىڭشىپ قالدى، روسىيە ئاقسۆڭەكلىرى ئۆز-ئىرىنىڭ ئەكسىيەتچىل ھۆكۈمرانلىغىنى بۇرۇنقى ئۇسۇل بىلەن ساقلاپ قالالمايدىغان بولدى. روسىيە يانچىدارلىرىنىڭ كاتتىۋېشى بولغان ئالېكسانىدىر II (1855—1881) مۇ: "دېخانلارنىڭ توۋەندىن يۇقۇرىغا قاراپ ئوزىنى ئازات قىلىشىنى كۈتۈپ تۇرغانىدىن كۆرە، يۇقۇرىدىن توۋەنگە قاراپ دېخانلارنى ئازات قىلغان ياخشى" دەپ ئېتىراپ قىلىشقا مەجبۇر بولدى. ئۇ پومىشچىكلارنىڭ مەنپەئەتى بويىچە يانچىلارنى "ئازات قىلىش" لايىھىسىنى تۆزۈپ چىقىپ ئىنقلاپنىڭ ئالدىنى ئېلىش غەرىزىدە، 1857-يىلىنىڭ باشلىرىدىن باشلاپ ئوزى رىياسەتچىلىك قىلىپ دېخانلار ئىشلىرى بويىچە مەخپى كومىتېت ئۇيۇشتۇردى.

1861 ـ يىلى يانچىلىق تۆزۈمىنىڭ ئىسلاھ قىلىنىشى لېنىن ئىنقىلاپ ۋەزىيىتىنى ھاسىل قىلىدىغان 3 ئالامەتنى كۆرسىتىپ ئوتتى: 1. ئېزىلگۈچى سىنىپلاردىكى نامراتلىق ۋە بالايى ـ ئاپەتنىڭ جىددى چوڭقۇرلىشىشى؛ 2. ئاممىنىڭ ئىنقىلاۋىي ئاكتىپلىغىنىڭ تېز ئۆسۈشى؛ 3. "يۇقۇرى قاتلام كىرىزىسى" نىڭ مەيدانغا كېلىشى. بۇ ئامىللار 1859 ــ 1861 ـ يىللاردىكى روسىيىدە ھازىرلانغان ئىدى. لېكىن، خۇددى لېنىن كۆرسىتىپ ئوتكەنىدەك، "روسىيىدە، پومىشچىكلارغا بىرنەچچە يۈز يىل قۇل بولغان خەلق 1861 ـ يىلى تېخى ئەركىنلىكنى قولغا كەلتۈرۈش يولىدا، كەڭ كولەملىك، ئاشكارا، ئاڭلىق كۈرەش ئېلىپ بارمىدىغان كۈچكە ئىگە ئەمەس ئىدى. ئۇ چاغدىكى دېخانلار قوزغىلىڭى تېخى يەككە ـ يېگانە ھالدىكى، تارقاق، ئىستىخىيىلىك تۈردىكى 'توپىلاڭ' بولۇپ، ناھايىتى ئاسانلا باستۇرۇلۇپ كېتەتتى."① "1861 ـ يىلدىكى ئىسلاھات، ئۇز مەنپەئەتى تۈپەيلىدىن ئىسلاھاتنى تەلەپ قىلغان ئىجتىمائى تەركىپلەرنىڭ ئىنتايىن ئاجىزلىغى، ئويغانمىغانلىغى، تارقاقلىغى نەتىجىسىدە، پەقەت ئىسلاھاتتىنلا ئىبارەت بولدى."② 1859 ــ 1861 ـ يىللىرى مەيدانغا كەلگەن ئىنقىلاپ ۋەزىيىتى مۇشۇ ئەھۋال ئاساسىدا ئىنقىلاپقا ئايلىنالمىدى. ئەكسىچە يول كۆرسەتكەن نەتىجىسىدە، يانچىدارلار غەلبە قىلدى، بۇ ھال روسىيىدە يانچىلىق تۆزۈمىنىڭ بىكار قىلىنىشى يانچىدارلارنىڭ رىياسەتچىلىك قىلىشى بىلەن "يۇقۇرىدىن تۇۋەنگە قارىتا" بولۇش

---

①لېنىن. «يانچىلىق تۆزۈمىنىڭ گۈمران بولغانلىغىنىڭ 50 يىللىغى». «لېنىن ئەسەرلىرى»، خەنزۇچە نەشرى، 17 ـ توم، 70 ـ بەت.

② لېنىن. «خاتىرە كۈن توغرىسىدا». «لېنىن ئەسەرلىرى»، خەنزۇچە نەشرى، 17 ـ توم، 98 ـ بەت.

يولى بىلەن ئىشقا ئاشۇرۇلىدىغانلىغىنى بەلگىلىدى.

1861 - يىل 2 - ئاينىڭ 19 - كۈنى (مىلادى 3 - ئاينىڭ 3 - كۈنى) ئالېكساندىر II يانچىلىق تۈزۈمىنى بىكار قىلىش توغرىسىدىكى پەرمانىنى تەستىقلىدى ھەمدە يانچىلىق تۈزۈمىنى بىكار قىلىش توغرىسىدىكى پەۋقۇلئاددە خىتاپنامىگە ئىمزا قويدى. بۇ يانچىدارلار كاتتىۋېشى ئالدىنالا ئاقسۆڭەكلەرنىڭ ۋەكىللىرىگە: ".....ئىشىنىڭلارکى، پومىشچىكلارنىڭ مەنپەئىتىنى قوغداش ئۈچۈن، قولدىن كېلىدىغانلىكى ئىشلارنىڭ ھەممىسى ئىشلەندى" دەپ ئىشنىڭ تەكتىنى ئېيتىپ قويدى. پومىشچىكلار سىنىپىنىڭ مەنپەئەتىنى قانداقمۇ ئۇچۇن، دېخانلارنى "ئازات قىلىش" ۋاقتىدا "ئازات قىلىنغۇچىلار" ئەڭ قوپالچىلىق بىلەن تالان - تاراج قىلىندى. بۇنداق رەزىللىك پەرمانىنىڭ ئوزىدە ۋە ئۇنى ئىجرا قىلىش جەريانىدا ئەڭ تولۇق گەۋدىلەندى. پەرماندا يانچىلىق تۈزۈمىنىڭ بىكار قىلىنغانلىغى، دېخانلارنىڭ جىسمانى ئەركىنلىكىمۇ ئىگە بولغانلىغى، لېكىن بۇنىڭ ئۈچۈن پومىشچىكلارغا ھەق تاپشۇرۇش لازىملىغى بەلگىلەندى. دېخانلار يەر ئوزىنىڭ ئىختىيارىغا ئوتكىچە يەنىلا پومىشچىكلار ئۈچۈن ئىشلەيتتى، داۋاملىق تۇردە پومىشچىكلار تەرىپىدىن قۇل قىلىناتتى ۋە ئېكسپلاتاتسىيە قىلىناتتى. پەرماندا دېخانلار جىسمانى ئازاتلىققا ئېرىشكەندە بىر پارچە ئۇلۇشلۇك يەرگە ئىگە بولىدىغانلىغى، شۇنىڭ بىلەن بىللە مەلۇم مەجبۇرىيەتنى ئۇستىگە ئالىدىغانلىغى بەلگىلەندى، تۇرلۇك جايلار ئۈچۈن تۇرلۇك ئۇلۇشلۇك يەر نورمىسى بەلگىلەندى. پومىشچىكلار مۇشۇ بەلگىلىمىلەردىن پايدىلىنىپ، دېخانلارنىڭ ئەڭ مۇنبەت يەرلىرىنى تارتىۋالدى، بۇ "بولۇنمە يەر" دەپ ئاتالدى. "بولۇنمە يەر" ئىسلاھاتتىن بۇرۇنقى دېخان-

لارنىڭ ئۇلۇشلۇڭ يېرىنىڭ ئوتتۇرا ھىساپ بىلەن 5 دىن بىر قىسمىنى تەشكىل قىلدى، بەزى جايلاردا 3 دىن بىر قىسمىغا يەتتى. "بولۇنمە يەر" دېخانىلارنى ئەڭ ئاساسىي ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىدىن مەھرۇم قىلىپلا قالماستىن، بەلكى ئازات قىلىنغان دېخانلارنى ئېغىر شەرتلەر بىلەن پومىششىكلاردىن يەر ئىجارىگە ئېلىپ تېرىقچىلىق قىلىشقا مەجبۇر قىلدى. دېخانلار بىلەن پومىششىكلار ئوتتۇرىسىدا ئۇلۇشلۇڭ يەر ئېلىش پۈتۈمى تۈزۈلۈشتىن بۇرۇن، دېخانلار پومىششىكلارغا مېھنەت قىلىپ بېرىدۇ ياكى ئىجارە ھەققى ھىساۋىدا پۇل تولەيدۇ. پومىششىكلارنىڭ دېخانلارنى تالان-تاراج قىلىشى يەنە دېخاننى ھەق تولەپ ئۇلۇشلۇڭ يەر ئېلىشقا مەجبۇر قىلغانلىغىدا ئىپادىلىنىدۇ، بۇ ھەق يەرنىڭ ھەققىنىلا ئەمەس، بەلكى دېخاننىڭ ئۆزىنىڭ ھەققىنىمۇ ئوز ئىچىگە ئالىدۇ. شۇ چاغدىكى يەرنىڭ باھاسى بويىچە بولغاندا، دېخانلار ئالغان ئۇلۇشلۇڭ يەرلەرنىڭ ئومۇمى سوممىسى 550 مىليون رۇبلدىن ئارتۇقراق بولاتتى، لېكىن بەلگىلەنگەن ھەقنىڭ ئومۇمى سوممىسى 860 مىليون رۇبلدىن ئارتۇق بولدى. ئۇنىڭدىن باشقا، ئىسلاھاتتىن كېيىنكى دېخانلارغا ھوكۇمرانلىق قىلىش ۋە ئۇلارنى ئېكسپىلاتاتسىيە قىلىشقا ئاسان بولسۇن ئۈچۈن، ھوكۇمەت بۇرۇنقى يېزا جامائەسى تەشكىلاتلىرىنى ساقلاپ قالدى ۋە ئۇنىڭدىن پايدىلاندى، چاتما كېپىللىك تۈزۈمىنى ئورناتتى، كېلىشتۈرگۈچىلەرنى① قويدى، شۇنداق قىلىپ ئاقسۇڭەكـ لەرنىڭ دېخانلارنى تىزگىنلىشىنى كۈچەيتتى.

---

① كېلىشتۈرگۈچىلەرنىڭ قويۇلۇشى كورۇنۇشتە پومىششىكلار بىلەن دېخانلار ئوتتۇرىسىدا تۈزۈلگەن ئۇلۇشلۇڭ يەر ۋە فېئودالىق مەجبۇرىيەت

2 ـ ئاينىڭ 19 ـ كۇنىدىكى پەرمان پەقەت چوڭ روسىيە، ئوكرائىنا، بىلاروسىيە ۋە لېتىۋا قاتارلىق جايلاردىكى پومىششىك دىخانلىرىغىلا ئالاقىدار ئىدى. 1863 ـ يىلى بەخشەندە دىخانلارنى ئازات قىلىش پەرمانى جاكالاندى، 1866 ـ يىلى يەنە دولەت دىخانلىرىنى ئازات قىلىش پەرمانى جاكالاندى.

يۇقۇرىدىكى پەرمانلارغا ئاساسەن، جەمى 10 مىليون 250 مىڭ پومىششىك دىخانلىرى، بىر مىليوندىن ئارتۇق بەخشەندە دىخانلار ۋە 9 مىليون 500 مىڭ دولەت دىخانلىرى ئازات قىلىندى.

1861 ـ يىلدىكى ئىسلاھات روسىيە يانچىدارلىرى يولغا قويۇشقا مەجبۇر بولغان بۇرژۇئا خاراكتىرىدىكى ئىسلاھات ئىدى. لېنىن مۇنداق دەپ كورسەتتى: "'ئۇلۇغ ئىسلاھات' يانچىلىق تۇزۇم ئىسلاھاتى بولدى، ئۇنىڭ باشقا ئىسلاھات بولۇشىمۇ مۇمكىن ئەمەس ئىدى، چۇنكى ئۇنى يانچىدارلار يولغا قويغان ئىدى."① شۇڭا، ئىسلاھات جەريانىدا، روسىيە دىخانلىرى ئەڭ ۋەھشى تالان ـ تاراچقا ئۇچرىدى، ئۇلار "'ئەركىنلىك'كە ئىگە بولغاندا، ھەممىدىن

توغرىسىدىكى پۇتۇمگە نازارەتچىلىك قىلىش، پەيدا بولغان ماجرالارنى كېلىشتۇرۇش ئۇچۇندەك بولسىمۇ، ئەمىلىيەتتە، يانچىدارلارنىڭ دىخانلارنى تالان ـ تاراچ قىلىشنى كاپالەتلەندۇرۇش، دىخانلارنىڭ قارشىلىغىنىڭ ئالدىنى ئېلىش ئۇچۇن ئىدى. كېلىشتۇرگۇچىلەر يەرلىك ئاقسوڭەكلەر تەرىپىدىن ۋۇجۇتقا كەلتۇرۇلەتتى، نەتىجىدە ئىسلاھاتتىن ئىلگىرى ئايرىم پومىششىكلار تەرىپىدىن ئىدارە قىلىنىدىغان دىخانلار خېلى زور دەرىجىدە يەرلىك ئاقسوڭەكلەرنىڭ كوللىكتىپ ھوكۇمرانلىغى ئاستىغا چۇشۇپ قالدى.

① لېنىن. «"دىخانلار ئىسلاھاتى" ۋە پۇرولېتارىيات دىخانلار ئىنقىلاۋى». «لېنىن ئەسەرلىرى»، خەنزۇچە نەشرى، 17 ـ توم، 103 ـ بەت.

پاك ـ پاكىز مەھرۇم قىلىندى"①.

يانچىدارلارنىڭ ۋەھشىلەرچە تالان ـ تاراجى كەڭ دېخانلارنىڭ قاتتىق قارشىلىغىنى قوزغىدى. پەرمان ئېلان قىلىنغاندىن كېيىن، دېخانلار ھەركىتىدە يېڭى دولقۇن مەيدانغا كەلدى. 1861 ـ 1863 ـ يىللىرى پۈتۈن مەملىكەت بويىچە 2 مىڭ قېتىم دېخانلار توپلىڭى ۋە قوزغىلىڭى كوتىرىلدى. ئۇنىڭ ئىچىدە ئەڭ چوڭ بولغىنى قازان ئوبلاستىنىڭ بېزدنا كەنتى ۋە پېنزا ئوبلاستىنىڭ كانچېيۇكا كەنتىدىكى قوزغىلاڭ بولدى. بېزدنا كەنتىدە ئانتون پېتروۋ دېگەن دېخان "لېكتور" مەيدانغا كەلدى، ئۇ پەرمانلارنى دېخانلارنىڭ تەلىۋى ۋە ئارزۇسى بويىچە چۈشەندۈردى. يېقىن ئەتراپتىكى دېخانلار تەرەپ ـ تەرەپتىن بېزدنا كەنتىگە كېلىپ، پېتروۋنىڭ پەرمانلار ھەقىقىدىكى لېكسىيىسىنى ئاڭلىدى ھەمدە باستۇرۇشقا ئەۋەتىلگەن چارپادىشا ئەسكەرلىرى بىلەن ئېلىشتى. كانچېيۇكا كەنتىگە 10 مىڭ ئادەم توپلاندى، دېخانلار قىزىل بايراقنى كوتىرىپ: "ئەركىنلىك كېرەك"، "پۈتۈن يەر بىزگە مەنسۇپ"، "ئەمدى يەر ئىجارىسى تاپشۇرمايمىز"، "ئەمدى پومىششىكلار ئۈچۈن ئىشلىمەيمىز" دېگەنگە ئوخشاش شوئارلارنى توۋلىدى، بۇ ھال روسىيە دېخانلىرىنىڭ يېڭى ئويغىنىشىنى ئەكس ئەتتۈردى. روسىيەدىكى ئىنقىلاۋىي دېموكراتىزىمچىلار، بىر تەرەپتىن، تەشۋىق ۋاراقلىرىنى بېسىپ تارقىتىپ، ئىسلاھاتنىڭ بۇلاڭچىلىق خاراكتېرىنى پاش قىلدى؛ يەنە بىر تەرەپتىن، تەشكىلات قۇرۇپ، پولشا ئىنقىلاپچىلىرى بىلەن

---

① لېنىن. «يانچىلىق تۈزۈمنىڭ گۈمران بولغانلىغىنىڭ 50 يىللىغى». «لېنىن ئەسەرلىرى»، خەنزۇچە نەشرى، 17 ـ توم، 71 ـ بەت.

ئالاقه باغلاپ، بىرلا ۋاقىتتا قوزغىلاڭ كوتىرىشكه تەييارلاندى. لېكىن، دېخانىلار قوزغىلىڭى ۋه ئىنقىلاۋىي دېموكراتىزىم هەرىكىتى چار-پادىشا هوكۇمىتى تەرىپىدىن دەهشەتلىك تۇرده باستۇرۇلدى.

يانۋارلىق تۇزۇم بىكار قىلىنغاندىن كېيىن، 1863—1874-يىللىرى، چارپادىشا هوكۇمىتى يەنه سىياسى تۇزۇم، قانۇن تۇزۇمى، مائارىپ تۇزۇمى، مالىيه تۇزۇمى ۋه هەربى تۇزۇمگه ئوخشاش ئۆستە-قۇرۇلما ساهەلىرىده بەزى بۇرژۇئا خاراكتېرلىق ئىسلاهاتلارنى يولغا قويدى: ئوبلاست ۋه ناهىيىلەرده يەرلىك ئاپتونومىيه ئىدارىسى، شەهەرلىك دوما (يەرلىك پارلامېنت) تەسىس قىلىندى؛ ئوچۇق سوت قىلىش يولغا قويۇلدى، ئادۋوكاتلار ئاقلاش تۇزۇمى ۋه زاسە-داتىللىق تۇزۇم ئورنىتىلدى؛ ئالى مەكتەپلەرگه ئوقۇشقا كىرىشتىكى تەبىقه چەكلىمىسى ئەمەلدىن قالدۇرۇلدى؛ مالىيه چىقىمى ئېلان قىلىندى؛ ئەسكەر ئېلىش تۇزۇمىنىڭ ئورنىغا مەجبۇرى هەربى خىز-مەت ئوتەش تۇزۇمى قويۇلدى.

1861 - يىلدىكى ئىسلاهاتنىڭ ئەهمىيىتى يانۋارلىق تۇزۇم بىكار قىلىنىپ، دېخانلار پومىششىكلارغا بولغان جىسمانى بېقىندىلىقى-تىن قۇتۇلدى، كاپىتالىستىك ئىشلەپچىقىرىشقا زورۇر بولغان ئەركىن يالانما ئەمگەك كۈچى هەل قىلىندى. تولەم يولى بىلەن دېخانلاردىن بۇلاپ ئېلىنغان پۇللار كاپىتالىزمنىڭ تەرەققىياتى ئۈچۈن بولغان ئېهتىياجنى مەلۇم دەرىجىده قاندۇردى. دېخانلار ئۆزىنىڭ "ئازات" بولۇشى ئۈچۈن، 1861 - يىلىدىن 1905 - يىلغىچه، پومىششىكلارغا جەمى 2 مىليارت رۇبلىغا يېقىن تولەم تولىدى.

1861 - يىلى يانۋارلىق تۇزۇمنىڭ بىكار قىلىنىشى روسىيه تارىخىدا فېئوداللىق ئىشلەپچىقىرىش ئۇسۇلىدىن كاپىتالىستىك ئىشلەپچىقىرىش

ئۇسۇلىغا ئوتۇشتىكى بۇرۇلۇش نۇقتىسى بولدى. لېنىن بۇ ئىسلاھاتـ نىڭ ئەھمىيىتىگە باھا بېرىپ مۇنداق دەپ كۆرسەتتى: "ئەگەر 1861 ـ يىلى روسىيە دولىتىنىڭ پۈتۈن تۈزۈلمىسىدە بولغان ئۆزگىرىشـ كە ئومۇمىي نەزەر سېلىنسا، ئۇ ھالدا بۇ ئۆزگىرىشنى فېئودالـلىق پادىشالىق تۈزۈمىنى بۇرژۇئا پادىشالىق تۈزۈمگە ئايلاندۇرۇش يولىدا قويۇلغان بىر قەدەم دەپ ئېتىراپ قىلىشقا توغرا كېلىدۇ. بۇ ئىقتىـ سادىي نۇقتىنەزەردىنلا ئەمەس، بەلكى سىياسى نۇقتىنەزەردىنمۇ توغرا."①

1861 ـ يىلدىكى ئىسلاھات "يۇقۇرىدىن تۇۋەنگە قارىتا" بولغانلىغى ئۈچۈن، ئىسلاھاتتىن كېيىن يەنىلا نۇرغۇن فېئودالـلىق قالـدۇقلار ساقلىنىپ قالدى، پومىشچىكلارنىڭ يەر مۇلۇكچىلىـگىگە تېگىلمىدى، يەرلەرنىڭ تولىسى يەنىلا پومىشـچىكـلارنىڭ قولىـدا قېلىۋەردى. دېخانلارنىڭ ئۇلۇشلۇك يەرلىرى بېتىشمەيتتى، ئۇلار پومىشچىكلارنىڭ ئېكسپىلاتاتسىيسى ۋە زۇلمىغا ئۇچرىغاندىن باشقا، يەنە كاپىتالىزمـ نىڭ ئېكسپىلاتاتسىيسى ۋە زۇلـمىغا ئۇچرىدى. بۇ يېزا ئىگىلىك كاپىتالىزمىنىڭ تەرەققىيات يولىي دېخانـلارنى نەچچە ئون يىل ئەڭ قاتتىق ئېكسپىلاتاتسىيىگە ۋە شىلىنىشقا ئۇچراتـتى، يانـچىلىق تۈزۈمىدىكى پومىشچىكلار ئىگىلىگى ئاستا ـ ئاستا بۇرژۇئا يۇنكېرلارچە ئىگىلىككە ئايلاندۇرۇلـدى. يەنە بىر تەرەپـتىن، ساقلـىنىپ قالغان چارپادىشا مۇستەبىتلىك تۈزۈمى ئىسلاھاتتىن كېيىن پومىشچىكلارنىڭ داۋاملىق تۇردە دېخانلارنى دەھشەتلىك ئېكسپىلاتاتسىيە قىلىش ۋە

---

① لېنىن. «خاتىرە كۈن توغرىسىدا». «لېنىن ئەسەرلىرى»، خەنـزۇچە نەشرى، 17 ـ توم، 96 ـ بەت.

ئۇلارغا سىنىپىي زۇلۇم سېلىشتىكى يولەنچىگى بولۇپ قالدى. يانچىلىق تۇزۇمنىڭ قالدۇقلىرىنى — پومىششىكلار يەر مۇلۇكچىلىگى ۋە چارپادىشا مۇستەبىتلىك تۇزۇمىنى ئۇزۇل-كېسىل يوقىتىش كەلگۈسىدىكى روسىيە بۇرژۇئا دېموكىراتىك ئىنقىلاۋىنىڭ ئاساسىي ۋەزىپىسى بولۇپ قالدى.

2 - بولۇم ئامېرىكىدا بولغان جەنۇپ بىلەن شىمال ئوتتۇرىسىدىكى ئۇرۇش

ئامېرىكىنىڭ مۇستەقىللىقتىن كېيىنكى زىمىن كېڭەيمىچىلىگى مۇستەقىللىق ئۇرۇشى ئارقىسىدا، ئامېرىكىدا بۇرژۇئازىيە بىلەن قۇلدارلارنىڭ بىرلەشمە ھاكىمىيىتى قۇرۇلدى. بۇرژۇئازىيە بىلەن قۇلدارلارنىڭ سىرتقا قارىتا بۇلاڭچىلىق قىلىدىغان، كاپىتالىزىمنى راۋاجلاندۇرىدىغان ۋە قۇللۇق تۇزۇمنى كېڭەيتىدىغان ئىكىنزارلىق ئىگىلىگىنىڭ ئېھتىياجىغا ماسلىشىش ئۇچۇن، ئامېرىكا مۇستەملىكىچىلىك بويۇنتۇرۇغىدىن قۇتۇلۇپلا، دەرھال زىمىننى كەڭ كولەمدە كېڭەيتىش يولىغا ماڭدى، بولۇپمۇ 1812—1814-يىللاردا كانادانى تارتىۋېلىش قارا نىيىتى توسقۇنلۇققا ئۇچرىغاندىن كېيىن، غەرپتىكى كەڭ زىمىنگە قاراپ كېڭەيمىچىلىك قىلدى.

ئامېرىكا يەر ئىشغال قىلىش جەريانىدا، مەجبۇرى سېتىۋېلىش، قورقىتىش-تەھدىت سېلىش، قوراللىق ئاغدۇرمىچىلىق قىلىش، ئۇرۇش قوزغاشقا ئوخشاش رەزىل-ئىپلاس ئۇسۇللارنى قوللىنىپ، ئۇچىغا چىققان قاراقچىلىق ئەپتى-بەشىرىسىنى ئاشكارىلىدى.

1803 ـ يىلى ئامېرىكا ئەنگلىيە بىلەن فرانسىيە دېگىزدا زومىگەر-لىك هوقۇقىنى تالىشىۋاتقان ۋە فرانسىيە تاجاۋۇزچى قوشۇنلىرى هايتىدا پاجىەلىك مەغلۇبىيەتكە ئۇچرىغان پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ، 2 مىليون كۋۋادىرات كىلومېتردىن ئارتۇق يېرى بولغان لۇئىزئانانى هەر بىر ئىنگلىز موسى 4 پۇلۇك ئامېرىكا دوللىرى هىساۋىدا فرانسىيەدىن "سېتىۋالدى"، شۇنىڭ بىلەن ئامېرىكىنىڭ تېرىتورىيىسى بىراقلا بىر هەسسىدىن ئارتۇق كېڭەيدى.

1810 ـ يىلى ئامېرىكا ئىكىنزارلىق ئىگىلىرى ئىسپانىيىگە قاراشلىق غەربىي فلورىدانى بېسىپ كىردى ۋە ئەسكەر چىقىرىپ ئۇنى ئىشغال قىلىۋالدى؛ 1818 ـ يىلى يەنە ئەسكەر چىقىرىپ شەرقىي فلورىدانى بېسىۋالدى. 1819 ـ يىلى ئامېرىكا هوكۇمىتى ئوزىنىڭ قاراقچىلىق هەرىكىتىنى يېپىش ئۈچۈن، 5 مىليون ئامېرىكا دوللىرى "بەدىلى"گە فلورىدا يېرىم ئارىلىنى مەجبۇرى سېتىۋالدى، شۇنداق قىلىپ "ئالتە ئاتار ناگان بېسىمى ئاستىدىكى سودا" ئورۇنلاندى.

1823 ـ يىلى مونرو زۇكتۇڭ يىللىق دولەت خېتىدە، ئامېرىكىنىڭ تاشقى سىياسىتىنىڭ ئاساسىي پرىنسىپلىرىنى يەنى ئاتالمىش "مونرو خىتاپنامىسى"نى ئوتتۇرىغا قويدى. ئۇنىڭدا كورۇنۇشتە مۇقەددەس ئىتتىپاقنىڭ لاتىن ئامېرىكىسى ئەللىرىنىڭ ئىچكى ئىشلىرىغا قوراللىق ئارىلىشىشقا قارشى تۇرۇشتەك چىرايلىق تون يېپىلغان، ئەمىلىيەتتە ئامېرىكىنىڭ لاتىن ئامېرىكىسىنى تەنها ئىگەللەشتەك قارا نىيىتى يوشۇرۇنغان، لاتىن ئامېرىكىسىنى ئامېرىكىنىڭ تەسىر دائىرىسىگە ئېلىش مەقسەت قىلىنغان ئىدى.

1835 ـ يىلى جەنۇپتىكى قۇلدارلار ئامېرىكا كوچمەنلىرىنى قۇتىرىتىپ مېكسىكىدىكى تېكساستا قوراللىق توپلاڭ كوتىرىپ، يەر-

لىك ھاكىمىيەتنى ئاغدۇرۇپ تاشلاپ، تېكساس فورچاق دولىتىنى قۇردى؛ 1845-يىلى بۇ يەر ئامېرىكىنىڭ 28-ئىشتاتى قىلىپ قوشۇۋېلىندى. تېكساسنىڭ قوشۇۋېلىنىشى ئامېرىكا مۇستەملىكىچىلىرىنىڭ قوراللىق ئاغدۇرمىچىلىق يولى بىلەن زېمىننى كېڭەيتكەنلىگىنىڭ تىپىك مىسالى.

ئامېرىكا ھوكۇمرانلار سىنىپى مېكسىكا ھوكۇمىتىنىڭ نارازىلىغىغا پىسەنت قىلمايلا قالماستىن، يەلكى پۈرسەتتىن پايدىلىنىپ ۋەقەنى كېڭەيتىپ، مېكسىكىغا قارىتا تاجاۋۇزچىلىق ئۇرۇشى قوزغىدى (1846—1848). ئامېرىكا ئۇرۇش ئارقىلىق مېكسىكىنىڭ گراند دەرياسىنىڭ شىمالىدىكى زېمىنىنى تارتىۋالدى، بۇ يەر تېكساس بىلەن قوشۇلۇپ جەمئىي تەخمىنەن 2 مىليون 300 مىڭ كۇۋادىرات كىلومېتىر كېلەتتى.

1846-يىلى ئامېرىكا شىمالىي كەڭلىك °49 نىڭ جەنۇبىدىكى ئورېگون رايونىنى ئەنگلىيەدىن ئېلىۋالدى.

شۇنداق قىلىپ، ئامېرىكا ھوكۇمرانلار سىنىپى ئۇستاتالىق قىلىپ، قىسقىغىنا بىرنەچچە ئون يىل ئىچىدە، ئامېرىكىنىڭ تېرىتورىيىسىنى ئاتلانتىك ئوكيانىدىن تىنچ ئوكيانغىچە كېڭەيتىپ، ئەسلىدىكى 2 مىليون 50 مىڭ كۇۋادىرات كىلومېتىردىن (ئەگەر شىمالىي ئامېرىكىدىكى 13 ئوبلاست بويىچە ھىساپلانسا 900 مىڭ كۇۋادىرات كىلومېتىر) كېڭەيتىپ 7 مىليون 770 مىڭ كۇۋادىرات كىلومېتىرغا يەتكۈزدى (ئەگەر 1867-يىلى روسىيەدىن سېتىۋېلىنغان ئالياسكا قوشۇلىدىغان بولسا 9 مىليون كۇۋادىرات كىلومېتىردىن ئارتۇق بولىدۇ)، بۇ شىمالىي ئامېرىكا قۇرۇقلۇغىنىڭ تەخمىنەن يېرىمىنى تەشكىل قىلىدۇ.

ئامېرىكا ھوكۇمرانلار سىنىپىنىڭ غەرپكە قاراپ كېڭىيىش

جەريانى، ئەينى ۋاقتىتا ئۇلارنىڭ يەرلىك ئاھالە بولغان ھندىنادلارنى قوغلاپ چىقىرىش، قىرىش ۋە ئۇلارنىڭ يەرلىرىنى بېسۋېلىش جەريانى بولدى. ئۇلار ھندىنادلارنىڭ قارشىلىغىنى دەھشەتلىك تۇرده باستۇردى، ھندىنادلارغا قارىتا مىڭ قېتىمچه "جازا يۈرۈشى" ئېلىپ باردى، پەقەت 20 يىل ئىچىده (1802—1822) ھندىنادلارنىڭ 15 مىليون ئىنگلىز موسى كېلىدىغان يېرىنى تارتىۋالدى. ئىرق تۇخۇمىنى قۇرۇتۇش مەقسىدىده ئارقا-ئارقىدىن ئېلىپ بېرىلغان چوڭ قىرغىنچىلىقلار ئارقىسىدا، بۇرۇنقى بىر مىليوندىن ئارتۇق بولغان ھندىنادلار ئازىيىپ، 19-ئەسىرنىڭ ئاخىرىدا 240 مىڭغا چۈشۈپ قالدى. ساقلىنىپ قالغان ھندىنادلار غەرپتىكى يېراق قاقاس جايلارغا قوغلۇپتىلدى، بەزىلىرى مەجبۇرى ئايرىلغان "ساقلاپ قېلىنغان يەر" لەرگە كىرگۈزۈلدى. ھندىنادلارغا قارىتىلغان قىرغىنچىلىق، بۇلاڭ-تالاڭ بىر قانلىق تارىخ بولۇپ، ئامېرىكا ھوكۇمرانلار سىنىپى ئۈيدۇرۇپ چىقارغان، "غەرپىكە بېرىش ھەرىكىتى" تېچ، قىشلاق غەزىلىچه ھەركەت بولدى، دېگەن شەرمەندە سوزلىرىنى پۈتۈنلەي ئېچىپ بېرىدۇ.

ئامېرىكا ھوكۇمرانلار سىنىپى ئامېرىكا قىتئەسى قۇرۇقلۇغىغا كېڭەيمىچىلىك قىلىشتىن تاشقىرى يەنه ئۇزىنىڭ تاجاۋۇزچىلىق قارا قولىنى يېراق شەرققه سوزدى. 1844-يىلى ئامېرىكا چىڭ سۇلالىسى ھوكۇمىتىنى تەڭسىز بولغان "ۋاڭشيا شەرتنامىسى"نى ئىمزالاشقا مەجبۇر قىلدى. ئامېرىكا 5 پورتتا سودا-ئالاقه قىلىش ھوقۇقىغا ئىگه بولىۋالغاندىن باشقا، كونسۇللارنىڭ ھوكۇم چىقىرىش ھوقۇقى ۋە نەپ بېرىلگەن دولەت قاتاردا مۇئامىله قىلىنىشقا ئۇخشاش ئىمتىيازغا ئىگه بولىۋالدى. ئامېرىكىلىق سىياسى لوكچەك ۋورد

سىسق نامى پۇر كەتكەن "ئەجنەبى قوراللىقلار قوشۇنى"نى ئۇيۇشتۇرۇپ، چىك سۇلالىسى ھوكۇمىتىنىڭ تەپىپاكچىلىقىنى ئىنقىلابىي ھەرىكەتنى باستۇرۇشقا يارىتىلىشىپ، جۇڭگو خەلقى ئالدىدا كەچۈرگۈسز جىنايەت ئوتكۈزدى.

1853—1854-يىللىرى ئامېرىكا ھوكۇمىتى ياپونىيە بارگاھىنى بېكىنمىچىلىك سىياسىتىنى ۋازكېچىشكە قورال كۈچى بىلەن مەجبۇر قىلىپ، ئامېرىكا ۋە باشقا مۇستەملىكىچى قاراقچىلارنىڭ ياپونىيىگە تاجاۋۇز قىلىشى ئۈچۈن يول ئېچىپ بەردى.

ئامېرىكىدا كاپىتالىزىمنىڭ تەرەققى قىلىشى ۋە ئۇنىڭ قۇللۇق تۈزۈمى بىلەن بولغان زىددىيىتى زىمىننى كېڭەيتىش ئامېرىكا بۇرژۇئازىيىسى ۋە قۇلدارلىرىنىڭ ئورتاق ئارزۇسى ئىدى، لېكىن ئۇلارنىڭ ھەرقايسىسىنىڭ ئوز پىلانى بار ئىدى. بۇرژۇئازىيە زىمىننى كېڭەيتىش ئارقىلىق سانائەت خام ئەشيالىرىغا ۋە يېڭى تاۋار بازارلىرىغا ئىگە بولۇشنى ئۈمىت قىلاتتى؛ قۇلدارلار بولسا ئىكىنزارلارنىڭ كولىمىنى كېڭەيتىپ، تېخىمۇ كوپ قۇللارنى ئېكسپىلاتاتسىيە قىلىشنى ئۈمىت قىلاتتى. ھەر ئىككى تەرەپ ئوز زىمىننى ۋە سىياسى تەسىرىنى كېڭەيتىشكە ئۇرۇندى، شۇنداق قىلىپ، يېڭىدىن ئىشغال قىلىنغان يەرلەرنىڭ كوپىيىشىگە ئەگىشىپ، بۇرژۇئازىيە بىلەن قۇلدارلار ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەت بارغانسېرى ئوتكۇرلەشتى.

ئامېرىكىنىڭ شىمالى بىلەن جەنۇبىدىكى ئىجتىمائى ئىقتىسادىي تۈزۈمدە، مۇستەملىكە دەۋرىدىلا چوڭقۇر زىددىيەت بار ئىدى. شىمالدا كاپىتالىستىك ئىگىلىك تەرەققى قىلىدۇرۇلۇاتقان بولسا، جەنۇپتا قۇللۇق تۈزۈمىدىكى ئىگىلىك ھوكۇمران ئورۇندا تۇراتتى.

بۇ هال مۇستەقىللىق يولىدىكى ئۇرۇشتىن كېيىن تېخىمۇ گەۋدىلىك بولدى.

ئامېرىكىنىڭ شىمالى ۋە شەرقىي شىمالىدىكى جايلاردا، ئەركىن يالالنما ئەمگەكنى ئىشقا سېلىش تۈزۈمى ئاساسىدا، هازىرقى زامان كاپىتالىستىك سانائىتى تېزدىن قۇرۇلۇشقا ۋە راۋاجلىنىشقا باشلىدى. ئامېرىكىنىڭ سانائەت ئىنقىلاۋىنمۇ پاختا توقۇمىچىلىق سانائىتىدىن باشلاندى. 1805 ـ يىلى ئامېرىكىدىكى پاختا توقۇمىچىلىق فابرىكىلىرىدا ئاران 4 مىڭ 500 ئۇرچۇق بولغان بولسا، 1860 ـ يىلى 5 مىليون 200 مىڭ ئۇرچۇققا يەتتى. 19 ـ ئەسىرنىڭ ئالدىنقى يېرىمىدا ئامېرىكىدا تومۇرچىلىك، مېتالچىلىق، يېزا ئىگىلىك ماشىنىلىرى ۋە يېقىلغۇ سانائىتى قاتارلىق زامانىۋى كارخانىلار قۇرۇلدى. 1860 ـ يىلى 980 مىڭ تونا چويۇن ۋە 14 مىليون تونا كومۇر ئىشلەپچىقىرىلدى. ئامېرىكىنىڭ سانائەت ئومۇمى مەھسۇلات قىممىتى 50 يىل ئىچىدە (1810 ــ 1860) 9 هەسسىگە يېقىن ئوسۇپ، دۇنيا بويىچە 4 ـ ئورۇنىنى ئىگەللىدى. غەربىي رايونلارنى ئېچىش ۋە سانائەت ئىنقىلاۋىنىڭ ئېهتىياجىغا لايىقلىشىش ئۈچۈن، تومۇرىيول قۇرۇلۇشىنىڭ تەرەققىياتى ناهايىتى تېز بولدى، 1830 ـ يىلى ئامېرىكا بويىچە تۆنجى تومۇرىيولدا قىسمەن قاتناش باشلاندى، ئۇنىڭ ئۇزۇنلۇغى ئاران 21 كىلومېتىر ئىدى؛ 1850 ـ يىلى تومۇرىيول كوپىيىپ 15 مىڭ كىلومېتىرغا يېتىپ، دۇنيا بويىچە بىرىنچى ئورۇنىنى ئىگەللىدى. 1860 ـ يىلغا كەلگەندە تومۇرىيوللارنىڭ ئومۇمى ئۇزۇنلۇغى 48 مىڭ كىلومېتىرغا يەتتى.

ئامېرىكىدا كاپىتالىزىمنىڭ تەرەققى قىلىشى ۋە ئاهالىنىڭ غەربكە كوچۇرۇلۇشى بىلەن بىر ۋاقىتتا، نۇرغۇنلىغان كوچمەنلەر ياۋروپادىن

ۋە ئاسىيادىن ئامېرىكىغا باردى. 1820 ـ يىلىدىن 1860 ـ يىلغىچە بولغان 40 يىل ئىچىدىلا، كوچمەنلەرنىڭ ئومۇمى سانى 5 مىليوندىن ئېشىپ كەتتى، ئۇنىڭ مۇتلەق كوپچىلىگى ياۋروپادىن كەلدى. كوچمەنلەرنىڭ تەركىۋى بىرقەدەر مۇرەككەپ ئىدى، ياۋروپادىن كەلگەنلەرنىڭ كوپ قىسمى دېخانلار ۋە مەلىكسىلىك قول سانائەتچىلەر ئىدى، 1848 ـ يىلىدىن كېيىن بولسا، ئاساسەن سانائەت ئىشچىلىرى كەلدى. ئۇلار ئامېرىكىدا كاپىتالىزمنى راۋاجلاندۇرۇش ئۈچۈن زورۇر بولغان ئەمگەك كۈچىنى تولۇقلاش بىلەنلا قالماستىن، بەلكى ئامېرىكىدا ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ راۋاجلىنىشىنى ئىلگىرى سۈردى. 1848 ـ يىلى كالىفورنىيىدە ئالتۇن كېنى تېپىلغاندىن كېيىن، ئامېرىكا كاپىتالىستلىرى جۇڭگودىن ئەرزەن ئەمگەك كۈچى ئېلىش ئۈچۈن، شياڭگاڭنى تايانچ قىلىپ، تۈرلۈك ئېپلاس ۋاستىلەرنى قوللىنىپ، جەنۇبىي جۇڭگونىڭ دېڭىز ياقىسى رايونلىرىدىكى جۇڭگو ئەمگەكچىلىرىنى ئالداپ "مەدىكار" قىلىپ ئىشلەتتى. 1862 ـ يىلى كالىفورنىيىدىكى كان ئىشچىلىرى ئىچىدە، جۇڭگولۇق ئىشچىلار يېرىمىدىن كۆپرەكنى تەشكىل قىلاتتى. جۇڭگولۇق ئىشچىلارنىڭ تۇرمۇشى ۋە ئەمگەك شارائىتى ئىنتايىن ناچار ئىدى، نۇرغۇنلىغان كىشىلەر دەرت ـ ئەلەم ئىچىدە ئولۇپ كېتەتتى. چەتئەللىك ئەمگەكچىلەرنى دەھشەتلىك تۇرمە ئېكسپلاتاتسىيە قىلىش ئامېرىكىدا كاپىتالىزم تەرەققىياتىنىڭ تېزرەك بولۇشىدىكى ئاملىلارنىڭ بىرى ئىدى.

كاپىتالىزم شىمالدا تېز راۋاجلىنىۋاتقاندا، جەنۇبتىكى ئىشتاتلاردا قۇللۇق تۈزۈمىدىكى ئىكىنزارلىق ئىگىلىگى داۋاملىق ساقلىنىپ تۇراتتى ۋە راۋاجلاندۇرۇلۇۋاتاتتى. ئامېرىكىدا ئىكىنزارلىق ئىگىلىگى

قۇللار (ئاساسەن نېگىر قۇللار)نىڭ ئەمگىگىنى دەھشەتلىك تۇردە ئېكسپلاتاتسىيە قىلىش ۋە ھەقسىز ئىگەللىۋېلىش بىلەن تىكلەنگەن ئىدى. دەسلەپتە قۇلدارلار قۇللارنى ئىشقا سېلىپ ئوزلىرى ئىشغال قىلىۋالغان ياكى سېتىۋالغان يەرلەرگە شال، تاماكا ۋە نىل بويياق تېرىتقۇزدى. قۇللارنىڭ ئەمگەك ئۈنۈمدارلىغى ناھايىتى تووەن، ئىشلەپچىقىرىش تەننەرقى ناھايىتى يۇقۇرى بولغانلىغى ئۈچۈن، 18 ـ ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىدا ئامېرىكىنىڭ ئىكىنزارلىق ئىگىلىگى زاۋالغا يۈز تۇتۇشقا باشلىغان ئىدى. لېكىن، ئەنگلىيىدە پاختا توقۇمىچىلىقنىڭ راۋاجلىنىشى، پاختىغا بولغان ئېھتىياجنىڭ جىددى ئېشىشى ئامېرىكىنىڭ جەنۇبىدا پاختىچىلىقنىڭ راۋاجلىنىشىغا تۇرتكە بولدى. 1793 ـ يىلى باشلانغۇچ مەكتەپ ئوقۇتقۇچىسى ۋىتنېينىڭ چىگىت ئايرىش ماشىنىسىنى ئىختىرا قىلىشى بىلەن، چىگىت ئايرىش ئۈنۈمى 149 ھەسسە ئوستى. ئىلگىرى بىر قۇل قولى بىلەن كۈنىگە ئاران بىر قاداق چىگىت ئايرىغان بولسا، ئەمدى كۈنىگە 150 قاداق ئايرىدىغان بولدى، كېيىن پار كۈچى بىلەن ھەركەتلەندۈرۈلىدىغان چىگىت ئايرىش ماشىنىسى قوللىنىلىپ، كۈنىگە مىڭ قاداق ئايرىلىدىغان بولدى، بۇنىڭ بىلەن پاختىچىلىق غايەت كوپ پايدا تېپىش ئىمكانىيىتىگە ئىگە بولدى. قۇلدارنىڭ بىر نېگىر قۇلىنى بېقىش ئۈچۈن يىلىغا سەرپ قىلىدىغىنى 20 ئامېرىكا دوللىرىدىن ئاشمايتتى، لېكىن ئۇنىدۈرۈۋالىدىغان ساپ پايدىسى بولسا 80 ئامېرىكا دوللىرىدىن ئېشىپ كېتەتتى. شۇنداق قىلىپ، جەنۇبتىكى ئىشتاتلارنىڭ ئىكىنزارلىقلىرىنىڭ مۇتلەق كوپ قىسمى كېۋەز تېرىشقا ئوزگەرتىلدى ھەمدە قانۇنسىز تۇردە نېگىر قۇللار ئېلىپ كېلىنىپ، "قۇل ساقلايدىغان ئىشتاتلار" قۇرۇلدى. نېگىرلارنىڭ نوپۇسى جىددى كوپەيدى،

1790 ـ يىلى 697 مىڭ بولغان بولسا، 1860 ـ يىلىغا كەلگەندە 4 مىليونغا يەتتى.

ئامېرىكىنىڭ ئىكىنزارلىق ئىگىلىگى ئاساسەن سىرتقا قارىتىلىدى، بولۇپمۇ ئەنگلىيەگە تاۋار پاختا قاتارلىق خام ئەشيالارنى يەتكۈزۈپ بەردى. لېكىن شمالدا كاپىتالىزىمنىڭ تەرەققى قىلىشىغا ئەگىشىپ، ئامېرىكا سانائەت بۇرژۇئازىيىسى ئىچكى بازارلارنى كېڭەيتىشنى، قۇللارنى ئازات قىلىپ كاپىتالىستىك ئىشلەپچىقىرىشقا زورۇر بولغان ئەركىن ئەمگەك كۈچلىرىنى تولۇقلاپ بېرىشنى، يەتەرلىك خام ئەشياغا كاپالەتلىك قىلىشنى، ئۇز مەملىكىتىنىڭ سانائەت تەرەققىياتىنى قوغدايدىغان يۈقۇرى تاموژنا بېجىنى يولغا قويۇشنى تەلەپ قىلدى. قۇلدارلار بولسا ئىكىنزارلىق ئىگىلىگىنى كېڭەيتىپ، دۇنيا بازىرى ئۈچۈن تېخىمۇ كوپ تاۋار پاختا ئىشلەپچىقىرىشنى، ئەنگلىيەدىن ئەرزەن سانائەت بۇيۇملىرىنى كىرگۈزۈش ۋە توۋەن تاموژنا بېجىنى يولغا قويۇشنى تەلەپ قىلدى. ئىككى تەرەپ ئوتتۇرىسىدا كەسكىن كۈرەش باشلىنىپ كەتتى ۋە ئۇ بۇاستە توقۇنۇشقا ئايلاندى.

ئامېرىكا زىمىنىنىڭ ئۇزلۇكسىز كېڭىيىشىگە ئەگىشىپ، ئىككى تەرەپ ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەت تېخىمۇ ئوتكۈرلەشتى. شمالدىكى بۇرژۇئازىيە كاپىتالىزىمنىڭ زىمىنىنى كېڭەيتىش ئۈچۈن، يېڭىدىن ئىشغال قىلىنغان يەرلەردە قۇل ئىشلىتىشنى مەنئى قىلىشنى تەشەبۇس قىلدى؛ جەنۇبتىكى ئىكىنزارلىق ئىگىلىرى بولسا قۇللۇق تۈزۈمىنى يېڭى يەرلەرگە كېڭەيتمەكچى بولدى. 19 ـ ئەسرىنىڭ ئالدىنقى يېرىمىدا، قوشما ئىشتاتقا ئۇزلۇكسىز تۇردە يېڭى ئىشتاتلار قوشۇلۇپ تۇردى، 1860 ـ يىلى ئىشتاتلار 34 كە يەتتى. ھەر بىر يېڭى ئىشتات ـ

نىڭ قۇرۇلۇشى جەنۇپ بىلەن شىمال ئوتتۇرىسىدا كەسكىن تالاشلارنى پەيدا قىلدى. جەنۇپتىكى ئىكىنىزارلىق ئىگىلىرى ھەر بىر يېڭى ئىشتاتنى قۇل ساقلايدىغان ئىشتات قىلماقچى بولدى، شىمالدىكى بۇرژۇئازىيە بولسا ئۇنى ئەركىن ئىشتات قىلماقچى بولدى.

1920 ـ يىلى مىسسۇرىنىڭ قوشما ئىشتاتلارغا كىرىش مەسىلىسىنى مۇزاكىرە قىلغاندا، جەنۇپ بىلەن شىمال ئوتتۇرىسىدا يەنە تالاش-تارتىش پەيدا بولدى. ئۇنىڭ ئالدىدا، ئامېرىكىدا جەمئى 22 ئىشتات بولۇپ، ئۇنىڭ ئىچىدە قۇل ساقلايدىغان ئىشتاتلار بىلەن قۇل ساقلىمايدىغان ئىشتاتلار (ئەركىن ئىشتاتلار دەپمۇ ئاتىلىدۇ) تەڭ يېرىمنى تەشكىل قىلاتتى. جەنۇپتىكى قۇلدارلار ئۇزىنىڭ تەسىرىنى كېڭەيتىش ئۈچۈن، مىسسۇرىنى قۇل ساقلايدىغان ئىشتات قىلىشتا چىڭ تۇردى ھەمدە قوشما ئىشتاتلاردىن چېكىنىپ چىقىش بىلەن تەھدىت سالدى. شىمالدىكى بۇرژۇئازىيە مۇرەسسەلىششىنى تەشەببۇس قىلدى، شۇنىڭ بىلەن ئىككى تەرەپ كېلىشىم ھاسىل قىلدى، پارلامېنت «مىسسۇرى مۇرەسسەنامىسى»نى ماقۇللىدى. ئۇنىڭدا مىسسۇرىنى قۇل ساقلايدىغان ئىشتات قاتارىدا قوشما ئىشتاتلارغا كىرگۈزۈش، شۇنىڭ بىلەن بىللە ماسسا چۈسېتس ئىشتاتىدىن بىرىين ئىشتاتنى ئايرىپ چىقىپ ئەركىن ئىشتات قاتارىدا قوشما ئىشتاتلارغا كىرگۈزۈش؛ بۇنىڭدىن كېيىن بىرگە بىر بولۇش پىرىنسىپى بويىچە قوشما ئىشتاتلارغا كىرگۈزۈش، شىمالىي كەڭلىك 36°30′ نىڭ جەنۇبىدا قۇللۇق تۈزۈمىنىڭ راۋاجلانىدۇرۇلۇشىغا يول قويۇش، ئۇنىڭ شىمالىدا قۇللۇق تۈزۈمىنىڭ مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇشىنى مەنئى قىلىش بەلگىلەندى.

1850 ـ يىلى، قۇلدارلار قېچىپ كەتكەن قۇللارنى تۇتۇپ كېلىش

توغرىسىدىكى "قېچىپ كەتكەن قۇللارنى ئوتكۈزۈپ بېرىش قانۇنى"نى پارلامېنتقا ماقۇللاتتى، ئۇنىڭدا قۇلدارلارنىڭ شىمالىدىكى ئەركىن ئىشتاتلارغا قېچىپ بارغان قۇللارنى ئىزدەپ تۇتۇشقا بولىدىغانلىقى بەلگىلەندى، ئۇنىڭدىن بۇرۇن، ئەگەر قۇللاردىن شىمالدىكى ئەركىن ئىشتاتلارغا قېچىپ بارغانلار ئەركىن ئادەملەر بولۇپ قالاتتى. ئوتكۈزۈپ بېرىش قانۇنىنىڭ ماقۇللىنىشى جەنۇپ بىلەن شىمالدىكى ئىككى خىل تۈزۈمنىڭ زىددىيىتىنى كەسكىنلەشتۈرۈشكە باشلىدى. 1854 ـ يىلى شىمالىي كەڭلىك 36°30′ نىڭ شىمالىدىكى كانساس بىلەن نېبلاسكا قوشما ئىشتاتلارغا كىرىشنى ئىلتىماس قىلدى، مىسسۇرى مۇرەسسەنامىسىدىكى بەلگىلىمە بويىچە ئۇلارنى ئەركىن ئىشتات قىلىش كېرەك ئىدى. لېكىن قۇلدارلار پارلامېنتنى بۇ ئىككى جايدىكى ئاھالىگە ئاۋاز بېرىش يولى بىلەن تەۋەلىگىنى بەلگىلەش هوقۇقىنى بېرىشكە مەجبۇرلىدى ھەمدە قوراللىق باندىتلارنى ئۈيۈشتۈرۈپ، كانساسقا باستۇرۇپ كىرىپ، ئاۋاز بېرىشنى قورال كۈچى بىلەن تىزگىنلەپ، قۇللۇق تۈزۈمنى مەجبۇرى يولغا قويماقچى بولدى. قۇلدارلارنىڭ سۇئىقەستى پۈتۈن مەملىكەت خەلقىنىڭ غەزىپىنى قوزغىدى. شىمالدىكى ئىشچىلار ۋە دېخانلارمۇ قورال ئېلىپ، كانساسقا كىرىپ، قۇلدارلار توپلىغان باندىتلار بىلەن ئېلىشىپ، بۇ سۇئىقەستنى تارمار قىلدى. كانساستىكى توقۇنۇش مەملىكەت ئىچىدىكى سىياسى كۈچلەرنىڭ يەنمۇ پارچىلىنىشىنى كەلتۈرۈپ چىقاردى. ئامېرىكا مۇستەقىل بولغاندىن كېيىن مەۋجۇت بولۇپ تۇرغان ئىككى پارتىيىدىن، خۇيۇك پارتىيىسى گۈمران بولدى، دېموكراتلار پارتىيىسىدىكى شىمال تەرەپ بىلەن جەنۇپ تەرەپ ئوتتۇرىسىدىكى پىكىر ئىختىلاۋى كۈندىن-كۈنگە ئېغىرلاشتى.

1854 ـ يىل 7 ـ ئايدا جۇمھۇرىيەتچىلەر پارتىيىسى قۇرۇلۇپ، بەزى سانائەت بۇرژۇئازىيىسى، قوللۇق تۆزۈمنى بىكار قىلىشنى تەشەببۇس قىلىدىغان يەر ئەركىنلىگى تەرەپدارلىرى، دېموكراتلار پارتىيىسىدىن چىقىپ كەتكەن دېموكراتلار جۇمھۇرىيەتچىلەر پارتىيىسىگە قوشۇلدى. قۇلدارلارغا قارشى كۈرەش قىلىش ئۈچۈن، جۇمھۇرىيەتچىلەر پارتىيىسى ۋاقتىنچە ئىشچى، دېخانلار بىلەن بىرلەشتى، قوللۇق تۆزۈمنى چەكلەش ۋە بىكار قىلىشنى تەشەببۇس قىلدى، نامرات دېخانلارنىڭ غەرپتىكى يەرلەرگە ھەقسىز ئىگە بولۇش تەلۈپىنى قوللىدى. كانساس توقۇنۇشى ئامېرىكىدا شۇ چاغدىكى سىنىپىي زىددىيەتنىڭ يەنمۇ كەسكىنلەشكەنلىگىنى، سىياسى كۈرەشنىڭ تەرەققى قىلىپ ھەربى كۈرەشكە ئايلانغانلىغىنى چۈشەندۈرۈپ بەردى. شۇڭا، ماركس كانساستىكى كۈرەشنى ئامېرىكىدا ئىچكى ئۇرۇشنىڭ باشلىنىشى دەپ ئىدى.

خەلقنىڭ قوللۇق تۆزۈمگە قارشى كۈرىشىنىڭ كۈچىيىشى كاپىتالىستنىڭ يېرىك سانائەتنىڭ بەرپا قىلىنىشىغا ئەگىشىپ، ئامېرىكا ئىشچىلار سىنىپى پەيدىن ـ پەي قۇدرەتلىك ئىنقىلاۋىي كۈچ بولۇپ شەكىللەندى. 1860 ـ يىلى ئامېرىكىنىڭ سانائەت ئىشچىلىرى 1 مىليون 300 مىڭدىن ئېشىپ كەتتى. ئامېرىكا ئىشچىلار سىنىپى 19 ـ ئەسىرنىڭ 20 ـ يىللىرىدىن تارتىپ مۇستەقىل ئىش تاشلاش كۈرىشىنى باشلىدى، بەزى تارماقلاردىكى ئىشچىلار مەملىكەت خاراكتېرلىق ئىشچىلار ئۇيۇشمىسى قۇردى، بەزى سانائەت تارماقلىرى 10 سائەتلىك، ھەتتا 8 سائەتلىك ئىش تۆزۈمگە ئىگە بولدى. 1851 ـ يىلى ماركسنىڭ سەپدىشى، گېرمانىيىلىك ئىشچى ۋەيدېمېيېر ئامېرىكىغا كېلىپ، ئىشچىلار ئارىسىدا ماركسىزمنى تارقىتىشقا باشلىدى.

1852 ـ يىلى ئۇ نيۇ ـ يوركتا ئامېرىكا بويىچە تۇنجى ماركسزملىق تەشكىلات ـ "پۇرولېتارلار ئىتتىپاقى"نى قۇردى. 1858 ـ يىلى "كوممۇنستىك كۆلۈپ" قۇرۇلدى، بۇ تەشكىلات بىرىنچى ئىنتېرناتسونالغا قاتناشتى. ئامېرىكا ئىشچىلار سىنىپى قوللۇق تۇزۇمگە قارشى كۈرەشنى دېموكراتىيىنى قولغا كەلتۈرۈش، يەر مەسىلىسىنى ھەل قىلىش كۈرىشى بىلەن بىرلەشتۈردى، ئۇلار نېگىرلارنىڭ سەر ـ گۈزەشتىلىرىگە ھىمداشلىق قىلدى، بارلىق ئېكسپىلاتاتسىيە تۇزۇمگە قاتتىق نەپرەتلەندى، قوللۇق تۇزۇمگە قارشى ئاساسىي قوشۇننىڭ بىرى بولۇپ قالدى.

مۇستەقىللىق ئۇرۇشىدىن كېيىن، ئامېرىكىدا يەر مەسىلىسى ھەل بولمىدى. تۇرمۇش مەجبۇرىيىتى بىلەن غەرپكە تىرىكچىلىك ئۈچۈن بارغان كەڭ ئەمگەكچى خەلق، كوپلەپ يەر سېتىۋېلىشقا مادارى يەتمەي، ئوز ئالدىغا بوز يەر ئوزلەشتۈردى. ئەمگەكچى خەلقنىڭ يەر ئىگەللەش كۈرىشى ھوكۈمەتنى يەر سېتىش چېكىنى قايتا ـ قايتا ئوزگەرتىشكە مەجبۇر قىلدى. 1832 ـ يىلى سېتىلغان يەر كولىمى 40 ئىنگىلىز موسىغا چۈشتى، ھەر مو يەرنىڭ باھاسى 1.25 ئامېرىكا دوللىرى بولدى. لېكىن بۇنداق ئوزگەرتىش يەنىلا نامرات دېخانلارنىڭ ھەقسىز يەر ئىگەللەش تەلۈنى قانىدۇرالمايتتى. ئاچكوز قۇلدارلارمۇ يېڭى ئىشغال قىلىنغان غەربىي رايونلارغا ئارقا ـ ئارقىدىن كېلىپ، زورلۇق بىلەن يەر ئىگەللىدى ھەمدە ئەركىن دېخانلار ئوزلەشتۈرگەن يەرلەرنى تارتۈۋېلىپ، يېڭى ئېكنزارلىقلارنى قۇردى. ئېكنزارلىق ئىگىلىگىنىڭ راۋاجلىنىشى ئامېرىكىدىكى كەڭ ئەركىن دېخانلار بىلەن قۇلدارلارنىڭ يەر تالىشىش زىددىيىتىنى كۈندىن ـ كۈنگە ئوتكۈرلەشتۈرۈۋەتتى.

ئامېرىكىنىڭ جەنۇبىدا، 30 مىڭدىن ئارتۇق قۇلدار 4 مىليون نېگىر قۇلغا ھوكۇمرانلىق قىلاتتى، ئۇلار ھەرقايسى ئىشتات ھوكۇمەتلىرى ئارقىلىق قۇللارنى ئېزىدىغان تۈرلۈك قانۇنلارنى تۈزۈپ چىقتى. قۇللار ھاياتلىق ۋە ئەركىنلىكنى قولغا كەلتۈرۈش ئۈچۈن، قۇلدارلارغا قارشى قەيسەرلىك بىلەن كۈرەش قىلدى. ئۇلار ئېكىنزارلىقلارغا ئوت قويدى، بازارەتچىلەر ۋە ئېكىنزارلىق ئىگىلىرىنى ئولتۇردى، قۇل ساقلايدىغان ئىشتاتلاردىن قېچىپ كەتتى، ھەتتا قوراللىق قوزغىلاڭ كوتەردى. نېگىر قۇللارنىڭ ئەركىنلىكنى قولغا كەلتۈرۈش كۈرىشى بارا-بارا دىخانلارنىڭ يەرنى قولغا كەلتۈرۈش كۈرىشى بىلەن قوشۇلۇپ كەتتى.

نېگىر قۇللارنىڭ قۇللۇق تۈزۈمنى بىكار قىلىشنى قولغا كەلتۈرۈش يولىدىكى كۈرىشى ئامېرىكا خەلقىنىڭ زور كۆچ بىلەن قوللىشىغا ئىگە بولدى. 19-ئەسرنىڭ 30-يىللىرىدىن تارتىپ، قۇللۇق تۈزۈمنى بىكار قىلىش ھەركىتى مەملىكەتنىڭ ھەممە يېرىدە كەڭ تۈردە قانات يېيىپ كەتتى. 1832-يىلى قۇرۇلغان قۇللۇق تۈزۈمنى بىكار قىلىش جەمئىيتى 8 يىلدىن كېيىن 2 مىڭ شوبە جەمئىيەتكە ۋە 200 مىڭ ئەزاغا ئىگە بولدى. قۇللۇق تۈزۈمنى بىكار قىلىش تەرەپدارلىرى "يەر ئاستى تومۇرىيول" دىگەن مەملىكەت خاراكتېرلىق مەخپى تەشكىلاتنى ئۈيۈشتۈردى، بۇ نۇرغۇن يەتكۈزگۈچى پونكتلار، تۈرار جايلار ۋە ئالاقىلىشىش ئورۇنلىرىدىن تۈزۈلگەن يەر ئاستى تورى ئىدى. 30-يىللاردىن 50-يىللارغىچە، "يەر ئاستى تومۇرىيول" 40 مىڭ نېگىر قۇلنىڭ جەنۇبتىكى ئىشتاتلاردىن كاناداغا قېچىپ بېرىپ، ئەركىنلىككە ئىگە بولۇشىغا ياردەملەشتى. 1852-يىلى ستو خانىم يازغان «نېگىر قۇللارنىڭ ئاھ-زارى»

دىگەن رومان نەشر قىلىندى، بۇ رومان قۇلدارلارنىڭ زورلۇق-زومبۇلۇقلىرى ۋە قۇللارنىڭ پاجىەلىك سەرگۈزەشتىلىرىنى قانىلىق پاكىتلار بىلەن ئېچىپ تاشلاپ، ۋەھشى قۇلۇق تۈزۈمىنى غەزەپ بىلەن ئەيىپلەپ، جامائەت پىكرىنى قوزغاش ھەم سىنىپىي ئوچمەنلىكنى قوزغاش ۋە باشقا جەھەتلەردە مۇھىم رول ئويناندى.

1857 ـ يىلى قۇلدارلار يەنە ئالى سوت ئارقىلىق: ئىلگىرىكى قۇللار ئامېرىكىنىڭ قايسى يېرىدە ئولتۇراقلىشىشتىن قەتئىي نەزەر ئۇز خوجايىنىنىڭ مۈلكى، ئەركىن ئىشتاتلارغا كوچۇپ بارغان قۇلدارلار ئۇزىنىڭ يەرلىرىدە قۇلۇق تۈزۈمىدىكى ئىشتاتلارنىڭ قانۇنىنى يولغا قويۇۋېرىدۇ، دىگەن قارارنى چىقاردى. بۇ قارار قۇللۇق تۈزۈمىنى پۈتۈن مەملىكەتكە كېڭەيتىش بىلەن باراۋەر ئىدى، بۇنىڭ بىلەن پۈتۈن مەملىكەت خەلقى تېخىمۇ قاتتىق غەزەپلەندى. قۇللۇق تۈزۈمىگە قارشى كۈرەش كۇندىن-كۇنىگە ئورلەۋاتقاندا،

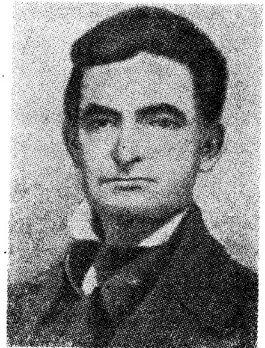
جون برائۇن

جون برائۇن (1800 — 1859) رەھبەرلىك قىلغان قوزغىلاڭ پارتلىدى.

جون برائۇن دىخان ئائىلىسىدىن كېلىپ چىققان، قەتئى تۈردە قۇللۇق تۈزۈمىنى بىكار قىلىش تەرەپدارى ئىدى. كانىساستىكى توقۇنۇشتا، ئۇ دىخانلارغا يېتەكچىلىك قىلىپ قۇلدارلارغا قارشى كۈرەش قىلغان ئىدى. 1859 ـ يىل 10 ـ ئاينىڭ 16 ـ كۈنى كېچىدە، ئۇ ئاق تەنلىكلەر ۋە نېگىرلار بولۇپ 18

كىشىدىن تەشكىل قىلىنغان قوشۇننى باشلاپ، ۋىرگىنىيە ئىشتاتىنىڭ هاپاس كېچىگىگە هۇجۇم قىلىپ، هوكۇمەتنىڭ قورال-ياراق ئامبىرىنى ئىشغال قىلىدۇ. ئالاقزادە بولۇپ قالغان قۇلدارلار كۆچ توپلاپ ئۇلارغا قايتىدىن ئېتىلىپ ېېرىپ، جون برائۇن ۋە ئۇنىڭ سەپداشلىرىنى قورال-ياراق ئامبىرىغا قاپسۇالىدۇ. جون برائۇن ۋە ئۇنىڭ سەپداشلىرى دۇشمەن كۆچى كوپ بولغان ئەهۋال ئاستىدا، قۇربان بولۇشتىن قورقماي، كۆرەشنى قەتئىي داۋاملاشتۇرىدۇ، ئىككى كېچە-كۈندۈز قەيسەرلىك بىلەن قارشىلىق كورسىتىپ، ئاخىرى ياردەم بولۇپ قولغا چۈشىدۇ. جون برائۇن قۇربان بولۇش ئالدىدا يەر-جاهاننى زلزىلىگە كەلتۈرىدىغان ۋەسىيەتىنى يېزىپ، كونا تۈزۈمگە قەهرىمانلارچە جەڭ ئېلان قىلىدۇ: "مەن، جون برائۇن، ئەمدى قەتئىي ئىشىنىمەنكى، قاتمۇ-قات جىنايەتكە بوغۇلغان بۇ ئەلنىڭ چېكىدىن ئاشقان جىنايەتلىرىنى پەقەت ئىسىق قان بىلەنلا يۇيۇش مۇمكىن". جون برائۇن قوزغىلىڭى زور ئەهمىيەتكە ئىگە بولدى، ئۇ قۇلدارلار هوكۇمرانلىق قىلىۋاتقان مەركىزىي رايونغا گويا ئوتكۇر خەنجەر بولۇپ قادالدى، نەگىرلار ئازاتلىق كۈرىشى ۋە قۇللۇق تۈزۈمنى بىكار قىلىش هەركىتىنىڭ يەنمۇ قانات يېيىشىغا ئىلهام ۋە تۈرتكە بولدى، شۇنىڭ بىلەن بىللە قۇللۇق تۈزۈمنى قوراللىق كۈرەش بىلەنلا يوقاتقىلى بولىدىغانلىغىنى كورسەتتى. ماركس بۇ قوزغىلاڭغا يۇقۇرى باها بەردى، ئۇ 1860-يىلى مۇنداق دەپ كورسەتتى: "بۇگۈنكى دۇنيادا بولۇۋاتقان ئەڭ زور ۋەقە شۇكى، بىرى، ئامېرىكىدا جون برائۇنىنىڭ ئولتۇرۇلۇشى بىلەن باشلانغان قۇللار هەركىتى، يەنە بىرى، روسىيە يانچىلار هەركىتى"①.

① «ماركسنىڭ ئېنگېلسقا يازغان خېتى (1860-يىل 1-ئاينىڭ 11-

جەنۇپ بىلەن شىمال ئوتتۇرىسىدىكى ئۇرۇش 19 ـ ئەسىر ـ نىڭ ئوتتۇرىلىرىغا كەلگەندە، ئىشچىلارنىڭ قوللۇق تۈزۈمگە قارشى كۈرىشى، دىخانىلارنىڭ يەرنى قولىغا كەلتۈرۈش كۈرىشى، نېگىر قوللارنىڭ ئەركىنلىك ۋە يەرنى قولغا كەلتۈرۈش كۈرىشى، سانائەت بۇرژۇئازىيىسى بىلەن قوللارلارنىڭ غەرپتىكى يەرلەرنى ۋە دولەتكە ھوكۇمرانلىق قىلىش ھوقۇقىنى تالىشىش كۈرىشى كۇنىدىن ـ كۇنگە كەسكىنلەشتى، بۇنىڭ ئارقىسىدا جەنۇپ بىلەن شىمال ئوتتۇرىسىدىكى ھەربى توقۇنۇشتىن خالى بولۇش مۇمكىن بولماي قالدى. ماركس جەنۇپ بىلەن شىمال ئوتتۇرىسىدىكى ئۇرۇشنىڭ پارتلاش سەۋەپلىرىنى چوڭقۇر ھالدا مۇنداق كورسىتىپ بەردى: "ھازىر جەنۇپ بىلەن شىمال ئوتتۇرىسىدا بولۇۋاتقان كۈرەش باشقا نەرسە ئەمەس، بەلكى ئىككى خىل ئىجتىمائى تۈزۈم يەنى قوللۇق تۈزۈم بىلەن ئەركىن ئەمگەك تۈزۈمى ئوتتۇرىسىدىكى كۈرەشتىن ئىبارەت. بۇ كۈرەش شۇنىڭ ئۈچۈن پارتلىدىكى، بۇ ئىككى خىل تۈزۈمنىڭ شىمالىي ئامېرىكا قۇرۇقلۇغىدا تېچ بىللە تۇرۇشى ئەمدى مۇمكىن بولماي قالدى. ئۇ ئىككى تۈزۈمدىن بىرىنىڭ غەلىبە قىلىشى بىلەن ئاياقلىشىدۇ، خالاس."①

1860 ـ يىل 11 ـ ئايدا، جۇمھۇرىيەتچىلەر پارتىيىسىنىڭ نامزاتى بولغان لىنكولن (1809 ـ 1865) خەلقنىڭ قوللىشى ئارقىسىدا زۇڭتۇڭلۇققا سايلاندى.

كۇنى)»، «ماركس ـ ئېنگېلس ئامېرىكىدىكى ئىچكى ئۇرۇش توغرىسىدا»، خەلق نەشرىياتىنىڭ 1955 ـ يىل خەنزۇچە نەشرى، 205 ـ بەت.

① ماركس. «ئامېرىكىدىكى ئىچكى ئۇرۇش». «ماركس ـ ئېنگېلس ئەسەرلىرى»، خەنزۇچە نەشرى، 15 ـ توم، 365 ـ بەت.

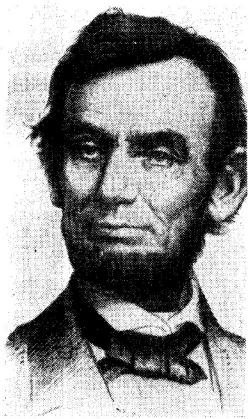

لىنكولن

لىنكولن دىخان ئائىلىسىدىن كېلىپ چىقىقان بولۇپ، قۇلۇق تۈزۈمىنى چەكلەش ۋە پەيدىن-پەي بىكار قىلىشنى ئاكتىپ تەشەببۇس قىلىش بىلەن داڭ چىقارغان، ئىلغار بۇرژۇئا ئىنقلاپچىسى ئىدى. ئامېرىكا ئاساسىي قانۇنى بويىچە، لىنكولن ياندۇرقى يىلى 3-ئايدا خىزمەتكە كىرىشەتتى. جەنۇبتىكى قۇلدارلار جۇمھۇرىيەتچىلەر پارتىيىسى ھاكىمىيەت بېشىغا چىقىقانىدىن كېيىن ئوزلىرىنىڭ مەنپەئەتىگە زىيان يەتكۈزۈشىدىن قورقۇپ، بولىگۇنچىلىك پەيدا قىلىپ، ئىسيان كوتىرىشكە كىرىشتى. جەنۇبىي كارولىنا قاتارلىق 11 ئىشتات① ئىلگىرى-كېيىن بولۇپ قوشما ئىشتاتلار ھوكۈمىتىدىن چېكىنىپ چىقىقانلىغىنى جاكالاپ، 1861-يىل 2-ئايدا جەنۇبىي ئىتتىپاقىنى تەشكىل قىلىپ، ئايرىم زۇڭتۇڭ تىكلىدى. لىنكولن خىزمەتكە كىرىشكەندىن كېيىن، قۇلدارلار بىلەن ئەپلىشىپ قېلىشقا ھەركەت قىلىپ كوردى، لېكىن ئالىلىبۇرۇنلا ئىسيان كوتىرىش

① ئىسيانغا قاتناشقان 11 ئىشتات: جەنۇبىي كارولىنا، دۇوردۇبيا، ئارا-باما، فلورىدا، مىسسىپى، لۇئىسىئانا، تېكساس، ۋىرگىنىيە، ئاكېنسى، شىمالىي كارولىنا ۋە تېناس.

قەستىدە بولغان قۇلدارلار ئۇنىڭغا پىسەنت قىلمايلا قالماستىن، بەلكى قىلىچنى كۆتىرىپ قويدى. 4-ئاينىڭ 12—14-كۈنلىرى جەنۇبنىڭ ئەسكەرلىرى، ئالدى بىلەن، ھوكۈمەت ئارمىيىسى قوغداپ تۇرغان ئامەد قورۇلىنى تۆپقا تۇتتى ۋە ئىشغال قىلدى. 4-ئاينىڭ 15-كۈنى لىنكولن جەنۇبىي ئىتتىپاقىغا قارشى ئۇرۇش ئېلان قىلىپ، ئامېرىكا خەلقىنى قوشما ئىشتاتلارنىڭ بىرلىگى ئۈچۈن جەڭ قىلىشقا چاقىردى.

ئۇرۇش باشلانغاندا، شىمالدا 23 ئىشتات، 22 مىليون ئاھالە، تەرەققى تاپقان سانائەت، مول ئاشلىق ۋە تولۇپ تۇرغان ئەسكىرىي كۈچ بار ئىدى؛ جەنۇبىي ئىتتىپاقتا ئاران 11 ئىشتات، 9 مىليون ئاھالە بار ئىدى، ئۇنىڭ ئىچىدە نېگىر قۇللار 4 مىليونىنى ئىگەللەيتتى، ئادەم كۈچى، ماددى كۈچى ۋە مالىيە كۈچىنىڭ ھالى چاغلىق ئىدى. بولۇپمۇ مۇھىمى شىمالنىڭ ئېلىپ بېرىۋاتقىنى قۇللۇق تۈزۈمىگە قارشى ھەققانى ئۇرۇش بولۇپ، ئۇ ئىشچىلار، ئەركىن دېخانلار، نېگىرلار ۋە بۇرژۇئازىيىنىڭ قوللىشىغا ئىگە ئىدى؛ جەنۇبىي ئىتتىپاقنىڭ ئېلىپ بېرىۋاتقىنى بولسا قۇللۇق تۈزۈمىنى مۇستەھكەملەش ۋە كېڭەيتىشنى مەقسەت قىلغان ھەقسانىيەتسىز ئۇرۇش ئىدى، شۇڭا ئۇ پۈتۈن مەملىكەت خەلقىنىڭ قارشىلىغا ئۇچرىدى.

ئەمما ئۇرۇشنىڭ دەسلەپكى ئىككى يىلدا جەنۇپتىكى قۇلدارلار-نىڭ ئىسيانچى ئارمىيىسى قىسمەن غەلىبىگە ئىگە بولدى. 1861-يىل 7-ئايدا مانازاس ئەتراپىدا بولغان جەڭدە شىمال ئارمىيىسى مەغلۇپ بولۇپ، پايتەخت ۋاشىنگتون قولدىن كەتكىلى تاس-تاس قالدى. 1862-يىلى، گىنىرال گرانت يېتەكچىلىگىدىكى شىمال

ئارمىيسى غەرپتىكى جەڭ مەيدانلىرىدا بىرقانچە قېتىم غەلىبىلىك جەڭ قىلغان بولسىمۇ، لېكىن شەرقتىكى ئاساسىي جەڭ مەيدانلىرىدا ئارقا-ئارقىدىن يېڭىلىش بولدى. شۇ يىلى 8-ئاينىڭ ئاخىرلىرىدا ماناۋاس ئەتراپىدا ئىككى تەرەپ ئوتتۇرىسىدا بولغان يەنە بىر جەڭدە شىمال ئارمىيسى يەنە مەغلۇپ بولۇپ شىمالغا چېكىندى. شىمال ئارمىيىسىنىڭ مەغلۇپ بولۇشىدىكى سەۋەپ، جەنۇبتىكى ئىسيان كوتەرگەن ئىشتاتلار بۇرۇنلا ئۇرۇش تەييارلىغىنى قىلىۋالغان ھەمدە ئەنگلىيە ۋە فرانسىيەنىڭ ياردەمىگە ئىگە بولۇپ، ھەربىي جەھەتتە ۋاقتىنچە ئۈستۈنلۈكنى ئىگەللىۋالغاندىن باشقا، ئاساسلىغى بۇرژۇئازىيە ئىنقىلاۋىي يول بىلەن ئۇرۇش قىلىشنى خالىمىغان ئىدى، لىنكولن ھوكۈمىتى جەنۇپ بىلەن ئىقتىسادىي ئالاقىسى بولغان بىر قىسىم چوڭ بۇرژۇئازىيىنىڭ تەسىرى ئاستىدا، قوللۇق تۇزۇمنى بىكار قىلىش ئەمەس، قوشما ئىشتاتلارنىڭ بىرلىگىنىلا ئىستەپ، ئارىسالدىلىق، مۇرەسسەچىلىك سىياسەتىنى ئىجرا قىلىپ، خەلق ئاممىسىنىڭ ئىنقىلاۋىي ئاكتىپلىغىنى مەلۇم دەرىجىدە بېسىپ قويغان، شۇنىڭ بىلەن ئەكسىلئىنقىلابچىلارنىڭ خورىگىنى ئوستۇرۇپ قويغان ئىدى. ئەكسىلئىنقىلاۋىي بۇرژۇئا ئۇنسۇرلار ئارقا سەپتە ئىشىنى ئاقىستىپ قويىدىغان ۋە بۇزغۇنچىلىق قىلىدىغان ھەرىكەتلەرنى ئۈيۇشتۇردى؛ چوڭ سودىگەرلەر ئاشلىق ۋە ھەربىي لاۋازىمەتلىكلەرنى يوشۇرۇن ھالدا جەنۇپقا توشىدى، ھەتتا ئەكسىلئىنقىلاۋىي نامايىشلارنى ئۈيۇشتۇرۇپ، قوللۇق تۇزۇمنى بىكار قىلىش تەرەپدارلىرىنى ئوچۇقتىن-ئوچۇق ھاقارەتلىدى. بولۇپمۇ ئېغىر شۆكى، شىمالدىكى ئارمىيىگە، ھەتتا ھوكۈمەتنىڭ ئىچكى قىسمىغا قولدارلارنىڭ نۇرغۇن جاسۇسلىرى سۇقۇنۇپ كىرىۋالغان ئىدى.

شمال ئارمىيىسىنىڭ ماناۋاس ئەتراپىدىكى جەڭدە يېڭىلىپ شمالغا چېكىنگەنلىگى ۋە باشقا جەڭلەردىكى مەغلۇبىيەتى مەملىكەت بويىچە غاۋغا قوزغىدى، خەلقنىڭ نارازىلىق كەيپىياتى ئۇلغايدى. نيۇ-يورك ۋە باشقا شەھەرلەردە ئامېۋى خاراكتېرلىق نامايىش كوتەرىلدى. ئىشچىلار، دېخانلار ۋە ئوششاق بۇرژۇئا زىيالىلىرى ھوكۇمەتتىن ئارمىيە ۋە دولەت ئورگانلىرىدىكى ئىشنى ئاقىستىپ قويغۇچىلار ھەم ئەكسىلئىنقلاپچىلارنى تازىلاشنى، ئېگىر قوللارنى دەرھال ئازات قىلىشنى، يەرلەرنى نامرات دېخانلارغا ھەقسىز بولۇپ بېرىشنى تەلەپ قىلدى.

ياۋروپا پۇرولېتارىياتىمۇ ھەرىكەتكە كېلىپ، ئەنگلىيە، فرانسىيە ھوكۇمەتلىرىنىڭ ئامېرىكىدىكى ئېچكى ئۇرۇشقا ئارىلىشىش، قوزغىلاڭلارنىڭ ئىسيانىنى قوللاش يولىدىكى ھەربى ھەرىكىتىنى توستى. 1861-يىلنىڭ ئاخىرىدا، ئەنگلىيە ئىشچىلار سىنىپى پۈتۈن مەملىكەت مىقياسىدا ئامېرىكىنىڭ شىمالىدىكى كۇرەشكە مەدەت بېرىش ھەرىكىتى ۋە يىغىلىشلىرىنى قوزغىدى، ئەنگلىيە ھوكۇمىتىنى، قولۇڭنى تارت، بولمىسا ئومۇمى ئىش تاشلاش ھەرىكىتىنى قوزغايمىز، دەپ ئاگاھلاندۇردى. ئەنگلىيە ئىشچىلار سىنىپىنىڭ ئىنتېرناتسونالىزملىق ھەرىكىتى ئەنگلىيە ھوكۇمىتىنىڭ قورالىق ئارىلىشىش پىلانىنى مەغلۇپ قىلدى. ماركس بىلەن ئېنگېلس قورالىق ئارىلىشىشقا قارشى كۇرەشنى پائال ئېلىپ باردى، ئۇلار ئەنگلىيە، فرانسىيە بۇرژۇئازىيىسىنىڭ ساختا قىياپىتى ۋە تاجاۋۇزچىلىق نىيىتىنى ئېچىپ تاشلىدى. 1861-ۋە 1862-يىللىرى ئىككى يىل ئىچىدە ماركس «نيۇ-يورك كۇنلۇك مۇنبەر گېزىتى» ۋە ۋېنادا چىقىدىغان «ئاخبارات» گېزىتىدە 40 نەچچە پارچە ماقالا ئېلان قىلىپ، ئامېرىكىدىكى

ئىچكى ئۇرۇشنىڭ خاراكتېرى ۋە تەرەققىياتىنى شەرھىلەپ بەردى، تەرەققىپەرۋەر كۆچىلەرنى قوللۇق توزۇمىگە قارشى تۇرۇشقا سەپەرۋەر قىلدى، ئامېرىكا ھوكۇمىتىگە ئىنقىلاۋىي يول بىلەن ئۇرۇش قىلىشنى تەكلىپ قىلدى.

ئالدىنقى سەپتىكى بېڭىلىش، ئارقا سەپتىكى ئاممىۋى ھەرىكەتنىڭ ئۇلغىيىشى ۋە چەتئەللەرنىڭ قوراللىق ئارىلىشىش تەھدىتى لىنكولن ھوكۇمىتىنى مۇرەسسەچىلىك سىياسىتىنى ئوزگەرتىپ، ئىنقىلاۋىي خاراكتېرغا ئىگە دېموكراتىك تەدبىرلەرنى كۆرۈشكە مەجبۇر قىلدى.

1862 ـ يىل 5 ـ ئايىنىڭ 20 ـ كۈنى ھوكۇمەت «يەر ـ جاي قانۇنى» نى ئېلان قىلدى. بۇ قانۇنىدا ھەرقانداق ئادەم 10 ئامېرىكا دوللىرى ھىساۋىدا گۇۋاڭنامە ھەققى تاپشۇرسىلا 160 ئىنگىلىز موسى (65 گېكتارغا تەڭ) يەرگە ئىگە بولىدىغانلىقى، بۇ يەردە 5 يىل تېرىقچىلىق قىلغاندىن كېيىن شۇ يەرنىڭ ئىگىسى بولۇپ قالىدىغانلىقى بەلگىلەنىدى. «يەر ـ جاي قانۇنى» نۇرغۇنلىغان ئۇششاق دېخانلارنى يەرگە ئىگە قىلدى، كەڭ دېخانلارنىڭ ئىنقىلاۋىي ئاكتىپلىغىنى قوزغىدى. لېكىن ئۇ نېگىرلارنىڭ يەرگە بولغان تەلەۋىنى قانىدۇرالمايى، خوسۇسىلارنىڭ غەرپتىكى يەرلەرنى ئەرزەن باھادا سېتىۋېلىشىغا يول قويىدى، نەتىجىدە يەر ھايانكەشلىرى بۇ قانۇندىن پايدىلىنىپ، ئۇششاق دېخانلارغا قارىغاندا تېخىمۇ كوپ يەرگە ئىگە بولۇۋالدى.

9 ـ ئايىنىڭ 22 ـ كۈنى «ئازاتلىق خىتاپنامىسى» جاكالاندى، ئۇنىڭدا 1863 ـ يىل 1 ـ ئاينىڭ 1 ـ كۈنىدىن تارتىپ، ھەرقايسى ئىسيان كوتەرگەن ئىشتاتلاردىكى قۇللارنىڭ ئەركىن كىشىلەر دەپ قارىلىدىغانلىقى، قوشما ئىشتاتلار ئارمىيىسىگە قاتناشسا بولىدىغانلىقى

به‌لگىله‌ندى.

ئۇنىڭدىن تاشقىرى، لىنكولن يەنە ئەكسىلئىنقىلابنى باستۇرۇش ۋە ئارمىيىنى تەرتىپكە سېلىش قاتارلىق تەدبىرلەرنى قوللاندى.

بۇ تەدبىرلەر خەلق ئاممىسىنىڭ ئىنقىلاۋىي ئاكتىپلىغىنى قوزغىدى، ئۇرۇش ۋەزىيىتىدە تۆپ ئوزگىرىش پەيدا قىلدى، شۇنىڭ بىلەن شىمالدىكى قوشما ئىشتاتلارنىڭ ھەربى جەھەتتىكى ئاخىرقى غەلبە-سىگە كاپالەتلىك قىلىندى.

جەنۇبتىكى قۇلدارلارنىڭ ئىسيانىنى تارمار قىلىش يولىدىكى ھەربى كۆرەشتە، ئىشچىلار، دېخانلار ھەل قىلغۇچ رول ئويناندى، ئامېرىكا ئىشچىلار سىنىپى ئەكسىيەتچىل قۇللۇق تۈزۈمىنى يوقىتىش ئۈچۈن، دېخانلار ئوزلىرىنىڭ ئىنقىلاپ مۇئىنى قوغداش ئۈچۈن، ئارمىيىگە قىزغىن قاتناشتى. شىمال ئارمىيىسىدىكى ھەر مىڭ ئەسكەر ئىچىدە 421 ئىشچى، 487 دېخان بار ئىدى. ۋېيدېمېيېر ۋە ئۇنىڭ نۇرغۇن سەپداشلىرى قوشما ئىشتاتلار ئارمىيىسىگە قاتنىشىپ، مىسسۇرىنى قوغداش جېڭىدە جەنۇب ئارمىيىسىنىڭ ھۇجۇمىنى نۇرغۇن قېتىم مەغلۇپ قىلىپ، ئاجايىپ توھپىلەرنى قوشتى.

نېگىرلارمۇ جەنۇبتىكى قۇلدارلارغا قارشى كۆرەشتە ناھايىتى زور رول ئويناندى. «ئازاتلىق خىتابنامىسى» جاكالانغاندىن كېيىن، شىمال ئارمىيىسىگە قاتنىشىپ ئۇرۇش قىلغان نېگىر قوللار 186 مىڭ بولۇپ، ئۇنىڭ ئىچىدە 134 مىڭى جەنۇبتىكى ئىشتاتلاردىن كەلگەن ئىدى. 500 مىڭ نېگىر قۇل ئېكىنزارلىقلاردىن قېچىپ كېتىپ، جەنۇبنىڭ ئىشلەپچىقىرىشىغا كۆچلۈك ھالدا بۇزغۇنچىلىق قىلدى. نۇرغۇن نېگىرلار ئىسيان كوتىرىلگەن جايلارنىڭ ئارقا سەپىدە قوزغىلاڭ كوتىرىپ، پارتىزانلىق ئۇرۇشىنى قانات يايدۇرۇپ،

قۇلدارلارنى ئەسكەرىي كۆچى يېتىشمەيۋاتقان ئەھۋال ئاستىدا نېگىرلارغا تاقابىل تۇرۇش ئۈچۈن 100 مىڭ كىشىلىك قوشۇننى قالدۇرۇپ قېلىشقا مەجبۇر قىلدى. نېگىرلار ئۇرۇشتا ناھايىتى باتۇرلۇق كورسەتتى، ھەر 3 نېگىر ئەسكەردىن بىرى ئازاتلىق ئىشى ئۈچۈن ھاياتىنى قۇربان قىلدى. "يەر ئاستى تومۇرىيول" نىڭ خزمەتچىسى تابمېن—زېرەك، باتۇر نېگىر ئايال جەڭچى، ئۇ شىمال ئارمىيىسىنىڭ رازۋىتچىگى بولۇپ، بىرنەچچە قېتىم جەنۇپ ئارمىيىسىنىڭ ئارقا سېپىگە ئوتۇپ، نۇرغۇن قىممەتلىك ئاخباراتلارنى توپلىغان. بىر قېتىم ئۇ بىر قوشۇننى باشلاپ جەنۇپ ئارمىيىسىنىڭ ئارقا سېپىدە بىرنەچچە مىليون سوملۇق قىممەتكە ئىگە قورال-ياراق ئامبىرىنى ۋە پاختا ئامبىرىنى پارتلاتتى، قۇلدارلارنىڭ نۇرغۇن ئېكىنزارلىقلىرىنى كويدۇرۇپ تاشلىدى ھەمدە 800 دىن ئارتۇق نېگىر قۇلنى ئېلىپ چىقتى.

1863-يىل يازدا شىمال ئارمىيىسى قايتۇرما ھۇجۇم باشلىدى. 1864-يىل ئەتىيازدا شېرمان جياڭجۇن بۇيرۇقىغا بىنائەن، جەنۇپ ئىتتىپاقى ھوكۇمرانلىق قىلىۋاتقان رايوننىڭ مەركىزىگە ئۇشتۇمتۇت كىرىپ جەڭ قىلدى. شېرمان يېتەكچىلىگىدىكى شىمال ئارمىيىسى ئىسيانچىلار ئارمىيىسىنىڭ قارشىلىغىنى تارمار قىلىپ، دۇررەڭدىيا ئىشتاتىنىڭ مەركىزى بولغان ئاتلاندىنى ۋە باشقا مۇھىم تايانچ بازىلارنى ئىشغال قىلدى، جەنۇپ ئىتتىپاقىنىڭ شەرقىي جەنۇپ رايونى بىلەن ئۇنىڭغا ئاشلىق يېتكۈزۈپ بېرىدىغان غەربىي جەنۇپ رايونى ئوتتۇرىسىدىكى قاتناش جان تومۇرىنى ئۈزۈپ تاشلىدى. 1865-يىل 3-ئايدا شېرمان قىسىملىرى جەنۇبىي كارولىنانىڭ كوپ قىسمىنى ئىشغال قىلدى ھەمدە شىمالىي كارولىنانىڭ مەركىزىگە

قاراپ ئىلگىرىلىدى. 1865 ـ يىل 4 ـ ئاينىڭ 5 ـ كۇنى شىمال ئارمىيىسى ئەكسىلئىنقىلاپنىڭ ئۇۋىسى بولغان رىچموندىنى ئىشغال قىلدى. 4 ـ ئاينىڭ 9 ـ كۇنى جەنۇپ ئارمىيىسىنىڭ باش قوماندانى لې جياڭ-جۇن شىمال ئارمىيىسىنىڭ باش قوماندانى گرانت جياڭجۇنگە تەسلىم بولدى. 4 يىل داۋام قىلغان جەنۇپ بىلەن شىمال ئوتتۇرىسىدىكى ئۇرۇش شىمالنىڭ تولۇق غەلىبە قىلىشى بىلەن ئاياقلاشتى.

قۇلدارلارنىڭ ئىسيانىنى تارمار قىلىش كۇرىشىنىڭ غەلىبىسى لىنكولننىڭ ئىناۋىتىنى ئوستۇردى. 1864 ـ يىل 11 ـ ئايدا ئۇ يەنە بىر قېتىم زۇڭتۇڭلۇققا سايلاندى. مەغلۇپ قىلىنغان قۇلدارلار ئوز-لىرىنىڭ مەغلۇبىيىتىگە تەن بەرمەي، جاسۇس (ئەرتىس بۇت) ئەۋەتىپ، 1865 ـ يىل 4 ـ ئاينىڭ 14 ـ كۇنى تىياتىرخانىدا لىنكولننى ئېتىپ ئولتۇردى. لىنكولن ئولتۇرۇلگەن بولسىمۇ، لېكىن ئەكسىـ يەتچىلەر تارىخ چاقىنىڭ ئىلگىرىلىشىنى توسىيالمىدى. ئىچكى ئۇرۇشتىن كېيىن "جەنۇپنى يېڭىۋاشتىن گۇللەندۇرۇش"① كۇرىشىدە، كاپىتالىزىم تۇزۇمى ئاخىرى چىرىك قۇللۇق تۇزۇمىنىڭ ئورنىنى

---

① 1867 ـ يىل 3 ـ ئايدا ئامېرىكا پارلامېنتى جەنۇپنى يېڭىۋاشتىن گۇللەنـ دۇرۇش قانۇنىنى ماقۇللىدى، ئىسيان كوتەرگەن ئىشتاتلارغا قارىتا ھەربى ئىشغالىيەت يولغا قويۇلدى، جەنۇپنىڭ ئىقتىسادىي تۇزۇلمىسى بۇرژۇئازىيە پىرىنسىپى بويىچە ئوزگەرتىپ تەشكىل قىلىندى. بۇ مەزگىلدە نېگىرلار "40 مو يەر ۋە بىر خېچىر" تەلىۋىنى ئوتتۇرىغا قويدى. نۇرغۇن جايلاردىكى نېگىرلار قوزغىلىپ ئېكىنزارلىق ئىگىلىرىنىڭ يەرلىرىنى تارتىۋالدى ھەمدە دېموكراتىك ھاكىمىيەت قۇرۇلۇشىغا ئاكتىپ قاتناشتى. شىمالدىكى بۇرژۇئازىيە بولسا ئىسيان كوتەرگەن كاتتىۋاشلارغا قارىتا چوڭ كەچۇرۇم قىلىشنى يولغا قويدى، ئۇلار-نىڭ يەرگە ئىگىدارلىق قىلىش ھوقۇقىنى مەھرۇم قىلمىدى، نەتىجىدە تۇنۇ-

ئالدى.

جەنۇپ بىلەن شىمال ئوتتۇرىسىدىكى ئۇرۇش ئامېرىكا تارىخىدىكى ئىككىنچى قېتىملىق بۇرژۇئا ئىنقىلاۋى بولدى. شىمالدىكى بۇرژۇئازىيە ئىشچىلار، دېخانلار ۋە نېگىرلارنىڭ ئىنقىلاۋىي كۈچىگە تايىنىپ، قۇلدارلارنىڭ سىياسى كۈچىنى بىتچىت قىلدى، جەنۇپتىكى قۇللۇق تۈزۈمىنى يوقاتتى، نېگىرلارنى ئازات قىلدى، شۇنداق قىلىپ ھاكىمىيەتنى سانائەت بۇرژۇئازىيىسىنىڭ قولىغا ئوتكۈزۈپ، كاپىتالىزىمنىڭ تەرەققىياتى ئۈچۈن ئەرزەن ئەمگەك كۈچى، كەڭ بازار، خام ئەشيا زىمنى ۋە مەبلەغ ماكانى ھازىرلاپ بەردى. يەر-جاي قانۇنى نۇرغۇنلىغان ئۇششاق دېخانلارنى يەرگە ئىگە قىلدى، لېكىن بۇرژۇئازىيە ھوكۇمەتنىڭ يارديمى ئارقىسىدا، تومۇرىيول شىركەتلىرى ۋە باشقا ھايانكەشلىك تەشكىلاتلىرى ئارقىلىق، دېخانلارغا قارىغاندا 4 ھەسسە ئارتۇق يەرگە ئىگە بولۇۋالدى. ئۇلار ئىگە بولغان يەرلىرىنى يا كىچىك پارچىلارغا بولۇپ يۇقۇرى باھادا ساتتى، يا بۋاستە كاپىتالىستىك چوڭ دېخانچىلىق مەيدانلىرىنى ئۈيۈشتۈردى. يەر-جاي قانۇنىغا ئاساسەن يەرگە ئىگە بولغان دېخانلار گۇنكى نۇرغۇنلىغان قۇلدارلار بۇرژۇئا ئېكىنزارلىق ئىگىلىرىگە ئايلاندى، يەرگە ئىگە بولالمىغان نېگىرلار ئۇلارنىڭ ئىجارىكەشلىرى بولۇپ، ئۇلۇشلۇك تۈزۈمى شەكىلدە پومىشىكلارغا يەر ئىجارىسى تاپشۇرىدىغان بولدى. ئىلگىرىكى قۇلدارلار ھەتتا ئەكسىيەتچى K.K.K پارتىيىسى باندىتلىرىنى ئۈيۈشتۈرۈپ، نېگىرلارغا دەھشەتلىك تۈرده زىيانكەشلىك قىلدى. 1877 - يىلى قوشما ئىشتاتلار ئارمىيىسى جەنۇپتىكى ئىشتاتلاردىن چېقىپ كەتتى. يېڭىشاشتىن گۇللىنىدۇرۇش ئىشى نېگىرلارنىڭ مەنپەئەتىنى قوربان قىلىش، چوڭ بۇرژۇئازىيە بىلەن ئېكىنزارلىق ئىگىلىرىنىڭ يېڭى مۇرەسسەسىنى ئورنىتىش بىلەن ئاياقلاشتى.

لاردا تېزلا بولۇنۇش پەيدا بولدى، ئاز ساندىكىلىرى يېزا ئىگىلىك كاپىتالىستلىرى بولۇپ كوتىرىلدى، كوپ قىسمى نامراتلىقتىن ۋەيران بولۇپ، ئىجارىكەش دېخانغا، ئەمگەك كۈچىنى ساتىدىغان يېزا ئىگىلىك ئىشچىلىرىغا ئايلاندى. مۇشۇ ئاساستا، ئامېرىكىنىڭ كاپىتالىستىك يېزا ئىگىلىگى تېزرەك سۈرئەت بىلەن ئالغا قاراپ راۋاجلاندى. جەنۇپ بىلەن شىمال ئوتتۇرىسىدىكى ئۇرۇشتىن كېيىن، ئامېرىكىنىڭ كاپىتالىستىك ئىگىلىگى تېز راۋاجلاندى، 1894 ـ يىلى ئامېرىكىنىڭ سانائەت ئىشلەپچىقىرىشى ئەنگلىيىنىڭكىگە يېتىشىپ ۋە ئۇنىڈىدىن ئېشىپ چۈشۈپ، دۇنيا بويىچە بىرىنچى ئورۇننى ئىگىلىدى.

پۈرولېتارىيات ئىنقىلاۋىي ئۇستازلىرى ئامېرىكىدىكى جەنۇپ بىلەن شىمال ئوتتۇرىسىدىكى ئۇرۇشقا ناھايىتى يۇقۇرى باھا بەردى. ماركس: "18 ـ ئەسىردە ئامېرىكىدا بولۇپ ئوتكەن مۇستەقىللىق ئۇرۇشى ياۋروپا ئوتتۇرا بۇرژۇئازىيىسى ئۈچۈن سىگنال بولغىنىغا ئوخشاش، 19 ـ ئەسىردە ئامېرىكىنىڭ جەنۇبى بىلەن شىمالى ئوتتۇرىسىدا بولغان ئۇرۇشمۇ ياۋروپا ئىشچىلار سىنىپى ئۈچۈن سىگنال بولدى"① دەپ كورسەتتى. لېنىن، جەنۇپ بىلەن شىمال ئوتتۇرىسىدىكى ئۇرۇش "ئىنتايىن ئۇلۇغ، ئالەمشۇمۇل تارىخىي خاراكتېرلىق، ئىلغار ۋە ئىنقىلاۋىي ئەھمىيەتكە ئىگە"② دەپ ھىساپلىدى.

---

① ماركس. «كاپىتال»، 1 ـ توم، 1 ـ نەشرىگە سوز بېشى. «ماركس ـ ئېنگېلس تاللانما ئەسەرلىرى»، 1981 ـ يىل ئۇيغۇرچە نەشرى، 2 ـ توم، 352 ـ بەت.

② لېنىن. «ئامېرىكا ئىشچىلىرىغا خەت». «لېنىن تاللانما ئەسەرلىرى»، خەلق نەشرىياتىنىڭ 1972 ـ يىل خەنزۇچە نەشرى، 3 ـ توم، 593 ـ بەت.

ئەمما جەنۇپ بىلەن شىمال ئوتتۇرىسىدىكى ئۇرۇش بارلىق بۇرژۇئا ئىنقىلاۋىغا خاس چەكلىمىلىك ۋە ئۇزۇل-كېسىلسىزلىككىمۇ ئىگە ئىدى. بۇرژۇئا ھوكۇمىتى ئىچكى ئۇرۇشتىن كېيىن قۇلدارلار-نىڭ يەرگە ئىگىدارلىق قىلىش ھوقۇقىنى مەھرۇم قىلمىدى، ئۇلارنىڭ نېگىرلارنى ئۇلۇشلۇك تۇزۇم شەكلى بىلەن يېڭىۋاشتىن ئېكسپلاتاتسىيە قىلىشىغا سۈكۈت قىلدى. بۇرژۇئازىيە ئۇزۇنىڭ ھوكۇمرانلىق ئورنىنى مۇستەھكەملىۋالغان ۋە جەنۇپنى ئىقتىسادىي جەھەتتە تىزگىنلىۋالغاندىن كېيىن، جەنۇپ بىلەن شىمال ئوتتۇ-رىسىدىكى ئۇرۇشنىڭ ئىنقىلاۋىي پېرىنسىپلىرىغا شەرمەندىلىك بىلەن ئاسىلىق قىلدى، نېگىرلارنىڭ يەرگە بولغان جىددى تەلىۋىگە ئېتىۋارسىز قاراش بىلەنلا قالماي، بەلكى نېگىرلارغا قارىتا داۋام-لىق تۇرده ئىرقى كەمسىتىش ۋە سىنىپىي زۇلۇمنى يولغا قويۇپ، نېگىرلار مەسىلىسىنى ئامېرىكا جەمىيىتىدىكى بىر جىددى مەسىلىگە ئايلاندۇرۇپ قويدى، بۇ مەسىلە تا ھازىرغىچە ھەل بولماي كەلدى.

3 - بولۇم ياپونىيىدىكى مىڭجۇ يېڭىلىغى

بۇرژۇئا ئىسلاھاتى ھارپىسىدىكى ياپونىيىنىڭ ئىجتىمائى ئىقتىسادىي ئەھۋالى 18-ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدىن كېيىن، ياپونىيىنىڭ فېئودالىلىق جەمئىيىتى پارچىلىنىشقا باشلىدى. سودا كاپىتالى يېزىلارغا سىڭىپ كىرىپ، ئۇزۇنىي ئۇزى تەمىنلەيدىغان ناتورال ئىگىلىكنى بۇزدى. سودىگەرلەر "پاختىغا تېگىشىش"① ۋە "ماشىنا

① "پاختىغا تېگىشىش"تە، سودىگەرلەر ساپ پاختا ببرەتتى. دېخانلار

چىقىرىش"① قاتارلىق ئۇسۇللار بىلەن دىخانلارنىڭ ئائىلە قول سانائىتىنى تىزگىنلىدى. بەزى كاپىتالىستلار دەسمايە سېلىپ نامرات دىخان ئاياللىرىنى — "توقۇمىچى ئاياللار"نى يىغىپ، ئىش تەقسىماتىنى ئاساس قىلغان قول سانائەت ئىشخانىلىرىنى قۇردى. ئۇ چاغدا سودىگەرلەر قۇرغان قول سانائەت ئىشخانىلىرىدىن باشقا، يەنە بارگاھ ۋە ۋىساللار قۇرغان قول سانائەت ئىشخانىلىرىمۇ بار ئىدى. ياپونىيىنىڭ ئىپەك توقۇمىچىلىغىنىڭ تەرەققىياتى بىر قەدەر تېز بولۇپ، 19 ـ ئەسىرنىڭ باشلىرىدا، ئەسلىدىكى ئىپەك توقۇمىچىلىغىنىڭ مەركىزى بولغان جىڭدۇنىڭ غەربىدىن باشقا، يېڭى ئىپەك توقۇمىچىلىق مەركەزلىرى مەيدانغا كەلدى، مەسىلەن، گۇەندۇڭدىكى تۇڭشېڭ، ئاۋيۇي، يۇېخۇ، مېينۇڭ قاتارلىق ناھىيىلەردىكى بەزى جايلاردىمۇ ئىپەك توقۇمىچىلىغى راۋاجلىنىپ، ئىپەك توقۇمىچىلىق ئىشخانىلىرى قۇرۇلدى. 19 ـ ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا، پاختا توقۇمىچىلىغىنىڭ مەركىزى بولغان زۇلىدا قول سانائەت ئىشخانىلىرى خېلى تەرەققى تاپقان بولۇپ، ھەر بىر ئىشخانىدا 40 — 50 دىن ھەتتا 100 — 200 دىن توقۇمىچىلىق ماشىنىسى بار ئىدى. ئۇنىڭدىن باشقا، يەنە قەغەز، ياغ، ھاراق، شىكەر، جياڭيۇ، پار ـ پۇر قاچا قاتارلىقلارنى ئىشلەيدىغان قول سانائەت ئىشخانىلىرى قۇرۇلدى.

ئائىلىسىدە يىپ قىلىپ ئىگىرەتتى ياكى پاختا رەخت توقۇيتتى. سودىگەرلەر پۇتكەن مەھسۇلاتقا قاراپ نەق پۇل بېرەتتى ياكى بىر قىسىم مەھسۇلاتنى ئىش ھەققى ئورنىدا بېرەتتى.

① "ماشىنا چىقىرىش"تا، سودىگەرلەر دىخانلارغا پاختا يىپ ياكى توقۇش ماشىنىسى بېرەتتى، توقۇلۇپ بولغاندىن كېيىن مەھسۇلاتنىڭ سانىغا قاراپ ئىش ھەققى بېرەتتى.

1854-يىلى، ياپونىيە بويىچە 10 دىن ئارتۇق ئادەم ياللاپ ئىشلىتىدىغان قول سانائەت ئىشخانىسىدىن تەخمىنەن 300 ى بار ئىدى، 1854— 1867-يىللىرى ئىچىدە يېڭىدىن يۈزدىن ئارتۇق ئىشخانا قۇرۇلدى. لېكىن بارگاھ ئۇزاق ۋاقىت تاۋار ئىگىلىگىنىڭ تەرەققىياتىنى چەكلەش سىياسىتىنى ئىجرا قىلدى، 19-ئەسىرنىڭ 40-يىللىرىدىن كېيىن، يېزىلاردىن "توقۇمىچى ئايالالار"نى ئېلىشنى مەنئى قىلدى، ئىجارىگە بېرىلىدىغان ماشىنىلارنىڭ سانىنى چەكلىدى، بۇيرۇق بىلەن دىخانلارنى يېزىغا قايتۇردى؛ جايلاردىكى چوڭ خوجىلار مەخسۇس سېتىشنى يولغا قويدى، بۇمۇ ياپونىيەدە كاپىتالىستىك سانائەتنىڭ راۋاجلىنىشىغا تەسىر يەتكۈزدى. مۇجۇز يېڭىلىغىچە، ياپونىيەنىڭ قول سانائەت ئىشخانىلىرى ئىشلەپچىقىرىشتا تېخى ھوكۈمران ئورۇننى ئىگىلىمىگەن ئىدى.

سودا كاپىتالىنىڭ راۋاجلىنىشى فېئوداللىق خوجىلىق يەر مۈلۈكچىلىگىنى بۈزدى ۋە سىنىپىي تۈزۈلمىدە ئۆزگىرىش پەيدا قىلدى. بارگاھ يەر سودىسىنى قايتا-قايتا قاتتىق مەنئى قىلغان بولسىمۇ، لېكىن سودىگەرلەر ۋە جازانىخورلار يەرلەرنى قەرز ئۈچۈن گوروگە ئېلىۋېلىپ مۇددىتى توشقاندا ئۆزىنىڭ قىلىۋالدى، ياكى دىخانلارنى يېغىپ يېڭىدىن بوز يەر ئاچقۇزۇپ يېڭى يەر ئىگىلىگۈچىلەر يەنى يېڭىدىن گۇللەنگەن پومىششىكلار بولۇۋالدى. بۇ پومىششىكلار چوڭ خوجىلارغا ئوخشاش، دىخانلار ئۈستىدىن فېئوداللىق ئېكسپلاتاتسىيىنى يۈرگۈزدى، لېكىن قانۇن جەھەتتە تېخى يەرگە ئىگەدارلىق قىلىش ھوقۇقىغا ئىگە بولالمىدى.

سەركەردىلەر، چوڭ خوجىلار كەيپ-ساپالىق چىرىك تۇرمۇشقا بېرىلىپ كەتكەنلىكتىن، كىرىمى كۆندىن-كۈنگە يېتىشمەي، جازا-

نىخور سودىگەرلەردىن قەرز ئېلىشقا مەجبۇر بولدى ۋە ئۇلارنىڭ ياساۋۇللۇق سالاھىيىتى ۋە نام-ئەما ھوقۇقىنى پۇل بىلەن سېتىۋېلىشىغا ھەتتا بەزىلىرىنىڭ ۋىساللاردىكى ھاكىمىيەتكە قاتنىشىشىغا رۇخسەت قىلدى. سودىگەرلەرنىڭ سىياسى ئورنى ۋە ئىجتىمائى ئورنى زور دەرىجىدە ئوسۇپ، سەنجىڭغا ئوخشاش كاتتا بايلار مەيدانغا كەلدى، ئۇلارنىڭ قولىغا نۇرغۇنلىغان ماددى بايلىق توپلاندى. نۇرغۇنلىغان سودىگەرلەر ھەم يېڭىدىن گۇللەنگەن پومىششىك، ھەم كارخانا ئىگىسى بولۇپ قالدى.

چوڭ خوجىلار تەرىپىدىن بېقىلغان ئوتتۇرا، توۋەن دەرىجىلىك ياساۋۇللار (ئۇلارنىڭ سانى 400 مىڭغا، ئائىلە تەۋەلىرى بىلەن قوشۇلۇپ تەخمىنەن 2 مىليونغا يېتىدۇ)، تەمىناتى ئازايتىلىپ ياكى ئېلىپ تاشلىنىپ، تۇرمۇشتا كۇندىن-كۇنگە قىينىلىدۇ، كوپ ھاللاردا ئويدىكى پۇتۇن تەئەللۇغىنى گوروگە قويۇپ بولىدۇ. بىرمۇنچە ياساۋۇللار كەسپىنى ئوزگەرتىپ، ئوقۇتقۇچى، دوختۇر، ئۇششاق سودىگەر ۋە قول ھۇنەرۋەن بولىۋالىدۇ؛ بەزىلىرى سەرگەردان بولۇپ، ئالدامچىلىق، ئوغرىلىق، بۇلاڭچىلىق بىلەن تۇرمۇش كەچۇرىدۇ؛ بىر قىسمى سودىگەرلەرگە ئاسراندا بولۇپ، سودا-سانائەتچىلەرگە ئايلىنىپ كېتىدۇ. قىسقىسى، ياساۋۇللارنىڭ ئىمتىيازلىق ئورنىدا داۋالغۇش پەيدا بولۇپ، ئۇلار بۇ ھالەتتىن نارازى بولدى، قىسمەن توۋەن دەرىجىلىك ياساۋۇللار بۇ ھالەتنى ئوزگەرتىشنى تەلەپ قىلىشتى.

فېوداللىق جەمىيەتنىڭ توۋەن قاتلىمىدىكى دىخانلار دارامىتىنىڭ 40 پىرسەنتىنى يىللىق ئولپان (فېوداللىق يەر ئىجارىسى) ھىساۋىدا خوجىلارغا تولەيتتى، ئۇنىڭدىن باشقا يەنە قوشۇمچە باج تاپشۇراتتى

ۋە باشقا فېودالللىق سېلىقلارنى ئۇستىگە ئالاتتى، شۇڭا تۇرمۇشى ئىنتايىن قىيىن ئىدى. چوڭ خوجىلار سودىگەرلەردىن ئالغان قەرزنى ۋە ئۇنىڭ ئۈسۈمىنى تولەش ئۈچۈن دېخانلارنى تېخىمۇ قاتتىق ئەزدى، ئىجارە ھەققىنى "ھوكۈمەتكە 5 ئۇلۇش، پۇقراغا 5 ئۇلۇش" ياكى "ھوكۈمەتكە 6 ئۇلۇش، پۇقراغا 4 ئۇلۇش" قىلىپ ئۈزگەرتتى، ياكى 1—2 يىللىق يەر ئىجارىسىنى ئالدىن يېخىۋالدى. قىسمەن دېخانلار يېرىنى گوروگە قويۇپ، ۋاقتى توشقاندا قەرزنى قايتۇرالماي ۋەيران بولدى، شۇنىڭ بىلەن نۇرغۇنلىغان يېرى قىس دېخانلار ۋە ئىجارە-كەش دېخانلار پەيدا بولدى. 18-ئەسىرنىڭ 80-يىللىرىدا ياپونىيىدە قاتتىق ئاچارچىلىق يۈز بەردى، ئاچارچىلىقتا قالغان خەلق ياۋا ئوت، دەرەخ قوۋزىغى، دەرەخ يىلتىزى، شال پاخىلى بىلەن جان باقتى. 18-ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىدا، يالغۇز شەنتەي دېگەن يەردىكى بىر قېتىملىق ئاچارچىلىقتا ئاچ قېلىپ ۋە كېسەل بولۇپ ئولگەنلەر 300 مىڭغا يەتتى. دەھشەتلىك فېودالللىق ئېكسپلاتاتسىيە ئارقىسىدا يېزىلاردا ئاھالە ئازىيىپ كەتتى. بالا چۈشۈرۈۋېتىش، بۇۋاق باللارنى ئولتۇرۇۋېتىش ئەھۋاللىرى ئىنتايىن ئومۇمى يۈزلۈك بولدى. فېودالللىق ئىگىلىكىنىڭ پەيدىن-پەي يىمىرىلىشى كەڭ دېخانلارنىڭ بېشىدىكى كۆلپەتنى ئېغىرلاشتۇرۇۋەتتى، بۇ ھال ئۇلارنىڭ كەسكىن قارشىلىق كۆرسىتىشىنى ئىلگىرى سۈردى. 1804—1843-يىللىرى ياپونىيە دېخانلىرى 320 قېتىم توپىلاڭ ۋە قوزغىلاڭ كۆتۈرۈپ، بارگاھ ۋە چوڭ خوجىلارنىڭ ئەكسىيەتچىل ھوكۈمرانلىغىغا توغرىدىن-توغرا زەربە بەردى.

شەھەر كەمبەغەللىرىمۇ پات-پات توپىلاڭ ۋە قوزغىلاڭ كۆتۈرۈپ، فېودال ھوكۈمرانلار، چوڭ سودىگەرلەر ۋە جازانخورلارنىڭ

قاقتى ـ سوقتى قىلىشلىرىغا قارشى تۇردى. توپىلاڭلارغا كوپ ھاللاردا ھايانكەش سودىگەرلەرنىڭ گۈرۈچ باھاسىنى ئوستۇرۇشى سەۋەپ بولاتتى، بۇ ياپونىيە تارىخىدا "گۈرۈچ توپىلىڭى" دەپ ئاتالدى. 1837 ـ يىلى دايمىن پىڭبالاڭ رەھبەرلىك قىلغان دابەن شەھەر خەلقىنىڭ توپىلىڭى 19 ـ ئەسىرنىڭ ئالدىنقى يېرىمىدا يۈز بەرگەن ئەڭ چوڭ گۈرۈچ توپىلىڭى بولدى. 1836 ـ يىلى ياپونىيىدە يېڭى ئاچارچىلىق يۈز بېرىپ، گۈرۈچ باھاسى ناھايىتى ئۈرلەپ كەتتى. بارگاھنىڭ دابەنىدە تۇرۇشلۇق ئاساسلىق ئەمەلدارلىرى ئىقتىسادىي يارىدەم بېرىپ قۇتقۇزۇش بۇ ياقتا تۇرسۇن، ئەكسىچە مەككار سودىگەرلەر بىلەن تىل بىرىكتۈرۈپ، خەلقنى زۇلۇم سالدى. توۋەن دەرىجىلىك ساقچى ئەمەلدارى بولغان دايمىن پىڭبالاڭ كىتاپلىرىنى سېتىپ كەمبەغەللەرگە قۇتقۇزۇش بەردى ھەمدە قوزغىلاڭ كوتىرىش پىلانىنى تۈزۈپ، يېزا ۋە شەھەرلەردە تەشۋىق ۋاراقلىرىنى تارقىتىپ، باي سودىگەرلەرنى ئەيىپلىدى، خەلقنى بارگاھقا ۋە چوڭ سودىگەرلەرگە قارشى قوزغىلاڭ كوتىرىشكە چاقىردى. دايمىن يېتەكچىلىگىدىكى شەھەر كەمبەغەللىرى گۈرۈچ دۈكانلىرىغا ۋە باي سودىگەرلەرنىڭ تۇرار جايلىرىغا بېسىپ كىرىپ ئاشلىقلارنى كەمبەغەللەرگە بولۇپ بەردى. دايمىن رەھبەرلىگىدىكى قوزغىلاڭ بارگاھ ھوكۇمرانلىق قىلىۋاتقان مەركىزىي رايون بولغان، شۇ چاغدىكى جياڭخۇ، جىڭدۇ بىلەن بىرقاتاردا تۇرىدىغان 3 چوڭ مەركىزىي شەھەرنىڭ بىرى بولغان دابەندە بولدى، قوزغىلاڭچىلار ئاشلىق تۇردە شەھەر كەمبەغەللىرى بىلەن دىخانلارنىڭ بىرلىكتە ھەركەت قىلىشنى قولغا كەلتۈردى، تەشۋىق ۋاراقلىرىدا دىخانلارنىڭ سېلىغنى يېنىكلىتىش، بارگاھنى ۋە ئۇنىڭ ئەمەلدارلىرىنى

يوقىتىشقا ئوخشاش فېودالىزىمغا قارشى شوئارلار قويۇلدى. دايەنـ
نىڭ تەسىرى ئارقىسىدا، خېنېىي، بېيخۇ، شېجىن قاتارلىق
جايلاردىكى دىخانلار دايەننىڭ بايرىغىنى كوتىرىپ، ئارقا-ئارقىدىن
قوزغىلاڭ كوتەردى، بۇ ھەركەتكە 80 مىڭ ئادەم قاتناشتى. دايەن
رەھبەرلىك قىلغان قوزغىلاڭ گەرچە باستۇرۇلغان بولسىمۇ، لېكىن
ئۇ دېچۇەن بارگاھىنىڭ ھوكۇمرانلىغىنى ئاغدۇرۇپ تاشلاش
سىگنالى بولدى.

1842-يىلى، جىنجياڭ دىخانلىرى قوزغىلاڭ كوتىرىپ، بارگاھنىڭ
يەرلەرنى يېڭىۋاشتىن ئولچەش ئۇسۇلى بىلەن دىخانلارنىڭ يەرلىرىنى
تارتىۋېلىشىغا قارشى تۇردى. بۇ قوزغىلاڭغا 40 مىڭ دىخان قاتـ
ناشتى، ئۇ ناھايىتى ھەيۋەتلىك بولۇپ، بارگاھ ئەمەلدارلىرىنى
يەرلەرنى ئولچەشنى 100مىڭ كۇن كېچىكتۇرۇشكە، ئەمىلىيەتتە
ئۇنىڭدىن ۋازكېچىشكە مەجبۇر قىلدى، شۇنىڭ بىلەن كۇرەش غەلىبە
قىلدى.

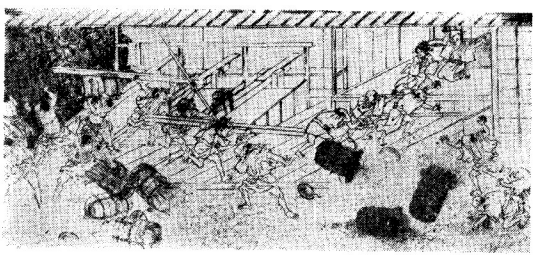

ياپونىيىدىكى جياڭخۇ خەلقى باي سودىگەرلەرنىڭ گۇرۇچ
دۇكانلىرىغا ھۇجۇم قىلماقتا

دىخانلار قوزغىلىڭنىڭ ۋە شەھەر كەمبەغەللىرى ھەركىتىنىڭ زەربىسى ئارقىسىدا، فېودال ھوكۇمران سىنىپلار ئۇزلىرىنىڭ لەشكىر ئورۇلۇپ كېتەي دەپ قالغان ھاكىمىيەتنى مۇستەھكەملىمەكچى بولدى، لېكىن ھوكۇمران سىنىپلارنىڭ ئىچكى قىسمىدىكى غەربىي جەنۇپ چوڭ خوجىلىرى بىلەن بارگاھ ئوتتۇرىسىدا، ۋىسالاردىكى ھوكۇمران سىنىپلارنىڭ ھەرقايسى قاتلاملىرى ئوتتۇرىسىدا، كونىلىق تەرەپدارلىرى بىلەن يېڭىلىق تەرەپدارلىرىدىن ئىبارەت ئىككى خىل كۈچنىڭ كۈرىشى كېلىپ چىقتى.

غەربىي جەنۇپتىكى ۋىسالار بىلەن بارگاھنىڭ كۈرىشى بارگاھ قۇرۇلغاندىن تارتىلا بار ئىدى. تاۋار ئىگىلىگىنىڭ راۋاجلىنىشى ۋە بارگاھ ھوكۇمرانلىغىنىڭ ئاجىزلىشىشىغا ئەگىشىپ، بىر قىسىم كۈچلۈك ۋىسالار كۈچلىرىنى تولۇقلاپ، مەركەزنىڭ ھوقۇقىنى تالاشقىلى تۇردى. يېڭىدىن گۈللەنگەن پومىشىكلار ۋە سودىگەرلەر بىلەن زىچ ئالاقىسى بولغان ئوتتۇرا، توۋەن دەرىجىلىك ياساۋۇللار بارا-بارا چوڭ خوجىلارنىڭ ئىشەنچىسىگە ئىگە بولۇپ، ۋىسال ھاكىمىيىتىنى تىزگىنلەيدىغان بولۇپ، چوڭ خوجىلار ھوكۇمرانلىغىنى مۇستەھكەملەيدىغان ئىسلاھاتلارنى يۈرگۈزدى.

ئەڭ ئاۋال ئىسلاھات ئېلىپ بارغان چاڭجۇ ۋىسالى (چاڭمېڭ دەپمۇ ئاتىلىدۇ، ھازىرقى بېنجۇنىڭ شەنكۇ ناھىيىسى) تاۋار ئىگىلىگى بىرقەدەر تەرەققى تاپقان، سىنىپىي بولۇنۇش بىرقەدەر روشەن بولغان جاي ئىدى. 19-ئەسىرنىڭ 30-يىللىرىدىن باشلاپ، ئۇ يەردە دىخانلار قوزغىلىڭى ۋە شەھەر ئاھالىسىنىڭ توپلاڭلىرى ئۈزۈلمەي كوتىرىلىپ تۇردى. 1831-يىلى يازدا، كەمبەغەل دىخانلار ۋە ئوزئالدىغا تېرىقچىلىق قىلىدىغان دىخانلارنى ئاساس قىلغان دىخانلار

قوزغىلىڭى ۋە شەھەر ئاھالىسى توپلىڭى بولدى. 1837 ـ يىلى يەنە دايەن پېڭبالاڭ قوزغىلىڭىنىڭ تەسىرى ئاستىدا قوزغىلاڭ كوتىرىلدى. ۋسالدىكى پېڭدىن گۇللەنگەن كۆچىلەرگە ۋەكىللىك قىلىدىغان ئىسلاھاتچىلار بىلەن كونىلىقنى ساقلىغۇچىلار ئوتتۇرىسىدا كەسكىن كۈرەش بولدى. 1838 ــ 1843 ـ يىللار ئارىلىغىدا، چاڭجۇدىكى توۋەن دەرىجىلىك ياساۋۇللار پومىشىكلار، سودىگەرلەر، باي دىخانلار ۋە ئوتتۇرا دىخانلارنىڭ قوللىشى ئارقىسىدا، ئاپەت بولغان يىللىرى ئىجارە بىلەن ياجنى كېمەيتىش، كەچۈرۈم قىلىش، ياساۋۇللارنىڭ مەجبۇرىيىتىنى كەچۈرۈم قىلىش، توۋەن دەرىجىلىك ياساۋۇللارنى ۋسال ھاكىمىيىتىگە قاتناشتۇرۇش، يېڭىچە مىلتىق ـ زەمبىرەكلەرنى قوللىنىش، غەربىتىن ھەربى تېخنىكا ۋە تەبىي پەن ئۆگىنىشكە ئىلھاملاندۇرۇشقا ئوخشاش ئىسلاھات تەدبىرلىرىنى يولغا قويدى. سامو، تۆزو، فېيچېيەنگە ئوخشاش ۋسالىلاردىمۇ شۇنىڭغا ئوخشاش ئىسلاھاتلار بولدى. غەربىي جەنۇبتىكى ۋسالىلاردا بولغان ئىسلاھات فېودال ھوكۇمرانلار سىنىپىنىڭ ئۆز ھوكۇمرانلىقىنى تۇراقلاشتۇرۇش ئۈچۈن قىلغان ئۆزىنى قۇتقۇزۇش ھەرىكىتى ئىدى، ئۇ فېودالىلىق جەمىيەتنىڭ ئىقتىسادىي ئاساسىغا چېقىلمىغان ئىدى، لېكىن ئۇنىڭ دىكى بەزى تەدبىرلەر كاپىتالىزمنىڭ تەرەققىياتىغا پايدىلىق بولۇپ، ئوبېكتىپ جەھەتتە مەلۇم ئىلغارلىققا ئىگە ئىدى. ئوتتۇرا، توۋەن دەرىجىلىك ياساۋۇللارنىڭ ئىسلاھات جەريانىدا ئورنى ئوسۇپ، تەسىرى كېڭىيىپ، بارگاھ ھوكۇمرانلىقىنى ئاغدۇرۇپ تاشلاشنى ئۈمىت قىلىشتى. سودىگەرلەر، پومىشىك قوشۇمچە كارخانا ئىگىلىرىنىڭ بوغۇشىغا ئۇچرىغان ۋە كاپىتالىزمنى تاما قىلىدىغان بەزى توۋەن دەرىجىلىك ياساۋۇللارمۇ ئىسلاھاتنى تەلەپ قىلىشتى. ئۇلار

فېوداللىق مەرتىۋە تۈزۈمىنى بىكار قىلىشنى ئۈمىت قىلىشتى، سودا-سانائەتكە زۇلۇم سېلىش ۋە ئارىلىشىشقا قارشى تۇردى، ۋىسالارنىڭ مەخسۇس سېتىش تۈزۈمىگە ۋە ئىمتىيازلىق سودىگەرلەرنىڭ ئىمتىيازىغا قارشى تۇردى، يەنى كاپىتالىزمنى راۋاجلاندۇرۇش يولىدا مېڭىشنى تەلەپ قىلدى.

ۋىسالاردىكى ئىسلاھاتىتىن باشقىچە بولغان، كونا كۇچىلەرگە ۋەكىللىك قىلىدىغان بارگاھنىڭ "ئىسلاھاتى" ئەكسىيەتچىل خاراكتېرغا ئىگە ئىدى. بارگاھ 1841—1843-يىللىرى يۈرگۈزگەن ئىسلاھاتىدا كاپىتالىزمنىڭ تەرەققىياتىنى توسۇشقا، چوڭ خوجىلار يۇقۇرى دەرىجىلىك ياساۋۇللارنىڭ ئورنىنى مۇستەھكەملەشكە ئۇرۇندى، مەسلەن، خەلقنى باستۇرۇشنى كۈچەيتتى، سودىگەرلەردىن يۇقۇرى باج ئالدى، چوڭ خوجىلار ۋە يۇقۇرى دەرىجىلىك ياساۋۇللارنىڭ بارگاھقا بولغان قەرزلىرىنى يېنىكلەتتى ۋە كەچۈرۈم قىلدى، دېخانلارنىڭ شەھەرلەرگە كىرىشىنى مەنئى قىلدى. ياپونىيەنىڭ ئىجتىمائى ئىقتىسادىي تەرەققىياتىغا توسقۇنلۇق قىلىدىغان بۇنداق "ئىسلاھات" پۈتۈن مەملىكەت خەلقىنىڭ قاتتىق قارشىلىغىغا ئۇچراش بىلەنلا قالماي، قىسمەن چوڭ خوجىلار ۋە يۇقۇرى دەرىجىلىك ياساۋۇللارنىڭمۇ قارشىلىغىغا ئۇچرىدى.

يۇقۇرىدىكى ئەھۋاللار شۇنى كۆرسىتىپ بېرىدۇكى، 19-ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا، ياپونىيەدىكى فېوداللىق جەمىيەتنىڭ ئىچكى قىسمىدا ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرى بىلەن ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرى ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەت كۈندىن-كۈنگە ئوتكۈرلەشتى. بۇ ئاساسىي زىددىيەتنى ئەكس ئەتتۇرىدىغان سىنىپىي زىددىيەت ۋە سىنىپىي كۈرەشمۇ كۈندىن-كۈنگە كەسكىنلەشتى. تۈرلۈك ئىدىيىلەر ئاجايىپ

جانلىنىپ كەتتى، ياپونىيە خۇددى راۋاقىنى قاپلاپ بوران، كەلدى يامغۇر شەپىسى دېگەندەك ئەھۋالدا تۇراتتى.

دېچۇەن بارگاھى ئىزچىل تۇردە چىرىك، ئەكسىيەتچىل كۈچلەر-مېڭزى تەلماتىدىن پايدىلىنىپ ئوز ھوكۈمرانلىغىنى قوغدىدى. 18-ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدىن 19-ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىغىچە، ياپونىيىدە تۇرلۇك سىنىپلارنىڭ تەلەپلىرىنى ۋە ئىجتىمائى زىددىيەتلەرنى ئەكس ئەتتۇرگەن ھەر خىل مەزھەپلەر مەيدانغا كەلدى. ئۇنىڭ ئىچىدە ئەنتېك چاكىيى (18-ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرى) تەشەببۇس قىلغان ھەممە ئېكسپلاتاتسىيە ۋە زۇلۇمنى يوقىتىپ، ئوزى تېرىقچىلىق قىلىپ ئوزى ئىستىمال قىلىدىغان، ئوزى رەخت توقۇپ ئوزى ئىشلىتىدىغان "تەبىي دۇنيا"غا قايتىدىغان ئوتوپىك ئىدىيە؛ گاۋيې چاكىيىڭ (1808—1850) ۋە زوتېڭ شىنيۇەن (1769—1850) ۋەكىللىك قىلغان غەرپتىن پەن-تېخنىكا ئۇگىنىشنى، گوللاندىيىنى ئۇلگە قىلىپ ياپونىيىنىڭ قالاق ھالىتىنى ئوزگەرتىشنى تەشەببۇس قىلغوچى ئېقىم؛ پادىشانى ئىززەتلەش-ئەجنەبىلەرنى چەتكە قېقىشنى تەشەببۇس قىلىدىغان شۇيخۇ ئېقىمى بار ئىدى. نۇرغۇن ئېقىملار بارگاھنى ئاغدۇرۇپ تاشلاش، فېودالىلىق تۇزۇمگە قارشى تۇرۇش كۇرىشىدە ئوخشاش بولمىغان روللارنى ئوينىدى.

چەتئەل كاپىتالىنىڭ بېسىپ كىرىشى ۋە بارگاھنى ئاغدۇرۇش يولىدىكى ھەركەت 19-ئەسىرنىڭ 40—50-يىللىرىدا، ئەنگلىيە، فرانسىيە، ئامېرىكا قاتارلىق كاپىتالىستىك دولەتلەر يېراق شەرققە قاراپ مۇستەملىكىچىلىك كېڭەيمچىلىكىنى جىددىلەشتۇردى، ياپونىيە ئۇلارنىڭ تاجاۋۇز قىلىدىغان نىشانلىرىدىن بىرى بولۇپ قالدى.

روسىيىمۇ ياپونىيىگە قارىتا شولگەيلىرىنى ئېقىتتى. 19 ـ ئەسىرنىڭ باشلىرىدىلا، ئەنگلىيە، روسىيە، ئامېرىكا ھوكۇمەتلىرى ئارقا ـ ئارقىدىن ياپونىيىگە ئەلچى ئەۋەتىپ، سودا ئۇچۇن پورتلارنى ئېچىشنى تەلەپ قىلغاندا، بارگاھ ئۇنى رەت قىلغان ئىدى. 1825 ـ يىلى بارگاھ «قوغلاش پەرمانى»نى قايتا تەكىتلىدى، ۋىساللارغا ياپونىيە پورتلىرىغا يېقىنلاشقان بارلىق چەتئەل پاراخوتلىرىنى بۇيرۇق كۇتمەيلا توپقا تۇتۇش، ياپونىيە تېرىتورىيىسىگە قەدەم قويۇشقا ئۇرۇنغان بارلىق چەتئەللىكلەرنى ئولتۇرۇپ تاشلاش توغرىسىدا يولىيورۇق بەردى. ئەنگلىيە جۇڭگوغا تاجاۋۇز قىلغان ئەپيۇن ئۇرۇشىنى قوزغىغاندىن كېيىن، بارگاھ داۋاملىق تۇردە بەك كەسكىن ھەركەت قوللىنىش كاپىتالىستىك دولەتلەر بىلەن توقۇنۇش پەيدا قىلىپ قويۇشىدىن ئەندىشە قىلىپ، 1842 ـ يىلى قوغلاش پەرمانىغا تۇزىتىش كىرگۇزۇپ، ۋىساللارغا چەتئەل پاراخوتلىرىنىڭ ياپونىيىنىڭ بەزى پورتلىرىدا كومۇر، سۇ قاچىلىۋېلىشىغا رۇخسەت قىلىش توغرىسىدا يولىيورۇق بەردى.

ئامېرىكا ھوكۇمىتى ياپونىيىنى دولەت دەرۋازىسىنى ئېچىشقا ھەممىدىن ئاۋال قورال كۇچى بىلەن مەجبۇر قىلدى، بۇيرۇققا بىناـئەن دېڭىز ئارمىيە جۇنجياڭى بېرلى پىلوتىنى باشلاپ كېلىپ، بارگاھ بىلەن سودا ئۇچۇن پورتلارنى ئېچىش توغرىسىدا سوھبەت ئوتكۇزدى. بېرلى 1853 ـ يىل 7 ـ ئايدا ۋە 1854 ـ يىل 2 ـ ئايدا پىلوتىنى باشلاپ كېلىپ، جياڭخۇ قولتۇغىدىكى پۇخې پورتىغا ئىككى قېتىم زورلۇق بىلەن كىردى. ئامېرىكىنىڭ قورال كۇچىنىڭ بېسىمى ئاستىدا، بارگاھ پورت يولىنى ئېچىش تەلىۋىنى قوبۇل قىلىشقا مەجبۇر بولدى. 1854 ـ يىل 3 ـ ئايدا شېننەيچۇەن (خېڭبىڭ) دە «ياپونىيە ـ ئامېرىكا

دوستلۇق شەرتنامىسى» ئىمزالىنىپ، ياپونىيە شياتىيەن، خەنگۇەن پورتلىرىنى ئېچىپ بەردى، ياپونىيە تەرەپ بەلگىلىگەن باھا بويىچە ئامېرىكا پاراخوتچىلىرىغا يىمەكلىك، كومۇر ۋە باشقا نەرسىلەر تەييارلاپ بېرىلدى، ئامېرىكىنىڭ شۇ ئىككى پورتتا كونسۇل قويۇشى ۋە نەپ ئېلىشىغا رۇخسەت قىلىندى. كوپ ئوتىمەي، ئەنگلىيە، روسىيە، گوللاندىيە قاتارلىق مەملىكەتلەر قائىدە بويىچە، ياپونىيە ھوكۇمىتى بىلەن ئەنە شۇنداق شەرتنامىلەرنى ئىمزالىدى. 1858 ـ يىل (ئەنجىڭنىڭ 5 ـ يىلى) 6 ـ ئايدا، ئامېرىكا يەنە ياپونىيە ھوكۇمىتى بىلەن «ياپونىيە ـ ئامېرىكا دوستلۇق سودا شەرتنامىسى» يەنى نەنجىڭ شەرتنامىسىنى ئىمزالاشقا مەجبۇر قىلدى. ياپونىيە ئامېرىكىغا سودا ئۆچۈن 5 پورتنى ئېچىپ بەردى، ئامېرىكىغا مەنپەئەت بېرىدىغان توۋەن تاموژنا بېجىنى يولغا قويدى، ئامېرىكا كونسۇللارنىڭ ھوكۇم چىقىرىش ھوقۇقىغا ۋە ئىجارە زېمىنلارنى قۇرۇش، زېمىن سېرتى ھوقۇقىنى يۇرگۈزۈشكە ئوخشاش ئىمتىيازلارغا يەنمۇ ئىلگىرىلەپ ئىگە بولىۋالدى. ئۇنىڭدىن كېيىن گوللاندىيە، روسىيە، ئەنگلىيە، فرانسىيە قاتارلىق مۇستەملىكىچى قاراقچىلارمۇ قائىدە بويىچە ياپونىيە ھوكۇمىتىنى شۇنىڭغا ئوخشاش شەرتنامىلەرنى ئىمزالاشقا مەجبۇر قىلدى.

پورتلار ئېچىلىغاندىن كېيىن، ياپونىيە تاموژنا بېجى ئىگىلىك ھوقۇقىدىن مەھرۇم بولدى. 1860 ـ يىلىدىن تارتىپ، نۇرغۇنلىغان ئەرزان سانائەت بۇيۇملىرى ياپونىيە بازارلىرىغا تىقىلىپ كەتتى، بۇنىڭ بىلەن دېخانلارنىڭ ئائىلە قول سانائىتى ۋەيران قىلىندى. ياپونىيىنىڭ ئىشخانا قول سانائىتى رىقابەتلىشەلمەي، قاتتىق زەربىگە ئۇچرىدى. خام يىپەك، پاختا كوپلەپ ئېكسپورت قىلىنىش بىلەن،

یاپونىيىنىڭ يىپەك توقۇمىچىلىق ۋە پاختا توقۇمىچىلىق ئىشلەپچىقىرىشىغا تەسىر يەتتى. نۇرغۇنلىغان توقۇمىچىلىق ئىشچىلىرى سەرسان بولدى، ئەنجىڭ شەرتنامىسى ئىمزالانغاندىن كېيىنكى 3 يىل ئىچىدە، يالغۇز تۇڭشىڭ ئەتراپىدىلا بىرمىڭ 500 قول سانائەت ئىشچىسى ۋەيران بولدى. ياپونىيە كاپىتالىستىك دولەتلەرنىڭ بازىرى ۋە خام ئەشيا بازىسى بولۇپ قالدى.

غەرپ سودىگەرلىرى ۋە ھەرقايسى ئەللەر ئەلچىخانىلىرىنىڭ خادىملىرى ياپونىيىدە ئالتۇننىڭ باھاسى دۇنيا بازىرىدىن توۋەنلىگىدىن پايدىلىنىپ، كۇمۇشكە كوپلەپ ئالتۇن سېتىۋېلىپ (ياپونىيىدە ئالتۇن بىلەن كۇمۇشنىڭ نىسبىتى 1 گە 5، ياۋروپا بىلەن ئامېرىكىدا 1 گە 15)، نۇرغۇن پايدا ئالدى، نەتىجىدە ياپونىيىنىڭ ئالتۇنى كوپلەپ سىرتقا چىقىپ كەتتى، يالغۇز 1859 ـ يىل 6 ـ 12 ـ ئايلاردا، ياپونىيىدىن چىقىپ كەتكەن ئالتۇن بىر مىليون سەرگە يېتىدۇ، نەتىجىدە بازاردا قالايمىقانچىلىق كېلىپ چىقتى، مال باھاسى تازا ئورلەپ كەتتى. كەڭ دىخانلار ۋە شەھەر كەمبەغەللىرىنىڭ تۇرمۇشى ئىنتايىن قىيىنلاشتى، توۋەن دەرىجىلىك ياساۋۇللارنىڭ ھال ـ ئەھۋالىمۇ ناھايىتى ناچارلاشتى.

ئەنگلىيە، فرانسىيە قاتارلىق كاپىتالىستىك دولەتلەر ئوزلىرى ئىگە بولىۋالغان ئىمتىيازدىن پايدىلىنىپ، ياپونىيىدە ئىجارە زىمىنلارنى قۇرۇپ، ئەسكەر تۇرغۇزۇپ، خەلقنى بوزەك قىلىپ، قىلمىغان ئەسكىلىگى قالمىدى، ياپونىيىنىڭ ئىچكى ئىشلىرىغا قوپاللىق بىلەن ئارىلاشتى. 1863 ـ يىلى ئامېرىكا ھەربى پاراخوتلىرى شياگۇەننى توپقا تۇتتى، ئۇنىڭدىن كېيىن ئەنگلىيە ھەربى پاراخوتلىرى لۇئېر ئارىلىنى توپقا تۇتتى. 1864 ـ يىلى ئەنگلىيە، فرانسىيە، ئامېرىكا،

گوللاندىيە بىرلەشمە ھەربى پىلوتى شياگۇەنىنى توپقا تۇتۇپ، بار-گاھنى ئاساسلىق تاۋارلاردىن ئېلىنىدىغان ئىمپورت بېجىنى چۇشۇ-رۇش مەقسەت قىلىنغان باج ئوزگەرتىش كېلىشىمگە ئىمزا قويۇشقا مەجبۇر قىلىپ، ياپونىيىنىڭ ئىگىلىك ھوقۇقىغا ئېغىر دەرىجىدە زىيان يەتكۇزدى، بۇ ھال ياپونىيە خەلقىنىڭ ۋە قىسمەن فېودالىلارنىڭ نارازىلىغىنى قوزغىدى.

چەتئەل كاپىتالىزمىنىڭ بېسىپ كىرىشى ياپونىيىنى يېرىم مۇستەملىكىگە ئايلىنىپ قېلىش خەۋپىنى پەيدا قىلدى، سىنىپىي زىددىيەتنىڭ تەرەققىياتىنى ئىلگىرى سۇردى. ياپونىيىدە دېخانلار ۋە شەھەر كەمبەغەللىرىنىڭ كۇرىشى يېڭىۋاشتىن ئورلىدى ھەمدە بارگاھقا قارشى تۇرۇش، ئەجنەبىلەرنى چەتكە قېقىش ھەركىتىنى قوزغىدى.

1860—1867-يىللىرى برقانچە ئون قېتىم دېخانلار توپىلىڭى كوتىرىلدى. دېخانلار بارگاھ ۋە چوڭ خوجىلارنىڭ فېوداللىق زۇلمىغا قارشى تۇرۇپلا قالماي، بەلكى جەمىيەتنى ئوزگەرتىش ۋە ئىجتىمائى تەڭ تەقسىمات شوئارلىرىنى ئوتتۇرىغا قويىدى ھەمدە شەھەر كەمبەغەللىرى بىلەن بىرلىشىپ ھەركەت قىلىپ، بىرلىكتە كۇرەش ئېلىپ باردى. بەزىلىرى تىغ ئۇچىنى چەتئەل تاجاۋۇزچىلىرىغا قاراتتى. 1861-يىلى روسىيە ھەربى پاراخوتلىرى دۇيىما ئارىلىغا ھۇجۇم قىلىپ، ئۇنى دېڭىز ئارمىيە بازىسىغا ئايلاندۇرماقچى بولدى، ھوكۇمران سىنىپلار مۇرەسسەلەشمەكچى بولدى، لېكىن دۇيما دېخانلىرى، بېلىقچىلىرى ۋە توۋەن دەرىجىلىك ياش ياساۋۇللار قوزغىلىپ قارشىلىپ كورستىپ، ئىگىلىك ھوقۇقىنى قوغدىدى، شۇنداق قىلىپ ئاخىرى روسىيە ھەربى پاراخوتلىرىنى دۇيىمادىن

كېتىشكە مەجبۇر قىلدى. يۇقۇرىدىكى ئەھۋاللار ياپونىيىدە دىخانـ
لار ھەركىتىنىڭ بىر يېڭى باسقۇچقا يەتكەنلىگىنى چۈشەندۈرۈپ
بېرەتتى. دىخانلار دېچۈەن بارگاھىغا قارشى ئاساسىي كۆچ بولۇپلا
قالماي، بەلكى پۈتكۈل فېئودالىق تۈزۈمگە قارشى ئاساسىي كۈچ
ئىدى. چەتئەل كاپىتالىزمىنىڭ تاجاۋۇزىنىڭ چوڭقۇرلىشىشىغا
ئەگىشىپ، خەلق ئاممىسىنىڭ فېئودالىققا قارشى ھەركىتى مىللى
ئازاتلىق كۈرىشى خاراكتېرىنى ئالدى.

دولەت دەرۋازىسىنى ئېچىشنىڭ دەسلەپكى مەزگىللىرىدە
(1854—1859)، دولەت دەرۋازىسىنى ئېچىش ۋە سەركەردىنىڭ
ۋارىسى مەسلىسى① ئۈستىدە، ھوكۈمران سىنىپلارنىڭ ئىچكى
قىسمىدا كەسكىن كۈرەش باشلىنىپ كەتتى. 1859-يىلى جىجۇ
ۋىسالىدىكى دېچۈەن جىياماۋ تەختكە چىقىپ، سەركەردىنىڭ ۋارىسى
مەسلىسى ھەل قىلىندى. غەربىي جەنۇبتىكى ۋىسالاردىكى ئىسلاھاتـ
چىلار، دولەت دەرۋازىسىنى ئېچىشقا قارشى كەيپىياتتىن پايدىلىنىپ،
پادىشانى ئىززەتلەش-ئەجنەبىلەرنى چەتكە قېقىش شوئارى ئاستىدا
بارگاھقا قارشى ھەركەت ئېلىپ باردى. بارگاھ پادىشاغا ئەنجىمىڭ
شەرتنامىسىنى تەستىقلاپ بېرىشنى ئىلتىماس قىلغانىدا، چاڭجۇ
ۋىسالىدىكى جىتىيەن سۇنىيىن بىلەن سامو ۋىسالىدىكى ششياڭ لوشىڭ
باشچىلىغىدىكى توۋەن دەرىجىلىك ياساۋۇللار پايتەختكە يىغىلىپ،

① سەركەردە دېچۈەن جىيادىڭنىڭ بۇاستە تۇققانلىرىدىن بولغان ۋارىسى
يوق ئىدى. كۈرەشنىڭ ماھىيىتى بارگاھىنىڭ ھاكىم مۇتلەقلىغىنى ساقلاپ
قېلىش ياكى ئۆزگەرتىش بۇيان بارگاھ بىلەن تىلى بىر، دىلى باشقا بولۇپ
كەلگەن چوڭ خوجىلارنى بارگاھ ھاكىمىيىتىگە قاتناشتۇرۇشتىن ئىبارەت ئىدى.
كۈرەش نەتىجىسىدە، بارگاھ غەلبە قىلدى.

بارگاهقا قارشی هەرکەت ئېلىپ باردی ھەمدە پادىشاغا تەھدىت سېلىپ، بارگاھنىڭ ئىلتماسىنى قايتۇرغۇزۇۋەتتى. بارگاھ ھاكىمىيتىنى باشقۇرۇۋاتقان ئاقساقال (ھاكىمىيەت تۆتەقۇچى ئەڭ يۇقۇرى ئەمەلدار) جىنىي جۈبى ئوچ ئېلىش قارارىغا كېلىپ، شۇ يىلى 6-ئايدا جىتسيەن سۇنيين قاتارلىق 7 كىشىنى ئولتۇردى، بىرقانچە ئون كىشىنى قامىدى، بۇ تارىختا "ئەنجېڭ چوڭ تۇرمىسى" دەپ ئاتالدى.

ئەنجېڭ چوڭ تۇرمىسى ئوتتۇرا، توۋەن دەرىجىلىك ياساۋۇللار ۋە بىر قىسىم چوڭ خوجىلارنىڭ نارازىلىغىنى قوزغاپ، بارگاھقا قارشى ھەرىكەتنىڭ تەرەققىياتىنى ئىلگىرى سۈردى. 1860-يىل 3- ئايدا، شۇيخۇ بىلەن سامۇدىكى پالۋانلار ئەنجېڭ چوڭ تۇرمىسىدە زىيانكەشلىكىگە ئۇچرىغانلار ئۈچۈن ئىنتىقام ئېلىپ، جىنىي جۈبىنى ئولتۇردى. چاڭجۇ، سامۇ، تۇزو، شۇيخۇ قاتارلىق ۋىسالىلاردىكى توۋەن دەرىجىلىك ياساۋۇللار دىخانلار بىلەن شەھەر كەمبەغەللىرىنىڭ بارگاھقا قىلغان ھۇجۇمىدىن پايدىلىنىپ، بىر قىسىم ئوردا ئاقسۆڭەكلىرى ۋە بارگاھنىڭ تىزگىنلەش سىياستىدىن نارازى بولغان بۇرژۇئازىيە بىلەن ئىتتىپاق تۈزدى.

شۇ چاغدا ياپونىيىنىڭ كاپىتالىستىك سانائىتى تېخى ئىشخانا قول سانائىتىدىن ئىبارەت تەرەققى تاپمىغان باسقۇچتا تۇراتتى، ھازىرقى زامان پۈرولېتارىياتى تېخى مەيدانغا كەلمىگەن ئىدى. ياپونىيە بۇرژۇئازىيىسىنىڭ كۆچى ئىنتايىن ئاجىز ئىدى، ياپونىيىنىڭ سىياسى سەھنىسىدە ئاساسەن سودا بۇرژۇئازىيىسى قاتناپ يۈرەتتى. ئۇلارنىڭ، بىر تەرەپتىن، فېئودالىلىق تۈزۈم بىلەن زىددىيىتى بولۇپ، بارگاھنى ئاغدۇرۇپ تاشلاپ، دولەتنىڭ بىرلىگىنى ۋە سودا-سانائەت پائالىيىتى بىلەن ئەركىن شۇغۇللىنىشنى ئىشقا ئاشۇرۇشنى

تەلەپ قىلاتتى؛ يەنە بىرتەرەپتىن، فېودالىق ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرى بىلەن ئىنتايىن چىگىش باغلىنىشى بار ئىدى، نۇرغۇن كىشىلەر يەر ئىگەللىگەن، ياساۋۇل دىگەن نامغا ئىگە بولغان بولۇپ، فېودالىق تۈزۈمىنى قەتئى يوقىتىشنى تەلەپ قىلمايتتى. شۇنداق قىلىپ، بارگاھقا قارشى ھەرىكەتنىڭ رەھبەرلىك ھوقۇقى غەربىي جەنۇپتىكى ۋىسالاردىكى توۋەن دەرىجىلىك ياساۋۇلىلارنىڭ قولىغا چۈشۈپ قالدى. غەربىي جەنۇپتىكى ۋىسالاردىكى توۋەن دەرىجىلىك ياساۋۇللارنىڭ فېودالىق كۈچلەر بىلەن زىچ ئالاقىسى بار ئىدى، لېكىن ئۇلارنىڭ ئىقتىسادىي ئورنى ۋە ئىجتىمائى سالاھىتى بۇرژۇئازلىشىپ كەتكەن، ئۇنىڭ ئۈستىگە ئۇلار غەرپ بۇرژۇئازىيىسىنىڭ ئىدىيىۋى تەسىرىگە ئۇچرىغان ئىدى. توۋەن دەرىجىلىك ياساۋۇللارنىڭ ئىلغار ۋەكىللىرى "دولەتنى بېيىتىش، ئارمىيىنى كۈچەيتىش" شوئارىنى ئوتتۇرىغا قويىدى، "ئەجنەبىلەرنى چەتكە قېقىش" سىياسىتىنى دولەت دەرۋازىسىنى ئېچىش سىياسىتىگە ئۆزگەرتىپ، غەرپتىكى كاپىتالىستىك مەملىكەتلەردىن پەن-تېخنىكا ۋە مەدەنىيەت ئۆگىنىپ، ياپونىيىنىڭ قالاق ئەھۋالىنى ئۆزگەرتىشنى تەلەپ قىلدى. ئۇلار ئوبېكتىپ جەھەتتە بۇرژۇئازىيىنىڭ تەلەپنى ئەكس ئەتتۈردى، شۇڭا بارگاھقا قارشى كۈرەشتە بۇرژۇئازىيىنىڭ قوللىشىغا ئىگە بولدى ۋە بارگاھقا قارشى بۇرژۇئازىيە **بىلەن ئىتتىپاق** تۈزدى.

خەلقنىڭ فېودالىلىققا قارشى ھەرىكىتى بىلەن بارگاھقا قارشى ھەرىكىتىنىڭ قىستىغدا قالغان بارگاھ، ئۇزىنىڭ ھوكۈمرانلىق ھوقۇقىنى ساقلاپ قېلىش ئۈچۈن، تاكتىكىسىنى ئۆزگەرتىپ، پادىشا ئوردىسىدىن مەدەت تىلىدى. قارشى گۇرۇھتىكىلەر بولسا "بارگاھنى

ئاغدۇرۇش" شوئارىنى ئاشكارا ئوتتۇرىغا قويدى. 1864 ـ يىلى ئەنگـ
لىيە، ئامېرىكا قاتارلىق 4 دولەت شياگۈەنىنى توپقا تۇتقاندىن
كېيىن، غەربىي جەنۇپتىكى ۋىسالاردىكى ياساۋۇللار ئەجنەبىلەرنى
قارىسىغا چەتكە قېقىش ئۈسۇلىنى ئوزگەرتتى. چاڭجۇ ۋىسالىدىكى
گاۋشەن جىنزو ۋىسال ھاكىمىتىنى يېڭىۋاشتىن تۇتقاندىن①
كېيىن ھەربى ئىسلاھاتنى پائال ئېلىپ بېرىپ، دىخانلارنى ئاساسىي
گەۋدە قىلغان ئۇشتۇمتوت ھوجۇم قىلغۇچى قوشۇنلارنى قۇردى ھەمدە
ئەنگلىيەدىن قورال ـ ياراق ئېلىپ كىردى، سامۇ ۋىسالىدىكى بارگاھنى
ئاغدۇرۇپ تاشلاش تەرەپدارلىرىنىڭ باشلىغى بولغان شىشياڭ لۇڭـ
شېڭ، داجۇ باۋلىستۇڭ قاتارلىقلار بىلەن ئالاقە ئورناتتى. 1865 ـ
يىل 12 ـ ئايدا چاڭجۇ ۋىسالى بىلەن سامۇ ۋىسالى بارگاھنى ئاغدۇرۇپ
تاشلاش ئىتتىپاقىنى قۇردى.

1866 ـ يىل 6 ـ ئايدا، بارگاھ بارگاھىنى ئاغدۇرۇپ تاشلىماقچى
بولغان كۆچىلەرگە زەربە بېرىش ئۈچۈن، چاڭجۇغا قارىتا ئىككىنچى
قېتىملىق جازا يۈرۈشىنى قوزغىدى (بىرىنچى قېتىملىق جازا يۈرۈشى
1864 ـ يىل 8 ـ ئايدا بولغان). بۇ چاغدىكى ۋەزىيەت بارگاھقا
پايدىسىز بولۇپ قالغان ئىدى. بارگاھىنىڭ ھوكۈمرانلىق مەركىزى
بولغان گۈەندۇڭ رايونى بىلەن غەربىي شىمال رايونىدا دىخانلار
ھەركىتى ۋە شەھەر ئاھالىسى ھەركىتى قوزغالدى. دىخانلار ئەسـ
كەرلىكىگە ئېلىنىشىنى، باج تاپشۇرۇشىنى ۋە سەركەردىلەر ئۈچۈن

---

① گاۋشەن جىنزو 1863 ـ يىلى چاڭجۇدا ھاكىمىيەت يۈرگۈزگەن،
شۇ يىلى 8 ـ ئايدا چەتكە قېقىلىپ ئاغدۇرۇپ تاشلانغان. 1864 ـ يىلىنىڭ ئاخىرىـ
دا يېڭىۋاشتىن ھاكىمىيەت تۇتقان.

ئۇرۇش قىلىشىنى رەت قىلدى، شۇنىڭ بىلەن ئۇلار بىلەن بارگاھ ئەسكەرلىرى ئوتتۇرىسىدا توقۇنۇش پەيدا بولدى، بارگاھ فرانسىيە ئۆسۈلى بويىچە تۈزۈپ تەربىيىلەنگەن يېڭى قوشۇنلارنى جەڭگە سالالمىدى. سامۇ ۋىسالى ئەسكەر چىقىرىشنى رەت قىلدى، بارگاھ بىلەن مۇناسىۋىتى چوڭقۇرراق بولغان چوڭ خوجىلارمۇ ئەسكەر چىقىرىشنى خالىمىدى، نەتىجىدە چاڭجۇغا قارىتا قىلىنغان جازا يۈرۈشى بارگاھنىڭ مەغلۇبىيىتى بىلەن ئاياقلاشتى.

مەملىكەت بويىچە بارگاھقا قارشى كۈچلەر پەيدىن-پەي بىر-لەشتى. 1867-يىل 10-ئايدا سامۇ، چاڭجۇ ۋىسالىرىدىكى ھەربى يولباشچىلار ئىسلاھاتنى تەلەپ قىلىدىغان ئوردا ئاقسۆڭەكلىرى ئارقىلىق، گودەك مىڭجۇ پادىشانىڭ نامىدا، بارگاھقا جازا يۈرۈشى قىلىش ھەققىدىكى مەخپى يارلىقنى چىقاردى. ئۇلار سەنجىڭ، خۇڭچۇڭ قاتارلىق جايلاردىكى چوڭ سودىگەرلەرنىڭ مالىيە جەھەتتىكى ياردىمىگە ئىگە بولۇپ، ھەربى قىسىملارنى تەرتىپكە سېلىپ، بارگاھقا قارشى ھەربى تەييارلىققا كىرىشتى.

بارگاھنىڭ ئاخىرقى دەۋرىدىكى سەركەردە دېچۈەن چىڭشى بۇ ئەھۋالدىن خەۋەر تاپقاندىن كېيىن، ئىلگىرىلەش ئۈچۈن چېكىنىش تاكتىكىسىنى قوللىنىپ، كورۇنۇشتە ئىستىپا بېرىپ، ھاكىمىيەتنى پادىشاغا قايتۇرماقچى بولۇپ، ئەملىيەتتە يېڭىدىن تەشكىل قىلىنغان ھوكۇمەتتە رەھبەرلىك ئورنىنى ساقلاپ قالماقچى بولدى. لېكىن يېڭىدىن قۇرۇلغان مەركىزىي ھوكۇمەتنىڭ ئەمىلىي ھوقۇقى بارگاھنى ئاغدۇرۇپ تاشلاش تەرەپدارلىرىنىڭ يولباشچىلىرى بولغان داجۇ باۋلىتۇڭ، شىشياڭ لۇڭشېڭ، مۇخۇ شياۋيۈن ۋە يەنسانڭ جۇيشى (پايتەختتىكى ئاقسۆڭەك قارشى گۇرۇھتىكىلەرنىڭ باشلىغى) قاتار-

لقلارنىڭ قولىدا بولۇپ، ئۇلار سەركەردىسى پۈتۈن ھوقۇقىدىن مەھرۇم قىلىشنى قارار قىلدى، دېچۇەن چىڭشىغا بارگاھىنىڭ خوجىلىق يەرلىرىنى ۋە پۈتۈن مال-مۇلكىنى تاپشۇرۇشنى بۇيرۇدى. دېچۇەن چىڭشى ۋە ئۇنىڭ ۋەزىرلىرى سىياسى سەھنىدىن چېكىنىپ كېتىشكە تەن بەرمەي، پادىشانى قۇتقۇزۇش نامى بىلەن، 1868-يىل 1-ئايدا پايتەختكە ھەربى يۈرۈش قىلىپ، ئىسيان كوتەردى. دېچۇەن چىڭشىنىڭ ئېلىپ بارغىنى ئەكسىيەتچىل چىرىك فېودالىق كۆچلەرنى قوغداشىنى مەقسەت قىلغان ئۇرۇش بولغاچقا، يولسىزلىغدىن يارەمسىز قالدى. ئىككى تەرەپ ئارمىيىسى پايتەختىنىڭ جەنۇپ تەرىپىدىكى نياۋيۇ بىلەن فۇجيەندە قاتتىق جەڭ قىلدى، نەتىجىدە دېچۇەن ئارمىيىسى ھوكۇمەت ئارمىيىسى تەرىپىدىن مەغلۇپ قىلىندى، چىڭشى جيانگخۇغا قېچىپ كەتتى.

ياپونىيە دىخانلىرى دېچۇەن بارگاھىنى پاچاقلاپ تاشلاش يولىدىكى ئېچىكى ئۇرۇشتا ھەل قىلغۇچ رول ئويناندى. ئۇلار بارگاھنى ئاغدۇرۇپ تاشلىغۇچى ئارمىيىگە بىۋاستە قاتناشقاندىن تاشقىرى، جايلاردا ئىسيان كوتىرىپ، سامۇراي چاڭجۇلاردىكى بارگاھنى ئاغدۇرۇپ تاشلىغۇچى ئارمىيىگە ئاۋاز قوشتى. يۈيخۇ رايونىدا، 60 مىڭ كىشىلىك دىخانلار ئارمىيىسى شىنفاتيەنفەن قوماندانلىق قىلغان دېچۇەن ئارمىيىسىنى قورشىۋالدى ۋە ئۇلارنى تەسلىم بولۇشقا مەجبۇر قىلدى. دېچۇەننىڭ خوجىلىق يېرى بولغان يىنچى ئارىلىدىكى خەلق قوزغىلاڭ كوتىرىپ، ئۇزىنىڭ يەرلىك ھوكۇمىتىنى قۇرۇپ، سەركەردىنى بىرىنى دەسە، يەنە بىرى قالدىغان مۇشكۈل ھالغا چۈشۈرۈپ قويىدى. نياۋيۇ، فۇجيەن جېڭىدە، دىخانلار بارگاھقا قارشى ئارمىيىنى پائال قوللاپ، ئۇزۇق-تۇلۇك ۋە ھاراق-شاراپ بىلەن

ئۇلاردىن ھال سوراپ تۇردى. ھوكۇمەت ئارمىيىسى ئوزىدىن 3 ھەسسە ئارتۇق بولغان بارگاھ ئارمىيىسىنى خەلقنىڭ ياردىمى ئارقىسىدىلا يېڭەلىدى.

1868 ـ يىل 4 ـ ئايدا ھوكۇمەت ئارمىيىسى جياڭخۇ (كېيىن دۇڭـجىڭ دەپ ئوزگەرتىلدى)نى ئىشغال قىلدى. 1869 ـ يىل 3 ـ ئايدا، پايتەخت دۇڭجىڭغا كوچۇرۇلدى. شۇ يىلى 5 ـ ئايدا، ھوكۇمەت ئارمىيىسى بارگاھ قالدۇق كۇچلىرىنىڭ قوراللىق قارشىلىغىنى يوقاتتى. ياپونىيىگە 260 يىلدىن ئارتۇق ھوكۇمرانلىق قىلغان دېچۇەن بارگاھى ئاخىرقى ھىساپتا ئاغدۇرۇپ تاشلاندى.

مىڭجۈ ھوكۇمىتىنىڭ قۇرۇلۇشى ۋە ئۇ يۇرگۈزگەن بۇرژۇئا ئىسلاھاتى 1868 ـ يىل 1 ـ ئايىنىڭ 3 ـ كۈنى مىڭجۈ پادىشا (1868 ــ 1912 ـ يىللىرى تەختتە ئولتۇرغان) پادىشالىق ھاكىمىيەتنى ئەسلىگە كەلتۈرۈش توغرىسىدا يارلىق ئېلان قىلدى، ئۇنىڭدىن سەل كېيىنرەك «بەش ماددىلىق قەسەمنامە» ۋە «سىياسى تۈزۈم ھەققىدە» نى ئېلان قىلدى. بۇ ئىككى ھوججەت سىياسى، ئىقتىسادىي، ئىجتىمائى ۋە مەدەنىيەت ساھەلىرىگە بىرىپ تاقالغان بولۇپ، مىڭجۈ ھوكۇمىتىنىڭ دەسلەپكى مەزگىللەردىكى ئىسلاھات پۈروگرامىسى ئىدى. 1868 ــ 1873 ـ يىللىرى، مىڭجۈ ھوكۇمىتى پومىششك، بۇرـ ژۇئازىيىنىڭ ئېھتىياجىغا ماسلىشىش ئۈچۈن، بىر قاتار تەدبىرلەرنى كورۇپ پادىشا باشچىلىغىدىكى پومىششك، بۇرژۇئازىيە دىكتاتۇرىـ سىنى مۇستەھكەملىدى، كاپىتالىزمنى راۋاجلاندۇردى. بۇ مەزگىلدە يۇرگۈزۈلگەن بۇرژۇئا ئىسلاھاتى ياپونىيە تارىخىدا "مىڭجۈ يېڭىلىغى" دەپ ئاتالدى، بۇ مىڭجۈ يىللىرىدا يۇرگۈزۈلگەن يېڭى سىياسەتنى بىلدۇرەتتى.

يېڭى هوكۈمەت قۇرۇلغان دەسلەپكى مەزگىلدە، ھەرقايسى ۋىساللار (ئىسيان كوتىرىشكە قاتناشقانلاردىن باشقىلىرى) دىكى چوڭ خوجىلار ئۆزلىرىنىڭ ۋىسالىدا ھوكۈمرانلىق ھوقۇقىنى ساقلاپ قالدى ھەمدە بىر قىسىم قوراللىق كۈچنى ئىگەللىۋالدى. يوشۇرۇن مەسلىھەتلىشىپ مۇرەسسەگە كەلگەندىن كېيىن، 1869 ـ يىل 1 ـ ئايدا سامۇ، چاڭجۇ، تۆزو، فېيچېيەندىن ئىبارەت 4 ۋىسال ئوتتۇرىغا چىقىپ، زىمىن بىلەن ئاھالىنى قايىتۇرۇپ بېرىشنى① ئىلتىماس قىلدى. كونا ۋىسال باشلىقلىرى مەركەز تەيىنلەيدىغان ۋىسال ھاكىمى بولۇپ، ئۇلارنىڭ خىزمەت ئورنى ۋارىسلىق قىلىنمايدىغان بولدى، ئۇلارغا دولەت تەرىپىدىن مائاش بېرىلمەيدىغان بولدى. 1871 ـ يىلى ۋىسال بىكار قىلىنىپ ناھىيە قۇرۇلدى، كونا ۋىسال باشلىقلىرى دۆڭجىڭغا كوچۇپ كەلدى، ۋىسال چېگرىسى بۇزۇپ تاشلىنىپ، مەملىكەت بويىچە 3 ئوبلاست، 72 ناھىيىگە ئايرىلدى.② ۋىسالنى بىكار قىلىپ ناھىيە قۇرۇش بىلەن، مەملىكەت ئىچىدىكى فېئودالىق بولۇنمە كۈچلەر يوقىتىلىپ، پادىشانى مەركەز قىلغان، بىرلىكە كەلگەن، ھوقۇق مەركەزگە مەركەزلەشتۈرۈلگەن دولەتنىڭ قۇرۇلۇشى ئىلگىرى سۈرۈلدى، كاپىتالىزىمنىڭ تەرەققى قىلىشى

---

① زىمىن دېگەندە خوجىلىق يەرلەر كوزدە تۇتۇلىدۇ؛ ئاھالە دېگەندە خەلق كوزدە تۇتۇلىدۇ. زىمىن بىلەن ئاھالىنى قايىتۇرۇپ بېرىش خوجىلىق يەرلەر بىلەن خەلقنى ھوكۈمرانلىق قىلىش ھوقۇقىنى مەركەزگە تاپشۇرۇپ بېرىش كوزدە تۇتۇلىدۇ.

② ئوبلاست بىلەن ناھىيىلەرنىڭ سانى كېيىن ئۆزگىرىپ تۇردى، ھازىر مەمۇرى رايونلار بىر پايتەخت (دۆڭجىڭ)، بىرداۋ (بېيچېيداۋ)، 2 ئوبلاست (دابەن، جىڭدۇ)، 43 ناھىيىگە بولۇنىدۇ.

ئۇچۇن پايدىلىق بولدى.

ئىچكى ئۇرۇش مەزگىلىدە، دېخانلار مەركىزىي ھوكۇمەتنىڭ بار-گاھقا قارشى ئۇرۇشنى قوللىغان ئىدى. لېكىن مىڭجۇ ھوكۇمىتى ئورنى مۇستەھكەملەنگەندىن كېيىن، دېخانلار ئۇستىدىكى فېئوداللىق مەجبۇرىيەتنى ئېلىپ تاشلاش ياكى ئۇلارنىڭ ئەھۋالىنى ياخشىلاش بۇ ياقتا تۇرسۇن، ئەكسىچە ئۇلارنى دەھشەتلىك تۇرده باستۇردى. دېخانلار ئۇنىڭغا چىداپ تۇرالماي، پائال كۈرەش ئېلىپ باردى. 1868 — 1873 - يىللىرى ئارىلىغدا، مەملىكەت بويىچە جەمئى 170 نەچچە قېتىم دېخانلار توپىلىڭى ۋە قوزغىلىڭى كوتىرىلىپ، ئۇنىڭغا نەچچە ئون مىڭ ھەتتا نەچچە يۈز مىڭ دېخان قاتناشتى. قوزغىلاڭچى دېخانلار يەرلەرنى تەڭ تەقسىم قىلىپ ئىشلىتىش ۋە دېخانلارنىڭ گوروگە قويغان يەرلىرىنى ھەقسىز قايتۇرۇپ بېرىش؛ كەمبەغەللەر بىلەن بايلار ئوتتۇرىسىدىكى پەرقنى يوقىتىش، بارلىق قەرزنى كوتىرىۋېتىش، كەنت باشلىقلىرى ۋە ئۇلارنىڭ يارەمچىلىرىنىڭ مال-مۈلكىنى دېخانلارغا تەقسىم قىلىپ بېرىش؛ دېخانلارنىڭ 3 يىللىق سېلىغىنى كەچۈرۈم قىلىش، تىرانسپورت ھاشارىسىنى ئەمەلدىن قالدۇرۇش؛ كەنت خىزمەتچىلىرىنى سايلاش تۈزۈمىنى يولغا قويۇشقا ئوخشاش تەلەپلەرنى ئوتتۇرىغا قويدى. بۇ ياپونىيە دېخانلىرىنىڭ يەر مەسىلىسىنى ئوز مەنپەئەتى بويىچە ھەل قىلىش، فېئوداللىق مەجبۇرىيەتنى بىكار قىلىشنى مەقسەت قىلغان ئىنقىلاۋىي پۈروگىراممىسى ئىدى.

دېخانلار ھەركىتىنىڭ ئورلەپ كېتىشىدىن قورقىقان ۋە پومىشچىك، بۇرژۇئازىيىنىڭ ئېھتىياجىنى قانىدۇرۇشنى مەقسەت قىلغان مىڭجۇ ھوكۇمىتى "يەر ئىسلاھاتى" يۈرگۈزدى. 1872 - يىلى يەر سودىسىنى

مەنئى قىلىش توغرىسىدىكى بۇيرۇقنى بىكار قىلىدى ھەمدە يەر رويخېتى تۈزۈش ۋە يەر خېتى تارقىتىش يولى بىلەن يەر ئىگىلىرىنىڭ يەرگە بولغان خوسۇسى ئىگىدارلىق ھوقۇقىنى ئېتىراپ قىلىش توغرىسىدىكى قارارنى ماقۇللىدى. يېڭىدىن گۇللەنگەن پومىشچىكلار قانۇن جەھەتتە يەرگە ئىگىدارلىق قىلىش ھوقۇقىغا ئىگە بولىدى ھەمدە يەرلەرنى ئىجارىگە بېرىش ۋە ئىجارىكەش دېخانلارنى ئېكسپىلاتاتسىيە قىلىشقا ھەقلىق بولۇۋالدى. پۈقرالارنىڭ① يەرگە ئىگىدارلىق قىلىش ھوقۇقىمۇ قانۇنىي جەھەتتىن ئېتىراپ قىلىندى. لېكىن كەڭ ئىجارىكەش دېخانلار مەڭگۈ ئىجارىكەشلىك قىلىش ھوقۇقىدىن مەھرۇم قىلىندى، دېخانلارنىڭ يەر مەسلىسى ھەل قىلىنمىدى. يەر ئىسلاھاتى ئاساسىدا، 1873 ـ يىلى يەر بېجى ئىسلاھاتى ئېلىپ بېرىلىپ، يەر ھەققىنىڭ 3 پىرسەنتى (كېيىن 2.5 پىرسەنتكە ئۆزگەرتىلدى) بويىچە يەر ئىگىسىدىن بىرلا يەر بېجى ئېلىش بەلگىلەندى، بۇنداق باجغا يەرلىك قوشۇمچە باجلار قوشۇلۇپ، دېخانىڭ ئومۇمى دارامىتىنىڭ 50 پىرسەنتىگە باراۋەر بولدى. 19 ـ ئەسرىنىڭ 80 ـ يىللىرىغىچە، يەر بېجى ھوكۈمەتنىڭ يىللىق مالىيە كىرىمىنىڭ 80 ـ 90 پىرسەنتىنى ئىگىلىدى. پومىشچىكلار يەر مۇلۇكچىلىگىنىڭ ساقلىنىشى ۋە يۇقۇرى يەر بېجى بەلگىلىمىسى يايپونىيە يېزىلىرىدا كاپىتالىزمنىڭ راۋاجلىنىشىغا تەسىر يەتكۈزدى.

مىڭجۇ ھوكۈمىتى قۇرۇلغاندىن كېيىن، پومىشچىك، بۇرژۇئازىيە

---

① فېئوداللىق تۈزۈمدە ئۇزۇنىڭ ئۇلۇشلۇقى يېرىنى ساقلاپ قالغان ھەمدە چوڭ خوجىلارغا ياكى دېچۇەن بارگاھىغا ئىجارە ھەققى، باج تاپشۇرىدىغان ئۇز ئالدىغا تېرىقچىلىق قىلىدىغان دېخانلار.

يېڭى ھاكىمىيەتنىڭ ئىجتىمائى تۈزۈلۈگى بولۇپ قالدى. 1872-يىلى بۇرژۇنقى فېودالللىق مەرتىۋە تۈزۈمى بىكار قىلىندى، خان جەمەتە-دىن تاشقىرى ئاقسۆڭەكلەر جەمەتى (بۇرژۇنقى چوڭ خوجىلار، ئور-دىدىكى چوڭ ئەمەلدارلار)، ياساۋۇللار جەمەتى (ئادەتتىكى ياساۋۇل-لار) ۋە ئاددى خەلق (سودا-سانائەتچىلەر، دىخانلار ۋە قارا خەلق) دەپ 3 خىلغا ئايرىلدى، بۇ بۇرژۇنقى تەبىقىلەرنىڭ ئورنىنى ئىگەل-لىدى، شەكىل جەھەتتە بۇرژۇنقى ياساۋۇللار تەبىقىسىنىڭ ئىمتىياز-لىرى بىكار قىلىندى، ئوخشاش بولمىغان سالاھىيەتتىكى كىشىلەرنىڭ بىر بىرى بىلەن توي قىلىشىغا رۇخسەت قىلىندى ۋە ئاددى خەلقتە پەيدا بولغان ئاتاش ھوقۇقى بېكىتىلدى. لېكىن ئەمىلىيەتتە، ئاقسۆڭەكلەر جەمەتى، ياساۋۇللار جەمەتى بىلەن ئاددى خەلق ئوتتۇرىسىدا تەبىقە پەرقى قاتتىق ئىدى، قارا خەلقنىڭ ئورنى ئىنتايىن تۆۋەن ئىدى.

ئاقسۆڭەكلەر جەمەتى ۋە ياساۋۇللار جەمەتىنى يەنىلا ھوكۇمەت باقاتتى، ئۇلار مۇئاش ئالىدىغان قىلىپ ئوزگەرتىلدى. 1876-يىلى مۇئاشنىڭ ئورنىغا زايومنى قويۇش نىزامى تۈزۈلدى. ئۇنى ئالىدىغانلار 313 مىڭ كىشى بولۇپ، ھوكۇمەت بىر قېتىمدىلا بېرىپ، 175 مىليون ياپون دوللىرى قىممىتىدە زايوم تارقاتتى ھەمدە چوڭ خوجىلار ۋە ياساۋۇللار ئۈچۈن 41 مىليون ياپون دوللىرىدىن ئارتۇق قەرز تولىدى. ئاقسۆڭەكلەر جەمەتى ۋە ياساۋۇللار جەمەتىدىن بىر قىسمى زايومغا يەر ئېلىپ، پومىشىك بولۇپ كەتتى؛ بىر قىسمى سودا-سانائەتكە مەبلەغ سېلىپ، كاپىتالىست بولۇپ كەتتى؛ بەزىلىرى ئۇشـ-شاق سودىگەر، ئەركىن كەسىپتىكىلەر ۋە شەھەر كەمبەغەللىرى بولۇپ قالدى، ئاز ساندىكىلىرى ئەمگەك كۈچىنى ساتىدىغان پۈرولېتارلار بولۇپ قالدى.

مىڭجۆ ھوكۇمىتى كاپىتالىستلىك سودا-سانائەتكە نىسبەتەن قوغداش، يولەش سىياسىتىنى قوللاندى: جايلاردا چېگرا باجخانىلىرىنى قۇرۇشنى مەنئى قىلدى، سودىگەرلەرگىلا مەنپەئەت يەتكۈزىدىغان كەسىپلەر ئۈيۈشمىلارنى ئەمەلدىن قالدۇردى، مەملىكەت بويىچە پۇلنى بىرلىككە كەلتۈردى؛ نەمۇنىلىك كارخانىلارنى قۇرۇپ، تېخنىكا ئۆگىتىشنى يولغا قويدى؛ كاپىتالىستلارغا ئوسۇمسز پۇل قەرز بەردى ھەمدە ھوكۇمەت قۇرغان دولەت كارخانىلىرىنىڭ كوپ قىسمىنى شەخسى كارخانا ئىگىلىرىنىڭ باشقۇرۇشىغا بەردى. دېگىز تىرانسپورتى بىلەن شۇغۇللىنىدىغان سەنىلىك شىركىتى ھوكۇمەتنىڭ يارىدىمى بىلەن قۇرۇلغان، ھەر يىلى ھوكۇمەتتىن 25 مىڭ ياپون دوللىرى قوشۇمچە يارىدەم ئېلىپ تۇراتتى ھەمدە مونوپولىيە، مال زاكاز قىلىش ۋە باج تولىمەسلىكتەك ئىمتىيازغا ئىگە ئىدى، ئۇ ياپونىيە بويىچە ئەڭ چوڭ مونوپول تەشكىلاتلارنىڭ بىرى بولۇپ قالغان ئىدى. ھوكۇمەتنىڭ قوللىشى ئارقىسىدا، ياپونىيىنىڭ ھەربى سانائىتى ناھايىتى زور دەرىجىدە راۋاجلاندى. ھوكۇمەت تەرىپىدىن چوڭ خوجىلار ۋە ياساۋۇللارغا بېرىلگەن يىللىق مۇئاشىنىڭ بىر قىسمى ۋە بىر قىسىم سودا جازانە كاپىتالى بانكا كاپىتالىغا ئايلاندى. 1873-يىل 7-ئايدا، شياۋىي سودا سارىيى بىلەن سەنجىلىك سودا سارىيى 2 مىليون 500 مىڭ ياپون دوللىرى بىلەن دۆڭجىڭدا تۇنجى "دولەت بانكىسى" قۇردى، 1879-يىلغا كەلگەندە دولەت بانكىلىرىنىڭ سانى 153 كە يەتتى. پوچتا-تېلېگىراف، تېلېفون قاتارلىق زامانىۋى خەۋەرلىشىش قوراللىرىنىڭ بەرپا بولۇشى ۋە تومۇرىيوللارنىڭ ياسلىشى ئارقىسىدا، ياپونىيىنىڭ ئىچكى بازارلىرى بىر بىرىگە تۇتۇشۇپ، كاپىتالىزمنىڭ تەرەققىياتىنى ئىلگىرى سۈردى.

ھەربى ئىسلاھات ياپونىيىنىڭ سىياسى ئۇستقۇرۇلمىدىكى ئىسلا-ھاتىدا مۇھىم ئورۇننى تۇتتى. 1872-يىلى مەجبۇرى ھەربى خىزمەت ئوتەش تۇزۇمى ئېلان قىلىندى، ياساۋۇللارنىڭ ھەربى سالاھىيەتنى تەنھا ئىگەللەش ئىمتىيازى ئەمەلدىن قالدۇرۇلدى، يېقىنقى زامان دائىمى ئارمىيىسى قۇرۇلدى، چەتئەللەردىن ھەربى ئوقۇتقۇچىلار تەكلىپ قىلىندى ۋە ياپونىيە ئارمىيىسى پرۇسسىيە ئۇسۇلى بويىچە تەربىيىلەندى، ئەپىتسەرلەر بىلەن ئەسكەرلەرگە ئەكسىيەتچىل سامورايلىق روھ ۋە پادىشاغا سادىق بولۇش، ۋەتەننى سۇيۇش ئىدىيىسى سىڭدۇرۇلدى.

مىڭجۇ ھوكۇمىتى ئېلىپ بارغان كاپىتالىستىك خاراكتىردىكى ئىسلاھات تازا ئۇزۇل-كېسىل بولمىغان بولسىمۇ، لېكىن كونا ئىجتىمائى تەرتىپنى ياخشى كورىدىغان، فېوداللىق ئىمتىيازنى ئەسلىگە كەلتۇرمەكچى بولغان تەرسا ياساۋۇللار جەمەتى ئۇنىڭدىن قاتتىق نارازى بولدى. ئۇلار كونا تۇزۇمنى تىرىلدۇرۇپ، جەمىيەتنى ئارقىغا چېكىندۇرمەكچى بولدى. 1874-يىلى ۋە 1876-يىلى ئىلگىر-ئاخىر بولۇپ ئىككى قېتىم ياساۋۇللار توپىلىڭى بولدى، ئۇنىڭ ھەر ئىككىلىسى ھوكۇمەت تەرىپىدىن باستۇرۇلدى. 1877-يىلى شىشىياڭ لۇڭشىڭ يەنە لۇئەر ئارىلىدا ئىسيان كوتەردى. شىشىياڭ ئەسلىدە بارگاھنى ئاغدۇرۇپ تاشلاش ھەركىتىدىكى ھەمرالاردىن ئىدى. مىڭجۇ ھوكۇمىتى قۇرۇلغاندىن كېيىن، ئۇ ھوكۇمەتنىڭ فېوداللىق مەرتىۋە تۇزۇمىنى بىكار قىلىش، ياساۋۇللارنىڭ ئىمتىيازىنى ئەمەلدىن قالدۇرۇشقا ئوخشاش تەدبىرلىرىگە قارشى چىقىپ، لۇئەر ئارىلىغا قايتىپ بېرىپ، مەكتەپ ئېچىش نامى بىلەن، نارازى بولۇپ يۇرگەن ياساۋۇللار جەمەتىنى توپلاپ، ھوكۇمەتنىڭ تۇرلۇك ئىسلاھاتلىرىغا

قارشىلىق بىلدۇردى، يەرلىك بولۇنمە كۇچنى ھاسىل قىلىپ، ئىسـ
يان كوتەردى. جىددى جەڭ ئارقىسىدا، شىشىياڭ مەغلۇپ بولۇپ
ئولىۋالدى. شۇنداق قىلىپ، يېڭى ھاكىمىيەت ئاخىرقى ھىساپتا
تۇراقلاشتى.

مىڭجۇ يېڭىلىغىدىن كېيىن، ياپونىيە كاپىتالىزىمنى راۋاجلاندۇ-
رۇش يولىغا قاراپ ماڭدى. مىڭجۇ ھوكۇمىتى قۇرۇلۇپ دەسلەپكى
ۋاقىتلاردا يولغا قويغان تۇرلۇك ئىسلاھاتلار ياپونىيىنىڭ جەمىيەت
خاراكتىرىنى پەيدىن-پەي ئۇزگەرتتى، مەملىكەت ئىچىدىكى ئىشـ
لەپچىقىرىش كۇچلىرىنىڭ تەرەققىياتىنى ئىلگىرى سۇردى.

ياپونىيە بۇرژۇئازىيىسىنىڭ كۇچى ئىنتايىن ئاجىز بولغانلىغى
ئۇچۇن، مىڭجۇ يېڭىلىغى ھەركىتىنىڭ رەھبەرلىك ھوقۇقى توۋەن
دەرىجىلىك ياساۋۇللارنىڭ قولىدا بولدى، ئۇلار سىياسى، ئىقتىسادىي
ۋە ئىدىيە جەھەتلەردە فېودالىزىم بىلەن زىچ باغلانغان ئىدى،
شۇڭا ئىسلاھات تازا ئۇزۇل-كېسىل بولمىدى. دىخانلارنىڭ يەر
مەسىلىسى ھەل بولمىدى، فېوداللىق مۇناسىۋەتلەر كەڭ يېزىلاردا
يەنىلا ھوكۇمران ئورۇندا تۇردى. ئىسلاھاتتىن كېيىن قۇرۇلغان
پومىششىك-بۇرژۇئازىيە بىرلەشمە ھاكىمىيىتىدە، تا بىرىنچى دۇنيا
ئۇرۇشىغىچە، پومىششىكلار سىنىپى يېتەكچى ئورۇندا تۇرۇپ كەلدى.
توۋەن دەرىجىلىك ياساۋۇللار يېڭى ھوكۇمەتتە مۇھىم خىزمەتلەرنى
ئىگەللىدى، ئارمىيە ھوقۇقىنى قولغا كىرگۇزۇۋالدى، پادىشانى
يولەپ، ئىلاھىي ھاكىمىيەتتىن پايدىلىنىپ ھوكۇمرانلىق قىلدى.
شۇنىڭ ئۇچۇن، ياپونىيىدىكى پومىششىك-بۇرژۇئازىيە دىكتاتۇرىسى
باشتىلا ئىنتايىن ئەكسىيەتچىل بولۇپ، مەملىكەت ئىچىگە قارىتا خەلقنى
دەھشەتلىك تۇردە باستۇردى، تاشقىرىغا قارىتا تاجاۋۇزچىلىق،

كېڭەيمچىلىك قىلدى. ياپونىيە تەڭسىز شەرتنامىلەرنىڭ بويۇنتۇرۇغىدىن قۇتۇلماي تۇرۇپلا، خوشنا دولەتلەرگە تاجاۋۇز قىلىشقا باشلىدى: 1874-يىلى مەملىكىتىمىزنىڭ تەيۋەن رايونىغا بېسىپ كىرىپ، يولسىزلىق بىلەن 500 مىڭ سەر كۈمۈش "تولەم پۇلى" ئالدى؛ 1876-يىلى ۋەقە تۇغدۇرۇپ، چاۋشيەننى تەڭسىز شەرتنامە تۈزۈشكە قورال كۈچى بىلەن مەجبۇر قىلىپ، زىمىن سىرتى ھوقۇقى ۋە كونسۇللارنىڭ ھوكۇم چىقىرىش ھوقۇقى قاتارلىق ئىمتىيازلارغا ئىگە بولۇۋالدى؛ 1879-يىلى لىۇچيۇ تاقىم ئاراللرىنى ئوزىگە قوشۇۋېلىپ، چۆكشىڭ ناھىيىسى قىلىپ ئوزگەرتتى. ياپونىيە ناھايىتى تېزلا غالجىرلىق بىلەن كېڭەيمچىلىك قىلىشتەك مىلىتارىزىم يولىغا مېڭىپ، تاجاۋۇزچىلىق خاراكتىرغا تولغان ھەربى فېئودال جاھانگىر دولەتكە ئايلانىدى.

سەككىزىنچى باب

19-ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا ئاسىيا ئەللىرى خەلقىنىڭ مۇستەملىكىچىلىككە، فېئودالىزىمغا قارشى ئېلىپ بارغان كۈرىشى

19-ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا، ئاسىيادىكى نۇرغۇن مەملىكەتلەر تارىخىي بۇرۇلۇش دەۋرىدە تۇراتتى. ئەنگلىيە، فرانسىيە قاتارلىق كاپىتالىستىك مەملىكەتلەرنىڭ سانائەت بۇرژۇئازىيىسى مەملىكەت ئىچىدە سانائەت ئىنقلاۋىنى ئاساسەن ئورۇنلاش ۋە ئوزىنىڭ سىياسى ئورنىنى كۈچەيتىش بىلەن بىر ۋاقىتتا، سىرتقا كېڭەيمىچىلىك قىلىشنى جىددىلەشتۈرۈپ، تېخىمۇ كەڭ دۇنيا بازىرى ۋە خام ئەشيا بازىلىرىنى ئاچماقچى بولدى. غەرپ مۇستەملىكىچى قاراقچىلىرى دۇنيادىكى ھەرقايسى ئوكيانلار ۋە چوڭ قۇرۇقلۇقلاردا زور-لۇق-زومبۇلۇق قىلىپ، جۇڭگونى ۋە باشقا نۇرغۇن ئاسىيا ئەللىرىنى ئارقا-ئارقىدىن يېرىم مۇستەملىكە ۋە مۇستەملىكە ھالىغا چۈشۈشكە مەجبۇر قىلدى. بولۇپمۇ كاپىتالىستىك ئىگىلىك تېز تەرەققى قىلغان ئەنگلىيە زەمبىرەكلىك پاراخوت سىياستىنى يولغا قويۇپ، مۇستەملىكىچىلىك تەسىر دائىرىسىنى جېنىنىڭ بېرىسچە كېڭەيتىپ، ياۋروپا، ئاسىيا، ئافرىقا، ئامېرىكا ۋە ئوكيانىيىگە سوزۇلغان مۇستەملىكىچى چوڭ ئىمپېرىيىنى قۇردى، ئەنگلىيە ئاسىيادا ھىندىستانىنى بازا

قىلىپ، غالىجىرلارچە مۇستەملىكىچىلىك ئۇرۇشى قوزغاپ، جۇڭگو، سىنگاپور، بىرما، ئافغانىستان، ئىران قاتارلىق مەملىكەتلەرگە تاجاۋۇز قىلىپ، 19-ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا ئاسىيا خەلقىنىڭ ئەڭ ياۋۇز دۈشمىنى بولۇپ قالدى. چارروسىيە ئوتتۇرا ئاسىيا، كاۋكاز ئەترapىغا قارىتىلغان مۇستەملىكىچىلىك كېڭەيمىچىلىگىنى جىددىلەشتۈرۈپ، پۈتكۈل ئوتتۇرا ئاسىيانى بېسىۋالدى ھەمدە جۇڭگونىڭ نۇرغۇن زېمىنىنى يۇتۇۋالدى. ئەنگلىيە، گوللاندىيە، فرانسىيە، روسىيە قاتارلىق مەملىكەتلەر، مۇستەملىكە ۋە يېرىم مۇستەملىكىلەرنى تالىشىپ، ئاسىيادا قاتتىق قورالىق توقۇنۇشلارنى پەيدا قىلدى.

چەتئەل كاپىتالىزمىنىڭ تاجاۋۇزى ئاسىيا جەمئىيىتىدە قاتتىق داۋالغۇشلارنى پەيدا قىلدى. تاۋار چىقىرىش ۋە خام ئەشيا ھەم يەرلەرنى بۇلاڭ-تالاڭ قىلىش شۇ مەزگىلدىكى غەرپ مۇستەملىكىچى ئەللىرىنىڭ ئاساسىي تاجاۋۇزچىلىق ئۇسۇلى بولۇپ، ئۇ ئاسىيا ئەللىرىنىڭ ئىجتىمائى ئىقتىسادىي تەرەققىياتىغا نىسبەتەن ئىنتايىن ئېغىر بۇزغۇنچىلىق رولىنى ئويناندى. زومبىرەكلىك پاراخوت سىياسىتى، ئەپيۇن سودىسى، پاختا توقۇمىچىلىق بۇيۇملىرىنىڭ توكمە قىلىپ سېتىلىشى ۋە شۇنىڭغا ئوخشاشلار ئاسىيادىكى نۇرغۇن ئەللەرنىڭ فېئودالىق تۈزۈمىنى ۋە دېخانچىلىق بىلەن قول سانائەت بىرلەشتۈرۈلگەن فېئودالىق ناتورال ئىگىلىگىنى بىتچىت قىلىۋەتتى. "نەتىجىدە، ئاسىيا بويىچە ئەڭ زور، راستىنى ئېيتقاندا، ئاسىيا تارىخىدا ھېچقاچان كورۇلۇپ باقمىغان بىر **ئىجتىمائى** ئىنقىلاپ بارلىققا كەلدى."①

① ماركس. «برىتانىيىنىڭ ھىندىستاندىكى ھوكۇمرانلىقى». «ماركس-ئېنگېلس تاللانما ئەسەرلىرى»، 1981-يىل ئۇيغۇرچە نەشرى، 2-توم، 115-بەت.

چەتئەل مۇستەملىكچىلىگى بىلەن ئاسىيا ئەللىرى خەلقى ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەت، ئاسىيا ئەللىرىدىكى فېئودالىزىم بىلەن خەلق ئاممىسى ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەت مۇشۇ مەزگىلدىكى ئاسىيا ئەللىرى جەمئىيىتىدىكى ئاساسىي زىددىيەتلەر ئىدى، چەتئەل مۇستەملىكچىلىگى بىلەن ئاسىيا ئەللىرى خەلقى ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەت بولسا نېگىزلىك زىددىيەت ئىدى. 19-ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا ئاسىيا ئەللىرى خەلقى قوزغىغان مۇستەملىكچىلىككە، فېئودالىزىمغا قارشى كۈرەش دولقۇنى يۇقۇرىدا ئېيتىلغان زىددىيەتلەر ئاساسىدا كېلىپ چىقتى ۋە راۋاجلاندى. 1825—1830-يىللاردىكى ياۋا خەلقىنىڭ قوزغىلىڭى، 1838—1842-يىللاردىكى ئافغانىستان خەلقىنىڭ ئەنگلىيىنىڭ مۇستەملىكچىلىك تاجاۋۇزىغا قارشى ئېلىپ بارغان بىرىنچى قېتىملىق ئۇرۇشى، 1848—1852-يىللاردىكى ئىران باب مۇرىتلىرىنىڭ قوزغىلىڭى، 1857—1859-يىللاردىكى ھىندىستاندىكى مىللىي چوڭ قوزغىلاڭ، 1840—1842-يىللاردىكى ۋە 1856—1860-يىللاردىكى بىرىنچى، ئىككىنچى قېتىملىق ئەپيۇن ئۇرۇشى شۇنىڭدەك 1851—1864-يىللاردىكى تەيپىڭ تيەنگو قوزغىلىڭى مۇشۇ مۇستەملىكچىلىككە، فېئودالىزىمغا قارشى دولقۇنىنىڭ ئاساسىي تەركىۋىي قىسمى ئىدى. ئۇنىڭ ئىچىدە تەيپىڭ تيەنگو قوزغىلىڭىنىڭ كولىمى ئەڭ كەڭ، داۋاملىق قىلغان ۋاقتى ئەڭ ئۇزۇن بولۇپ، ئىچكى-تاشقى ئەكسىيەتچى كۈچلەرگە ئەڭ قاتتىق زەربە بەردى. "بۇ قېتىمقى جۇڭگو ئىنقىلاۋىدىنىڭ ياۋروپاغا كورسىتىدىغان تەسىرى روسىيەدىكى بارلىق ئۇرۇشلار، ئىتالىيە خىتاپنامىسى ۋە ياۋروپا قۇرۇقلۇغىدىكى مەخپى تەشكىلاتلارىنىڭ كورسىتىدىغان تەسىرىدىن جەزمەن كوپ ئېشىپ چۈشىدۇ".①

① ماركس. «ياۋروپادىكى پۇل-مۇئامىلە كىرىزىسى». «ماركس-ئېنگېلس

19 ـ ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا ئاسىيادا بولغان مىللى ئازاتلىق ھەرىكەتلىرى بىلەن ياۋروپا ئىنقىلاۋى ئوتتۇرىسىدا ئىچكى بىر بىرىگە باغلىنىش ۋە بىر بىرىگە بېقىنىش مۇناسىۋىتى بار ئىدى. بۇ مەزگىلـ دىكى ئاسىيا ئەللىرى خەلقىنىڭ مۇستەملىكىچىلىككە، فېئودالىزىمغا قارشى كۈرىشىنىڭ دولقۇنى كاپىتالىزم بازارلىرىنى جىددى قىسقارـ تىۋەتتى؛ ئەنگلىيە، فرانسىيە قاتارلىق مەملىكەتلەرنىڭ ئاسىياغا قاراتقان ئېكسپورت سودىسى پالەچ ھالغا چۈشۈپ قالدى، ياۋروپا سانائىتى چۈشكۈنلەشتى، پۇل ـ مۇئامىلە بازارلىرى دەككە ـ دۈككىگە چۈشتى، كۆمۈش مىلىسز كەڭ كولەمدە ياۋروپادىن كوپلەپ ئاسىياغا ئېقىپ كىردى (جۈڭگودىن چاي، يىپەك سېتىۋېلىشقا ۋە تامۇزنا بېجى تاپشۇرۇشقا، ئاسىيا ئەللىرى خەلقىنىڭ قوزغىلاڭلىرىنى باستۇـ رۇش يولىدىكى ھەربىي خىراجەتكە ۋە شۇنىڭغا ئوخشاشلارغا سەرپ قىلىندى)، ئاخىردا كاپىتالىزم تارىخىدا بىرىنچى قېتىم يۈز بەرگەن 1857 ــ 1858 ـ يىللىرىدىكى دۇنيا ئىقتىسادىي كىرىزىسىغا ئېلىپ كەلدى. بۇ ئىقتىسادىي كىرىزىسنىڭ تەسىرى ئاستىدا، ياۋروپادا 60 ـ يىللىرى يېڭى ئىنقىلاۋىي ھەرىكەت قوزغالدى. خۇددى ماركسنىڭ بىشارەت بەرگىنىدەك: "جۈڭگو ئىنقىلاۋى ھازىرقى زامان سانائەت سېستىمىسىنىڭ پارتلاي دەپ قالغان مىنا پىلتىسىگە ئۇچقۇن چاچراتقان ھامان، ئۆزۈندىن بېرى تەييارلىنىپ ۋايىغا يېتىپ قالغان ئومۇمى كىرىزىس پارتلايدۇ، كۆنىلەرنىڭ بىرى بۇ ئومۇمى كىرىزىس چەتكە كېڭىيىپ كېتىدىغانلا بولسا، ئۇنىڭغا بىۋاستە ياندىشىپ ياۋروپا قورۇقلۇغىدا سىياسى ئىنقىلاپ بولىدۇ."①

ئەسەرلىرى»، خەنزۇچە نەشرى، 12 ـ توم، 76 ـ بەت.

① ماركس. «جۈڭگو ئىنقىلاۋى ۋە ياۋروپا ئىنقىلاۋى». «ماركس ـ ئېنگېلس تاللانما ئەسەرلىرى»، 1981 ـ يىل ئۇيغۇرچە نەشرى، 2 ـ توم، 10 ـ بەت.

19 ـ ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا ئاسىيا ئەللىرى خەلقىنىڭ مۇستەملە-كىچىلىكىگە، فېئودالىزىمغا قارشى ئېلىپ بارغان كۈرىشى ئوبېكتىپ جەھەتتە بىر پۈتۈن گەۋدە بولۇپ شەكىللەندى. ئەنگلىيە قاتارلىق مۇستەملىكىچى دولەتلەر ئۆلارنىڭ ئورتاق كۈرەش نىشانى ئىدى. ھەرقايسى ئەللەر خەلقىنىڭ قوزغىلاڭلىرى بىرلا ۋاقىتتا دېگۈدەك ياكى كەينى-كەينىدىن پارتلىدى، بىر بىرىگە تۈتاش تەسىر كور-سەتتى، شۇڭا بىر مەملىكەت خەلقىنىڭ كۈرىشى، تەبىئى ھالدا، تاجاۋۇزچىلارنىڭ ئىككىنچى بىر مەملىكەت خەلقىغە قىلىدىغان ھۇجۇمىنى ئىسكەنجىلەپ، بىر بىرىگە ۋاستىلىك ھالدا ياردەم بەردى، خۇددى ماركس كورسىتىپ ئوتكەنىدەك: "ئەنگلىيە-ھىندىستان قوشۇنلىرىدىكى قوزغىلاڭ ئاسىيادىكى چوڭ دولەتلەرنىڭ ئەنگلىيىنىڭ ھوكۇمرانلىغىغا بولغان ئومۇمى يۆزلۈك نارازىلىغى بىلەن بىر ۋاقىتتا بولدى، چۈنكى بېنگال ئەسكەرلىرى ئىچىدىكى قوزغىلاڭ شۇبھە-سىزكى، پېرسىيەدىكى ئۇرۇش ۋە جۇڭگودىكى ئۇرۇش بىلەن زىچ باغلىنىشلىق، ــ مانا بۇلارنىڭ ھەممىسى ئىلگىرى كورۈلۈپ باقمىغان ئەھۋال."①

بۇ خەلق قوزغىلاڭلىرى ئوخشاش بولمىغان دەرىجىدە دىنىي تۈس ئالغان. بۇنداق دىننى بايراق قىلغان كۈرەش شەكلى شۇ چاغ-دىكى ئاسىيا ئەللىرىنىڭ برقەدەر قالاق ئىجتىمائى ئىقتىسادىي تەرەققىياتىغا ئۇيغۇن كېلىدۇ. بۇ قوزغىلاڭلار ئاسىيا ئەللىرى خەلقە-نىڭ ئورتاق سەرگۈزەشتلىرىنى ۋە كۆلپەتلىرىنى ئەكس ئەتتۈرۈپ

---

① ماركس. «ھىندىستان قوشۇنلىرىدىكى قوزغىلاڭ». «ماركس-ئېنگېلس ئەسەرلىرى»، خەنزۇچە نەشرى، 12 ــ توم، 252 ــ بەت.

ببريدۇ، شۇنىڭ بىلەن بىللە ئاسىيا ئەللىرى خەلقىنىڭ قۇل بولۇشىنى خالىمايدىغان ۋە مۇستەملىكىچىلىك تاجاۋۇزغا قارشى تۇرىدىغان ئورتاق ئىرادىسىنى ئەكس ئەتتۈرۈپ بېرىدۇ. بۇ قوزغىلاڭلار چەتئەللەرنىڭ مۇستەملىكىچىلىك هوكۇمرانلىغىغا ۋە ئوز مەملىكىتىدىكى فېئوداللىق هوكۇمرانلىقىغا قاخشاتقۇچ زەربە بەردى، ئاسىيا ئەللىرى خەلقىنىڭ ئۇلۇغ كۆچمىنى نولۇق نامايەن قىلدى. ماركس بىلەن ئېنگېلس ئاسىيا ئەللىرى خەلقىنىڭ مۇستەملىكىچىلىكىگە، فېئوداليزمغا قارشى ئۇلۇغ كۆرىشىنى ئىنتايىن زور ئىنقىلاۋىي قىزغىنلىق بىلەن تەنتەنە قىلدى، ئېنگېلس، ئانچە كوپ يىللار ئوتمەيلا "پۈتۈن ئاسيادا يېڭى ئىرانىڭ تاڭ نۇرىنمۇ كورىمىز"① دەپ بىشارەت بەردى.

1 - بولۇم 1825—1830 - يىللاردىكى ياۋا خەلقنىڭ قوزغىلىڭى

19 - ئەسرنىڭ باشلىرىدىكى هندۇنېزىيە جەمىيىتى 19 - ئەسرنىڭ باشلىرىدا، هندۇنېزىيە داۋالغۇش دەۋرىدە بولۇپ، مىللى زىددىيەت، سىنىپىي زىددىيەت ۋە مۇستەملىكىچى مەملىكەتلەر ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەتلەر گىرەلىشىپ كەتكەن ۋە ئىنتايىن ئوتكۇر-لىشىپ كەتكەن ئىدى. 1799 - يىلى، گوللاندىيە شەرقىي هندىستان

① ئېنگېلس. «پېرسىيە ۋە جۇڭگو». «ماركس - ئېنگېلس تاللانما ئەسەر-لىرى»، 1981 - يىل ئۇيغۇرچە نەشرى، 2 - توم، 38 - بەت.

شرگتی تارقىتۇبتىلگەنلىگى جاكالاندى، شۇنىڭ بىلەن گوللاندىيە ھوكۇمىتى ھندۇنېزىيىگە بىۋاستە ھوكۇمرانلىق قىلدى. 1806 - يىلى، ناپولېون ئىنسى لۇئى بوناپارتنى گوللاندىيە پادىشاسى قىلىپ تەيىنلىدى ھەمدە ئەنگلىيىنىڭ ياۋانى تارتۇبلىشىنىڭ ئالدىنى ئېلىش ئۈچۈن، داندېلسنى ھندۇنېزىيىگە باش ۋالى قىلىپ تەيىنلىدى. 1811 - يىلى ئەنگلىيە قوشۇنلىرى ھندۇنېزىيىنى ئىشغال قىلدى، گوللاندىيە مۇستەملىكىچىلىرى ئەنگلىيە ئارمىيىسىگە تەسلىم بولدى، ئەنگلىيە ھندۇنېزىيىدە ۋاقىتلىق مۇستەملىكىچىلىك ھوكۇمرانلىغىنى ئورناتتى. ئەنگلىيە ھوكۇمرانلىق قىلىپ تۇرغان مەزگىلدە (1811 — 1816)، مۇستەملىكىچىلەر پۇل بىلەن تولىنىدىغان يەر ئىجارىسى تۈزۈمىنى يولغا قويدى، سودا مونوپولىيىسى تۈزۈمىنى ۋە ئېچكى چېگرا بېجىنى بىكار قىلدى، خۇسۇسى كاپىتالنىڭ ئىكىنزارلىقلارنى قۇرۇشغا ئىلھام بەردى، ھندۇنېزىيىدە ئەنگلىيىنىڭ سانائەت مالىلرىنى توكمە قىلىپ ساتىتى ۋە خام ئەشيانى ھە دەپ بۇلاڭ - تالاڭ قىلدى، ئوبېكتىپ جەھەتتە تاۋار - پۇل مۇناسىۋىتىنىڭ راۋاجلىنىشىنى ئىلگىرى سۈردى. 1816 - يىلى، گوللاندىيە ئەنگلىيىنىڭ قولىدىن ھندۇنېزىيىگە بولغان مۇستەملىكىچىلىك ھوكۇمرانلىقىنى قايتا تارتۇالدى، لېكىن ئوز ئىلىنىڭ ئىگىلىگى قالاق بولغانلىغىنى ئۈچۈن، سانائىتى تەرەققى تاپقان ئەنگلىيە بىلەن ئەركىن رىقابەت قىلىشقا چامىسى يەتمىدى، شۇنىڭ بىلەن سودا مونوپولىيىسى تۈزۈمىنى يېڭىۋاشتىن ئەسلىگە كەلتۈردى، قوغدىنىش چېگرا بېجىنى يولغا قويدى. گوللاندىيە مۇستەملىكىچىلىرى ئەنگلىيىنىڭ پۇل بىلەن تولىنىدىغان يەر ئىجارىسى تۈزۈمىنى داۋاملاشتۇردى، لېكىن شەرقىي ھندىستان شىركىتى مەزگىلدىكى كونا ئېكسپلاتاتسىيە ئۇسۇلىنى،

مەسلەن، كوفې تېرىش ۋە تەمىنلەشكە مەجبۇر قىلىشقا ئوخشاشلارنى ساقلاپ قالدى.

گوللاندىيە مۇستەملىكىچىلىرى دىخانلارنى يەر بېجى (دىخانلار دارامىتىنىڭ تەخمىنەن ئۈچتىن بىر قىسمىدىن ئىككىدىن بىر قىسمىغىچە تەشكىل قىلىدۇ)، چېگرا بېجى، تۇتۇن بېجى، جان بېجى قاتارلىق 30 نەچچە خىل باج-سېلىقنى تاپشۇرۇشقا، تۇرلۇك ھەقسىز مېھنەت-لەرنى قىلىشقا، مەسلەن، يۇزى دەريخنى كېسىش، تاشيول، كوۋرۈك ياساش ۋە شۇنىڭغا ئوخشاشلارغا مەجبۇر قىلدى. گوللاندىيە مۇستەم-لىكچىلىرى ۋە ھىندۇنېزىيە فېودالىرىنىڭ قوش زۇلمى ۋە قۇل قىلىشى ئارقىسىدا، ھىندۇنېزىيە خەلقى ئىنتايىن نامراتلىشىپ كەچۈرەتتى، سەرسانلىق-سەرگەردانلىقتا ئوتەتتى، ياۋا ئوت-چۆپلەر بىلەن قوساق تويغۇزاتتى. خەلقنىڭ تاقىتى تاق بولۇپ، ياۋانىڭ ھەر-قايسى جايلىرىدا ئۈزلۈكسىز تۇرۇدە ئاندا-ساندا قوزغىلاڭلارنى كوتىرىپ، گوللاندىيىنىڭ مۇستەملىكىچىلىك ھوكۇمرانلىغىغا قارشى تۇردى.

ياۋا فېودالىرىنىڭ مەنپەئەتىمۇ گوللاندىيە مۇستەملىكىچىلىرىنىڭ زىمىنىكەشلىگەن ۋە تاجاۋۇزنىغا ئۇچرىدى. فېودالىق ئىشتاتلارنىڭ زىمىنى كۈندىن-كۈنگە تارايدى، نۇرغۇن فېودالىلار موھۇرلەپ بېرىلگەن يەرلەردىن مەھرۇم بولدى، ئۇلارنىڭ دارامىتى بىراقلا كېمەيىپ كەتتى. گوللاندىيە مۇستەملىكىچىلىرى ئىشتاتلارنىڭ ئىچكى ئىشلىرىغا خالىغانچە ئارىلاشتى، ئۇرۇدىدا ئۇز بېشىمچىلىق قىلىپ، فېودالارغا خالىغانچە تەنبىھ بېرەتتى، شۇنىڭ بىلەن بىر قىسىم فېودالارنىڭ غەزىۋى قوزغالدى. 1823-يىل 5-ئايدا، گوللاندىيە مۇستەملىكىچى ھوكۇمىتى فېودالارنىڭ يەرلەرنى چەتئەللىك ئىكىنزارلىق ئىگىلىرىگە ئىجارىگە بېرىشىنى مەنئى قىلدى، مۇددىتى

تېخى توشمغان ئىجارىگە بېرىش پۇتۇملىرىنى بىكار قىلدى. يەرلەرنى ئىجارىگە بېرىشنىڭ مەنئى قىلىنىشى فېئودالارنىڭ دارامەتىگە تەسىر يەتكۈزدى، ئۇلار يەر ئىجارىسى ئۈچۈن ئالدىن ئالغان پۇللارنى بۇزۇپ-چېچىپ بولغان، ئۇنى قايتۇرالماي، قاتمۇ-قات قەرزگە بوغۇلدى. بۇ فېئودالارمۇ گوللاندىيە مۇستەملىكىچىلىرىدىن قاتتىق نارازى بولدى.

ئىسلام دىنىدىكى ئاخۇنلار گوللاندىيە مۇستەملىكىچىلىرىنى ئىزچىل تۇرده يامان كوردى، چۈنكى گوللاندىيە مۇستەملىكىچىلىرىنىڭ سودا مونوپولىيىسى سىياستى ئىسلام دىنىدىكى سودىگەرلەرنىڭ تەسىر كۈچىنى بىنتىجەت قىلىۋەتكەن، نۇرغۇن ئاخۇنلار يەنى فېئودال پومىشىكلارنىڭ ئىقتىسادىي مەنپەئەتىمۇ زىيانغا ئۇچرىغان ئىدى. گوللاندىيە مۇستەملىكىچىلىرى ئاخۇنلارنىڭ ئوردىدىكى دىنىي ئۇرۇنغىمۇ چېقىلىپ قويغان، ھىندۇنېزىيە مۇسۇلمانلىرىنىڭ مەككىگە بېرىپ تاۋاپ قىلىشقا ئوخشاش دىنىي پائالىيەتلىرىنى چەكلەپ قويغان ئىدى. قوزغىلاڭ ھارپىسدا، ياۋادا ئابدۇللا ئاخۇن قاتارلىقلار رەھبەرلىك قىلغان دىنىي توپىلاڭ بولدى.

1825—1830-يىللاردىكى ياۋا خەلق قوزغىلىڭنىڭ پارتلىشى ۋە جەريانى جوگجاكارتا شاھزادىسى دىپونېگورو (1785—1855) ياۋا خەلق قوزغىلىڭىنىڭ يولباشچىسى ئىدى. قوزغىلاڭدىن ئىلگىرى، ئۇ جوگجاكارتا فېئودال ئاقسۆڭەكلىرىنىڭ گوللاندىيەگە قارشى گۈرۈھنىڭ يادرولۇق ئادىمى بولۇپ قالغان ئىدى، ئۇنىڭ غوجىلىق يېرى مۇستەملىكىچىلىك ھوكۇمرانلىقىتىن نارازى بولغان خەلقەرۋە بىر قىسىم فېئودالار يىغىلىدىغان جاي بولۇپ قالغان ئىدى. دىپونېگورو فېئودال ئاقسۆڭەكلەر قولىدىن بېرىپ

دىپونېگورو

قويغان ھاكىمىيەتنى ئەسلىگە كەلتۈرۈپ، مۇستەقىل، گۈللەنگەن ئىسلام فېودال پادىشالىغىنى يېڭىۋاشتىن قۇرماقچى بولدى. 1825-يىل 7-ئايدا، گوللاندىيە مۇستەملىكىچىلىرى تاشىيول ياساشنى بانا قىلىپ، دىپونېگورونىڭ خوجىلىق يېرىگە بۇزغۇنچىلىق قىلدى ۋە دىپونېگورونى قولغا ئالماقچى بولدى، بۇ ۋەقە ياۋا خەلق قوزغىلىڭىغا سەۋەبچى بولدى.

1825-يىل 7-ئاينىڭ 20-كۈنى دىپونېگورو سلالاڭىنى مەركەز قىلىپ، قوراللىق قوزغىلاڭ كوتەردى. ئۇ خەلققە مۇراجەتنامە ئېلان

قىلىپ، خەلقىنى مۇقەددەس ئۇرۇش ئېلىپ بېرىپ، گوللاندىيە مۇستەملىكىچىلىرىنى يوقىتىشقا چاقىردى. بىرنەچچە كۈن ئىچىدىلا تەخمىنەن 60 مىڭ دېخان قوزغىلاڭغا ئاۋاز قوشتى، جوگجاكارتا-دىكى فېۋدالىلارنىڭ كوپ قىسمى ۋە سولودىكى مەشھۇر ئاخۇن كۆڭاي مودجومۇ قوزغىلاڭغا قاتناشتى، نۇرغۇنلىغان جۇڭگو مۇھاجىر-لىرىمۇ ئۇرۇشقا ياكى قورال-ياراق، ئوق-دورا يەتكۈزۈپ بېرىشكە قاتناشتى. قوزغىلاڭچىلار ئارمىيىسى مۇستەملىكىچى ئەمەلدارلارنى جازالىدى، گوللاندىيىلىكلەرنىڭ تۇرار جايلىرىغا، ئامبارلارغا، چېگرا باجخانىلىرىغا ۋە ئىكىنزارلىقلارغا ئوت قويدى، شۇ چاغدا، گوللاندىيىنىڭ ئوز ئېلىنىڭ ئىگىلىگى چۈشكۈنلەشكەن، ئەنگلىيىگە قارشى ئۇرۇشتا گوللاندىيە پاراخوتلىرى پۈتۈنلەي دېگۈدەك يوقىتىلغان ئىدى، گوللاندىيە مۇستەملىكىچى قوشۇنلىرى سۇماترا، كالىمانتان، سۇلاۋېسىلاردىكى گوللاندىيىگە قارشى قوزغىلاڭلارنى باستۇرۇش بىلەن ئاۋارە بولۇۋاتاتتى، ياۋا ئارىلدا قالغان گوللاندىيە ئەسكەرلىرى كوپ ئەمەس ئىدى. شۇڭا ھەيۋەتلىك قوزغىلاڭچىلار ئارمىيىسى جوگجاكارتانى قورشۇالغاندا، جوگجاكارتا قەلئەسىگە قاپسىلىپ قالغان گوللاندىيىلىك ئىشتات باشلىغى خۇدىنى يوقاتقۇدەك بولۇپ، باش ۋالىغا: "بىزدە ھېچقانچە كۈچ قالمىدى، قوغدىنىشقا كۈچىمىز يەتمەيدۇ..... بىز قەلئە ئىچىدە ئاچتىن ئۆلۈپ كېتىدىغان بولدۇق. بىزنىڭ ھالىمىز تولىمۇ ئېچىنىشلىق، بىزنى قۇتۇلدۇرۇڭە-لىگلار!" دەپ ناله قىلدى. گوللاندىيە مۇستەملىكىچىلىرى ئالدىراپ-تېنەپ ھىندونېزىيىنىڭ باشقا جايلىرىدىن تاجاۋۇزچى قوشۇنلارنى يوتكەپ ۋە يالانما قوشۇنلارنى كېڭەيتىپ، جوگجاكارتاغا يارەمگە ئەۋەتىپ، قوزغىلاڭچىلار ئارمىيىسىنى بىراقلا يوقاتماقچى بولدى.

قوزغىلاڭچىلار ئارمىيىسى گوللاندىيە قوشۇنلىرىنىڭ ھۇجۇمىنى تارمار قىلدى. قوزغىلاڭ گويا يانغىن بولۇپ ياۋانىڭ كوپ قىسمىغا يېيىلدى. گوللاندىيە قوشۇنلىرى پۈتۈن سەپ بويىچە تەڭ كېلەلمەي، جوگجاكارتا، سولو قاتارلىق مۇھىم ھەربىي بازىلارغا كىرىۋېلىشقا مەجبۇر بولدى.

قوزغىلاڭچىلار ئارمىيىسى بىرقاتار غەلىبىلەرنى قولغا كەلتۈرگەندىن كېيىن، بىر تەرەپتىن، پارتىزانلىق ئۇرۇشىنى قانات يايدۇرۇپ، ھەربىي ھۇجۇمنى كۈچەيتتى، يەنە بىر تەرەپتىن، ئىچكى جەھەتتىن تەشكىلنى تەرتىپكە سالدى. 1825 ـ يىل 10 ـ ئايدا، دىپونېگورو ئىسلام فېئودال پادىشالىغىنى قۇرۇپ، ئۆزىنى ياۋانىڭ سۇلتانى دەپ ئاتىدى. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، ئۇ تەشكىلى چىڭ قوزغىلاڭچىلار ئارمىيىسىنى قۇرۇشقا كىرىشتى. قوزغىلاڭچىلار ئارمىيىسى ئاساسەن دېخانلاردىن تەشكىل قىلىنغان بولۇپ، قوراللىرى ناھايىتى ئاددى ئىدى، كوپ قىسمى ئوقيا، توقماق، نەيزە، قىلىچقا ئوخشاش قوراللار ئىدى، ملىتىق، زەمبىرەك كەم ئىدى، شۇڭا كەڭ كولەملىك ئۇرۇش ئېلىپ بارالمايتتى. لېكىن ھەقىقەت شۇلار تەرەپتە ئىدى، ئۇلار مۇستەملىكىچىلەرگە قارشى ئىنتايىن زور جاراھەتكە ئىگە ئىدى. ئۇلار ئاساسەن پارتىزانلىق تاكتىكىسىنى قوللىنىپ، ھەركەتچان ئۇرۇش ئېلىپ بېرىپ، دۈشمەنگە باتۇرلۇق بىلەن ئۇشتۇمتۇت ھۇجۇم قىلىپ، گوللاندىيە قوشۇنلىرىنى قاتتىق تالاپەت تارتقۇزدى، ھالى قالماي جېنىنى ئېلىپ قېچىشقا مەجبۇر قىلدى. كەڭ دېخانلار قوزغىلاڭچىلار ئارمىيىسىنى قىزغىن ھىمايە قىلدى، ئۇلارغا كوپىلەپ ئاشلىق يەتكۈزۈپ بەردى؛ قوزغىلاڭچىلار ئارمىيىسىگە قاتناشقان دېخانلار باتۇرلۇق بىلەن جەڭ قىلدى، بۇ قوزغىلاڭچىلار ئارمىيە-

سنىڭ پارلاق غەلىبىگە ئېرىشىشىنىڭ مۇھىم سەۋىۋى ئىدى.

1826 ـ يىلىنىڭ ئاخىرىدا، قوزغىلاڭچىلار ئارمىيىسى سولودىكى گوللاندىيە قوشۇنلىرىنىڭ مۇستەھكەم ئىستىھكاملىرىغا ھۇجۇم قىلدى، نەتىجىدە يېڭىلىپ قالدى، تالاپەت ئېغىر بولدى، دىپونېگورونىڭ ئوزى ئېغىر يارىدار بولۇپ قالدى، شۇنىڭ بىلەن ياۋا ئۇرۇشى ئاستا ـ ئاستا تىركىشىش باسقۇچىغا كىردى. سولو جېڭىدىن كېيىن، قوزغىلاڭچىلار ئارمىيىسىدە ئىچكى جائجال پەيدا بولدى، دىپونېگورو بىلەن كۆڭلى مودجو ئوتتۇرىسىدا دىنىي ئالى رەھبەرلىك ھوقۇقىنى تالىشىش سەۋەبى بىلەن زىددىيەت پەيدا بولدى. گوللاندىيە قوشۇنلىرى پۈرسەتتىن پايدىلىنىپ قوزغىلاڭچىلار ئارمىيىسى ئىچىگە جاسۇسلارنى كىرگۈزۈپ، جەنىنىڭ بېرىچە ئارىغا بولگۇنچىلىك سالدى، فېودالىلارنى پارچىلىدى ۋە سېتىۋالدى. كۆڭلى مودجو ئاسىلىق قىلىپ دۇشمەنگە تەسلىم بولدى. كۆڭلى مودجودىن كېيىن، باشقا فېودالىلارمۇ ئارقا ـ ئارقىدىن مۇستەملىكىچىلەرگە تەسلىم بولدى، شۇنداق قىلىپ قوزغىلاڭچىلار ئارمىيىسىنىڭ كۆچى ئاجىز ـ لىشىپ قالدى. شۇنىڭ بىلەن بىللە، گوللاندىيە قوشۇنلىرى پوتەي تاكتىكىسىنى قوللىنىشقا باشلاپ، مۇھىم ئىستراتېگىيىلىك يەرلەرنىڭ ھەممىسىدە پوتەيلەرنى سالدى، ئاتلىق چارلىغۇچىلار ئەترەتلىرى پوتەيلەرنى بىر بىرى بىلەن باغلىدى، شۇنداق قىلىپ، قوزغىلاڭچىلار ئارمىيىسىگە بولغان قورشاۋنى پەيدىن ـ پەي تارايتىپ، خەلق بىلەن قوزغىلاڭچىلار ئارمىيىسىنىڭ ئالاقىسىنى ئۈزۈپ تاشلاپ، قوزغىلاڭچىلار ئارمىيىسىنى يېتىم قالدۇرماقچى بولدى. لېكىن گوللاندىيە قوشۇنلىرىنىڭ پوتەي تاكتىكىسى قوزغىلاڭچىلار ئارمىيىسىنىڭ پارتىزانلىق ھەرىكىتىنى توسالمىدى. 1827 ـ يىل 8 ـ 10 ـ

ئايلاردا، قوزغىلاڭچىلار ئارمىيىسى گوللاندىيە قوشۇنلىرى بىلەن ئىككى قېتىم سوھبەت ئوتكۈزۈپ، پۈتۈن سەپ بويىچە ئۇرۇشنى توختاتتى. 1827 ـ يىل 11 ـ ئايدىن 1828 ـ يىل 3 ـ ئايغىچە، ياۋانىڭ شىمالىي قىرغىغىدىكى رېمبالڭ رايونىدا قاتتىق جەڭ بولۇپ، قوزغىلاڭچىلار ئارمىيىسى باتۇرلۇق بىلەن جەڭ قىلدى، سېمارالڭ بىلەن سۇرابايا‌غا قىستاپ بېرىپ، گوللاندىيە قوشۇنلىرىغا قاخشاتقۇچ زەربە بەردى، گوللاندىيە قوشۇنلىرىنىڭ دېپونېگورو قوزغىلاڭچىلىرىنىڭ ئاساسىي قوشۇنىنى قورشۇۋېلىشنى مەقسەت قىلغان ھەربىي ئورۇنلاشتۇرۇشنى بۇزۇپ تاشلىدى. گوللاندىيە يارده‌مچى قوشۇنلارنى كوپلەپ كوپەيتكەندىن كېيىن، رېمبالڭ رايونىدىكى قوزغىلاڭ ئاندىن ئاران باستۇرۇلدى.

رېمبالڭ رايونىدىكى قوزغىلاڭنىڭ مەغلۇپ بولۇشى ياۋا خەلقى چوڭ قوزغىلىڭنىڭ ھالاكەت باسقۇچىغا كىرگەنلىگىدىن دېرەك بېرەتتى. گوللاندىيە ئارمىيىسى تەرەپتە يارده‌مچى قوشۇنلار ئايىغى ئۈزۈلمەي كېلىپ تۇرغانلىغى، پوتەي تاكتىكىسى ۋە سىياسى ھۇجۇم كۈچەيتىلگەنلىگى ئۈچۈن، ئۇلارنىڭ كۈچ ـ قۇۋۋىتى كۈندىن ـ كۈنگە كۈچىيىپ باردى. قوزغىلاڭچىلار ئارمىيىسى تەرەپتە فېودالىلارنىڭ كوپ قىسمى ئارقا ـ ئارقىدىن ئاسىلىق قىلغانلىغى ئۈچۈن كۈچ، جىددى تۇردە ئاجىزلىشىپ باردى. ۋەزىيەت گەرچە پايدىسىز بولسىمۇ، دېپونېگورو دېخانلار ئاممىسىنىڭ قوللىشى ئارقىسىدا، كۆرەشنى يەنىلا قەتئى داۋاملاشتۇرۇپ قەھرىمانلىق جاسارىتىنى كورسەتتى. ھەتتا گوللاندىيە مۇستەملىكىچىلىرىنىڭ ئەپتسەرلىرىمۇ: "ئۇ گەرچە بىر قاتار زەربە ۋە بەختسىزلىكلەرگە ئۇچرىغان بولسىمۇ، يەنىلا تولۇپ ـ تاشقان ئىشەنچ ۋە جاسارەت بىلەن، داۋاملىق تۇردە بىز

(گوللاندىيە)نىڭ ئارمىيىمىزگە قارشىلىق كورسەتتى" دەپ ئىقرار قىلىشقا مەجبۇر بولدى. 1830 ـ يىل 3 ـ ئايدا، دىپونېگورو گوللاندىيە مۇستەملىكىچىلىرى بىلەن ئۇرۇشنى توختىتىش سوھبىتى ئوتكۇزۇش نامى بىلەن ماگېلاڭغا ئالداپ ئاپىرىلدى. سوھبەت داۋامىدا دىپونېگورو تەسلىم بولۇشنى رەت قىلىپ، ياۋادا مۇستەقىل ئىسلام پادىشالىغى قۇرۇشتا چىڭ تۇردى. گوللاندىيە مۇستەملىكىچىلىرى ۋەدىسىگە ۋاپا قىلماي ئۇنى تۇتۇۋالدى ۋە سۇلاۋېسىدىكى ۋاكاسارغا سۈرگۈن قىلدى. ياۋا خەلق قوزغىلىڭى ئاخىرى گوللاندىيە مۇستەملىكىچىلىرى تەرىپىدىن ھەربىي كۈچ بىلەن باستۇرۇش شۇنداقلا سۇيىقەست ۋە ھىلە ـ مىكىر ئىشلىتىش يولى بىلەن مەغلۇپ قىلىندى.

ياۋا خەلق قوزغىلىڭىنىڭ خاراكتېرى ۋە مەغلۇپ بولۇشىدىكى سەۋەبلەر 19 ـ ئەسىرنىڭ باشلىرىدا، گوللاندىيە مۇستەملىكىچىلىرى بىلەن ھىندونېزىيىدىكى سىنىپلار ئوتتۇرىسىدىكى مىللىي زىددىيەت ھىندونېزىيە جەمئىيىتىدىكى ئاساسىي زىددىيەت ئىدى، ياۋا خەلق قوزغىلىڭى مۇشۇ مىللىي زىددىيەتنىڭ ئوتكۇرلىشىشىنىڭ مۇقەررەر مەھسۇلى ئىدى. بۇ قېتىمقى قوزغىلاڭنىڭ رەھبەرلىك ھوقۇقى فېودالىلارنىڭ قولىدا بولسىمۇ، لېكىن پۈتكۈل قوزغىلاڭ جەريانىدا كەڭ دېخانلار ھەل قىلغۇچ رول ئوينىدى. قوزغىلاڭ ھارپىسىدا، جايلاردىكى دېخانلارنىڭ ئىستىخىيىلىك ھالدا قىلغان كۈرىشى مۇستەملىكىچىلەرنىڭ ھوكۇمرانلىغىدىن نارازى بولغان بىر قىسىم فېودالىلارنىڭ قوزغىلاڭغا قاتنىشىشى ۋە رەھبەرلىك قىلىشغا تۈرتكە بولدى. قوزغىلاڭ جەريانىدا، دىپونېگورو قاتارلىق ئاز سانىدىكى پولباشچىلارنى ھىساپقا ئالمىغاندا، فېودالىلارنىڭ كوپ قىسمى ئاسـ

لىق قىلدى، لېكىن دىخانلار ئىزچىل تۇردە كۈرەشنى قەتئى داۋاملاشتۇرۇپ، يۇكسەك ۋەتەنپەرۋەرلىك روھىنى ئىپادىلىدى. ھىندۇنېزىيە ئاھالىسىنىڭ زور كوپچىلىگىنى تەشكىل قىلغان دىخانلارنىڭ ئاساسىي ھەركەتلەندۇرگۈچ كۈچ بولۇشى بۇ قېتىمقى قوزغىلاڭنى روشەن خەلق ئۇرۇشى خاراكتېرىغا ئىگە قىلدى. بۇ 19-ئەسىرنىڭ ئالدىنقى يېرىمىدا ھىندۇنېزىيە بويىچە كولىمى ئەڭ چوڭ بولغان خەلق قوزغىلىڭى بولدى.

گوللاندىيە مۇستەملىكىچىلىرىنىڭ ھەربى كۈچ بىلەن باستۇرۇشى ۋە سۇيىقەست ھەم ھىلە-مىكر ئىشلىتىشى ياۋا خەلق قوزغىلىڭىنىڭ مەغلۇپ بولۇشىدىكى ئاساسىي سەۋەپ بولدى. بۇ قېتىمقى قوزغىلاڭ مۇستەملىكىچىلىك ھوكۇمرانلىغىنىڭ مەركىزىي رايونى بولغان ياۋادا بولدى، شۇڭا گوللاندىيە مۇستەملىكىچىلىرى مۇستەملىكىچىلىك ھوكۇمرانلىغىنى قۇتقۇزۇپ قېلىش ئۈچۈن، قوزغىلاڭ ئوتىنى ئوچۇرۇشتە قولىدىن كېلىدىغان ۋاستىلەرنىڭ ھەممىسىنى قوللاندى. گوللاندىيە قوزغىلاڭنى ھەربى كۈچ بىلەن بىراقلا باستۇرماقچى بولغان ئىدى، لېكىن قوزغىلاڭچى خەلق قەھرىمانلارچە كۈرەش قىلىپ گوللاندىيە مۇستەملىكىچىلىرىنىڭ شىرىن چۈشىنى بىتچىت قىلىۋەتتى. شۇڭا، گوللاندىيە مۇستەملىكىچىلىرى زورلۇق كۈچ ئىشلەتكەندىن تاشقىرى، سۇيىقەست ۋە ھىلە-مىكر ئىشلىتىشنى جىددىلەشتۇرۇپ، قوزغىلاڭچىلار ئارمىيىسىنى ئىچكى جەھەتتىن پارچىلىدى. گوللاندىيە مۇستەملىكىچىلىرى تەھدىت سېلىش، مەنپەئەت بىلەن قىزىقتۇرۇش، يۇقۇرى مەنسەپ ۋە ئۇستۇن تەمىنات بېرىشكە ئوخشاش ئۇسۇللار بىلەن سولودىكى فېودالىلارنى ۋە ياۋادىكى بىر قىسىم فېودال ئاقسۆڭەكلەرنى ئوزىگە تارتىپ ھەم سېتىۋېلىپ،

ئۇلارنىڭ قوزغىلاڭغا قاتنىشىشنى توستى؛ شۇنداقلا قوزغىلاڭچىلار ئارمىيىسىنىڭ ئىچىگە جاسۇسلارنى كىرگۈزۈپ، ھە دەپ ئارىغا بولگۇنچىلىك سېلىپ، فېوداللارنى پارچىلىدى ۋە سېتىۋالدى. گوللاندىيە مۇستەملىكىچىلىرى "ھىندۇنېزىيىلىكلەرنى ھىندۇنېزىيىلىكلەرگە سېلىش" سىياستىنى قوللىنىپ، سودا ۋاكاسار، مالۇكۇ قاتارلىق ئىشتاتلاردىكى فېوداللارنى ئەسكەر چىقىرىپ گوللاندىيىنىڭ ئىسياننى باستۇرۇشىغا ياردەملىشىشكە مەجبۇر قىلدى، بۇنىڭ بىلەن ھەربى خىراجەتنى ئازايتتى، ھىندۇنېزىيە خەلقى ئوتتۇرىسىدا، جايلاردىكى فېوداللار ئوتتۇرىسىدا ۋە خىرىستىيانلار بىلەن مۇسۇلمانلار ئوتتۇرىسىدا زىددىيەت پەيدا قىلدى ۋە ئۇنى چوڭقۇرلاشتۇردى. قاقۋاش گوللاندىيە مۇستەملىكىچىلىرى پات-پات "تېچلىق سوھبىتى" نەيرىڭىنى ئىشلىتىپ، ئۇرۇش مەيدانىدا ئىگە بولالمىغان نەرسىگە سوھبەت جوزىسىدا ئىگە بولماقچى بولدى. گوللاندىيە مۇستەملىكىچىلىرى قوزغىلاڭچىلار ئارمىيىسىگە بولغان ھۇجۇمنى كۇچەيتىش ئۇچۇن، ئۇرۇشنى توختىتىش پۇرسىتىدىن پايدىلىنىپ ئارمىيىنى يېڭىۋاشتىن ئورۇنلاشتۇردى ۋە قوراللاندۇردى. گوللاندىيە يامغۇر پەسلىدە سوھبەت ئوتكۇزدى، چۇنكى يامغۇر پەسلى گوللاندىيە قوشۇنلىرى ئۇچۇن پايدىسىز ئىدى، ئېغىر قوراللار رولىنى يوقىتىپ قوياتتى، لېكىن قوزغىلاڭچىلار ئارمىيىسىنىڭ پارتىزانلىق پائالىيىتىگە توسقۇنلۇق قىلالمايتتى. گوللاندىيە مۇستەملىكىچىلىرى سوھبەت ئارقىلىق فېوداللارنى پارچىلىدى ۋە سېتىۋالدى، كۇئاي مودجو قاتارلىقلار سوھبەت داۋامىدا گوللاندىيە قوشۇنلىرىغا سېتىلىپ كەتتى؛ ماگېلاڭدىكى سوھبەت بولسا گوللاندىيە مۇستەملىكىچىلىرىنىڭ قاقۋاشلىغى، رەزىللىگى ۋە ۋاپاسىزلىغىنى مەركەزلىك ھالدا ئىپادىلەپ بەردى. شۇ

چاغدا هىندۇنېزىيە خەلقى گوللاندىيە مۇستەملىكىچىلىرىنىڭ سۇيىقەست ۋە ھىلە-مىكىر ئىشلىتىش ھەم "بولۇپ ئىدارە قىلىش" سىياسىتىدىن ھۇشيار بولالماي، ئۇلارغا پۇرسەت تۇغدۇرۇپ بەردى. ئۇنىڭدىن تاشقىرى، فېوداللار ئارىلىقتا ئاسىلىق قىلدى، قوزغىلاڭچىلار ئارمىيىسىنىڭ ئىچكى قىسمى ئىتتىپاق بولالمىدى، ياۋا قوزغىلىڭى باشقا جايلاردىكى قوزغىلاڭلار بىلەن بىر تۇتاش ھەركەت ئېلىپ بارالمىدى، شۇنىڭ بىلەن گوللاندىيىنىڭ قوشۇنلارنى ئەركىن يوتكەپ، ھىندۇنېزىيىنىڭ ھەرقايسى جايلىرىدىكى خەلق قوزغىلاڭلىرىنى بىر-بىرلەپ تارمار قىلىشىغا ئىمكانىيەت تۇغۇلدى، بۇمۇ ياۋا خەلق قوزغىلىڭىنىڭ مەغلۇپ بولۇشىدىكى مۇھىم سەۋەپ.

ياۋا خەلقىنىڭ قوزغىلىڭى گوللاندىيە دولەت غەزنىسىدىن 20 مىليون فلورىننى خوراتتى، 15 مىڭدىن ئارتۇق گوللاندىيە تاجاۋۇزچى ئەسكەرلىرىنى يوقاتتى، گوللاندىيىنىڭ ھىندۇنېزىيىدىكى مۇستەملىكىچىلىك ھوكۇمرانلىغىغا قاخشاتقۇچ زەربە بەردى. گوللاندىيە مۇستەملىكىچىلىرى ياۋا خەلقىنىڭ قوزغىلىڭىنى قانلىق باستۇرغاندىن كېيىن، ھىندۇنېزىيە خەلقىنى تېخىمۇ قاتتىق ئېكسپىلاتاتسىيە قىلدى. 1830—1870-يىللىرى، گوللاندىيە مۇستەملىكىچىلىرى ھىندۇنېزىيىدە "مەجبۇرى تېرىقچىلىق تۇزۇمى"نى يولغا قويۇپ، ھىندۇنېزىيە خەلقىنى ھوكۇمەتكە تاپشۇرىدىغان يەر بېجى ھىساۋىدا، 3 دىن بىر قىسىمدىن ئىككىدىن بىر قىسىمغىچە بولغان يېرىگە شېكەر قومۇشى، كوفې، نىل بوياق قاتارلىق ئېكسپورت قىلىنىدىغان ئىقتىسادىي زىرائەتلەرنى تېرىشقا مەجبۇر قىلدى. يېرى يوق دىخانلار ھەقسىز مېھنەت قىلىپ بېرىشى كېرەك ئىدى. بۇ تۇزۇم يولغا قويۇلغان 40 يىل داۋامىدا، گوللاندىيە مۇستەملىكىچىلىرى جەمى تەخمىنەن 800

مىليون فلورىن شىلىڭالىدى، بۇ گوللاندىيە شەرقىي ھىندىستان شىركىتىنىڭ 200 يىلدا قاقتى-سوقتى قىلىپ تاپقان پۇلىنىڭ ئومۇمى سوممىسىغا تەڭ كېلىدۇ، بۇنىڭ بىلەن بىرنەچچە يىل ئۇدا ئاچار-چىلىق كېلىپ چىقتى ۋە مىليونلىغان خەلق ئولۇپ كەتتى. بۇ مەزگىلدە، پارچە-پۇرات دېخانلار توپىلاڭلىرى ۋە كىچىك دائىرىلىك قوزغىلاڭلار ئايىغى ئۈزۈلمەي بولۇپ تۇردى.

2-بولۇم ئىراندىكى باب مۇرتىلىرى قوزغىلىڭى

كاجار سۇلالىسىنىڭ فېئوداللىق ھوكۇمرانلىغى 1796-يىلى ئىراندا ئاگا مۇھەممەد كاجار سۇلالىسىنى قۇرۇپ، تېھراننى پايتەخت قىلىپ بەلگىلىدى. كاجار سۇلالىسى گەرچە 1747—1796-يىللىرى داۋاملىق قىلغان يېغىلارغا خاتىمە بەرگەن بولسىمۇ، لېكىن ئىلگىرىكى سافى سۇلالىسى (1502—1736)، نادىر شاھ سۇلالىسى (1736—1747) دەۋرلىرىدىكىگە ئوخشاش، ئىران يەنىلا ئېغىر ھالدىكى فېئوداللىق بولۇنمە ھالەتتە ئىدى.

فېئوداللىق ھەربىي بەخشەندىلىك تۈزۈم ئىراندىكى يەر مۈلۈكچىلىكىنىڭ ئاساسىي شەكلى ئىدى، بەزى جايلاردا يېزا جامائەسىنىڭ قالدۇقلىرى ساقلانغان ئىدى. پادىشا، دىندار ئاقسۆڭەكلەر، كوچمەن ئاقسوكەڭلەر ۋە شۇنىڭغا ئوخشاشلار يەرنىڭ ھەممىسىنى دېگۈدەك مونوپول قىلىۋالغان ئىدى. دېخانلار يەرگە بەنت قىلىپ قويۇلغان، فېئوداللارغا نىسبەتەن فېئوداللىق بېقىنىدىلىق مۇناسىۋەتتە بولۇپ، مەھسۇلاتىنىڭ 5 تىن 4 ئۈلۈشىنى يەر ئىگىسگە تاپشۇرۇشى شەرت

ئىدى ھەمدە ئېغىر باج-سېلىق تاپشۇراتتى ياكى ھەقسىز مېھنەت قىلىپ بېرەتتى.

18-ئەسىرنىڭ ئاخىرى، 19-ئەسىرنىڭ باشلىرىدا، ئىراندا ئاددىي قول سانائەت ئىشخانىلىرى مەيدانغا كەلدى. بەزى توقۇمىچىلىق ئىشچىلىرى كارخانا ئىگىلىرىنىڭ ماتېريالىلىرى ۋە توقۇمىچىلىق ماشىنىلىرى بىلەن كارخانا ئىگىلىرىگە رەخت توقۇپ بېرەتتى؛ يەنە بەزى توقۇمىچىلىق ئىشچىلىرى ئىشخانىلارغا يېغىلىپ ئىشلەيتتى. فېئوداللىق بولۇنمە، ئايىغى ئۆزۈلمىگەن يېغىلار، فېئوداللارنىڭ دەھشەتلىك قاقتى-سوقتى قىلىشلىرى ۋە بۇلاڭ-تالاڭلىرى، چېگرا باجخانىلىرىنىڭ تولۇلغى، بىرلىكە كەلگەن پۇل ۋە ئولچەمنىڭ يوقلۇغى، فېئوداللارنىڭ سودىنى مونوپولىيە قىلۋالغانلىغى ۋە شۇنىڭغا ئوخشاشلار مەملىكەت ئىچىدە سودىنىڭ ۋە قول سانائەتنىڭ راۋاجلىنىشىغا ئېغىر ھالدا توسقۇنلۇق قىلدى.

كوچمەنلەر قەبىلىسى ئىراننىڭ ئومۇمى ئاھالىسىنىڭ 3 تىن بىرىنى تەشكىل قىلاتتى. كوچمەنلەر قەبىلىسىدىكى ئاقسۆڭەكلەر دائىم ئۆزئارا بۇلاڭ-تالاڭ قىلاتتى، دېھقانلار ئاھالىسىگە ۋە كارۋانلارغا ھۇجۇم قىلاتتى، بۇ جەمىيەت ئىقتىسادىنىڭ راۋاجلىنىشىغا توسقۇنلۇق قىلاتتى. ئۇلار ھوقۇقىنى مەركەزگە مەركەزلەشتۈرۈشكە ئىزچىل قارشى ئىدى، ھەتتا نام جەھەتتە پادىشا ھاكىمىيىتىنىمۇ ئېتىراپ قىلمايتتى، شۇنىڭ ئارقىسىدا ئىراندا فېئوداللىق جەمىيەتنىڭ تاراقاۋلىغى كۆچىيىپ كەتكەن ئىدى.

ئىراننىڭ سىياسى تۈزۈمى فېئودال پادىشالىق مۇستەبىتلىك تۈزۈم ئىدى. پادىشا ئەڭ چوڭ فېئودال پومىشىك بولۇپ، چەكسىز ھوقۇققا ئىگە ئىدى. باش ۋەزىر باشچىلىغىدىكى مەركىزىي مەخپى

ئىشلار مەھكىمىسى دولەتنىڭ كۇندىلىك ئىشلىرىنى باشقۇراتتى. يەرلىكتە 30 ئولكە ۋە ئوبلاستقا بولۇنگەن بولۇپ، ئولكىگە باش ۋالى، ئوبلاستقا ئوبلاست باشلىغى قويۇلاتتى، ئادەتتە ئۇنىڭغا پادىشانىڭ ئۇرۇق-تۇققانلىرى قويۇلاتتى، ئەمليەتتە ئۇلارنىڭ ھەممىسى مۇستەقىل بەگلىكلەر بولۇپ، ناھايىتى زور مالىيە ھوقۇقى ۋە ھەربى ھوقۇققا ئىگە ئىدى. پادىشانىڭ ئولكە ياكى ئوبلاستلارنىڭ ئىچكى ئىشلىرى بىلەن ئانچە كارى يوق ئىدى. 19-ئەسىرنىڭ ئالدىنقى يېرىمىدا، فېودالىلارنىڭ ئىسيانلىرى ئايىغى ئۇزۇلمەي بولۇپ تۇردى، فېودالار ئوتتۇرىسىدا يەر، ئوتلاق ۋە سۇ تالىشىش ئۇرۇشلىرى دائىم بولۇپ تۇردى.

ئىسلام دىنىدىكى شەھزەھىبى① ئىرانىنىڭ ئىجتىمائى، سىياسى تۇرمۇشىدا ئىنتايىن مۇھىم ئورۇننى تۇتاتتى. شەھزەھىبىدىكى يۇقۇرى دەرىجىلىك ئاخۇنلار نۇرغۇنلىغان يەرلەرنى ئىگىلىۋالغان ئىدى، ئۇنىڭ ئۇستىگە سودىگەرچىلىك، جازانىخورلۇق بىلەن شۇغۇللىناتتى، ئۇلار دىنىي ئالى ھوقۇقنى ئىگەللىۋالغان بولۇپ، «قۇرئان»نى دائىم فېودال ھوكۇمرانلار سىنىپىنىڭ مەنپەئەتى بويىچە چۈشەندۈرەتتى، ئۇلار فېودال پادىشالىق ھاكىمىيەتنىڭ مۇھىم تۈۋرۈگى بولۇپ قالغان ئىدى. يۇقۇرى دەرىجىلىك ئاخۇنلار مەھكىمە شەرئىنى تىزگىنلىۋالغان بولۇپ، مال-مۈلۈكىگە ۋارىسلىق قىلىش، نىكا، ئېلىم-بېرىم، سودا-سېتىقتا ئوخشاش ھەق تەلەپ

---

① شەھزەھىبى — ئىسلام دىنىدىكى ئىككى چوڭ مەزھەپنىڭ بىرى (يەنە بىر چوڭ مەزھەپ سۈننى مەزھىبى). بۇ مەزھەپ ئەلنىي مۇھەممەدنىڭ مۇۋاپىق ۋارىسى دەپ ھىساپلايتتى.

ئىشلىرى ئەنزىلىرىنى سورايتتى. بۇ يۇقۇرى دەرىجىلىك ئاخۇنلار ھەمىشە سوراق قىلىش ھوقۇقىدىن پايدىلىنىپ ئاقتى-سوقتى قىلىپ، ئۇزىنى سەمرىتەتتى. جىنايى ئىشلار ئەنزىلىرىنى دەھرى سوت سورايتتى.

فېودالىلىق ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرى ئىجتىمائى ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ تەرەققىياتىغا ئېغىر ھالدا توسقۇنلۇق قىلىپ، ئىرانىنى ئۇزاققىچە قالاق ھالەتكە چۈشۈرۈپ قويدى، دولەت ئىنتايىن ئاجىزلىشىپ كەتتى. مانا بۇلارنىڭ ھەممىسى ياۋروپا مۇستەملىكىچىلىرىنىڭ تاجاۋۇزى ئۈچۈن پۈرسەت تۇغدۇرۇپ بەردى.

ياۋروپادىكى كۈچلۈك دولەتلەرنىڭ تاجاۋۇزى ۋە ئىرانىنىڭ يېرىم مۇستەملىكىلىشىشى 17-، 18-ئەسىرلەردە، ئىرانىدىكى فېودال سۇلالىلەر ياۋروپا ئەللىرى بىلەن ئىمتىياز شەرتنامىلىرىنى ئىمزالاپ، ياۋروپا سودىگەرلىرىنىڭ ئىرانىدا كەڭ ئىمتىيازدىن بەھرىمەن بولۇشىغا، مەسىلەن، سودا پونكىتلىرىنى قۇرۇش، ئەركىن سودا قىلىش، ئىمپورت بېجىنى تاپشۇرماسلىق، ئىران قانۇنلىرىنىڭ چەكلىمىسىگە ئۇچرىماسلىق ۋە شۇنىڭغا ئوخشاشلارغا رۇخسەت قىلدى. 19-ئەسىرنىڭ باشلىرىدا ئىراننىڭ فېودالىلىق تۈزۈمىدە جىددى كىرىزىس پەيدا بولۇپ، دولەتنىڭ ھالى خاراپلاشتى؛ شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، دۇنيا كاپىتالىزمىنىڭ تەرەققىياتىغا ئەگىشىپ، ياۋروپادىكى كۈچلۈك دولەتلەر ئىرانىنى تاۋار بازىرىغا ۋە خام ئەشيا بازىسىغا ئايلاندۇرۇشقا جىددى كىرىشتى. ئۇلار ئىمتىياز شەرتنامىلىرىنى ئىرانىنى قۇل قىلىشنىڭ كۈچلۈك قورالى قىلدۇالدى. 18-ئەسىرنىڭ ئاخىرى ۋە 19-ئەسىرنىڭ باشلىرىدا، ئەنگلىيە، فرانسىيە، روسىيە قاتارلىق كۈچلۈك دولەتلەر ئىرانىدا جىددى

قوراللىق توقۇنۇش پەيدا قىلدى. چارروسىيە جەنۇبىي كاۋكازغا هوكۈمرانلىق قىلىش هوقۇقىنى تالىشىپ ئىران بىلەن ئىككى قېتىم ئۇرۇش پەيدا قىلدى. 1813 ـ يىلى ۋە 1828 ـ يىلى، روسىيە ئىرانىنى گۈلىستان شەرتنامىسى ۋە تۈركمەنچاي شەرتنامىسىنى ئىمزالاشقا مەجبۇر قىلدى، شۇنىڭ بىلەن روسىيە گروزىيە، ئارمېنىيە، شىمالىي ئەزەربەيجانىنى ئۆزىگە قوشۇۋالدى، ئىران 20 مىليون رۇبىلى تولەم تولىدى، روسىيە كونسۇللارنىڭ هوكۈم چىقىرىش هوقۇقىغا ۋە تۈرلۈك سىياسى، ئىقتىسادىي ئىمتىيازلارغا ئىگە بولىۋالدى. ئېنگېلس، تۈركمەنچاي شەرتنامىسى ئىرانىنى "روسىيىنىڭ بېقىندىسىغا ئايلاندۇرۇپ"① قويدى، دەپ كۆرسەتتى. ئەنگلىيەمۇ روسىيىنىڭ تەسىرىگە تاقابىل تۇرۇش، ئۆزىنىڭ ئىراندىكى تەسىرىنى مۇستەهكەملەش ئۈچۈن، 1841 ـ يىلى ئىرانىنى قۇللۇق خاراكتېرىغا ئىگە شەرتنامىلەرنى ئىمزالاشقا مەجبۇر قىلدى. ئەنگلىيە كونسۇللارنىڭ هوكۈم چىقىرىش هوقۇقىغا ئىگە بولۇۋالدى، ئەنگلىيە 100 سومغا تاۋار ئۈچۈن 5 سوم تولىدى، ئىچكى چېگرا باجلىرىدىن ئازات قىلىندى ۋە تابرىز، تېهران، بانىدار ـ بۇشىرلارنى سودا ۋاكالەت باشقارمىلىرىنى قۇردى. فرانسىيە، ئامېرىكا، ئاۋستىرىيە قاتارلىق دولەتلەرمۇ قائىدە بويىچە ئىران بىلەن شۇنىڭغا ئوخشاش شەرتنامىلەرنى ئىمزالدى.

تەكسىز شەرتنامىلەر ئىرانغا تۆگمەس مىللى بالايى ـ ئاپەتلەرنى ئېلىپ كەلدى، شۇنىڭدىن ئېتىۋارەن ئىران يېرىم مۇستەمىلكە،

---

① ئېنگېلس. «ئەنگلىيە ـ پېرسىيە ئۇرۇشىنىڭ ئىستىقبالى». «ماركس ـ ئېنگېلس ئەسەرلىرى»، خەنزۇچە نەشرى، 12 ـ توم، 135 ـ بەت.

يېرىم فېودالىق دولەتكە ئايلاندى. چەتئەل تاۋارلىرى بولۇپمۇ ئەنگلىيە تاۋارلىرى ئىرانغا كەلكۈن كەبى ئېقىپ كىردى. 19-ئەسرنىڭ 30-يىللىرىدىن تارتىپ، ئەنگلىيىنىڭ توقۇمىچىلىق بۇيۇملىرى ئىراننىڭ پۈتۈن ئىمپورت قىممىتىنىڭ 90 پىرسەنتىنى دېگۈدەك ئىگىلىدى. 1833-يىلى، تابرىزغا كەلتۈرۈلگەن ياۋروپا تاۋارلىرىنىڭ ئومۇمى قىممىتى 15 مىليون رۇبلىغا توغرا كەلگەن بولسا، 1836-يىلى 40 مىليون رۇبلىغا يەتتى. ياۋروپا تاۋارلىرىنىڭ توكمە قىلىپ سېتىلىشى ئىراننىڭ يېزا ئىگىلىگى بىلەن قول سانائىتە بىرلەشتۈرۈلگەن فېودالىق ناتۇرال ئىگىلىگىنى بۇزدى، بىخ هالىتىدە تۇرغان ئىران كاپىتالىستىك قول سانائىت ئىشخانىلىرىنى تۇنجۇقتۇردى، نۇرغۇنلىغان قول سانائەتچىلەر ۋە ئوتتۇرا، كىچىك سودىگەرلەر ۋەيران قىلىندى. تاۋار پۇل ئىگىلىگىنىڭ راۋاجلىنىشى ئىراندىكى فېودالىق تۈزۈمنىڭ كىرىزىسنى چوڭقۇرلاشتۇرۇۋەتتى. فېودال پومىشىكلار سىنىپى نەرسە بىلەن تولىنىدىغان يەر ئىجارىسىنىڭ ئورنىغا پۇل بىلەن تولىنىدىغان يەر ئىجارىسىنى قويۇپ، دېخانلار ئۈستىدىكى ئېكسپلاتاتسىيىنى ئېغىرلاشتۇردى. پادىشا، باش ۋالى، ئولكە باشلىغى ۋە يۇقۇرى دەرىجىلىك ئاخۇنلار ئاشكارا هالدا ئەمەلدارلىقنى سېتىپ، كوپلەپ پۇل تاپتى. ئەمەلدارلىقنى سېتىۋالغان كىشىلەر دېخانلارنى غالجىرلارچە تالان-تاراج قىلدى. ئاقسۆڭەكلەر ۋە ئەمەلدارلار نەق پۇل كېرەك بولغانىدا، بەخشەندە يەرلەرنى سودىگەر جازانىخورلارغا ساتتى، شۇنداق قىلىپ، دۇنيا بازىرى بىلەن چەمبەرچەس باغلانغان يېڭى پومىشىكلار قاتلىمى كېلىپ چىقتى. بۇرۇنقى فېودالىق هەربى بەخشەندىلىك تۈزۈمى بۇزۇلۇپ، يەرگە بولغان خۇسۇسى مۇلۇكچىلىك كۈندىن-كۈنگە

ئەۋج ئالدى. چەتئەل كاپىتالىستلىك بوسۇپ كىرىشى ئىرانىدىكى سىنىپىي زىددىيەت ۋە مىللى زىددىيەتنى تېخىمۇ ئوتكۇرلەشتۈرۈۋەتتى.

پادىشا باشچىلىغىدىكى فېئودال ھوكۇمرانلار گۇرۇھى چەتئەل كاپىتالىستلىك گۇماشتىسى بولۇپ، شوھرەتنى دەپ ۋەتەنىنى سېتىپ، زورلۇق بىلەن ئالۋاڭ-ياساقلارنى سېلىپ، زورلۇق-زومبۇلۇق قىلىپ، ئىراندىكى كەڭ خەلق ئاممىسىنىڭ ئىنتايىن قاتتىق غەزىپىنى قوزغىدى. ئوتتۇرا، كىچىك سودىگەرلەرنىڭ ھاياتى ۋە مال-مۈلكىمۇ كاپالەتكە ئىگە بولماي، ئۇلارمۇ ھوكۇمرانلار گۇرۇھىدىن نارازى بولدى. توۋەن دەرىجىلىك ئاخۇنلارنىڭ ئەھۋالى ئوتتۇرا، كىچىك سودىگەرلەر، قول سانائەتچىلەرنىڭكىگە يېقىن بولۇپ، تۇرمۇشى كۇندىن-كۇنگە خاراپلاشقىلى تۇردى. ئۇلارنىڭ بەزىلىرىنىڭ خەلق بىلەن بولغان مۇناسىۋىتى بىر قەدەر يېقىن بولۇپ، خەلق ئاممىسىنىڭ فېئودالللىق ۋەھشىيانە ھوكۇمرانلىققا قارشى جارچىسى بولۇپ قالدى. 19-ئەسرنىڭ ئالدىنقى يېرىمىدا، ئاچارچىلىق، چۆما، ۋابا ۋەۋ شۇنىڭغا ئوخشاشلار كەينى-كەينىدىن پەيدا بولۇپ، جەنۇبىي ئەزەربەيجان رايونىدىكى ئاھالىنىڭ يېرىمى ئولۇپ كەتتى. باب مۇرىتلىرى قوزغىلىڭىدىن ئىلگىرى، زەنجان، ئىسفاخان، تابرىز، يېزد قاتارلىق جايلاردا ئارقا-ئارقىدىن ئۇششاق توپىلاڭلار ۋە قوزغىلاڭلار يۈز بېرىپ تۇردى.

1848—1852-يىللاردىكى باب مۇرىتلىرى قوزغىلىڭى

شىە مەزھىبى رەسمىي دىنىي مەزھەپ بولۇپ، ئۇنىڭ تەسىرى ئىنتايىن زور ئىدى. شۇڭا فېئودال ھوكۇمرانلار گۇرۇھىغا ۋە ئۇلارنىڭ كەينىدىكى چەتئەل كۇچلىرىگە قارشى تۇرۇش ئۇچۇن، ئالدى بىلەن ئۇنىڭ "مۇقەددەس تونى"نى يىرتىپ تاشلاش كېرەك ئىدى. 19-

ئەسرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا، ئىران خەلق قوزغىلىڭى باب مەزھىبىنىڭ بايرىغى ئاستىدا ئېلىپ بېرىلدى.

باب

باب دىنىنىڭ ئاساسچىسى بولغان سەيىد ئەلى مۇھەممەد گەزمالچى ئائىلىسىدىن كېلىپ چىققان. 1844 ـ يىلى ئۇ ئوزىنى "باب" دەپ ئاتايدۇ. باب "ئىشىك" دىگەن مەنىدە بولۇپ، كىشىلەر ئارزۇ قىلىدىغان "قۇتقۇزغۇچ خۇدا" مەھدىنىڭ ئىرادىسى مۇشۇ ئىشىك ئارقىلىق خەلقگە يېتىدۇ، دىگەن مەنانى بىلدۈرىدۇ. 1847 ـ يىلى باب «ۋەھىنامە»نى يېزىپ چىقىدۇ، ئۇ باب دىنىنىڭ مۇقەددەس دەستۇرى بولۇپ قالىدۇ. بابنىڭ قارىشىچە، ئىنسانلار جەمئىيتى بىر دەۋر يەنە بىر دەۋردىن ئېشىپ چۈشكەن ھالدا تەرتىپ بويىچە ئالغا قاراپ تەرەققى قىلىدۇ. ھەر بىر دەۋرنىڭ ئوز تۈزۈمى ۋە قانۇنى بولىدۇ، يېڭى دەۋرنىڭ يېتىپ كېلىشىگە ئەگىشىپ، كونا تۈزۈم ۋە قانۇن يېڭى تۈزۈم ۋە قانۇنغا ئورۇن بېرىدۇ. لېكىن بۇلار خۇدا ئەۋەتكەن پەيغەمبەر تەرىپىدىن تۈزۈلۈشى كېرەك ئىدى. باب ئوزىنى خۇدا ئەۋەتكەن پەيغەمبەر دەپ ئاتايدۇ، ئوزىنى مۇھەممەدنىڭ ئورنىغا كەلگەن، «ۋەھىنامە» «قۇرئان»نىڭ ئورنىنى ئالىدۇ، دەيدۇ.

باب فېودال ھوكۇمرانلارنىڭ ۋە شە مەزھىبىدىكى يۇقۇرى

دەربجلىك ئاخۇنلارنىڭ جنايەتلىرىنى پاش قىلىدۇ، چەتئەل كاپىتالىنىڭ ئېكسپلاتاتسىيىسىگە قارشى تۇرىدۇ، فېودالىلىق زوراۋانلىق ۋە چەتئەل كاپىتالىنىڭ ئېكسپلاتاتسىيىسى بولمىغان، ھەممە ئادەم باراۋەر، بەختلىك تۇرمۇش كەچۈرىدىغان "ھەقانى پادىشالىق" قۇرۇشنى خام خيال قىلىدۇ. باب فېودال ھوكۇمرانلارنىڭ مال-مۈلكىنى ئەتئەل كاپىتالىستلارنىڭ مال-مۈلكىنى باب مۇرىتلارغا تەقسىم قىلىپ بېرىشنى، تەقسىم قىلغاندا باب مۇرىتلارنىڭ مال-مۈلكىنىڭ ئاز-كۆپلۈكىگە قاراپ تەقسىم قىلىشنى يەنى مال-مۈلكى كۆپلەرگە كۆپ تەقسىم قىلىش، مال-مۈلكى ئازلارغا ئاز تەقسىم قىلىشنى تەشەببۇس قىلىدۇ. ئۇ بارلىق جنايى ئىشلار قانۇنلىرىنى ۋە ئېغىر باج-سېلىقلارنى بىكار قىلىش، خۇسۇسى مال-مۈلۈكىنى قوغداش (باب دىنغا ئېتىقات قىلىدىغانلا بولسا، مەيلى ئۇلار پومىششىك، ئاقسۆڭەك، سودىگەر بولسۇن، ئۇلارنىڭ مال-مۈلكىنى پۈتۈنلەي قوغداش)، كىشىلىك ئەركىنلىگىنى كاپالەتلەندۈرۈش، سودا، خەت-ئالاقە مەخپىيەتلىگىنى قاتتىق ساقلاش، قەرز پۇل ئوسۇمنى قانۇنىدا بەلگىلەش، پوچتىنى ئىسلاھ قىلىش، پۇلىنى بىرلىككە كەلتۈرۈش دېگەنگە ئوخشاش تەلەپلەرنى ئوتتۇرىغا قويىدۇ. بۇنىڭ تەلىماتى شەھەر سودىگەرلىرى ۋە يېڭى پومىششىكلارنىڭ مەنپەئەتىگە ۋەكىللىك قىلاتتى. لېكىن فېودال ھوكۇمرانلارغا ۋە چەتئەل كاپىتالىستلىرىغا قارشى تۇرۇش جەھەتتە، ئۇ دىخانلار ۋە قول سانائەتچىلەرنىڭ تەلۈگىمۇ ئۇيغۇن كېلەتتى، شۇڭا دىخانلار ۋە قول سانائەتچىلەرنىڭ ھمايىسىگە ئىگە بولدى. باب مەۋجۇت دولەت ماشىنىسىنى ئاغدۇرۇپ تاشلىماقچى ئەمەس ئىدى. ئۇ فېودال ۋەكۈمرانلارغا تەشۇنق قىلىش ۋە ئۇلارنى تەسىرلەندۈرۈش يولى

بىلەن، ئوزىنىڭ ئىسلاھاتچىلىق غايىسىنى ئىشقا ئاشۇرماقچى بولغان ئىدى. ئەمما بابىنىڭ خام خىيالى ئۇزۇل-كېسىل بەربات بولدى. ھوكۈمرانلار سىنىپى باب مۇرىتلىرىنىڭ دىن تارقىتىشىنى مەنئى قىلىش بىلەنلا قالماي، بەلكى ئۇلارغا زىيانكەشلىك قىلدى. 1847-يىلى باب قولغا ئېلىنىپ تۇرمىگە تاشلاندى.

باب مۇرىتلىرى زىيانكەشلىكىگە ئۇچرىغاندىن كېيىن، باب مۇرىتلىرىنىڭ ئىچىدە خەلق ئاممىسىغا بىرقەدەر يېقىن بولغان خەلق تەرەپدارلىرى تېزلا مەيدانغا كەلدى. دىخان ئائىلىسىدىن كېلىپ چىققان مۇھەممەد ئەلى بارفۇروش مۇشۇ مەزھەپنىڭ يولباشچىسى ئىدى. 1848-يىلى كۇزدە، خەلق تەرەپدارلىرى بىداشت كەنتىدە يىغىن ئوتكۈزۈپ: قورالسىز كۇرەش ئارقىلىق ئىراندىكى فېئودالسىز ھوكۈمرانلىقىنى ئاغدۇرۇپ تاشلاپ، يېڭى پادىشالىقنى ئورنىتىش، خۇسۇسىي مال-مۈلۈكنى يوقىتىش، فېئودال ھوكۈمرانلارنىڭ ۋە بارلىق ھوقۇقدارلارنىڭ مال-مۈلكىنى مۇسادىرە قىلىش ھەمدە ھەقسىز تۇردە تەڭ تەقسىم قىلىش، فېئودالارنى ئاددى خەلق دەرىجىسىگە چۈشۈرۈش، بارلىق ئېغىر باج-سېلىقلارنى، مېھنەتكەشلەرنى بىكار قىلىش، ئەر-ئايالار ھوقۇقتا باراۋەر بولۇش ۋە شۇنىڭغا ئوخشاشلارنى جاكالىدى. خەلق تەرەپدارلىرىنىڭ تەشەببۇسى مېھنەتكەشلەر ئاممىسىنىڭ "بەختيار پادىشالىق" قۇرۇش خام خىيالىنى ۋە ئۇلارنىڭ فېئودالىق ھوكۈمرانلىقىنى يوقىتىش ئارزۇسىنى ئەكس ئەتتۈردى، شۇڭا ئۇ توۋەن دەرىجىلىك ئاخۇنلارنىڭ، دىخانلار ۋە قول سانائەتچىلەرنىڭ قىزغىن ھىمايىسىگە ئىگە بولدى ھەمدە ئۇلارنىڭ ئىچىدىن تېخىمۇ كوپ مۇرىتلارنى قوبۇل قىلدى، شۇنىڭ بىلەن باب مەزھىبى تېزلا قۇدرەت تاپتى.

1848 ـ يىل 9 ـ ئايدا، باب مەزھىبى مۇھەممەد ئەلى بارفۇرۇشنىڭ رەھبەرلىگىدە، ھودال ھوكۈمرانلار گۈرۈھى ئىچىدە پادىشا ئولگەنـدىن كېيىن بولۇشاتقان بىر بىرىگە ئورا كولاش پۈرسىتـىدىن پايدـلىنىپ، ئالدى بىلەن ئىرانىنىڭ شىمالىدىكى مازاندىران ئولـكىسىدە قوراللىق قوزغىلاڭ كوتەردى. 2 مىڭ قوزغـىلاڭچى سەيىك تابرىش قەۋرىستانلىغىنى بازا قىلىپ، قورغان سالدى، ئاممـا ئـىچىدە مال ـ مۈلۈكنى تەڭ تەقسىم قىلىپ بېرىشنى باشلىدى، تاماقـنى بىر قىلىش تۈزۈمىنى يولغا قويدى. باستۇرۇشقا ئەۋەتىلگەن پادىشا ئەسكەرلىرىنى قوزغىلاڭچىلار زەربە بىلەن تارمار قىلدى. كېيىن پادىشا قوشۇنلىرى ئالدامچىلىق ۋاستىلىرىنى ئىشـقا سېـلىپ قوزغىلاڭـچىلارغا قوراللىنى تاشلاتقۇزۇپ، ئاندىن كېيىن ۋاپاسىزلىق قىلىپ قىرغىنچىلىق قىلدى.

پادىشا قوشۇنلىرىنىڭ قانـلىق قىرغىنـچىلىغى باب مۇرىتـلىرىنىڭ ھەيۋەتـلىك قوزغـىلىڭـىنى توسىيالمـدى. 1849 ـ يىـل 2 ـ ئايـدا، مەملـىكەت بويىچە باب مۇرىتـلىرى كوپـىيىپ 100 مىڭـدىن ئېشىپ كەتتى. 1850 ـ يىل 5 ـ ئايدا، باب مۇرىتلىرى يەنە زىنجاندا قوزغـىلاڭ كوتەردى. قوزغـىلاڭـچىـلار شەھەردە كوچا قورغانـلىرى ۋە ئىستېھكامـلارنى ياسـىدى، ھەربـى زاۋۇت قۇردى. قوزغـىلاڭچىلار پادىشا قوشۇنلىرىنىڭ ھۇجۇمىغا باتۇرلۇق بىلەن زەربە بېرىپ، دۈشـمەن قوشۇنلىرىدىن 8 مىڭ كىشىنى يوقاتتى. 1850 ـ يىل 12 ـ ئايدا، پادىشا قوشۇنلىرى زەمبىرەكلەر بىلەن زىنجاننى توپ ـ تالاس قىلـۋەتـتى، شۇنـداق قىلـىپ قوزغـىلاڭ ئاخىرى دەھـشەتـلىك تۈردە باستۇرۇلدى.

1850 ـ يىل 6 ـ ئايدا، باب مۇرىتلىرى نىزىدا قوزغىلاڭ كوتەرـگەن ئىدى. قوزغىلاڭنىڭ داۋامـلىق كېڭـىيىپ كېتىشـىنىڭ ئالدىنى

ئىلىش ئۇچۇن، پادىشا شۇ يىلى 7-ئايدا بۇيرۇق چۈشۈرۈپ بابىنى ئولتۇردى. باب زىيانكەشلىككە ئۇچرىغان ۋە زىنجان قوزغىلىڭى مەغلۇپ بولغاندىن كېيىن، نىرىز قوزغىلاڭچىلىرى كۇرەشنى يەنىلا قەتئى داۋاملاشتۇردى. باب مۇرتلىرىنىڭ ئەڭ ئاخىرقى چوڭ قوزغىلىڭى 1851-يىلىغا كەلگەندە پادىشا قوشۇنلىرى تەرىپىدىن قانىلىق تۇردە باستۇرۇلدى. شۇنىڭدىن كېيىن باب مۇرتلىرى يوشۇرۇن تەرورلۇق ھەرىكىتىگە كوچتى. 1852-يىل 8-ئايدا، باب مۇرتلىرى تېھرانداڭ پادىشانى ئولتۇرمەكچى بولۇپ ئىشقا ئاشۇرالمىغاندىن كېيىن، پايتەختتە نەچچە يۈزلىگەن باب مۇرتلىرى دەھشەتلىك قىرغىن قىلىندى، ئۇنىڭدىن كېيىن مەملىكەت بويىچە باب مۇرتلىرىنى تۇتقۇن قىلىش ۋە قىرىش باشلىنىپ كەتتى.

باب مۇرتلىرى قوزغىلىڭى قېنىق دىنىي تۇس ئالغان، فېودالىزىم ۋە مۇستەملىكىچىلىككە قارشى ئۇلۇغ قوزغىلاڭ بولۇپ، 19-ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدىكى ئاسىيا مىللى ئازاتلىق كۇرىشى دولقۇنىدا مۇھىم ئورۇن ئالىدى. قوزغىلاڭنىڭ ئاساسىي كۇرەش تېغى فېودالىلىق سۇلالىگە قارىتىلغان ئىدى، لېكىن ئۇ چاغدا ئىران يېرىم مۇستەملىكە، يېرىم فېودالىلىق جەمىيەت ھالىتىگە چۈشۈپ قالغان، فېودالىلىق سۇلالە ئەملىيەتتە ياۋروپادىكى كۇچلۇك دولەتلەرنىڭ گۇماشتىسى ئىدى، شۇڭا قوزغىلاڭ ئوبېكتىپ جەھەتتە چەتئەل مۇستەملىكىچىلىرىگە قارشى تۇرۇش، مىللى مۇستەقىللىقنى قولغا كەلتۈرۈش خاراكتېرىغىمۇ ئىگە ئىدى. قوزغىلاڭنىڭ مەغلۇپ بولۇشىدىكى سەۋەپلەر ھەر تەرەپلىمە ئىدى. قوزغىلاڭنىڭ ئاساسىي ھەرىكەتلەندۇرگۈچ كۇچى قول سانائەتچىلەر، شەھەر كەمبەغەللىرى ۋە بىر قىسىم شەھەر ئەترابى رايونلىرىدىكى دېخانلار ئىدى. قوزغىلاڭ بىرنەچچە شەھەر

ۋە شەھەر ئەتراپى رايونىدىلا بولدى، ئىرانىنىڭ كەڭ يېزىلىرىغا يېتىپ بارمىدى. قوزغىلاڭنىڭ رەھبەرلىك ھوقۇقىنى ئىگەللىۋالغان سوۋىگەرلەر ۋە توۋمن دەرىجىلىك ئاخۇنلار، يەر مەسلىسىنى ھەل قىلىش پۈروگىراممىسى شوئارىنى ئىزچىل ئوتتۇرىغا قويمىدى، شۇڭا دىخانلارنى كەڭ تۈردە ھەركەتلەندۈرەلمىدى. ئىرانىنىڭ فېئودالىلىق بولۇنمە ھالىتى ۋە قوزغىلاڭ تەشكىلىنىڭ تازا چىڭ بولمىغانلىغى، جايلاردىكى قوزغىلاڭچىلارنىڭ ئالاقىسىنىڭ كەم بولۇشى، ئوز ئالدىغا جەڭ قىلغانلىغى — مانا مۇشۇ ئامىللار ئىران ئەكسىيەتچىلىرىنىڭ جايلاردىكى قوزغىلاڭچىلارنى بىر-بىرلەپ تارمار قىلىشىغا ئىمكانىيەت تۇغدۇرۇپ بەردى. قوزغىلاڭچىلار ئىستراتېگىيە جەھەتتە پاسسىپ مۇداپىەدە تۇردى، جانلىق پارتىزانلىق ئۇرۇشى ئېلىپ بارمىدى، بۇنىڭ نەتىجىسىدە زەربىلا يەيدىغان ئورۇنغا چۈشۈپ قالدى. قوزغىلاڭچىلار كوپ ھاللاردا فېئودالارنىڭ ساختا ۋەدىلىرىگە ئاسانلا ئىشىنىپ كېتىپ، قورالىنى ئوزلۇكىدىن تاشلىدى، نەتىجىدە قىرغىنچىلىققا ئۇچرىدى.

باب مۇرىتلىرى قوزغىلىڭى مەغلۇپ بولغاندىن كېيىن، فېئودال ھوكۇمرانلار سىنىپى باب مۇرىتلىرىدىن غالىجىرلىق بىلەن تەتۇر ھىساپ ئالدى. پادىشا بۈيرۇق چۈشۈرۈپ، ئولۇمگە ھوكۇم قىلىنغان باب مۇرىتلىرىنى ۋەزىرلەر، ئوردىدىكى نەۋكەرلەر ۋە يۇقۇرى دەرىجىلىك ئاخۇنلارغا ئوخشاش فېئودال ئەسلىزادىلەرنىڭ خالىغانچە ئولتۇرۇشىگە تەقسىم قىلىپ بەردى. بۇ باب مۇرىتلىرىنىڭ ھەممىسى قېيما-چىيما قىلىپ ئولتۇرۇلدى، بەزىلىرىنىڭ تاپىنىغا تاقا قېقىلدى، بەزىلىرىنىڭ بەدىنى ئاۋال پىچاق بىلەن تىلىنىپ ئاندىن ئۇنىڭغا يېقىلغىلى شام تەقىلدى، ئاخىردا قىلىچ بىلەن چاناپ

ئولتۇرۇلدى ياكى چالما كېسەك قىلىپ ئولتۇرۇلدى. بۇنداق ئوچ ئېلىش ھەركىتى سىنىپىي كۈرەشنىڭ ھايات-ماماتلىق، كېلىشتۇرۇپ بولمايدىغان كۈرەش ئىكەنلىگىنى چۈشەندۈرۈپ بەردى، شۇنداقلا ئىراندىكى فېئودال ھوكۇمرانلارنىڭ ۋەھشىلىگىنى، ئېكسپلاتاتسىيە قىلغۇچى سىنىپلارنىڭ جاللاتلىق قىلمىشىنى تاشلاپ، ئەۋلىيا بولۇشنى ھەرگىز خام خىيال قىلغىلى بولمايدىغانلىغىنى تولۇق كورسىتىپ بەردى. قوزغىلاڭ مەغلۇپ بولغاندىن كېيىن، چەتئەل كاپىتالى، دەللال سودىگەرلەر ۋە فېئودال-پومىششكلارنىڭ مەنپەئەتىگە ۋەكىللىك قىلىدىغان باخا باب مۇرىتلىرىنىڭ ئىچىگە كىرىۋېلىپ، باب مەزھىبىنىڭ دىنىي ئەقىدىسىنى ئوزگەرتىپ، ئۇلارنى ئېچكى قىسمىدىن ئۇزۇل-كېسىل يىمىرىپ تاشلىماقچى بولدى. باخا زورلۇق كۈچ بىلەن كۈرەش قىلىشقا قارشى تۇردى، فېئودالىق-پادىشالىق ھاكىمىيەتنى ھىمايە قىلدى، خۇسۇسى مۇلۇكچىلىكنى قوغدىدى، مىللى مۇستەقىللىققا قارشى تۇردى. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، ئەنگلىيە بىلەن روسىيىنىڭ ئىراننى تالىشىش كۈرىشى بارغانسېرى كەسكىنلەشتى. 1852-يىل 1-ئايدا، ئەنگلىيە پادىشا باشچىلىغىدىكى فېئودال ئاقسۆڭەكلەر گۈرۈھىنى كۈشكۈرتۈپ ۋە قوللاپ، روسىيە پەرەس باش ۋەزىر مىرزاتاھىنى ئولتۇرگۈزدى. 1856-يىل 10-ئايدا، ئەنگلىيە ئىران بىلەن ھېراتنى تالىشىپ ئۇرۇش ئېلان قىلدى، ئەنگلىيە قوشۇنلىرى ئىرانغا بېسىپ كىردى. 1857-يىل 3-ئايدا، ئەنگلىيە ئىراننى پارىژ شەرتنامىسىنى ئىمزالاشقا مەجبۇر قىلدى، ئىران ھېراتقا نىسبەتەن زىمىن تەلۇبىدىن مەڭگۈگە ۋاز-كەچتى. ئەنگلىيە-ئىران شەرتنامىسى ئىمزالانغاندىن كېيىن، ئەنگلىيىنىڭ ئىراندىكى تەسىرى كۈندىن-كۈنگە كۈچەيدى. ئەنگلىيە

بىلەن روسىيىنىڭ ئىراندىكى زىددىيەتنى شۇنىڭدىن ئېتىۋارەن تېخىمۇ ئوتكۇرلەشتى.

3 - بولۇم 1857 ـــ 1859 - يىللىرى ھىندىستاندا بولغان مىللى چوڭ قوزغىلاڭ

مىللى چوڭ قوزغىلاڭنىڭ تارىخىي ئارقا كۆرۈنۈشى 19- ئەسىرنىڭ ئالدىنقى يېرىمىدا، ئەنگلىيە سانائەت بۇرژۇئازىيىسى پەيدىن-پەي پارلامېنتتا ئۈستۈنلۈكنى ئىگەللىدى، شۇنىڭ بىلەن بىللە مۇستەملىكىلەرنى ئىدارە قىلىش ھوقۇقىنى قولغا ئالدى. 1813- يىلى ۋە 1833-يىلى، شەرقىي ھىندىستان شىركىتىنىڭ ھىندىستان ۋە جۇڭگوغا قارىتىلغان سودا مونوپولىيە ھوقۇقى ئېلىنگىر-كېيىن بولۇپ ئەمەلدىن قالدۇرۇلدى. ئەنگلىيە بۇرژۇئازىيىسى ھىندىستانىنى تاۋار بازىرى ۋە خام ئەشيا بازىسىغا ئايلاندۇرماقچى بولۇپ، ھىندىستان خەلقىغە قارىتىلغان مۇستەملىكىچىلىك ھوكۈمرانلىقىنى ۋە ئىقتسادىي بۇلاڭ-تالاڭنى جېنىنىڭ بېرىچە كۈچەيتتى.

يەر بېجى ئەنگلىيە مۇستەملىكىچىلىرىنىڭ دارامەتنى ئاشۇرۇشتىكى ئاساسىي مەنبەسى ئىدى، ئەنگلىيىنىڭ ھىندىستاندا يولغا قويغان يەر بېجى تۈزۈمى يەر شارائىتىغا قاراپ باشقىچە بولۇپ تۇراتتى، ئەمما ماھىيىتى بىر ئىدى، يەنى دېخانلارنى ئەڭ زور دەرىجىدە ئېزىقتتى. بومباي بىلەن مادراستا، ئەنگلىيە مۇستەملىكىچىلىرى "رايات ۋارى تۈزۈمى"نى يەنى دېخانلار ئىجارىكەشلىك تۈزۈمىنى يولغا قويدى. دېخانلار ئەنگلىيە مۇستەملىكىچىلىرىنىڭ ئىجارىكەش-

لىرى بولۇپ، ئەنگلىيە مۇستەملىكىچىلىرىگە پۈتۈن يىللىق مەھسۇلاتـ نىڭ 3 دىن بىر قىسمىدىن 2 دىن بىر قىسمىغىچە بولغان قىسمىنى بىۋاستە يەر بېجىغا تاپشۇراتتى. شىمالىي ھىندىستان بىلەن ئوتتۇرا ھىندىستانىدا "زىمىندار تۈزۈمى" يولغا قويۇلدى، زىمىندار (باجگىر) خۇسۇسى يەرلەرنىڭ خوجايىنى بولۇپ، ئۇ دېخانلاردىن يەر ئىجارىسى ئېلىپ، ئەنگلىيە مۇستەملىكىچىلىرىگە يەر بېجى تاپشۇراتتى. "زىمىندار تۈزۈمى" يولغا قويۇلغان جايلاردا، ئەنگلىيە مۇستەملىكىچىلىرى بىلەن زىمىندارلار قاتمۇ-قات شىلتۇالاتتى، دېخانلار تېخىمۇ قاتتىق ئېكسپلاتاتسىيە قىلىناتتى. يولۇپمۇ كورىستىپ ئوتۇشكە تېگىشلىگى شۇكى، "جازانى ئۇمۇمى يۈزلۈك يولغا قويۇش ئەنگلىيەگە تەۋە ھىندىستان مالىيە تۈزۈمىنىڭ ئايرىلماس قىسمى".① ئەنگلىيىنىڭ باج ئېلىش ئۇچۇن ھىندىستان دېخانلىرىنى ۋاقتى-سوقتى قىلىشى، ھە دەپ جازالىشى ئىنتايىن دەھشەتلىك دەرىجىگە يەتتى. ئەنگلىيە مۇستەملىكىچىلىرىنىڭ يەر بېجى قامچا ئاۋازى ئىچىدە جىددى كوپەيدى، 1800—1801-يىللىرى 4 مىليون 200 مىڭ فۇنت ئىستېرلىڭ بولغان بولسا، 1857—1858-يىللىرى 15 مىليون 300 مىڭ فۇنت ئىستېرلىڭغا يەتتى. شۇنىڭ بىلەن بىللە، ئەنگلىيە كاپىتالىستىك سانائەتنى راۋاجلاندۇرۇش ئۇچۇن، ھىندىستاندىن كوپلەپ خام ئەشيا ۋە ئاشلىق بۇلاپ تالىدى، پاختا، قوي يۇڭى، گۈرۈچ، بۇغدايغا ئوخشاشلارنىڭ سىرتقا چىقىرىلىش مىقدارى ئۇزلۇكسىز كوپەيدى. ئەنگلىيە مۇستەملىكىچىلىرى ھىندىستان دېخانلىرىنى

---

① ماركس. «ھىندىستاندىكى جازا ھەققىدىكى تەكشۈرۈش». «ماركس-ئېنگېلس ئەسەرلىرى»، خەنزۇچە نەشرى، 12-توم، 293-بەت.

هه دەپ بۇلاڭ-تالاڭ قىلدى، ئەمما سۇ ئىنشائاتلىرى سۇغۇرۇش ئىشلىرى بىلەن كارى بولمىدى، بۇنىڭ نەتىجىسىدە يېزا ئىگىلىگى ئومۇمى يۈزلۈك خاراپلىشىپ كەتتى، نۇرغۇنلىغان يەرلەر كېرەكتىن چىقىپ كەتتى. 19-ئەسىرنىڭ ئالدىنقى يېرىمىدا، تەخمىنەن بىر مىليون 500 مىڭ ئادەم ئاچارچىلىقتىن ئولدى. قوزغىلاڭنىڭ ئالدىدا، ھىندىستاندىكى كەڭ دېخانلار پۈتۈنلەي ھالاكەت گىردابىغا پېتىپ قالغان، ئۇلار ئەنگلىيە مۇستەملىكىچىلىرىگە ئىنتايىن قاتتىق ئوچ بولۇپ كەتكەن ئىدى.

19-ئەسىرنىڭ ئالدىنقى يېرىمىدا، ھىندىستان ئەنگلىيە تاۋارلىرى سېتىلىدىغان ئاساسىي بازار بولۇپ قالغان ئىدى. 1818—1836-يىللىرى، ئەنگلىيەدىن ھىندىستانغا كىرگۈزۈلگەن پاختا توقۇلمىلارنىڭ ئومۇمى قىممىتى 3 مىليون 132 مىڭ 5 فۇنت ئىستېرلىڭ بولغان بولسا، 1855-يىلى كوپەيىپ 6 مىليون 677 مىڭ 333 فۇنت ئىستېرلىڭغا يەتتى. ئەنگلىيە سانائەت مالليرىنىڭ توكمە قىلىپ سېتىلىشى ھىندىستاننىڭ قول سانائىتىنى ئۈزۈل-كېسىل بىتچەت قىلدى. ھىندىستان قول سانائەتچىلىرى ئەنگلىيەنىڭ يېرىك ماشىنا سانائىتى بىلەن رىقابەتلىشىشكە چامىسى يەتمەي، ئارقا-ئارقىدىن ۋەيران بولدى. ھىندىستاننىڭ مەشھۇر پاختا توقۇمچىلىق مەركىزى بولغان داككا كاساتچىلىق دەستىدىن تېزلا خاراپلاشتى، 1827—1837-يىللىرى ئاھالىسى 150 مىڭدىن 20 مىڭغا چۈشۈپ قالدى. باش ۋالى بېنىدىنكېمۇ: "پاجىەلىك ئەھۋال سودا تارىخىدا تەڭداشسىز بولدى. توقۇمچىلىق ئىشچىلىرىنىڭ قۇرۇق سۆڭەكلىرى ھىندىستان تۈزلەڭلىگىگە ئاپپاق يېپىلىپ كەتتى" دەپ ئىقرار قىلىشقا مەجبۇر بولدى.

هندىستانىنڭ ھەرقايسى ئىشتاتلىرىدىكى فېئودال بەگ-غوجىلار ئەسلىدە ئەنگلىيە مۇستەملىكىچى ھوكۇمرانلىغىنڭ مۇھىم تۈۋرۈگى ئىدى، لېكىن ئەنگلىيىدە كاپىتالىزمنىڭ راۋاجلىنىشىغا ئەگىشىپ، مۇستەملىكىچىلەر تېخىمۇ كەڭ بازار ۋە تېخىمۇ كوپ خام ئەشيا بازىسىنى ئېچىش ئۈچۈن، ھىندىستانىغا بۋاستە ھوكۇمرانلىق قىلىشقا ئالدىرىدى، شۇنىڭ بىلەن بىر قىسىم فېئودال بەگ-غوجىلارنىڭ غوجىلىق يەرلىرىنى قوشۇۋېلىش سىياسىتىنى قوللاندى. دالخوزى باش ۋالىي بولۇپ تۇرغان مەزگىلىدە (1848—1856) قوشۇۋېلىش سىياسىتى يۇقۇرى پەللىگە يەتتى. 1849-يىلى ئەنگلىيە پۇنجابنى قوشۇۋالدى، شۇنىڭدىن ئېتىبارەن ھىندىستان ئەنگلىيىنىڭ مۇستەملىكىسى بولۇپ قالدى. دالخوزى "ھوقۇقتىن مەھرۇم بولۇش تەلىماتى"نى ئىشلەپ چىقىپ، ئۇنىڭدا بەگ-غوجىلار ئولگەندىن كېيىن، ئەگەر بۋاستە ئۇرۇق-ئەۋلادى بولمىسا، ئۇنىڭ غوجىلىق يېرى "مەھرۇم" قىلىنىپ، شەرقىي ھىندىستان شىركىتىنىڭ ئىختىيارىغا ئوتكۈزۈلدۇ، دەپ بەلگىلەندى. دالخوزى مۇشۇ ئۇسۇل بىلەن ئىلگىرى-ئاخىر بولۇپ، جەنىسى، ئائۇد قاتارلىق ئون نەچچە ئىشتاتنى قوشۇۋالدى، شۇنداقلا مارات بەگ-غوجىسى نانا ساھىبنى يىلىغا 800 مىڭ رۇبلى ئالىدىغان ۋارىسلىق ھوقۇقىدىن مەھرۇم قىلدى. ئەنگلىيە مۇستەملىكىچىلىرىنىڭ يۇقۇرقى سىياسەتلىرى نۇرغۇن ئىشتاتلاردىكى بەگ-غوجىلارنىڭ ئومۇمى يۇزلۈك نارازىلىغىنى قوزغىدى. جەنسىنىڭ ئايال پادىشاسى لاكشمى باي ۋە نانا ساھىب قاتارلىقلارمۇ كېيىن ئىسيانغا قاتناشتى ۋە رەھبەرلىك قىلدى.

قوزغىلاڭدىن ئىلگىرى، ئەنگلىيە-ھىندىستان ئەسكەرلىرى تەخمىنەن 240 مىڭ بولۇپ، ئۇنىڭ ئىچىدە ئەنگلىيە ئەسكەرلىرى

40 مىڭ، ھىندىستان ئەسكەرلىرى 200 مىڭ ئىدى. ھىندىستان ئەسكەرلىرى ئەملىيەتتە ھەربى كىيىم كىيگەن ۋەيران بولغان دىخانلار ۋە قول سانائەتچىلەر ئىدى. ئۇلارنىڭ تولىسى بىنگاللار بولۇپ، براخمان ۋە ساترى تەبىقىسىگە تەۋە ئىدى، يەنە بىر قىسىم ئىسلام دىنى مۇرىتلىرىمۇ بار ئىدى. ئەنگلىيە ھىندىستانغا تاجاۋۇز قىلغان دەسلەپكى ۋاقىتلاردا، مۇستەملىكىچى دائىرىلەر ھىندىستان ئەسكەرلىرىدىن پايدىلىنىپ ھىندىستاننى بوي سۇندۇرۇش ئۈچۈن، ئۇلارغا نىسبەتەن ئوزىگە تارتىش ۋە سېتىۋېلىشنى يولغا قويۇپ، ئۇلارغا بىر قەدەر يۇقۇرى تەمىنات بەرگەن ئىدى. لېكىن، 1849-يىلى پۈنجابنى قوشۇۋالغاندىن كېيىن، مۇستەملىكىچىلەر ھىندىستان ئەسكەرلىرىگە قاراتقان سىياسىتىنى ئوزگەرتىشكە باشلاپ، مۇئاشنى ئازايتتى، ئىمتىيازلارنى ئەمەلدىن قالدۇردى، ئەنگلىيە ئەپىتسەرلىرى ھىندىستان ئەپىتسەرلىرىگە ئەسكەرلىرىگە تېخىمۇ يولسىزلىق قىلدىغان بولدى. ئەنگلىيە مۇستەملىكىچىلىرى ھىندى دىنىنىڭ تەبىقە بەلگىلىمىلىرىگە ئېتىۋارسىز قارىدى، ھىندىستان ئەسكەرلىرىنى ئوكيانلار كېزىپ ياكى ئىسلام مەملىكەتلىرىگە بېرىپ ئۇرۇش قىلىشقا مەجبۇر قىلدى، نەتىجىدە ئۇلار ئەسلىدىكى تەبىقىلىرىدىن مەھرۇم قىلىندى. 1856-يىلى، مۇستەملىكىچىلەر ئەسكەر ئىچىش توغرىسىدىكى يېڭى قانۇننى ئېلان قىلدى، ئۇنىڭدا ئېلىنىدىغان ئەسكەرلەرنىڭ باشلىقلارنىڭ بۇيرۇغىغا مۇتلەق بوي سۇنۇشى كېرەكلىگى بەلگىلەندى، بۇنىڭ بىلەن كونا ئەسكەرلەرنىڭ ئورنىغا يېڭى ئەسكەرلەرنى قويۇپ، شۇ ئارقىلىق ھىندىستان ئەسكەرلىرىدە قالغان ئازغىنا ھوقۇقنى ئەمەلدىن قالدۇرماقچى بولدى. بۇ تەدبىرلەر ھىندىستان ئەسكەرلىرىنىڭ قاتتىق نارازىلىغىنى قوزغاپ، ھىندىستان

ئەسكەرلىرىنى "ھىندىستان خەلقىدە ئىلگىرى كورۇلۇپ باقمىغان تۇنجى يادرولۇق قارشى كۇچ"①كە ئايلاندۇردى.

19 ـ ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىغا كەلگەندە، "ئىسلام دىنى مۇرىتلىرى بىلەن ھىندى دىنى مۇرىتلىرى بىر بىرىنىڭ ئوتتۇرىسىدىكى ئاداۋەتنى ئۇنتۇپ، ئوزلىرىنىڭ ئورتاق ھوكۇمرانلىرىغا قارشى بىرلەشتى".② ئەنگلىيە مۇستەملىكىچىلىرى بىلەن ھىندىستان جەمىيىتىدىكى ھەرقايسى قاتلاملار ئوتتۇرىسىدىكى مىللى زىددىيەت مىسلىسىز ئوتكۇرلەشتى، ھىندىستان جەمىيىتىدىكى باشقا تۇرلۇك زىددىيەتلەر ئىككىنچى ئورۇندىكى زىددىيەتكە ئايلىنىپ قالدى، مەملىكەت بويىچە ئەنگلىيىگە قارشى توسۇپ بولمايدىغان دولقۇن مەيدانغا كېلىشكە باشلىدى.

قوزغىلاڭنىڭ غۇلغۇلىسى ۋە جەريانى ھىندىستاننىڭ ھەممىلا يېرى ئەنگلىيە مۇستەملىكىچىلىرىگە نىسبەتەن نارازىلىق كەيپىياتىغا تولغان ئىدى، جەمىيەتتىكى ھەرقايسى تەبىقىلەر ئەنگلىيىگە قارشى قوزغىلاڭ كوتىرىش توغرىسىدا يوشۇرۇن غۇلغۇلا قىلىشۋاتاتتى، خۇددى يامغۇر شەپىسى كېلىۋاتقاندەك تۇراتتى. 1856 ـ يىلدىن تارتىپ، ھىندىستاننىڭ يېزىلىرىدا قاتۇرماشنى قولدىن ـ قولغا بېرىش ئىشى باشلاندى، ئېيتىشلارغا قارىغاندا بۇ ئەنگلىيىگە قارشى قوزغىلاڭ كوتىرىشنىڭ بەلگىسى ئىكەن. ھىندى دىنى براخمانلىرى ۋە ئىسلام دىنى ئولۇمالىرى جايلاردا ئەنگلىيىگە قارشى تەشۋىقات ئېلىپ

---

① ماركس. «ھىندىستان قوشۇنلىرىدىكى قوزغىلاڭ». «ماركس ـ ئېنگېلس ئەسەرلىرى». خەنزۇچە نەشرى، 12 ـ توم، 251 ـ بەت.

② يۇقۇرىدىكى كىتاپ، 252 ـ بەت.

باردی. خەلق سەنئەتكارلىرىمۇ ئەدەبىيات-سەنئەت شەكىللىرىدىن پايدىلىنىپ، خەلقنى ئەنگلىيەگە قارشى تۇرۇشقا رىغبەتلەندۈردى. «سۇس كوك رەڭلىك ئەينەك» دىرامىسى ئەنگلىيە مۇستەملىكىچىلىرىنىڭ ئاچكوز ياۋۇزلۇغىنى ئېچىپ تاشلىدى، ئۇ ئاگرا، دېلى، لاكنوۋ قاتارلىق جايلاردا سەييارە قويۇلۇپ، ھىندىستان خەلقىنىڭ تازا ئالقىشىغا ئىگە بولدى. ئەنگلىيەدىن نارازى بولۇپ يۈرگەن مارات بەگ-غوجىسى نانا ساھىب قاتارلىقلار ئۇ ياق-بۇ ياقتا قاتناپ يۈرۈپ ئالاقە باغلاپ، قوزغىلاڭنى يوشۇرۇن پىلانلىدى. ھىندىستان ئەسكەرلىرى ئىچىدە، ئەپتىسەرلەر كومىتېتى تەشكىل قىلىنىپ، نىلۇپەر تارقىتىلىپ، قوزغىلاڭغا يوشۇرۇن تەييارلىق كۆرۈلدى. قوزغىلاڭنىڭ ئالدىدا، ئەنگلىيە مۇستەملىكىچىلىرى پلاسسى جېڭى (1757-يىلى)غا يۈز يىل بولغان 1857-يىلى قوغلاپ چىقىرىلىدۇ، دېگەن سوزلەر تارالدى. شۇنىڭ بىلەن بىللە، دېلى، مادراس قاتارلىق شەھەرلەردە خەلقنى قوزغىلاڭ كوتىرىپ ئەنگلىيە مۇستەمىلىكىچىلىرىنىڭ ھوكۈمرانلىغىنى ئاغدۇرۇپ تاشلاشقا دەۋەت قىلىدىغان تەشۋىقات ۋاراقلىرى دائىم چىقىپ تۇردى.

ئۇقما ماي سۈرتۈش مەسلىسى مىللى قوزغىلاڭنىڭ سەۋەبچىسى بولۇپ قالدى. 1857-يىلنىڭ باشلىرىدا، مۇستەملىكىچى دائىرىلەر يېڭىدىن تارقاتقان ئوقلارغا كالا مېيى ۋە چوشقا مېيى سۈرتۈلگەن ئىدى، ئەسكەرلەر ئۇنى ئىشلەتكەندە ئۇرالغان قەغەز خالتىلارنى چىشى بىلەن چىشلەپ يىرتىشقا توغرا كېلەتتى. ئەسكەرلەر بۇنى ئۇزلىرىنىڭ دىنىي ئېتىقادىغا قىلىنغان ھاقارەت دەپ بىلىپ، ئىنتايىن غەزەپلەندى. ھىندى دىنىغا ئېتىقات قىلىدىغان ئەسكەرلەر قولىغا گانگ دەريياسىنىڭ سۈيىنى ئېلىپ، ئىسلام دىنىغا ئېتىقات قىلىدىغان

ئەسكەرلەر «قۇرئان» ئالدىدا، ئەنگلىيىنىڭ مۇستەملىكچىلىك ھوكۈمرانلىغىنى پاچاقلاپ تاشلاشقا قەسەم بەردى. 1857 ـ يىل 3 ـ ئايدا، 34 ـ پىيادە ئەسكەرلەر تۆەندىكى ھندىستانلىق ئەسكەر مەجاريەندى مۇستەملىكچىلەرگە بولغان قاتتىق غەزەپ ـ نەپرەت بىلەن، ئەنگلىيىلىك 3 ئەپتسەرنى ئېتىپ ئولتۇرگەنلىگى ئۈچۈن، دارغا ئېسىلدى. لېكىن قىرغىنچىلىق مىللى قوزغىلاڭنىڭ پارتلىشىنى تېزلەتتى.

بۇ قوزغىلاڭ 3 باسقۇچقا بولۇندى: بىرىنچى باسقۇچ 1857 ـ يىل 5 ـ ئاينىڭ ئوتتۇرلىرىدىن 9 ـ ئاينىڭ ئوتتۇرلىرىغىچە بولدى.

1857 ـ يىل 5 ـ ئاينىڭ 10 ـ كۈنى كەچتە، مىروت 3 ـ ئاتلىق ئەسكەرلەر لىەندىكى ئەسكەرلەر ھەمىدىن ئاۋال قوزغىلاڭ كوتىرىپ، ئەنگلىيە مۇستەملىكچى ئەمەلدارلىرىنى ئولتۇردى، گەزەرمىلەرگە ۋە مۇستەملىكچى ئەمەلدارلارنىڭ مەھكىمىلىرىگە ئوت قويدى، تۆرمەدىكى سىياسى مەھبۇسلارنى ئازات قىلدى، پوچتا ئىدارىسى ۋە دىنىي جەمىيەتكە ھۇجۇم قىلدى ھەمدە دەرھال دېلىغا يۈرۈش قىلدى. 5ـ ئاينىڭ 11 ـ كۈنى قوزغىلاڭچىلار دېلىغا بېسىپ كىرىپ، ئەنگلىيىنىڭ تاجاۋۇزىدىن كېيىن ئىسمى بار جىسمى يوق بولۇپ قالغان موغۇل سۇلالىسىنىڭ ئاخىرقى خانى باھادۇر شاھنى ھندىستانىنىڭ خانى قىلىپ تىكلىدى ھەمدە مەمۇرى كېڭەش قۇردى. مەمۇرى كېڭەش باخت خان قاتارلىق 10 كىشىدىن تەركىپ تاپتى، ئۇلارنىڭ مۇتلەق كوپ قىسمى توۋەن دەرىجىلىك ئەپتسەرلەر ۋە ئەسكەرلەر ئىدى. ئۇ قوزغىلاڭنىڭ رەھبەرلىك ئورگىنى بولۇپ، ئەملىي ھوقۇقنى تۇتۇپ، باھادۇر شاھنىڭ نامىدا مۇراجەت ئېلان قىلىپ، ھىندى دىنى مۇرتەلىرى بىلەن ئىسلام دىنى مۇرتىلىرىنى بىردەك ئىتتىپاقلىشىپ، ئەنگلىيە مۇستەملىكچىلىرىنى يوقىتىشقا چاقىردى. مەمۇرى كېڭەش

يەنە بۇيرۇق چىقىرىپ، زىمنداری تۆزۈمنى بىكار قىلدى، كەمبە-غەللەردىن ئېلىندىغان باج-سېلىقنى كەچۈرۈم قىلدى، دۇشمەنلەر بىلەن تىل بىرىكتۈرگەن باي سودىگەرلەر ۋە جازانىخورلارنى قوللىغا ئالدى ھەمدە ئۇلارنىڭ مال-مۈلكىنى ۋە ئاشلىغىنى مۇسادىرە قىلدى، پومىششىكلار، باي سودىگەرلەر ۋە جازانىخورلاردىن ئالاھىدە باج ئالدى.

قوزغىلاڭچىلارنىڭ ھىندىستانىنىڭ ئەنئەنىۋى سىياسى مەركىزى بولغان دېلىنى پۈتۈنلەي ئىشغال قىلغانلىغى "ئەڭ كۈچلۈك ئېچىتقۇ"① بولۇپ، قوزغىلاڭنى تېزلا ھىندىستانىنىڭ ھەممە يېرىگە يامراتىش. 5-ئاينىڭ ئاخىرىدا، ئەھمەد شاھ ئائۇد خەلقىغە رەھبەرلىك قىلىپ قوزغىلاڭ كوتەردى. 6-ئاينىڭ باشلىرىدا، نانا ساھىب بىلەن تانتىا توپى كانپۇر خەلقىغە رەھبەرلىك قىلىپ قوزغىلاڭ كوتەردى. جەنسى ئايال پادىشاسى لاكشمى باي قوزغىلاڭ كوتىرىپ، جەنسىنى ئىشغال قىلدى. قوزغىلاڭ يالقۇنى ھىندىستانىنىڭ شىمال ۋە ئوتتۇرا قىسمىدىكى رايونلارنىڭ تولىسىنى قاپلىدى، جەنۇبىتكى قىسمەن جايلارغىمۇ تەسىرى يېتىپ باردى.

قوزغىلاڭ پارتلىغاندىن كېيىن، ئەنگلىيە مۇستەملىكىچىلىرى ئالاقزادە بولۇپ، ئالدىراپ-تېنەپ ئەنگلىيىدىن يارەمچى قوشۇنلارنى يوتكىدى، ئىراندىكى قوشۇنلىرىنى قايتۇرۇپ كەلدى، جۇڭگوغا ئەۋەتىلگەن تاجاۋۇزچى قوشۇنلىرىنمۇ يېرىم يولدىن قايتۇردى؛ شۇنداقلا ئالدىراپ-تېنەپ شكىلار، گۇركاسلارنى ئەسكەرلىكە

---

① ماركس. «ھىندىستاندىكى قوزغىلاڭ». «ماركس-ئېنگېلس ئەسەرلىرى»، خەنزۇچە نەشرى، 12-توم، 260-بەت.

ئېلىپ، قوزغىلاڭچىلار ئارمىيىسىنى باستۇرىدىغان كۆچلەرنى كۆچەيتتى. ئەنگىلىيە قوشۇنلىرى ئالدى بىلەن قوزغىلاڭچىلارنىڭ ئاساسىي مەركىزى بولغان دېلىغا ھۇجۇم قىلدى، 6-ئاينىڭ 8-كۈنى دېلىنى تالىشىش جېڭى باشلاندى. دېلىنى ساقلاپ تۇرغان 40 مىڭ كىشىلىك قوزغىلاڭچىلار ئارمىيىسى باتۇرلۇق، ماھىرلىق بىلەن جەڭ قىلىپ، دۈشمەن ئەسكەرلىرىگە ئۆزلۈكسىز تۇرده ئۇشتۇمتۇت زەربە بېرىپ، تاجاۋۇزچىلار قوشۇنىنى تېرى-پېرەڭ قىلىپ، رەسۋاسىنى چىقاردى. لېكىن شۇنىڭ بىلەن بىللە قوزغىلاڭچىلار ئارمىيىسى ئۇزۇنىڭ ئاجىز-لىغىنىمۇ ئاشكارىلاپ قويدى: لېيەندىن يۇقۇرى جەڭ بىرلىگىدە ھېچقانداق بىر تۇتاش قوماندانلىق يوق دېيەرلىك ئىدى، "ئېچىكى ماجىرالار قوزغىلاڭچىلار لاگېرىنى داۋاملىق ئاجىزلاشتۇردى"①، ۋەزىيەتنىڭ تەقەززاسى بىلەن قوزغىلاڭغا قاتناشقان فېۋدال ئاقسۆ-گەكلەر ئاسىلىق قىلىپ دۈشمەنگە تەسلىم بولۇش قەستىدە بولىدى. ئەنگلىيە مۇستەملىكىچىلىرى قوزغىلاڭچىلار ئارمىيىسىنىڭ ئېچىكى قىسمىدىكى زىددىيەتتىن پايدىلىنىپ، فېۋدال ئاقسۆگەكلەر ئېچىدىكى دۈشمەن بىلەن تىل بىرىكتۈرگەن ئۇنسۇرلار ئارقىلىق ئارىغا بولگۇنچىلىك سېلىپ، ئۇزلۇكسىز تۇرده سۇركىلىش پەيدا قىلدى. 9-ئاينىڭ ئوتتۇرىلىرىدا، ئەنگلىيە قوشۇنلىرى پۇنجاپ توپچى ئەسكەرلىرىنىڭ ياردەم بېرىشى بىلەن، قاتتىق ھۇجۇم قوزغاپ، دېلى شەھىرىگە بېسىپ كىردى. 6 كۈن داۋام قىلغان قاتتىق كوچا جەڭلىرىدە، قوزغىلاڭچىلار ئارمىيىسى دۈشمەن ئەسكەرلىرىنى ئېغىر تالاپەت

---

① ئېنگېلس. «دېلىنىڭ ئىشغال قىلىنىشى». «ماركس-ئېنگېلس ئەسەرلىرى»، خەنزۇچە نەشرى، 12-توم، 354-بەت.

تارتقۇزدى، ئۇلارنىڭ 5 مىڭدىن ئارتۇق ئادىمنى ۋە ئەنگلىيىنىڭ ئىككى نەپەر قوماندانىنى ئولتۇردى. ئەنگلىيە ئەسكەرلىرى شەھەر-گە كىرگەندىن كېيىن، ھە دەپ باسقۇنچىلىق، بۇلاڭ-تالاڭ قىلىپ، دېلىنى قان دېڭىزىغا ئايلاندۇردى. باھادۇر شاھ باشچىلىغىدىكى فېودال ئاقسۆڭەكلەر گۇرۇھى تاجاۋۇزچىلارغا شەرمەندىلەرچە تىز پۈكۈپ يالۋۇردى. دېلىنىڭ بەختكە قارشى قولىدىن كېتىپ قېلىشى قوزغىلاڭچىلار ئارمىيىسىنى قاتتىق ئوڭۇشسىزلىققا ئۇچراتتى، شۇنىڭ-دىن ئېتىۋارەن قوزغىلاڭ پەسەيىشكە قاراپ ماڭدى.

قوزغىلاڭنىڭ ئىككىنچى باسقۇچى 1857-يىل 9-ئاينىڭ ئوتتۇرا-لىرىدىن 1858-يىل 6-ئاينىڭ ئوتتۇرىلىرىغىچە بولدى.

دېلى قولىدىن كەتكەندىن كېيىن، قوزغىلاڭنىڭ مەركىزى ئائۇدنىڭ مەركىزى لاكنوۋغا يوتكەلدى. قوزغىلاڭچىلار 1857-يىل 7-ئايدىلا ئەنگلىيىنىڭ مەمۇرى ئەمەلدارى ھېنرى لاۋرېنسىنى ئېتىپ ئولتۇرۇپ، لاكنوۋنى ۋە ئائۇدنى پۈتۈنلەي قولغا ئالغان ئىدى. ئەنگلىيە قوشۇنلىرىنىڭ لاكنوۋغا قىلغان كوپ قېتىملىق ھۇجۇملىرى قوزغىلاڭچىلار تەرىپىدىن چېكىندۈرۈلدى. 1858-يىل 3-ئايدا، ئەنگلىيە قوشۇنلىرى خىل قوراللار بىلەن قوراللانغان 90 مىڭ كىشىلىك ئەسكىرى كۈچ بىلەن لاكنوۋغا قاتتىق ھۇجۇم قىلدى. قوزغىلاڭچىلار ئارمىيىسى گەرچە باتۇرلۇق بىلەن قارشىلىق كۆرسەتكەن بولسىمۇ، لېكىن قوزغىلاڭچىلار ئارمىيىسىنىڭ رەھبەرلىك ھوقۇقىنى ئىگەللىۋالغان فېودال ئاقسۆڭەكلەر كوپ قېتىم ئېچىكى جاڭجال پەيدا قىلغانلىغى، بىر تۇتاش رەھبەرلىك كەم بولغانلىغى، ئەنگلىيە قوشۇنلىرى ئەسكىرىي كۈچ ۋە قورال-ياراق جەھەتتىن ئۈستۈنلۈكنى ئىگەللىگەنلىگى ئۈچۈن، لاكنوۋ ئاخىرى قولىدىن

كەتتى. ئەنگلىيە ئەسكەرلىرى لاكنوۋنى غالجىرلارچە بۇلاپ تالىدى.

ئەنگلىيە قوشۇنلىرى لاكنوۋنى بېسۇالغاندىن كېيىن، 3-ئاينىڭ ئاخىرىدىن باشلاپ ئوتتۇرا ھىندىستاندىكى قوزغىلاڭنىڭ مەركىزى جەنسىگە ھۇجۇم قىلىدى. لاكشىمى بای جەنسىدىكى ئارمىيە بىلەن خەلققە ئوزى قوماندانلىق قىلىپ، ئەنگلىيە قوشۇنلىرى بىلەن 8 كۈن قاتتىق ئېلىشىپ، دۇشمەن قوشۇنلىرىنى ئېغىر تالاپەت تارتقۇزدى، جىددى جەڭ ئارقىسىدا قوزغىلاڭچىلار ئاخىرى مەغلۇپ بولدى. 4-ئاينىڭ باشلىرىدا جەنسى قولدىن كەتكەندىن كېيىن، لاكشىمى بای بىلەن تانتىا توپى گۋالىورغا چېكىندى. ئەنگلىيە ئەسكەرلىرى غەلىبىسىرى قوغلاپ زەربە بېرىپ، 6-ئاينىڭ ئوتتۇرىلىرىدا گۋالىورنىمۇ ئىشغال قىلىۋالدى. لاكشىمى بای ئەسكەرلەرنى باشلاپ شەھەر سىرتىدا ئەنگلىيە قوشۇنلىرى بىلەن قاتتىق ئېلىشىپ، دۇشمەنلەرنى باتۇرلۇق بىلەن ئولتۇرۇپ، قەھرىمانلارچە قۇربان بولدى.

لاكنوۋ بىلەن جەنسى ئارقا-ئارقىدىن قولدىن كەتكەندىن

جەنسى ئايال پادىشاسى قوزغىلاڭچىلار قوشۇنىنى باشلاپ ئەنگلىيە تاجاۋۇزچىلىرىغا باتۇرلۇق بىلەن قارشىلىق كورسەتمەكتە

كېيىن، قوزغىلاڭچىلارنىڭ كۇچى ئېغىر دەرىجىدە ئاجىزلاپ كەتتى، جايلاردىكى قوزغىلاڭچىلار قوشۇنلىرى ئىستىھكام ئۇرۇشىدىن ۋاز كېچىپ، پارتىزانلىق ئۇرۇشقا ئوتتى.

قوزغىلاڭنىڭ ئۇچىنچى باسقۇچى 1858 ـ يىل 6 ـ ئاينىڭ ئوتتۇرىلىرىدىن 1859 ـ يىلنىڭ ئاخىرىغىچە بولدى.

پارتىزانلىق رايونى روشىركەندى، گىلىكپۇر، باندىركەندى، جۇگجىسپۇر ئورمانلىغى ۋە ئوتتۇرا ھىندىستاننىڭ غەربىدىكى نۇرغۇن جايلارغا تارالغان ئىدى. شۇ چاغدا قوزغىلاڭ ھالاك بولۇش باسقۇچىغا يېتىپ قالغان بولسىمۇ، لېكىن پارتىزانلىق ئۇرۇشى ئېلىپ بېرىشتا يەنىلا نۇرغۇن پايدىلىق شەرتلەر بار ئىدى. قوزغىلاڭچىلارنىڭ يەنە 150 مىڭدەك ئادىمى بار ئىدى، ئۇلار ئاھالىلەر بىلەن تونۇش، يەر شارائىتىنى پىششىق بىلەتتى، خەلق ئاممىسىنىڭ ھىمايىسىگە ئىگە ئىدى، ئاشلىق بىلەن تەمىنلىنىشى ئەپلىك ئىدى، ھەربى يۇرۇشلەر، ئۇرۇشلار ھەركەتچان، جانلىق بولاتتى. ئۇنىڭ ئەكسىچە، ئەنگلىيە مۇستەملىكىچى قوشۇنلىرى كىشىلەرنىڭ نەزىرىدىن قالغان، يەر ـ سۇيىگە كونەلمىگەن، ھەربى يۇرۇشلىرى ئاستا ئىدى، ئۇنىڭ ئۇستىگە تەرەپ ـ تەرەپكە چېپىپ، ئەسكىرىي كۇچى چېچىلىپ كەتكەن، قاتىراپ يۇرۇپ ھالىدىن كەتكەن ئىدى. لېكىن قوزغىلاڭچىلار ئۇزلىرىنىڭ پايدىلىق شارائىتىدىن تولۇق پايدىلانمىدى، كۇچلەرنى يېڭىۋاشتىن تەرتىپكە سالمىدى ۋە دۇشمەنلەرگە ئۇنۇملۇك ھالدا زەربە بەرمىدى، ئەكسىچە ئىچكى ماجرا بىلەن بولۇپ كەتتى. قوزغىلاڭنىڭ كېيىنكى مەزگىللىرىدە، ئەنگلىيە مۇستەملىكىچىلىرى بىر تەرەپتىن ھەربى جەھەتتىن باستۇرۇشنى كۇچەيتتى، يەنە بىر تەرەپتىن، ۋىكتورىيە ئايال پادىشاسىنىڭ يارلىغىنى ئېلان قىلىپ، ھەر

قايسى ئىشتاتلاردىكى بەگ-غوجىلارنىڭ ھوقۇقىغا ھورمەت قىلىشقا ۋەدە بەردى، شۇنىڭ بىلەن ھىندىستان فېۋدال كۆچلىرىنى ئەنگلىيە بىلەن ئىتتىپاق تۈزگۈزۈپ، قوزغىلاڭنى بىرلىكتە باستۇرماقچى بولدى. قوزغىلاڭنىڭ ئاز ساندىكى يولباشچىلىرىنى ھىساپقا ئالمىغاندا، فېۋدال بەگ-غوجىلار، پومىشىكلارنىڭ ھەممىسى كەينى-كەينىدىن ئاسىلىق قىلىپ دۈشمەنگە تەسلىم بولدى. 1859-يىلنىڭ باشلىرىدا، باخت خان، نانا ساھىب قاتارلىقلار نېپالغا چېكىنىپ چىقىپ كەتتى. قوزغىلاڭچىلارنىڭ يولباشچىسى تانىتا توپى قاتارلىقلار فېۋدالارنىڭ ساتقىنلىق قىلىشى بىلەن ئارقا-ئارقىدىن ئولتۇرۇلدى. ئۇ يەر-بۇ يەردىكى پارتىزانلىق ئەترەتلىرىنىڭ ئەنگلىيەگە قارشى كۈرىشى 1859-يىلنىڭ ئاخىرىغىچە داۋام قىلدى.

چوڭ قوزغىلاڭنىڭ مەغلۇپ بولۇشىدىكى سەۋەبلەر ۋە قوزغىلاڭنىڭ تارىخىي ئەھمىيتى 1857—1859-يىللىرى ھىندىستاندا بولغان چوڭ قوزغىلاڭ ئەنگلىيە مۇستەملىكىچىلىرىگە قارشى مىللى چوڭ قوزغىلاڭ بولۇپ، جەمىيەتتىكى ھەر قايسى تەبىقىلەرنىڭ ھەممىسى دىگۈدەك ئۇنىڭغا قاتناشتى. ھىندىستان ئەسكەرلىرى قوزغىلاڭنىڭ قوزغىغۇچىسى ۋە زەربىدار كۈچى بولدى. دىخانلار ۋە شەھەر قول سانائەتچىلىرى قوزغىلاڭنىڭ ئاساسىي ھەرىكەتلەندۈرگۈچ كۈچى بولدى. قوزغىلاڭغا بىرقىسىم فېۋدالىلار قاتناشتى ۋە رەھبەرلىك قىلدى.

قوزغىلاڭنىڭ رەھبەرلىك ھوقۇقىنى ئىگەللىۋالغان فېۋدالىلارنىڭ ئەنگلىيەنىڭ تەھدىت سېلىشى، مەنسەپەت بىلەن قىزىقتۇرۇشى ئارقىسىدا تەسلىم بولۇپ ئاسىلىق قىلىشى بۇ قېتىمقى قوزغىلاڭنىڭ مەغلۇپ بولۇشىدىكى ئاساسىي سەۋەپ بولدى. فېۋدالىلار سىنىپى

ئەنگلىيىنىڭ مۇستەملىكىچىلىك ھوكۇمرانلىغىنىڭ مۇھىم تۈۋرۈگى بولۇپ، ئىككىسىنىڭ تۈپ مەنپەئەتى بىر ئىدى، پەقەت قىسمەن مەسىلە لەردىنلا توقۇنۇشۇپ قالغان ئىدى. فېۋداللار رەھبەرلىرىنىڭ مىللى قوزغىلاڭنى ئاخىرغىچە ئېلىپ بېرىشى مۇمكىن ئەمەس ئىدى، ئۇلارنىڭ مۇستەملىكىچىلەرنىڭ تاجاۋۇزىغا قارشى تۇرۇشىنى فېۋدالىزىمغا قارشى تۇرۇش كۈرىشى بىلەن بىرلەشتۈرۈشىدىن تېخىمۇ سوز ئاچقىلى بولمايتتى. قوزغىلاڭ جەريانىدا، ئەنگلىيە مۇستەملىكىچىلىرى فېۋدالالار سىنىپىغا قاراتقان سىياسىتىنى پەيدىن-پەي ئۆزگەرتتى، ئىلگىرى-ئاخىر بولۇپ «ئائۇد خىتاپنامىسى» ۋە «ۋېكتورىيە ئايال پادىشاسىنىڭ يارلىغى» نى ئېلان قىلىپ، قورالىنى تاشلىغان ۋە مۇستەملىكىچىلەرگە يارەملەشكەن فېۋدالىلارغا قارىتا ئوتكەنكى ئىشلار سۈرۈشتۈرۈلمەيدىغانلىغى، شۇنداقلا ئۇلارنىڭ يەرلىرى ۋە تۈرلۈك ئىمتىيازلىرىنى ساقلاپ قېلىشىغا رۇخسەت قىلىنىدىغانلىغىنى جاكالىدى. بۇ ھىلىگەرلىك ئۇسۇللار قوزغىلاڭغا قاتناشقان فېۋدالىلارنىڭ ئارقا-ئارقىدىن ئاسىلىق قىلىپ دۈشمەنگە تەسلىم بولۇشىغا تۈرتكە بولدى. ئېنگېلس مۇنداق دەپ كورسەتتى: ".....كوپ ساندىكى يولباشچىلار بىلەن ئەنگلىيە ھوكۇمىتى ئوتتۇرىسىدا مەخپى خەت ئالاقىسى بار ئىدى.....كوپ ساندىكى پومىششىكلار ئىنگلىزلار بىلەن كېلىشىم ھاسىل قىلىش بىلەنلا قوزغىلاڭچىلار قوشۇنى دەرھال پارچىلاندى"①. دېلىدىكى مەمۇرى كېڭەش گەرچە توۋەن دەرىجىلىك ئەپەندىلەر ۋە ئەسكەرلەرنىڭ قوللىدا بولسىمۇ، لېكىن يەنىلا

① ئېنگېلس. «ھىندىستانىدىكى قوزغىلاڭ». «ماركس-ئېنگېلس ئەسەرلىرى»، خەنزۇچە نەشرى، 12-توم، 612-بەت.

باھادۇر شاھ خان قىلىندى، مۇستەملىكىچىلەرنىڭ تاجاۋۇزىغا قارشى تۇرۇشنى فېودالىزىمغا قارشى كۈرەش بىلەن بىرلەشتۇرۇشتىن ئىبارەت ھەركەت پۇروگىرامىسى ئېنىق ئوتتۇرىغا قويۇلمىدى، شۇنداقلا دېلىدىكى فېودال ئاقسوڭەكلەرنىڭ ساتقىنلىق ھەركەتلىرى چەكلەنمىدى.

ھىندىستان ئۇزاققىچە فېودالىلىق بولۇنمە ھالەتتە تۇردى، ئەنگلىيە تاجاۋۇز قىلىپ كىرگەندىن كېيىن يولغا قويغان "بولۇپ ئىدارە قىلىش" سىياسىتى بۇنداق بولۇنمە ھالەتنى چوڭقۇرلاشتۇرۇۋەتتى. ھىندىستان جەمىيىتىگە خاس بولغان مۇرەككەپ ئىرق، تەبىقە، تىل، دىن قاتارلىق زىددىيەتلەر شۇ چاغدىكى تارىخىي شارائىتتا قوزغىلاڭنى بىر تۇتاش مەركەزگە ۋە كۈچلۈك رەھبەرلىك يادروسىغا ئىگە قىلمىدى. جايلاردىكى قوزغىلاڭچىلار قوشۇنلىرى ھەرقايسىسى ئۆز ئالدىغا ئىش قىلدى، بىر بىرى بىلەن ماسلاشمىدى، بۇ ھال ئەنگلىيە مۇستەملىكىچىلىرىگە پۇرسەت تۇغدۇرۇپ بەردى. قېرى تۇلكە بولغان ئەنگلىيە مۇستەملىكىچىلىرى ئىقتىسادىي ۋە ھەربى جەھەتتىكى قۇدرەتلىك كۈچىگە ۋە ئىنتايىن ۋەھشى باستۇرۇش ۋاستىلىرىگە تايىنىپ، ھىندىستان جەمىيىتىدىكى تۇرلۇك زىددىيەتلەردىن پايدىلىنىپ، بولۇش-پارچىلاش سىياسىتىنى قوللىنىپ، ئاخىردا جايلاردىكى قوزغىلاڭچىلار قوشۇنلىرىنى بىر-بىرلەپ تارمار قىلدى.

ھەيۋەتلىك ھىندىستان مىللى چوڭ قوزغىلىڭى گەرچە ئەنگلىيە مۇستەملىكىچىلىرىنىڭ قانلىق قىرغىنچىلىغى ئىچىدە مەغلۇپ بولغان بولسىمۇ، لېكىن ئۇ ئەنگلىيىنىڭ مۇستەملىكىچىلىك ھوكۇمرانلىغىغا قاخشاتقۇچ زەربە بەردى. قوزغىلاڭ ھىندىستان خەلقىنىڭ ئەنگلىيىگە

قارشى كۆرەش ئىرادىسىنى كۆچەيتتى، ھندىستاننىڭ مىللى مۇستەقىللىق ھەرىكىتىنىڭ تەرەققىياتىنى كۆچلۈك تۈرتە ئىلگىرى سۈردى. ھندىستان قوزغىلىڭى ئەنگلىيەنىڭ ئاسىيادىكى ھەربى كۆچىنى ئاجىزلاشتۇردى، ئەنگلىيەنىڭ ئاسىيادىكى تاجاۋۇزچىلىق ئورۇنلاشتۇرۇشىنى قالايمىقانلاشتۇرۇۋەتتى. قوزغىلاڭ ئەنگلىيىنى ئىران بىلەن جۇڭگوغا ئەۋەتكەن تاجاۋۇزچى قوشۇنلىرىنى ھندىستانغا قايتۇرۇشقا مەجبۇر قىلدى، شۇنىڭ بىلەن ئىران ۋە جۇڭگو خەلقىنىڭ ئەنگلىيەگە قارشى كۆرىشىگە ۋاستىلىك ھالدا يارەم بەردى. ئەنگلىيە ئافغانىستان ۋە برمىغا تاجاۋۇز قىلىش پىلانىنى كېيىنگە سۈرۈشكەمۇ مەجبۇر بولدى. ھندىستان خەلقىنىڭ كۆرىشى 19 ـ ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا ھندۇنېزىيىنىڭ ھەرقايسى جايلىرىدا بولغان گوللاندىيەگە قارشى قوزغىلاڭلارغىمۇ ئىلھام بولدى.

ئەنگلىيە مۇستەملىكىچىلىرى قوزغىلاڭنى باستۇرۇش بىلەن بىر ۋاقىتتا، مۇستەملىكىچىلىك ھوكۇمرانلىغىنى يەنىمۇ مۇستەھكەملىدى ۋە كۆچەيتتى. ئەنگلىيە مۇستەملىكىچىلىرى، ئالدى بىلەن، قوزغىلاڭغا قاتناشقان خەلقتىن غالجىرلارچە تەتۈر ھساپ ئالدى. "ئىنگلىزلار ژاندارمىلارنى ئۆيۈشتۇردى؛.....شەرقىلقىلەردە تولىمۇ قاتتىق تەسىر پەيدا قىلغان ھەربى سوتنىڭ جىددى دەۋا قىلىش تەرتىۋىنى ھەممىلا يەردە يولغا قويدى."① بىر ئىنگلىز ئەپسىسى: "بىز ئات ئۈستىدە تۇرۇپ ھەربى سوت قىلدۇق، بىزگە يولۇققانلىكى قارا ئالۋاستىلارنى يا دارغا ئاستۇق، يا ئېتىپ تاشلىدۇق" دەپ يازدى.

---

① ئېنگېلس. «ھندىستاندىكى قوزغىلاڭ». «ماركس ـ ئېنگېلس ئەسەرلىرى»، خەنزۇچە نەشرى، 12 ـ توم، 613 ـ بەت.

يەنە مىڭلىغان قوزغىلاڭچىلار جازاغا ھوكۇم قىلىنىپ، ئانداماڭ تاقىم ئارىلىغا ئېغىر ئەمگەك قىلىشقا سۈرگۈن قىلىنىپ، قاتتىق زىيانكەشلىك قىلىندى. 1858 - يىل 6 - ئايدا، شەرقىي ھىندىستان شىركىتى بىكار قىلىنىپ، ھىندىستانغا ئەنگلىيە ئايال پادىشاسى بىۋاستە ھوكۇمرانلىق قىلىدىغان بولدى، بۇنىڭ بىلەن ئەنگلىيە بۇرژۇئازىيىسىنىڭ مۇستەملىكىچىلىك بۇلاڭ - تالاڭى ئۇچۇن تېخىمۇ پايدىلىق شەرت يارىتىلدى. 11 - ئايدا، ئايال پادىشانىڭ يارلىغى بويىچە، "يەرلىك بەگ - غوجىلارنىڭ ھوقۇقىغا، ئىززىتىگە ۋە شان - شوھرىتىگە ھورمەت قىلىش" نامى بىلەن، فېۋدالىلار سىنىپى بىلەن بولغان مۇناسىۋەت تەرتىپكە سېلىندى، ئەنگلىيە مۇستەملىكىچىلىرى بىلەن فېۋدال كۆچىلەر ئەكسىيەتچىل ئىتتىپاق تۈزدى، شۇنىڭ بىلەن مۇستەملىكىچىلىك ھوكۇمرانلىقنىڭ ئاساسى مۇستەھكەملەندى ۋە كۆچەيتىلدى. شۇنىڭ بىلەن بىرۋاقىتتا، ئەنگلىيە مۇستەملىكىچىلىرى دىن، تەبىقە ۋە ئىرق جەھەتتىكى زىددىيەتلەردىن يەنمۇ پايدىلىنىپ، بولۇپ ئىدارە قىلىش سىياسىتىنى جىددى يولغا قويدى. ھىندىستان ئەسكەرلىرىنىڭ يەنە ئىسيان كوتىرىشىنىڭ ئالدىنى ئېلىش ئۈچۈن، ئەنگلىيە - ھىندىستان قوشۇنلىرى ئۈزۈل - كېسىل ئۆزگەرتىپ تەشكىل قىلىندى: ئەنگلىيە تەۋەلىگىدىكى ئەسكەرلەرنىڭ سانى كوپەيتىلدى، توپچى ئەسكەرلەر ۋە تېخنىك قىسىملارغا ئىنگلىزلارلا قويۇلدى؛ شىك مۇرتلىرى، باتىنلار، گۇركاسلار كوپلەپ يېڭى ئەسكەرلىككە ئېلىندى؛ مۇستەقىل ھىندىستان پىلوتى تارقىتىۋېتىلدى، پاراخوتلار ۋە بىرقىسىم خادىملار ئەنگلىيە پىلوتىغا قوشۇۋېتىلدى. ئەنگلىيە مۇستەملىكىچىلىرى قوزغىلاڭنى باستۇرۇش ئۈچۈن سەرپ قىلغان 50 مىليون فۇنت ئىستېرلىڭنى تولۇقلاۋېلىش

ۋە تومۇريول، پورت ياساش هەم ئارمىيىنى كېڭەيتىپ قۇرۇش ئۈچۈن، هىندىستان خەلقىدىن ئېلىنىدىغان باج-سېلىقنى كۆپەيتتى، هىندىستان خەلقى ئۈستىدىكى ئېكسپلاتاتسىيە ۋە زۇلۇمنى كۈچەيتتى، شۇنىڭ بىلەن هىندىستان خەلقىنىڭ تېخىمۇ كۈچلۈك مىللىي ئوچمەنلىگىنى قوزغىدى.

توقۇزىنچى باب

بىرىنچى ئىنتېرناتسونال، پارىژ كوممۇنىسسى ـ ئىنسانىيەت تارىخىدىكى تۇنجى پۇرولېتارىيات ھاكىمىيىتى

ياۋروپادىكى 1848 ـ يىل ئىنقىلاۋى فېودالىلىق تۈزۈمىگە يەنمۇ ئىلگىرىلىگەن ھالدا زەربە بەردى، كاپىتالىزىمنىڭ تەرەققىياتىنى يەنمۇ ئىلگىرى سۈردى. 19 ـ ئەسىرنىڭ 50 ـ، 60 ـ يىللىرىدا سانائەت ئىنقىلاۋىنىڭ قەدىمى زور دەرىجىدە تېزلەشتى، بەلكى ئېچكىرىلەپ راۋاجلاندى. غەربىي ياۋروپادىكى ئالغا كەتكەن مەملەكەتلەردە، ئىشچىلار سىنىپى قوشۇنى تېز زورايدى، پۇرولېتارىيات بىلەن بۇرژۇئازىيە ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەت جەمىيەتتىكى ئاساسىي زىددىيەت دەرىجىسىگە كوتىرىلدى. بۇرژۇئازىيە مەملىكەت ئىچىدە ۋە خەلقارادا ئىشچىلار سىنىپى قوشۇنىنى تۈرلۈك يوللار بىلەن پارچىلاشقا ھەرىكەت قىلدى. ھەرقايسى ئەللەر ئىشچىلىرى ئۆزئارا ئىنتىپاقلىقنى كۈچەيتىپ، ئۆزئارا ياردەم بېرىشنى جىددى تەلەپ قىلىشتى. پۇرولېتارىياتنىڭ خەلقارا تەشكىلاتىنى قۇرۇش ۋەزىپىسى كۆنتەرتىپكە قويۇلدى. 1864 ـ يىلى ماركس بىلەن ئېنگېلس خەلقارا ئىشچىلار جەمىيىتى ـ بىرىنچى ئىنتېرناتسونالنى قۇرۇپ، ماركسزىمنى ئىشچىلار ھەرىكىتى بىلەن تېخىمۇ كەڭ تۈردە بىرلەشـ

تۈردى، پۈرولېتارىياتنىڭ ئىنقىلاۋىي كۆرىشى ئۈچۈن توغرا لۇشىەن ۋە تاكتىكا تۈزۈپ بەردى. 1871 ـ يىلى دۇنياغا كەلگەن پارتۇ كوممۇنىسى "ئىنتېرناتسونالنىڭ مەنىۋى مەھسۇلى بولدى".①

پۈرولېتارىياتنىڭ ئۇلۇغ ئىنقىلاۋىي ئۇستازلىرى بولغان ماركس بىلەن ئېنگېلس «كوممۇنستىك پارتىيە خىتاپنامىسى»دە، "ھازىرقى جەمىيەتنىڭ ئىچكى قىسمىدا ئازدۇر ـ كوپتۇر يوشۇرۇنۇپ ياتقان ئىچكى ئۇرۇشنى، بۇ ئۇرۇشنىڭ ئاشكارا ئىنقىلاپقا ئايلىنىشىغا، پۈرولېتارىياتنىڭ بۇرژۇئازىيىنى زورلۇق كۈچ بىلەن ئاغدۇرۇپ تاشلاپ، ئۇز ھوكۈمرانلىغىنى ئورنىتىشقا قەدەر تەكشۈرۈپ چىقتى"②. 1871 ـ يىلى پارتۇ كوممۇنىسى ماركس، ئېنگېلسنىڭ ئىلمىي بىشارەتىنى تۇنجى قېتىم رىياللىققا ئايلاندۇرۇپ، ئىنسانىيەت تارىخىدا تۇنجى پۈرولېتارىيات ھاكىمىيىتىنى قۇردى. پارتۇ كوممۇنىسى پۈرولېتارىياتنىڭ بۇرژۇئازىيىنى ئاغدۇرۇپ تاشلاش، پۈرولېتارىيات دىكتاتۇرىسىنى ئورنىتىش يولىدىكى تۇنجى قەھرىمانانە سىنىغى بولدى. گەرچە پارتۇ كوممۇنىسى 72 كۈنلا مەۋجۇت بولۇپ تۇرغان بولسىمۇ، لېكىن ئۇ پۈرولېتارىيات ئىنقىلاۋىي ئىشلىرى ئۈچۈن ئىنتايىن قىممەتلىك تەجرىبىلەرنى يارىتىپ بەردى. ماركس پارتۇ كوممۇنىسىنى "پارتىيەمىزنىڭ ئىيۇن قوزغىلىڭىدىن بۇيانقى ئەڭ شانلىق

---

① ئېنگېلس. «ف. ئا. زورگېغا يېزىلغان خەت (1874 ـ يىل 9 ـ ئاينىڭ 12 ـ 17 ـ كۈنلىرى)». «ماركس ـ ئېنگېلس خەت ـ چەكلىرى»، 1978 ـ يىل ئۇيغۇرچە نەشرى، 83 ـ بەت.

② ماركس ـ ئېنگېلس «كوممۇنستىك پارتىيە خىتاپنامىسى»، 1971 ـ يىل ئۇيغۇرچە نەشرى، 64 ـ بەت.

توهپسی"① دەپ قىزغىن مەدھىيىلىدى، "ئىشچىلار سىنىپىنىڭ كاپىتالىستلار سىنىپىغا ۋە ئۇنىڭ دولىتىگە قارشى كۈرىشى پارتىيىلىقلارنىڭ كۈرىشى تۈپەيلىدىن بىر يېڭى باسقۇچقا كىردى"② دەپ كۆرسەتتى.

1 - بولۇم بىرىنچى ئىنتېرناتسونال

بىرىنچى ئىنتېرناتسونالنىڭ قۇرۇلۇشى 1848 - يىلدىكى ئىنقىلاپ مەغلۇپ بولغانىدىن كېيىن، ياۋروپا ئىشچىلار هەركىتى ۋاقتىنچە توۋەنلەپ قالدى. شۇ چاغدا پۈرولېتارىياتنىڭ جىددى ۋەزىپىسى بۇ ئىنقىلاپنىڭ تەجرىبە - ساۋاقلىرىنى يەكۈنلەپ، ئىدىيە ۋە لۇشىيەن جەهەتتە ئۇزىنى ئوستۇرۇپ، ئىشچىلار سىنىپىنىڭ كۈچىنى ئۈيۇشتۇرۇپ ۋە ئىنتىپاقلاشتۇرۇپ، يېتىپ كېلىش ئالدىدىكى كۈرەشنى كۈتۈۋېلىشتىن ئىبارەت ئىدى.

بۇرژۇئازىيە، ئۇششاق بۇرژۇئازىيە ئىنقىلاپچىلىرىنىڭ ئۇمىتسىزلىك كەيپىياتىنىڭ پۈتۈنلەي ئەكسىچە، ماركس، ئېنگېلس ۋە بەزى هەقىقى پۈرولېتارىيات جەڭچىلىرىنىڭ ئىرادىسى چىڭ بولدى، ئىنقىلاۋىي ئۇمىتۋارلىق روھ تولۇپ تاشتى، ئۇلار يېڭى ئىنقىلاپ

---

① ماركس «ل. كۇگېلمانغا يېزىلغان خەت (1871 - يىل 4 - ئاينىڭ 12 - كۈنى)». «ماركس - ئېنگېلس خەت - چەكلىرى»، 1978 - يىل ئۇيغۇرچە نەشرى، 52 - بەت.

② ماركس. «ل. كۇگېلمانغا يېزىلغان خەت (1871 - يىل 4 - ئاينىڭ 17 - كۈنى)». «ماركس - ئېنگېلس خەت - چەكلىرى»، 1978 - يىل ئۇيغۇرچە نەشرى، 54 - بەت.

دولقۇنىنىڭ چوقۇم يېتىپ كېلىدىغانلىغىغا ھەققى ئىشەنىدى. 1850-يىللا ماركس: "**يېڭى كىرىزىسنىڭ يېتىپ كېلىشىدىن ساقلانغىلى بولمىغانغا ئوخشاش، يېڭى ئىنقىلابنىڭ يېتىپ كېلىشىدىنمۇ ساقلانغىلى بولمايدۇ**"① دەپ ئىلمىي بىشارەت بەرگەن ئىدى. دېگەندەكلا، 1857-يىلى يېڭى ئىقتىسادىي كىرىزىس پارتلىدى، ھەرقايسى ئەللەر ئىشچىلار ھەركىتى، مىللى-دېموكراتىك ھەرىكەتلەر ۋە مۇستەملىكىلەردىكى ئازاتلىق ھەرىكەتلىرى 50-يىللارنىڭ ئاخىرلىرىدىن باشلاپ پەيدىن-پەي ئورلەشكە باشلىدى.

ماركس بىلەن ئېنگېلس 50-، 60-يىللاردا غايەت زور ئىنقىلاۋىي نەزىرىيە ئىشى بىلەن شۇغۇللىنىپ، ئىشچىلار ھەرىكىتىنى ئىلمىي كومۇنىزم نەزىرىيىسىنىڭ يېتەكچىلىگىدە چوڭقۇر راۋاجلاندۇردى. ماركس نۇقتىلىق ھالدا كاپىتالىزم جەمئىيىتىنى ئۇپېراتسىيە قىلىپ، ئۇنىڭ ئىقتىسادىي ھەرىكەت قانۇنىيىتىنى چوڭقۇر ئېچىپ بەردى. ئۇ تاۋارنى تەھلىل قىلىشتىن كىرىشىپ، قوشۇمچە قىممەت تەلىماتىنى شەرھىلەپ بەردى، كاپىتالىستلارنىڭ ئىشچىلارنى ئېكسپلاتاتسىيە قىلىشتىكى سىرنى ئېچىپ بەردى، بۇرژۇئا ئىقتىساتشۇناسلىغىنى تەنقىت قىلىش ئاساسىدا ماركسزملىق سىياسى ئىقتىساتنى بەرپا قىلدى. ماركس ئىشچىلار سىنىپى ئۆچۈن يازغان «كاپىتال» نىڭ 1-تومى 1867-يىلى نەشىردىن چىقتى. دەۋر بولگۇچ بۇ كاتتا ئەسەر ماركسزىمنىڭ نەزىرىيە غەزىنىسىنى ئىنتايىن

---

① ماركس. «1848-يىلدىن 1850-يىلغىچە فرانسىيىدە بولغان سىنىپىي كۈرەش». «ماركس-ئېنگېلس تاللانما ئەسەرلىرى»، 1979-يىل ئۇيغۇرچە نەشرى، 1-توم، 820-بەت.

زور دەرىجىدە بېيىتتى، پۇرولېتارىياتقا قۇدرەتلىك ئىدىيەۋى قورال يەتكۈزۈپ بەردى. ماركس رەت قىلىپ بولماس ئىلمىي ئاساسلار بىلەن، كاپىتالىزىم تۈزۈمىنىڭ ئېكسپلاتاتسىيە قىلىدىغان ماھىيىتىنى ۋە ئۇنىڭ تارىخىي جەھەتتىن ۋاقىتلىق ئىكەنلىگىنى ئېچىپ بەردى ۋە مۇنداق دەپ كۆرسەتتى: "ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىنىڭ مەركەزلىشىشى ۋە ئەمگەكنىڭ ئىجتىمائىلىشىشى ئۇزلىرىنىڭ كاپىتالىستىك قېپىغا سىغمايدىغان دەرىجىگە بېرىپ يېتىدۇ. بۇ قاپ يېرىلىدۇ. كاپىتالىستىك خۇسۇسى مۈلۈكچىلىكىنىڭ ماتەم سىگنالى چېلىنىدۇ. مەھرۇم قىلغۇچىلار مەھرۇم قىلىنىدۇ."①

ماركس فرانسىيىنىڭ 1848—1851-يىللاردىكى ئىنقىلاۋىنىڭ تەجرىبىلىرىنى يەكۈنلىگىنىدە، بۇرژۇئازىيە دولەت ماشىنىسىنى پاچاقلاپ تاشلاش، پۇرولېتارىيات دىكتاتۇرىسىنى ئورنىتىشتىن ئىبارەت شانلىق ئىدىيىنى بىرىنچى قېتىم ئوتتۇرىغا قويدى. ماركس 1852-يىللا مۇنداق دەپ ئېنىق كۆرسەتكەن ئىدى: "مېنىڭ كۆرسەتكەن يېڭى خىزمىتىم توۋەندىكى بىرنەچچە نۇقتىنى ئىسپاتلاپ بېرىشتىن ئىبارەت بولدى: (1) **سىنىپلارنىڭ مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇشى پەقەت ئىشلەپچىقىرىش تەرەققىياتىنىڭ مۇئەييەن تارىخىي باسقۇچى** بىلەن مۇناسىۋەتلىك؛ (2) سىنىپىي كۈرەش مۇقەررەر ھالدا **پۇرولېتارىيات دىكتاتۇرىسىغا** ئېلىپ بارىدۇ؛ (3) بۇ دىكتاتۇرا **بارلىق سىنىپلارنى يوقىتىشتىكى** ۋە **سىنىپسىز جەمىيەتكە**

---

① ماركس. «كاپىتال»، 1-توم، 24-باب. «ماركس-ئېنگېلس تاللانما ئەسەرلىرى»، 1981-يىل ئۇيغۇرچە نەشرى، 2-توم، 459—460-بەتلەر.

كوچۇشتىكى ئوتكۇنچىدىنلا ئىبارەت.»① ماركس يەنە بۇرژۇئا دېموكراتىك ئىنقىلاۋىدىن پۈرولېتارىيات ئىنقىلاۋىغا ئوتۇشتىن ئىبارەت ئۇزلۇكسىز ئىنقىلاپ نەزەريەسىنى ۋە ئىشچىلارنىڭ قوراللىق قوغدىنىش قوشۇننى ئۈيۈشتۇرۇش، ئىشچى-دېخانلار ئىتتىپاقىنى قۇرۇشقا ئوخشاش ئىنقىلاۋىي ئىستراتېگىيە ۋە تاكتىكىلارنى بايان قىلىپ بەردى.

ماركس بىلەن ئېنگېلس ھېچقاچان ئىنقىلاۋىي ھەرىكەتتىن چەتـ لەپ تۇرۇپ ئىنقىلاۋىي نەزەريەنى تەتقىق قىلىپ باقمىدى، بەلكى نەزەريە ئىشنى ئىنقىلاۋىي ئەمەلىيەت بىلەن زىچ بىرلەشتۈردى. شۇ چاغدا دۇنيانىڭ ھەرقايسى جايلىرىدا يۈز بەرگەن ھەرقانداق ئىنقىلاۋىي ۋەقە ئۇلارنىڭ دىققەت-ئېتىۋارىنى قوزغىماي قالمىدى؛ ھىندىستاندىكى مىللى چوڭ قوزغىلاڭدىن تارتىپ جۇڭگودىكى تەيپىڭ تېيەنگو ئىنقىلاۋىغىچە؛ ئامېرىكىدىكى جەنۇپ بىلەن شىمال ئوتتۇرىسىدىكى ئۇرۇشتىن تارتىپ پولشا خەلقىنىڭ چارروسىيىگە قارشى قوراللىق قوزغىلىڭىغىچە ھەممىسى ماركس بىلەن ئېنگېلسنىڭ قىزغىن قوللىشىغا ئېرىشتى. ئۇلار روشەن پۈرولېتارىيات ئىنتېرناتـ سونالىزمىغا مەيداندا تۇرۇپ، ئەنگلىيە، فرانسىيە مۇستەملىكىچىـ لىرىنىڭ قارا‌قچىلارچە زوراۋانلىغىنى، ئامېرىكا قۇلدارلىرىنىڭ جىنايى ھەرىكەتلىرىنى بولۇپمۇ چارروسىيىنىڭ كېڭەيمەچىلىك قارا نىيىتى ۋە ئەكسىلئىنقىلاۋىي ژاندارمىلىق رولىنى غەزەپ بىلەن ئەيىپلىدى.

---

① ماركس. «ج. ۋېيدېمېيېرغا يېزىلىغان خەت (1852 - يىل 3 - ئاينىڭ 5 - كۈنى)». «ماركس - ئېنگېلس خەت - چەكلىرى»، 1978 - يىل ئۇيغۇرچە نەشرى، 27 - بەت.

كۆندىن ـ كۆنگە ئورلەۋاتقان ئىنقىلاپ ۋەزىيىتى ئالدىدا، ھەر ـ قايسى ئەللەر ئىشچىلار سىنىپى ئىتتىپاقلىشىپ، ئۇزئارا ياردەملەشىپ، "پۈتۈن دۇنيا پۇرولېتارلىرى، بىرلىشىڭلار!" دىگەن بايراق ئاستىدا، كاپىتالىنىڭ ئەمگەكچى ئىشچىلار ئۈستىدىكى زۇلمىغا بىرلىكتە قارشى تۇرۇشقا جىددى مۇھتاج ئىدى. لېكىن، شۇ چاغدا تۇرلۇك ساختا سوتسىيالىستىك نەزىرىيىلەر ۋە ئاغمچىلىق ئېقىملىرى ئىشچى ـ لار ئاممىسىنىڭ ئىدىيىسىنى جىددى چىرتتى، ماركسزىمنىڭ تارقـ ـلىشىغا توسقۇنلۇق قىلدى. فرانسىيىدە پرۇدونزىمچىلار، ئەنگلىيىدە ئىشچىلار بىرلەشمىچىلىرى، گېرمانىيىدە لاسالچىلار پۇرولېتارىياتنىڭ ئىنقىلاۋىي ئىشلىرىغا ئوڭ تەرەپتىن توسقۇنلۇق ۋە بۇزغۇنچىلىق قىلدى.

ھەرقايسى ئەللەر ئىشچىلىرىنىڭ خەلقارا ئالاقىسى ۋە ئىتتىپاقلـ ـغىنى ئىلگىرى سۈرۈش، ھەرقايسى ئەللەرنىڭ ئىشچىلار ھەركىتىنى ماركسزىملىق يولغا باشلاش ئۈچۈن، "ئىشچىلار سىنىپىنىڭ ھەقىقى جەڭگىۋار تەشكىلاتىنى سوتسىيالىستىك ياكى پىرىم سوتسىيالىستىك مەزھەپلەرنىڭ ئورنىغا قويۇش ئۈچۈن"①، ماركس بىلەن ئېنگېلس خەلقارا ئىشچىلار تەشكىلاتىنى قۇرۇش ئىشىغا پائال كىرىشتى.

پولشىدىكى قوزغىلاڭغا مەدەت بېرىش بىرىنچى ئىنتېرناتسونالـ ـنىڭ قۇرۇلۇشقا باشلىنىشى بولدى. 1863 ـ يىل 1 ـ ئايدا، پولشىدا چارروسىيىنىڭ مىللى زۇلمىغا قارشى تۇرۇش، مىللى مۇستەقىللىقنى قولغا كەلتۈرۈشنى مەقسەت قىلغان خەلق قوزغىلىڭى پارتلاپ، ياۋـ

---

① ماركس. «ق.بولتقا يېزىلغان خەت (1871 ـ يىل 11 ـ ئاينىڭ 23 ـ كۈنى). «ماركس ـ ئېنگېلس خەت ـ چەكلىرى»، 1978 ـ يىل ئۇيغۇرچە نەشرى، 55 ـ بەت.

روپادىكى ھەرقايسى ئەللەر ئىشچىلىرىنىڭ قوللىشىغا ئىگە بولدى. ماركس بىلەن ئېنگېلس، پولشىنىڭ مۇستەقىل بولۇشى چارپادىشا ئەكسىيەتچى كۈچلىرى ئۈچۈن قاخشاتقۇچ زەربە بولدۇ، شۇنداقلا ياۋروپا پۇرولېتارىياتىنىڭ ئازاتلىق كۈرىشىنىڭ مۇھىم شەرتى بولـدۇ، دەپ ھىساپلىدى. ئۇلار پۈتۈن ياۋروپا ئىشچىلار سىنىپىنى پولشىنىڭ ئىنقىلاۋىي ھەركىتىگە پۈتۈن كۈچ بىلەن ياردەم بېرىشكە سەپەرۋەر قىلدى. 1863 ـ يىل 7 ـ ئايدا، ئەنگلىيە، فرانسىيە ئىشچىلىرى لوندوندا پولشا قوزغىلىڭىغا مەدەت بېرىش يىغىنىنى ئوتكۈزدى. 1864 ـ يىل 9 ـ ئاينىڭ 28 ـ كۈنى، ياۋروپادىكى ھەرقايسى ئەللەرنىڭ ئىشچىلار ۋەكىللىرى لوندوندا يىغىن ئوتكۈزۈپ، پولشا قوزغىلىڭىغا ياردەم بېرىش ۋە ھەرقايسى ئەللەر ئىشچىلىرى بىرلىشىپ كۈرەش قىلىش مەسلىسىنى يەنە بىر قېتىم مۇھاكىمە قىلدى. ماركس يىغىنغا تەكلىپ بىلەن قاتناشتى. يىغىن خەلقارا ئىشچىلار جەمىيىتى قۇرۇش قارارىنى بىر ئېغىزدىن ماقۇللىدى. ماركس باشتىلا بۇ جەمىيەتنىڭ جېنى بولـدى، جەمىيەتنىڭ «قۇرۇلۇش خىتاپنامىسى» ۋە «ئۇرتاق نىزامنامىسى»نى شۇنىڭدەك يىغىنىڭ بەزى مۇھىم ھوججەتلىرى ھەم خىتاپنامىلىرىنى ماركس ئوزى يېزىپ چىقتى. بىرىنچى ئىنتېرناتسونالنىڭ غەلىبىسىنىڭ ھەممىسى ماركسنىڭ ئىنقىلاۋىي لۇشىەنىنىڭ ئاغمچىلىق لۇشىەن ئۇستىدىكى غەلىبىسى بولدى.

«قۇرۇلۇش خىتاپنامىسى» خەلقارا پۇرولېتارىياتىنىڭ «كومموئنىستىك پارتىيە خىتاپنامىسى»دىن كېيىنكى ئىككىنچى پۇرۇگرامما خاراكتېرلىق ھوججەتى ئىدى. ئۇنىڭدا 1848 ـ يىلدىن 1864 ـ يىلغىچە بولغان كاپىتالىستىك ئىگىلىكنىڭ ئاتالمىش "گۈللىنىشى" ئەكسىچە، پۇرولېتارىياتنى كۈندىن ـ كۈنگە نامراتلاشتۇرۇۋاتقانلىقى،

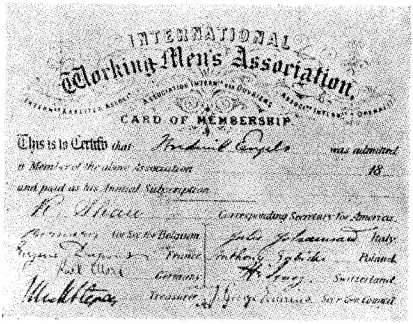
INTERNATIONAL
Working Men's Association
CARD OF MEMBERSHIP
This is to Certify that Friedrich Engels was admitted
a Member of the above Association
and paid as his Initial Subscription
Corresponding Secretary for America.
for Belgium
Italy
France
Poland
Germany
Switzerland
Treasurer

ئېنگېلىسنىڭ بىرىنچى ئىنتېرناتسونال ئەزالىق كېنىشكىسى

بۇ ھال بۇرژۇئازىيە بىلەن پۇرولېتارىياتنىڭ مەنپەئەتىنىڭ توپتىن قارىمۇ-قارشىلىغىنى ئىسپاتلايدىغانلىغى پولاتتەك پاكىتلار بىلەن پاش قىلىندى. «قۇرۇلۇش خىتاپنامىسى» ئوڭچىل ئاغمىچىلارنىڭ سىياسى كۆرەشكە قارشى تۇرىدىغان خاتا لۇشيەنىنى كوزدە تۇتۇپ، پۇرولېتارىياتنىڭ ئىنقىلاۋىي لۇشيەنىنى ئېنىق ئوتتۇرىغا قويدى. ماركس تەتقىقاتلىك ھالدا مۇنداق جاكالىدى: "ھاكىمىيەتنى تارتىۋېلىش ئىشچىلار سىنىپىنىڭ ئۇلۇغ ۋەزىپىسى بولۇپ قالدى"①، پۇرولېتارىيات بۇ تارىخىي ۋەزىپىنى ئورۇنلاش ئۈچۈن، ئىنقىلاۋىي كۆرەش ئېلىپ بېرىشى، ئۆزىنىڭ سىنىپىي تەشكىلاتىنى كۈچەيتىشى

① ماركس. «خەلقارا ئىشچىلار جەمىيىتىنىڭ قۇرۇلۇش خىتاپنامىسى». «ماركس-ئېنگېلس تاللانما ئەسەرلىرى»، 1981-يىل ئۈيغۇرچە نەشرى، 2-توم، 229-بەت.

هەمدە ئىلمىي نەزىرىيە بىلەن قوراللىنىشى لازىم. «قۇرۇلۇش خىتاپنامىسى» ھەرقايىسى ئەللەردىكى ھوكۇمران سىنىپلارنىڭ مۇستەملىكىچىلىك تاجاۋۇزچىلىق سىياسىتى ۋە ئۇرۇش سىياستىنى ئەيىپلىدى، ئىشچىلار سىنىپىنى پۈرولېتارىيات ئىنتېرناتسونالزىملىق تاشقى سىياسەتنى ئەمەلگە ئاشۇرۇش ئۈچۈن كۈرەش قىلىشقا ھەمدە بۇ كۈرەشنى ئىشچىلار سىنىپىنىڭ ئازاتلىقىنى قولغا كەلتۈرۈش يولىدىكى ئومۇمى كۈرىشىنىڭ بىر قىسمى قىلىشقا چاقىردى. ئاخىردا، «خىتاپنامە»دە "پۈتۈن دۇنيا پۈرولېتارلىرى، بىرلىشىڭلار!" دېگەن جەڭگىۋار شوئار قايتا تەكىتلەندى.

«ئورتاق نىزامنامە»دە ئىشچىلار سىنىپىنىڭ ئازاتلىغنى ئىشچىلار سىنىپىنىڭ ئوزى قولغا كەلتۈرۈشى كېرەكلىگى، ئىشچىلار سىنىپىنىڭ ئىقتىسادىي ئازاتلىغنى قولغا كەلتۈرۈشتىن ئىبارەت بۇ ئۇلۇغ نىشان پەقەت سىياسى كۈرەش ئارقىلىق، ھەرقايىسى ئەللەر پۈرولېتارىياتىنىڭ ھەمكارلىغى ئارقىلىقلا ئاخىرقى ھىساپتا ئىشقا ئاشۇرۇلىدىغانلىغى يەنىمۇ ئىلگىرىلىگەن ھالدا شەرھىلەندى. «نىزامنامە»دە دېموكراتىيە-مەركەزلەشتۈرۈش تۈزۈمىدىن ئىبارەت تەشكىلىي پرىنسىپ گەۋدىلەندۈرۈلدى. جەمئىيەتنىڭ ئەزالار قۇرۇلتىيى ئالى تەشكىلىي ئاپپارات ئىكەنلىگى، قۇرۇلتاي يېپىق مەزگىلدە كۇندىلىك ئىشلارغا باش كومىتېت مەسئۇل ئىكەنلىگى بەلگىلەندى. ماركس باش كومىتېتقا باشتىلا سايلاندى، ئۇ بىرىنچى ئىنتېرناتسونالنىڭ ئەملىي رەھبىرى ئىدى.

خەلقارا ئىشچىلار جەمئىيتى — ماركسزىمنىڭ ئىشچىلار ھەركىتى بىلەن بىرلەشتۈرۈلگەنلىگىنىڭ مەھسۇلى، ئۇنىڭ قۇرۇلغانلىغى خەلقارا ئىشچىلار ھەركىتىنىڭ بىر يېڭى باسقۇچقا كىرگەنلىگىدىن دېرەك

بېرىدۇ. ھەرقايسى ئەللەر ئىشچىلار سىنىپى جەمىيەتنى ئوزىنىڭ پائالىيىتىگە يېتەكچىلىك قىلىدىغان مەركەز دەپ قاراپ، ئىلگىر-كېيىن بولۇپ، ئوز ئېلىدە بىرىنچى ئىنتېرناتسىونالنىڭ شوبە تەشكىلاتلىرىنى قۇردى. ئۇلار پۇرولېتارىيات ئىنتېرناتسىونالىزىمىنى نەزىرىيىدىن ئاممىۋى خاراكتىرلىق ھەركەتكە ئايلاندۇردى. 1866-يىلى پارىژدا كولىمى غايەت زور بولغان ئىش تاشلاش بولدى، ئىش تاشلىغان ئىشچىلار ئەنگلىيە ئىشچىلىرىنىڭ ياردىمىگە ئىگە بولۇش بىلەن غەلىبە قازاندى. شۇ يىلى ياۋروپا قورۇقلۇغىدىكى ئىشچىلارمۇ لوندون ئىشچىلىرىنىڭ ئىش تاشلاش كۇرىشىگە ياردەم بەردى، ئۇلار ئەنگلىيە كاپىتالىستلىرىنىڭ چەتئەللەردىن ئىشچى قوبۇل قىلىشتەك ئىپلاس نەيرىڭىنى تارمار قىلدى، شۇنىڭ بىلەن ئۇ يەردىكى ئىش تاشلاش غەلىبە قىلدى. جەنۋە بىناكارلىق ئىشچىلىرى 1868-يىلى چوڭ ئىش تاشلاش ئۇيۇشتۇرغاندا، نۇرغۇن مەملىكەتلەرنىڭ ئىشچىلىرى سەپەرۋەرلىككە كېلىپ ئوزىنىڭ سىنىپىي قېرىنداشلىرىغا ياردەم بەردى. بۇلارنىڭ ھەممىسى ماركس ۋە بىرىنچى ئىنتېرناتسىونالنىڭ رەھبەرلىگىدە ئېلىپ بېرىلدى. ئۇ خەلقارا ئىشچىلار جەمىيىتىنىڭ ئۇلۇغ نىشانلىرىدىن بىرىنى گەۋدىلەندۇردى: "ئىمكانىيەتنىڭ بېرىچە ھەرقايسى ئەللەر ئىشچىلىرىنى ئوز ئازاتلىغىنى قولغا كەلتۇرۇش يولىدىكى بىر تۇتاش ئارمىيىدە قېرىنداشلارچە ۋە يولداشلارچە **ھىسسىياتقىلا** ئىگە بولۇپ قالماستىن، بەلكى قېرىنداشلارچە ۋە يولداشلارچە **ھەركەت** قىلىدىغان قىلىش كېرەك."①

① ماركس. «ۋاقىتلىق مەركىزىي كومىتېتنىڭ بىرقانچە مەسىلە توغرىسىدا ۋەكىللەرگە بەرگەن يوليورۇغى». «ماركس-ئېنگېلس ئەسەرلىرى»، خەنزۇچە نەشرى، 16-توم، 214-بەت.

مارکسىزىمنىڭ پرۇدونىزىمغا ۋە ئىشچىلار بىرلەشمىچىلىگىگە قارشى كۇرىشى بىرىنچى ئىنتېرناتسىونال ئوزى مەۋجۇت بولۇپ تۇرغان 8 يىل (1864—1872) داۋامىدا، مارکسىزىمغا قارشى بولغان خىلمۇ-خىل ئاغمىچى مەزھەپلەرگە قارشى پىرىنسىپال كۇرەشلەرنى ئېلىپ باردى. بۇ پۇرولېتارىياتلىق ئىنقىلاۋىي لۇشيەندە چىڭ تۇرۇش، يالغان سوتسىيالىزىمچىلارنىڭ بۇرژۇئا لۇشيەنىگە قارشى تۇرۇش كۇرىشى، مارکسىزىم ئاساسىدىكى خەلقارا ئىتتىپاقلىقنى قوغداش، مەزھەپچىلىككە، بولگۇنچىلىككە قارشى تۇرۇش كۇرىشى ئىدى.

بىرىنچى ئىنتېرناتسىونال پائالىيىتىنىڭ بىرىنچى باسقۇچى (1864—1868)نىڭ مەركىزىي مەزمۇنى پرۇدونىزىمغا قارشى تۇرۇش بولدى؛ ئىككىنچى باسقۇچى (1869—1872) باكۇنىنىزىمغا قارشى تۇرۇش بولدى. پرۇدون ۋە ئۇنىڭغا ئەگەشكۇچىلەر ئىلمىي كوممۇنىزىمنى پەقەت بىلمەيتتى. ئىقتىسادىي جەھەتتە، ئۇلار كاپىتالىزىم جەمىيىتىدىكى باراۋەرسىزلىكنى ئالماشتۇرۇشتىكى باراۋەرسىزلىكتىن ئىبارەت قىلىپ قويدى، باراۋەر ئالماشتۇرۇش مۇناسىۋىتى ئورنىتىلسىلا، ئۇششاق ئىشلەپچىقارغۇچىلاردىن تەركىپ تاپقان كوپىراتسىيە تۇزۇمى يولغا قويۇلسىلا، جەمىيەتنىڭ ھەر بىر ئەزاسى ئوزىنىڭ ئەمگەك مەھسۇلاتىنىڭ پۇتۇن قىممىتىگە ئىگە بولالايدۇ، كاپىتالىستىك ئېكسپىلاتاتسىيىدىن قۇتۇلالايدۇ، دەپ ھىساپلىدى. ئۇلارنىڭ ئوتتۇرىغا قويغان شىپالىق دورا قەغىزى مەملىكەت بويىچە كوپىراتىپ ۋە ئوسۇمسىز قەرز پۇل بېرىدىغان ئالماشتۇرۇش بانكىسى قۇرۇشتىن ئىبارەت بولۇپ، ئۇلار بۇنىڭ بىلەن ئارىلىقتىكى ئېكسپىلاتاتسىيىدىن خالى بولغىلى بولىدۇ، دەپ قارىدى. سىياسى جەھەتتە، پرۇدونىزىمچىلار ھوكۇمەتسىزلەر ئىدى، ئۇلار بۇرژۇئا دولىتىنىڭ چوڭ كاپىتالىستلارنىڭ

مەنپەئەتنى قوغدايدىغانلىغىنى بانا قىلىپ، ھەممە دولەتنى، ھەممە نوپۇزنى يامان دەپ ھىساپلىدى؛ ئۇلار پۇرولېتارىيات پارتىيىسى قۇرۇشقا، پۇرولېتارىيات دىكتاتۇرىسىغا قارشى چىقتى، دولەتنىڭ ئورنىغا شەخسلەر ۋە گۇرۇھلارنىڭ "ئەركىن بىرلىششى"نى قويماقچى بولدى. ئىدىيە جەھەتتە، پرۇدونىزىمچىلار ئۇچىغا چىققان شەخسىيەتچىلەر بولۇپ، ئۇلار شەخسى مەنپەئەت، شەخسى "ئازاتلىق"نى سىنىپىي مەنپەئەت، سىنىپىي ئازاتلىقتىن ئۈستۈن قويىدى.

پرۇدونىزىم كاپىتالىزىم جەمئىيىتىدە كۇندىن-كۈنگە ۋەيران بولۇۋاتقان ئۇششاق بۇرژۇئازىيىنىڭ خام خىيالىنى ئەكس ئەتتۈردى، ئۇلار چوڭ بۇرژۇئازلارغا قارشى تۇرۇش نامى ئاستىدا ئۇششاق خوسۇسى مۈلۈكچىلىكنى ساقلاپ قالماقچى بولدى؛ بۇرژۇئا دولىتىگە قارشى تۇرۇش نىقابى ئاستىدا پۇرولېتارىيات ئىنقىلابىغا ۋە پۇرولېتارىيات دىكتاتۇرىسىغا قارشى تۇردى. ئۇلارنىڭ نۇقتىنەزىرى ھەم خىيالىي، ھەم ئەكسىيەتچىل ئىدى، بۇ نۇقتىنەزەر ئۇششاق ئىشلەپچىقارغۇچىلار كوپ بولغان مەملىكەتلەردىكى ئىشچىلار ھەركىتى ئۈچۈن بەك زىيانلىق ئىدى. بىرىنچى ئىنتېرناتسونالنىڭ ھەر قېتىملىق قۇرۇلتايلىرىدا، ئۇلار سەكرەپ چىقىپ ماركسىزىمچىلار بىلەن ئېلىشىپ، ماركسىنىڭ ئىنقىلابىي لۇشىيەنىگە بۇزغۇنچىلىق قىلىشقا ئۇرۇندى.

ماركس پرۇدونىزىمچىلارنىڭ ئۇششاق بۇرژۇئالىق ماھىيىتىنى ۋە سىنىپىي مۇرەسسەچىلىك سەپسەتىلىرىنى كەسكىن پاش قىلىدى، ئۇلارنىڭ كاپىتالىزىم جەمئىيىتىنىڭ ئاساسى بولغان بۇرژۇئا خوسۇسى مۈلۈكچىلىگىگە چېقىلمايى، "ئالماشتۇرۇش بانكىسى" دېگەنگە ئوخشاش مىشچانىلارچە خام خىيال بىلەن ئىشچىلارنى بىخۇتلاشتۇرماقچى

بولۇۋاتقانلىغىنى، بۇنداق ئىجتىمائى ئىسلاھاتنىڭ كاپىتال بىلەن ئەمگەك ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەتنى قىلچە ئۆزگەرتەلمەيدىغانلىغىنى كۆرسىتىپ بەردى. ماركس پرۇدونىزىمچىلارنى مۇنداق دەپ ئەيىپلىدى: "ئۇلار پەقەت توغرىسىدا ۋالاقلايدۇ، بىراق ھەقچىمىنى بىلمەيدۇ. ئۇلار بارلىق **ئىنقىلابىي** يەنى سىنىپىي كۆرەشنىڭ ئوزۇدىن كېلىپ چىقىدىغان ھەرىكەتلەرگە سەل قارايدۇ، بارلىق مەركەزلەشكەن، ئىجتىمائى بولغان، شۇڭلاشقىمۇ **سىياسى ۋاستىلەر** (مەسىلەن، **قانۇن جەھەتتىن** ئىش كۆرۈنىش قىسقارتىش) ئارقىلىق ئەمەلگە ئاشۇرۇلىدىغان ھەرىكەتلەرگە سەل قارايدۇ؛..... ئەمىلىيەتتە بۇرژۇئازىيىنىڭ چاكنا سودىگەرچىلىك يولىنى تەرغىپ قىلماقتا"؛ "پرۇدون ناھايىتى چوڭ بالايى-ئاپەت كەلتۈردى"، ئۇنىڭ "ئىزىنقىتۇرۇشىغا ۋە زەھەرلىشىگە" ئۆچرىغانلار "ھەممىدىن ئاۋال 'مۇنەۋۋەر ياشلار'، ئالى مەكتەپ ئوقۇغۇچىلىرى، ئاددىن قالسا ئىشچىلار".①

ماركسنىڭ رەھبەرلىگىدە، بىرىنچى ئىنتېرناتسونال پرۇدونىزىمچىلارنىڭ ھۇجۇملىرىنى كەينى-كەينىدىن تارمار قىلدى. 1866-يىلقى جەنۋە قۇرۇلتىيى ماركسنىڭ پىكرى بويىچە چىقىرىلغان قارارنى ماقۇللىدى. قارارىدا مۇنداق دەپ كۆرسىتىلدى: "ئەگەر دولەت ھاكىمىيىتى پومىششىكلار، كاپىتالىستلارنىڭ قولىدىن ئىشچىلارنىڭ قولىغا ئوتكۈزۈلمەيدىكەن، ئەمگەك كوپىراتسىيسى تۈزۈمىنى ئورناتقىلى بولمايدۇ، كوپىراتسىيە ھەرگىز كاپىتالىزىم جەمىيىتىنى

---

① يۇقۇرىدىكى نەقىل «ماركسنىڭ ل. كوگېلمانغا يازغان خېتى (1866-يىل 10-ئاينىڭ 9-كۈنى)»دىن ئېلىندى. «ماركس-ئېنگېلس خەت-چەكلىرى»، 1978-يىل ئۈيغۇرچە نەشرى، 44—45-بەتلەر.

هەرگىز ئۇزگەرتەلمەيدۇ. 1867 ـ يىلى لوسانىا قۇرۇلتىيىدا، پرۇدونىـ زىمچىلار يەنە بىر قېتىم سەكرەپ چىقىپ، ئىشچىلارنىڭ سىياسى كۆرەشكە قاتنىشىشىغا قارشى چىقتى. قۇرۇلتايىنىڭ قارارىدا مۇنداق دەپ كورسىتىلدى: ئىشچىلارنىڭ ئىجتىمائى ئازاتلىغى سىياسى ئازاتـ لىقتىن ئايرىلمايدۇ؛ سىياسى جەھەتتىكى ئازاتلىق بولماي تۇرۇپ، ئىشچىلارنىڭ ئىجتىمائى ئازاتلىغىنى ئەملەگە ئاشۇرۇش مۇمكىن ئەمەس. لېكىن پرۇدونىزىمچىلار بىرنەچچە قېتىملىق مەغلۇبىيەتتىن كېيىنمۇ نېيتىدىن يانمىدى، 1868 ـ يىلى بىرىۇسسېل قۇرۇلتىيىدا، ئۇلار يەر شەخسى مۇلۇكچىلىگىدە جاھىللىق بىلەن چىڭ تۇردى، ھەتتا ئۇنى "بەخت ۋە ئالغا بېسىشنىڭ ئاساسى ئالدىنقى شەرتى" دەۋالدى. ماركسزىمچىلار قۇرۇلتايدا بۇنداق سەپسەتىنى تەنقىت قىلدى، بىر قارارىدا: ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرى ۋە يەرنى دولەت ئىختىيارىغا ئوتكۈزۈش ئىقتىسادىي تەرەققىياتنىڭ ئېھتىياجى، سانائەت ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرى ۋە يېزا ئىگىلىگىگە ئىشلىتىلىدىغان يەر ھەم بارلىق قاتناش ۋاستىلىرى ۋە شۇنىڭغا ئوخشاشلارنىڭ ھەمـ مىسى ئومۇمنىڭ مۇلكى بولۇشى، پۈتۈن جەمىيەتنىڭ ئىگىدارلىغىدا بولۇشى لازىم، دەپ كورسەتتى. بۇ توغرا قارار پرۇدونىزىمچىلارغا ئەجەللىك زەربە بەردى، ئۇلارنىڭ ئۇششاق خۇسۇسى مۇلۇكچىلىكىنى مەڭگۇ ساقلاپ قالماقچى بولغان ئەكسىيەتچىل ئىدىيە سېستىمىسىنى تارمار قىلدى. بىرىۇسسېل قۇرۇلتىيىدىن كېيىن، پرۇدونىزىمچىلار چاك ـ چېكىدىن بوسۇلۇپ، ئىچكى جەھەتتە پارچىلاندى. فرانسىيەدىكى ژارلىن ۋەكىللىگىدىكى سولچى پرۇدونىزىمچىلار كونا كوزقاراشتىن كەسكىن ۋازكېچىپ، ماركسزىمغا يېقىنلاشتى، ئۇلار ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىنى كوللېكتىپ مۇلۇكچىلىككە ئايلاندۇرۇشنى قۇۋۋەتلىدى،

سىياسى كۇرەشكە ئاكتىپ قاتناشتى. ۋارلىن كېيىن پارىژ كومـمۇنـ-
سىنىڭ مەشھۇر رەھبىرى بولۇپ قالـدى.

بىرىنچى ئىنتېرناتسىونالنىڭ ئىشچىلار بىرلەشمىچىلىگى تەرەپدار-
لىرىـغا قارشى كۇرىـشى ئاساسەن باش كومىتېتـنىڭ ئىچىدە ئېلىـپ
بېرىلـدى. ئەنگلىيىدىكى ئىشچىـلار بىرلەشمىچىلىگى تەرەپدارلىرى
كاپىتالىستلارغا سېتىلىپ كەتكەن ئىشچى ئاقسوڭەكلەرنىڭ مەنپەئەتىگە
ۋەكىلـلىك قىلـدى، ئۇلار كوپىنـچە يۇقۇرى مۇئاشـلىق تېخـنىك
ئىشچىلار ۋە ئىشچىلار ئۇيۇشمىلىرىدىكى تورىلەر بولۇپ، ئەنگلىيىنىڭ
مۇستەملىكىچىلىك تالان ـ تاراچلىرىنىڭ مۇۋىسىدىن بەھرىمەن بولاتتى.
ئۇلار ئىشچىـلارنىڭ تۇرمۇش شارائىتىـدىـكى ئازغىنا ياخشىـلىنىشـ-
لارنىلا تەكىتلەپ، كاپىـتالىستىك تۇزۇمـنى ئاغـدۇرۇپ تاشلايدىغان
ئىنقىلاۋىي كۇرەشـكە قارشى تۇراتـتى. ئىقـتىسادىي كۇرەش ئېلىپ
بېرىشتا، ئۇلار كاپىتالىستلار بىلەن "چىرايلىقچە" ئولتۇرۇپ سوھبەت
ئوتكۇزۇشنىلا تەشەبـبۇس قىلىپ، ئىش تاشـلاش، نامايىش ئوتكۇ-
زۇشـتەك كەسـكىن تەدبىرلەرنى قولـلىنىشقا قارشى تۇردى. ئۇلار
ئىشچىلارنىڭ ئېزىلگۇچى مىللەتلەرنىڭ ئازاتلىق كۇرىشىگە قاتنىشـ-
شىنى ۋە مەدەت بېرىـشىنى كۇچىـنىڭ بېرىـچە توسـتى. بۇنـداق
ئۇزۇل ـ كېسىل سىنىپىي مۇرەسسەچىلىك ۋە مىللى مەنپەئەتپەرەسلىك
مەيدانى ماركسىزىمچىلارنىڭ قاتتىق رەددىيىسىگە ئۇچرىدى، ماركس
ئۇلارنى "كېسەلنى يىلـتىزىدىن يوقىتىش ئەمەس، پەقەت ئاغرىقنى
توختىتىش دارىسىنىلا ئىشلىتىش" بىلەن بولدى: "ئىشچىلار سىنىپىنى
ئاخىرقى ھىساپتا ئازات قىلىـش .....ئۇچۇن ئوزلىرىنىڭ تەشكىلىي
كۇچىـدىن پىشاڭ سۇپىتىدە پايدىلىنىشقا تىرىشمىدى" دەپ تەنقىت
قىلـدى. ماركس مۇنـداق چاقىرىق قىلـدى: "ئىشچىـلار: **'ئادىل**

ئىش كۆنى ئۆچۈن ئادىل ئىش ھەققى بېرىلسۇن!' دەيدىغان مۇنداق **مۇتەئەسسىپ** ھىكمەتلىك سوزلەرنى چوروپ تاشلاپ، ئۇزلىرىنىڭ بايرىغىغا '**يا للانما ئەمگەك تۇزۇمى يوق قىلىنسۇن!**' دىگەن ئىنقىلاۋىي شوئارنى يېزىپ قويۇشلىرى كېرەك."①

بىرىنچى ئىنتېرناتسىونال باش كومىتېتىنىڭ ئىرلاندىيىنىڭ مىللى مۇستەقىللىقنى قولغا كەلتۈرۈشنى قوللاش توغرىسىدىكى بىرنەچچە قارارى ئەنگلىيە مۇستەملىكچىلىرى ۋە ئۇلارنىڭ غالچىلىرى بولغان ئىشچىلار بىرلەشمىچىلىگى تەرەپدارلىرىغا قاخشاتقۇچ زەربە بەردى. ئەنگلىيىدىكى ئىشچىلار بىرلەشمىچىلىگى تەرەپدارلىرىنىڭ كاتتىۋېشى ئودجېر قاتارلىقلار ئىرلاندىيە خەلقى قوزغىغان قوراللىق قوزغىلاڭغا قارشى تۇرۇپ، ئەنگلىيىنىڭ مۇستەملىكچىلىك سىياسىتىنى ھە دەپ پەدەزلىدى. ماركس: "ئىرلاندىيە مەسىلىسى يالغۇزلا مىللى مەسىلە ئەمەس، ئۇ يەر مەسىلىسى، ھاياتلىق مەسىلىسى"② دەپ كورسەتتى. ماركس بىلەن ئېنگېلس مىللى ئازاتلىق ھەرىكىتىنىڭ پۈرولېتارىيات ئىنقىلاۋىي ئىشلىرىدىكى زور ئەھمىيىتىنى مۇپەسسەل بايان قىلىپ بەردى ھەمدە ئىرلاندىيىنى مىسال قىلىپ، "باشقا مىللەتنى قۇل قىلغان مىللەت ئوزى ئۆچۈن كىشەن تەييارلايدۇ"③دىگەن مۇھىم

---

① ماركس:«ئىش ھەققى، باھا ۋە پايدا» 1976 ـ يىل ئۇيغۇرچە نەشرى، 114 ـــ 115 ـ بەتلەر.

② «ك. ماركسنىڭ ئىرلاندىيە مەسىلىسى توغرىسىدىكى دوكلادىنىڭ خاتىرىسى». «ماركس ـ ئېنگېلس ئەسەرلىرى»، خەنزۇچە نەشرى، 16 ـ توم، 639 ـ بەت.

③ ماركس.«مەخپى ئۇقتۇرۇش». «ماركس ـ ئېنگېلس تالانما ئەسەرلىرى»، 1981 ـ يىل ئۇيغۇرچە نەشرى، 2 ـ توم، 530 ـ بەت.

قائىدىنى چوڭقۇر شەرھىلەپ بەردى، ئىرلاندىيىنىڭ مىللى ئازاتلىق ئىنگلىيە ئىشچىلار سىنىپىنىڭ ئوز ئازاتلىغىنىڭ ھەممىدىن مۇھىم شەرتى ئىكەنلىگىنى كورسىتىپ بەردى.

پرۇدونزمچىلار بىلەن ئىشچىلار بىرلەشمىچىلىگى تەرەپدارلىرى مەغلۇپ قىلىنغاندىن كېيىن، بۇرژۇئازىيە يەنە پۇرولېتارىيات قوشۇنىدىن يېڭى گۇماشتىلارنى تېپىپ بۇزغۇنچىلىق ۋە پاراكەندىچىلىك سالدى. بىرىنچى ئىنتېرناتسونالدا باكۇنىن كاتتىۋاشلىق قىلغان سۇيىقەستچى ـ مەزھەپچى گۇرۇھ پەيدا بولدى، باكۇنىن ماركسقا زەھەرخەندىلىك بىلەن ھۇجۇم قىلىپ، باش كومىتېتقا قارشى تۇرۇپ، بىرىنچى ئىنتېرناتسونالنىڭ رەھبەرلىك ھوقۇقىنى تارتىۋېلىشقا، خەلقارا ئىشچىلار ھەركىتىنى پارچىلاشقا ئۇرۇندى.

ماركس بىلەن ئېنگېلس 1869 ـ يىلدىن تارتىپ بۇ سۇيىقەستچىلەر گۇرۇھىغا قارشى كۇرەشنى قانات يايدۇرۇپ، باكۇنىنچىلارنىڭ سۇيىقەستىنى نەزىرىيۋى، سىياسى ۋە تەشكىلىي جەھەتلەردىن ئۇزۇل ـ كېسىل تارمار قىلدى. بۇ كەسكىن كۇرەش پارىژ كومۇنىسى قۇرۇلغاندىن كېيىنمۇ داۋام قىلدى، 1872 ـ يىلى باكۇنىن ۋە ئۇنىڭ شىركىلىرى ئاخىرى بىرىنچى ئىنتېرناتسونالدىن چىقىرىلدى.①

بىرىنچى ئىنتېرناتسونال ۋە پرۇسسىيە ـ فرانسىيە ئۇرۇشى

بىرىنچى ئىنتېرناتسونال باكۇنىنچىلارنىڭ بۇزغۇنچىلىق ھەرىكەتلىرىگە قارشى كەسكىن كۇرەش قىلىۋاتقاندا، پرۇسسىيە ـ فرانسىيە ئۇرۇشى پارتلىدى. ماركس ۋە بىرىنچى ئىنتېرناتسونال باش كومىتېتى

① باكۇنىن سۇيىقەستچىلەر گۇرۇھىغا قارشى كۇرەش توغرىسىدا مۇشۇ باپنىڭ 3 ـ بولۇمگە قارالسۇن.

گېرمانىيە ـ فرانسىيە ئىشچىلار سىنىپىنىڭ مەنپەئەتىگە ئالاقىدار بولغان بۇ ئۇرۇشقا پۈتۈن كۈچ بىلەن كۆڭۈل بولدى.

1848 ـ يىلدىكى ئىنقىلابتىن كېيىن، فرانسىيىدە كاپىتالىستىك سانائەت تېز راۋاجلاندى، ئىككىنچى ئىمپېرىيە دەۋرىدە (1852 ـ 1870) ماشىنىلارنىڭ سانائەتتە قوللىنىلىشى 5 ھەسسىدىن ئارتۇق كۆپەيدى، پار ماشىنىسى 5 مىڭ 300 نەچچىدىن 28 مىڭغا يەتتى؛ تومۇرىيوللار ـ نىڭ ياسىلىشى ئاساسىي شەھەرلەرنى بىر بىرىگە تۇتاشتۇردى. ئىشچىلارنىڭ سانى 1866 ـ يىلى 3 مىليونغا يېقىنلاشتى. لېكىن يېزا ئىگىلىك ئاھالىسى يەنىلا سانائەت ئاھالىسىدىن كوپ ئىدى؛ سانائەت ئاھالىسى ئىچىدە، مەركەزلەشكەن سانائەت ئىشچىلىرىغا قارىغاندا ئۇششاق كارخانىلاردىكى ئىشچىلار كوپ ئارتۇق ئىدى.

فرانسىيە ئىشچىلار سىنىپى 19 ـ ئەسىرنىڭ 60 ـ يىللىرىدىن تارتىپ سىياسى سەھنىدە يېڭىۋاشتىن جانلاندى، ئىش تاشلاش كۆرىشى ۋە سىياسى پائالىيەتلەرگە ئاكتىپ قاتناشتى، ناپولېون III كاتتىۋاشلىغىدىكى چوڭ بۇرژۇئازىيىنىڭ ھاكىم مۇتلەقلىق ھوكۈمرانلىغىغا قارشى تۇردى. پارىژدا بىر مىليون 800 مىڭدىن ئارتۇق ئاھالە بولۇپ، ئۇلارنىڭ تەڭدىن تولىسى ئىشچىلار ۋە ئىشچىلار ئائىلە تەۋەلىرى ئىدى، ئۇلارنىڭ نامراتلىغى ۋە ھوقۇقسىزلىغى بىيۇروكراتلار، بۇرژۇئازلارنىڭ ئەيش ـ ئىشرەت، كەيپ ـ ساپالىق تۇرمۇشىغا نىسبەتەن روشەن سېلىشتۇرما ئىدى. 1848 ـ يىلى فېۋرال ئىنقىلابى ۋە ئىيۇن قوزغىلىڭىنىڭ شانلىق ئەنئەنىسى ئۇلارنىڭ ئىنقىلابىي ئىرادىسىگە ئىلھام بەردى. فرانسىيە ئىشچىلار سىنىپىنىڭ كۆرەش قىلىشى ئارقىسىدا، ئىككىنچى ئىمپېرىيە ھوكۈمىتى 1864 ـ يىلى ئىشچىلارنىڭ تەشكىلاتلارغا ئۇيۇشۇشى مەنئى قىلىنغان لېكىن ساپىلىپىر

قانۇنىنى بىكار قىلىشقا مەجبۇر بولدى. شۇ يىلى تۇپلەش ئىشچىسى ۋارلىنىڭ تەشەببۇسى بىلەن، مەتبە ئىشچىلىرىنىڭ ئىشچىلار ئۇيۇشمىسى تەشكىلاتى قۇرۇلدى. 1865 ـ يىلىدىن كېيىن، پارىژدا ۋە باشقا چوڭ شەھەرلەردە بىرىنچى ئىنتېرناتسونالنىڭ شوبە تەشكىلاتى قۇرۇلدى، لېكىن رەھبەرلىك ھوقۇقىنى پرۇدونزىمچىلار قولغا كىرگۈزۈۋالدى. 1868 ـ يىلى پرۇدونزىمچىلار بىرىنچى ئىنتېرناتسونال قۇرۇلتېيىدا مەغلۇپ بولغاندىن كېيىن، ۋارلىن ۋە فرانكېل ۋەكىللىك قىلغان پرۇدونزىمچى سول قاناتلار زوراۋانلىقتىن قورقماي، ئاممىنى پائال ئۈيۇشتۇرۇپ، سوتسىيالىزم ئىدىيىسىنى تەشۋىق قىلىپ، ناپولېون III نىڭ سىياسى ئالدامچىلىغىنى پاش قىلىپ، ئىككىنچى ئىمپېرىيىنى ئاغدۇرۇپ تاشلاشقا رىغبەتلەندۈردى.

ناپولېون III بىرىنچى ئىنتېرناتسونالنىڭ پارىژ شۇبە تەشكىلاتىنىڭ پائالىيىتىدىن ئىنتايىن تەشۋىشلەندى ۋە ئۇنىڭغا ئوچىمەنلىك قىلدى، بىر ئامال قىلىپ ئۇنى مەنسىي قىلىش ۋە بۇزۇش ئويىدا بولدى، 1868 ـ يىلدىن 1870 ـ يىلغىچە ئىنتېرناتسونال شوبە تەشكىلاتىنىڭ ئەزالىرىنى 3 قېتىم قولغا ئېلىپ سوراققا تارتتى. لېكىن ئەيىپلەنگۈچىلەرنىڭ سوتتا ئۇزىنى ئاقلاپ قىلغان سوزى بۇرژۇئازىيە جەمئىيتى ئۈستىدىكى شكايەت بولدى. ۋارلىن 1868 ـ يىل 5 ـ ئايدا ئۇزىنى ئاقلاپ بەرگەن جاۋاۋىدا سوراقچىغا: "مەن بىلەن سىلەر قارىمۇ ـ قارشى ئىككى پارتىيىگە مەنسۇپ، سىلەر تۇرلۇك يوللار بىلەن مەۋجۇت تۈزۈمنى ساقلاپ قالماقچى بولىسىلەر، بىز سوتسىيالىزىمچىلار بولساق بۇنداق تۈزۈمنى ئۈزگەرتمەكچى بولىمىز" دەپ جىددى كورسەتتى. زىننەت بۇيۇملىرى ئىشچىسى فرانكېل 1870 ـ يىل 5 ـ ئايدا سوراق قىلىنغان چاغدا ھەققانى تۇردە مۇنداق دەپ

كورسەتتى: "ئىنتېرناتسونال دۇنيا ئەللىرىدە چوڭقۇر يىلتىز تارتقان بىر دەرەخ. بۇ دەرەخنىڭ مەلۇم شېخىنى كېسۈۋېتىش بىلەن، ئۇنىڭ يىلتىزىنى قۇرۇتۇۋەتمەكچى بولۇش ساددا خام خىيالدىنلا ئىبارەت. دەۋرى خاراكتېرلىق ھادىسىلەرنى چۈشەندۈرۈپ بېرەلمەيدىغان كىشىلەرگە ۋە بۇنداق ھوكۇم بىلەن ئىجتىمائى ھەرىكەتنى توسقىلى بولىدۇ دەپ قارايدىغان كىشىلەرگە مەن گاللىنىڭ سوزى بىلەن جاۋاپ بېرىمەن: 'يەر شارى بەرىبىر چوگىلەۋېرىدۇ!' پۈتۈن دۇنيا پۇرولېتارلىرىنىڭ ئىنتىپاقى پاكىتقا ئايلىنىپ قالدى، ئۇنى ھەرقانداق كۈچ پارچىلىۋېتەلمەيدۇ." ناپولېون III نىڭ غالجىرانە زىيانكەشلىگى ئەكسىچە بىرىنچى ئىنتېرناتسونالنىڭ ئىشچىلار ئاممىسى ئىچىدىكى تەسىرىنى كېڭەيتتى.

مەملىكەت ئىچىدىكى سىنىپىي كۈرەش كۈندىن-كۈنگە كەسكىنلەشۋاتقان ۋەزىيەت ئاستىدا، بىر قىسىم بۇرژۇئا جۇمھۇرىيەتچىلىرى ۋە ئۇششاق بۇرژۇئا دېموكراتىيەچىلىرىمۇ قوزغىلىپ ھوكۇمەتكە قارشى چىقىپ، جۇمھۇرىيەتنى ئەسلىگە كەلتۈرۈشنى تەلەپ قىلدى. دېخانلار ئاممىسىمۇ ناپولېون III نىڭ ئۇرۇش ۋە باج سىياسىتىنىڭ زۇلمى ئاستىدا، ئۇنىڭغا بولغان خام خىيالىدىنمۇ ۋازكەچتى. تۇرلۇك ئىنقىلاۋىي كۈچلەر 60-يىللارنىڭ ئاخىرىدا بىرلىشىپ ئىككىنچى ئىمپېرىيىگە زەربە بېرىدىغان كەلكۈنگە ئايلاندى. ناپولېون III ئۇزىنىڭ ئەكسىيەتچىل ھاكىمىيىتىنى ساقلاپ قېلىش، ئىمپېرىيىنى كىرىزىستىن قۇتقۇزۇپ قېلىش ئۈچۈن، ئالدىراپ-تېنەپ سىرتقا قارىتا ئۇرۇش پىلانلىدى. 1870-يىل 7-ئايىنىڭ 19-كۈنى ئۇ تاقەتسىزلىك بىلەن پروسسىيىگە ئۇرۇش ئېلان قىلدى.

پۇرولېتارىيات ئىنتېرناتسونالىزمى پىرىنسىپىنى قوغداش ئۈچۈن،

بىرىنچى ئىنتېرناتسونال بۇ ئۇرۇشقا قارىتا پوزىتسىيە بىلدۈرۈشى كېرەك ئىدى. پرۇسسىيە-فرانسىيە ئۇرۇشى پارتلاپ 4-كۈنى يەنى 7-ئاينىڭ 23-كۈنى، بىرىنچى ئىنتېرناتسونال باش كومىتېتى ماركس تەييارلاپ چىققان پرۇسسىيە-فرانسىيە ئۇرۇشى توغرىسىدىكى خىتاپنامىنى ئېلان قىلدى. خىتاپنامە ناپولېون III نىڭ ھەربى سۈيىقەستى ئۈنىڭ 19 يىلىنىڭ ئالدىدا قوزغىغان سىياسى ئوزگىرىشىنىڭ كۆچۈرۈلمىسىدىن باشقا نەرسە ئەمەس ئىكەنلىگىنى پاش قىلدى ھەمدە: "لۇئى بوناپارت بىلەن پرۇسسىيە ئوتتۇرىسىدىكى ئۇرۇشنىڭ ئاقىۋىتىنىڭ قانداق بولۇشىدىن قەتئى نەزەر، ئىككىنچى ئىمپېرىيىنىڭ ئولۇم سىگنالى پارىژدا چېلىندى"① دەپ ئىلمىي بىشارەت بەردى. ماركس گېرمانىيە ئىشچىلار سىنىپىدىن ھوشيارلىقنى ئوستۇرۇشنى، پرۇسسىيە سۇلالىسىنىڭ بۇ ئۇرۇشنى فرانسىيە خەلقىغە قارشى ئۇرۇشقا ئايلاندۇرۇشىغا ھەرگىز يول قويماسلىقنى تەلەپ قىلدى، ئۇنداق بولۇپ قالسا، پالاكەتلىك ئېغىر ئاقىۋەتلەرنىڭ كېلىپ چىقىدىغانلىغىنى كۆرسەتتى. فرانسىيە، گېرمانىيە ئىشچىلار سىنىپى خىتاپنامىلەر ئېلان قىلىپ، "پۈتۈن دۇنيا پۇرولېتارلىرى، بىرلىشىڭلار!" دېگەن شوئارنى مەھكەم ئەستە تۇتۇپ، ئوزئارا ئىتتىپاقلىشىپ، سۇلاللەر ئۇرۇشىغا قارشى تۇرىدىغانلىغىنى تەنتەنە بىلەن جاكالىدى.

پرۇسسىيە-فرانسىيە ئۇرۇشىنىڭ بىرىنچى باسقۇچى ناھايىتى تېزلا ناپولېون III نىڭ 9-ئاينىڭ 2-كۈنى سېدانداتەسلىم بولۇشى

---

① ماركس. «فرانسىيەدىكى ئىچكى ئۇرۇش»، 1972-يىل ئۇيغۇرچە نەشرى، 31-بەت.

بىلەن ئايالاشتى. 9-ئايىنىڭ 4-كۈنى، پارىژ ئىنقىلاۋىي خەلقى تاغنى تالقان قىلىدىغان ھەيۋەت بىلەن كوچىغا چىقىپ، ئىككىنچى ئىمپېرىيىنى ئاغدۇرۇپ تاشلاپ، جۇمھۇرىيەتنى بىۋاستە جاكالىدى. لېكىن بىر تۈركۈم بۇرژۇئا سىياسەتچىلەرنىڭ خەلق ئىنقىلاۋىنىڭ مۇۋەپپەقىيەتلىرىنى دەرھال تارتىۋالدى، ئۇلار ئۇزلىرىنى "دولەت مۇداپىە ھوكۇمىتى" دەۋالدى، ئەمەلىيەتتە ئۇ ۋەتەن ساتقۇچ ھوكۇمەت ئىدى. شۇنىڭ بىلەن بىللە، پرۇسسىيە ملىتارىستلىرى ناپولېون III نى ئەسىرگە ئېلىش بىلەن قانائەتلەنمەستىن، داۋاملىق تۇردە فرانسىيىگە كەڭ تۇردە تاجاۋۇز قىلىپ، پارىژنى قورشىۋالدى.

ئۇرۇش ۋە ئىنقىلاپنىڭ يېڭى ۋەزىيىتىنى كوزدە تۇتۇپ، بىرىنچى ئىنتېرناتسونال باش كومىتېتى ماركس تەييارلاپ چىققان پرۇسسىيە-فرانسىيە ئۇرۇشى توغرىسىدىكى ئىككىنچى خىتاپنامىسىنى 9-ئاينىڭ 9-كۈنى ۋاقتىدىلا ئېلان قىلدى. خىتاپنامە پرۇسسىيە سۇلالىسىنىڭ "بىخەتەرلىكىنى كاپالەتلەندۇرۇش"نى بانا قىلىپ، بۇ مۇداپىە ئۇرۇشىنى فرانسىيە زېمىنىنى تارتىۋېلىشنى مەقسەت قىلغان تاجاۋۇزچىلىق ئۇرۇشىغا ئايلانىدۇرغانلىقىنى، شۇنىڭ بىلەن يېڭى ئۇرۇش ئۇرۇشنى چاچقانلىقىنى قاتتىق ئەيىپلىدى: شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا فرانسىيىنىڭ "دولەت مۇداپىە ھوكۇمىتى" ئىشچىلار سىنىپىنىڭ دۇشمەنلىرىدىن تەركىپ تاپقانلىقىنى، ئۇنىڭغا ھېچقانداق خام خىيالدا بولۇشقا بولمايدىغانلىقىنى پاش قىلدى. خىتاپنامە فرانسىيە ئىشچىلار سىنىپىنى مۇنداق ئاگاھلاندۇردى: "ھازىرقى كىرىزىس ئېچىدە، دۇشمەن پارىژ دەرۋازىسىنى قېقىش ئالدىدا تۇرغان چاغدا، يېڭى ھوكۇمەتنى ئاغدۇرۇش ئۇچۇن قىلىنغان ھەممە ئۇرۇنۇش ئۇمۇت ئۇزۇپ قىلىنغان ئەخمەقلىق بولىدۇ"؛ "فرانسىيە ئىشچىلىرى ئۇزىنىڭ

پۇقرالىق بۇرچىنى ئادا قىلىشى كېرەك..... ئۇلار جۇمھۇرىيەتنىڭ ئەركىنلىگى يارىتىپ بەرگەن پۇرسەتلەردىن بەخۇدۇك بەلكى قەتئى پايدىلىنىپ، ئوز سىنىپىنىڭ تەشكىلاتىنى كۇچەيتىشۇن."①

بىرىنچى ئىنتېرناتسونال باش كومىتېتىنىڭ پروۇسسىيە-فرانسىيە ئۇرۇشى توغرىسىدىكى ئىككى خىتابنامىسى ماركسزىملىق مۇھىم ھوججەت، بۇ ھوججەتلەر فرانسىيە پۇرولېتارىياتىنىڭ سىنىپىي زىددىيەت ۋە مىللى زىددىيەت تازا مۇرەككەپ بولغان شارائىتتا، ئىنقلاپ يولىنى بويلاپ باتۇرلۇق بىلەن ئالغا ئىلگىرىلىشىگە يېتەكچىلىك قىلدى. بۇرژۇئازىيە پۇرولېتارىياتقا قارىتا ھۇجۇم قوزغاپ، ئىچكى ئۇرۇش پەيدا قىلغان، پارىژ پۇرولېتارىياتى 1871-يىل 3-ئايىنىڭ 18-كۇنى قورقماس ئىنقىلاۋي جاسارەت بىلەن بۇرژۇئا ھوكۇمىتىنى ئاغدۇرۇپ تاشلىغان چاغدا، ماركس يەنە پارىژ ئىنقىلاۋىغا ئاجايىپ قىزغىن مەدەت بەردى ھەمدە "بۇ پارىژلىقلار نەقەدەر جانلىقلىقتا، نەقەدەر تارىخىي تەشەببۇسكارلىقتا، نەقەدەر پىداكارانە روھىتا ئىگە-ھە!"② دەپ قىزغىن مەدھىيىلىدى. ئۇلۇغ ئىنقىلاۋىي ئۇستاز ماركس پۇرولېتارىيات ئۇچۇن ئىنقىلاۋىي ئاممۇۋى ھەركەتكە توغرا مۇئامىلە قىلىشنىڭ شانلىق ئۇلگىسىنى تىكلەپ بەردى!

---

① ماركس. «فرانسىيەدىكى ئىچكى ئۇرۇش»، 1972-يىل ئۇيغۇرچە نەشرى، 52-بەت.

② ماركس. «ل. كۇگېلمانغا يېزىلغان خەت (1871-يىل 4-ئايىنىڭ 12-كۇنى)». «ماركس-ئېنگېلس خەت-چەكىلىرى»، 1978-يىل ئۇيغۇرچە نەشرى، 51-بەت.

2 - بولۇم پارىژ كوممۇنىسى ـــ ئىنسانىيەت تارىخىدىكى تۇنجى پۇرولېتارىيات ھاكىمىيىتى

3 - ئاينىڭ 18 - كۇنىدىكى قورالىلىق قوزغىلاڭنىڭ غەلىبىسى

1870 - يىل 9 - ئايدىن 1871 - يىل 3 - ئايغىچە، فرانسىيە پۇرولېتارىياتى ۋە ئەمگەكچى خەلقى بىلەن بۇرژۇئا "دولەت مۇداپىە" ھوكۇمىتى ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەت كۇندىن - كۇنگە كەسكىنلەشتى. 9 - ئاينىڭ 4 - كۇنى ئىنقىلاپ غەلىبە قىلغاندىن كېيىن، فرانسىيە خەلقى ۋاقتىنچە بۇرژۇئازىيىنىڭ "دولەت مۇداپىە" ھوكۇمىتىگە يول قويدى، لېكىن ئۇنىڭ بۇ ھاكىمىيەتتىن پەقەت پرۇسسىيىنىڭ تاجاۋۇزىغا قارشى تۇرۇش ئۇچۇنلا پايدىلىنىشىنى ئېنىق شەرت قىلىپ قويدى. پرۇسسىيە ئارمىيىسى قاتتىق ھۇجۇم قىلىپ كىرگەن ۋە خالىغانچە دەپسەندە قىلىپ بۇلاڭ - تالاڭ قىلغان چاغدا، ئاچ - يالىڭاچلىق ئازاۋىنى چېكىۋاتقان فرانسىيە خەلقى ئارمىيىگە پائال قاتنىشىپ، دۇشمەنگە باتۇرلۇق بىلەن قارشىلىق كورسەتتى؛ پارىژدىكى 300 مىڭ ئىشچىمۇ مىللى مۇداپىە ئارمىيىسىگە قىزغىن قاتنىشىپ، ۋەتەن ئۇچۇن ئوزىنى قۇربان قىلىشقا تەييارلاندى. پارىژدىكى 20 رايون بويىچە مەركىزىي كومىتېت تەشكىل قىلىندى، ھەر بىر رايوندا دۇشمەنگە قارشى ئۇرۇشقا نازارەتچىلىك قىلىش ئۇچۇن ئېھتىيات كومىتېتى قۇرۇلدى. لېكىن بۇرژۇئازىيە باشتىلا ۋەتەننى سېتىش قارارىغا كېلىپ بولغان ئىدى. ھوكۇمەت باشلىغى تروشۇي ئاغزىدا "مەڭگۇ تەسلىم بولمايمىز!" دەپ جار سالدى، تاشقى ئىشلار

مىنىستىرى فافېرموُ "بىر غىرىچ يەرنمۇ ھەرگىز بەرمەيمىز!" دەپ قەسەم قىلدى، لېكىن ئۇلار ئاستىرتىن پرۇسسىيىنىڭ باش ۋەزىرى بىسمارك بىلەن تەسلىم بولۇش شەرتى ئۇستىدە يوشۇرۇن كېڭەشتى.

مېتىس قورولدا قورشلىپ قالغان فرانسىيە يۇەنشۇەيى بازائىن، 10 ـ ئاينىڭ 27 ـ كۈنى، ئۇرۇش قىلمايلا 170 مىڭ كىشىلىك ئارمىيىنى باشلاپ تەسلىم بولدى. بۇ خەۋەر پېتىپ كېلىش بىلەن، ئامما قاتتىق غەزەپلەندى. 10 ـ ئاينىڭ 31 ـ كۈنى، پارىژدا "دولەت مۇداپىە" ھوكۇمىتىنى ئاغدۇرۇپ تاشلاش قوزغىلىڭى پارتلىدى، مىللى مۇداپىە ئارمىيىسىدىكى جەڭچىلەر ۋە ئىنقىلاۋىي ئامما شەھەر مەمۇرىيىتى مەھكىمىسى ئالدىدا "يوقالسۇن تروشۇي!" "تاجاۋۇزچىلىققا قارشى ئۇرۇشنى ئاخىرغىچە داۋاملاشتۇرىمىز!" "ياشىسۇن كومموُنا!" دېگەنگە ئوخشاش شوئارلارنى ئۇنلۇك توۋلدى ھەمدە شەھەر مەمۇرىيىتى مەھكىمىسىنى بىر مەھەل ئىشغال قىلدى، ھوكۇمەتنىڭ بەزى ئەزالىرىنى تۇتۇپ قالدى، يېڭى ھوكۇمەت تەركىۋىدىكىلەرنى بېكىتتى، لېكىن ئىككىنچى كۈنى شەھەر مەمۇرىيىتى مەھكىمىسىدىن چىكىنىپ چىقىشقا مەجبۇر بولدى. 1871 ـ يىل 1 ـ ئاينىڭ 19 ـ 20 ـ كۈنلىرى، تروشۇي قوراللىرى ناھايىتى ناچار بولغان مىللى مۇداپىە ئارمىيىسىنى يامان غەزەر بىلەن شەھەردىن چىقىپ ھۇجۇم قىلىشقا ئەۋەتتى ھەمدە ھەربى قوماندانلىق جەھەتتە قەستەن ئېغىر سەۋەنلىك پەيدا قىلدى، شۇنىڭ بىلەن ئوزى ئېيتقان "پەقەت بىر مەغلۇبىيەتلىك جەڭ قىلىپ، بىرنەچچە ئون مىڭ ئادەم ئولسلا، ئىشچىلار 'تېچىلىق' قا ماقۇل بولىدۇ" دېگەن جىنايى مەقسەتكە يەتمەكچى بولدى. نەتىجىدە نۇرغۇن تالاپەت پەيدا قىلىندى. قاتتىق غەزەپلەنگەن پارىژ ئىشچىلىرى 1 ـ ئاينىڭ 22 ـ كۈنى يەنە بىر قېتىم قوزغىلاڭ كوتەردى،

"دولەت مۇداپىە" ھوكۇمىتى ئەيمەنمەستىن ئوق چىقىرىپ مىللى مۇداپىە ئارمىيىسى ۋە ئىنقىلاۋىي ئاممىدىن بىرنەچچە ئون كىشىنى ئولتۇردى.

بۇ قوزغىلاڭلارنىڭ ھەر ئىككىلىسى بىلانكىزىمچىلارنىڭ خاتالىغى تۈپەيلىدىن مەغلۇپ بولدى، لېكىن بۇ قوزغىلاڭلار تاشقىرىغا قارىتىلغان ئۇرۇشنى ئىچكى ئۇرۇشقا ئايلاندۇرۇش يولىدىكى دەسلەپكى سىناق بولۇپ، پۇرولېتارىيات بۇنىڭ بىلەن چىنىقتى، ساۋاق ئالدى ۋە ئۇزۇنىڭ تەشكىلاتىنى كۈچەيتىشكە باشلىدى. بۇرژۇئا ۋەتەن ساتقۇچلىرىمۇ ئۇنىڭدىن: قورالالانغان پارتىز ئىشچىلىرىنىڭ ئۇزلىرىنىڭ ۋەتەنگە ئاسىلىق قىلىپ تەسلىم بولۇش يولىدىكى بىردىن-بىر توسالغۇ ئىكەنلىگى توغرىسىدىكى ئەكسىلئىنقىلاۋىي يەكۈننى چىقاردى. ئۇلار ئىشچىلارنى قورالسىزلاندۇرۇش سۇيىقەستىنى باش قاتۇرۇپ پىلانلىدى. شۇنداق قىلىپ قورالالارنى ساقلاپ قېلىش ۋە قورالسىزلاندۇرۇش پۇرولېتارىيات بىلەن بۇرژۇئازىيە ئوتتۇرىسىدىكى كۈرەشنىڭ تۈگۈنى بولۇپ قالدى.

بىرىنچى ئىنتېرناتسونال پارتىز شوبە تەشكىلاتلىرى بىرلەشمىسى ۋە ئىشچىلار ئۇيۇشمىلىرى بىرلەشمىسى پائال ھەرىكەت ئېلىپ باردى؛ پارتىزدىكى 20 رايون سايلاپ چىققان مەركىزىي كومىتېتمۇ ئۇزۇنىڭ تەشكىلاتىنى مۇكەممەللەشتۈردى. لېكىن ئەڭ ھەل قىلغۇچ ئەھمىيەتلىك تەشكىلىي تەدبىر مىللى مۇداپىە ئارمىيىسى مەركىزىي كومىتېتىنىڭ قۇرۇلغانلىغى بولدى، چۈنكى "پۇرولېتارىيات دىكتاتۇرىسىنىڭ ھەممىدىن مۇھىم شەرتى—پۇرولېتارىيات ئارمىيىسى. ئىشچىلار سىنىپى ئۇز ئازاتلىغىنىڭ ھوقۇقىنى جەڭ مەيدانىدا قولغا كەلتۈرۈشى لازىم."①

① ماركس. «ئىنتېرناتسونال قۇرۇلغانلىغىنىڭ 7 يىللىغىنى خاتىرىلەش

"كىمكى دولەت ھاكىمىيىتىنى تارتىۋالماقچى ۋە ئۇنى تۆتۈپ تۇرماقچى بولىدىكەن، ئۇ قۇدرەتلىك ئارمىيىگە ئىگە بولۇشى لازىم."② 1871 ـ يىل 2 ـ ئايدىن ئىلگىرى، مىللى مۇداپىە ئارمىيىسىنىڭ ئەڭ چوڭ ئاجىزلىغى شۇكى، ئۇنىڭدا بىرلەشكەن تەشكىلات ۋە بىرلىككە كەلگەن رەھبەرلىك يوق ئىدى. 2 ـ ئاينىڭ 24 ـ كۈنى مىللى مۇداپىە ئارمىيىسى بىرلەشكەن تەشكىلاتىنىڭ نىزامنامىسى ماقۇللاندى، مىللى مۇداپىە ئارمىيىسىنىڭ بۇنىڭدىن كېيىن بارلىق دائىمى ئارمىيىنىڭ ئورنىنى ئالىدىغانلىغى، بارلىق باشلىقلار سايلام بىلەن ۋۇجۇدتقا كەلتۈرۈلىدىغانلىغى، خىزمەتنىڭ ھوددىسىدىن چىقالمىغانلار ھەر ۋاقىت يەڭگۈشلىنىدىغانلىغى ئېنىق جاكالاندى. 3 ـ ئاينىڭ 15 ـ كۈنى مىللى مۇداپىە ئارمىيىسى مەركىزىي كومىتېتى رەسمىي قۇرۇلدى، ۋارلىن، ئاشى قاتارلىق بىرنەچچە ئىنتېرناتسونال ئەزالىرىمۇ مەركىزىي كومىتېتنىڭ ئەزالىغىغا سايلاندى: مەركىزىي كومىتېت ئارمىيە بىلەن خەلقە "ئىچكى دۈشمەنلەرنىڭ ئاشكارا ئىغۋاگەرچىلىگى ئالدىدا ھۇشيارلىقىنى ئوستۇرۇپ، ئىتتىپاقلىقىنى كۈچەيتىڭلار، مۇشۇنداق قىلغاندا ۋەتەننى ۋە پۈتۈن ئىنسانىيەتنى بىردىن ـ بىر قۇتقۇزالىدىغان تۈزۈمنى ـ دېموكراتىك، سوتسىيالىستىك جۇمھۇرىيەتنى ئاخىرقى ھىساپتا قۇرۇپ چىقالايمىز" دەپ چاقىرىق قىلدى. مەركىزىي كومىتېت خەلقنىڭ قىزغىن ھىمايىسىگە ئىگە بولدى، ئامما ئۇنى

مۇناسۋىتى بىلەن». «ماركس ـ ئېنگېلس ئەسەرلىرى»، خەنزۇچە نەشرى، 17 ـ توم، 468 ـ بەت.

② ماۋ زېدۇڭ. «ئۇرۇش ۋە ئىستراتېگىيە مەسىلىسى». «ماۋ زېدۇڭ تاللانما ئەسەرلىرى»، 1971 ـ يىل نەشرى، 2 ـ توم، 995 ـ بەت.

ۋارلىن

ئۇزىنىڭ ھاكىمىيەت ئورگىنى دەپ قارىدى، ئۇنىڭ بۇيرۇقلىرىغا بوي سۇندى، ئۇنىڭ چاقىرىقلىرىغا ئاۋاز قوشتى.

ماركس پارىژ پۇرولېتارىياتىنىڭ ھەربىي تەشكىلاتىغا ناھايىتى يۇقۇرى باھا بەردى، ئۇ شۇ چاغدا مۇنداق دەپ كورسەتتى: "مىللىي مۇداپىە ئارمىيىسىنىڭ كوپچىلىك جەڭگىۋار يېڭىلىرى سايلاپ چىققان بۇ 20 ۋەكىل **مەركىزىي كومىتېتنى** تەشكىل قىلغان ئىدى، دەل ئۇ 3 ـ ئاينىڭ 18 ـ كۈنى مۇشۇ ئەسىردىكى ئەڭ ئۇلۇغ ئىنقىلابنى قوزغىۋەتتى".①

300 مىڭ تەشكىللىك، قوراللانغان پارىژ ئىشچىسى ۋەتەن ساتقۇچ ھوكۈمەت ئۈچۈن ئەڭ زور خەۋپ ئىدى، بۇ ھوكۈمەت جان ـ جەھلى بىلەن ئىشچىلارنى قوراسىزلاندۇرۇش كويىدا بولدى. لېنىن مۇنداق دەپ كورسەتتى: "قوراللانغان ئىشچىلار **يېڭى** ئارمىيىنىڭ بىخى، يېڭى ئىجتىمائى تۈزۈمنىڭ تەشكىلىي ھۈجەيرىسى. بۇ ھۈجەيرىنى بۈزۈپ تاشلاش، ئۇنىڭ راۋاجلىنىشىغا يول قويماس ـ

① ماركس. «فرانسىيەدىكى ئىچكى ئۇرۇش»، 1972 ـ يىل ئۇيغۇرچە نەشرى، 251 ـ بەت.

لىق، ــ مانا بۇ بۇرژۇئازىيەنىڭ بىرىنچى ئەقىدىسى.»① ئىشچىلار سىنىپىنى باستۇرۇش ئۈچۈن، بۇرژۇئازىيە گېرمانىيە تاجاۋۇزچىلىرىغا تەسلىم بولۇپ، چەتئەلگە قوللىشىغا ئىگە بولۇشقا ئالدىرىدى. 1 ــ ئاينىڭ 28 ــ كۈنى «دولەت مۇداپىئە» ھوكۇمىتى گېرمانىيە ئارمىيىسىگە ئاشكارا تەسلىم بولۇپ، ئۇرۇشنى توختىتىش كېلىشىمىنى ئىمزالىدى. مۇنتىزىم ئارمىيە قوراللاندۇرۇلدى، لېكىن مىللى مۇداپىئە ئارمىيىسى ئۇزىنىڭ مىلتىق ۋە زەمبىرەكلىرىنى مەھكەم ساقلاپ تۇردى. 2 ــ ئاينىڭ 8 ــ كۈنى مىللى پارلامېنتىنىڭ سايلىمى ئوتكۈزۈلدى، بۇرژۇئا ئەكسىيەتچىلىرى ئىغۋا تېرىپ پوپوزا قىلغانلىقى ئۈچۈن، سايلانغان 750 ۋەكىلنىڭ تولىسى پومىششىكلار، باي دېخانلار، كاتولىك دىنىدىكى دىندارلار ۋە چوڭ بۇرژۇئازىيە بولدى، خانىۋەرەسلەر 3 تىن 2 قىسمىغا يېقىنراغىنى تەشكىل قىلدى. بۇرژۇئازىيەنىڭ ئەكسىيەتچى سىياسەتۋازى، ئىشچىلار سىنىپى ۋە سوتسىيالىزىمنىڭ ئەشەددى دۈشمىنى بولغان تىيېر ھوكۇمەت باشلىغى ئۇرنىغا كوتىرىلدى. ئەنە شۇ ئادەم 1848 ــ يىل فېۋرال ئىنقىلاۋىدا، پادىشا لوئى ــ فىلىپپا پارىژدىن چېكىنىپ چىقىپ كېتىش، ئاندىن كېيىن ئەسكىرىي كۆچنى توپلاپ ئىنقىلاۋىي پارىژغا ھۇجۇم قىلىش مەسلىھەتىنى بەرگەن ئىدى. بۇ ۋەتەن ساتقۇچ قاقۇاش تۇلكە گېرمانىيە تاجاۋۇزچىلىرى بىلەن شەرمەندە سۆلھى شەرتنامىسى ئىمزالاپ، 500 مىليون فرانك تولەم تولەشكە، پۈتۈن ئالىساس ئولكىسىنى ۋە لوررېن ئولكىسىنىڭ بىر قىسمىنى بولۇپ بېرىشكە رازى

---

① لېنىن. «پۇرولېتارىيات ئىنقىلاۋى ۋە خائىن كائۇتسكى»، 1978 ــ يىل ئۇيغۇرچە نەشرى، 109 ــ 110 ــ بەتلەر.

بولدى. مىللى پارلامېنت يىغىننى ئىنقىلاۋىي پارىژدا ئېچىشقا جۇرئەت قىلالماي، پارىژدىن 23 كىلومېتىر يىراقلىقتىكى ۋېرسالغا بېرىپ ئېچىشنى قارار قىلدى. مىللى پارلامېنت بىر قاتار پەرمانلارنى چىقىرىپ، پارىژ خەلقىنى گەدەندە قالغان ئوي ئىجارىسىنى تولەش ۋە قەرزلەرنى قايتۇرۇشقا قىستىدى، مىللى مۇداپىە ئارمىيىسىنىڭ ئازغىنا ھەربى تەمىناتىنى ئەمەلدىن قالدۇردى، ئىنقىلاۋىي گېزىت-ژورناللارنى پېچەتلىدى. بۇ تەسلىمچىلىك شەرتنامىسى ۋە ئەكسىيەتچىل پەرمانلار پۇتۇن مەملىكەت خەلقىنى تېخىمۇ غەزەپلەندۇردى. پارىژ پۇرولېتارىياتى ئىنقىلاۋىي كوممۇنا قۇرۇپ، ئىنقىلاۋىي كوممۇنا ئاساسىدا قۇرۇلغان مەملىكەت خاراكتىرلىق ھاكىمىيەتنىلا ئېتىراپ قىلىشنى تەكىتلىدى.

3 ـ ئاينىڭ 18 ـ كۇنى سەھەردە، تىيېر مىللى مۇداپىە ئارمىيىسى ئوزى ئىانە توپلاپ ياساتقان زەمبىرەكلەرنى تارتىۋېلىش ئۈچۈن ئەسكەر چىقاردى. ئۇ ئوغرىلىقچە ھۇجۇم قىلىش بىلەنلا مۇۋەپپەقىيەت قازىنىمەن دەپ ئويلاپ، «مۇراجەتنامە»نىمۇ ئالدىن تەييارلاپ قويغان ئىدى. پارىژ ھەربى رايونىنىڭ قوماندانى ۋىنوئا لېكونت جياڭجۇننى پارىژنىڭ شىمالىي رايونىدىكى مۇنمارتىرغا تۇيۇقسىز ھۇجۇم قىلىشقا ئەۋەتتى. ئەكسىيەتچى قوشۇنلار مۇھاپىزەتچى ئارمىيىدىن بىرنەچچەيلەننى ئولتۇرۇپ، زەمبىرەكلەرنى ئېلىپ كەتمەكچى بولىۋاتقاندا، سەگەك مۇنمارتىر ئاياللىرى سېزىپ قېلىپ، داڭ چالدى، ئىشچىلار ۋە ئاھالە دەرھال كوچىغا يۇگۇرۇشۇپ چىقىشتى. زەمبىرەكلەرنى سورەپ كېلىۋاتقان دۇشمەن ئەسكەرلىرىنى مىللى مۇداپىە ئارمىيىسىدىكىلەر توسىۋالدى، قەھرىمان مۇنمارتىر ئاياللىرى تىيېر ئەسكەرلىرىنى ئورىۋېلىپ، ئوز كوكرەكلىرى بىلەن سىنىپىي قېرىن-

داشلىرىنى قوغدىدى. باللار زەمبىرەكلەرگە مەھكەم ئېسىلىۋالدى. ئۇلار بىرلىكتە ئەكسىيەتچى ئەپتىسەرلەرنى ئەيىپلىدى، ئەسكەرلەر بىلەن داۋالى سوزلەپ كۆرەش قىلدى، ئۇلارغا: "سىلەر زەمبىرەكـلەرنى بېرلىنغا ئاپىرىپ بەرمەكچىمۇ؟ ئۇزۇنگلارنىڭ قېرىنداشلىرىغا، بىزنىڭ ئەرلىرىمىزگە، باللىرىمىزغا ئوق ئاتماقچىمۇ؟" دەپ سوئال قويىدى. ئەسكەرلەر لام-جىم دېيەلمىدى، لېكىن ئوق چىقىرىشقا نەچچە قېتىم بۇيرۇق بەرگەن بولسىمۇ، لېكىن ئۇلار يەنىلا ملتىقـلىرىنى يەرگە قارىتىۋېلىپ، ئوق چىقىرىشنى رەت قىلدى. غەزىۋىنى باسالمىغان ئامما قان قەرزگە بوغۇلغان ئەكسىيەتچى ئەپتىسەرلەر كونىت بىلەن تومانى شۇ يەردىلا ئېتىپ تاشلىدى. ئىنقىلاۋىي ئاممىنىڭ كەسكىن ھەركىتى تىيىرىنىڭ ئەكسىلئىنقىلاۋىي سۇيىقەستىنى تارمار قىلدى. مىللى مۇداپىئە ئارمىيىسى مەركىزىي كومىتېتى قوزغىلاڭدىن خەۋەر تاپقاندىن كېيىن دەرھال ھەركەتكە كېلىپ، بىر تەرەپتىن، زەمبىرەك ئىستىھكامىنى قوغداشقا قىسىملارنى ئەۋەتتى، يەنە بىر تەرەپتىن، كوچا جەڭلىرىگە رەھبەرلىك قىلىپ، شەھەرنىڭ مەركىزىگە ۋە مۇھىم تارماقلارغا قاراپ سلجىدى، ئەكسىيەتچى قوشۇنلارنىڭ ۋەتەۋەرىگىنى چىقاردى. قاراڭغۇ بۇلۇڭ-پۇشقاقتا يوشۇرۇنۇۋالغان تىيىر ئەھۋالىنىڭ چاتاقلىغىنى بايقاپ، دەرھال پارتىدىن چېكىنىش بۇيرۇغىنى چۈشۈردى، ئۇزىمۇ ئالاقزادە بولۇپ ۋېرسالغا قېچىپ بېرىۋالدى.

شۇ كۈنى كەچتە مىللى مۇداپىئە ئارمىيىسى شەھەر مەمۇرىيىتى مەكىمىسىنى ئىشغال قىلىپ، پۈتۈن شەھەرنى ئازات قىلدى. ئىنقىلاپ بايرىغى شەھەر مەمۇرىيىتى مەكىمىسىنىڭ ئۈستىدە لەپىلدەيدى، پارتىز خەلقىنىڭ دىلى ياياپ، 18-مارت پۈرولېتارىيات

قوراللىق ئىنقىلاۋىنىڭ ئۇلۇغ غەلىبىسىنى تەنتەنە قىلدى.

پارتىيە كومىتېتىنىڭ قۇرۇلۇشى ۋە ئۇنىڭ ئۇلۇغ تەدبىرلىرى ماۋجۇشى مۇنداق دەپ تەلىم بېرىدۇ: "دۇنياداىكى بارلىق ئىنقىلاۋىي كۈرەشلەرنىڭ ھەممىسى ھاكىمىيەتنى تارتىۋېلىش-نى، ھاكىمىيەتنى مۇستەھكەملەشنى مەقسەت قىلىدۇ. ئەكسىلئىنقىلاپ-چىلارنىڭ ئىنقىلاۋىي كۈچلەرگە قارشى جان تىكىپ كۈرەش قىلىشىمۇ، تامامەن، ئۇزلىرىنىڭ ھاكىمىيىتىنى ساقلاپ قېلىشنى مەقسەت قىلىدۇ."① .

پارتىيە پۈرولېتارىياتنىڭ ھاكىمىيەتنى تارتىۋېلىش كۈرىشىنىڭ غەلىبە قىلغان كۈنى ئۇنىڭ ھاكىمىيەتنى مۇستەھكەملەش كۈرىشىنىڭ باشلانغان ۋاقتى بولىدى. 3 ـ ئايىنىڭ 18 ـ كۈنىدىن كېيىن، ئىنقىلاۋىي پارتىزنى شەرقتە گېرمانىيە تاجاۋۇزچى ئارمىيىسى قورشاپ تۇراتتى، غەربتە ئەكسىلئىنقىلاۋىي ۋېرسالنىڭ قايتۇرما ھۇجۇم قىلىش خەۋپى بار ئىدى. شەھەر ئىچىدىكى ئەكسىلئىنقىلاۋىي كۈچلەر ئىنتايىن ھەددىدىن ئېشىپ كەتتى، 3 ـ ئايىنىڭ 22 ـ ۋە 24 ـ كۈنلىرى مىللى مۇداپىە ئارمىيىسى مەركىزىي كومىتېتىغا قارشى قوراللىق نامايىش بولدى؛ كونا ھوكۈمەت ئەمەلدارلىرى ئىنقىلاۋىي ھاكىمىيەتكە نىسبەتەن دۇشمەنلىك غەرەزدە بولۇپ، پاسسىپلىق قىلىپ ئىشنى ئاقساتتى.

مىللى مۇداپىە ئارمىيىسى مەركىزىي كومىتېتى شۇ چاغدا ئەسلىدە غەلىبىسىرى ۋېرسالغا ھۇجۇم قىلىپ، تىيېرنىڭ ئەكسىلئىنقە-

---

① ماۋ زېدۇڭ. «بۇ يىلقى سايلام». «خەلق» گېزىتىنىڭ 1967 ـ يىل 1 ـ ئايىنىڭ 22 ـ كۈنىدىكى سانىدا كەلتۈرۈلگەن نەقىل.

كوممۇننى قوغدىغۇچىلار

لاۋىي ئۇۋىسىنى پاچاقلاپ تاشلىشى، ئۇنىڭ قالدۇق قىسىملىرىنى يوقىتىشى كېرەك ئىدى. ئەمما، خۇددى ماركس كورسىتىپ ئوتكەندەك، مەركىزىي كومىتېت "تولىمۇ **يۇۋاشلىق** قىلدى"، "گويا تىيېرنىڭ پارىژنى زورلۇق كۇچ بىلەن قورالسىزلاندۇرماقچى بولغانلىغى ئىچكى ئۇرۇشنى باشلاش ئەمەستەك، **ئىچكى ئۇرۇشنى** باشلىغۇسى كەلمىدى"؛ "ھاكىمىيەتنى تارتىۋالماقچى دىگەن گۇمانلاردىن ساقلىنىش ئۇچۇن، ئۇلار قىممەتلىك پۇرسەتنى قولدىن بېرىپ قويدى...

بەلكى كوممۇنا سايلىمى بىلەن بولىدى".①

3 ـ ئاينىڭ 26 ـ كۈنى پارىژدا كومـمۇنا سايلىمـى ئوتكۈزۈلـدى. ناپولېون I پارـژىنىڭ شەھەرلىك ھـوكۇمەت (كومـمۇنا)نى سايلاش ھوقۇقىنى تارتىۋالغانـدىن بۇيان، پارىژ خەلـقى 70 يىلـدىن بېرى بىرىنچى قېتىم بۇ دېموكراتىـك ھوقۇقنى يەنە يۈرگۈزدى. 1792 ـ يىلدىكى پارىژ ئىنقىلاۋىـي كوممۇنـىسى بۇرژۇئازىـيە ھاكىمىيـىتىنى مۇستەھكەملەش ئۈچۈن قۇرۇلغان ئىدى؛ بۇ قېتىم خەلق مەنپەئەتىگە ھەقىقى ۋەكىللىك قىلىدىغان پرولېتارىيات ھاكـمىيىتىـنى قۇرۇش مەقسەت قىلىندى. ئەر ـ ئايال پۇقرالار خۇددى بايرامنى تەبرىكلـگەندەك خوشاللىق بىلەن ئوزلىرىنىڭ سايلام رايونىغا بېرىـپ، ئاۋاز بېرىشكە قاتناشـتى. جەمـئى 86 ھەيئـەت ئەزا سايلانـدى، ئۇنىڭ ئىچىدە ئەكسىيەتـچى ھوكۇمەتـنىڭ تۇرمىسىدىـكى كونا ئىنقىـلاپچى بلانكىمۇ بار ئىدى. بۇرژۇئازىيە ئىگەللىۋالغان سايلام رايونلىرىدىن سايلانغان 21 بۇرژۇئا ئۇنسۇر كوپ ئوتمەي چېقىپ كەتتى، تولۇقلاپ سايلاش ئارقىسىدا، ئىشچى ھەيئەت ئەزالار كوممۇنىدا ئۇچتىن بىر قىسمىنى تەشكىل قىلدى، قالغانلىرى خىزمەتچىلەر، ئاخباراتچىلار، ئوقۇتقۇچىلار، دوختۇرلارغا ئوخشاش ئىنقىـلاپنى ھمايە قىلىدىـغان زىيالىلار ئىدى. سىياسى مەزھەپلەر بويىچە ئېيتقاندا، بلانكىزىمچىلار ۋە يېڭى ياكوبىنچىلار كوپچىلىكنى تەشكىل قىلاتـتى، ئۇلارنىڭ زور كوپچىلىگى مىللى مۇداپىە ئارمىيىسى مەركىزىي كومىتېتىنىڭ ئەزاسى

---

① ماركس. «ۋ. لىبكنېختكە يېزىلغان خەت (1871 ـ يىل 4 ـ ئاينىڭ 6 ـ كۈنى)». «ماركس، ئېنگېلس، لېنىن، ستالىن پارىژ كوممۇنىسى توغرىسىدا»، خەلق نەشرىياتى 1971 ـ يىل خەنزۇچە نەشرى، 213 ـ بەت.

ئىدى؛ پرۇدونىزىمچىلار ئازچىلىقنى تەشكىل قىلاتتى، ئۇلارنىڭ زور كوپچىلىگى بىرىنچى ئىنتېرناتسىونالنىڭ ئەزاسى ئىدى. ماركس مۇنداق دەپ كورسەتتى: "كوممۇنىنىڭ ھەقىقى سىرى شۇ يەردىكى، ئۇ، ماھىيەتتە، ئىشچىلار سىنىپىنىڭ ھوكۇمىتى".①

3 ـ ئاينىڭ 28 ـ كۇنى تۇمەنلىگەن ئىنقىلاۋىي ئامما پارىژ كوممۇنىسىنىڭ قۇرۇلغانلىغىنى تەنتەنىلىك ھالدا تەبرىكلىدى. شەھەر مەمۇرىيىتى مەھكىمىسى مەيدانىدا، مىللى مۇداپىە ئارمىيىسى قولىدىكى قورالىنى مەھكەم تۇتۇپ، ھەيۋەت بىلەن تۇراتتى، تىك كوتىرىلگەن قىزىل بايراقلار لەپىلدەپ، زەمبىرەكلەر ۋالىلداپ تۇراتتى. ئەر ـ ئايال، قېرى ـ ياش ھەممىسى مەيدانغا يىغىلىشتى، بەزىلىرى قالپاقلىرىنى ئاسمانغا ئېتىشتى، بەزىلىرى ھاياجانلىنىپ كوزىگە ئىسسىق ياش ئېلىشتى، ئىشچىلار بىرىنچى قېتىم ھاكىمىيەتنى ئىگەللىگەنلىگىدەك بەختنى بىر بىرىگە ئىزھار قىلىشتى. چۇشتىن كېيىن سائەت 4 تە، رەئىس مۇنبىرىدە كوممۇنا ھەيئەت ئەزالىرىنىڭ ئىسىملىگى ئېلان قىلىنىپ، كوممۇنىنىڭ رەسمىي قۇرۇلغانلىغى جاكالانغاندا، "ياشىسۇن كوممۇنا!" دىگەن تەنتەنە ساداسى يەر ـ جاھاننى زىلزىلىگە كەلتۇردى، ھورمەت توپلىرى ئېتىلدى، ئالقىش ساداسى ياڭرىدى. ئىنسانىيەت تارىخىدىكى تۇنجى پۇرولېتارىيات دىكتاتۇرىلىغىدىكى ئىنقىلاۋىي ھاكىمىيەت غەلىبىلىك ھالدا دۇنياغا كەلدى!

پارىژ كوممۇنىسىنىڭ تۇنجى ئىنقىلاۋىي پەرمانى سۇپىتىدە،

---

① ماركس. «فرانسىيىدىكى ئىچكى ئۇرۇش»، 1972 ـ يىل ئۇيغۇرچە نەشرى، 109 ـ بەت.

خەلقنى باستۇرىدىغان بۇرژۇئازىيە دائىمى ئارمىيىسى بىكار قىلىنىپ، ئۇنىڭ ئورنىغا خەلق قوراللىق كۈچلىرى قويۇلدى، بۇنىڭدىن كېيىن مىللى مۇداپىە ئارمىيىسىدىن باشقا ھېچقانداق قوراللىق قىسىملارنىڭ بولۇشىغا يول قويۇلمايدىغانلىغى بەلگىلەندى. ئۇنىڭدىن كېيىن، ئەكسىيەتچى ساقچى ۋە سوتىمۇ ئەمەلدىن قالدۇرۇلدى، بارلىق "سىياسى مەھبۇسلار" تۇرمىدىن بوشتىلدى. شۇنداق قىلىپ، بۇرژۇئازىيە دولەت ماشىنىسىنىڭ ئاساسىي تەركىۋىي قىسىملىرى پۈتۈنلەي پاچاقلاپ تاشلاندى. كومىۇنا ھاكىمىيەت بىلەن دىنىي ئايرىشنى جاكالىدى، شۇنىڭ بىلەن ئەكسىيەتچى ھوكۇمرانلارنىڭ روھىي تۈۋرۈكىگە پالتا چاپتى.

كومىۇنا كومىتېتى پۈرولېتارىياتنىڭ يېڭى تىپتىكى دولەت ئورگىنىنىڭ دەسلەپكى شەكلى ئىدى، ئۇ قانۇن چىقىرىدىغان ۋە مەمۇرى ئىشلارنى باشقۇرىدىغان خىزمەت ئورگىنى ئىدى. كومىۇنا ساختا بۇرژۇئا پارلامېنت تۈزۈمىنى بىكار قىلىپ، 10 خىزمەت كومىتېتى: ئىجرائى كومىتېت، ھەربى كومىتېت، ئاشلىق كومىتېتى، مالىيە كومىتېتى، ئەدلىيە كومىتېتى، ئامانلىقنى ساقلاش كومىتېتى، ئەمگەك، سانائەت ۋە ئالماشتۇرۇش كومىتېتى، جەمئىيەت ئۇچۇن خىزمەت قىلىش كومىتېتى، تاشقى ئالاقە كومىتېتى، مائارىپ كومىتېتى قۇردى. كومىۇنا كومىتېتى دېموكراتىيە - مەركەزلەشتۇرۇش تۈزۈمىنى يولغا قويۇپ، بارلىق زور مەسىلىلەرنى دېموكراتىك مۇزاكىرىدىن ئوتكۈزۈپ قارار قىلدى ۋە ئۇنى ئىزچىل ئىجرا قىلدى. كومىۇنىنىڭ ھەيئەت ئەزالىرى كومىتېتلارغا ئايرىم - ئايرىم قاتناشتى، شۇنىڭ بىلەن بىللە ئۇز سايلام رايونلىرىنىڭ خىزمىتىگە رەھبەرلىك قىلىشقا مەسئۇل بولۇپ، سايلىغۇچىلارنىڭ نازارىتىنى قوبۇل قىلدى.

دولەت ئورگانلىرىدىكى خادىملارنىڭ نام-مەنپەئەتكە بېرىلىپ كېتىشى، جەمىيەتنىڭ چاكىرىدىن تۇرلەرگە ئايلىنىپ كېتىشىنىڭ ئالدىنى ئېلىش ئۈچۈن، كومۇنا ئىككى تۈرلۈك مۇھىم تەدبىرنى قوللاندى. بىرىنچى، كومۇنا. كومىتېتى ۋە ئاساسىي خىزمەتچى خادىملار سايلام بىلەن ۋۇجۇدقا كەلتۈرۈلىدىغان، ئۇلار سايلىغۇچىلار ئالدىدا جاۋاپكار بولىدىغان، ھەرقانداق خىزمەتچىنىڭ چىقالمىغانلار ھەر ۋاقىت ئالماشتۇرۇلىدىغان بولدى؛ ئىككىنچى، يۇقۇرى مۇئاش تۈزۈمى ئەمەلدىن قالدۇرۇلۇپ، ھەرقانداق خىزمەتچىنىڭ يىللىق ئىش ھەقىقى 6 مىڭ فرانكتىن ئېشىپ كەتمەسلىك، مەلىكىلىك ئىشچىنىڭ ئىش ھەقىقى بىلەن تەڭ بولۇش، شۇنىڭ بىلەن بىللە تووەن ئىش ھەققىنى مۇۋاپىق ئوستۇرۇش بەلگىلەندى. لېنىن بۇ ئىككى ئىنقىلاۋىي تەدبىرگە يۇقۇرى باھا بەردى، بۇنى "بۇرژۇئا دېموكراتىيىسىدىن پۇرولېتارىيات دېموكراتىيىسىگە بۇرۇلۇش" تىن ئىبارەت سۆيەت خارەكتىرلىق بۇرۇلۇش، "كاپىتالىزىمدىن سوتسىيالىزىمغا ئوتۇشنىڭ كوۋرۇگى"① دەپ ھىسابلىدى.

پارتىز كومۇنىسىنىڭ ئەڭ قىممەتلىك خۇسۇسىيىتى شۇكى، ئۇ خەلق ئاممىسى ئىچىگە چوڭقۇر يىلتىز تارتىتى، ئۇنىڭ توغرا قارارلىرى ۋە تەدبىرلىرى ئاممىدىن كەلدى. كومۇنا ھەيئەت ئەزالىرى دائىم ئىشچىلار ئۈيۈشمىلىرىغا، مىللى مۇداپىە ئارمىيىسىگە بولۇپمۇ ئىنقىلاۋىي كۆلۈپلارغا بېرىپ كومۇنىنىڭ خىزمىتىنى تونۇشتۇرۇپ، ئۇلاردىن پىكىر ئېلىپ تۇردى. خەلق ئاممىسىمۇ ئوز

---

① لېنىن. «دولەت ۋە ئىنقىلاپ»، 1972 ـ يىل ئۇيغۇرچە نەشرى، 70 ـ، 72 ـ بەتلەر.

هاكىمىيىتىنى قىزغىن سۇيدى، ئۇزلۇگىدىن كوممۇنىغا ياكى رايونلارغا بېرىپ ئەھۋاللارنى ۋە تەلەپلەرنى ئىنكاس قىلىپ تۇردى. ئۇلار دەرھال ۋېرسالغا ئەسكەر ئەۋەتىپ، باندىتلارنى يوقىتىشنى، شەھەر ئىچىدىكى ئەكسىلئىنقىلاپچىلارنى باستۇرۇشنى ئوتتۇرىغا قويدى ھەمدە ئەكسىلئىنقىلاۋىي ھەركەتلەرنىڭ يىپ ئۇچىنى ئېيتىپ بەردى؛ ئۇلار مەھرۇم قىلغۇچىلارنى مەھرۇم قىلىشنى، فرانسىيە بانكىسىنى مۇسادىرە قىلىشنى، گوروگە قويۇلغان نەرسىلەرنى ھەقسىز قايتۇرۇپ بېرىشنى، ھايانكەش سودىگەرلەرنى جازالاشنى تەلەپ قىلدى؛ ئۇلار ئەكسىيەتچى دىندارلارنى ۋە ئايال موناخلارنى قوغلىۋېتىشنى، كوممۇنىغا قارشى چىققانلارنى خائىنلار دەپ جاكالاشنى تەكلىپ قىلدى؛ شۇنداقلا باشقا ئولكىلەر بىلەن ئالاقە باغلاشنى، پۇتۇن مەملىكەتتىكى دىخانلارغا مۇراجەت قىلىشنى ۋە باشقىلارنى تەلەپ قىلدى.

خەلق ئاممىسىنىڭ قىزغىن قوللىشى، ۋە تۇرتكىسى ئارقىسىدا، كوممۇنا پۇرولېتارىيات دىكتاتۇرىسىنى مۇستەھكەملەش، ئىشچىلار سىنىپىنىڭ مەنپەئەتىنى قوغداش ۋە خەلق تۇرمۇشىنى ياخشىلاش مەقسىدىدە نۇرغۇن ئەمىر-پەرمان ۋە تەدبىرلەرنى ماقۇللىدى: بەزى ئەكسىيەتچىل گېزىت-ژورناللارنى مەنئى قىلدى، بەزى ئەكسىيەتچى ھەربى ۋە ساقچىلارنى ھەم ئىكىسكوپ داربۇئا باشچىلىغىدىكى ئەكسىلئىنقىلاپچىلارنى قولغا ئالدى، كوممۇنىنىڭ ئىچىگە كىرىۋالغان بەزى سىنىپىي دۇشمەنلەرنى تازىلىدى، پارىژنىڭ مۇداپىە ئىستىھكاملىرىنى چىڭىتتى. كوممۇنا قېچىپ كەتكەن كارخانا ئىگىلىرىنىڭ كارخانىلىرىنى ئوتكۇزۇۋالدى، ئۇنى ئەمگەك كومىتېتى بىلەن ئىشچىلار ۋەكىللىرى بىرلىكتە باشقۇردى ھەمدە بۇ زاۋۇتلار-

دىكى ئىشچىلارنى كوپىراتىپلارغا بىرلەشتۈرۈش ۋە ئىشلەپچىقىرىش پىلانلىرىنى تۈزۈپ چىقتى؛ بولكا ئىشچىلىرىنىڭ كېچىدە ئىشلەش تۈزۈمىنى بىكار قىلىدى، ئىشچىلارنىڭ پۇلىنى يولسىزلىق بىلەن تۇتۇپ قېلىش ۋە جەرىمانە قويۇشنى مەنئى قىلىدى. ئىشچىلار سىنىپىغا بىۋاستە پايدىلىق بولغان بۇ ئىككى قارار "كونا ئىجتىمائى تۈزۈمنىڭ باغرىغا مەلۇم دەرىجىدە چوڭقۇر سانجىلغان".① كوممۇنا پارتىز قورشاۋىدا قالغان مەزگىلدىكى ئوي ئىجارىسىنى تولەش ۋاقىتىنى كېچىكتۈرۈش ۋە قەرزلەرنى قايتۇرۇش ۋاقتىنى كېچىكتۈرۈش پەرمانىنى ئېلان قىلدى، بايلارنىڭ ئويلىرىنى ئېلىپ مەھەللىلەردىكى نامرات ئاھالىلەرنىڭ ئىشلىتىشىگە بەردى، گوروخانىلارغا قىممىتى 20 فرانكتا توشمايدىغان گوروگە قويۇلغان نەرسىلەرنى ئىگىسىگە ھەقسىز قايتۇرۇپ بېرىشنى بۇيرۇدى. كوممۇنا بالىلار ئۇيۇن مەجبۇرى مائارىپنى يولغا قويۇشنى باشلىدى، دىنىي تەلىم-تەربىيىنى مەنئى قىلىدى، ئوقۇتقۇچىلارنىڭ ئىش ھەققىنى ئوستۇردى، ئەر-ئايال ئوقۇتقۇچىلارنىڭ ئوخشاش ئىشىغا ئوخشاش ھەق بېرىشنى بەلگىلىدى.

پارتىز كوممۇنىسى پۈتۈن مەملىكەتنى پارتىزنى ئۇلۇگە قىلىپ كوممۇنا تەشكىلاتىنى قۇرۇشقا چاقىردى. پارتىز كوممۇنىسى تۈزۈپ چىققان ئەمما يولغا قويۇشقا ئۈلگۈرەلمىگەن مەملىكەتلىك تەشكىلىي پۈروگراممىدا كەنتلەردىن تارتىپ ئولكىگىچە ھەرقايسى ئاساسىي

---

① «فرانسىيەدىكى ئىچكى ئۇرۇش»،نىڭ 1891 - يىلدىكى كىتابچىسىغا ئېنگېلس يازغان مۇقەددىمە». «فرانسىيەدىكى ئىچكى ئۇرۇش»، 1972 - يىل ئۇيغۇرچە نەشرى، 14 - بەت.

قاتلاملاردا كوممۇنا قۇرۇش بەلگىلەنگەن ئىدى. مەملىكەت خاراكتىر-لىق كوممۇنا ھەرقايسى ئولكە، شەھەرلەر سايلاپ چىقىقان ۋەكىل-لەردىن تەركىپ تاپاتتى، ئۇ مەملىكەت بويىچە بىر تۇتاش قارار قىلىشقا تېگىشلىك ئىشلارغا مەسئۇل بولاتتى. كوممۇنا پۈتۈن مەملىكەتتىكى دىخان قېرىنداشلارغا قارىتىپ «دىخانلارغا مۇراجەت»نى ئېلان قىلىپ، ئۇنى شار ئارقىلىق باشقا ئولكىلەرگە تارقاتتى. لىون، مارسېل، سېن-تېتىن، تۇلۇز قاتارلىق شەھەرلەر 3 ـ، 4 ـ ئايلاردا كوممۇنا قۇرماقچى بولغان ئىدى، بىراق ناھايىتى تېزلا باستۇرۇۋېتىلدى. ماركس شۇ چاغدىلا مۇنداق دەپ كورسەتكەن ئىدى: "ئەگەر ھەممە چوڭ شەھەرلەر پارىژنى ئۈلگە قىلىپ كوممۇنا قۇرغان بولسا، ئۇ ھالدا، ھەرقانداق ھوكۈمەتنىڭ بۇ ھەركەتنى تۇيۇقسىز ئەكسىيەتچىل ھەركەت بىلەن باستۇرۇۋېتەلىشى مۇمكىن ئەمەس ئىدى."①

پارىژ كوممۇنىسى پۈرولېتارىيات ئىنتېرناتسونالىزمى پىرىنسىپىنى تولۇق گەۋدىلەندۈردى، پۈتۈن دۇنيا پۈرولېتارىياتى ۋە ئەمگەكچى خەلقىنىڭ ئازاتلىق ئىشلىرى ئۈچۈن ئۈلۈغ توھپە قوشتى. كوممۇنا چەتئەللىك ئىنقىلاپچىلارنىڭ ئوزىنىڭ جەڭگىۋار سېپىگە قاتنىشىشىنى قىزغىن قارشى ئالدى ھەمدە بىر قارار ماقۇللاپ: "پارىژ كوممۇنىسىنىڭ بايرىغى ــ دۇنيا جۇمھۇرىيىتىنىڭ بايرىغى" دەپ بايان قىلدى. ئۇ ۋېنگرىيىلىك ئىشچى فرانكېلنى ئەمگەك كومىتېتىنىڭ رەھبىرى قىلىپ تەينىلىدى، پولشا خەلقىنىڭ مۇنەۋۋەر

---

① ماركس. «فرانسىيەدىكى ئىچكى ئۇرۇش»، 1872 ـ يىل ئۇيغۇرچە نەشرى، 266 ـ بەت.

پەرزەندى دومبروۋسكى، ۋرودلىۋسكىلارنى پارتزنى قوغدىغۇچى قوماندان قىلىپ تەيىنلىدى. كومموۇنا تاجاۋۇزچىلىق ئۇرۇشقا ۋە چوڭ دولەت شوۋېنىزمىغا قەتئى قارشى تۇردى، ناپولېون I نىڭ "ئۇرۇشتىكى توھپىسى"نىڭ سىمۋولى بولغان، مىللى شوۋېنىزمنى تەرغىپ قىلىدىغان ۋاندوم "زەپەر تۇۋرۇگى"نى قەتئىيەتلىك بىلەن پاچاقلاپ تاشلىدى.

كوممۇننىڭ ئىنقىلاۋىي ئىشى ھەرقايسى ئەللەر پۇرولېتارىياتنىڭ قىزغىن ھىمداشلىغىغا ئىگە بولدى، بولۇپمۇ لوندوندا تۇرۇۋاتقان ماركس، ئېنگېلس ۋە بىرىنچى ئىنتېرناتسونال باش كومىتېتى پارتز كوممۇنىسىغا ئەڭ كۈچلۈك مەدەت بەردى. ماركس كوممۇنىغا ئىنتايىن قىممەتلىك تەكلىپلەرنى بەردى، كوممۇنغا نەچچە يۈز پارچە خەت يازدى، كوممۇننىڭ ئۇلۇغ ئىشىنى تەشۋىق قىلدى. ماركس شۇ چاغدا كوممۇننىڭ ئوڭۇشسىزلىققا ئۇچرايدىغانلىغىنى ئالدىن مولچەرلىگەن بولسىمۇ، لېكىن ئۇ قەتئى تۇردە: "ئالەمشۇمۇل تارىخىي ئەھمىيەتكە ئىگە ييڭى باشلىنىش بەربىر قولغا كەلدى"① دەپ جاكالىدى.

ئوخشاش بولمىغان سىنىپىي دىكتاتۇرا ئوخشاش بولمىغان ئىجتىمائى نەتىجە بەردى. پۇرولېتارىيات دىكتاتۇرىسى شارائىتىدىكى پارتزدا موجىزىلەرچە ئوزگىرىشلەر پەيدا بولدى: ئىككىنچى ئىمپېرىيە دەۋردە بۇزۇقچىلىقتا ئۇچىغا چىققان پارتز ــ چەتئەللىك

---

① ماركس. « ل.كوگېلمانغا ييزىلغان خەت (1871 ــ يىل 4 ــ ئاينىڭ 17 ــ كۈنى)». «ماركس ــ ئېنگېلس خەت ــ چەكلىرى»، 1978 ــ يىل ئۇيغۇرچە نەشرى، 54 ــ بەت.

تەۋەككۇلچىلەرنىڭ راھەت بېغى بولغان پارىژ، ئەمگەكچان، قەھرىمان پارىژغا — ئىنقىلاپچىلار، ئىشلەپچىقارغۇچىلارنىڭ دۇنياسىغا، "تىرىشچان ئەمگەك قىلىۋاتقان، كوگۈل قويۇپ پىكىر قىلىۋاتقان، جاپا-مۇشەققەتتەك چىداپ كۆرەش قىلىۋاتقان، قان ئاققۇزۇپ كۆرەش قىلىۋاتقان ئەمما ئۇزۇنئىڭ تارىخىي ئىجادىي ۋەزىپىسىنى كوتىرەڭگۈ روھ بىلەن چۈشىنىپ تۇرۇۋاتقان پارىژ"غا① ئايلاندى. كوممۇنىنىڭ ھەيئەت ئەزالىرى ۋە ھەرقايسى رايونلاردىكى خىزمەتچى خادىملار ئۇزۇنئۇنۇتقان ھالدا خەلق ئۈچۈن خىزمەت قىلدى. پارىژ 4-رايونلۇق كومىتېت (ئاران 12 كىشى) بىر قېتىملىق خۇيياۋ مەجلىسىدە كوممۇنىغا بىر تەلەپنى ئوتتۇرىغا قويۇپ، ئۇزلىرىنىڭ جەڭگىۋار يىگىلىرىغا بېرىپ جەڭچىلەر بىلەن بىرلىكتە جەڭ قىلىپ، ئۇلارنىڭ ھارغىنلىقى ۋە خەۋپ-خەتىرىگە شېرىكلىشىشى، ئۇلارنىڭ تەمىنات ئەھۋالىنى ئىگەللىشى، ئۇلارنىڭ رايونىنىڭ خىزمىتىگە بولغان پىكىر-لىرىنى ئاڭلىشى ئۈچۈن، ئۇزلىرىگە بىر كۈنلۈك "رۇخسەت" بېرىلىشىنى ئۈمىت قىلدى. كوممۇنا ھوكۈمرانلىق قىلغان مەزگىلدە، ئەر-ئايال، قېرى-ياشلاردىن بىرەرسى ئاچ-يالىڭاچ قالمىدى ياكى تالادا قالمىدى، جەمىيەت ئامانلىغى بىرىنچى قېتىم كاپالەتكە ئىگە بولدى. تىيېرنىڭ ئاچكوز، ئەيىش-ئىشرەتلىك، رەزىل-ئىپلاس ۋېرسالى بىلەن سېلىشتۇرغاندا، "پارىژنىڭ تۇرغان-پۇتكىنى ھەقىقەت؛ ۋېرسالنىڭ تۇرغان-پۇتكىنى يالغانچىلىق"② ئىدى.

---

① ماركس. «فرانسىيەدىكى ئىچكى ئۇرۇش»، 1972 — يىل ئۇيغۇرچە نەشرى، 124 — بەت.

② ماركس. «فرانسىيەدىكى ئىچكى ئۇرۇش»، 1972 — يىل ئۇيغۇرچە نەشرى، 125 — بەت.

كومموٴنىستلىك سياسىتى ماركس، ئېنگېلسنىڭ ئىنقىلاۋىي نەزىرىيسى ۋە ئىنقىلاۋىي لۇشىيەنى، بىرىنچى ئىنتېرناتسونالنىڭ تۇرلۇك ئاغمچىلىققا قارشى كۆرىشى ئارقىلىق، فرانسىيە پۇرولېتارىياتنىڭ ئىلغارلىكىشلىرىدە تەسىر پەيدا قىلدى. خۇددى ئېنگېلس كورسەتكەندەك: "ئىنتېرناتسونال كوممىنىستلىك دۆنىياغا كېلىشىنى ئىلگىرى سۈرۈش ئۈچۈن ھەركەت قىلمىغان بولسىمۇ، كوممۇنا شۇبھىسىزكى ئىنتېرناتسونالنىڭ مەنىۋى مەھسۇلى بولدى؛ ئىنتېرناتسونالنىڭ مەلۇم دەرىجىدە كوممۇنا ئالدىدا جاۋاپكار بولۇشىنى تەلەپ قىلىش پۈتۈنلەي مۇۋاپىق ئىدى."① كوممۇنا ئىجرا قىلغان سىياسى، ئىقتىسادىي، تەشكىلىي ۋە باشقا جەھەتلەردىكى سىياسەتلەردىن قارىغاندا، ماركسزىملىق ئىنقىلاۋىي لۇشىيەنگە ئۇيغۇن بولغانلىرىنىڭ ھەممىسى مۇۋەپپەقىيەت قازاندى؛ ماركسزىملىق ئىنقىلاۋىي لۇشىيەنگە ئۇيغۇن بولمىغانلىرىنىڭ ھەممىسى مەغلۇپ بولدى. شۇڭا، كوممۇنىزمنىڭ تەجرىبە-ساۋاقلىرىنى لۇشىيەن يۇكسەكلىگىدىن يەكۈنلەش ئىنتايىن پايدىلىق.

كوممۇنا كومىتېتى ئاساسەن بلانكىزىمچىلار (كوپ سانلىقلار) ۋە پرۇدونىزىمچىلار (ئاز سانلىقلار)دىن تەركىپ تاپقان بولۇپ، ئالدىنقىسى سىياسى جەھەتتىكى خىزمەتكە، كېيىنكىسى ئىقتىسادىي جەھەتتىكى خىزمەتكە مەسئۇل ئىدى. ئۇلارنىڭ ھەر ئىككىلىسى ماركسزىمچىلار ئەمەس ئىدى.

---

① ئېنگېلس. «ف.ئا.زورگېنا يېزىلغان خەت (1874 - يىل 9 - ئايىنىڭ 12 - [— 17 -] كۈنى)». «ماركس - ئېنگېلس خەت - چەكلىرى»، 1978 - يىل ئۇيغۇرچە نەشرى، 83 - بەت.

بلانكى ۋە ئۇنىڭ مۇرىتلىرى 19-ئەسرنىڭ 30-يىللىرىدىن تارتىپ ئىنقىلاۋىي كۆزقاراشقا ئىگە. 1870-يىل 10-ئاينىڭ 31-كۈنىدىكى ۋە 1871-يىل 1-ئاينىڭ 22-كۈنىدىكى مەغلۇپ بولۇپ چىققان قوزغىلاڭلارغا شۇلار رەھبەرلىك قىلغان ئىدى. ئۇلار ئىنقىلاۋىي دىكتاتۇرىدا چىڭ تۇراتتى، لېكىن ئاز سانلىق "قەھرەمانلار" دىكتاتۇرىسىنى يولغا قويۇشنى تەشەببۇس قىلاتتى. ئىنقىلاۋىي نەزەريىگە ۋە خەلق ئاممىسىنىڭ رولىغا سەل قارىغانلىقى ئۇلارنىڭ ئەجەللىك ئاجىزلىقى ئىدى. پرۇدونىزىملار ئەسلىدە بۇرژۇئازىيە ۋە ئۇششاق بۇرژۇئازىيە سوتسىيالىزىملىرى بولۇپ، مۇتلەق زور كوپچىلىگى بىرىنچى ئىنتېرناتسونالنىڭ ئەزالىرى ئىدى. ماركس رەھبەرلىك قىلغان بىرىنچى ئىنتېرناتسونال پرۇدونىزىملارنىڭ خاتا نەزەريىسىنى تارمار قىلغاندىن كېيىن، بىر قىسىم سولچى پرۇدۇنىزىملار بولۇنۇپ چىقتى، ئۇلار بۇۋۇسنىڭ ئەكسىيەتچىل نۇقتىنەزىرىنى چورۇپ تاشلاپ، ئىنقىلاۋىي ھەرىكەتكە پائال ئاتلاندى. لېكىن، سىنىپىي مۇرەسسەچىلىك ۋە بۇرژۇئا ئىنسان تەبىئىتى نەزەريىسىنىڭ زەھىرى ئۇلاردا تېخى ئېغىر ھالدا ساقلانغان ئىدى، ئۇلار پۇرولېتارىيات دىكتاتۇرىسى قارىشى بىلەن زادىلا چىقىشالمايتتى.

پارىژ كوممۇنىسى شۇنىڭ ئۈچۈن نۇرغۇن توغرا تەدبىرلەرنى كۆرسەتكەن بىر تەرەپتىن، ئۇ ئىشچىلار سىنىپىنىڭ ئەقىل-پاراسىتىنى مەلۇم دەرىجىدە مەركەزلەشتۈردى، خەلق ئاممىسىنىڭ مەنپەئەتىنى ۋە تەلۈبىنى ئەكس ئەتتۈردى؛ يەنە بىر تەرەپتىن، ماركس رەھبەرلىك قىلغان بىرىنچى ئىنتېرناتسونالنىڭ تەسىرى ۋە ئايرىم ھەيئەت ئەزالار، مەسىلەن، سېررايې ۋە ژايانلار بار ئىدى، ئۇلار ماركس ۋە بىرىنچى ئىنتېرناتسونال باش كومىتېتى بىلەن بىر قەدەر يېقىن

ئىدى، ئىلمىي كومموئنىزمنىڭ بەزى تۈپ پرىنسىپلىرىنى ۋە ماركسىنىڭ كومموئنىغا بەرگەن كونكرىت يولىورۇقلىرىنى چۈشەنگەن ھەم ئەملەدە كورسەتكەن ئىدى. ئەكسىچە، كومموئنىستىڭ كەمچىلىك ۋە خاتالىقلىرى دەل بەزى زور مەسىلىلەردە خاتا نەزىرىيىنىڭ تەسىرىگە ئۇچرىغانلىغىدىن، ئىلمىي كومموئنىزمنىڭ تۈپ پرىنسىپلىرىغا ۋە ماركسىنىڭ مۇھىم يولىورۇقلىرىغا خىلاپلىق قىلىنغانلىغىدىن، ئاممۇي لۇشيەن ئىزچىل ئىجرا قىلىنمىغانلىغىدىن بولدى.

كومموئنىستىڭ ئامانلىقنى ساقلاش كومىتېتىنى بلانكىزمچى رىگو بىلەن فلې باشقۇراتتى، ئۇلار ئەكسىلئىنقلاپنى باستۇرۇش، ئىچكى جاسۇسلارنى تازىلاش جەھەتتە نۇرغۇن ئىشلارنى قىلىدى، بىراق ئۇنچىل لۇشيەننىڭ توسقۇنلۇق قىلىشى ئارقىسىدا، ئىشنىڭ ئىجرا سىدا دېگەندەك قەتئى بولمىدى. ۋېرسالدىكى باندىتلارنىڭ كومموئنىستىن ئەسىر ئالغان خادىملارنى خالىغانچە ئولتۇرۇشىنى توسۇش ئۈچۈن، كومموئنا: ۋېرسال كومموئنا خادىملىرىدىن بىرنى ئولتۇرسە، كومموئنا گوروگە ئېلىنغانلار — جاسۇسلار ۋە ژاندارمىلاردىن 3 نى ئولتۇرىدۇ، دەپ قارار قىلغان ئىدى. شۇ مۇناسىۋەت بىلەن، كومموئنا كومىتېتى 4 ـ ئاينىڭ باشلىرىدا تەخمىنەن 260 چە ئەكسىلئىنقلاپچىنى قولغا ئالغان ئىدى. لېكىن بەزى كومموئنا ھەيئەت ئەزالىرى "جۇمھۇرىيەت ئەركىنلىگى"نى كاپالەتلەندۈرۈش نامى بىلەن، گوروگە تۈتۈپ تۇرۇشقا قارشى چىقتى، "ئىنسانپەرۋەرلىك"، "ئادالەت" توغرىسىدا جار سېلىپ، ئەكسىلئىنقلاپنى باستۇرۇشقا قارشى چىقتى. نەتىجىدە بىر ئاي ئىچىدە گوروگە ئېلىنغان ئەكسىلئىنقلاپچىلاردىن بىرنىمۇ ئېتىلمىدى، ۋېرسال بولسا كومموئنىستىن قولغا ئېلىنغان خادىملارنى تېخىمۇ ھەددىدىن ئاشقان ھالدا داۋاملىق ۋەھشىلەرچە قىرغىن

قىلدى. بەزى ھەيئەت ئەزالار "مەتبۇئات ئەركىنلىگى"نى بانا قىلىپ، ئەكسىلئىنقىلاۋىي گېزىت-ژورناللارنى پېچەتلەشكە قارشى چىقتى.

4-ئاينىڭ 23-كۈنى، كومىۋنا كومىتېتى رىگو قاتناشتۇرۇلمىغان ئەھۋالدا ئامانلىقنى ساقلاش كومىتېتىنىڭ خىزمىتىنى مۇزاكىرە قىلىپ، رىگونىڭ "ھوقۇق دائىرىسىدىن چىقىپ كەتكەنلىگى"نى ئەيىپلىدى، ھەيئەت ئەزالارنىڭ ھەممىسى ھەرقانداق ئەكسىلئىنقىلاۋىي مەھبۇس بىلەن سوزلىشىپ، ئۇنىڭدىن ئەھۋال "ئۇقۇش"قا ھەقلىق دەپ قارار قىلدى. ئاز سانلىقلاردىن بولغان بىر ھەيئەت ئەزا رىگونىڭ ئەكسىلئىنقىلاپچىلار ۋە گۇمانلىق جىنايەتچىلەرنى يەككە-يەككە نەزەربەنت قىلغانلىغىنى "ئەخلاقي بولمىغان جىسمانى ئازاپ" دەپ ھۆجۇم قىلدى. ئەتىسى رىگو بىلەن فلىپ ئەكسىلئىنقىلاپقا ھىسداشلىق قىلىدىغان بۇنداق ئوخشىمىغان سەپسەتىگە رەددىيە بېرىپ، ئالدىنقى كۈندىكى قارارنى ئەمەلدىن قالدۇرۇشنى تەلەپ قىلدى، بولمىسا ئوزلىرىنىڭ خىزمىتىدىن ئىستىپا بېرىدىغانلىغىنى ئېيتتى. كومىۋنا رىگو بىلەن فلېنىڭ توغرا پىكرىنى قوبۇل قىلماي، ئەكسىچە ئۇلارنىڭ ئىستىپاسىنى قوبۇل قىلدى. رىگو بىلەن فلىپ كېيىن باش تەپتىش ۋە مۇئاۋىن باش تەپتىش بولۇپ سايلانىدى، ئۇلار نۇرغۇن ئەكسىلئىنقىلاپچىلارنى رازۋېت قىلىپ تاپتى ھەمدە ئېتىنى بلانشى دەپ ئاتىۋالغان بىر كومىۋنا ھەيئەت ئەزاسىنى قولغا ئالدى، ئەمىلىيەتتە ئۇ لىون ساقچى مەھكىمىسىنىڭ كاتىۋى بولغان ئەكسىلئىنقىلاپچى ئىدى. لېكىن مىللى مۇداپىە ئارمىيىسى ۋە باشقا تارماقلاردا نۇرغۇن جاسۇسلار يوشۇرۇنۇۋالغان، ئۇلار ۋېرسال-دىكى باندىتلارغا خەۋەر يەتكۈزۈپ تۇراتتى. تەجرىبىسىزلىكتىن،

كوممۇننىڭ ھەر كۈنى يىغىنىنىڭ مۇھىم خاتىرىسىنى ئېلان قىلىپ تۇرۇش ئۈسۈلىمۇ دۆشمەنلەرگە مەخپىيەتلىكنى ئاسانلا ئاشكارىلاپ قويىدى، بۇنىڭ نەتىجىسىدە دۆشمەنلەر بەزى ماتېرىياللاردىن پايدىلىنىپ ۋە ئۇنى بۇرمىلاپ كوممۇنىغا ھۇجۇم قىلىپ، بۇزغۇنچىلىق قىلىپ، كوممۇننىڭ ئىشلىرىغا زىيان يەتكۈزدى.

پۈرولېتارىياتنىڭ ئىنقىلاۋىي ئىشلىرى ئىنقىلاۋىي رەھبەرلەردىن ئىنتىپاقلىقنى كۈچەيتىش، بولگۇنچىلىكىگە قارشى تۇرۇشنى تەلەپ قىلاتتى. ئەمما، پارتىز خەلقى دۆشمەنگە باتۇرلۇق بىلەن قارشىلىق كۆرسىتىۋاتقان جەددى پەيتتە، كوممۇنا كومىتېتنىڭ ئىچكى قىسمىدا جىددى بولۇنۇش پەيدا بولدى. 4-ئايىنىڭ ئاخىرى 5-ئايىنىڭ باشلىرىدا، بلانكزىمچىلار رەھبەرلىك تولىمۇ تارقاق بولۇپ كېتىۋاتقان ئەھۋالىنى تۆگىتىش ئۈچۈن، 1789-يىلدىكى بۇرژۇئا ئىنقىلاۋى ۋاقىتلىدىكى تەشكىلىي شەكلىگە تەقلىت قىلىپ، 5 كىشىدىن تەركىپ تاپقان ۋەتەنىنى قۇتقۇزۇش كومىتېتىنى قۇرۇپ، رەھبەرلىكىنى مەركەزلەشتۈرۈپ، دۆشمەنگە تېخىمۇ ئۇنۇملۇك زەربە بېرىشنى تەشەببۇس قىلدى. بۇ شۇ چاغدىكى ئىنقىلاپنىڭ ئېھتىياجىغا ئۇيغۇن كېلىدىغان تەدبىر ئىدى، بىراق پرۇدونىزىمچىلار ئۇنى ئاز سانلىق كىشىلەرنىڭ "ھاكىم مۇتلەقلىغى" دەپ قاراپ، ئۇنىڭغا قەتئى قارشى تۇردى، شۇنىڭ بىلەن كوممۇنا كومىتېتىدا تالاش-تارتىش پەيدا بولدى. ئاۋازغا قويۇش نەتىجىسىدە ئۇنىڭغا 45 ئاۋاز قوشۇلۇپ، 23 ئاۋاز قارشى چىقتى. ئاز سانلىقلار يېڭى رەھبەرلىك يادروسىغا قاتنىشىشنى رەت قىلىپلا قالماستىن، بەلكى 5-ئايىنىڭ 16-كۈنى ئاشكارا بايانات ئېلان قىلىپ، كوپ سانلىقلارنى كوممۇننى "دىكتاتورا ئورگىنى"غا ئايلاندۇرۇپ قويىدى دەپ ئەيىپلىدى، "بولۇنۇشتىن

ساقلىنىش ئۇچۇن" ئوزلىرىنىڭ كومموٴنا يىغىنىغا قاتناشمايدىغانلىغىنى، ئوزلىرىنىڭ سايلام رايونىغا قايتىپ ئىشلەش قارارىغا كەلگەنلىگىنى بايان قىلدى. ئاز سانلىقلار كومموٴنىنىڭ ئوزى پۈرولېتارىيات دىكتاتۇرىسى ئورگىنى ئىكەنلىگىنى چۈشەنمەيتتى. ئۇلارنىڭ "بايانات" كومموٴنىنىڭ ئىچكى قىسمىدىكى ئىختىلاپلارنى دۈشمەنگە ئاشكارىلاپ قويۇپ، ۋېرسالدىكى باندىتلارنىڭ غالجىرلارچە ھۇجۇم قىلىشى ئۈچۈن دەستەك تېپىپ بەردى، بۇنىڭ بىلەن ئىنتايىن يامان سىياسى تەسىر پەيدا قىلدى. خەلق ئارمىسى كومموٴنىنىڭ ئىتتىپاقلىغىنى قەتئى قوغداپ، بولۇنۇشكە قارشى تۇردى. رايونلاردىكى سايلىغۇچىلار يىغىنلىرىدا، كوپ سانلىقلار بىلەن ئاز سانلىقلار ئوزلىرىنىڭ سايلىغۇچىلىرىغا ئوز مەيدانىنى بايان قىلىشتى، ئامما بولۇنۇشتىن نارازى بولۇپ، ئاز سانلىقلارنىڭ ئومۇمى ۋەزىيەتنى كوزدە تۇتۇپ، دەرھال كومموٴنىغا قايتىپ يىغىنىغا قاتنىشىشنى تەلەپ قىلدى. گەرچە ئۇلار خەلق ئارمىسىنىڭ ھەيدەكچىلىگى ئارقىسىدا ناھايىتى تېزلا كومموٴنا كومىتېتىغا قايتىپ بارغان بولسىمۇ، لېكىن كەتكەن دەنىڭ ئورنىنى تولدۇرۇش تەس ئىدى. ماركسىزملىق ئىنقلابۇيى پارتىيىنىڭ رەھبەرلىگىسىز، كوپ سانلىقلار بىلەن ئاز سانلىقلارنىڭ پىرىنسىپ ئاساسىدىكى ئىتتىپاقلىقىغا يېتىشى مۇمكىن ئەمەس ئىدى.

مالىيە ۋە ئەمگەك كومىتېتىنى باشقۇرىدىغان ۋارلىن، فرانكېل ۋە سېررايېلار كومموٴنا ھەيئەت ئەزالىرى ئىچىدە ماركس بىلەن ئالاقىسى بولغان ئاز ساندىكى ھەيئەت ئەزالار ئىدى، ئۇلار كومموٴنا ئىشلىرىغا سەمىمى-سادىق بولۇپ، ئىجتىمائى ئىنقىلاب جەھەتتە ئىشچىلار ئارمىسىغا پايدىلىق بولغان نۇرغۇن تەدبىرلەرنى كوردى.

سهررايينى ماركس پارژغا بىرىنچى ئىنتېرناتسونال باش كومىتېتىغا ۋاكالىتەن كوممۇنا بىلەن ئالاقە باغلاشقا ئەۋەتكەن ئىدى، ئۇ ماركسقا پارژىنىڭ ئەھۋالىنى پات-پات مەلۇم قىلىپ تۇراتتى ۋە ماركسنىڭ يوليورۇقلىرىنى يەتكۈزۈپ تۇراتتى. ۋارلىن يەڭگىلى بولمىغۇدەك قىينىچىلىقلارنى يېڭىپ، ئىنچىكە ھساپلاپ، كوممۇنىنىڭ كىرىم-چىقىمىنى ئاساسىي جەھەتتىن تەڭپۇڭلاشتۇرۇپ، مىللى مۇداپىە ئارمىيىسىنىڭ ھەربىي تەمىنات ئېھتىياجىنى كاپالەتلەندۈردى. ئۇ كېيىنكى ۋاقىتلاردا ئاشلىق ۋە ھەربى كومىتېتنىڭ خىزمىتىگە مەسئۇل بولغاندىمۇ ئوخشاشلا قېتىقىنىپ ئىشلىدى، قىلچە بىخەستەلىك قىلمىدى. ئۇ شەخسى تۇرمۇشتا ئاددى-ساددا بولۇپ، ھەر كۈنى يېرىم ئاچ-يېرىم توق دېگۈدەك يۈرەتتى. فرانكېل كوممۇنىنىڭ كومىتېت ئەزالىغىغا سايلانغاندىن كېيىن دەرھال ماركسقا خەت يېزىپ، ئۇنىڭ كوممۇنىنىڭ ئىجتىمائى ئىسلاھاتىنى قانداق ئېلىپ بېرىشى توغرىسىدا پىكىر ۋە ياردەم بېرىشىنى ئىلتىماس قىلدى. 5-ئاينىڭ 7-كۈنىدىن 12-كۈنگىچە فرانكېل ئۇزى لوندونغا بېرىپ ماركس بىلەن كورۇشتى. كوممۇنىنىڭ بولكا ئىشچىلىرىنىڭ كېچىدە ئىشلەش تۈزۈمىنى بېكار قىلىشنى مۇزاكىرە قىلىش يىغىندا، بەزى ھەيئەت ئەزالار بۇ پەرمانغا قارشى چىقىپ، ئۇنى كارخانا ئىگىلىرى بىلەن "ھەسلىھەتلىشىپ" ھەل قىلىش كېرەك دەپ قارىغان ئىدى. فرانكېل بۇنداق پرۇدونىزملىق سىنىپىي مۇرەسسە-چىلىك كوزقارىشىنى رەت قىلىدى، پۇرولېتارىياتنىڭ مەنپەئەتىنى قوغداش ئۈچۈن، ئالدىنالا كارخانا ئىگىلىرى بىلەن مەسلىھەت قىلىشنىڭ ھېچ ھاجىتى يوق دەپ بايان قىلدى. فرانكېل ئايال ئەمگەكچىلەرنىڭ رولىنى جارى قىلدۇرۇشقا ئەھمىيەت بەردى، ئايال

ئىشچى-خىزمەتچىلەر ئۇيۇشمىسىنى ئۇيۇشتۇرۇشقا ياردەملەشتى، ئۇلارنى ئىشخانىلارغا جەلپ قىلدى، بۇ پرۇدونىزمچىلارنىڭ ئايال-لارنى كەمسىتىدىغان قاراشلىرىغا نىسبەتەن كۈچلۈك تەنقىت ئىدى.

لېكىن، پرۇدونىزمنىڭ خاتا نەزىرىيىسىنىڭ تەسىرى ئارقىسىدا، كوممۇنا فرانسىيە بانكىسىغا مۇئامىلە قىلىش مەسلىسىدە ئېغىر خاتا-لىق ئوتكۈزدى. شۇ چاغدا فرانسىيە بانكىسىدا قىممىتى 3 مىليارت فرانكقا يېقىن بولغان ئالتۇن-كۈمۈچ، پۇل، چەك بار ئىدى، ئۇ كوممۇنىغا ئاران 15 مىليوندىن كوپرەك فرانكلا تاپشۇرۇپ، ۋېرسال ئەكسىيەتچى ھاكىمىيىتىگە ئاستىرتىن 250 مىليوندىن كوپرەك فرانك يەتكۈزۈپ بەردى. كوممۇنا ئەسلىدە دەرھال فرانسىيە بانكىسىنى مۇسادىرە قىلىپ، "مەھرۇم قىلغۇچىلارنى مەھرۇم قىلىش" پىرىنسى-پىنى يولغا قويۇپ، بۇرژۇئازىيىگە سىياسى ۋە ئىقتىسادىي جەھەتتىن زەربە بېرىشى كېرەك ئىدى. ئەمما كوممۇنىنىڭ فرانسىيە بانكىسىدا تۇرۇشلۇق ۋەكىلى، ئوڭچى پرۇدونىزمچى بېلې تۇرلۇك يوللار بىلەن بانكىنىڭ "مۇستەقىللىغى"نى قوغدىدى، بانكىنى تارتىۋېلىش "ئامانەت-قەرز ئىشىغا ۋە سودا-سانائەتچىلەر پائالىيىتىگە تەسىر يەتكۈزىدۇ، پۇل ئوبوروتى سېستىمىسىغا بۇزغۇنچىلىق قىلىدۇ، ئىقتىسادىي قالاي-مىقانچىلىق پەيدا قىلىدۇ" دەپ جار سالدى. بانكىنى سىنىپتىن تاشقىرى، مۇقەددەس دەخلىسىز دەپ قارايدىغان بۇنداق سەپسەتە پرۇدوننىڭ "ئالماشتۇرۇش بانكىسى" قۇرۇش توغرىسىدىكى ئەكسى-يەتچىل نەزىرىيىسىنىڭ كوچۇرۇلمىسى بولۇپ، ئۇ ئاز سانلىقلار ئېچىدە يەنىلا مەلۇم بازارغا ئىگە ئىدى. ئېنگېلىس فرانسىيە بانكىسىغا چېقىلالماسلىق كوممۇنىدىكى "ئېغىر سىياسى خاتالىق. بانكا كوممۇ-نىنىڭ قولىدا بولسا، بۇ 10 مىڭ ئادەمنى گوروگە ئالغاندىنمۇ

چوڭراق ئەھمىيەتلىك بولغان بولاتتى. بۇ پۈتۈن فرانسىيە بۇرژۇئا-زىيىسىنى ۋەكىللىك قىلغان بولاتتى. ئۇنى كوممۇنا بىلەن سۈلھى تۈزۈشكە مەجبۇر قىلغىلى بولاتتى"① دەپ كۆرسەتتى.

تىياتىرخانىلارنى باشقۇرۇش مەسىلىسى ئۇستىدە، كوممۇنىدا كەسكىن تالاش-تارتىش پەيدا بولدى. بەزى ھەيئەت ئەزالار تىياتىرخانا غايەت زور تەلىم-تەربىيە ئورگىنى، خەلق مائارىپىنى يولغا قويۇشنىڭ مۇھىم ۋاستىسى، ئۇ مائارىپ كومىتېتىنىڭ نازارىتىنى قوبۇل قىلىشى كېرەك دەپ ھېسابلىدى. يەنە بەزى ھەيئەت ئەزالار بۇرژۇئا ئەدەبىيات-سەنئەت لۇشىەنىدە جاھىللىق بىلەن چىڭ تۇرۇپ، "سەنئەتكە ھەرقانداق كوز-قۇلاق بولۇش ۋە بىرەر تەسىر كورسىتىش" "ئىنسانىيەتنىڭ پىكىر ئەركىنلىگىگە تاجاۋۇز قىلغانلىق"، "پىكىرنى تۇنجۇقتۇرىدىغان زوراۋانلىق" بولىدۇ دەپ ھىساپلىدى.

ماركس فرانكېل بىلەن ۋارلىن ئارقىلىق كوممۇنىغا نۇرغۇن مۇھىم تەكلىپلەرنى بەردى، مەسىلەن، پارىژنىڭ شىمالىدىكى مۇداپىەنى كۈچەيتىش، باشقا ئولكىلەر بىلەن بولغان ئالاقىنى قولغا كەلتۇرۇش. كوممۇننىڭ ئىچكى قىسمىدىكى پىرىنسىپسىز ماجىرالار-دىن خالى بولۇش ۋە باشقىلار، لېكىن كوممۇنا بۇلارنى ئىجرا قىلىشقا ئەھمىيەت بەرمىدى.

ماركس پارىژ كوممۇنىسىنىڭ تەجرىبە-ساۋاقلىرىنى يەكۈنلەپ

---

① «فرانسىيەدىكى ئىچكى ئۇرۇش»نىڭ 1891 - يىلدىكى كىتابچىسىغا ئېنگېلس يازغان مۇقەددىمە». «فرانسىيەدىكى ئىچكى ئۇرۇش»، 1972 - يىل ئۇيغۇرچە نەشرى، 19 - بەت.

كېلىپ مۇنداق دەپ كورسەتتى: "ھەرقانداق ئىنقىلاپتا، ئىنقىلاپقا ھەقىقى ۋەكىللىك قىلغۇچىلاردىن باشقا، ھامان باشقا بىر خىل كىشىلەرمۇ چىقىدۇ..... ئۇلار ھازىرقى ھەركەتنىڭ ئەھمىيىتىنى چۈشەنمەيدۇ،..... ئۇلار..... ئىشچىلار سىنىپىنىڭ ھەقىقى ھەركىتىگە پۈتۈن كۈچى بىلەن توسقۇنلۇق قىلدى. ئۇلار قۇتۇلغۇسىز بالايى-ئاپەت ئىدى؛ ئۇلاردىن قۇتۇلۇش ئۇچۇن مەلۇم ۋاقىت كېرەك ئىدى، لېكىن كوممۇنىغا بۇنداق ۋاقىت يوق ئىدى."①

كوممۇنىنى قوغداش يولىدىكى قەھرىمانلارچە جەڭ 3-

ئاينىڭ 18-كۈنى ئاغدۇرۇپ تاشلانغان تىيېر ئەكسىيەتچى ھوكۇمىتى يېڭىدىن دۇنياغا كەلگەن پارىژ كوممۇنىسى ھاكىمىيىتىنى ئاغدۇرۇپ، كاپىتالىزىمنى تىرىلدۇرۇشنى ھەر سائەت، ھەر مىنۇتتا پىلانلاپ تۇردى. كاززاپلىقتا ئۇچىغا چىققان تىيېر ئوزىنىڭ ئەكسىلئىنقىلاۋىي ئىككى قوللۇقلۇغىنى ئىشقا سالدى؛ بىر تەرەپتىن، يالغاندىن كوممۇنا بىلەن سۇلھى تۈزمەكچى بولدى. 3-ئاينىڭ 21-كۈنى، ئۇ مۇغەمبىرلىك بىلەن: "قانداقلا بولمىسۇن، مەن پارىژغا ھەرگىز ئەسكەر ئەۋەتمەيمەن" دىدى. ئۇ چاغدا ئۇنىڭ ۋەتۋەرىگى چىقىپ كەتكەن 10 مىڭدىن ئارتۇقلا ئەسكىرى بولۇپ، پارىژغا نىسبەتەن پۈتۈنلەي ناچار ھالەتتە تۇراتتى، سۇلھى تۈزۈش "قىلىچىنى بىلەش" ئۇچۇن ۋاقىتنى قولغا كەلتۇرۇشتىنلا ئىبارەت ئىدى. يەنە بىر تەرەپتىن، ئۇ رەزىل نومۇسسىزلىق بىلەن، گېرمانىيە تاجاۋۇزچىلىرىنىڭ كاتتىۋېشى بىسماركتىن ئىشچىلار پارىژىنى ئىشغال قىلىشنى، تېخىمۇ

---

① ماركس. «فرانسىيىدىكى ئىچكى ئۇرۇش»، 1972-يىل ئۇيغۇرچە نەشرى، 122 — 123-بەتلەر.

كوپ ئەكسىلئىنقىلاۋىي قوراللىق كۈچ قۇراشتۇرۇش ئۇچۇن، ئەسسىرلەرنى قايتۇرۇپ بېرىشنى يېلىنىپ سورىدى. قارا نىيەت، زەھەرلىك بىسماركمۇ گەرچە پارىژ كوممۇنىسىنى تېزدىن باستۇرۇپ، بۇ ئىنقىلاپ ئوتىنىڭ بېرلىنغا تۇتۇشۇپ كېتىشىنىڭ ئالدىنى ئېلىشنى تەلەپ قىلسىمۇ، لېكىن "فرانسۇزلارنى فرانسۇزلارغا سېلىش"تەك زەھەرلىك سىياسەتتە چىڭ تۇرۇپ، سۇلھى شەرتنامىسى رەسمىي ئىمزالانغاندىن كېيىن فرانسىيە ئەسىرلىرىنى قايتۇرۇپ بېرىشكە ماقۇل بولدى. چارپادىشا ئالېكساندىر II مۇ تىيېرغا دوس تارتىشىپ؛ گېرمانىيىنىڭ تىيېرغا يارەملىشىپ پارىژ ئىنقىلاۋىنى باستۇرۇپ بېرىشىنى تەلەپ قىلدى ۋە "بۇنداق توپىلاڭنىڭ يامرىشى ياۋروپانىڭ تېچلىغىغا تەھدىت سالماقتا" دەپ كاپشىدى. ئەملىيەتتە، تېچلىقتا بۇزغۇنچىلىق قىلغانلار بىسمارك، تىيېر، ئالېكساندىر قاتارلىقلارنىڭ ئۆزى ئىدى. خۇددى ماركس كورىستىپ ئوتكەنىدەك: "پۇرولېتارياتقا قارشى تۇرۇشتا ھەرقايسى مىللى ھوكۇمەتلەرنىڭ ھەممىسى بىردەك!"①

4 ـ ئاينىڭ باشلىرىدىن 5 ـ ئاينىڭ باشلىرىغىچە، كوممۇنا بىلەن ۋېرسال ئوتتۇرىسىدىكى جەڭ ئاساسەن پارىژنىڭ غەربى ۋە جەنۇبىدىكى شەھەر ئەتراپى رايونلىرىدا بولدى. 4 ـ ئاينىڭ 7 ـ كۈنى، ۋېرسال ئەكسىلئىنقىلاۋىي ئارمىيىسى غەربىي شەھەر ئەتراپى رايونىدىكى نېيىنى بېسۋالدى، لېكىن ئۇلارنىڭ جەنۇبىي شەھەر ئەتراپى رايونىغا قىلىغان ھۇجۇمى كوممۇنا تەرىپىدىن چېكىندۈرۈلدى.

---

① ماركس. «فرانسىيىدىكى ئىچكى ئۇرۇش»، 1972 ـ يىل ئۇيغۇرچە نەشرى، 151 ـ بەت.

شۇنىڭدىن كېيىن تىيېر زەمبىرەكلەر بىلەن ئىنقىلاۋىي پارىژنى ئۇزلۇكسىز تۇردە توپقا تۇتتى. ئۇ يەنە ھەربى ئەھۋالنى ئىگەللەش ئۈچۈن پارىژغا جاسۇسلارنى ئەۋەتتى، كوممۇنا بىرىنچى جۇنىنىڭ قوماندانى دومبروۋسكى جياڭجۇننى بىر مىليون 500 مىڭ فرانكقا سېتىۋالماقچى بولدى ھەمدە مىللى مۇداپىە ئارمىيىسىدىكى سېتىلغان ئىچكى جاسۇسلار بۇلون ئورمانلىغىدا ۋېرسالغا ئوغرىلىقچە ئاخبارات يەتكۈزۈپ بەردى. 5-ئاينىڭ 9-كۈنى، ئىسسى پوتىيى پۇتۇنلەي تۇپ-تالاس قىلىۋېتىلگەندىن كېيىن قولدىن كەتتى. 5-ئاينىڭ 10-كۈنى، تىيېر شەرمەندە سۇلھى شەرتنامىسىگە ئىمزا قويىدى، گېرمانىيە 100 مىڭ فرانسىيىلىك ئەسىرنى قايتۇرۇپ بېرىشكە ماقۇل بولدى ھەمدە ۋېرسال ئەسكەرلىرىنىڭ گېرمانىيە قوشۇنلىرىنىڭ مۇداپىە لېنىيىسىدىن ئوتۇپ پارىژغا شىمالدىن ھۇجۇم قىلىشىغا رۇخسەت قىلدى. ماركس بۇ مەخپىي تىل بىرىكتۇرۇش شەرتلىرىدىن خەۋەر تاپقاندىن كېيىن، كوممۇنىنىڭ ھەيئەت ئەزاسى بولغان فرانكېل بىلەن ۋارلىنغا دەرھال ئۇقتۇرۇش قىلىپ، ئۇلارغا مۇنمار-تىرنىڭ مۇداپىەسىنى كۈچەيتىشنى تاپىلىدى. تىيېر 100 مىڭ ئەسىرگە ۋە گېرمانىيە قوشۇنلىرىنىڭ بىۋاستە قوللىشىغا ئىگە بولغان-دىن كېيىن، ئەكسىيەتچىل خورىگى تېخىمۇ ئوسۇپ، جاللاتلارچە ئەلپاز بىلەن، ئوزىنىڭ "قولىغا قانۇننى ئالغان ھالدا پارىژغا كىرىد-ىغانلىغى"، پارىژ پۇرولېتارىياتىغا "ئوزىنىڭ گۇناھىنى پۇتۇنلەي يۇيدۇرىدىغانلىغى" توغرىسىدا جار سالدى. شۇنداق قىلىپ جاللاتنىڭ قىياپىتى قىپ-يالىڭاچ ئاشكارىلاندى.

پارىژنىڭ قەھرىمان ئوغۇل-قىزلىرى ھەرگىز ئاجىز-بوزەكلەردىن ئەمەس ئىدى. ئىشچىلارنى ئاساسىي گەۋدە قىلغان مىللى مۇداپىە

ئارمىيىسى ئوز قولى بىلەن قۇرغان كوممۇنا ھاكىمىيىتىنى قىزغىن سۇيەتتى، ئۇلار ئوزىلا ئالدىنقى سەپتە قانلىق كۇرەش قىلىپ قالماستىن. خوتۇن-بالىلىرىنىمۇ كوممۇنىنى قوغداش كۇرىشىگە قاتناشتۇردى. بىر پىشقەدەم جەڭچى ۋە ئۇنىڭ 3 ئوغلى قوشۇندا جەڭ قىلدى، ئۇنىڭ 16 ياشقا كىرەي دەپ قالغان ئوغلىمۇ ئارمىيىگە قاتنىشىشنى تەلەپ قىلدى، بۇ پىشقەدەم جەڭچى كوممۇنىغا: "مېنىڭ ئاخىرقى ئوغلۇمنى قوبۇل قىلىڭلار، مەن چىن قەلبىمدىن ئۇنى جۇمھۇرىيەتكە تەقدىم قىلىمەن، ۋەتەنگە تەقدىم قىلىمەن..... شۇنىڭ بىلەن سەن ماڭا ئەڭ زور بەخت كەلتۇرىسەن" دەپ خەت يازدى. پارىژ ئاياللىرىمۇ قولىغا مىلتىق ئېلىپ، كوچا ئىستىھكاملىرىدا چېپىپ يۇردى، ئۇلار "پارىژنى قوغدايدىغان ۋە يارىدارلارنى قۇتقۇزىدىغان ئاياللار ئىتتىپاقى مەركىزىي كومىتېتى" ۋە مىللى مۇداپىە ئارمىيىسى ئاياللار يىڭىنى ئۇيۇشتۇرۇپ، پارىژ ئىنقىلاۋىي ھاكىمىيىتىنى قوغداش ۋە يارىدارلارنى قۇتقۇزۇش ئۇچۇن جەڭ قىلدى. ئاددى-سەمىمى ئايال ئوقۇتقۇچى، شائىر لۇئىز مىشېل نۇرغۇنلىغان ئايال قەھرىمانلارنىڭ بىرى ئىدى. ئۇ 3-ئاينىڭ 18-كۇنىدىكى مۇنمارتىر قوزغىلىڭىنىڭ قاتناشچىسى ئىدى، ئۇ چاغدا ئۇ يارىدار بولغان ئەسكەرلەرنىڭ جاراھىتىنى تاڭغان ئىدى. 3-ئاينىڭ 18-كۇنىدىن كېيىن، ئۇ دەرھال ۋېرسالغا ھۇجۇم قىلىشنى قەتئى تەشەببۇس قىلدى ھەمدە ئۇ يەرگە ئوزى بېرىپ تىيېرنى ئولتۇرۇشنى تەلەپ قىلدى. ئۇ راستلا ۋېرسال باغچىسىغا كىرىپ، بەزى ئەسكەرلەرنى قايىل قىلىپ مىللى مۇداپىە ئارمىيىسى تەرەپكە ئوتكۇزدى. 4-ئاينىڭ باشلىرىدىن 5-ئاينىڭ ئاخىرىغىچە، ئۇ ھەربى كىيىم كىيىپ، ئىزچىل تۇردە ئالدىنقى سەپتە پائالىيەت ئېلىپ باردى،

لۇئىز مىشىل

سەپتىن زادى چۇشمىدى.

نەچچە مىڭلىغان ياشلارمۇ كومۇنىنى قوغداش جېڭىدە ئىنقىلاۋىي جەڭگىۋارلىق روھىنى ئىپادىلىدى. 14 ياشلىق ۋە 16 ياشلىق دۇنيا ئاكا-ئۇكىلار قىسىم بىلەن بىرلىكتە تىغ كوتىرىپ ھۇجۇمغا ئۆتۈپ، كوچا ئىستىھكاملىرىنى ئىشغال قىلدى، ئىنىسى ئىنىست ھەربىي بايراقنى كوچا ئىستىھكامىغا قادىغان چاغدا بەختكە قارشى ئوق تېگىپ قۇربان بولدى، ئاكىسى فېلىكس دەرھال يۈگۈرەپ بېرىپ ھەربىي بايراقنى قوغداپ، ئىنىسىنىڭ جەسىدىنى كوتەرگەندە، ئۇنىڭغىمۇ ئوق تېگىپ قەھرىمانلارچە قۇربان بولدى. ئۇلارنىڭ دادىسى كوزىگە ياش ئالماي، مىلتىغىنى مەھكەم تۇتۇپ، دۇشمەنلەرنى تېخىمۇ باتۇرلۇق بىلەن قىرىپ، باللىرى ئۈچۈن ئىنتىقام ئالدى، پارتىز خەلقى ئۈچۈن ئىنتىقام ئالدى.

5-ئاينىڭ 21-كۈنى ۋېرسالدىكى باندىتلار جاسۇسلارنىڭ يول كورستىپ بېرىشى بىلەن، مۇداپىەسى چىڭ بولمىغان سېن-كلاۋ دەرەۋازىسىدىن پارتىزانغا بېسىپ كىردى. تىللاردا داستان بولغۇدەك پارتىزنى قوغداش يولىدىكى قانلىق جەڭ باشلاندى. "پۈتۈن پارتىزان خەلقى—ئەرلەر، ئاياللار ۋە بالىلار—نىڭ ۋېرسالىلىقلار شەھەرگە باستۇرۇپ كىرگەندىن كېيىن، يەنە بىر ھەپتە جەڭ قىلغان

مۇنداق پىداكارانە قەھرىمانلىق جاسارىتى ئۇلارنىڭ ئىشىنىڭ ئۇلۇغ-لۇغىنى ئەكس ئەتتۈرۈپ بەردى"①. پايتەختتىكى ھەر بىر كوچىسى، ھەر بىر بىناسى جىددى جەڭ مەيدانى بولدى. كوممۇنىستلار قەھرە-مان ئوغۇل-قىزلىرى، كوممۇنا ھەيئەت ئەزالىرىدىن تارتىپ ئاددى پۇقرالارغىچە ھەممىسى كوچا ئىستېكاملىرىنى چىڭ ساقلىدى، پارتىزانلار بىر غېرىچ يېرىنمۇ قوغدىدى. جەڭ ئىشچىلار رايونىغا يېقىنلاشقانسېرى كەسكىن بولدى. مەيلى كوپ سانلىقلار ياكى ئاز سانلىقلار بولسۇن، ئەختىلاپلارنى ۋاقتىنچە قويۇپ تۇرۇپ، جەڭگە ئاتلاندى. باش تەپتىش رىگو ئوزى مىللى مۇداپىئە ئارمىيىسىنى باشلاپ تۇرمىگە بېرىپ، جىنايىتى چېكىدىن ئاشقان بىر تۇركۈم جىنايەتچىلەرنى جۈملىدىن چوڭ ئىپسكوپ داربۇئانى ئولتۇردى. 5-ئاينىڭ 24-كۈنى، ئۇ ھەربى كىيىم كىيىپ، يېنىغا قىلىچ ئېسىپ، بېلىگە تاپانچا تاقاپ، كوچا ئىستېكامغا چىقىپ، پۇرولېتارىيات ھاكە-مىيىتىنى قوغداش ئۈچۈن جەڭ قىلدى. ۋېرسال باندىت ئەسكەرلىرى ئۇنى تۆتۈۋېلىپ، "يوقالسۇن كوممۇنا" دەپ توۋلاشقا قىستىغاندا، رىگو ئۇنلۈك ئاۋاز بىلەن: "ياشسۇن كوممۇنا! يوقالسۇن قاتىللار!" دەپ جاۋاپ بەردى. باندىت ئەسكەرلەر ئۇرۇپ ئۇنىڭ كاللىسىنى يېرىۋەتتى، رىگو قەھرىمانلارچە قۇربان بولغان چېغىدا ئارىن 25 ياشتا ئىدى. ۋارلىن كوممۇنىنىڭ ئاخىرقى كۈنلىرىدە ھەربى كومىتېتىنىڭ ۋەكىلى ئىدى، ئۇ بارلىق پارتىز خەلقىنى قورال ئېلىپ، ئەكسىلئىنقىلاۋىي باندىتلار بىلەن جان تىكىپ جەڭ قىلىشقا چاقىردى.

---

① ماركس. «فرانسىيەدىكى ئىچكى ئۇرۇش»، 1972-يىل ئۇيغۇرچە نەشرى، 139-بەت.

قانلىق جەڭ بولغان پۈتۈن بىر ھەپتە ئىچىدە (5 ـ ئاينىڭ 21 ـ كۈنىدىن 28 ـ كۈنىگىچە) ئۇ ئىزچىل تۇردە ئالدىنقى سەپتە جەڭنى ئۇيۇشتۇردى، بىر رايوندىن ئىككىنچى بىر رايونغا، بىر كوچىدىن يەنە بىر كوچىغا بېرىپ جەڭ قىلدى. ئۇنىڭ سەپداشلىرى ۋارلىنىڭ "ئەڭ چىڭ ئادەم ئىدى" دېيىشتى. ئەڭ ئاخىرقى كۈنى ـ 5 ـ ئاينىڭ 28 ـ كۈنى ۋارلىن بىر ئەكسىيەتچى پوپنىڭ ئېيتىپ قويۇشى بىلەن قولىغا ئېلىنىپ، قاتتىق قىيىن ـ قىستاققا ئېلىنىدى، لېكىن ئۇ قەتئىي باش ئەگمەي، مۇنمارتىردا مەرتلەرچە قۇربان بولدى، ئۇ ئاران 32 ياشتا ئىدى.

ئەڭ ئاخىرقى قاتتىق جەڭ 5 ـ ئاينىڭ 27 ـ 28 ـ كۈنلىرى ئىشچىلار رايونىدا بولدى. 200 نەپەر كومموۇنا جەڭچىسى لاشىز قەۋرىستانىدا 5 مىڭ نەپەر ۋېرسال باندىتلىرى بىلەن ئاخىرغىچە ئېلىشتى، ئۇلار بىر تام تۈۋىدا: "ياشىسۇن كومموۇنا!" دەپ ئۇنلۇك توۋلاپ قەھرىمانلارچە قۇربان بولدى. ھەر يىلى 5 ـ ئاينىڭ 28 ـ كۈنى، پارىژ ئىشچىلار سىنىپى ۋە ھەرقايسى ئەللەر ئىنقىلاۋىي خەلقى چوڭقۇر پۇرولېتارىياتلىق ھېسسىيات بىلەن، لاشىز قەۋرىستانلىغدىكى كومموۇنا جەڭچىلىرى تېمىنىڭ يېنىغا، قۇربان بولغان قەھرىمانلارغا ئاتاپ گۈل قويۇپ ئېھتىرام بىلدۈرىدۇ.

دۇنيانى زىلزىلىگە كەلتۈرگەن پارىژنى قوغداش جېڭى ئاياقلاشتى، بۇرژۇئازىيە ھاكىمىيتى پارىژدا تىرىلدى. ۋېرسال جاللاتلىرى كەڭ تۇردە تۇتقۇن قىلدى، كەڭ تۇردە قىرغىن قىلدى، كەڭ تۇردە سۈرگۈن قىلدى. تىيېر ئەكسىلئىنقىلاۋىي باندىتلىرى مىڭلىغان ئادەمنى خاتا ئولتۇرۇشكە رازى بولدىكى، بىرمۇ ئادەمنى ئوتكۇزۇۋېتىشنى خالىمىدى. پارىژدا قان دەريا بولۇپ ئاقتى، ئاق

تېرورلۇق پۈتۈن شەھەرنى قاپلىدى. فرانسىيە ئىشچىلار سىنىپىنىڭ تۈمەنلىگەن مۇنەۋۋەر پەرزەنتلىرى ھاياتىدىن ئايرىلدى.

قولغا ئېلىنغان ئىنقىلاۋىي جەڭچىلەر سوتتا ھېچنېمىدىن قورقماي-دىغان قەھرىمانلىق جاسارەت بىلەن، ۋېرسالنىڭ ئەكسىلئىنقىلاۋىي جىنايەتلىرى ئۈستىدىن قاتتىق شىكايەت قىلدى. جامائەت خەۋپسىزلىگى كومىتېتى ئەزاسى فېررىي ئەكسىيەتچى سوتچىغا ھەقانى يوسۇندا مەردانىلىق بىلەن رەددىيە بېرىپ: "مەن ئۆز ھاياتىمنى مەڭگۈ ئېپلاسلىق بىلەن قوتۇلدۇرماقچى ئەمەسمەن. مەن ئەركىن ياشىدىم، ئۇلگەندىمۇ ئەركىن ئۆلىمەن" دىدى. ئۇ ئولۇش ئالدىدا سەپداشلىرىغا ئىلھام بېرىپ مۇنداق دەپ خەت يازدى: "بىز شۇنىڭغا ئىشىنىشىمىز كېرەككى، سوتسىيالىزىم ئىشى ھېچقاچان بۇگۈنكىدەك زورۇر دەپ ھىس قىلىنغان ئەمەس!" كومىۇنىنىڭ ئايال جەڭچىسى لۇئىز مىشېل سوتتا ئېيتقانلىق بىلەن: "بىز 1871-يىلنىڭ كىشىلىرى ئولۇمنى كۆتۈۋېلىشنى بىلمىز، ئولۇمگە پىسەنت قىلمايمىز"؛ "ئەگەر سىلەر مېنى ئولتۇرمىسەڭلار، ئۇنتىقام ئېلىش مۇراجىتىمنى ھەرگىز توختاتمايمەن" دەپ جاكالىدى. ئەكسىيەتچىلەر ئۇنى ئۇزاق مۇددەتلىك سۈرگۈن بىلەن ئازاپلىدى.

پارىژ كومىۇنىسى مەغلۇپ بولغان قايغۇلۇق كۈنلەردە كومىۇنىنىڭ ھەيئەت ئەزاسى، ئىنقىلاۋىي شائىر ئېۋگېنىي پوتىېر (1816—1887) كوچا ئىستىھكاملىرىدىن يوشۇرۇن ھالەتكە ئۆتۈپ، ئىشچىلار رايونىدىكى دوستىنىڭ ئويىگە يوشۇرۇنۇۋالدى. ئۇ تىيېرغا ئوخشاش زەھەرلىك چايان، يىرتقۇچ ھايۋانلارنىڭ پارىژغا گىدىيىپ-ئىغاڭلاپ قايتىپ كېلىپ، بۇرژۇئازىيىنىڭ ئادەمخور كونا تۈزۈمىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈشگە چوڭقۇر ئوچمەنلىك بىلەن نەزەر سېلىپ تۇردى.

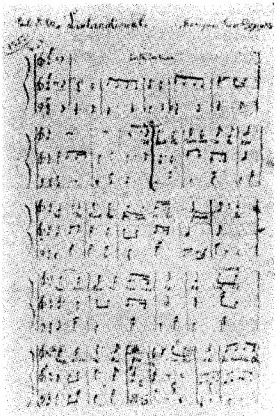

پوتىېر ۋە «ئىنتېرناتسىونال شېرى»

مىڭلىغان - تۇمەنلىگەن قۇللارنىڭ كوممۇنىنى ۋۇجۇتقا كەلتۇرگەن، ئىنتىپاقلىشىپ جەڭ قىلغان ئوبرازى ئۇنىڭ كوز ئالدىدا بىر - بىرلەپ ئايان بولدى. پوتىېر ئوتمۇشنى ئەسلەپ، كەلگۈسىگە نەزەر سېلىپ، پەقەت پۇرولېتارىيات ئىنتىپاقلىشىپ، كۇرەشنى قەتئى داۋاملاشتۇرسىلا، ۋاقتىنچە يوقىتىلغان پۇرولېتارىيات دىكتاتۇرىسىنىڭ جەزمەن قايتىدىن مەيدانغا كېلىدىغانلىغىغا ۋە پۇتۇن دۇنياَدا غەلىبە قازىنىدىغانلىغىغا قەتئى ئىشەندى. ئۇ تولۇپ تاشقان قىزغىنلىق بىلەن، كىشىنى هاياجانلاندۇرىدىغان «ئىنتېرناتسىونال» نى يېزىپ چىقتى؛ 17 يىلدىن كېيىن، بۇ ئىنقىلاۋىي شېر ئىنقىلاۋىي كومپوزىتور دېگېيتېرنىڭ نوتىغا سېلىشى بىلەن، يەر - جاهاننى زىلزىلىگە كەلتۇرىدىغان

«ئىنتېرناتسىونال شېىرى» — پارىژ پۇرولېتارىياتىنىڭ ئىسسىق قېنى بىلەن يېزىلغان كوممۇنا خاتىرە مۇنارىسى ۋۇجۇتقا كەلدى!

پارىژ كوممۇنىسىنىڭ تارىخىي تەجرىبىلىرى، «فرانسىيىدىكى ئىچكى ئۇرۇش» پارىژ كوممۇنىسى مەۋجۇت بولۇپ تۇرغان پۇتكۇل مەزگىلدە، ماركس رەھبەرلىگىدىكى بىرىنچى ئىنتېرناتسىونال باش كومىتېتى دائىم يىغىن ئوتكۇزۇپ، پارىژدىكى ئىنقىلاپ ۋەزىيىتىنى تەتقىق قىلىپ، كوممۇنىنىڭ پۇتۇن پائالىيىتىگە كوڭۇل بولۇپ تۇردى ھەمدە تۇرلۇك يوللار ئارقىلىق كوممۇنا رەھبەرلىرى بىلەن ئالاقە باغلاپ، كوممۇنىغا پۇتۇن ئىمكانىيەتنىڭ بېرىچە مەدەت بەردى. پارىژ كوممۇنىسى قۇرۇلغاندىن كېيىن، ماركس ھەرقايسى مەملىكەتلەرنىڭ گېزىتلىرىنى ۋە باشقا ماتىرىياللارنى توپلاپ، كوممۇنىنىڭ تۇرلۇك تەدبىرلىرىنى ئەستايىدىل تەتقىق قىلدى. 1871 - يىل 4 - ئاينىڭ 18 - كۇنى، ماركس بىرىنچى ئىنتېرناتسىونال باش كومىتېتىنىڭ تاپشۇرۇغى بىلەن، كوممۇنا ئىنقىلاۋى توغرىسىدىكى خىتاپنامىنى يېزىشقا باشلاپ، ئىلگىر - كېيىن بولۇپ دەسلەپكى نۇسخا ۋە ئىككىنچى نۇسخىنى يېزىپ چىقتى. 5 - ئاينىڭ 30 - كۇنى، پارىژ كوچا ئىستىھكاملىرىدىكى جەڭ ئاياقلىشىپ 2 كۇندىن كېيىن، ماركس بىرىنچى ئىنتېرناتسىونال باش كومىتېتىغا بۇ خىتاپنامىنى يەنى شانلىق «فرانسىيىدىكى ئىچكى ئۇرۇش» نى ئوقۇپ بەردى، ئۇنى يىغىن بىر ئېغىزدىن ماقۇللىدى. بۇ جەڭگىۋار خىتاپنامە ۋەتەن ساتقۇچ تىيېر قاتارلىقلارنىڭ بىسمارك بىلەن تىل بىرىكتۇرۇپ پارىژ كوممۇنىسىنى باستۇرغان شەرمەندە جىنايىتىنى غەزەپ بىلەن ئەيىپلىدى، پارىژ ئىشچىلار سىنىپىنىڭ كوممۇنىنى ئىجات قىلغان شانلىق توھپىسىنى قىزغىن مەدھىيىلىدى، بارلىق سىنىپىي دۇشمەن-

لەرنىڭ كوممۇنا ۋە بىرىنچى ئىنتېرناتسونالغا قىلغان غالجىرانە بوھتانلىرىغا رەددىيە بەردى. ماركس پارتۇ كومىمۇنىسىنىڭ تارىخىي تەجرىبە ۋە ساۋاقلىرىنى جىددى ئىلمىي پوزىتسىيە بىلەن يەكۈنلىدى. "بۇ تەجرىبىنى تەھلىل قىلىش، بۇ تەجرىبىدىن تاكتىكىلىق ساۋاقلارنى ئېلىش، بۇ تەجرىبىگە ئاساسەن ئوز نەزىرىيىسىنى يېڭىۋاشتىن تەكشۈرۈپ چىقىش — مانا بۇ، ماركىس ئوتتۇرىغا قويغان ۋەزىپە."①

پارىژنى ئۇرۇش ئوتى قاپلاپ تۇرغان چاغدا، ماركس مۇنداق دەپ ئۇلۇغ بىشارەت بەرگەن ئىدى: "كومىمۇنا ۋەيران قىلىنغان ھالەتتىمۇ، بۇ پەقەت كۆرەشنىڭ ئۆزىرىشدىنلا ئىبارەت بولىدۇ. كوممۇننىڭ پىرىنسىپلىرى مەڭگۈ ياشايدۇ، يوقالمايدۇ؛ ئىشچىلار سىنىپى ئازات بولۇشتىن ئىلگىرى بۇ پىرىنسىپلار تەكرار-تەكرار گەۋدىلىنىپ تۇرىدۇ."②

پارتۇ كومىمۇنىسىنىڭ ئەڭ تۇپ پىرىنسىپى شۇكى: "ئىشچىلار سىنىپى تەييار دولەت ماشىنىسىنى ئاددى ھالدا ئىگەللىيەلمەيدۇ ۋە ئۇنى ئوز مەقسىدىگە يېتىش ئۈچۈن ئىشلىتەلمەيدۇ."③ دېمەك، پۇرولېتارىيات ئىنقىلاۋىي زورلۇق كۈچ بىلەن بۇرژۇئا دولەت ماشىنىسىنى پاچاقلاپ تاشلاپ، بۇرژۇئا دىكتاتۇرىسىنى پۇرولېتارىيات دىكتاتۇرىسىغا ئايلاندۇرۇشى لازىم. 1872 - يىلى ماركس، ئېنگېلس

---

① لېنىن. «دولەت ۋە ئىنقىلاپ»، 1972 - يىل ئۇيغۇرچە نەشرى، 59 - بەت.

② ماركس. «پارتۇ كومىمۇنىسى ھەقىقىدىكى سوزنىڭ خاتىرىسى». «ماركس - ئېنگېلس ئەسەرلىرى»، خەنزۇچە نەشرى، 17 - توم، 677 - بەت.

③ ماركس. «فرانسىيەدىكى ئىچكى ئۇرۇش»، 1972 - يىل ئۇيغۇرچە نەشرى، 96 - بەت.

بۇ مۇھىم پىرىنسىپنى «كوممۇنىستىك پارتىيە خىتاپنامىسى»نىڭ نېمىسچە نەشرىگە يازغان سوز بېشىغىمۇ كىرگۈزدى.

پارتىيە كومىتېتىنىڭ تەجرىبىسى ئىسپاتلىدىكى، پۈرولېتارىيات ئىنقىلابىي قورالغا تايانغاندىلا، ئاندىن بۇرژۇئازىيىنىڭ ھوكۈمرانلىقىنى ئاغدۇرۇپ تاشلاپ، پۈرولېتارىيات دىكتاتۇرىسىنى ئورنىتالايدۇ؛ ئىنقىلاپ غەلىبە قىلغاندىن كېيىنمۇ ئىنقىلابىي قورالغا تايىنىپ پۈرولېتارىيات ھاكىمىيىتىنى قوغداش ۋە مۇستەھكەملەشكە توغرا كېلىدۇ. پارتىيە پۈرولېتارىياتى پرۇسسىيە-فرانسىيە ئۇرۇشىدىن كېيىن قورالنى مەھكەم تۇتۇپ، ئىنقىلابىي قورال ئارقىلىق ئەكسىلئىنقىلابىي قورالنى تارمار قىلىپ، ھاكىمىيەتنى تارتىۋالدى. پارتىيە كوممۇنىستىك ئاچچىق ساۋىغى شۇ بولدىكى، 3-ئاينىڭ 18-كۈنىدىن كېيىن غەلىبە سەۋىگە قوغلاپ زەربە بېرىپ، ئەكسىلئىنقىلاپنىڭ ئۇۋۇسىنى گۈمران قىلىۋەتمىدى؛ ئەكسىلئىنقىلاپقا ھەددىدىن ئارتۇق "رەھىمدىللىك" قىلدى. بۇ لۇشىەن خاراكتېرلىق خاتالىق ئاخىرى سىنىپىي دۈشمەنلەرنىڭ قايتىدىن باش كوتىرىپ، يېڭى پۈرولېتارىيات ھاكىمىيىتىنى ئاغدۇرۇپ تاشلىشىغا سەۋەپ بولدى. خۇددى ئېنگېلس كورىستىپ ئوتكەندەك: "پارتىيە كوممۇنىسى ئەگەر بۇرژۇئازىيىگە ناقابىل تۇرىدىغان قورالنىڭ خەلقتىن ئىبارەت بۇ نوپۇزىغا تايانمىغان بولسا، ئۇ بىر كۈندىن ئارتۇق تۇرالايتتىمۇ؟ ئەكسىچە ئېيتقاندا، بىز كوممۇنىستىك بۇ نوپۇزدىن بەكمۇ ئاز پايدىلانىدى دەپ ئەيىپلەشكە ھەقلىق ئەمەسمۇ؟"①

سوۋېت سوتسىيال جاھانگىرلىگىنىڭ يالانما قەلەمكەشلىرى خائىن-

---

① ئېنگېلس. «نوپۇز توغرىسىدا». «ماركس-ئېنگېلس تاللانما ئەسەرلىرى»، 1981-يىل ئۇيغۇرچە نەشرى، 2-توم، 936-بەت.

لارنىڭ ئېھتىياجىغا ماسلىشىپ، پارىژ كوممۇنىسىنى "قان توكۇلمىگەن ئىنقىلاپ"؛ ئۇ "تېچلىقنى كوممۇنا پىرىنسىپلىرى بويىچە جەمىيەتنى ئۇزگەرتىشنىڭ زورۇر شەرتى دەپ قارىغان" دەپ جويلۇشتى. بۇنىڭدىن بۇ ئەبلەخلەرنىڭ چۇشكۇنلىشىپ قايسى دەرىجىگە يەتكەنلىگىنى كورگىلى بولىدۇ!

پارىژ كوممۇنىسىنىڭ تەجرىبىلىرى يەنە شۇنى ئىسپاتلىدىكى، ئىنقىلاپ مىليونلىغان ئاممىنىڭ ئىشى، بۇنىڭدا مىليونلىغان ئاممىنىڭ ئىنقىلاۋىي ئاكتىپلىغىغا تايىنىش، خەلق ئاممىسىنىڭ تارىخ يارىتىدىغان ئۇلۇغ كۇچىنى تولۇق جارى قىلدۇرۇش لازىم، شۇنداق قىلغاندىلا پۇرولېتارىيات ئىنقىلاۋى ۋە پۇرولېتارىيات دىكتاتۇرىسىنىڭ غەلىبىسىنى قولغا كەلتۇرگىلى بولىدۇ. ماركس "غەيرىتى پەلەككە يەتكەن بۇ پارىژلىقلار"نىڭ① ئىجاتچانلىغى ۋە تەشەببۇسكارلىغىنى كارامەت ماختىدى ھەمدە "تارىختا مۇشۇنداق قەھرىمانلارچە كۇرەش قىلىشنىڭ نەمۇنىسى كورۇلۇپ باقمىغان!"② دىدى. كوممۇنىغا رەھبەرلىك قىلغان بلانكىزىمچىلار ۋە پرۇدۇنىزىمچىلار "ئويغانغان ئاممىنىڭ تالانتلىق سەزگۇرلۇگى"③گە تايانىدى، شۇنىڭ ئارقىسىدا ئوزىنىڭ خاتا نەزىرىيىسىگە خىلاپلىق قىلىپ، نۇرغۇن توغرا ھەركەتلەرنى قوللاندى؛ بۇنىڭ ئەكسىچە، ئۇلارنىڭ كەمچىلىك ۋە يېڭىلىـ

---

① ② ماركس. «ل. كۇگېلمانغا يېزىلغان خەت (1871 ـ يىل 4 ـ ئايىنىڭ 12 ـ كۇنى)». «ماركس ـ ئېنگېلس خەت ـ چەكلىرى»، 1978 ـ يىل ئۇيغۇرچە نەشرى، 52 ـ بەت.

③ لېنىن. «پارتىيە نىزامنامىسىگە تۇزىتىش كىرگۇزۇش ۋە پارتىيىنىڭ نامىنى ئۇزگەرتىش توغرىسىدا دوكلات». «لېنىن تاللانما ئەسەرلىرى»، خەلق نەشرىياتىنىڭ 1972 ـ يىل خەنزۇچە نەشرى، 3 ـ توم، 481 ـ بەت.

شىشلىرى دەل خەلق ئاممىسىغا تولۇق تاياڭمىغانلىقتىن ۋە ئىشەنمىگەنلىكتىن، ئۇلارنىڭ پۈتۈن ھەقىقى بىلىم ۋە چوڭقۇر پىكىرلىرىنى مەركەزلەشتۈرمىگەنلىكتىن بولىدى. ئۇلار «دىخانلارغا مۇراجەت»نى ئېلان قىلغان بولسىمۇ، لېكىن ئۇلار ئىشچىلار سىنىپىنى نامراتلار بىلەن ئىتتىپاق تۈزگۈزەلمىدى.

پارتىز كوممۇنىسىنىڭ ئەڭ مۇھىم تارىخىي تەجرىبىسى مۇنۇلار: پۇرولېتارىيات مۇستەھكەم پۇرولېتارىيات دىكتاتۇرىسىنى ئورنىتىش ئۈچۈن، ماركسىزملىق ئىنقىلاۋىي نەزەرىيە ۋە ئىنقىلاۋىي خىسلەت بويىچە قۇرۇلغان پۇرولېتارىيات پارتىيىسى بولۇشى كېرەك، ماركسىزم ـ لېنىنىزملىق لۇشىەن بولۇشى كېرەك. ماركسىزملىق پارتىيە بولمىغانلىقى ئۈچۈن، پارتىز پۇرولېتارىياتى تۈنجى پۇرولېتارىيات ھاكىمىيىتىنى ئورناتقان بولسىمۇ، لېكىن ئۇ ئاخىرى "مۆكەممەل ۋە مۇستەھكەم بولمىغان دىكتاتۇرا"① ئىدى.

ماركس بىلەن ئېنگېلىس بۇ ئەڭ مۇھىم تەجرىبىنى ۋاقتىدا يەكۈنلىدى، 1872 ـ يىلى بىرىنچى ئىنتېرناتسونالنىڭ گائاگا قۇرۇلتىيىدا بىر قارار لايىھىسىنى ئوتتۇرىغا قويىدى. ئۇنىڭدا: "ئىشچىلار سىنىپى مۇلۈكدارلار سىنىپىنىڭ بىرلەشمە ھاكىمىيىتىگە قارشى كۈرەشتە، مۇلۈكدارلار سىنىپى ئورناتقان بارلىق كونا پارتىيىلەرگە قارىمۇقارشى بولغان مۇستەقىل پارتىيىنى ئۈيۈشتۇرغاندىلا، ئاندىن بىر سىنىپ سۈپىتىدە ھەرىكەت قىلالايدۇ"② دېيىلگەن. بۇ مۇھىم قارار

---

① ستالىن. «لېنىنىزم مەسىللىرىگە دائىر». «لېنىنىزم ئاساسلىرى توغرىسىدا»، 1976 ـ يىل ئۇيغۇرچە نەشرى، 261 ـ بەت.

② ماركس ـ ئېنگېلىس. «گائاگادا ئوتكۈزۈلگەن پۈتۈن جەمىيەت قۇرۇلتى-

كېيىن خەلقارا ئىشچىلار جەمىيىتىنىڭ «ئورتاق نىزامنامىسى»گە كىر-گۈزۈلدى.

پارىژ كوممۇنىسى گەرچە تارىخىي شەرت-شارائىتنىڭ چەكلىمىسى بىلەن مەغلۇپ بولغان بولسىمۇ، ئۇ بەرىبىر "ئىنسانىيەتنى سىنىپىي جەمىيەتتىن ئازات قىلىدىغان ئۇلۇغ ئىجتىمائى ئىنقىلاپنىڭ تاڭ نۇرىدۇر"①. پارىژ كوممۇنىسى — 19-ئەسىردىكى پۇرولېتارىيات ئىنقىلاۋىي ھەركىتىنىڭ ئەڭ ئۇلۇغ نەمۇنىسى؛ فرانسىيە پۇرولېتارىياتىنىڭ كوممۇنىنى قۇرۇش ۋە قوغداش يولىدا كۇرەش قىلغان ئىنقىلاۋىي روھى — پۇتۇن دۇنيا پۇرولېتارىياتىنىڭ مەڭگۇ ئۇگىنىشكە تېگىشلىك ئۇلگىسى. كوممۇنىنىڭ ئىشلىرى مەڭگۇ ئوچمەيدۇ! ئۇلۇغ ئىنقىلاۋىي ئۇستازلار — ماركس، ئېنگېلس، لېنىن، ستالىن، ماۋجۇشى پۇرولېتارىيات ئىنقىلاۋى ۋە پۇرولېتارىيات دىكتاتۇرىسىنىڭ ئەمىلىيىتىگە ئاساسەن، پارىژ كوممۇنىسىنىڭ تەجرىبىلىرىنى ئۇزلۇكسىز بېيىتتى ۋە راۋاجلاندۇردى ھەمدە كوممۇنىنىڭ ئىنقىلاۋىي پىرىنسىپلىرىنى قوغداش ئۈچۈن، خىلمۇ-خىل ئاغمىچىلارغا — پۇرولېتارىيات ئىنقىلاۋىي ئىشلىرىنىڭ خائىنلىرىغا قارشى مۇرەسسەسىز كۇرەش ئېلىپ باردى. لېنىن رەھبەرلىگىدىكى ئوكتەبىر سوتسىيالىستىك ئىنقىلاۋىنىڭ غەلىبىسى، ماۋجۇشى رەھبەرلىگىدىكى جۇڭگو يېڭى دېموكراتىك ئىنقىلاۋى ۋە سوتسىيالىستىك

يىنىڭ قارارى». «ماركس-ئېنگېلس ئەسەرلىرى»، خەنزۇچە نەشرى، 18-توم، 165-بەت.

① ماركس. «پارىژ كوممۇنىسىنىڭ بىر يىللىغىنى خاتىرىلەش يىغىنىنىڭ قارارى». «ماركس-ئېنگېلس ئەسەرلىرى»، خەنزۇچە نەشرى، 18-توم، 61-بەت.

ئىنقىلاۋنىڭ غەلىبىسىنىڭ ھەممىسى پارتىيە كومموئنىسى پىرىنسىپلىرىنىڭ غەلىبىسى. سوۋېت سوتسىيال جاھانگىرلىگى پارتىيە كومموئنىسى پىرىنسىپلىرىغا ۋە ئوكتەبىر ئىنقىلابىغا يولىغا ئاسلىق قىلىپ، پۈرو-لېتارىيات دىكتاتۇرىسىنى تېچ يول بىلەن بۇرژۇئا فاشىستىك دىكتا-تۇرىسىغا ئايلاندۇرۇۋەتتى، ئۇلارنى ئوز زامانىسىدە پارتىيە كومموئنە-سىنى نابۇت قىلغان جاللاتلارغا ئوخشاش، "تارىخ لەنەت تۇتۇرۇگىگە مەڭگۈگە مىقلاپ قويىدى، ئۇلارنىڭ دىندارلىرى ھەرقانچە دۇئا-تالاۋەت قىلغىنى بىلەنمۇ ئۇلارنى قوتقۇزالمايدۇ."①

3 - بولۇم پارتىيە كومموئنىسىدىن كېيىنكى بىرىنچى ئىنتېرناتسونال

ماركسزىمنىڭ باكۇنىن سۇيىقەستچىلەر گۇرۇھىغا قارشى كۇرىشى پارتىيە كومموئنىسى مەغلۇپ بولغاندىن كېيىن، ھەرقايسى ئەللەردىكى بۇرژۇئازىيە ھوكۇمەتلىرى بىرىنچى ئىنتېرناتسونالغا ھە دەپ ھۇجۇم قىلدى، ئىغۋا تېرىپ زىيانكەشلىك قىلدى، بىرىنچى ئىنتېرناتسونال باش كومىتېتىنى قانداقتۇ "مەخپى سۇيىقەستچىلەر گۇرۇھى"، "ھەرقايسى ئەللەردە قوزغىلاڭ كوتىرىشكە ھەر ۋاقىت بۇيرۇق بېرىپ تۇردى" دەپ توھمەت قىلىدى ھەمدە بىرىنچى ئىنتېرناتسونال ئەزالىرىغا ئۇششۇقلۇق بىلەن زىيانكەشلىك قىلدى،

① ماركس. «فرانسىيەدىكى ئىچكى ئۇرۇش»، 1972 - يىل ئۇيغۇرچە نەشرى، 153 - بەت.

شۇنداق قىلىپ خەلقارا ئىشچىلار جەمئىيىتىنى ۋەيران قىلماقچى بولدى. ماركس ھەممە تەھدىتكە قارىماستىن، كوكرەك كېرىپ چىقىپ، ئوچۇق-ئاشكارا بولۇشتەك پۇرولېتارىياتچە خسلەت بىلەن، پارتىز كوممۇنىستىك ۋە برىنىچى ئىنتېرناتسونالنىك ئىنقىلاۋىي ئىشىنى قوغداپ، تۇرلۇك شەرمەندە سەپسەتىلەرگە قاتتىق رەددىيە بەردى. ئۇ ئېپتىخارلىق بىلەن مۇنداق دەپ جاكالىدى: "سىنىپىي كۈرەش مەيلى قەيەردە، قانداق شەكىلدە، قانداق شارائىتتا ئېلىپ-لەنسۇن، تەبىئىكى، جەمئىيەتىمىزنىك ئەزالىرى ھامان ئۇنىك ئەڭ ئالدىنقى قاتاردا تۇرىدۇ..... مەيلى قانچىلىك كىشى قىرغىنسۇن، بۇ جەمئىيەتنى تۆپ يىلتىزىدىن يوقىتىش مۇمكىن ئەمەس. ئۇنى تۆپ يىلتىزىدىن يوقىتىش ئۈچۈن، ھەرقايسى مەملىكەتلەرنىك ھوكۇ-مەتلىرى ئالدى بىلەن كاپىتالىنىك ئەمگەككە بولغان زوراۋانلىق ھوكۇمرانلىغىنى تۆپ يىلتىزىدىن يوقىتىشى يەنى ئۆلار ئۈزلىرىنىك تەييارتاپلىق بىلەن ياشاش شارائىتىنى تۆپ يىلتىزىدىن يوقىتىشى كېرەك."① ماركس ۋە ئۇنىك سەپداشلىرى كوممۇنىستىك لوندونغا سەرگەردان بولۇپ بارغان ھەيئەت ئەزالىرى ۋە ھىسداشلىق قىل-غۇچىلىرىغا ئەڭ زور تىرىشچانلىق بىلەن، سىياسى جەھەتتىن ۋە نۇرمۇش جەھەتتىن ياردەم بەردى.

مۇشۇ جىددى پەيتتە، برىنچى ئىنتېرناتسونالنىك ئىچكى قىسمىغا يوشۇرۇنۇۋالغان باكۇنىن سۈيىقەستچىلەر گۇرۇھى، ياۋروپادىكى ئەكسىيەتچىلەرنىك ئىنتېرناتسونالغا ھۇجۇم قىلغان ئەكسىلئىنقىلاۋىي

---

① ماركس. «فرانسىيەدىكى ئىچكى ئۇرۇش»، 1972 ـ يىل ئۇيغۇرچە نەشرى، 153 ـ بەت.

ئومۇمى خورىغا ماسلىشىپ، كەڭ تۇرده بولگۇنچىلىك ھەركىتى ئېلىپ باردى. باكۇنىن رۇس ئاقسوڭەكلىرىدىن كېلىپ چىقىقان، بۇرژۇئا قارا نىيەتچىسى، سۇيىقەستچىسى بولۇپ، چار پادىشاغا شەرمەندىلەرچە توۋەنامە يازغان ئىدى. ئۇ 1868 ـ يىلى ئىنتېرناتسونالغا كىرىۋېلىشـتىن ئىلگىرى، ماركسنى ھمايە قىلغۇچى بولۇۋالغان ھەمده ماركسقا "مەن سىزنىڭ شاگىرتىڭىز بولغانلىغىم بىلەن ئىپتىخارلىنىمەن" دەپ خەت يازدى. ئۇ ئىنتېرناتسونالنىڭ ئەزاسى سالاھىيىتىگە ئىگە بولۇۋالغاندىن كېيىن، ئىنتېرناتسونالنىڭ شەرتلىرىگە خىلاپلىق قىلىپ، ئۆزىنىڭ مەخپى گۇرۇھىنى ـ سوتسىيالىستنىڭ دېموكراتىيە ئىتتىپاقىنى داۋاملىق ساقلاپ قېلىپ، ھوكۇمەتسىزلىكنى تەرغىب قىلدى، شۇنداق قىلىپ ئىنتېرناتسونالنى ئۆزىنىڭ شەخسى قورالغا ئايلاندۇرماقچى بولدى. ماركس ئۇنىڭ قارا نىيىتىنى بۇرۇنلا بايقىغان ئىدى، ئۇ 1869 ـ يىل 7 ـ ئاينىڭ 23 ـ كۈنى ئېنگېلسقا يازغان خېتىده: "بۇ رۇس، روشەنكى، ياۋروپا ئىشچىلار ھەركىتىنىڭ مۇستەبىتى بولـماقچى"① دەپ كورسەتكەن ئىدى.

باكۇنىنىڭ پۈتۈن پۈروگرامىسى دولەتنى بىكار قىلىش، سىنىپىي باراۋەرلىك بولۇش، ۋاراسلىق ھوقۇقىنى ئەمەلدىن قالـدۇرۇش، سىياسى كۈرەشكە قارشى تۇرۇشتىن ئىبارەت. ئۇ قارىماققا ھەممىنى ئىنكار قىلىدىغاندەك، پارتىيىنى، نوپۇزنى، دولەتنى كېرەك قىلمايدىغاندەك كورۇنىدۇ، "ئاڭلىنىشتا ئادەتتىن تاشقىرى رادىكال، ئۇنىڭ ئۇستىگە شۇنچىلىك ئاددىكى، بۇلارنى بەش مىنۇت ئىچىدىلا

① «ماركس ـ ئېنگېلس خەت ـ چەكلىرى»، سەنلىيەن كىتاپخانىسى 1958 ـ يىل خەنزۇچە نەشرى، 4 ـ توپلام، 248 ـ بەت.

يادلىۋالغىلى بولىدۇ"①. لېكىن، خۇددى ماركس ئېيتقانىدەك: "باكۇنىن ئەپەندى ئۇچۇن ئېيتقانىدا، تەلىمات (پىرۇدون، سېن-سىمون قاتارلىقلاردىن تىلەپ ئېلىپ قۇراشتۇرۇپ چىقىلغان قۇرۇق سوزلەر) ئوتكەندىمۇ ۋە ھازىرمۇ ئىككىنچى ئورۇندا تۇرىدىغان نەرسە — پەقەتلا ئوزىنى كوتىرىدىغان ۋاستە. ئۇ نەزىرىيە جەھەتتە ھىچنىمىنى بىلمىگىنى بىلەن، سۇيىقەست ئىشلىتىشكە تازا ئۇستا".②

باكۇنىنزىمچىلارسىنىپ تېخى يوقىتىلماي تۇرۇپلا بارلىق دولەتنى بىكار قىلىشنى، سىنىپىي باراۋەرلىكنى ئىشقا ئاشۇرۇشنى تەلەپ قىلدى، ماھىيەتتە، بۇرژۇئا دىكتاتۇرلىغىدىكى دولەتنىڭ ئورنىغا پۇرولېتارىيات دىكتاتۇرلىغىدىكى دولەتنى قويۇشقا، سىنىپىنى يوقىتىشقا قارشى تۇردى. ماركس، ئېنگېلس دولەتنىڭ بىر سىنىپنىڭ يەنە بىر سىنىپنى ئېزىشتىكى قورالى ئىكەنلىگىنى، پۇرولېتارىياتنىڭ دولەتكە مۇھتاج بولۇشى قانداقتۇ ئەركىنلىك، باراۋەرلىك ئۇچۇن ئەمەس، بەلكى پۇرولېتارىيات دىكتاتۇرىسىدىن ئىبارەت بۇ قورال ئارقىلىق سىنىپىي دۇشمەنلەرنى باستۇرۇش، جەمىيەتنى ئوزگەرتىش، ئەڭ ئاخىردا سىنىپنى يوقىتىش ئۇچۇن ئىكەنلىگىنى نۇرغۇن قېتىم كورسىتىپ ئوتتى. بۇرژۇئازىيە دولىتىنىڭ ۋە قانۇنىنىڭ ئىقتىسادىي ئاساسى مال-مۇلۇككە بولغان خۇسۇسى مۇلۇكچىلىك ئىدى، باكۇنىن

---

① ئېنگېلس. «ت.كۇنونغا يېزىلغان خەت (1872 - يىل 1 - ئايىنىڭ 24 - كۇنى)». «ماركس - ئېنگېلس خەت - چەكلىرى»، 1978 - يىل ئۇيغۇرچە نەشرى، 63 - بەت.

② ماركس. «ف. بولتقا يېزىلغان خەت (1871 - يىل 11 - ئايىنىڭ 23 - كۇنى)». «ماركس - ئېنگېلس خەت - چەكلىرى»، 1978 - يىل ئۇيغۇرچە نەشرى، 57 — 58 - بەتلەر.

كاپىتالستىك خۇسۇسى مۇلۈكچىلىككە قارشى تۇرمىدى، بەلكى مال-مۈلۈككە ۋارىسلىق قىلىش ھوقۇقىنى ئەمەلدىن قالدۇرۇشنى ئىنقىلاپنىڭ باشلىنىش نۇقتىسى قىلدى ھەمدە بۇ خاتا پۈروگراممىنى بىرىنچى ئىنتېرناتسونالنىڭ بازېل قۇرۇلتيىي (1869-يىل)غا تاڭماقچى بولغاندا، ماركسنىڭ قاتتىق رەددىيىسىگە ئۇچرىدى. ماركس باكۇنىننىڭ بۇ پۈروگراممىسىنى "نەزىرىيە جەھەتتە خاتا، ئەمەلىيەت جەھەتتە ئەكسىيەتچىلىك"① دەپ كۆرسەتتى.

باكۇنىننىڭ سىياسى كۆرەشكە قارشى تۇرۇشى ئۇنىڭ پۈرولېتارىيات ئىنقىلاۋىغا قارشى تۇرۇشىنىڭ تۈتەك پەردىسىدىن باشقا نەرسە ئەمەس. سىنىپىي جەمىيەتتە يا پۈرولېتارىيات سىياسىي، يا بۇرژۇئازىيە سىياسىي بولىدۇ. ئېنگېلس: "ئىشچىلارغا سىياسىدىن ۋازكېچىشنى تەرغىپ قىلىش ئۇلارنى بۇرژۇئازىيە سىياسىنىڭ قوينىغا ئىتتىرگەنلىك بولىدۇ"② دەپ كۆرسەتتى. باكۇنىننىڭ ئۇزىنىڭ قىلغىنى دەل بۇرژۇئازىيىنىڭ سىياسى سۈيىقەستى، ئۇنىڭ ئەكسىلئىنقىلاۋىي سىياسى پائالىيىتىنىڭ ئۇزى ئۇنىڭ "سىياسى كۆرەشكە قارشى تۇرۇشى"نىڭ ماھىيىتىنى ئېچىپ بەردى. 1870-يىل 9-ئايدا فرانسىيەدىكى لىون ئىشچىلىرى قوزغىلاڭ كوتىرىپ، ئىنقىلاۋىي ھوكۇمەت قۇرغان چاغدا، باكۇنىنچى ئۇنسۇرلار لىونغا شاپاشلاپ بېرىپ، ئاممىۋى كۆرەشنىڭ غەلىبە مۇسىنى قولغا كىرگۈزۈۋېلىپ،

---

① ماركس. «باش كومىتېتنىڭ ۋارىسلىق ھوقۇقى توغرىسىدىكى دوكلادى». «ماركس-ئېنگېلس ئەسەرلىرى»، خەنزۇچە نەشرى، 16-توم، 415-بەت.

② ئېنگېلس. «ئىشچىلار سىنىپىنىڭ سىياسى ھەرىكىتى توغرىسىدا». «ماركس-ئېنگېلس ئەسەرلىرى»، خەنزۇچە نەشرى، 17-توم، 449-بەت.

شەھەر مەمۇرىيىتى مەھكىمىسىنى ئىشغال قىلىۋالىدى، ئىنتايىن "سول" قىياپەتتە ئوتتۇرىغا چىقىپ، "دولەتنى بىكار قىلىش" توغرىسىدىكى پەرمانىنى ئېلان قىلدى، نەتىجىدە قالايمىقانچىلىق پەيدا بولۇپ، لىون قوزغىلىڭى نابۇت قىلىندى. پارتۇ كومىۋنىسى مەغلۇپ بولغاندىن كېيىن، ئۇلار كومىۋنىغا "ئىنقلاۋىي ئىشلارغا ئىنتايىن زور زىيان سالدى" دەپ بولۇشچە بوھتان قىلدى، شۇنىڭ بىلەن بىللە بىرىنچى ئىنتېرناتسونالنىڭ ۋاقتىلىق قېيىنچىلىغىدىن پايدىلىنىپ، مەزھەپچىلىك سۇيىقەستلىك ھەرىكىتىنى كەڭ تۇردە ئېلىپ بېرىپ، ئىنتېرناتسونالنى پارچىلاشقا ئۇرۇندى، ئۇلار ھەرقايسى ئەللەردىكى بۇرژۇئا ئەكسىيەتچى ھوكۇمەتلىرى قىلماقچى بولۇپ قىلالمىغان شۇملۇقلارنى قىلدى.

بىرىنچى ئىنتېرناتسونال باش كومىتېتى ئىنتېرناتسونالنىڭ ئىنتىپاقلىغىنى كۆچەيتىش، باكۇنىننىڭ سۇيىقەستلىك ھەرىكىتىنى تارمار قىلىش ئۈچۈن، 1871-يىل 9-ئايدا لوندون ۋەكىللەر يىغىنىنى چاقىردى. يىغىن باكۇنىنچى ئۇنسۇرلارنىڭ ئىنتېرناتسونالغا بولگۈنچىلىك سېلىش ۋە ئاغدۇرمىچىلىق قىلىش يولىدىكى جىنايى قىلمىشىنى قاتتىق ئەيىپلىدى، باكۇنىننىڭ "بارلىق سىياسىنى رەت قىلىش" دېگەن سەپسەتىسىنى تەنقىت قىلدى. يىغىن ماقۇللىغان پۇرو-لېتارىيات پارتىيىسى قۇرۇش توغرىسىدىكى قارار باكۇنىنزىمچىلارغا قارىتىلىغان كۆچىلۈك تەنقىت بولدى. باكۇنىن لوندون ۋەكىللەر يىغىنىغا قاتناشمايى. بولگۈنچىلىك خاراكتېرىدىكى باشقا بىر قۇرۇلتايىنى ئۈيۈشتۇرۇپ لوندون يىغىنى بىلەن قارشىلاشتى. ئۇ باش كومىتېتىنى قانداقتۇ "ھاكىم مۇتلەقلىق" قىلدى دەپ توھمەت قىلدى، ماركس، ئېنگېلسنىڭ پۇرولېتارىياتلىق نوپۇزىغا قارشى چىقتى، شۇنىڭ بىلەن

ئۇزىنىڭ ئەكسىلئىنقىلاۋىي "نوپۇزى"نى تىكلەپ، بىرىنچى ئىنتېرناتسونالنىڭ رەھبەرلىك هوقۇقىنى چاڭگىلىغا كىرگۈزۈۋالماقچى بولدى. باكۇنىنچى ئۇنسۇرلارنىڭ بولگۇنچىلىك هەرىكىتى ئۇزلىرىنىڭ بىرىنچى ئىنتېرناتسونالغا، ماركسقا ۋە پۇرولېتارىياتلىق ئىنقىلاۋىي لۇشيەنگە قارشى جىنايى مەقسىدىنى تولۇق ئاشكارىلاپ قويدى.

1972 ـ يىل 9 ـ ئايدا بىرىنچى ئىنتېرناتسونالنىڭ گائاگادا چاقىرىلغان ئەڭ ئاخىرقى قۇرۇلتىيى باكۇنىنىزىمدىن ۋە ئۇلارنىڭ سۇيىقەستىدىن ئۆزۈل ـ كېسىل هېساپ ئالدى. ئېنگېلس ئۇزىنىڭ تەكشۈرۈش دوكلاتىدا، باكۇنىننىڭ 1868 ـ يىلدىن بۇيانقى بۇزغۇنچىلىق هەرىكىتىلىرىنى ۋە ئىككى يۈزلىمىلىك ئۇسۇلىنى ئومۇمىي يۈزلۈك پاش قىلدى. ماركس بىلەن ئېنگېلسنىڭ تەكلىۋىگە ئاساسەن، قۇرۇلتاي باكۇنىننى ۋە ئۇنىڭ شىرىكىلىرىنى تازىلاپ چىقىرىش توغرىسىدىكى قارارنى ماقۇللىدى. بۇ قۇرۇلتاي "ياۋروپادىكى پۇرولېتارىيات خائىنلىرى ئۇستىدە سوت ئېلىپ بېرىلىغان..... يىغىن"① بولۇپ، خەلقارا كوممۇنىزىم هەرىكىتى ئۇچۇن پىرىنسىپال كۆرەش ئېلىپ بېرىش، سىنىپىي قوشۇننى پاكلاشتۇرۇشنىڭ نەمۇنىسىنى تىكلەپ بەردى. ماركس بىلەن ئېنگېلس بۇ كۆرەشنى يەكۈنلەپ كېلىپ مۇنداق دېگەن ئىدى: "بۇ سۇيىقەست ۋە هىلە ـ مىكىرگە تاقابىل تۇرۇشنىڭ بىرلا چارىسى، يەنە كېلىپ هالاكەتلىك كۆچكە ئىگە چارىسى بار، ئۇ بولسىمۇ ئۇنى ئۆزۈل ـ كېسىل ئېچىپ تاشلاش ـ

① ئېنگېلس. «ئا. بېبېلغا يېزىلغان خەت (1873 ـ يىل 6 ـ ئايىنىڭ 20 ـ كۈنى)». «ماركس ـ ئېنگېلس خەت ـ چەكلىرى»، 1978 ـ يىل ئۇيغۇرچە نەشرى، 79 ـ بەت.

تىن ئىبارەت."① ماركس، ئېنگېلسنىڭ بۇ تەلىمى بارلىق سۆيەقەستچىلەر، قارا نىيەتلەر گۇرۇھىغا قارشى كۆرەشتە زور ئەھمىيەتكە ئىگە.

بىرىنچى ئىنتېرناتسونالنىڭ تارىخىي ئورنى ياۋروپانىڭ ۋەزىيىتى ئىنتېرناتسونالنىڭ پائالىيىتىگە ئىنتايىن پايدىسىز بولغانلىقى ئۈچۈن، گائاگا قۇرۇلتىيى باش كومىتېتنى ئامېرىكىغا كوچۇرۇشنى قارار قىلدى. بىرىنچى ئىنتېرناتسونال كوچۇرۇلگەندىن كېيىن ئەملىيەتتە پائالىيىتى توختاپ قالدى. 1876-يىلى، ماركسنىڭ تەكلىۋى بويىچە، ئامېرىكىدىكى فىلادېلفىيە ۋەكىللەر يىغىنىدا، ئىنتېرناتسونالنى تارقىتىۋېتىش توغرىسىدىكى قارار ماقۇللاندى. شۇ چاغدا ئىنتېرناتسونال تاشقى جەھەتتە ھەرقايسى ئەللەردىكى ئەكسىيەتچى ھوكۇمەتلەرنىڭ زىيانكەشلىگىگە، ئېچىكى جەھەتتە باكۇنىنچى ئۇنسۇرلارنىڭ بولگۇنچىلىك ھەرىكىتىنىڭ كاشىلىسىغا ئۇچراپ، داۋاملىق نورمال پائالىيەت ئېلىپ بېرىش مۇمكىن بولماي قالغان ئىدى. لېكىن ئىنتېرناتسونالنىڭ تارقىتىۋېتىلىشىدىكى ئاساسىي سەۋەپ شۇكى، پارتىز كومموناسىدىن كېيىن، ئىشچىلار ھەرىكىتى يېڭى باسقۇچقا كىرگەن ئىدى، بۇ باسقۇچتا، ئىشچىلار ھەرىكىتى كەڭ راۋاجلانغان، ھەرقايسى ئەللەر پۈرولېتارىياتىنىڭ ۋەزىپىسى ئوزلىرىنىڭ كونكىرىت شارائىتىغا قاراپ مۇستەقىل پارتىيە قۇرۇپ، كۈچ توپلاپ، يېڭى كۆرەشنى كوتۇۋېلىشتىن ئىبارەت بولۇپ قالغان ئىدى.

---

① ماركس ـ ئېنگېلس. «سوتسىيالىستلار دېموكراتىيە ئىتتىپاقى ۋە خەلقارا ئىشچىلار جەمئىيىتى». «ماركس ـ ئېنگېلس ئەسەرلىرى»، خەنزۇچە نەشرى، 18 ـ توم، 372 ـ بەت.

شۇڭا، كونا شەكىل يېڭى ۋەزىپىسىنىڭ ئېھتىياجىغا لايىق بولماي قالغان ئىدى.

بىرىنچى ئىنتېرناتسونال زور تارىخىي ئەھمىيەتكە ئىگە، ئۇ "خەلقارا پۈرولېتارىياتنىڭ سوتسىيالىزمنى قولغا كەلتۈرۈش كۈرىشىگە ئاساس سېلىپ بەردى".① بىرىنچى ئىنتېرناتسونال ھەر خىل-ھەر رەڭدىكى ئاغمىچىلىققا قارشى كۈرەشتە، پارتىز كومموۇنىسىنىڭ شانلىق ئىشىنى قوغداش كۈرىشىدە، پۈرولېتارىيات ئىنقىلاۋىي ۋە پۈرولېتارىيات دىكتاتۇرىسىنى قوغداش يولىدىكى پىرىنسىپال كۈرەشلەردە، ماركسىنىڭ دانا رەھبەرلىگىدە، ئۇزىنىڭ تارىخىي ۋەزىپىسىنى كارامەت ئورۇندىلىدى. ئېنگېلس 1874-يىلى مۇنداق دەپ يازغان ئىدى: "10 يىلدىن بۇيان، ئىنتېرناتسونال ياۋروپا تارىخىنىڭ بىر تەرىپىگە يەنى كېلەچەك يوشۇرۇنغان بىرتەرىپىگە ھوكۇمرانلىق قىلدى، ئۇ ئۇزىنىڭ ئىشلىگەن خىزمەتلىرىنى ئېيتىخارلىق بىلەن ئەسلەشكە ھەقلىق."② بۇ باسقۇچتىكى كۈرەشلەرنىڭ تارىخى شۇنى كورسەتتىكى، ئاغمىچىلار، مەزھەپچىلەر، بولگۇنچىلەر بىر مەھەل ھەرقانچە غالجىرلىشىپ كەتسىمۇ، ئۇلار ئاخىرى ماركسىزم تەرىپىدىن تارمار قىلىنىدۇ، چۈنكى ھەقىقەت ئۇلارنىڭ قولىدا ئەمەس. بىرىنچى ئىنتېرناتسونال ئاخىرلاشقان چاغدا، "ماركستىن بۇرۇنقى سوتسىيالىزم **سەكراتقا چۈشۈپ**

---

① لېنىن. «ئۇچىنچى ئىنتېرناتسونال ۋە ئۇنىڭ تارىخىتكى رولى». «ماركس، ئېنگېلس ۋە ماركسىزم توغرىسىدا»، 1977-يىل ئۇيغۇرچە نەشرى، 698-بەت.

② ئېنگېلس. «ف. ئا. زورگېغا يېزىلغان خەت (1874-يىل 9-ئايىنىڭ 12-[—17-]كۈنى)». «ماركس-ئېنگېلس خەت-چەكلىرى»، 1978-يىل ئۇيغۇرچە نەشرى، 84-بەت.

قالدى". ئېنگېلسنىڭ رەھبەرلىگى بىلەن ئىككىنچى ئىنتېرناتسونال قۇرۇلغان چاغدا (1889 ـ يىلى)، "ماركس تەلىماتى پۈتۈنلەي غەلبىگە ئېرىشتى ھەمدە **كەلگۈ تارقالدى.**"①

① لېنىن. «ماركس تەلىماتىنىڭ تارىخىي تەقدىرى». «ماركس، ئېنگېلس ۋە ماركسىزىم توغرىسىدا»، 1977 ـ يىل ئۇيغۇرچە نەشرى، 114 ـــ 115 ـ بەتلەر.

书号 M11049(4)16上